

શ્રી સિદ્ધર્ષિ વિરચિતા

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા

ભાષા અવતરણ.

બીજો વિભાગ, પ્રસ્તાવ ૪-૫.

અનુવાદક અને ચોજક

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.

બી, એ; એલ્ એલ, બી.

સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લીક,

જા શ્રી કે.જી.ભાગર સુરિ કોર્ટ મંથર્.

શ્રી જહાંગીર જીને ખારાખા કચ્છ, કોળા

બા. ક.

પ્રસિદ્ધકર્તા

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા,

ભાવનગર.

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૨૦૦૦.

વીરાત્ ૨૪૫૦.

વિક્રમ ૧૯૮૦.

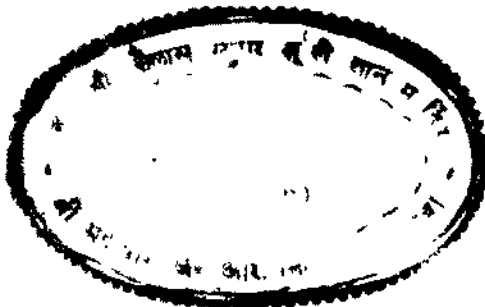
ઈ. સ. ૧૯૨૪.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

પૃષ્ઠોઽનેનૈકો મહાવંધઃ । દત્તસ્તેનોપદેશઃ । સમ્યગવધારિતોઽનેન । ગૃહીતમુ-
પકરણમ્ । ગતો રાત્રૌ શિવાયતનમ્ । હૃતશ્ચ વૃહતીં વેલાં નાટયિત્વા વઠરગુરું શ્રાન્તા
હવ પ્રસુતાસ્તે તસ્મિન્નવસરે ધૂર્તતસ્કરાઃ । તતઃ પ્રવિષ્ઠો માહેશ્વરઃ । પ્રગ્વાલિતોઽનેન
શિવમન્દિરે પ્રદીપઃ । તતો દદ્યોઽસૌ વઠરગુરુના માહેશ્વરઃ । તથાભવ્યતયા ચ સજ્ઞા-
તલ્લેદેન યાચિતોઽસૌ જલપાનઃ । માહેશ્વરઃ પ્રાહ । મટારક ! પિબેદં તત્ત્વરોચકં
નામ સત્તીર્યોદકં । પીતમનેન । તતઃ પ્રનષ્ટઃ ક્ષણાદુન્માદો નિર્મલીભૂતા ચેતના
વિલોકિતં શિવમન્દિરં દદ્યાસ્તે ધૂર્તતસ્કરાઃ । કિમેતદિતિ પૃષ્ઠો માહેશ્વરઃ । કથિ-
તોઽનેન શનૈઃ શનૈઃ સર્વોપિ વૃત્તાન્તઃ ।તતઃ પ્રવિષ્ઠાદિતશ્ચિત્તાપવરકઃ । પ્રક-
ટીભૂતં કુટુમ્બકં । આવિર્ભૂતા રત્નરાશયઃ । પ્રવિલોકિતા સર્વાપિ નિજશિવમન્દિર-
વિભૂતિઃ । સજ્ઞાતઃ પ્રમોદાતિરેકઃ ।

શ્રી સિદ્ધર્ષિ-પંચમ પ્રસ્તાવ.
(જીએ. પૃ. ૧૨૭૬-૭૭.)

આ ગ્રંથ શ્રી મુંબઈમાં નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં રામચંદ્ર થેસૂ શેઠજીએ
મુદ્રિત કર્યો અને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર)ના
પ્રમુખ શેઠ કુંવરજી આણંદજીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

મુરબી કાકાશ્રી

કુંવરજી આણંદજી.

ભાવનગર.

આપના જૈન ધર્મના દૃઢ સંસ્કાર, દ્રવ્યાનુયોગનો ચાલુ ઊંડો
અભ્યાસ, સંસ્કારી ધાર્મિક જીવન, ધર્મપ્રકાશન અને
અભ્યાસ કરાવવાની તિવ્ર ઇચ્છા, અનેક શુભ પ્રવૃ-
ત્તિઓમાં અપેક્ષી હંદગી, જાહેર કાર્યોમાં માન-
સિક સરળતા અને સમાનતા, જૈન ધર્મ પ્ર-
સારકસભા સાથેનો આપનો આત્મીકૃત
સંબંધ, અનેક ગ્રંથોને શુદ્ધ રીતે
પ્રકાશ કરવાનો ભગીરથ અને
અનુકરણીય પ્રયત્ન, નિરભિ-
માનવૃત્તિ, સાદું સરળ
જીવન, મારા ઉપર
આપની મમતા,
બાળકાળથી અભ્યાસ કરાવ-
વાની ચીવટ અને મારા સર્વ લેખો
કે પુસ્તકોને અંગે ધાર્મિક અને કળાની
દૃષ્ટિએ કરાતાં અનેક સૂચવનો આદિ અનેક
કારણોથી આકર્ષાઈ આ મારો લઘુ પ્રયત્ન આપના
ચિરસ્મરણીય નામ સાથે જોડવાની આજ્ઞા મારું હું તો
આપ માફ અર્થ સપ્રેમ સ્વીકારી શુભાશીર્વાદ આપશોજી.

સેવક,
મોતીચંદ.

અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.

યા કારણુ મિથ્યાત દીયો તજ, કયું કર દેહ ધરેંગે. અબ. ૧

રાગ દોષ જગ બંધ કરત હૈ, ઇનકો નાસ કરેંગે;

મયો અનંત કાલતે પ્રાણી, સો હમ કાલ હરેંગે. અબ. ૨

દેહ વિનાશી હું અવિનાશી, અપની ગતિ પકરેંગે;

નાસી જસી હમ થીરવાસી, ચોખે બૃહ નિખરેંગે. અબ. ૩

મયો અનંત વાર ખીનસમજ્યો, અબ સુખદુઃખ નિસરેંગે;

આનંદધન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે. અબ. ૪

આનંદધન.

પ્રસ્તાવના.

લગભગ ત્રણ વર્ષે આ રૂપક મહાકથાનો બીજો ભાગ બહાર પડે છે. મારી પાસે આખું મેટર લગભગ તૈયાર છે. ત્રીજો ભાગ જલદી બહાર પાડવા ઉત્કંઠા છે. ત્રીજા ભાગમાં પુસ્તક પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

આ યોથા અને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ઘણા ચમત્કારો છે. ગ્રંથકર્તાની ખૂબી યોથા પ્રસ્તાવમાં જણાઈ આવે છે. તેઓ મહાકવિ તરીકે કેવા પ્રતિભાશાળી હતા તે છ ઋતુનાં વર્ણનો અને બીજા અનેક અલંકારિક ચિત્રોમાં જણાઈ આવે છે. વિમર્શ પ્રકર્ષ લવચક નગર જેવા બધે છે ત્યાં તેમનો અનુભવ ગ્રંથકર્તાની બારિક અવલોકનશક્તિ બતાવે છે. આખી દુનિયાનો કોઈ પણ વિષય બાકી ન રહે એવી એ યોજના છે. સાત પિશાચીઓ ગ્રંથકર્તાની હકીકતને ટુંકમાં લાવવાની શક્તિ બતાવે છે. બાકી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદી, તદ્વિલસિત બેટ, ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ, તૃષ્ણા વેદિકા અને વિપર્યાસ સિંહાસન ઉપર મોહરાજ, તેનો આખો પરિવાર, એમાં રાગદ્વેષનાં સ્થાન, કષાયોનાં સ્થાન, હાસ્યાદિનાં સ્થાન, સાત કર્મરાજાઓનાં સ્થાન, કર્મપરિણામની મધ્યસ્થતા એક બાજુએ વિચારીએ અને બીજી બાજુએ સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં આવેલા વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તત્વ શિખરપરનું જૈનનગર, ચિત્તસમાધાન મંડપ, નિઃસ્પૃહતા વેદિકા અને જીવવીર્ય સિંહાસનપર ચારિત્રરાજને જોઈએ ત્યારે શાંત થઈ જઈએ તેવાં કલ્પલોકો થાય છે. ગ્રંથકર્તાએ એ મોહ ચારિત્રનાં સ્થાન યોજવામાં કેટલી અસાધારણ કલ્પના દોડાવી હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. કવિ અને લેખક તરીકે તેમના સ્થાનનો વિચાર વિસ્તારપૂર્વક ઉપોદ્ઘાતમાં કરવામાં આવશે.

યોથા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવ રિપુદારણ તરીકે ઓળખાય છે. ત્યાં એને શૈલરાજ અને મૃધાવાદનો પરિચય થાય છે. આ બંને પાત્રો એને કેટલો ચઢાવે છે અને પાછો પાડે છે તેની વાર્તા ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. રિપુદારણનો ગર્વ, ગુરૂ અને સહાધ્યાયીઓ સાથે અભિમાની વર્તન, રાજસભામાં એની થયેલી હાંસી અને અભિમાનના આવેશમાં એણે અતિ પ્રેમી નરસુંદરીનો કરેલો તિરસ્કાર બહુ સુંદર ચીતર્યા છે. આખરે એ દુષ્ટ વર્તનવાળા અભિમાની જુઠ્ઠા છોકરાનો પિતા ત્યાગ કરે છે. વિચક્ષણત્યારે ત્યાં આવે છે અને તેઓ રસનાની લંબાણ કથા કહે છે તેમાં વિમર્શ અને પ્રકર્ષ

લવચકનું વર્ણન કરે છે તે આખા છે, ક્રોધ પણ શિષ્ટ લેખકને કે સહૃદય વાંચકને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે અને વર્તમાન કાળમાં આખી દુનિયાનો સમુચ્ચયે ખ્યાલ આપે તેવું છે. એમાં અટવી આદિની યોજનાને અંગે કથા કહીને કેટલોક ઉપયોગી ઉપનય કત્તા પોતે પણ ઉતારે છે. વિવેક પર્વત પરથી મામાભાણેજ અવલોકના કરે છે ત્યારે દુનિયાના મોટા દુર્ગુણો ખ્યાલ આવે છે; માંસલક્ષણ, શિકાર, ગણિકા, ધનગર્વ, વિકથા, ચોરી આદિનાં દૃષ્ટાન્તો અને કૃષ્ણે બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે દર્શાવી, ચાર અવાંતર નગરોમાં વાંચનારને ફેરવે છે. આ સંસારનો તેથી પૂરો ખ્યાલ આવે છે, લવ-પ્રપંચ નજરે પડે છે અને તે ખ્યાલમાં કાંઈ અલ્પતા રહેતી હોય તો સાત પિશાચીઓ તે વાત વધારે ખુલ્લી કરે છે. સાથે વળી મુખ્ય દર્શનકારોનાં ખ્યાલ પણ મળી જાય છે.

આવી રીતે ઘુંચવણમાં પડેલ મન જ્યારે ચારિત્રરાજમાં આખા પરિવારનું વર્ણન વાંચે છે ત્યારે તેને જરા શાંતિ થાય છે. આવી રીતે ચોથો પ્રસ્તાવ આખા ગ્રંથના મધ્યખિન્દુ તરીકે કામ આપે છે. તેમાં મુખ્ય વિષય તો મૃષાવાદનાં મીઠાં ફળ, માનથી થતી હાનિઓ અને રસદ્રિય લુબ્ધતાનાં ભયંકર પરિણામ છે; પણ ગ્રંથકર્તાએ આ પ્રસ્તાવ બહુ મજનો બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું લાગે છે. આખો ગ્રંથ અનુભવ કરાવે તેવો, આત્મજગૃતિ કરાવે તેવો, સંસારને ખરા આકારમાં વિશાળ રીતે બતાવે તેવો છે અને તે બાબતમાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાન આ ચોથા પ્રસ્તાવને મળે છે. એ ભાગ કવિત્વ અને અનુભવનો નમુનો છે, સહૃદય વિચારકને પોતાનાં ખરા સ્થાનકે લાવે તેવો છે, ઘણો સ્પષ્ટ રીતે લખાયેલો છે અને ઘણોજ મનનીય છે. આગળ ઉપોદ્ધાતથી જણાશે કે આ ચોથો પ્રસ્તાવ આખા ગ્રંથના મધ્ય ખિન્દુ તુલ્ય અને લાવાણનાની નજરે આખા ગ્રંથમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે.

સાહિત્યની નજરે પાત્રની રચના અને પ્રસંગોનું વર્ણન વધારે સુષ્ટ, વધારે સ્પષ્ટ અને ગ્રંથના લાવને સ્પષ્ટ કરનાર આ ચોથા પ્રસ્તાવમાં છે. આખા ગ્રંથમાં કેન્દ્રસ્થ લક્ષ્ય મોહ અને ચારિત્રનાં સ્થાન બતાવવાનું છે એ વાત બે સ્વીકાર્ય ગણાય તો લક્ષ્ય-મુદો પાર પાડવાની ભલ્લ સામગ્રી સચોટ રીતે આ ચોથા પ્રસ્તાવમાં ભરી છે અને તે પદ્મભૂમિકા રૂપે આગળ કેવું સાફ ફળ આપે છે, એના ઉપર કેવા ચિત્રો રચાય છે તે બેવાશે, પણ ભૂમિકાની સ્પષ્ટતા અને તૈયારી બહુ સારી અત્ર કરવામાં આવી છે. એ વાતની સ્પષ્ટતા તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં થઈ શકશે પણ એ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેશે તો વાતાપ્રસંગમાં સાથે નવીન રસ જામતો રહેશે જેનો સાક્ષાત્કાર ધીમે ધીમે આગળ થશે અને તેની પરાકાષ્ઠા છેલ્લા પ્રસ્તાવમાં થશે.

આ પ્રસ્તાવ વાંચતાં એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. ગ્રંથકર્તાએ ગ્રંથમાં એક શબ્દ પણ વાર્તા માટે લખ્યો નથી, છતાં વાતનિ એક અદ્ભુત નવલકથા અથવા અદ્ભુત આખ્યાયિકા (romance) ના આકરમાં લખવામાં તેણે ફોટા મેળવી છે, કથાના પ્રત્યેક શબ્દમાં રૂપક (allegory) કાયમ રાખેલ છે અને તેમાં કોઈ પણ સ્થાને સ્પષ્ટતા કરી નથી. આથી આ ગ્રંથ નવલકથા આખ્યાયિકા કથા અને રૂપક કથાના લાવો એક સાથે બતાવે છે. આ વિષયપર ઉપોદ્ઘાતમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવશે. અત્ર તે વાતપર લક્ષ્ય ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગી છે.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં એટલા માટે ખાસ લક્ષ્ય રાખીને મેં પ્રકરણો પાછાં છે. પ્રકરણ અને શીર્ષક (heading) ની તથા બાબુપર કરેલા ઉપ-શીર્ષકની જવાબદારી મારી છે. એ દ્વારા એક ચાલુ ગ્રંથને ગ્રંથકર્તાના મૂળ વિભાગમાં કે ગોઠવણમાં ફેરફાર કર્યા વગર નવલકથાનો આકાર આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

પાંચમાં પ્રસ્તાવનો મુખ્ય મુદ્દો સ્તેય (ચોરી) અને માયાનાં લયંકર પરિણામો બતાવવાનો છે. ગ્રંથકર્તાએ પ્રાણાતિપાત, મુલાવાદ, સ્તેય (ચોરી), સ્ત્રીસંયોગ અને પરિગ્રહને ત્રીજી સાતમા પ્રસ્તાવમાં અનુક્રમે ચીતર્યા છે, જ્યારે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકને ત્રીજી છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં ચીતર્યા છે. અંતરકથામાં સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રને અનુક્રમે ત્રીજી સાતમા પ્રસ્તાવમાં ચીતર્યા છે અને એને વશ પડનારાના અને એમાં આસક્તિ રાખનારાના હાલહવાલ ચીતર્યા છે. વામદેવ સંસારીજીવ અત્ર થાય છે અને સ્તેય માયાનાં ફળ બતાવે છે જ્યારે હુધાચાર્યના ચરિત્રમાં ‘મન્દ’ દ્રાણઆસક્તિનાં ફળ બતાવે છે. આ પાંચમાં પ્રસ્તાવમાં વિમળ નામના રાજકુમારનું ચરિત્ર નૈસર્ગિક ઉત્તમ વર્તનવાળાની વિશાળતા અને વિશિષ્ટતા કેવા હોય છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એની સરલતાથી એ દુનિયાને કેવી સારી માને છે, એની સહાનુભૂતિ યોગ્ય વખતે ચૂતમંજ-રીનો કેવો બચાવ કરે છે, એને માર્ગ દર્શન થતાં એ કેવો સરળભાવે સત્ય શોધવા મંથન કરે છે અને સત્સંગતિ થતાં એનું ઉત્થાન કેવું ઉત્તમ થાય છે વિગેરે અનેક મનનીય પ્રસંગો આ પ્રસ્તાવમાં આવે છે.

અવાંતર બાબતોને અંગે બઠરગુરૂનું કથાનક અને ચારિત્રધર્મની સેનાપતિ અને મંત્રી સાથે મંત્રવિચારણા બહુ મનનીય છે. ચારિત્ર મોહનું યુદ્ધ ચોથા પ્રસ્તાવમાં સ્થાપિત કરેલી ભૂમિકા ઉપર પ્રથમ ચિત્ર પાડે છે; એ નાટકનો પ્રથમ પડદો છે જેમાં ચારિત્રરાજની હાર થાય છે. એ પ્ર-

સંગમાં સદ્બોધમંત્રી સંસારીજીવ ઉપર હારજીતનો આધાર કેટલો રહે છે તેની ચર્ચા કરે છે તે પ્રસંગ બહુ મનનીય છે. છેવટે વામદેવના હાલહવાલ થાય છે તે તેના દુર્ગુણોનું ફળ છે. બુધચરિત્રમાં પંદર બાબતો બહુ વિચારણીય બતાવે છે, સંસારનો તાપ અને સાધુજીવનની શાંતિનો તે સચોટ ખ્યાલ આપે છે.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં કેટલાક પ્રસંગે ઘણી લંબાણ નોટો લખી છે. આ ગ્રંથ જૈન ન હોય તેને વાંચવામાં મુશ્કેલી ન પડે તે ધ્યાનમાં રાખ્યું છે, છતાં પારિભાષિક શબ્દ નહિ જ આવ્યા હોય એવો દાવો તો હોઈ શકે નહિ. ચોથા પ્રસ્તાવના ચાર પરિશિષ્ટો લંબાણ નોટને છેવટે રાખવા માટે આપ્યા છે. તેમાં પટ્ટપુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગોનું પરિશિષ્ટ (નં. ૩) તદ્દન શુદ્ધ વિભાગ છે અને દાર્શનિક બાબતમાં રસ લેનારને જ મળ આપે તેવું છે અને પિંડ-વિશુદ્ધિનું પરિશિષ્ટ જૈન વાંચકને રસ આપે તેવું છે.

પ્રથમ ભાગ પેઠે અહીં પણ દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં પાત્રો તથા નગરનું પત્રક વાંચનારની સગવડ માટે મૂક્યું છે અને ‘કથાસાર’ શરૂઆતમાં લાંબી વાર્તા યાદ કરી જવા અથવા હકીકત સ્પષ્ટ કરવા આપેલ છે. ત્રીજા વિભાગને અંતે પાત્રો તથા સ્થાનોનું અક્ષરાનુક્રમે ઓળખાણ આપનાર પત્રક આપવાનો ધરાદો છે.

ત્રીજે ભાગ સહજ મોટો થશે તો પણ તેમાં ઉપોદ્ઘાત વિગેરે સર્વ આપી ગ્રંથ પૂરો કરવાની ઉમેદ છે. આખો લેખ તૈયાર છે, માત્ર ઉપોદ્ઘાત લખવી બાકીમાં છે. આશા છે કે ત્રીજે વિભાગ ૧૮૨૫ ની આખર સુધીમાં બહાર પાડી શકાશે. છાપખાનાની સત્વરતા ઉપર ઘણો આધાર રહે છે.

આ ગ્રંથની છેવટે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાંથી આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિતું ચરિત્ર મૂક્યું છે. એ પ્રભાવકચરિત્ર ગ્રંથ ઘણો વાંચવા યોગ્ય છે. મૂળ બહુ આહ્લાદક છે અને શબ્દ અને અર્થગાંભીર્યયુક્ત છે તેથી મૂળ અને ભાષાંતર બન્ને આપ્યાં છે. એ ચરિત્ર જોવાથી ગ્રંથકર્તાની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવશે. એ ચરિત્ર ઉપર ઘણું લખવાનું છે જે ઉપોદ્ઘાતને અંગે ત્રીજા ભાગમાં આવશે. અત્ર તે ચરિત્ર શરૂઆતમાં વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે એટલે ગ્રંથકર્તાની કાંઈક ઓળખાણ પ્રાચિન પુરૂષોની દૃષ્ટિએ થશે.

આખો ગ્રંથ વિચારવા યોગ્ય છે, પ્રત્યેક પ્રકરણ વિચારવા યોગ્ય છે, જીવનના પ્રસંગો સાથે ઓતપ્રોત પોરવાઈ ગયેલ બાબતોથી હરપૂર છે, જીવ-

નને નવી દિશાએ દોરે તેવો છે, જીવનનાં સાધ્યો સ્પષ્ટ કરે તેવો છે, વિચારમાં નાખી દે તેવો છે અને તેમાં પણ ફેટલાક પ્રસંગો તો હૃદયને પીગળાવે તેવા છે, ભગ્વત કરે તેવા છે, દૂર જોવાને બદલે નીચું જોવરાવે તેવા છે, આગળ જોવાને બદલે અંદર જોવાનું કરે તેવા છે, અન્યને બદલે પોતાને જોવરાવે તેવા છે, સામેનો વિચાર કરવાને બદલે પોતાનો ખ્યાલ કરાવે તેવા છે, સ્થૂળ રસિકતાને બદલે સત્ય રસનું ભાન કરાવે તેવા છે અને એકંદરે સંસાર કેવો છે, શામાટે છે, કેટલા વખત સુધીનો છે, કોને માટે છે, કોને માટે નથી અને આ બધી ઘુંચવણોનો નીકાલ કેમ થાય તેનો ખ્યાલ કરાવવા આ ગ્રંથ જેવું અન્ય કોઈ પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું નથી. ગ્રંથ મોટો છે એમ ધારવા કરતાં એમાંનો કોઈ પણ પ્રસંગ નકામો છે એમ શોધવાની જરૂર છે. એના પ્રત્યેક પ્રસંગપર પ્રકરણો લખાય તેવી તેમાં વિશાળતા અને અર્થગંભીરતા છે.

આ ધમાધમના કાળમાં આવા ગ્રંથો ખરેખર વાંચવાની જરૂર છે. આપણે ક્યાં ઘસડાઈએ છીએ, કોણ ઘસડે છે, શામાટે ઘસડે છે, એવું ક્યાં સુધી ચાલશે, આપણો માર્ગ કયો છે, સાધ્ય શું છે, રસ્તો કયો લીધો છે અને એવી રીતે તણાતાં જતાં કેવા હાલ થયા અને થશે-એનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે, એની ચોખવટ કરવાની જરૂર છે, એનું પ્રથક્કરણ કરવાની જરૂર છે. આ ગ્રંથ એ બાબતમાં ઘણું અજવાળું પાડશે. બાકી આખી વાર્તા દરમ્યાન વામદેવની જેમ બેસી રહે કે નિષ્પુણ્યકની જેમ ઠીકરાની ચિંતા કરે તો તેને આ ગ્રંથ વાંચવો, ન વાંચવો-સરખું જ છે. આ ગ્રંથ જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગને ચીતરનાર હોઈ લગભગ દરેક પ્રસંગે વિચારમાં રાખવા યોગ્ય છે, એને વિચારપૂર્વક વાંચવાથી પ્રત્યેક પ્રસંગે થતું નાટક જોવાશે, મોહરાયના પ્રપંચો અનુભવાશે અને બહુ બહુ બાણવાલાયક મળી આવશે. માત્ર દૃષ્ટિની સાધ્યતા, સાપેક્ષતા અને સ્પષ્ટતા રાખવાની જરૂર છે, અવલોકનની આવશ્યકતા છે અને પ્રથમ સમુચ્ચય અને પછી પ્રથક્કરણ કરી મનોવિકારોનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. શોધકને આમાંથી નવનીત મળશે, જિજ્ઞાસુને ઓધ મળશે, માર્ગ-શોધકને રસ્તા સૂઝ આવશે અને મુમુક્ષુને ઇષ્ટ ચીજ સાંપડશે. આ હકીકતમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. પ્રેમભાવે, સહકારી ભાવે, સાપેક્ષભાવે એનાં વાંચન મનન અને ચિંતવનની જરૂર છે.

આખું અવતરણ મારા કાકા શ્રી કુંવરજી આણંદજી એ તપાસી આપ્યું, પન્થાસશ્રી મેઘવિજયજીએ મૂળ ગ્રંથ સાથે રાખી મુધારી આપી અનેક ઉપ-યોગી સૂચના કરી તે માટે તેઓશ્રીનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

અમારી સલાના પ્રમુખ અને મારા કાકાશ્રીનો મારાપર સતત ઉપકાર આલુ છે તેના સ્મરણમાં આ ગ્રંથ તેમના નામ સાથે જોડી આનંદ માનું છું. એમની સતત પ્રેરણાનું પરિણામ આ ગ્રંથ છે.

આખી વાર્તાનો મેળ આઠમા પ્રસ્તાવમાં મળશે. એ વિભાગ બહુ મજબૂત છે, ઘણોજ મનનીય છે અને આખા ગ્રંથનો સાર બતાવનાર છે. એ વાંચવા ઉચ્ચત્ત થઈ રહેવા વિશ્વસિ કરી આ અતિ રસાળ વિભાગમાં પ્રવેશ કરવા પ્રાર્થના કરું છું.

સેવક,

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીલ્ડિંગ. } મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.
મુંબઈ, સં. ૧૯૮૦. શ્રેષ્ઠી પૂર્ણિમા. }

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા.

દ્વિતીય ભાગ.

પ્રસ્તાવ ૪.

કથાસાર.

અકરણ ૧ હું-રિપુદામણ અને શૈલરાજ. સંસારીજીવ પોતાનું ચરિત્ર સદાગમ સમક્ષ કહે છે. ત્યાર પછી સંસારીજીવ સિદ્ધાર્થનગરે નરવાહન રાજાને ત્યાં વિમલમાલતીની કુક્ષીએ જન્મ લે છે. યોગ્ય હતસવ થયા પછી તેનું રિપુદામણ (દારણ) નામ પાડવામાં આવે છે. એના જન્મને જ દિવસે અવિવેકિતા ધાવે આઠ મુખવાળા શૈલરાજ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે તેને અગાઉ દ્વેષગ્રન્થે સાથે થયેલા સંયોગનું પરિણામ હતું. પાંચ વર્ષની વયે રિપુદામણ અને શૈલરાજને મૈત્રી થઈ. શૈલરાજની અસર ધીમે ધીમે કથાનાયકપર વધારે થતી આવી; અક્રૂડતા વધી, મિથ્યાભિમાન વધ્યું અને અભિમાન ચઢવા લાગ્યું; વિચારો પણ તેવાજ થયા અને વર્તન પણ તેવું જ થયું ચાલ્યું. પિતાએ વળી તે અભિમાનની વધારે પોષણ કરી. આ સર્વ પ્રતાપ શૈલરાજનો છે એમ નાયકે માન્યું. પછી શૈલરાજે રિપુદામણને ચિત્તસ્તબ્ધ લેખ આપ્યો, તેના ગુણની અતુલવે ખાતરી કરવા કહી તેને હૃદયપર લગાડવા ભલામણ કરી. આથી નાયકનો શૈલરાજપરનો પ્રેમ સુદૃઢ થયો. નાયકે લેખ લગાડ્યો એટલે સર્વ તેને નમવા લાગ્યા. પૃષ્ઠ ૭૦૩-૭૧૨.

અકરણ ૨ હું-મૃધાવાહ. કિલ્લિષ્ઠમાનસ નગરે દુષ્ટાસય રાજાને જન્મ્યતા પત્નીથી મૃધાવાહ નામનો પુત્ર હતો. ત્યાં રિપુદામણ ગયો. મૃધાવાહ સાથે દોસ્તી થઈ. એની દોસ્તીથી નાયક ધણી નવાહ્યો કરવા લાગ્યો, ખોટી વાતને સાચી કરવા લાગ્યો અને વાંકું ગુન્હા ખીજપર ઢોળવા લાગ્યો. અભ્યાસકાળ પ્રાપ્ત થયે કુમારને મહામતિ નામના પંડિતને સોંપવા બોલાવ્યો. કુમારે યોગ્ય વિનય ન કર્યો. ગુરૂએ ધાર્યું કે તે સુધરશે પણ અભ્યાસ દરમ્યાન પણ એ તો અભિમાનમાં વધતો જ ચાલ્યો, સર્વ રાજકુમારોને પોતાથી હલકા માનવા લાગ્યો. આથી ગુરૂમહારાજ અભ્યાસ કરાવવામાં ક્ષિયીજ થતા ગયા. છેવટે એ ગુરૂમહારાજની બેઠકે ચઢી બેઠો, પૂછતા અસલ બોલ્યો, ગુરૂએ નજરે જોયો તો તેના પર પક્ષપાતનું તહોમત મૂક્યું એટલે આખરે ગુરૂએ એને તજ દીધો. પિતાશ્રીએ અભ્યાસ માટે સવાલ કર્યો ત્યારે ખોટી ભળતી વાતો કરી. પિતાએ વધારે અભ્યાસ કરવા પાછો મોકલ્યો ત્યારે હપર હપરથી વાત સ્વીકારી પણ આખો વખત ભટકવામાં ગાજ્યો. દોસ્ત મૃધાવાહના માન વધ્યા. તેણે માયા સાથે બોળખાણ કરાવી. હવે રાજા માને છે કે ભાઈ ભણે છે અને ભાઈશ્રી તો જુગાર પરદારા અને નીચ સોળતમાં રખડે છે. પૃ. ૭૧૧-૭૨૫.

અકરણ ૩ ભું-નરસુંદરી લગ્ન. શેખરપુરના રાજ નરસુંદરી અને રાણી વસુંધરાને નરસુંદરી નામની દીકરી હતી, સર્વ વિદ્યાકળામાં અત્યંત કુશળ હતી. યુવાન યતઃ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે કળાકૌશલ્યમાં પોતાથી વધારે પ્રવીણને પરણું. તેના માતાપિતા તેનો આ નિશ્ચય જાણતા હતા. રાજાએ રિપુદાસજીની ખોટી ખ્યાતિ સાંભળી હતી તે પર આધાર રાખી પુત્રી સાથે પોતે સિદ્ધાર્થનગરે આવ્યા અને નરવાહન રાજાને પુત્રીની પ્રતિજ્ઞા અને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. નરવાહને રિપુદાસજી અને કળાચાર્યને રાજસભામાં બોલાવ્યા. આ વખતે પુણ્યોદય મિત્ર સુકાઇ ગયો હતો. સૌંદર્યશાળી નરસુંદરી સભામંડપમાં આવી, રિપુદાસજીને કળાઓ પર વિવેચન કરવા કહ્યું, પછી મુદાના સવાલ પોતે પુછશે એમ પણ જણાવ્યું. કુમારે તે કળાનાં નામો પણ ભૂલી ગયો હતો એટલે ગભરાયો. નરવાહન રાજા આશ્ચર્ય પામ્યા, કળાચાર્યને ખુલાસો પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે એ તે બાર વર્ષથી રખડે છે અને શૈલરાજ મૃષાવાદની સોબતમાં પડેલો છે. કુમારનો ફળેતો થયો, લોકોમાં અપવાદ થયો, તે વખતે કુમારે શ્વાસ રૂંધ્યો, મૂર્છા આવી હોય તેવો યથ ગયો, સમય જળવાઈ ગયો, સભા ખીન્ન દિવસ ઉપર મુલતવી રાખવામાં આવી. નરસુંદરીના પિતા કંટાળ્યા, ચાલી જવા વિચાર કર્યો, ત્યાં પુણ્યોદય મિત્રને લાગણી થઈ, તેણે સુંદરીના પિતાના વિચારો ફેરવાવ્યા. હવે પાછા જવામાં બંને પક્ષને સરમાવા જેવું થયું એમ લાગ્યું, પરીક્ષાનો વિચાર છોડી દીધો અને રિપુદાસજી અને નરસુંદરીના લગ્ન કરી નાખ્યા. સુંદરીના પિતા વિદાય થયા અને રિપુદાસજી નરસુંદરી સાથે અલગ જીવનમાં આનંદ ભોગવવા લાગ્યો. પૃ. ૭૨૫-૭૩૭.

અકરણ ૪ થું-નરસુંદરીનો પ્રેમ-તિરસ્કાર. રિપુ. અને નરસુંદરીના દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા એટલે શૈલ અને મૃષાવાદમિત્રને અદેખાઈ આવી એટલે પ્રેમમાં ભેદ પડાવવાનો બંનેએ સંકેત કર્યો. દરમ્યાન પુણ્યોદય પાતળો પડતો ગયો. એક કમનસીબ ક્ષણે સુંદરીએ કુમારને તેને રાજસભામાં યથ આવેલા ક્ષોભ માટે પ્રશ્ન કર્યો. મૃષાવાદી કુમારે ગોઠા વાલ્યા એટલે નરસુંદરીએ કળાપર વિવેચન કરવા કહ્યું. રિપુદાસજી આથી હશ્કેરાયો, શૈલરાજે એને પ્રેર્યો, લેપ ચો-પડ્યો, પત્ની વધારે વિદ્વાન હોવાનું ધારે છે એવી બુદ્ધિ કરી એટલે રિપુદાસજી સુંદરીનો તિરસ્કાર કર્યો, ધમકાવી કાઢી મૂકી. સુંદરીએ ઘણી આજીજ કરી પણ કુમાર ઠંડો પડ્યો નહિ. આથી તિરસ્કૃતા સુંદરી અલગ રાજજીવનમાંથી નીકળી કુમારના પિતાને મહેલે ગઈ. પૃ. ૭૩૭-૭૪૩.

અકરણ ૫ મું-નરસુંદરીનો આપઘાત. રિપુદાસજીપર લેપની અસર ચાલુ જ હતી, સંતાપથી ભરે પણુ આવ્યો, ત્યાં માતા હિમલમાલતી તેને સમજાવવા આવ્યા અને નરસુંદરીના દુઃખનો પૂરો ખ્યાલ આપ્યો અને તેને માફ કરવા વિજ્ઞાપિત કરી. રિપુદાસજીનો જવાબ એકદમ અભિમાની હતો અને વાત કરતાં એ એટલો ચઢી ગયો કે સ્નેહસંબંધ વિસારી માતાને પાદુ મારી કાઢી મૂકી. માતાએ આ વાત નરસુંદરીને કહી ત્યારે તેને તો મૂર્છા આવી ગઈ. આખરે જાતે સમજાવટ

કરવા જવાની જરૂર લાગી. સતીએ આવી કુમારની ધણી ધણી પ્રાર્થના કરી પણ પ્રેમ અને માન વચ્ચે લટકતો કુમાર ન બાલવાનું બોલી ગયો, વધારે પડતું બોલી ગયો એટલે નરસુંદરી હતાશ ચઇ ગઇ, આશા તુટતા ત્યાંથી પાછી ફરી. તે વખતે સૂર્ય અસ્ત થયો. એક ખંડેરમાંજઇ લોકપાળોને ઉદ્દેશી કાંઇક બોલી, પ્રથમ તો રિપુ-દારણુ જે પછવાડે આવી હતો તેને દયા આવી, પણ શૈલરાજનું ભેર થયું એટલે આ-ખરે સુંદરીને આપઘાત કરવા દીધો. સુંદરી ગઇ. સાસુ પછવાડે તપાસ કરવા આવ્યા પણ મોડા થયા. એણે સુંદરીને લટકતી જોઇ એટલે પોતે પણ આપઘાત કર્યો. દારી કુંદલિકા તપાસ કરવા આવી, સર્વ લોકોના જાણવામાં વાત આવી, રિપુદારણુનો ફળેતો થયો અને રાજકુલનમાંથી પિતાએ તેને કાઢી મૂક્યો અને લોકોએ તેને તિરસ્કાર કર્યો. ત્યાર પછી રિપુદારણુ આખા નગરમાં રખડવા લાગ્યો અને લોકો તરફથી યતાં અપમાન ખમવા લાગ્યો. એમ કરતાં કેટલાંએ વર્ષો વીતી ગયા.

પૃ. ૭૪૩-૭૫૫.

રસના કથાનક.

અકરણુ ૬ કું-વિચક્ષણુ-જડ. એક પ્રસંગે નરવાહન રાજ નગર બહાર ફરવા નિકળ્યા હતા ત્યાં લલિત ઉદ્યાનમાં વિચક્ષણુઆર્ય નામના રાત સાધુને અનેક શિષ્યથી પરવરેલા જોયા. રાજ સૂરિને નમ્યા, સૂરિએ ઉપદેશ આપ્યો. રાજએ આટલી લઘુ વયમાં સંસારત્યાગનું કારણ પૂછ્યું એટલે કાંઈક આનાકાની પછી લાભનું કારણ જાણી આચાર્યશ્રીએ પોતાનું ચરિત્ર કહેવા માંડ્યું.

વિચક્ષણુ ચરિત્ર. ભૂતજ નગરમાં મલસંચય રાજ અને તત્પક્ષિ રાણીને શુભોદય અને અશુભોદય નામે બે પુત્રો હતા. શુભોદય નિજચારતાને પરવર્યો તેનાથી આ પેટા કથાનો નાયક વિચક્ષણુ પુત્ર થયો અને અશુભોદયને સ્વયંભ્યતા પત્નીથી જડ નામનો પુત્ર થયો. આવી રીતે વિચક્ષણુ અને જડ કાકાકાકાના છોકરા થયા. વિચક્ષણુ સાધુચરિત્રવાળો હતો, જડ કોઈ અભિમાની દુર્ગુણી હતો. નિર્ભગચિત્ત નગરના મલકસંચયરાજને સુંદરતા રાણીથી શુદ્ધિ નામની દીકરી થઇ હતી તેનું લગ્ન વિચક્ષણુકુમાર સાથે થયું. એનાથી અકર્ષ નામનો પુત્ર થયો. એ શુદ્ધિદેવીને વિમર્શ નામનો લાઇ હતો તે બહેન પરના હેતથી તેની સાથે રહેતો હતો. વિમર્શ અને અકર્ષ મામાભાણુજ થયા.

પૃ. ૭૫૬-૭૬૭.

અકરણુ ૭ કું-રસના-લોલતા. વિચક્ષણુ અને જડ એક વખત વદન-કોટર બગીચામાં ફરતા હતા ત્યાં બીલમાં એક સુંદર સ્ત્રી દારી સાથે જોવામાં આવી. જડ તો એનું રૂપ જોઇ પ્રેમમાં પડી ગયો, વિચક્ષણુ એને પરમભણી ધારી દૂર ખસી જવા ધાર્યું. દારી લોલતાએ પોકાર કરી કુમારને બોલાવ્યા અને રસના સાથે બોળખાણુ કરાવી. જડ વધારે ફસતો ગયો, વિચક્ષણુ વિચારપૂર્વક જોયા કરતો હતો. દારીએ પૂર્વ પરિચય યાદ આપ્યો, ચિકલાક્ષિતિવાસ નગરની બોળખાણુ યાદ કરાવી. જડ વધારે ફસતો ગયો, વિચક્ષણુ વિચારપૂર્વક જોયા કરતો હતો. જડ તો રસનામાં વધારે વધારે હુમ્મ થતો ગયો અને તે

કહે તે સર્વ કરવા લાગ્યો, ખાનપાન માગે તે આપવા લાગ્યો અને એને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. વિચક્ષણે વિચાર કર્યો, ગૃહિ વગર સહજ રસનાને પોષી, પણ પોતે લોભતાથી લેવાઈ ગયો નહિ. જડના કુટુંબીઓએ જડનું રસના સાથેનું વર્તન પ્રશંસ્યું. વિચક્ષણના માતપિતાએ તપાસ કરવા સલાહ આપી. શુભોદયે સ્ત્રીઓની નૈસર્ગિક અધમતા ખતાવી, માતાએ તપાસ કરી નિર્ણય કરવા કહ્યું, પત્ની યુદ્ધિદેવીએ વરિલનાં વચનને અનુસરવા કહ્યું. હેવટે રસના કોણ છે તેનું મૂળ શોધવા નિર્ણય થયો. યુદ્ધિદેવીના બાઈ વિમર્શ તે કાર્ય કરવા માથે લીધું, લાણેજ પ્રકર્ષ સાથે જિજ્ઞાસાથી આવવા તત્પર થયો. એક વર્ષની અવધિ કરી મામાભાણેજ વિમર્શ પ્રકર્ષ રસનાની મુળશુદ્ધિ કરવા નીકળી પડ્યા. પૃ. ૭૬૭-૭૮૪.

અકરણ ૮ શું-વિમર્શ-પ્રકર્ષ. શરદ્ અને હેમંતનો સમય બાહ્ય સુષ્ટિમાં પસાર થયો. મામાભાણેજ રસનાની શોધમાં બહિઃલોકમાં ધણાં ફર્યાં પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી અંતરંગ દેશે ગયા. પ્રથમ રાજસચિત્ત નગરે આવ્યા. નગર શૂન્ય જણાયું. મિથ્યાભિમાન તેનો અધિકારી હતો. તેની પાસેથી હકીકત મળી કે રાગકેસરીનું એ નગર છે. એ રાત્ર પોતાના વિપચાલિલાષ મંત્રી સાથે અને મોટા રાત્ર અને દાદા મહામોહ સાથે સંતોષ સામે યુદ્ધ કરવા ગયા છે, કારણ કે પેલો સંતોષ મંત્રીના માણસોને હેરાન કરી લોકોને નિર્દોષ નગરીએ મોકલી દેતો હતો. એ મંત્રીના માણસો પૈકી રસનાનું નામ પણ મિથ્યાભિમાન બોલ્યો એટલે રસનાનો કાંઈક પત્તો લાગ્યો એમ મામાને લાગ્યું. વધારે હકીકતની ખાતમી આપવા મિથ્યાભિમાને ના પાડી.

પછી અંતરંગમાં તામસચિત્ત નગરે મામાભાણેજ ગયા. ત્યાં કેટલાક માણસ સાથે શોક તેમને મળ્યો. વાત કરતાં જણાયું કે એ મહામોહના બીજા દીકરા દ્વેષગર્જદ્રનું નગર હતું, તે પણ પિતા મહામોહ અને મોટા બાઈ રાગકેસરી સાથે સંતોષ સામે યુદ્ધ કરવા ગયો છે. દેવી અવિવેકિતા તે વખતે ગર્ભ ધારણ કરી રહ્યા હતા તેમને સમજાવી દુષ્ટાભિસન્ધિ રાત્રના રૌદ્રચિત્તપુરે મોકલી આપ્યા. ત્યાં તેમણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. (તે વખતે પ્રજાવિરાજાએ જણાવ્યું કે આ પુત્ર તે પ્રકરણ ૧ લામાં જણાવેલો શૈલરાજ હતો.) શોકે વિશેષમાં જણાવ્યું કે પોતે મતિમોહ નામના નગરરક્ષકને મળવા લક્ષ્મીમાંથી ત્યાં આવેલ હતો. આટલી વાત જણી વધારે પત્તો મેળવવા મામાભાણેજ અટવી તરફ ચાલ્યા.

પૃ. ૭૮૪-૮૦૧.

અકરણ ૯ શું-ચિત્તવૃત્તિ અટવી. મામાએ લાણેજને નદી વચ્ચે આવેલા મંડપમાં સિંહાસનપર બેઠેલા રાત્રને દૂરથી ખતાવ્યા. મામાએ લાણેજના કુટુંબને તૃપ્ત કરવા પ્રથમ અવલોકન કરી લીધું, પછી ચિત્તવૃત્તિ અટવીનું, પ્રમત્તા નહીનું, તદ્વિલસિત બેઠેલું, ચિત્તવિક્ષેપ મંડપનું, તૃણા વેદિકાનું, વિપર્યાસ સિંહાસનનું અને મહામોહ મહારાત્રનું વિસ્તારથી વર્ણન વિગતવાર કરી ખતાવ્યું.

પૃ. ૮૦૨-૮૧૧.

પ્રકરણ ૧૦ સું-પ્રકર્યને ભગૃતિ-લૌતાચાર્ય કથા. ઉપરનું વિવેચન ચાલતું હતું ત્યારે ભાણેજ કાંઈ બોલ્યો નહિ એટલે મામાએ પૂછ્યું કે વાત બરાબર સમજાય છે? પ્રકર્યે હા કહી એટલે રહસ્ય સમજાવવા સાદ મામાએ લૌતા-ચાર્યની કથા કહી તે આ પ્રમાણે:-

એક સદાશિવ નામનો પુત્ર હતો. વૃદ્ધ વયે તેને પોતાના બહેરાપણનો ઉપાય કરવા વિચાર થયો. એને શાંતિશિવ નામનો શિષ્ય હતો, તેને વૈદ્યને ઉપાય પૂછવા મોકલ્યો. તે વખતે કોઈ ગુન્હા માટે વૈદ્યરાજ છાકરાને ખૂબ મારતા હતા. પૂછતાં જણાવ્યું કે ‘એ છાકરા આપનું (વૈદ્યનું) કંઠેલું સાંભળતો નથી.’ શિષ્ય સમજ્યો કે ન સાંભળે તેનો આ ઉપાય લાગે છે એટલે એ તો જઈને સદાશિવને મારવા લાગ્યો. સદાશિવ તો મારથી અધમુઆ થઈ ગયા. એને બીજા ભક્તોએ મુશીબતે છોડાવ્યા. પછી જ્યારે ભક્તો વાત સમજ્યા ત્યારે વૈદ્યને બોલાવ્યો અને ત્યારે બધો ખુલાસો થયો.

આટલી વાત જિમરે કહી ભાણેજને જણાવ્યું કે તેણે ખુલાસા પૂછવા. નહિ તો શાંતિશિવ જેવી વાત બનશે. પછી નદી મંડપ વિગેરેની યોજના કરવા એક બીજી વાર્તા મામાએ કહેવા માંડી તે નીચે પ્રમાણે. પૃ. ૮૧૨-૮૧૮.

પ્રકરણ ૧૧ સું-વેણીહલ કથા-અટવી આદિની યોજના. સંસારીજીવે આ સર્વ હકીકતનો ખુલાસો વિસ્તારથી સમજાવવા દૃષ્ટાન્તરૂપે પ્રથમ એક વેણીહલની કથા કહી તે નીચે પ્રમાણે:-

જુવનોદર નગરમાં અનાદિ રાજ અને સંસ્થિતિ રાણી હતા. તેમને એક વેણીહલ નામનો પુત્ર હતો. એ છાકરાને ખાવાનો અજબ શોખ હતો. ગમે તેટલું અજીર્ણ થાય, પેંટમાં ચુંકો આવે કે પીડા થાય તો પણ એ ખાધા જ કરતો હતો. એને એથી અજીર્ણ વધતું ગયું. પછી વળી એને ગામ બહાર ઉભણી કરવા ઇચ્છા થઈ. ત્યાં ખૂબ ખાધું એટલે તાવ વધ્યો. સમયજલ વૈદ્યે નાર જોઈ વ્યાધિનું નિદાન કર્યું, ખાવા ના પાડી, પણ કુમારે માન્યું નહિ. એ તો ખાતો જ ગયો. પછી વમન થયું, કાંઈક વમન સામેના ભોજનમાં પડ્યું. વળી ખાધું તેમાં વમનવાળો ભાગ પણ આવ્યો પણ તેને શરમ ન થઈ. સદર વૈદ્યે વળી તેને ચેતવણી આપી પણ કુમાર તો વધારે ખાતો જ ગયો અને ઉલટો વૈદ્યની નિંદા કરવા લાગ્યો. પછી દોષો ઘણા વધી ગયા, બહુ ઉદ્વેગ થયો, પણ કોઈ તેનું રક્ષણ કરી શક્યું નહિ અને તે કાદવમાં અનંત કાળ લોટવા કર્યો.

ઉપર પ્રમાણે વેણીહલની વાત કરી તેની આખી અર્થઘટના પ્રજ્ઞાવિશાળાએ કરી અને તે ઉપરથી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલ નદી, પુલીન, મંડપ, વેદિકા, સિદ્ધાસન અને અવિધા શરીરની વિસ્તારથી યોજના કરી અતાવી તથા સંક્ષિપ્તમાં પણ કરી. પૃ. ૮૧૮-૮૪૩.

પ્રકરણ ૧૨ મું-મહામૂઢતા-મિથ્યાદર્શન-કુદૃષ્ટિ. વિમર્શ મામાએ વિગતવાર અટવી નદી સિંહાસન વિગેરેનું વર્ણન કર્યું પછી બાણેજના પૂછવાથી મહામોહના આખા પરિવારનું વર્ણન કરવા માંડ્યું: એની મહારાણી મહામૂઢતાને વર્ણવ્યા, મિથ્યાદર્શન સેનાપતિને આજખાવ્યો, એ કુદેવ કુધર્મ કુચ્છમાં કેવી ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તે જણાવ્યું, એ સેનાપતિ મંડપ વેદિકા સિંહાસનની રચના કેવી રીતે કરે છે તે વર્ણવ્યું અને છેવટે એનો મહિમા વર્ણવ્યો. એ મિથ્યાદર્શનની કુદૃષ્ટિ નામની બાર્યા છે એ દેવ, વાદ, વેશ, કલ્પ, મોક્ષ, વિગુહ્તિ અને વૃન્નિને અંગે તીર્થોમાં કેટલો ભેદ પાડે છે તે વિસ્તારથી મામાએ વર્ણવ્યું અને અનેક મનોનાં નામે આપ્યાં.

પૃ. ૮૪૩-૮૬૨

પ્રકરણ ૧૩ મું-રાગકેસરી-દ્વેષગર્જદ્ર. પછી મામાએ વિપર્યાસ સિંહાસન પર બેઠેલા મહામોહ મહારાજના મોટા પુત્ર રાગકેસરીનું વર્ણન કર્યું. જણાવ્યું કે મહામોહ વૃદ્ધ થઈ જવાથી તેણે સર્વ રાજકાર્ય રાગકેસરીને સોંપેલ છે. એ રાગકેસરીના ત્રણ મિત્રો છે: દષ્ટિરાગ, ઐહરાગ, વિષયરાગ. એમનાં બીજાં નામે અનુક્રમે અતરવાલિનેવેશ, ભવપાન અને અભિધ્વંગ પણ છે. એ રાગકેસરીની બાર્યા મૂઢતા નામની છે.

મહામોહનો નાનો પુત્ર દ્વેષગર્જદ્ર ડાબી બાજુ તે જ સિંહાસન પર બેઠેલ છે. તેની અવિવેકિતા બાર્યા ઉપર પ્રકરણ ૮ માં બતાવેલાં કારણે ગેરહાજર છે.

પૃ. ૮૬૩-૮૬૬.

પ્રકરણ ૧૪ મું-મકરધ્વજ. સિંહાસનની પછવાડે રહેલા અત્યંત રૂપવાળા મકરધ્વજને મામાએ ત્યાર પછી પ્રકર્ષને આજખાવ્યો અને એણે મોટા દેવોને કેવા નચાવ્યા છે તેનું વર્ણન કર્યું. એના ત્રણ અનુચરો-પુંવેદ, સ્ત્રીવેદ, પંદવેદને વર્ણવ્યા અને પછી મકરધ્વજની પત્ની રતિને આજખાવી.

પૃ. ૮૬૭-૮૭૧.

પ્રકરણ ૧૫ મું-પાંચ મનુષ્ય. હાસ, અરતિ, ભય, શોક, જીગૃહ્સા. ત્યાર પછી મકરધ્વજની પાસે બેઠેલા પાંચ મનુષ્યનું મામાએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. (૧) હાસ હસાવે છે, તે તેની પત્ની તુચ્છતા સાથે બેઠેલ છે. (૨) બીજા અરતિ સ્ત્રી છે તે માનસિક દુઃખ કરાવે છે. (૩) ભય કંપાવે છે, એના પરિવારમાં સાત મનુષ્યો છે અને એની સ્ત્રી હીનસત્ત્વતા નામની છે. (૪) શોકને આપણે ઉપર પ્રકરણ ૮ માં જોયા તે જ છે. એ રડાવે છે અને એની સ્ત્રી ભવરથા એની સાથે છે. (૫) પાંચમી સ્ત્રી જીગૃહ્સા છે, એ નાક ચઢાવે છે અને દૂર નસાવે છે.

પૃ. ૮૭૨-૮૭૭.

પ્રકરણ ૧૬ મું-સોળ બાળકો. પછી મામાએ રાજના બાળામાં નાચતા કુદતા સોળ બાળકો આજખાવ્યા. એનું નામ કષાય. એમાં ચાર અનંતાનુબંધી છે, ચાર અપ્રત્યાખ્યાની છે, ચાર પ્રત્યાખ્યાની છે અને ચાર સંજ્ઞવલન છે. એમાંના આઠ રાગકેસરીના છોકરા છે અને આઠ દ્વેષગર્જદ્રના છે. સોળે મહામોહ મહારાજના પોતરા થાય છે.

પૃ. ૮૭૮-૮૮૨.

અકરણ ૧૭ સું-મહામોહનું સામંતચક્ર. પછી મામાએ મહામોહના અંબહૂત સેનાનીઓને વર્ણવ્યા. પ્રથમ વિષયાભિલાષનું વર્ણન કર્યું. એને પાંચ છોકરા છે તે વર્ણવ્યું. આખા રાજ્યનું પાલન એ મંત્રી પાંચ છોકરાઓ દ્વારા કેવી રીતે કરે છે તેનો ચિતાર આપ્યો. એ વિષયાભિલાષની પત્ની ભોગવૃષ્ટા છે તેને પણ આજખાવી અને દુષ્ટાભિસન્ધિ વિગેરે લડવૈયાઓને પણ ખતાવી દીધા.

પૃ. ૮૮૩-૮૮૭.

અકરણ ૧૮ સું-મહામોહના મિત્રરાજ્યો (Allies). પછી મિત્ર-રાજ્યોનો પરિચય મામાએ ભાણેજને કરાવ્યો: (૧) જ્ઞાનસંવરણ પાંચ મનુષ્યથી પરવરેલ છે; (૨) દર્શનાવરણ નવ મનુષ્યોની વચ્ચે બેઠેલ છે; (૩) વેદનીય બે મનુષ્યોની વચ્ચે બેઠેલ છે; (૪) આયુષ્ય ચાર મનુષ્યોની વચ્ચે વીંટલાઈ બેઠેલ છે; (૫) નામ બેતાળીશ મનુષ્યોના મોટા પરિવારમાં છે અને બહુરૂપી બનાવનાર છે; (૬) ગોત્ર બે મનુષ્યોની વચ્ચે છે અને (૭) અંતરાય પાંચથી પરિવેષિત છે. ભાણેજે પૂછ્યું કે રાજ દેખાય છે ત્યારે પરિવાર દેખાતો નથી અને પરિવાર દેખાય છે ત્યારે રાજ દેખાતો નથી તેનું કારણ શું? એનો ખુલાસો મામાએ વિગતવાર સમજાવ્યો. એમ કરતાં સાતે રાજ્યોના સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપપર મામાએ વિવેચન કર્યું. વળી તેઓમાં અંતર્ગત તફાવત કયો છે અને છતાં ભેદની સ્પષ્ટતા કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરી ભાણેજની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરી. આવી રીતે મહામોહના આખા પરિવારનું વર્ણન સાંભળીને પ્રદર્શ બહુ રાજ થયો.

પૃ. ૮૮૭-૮૯૮.

અકરણ ૧૯ સું-મહામોહસૈન્યને જિતનારા-હવે ભાણેજે પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી. ન્યારે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને મહામોહ રાજ્યો દુઃખ આપનારા જ છે ત્યારે જીવનમાં મળ શી રહી? એવો કોઈ પ્રદેશ છે કે જ્યાં આ રાજ્યોનું જોર જ ચાલે નહિ. આનો જવાબ આપતાં મામાએ આખા જગતના સ્વરૂપની વિચારણા ખતાવી. સંસાર કેવો બચંકર છે, ઇન્દ્રિયભોગો કેવા ખરાબ છે, સંયોગવિયોગ કેવી રીતે થાય છે તે ખતાવી તે પર વિજય મેળવવાની આખી યજ્ઞ-તિનું વર્ણન કર્યું. સાચા નિર્ણય કરી વર્તન કરનારના કાર્યની રચના ખતાવી. પ્રથમ મહાર્ધવજની અસરથી દૂર કેવી વિચારણાથી થવાય છે તે ખતાવતાં સ્ત્રીશરીરની વિચારણા સૂચવી અને સ્ત્રીચિત્તસંબંધમાં ભાવના કેવી ચાલે છે તેનું વર્ણન કર્યું. પછી રતિ, જીજ્ઞાસાપર વિજયના માર્ગો અને છેવટે જ્ઞાનસંવરણઆદિ રાજપર જય કેમ મેળવાય છે તેની ચાવીઓ ખતાવી. આવી રીતે વિજય મેળવનારા છે ખરા, પણ બહુ થોડા હોય છે એમ છેવટે જણાવી મામા અટક્યા એટલે પ્રદર્શ વિચારમાં પડ્યો.

પૃ. ૮૯૮-૯૦૮.

અકરણ ૨૦ સું-ભવચક્રનગરને માર્ગો. વળી ભાણેજે એવા વિજય મેળવનારા મનુષ્યો કયાં રહે છે એમ પૂછતાં મામાએ કહ્યું કે તેવા મનુષ્યો પણ અદ્ભુત દર્શાવવાળા ભવચક્ર નગરમાં જ રહે છે. એ નગર અંતરંગ અને બહિરંગ

બન્ને છે કારણ કે એ રાજ્યો યોગી જેવા છે તેથી બન્ને રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. આટલું સાંભળતાં બાણેજને એ ભવચક્રનગર જેવાનું કૌતુક થયું. મામાએ કહ્યું કે આપણે રસનાના મૂળની શોધ કરી છે; પણ બાણેજે કહ્યું કે હજી એક વર્ષનો અવધિ પૂરો થયો નથી એટલે બાણેજની નિજાસા તૃપ્ત કરવા મામા ભવચક્રને માર્ગે પડ્યા.

આ વખતે શિશિરઋતુ આવી તેનું અન્ને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રસ્તે ચાલતાં વળી બાણેજે મહારાજ અને કર્મપરિણામ રાજના સંબંધપર સવાલો પૂછ્યા. મામાએ જણાવ્યું કે મહામોહ દુઃખ આપવામાં મન માનનાર છે, કર્મ-પરિણામ રાજ નાટકપ્રિય છે, બાકી બન્ને લાઘવો છે. કર્મપરિણામ સારાં કામો પણ કરે છે. એક રીતે બન્ને રાજની એકરૂપતા પણ છે. મહામોહની ખાસ જગીર રાજસચિત્ત અને તામસચિત્ત નગરો છે. ઉવરે જણાવ્યું કે એ બધા રાજ્યોનો ખરો માલિક મહામોહ નથી, સંસારીજીવ છે, પણ એ જગીરો મહામોહે પચાવી પાડેલ છે. આવી આવી વાતો કરતાં મામાબાણેજ ભવચક્રપુરે પહોંચ્યા.

પૃ. ૬૦૬-૬૨૦.

(ભવચક્રનાં કૌતુકો.)

અકરંધ ૨૧ મું-વસંતરાજ-લોલાક્ષ. આ વખતે વસંતઋતુ થયું. અહીં વસંતઋતુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. x x સુરાપાન ચોતરફ ચાલી રહેલ છે અને લોકો નગર બહાર નીકળી પડ્યા છે. આખા વનમાં ધમાલ ચાલી રહી છે, વિલાસી સ્ત્રીપુરુષો વિલાસ ચારે તરફ કરી રહ્યા છે. આવી રીતે નગરની બહાર ચારે તરફ કૌતુક થઈ રહ્યા છે. x x તે વખતે અનેક સામંતોથી પરવરેલ રાજ નગરમાંથી બહાર આવ્યો એટલે વળી રમતગમતો વધારે જોસથી ચાલવા લાગી.

તે બનાવપર અવલોકન કરી મામાએ બાણેજને જણાવ્યું કે અકરંધજ અને વસંત મિત્ર થાય છે. હવે વસંત કર્મપરિણામ રાજ અને રાણી કાળપરિણતિનો મિત્ર થાય છે. મહેરબાનીના બદલામાં રાજરાણીએ ઠરાવ્યું કે એ ભવચક્રમાં આવેલા મહનવાવાસમાં વસતે જહું. વસતે મિત્ર અકરંધજને વાત કરી. બાણેજ રાજ્ય વસંતને કર્મપરિણામે આપ્યું અને મહામોહે અંતરંગ રાજ્યપર અકરંધજને નીમ્યો એટલે બન્ને મિત્રોને વિયોગ થયો નહિ. હવે પેલો રાજ આવ્યો હતો તેનું નામ લોલાક્ષ હતું તેનાપર અકરંધજે અંદરથી વિજય કર્યો. બાણેજ પ્રથમ એ અકરંધજને દીઠો નહિ એટલે મામાએ તેની આંખમાં યોગાંજન (ચિન્મખાલોક) આંછ ખરો ખ્યાલ બતાવ્યો. પછી એણે લોલાક્ષપર અંદરથી ફેકાતાં બાણેજ બરાબર જોયાં. એ વખતે અકરંધજનો મહિમા એટલો હતો કે મહામોહ, વિષયાભિલાષ વિગેરે એના હુકમ પ્રમાણે કામ કરતા હતા અને હાલ ઉરત દ્વેષગળેદ્ર શોક વિગેરેને તે દૂર રાખવામાં આવ્યા હતા. આ બધી જમાવટ તો મહામોહ-કૃત હતી પણ અત્યારે તેણે રાજ્યુશીથી સુખ્ય સ્થાન અકરંધજને આપ્યું હતું

અને સર્વ પરિવાર તેના કહેવા પ્રમાણે જરૂર પડે તેમ કામમાં આવતો હતો. કેટલાક ક્ષેત્રગર્જદ્ર વિગેરે પોતાના કામને વખત આવવાની રાહ જોઈ જરા દૂર બેઠા હતા. આહું મકરધ્વજનું ટુંક વખતનું દરેક વર્ષે થઈ રાજ્ય હતું. મહામોહનું સ્થાસ્થાન તો આ વખતે પણ અખંડ જ હતું. પૃ. ૯૨૦-૯૩૭.

અકરણુ ૨૨ સું-લોલાક્ષ. (ભવચક્રનાં કૌતુકો.) (મધ-પરદારા.) લોલાક્ષ-રાજાએ પ્રથમ દેવીને દારૂ ધર્યો, પછી પોતે ખૂબ પીધો. એને રિપુકંપન નામે ભાઈ હતો એણે પણ દારૂ પીધો. દારૂના ઘેનમાં પોતાની સ્ત્રી રતિલલિતાને નાચવા હુકમ કર્યો. તે વખતે મકરધ્વજે લોલાક્ષને તીર માર્યા. તે રતિલલિતાને પકડવા દોડયો, સ્ત્રી ચતુર હોવાથી સમજી, ભાગી, દેવી પછવાડે સંતાઈ ગઈ. આ વખતે ક્ષેત્રગર્જદ્રને હુકમ થયો એટલે તેણે અસર જમાવી. લોલાક્ષ પછવાડે લાગ્યો, રતિલલિતાએ યુગ પાડી, દેવીની મૂર્તિ લોલાક્ષે ઉડાવી દીધી. મોટી લડાઈ થઈ જેમાં આખરે લોલાક્ષ તેના સગા ભાઈને હાથે મરાયો. આવાં મધ અને પરદારાનાં પરિણામ છે એમ મામાએ ભવચક્રનાં કૌતુકમાં બાણેજને બતાવ્યું. પૃ. ૯૩૮-૯૪૩.

અકરણુ ૨૩ સું-રિપુકંપન. (ભવચક્રનાં કૌતુકો.) (મિથ્યાભિમાન.) હવે લોલાક્ષના નગર લલિતપુરનું રાજ્ય રિપુકંપનનું થયું. એને મતિકલિતા નામની ખીજ રાણી હતી. એણે ત્યાર પછી તુરતમાં પુત્રને જન્મ આપ્યો. દારૂ પ્રિય-વદાએ વધામણી ખાધી. રાજા આનંદમાં આવી ગયો. પોતાને રાજ્ય મળ્યું અને છોકરા પણ થયો એટલે ખૂબ અભિમાનમાં આવી ગયો અને પુત્ર જન્મોત્સવની મોટી ધમાલ કરવા માંડી. ચારે તરફ આનંદ વર્તી રહ્યો છે અને હર્ષના મદમાં રાજા રિપુકંપન નાચ પણ કરી રહ્યો છે ત્યાં રાજમહેલમાંથી મોટો પોકાર ફટકો, સમાચાર મળ્યા કે નવો જન્મેલો કુવર મરણ પામ્યો છે. શોકે પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો. પુત્રશોકથી રિપુકંપન પણ મરણ પામ્યો. મામાએ મિથ્યાભિમાન અને શોકના પ્રસંગો પર વિવેચન કર્યું અને એવા શોકસ્થાનેથી મામાબાણેજ જલ્દી બહાર નીકળી પડ્યા. પૃ. ૯૪૩-૯૫૨.

અકરણુ ૨૪ સું-મહેશ્વર અને ધનગર્વ. (ભવચક્રનાં કૌતુકો.) રાજમંદિરમાંથી મામાબાણેજ તે જ નગરની બજારમાં આવ્યા. ત્યાં મહેશ્વર નામનો એક શેઠ પોતાની દુકાનપર બેઠો હતો. એની પાસે હીરા માણિક અને ધનના દમલા પડ્યા હતા જેને જોઈ શેઠ રાજ થતા હતા. મામાએ જણાવ્યું કે એ શેઠ ધનગર્વમાં આસક્ત છે, મસ્ત છે, પોતાને મોટો નસીબદાર માને છે અને ધનની અસ્થિરતા બાંધતો નથી. માન એની પાસે જ રહે છે. તે વખતે દુષ્ટશીલ નામનો બર પુરુષ મૂલ્યવાન મુગટ લઈ વેચવા આવ્યો. શેઠે એને હેમપુરના રાજાના હજીરીઆ તરીકે જાળખ્યો, વહેમ પડ્યો કે એ મુગટ ચોરાયલો હોવો જોઈએ, છતાં નામની કિંમતે લોભમાં તણાઈ શેઠ ખરીદ્યો. બર તો પૈસા લઈ ચાલ્યો ગયો. રાજાના ચર પુરુષો શેઠની દુકાને આવ્યા. શેઠ ચોરીના માલ સાથે પકડાઈ ગયા અને ગર્વ તો ક્યાંએ ચાલ્યો ગયો. અહીં મામા ધનસ્વરૂપ પર મનન કરવા યોગ્ય વિચારણા બતાવે છે. પૃ. ૯૫૩-૯૬૦.

પ્રકરણ ૨૫ મું-રમણ અને ગણિકા. (ભવચક્રનાં કૌટુંબ.) આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં એક દુબળાં ભિખારી જેવા જીવાન માણસને મીઠાઈ સારાં કપડાં સુગંધી પાન વિગેરે ખરીદતાં જોયાં. મામાના કહેવાથી જણાયું કે એ મોટા વારસો મેળવનાર હતો, સમુદ્રદત્ત શેઠનો પુત્ર હતો, નામે રમણ હતો, કુંઠે ચઢી સર્વ વારસો શુભાવી બેઠો હતો, મદનમજરીની કુંદકલિકા યુવતીને કુંઠે ચઢ્યો હતો અને અત્યારે કાંઈક રકમ મળેલ છે તેથી પાછો નાચિકા ધરે જતો હતો. મામાબાણેજ એ રમણ પછવાડે ચાલ્યા. તેની પછવાડે મકરધ્વજને જતો જોયો. મામાને વેશ્યાને જોતાં સુગ ચઢી. રમણ ગણિકાના ઘરમાં દાખલ થયો. હાવભાવ કરી કુંદકલિકાએ એને ભાળ્યો, ડોકરી એનું સર્વ ધન લઈ ગઈ એટલે કુંદ બોલી કે તે જ વખતે રાજકુંવર ચાંડ ત્યાં આવનાર છે. વાત કરે છે ત્યાં તો ચાંડ આવ્યો અને યુદ્ધ કરવા આવાહન કર્યું. રમણ ટરી ગયો, ખૂબ માર ખાધો અને આખરે મરણ પામ્યો. અહીં ગણિકાના વ્યસનમાં કેટલાં દુઃખ છે તે પર મામા વિમર્શ વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

પૃ. ૬૬૧-૬૬૭.

પ્રકરણ ૨૬ મું-વિવેકપર્વત પરથી અવલોકન. (ભવચક્રનાં કૌટુંબ.) એ રાત્રિ વિમર્શપ્રકર્ષે દેવમંદિરમાં ગાળી. પ્રભાતે મામાએ કહ્યું કે જોવાનું ધણું છે અને વખત આછો છે માટે વિવેક પર્વતપરથી અવલોકન કરી સર્વ બાબત જોઈ લેવી ઠીક છે એમ કહી મામા બાણેજને પર્વતપર લઈ ગયા, ત્યાંથી અનેક આશ્ચર્યો બાણેજને ભવચક્રમાં બતાવ્યાં.

(૧) કપોતક અને ઘૂત. કુબેર સાર્થવાહના કપોતક પુત્રને જોયો, જુગટમાં એ સર્વ ધન હારી બેઠેલો હતો, છતાં દુર્ગુણ છાડતો ન હોતો. એણે શસ્ત્રમાં મૂકવાનું કાંઈ ન રહેતાં આખરે પોતાનું માથું મૂક્યું, એમાં પણ એ હાર્યો. જુગટનાં ભયંકર પરિણામપર મામાએ વિચારો બતાવ્યા.

(૨) લલન અને મૃગયા. પછી એક ઘોડા ઉપર બેઠેલો પરસેવાથી થાકેલો હરણ પછવાડે રખડતો બુખ્યો પુરૂષ વિવેકપર્વતપરથી જોવામાં આવ્યો. મામાએ તેને લલિત નગરના રાજા લલન નામે ઓળખાવ્યો. સિકારના શોખથી રાજકાર્ય વિસરી જતો હોવાથી તેના પુત્રને તેની ગાત્રીએ બેસાડ્યો હતો અને તેને પદબ્રહ્મ કર્યો હતો, છતાં એ દેવ ભૂલતો નથી. પછી મામાએ મૃગયા અને માંસલક્ષણના દોષો પર વિવેચન કર્યું. આટલી વાત કરે છે ત્યાં લલને શિયાળ પછવાડે પડતાં ઘોડો પૂરપાટ દોડાવ્યો, વચ્ચે ખાડો આવ્યો, રાજા અને ઘોડો તેમાં પડ્યા અને લલન મરણ પામ્યો.

(૩) દુર્મુખ અને વિકૃત. બીજી બાજુએ પર્વતપરથી જોતાં બાણેજે એક પુરૂષની જીલ ખેંચતાં અને તેને તપાવેલું તાંબું પાતાં જોયો. તપાસ કરતાં મામા બોલ્યા કે એ સુમુખ નામનો શેઠ હતો, કડવી ભાષાથી લોકો એને દુર્મુખ કહેતા હતા. એ નકામી વાતો કર્યા જ કરતો અને જીલપર અંકુશ રાખતો નહિ. આણકપુરનો ત્રીજો રાજા લડવા ગયો એટલે પેલા દુર્મુખે લોકોને તેની વિરૂદ્ધ ભંભેરી ગામ

આવી કરાવ્યું. દુર્મુખના આ રાજ્યવિરોધ દ્રોહી વચનોથી તેને ઉપર પ્રમાણે સળ થતી હતી તેને અંગે મામાએ દુર્ભાષાનાં કૃત્ર પર વિવેચન કર્યું.

(૪) હર્ષ-વિષાદ. ત્યાં હર્ષ એવામાં આવ્યો. માનવાવાસમાં વાસવ શેઠને ધરે એના પગલાથી ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો. ઘણે વર્ષે શેઠનો મિત્ર ધનદત્ત આવે આવ્યો હતો. ભોજન આનંદ કહોલ જમી રહ્યા હતા ત્યાં વિષાદ ત્યાં આવ્યો. તે વખતે લંબનક નામનો નોકર દાખલ થયો, શેઠનો એક પુત્ર વર્ધન રજવા બહારગામ ગયો હતો ત્યાં લુંટાયો અને અંતે ચોરોથી મરાયો એ સમાચાર કહેતા લંબનક આવ્યો હતો. તેના સમાચારથી હર્ષકહોલને સ્થાને રડારોજ થઇ રહી. આ હર્ષ અને વિષાદ બન્ને પરિણામ વગરના છે અને નકામા છે એપર મામાએ તે વખતે તરવદષ્ટિએ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું.

પૃ. ૯૬૮-૯૮૪.

અકરણુ ૨૭ મું-ચાર અવાંતર નગરો. વિવેકપર્વતપરથી મામાએ ચાર અવાંતર નગરો ભાણેજને બતાવ્યાં: મનવાવાસ, વિશુધાલય, પશુસંસ્થાન, અને પાપિયંજર અને એ પ્રત્યેક અંદર અંદર ભળેલા લાગે છે છતાં તદ્દન અલગ છે અને તે પ્રત્યેકમાં કોણ કેવી રીતે રહે છે તેની વિગતવાર વાર્તા કહી બતાવી.

પૃ. ૯૮૫-૯૯૩.

અકરણુ ૨૮ મું-સાત પિસાચીઓ. પછી ભવચક્રમાં રહેલી પ્રાણીઓને દુઃખ આપનાર સાત પિસાચીઓ બતાવી અને પ્રત્યેકપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું. (૧) જરા. ધડપણ. જીવન શક્તિને મંદ પાડનાર. વિરોધી ચૌવન. (૨) સ્લત. આધિ. એની વિરોધી નિરોગતા. (૩) મૃતિ. મરણ. એની વિરોધી જીવિકા. (૪) ખલ્લતા. પાપોદય. કૃતપ્રપણું વિગેરે. એની વિરોધી સૌજન્ય. (૫) કુરૂપતા. કદરૂપાપણું. સામે-સુરૂપતા. (૬) દરિદ્રતા. અંતરાય. તેની સામે ઐશ્વર્ય. (૭) દુર્ભાષતા કમનસીબપણું. તેની સામે સુભગતા. એ સાતેનાં કાર્યો શાં છે, કેમ થાય છે અને તેના પ્રત્યેકના વિરોધી કોણ કોણ છે તેનું મામાએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું.

પૃ. ૯૯૪-૧૦૧૧.

અકરણુ ૨૯ મું-રાક્ષસી દોર અને નિર્વૃત્તિ. ભાણેજ તો આવી રાક્ષસીઓની પીડાથી કંટાળી ગયો. પછી એને અટકાવનાર સંબંધી સવાલ કર્યો. મામાએ જણાવ્યું કે એનો વેગ અસ્ખલિત છે. પછી પ્રાણીના પ્રયત્ને કેટલો અવકાશ છે તે વાત કરી, પંચ કારણોની વિશિષ્ટતા વર્ણવી. પછી નિવારણ કરવાના ઉપાય કરવા કે નહિ એ સવાલના જવાબમાં અવશ્ય ભાવીભાવ પર લંબાણુ વિવેચન કર્યું, પરિપાત્રીની વ્યવસ્થા જણાવી અને એ રાક્ષસીનો દોર નિર્વૃત્તિ નગરીમાં જરા પણ ચાલતો નથી એમ બતાવ્યું. પછી ભવચક્રવાસીઓને કંટાળો કેમ નહિ આવતો હોય તેના જવાબમાં મહામોહનું જ્વર કેટલું હોય છે તે મામાએ વર્ણવ્યું. છેવટે ભાણેજની ખાતરી થઇ કે બધી રીતે એ નગરના લોકોનું વર્તન ગાંડાની જેમ છે.

પૃ. ૧૦૧૨-૧૦૧૯.

પ્રકરણ ૩૦ મું-છ નગરની લેટ. અવલોકન દિશા હવે ફેરવી. મિથ્યા-દર્શન મંત્રી પોતાનું પ્રાણલ્ય કેવી રીતે બતાવે છે તે વાત ભાણેજ પૂછી એટલે નામાએ માનવાવાસના છ નગરો બતાવ્યાં: નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, ઔદ્ધ, મીમાંસક અને લોકાયત. તે ઉપર મિથ્યાદર્શન પોતાનો દોર બરાબર ચલાવે છે. મીમાંસક આધુનિક નગર છે તે વેદધર્મની સ્થાપના માટે જૈમિની મુનિએ રચેલ છે. કેટલાક લોકાયતને ગણતા નથી. એ પાંચ ઉપરાંત છઠું વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તત્વ શિખરપર જૈન નગર છે. પાંચ જમીનપર છે અને છઠું શિખર પર છે. પાંચ નગરવાસીઓનું સાધ્ય તો નિર્વૃત્તિ જ છે પણ કદપના ઓટ્ટી છે. બીજાં નાનાં નાનાં નવાં તો ઘણાં નગરો છે પણ સનાતન અને સાધ્યે પહોંચનાર તો જૈન નગર જ છે.

પૃ. ૧૦૧૬-૧૦૨૫.

પ્રકરણ ૩૧ મું-ષટ્પુરનાં નિર્વૃત્તિમાર્ગો. પછી ભાણેજના પૂછવાથી મામાએ છઠ્ઠે નગરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો પર બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું. નૈયાયિક સોળ તત્ત્વ માને છે. વૈશેષિકો છ પદાર્થો માને છે. સાંખ્યો પચીસ તત્ત્વ માને છે. ઔદ્ધોના ચાર વિભાગ છે. આર્વાક કંઈ માનતા નથી. મીમાંસકો ચોદનાલક્ષણ ધર્મ માને છે. જૈનો નવ તત્ત્વ માને છે. એ પ્રત્યેક નિર્વૃત્તિને અંગે શું કહે છે તેપર વિમર્શ વર્ણન કર્યું.

પૃ. ૧૦૨૬-૧૦૩૫.

પ્રકરણ ૩૨ મું-જૈનદર્શન. હવે વિવેકપર્વત જ્યાં મામાભાણેજ બિલા હતા તેના અપ્રમત્તત્વ શિખરપર આવેલ જૈનપુર તરફ નજર ઠરી. પછી તેમાં વસનાર સાધુઓનું જીવન કેટું હોય, વર્તન કેટું હોય, આહાર પ્રવૃત્તિ કેવી હોય અને ચિત્તવૃત્તિ અટવી કેવી હોય તે વિમર્શ વિસ્તારથી સમજાવ્યું. તેમાં સાધુનાં મહાવ્રતો, અસંગ યોગની સાધનો અને મહામોહના પ્રત્યેક સેનાનીપર તેમનો વિજય કેમ અને કેવો થાય છે તેપર વિસ્તાર કર્યો.

પૃ. ૧૦૩૬-૧૦૪૧.

પ્રકરણ ૩૩ મું-સાત્ત્વિકમાનસપુર અને ચિત્તસમાધાન મંડપ. હવે સંતોષને જોવાની પ્રકરે જિજ્ઞાસા બતાવી એટલે મામાએ દૂરથી ચિત્તસમાધાન મંડપ બતાવ્યો. પછી બન્ને એ મંડપમાં ગયા. પછી ભાણેજ સંદેહો પૂછતો ગયો અને મામા ખુલાસા કરતા ગયા. વિશાળ મંડપની ભવ્ય રચના જોઈ ભાણેજ રાજ થયો. એના સ્થાનનો નિર્દેશ કરતાં મામાએ કહ્યું કે એક સાત્ત્વિકમાનસપુર નામનું અંતરંગ નગર છે, તેમાં એ સુંદર વિવેકપર્વત છે. તે સર્વ ભવચક્રમાં છે અને ચિત્તવૃત્તિને નાકે છે. સાત્ત્વિકમાનસપુર સર્વ શુણ્ણની ખાણ છે અને નિર્મળચિત્ત વિગેરે નાનાં ગામોની રાજધાની છે. એની જગીરદારી કર્મપરિણામે પોતાના જ હાથમાં રાખી છે. એના લોકો બહુ ભલા છે. વિવેકપર્વતપર ચઢતાં બુદ્ધિ ખીલે છે. એનું અપ્રમત્તત્વ શિખર રાત્રીને દળવાનાં કામમાં બહુ મદદ કરે છે અને જૈનપુર તો ખાસ જોવા લાયક છે, રત્નસમૂહથી ભરપૂર છે, એના લોકો નિર્વૃત્તિ નગરીએ જવાના નિશ્ચયવાળા હોય છે, તેઓનાં કાર્યો તો પાંચ નગરવાસી જેવાં જ હોય છે પણ સાધ્યમાં ઘણો ફેર હોય છે. ત્યાં ચિત્તસમાધાન મંડપ જોવા

લાયક છે, તેમાં વચ્ચે નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ગોઠવી છે, તેના ઉપર જીવવીર્ય સિંહાસન છે. એ સર્વને આંતર આશય સમજવા યોગ્ય છે તેપર મામાએ ધણે વિસ્તાર કર્યો. પૃ. ૧૦૪૧-૧૦૫૮.

અકરણુ ૩૪ સું-આરિત્રધર્મરાજ. જીવવીર્ય સિંહાસન પર આરિત્રધર્મરાજ બેઠા છે. તેને ચાર મુખ છે: (૧) દાનમુખ. (૨) શીલમુખ. (૩) તપમુખ. (૪) લાવમુખ. ચોથામાં બાર લાવનાનો સમાવેશ થાય છે. એ મહારાજની વિરતિ દેવી રાણી છે. એના પાંચ મિત્રો છે: સામાયિક, ઉદોપસ્થાપનીય, પરિહાર-વિશુદ્ધિ, સૂર્યસંપરાય અને ચઢાખ્યાત. પૃ. ૧૦૫૮-૧૦૬૬.

અકરણુ ૩૫ સું-ચતિધર્મ-ગૃહિધર્મ. મામાએ પછી આરિત્રધર્મરાજના બન્ને પુત્રોને ઓળખાવ્યા મોટા ચતિધર્મ છે. તે દશ મનુષ્યોથી વિઠાયેલો છે: ૧. ક્ષમા. ૨. માર્દવ. ૩. આર્જન. ૪. સુકૃતતા. ૫. તપયોગ. (એના બાર અંગ-રક્ષકો છે. અનરાનાદિ છ અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છ.) ૬. સંયમ. ૭. સત્ય. ૮. શૌચ. ૯. આક્રિયન્ય. ૧૦. પ્રહર્ય. એ મોટા પુત્રની વધુ સદ્ભાવસારતા છે. બીજો પુત્ર ગૃહિધર્મ ક્રોધો છે. એ બાર મનુષ્યથી પરવરીને બેઠેલો છે. એની પત્નીનું નામ સદ્ગુણરક્તતા છે. પૃ. ૧૦૬૬-૧૦૮૭.

અકરણુ ૩૬ સું-આરિત્રરાજનો અન્ય પરિવાર. લાણેજને બહુ આનંદ થયો. આરિત્રરાજના અન્ય પરિવારને ઓળખવા ઉત્સુકતા થઈ. મામાએ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ વર્ણવ્યો. એના આસ્તિક્ય વિગેરે પાંચ દ્રોતો બતાવ્યા. એની મુદ્રિતિ લાયાંને ઓળખાવી. એ સેનાપતિ મિથ્યાદર્શનને દુરમન છે અને એનાં ત્રણ રૂપ છે. એ આરિત્રરાજનો સદ્ગોષ્ઠ નામનો મંત્રી છે, એ દ્રવ્ય શુભો નજીવાર છે, રાજ્યનિષ્ઠ છે અને કર્તવ્યપરાયણ છે. એની અવમતિ નામની લાયાં છે. એનાં પાંચ મિત્રો છે: આભિનિબોધ, સદાગમ, અવધિ, મનઃ. પર્યાય, કેવળ. હવે લાણેજ સંતોષને જોવા ઇચ્છા કરી. એ તો માત્ર એક સેનાની હતી. મોહરાય એને ભૂલથી મૂળ રાત્ર ધારતો હતો. વળી એ સંતોષને નિષ્પિપાસિતા નામની લાયાં છે. પછી મામાએ આરિત્રરાજનું આખું ચતુરંગ લશ્કર બતાવ્યું. લાણેજને બહુ આનંદ થયો. સારી રીતે એ માસ સુધી મામા લાણેજ જૈનપુરમાં રહ્યા. પૃ. ૧૦૮૭-૧૦૯૮.

અકરણુ ૩૭ સું-કાર્યનિવેદન (રિપોર્ટ). મામા લાણેજ એ માસ રહ્યા સ્ત્રીધમવર્ણન. આનંદ થવાથી વળી એ માસ વધારે લાંબો રહ્યો. વર્ષાવર્ણન. પછી ધર તરફ પાછા ફર્યા. આવીને રાજસભામાં શુભોદય સમક્ષ રસનાની સુભશુદ્ધિ કરી હતી તેનો વિગતવાર હેવાલ વિમર્શો આપ્યો. વિચક્ષણ અને સુદ્ધિદેવીએ પણ હેવાલ સાંભળ્યો. પૃ. ૧૦૯૮-૧૧૦૫.

અકરણુ ૩૮ સું-રસના સાથે વિચક્ષણ જડ વ્યવહાર. હવે પેલો જડ તો રસનાને ખૂબ પોષતો રહ્યો. એક વખત બકરાને બદલે ગોવાળનું ખૂન રસના-પોષણને અંગે કરી બેઠો. પછી મનુષ્યમાંસથી રસનાને તૃપ્ત કરવા ઇચ્છા થઈ. ભોલતા રાજ થઈ. એક વાર છાકરાને મારવા શૂર ક્ષત્રિયના ઘરમાં પેઠો. ક્ષત્રિય

દીકા. ખૂબ માર્યો અને આખરે પીડાથી મરી ગયો. વિચક્ષણે તો મુળશુદ્ધિ બક્ષી, રસનાને ઓળખી એટલે એને દેશવટો આપવા ઇચ્છા કરી. પિતાએ ક્રમે ક્રમે તેને છાંડવાની સલાહ આપી. પછી વિમળાલોક અંજનથી લૈનપુરનો સાક્ષાત્કાર વિ-મર્શો તેને કરાવ્યો. પછી વિચક્ષણે દીક્ષા લીધી.

વિચક્ષણાચાર્ય નરવાહન રામને કહે છે કે એજ હું વિચક્ષણ અને એ મારી દીક્ષાનું કારણ થયું. આવી રીતે પ્રકરણ ૬ થી શરૂ થયેલી રસનાની કથા પૂર્ણ થઈ.

૫. ૧૧૦૫-૧૧૧૦.

રસના કથા સંપૂર્ણ.

પ્રકરણ ૩૯ સું-નરવાહન દીક્ષા, રિપુદારજીને રાજ્ય. વિચક્ષણાચાર્યનું ચરિત્ર સાંભળીને નરવાહનરામને ઘણો વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. એણે એ ચરિત્રપર બહુ વિચાર કર્યો. એને એમાં બહુ રહસ્ય દેખાયું. પછી સવાલ કર્યો કે સર્વ જીવોને એવા જ બનાવ બને છે કે કેમ? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ સર્વ ચરિત્રોમાં એકસરખા-પણું કેટલું હોય છે તે વિગતવાર બતાવ્યું. પછી એના વિચારમાં સ્થિરતા થઈ, પોતે દીક્ષા લેવા ઉચુક્ત થયા. આચાર્ય એને એના નિર્ણયમાં સ્થિર કર્યો. પુત્ર માટે એદ થયો. આખરે એને જ રાજ્ય આપવાને નિશ્ચય કર્યો. જૈલરાજ મૃષાવાદ મુ-ક્તિના ઉપાયો વિચારતાં આચાર્ય જણાવ્યું કે શુભમાનસમાં શુભાભિસન્ધિ રામની વરતા અને વર્ચતા બે બાંધોએ છે. વરતાથી એને મૃદુતા નામની દી-કરી થઈ છે તેનો મેળ થાય તો જૈલરાજથી મુક્તિ મળે અને વર્ચતાથી સત્યતા નામની દીકરી થયેલી છે તેનો સંયોગ થાય તો મૃષાવાદથી મુક્તિ મળે. એ વાત કુમારના પ્રારબ્ધપર છોડી નરવાહનને આનંદથી દીક્ષા લીધી. ૫. ૧૧૧૧-૧૧૧૮.

પ્રકરણ ૪૦ સું-રિપુદારજીનો ગર્વ અને પાત. રિપુદારજીના રાજ્યથી એના જૈલ અને મૃષાવાદ મિત્રો રાજ થયા. પુણ્યોદય કાંઈક બન્યો. ત્યાં એક વખત તપન ચક્રવર્તી આવ્યા. મંત્રીઓએ રિપુદારજીને સમજાવ્યો કે ચક્રીને યોગ્ય માન સામા જઈ આપવું જોઈએ પણ જૈલની સલાહે બાઈથી ચઢ્યા, ના પાડી, અને મૃષાવાદની અસરતળે પછવાડે આવવા કહ્યું. તપનને તો ખાતમીદારોએ વાત જણાવી દીધી, છતાં તેડવા મોકલ્યો. રિપુદારજી માન્યો નહિ. મંત્રીઓ ગભરાયા પણ તપને તેમને શાંત કર્યા. યોગેશ્વર તંત્રવાદીને બોલાવી તેને મોકલ્યો એટલે એણે યોગચરુ રિપું ઉપર નાખ્યું. આખે સરીરે બળતરા ચાલી. પછી રિપુદારજી પાસે નાટક કરાવ્યું, પ્રભાવન અને આત્મ જનમાં ધણી હલકો પાડ્યો અને તેની પાસે પગે પડાવી પડાવીને અધમતાનાં ગાનો કરાવ્યાં, ઉવટ ઢેઢ અને ભંખીઓને પણ પગે પાડ્યો. આખરે એ મરણ પામ્યો. પાપિષ્ઠનિવાસને સાતમે પાડે ગયો. પછી તિર્થંચ ભતિમાં ખૂબ રખડ્યો અને અધમ કુળોનો સારી રીતે અનુભવ કર્યો, પછી ભવિત્યતાએ બીજી ગોળી આપી વર્ધમાનપુર મોકલ્યો. ગ્રંથકર્તાની સા-માન્ય આલોચના અને પ્રશસ્તિ. ૫. ૧૧૧૯-૧૧૩૩.

ચતુર્થ પ્રરતાવ સંપૂર્ણ.

પંચમ પ્રસ્તાવ.

કથાસાર.

પ્રકરણ ૧ શું-વામદેવ-માયાસ્તેય પરિચય. વર્ધમાનપુરમાં ધ્રુવળ-રાજા રાજ્ય કરતા હતા. કમળસુંદરીથી એને વિમળ નામનો શુભવાત પુત્રો થયો. એજ નગરમાં સોમદેવ નામનો શેઠ હતો, તેને કનકસુંદરીથી વામદેવ નામનો પુત્ર થયો. આ વામદેવ તે આપણે કથાનાયક સંસારીજીવ સમજીએ. પુણ્યોદયનો પણ એની સાથે જ જન્મ થયો. એને બે કાળા મનુષ્યોનો પરિચય થયો, એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ હતા. સ્ત્રી તે માયા હતી અને પુરુષ તે સ્તેય હતો. બન્ને સાથે વામદેવને ધણો રનેહ થયો અને પરિચય વધતો ચાલ્યો અને પરસ્પર મિત્રાચારીના કોલ અપાયા. માયાની સોબતથી સર્વને હેતરવા મન થયા કરે અને સ્તેયની અસરથી પારકું પચાવી પાડવાની વૃત્તિ થયા કરે. હવે વામદેવને કુમાર વિમળ સાથે પણ હોસ્તી થઇ. વિમળનો પ્રેમ સાચો અને નિઃસ્પૃહ હતો. ન્યારે વામદેવનો સ્વાર્થી હતો.

પૃ. ૧૧૪૦-૧૧૪૭.

પ્રકરણ ૨ શું-નરનારી શરીર લક્ષણ. બન્ને મિત્રો વામદેવ અને વિમળ અનુક્રમે યુવાવસ્થા પામ્યા. એકવાર ફરતાં ફરતાં કુડીડાનંદન વનમાં ખેલવા ગયા ત્યાં દૂરથી કોઈ અવાજ તેમના કાનપર આવ્યો. બન્ને મિત્રો એ વનભાગમાંથી આવતા અવાજ તરફ ગયા. ગીચ ઝાડીમાં એક સ્ત્રીપુરુષનું જોડકું જોયું વિમળે કહ્યું કે એ મહા ઉત્તમ સ્ત્રીપુરુષ છે, એનાં લક્ષણો બહુ સારાં છે એમ લક્ષણોપર પૂછવાથી વિવેચન કરવા માંડ્યું. પ્રથમ પુરુષશરીરનાં લક્ષણો કહ્યાં, પછી સ્ત્રીશરીરનાં લક્ષણો કહ્યાં કેડ સુધી વર્ણન કહ્યું. એ વાત પૂરી થતાં પહેલાં અધુરી રહી.

પૃ. ૧૧૪૮-૧૧૬૩.

પ્રકરણ ૩ શું-આકાશમાં યુદ્ધ. વિમળકુમાર લક્ષણો સંબંધી વિવેચન કરતો હતો ત્યાં આકાશમાં હવાડી તરવાર સાથે બે પુરુષો દેખાયા. તેમણે લતાશુદ્ધમાં રહેલા પુરુષને હાકોટો કરી બોલાવ્યો. લતાશુદ્ધમાં રહેલ પ્રેમી યુગલમંત્રી પુરુષ આકાશમાંના આબ્દાનથી ચેલ્યો અને તરવાર હવાડી આકાશમાં દોડ્યો. તે વખતે આકાશમાં મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું. હવે આકાશમાં નવા આવેલા બેમાંનો એક લતાશુદ્ધવાળા સાથે લડવા લાગ્યો અને બીજો લતાશુદ્ધમાં પેસી સુંદરીને સતાવવા આવ્યો. એટલે એણે ભયભીત થઈ વિમળનો આશ્રય માગ્યો. વિમળે આશ્રય આપ્યો અને વનદેવતાના ભેરથી તે નવો આવનાર ઘંભી ગયો. આખરે પાછો ચાલ્યો. લતાશુદ્ધવાળો અને આ બન્ને આકાશમાં દૂર થઇ ગયા, લડતાં લડતાં આવા ચાલ્યા ગયા. અહીં લતાશુદ્ધમાં સુંદરી મુંઝાણી, તેને વિમળે ધીરજ આપી. થોડી વારમાં લતાશુદ્ધવાળો પુરુષ વિજય મેળવી પાછો આવ્યો અને સુંદરીને રક્ષણ આપવા મઠિ વિમળનો આશર માનવા લાગ્યો. પછી આ સર્વ બાબત શી છે એમ વિમળે પૂછતાં લતાશુદ્ધવાળા વિદ્યાધરે પોતાની હકીકત વિગતવાર કહી.

પૃ. ૧૧૬૪-૧૧૬૭.

પ્રકરણ ૪ ચું-રત્નચૂડની આત્મકથા. વૈતાલ્ય પર્વતપર ઉત્તર દક્ષિણ બે શ્રેણી છે. તેમાં સાડ અને પચાસ વિદ્યાધર નગરો છે. દક્ષિણ શ્રેણીમાં ગગન-શેખર નામે નગર છે. તેનો મહિપ્રભ રાજા અને કનકશિખા રાણી છે. તેમને રત્નશેખર નામનો પુત્ર છે અને રત્નશિખા અને મહિશિખા નામની પુત્રીઓ છે. રત્નશિખા એક મેઘનાદ નામના વિદ્યાધરને પરણેલી હતી અને મહિશિખાને અમિતપ્રભ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. એ રત્નશિખા અને મેઘનાદનો પુત્ર રત્નચૂડ (કથા કહેનાર લતાગૃહવાળો) હતો. અમિતપ્રભ અને મહિશિખાને અચળ અને અપળ નામના બે પુત્રો થયા. એટલે રત્નચૂડ અને એ બન્ને અચળ અપળ માસી માસીના છોકરા થયા. હવે રત્નશેખર રતિકાન્તાને પરણ્યા તેથી તેમને ચૂતમંજરી નામની છોકરી થઈ હતી. એ આ લતાગૃહમાંની કન્યા છે. મેઘનાદ જે રત્નચૂડના પિતા હતા તેને ચંદન નામના નિષ્કપુત્રે જૈનધર્મનું સાંઝે જ્ઞાન આપ્યું હતું. પછી રત્નશેખરે સાહુધર્મી તરીકે ચૂતમંજરીના લગ્ન રત્નચૂડ સાથે કર્યા, ત્યારથી પેલા અચળ અપળ તેનો દ્વેષ કરતા રહ્યા અને તેને હેરાન કરવાના માર્ગ શોધતા રહ્યા ત્યાર પછી અંમણે કોઈ કાળી વિદ્યા સાધી અને આ બનાવ બન્યો તે જ સવારે તેઓ તૈયાર થઈ ગયા હતા એવી ખબર મુખર નામના બસુસે રત્નચૂડને આપી હતી વળી એક જણ તેની સાથે લડશે અને બીજો ચૂતમંજરીને ઉપાડી જશે એવો સંકેત થયો હતો એ વાત પણ રત્નચૂડના જણવામાં આવી હતી. રત્નચૂડ બહાદુર હતો પણ હિસાથી ડરતો હતો તેવા દૂર થઈ ગયો અને લતાગૃહમાં આવ્યો હતો. તેની શોધ કરતા પેલા અચળ અપળ આકાશમાં અડ્યા, તે વખતે મોટી લડાઈ થઈ, પ્રથમ રત્નચૂડે અચળને હરાવ્યો, પછી અપળને હરાવ્યો, પણ તેને આખી લડાઈ દરમ્યાન ચૂતમંજરીના ખ્યાલ આવ્યા કરતો હતો અને મનમાં દુઃખ થતું હતું. આટલી વાત કરી રત્નચૂડે જરા નિસામો લીધો. પૃ. ૧૧૬૮-૧૧૭૪.

પ્રકરણ ૫ ચું-વિમળ અને રત્નચૂડ-ચૂતમંજરી. ઉપરની વાત કરી રત્નચૂડે બહુ આનંદ ખતાવ્યો અને બદલો વાળવા ઇચ્છા જણાવી. વિમળ તો નિઃસ્પૃહી હતો. એણે તો એ વાતને પણ હસી કાઢી. વિમળે અમુલ્ય રત્ન આપવા ઇચ્છા ખતાવી અને એના બહુ ગુણો વર્ણવ્યા. વિમળે તો ના જ પાડી. એટલે વળી ચૂતમંજરીએ વધારે પ્રાર્થના કરી, આગ્રહ કર્યો. રત્નચૂડે વિમળને લુગડે રત્ન બાંધી દીધું. વિમળની નિઃસ્પૃહતા આદર્શ હતી. એની આવી ઉદાર શાંતિ જોઈ રત્નચૂડ પણ આશ્ચર્ય પામ્યો. વિમળે કૈંસા ઉપકારનો બદલો કેમ વાળવો તેનો જોડો વિચાર કર્યો. પૃ. ૧૧૭૪-૧૧૭૮.

પ્રકરણ ૬ ચું-વિમળનું ઉત્થાન-દેવદર્શન. રત્નચૂડને તપાસ કરતાં જણાયું કે વિમળમાં મહાનુભાવતા ઘણી છે, પણ હજી તેણે કોઈ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો નથી. આ ઉપરથી એને ભગવાનના દર્શન કરાવવા ઇચ્છા થઈ અને તે દ્વારા ધર્મબોધ કરી પ્રત્યુપકાર વાળવા નિર્ણય વિમળે મનમાં કર્યો. એ જ કુડીડાનંદન વનમાં યુગાદિનાથનો પ્રાસાદ હતો, રત્નચૂડને પૂર્વપરિચિત હતો. ત્યાં વિજ્ઞપ્તિ કરીને વિમળને લઈ ગયો. અદ્ભુત સૌંદર્યવાળું મંદિર જોઈને વિમળ ઘણું પ્રસન્ન થયો. મૂર્તિનાં

દર્શનથી એને વીર્યોદ્ધાસ થયો, ગુણાનુરાગથી ભતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને પ્રેમથી મૂર્છા આવી, પોતાના પૂર્વ સુકૃત્યોનું સ્મરણ થયું અને આત્માનું ઉત્થાન થવા લાગ્યું. તે વખતે વિમળે અંતઃકરણથી રત્નચૂડનો આભાર માન્યો અને પોતાના પૂર્વ સ્મરણો અને અંતર આનંદ દર્શાવ્યો અને ફરીવાર રત્નચૂડને પગે પડ્યો.

પૃ. ૧૧૭૯-૧૧૮૫.

અકરણ ૭ સું-વિમળનું ઉત્થાન-ગુરુતત્ત્વપરિચય. દેવનો પરિચય થઇ ગયો. માર્ગપ્રાપ્તિ થાય ત્યારે આનંદ કેવો થાય છે, સ્વૂળ આનંદ અને આત્મિક આનંદમાં શો તફાવત છે તે એણે બતાવ્યો. પછી વિમળે ફરી ફરીને રત્નચૂડનો આભાર માન્યો, રત્નચૂડે ઉત્તરમાં લોકાંતિક દેવનો દાખલો આપ્યો, તેનો પણ વિમળે સારો જવાબ આપ્યો. ધર્મની બાબતમાં નિમત્ત થયે તે ખરેખર ગુરુ છે એમ તેણે જણાવ્યું. વિમળ કુમારની બાવના વધતી ચાલી અને એણે તો ધર્મ બતાવનાર તરીકે રત્નચૂડને ગુરુ માની તેનું ગુણગાન કરવા માંડ્યું, સંસારપર નિર્વેદ બતાવ્યો અને સાથે માતાપિતાને પણ યોગ થાય તો સાહે, એવી ઇચ્છા બતાવી તેની આચિંતા દૂર કરવાનો ઉપાય રત્નચૂડે બતાવ્યો. પોતાને યુધ્ધચાર્ય નામના ગુરુનો પરિચય થયો હતો નવી વાર્તા કરી. થોડા વખત પહેલાં એ જ ક્રીડાનંદન વનમાં તે ગુરુનો યોગ થયો ત્યારે પોતાના મનમાં કેવી બાવના થઇ હતી તેનું વર્ણન કરી બતાવ્યું અને જણાવ્યું કે પ્રથમ મંદિરમાં ગયો ત્યારે બહાર અતિ કદરૂપો મનુષ્ય ઉપદેશ આપતો હતા, પાછો આવતાં અતિ કાંતિમાન પણ તે જ સ્વરવાણા બેસ્યા. આડું મહાન્ આશ્ચર્ય જોતાં પોતાને ગુરુની લખિયશ ક્રાંતો ખ્યાલ થયો. પછી ગુરુએ કેવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે વાત કરી અને છેવટે જણાવ્યું કે એ ગુરુ-મહારાજ જો અહીં પધારે તો વિનયના માતાપિતાને પણ યોગ આપે, વિમળે રત્નચૂડ પાસે ગુરુમહારાજને ત્યાં પધારવા વિગ્રહિ કરવા કહ્યું તે વાત રત્નચૂડે સ્વીકારી. સન્નજનમેળાપનો આનંદ કેવો છે અને તેમાં કેવી મજા છે તે વાત પર વિવેચન કરતાં મિત્રો છૂટા પડ્યા. આ આખી વાર્તા દરગયાન વામદેવ હાજર હતો અને વાત સાંભળતો હતો.

પૃ. ૧૧૮૫-૧૧૯૮.

અકરણ ૮ સું-દૌર્જન્ય અને સૌજન્ય. વામદેવ ઉપરની ઊંચી હઠની વાતો સાંભળતો હતો પણ તેમાં તેનું ધ્યાન ન હોયું. તેનું મન તો રત્નમાં જ લાગી રહ્યું હતું અને તેને કેમ પડાવી સહ પોતાનું કરવું તેનો ધાટ ધમ્મા દરવું હતું દર્શન કરી બહાર આવી નિઃસ્પૃહી કુમારે એને જમીનમાં દાટી રાખવા કહ્યું. થોડા વાર બપો પડ્યો તો જોઇ લેવાશે. વામદેવે નિરાની રાખી એને જમીનમાં દાડ્યું, બન્ને મિત્રો નગરમાં જઇ પોતાપોતાને ઘેર ગયા. વામદેવ રત્નને ચોરવાના વિચારમાં પડ્યો, એણે ધાટો ધડથા વિમળનો પ્રેમ વિસારી દાટેલી જગ્યાએ ગયો, રત્નને ખીજી જગ્યાપર દાટ્યું, અસહ્ય સ્થાને કપડામાં પથ્થર વીંટ્યો અને જમીનમાં દાટ્યો અને પોતે ઘરે આવ્યો. રાત્રે વામદેવને ઉંઘ ન આવી, અનેક વિકલ્પો થયા. પ્રભાતમાં ઊઠી રત્નને સહ આવવા ક્રીડાનંદનમાં ગયો. હવે વિમળ વામદેવને તેડવા એને ઘરે આવ્યો, ત્યાં ન જોવાથી વનમાં તેની પછવાડે ગયો. તે વખતે ગભરાટમાં આગલે દિવસે રત્નને ખીજે ઠેકણે દાટ્યું હતું તે વાત વામદેવ ભૂલી ગયો. પથ્થરને ખોદી કાઢી સહ

હીધો, ત્યાં વિમળને જોયો, કેમ જલદી આવ્યો છે? એવા પ્રશ્નના ગોટાળા જવાબ આપ્યા, મનમાં ખીક લાગી કે વિમળે એને જોઇ લીધો છે. પછી દેવદર્શને બન્ને ગયા, વિમળ અંદર ગયો, વામદેવ બહારથી નાસ્થો. વિમળે તો ઉદાર દીલે એની શોધ કરાવી અને આખરે ત્રણ દિવસે શોધ કરનારા સાથે પાછો આવ્યો. કેમ આવ્યો ગયો હતો તેના સંબંધમાં તદ્દન બનાવી કાઢેલી ભૂઠી વાત કરી, વનદેવતાએ એને શૂળ પેદા કર્યું, સારા કરવા વિમળે રત્નને શોધવા માંડ્યું, ત્યાં વનદેવી ધ્રુવી, વાત કરી દીધી, વામદેવ પકડાઇ ગયો, પણ વિમળે તો ઉદારતાની હદ કરી અને ભયંકર ગુન્હાને નજીવો ગણી કાઢ્યો.

પૃ. ૧૨૦૦-૧૨૦૬.

અકરણ ૯ મું-વિમળે કરેલી ભગવંતસ્તુતિ. પછી વિમળકુમાર અને વામદેવ દેવદર્શન કરવા ગયા. વિમળે તે વખતે અદ્ભુત સ્તુતિ કરી. (આ આખી સ્તુતિ અલંકારિક ભાષામાં હોઇ મનન કરવા યોગ્ય છે.)

પૃ. ૧૨૧૦-૧૨૧૬.

અકરણ ૧૦ મું-મિત્રમેળાપ-સૂરિસંકેતનિર્દેશ. ભવ્યાત્મા વિમળ સ્તુતિ કરતો હતો ત્યારે રત્નચૂડ પરિવાર સાથે ત્યાં આવ્યો હતો. વિમળને સ્તુતિ કરતો જોઇ પોતે શુભચૂપ શાંત રહ્યો, આખા પરિવારને શાંત રહેવા કહી દીધું અને નિઃખાલસ સ્તુતિશ્રવણથી આંખમાં હપોશ્ન આવ્યાં. પછી સર્વ મંદિર બહાર આવ્યા. પોતાને દીક્ર થવાનું કારણ કહેતાં જણાવ્યું કે છટા પડ્યા પછી એને વિદ્યાઓએ સ્વપ્ન આપ્યું અને વિદ્યાધરનો ચક્રવર્તી થનાર છે એમ જણાવી તેના શરીરમાં પેઠી, ખીલે દિવસે એનો રાજ્યાભિષેક થયો, મોટો મહોત્સવ થયો, રાજ્યકાર્ય સંભાળતાં અને વ્યવસ્થા કરતાં વખત થયો. પછી પોતે બુધાચાર્યને મળ્યો અને વિમળની વાત કરી, સૂરિએ અમુક સંકેત ક્યાં છે, તેઓ જરૂર આવશે એ વાત કરી. આટલી વાત વિમળે જણાવી ગુરુનો સંકેત વિમળના કાનમાં ઢલો. વામદેવ સંદેશે! સમજ્યો નહિ. મિત્રો છટા પડ્યા.

પૃ. ૧૨૧૭-૧૨૨૧.

અકરણ ૧૧ મું-પ્રતિબોધ રચના. વિમળકુમાર તો વિરક્ત ભાવે સંસારમાં રહેતા લાગ્યો. ધ્વજરાજને એથી ચિંતા થઇ એને સંસારમાં પ્રેમ લાવવા અને પરણાવવા પોતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એક વખતે તેમણે વિમળને સંસાર ભોગવવા મ્હું એટલે વિમળે તકનો લાભ લીધો, પ્રભ સુખમાં રાજ્યસુખ છે એમ જણાવ્યું. પોતે મનોનંદન ઉદ્યાનમાં રહી દીન દુઃખીને સંભાળશે એવી ધમ્મકા જણાવી અને સર્વ દુઃખીને સુખી કરવા ભાવના જણાવી. આ રીતે પણ જો છેકરો સંસારમાં આવે તો સારું એમ ધારી ધ્વજરાજે વાત સ્વીકારી, હિમ-ભવનની યોજના કરી અને રાજ્યના દુઃખી માણસોને ત્યાં લઇ આવવા આજ્ઞા કરી. લોકોને સુખ થાય અને પોતે અલિપ્ત રહે એવી યોજના કરી વિમળ મનોનંદન ઉદ્યાનમાં રહ્યો. આમ પ્રતિબોધરચનાનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો થયો.

પછી ધ્વજરાજના માણસો એક દીન દુઃખીને લઇ આવ્યા. એને પરદા પહોંચાડે રાખ્યો. એના કપડાં ફાટેલાં હતાં. એનો આખો દેખાવ દયા ઉપજાવે તેવો હતો, શરીર વ્યાધિથી ભરપૂર હતું, છતાં એ પોતાને દુઃખી માનતો ન હોતો.

અને ખીલ સર્વને સર્વ પ્રકારે હેરાન થયેલા અને આધિવાળા માનતો હતો. એને લઈ આવનારને એણે આવી આવી વિચિત્ર વાતો કરી હતી એ સર્વતું સેવકોએ વર્ણન કર્યું. ધ્રુવજરાજને એ વાત સાંભળી ઘણી નવાઈ લાગી. પૃ. ૧૨૨૨-૧૨૩૧.

અકરણુ ૧૨ સું-ઉચ્ચ-દિવ્ય દર્શન. આવો આશ્ચર્ય કરનારો પ્રસંગ ચાલી રહ્યો છે. વિમળ મનમાં સંકેતાનુસાર સમજી ગયો કે બુદ્ધ આચાર્ય ગુપ્ત વેશે પધાર્યા છે. પોતે તેને માનસિક નમસ્કાર કર્યો અને આચાર્ય મનથી તેને ધર્મલાલ આપ્યો. હવે એ દુઃખીની સ્થિતિ જોઈ લોકો એનાપર હસતા હતા, કોઈ એની દયા ખાતા હતા ત્યાં તો દુઃખીએ ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કર્યું, સર્વને ૧ વર્ણ કાળા, ૨ લુખ્યા, ૩ તરસ્યા, ૪ થાકેલા, ૫ તાપ ખમતારા, ૬ કોઢીઆ, ૭ શૂળથી ખીડા પામતા, ૮ ઘડપણથી જીર્ણ, ૯ તાવવાળા, ૧૦ ગાંડા, ૧૧ આંધળા, ૧૨ પરતંત્ર, ૧૩ દેવાદાર, ૧૪ ઉધનારા અને ૧૫ દરિદ્રી કલા અને પોતે તેવા નથી એમ જણાવ્યું. ધ્રુવજરાજ વિચક્ષણુ હતા, એણે આંખની ઉચ્ચતા જોઈ લીધી, કોઈ સિદ્ધ હોવાની કલ્પના કરી અને પોતે હરન તેને પગે પડ્યા. હઠીને જુએ છે તો કમળપર શાંતમૂર્તિ લગ્યાત્મા મહાત્માને જોયા. સર્વ ચકિત થયા. આવી રીતે સર્વને દિવ્ય દર્શન થયું. પૃ. ૧૨૩૧-૧૨૩૭.

અકરણુ ૧૩ સું-બુદ્ધસૂરિ-સ્વરૂપદર્શન. આખો દેખાવ ફરી જતા સર્વ ખડા યદ્ય ગયા. પછી રાત્રીએ ઉપરની પંદરે બાળતનો વિજયવાર ખુલાસો કરવા કહ્યું એટલે રાત્રે જંજીર વાણીથી આચાર્ય સંસારીઓ કેમ કાળા છે અને પોતે કેમ નથી વિગેરે પંદરે બાળતનો વિજયવાર ખુલાસો કર્યો. (જે આંખો વાચવા યોગ્ય છે.) પૃ. ૧૨૩૭-૧૨૪૫.

અકરણુ ૧૪ સું-પારમાર્થિક આનંદ. વળી મહાત્માએ પંદરે મુદ્રાઓનો સંક્ષેપ કર્યો, અને તે પર મુદ્રાસરતું વિવેચન કર્યું. પછી જણાવ્યું કે સહુએને એ પંદરે પ્રકારનો ત્રાસ હોતો જ નથી, વળી તેઓ અગિયાર સુંદરી સાથે આનંદ કરતા હોય છે. તેઓનાં નામ: ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખાસિકા, વિવિધિયા, વિજ્ઞાપ્તિ, મેધા, અનુમેક્ષા, મૈત્રી, કંઠલા, સુદિતા અને ઉપેક્ષા. તેઓ સર્વ સુખનો જાતે અનુભવ કરે છે અને તે સુખ અનુપમેય છે તે દેવોને કે અન્ય મનુષ્યોને હોવા નથી. આ ખરો પારમાર્થિક આનંદ છે. પૃ. ૧૨૪૬-૧૨૬૦.

અકરણુ ૧૫ સું-અકરગુરુ કથાનક. ઉપરની વાર્તા સાંભળી ધ્રુવજરાજે મહાત્માને પ્રશ્ન કર્યો કે પ્રાણી આતું જાણે છતાં યોગ્ય રસ્તો શા માટે લેતા નહિ હોય? એટલે ગુરુ મહારાજે જણાવ્યું કે મહામોહને વશ પડી વસ્તુતત્ત્વ વિચારતા નથી, અકરગુરુપ્રમાણે. એ અકરગુરુ કોણ હતો તેમ પૂછતાં મહાત્માએ તેની વાત કરી.

અકરગુરુ દષ્ટાન્ત. જાવ ગામમાં સ્વરૂપ નામે શિવમંદિર હતું. એ સર્વ વાતે સમૃદ્ધ હતું. સારગુરુ એનો અધિપતિ હતો પણ એને મંદિરની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ નહિ. પછી ધૃતારાજોએ અને ચૌરાજોએ એની દોસ્તી કરી. ગુરુ પોતાના કુટુંબને જાણી પેલા ચૌરાની સોબતમાં પડ્યો રહેવા લાગ્યો. શિવભક્તોએ એને

ધણે સમભળ્યો પણ શુર એકનો જે થયો નહિ. એણે તો પોતાના ખરા કુટુંબને વચ્ચેના ઓરડામાં કેદ કર્યું અને તેના ઉપર તાળાં દીધાં. ભક્તોએ આથી તેનું ખડરશુર નામ પાડ્યું. આ શુર તો ચોરો સાથે નાચે, રમે, ખેલે અને તાળોટા પાડે. એ ગામમાં ચાર પાડા હતા. પ્રથમ પાડામાં ઠીંકરાનું પાત્ર લઈ શુરએ ભીખ માંગી, શુરએ ત્યાં માર ખાધો; બીજા પાડામાં શરાવળું લીધું, ત્યાં પણ મરકરી થઈ; ત્રીજા પાડામાં ત્રાંબાનું પાત્ર લીધું, ત્યાં કાંઈક ભીખ મળી; ચોથામાં રૂપાનું પાત્ર લીધું, ત્યાં ખૂબ ભીખ મળી. આવી રીતે ઘરમાં ઘણી મિલકત છતાં ભીખ માટે ચારે પાડામાં ખડરશુર રખડ્યો અને હેરાન થયો અને પોતાના કુટુંબની અવગણના કરી તેમ જ પોતે દુઃખમાં રૂબેરૂ રહ્યો. પૃ. ૧૨૬૧-૧૨૬૭.

પ્રકરણ ૧૬ મું-કથાઉપનય-ઉત્તર વિભાગ. ઉપરની કથાનો આશય મહાત્માએ પછી સમભળ્યો. ભવ એટલે સંસાર. જીવનું સ્વરૂપ તે શિવમંદિર. રત્નસમૃદ્ધિ તે આત્માના અદ્ભુત ગુણો. સારશુર તે જીવ. સ્વભાવિક ગુણો તે કુટુંબીઓ. શુભજ્ઞાનની ગેરહાજરી તે ઘેસાપણું. રાગદ્વેષ તે ધૂતારા. ગીત ગાન તે સંસારનો મોટો કોળાહળ. શિવભક્તો તે ઉચ્ચગ્રાહી જૈનદર્શની. ખડરશુર એ વિભાવ દશામાં જીવનું ઉપનામ. નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર પાડાઓ. નરકમાં ઠીંકરાનું પાત્ર, તિર્યચમાં શરાવળું, મનુષ્યમાં ત્રાંબાનું અને દેવમાં રૂપાનું. ભીખ તે ત્રિષયભોગની તૃપ્તિ માટે વલખાં. નરકમાં તો ભોગભોજન મળતું જ નથી, તિર્યચમાં હુચ્ચાઓથી પીડા પામે છે, ત્રીજામાં ભોજન જરા મળે છે, ચોથામાં વધારે મળે છે. પણ એને પોતાની મિલકત તો ખ્યાલ તો આવતો જ નથી, જરા સુખમાં એ રાચી જાય છે પણ તે કોનો પ્રતાપ છે તે જાણતો નથી.

અહીં ધવળરાજે સવાલ કર્યો કે મોક્ષ કેમ થાય ?

કથાનો ઉત્તર ભાગ. પછી વૈધરાજ મળ્યા. એણે પ્રયોગ બતાવ્યો. રાત્રે શુર મંદિરમાં ગયો. ચોરો ઉઘતા હતા તેનો લાભ લીધો. દીવો સળગાવ્યો. તત્ત્વ-રોચક પાણી પીધું અને ઉન્માદ ગયો. હાથમાં વજ્રદંડ લીધો અને ચોરોને ખૂબ ફટકાઓ પછી અંદરના ઓરડો ઉઘાડ્યો તો અદ્ભુત ધન જોયું. પછી એણે ભવ-ગ્રામ છોડી દીધું અને શિવાલય મઠમાં પોતે ગયા. ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે.

પૃ. ૧૨૬૭-૧૨૮૧.

પ્રકરણ ૧૭ મું-બુધચરિત્ર. ઉપરનું ચરિત્ર કહી મહાત્માએ કર્તવ્યપ્રેરણા કરી, સંસાર ત્યાગ કરના સૂચનું અને એવી મત્તવની બાબતમાં દીલ ન કરવા સૂચન કર્યું. ધવળરાજે પ્રશ્ન કર્યો કે મહાત્માને પોતાને કોણે ઉપદેશ આપ્યો ? આત્મકથા કરવાની રજા નથી છતાં લાભનાં કારણે મહાત્માએ પોતાનું ચરિત્ર કહેવા માંડ્યું:—

ધરાતળ નામના નગરે શુભવિપાક રાજાને નિજસાધુતા રાણી છે તેનાથી બુધ નામનો પુત્ર થયો. એ રાજાના ભાઈ અશુભવિપાકને ચરિણિત નામની ભાર્યાથી મન્દ નામનો પુત્ર થયો. બુધ અને મન્દ ભાઈઓ હતા, પરસ્પર શ્રેષ્ઠ સારો હતા અને સાથે ફરતા હતા. હવે વિમલમાનસમાં શુભાભિપ્રાય રાજાને

ધિપણા નામની પુત્રી હતી તેને યુધ સાથે પરણાવી, તેનાથી યુધને વિચાર નામનો પુત્ર થયો.

પૃ. ૧૨૮૨-૧૨૮૬.

અકરણ ૧૮ મું-ધ્રાણુપરિચય-ભુજંગતાના એલો. હવે પેલા યુધ અને મંદ કીડા કરતા લલાટપટ્ટ નામના પર્વતે ગયા, ત્યાં શિખર ઉપર કબરી નામની ગ્રામીમાં નાસિકાનામની ગુફા જેવામાં આવી. એ અંધારી ગુફામાં જી એરડા હતા. તેમાંથી ભુજંગતા આવી. તેણે મીઠા શબ્દોમાં ધ્રાણુ મિત્રનો પરિચય કરાવ્યો અને જૂની ઓળખાણ કાઢી. એના હોજ જોઈ મંદ એમાં હુબ્બ થયો પણ યુધ તો બધું જોયા કરતો હતો. ભુજંગતાની પ્રેરણાથી મંદ તો ધ્રાણુનું લાક્ષનપાલન કરવા લાગ્યો, પણ યુધે અવલોકન ચાલુ રાખ્યું. ધ્રાણુને છાંડ્યો નહિ પણ એમાં આસક્તિ રાખી નહિ. મંદ તો ધ્રાણુ સંબંધમાં જીવનનો લાલ માનવા લાગ્યો.

પૃ. ૧૨૮૭-૧૨૯૪.

અકરણ ૧૯ મું-મોહરાય આરિત્રધર્મનું યુદ્ધ. હવે એ યુધનો પુત્ર વિચાર યુવાન થયો, દેશાંતરે નીકળી પડ્યો, કેટલેક વખતે પાછો આવ્યો, જલ્દયું કે એના પિતા તથા કાકા (યુધ અને મંદ)ને ધ્રાણુ સાથે દોસ્તી થઈ છે એટલે પિતાને એકાંતમાં લઈ જઈ વાત કરી:—

‘ધ્રાણુ ત્રણે દુષ્ટ છે, સોબત કરતા યોગ્ય નથી. લવચકમાં ફરતાં મને એક સુંદર સ્ત્રી મળી. તપાસ ફરતાં તે મારી માસી નીકળી તેનું નામ માર્ગાનુસારિતા. જન્નું ઓળખાણ થયું. દેશાટનના લાભો માસીએ વર્ણવ્યા. માસીને મં કૌતુકો ખતાવવા વિશ્વસિ કરી. પછી માસીએ મને લવચકમાં ફેરવ્યો, સ્થાવિકમાનસપુર, વિવેકપર્વત, જૈનનગર ખતાવ્યાં. ત્યાં એક ધન્યલો રાજપુત દેખાયો. એનું નામ સંયમ. એ યતિધર્મનો માણસ થાય. માસીએ જણાવ્યું કે એને હવે સેનાનીઓ પાછો લઈ જાય છે. તે વખતે આરિત્રરાજ શું કરે છે તે જોવા અમે ચિત્તસમાધાન મંડપે ગયા. સંયમ સુબટને પડેલા મારથી આખી આરિત્રરાજની સભામાં મોટો ક્ષોભ થઈ આવ્યો. અમે આ બધું દૂર ઊભા ઊભા જોતા સાંભળતા હતા. સદ્બોધ મંત્રી સર્વને શાંત પાડતો હતો. તે વખતે તપ શૌચ વિગેરે લડવા તૈયાર થઈ ગયા. આરિત્રરાજે પ્રથમ સેનાપતિ મંત્રી સાથે વિચારણા કરવા માંડી, એકાંતમાં ગયા. સ્વચ્છેદન સેનાપતિનો બુરસો તો સમાતો ન હોતો, એ તો એક ધાના બે કટકા કરવાની વાતપર હતો. સદ્બોધ મંત્રી શાણો હતો. એણે આખી રાજનીતિ વર્ણવી, સંધિવિગ્રહના પ્રસંગો વર્ણવ્યા, છેવટે જણાવ્યું કે આપણે મૂળના વાંધા છે, મૂળ સંસારીજીવ આપણે તામે નથી, એ હજી મોહને વશ છે, એને સારો માને છે, માટે એ અનુકૂળ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણું કાવે નહિ. ચિત્તવૃત્તિનો રાજ એ છે. આ વાત તો વખતના વહેવા સાથે જની આવશે. દૂતને મોકલવાથી પણ કાંઈ વળશે નહિ. છેવટે સેનાપતિના આગ્રહથી દૂતને મોકલવાનું થયું. સત્યને દૂત તરીકે મોહરાયની છાવણીમાં મોકલ્યો. દૂત ચિત્તવૃત્તિમાં આવેલ ચિત્તવિશ્લેષ મંડપે આવ્યો અને વાત માંડી-આચટવીનો માલેક સસારી-જીવ છે, સ્વામી પણ તે જ છે, માટે એને રાજ્યપર સ્થાપો અને આપણે સર્વ સેવકો

છીએ તે સર્વ મળી તેની સેવા કરીએ. આવો સંદેશો સાંભળી મોહરાયના સેવકો સર્વ ઉછળી પડ્યા, લડવા આબહાન કર્યું અને વાતને તુછકારી દીધી. પણ ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે મોહરાય આરિત્રરાજનું મોટું યુદ્ધ થયું, પ્રકાશ અંધકાર થયો, શો-રબકોર થયો અને આરિત્રરાજનું લશ્કર ભાગવા માંડ્યું. માસીએ આ મોટું યુદ્ધ ખતાવી મને કહ્યું કે કલહનું મૂળ ત્રિપયાભિલાષ મંત્રીના પાંચ માણસોને સંતોષે કરેલો ત્રાસ છે. એ નામો જણાતાં દ્રાણ એ પાંચમાંનો એક છે એમ સમજ્યું. તો પિતાજી ! આવો દ્રાણ છે, એ આખી દુનિયાને વશ કરવા માટે નીકળી પડેલો છે, તમારે તેનો પરિચય કરવો સારો નથી.'

વિચારની વાત સાંભળી યુધ્ધ પોતાના નિર્ણયમાં ચુસ્ત થયો, દ્રાણ સાથે પ્રેમ ધરાડતો ચાલ્યો. મંદ તો દરરોજ અંધમાં જ રહેવા લાગ્યો. હવે મન્દ લીલાવતી બહેનને ઘરે ગયો ત્યાં શોકપુત્રને મારવા ઝેરી ગંધનો પડો મૂકી રાખ્યો હતો તે સુંઘતાં તે મરી ગયો.

યુધ્ધને બહુ નિર્વેદ થયો. દીક્ષા લીધી. મહાત્મા કહે છે કે એ યુધ્ધ હું પોતે છું.
પૃ. ૧૨૯૫-૧૩૨૧.

પ્રકરણ ૨૦ સું-વિમળા દીક્ષા-યુધ્ધસૂરિએ સ્વચરિત્ર કહી રાજને નિર્ભય સ્થાનમાં પ્રવેશવા પ્રેરણા કરી. ધવળરાજે સર્વ લોકોને પણ સન્ન કર્યા, સાથે વિમળા કુમાર પણ તૈયાર થયો. રાજાએ તેના વિચાર જાણી આનંદ ખતાવ્યો. રાજ્યાસને કમળ નામના નાના પુત્રને એસાડ્યો. અકાદ મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો અને સર્વત્ર આનંદ પ્રસર્યો.
પૃ. ૧૩૨૨-૧૩૨૫.

પ્રકરણ ૨૧ સું-વામદેવની નાસભાગ. ઉપદેશ સાંભળનાર સર્વ જીવોને કાંઈ કાંઈ તો લાભ થયો, પણ વામદેવ તો જરા પણ સુધર્યો નહિ. એને ચિંતા થઈ કે વિમળા એને દીક્ષા અપાવવા આગ્રહ કરશે એટલે પોતે ત્યાંથી પોખારા ગળી ગયો, ખીજે બહુ દૂર ભાગી ગયો. વામદેવ માટે વિમળે ઘણી તપાસ કરાવી પણ પત્તો ન લાગ્યો. છેવટે એણે પ્રેમને લઈને એના સંબંધી આચાર્યશ્રીને પૂછ્યું એટલે તેઓએ જણાવ્યું કે એ તો નાસી થયો છે, એને ભય હતો કે એને દીક્ષા લેવી પડશે; પણ એ અભવ્ય છે કે કેમ? અને એનો છટકારો કયારે થશે? એમ પૂછતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે બહુલિકા અને દેતેયનો પરિચય એ જાણશે ત્યારે એનો છટકારો થશે. વિશદમાનસ નગરે શુભાભિસન્ધિ રાજની શુદ્ધતા અને પાપભીરતા નામની એ પત્નીઓ છે, શુદ્ધતાથી એને ઋણુતા નામની દીકરી થયેલી છે અને પાપભીરતાથી અઔર્યતા દીકરી થયેલી છે. એની સાથે પેલા વામદેવના લગ્ન થશે ત્યારે એનો છટકારો થશે. હાલ તો ધર્મપ્રાપ્તિ માટે એ અયોગ્ય છે.

પૃ. ૧૩૨૫-૧૩૨૬.

પ્રકરણ ૨૨ સું-વામદેવના હાલહવાલ. વામદેવ નાસીને કાંચનપુર ગયો. ત્યાં સરળશેઠને મળ્યો. શેઠે એને ધીરજ આપી. અંધુમતી ભાર્યાને કહી એને પુત્ર તરીકે રાખ્યો. બધો કારભાર તેને સોંપ્યો અને ભવિષ્યનો વારસ ઠરાવ્યો. પણ વામદેવ તો દેતેયની અસરતળે જ હતો અને ચોરી કરવાનો લાગ શોધતો

હતો. એક દિવસ ધંધુલ મિત્રનું નોતરૂં આવ્યું એટલે શેઠે ત્યાં જવા ઇચ્છા જણાવી અને ઘર સાચવવાનો બોલો વામદેવપર મૂક્યો. વામદેવ રાત્રે ઉઠ્યો, દુકાને ગયો, અવેરાત વિગેરે જમીનમાં બીજો દાટ્યા. એને ચોખીદાર નોંધ ગયા હતા અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા. સરળશેઠ સવારે આવ્યા ત્યાં તો વામદેવે હા-હારવ કર્યો, લોકો એકઠા યથ ગયા. શેઠના પૂછવાથી વામદેવે કહ્યું કે ચોરો બધું ઉપાડી ગયા છે. અંતે ચોખીદારેએ વામદેવને ઉધાડો પાડ્યો, સુદામાલ સાથે પકડ્યો અને તેનાં કારસ્થાન પ્રકટ કર્યાં. શિવસૂદન રામએ એને દેહાંતની સજા કરી. સરળશેઠે દયા માગી. રામએ એને પોતાપાસે રાખવા કહ્યું. હવે કોઇ ચોરી કરે કે તેનો શક વામદેવ ઉપર જાય. એક વખત કોઇ વિદ્યાસિદ્ધે રામનું લક્ષ્મીશુદ્ધ તોડ્યું, એનું લ્હોમત વામદેવપર આવ્યું અને રામએ તેને ફાંસીને લાકડે ચઢાવ્યો. પછી એ પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં ઘણું રખડ્યો અને જીવોનાં રૂપો પણ અનેકવાર લીધાં.

અહીં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ ચરિત્રપર રહસ્ય વિચારણા કરી.

ભાગ્યપુરવે કેટલાક તર્કો કર્યા પણ આખું ચરિત્ર પૂરું થાય ત્યાં સુધી વાત મુલતવી રાખી. અગ્રહીતસંકેતા તો એવી ને એવી ભોળી જ દેખાઇ. સદાગમની ગંભીરતા ચાહુ રહી.

અવિતબ્યતાએ પતિ સંસારીજીવને ખૂબ રખડાવી પુણ્યોદય સાથે આનંદ નગરે મોકલ્યો.

અંથ કર્તાની સંક્ષિપ્ત પ્રશસ્તિ.

પૃ. ૧૩૩૦-૧૩૪૨.

ઇતિ પંચમ પ્રસ્તાવ કથાસાર.

પરિશિષ્ટ.

નં. ૧	કુદરિને અંગે ભૂદા ભૂદા મતો.	પૃ. ૧૩૪૩-૧૩૫૨.
નં. ૨	(૧) બ્રહ્માના બાલવિપ્લવ.
(૨) બ્રહ્મા અને મકરધ્વજ.
(૩) ગોપી પાદવંદન.	પૃ. ૧૩૫૩-૧૩૬૧.
નં. ૩	પદ્મપુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો.
નૈયાયિક (લોકાયત)
વૈશેષિક. મીમાંસક.
સાંખ્ય. જૈન.
બૌદ્ધ.	પૃ. ૧૩૬૧-૧૪૦૪.
પૃ. ૧૪૦૫-૧૪૨૯.
નં. ૪	પિંડવિશુદ્ધિના ૪૨ પ્રકાર.	

પ્રભાવક ચરિત્રમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિપ્રબંધ મૂળ.
સદર સાધાંતર

પૃ. ૧૪૩૦-૧૪૪૨.

પૃ. ૧૪૪૩-૧૪૬૦.

ચોથો પ્રસ્તાવ.

પ્રકરણ.	સંજ્ઞા.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	સંજ્ઞા.	પૃષ્ઠ.
૧.	રિપુદાસણ અને શૈલરાજ.	૭૦૩	૧૮.	મહામોહના મિત્રરાજાઓ.	૮૮૭
૨.	મૃધાવાદ	૭૧૧	૧૯.	મહામોહસૈન્યને જિતનારા.	૮૯૮
૩.	નરસુંદરી-લગ્ન	૭૨૫	૨૦.	ભવચક્રને માર્ગે.	
૪.	નરસુંદરીનો પ્રેમ-તિરસ્કાર.	૭૩૭		શિશિરવર્ણન	૯૦૯
૫.	નરસુંદરીનો આપઘાત ...	૭૪૩	૨૧.	વસંતરાજ-લોલાક્ષ.	
	રસના કથાનક.			વસંતવર્ણન.	૯૨૦
૬.	વિચક્ષણ-જડ. ...	૭૫૬		ભવચક્રનાં કૌતુકો(પ્ર. ૨૨-૨૬.)	
૭.	રસના લોલાકા.	... ૭૬૭	૨૨.	લોલાક્ષ.	૯૩૮
૮.	વિમર્શ-પ્રકર્ષ.		૨૩.	રિપુકપન.	૯૪૩
	સરદ્-હેમંત વર્ણન.		૨૪.	મહેશ્વર અને ધનગર્વ. ...	૯૫૩
	રાજસચિત નગર.		૨૫.	રમણ અને શલિકા. ...	૯૬૧
	તામસચિત નગર.	૭૮૫	૨૬.	વિવેકપર્વતપરથી અવલોકના.	
૯.	ચિત્તશક્તિ અટવી			(૧) કપોતક અને ઘૂત.	
	પ્રમત્તા નદી.			(૨) લલન અને મૃગયા.	
	તદ્વિલસિત પુલીન.			(૩) દુર્મુખ અને વિકથા.	
	ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ.			(૪) હર્ષ-વિષાદ. ...	૯૬૮
	તૃષ્ણા વેદિકા.		૨૭.	ચાર અર્વાંતર નગરો.	
	વિપર્યાસ સિંહાસન. ...	૮૦૨		(૧) માનવાવાસ.	
૧૦.	પ્રકર્ષને જાગૃતિ. ભૌતાચાર્યકથા. ...	૮૧૨		(૨) વિષ્ણુધાલય.	
૧૧.	વેલ્લહલકથા. અટવીઆદિ-			(૩) પશુસંરચાન.	
	ની યોજના.	૮૧૯		(૪) પાપિપંજર. ...	૯૮૫
૧૨.	મહામૃદતા-મિથ્યાદર્શન-કુદૃષ્ટિ. ...	૮૪૩	૨૮.	સાત પિશાચીઓ.	
૧૩.	રાગકેસરી-દ્વેષગળેન્દ્ર. ...	૮૬૩		(૧) જરા.	
૧૪.	મકરધ્વજ.	૮૬૭		(૨) કન,	
૧૫.	પાંચ મનુષ્યો.			(૩) મૃતિ.	
	હાસ, અરતિ, ભય, શોક,			(૪) ખલતા.	
	જીવુએસા.	૮૭૨		(૫) કુરૂપતા.	
૧૬.	સોળ બાળકો	૮૭૮		(૬) દરિદ્રતા.	
૧૭.	મહામોહનું સામંતચક્ર. ...	૮૮૩		(૭) દુર્ભગતા. ...	૯૯૪

પ્રકરણ.	સંજ્ઞા.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	સંજ્ઞા.	પૃષ્ઠ.
૨૬.	રાક્ષસીદોર અને નિર્વૃત્તિ ...	૧૦૧૨		ચિત્તસમાધાન મંડપ.	
૩૦.	છ નગરની ભેટ. ...	૧૦૧૯		નિઃસ્પૃહતા વેદિકા.	
૩૧.	પદ્મપુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો			જીવનિચૈ સિદ્ધાસન.	૧૦૪૨
	(૧) નૈયાયિક.		૩૪.	ચારિત્રધર્મરાજ. ...	૧૦૪૮
	(૨) વૈશેષિક.		૩૫.	યતિધર્મ-ગૃહધર્મ. ...	૧૦૬૬
	(૩) સાંખ્ય.		૩૬.	ચારિત્રરાજનો અન્ય પરિવાર.	૧૦૮૭
	(૪) બૌદ્ધ.		૩૭.	કાર્યનિવેદન-(રિપોર્ટ)	
	(૫) મીમાંસક.			ગ્રીષ્મ વર્ણન.	
	(૬) જૈન ...	૧૦૨૬		વર્ષાવર્ણન. ...	૧૦૬૯
૩૨.	જૈન દર્શન. ...	૧૦૩૬	૩૮.	રસના સાથે વિચક્ષણ	
૩૩.	સાત્ત્વિકમાનસપુર અને			જડ વ્યવહાર ...	૧૧૦૫
	ચિત્તસમાધાન મંડપ.			ઇતિ રસના કથાનક.	
	વિવેકપર્વત દર્શન.		૩૯.	નરવાહન દીક્ષા. ...	૧૧૧૧
	અપ્રમત્તત્વ શિખર		૪૦.	રિપુદાસજીનો ગર્વ અને પાત	૧૧૧૯
	જૈનપુર. લોકો				

પ્રસ્તાવ પાંચમો.

પ્રકરણ.	સંજ્ઞા.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	સંજ્ઞા.	પૃષ્ઠ.
૧.	વામદેવ-માયારતેષ પરિચય.	૧૧૪૦	૧૨.	ઉત્તર-દિવ્ય દર્શન ...	૧૨૩૧
૨.	નરનારી શરીરલક્ષણ. ...	૧૧૪૮	૧૩.	બુદ્ધસુરિસ્વરૂપ દર્શન ...	૧૨૩૭
૩.	આકાશમાં યુદ્ધ ...	૧૧૬૪	૧૪.	પારમાર્થિક આનંદ ...	૧૨૫૬
૪.	રજતચૂડની આત્મકથા ...	૧૧૬૮	૧૫.	બૃહસ્પતિ કથાનક ...	૧૨૬૧
૫.	વિમળ અને રતચૂડ-ચૂડમંજરી	૧૧૭૪	૧૬.	કથાઉપનય-ઉત્તરવિભાગ.	૧૨૬૭
૬.	વિમળનું ઉત્થાન-દેવદર્શન.	૧૧૭૯	૧૭.	બુદ્ધચરિત્ર. ...	૧૨૮૨
૭.	વિમળનું ઉત્થાન. ગુરુતત્વ		૧૮.	ધ્રાણુપરિચય-ભુજંગતાના	
	પરિચય ...	૧૧૮૫		ખેલો ...	૧૨૮૭
૮.	દૌર્ભાગ્ય અને સૌભાગ્ય.	૧૨૦૦	૧૯.	મોહરાય ચારિત્રધર્મનું યુદ્ધ.	૧૨૯૫
૯.	વિમળે કરેલી ભગવંતસ્તુતિ	૧૨૧૦	૨૦.	વિમળા દીક્ષા. ...	૧૩૨૨
૧૦.	મિત્રમેળાપ-સુરિસંકેતનિર્દેશ	૧૨૧૭	૨૧.	વામદેવની નાસભાગ. ...	૧૩૨૫
૧૧.	પ્રતિબાધરચના ...	૧૨૨૨	૨૨.	વામદેવની હાલહવાલ.	૧૩૩૦

પરિશિષ્ટ.

૧. કુદૃષ્ટિના મતો ...	૧૩૪૩	૪. પિંડવિશુદ્ધિના પ્રકાર. ...	૧૪૦૫
૨. મહારથવળના અદ્ભુતકામો	૧૩૫૩	૫. સિદ્ધિ ચરિત્ર મૂળ. ...	૧૪૩૦
૩. પદ્મપુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો ...	૧૩૬૧	૬. સિદ્ધિ ચરિત્ર ભાષાંતર...	૧૪૪૩

વિશ્વાસાયતનં વિપત્તિદલનં દેવૈઃ કૃતારાધનમ્,
 મુક્તેઃ પથ્યદનં જલાગ્નિશમનં વ્યાધોરગસ્તમ્ભનમ્ ।
 શ્રેયઃસંવનનં સમૃદ્ધિજનનં સૌજન્યસંજીવનમ્,
 કીર્ત્તેઃ કેલિવનં પ્રભાવભવનં સર્વં વચઃ પાવનમ્ ॥

સત્ય વચન વિશ્વાસનું ધર છે, મુસીબતને દળી નાખનાર છે, દેવતાઓ
 વડે આરાધન કરાવતું છે, મોક્ષને માર્ગે ભાતું છે, જળ અને અગ્નિના કોપને
 શમાવનાર છે, વાધ અને સર્પને સ્તંભન કરનાર છે, કલ્યાણનું વર્ણીકરણ છે,
 સમૃદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર છે, સન્નિવૃત્તિને છુટતી રાખનાર છે, યશનું કીડા-
 વન છે, પ્રભાવનું ધર છે અને જાતે પવિત્ર કરનાર છે. (શાર્દૂલ.)

તમભિલ્પતિ સિદ્ધિસ્તં વૃણીતે સમૃદ્ધિ-
 સ્તમભિસરતિ કીર્તિર્મુચ્યતે તં ભવાર્તિઃ ।
 સ્પૃહ્યતિ સુગતિસ્તં નેક્ષતે દુર્ગતિસ્તં,
 પરિહરતિ વિપત્તં યો ન ગૃહ્ણાત્યદત્તમ્ ॥

જે પ્રાણી પારશી ચીજ (અદત્ત)ને લેતો નથી તેને માટે મુક્તિ હવ્થા
 કરે છે, એ સંપત્તિને વરે છે, કીર્તિ એની પછવાડે ભય છે, સંસારપીડા તેને
 મૂકી દે છે, સુખગતિ એની હોસ કરે છે, દુર્ગતિ એને લેવાનું પણ બંધ
 કરે છે અને આપત્તિ એને છોડી દે છે. (માલિની.)

યસ્યાદાવિર્ભવતિ વિતતિર્દુસ્તરાપન્નદીનાં,
 યસ્મિન્ શિષ્ટાભિરુચિતગુણગ્રામનામાપિ નાસ્તિ ।
 યશ્ચ વ્યાસં વહતિ વધધીધૂમ્યયા ક્રોધદાવમ્,
 તં માનાદિં પરિહર દુરારોહમૌચિત્યવૃત્તેઃ ॥

જે માન્યવર્તમાથી દુઃખે તરી શકાય તેવી આપત્તિ રૂપ નદીની શ્રેણી
 નીકળે છે, જેમાં શિષ્ટ પુરુષને રૂચે તેવા ગુણસમૂહનું નામ પણ હોતું નથી,
 જે વધ કરવાની બુદ્ધિ રૂપ ધુમાડાથી બરપૂર દવને ધારણ કરે છે અને
 ઔચિત્ય વૃત્તિવાળાને ચઢવો મુશ્કેલ છે તેનો ત્યાગ કર. (મંદાકિન્તી.)

કુશલજનનવન્ધ્યાં સત્યસૂર્યાસ્તસન્ધ્યામ્,
 કુગતિયુવતિમાલાં મોહમાતઃશાલામ્ ।
 શમકમલહિમાનીં દુર્યશોરાજધાનીમ્,
 વ્યસનશતસહાયાં દૂરતો મુચ્ચ માયામ્ ॥

માયાને દૂર કરોઃ એ કુશળ કરવામાં વાંઝણી છે, એ સત્ય વચન
 રૂપ સૂર્યને અસ્ત કરનારી સંધ્યા છે, એ કુગતિયુવતિની માળા છે, એ મોહહસ્તીને
 બાંધવાની શાળા છે, એ શમ રૂપ કમળને હીમ જેવી છે, એ અપયશની
 રાજધાની છે અને એ સેંકડો વ્યસનને સહાય કરનારી છે. (માલિની.)

શ્રી
ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા.
ચતુર્થ પ્રસ્તાવ.
અવતરણ.

ચતુર્થ પ્રસ્તાવ.

સ્થળાદિ.	મુખ્ય પાત્રો.	સામાન્ય પાત્રાદિ.
સિદ્ધાર્થ નગર (બાહ્ય).	નરવાહનરાજ.	મહામતિ.
	વિમલમાલતી.	નરકેસરી.
	રિપુદામણ.	વસુંધરા.
	નરસુંદરી.	નરસુંદરીના પિતા.
	અવિવેકિતા.	નરકેસરીની રાણી,
	શૈલરાજ.	નરસુંદરીની માતા.
(અંતરંગ)		
ઉલ્લુખમાનસ નગર.		
(અંતરંગ)		

દુષ્ટરાય.....રાજા.
જાન્યતા.....રાણી.
મુષાવાદ.....સદસ્ય રાજા રા-
ણીનો પુત્ર. રિપુભોમિત્ર
માયા.....રાગકેસરી અને
મૃદતાની હીકરી, મુષાવાદે
રત્નાકારેલી બહેન.

વિવેકસૂચકાર્થ અરિત.

ભૂતલ નગર	મલસંચય.	ભૂતલ નગરનો રાત્ર. (કર્મબંધ)
	તત્પ્રક્રિત.	મલસંચય રાત્રની રાણી. (કર્મસત્તા)
	શુભોદય.	મલસંચય રાત્રનો પુત્ર. (શુભકર્મનો ઉદય)
	અશુભોદય.	મલસંચય રાત્રનો પુત્ર. (અશુભકર્મનો ઉદય)
	નિલચાદતા.	શુભોદય કુમારની રાણી. (સ્વાભાવિક બહાઈ)
	સ્વયોચયતા.	અશુભોદય કુમારની રાણી. (Goodness)
	વિવેકસૂચ.	શુભોદય—નિલચાદતાનો પુત્ર. (Conceit)
	જડ.	અશુભોદય—સ્વયોચયતાનો પુત્ર. (Intelligent)
	બુદ્ધિ.	વિવેકસૂચની ભાર્યો. (Blockhead)
	વિમર્શ.	નિર્ભગચિત્ત નગરના મલસંચયનો પુત્ર, વિવેકસૂચનો સાજો અને પ્રકર્ષનો માચો.
	પ્રકર્ષ.	વિવેકસૂચ અને બુદ્ધિદેવીનો પુત્ર.
	રસના.	વદન કોટરમાં રહેનાર અને જડની ભાર્યો.
	લોલતા.	રસનાની દાસી.

નિર્ભગચિત્ત નગર

(અંતરંગ)

મલસંચ. રાત્ર. વિવેકસૂચનો સસરો.
વિમર્શનો ચિતા.
મલસંચ રાત્રની રાણી.
વિમર્શની માતા.

સુંદરતા.

રસના સુળશુદ્ધિ (અંતરંગ દેશે)

રાજસચિત્ત નગર.	મિથ્યાભિમાન. રાગકેસરી. મહામોહ. વિષયભિલાષ. રસના. દ્વેષગર્ભેદ્ર.	રાજસચિત્ત નગરનો. રખેવાળ. રાજસચિત્ત નગરનો રાજ. રાગકેસરીનો વૃદ્ધ પિતા. રાગકેસરીનો મંત્રી. વિષયાભિલાષના સંતાનમાંથી એક. રાગકેસરીનો ભાઈ, મહામોહનો પુત્ર, તામસચિત્તનો રાજ.	મહામૂહતા. રાગકેસરીની માતા.		
તામસચિત્ત નગર.	અવિવેકિતા. મતિમોહ.	દેશગજેન્દ્રની ભાર્યો, વૈશ્યાનરની માતા. તામસચિત્ત નગરનો રખેવાળ. શોકનો મિત્ર.	શોક. તામસચિત્ત નગરે આવેલ એક અધિકારી.	દેશ. આકુંઠન. વિકલપન.	૫૦
ચિત્તવૃત્તિ...મહાભટ્ટી. મહામોહ. અમત્તા...નદી. તદ્વિલસિત...પુલિત-ભેદ. મહામૂહતા. ચિત્તવિકોપ...મંડપ. તૃષ્ણા.....વેદિકા. વિપર્યાસ...સિદ્ધાસન.	ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં વિપર્યાસ સિદ્ધા- સને બેસી રાજ્ય કરનાર વૃદ્ધ દાદો. મહામોહની ભાર્યો. રાગકેસરી અને દેશગજેન્દ્રની માતા. મહામોહનો સેનાપતિ. મિથ્યાદર્શનની ભાર્યો.	લૌતાચાર્ય અંતરકુથા. ભોતાચાર્ય. સદાચિવનો શિષ્ય.			
	મિથ્યાદર્શન. કુદરિ.				

રામકેસરી.	મહામોહ રાજનો પુત્ર. (હિપર રાજસચિતનો રાજ કહ્યો છે તેજ પાછો ચિત્તવૃત્તિમાં)	સહાયક. અતત્વાચિનિવેશ ભવપાત ગાભિભંગ	વેણીકલ અંતરરૂપા. ભુવનોદર તજરે. અનાદિ. સંસ્થિતિ. વેણીકલ.
મૂઠતા. કેષમજેદ્ર.	રાગકેસરી રાજની પત્ની. મહામોહનો નાનો પુત્ર. (હિપર તામસચિતનો રાજ કહ્યો છે તેજ પાછો ચિત્તવૃત્તિમાં)	સમયજ્ઞ. અતત્વાચિનિવેશ ભવપાત ગાભિભંગ	વેણીકલ અંતરરૂપા. ભુવનોદર તજરે. અનાદિ. સંસ્થિતિ. વેણીકલ.
અધિવેદિતા. મકરધ્વજ.	દેવગજેદ્રની ભાર્યા. મોહરાજના પરિવારમાંના દેવને ન-ચાવનાર નાનો રાજ. (કામદેવ)	પુંવેદ ત્રીવેદ વંદવેદ.	વેણીકલ અંતરરૂપા. ભુવનોદર તજરે. અનાદિ. સંસ્થિતિ. વેણીકલ.
રતિ. હાસ. આરતિ.	મકરધ્વજની પત્ની. મકરધ્વજ પાસે જોડેલ પ્રથમ પુરુષ. મકરધ્વજ પાસે જોડેલ પાંચ માણુ-સમાંની એક (ત્રી)	મકરધ્વજનો પરિવાર. હાસની પત્ની.	વેણીકલ અંતરરૂપા. ભુવનોદર તજરે. અનાદિ. સંસ્થિતિ. વેણીકલ.

ભય.	મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પાંચમનો એક (પુરુષ).	હીનસત્વતા. ભયની સ્ત્રી. (મનુષ્યપ્રયાદિસાત્-મયનો પરિવાર. ભયરૂપી. શોકની બારી).
શોક.	મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પાંચમનો એક (પુરુષ).	
કથાય.	નામતા સોળ બાળકો. રાગકેંડ અને દેશગં ના છોકરાઓ. અનંતાનુબંધી ૪. અપ્રત્યાજ્યાની ૪. પ્રત્યાજ્યાની ૪. સંજ્વલન ૪. રાગકેસરીનો મંત્રી. રસનાનો પિતા. વિષયાભિલાષની બારી. સાત રાજાઓ.	
વિષયાભિલાષ ભોગદુષ્ટા		
૧. જ્ઞાનસંવરણ.	પાંચના પરિવારથી યુક્ત રાજા. (મોહરાયનો મિત્રરાજા. મદદગાર).	
૨. દર્શનાવરણ.	ત્રણના પરિવારથી યુક્ત રાજા. (મોહરાયનો મિત્રરાજા. ભાયાત).	
૩. વેદનીય.	બેના પરિવારથી યુક્ત રાજા. (મોહરાયનો મિત્ર રાજા).	
૪. આયુ.	ચારના પરિવારથી યુક્ત રાજા. (મદદગાર મિત્ર રાજા).	
૫. નામ.	બેતાળીશના પરિવારથી યુક્ત (મોહરાયનો મિત્ર રાજા).	
૬. ગોત્ર.	બેના પરિવારથી યુક્ત (મોહરાયનો મિત્ર રાજા).	

ભાવચક્રગર.

૭. અંતરાય.	પ્રાંચના પરિવારથી યુક્ત. (મહાઓહનો મિત્ર રાજ).	પ્રેમ.	રોહની પાસે આવનાર જોર.
લોહાક્ષ.	લલિતપુરનો રાજ.	વૃક્ષ ગણિકા.	૪૬
રિપુકંપન.	લોહાક્ષનો નાનો ભાઈ.	યુવાન ગણિકા.	૪૭
રતિલલિતા.	રિપુકંપનની ભાર્યા.	મદનમંજરીની દીકરી.	
મતિકલિત.	રિપુકંપનની ખીજી ભાર્યા. (પુત્રનો જન્મ આપનાર).	કુંદનો. લોહી-રાગ/પુત્ર.	
ધનઘર્વ.	મિથ્યાભિમાનનો અંગભૂત મિત્ર.		
રોહ.	ધનઘર્વો મિથ્યાભિમાની વાણિઓ.	મદનમંજરી.	
		કુંદલિકા.	
		અંક.	
રમણ.	ગણિકારસિક યુવાન.		
કરોતક હૃદ્ય મનેશ્વર.	જીવદાયાસક્ત કુબેર-સાર્થનો પુત્ર.		
લલન.	લલિતપુરનો પદ્મપ્રથમથી શિકારમાંસ રોખીન રાજ.		
કુર્મુખ.	વિક્રમ આસક્ત ચણકપુરનો સાર્થવાહ.		

વાસજ.	મોટો ધનવાન શોક.	ધનહત્ત. વર્ધત્ત.	વાસવશેહનો મિત્ર વાસવશેહનો પુત્ર. ઐશોર્ગ્યો સપટાયેલ. વર્ધનનો દારા. શેહને પુત્ર- હુંડના સમાચાર આપનાર.
		લંઘનકં.	

હૃષ્.
વિષાદ.
રાજકેસરીનો સેનાની-અખંદ કરાવનાર.
શોકનો મિત્ર. કંઠ્યાદ કરાવનાર.

ભવચક્રાન્તર નગરે.
માનવાવાસે.
વિષુધાલય.
પશુસંસ્થાન.
પાપીપંજર.

સાત મહેલિકા-પિશાચીણી.

૧. નર.	કાળપરિણતિ પ્રેરિત. પ્રથમા.	યૌવન.	વિરોધી સત્ત્વો.
૨. રૂક્ત.	અસાત પ્રેરિત. દ્વિતીયા.	નિરોઅિતા.	જરાપ્રેરિત યોગી.
૩. મૃતિ.	આયુઃક્ષય પ્રેરિત. તૃતીયા.	શ્રવિકા.	રૂબની શત્રુ. વેદનીય પ્રેરિત.
૪. અહિતા.	પાપોદય પ્રેરિત. ચતુર્થા.	સૌજન્ય.	મૃતિની શત્રુ.
૫. કુરૂપતા.	નામકર્મ પ્રેરિત. પંચમી.	કુરૂપતા.	ખલતાનો શત્રુ.
૬. દરિદ્રતા.	અંતરાય પ્રેરિત. ષષ્ઠી.	ઐશ્વર્ય.	કુરૂપતાની વિરોધી.
૭. દુર્લભતા.	નામરાજ્ય પ્રેરિત. સપ્તમી.	સુભાગતા.	દરિદ્રતાનો દુરમત.
			દુર્લભતાની શત્રુ.

નૈયાયિક.
વૈશેષિક.
સાંખ્ય.
બૌદ્ધ.
લોકાયત.

જૈન. (વિવેકપર્વતપર)
છઠું નગર.

સાત્વિકમાનસપુર. ભવચક્રમાં એક
નગર. વિવેક પર્વતનો આધાર.
વિવેકપર્વત. સાત્વિકપુરમાં આવેલ
ગિરિ.

અમ્રમાતલ. વિવેકપર્વતનું શિખર.
જૈનપુર. વિવેકપર્વતપર આવેલું શહેર.
ચિત્તસમાધાન...ચંદપ.
નિરપ્રયુક્તતા.....વેદિકા.
જીવવીર્ય.....શિંહાસન.

આરિનધર્મ.

વિરતિ.

યતિધર્મ.

જૈનપુરમાં ચિત્તસમાધાન ચંદપમાં નિરપ્રયુક્તતા
વેદીપર જીવવીર્ય શિંહાસનસેય રાખ.
ચારિત્રધર્મરાજની ખતી.

ચારિત્રરાજનો યુવરાજપુત્ર.

૧. ક્ષમા.
૨. આર્દ્રવ.
૩. માર્દ્રવ.
૪. સુકૃતતા.
૫. તપયોગ.
૬. સંયમ.
૭. સત્ય.
૮. શૌચ.
૯. અક્રિયાત્વ.
૧૦. અક્ષવીર્ય.

સામાયિક.
છેદોપસ્થાપન.
પ્રશિદ્ધારવિશુદ્ધિ.
સુદમસંપરાય.
યથાર્થતા.

સહસ્રાવસારતા

આભિનિયોધ.
સદાગમ.
અવધિ.
અનઃપર્યાય.
કેવળી.

સહસ્રાવસારતા.
ગૃહ્થિધર્મ.
સદ્ગુણુરક્તતા.
સમ્યગ્દર્શન.
સુદષ્ટિ.
સદ્બોધ.
આવગતિ.

યુવરાજ યતિધર્મની પત્ની.
ચારિત્રરાજનો કટાયો કુંવર.
ગૃહ્થિધર્મ કટાયાની પત્ની.
ચારિત્રરાજનો સેનાપતિ.
સમ્યગ્દર્શનની ભાર્યો.
ચારિત્રરાજનો મંત્રી.
સદ્બોધ મંત્રીની ભાર્યો.

સંતોષ.

ચારિત્રરાજનો એકાકોપ. સંયમનો
મિત્ર.

નિગ્નિપચાસિતા.

સંતોષ તંત્રપાળની ભાર્યો.

શુભસાત્તસ નગર.
શુદ્ધાભિસંધિ—રાજન.
વરતા. } શુદ્ધાભિસંધિની
વર્યતા. } રાણીઓ.
શ્રદ્ધતા. શુદ્ધાભિં અને વરતાની
દીકરી. શૈલરાજની રાત્રી.
સરથતા. શુદ્ધાભિં અને વર્યતાની
દીકરી. સુધાવાદની રાત્રી.

તાપન.

અઠ્ઠવર્તી. રિપુદામણનો ગર્વ હંતારનાર.

ૐ પરમાત્મને નમઃ
શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા.
વિભાગ ૨ જો.

ચતુર્થ પ્રસ્તાવ.

અવતરણ.

માન, મૃધાવાદ, રસનેદ્રિય, વિપાક.

પ્રકરણ ૧ લું.
રિપુદામણ અને શૈલરાજ.

મુજગતિ^૧ નગરીમાં શ્રીસદાગમ સમક્ષ અગૃહીતસંકે-
તાને ઉદ્દેશીને સંસારીજીવ પોતાનું ચરિત્ર કહે છે અને
તે વખતે પ્રજ્ઞાવિશાલા તથા ભવ્યપુરુષ પાસે બેઠા
છે. સંસારીજીવે ક્રોધ, હિંસા અને સ્પર્શદ્રિયનો વિપાક
જતાવનાર નંદિવર્ધનના ભવસંબંધી વૃત્તાંત વિસ્તારથી
કહ્યો. હવે પોતાનું ચરિત્ર આગળ ચલાવતાં તે કહે છે:—

સિદ્ધાર્થ નગરે નરવાહન.
વિમલમાલતીની પવિત્રતા.
રિપુદામણનો જન્મ ઉત્સવ.

^૧અતિશય સુપ્રસિદ્ધ સૌંદર્યવાળું અને પુણ્યશાળી જીવોથી વસાયલું
એક સિદ્ધાર્થ નામનું નગર હતું. ત્યાં નરવાહન રાજા રાજ્ય કરતો
હતો. તે રાજા ^૩તેજમાં સૂર્યને પણ જીતી જાય તેવો હતો,

૧ જુઓ પૃ. ૨૯૯

૨ બે. રા. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ પુસ્તકનું પૃ. ૪૩૬ અહીં સર થાય છે.

૩ તેજઃ શ્લોક-(૧) રાજા પક્ષે કાંતિ, પ્રતાપ; (૨) સૂર્ય પક્ષે પ્રકાશ, ઉજ્જ્વલતા.

જંભીરતામાં મોટા સમુદ્રને છતી લે તેવો હતો અને સ્થિરતામાં મેરૂ પર્વતથી વધી જાય તેવો હતો. તે રાજા પોતાના ભાયાત વર્ગમાં ચંદ્ર જેવી શાંતિ બતાવતો હતો, શત્રુવર્ગમાં અગ્નિ જેવું ચંદ્રપાતું બતાવતો હતો અને પોતાના ધનવંટ કુબેરભંડારીપાતું નિરંતર બતાવતો હતો. એ નરવાહન રાજાને રૂપમાં, આખરૂમાં, કુળમાં અને વૈભવમાં તેના જેવીજ શોભા આપે તેવી વિમલમાલતી નામની પટ્ટરાણી હતી. ચંદ્રિકા જેમ ચંદ્રના અને લક્ષ્મી જેમ કમલના સહવાસથી દૂર રહેતી નથી તેમ રાણી રાજાના હૃદયથી કદિ દૂર થતી નથી. એ નરવાહન રાજા વિમલમાલતી રાણી સાથે અનેક પ્રકારના આનંદવિલાસો કરતાં પોતાનો સમય પસાર કરતો હતો.

અહો અગૃહીતસંકેતા ! હું મારા પુણ્યોદય મિત્રની સાથે તેમજ મારી સ્ત્રી ભવિતવ્યતા સાથે આલીને તે રાણીની કુખમાં દાખલ થયો. ગર્ભાવસર સંપૂર્ણ થયે હું પ્રગટરૂપે અને મારો મિત્ર પુણ્યોદય અદ્વૈતરૂપે જન્મ પામ્યા. મારા શરીરનાં સર્વ અવયવો ઘણાં જ મુંદર દેખાતાં હતાં અને માંડે રૂપ બહારથી જોનારને બહુ ખંચાણુકારક લાગતું હતું. મારો જન્મ થવાથી પોતાને પુત્ર થયો છે એવા ખ્યાલથી મારી માતા વિમલમાલતી બહુ આનંદ પામી. મારા જન્મની મારા તે ભવના પિતા નરવાહન રાજાને ખબર પડતાં તેને પણ આનંદ થયો. આખા નગરને પણ રાજ્યવારસના જન્મથી હર્ષ થયો અને રાજ્યમાં તથા નગરમાં મારા જન્મને અંગે મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. મારા મનમાં પણ તે વખતે એવી કલ્પના થઈ કે હું એ નરવાહન રાજા અને વિમલમાલતી રાણીનો પુત્ર છું અને તેઓ બન્ને મારા પિતા માતા છે. મારો જન્મ થયા પછી જ્યારે એક મહિનો પૂરો થયો તે વખતે મોટા આનંદ સાથે માંડે રિપુદાણુ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું.

શૈલરાજનો જન્મ.

નંદિવર્ધનના ભવમાં મારી ધાવ અવિવેકિતા નામની હતી એ તને જ્ઞાત હશે. તેજ ધાવ માતા પોતાનું દૂધ મને પાવા માટે અને

૧ જંભીરતા: શ્લેષ-(૧) રાજા પક્ષે હૃદયની વિશાળતા; (૨) સમુદ્ર પક્ષે જડાણ.

૨ સ્થિરતા: શ્લેષ-(૧) રાજા પક્ષે મનની સ્થિરતા; (૨) મેરૂ પક્ષે એક સ્થાનકે રહેવાપણું.

૩ એક ભવમાં માતા પિતા યાચ તે અન્ય ભવે ફરી જાય છે તેથી આ હુંક વખતનો અભિનિવેશ હતો તે માટે આ વાક્ય મૂકાયલું છે.

૪ જુઓ પૃ. ૩૪૫.

મને ઉછેરવા માટે અહીં આવી. વાત એમ બની હતી કે એ અવિવે-
કિતા ધાત્રીને પોતાના વહાલા પતિ દ્વેષગર્જેદ્ર સાથે એક વખત સંયોગ
થયો અને ભેગાનુભેગ બરાબર એવો બની ગયો કે જે વખતે દેવી
વિમલમાલતીના ગર્ભમાં હું આવ્યો તેજ વખતે એ અવિવેકિતાએ પણ
ગર્ભ ધારણ કર્યો. જે દિવસે મારો જન્મ થયો તેજ દિવસે અવિવે-
કિતાએ એક મહા દુષ્ટ બાળકને જન્મ આપ્યો. એ બાળકની છાતી
બહાર નીકળેલી અને ઊંચી આવેલી હતી અને તેને આઠ મુખ હતાં
જેને ભેદને તે (અવિવેકિતા)ને ઘણો આનંદ થયો. પછી એ અવિવેકિતા
ધાવ માતા હર્ષપૂર્વક વિચાર કરવા લાગી કે અહો! મારા પુત્રને તો
બધું મોટા પર્વતના જૂદાં જૂદાં શિખરો હોય તેવાં આઠ મુખ થયાં છે
એ તો ભારે નવાઈની વાત બની! પછી એ અવિવેકિતાને સુવાવડ
આપ્યાને એક માસ થયો ત્યારે તેણે પણ પોતાના પુત્રનું તેના ગુણને
ઉચિત શૈલરાજ^૧ એવું નામ પાડ્યું.

પાંચ વર્ષની વયે શૈલરાજસાથે દાસ્તી.

શૈલરાજે કૃપાડેલો કૃત્રિમ સ્નેહ-પ્રેમ.

શૈલરાજની દાસ્તીની કૃપાતી અસર.

એ અવિવેકિતા ધાવમાતા અને શૈલરાજ બન્ને મારા અંતઃકર-
ણમાં તો અનાદિકાળથી રહેલા હતા, પણ ત્યાં સુધી ગુપ્તપણે અંદર
રહેતા હતા તેથી મને તેની બરાબર ખબર પડી ન હોતી.

મને ઘણાજ સુખમાં ઉછેરવામાં આવતો હતો, હું પાણી માત્ર
ત્યાં દૂધ હાજર થતું હતું અને એવી રીતે મોટો થતો તેમજ મારા
માથાપને આનંદ આપતો હું શૈલરાજની સાથે જ ઉછેરવા લાગ્યો.

મારી પાંચ છ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે એક વખત કાંઈક સમ-
જણુ પૂર્વક શૈલરાજ મારા ભવામાં આવ્યો. અનાદિ

શૈલરાજનો કાળથી તેના ઉપર મને ઘણો મોહ અને સ્નેહ હો-
ઉપરનો પ્રેમ. વાને લીધે તેને ભેતાંજ મારા મનમાં તેના ઉપર જે

પ્રીતિ થઈ આવી તેનું શબ્દથી વર્ણન કરવું મુશ્કેલ
છે. હું તેના ઉપર ઘણા પ્રેમથી ભેથા કરતો હતો એવું બાળવાથી તે

૧ ભતિ, લાલ, કુળ, ઠકુરાઈ, તપ, રૂપ, બળ અને જ્ઞાન એ આઠ પ્રકારનાં
મદ રૂપ આઠ મુખ. શૈલરાજ એ અભિમાનનું વ્યક્ત રૂપ છે.

૨ શૈલરાજ: શેલ એટલે પર્વત. હેતુ મુળ કથામાં જ જતાવ્યો છે (પર્વતના
શિખરોને અનુરૂપ આઠ મુખ હોવાપણાને અંગે).

લુચ્ચો છોકરો પોતાના મનમાં લક્ષ્યપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ રાજપુત્ર મારા તરફ પ્રેમની નજરથી જુએ છે તેથી જરૂર તે મારે વશ પડી ગયો હશે. તેથી તે પણ જાણે ઘણાજ અચંબો પામ્યો હોય અને જાણે મારા ઉપર ઘણાજ પ્રેમવાળો હોય તેવી રીતે મારા તરફ હેત દેખાડીને (ઉપર ઉપરથી) લુચ્ચાઈથી મને ભેટી પડ્યો. અત્યંત મોહને લીધે મને પણ તે વખતે મનમાં એવી અસર થવા લાગી કે અહો ! શૈલરાજની સામા પ્રાણીના મનના ભાવો સમજી જવાની શક્તિ આખી દુનિયામાં સર્વથી વધી જાય તેવી છે. આવો પ્રેમવાળો સમજી હાહો છોકરો મારો દોસ્તદાર થઈ રહે છે અને મારા તરફ આટલી બધી લાગણી બતાવે છે તો પછી મારે તેને એક ક્ષણવાર પણ છોડવો ન જોઈએ અને તેની સાથે ખરેખરી દોસ્તી કરી નાખવી જોઈએ: આ પ્રમાણે મેં મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એવી રીતે નિર્ણય કર્યા પછી હું તો દરરોજ તેની સાથે આગબગીચામાં તથા આરામ સ્થાનોમાં ફરવા લાગ્યો અને મારા મનમાં તેની દોસ્તીથી ઘણો જ મલકાવા લાગ્યો, પરંતુ કમનશીબે તે વખતે મોહથી માંડે મન એટલું બધું ભરમાઈ ગયું હતું કે જોડના આવેશમાં તે શૈલરાજ પરમાર્થથી મારો ખરેખરો દુશ્મન છે એ વાતની મને ખબર પડી નહિ.

એવી રીતે જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ શૈલરાજ સાથે મારી દોસ્તી તો વધતીજ ચાલી. એને પરિણામે વર્તનપર ચ- પછી મારા મનમાં કેવા કેવા વિચારો થવા લાગ્યા
ચેલી અસર. અને મારા વર્તન ઉપર તેની કેવી અસર થઈ તેના થોડા નમુના અહીં બતાવું છું: મારા મનમાં થવા લાગ્યું કે અહો ! મારી જાતિ (ક્ષત્રિય) સર્વથી ઉત્તમ છે; માંડે કુળ સર્વ કુળોથી વધારે ઉત્તમ છે; મારામાં એટલું બધું બળ છે કે ત્રણ જીવનમાં તેની ખ્યાતિ પ્રસરી રહી છે; માંડે રૂપ એવું સાંડે છે કે જાણે એ રૂપથી જ જીવન શોભી રહ્યું છે; માંડે નશીબદારપણું (સૌભાગ્ય) આખી દુનિયાને આનંદ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે; માંડે ઐશ્વર્ય આખા જગતમાં સર્વથી ચઢી જાય તેવું છે; જ્ઞાન તો ગયા ભવમાં મેં સારી રીતે ભણી રાખેલ હોવાથી મારી આગળ નાચ કરી રહ્યું છે; અને મારી લાભ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તો એવી અદ્ભુત છે કે અસારે હું ઇંદ્રને કહું કે તારૂં પદ મને આપી દે તો તે બાપડો વગર બોલે ચાલે ખુશીથી પોતાનું સ્થાન મને આપી દે, પણ મારે હાલ તેના સ્થાનનો ખપ નથી; આ દુનિયામાં આ સિવાય બીજા પણ તપ, વીર્ય, ધૈર્ય

અને સત્વાદિ અનેક ગુણો હોય છે તે સર્વ ગુણો અને શક્તિઓ ત્રણ ભુવનને મૂકીને સર્વ ભારામાં ઘર કરીને આવી રહેલ છે. પરંતુ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે! જેને આવા સારા મિત્ર સાથે દોસ્તી થઈ છે તેના ગુણોના સમૂહનું વર્ણન બરાબર તો કોણ જ કરી શકે? દુનિયામાં સાધારણ રીતે પ્રાણીને એક મુખ હોય છે ત્યારે મારા મિત્રને તો આઠ મુખ છે! એ મારો મિત્ર તો પોતાનાં આઠ મુખથી જ સર્વપર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો છે. અહો! જેને આવો શૈલરાજ જેવો મિત્ર આ દુનિયામાં પ્રાપ્ત થઈ જાય તેને પછી એવી એક પણ વસ્તુ રહેતી નથી કે જે તેને એકદમ આપોઆપ પ્રાપ્ત ન થાય! આવા આવા સંકલ્પ વિકલ્પો મારા મનમાં આવ્યો દિવસ કરીને મિથ્યાભિમાનથી મારી જે જે વસ્તુઓ હોય તેને ઘણી મોટી માનવા લાગ્યો અને પારકી ઘણી મોટી વસ્તુ હોય તેને નાની માનવા લાગ્યો, મારી જાતને મોટી માનવા લાગ્યો, અન્ય સર્વને હલકાં માનવા લાગ્યો. એવા વર્તનને પરિણામે જ્યારે હું ચાલતો ત્યારે પણ ઊંચીને ઊંચી ઠોક રાખીને જાણે આકાશમાં તારા કે નક્ષત્રને જ જોતો હોઈ તેમ અક્રકાંઠમાં મારી સામે અને નીચે નજર પણ કરતો નહિ અને જાણે મદ ચઢેલો ગાંડો હાથી હોય તેવું વર્તન કરતો હતો અથવા પવનથી ભરેલી 'સાર વગરની ભરેલી પખાલ કે ધમણ હોય તેવી રીતે મદથી આકુળ થઈને કડકાઈમાં જ રહેતો હતો.

અભિમાનને લઈને હું મારા મનમાં દરરોજ વિચાર કરતો કે આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી મારાથી મોટું ન હોવાને લીધે મારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય કોઈ છે જ નિ આ રી. નહિ, કારણ કે મારામાં એટલા બધા ગુણો છે કે ગુણથી જ વંદનની યોગ્યતા થતી હોય તો સર્વ પ્રાણીઓ ગુણની બાબતમાં મારાથી નીચા વર્તે છે. મારામાં જેટલા ગુણો છે તેનો અંશ પણ હું તો કોઈનામાં જોતો નથી. મારે વળી શું કેવા? મારામાં એટલા ગુણો છે કે ગુણથી હું પોતે જ શ્રદ્ધા છું! કોઈ દેવ પણ એવો જણાતો નથી કે જેનામાં મારાથી વધારે ગુણો હોય! અહો અશ્રુહીતસંકેતા! તે વખતે હું એટલો બધો અભિમાનમાં આવી

૧ સાર વગરની પખાલ કે ધમણ દેખાય મોટી, પણ તેમાં પવન ભરેલો હોય તેથી કાંઈ દમ નહિ; તેવી રીતે હું દેખાવમાં આડંબર ધણો કરતો પણ અંદર જરા પણ દમ મળે નહિ.

૨ અભ્યાસ કરાવનાર શ્રદ્ધા અથવા વચથી મોટા-એ બન્ને અર્થ લાગુ પડે તેમ છે.

ગયો હતો કે જાણે હું પથ્થરનો^૧ (શૈલનો) થાંભલો હોઈ તેમ અક્રૂડને અક્રૂડ જાણો રહેતો હતો અને કોઈની સાથે જરા પણ નમીને ચાલતો ન હોતો. મારી અક્રૂડાઈ એટલી બધી વધી પડી કે નમસ્કાર કરતા અનેક સામન્ત રાજાઓના મુશુટોનાં કિરણોથી સુશોભિત મારા પિતાશ્રીનાં ચરણકમળને પણ હું નમસ્કાર કરતો નહિ, સર્વ મનુષ્યોને વંદનીય અને જેનો મારા ઉપર સ્નેહ અને ઉપકાર એટલો બધો હતો કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહીં તેવી પ્રેમાળ માતાને પણ કદિ નમસ્કાર કરતો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ લૌકિક દેવો અને અમારા કુળદેવો તરફ નમસ્કાર કરવાની ઇચ્છાથી હું નજર પણ કરતો નહિ-તેમની સામું મારી આંખોથી જોતો પણ નહિ.

મારા પિતા નરવાહન રાજાએ મારા વર્તન ઉપરથી જોઈ લીધું કે મારે શૈલરાજ સાથે ઘણી ગાઢી પ્રીતિ થઈ ગઈ અભિમાન છે અને તે પ્રીતિ દરરોજ વધતી જાય છે; એટલા પો. ૫ જી. ઉપરથી તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે અહો! આ મારો પુત્ર માનથી પોતાને ઇશ્વર જેવો માને છે તેથી હવે જો આ લોકો તેની આજ્ઞાનું જરા પણ ઉલ્લંઘન કરશે તો એ છોકરાને મનમાં ઘણો જ ખેદ થશે અને તે પોતાની જાતને અપમાન થયેલું માની આ ઘર અને રાજ્ય છોડીને કોઈ બીજી જગ્યાએ જરૂર ચાલ્યો જશે! જો એમ થાય તો ઘણુંજ હુંડું થઈ જાય! માટે મારા હાથ નીચેના સર્વ રાજાઓને કુમારના આવા વર્તનના સમાચાર આપીને તેઓ સર્વ કુમારની આજ્ઞા તુરત ઉઠાવી લે એવી સૂચના કરી દઈ. મારા પિતાશ્રીને મારા ઉપર ઘણો સ્નેહ હોવાથી તેમણે મારા સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને પોતે મનમાં જેવું ધાર્યું હતું તેવા હુકમો સર્વને ફરમાવી દીધા. મારા પિતાનો એ પ્રમાણે હુકમ થવાથી હું જોકે તદ્દન નાનો બાળક હતો તો પણ સર્વ રાજાઓ મારે પગે પડવા લાગ્યા અને જાણે મારા નોકરો હોય તેવી રીતે વર્તવા લાગ્યા. મોટા મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓ અને મોટા બળવાન પુરૂષો મારી પાસે “દેવ દેવ” “ખમા ખમા” એવા શબ્દો બોલી મારી અનેક પ્રકારે સેવા કરવા લાગ્યા. મારા મ્હોઢામાંથી હજુ કોઈ શબ્દ નીકળે ત્યાં તો “જય દેવ! જય દેવ!” કહીને તેઓ આદર પૂર્વક તે શબ્દને ઉપાડી લેવા

૧ શૈલરાજ શબ્દમાં આવેલ શૈલ શબ્દપર અહીં ભાર (pun) મૂકવામાં આવ્યો છે.

લાગ્યા અને મારા હુકમનો અમલ કરવા લાગ્યા. અશ્રુહીતસંકેતા ! તને કેટલી વાત કહું ? ટુંકમાં મારા પિતા, મારી માતા, મારા બંધુઓ અને સગા સંબંધીઓ તેમજ નોકર વર્ગ, સર્વ બાબતમાં હું બધું પર-માત્માથી અધિક હોઈ તેવી રીતે મારી સાથે વર્તવા લાગ્યા. વાસ્તવિક રીતે માફ આટલું બધું માન જળવાતું હતું તેનું કારણ મારો મિત્ર પુણ્યોદય હતો, પરંતુ અત્યંત મોહને લીધે હું તો મારા મનમાં તે વખતે વિચાર કરતો હતો કે અહો ! દેવતાઓને મળવો મુશ્કેલ એવો મારો પ્રતાપ હાલમાં સર્વત્ર વર્તી રહ્યો છે તેનું એક જ કારણ મારો ધરમ પ્રિય ઇષ્ટ મિત્ર શૈલરાજ છે અને એ સર્વ પ્રતાપ તે જ દોસ્ત-દારનો છે.

સ્તબ્ધચિત્ત લેખ.

મારા મિત્રે (શૈલરાજ) મારો પ્રતાપ આટલો બધો વધારી મૂક્યો તેથી હું તેના ઉપર બહુજ રાજ થઈ ગયો. શૈલરાજ સાથે અને તેના પર મારો પ્રેમ દરરોજ વધતો ચાલ્યો. થયેલી વાતચીત. અત્યંત સ્નેહમાં આવી જઈને મારા તે શૈલરાજ મિત્રને એક દિવસ હું વિશ્વાસનાં વચનો કહેવા લાગ્યો “મિત્ર ! બંધુ ! લોકોમાં આટલી બધી મારી ખ્યાતિ થઈ અને મારો હુકમ આટલો બધો હાલમાં ચાલવા માંડ્યો છે તે સર્વ તારો પ્રતાપ છે !”

મારાં એ વચનથી શૈલરાજ પોતાના મનમાં ઘણો ખુશી થયો, પરંતુ ઉપર ઉપરથી ખોટો દેખાવ કરતો તે મને જવાબમાં કહેવા લાગ્યો “કુમાર ! આનો પરમાર્થ હું તને હાલ કહું છું : આવા પ્રકારનું સાફ વચન તું બોલે છે તેનું કારણ તું પોતે જ છે. હકીકત એવી છેકે આ દુનિયામાં જેઓ જાતે દુર્ગુણી હોય છે તેઓ બીજા ગુણથી ભરપૂર પ્રાણીને પોતાના અભિપ્રાય અનુસાર દોષથી ભરેલા જ માને છે અને ભાગ્યશાળી સજ્જન માણસો હોય છે તે અન્ય માણસ દોષથી ભરેલા હોય તોપણ પોતાના વિશુદ્ધ વિચારોને અનુસારે તેને પણ ગુણનું મંદિર માની લે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મારા જેવો તદ્દન ગુણ વગરનો એક સામાન્ય માણસ તારી નજરમાં ગુણથી ભરપૂર લાગે છે તે તારા પોતામાં રહેલ સજ્જનતા બતાવે છે. મેં તો મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ સર્વ પ્રતાપ પણ તારો પોતાનો જ છે અને મારી આખર પણ તારે લઈને જ છે. તારી

પોતાની શક્તિથી અમે^૧ પણ જરા વિખ્યાતિમાં આવ્યા છીએ, બાકી નહિ તો અમે તે કોણુ માત્ર છીએ?”

શૈલરાજનાં આવા પ્રેમાળ વચનો સાંભળીને હું તેના પર વધારે હેતાળ થયો. મેં તે વખતે મારા મનમાં વિચાર ક્યો કે અહો! આ શૈલરાજનો મારા પર કેટલો બધો પ્રેમ છે! અહો એની ચિત્તની ગંભીરતા કેટલી બધી છે! તેની બોલીમાં મીઠાશ પણ કેવી ભારે છે! અને એની ભાવ બતાવવાની રીતિ પણ કેવી આકર્ષક છે! આવી રીતે મનમાં વિચાર કરીને મેં મારા શૈલરાજ મિત્રને કહ્યું “મિત્ર! તારે આતું વિવેકનું વચન મારી પાસે બોલવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી, કારણ કે તારામાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ છે તે મારા જાણવામાં બરાબર આવી ગયું છે.”

મારા તરફથી આવા ઉત્તેજનના રાખદો સાંભળીને શૈલરાજને બહુ આનંદ થયો. પછી પોતાનું કાર્ય સાધવાના હેતુથી તેણે વાત આગળ ચલાવી “ભાઈ! જ્યારે શેઠ પોતે નોકર પર મહેરબાની કરવા તૈયાર થયેલ હોય છે ત્યારે પછી તેનું તે વળી સાફ થયા વગર રહે? વળી જો તને એક બીજી વાત કહું: જો મારા જેવા એક સાધારણ માણસ ઉપર તારી આટલી બધી પ્રીતિ થઈ છે તો એક તદ્દન ખાનગી વાત છે તે હું તને આજે કહું છું તે અંગીકાર કર. મારી પાસે શક્તિને વધારનાર હૃદયપર લગાડવાનો લેપ છે તે તારે દરેક ક્ષણે હૃદય ઉપર વારંવાર લગાડ્યા કરવો.”

મેં તેને પૂછ્યું “એવો લેપ તને ક્યાંથી મળ્યો? એ લેપનું નામ શું છે? અને હૃદયપર એ લેપને લગાડવાનું પરિણામ શું થાય છે? એ સર્વ બાબત હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.”

શૈલરાજે ઉત્તરમાં જણાવ્યું “કુમાર! મેં એ લેપ કોઈની પાસેથી મેળવ્યો નથી, પણ મારી પોતાની શક્તિથી જ બનાવ્યો છે. એનું નામ ‘સ્તંભચિત્ત’ કહેવામાં આવે છે. એનો પ્રભાવ તો જબરો

૧ અભિમાન (શૈલરાજ) અત્યારે પણ પોતાને ‘અમે’ એવા બહુ વચનથી ઉદ્દેશે છે. અભિમાનનું આ લક્ષણ છે. યોદ્ધા નમ્રતા બતાવવી એ પણ અભિમાનનું જ લક્ષણ છે.

૨ સ્તંભચિત્ત: જેનાથી મન જડ થાય તેવો. આ નામ લેપને બરાબર થાય છે. અભિમાનીનું મન હમેશાં જડ જેવું જ હોય છે. અભિમાનીનું મન સ્તંભિત થઈ જાય છે તેનો અર્થ સાક્ષાત્કાર છે.

છે તે તું અતુલવથી જાણી સકીશ. અત્યારે તેનાપર મોટું વિવેચન કરવાથી શું લાભ છે ?”

મેં જવાબમાં જણાવ્યું “જેવી મિત્રની મરણ !”

ત્યાર પછી એક દિવસ શૈલરાજ પોતાની પાસેનો સ્તબ્ધચિત્ત લેપ મારી પાસે લઈ આવ્યો અને મને તે અર્પણુ લેપની ક્યો. મેં પણ તુરત જ તે લેપને મારા હૃદયપર લ-
અસર. ગાઢ્યો જેને લઈને શૂળીએ લટકાવેલા ચોરની જેવી સ્થિતિ મેં ધારણુ કરી. કોઈને નમવાની તો વાત જ મેં છાડી દીધી. મને એવા પ્રકારનો થયેલો જોઈને મારો આખો સામંત-વર્ગ અને અધિકારીવર્ગ મને વધારે અને વધારે નમન કરવા લાગ્યો અને વાત એટલે સુધી વધી પડી કે મારા પિતા પણ મારી સાથે બોલે ચાલે તો મને હાથ જોડીને વાત કરવા લાગ્યા અને મારી માતા તો જાણે હું તેનો શેઠ કે માલેક હોઉં નહિ તેમ મારી પાસે નમ્ર વચ-નથી વિનતિ કરવા લાગી. હૃદયપર લેપ લગાડવાનું આવું સાદું પરિણામ આવવાથી મને તે લેપ ઉપર ઘણો વિશ્વાસ ઓટી ગયો અને શૈલ-રાજ મારો ખરો ઇષ્ટ મિત્ર અને પરમ બંધુ છે એવી તેના સંબંધમાં ચોક્કસ બુદ્ધિ થઇ.

પ્રકરણ ૨ બું.

મૃષાવાદ.

ક દિવસ હું કિલ્લમ્હાનસ નામના અંતરંગ નગરે ગયો. એ નગર સર્વ દુઃખોનું સ્થાનક હતું, એમાં ધર્મને તિ-લાંજલી આપનાર પ્રાણીઓ જ વસતા હતા, સર્વ પાપોનું એ કારણભૂત હતું અને દુર્ગતિમાં જવાનાં સીધા દ્વાર જેવું હતું.

તે નગરમાં દુષ્ટાશય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સર્વ

૧ દુષ્ટાશયઃ મૃષાવાદ-અસત્ય હમેશા ખોટા આશય-તુચ્છ વિચારથી ઉદ્ભવે છે તેથી મૃષાવાદના આપનું સ્થાન દુષ્ટ આશયને યોગ્ય છે.

પ્રકારના દોષોનું જન્મસ્થાન હતો, મહા ભયંકર ક્રમોની ખાણ હતો અને સદ્વિવેક રાજાનો તે મોટો જાહેર થયેલો દુશ્મન હતો.

તે દુષ્ટાશય રાજાને જઘન્યતા^૧ નામની રાણી હતી જે અધમ પ્રાણીઓને ઘણી વહાલી હતી, સમજી અને ડહાપણવાળા વિદ્વાનોથી નિંદા અને તિરસ્કાર પામેલી હતી અને નિંદા કરવા યોગ્ય સર્વ હલકાં કામોમાં પ્રવર્તન કરાવવાવાળી હતી.

એ દુષ્ટાશય રાજા અને જઘન્યતા દેવીને અત્યંત વહાલો એક મૃષાવાદ^૨ નામનો છોકરો થયો હતો. એ ભાઈશ્રી સર્વ પ્રાણીઓને અરસ્પરસ જરા પણ વિશ્વાસ હોય તેનો ભંગ કરાવે તેવો હતો અને આખી દુનિયાના સર્વ દોષો તેનામાં આવી રહેલા હોવાથી સમજી પ્રાણીઓ તેની નિંદા કરતા હતા.

એ નગરમાં શાશ્વ (હુચ્ચાઈ), પૈશુન્ય (ચાડી ચુગલી), દૌર્જન્ય (દુર્જનતા, અધમપણું), પરદ્રોહ (ખીજાનું બુંદું ઇચ્છવું) વિગેરે અનેક ચોરો વસતા હતા. તે સર્વે એ રાજકુમાર મૃષાવાદની મહેરબાની મેળવવાના ઇરાદાથી તેની સેવા કરતા હતા. શ્લેષ, મિત્રતા, પ્રતિષ્ઠા (વચન), અને વિશ્વાસ જેવા સારા સારા લોકોનો એ રાજપુત્ર દુશ્મન હતો, લીધેલ પ્રતિષ્ઠા કે નિયમ (વ્રત)ના લોપનો તે પોષણ કરનાર-પાળક પિતા હતો. નિયમ-મર્યાદાનો તે મોટો દુશ્મન હતો અને કોઈની અપકીર્તિ બોલવા રૂપ ખંજરી વગાડવી હોય તો તેને સામસામી અફાળવામાં તે સર્વદા તૈયાર રહેતો હતો. તેના હુકમને અનુસરનારા કેટલાક નરકમાં જાય છે તેને નરકે જવાનો એ મૃષાવાદ સીધો અને સરળ રસ્તો બતાવી આપે તેવી તેનામાં તાકાત હતી.

મૃષાવાદ સાથે મૈત્રી.

હવે ઉપર જણાવ્યું તેમ જ્યારે હું કિલ્લખાનસ નગરે ગયો ત્યારે તે વખતે મેં દુષ્ટાશય રાજાને જોયો અને તેની પાસે બેઠેલી મહાદેવી જઘન્યતાને પણ જોઈ. તેમના પગ પાસે બેસીને સેવા કરનારા પુરૂષને જોતાં મારા મનમાં આત્રી થઈ કે એ પિતૃભક્ત મૃષાવાદ હોવો જોઈએ. મેં દુષ્ટાશય રાજાને નમન આદિ વિવેક કર્યો અને ત્યાર પછી કેટલોક વખત હું ત્યાં રહ્યો. મેં ઉપર નગરનું, નગરવાસીઓનું,

૧ જઘન્યતા: દુષ્ટ આશય સાથે તુચ્છતા મળે ત્યારે જ મૃષાવાદની પ્રવૃત્તિ થાય છે. દુષ્ટ આશય આત્માને લગતો છે (આવરીત આત્માનો) ત્યારે તુચ્છ વૃત્તિ હૃદયની છે. બંનેને પરિણામે મૃષાવાદને અવકાશ મળે છે.

૨ મૃષાવાદ: અસત્ય, ખોટી હકીકત. સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે.

સબ, રાણી અને મૃષાવાદ કુંવરનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે તો સાર પછી જાણ્યું, પરંતુ જે વખતે હું તેમના કિલ્લેમાનસ નગરે ગયો તે વખતે એ કોઇનું કંઈપણ સ્વરૂપ મહામોહને લીધે હું જાણી શક્યો ન હોતો. મેં તો તે વખતે પેલા મૃષાવાદને મારો મોટો ભાઈ હોય તેમ ધારીને તેને મારા પરમ ઇષ્ટ મિત્ર તરીકે ગણી લીધો અને થોડા વખતમાં તો તેની સાથે પ્રેમ વધારી દીધો અને વાત એટલી વધી ગઈ કે જાણે તે મારા શરીરથી જરા પણ જૂદો ન હોય અને જાણે હું અને તે એક જ હોઈએ તેમ થઈ ગયું.

દાસ્તીને પરિણામે વિકલ્પો.

વધતી જતી દાસ્તીની અસરો.

પુણ્યપ્રભાવ; પણ સમજાયો નહિ.

મૃષાવાદ સાથે ઘણો સંબંધ જન્મ્યા પછી તેને હું મારા સ્થાન તરફ સાથે લઈ આવ્યો. તેની સાથે આનંદ વિનાદ કરતાં મારા મનમાં નવા નવા તર્ક વિકસે થવા લાગ્યા. જેવા કે: મને આવી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ અપાવનારો મૃષાવાદ નામનો મિત્ર મળી ગયો અને તે એકપૂર્વક હમેશા મેં માટે મારા હૃદયમાં રહેવાનો છે તેથી ખરેખર હું ઘણો જ વિચક્ષણ છું, નિપુણ છું, હુશિયાર છું, મને સાર વસ્તુ બરાબર મળી આવી છે અને આ બીજા બધા મૂર્ખ માણસો છે તે તો લગભગ પશુ જેવા છે! મારા મિત્રના પ્રતાપથી હું તો કંઈ કંઈ નવાઈઓ કરી બતાવું છું: તદ્દન ખોટા અથવા ન હોય તેવા પદાર્થમાં સાચા અથવા છે જ એવી યુદ્ધિ હું ઉત્પન્ન કરાવું છું અને તેના જ જોરથી સદ્ભુત (સારા, હયાતિ ધરાવનાર) પદાર્થોમાં અસદ્ભુત યુદ્ધિ હું ઉત્પન્ન કરાવું છું. હું જાતે કોઈ મોટું સાહસ ખેડી નાખું છું તો મારા સારા મિત્રની કૃપાથી તેની સર્વ જવાબદારી બીજા માણસ ઉપર એકદમ ઢોળી નાખું છું. મારી મરજી પ્રમાણે ચોરી કરે કે પરશ્વી સાથે ગમન કરે કે બીજા કોઈ પણ ગુન્હો કરે પરંતુ જ્યાં સુધી મૃષાવાદ મારો દોસ્તદાર છે ત્યાં સુધી અપરાધની જરા ગંધ પણ મારા ઉપર આવવા દેતો નથી. જે પ્રાણીઓ પાસે પોતાના સંબંધી તરીકે આ ભાઈસાહેબ (મૃષાવાદ) ન હોય તેમનો એક સ્વાર્થ પણ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે અને તેથી આ સર્વ લોકો મને તો મૂર્ખ જ જણાય છે! કારણ કે (સ્વાર્થગ્રંથો હિ સૂક્ષ્મતા) સ્વાર્થનો નાશ કરવો એ મોટામાં મોટી મૂર્ખાઈ છે! હું તો મૃષાવાદની મહે-રબાનીથી જ્યાં લગઈ હોય ત્યાં સલાહ કરાવી શકું છું, જ્યાં સલાહ

હોય ત્યાં નારદનું કામ કરી લગાઈ કરાવી શકું અને આ દુનિયામાં ઘણી મુશ્કેલીએ મળી શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની હું ચિંતવના કરું તે સર્વ મારા સદરહુ મિત્રની કૃપાથી મેળવી શકું. ખરેખર, મારા મોટા પુણ્યના યોગથી જ એ મિત્ર મને મળી ગયો છે! એજ મારો ખરેખરો ઇષ્ટ મિત્ર છે અને જેવાં ઇચ્છે તેવાં ફળ આપનાર એ તો ખરેખર આખી દુનિયાને વંદન કરવા યોગ્ય છે. દુનિયા તેને એટલું બધું માન આપે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અહો અગૃહીતસંકેતા! તે વખતે આવા આવા અને બીજા અનેક સાચા ખોટા વિચારો અને કૃતકો કરીને મોહને લીધે મૃષાવાદ ઉપર મારા મનને બરાબર સ્થાપન કરી દીધું. જે કે તેના સંબંધથી મને ઘણા અનર્થો થતા હતા, કંઈક ન કરવા યોગ્ય કામો હું કરી એસતો હતો અને શિક્ષાનું પાત્ર થતો હતો, પણ મારી સાથે ગુપ્ત રીતે મારો પુણ્યોદય મિત્ર રહ્યા કરતો હતો તેથી મને આવેલ સંકેત કે જવાબદારી દૂર થઈ જતાં હતાં. પરંતુ મારા મન ઉપર મોહરાજ્યએ પોતાનું એટલું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું કે હું પુણ્યોદયનો પ્રભાવ કદિ સમજતો જ નહિ અને મૃષાવાદમાં જ જાણે 'શુભોની માળાની માળા હોય એમ જ દેખતો હતો !!

કળાચાર્યને સોંપતી વખત પુત્રનો અવિનય.

વિદ્યારસિક રાજાએ ગુરૂને કરેલી ભલામણ.

મહામતિ કળાચાર્યની પોતાની કળાપર શ્રદ્ધા.

આવી રીતે શૈલરાજ અને મૃષાવાદની સાથે આનંદ વિનોદ કરતાં કરતાં હું મોટો થયો એટલે મારે અભ્યાસ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો. તેટલા માટે મારા પિતાજીએ કળાચાર્યને પોતાની પાસે બોલાવી તેની પદવીને યોગ્ય તેને માન સન્માન આપી તેની પૂજા કરી ઘણા આનંદપૂર્વક અભ્યાસ કરાવવા માટે મને તેઓશ્રીને સોંપ્યો. સોંપતી વખતે પિતાજીએ મને કહ્યું “વત્સ! આ તને જ્ઞાન ભણાવનાર તારા ગુરૂ છે, માટે તેમને પગે પડીને તું તેમનો શિષ્ય થા.” મેં અભિમાનમાં મારા પિતાને જવાબ આપ્યો કે “અરે પિતાશ્રી! તમે આવી વાત મારી પાસે કરો છો તે તમે તદ્દન ભોળા જણાઓ છો! અરે! એ કળાચાર્ય તે મારા કરતાં શું વધારે જાણે છે? અને મને તે શું

૧ દુનિયામાં હુમ્મ્યાઈ તરફ કે અસત્ય ભાષણને પરિણામે કોઈવાર પ્રાણી પકડાઈ જતો નથી ત્યારે તેમાં તે પોતાની હુશિયારી સમજે છે, પોતાનું પુણ્ય આહું આવું છે એમ તેને કદિ ભાગ્યું નથી. પાસા અવળાં પડે ત્યારે જ તે કમને હોય આપે છે.

ભણાવવાનો છે ? અરે ! એ તો સાધારણ માણસનો ગુરૂ થાય, મારા જેવાને તે વળી કદિ કોઈ ગુરૂ હોય ! હું તો શાસ્ત્ર ભણવા માટે એવા ને પગે કદિ પડવાનો નથી. તમારો હુકમ છે તો હું તેની પાસે સર્વ કળાઓનો અભ્યાસ કરીશ, બાકી તેમનો વિનય કાંઈ પણ કરવાનો નથી.^૧”

મારા પિતાએ પછી કળાચાર્યને એકાંતમાં લઈ જઈને કહ્યું “આર્ય મારો છોકરો મહા અભિમાનમાં લેવાઈ ગયેલો છે, તેથી એનામાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવિનય કે એવું બીજું કોઈ દુષણ જેવામાં આવે તો તેથી તમારે જરા પણ ઉદ્વેગ કરવો નહિ, પરંતુ તમારે એને વિદ્યા-કળાનો સારી રીતે અભ્યાસ કરાવવો.”

ઘણી નમ્રતા પૂર્વક મારા પિતાએ આવા રાજદો કળાચાર્યને કહ્યા તેની કળાચાર્યપર ઘણી અસર થઈ. જવાબમાં ‘જેવો રાજેશ્રીનો હુકમ !’ એટલું તેઓ બોલ્યા. કળાચાર્ય જેમનું નામ મહામતિ હતું તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-જ્યાં સુધી શાસ્ત્રમાં રહેલા સુંદર ભાવો આ ભાઈશ્રી (રિપુદામણ)ના ધ્યાનમાં આવ્યા નથી અને જ્યાં સુધી બાળપણ હોવાને લીધે છોકરવાદથી એનું રમત ગમતમાં વધારે મન છે ત્યાં સુધી ખોટા અભિમાનથી લેવાઈ જઈને એ આ પ્રમાણે જેવું તેવું ગર્વનું વચન બોલે છે, પરંતુ એક વખત શાસ્ત્રમાં રહેલ સુંદર ભાવો તેના સમજવામાં આવશે ત્યારે મદને છોડી દઈને તે જરૂર નમ્ર થઈ જશે. કળાચાર્યે આવો નિશ્ચય પોતાના મનમાં કરીને મને પોતાની સાથે લઈ લીધો અને સર્વ પ્રકારના આદર પૂર્વક મને યોગ્ય કળાઓનો અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો.

અભ્યાસકાળમાં અભિમાન.

તેની અભ્યાસપર અસર.

સોખતીએ કરેલો બહિષ્કાર.

એ કળાચાર્યની પાસે બીજા પણ અનેક રાજકુમારો કળાનો અભ્યાસ કરતા હતા પરંતુ તેઓ સર્વ તદ્દન શાંત અને ગુરૂમહારાજનો યોગ્ય વિનય કરવામાં આતુર હતા; પરંતુ મારા સંબંધમાં તો એવું

૧ મૂળમાં વાક્ય છે કે મદીયવિનયો નૂનમસ્ય સ્યાન્માતૃલોહિતમ્ આ એક સોગન ખાવાની રીત છે. બધા લોહી પચે પણ માનું લોહી પચતું નથી. ભાષામાં પણ સોગન ખાતા ‘તમારું લોહી’ એમ બોલાય છે. મતલબ એ જણાય છે કે તેમનો વિનય કરવાના તો મને સોગન છે.

અન્યું કે ગુરૂ મહારાજ જેમ જેમ મારા તરફ વધારે આદર બતાવતા ગયા તેમ તેમ મારો શૈલરાજ મિત્ર મારામાં વધારે વધારે વૃદ્ધિ પામતો ગયો અને એની પરવશતાને લઈને મારા ખુદ ઉપાધ્યાયનું જ જાતિની આબતમાં, જ્ઞાનની આબતમાં અને રૂપની આબતમાં વારંવાર અપમાન કરવા લાગ્યો. માફ અભિમાન નિરંતર વધતું જ ગયું, સર્વને સર્વ આબતમાં ઉઘાડી રીતે હું મારાથી હલકા માનવા લાગ્યો અને શખ્દોમાં તેમજ વર્તનમાં તેવું બતાવવા લાગ્યો.

મારી એવા પ્રકારની સ્થિતિ જોઈને મહામતિ કળાચાર્યે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-કોઈને^૧ સન્નિપાત થયેલ હોય વિદ્વાન ગુરૂના તેને જેમ સુંદર ક્ષીરનું ભોજન અપથ્ય હોય છે તેમ પક્ષા નિર્ણયો. આ આપડા ઉપર શાસ્ત્રઅભ્યાસની મહેનત કરવી તે ઉલટી તેને વધારે તુકશાન કરાવનારી છે અથવા જેમ કોઈને સખ્ત પેછાડ લાગ્યો હોય તેને ખટાશ ખવરાવવામાં આવે તો લાભ કરવાને બદલે આખે શરીરે સોજા થઈ આવે છે; તે પ્રમાણે હોવાથી નરવાહનરાજ જો કે પોતાના પુત્ર ઉપરના પ્રેમને લઈને તે છોકરો કોઈ પણ રીતે ગુણુ ધારણુ કરે તેમ કરવાને ઘણુ આતુર રહે છે અને તેમ કરવા માટે જમે તેમ કરીને મને વારંવાર ઉત્સાહ આપ્યા કરે છે, પરંતુ આ રિપુદાણુ તદ્દન અપાત્ર જણાય છે અને મારા પોતાના વિચાર પ્રમાણે તો એને સર્વથા છોડી દેવો એજ ઉચિત છે, કારણુ કે એ કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનદાનને જરા પણ યોગ્ય નથી. એક સાધારણુ નિયમ છે કે.

यो हि दद्यादपात्राय संज्ञानममृतोपमम् ।

સઃ હાસ્ય સ્યાત્ સતાં મધ્યે ભવેજ્ઞાનર્થમાજનમ્ ॥ ૧ ॥

જે અમૃતસમાન જ્ઞાનને યોગ્ય ન હોય તેવા કુપાત્રને જ્ઞાન આપે છે તે પોતાની ફરજ બજાવતો નથી, લોકોમાં હાંસીને પાત્ર થાય છે અને અનર્થના પરિણામો સહન કરવાને લાયક થાય છે.

૧ વાત પિત્ત અને કફની વિષમતાને પરિણામે ‘સન્નિપાત’ થાય છે જે ઘણો સખ્ત વ્યાધિ છે અને તેથી ઘણા માણસો મરણ પામે છે. એ સન્નિપાતના વ્યાધિવાળાને દૂધ આપવામાં આવે તો આયુર્વેદ વૈદકના નિયમ પ્રમાણે તેના વ્યાધિમાં ઘણો વધારે થઈ જાય છે. (નવીન વૈદક શાસ્ત્ર-એલોપથીમાં આથી ઉલટો જ સિદ્ધાંત છે એવું ડાક્ટરો કહે છે. તેઓ સન્નિપાતવાળાને દૂધ છુટથી આપે છે.)

૨ પછાડ ઉપર ખટાશ સોજા લાવે છે એટલે કદાચ દેખાવમાં જડારા વધારે જણાય છે પણ તે તુકશાનકારક જ છે, તેમ અપાત્રને અભ્યાસ કદાચ ઉપર ઉપરની સોજા જેવી જડારા આણે પણ પરિણામે તે તેને તુકશાનકર્તા જ થાય છે.

આ રિપુદાસપર સેંકડો પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ જેમ શ્વાનની પૂંછડીને સેંકડો વાર સીધી કરીએ પણ પાછી વાંકીને વાંકી થઈ જાય છે તેમ તે કદિ પણ સુધરે તેવું લાગતું નથી.

એવા એવા વિચાર કરીને મહાભતિ કળાચાર્ય તે વખત સુધી મારા અભ્યાસ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપતા હતા તે પોતાના પ્રયત્નમાં ધીમા પડી ગયા અને મને ઠેકાણે લાવવા સારૂ જે વ્યવહારોપયોગી ભાષણો મને ખાસ પોતાની પાસે બોલાવીને આપતા હતા તે સર્વ પ્રચાર બંધ કરી દીધો અને મને ધૂળ જેવો (દરકાર કરવાને અયોગ્ય) ગણી મારી તરફ ઉપેક્ષા બતાવવા લાગ્યા, પરંતુ એમના ઉપર મારા પિતાશ્રીની છાયા ઘણી પડતી હોવાને લીધે પોતાના મ્હોઢા ઉપર મારા તરફની અવગણનાનો જરા પણ વિકાર બતાવતા ન હતા અને મને એક પણ કડવું શુકન કહેતા નહોતા.

મારી સાથે અભ્યાસ કરનારા બીજા રાજપુત્રો હતા તેઓએ પણ જ્યારે જાણ્યું કે હું શૈલરાજ અને મૃષાવાદની વચ્ચે દેવાયલો સોબત મૂકી શકું તેમ નથી ત્યારે તેઓ પણ મારાથી રિપુદાસજી દૂર રહેવા લાગ્યા. વાત માત્ર એટલી બની કે પુણ્યોદય મિત્ર મારી સાથે હોવાને લીધે જોકે તેઓ મને હઠાવી દેવાને-પાછો પાડવાને અનેકવાર વિચાર કરતા હતા પણ તેને કદિ અમલમાં મૂકી શકતા નહિ. આ બાબતે મારા સંબંધમાં એમ થવા માંડ્યું કે જેમ જેમ શૈલરાજ અને મૃષાવાદનો મારાપર સ્નેહ વધતો ગયો અને તેની અસર સ્પષ્ટ જણાવા લાગી તેમ તેમ મારો મિત્ર-પુણ્યોદય ઓછો ઓછો આછો આછો થતો ગયો.

ગુરૂનું અપમાન-અસત્ય લાપણું.

મારો પુણ્યોદય મિત્ર એવી રીતે ઘસાતો ચાલ્યો ત્યારે એક વખત મારા મનમાં ગુરૂમહારાજ (કળાચાર્ય)નું ઉઘાડું ગુરૂને અપમાન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એક વખત આસને. એવું બન્યું કે કોઈ કામ સારૂ અમારા ઉપાધ્યાય બહાર ગયા એટલે તેઓને ખેસવાના મોટા મૂલ્યવાન આસન ઉપર હું ચઢી બેઠો. ગુરૂના આસનપર બેઠેલો મને મારી

૧ ગુરૂના આસનપર બેસવું એ ગુરૂનું મોટામાં મોટું અપમાન પૌર્વાત્ય નિયમ પ્રમાણે ગણાય છે, એ ગુરૂની આસાતના છે. પાશ્ચાત્ય નિયમ પ્રમાણે પણ ગુરૂની (શિક્ષક કે પ્રોફેસરની) ખુરશીપર વિદ્યાર્થી બેસવું નથી પણ એમાં પવિત્રતાનો ખ્યાલ હોતો નથી.

સાથેના સહાભ્યાસી રાજપુત્રોએ જોયો એટલે તેઓ મારા એ કામથી ઘણાજ ઝંખવાણા પડી ગયા. તેઓએ ઘણા ધીમા અવાજથી મને કહ્યું “અરે અરે! કુમાર! આ તો તેં ઠીક કામ ન કર્યું! ગુરમહારાજનું આ આસન વંદન કરવા યોગ્ય અને પૂજન કરવા યોગ્ય ગણાય, તેના ઉપર તારા જેવો બેસી જાય એ તો કોઈ પણ રીતે ઉચિત ન જ ગણાય. એના ઉપર (વિદ્યાર્થી છતાં) બેસવાથી કુળને કલંક લાગે છે, સર્વત્ર ગેરઆમર થાય છે, પાપ લાગે છે અને આઉંખું ઝોધું થાય છે.”

એ સર્વ રાજકુમારો જેઓ મારી સાથે બોલતાં પણ કંપતા હતા તેમને મેં જવાબ આપ્યો “અરે! મૂખાઓ! તમે મને શિખામણુ આપવા આવનારા કોણ? નીચો! તમે તમારી સાત પેઢીઓને પઠાવતા રહો! જે મને શિખામણુ દેવા ફરીવાર આવ્યા તો તમારી વાત તમે જાણ્યા!” મારો આવો ઉત્તર સાંભળીને એ તો આપડા ચૂપજ થઈ ગયા. ત્યાર પછી ઘણો વખત ગુરમહારાજના આસન (ખુરશી)પર બેઠા પછી હું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતો કેટલીક વારે ત્યાંથી ઉઠ્યો.

થોડા વખતમાં અમારા કળાચાર્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

જોડો સાથેના વિદ્યાર્થીઓએ મારી સર્વ વાર્તા ગુરમહારાજને કહી દીધી, જે સાંભળીને ગુરમહારાજ પોતાના

ખચાવ.

મનમાં મારા ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા અને મને બો-

લાવીને એ સંબંધમાં ખુલાસો કરવા જણાવ્યું. જવાબમાં મેં અસૂચા^૧ પૂર્વક જણાવ્યું “અરે! શું! હું તે એવું કંઈ? વાહ! આપમાં આટલું બધું જ્ઞાન છે! આપ બહુ સારી રીતે માણસની પરીક્ષા કરો છો અને બહુ વિચારપૂર્વક બોલો છો! ધન્ય છે! ધન્ય છે આપના દીર્ઘદર્શીપણાને કે જેથી આપ આવા બોદું બોલનારા અને મારી ઉપર ઇર્ષ્યા કરનારા તોફાની છોકરાઓનાં વચનથી ભાગવાઈ જઈને મને ઠપકો આપો છો, પણ આપ હુઝ્યા છોકરાઓની મારી સામેની એકસંપીથી છેતરાઈ ગયા છો. આપે આવી રીતે મને ઠપકો આપ્યો એ ઠીક ગણાય નહિ” આવો જવાબ સાંભળીને ઉપાધ્યાય પોતાના મનમાં જરા ઝંખવાણા પડી ગયા. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે એ રાજપુત્રો બોદું બોલે તેવા નથી અને આ પ્રસંગે બોદું બોલતા હોય એમ લાગતું પણ નથી અને આ ભાઈશ્રી બીજા ઉપર અસત્યનું આજ

૧ ગુણ ઉપર દોષનો આરોપ કરવો.

નાખી દઇને પોતાનો અપરાધ ઢાંકવા માંગે છે. સારો રસ્તો એ છે કે જાતે જ એને પકડી પાડીને પછી બરાબર શિક્ષા કરવી કે જેથી એ ચોક્કસ ઠેકાણે આવી જાય.

ત્યાર પછી એક વખત પોતે બહાર જાય છે એમ કહીને ગુર-
મહારાજ અમારા અભ્યાસ કરવાના સ્થાનમાં જ કોઇ
આખરે પક- જગોએ છુપાઇ રહ્યા અને મારી હીલચાલ ઉપર
રાઇ ગયો. બરાબર નજર રાખવા લાગ્યા. આચાર્ય બહાર ગયા
છે એમ જાણી હું તો લહેરથી તેમના આસન પર
ચઢી બેઠો. થોડીવાર હજી હું આસન ઉપર બેઠો ત્યાં તો ગુરમહારાજ
છુપાવાના સ્થાનથી બહાર નીકળી આવ્યા. મેં જેવા તેમને જોયા
કે તેમનું આસન છોડી દઇને હું એકદમ જિભો થઇ ગયો. પછી
અમારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે બોલાચાલી થઇ.

મહામતિ—“કુમાર! હવે તું શો ઉત્તર આપે છે? તારો શો
ખુલાસો છે?”

રિપુદામણ—“કંઈ બાબતમાં?”

મહામતિ—“અગાઉ તને ખુલાસો પૂછ્યો હતો તેજ બાબતમાં.”

રિપુદામણ—“અગાઉ તમે મને કંઈ બાબતમાં ખુલાસો પૂછ્યો
હતો તે હું જાણતો નથી.”

મહામતિ—“તું આ વેત્રાસન (ગુરશી-ગુરના આસન)પર બેઠો
હતો કે નહિ?”

જવાબમાં “અરે, અરે! આપ તે શું બોલ્યા? એવું તે કદિ
હોય?” એમ બોલતાં બોલતાં મેં (રિપુદામણે) મારા
જતાં ધીરતા કાન ઉપર હાથ દીધા, અને વળી સ્પષ્ટ રીતે બોલ્યો
છોડી નહિ. “અરે! આપ એ છોકરાઓના મારા ઉપરનો દ્વેષ
તો જુઓ! એ લુચ્ચાઓ પોતે બોદું કામ કરીને
મારા ઉપર તેનો આરોપ મૂકે છે.”

કળાચાર્ય વિચાર કર્યો કે-અહાહા! મેં એનું અકાર્ય નજરે જોયું
છે છતાં પણ એ સામો મને ભોંઠો પાડે છે અને વાત કબૂલ કરતો
નથી. એનામાં કેટલી બધી ઉદ્વેગતા છે? હવે એના સંબંધમાં કંઈ

૧ જાણે પોતે શી બાબતનો ખુલાસો પૂછાય છે તે પણ ન જાણતો હોય
એવો ડાળ અહીં કુમાર ધાલે છે.

ઉપાય થઈ શકે તેમ નથી. અસત્ય બોલવાની અહીં તો હવે હદ થઈ ગઈ !! પછી મારી સાથે અભ્યાસ કરનારા બીજા રાજપુત્રોએ કળાચાર્યને એકાંતમાં લઈ જઈને કહ્યું “સાહેબ ! આ પાપી અભિમાની અસત્યવાદી રિપુદાસે એટલો બધો ખરાબ છે કે એનું મ્હોટું જેવું પણ યોગ્ય નથી. ત્યારે સાહેબ એવા ખરાબ છોકરાને અમારી સાથે શા માટે રાખો છો ? ” કળાચાર્યે વિચાર કર્યો કે ‘આ બાપડા બહા રાજપુત્રો કહે છે તે વાત તો ખરેખરી છે. રિપુદાસે એટલો બધો ખરાબ છે કે હવે તે સજ્જન પુરુષની સોબતને પણ લાયક રહ્યો નથી. દુનિયામાં જૂદા જૂદા પ્રકારના દુર્ગુણોને વશ પડી ગયેલા

પ્રાણીઓને ઠેકાણે લાવવાના જૂદા જૂદા રસ્તા

સત્ય પ્રસંસા.

હોય છે: લોભીઓને ધન આપવાથી ઠેકાણે લવાય

છે, ક્રોધી માણસ પાસે મીઠા વચન બોલવાથી

તે ઠેકાણે આવે છે, માયાવી કપટી માણસ તરફ સ્પષ્ટ અવિશ્વાસ બતાવવાથી તે ઠેકાણે આવી પોતાની ભૂલ સમજી જાય છે, અભિમાની માણસનો વિનય કરવાથી-તેની તરફ જરા નમ્રતા બતાવવાથી તે ઠેકાણે આવી જાય છે, ચોરની સામે રક્ષણ કરવાના પાકા ઉપાયો લેવાથી તે ઠેકાણે આવી જાય છે, પરસ્ત્રી સાથે ભ્રમણ કરનારને સારી બુદ્ધિ આપવાથી તે ઠેકાણે આવી જાય છે-આવી રીતે દુર્ગુણને માર્ગે ઉતરી ગયેલાને ઠેકાણે લાવવાના જૂદા જૂદા માર્ગો હોય છે; જે કે આવા અન્ય દોષો સેવનારને માર્ગપર લઈ આવવાના એવા જૂદા જૂદા ઉપાયો વિદ્વાનોએ શોધી કાઢ્યા છે, પરંતુ જે ખોટું બોલનાર-અસત્ય ભાષણ કરનાર હોય છે તેને ઠેકાણે લાવવાનો એકપણ ઉપાય ત્રણ ભુવનમાં મળી શકતો નથી અને તેથી તેવા(ખોટું બોલનાર)ને તો ‘યમથી’ એસેલો જ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આ દુનિયામાં સારા અથવા ખરાબ જે કોઈ વ્યવહારો પડેલા છે તે સર્વનો આધાર સત્ય ઉપર રહેલો છે અને જેનામાં તે (સત્ય) નથી તે આ લોકથી તદ્દન વિલક્ષણ માણસ છે એમ સમજવું, આથી વ્યવહારકુશળ માણસોને હુમેશાં સત્ય વાણંજ પ્રિય હોય છે અને જે અધમ પ્રાણી સત્ય વગરનો હોય છે તેને તેઓ પોતાથી હુમેશાં દૂર જ રાખે છે-

૧ યમથી એસેલો: એટલે જેને બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી તેવો, તણ દેવાયેલો. કહે આવેલા અસાધ્ય કોટિના પ્રાણીને મારે આ રાજ વપરાય છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી રિપુદામણમાં સત્ત્વનો અંશ પણ ન હોવાને લીધે જે સન્નિવૃત્તિ પુરૂષોનું વિશુદ્ધ વર્તન સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ ગયેલું છે તેમની વચ્ચે વસવાને માટે તે કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. અથવા તો એક રીતે જોતાં એમાં એ આપકાનો કાંઈ દોષ નથી. એ તો પેલા એના અધમ મિત્ર શૈલરાજની પ્રેરણાથી આવા અવિનયનાં કાર્યો કરે છે અને વળી એના બીજા મિત્ર મૃધાવાદની પ્રેરણાથી સાચું જોઈને બોલ્યા કરે છે. માટે હવે કોઈ પણ રીતે એ બન્ને ખરાબ મિત્રોની સેવ્યતા એ છોડી દે એવી તેને સિખામણ આપું.

ઉપરના વિચારને પરિણામે મારા ઉપર પ્રેમ બતાવી સિખામણ આપવા સારૂ કળાચાર્યે મને પોતાના બોળામાં બે-સમજાવ્યો, સાહ્યો^૧ અને પ્રેમપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે “કુમાર! મારી ન સમજાવ્યો. શાળામાં મારે આવાઓનું^૨ (શૈલરાજ-મૃધાવાદનું) કામ નથી. માટે તારે કાંતો ગમે તેમ કરીને એ બન્ને પાપી મિત્રોને તજી દેવા અને નહિ તો કુમારે આ સ્થાનકે ફરીવાર આવવું નહિ.” શુદ્ધના આવાં વચન સાંભળતાં મારો મીઠાજ ગયો અને હું બોલ્યો “તું તારા આપને તારૂં સ્થાનક આપજે, મારે તેની શી પરવા છે? અમે તો તારા સ્થાનક વગર અને તારા વગર પણ અજ્ઞાતી લેશું. પણ તું જોઈ લેજે, ભામટા!” આવી રીતે કળાચાર્યનું અપમાન કરી તેમની સામે ટોચી ઊંચી કરી આકાશ સામી ઊંચી નજર રાખી^૩ અને છાતી પહોળી કરીને અને બહાર કાઢીને ધ્ય ધ્ય પગ પછાડતો અને મારા હૃદયપર શૈલરાજનો સ્તબ્ધચિત્ત લેપ લગાડતો લગાડતો ઉપાધ્યાયના અભ્યાસગૃહથી બહાર નીકળ્યો. ઉપાધ્યાયે મારી સાથે અભ્યાસ કરનારા બીજા રાજપુત્રોને કહ્યું “અરે જુઓ! પેલા દુરાત્મા રિપુદામણ હાલ તો અહીંથી વિદાય થઈ ગયો છે. એના સંબંધમાં મને એકજ વાત જરા ખટકે છે અને તે એ છે કે આપણા પ્રતાપી નરવાહન રાજાને પોતાના પુત્ર ઉપર ઘણા ઝેડ છે અને નિયમ એવો છે કે જેઓ ઝેહથી અંધ થયેલા હોય છે તેઓ પોતાનો જેનાપર ઝેહ હોય છે તેનામાં રહેલા દોષોને જોઈ શકતા નથી, તેનામાં જે ગુણો

૧ બોળામાં બેસાડવાથી વાતસલ્ય બતાવાય છે.

૨ તારા જેવાનું એવો પણ એમાં ભાવ છે. શૈલરાજ અને મૃધાવાદની દોસ્તી હોવાથી વિધાર્થીનું મારે કામ નથી એવો આચાર્યના કહેવાનો આશય છે.

૩ અહીં બે. રા. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ પુસ્તકનું પૃ. ૪૫૧ રા. ૩૫૫ છે.

ન હોય તે પણ તેનામાં છે એવો ખોટો આરોપ કરે છે, તેને પસંદ ન પડે તેવું કામ કરનાર અન્ય માણસ ઉપર ગુસ્સો કરે છે, તેને પસંદ ન આવે તેવું કામ અન્ય માણસ શામાટે કરતો હશે તેવું કારણ વિચારવાની તસ્દી લેતા નથી, અમુક સ્થાને^૧ રહેલને અમુક માન મળવું કે ન મળવું જોઈએ તેનો તફાવત ધ્યાનપર લેઈ શકતા નથી અને પોતાના માની લીધેલા મનુષ્યથી કોઈ જરા પણ ઉલટો ચાલે તો તેને સામા મોટી મુશ્કેલીમાં મૂકી દેછે, આ પ્રમાણે હોવાથી, તમારે હવે આ બાબતમાં ચૂપ રહેવું. કદાચ નરવાહન રાજ અહીંથી રિપુદામણને કાઢી મૂકવાના સંબંધમાં સલાહ કરશે તો હું તેનો યોગ્ય જવાબ આપીશ.” ઉપાધ્યાય મહામતિનાં આ સર્વ વચનોનો સર્વ કુમારોએ સ્વીકાર કર્યો.

પિતા પાસે જોડું વર્ણન.

અભ્યાસમાં અસંતોષની જરૂર.

કળાચાર્યનું શરમરખાપનું.

મારી અને મહામતિઆચાર્યની વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે ટપાટપી થયા પછી તેમના સ્થાનથી નીકળીને હું મારા પિતાજી પાસે ગયો. મારા પિતાશ્રીએ ‘તારો અભ્યાસ કેવો ચાલે છે?’ એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે શૈલરાજનો મારા હૃદયપર લેપ લગાડેલ હોવાથી અને મૃણાવાદનો મને મોટો ટેકો હોવાથી મેં મારા પિતાજીને કહ્યું “પિતાજી!

સાંભળો: હું તો જાણું શરૂઆતથી જ સર્વ કળા પ્રવીણતાના વિજ્ઞાન જાણુતો હતો. આપ હાલ જે પ્રયત્ન કરતા ખોટા દાવો. હતા તે તો માત્ર હું જાણુતો હતો તેથી પાળુ વધારે

કળા જાણું એવી ઇચ્છાથી કરતા હતા. પણ હકીકત એમ છે કે દસ્તાવેજ લખવાની કળામાં, ચિત્રો પાડવાની કળામાં, સજ્જકળામાં, મનુષ્યાદિનાં લક્ષણ બતાવવાની કળામાં, ગાવાની કળામાં, હાથીને શિક્ષા આપવાની કળામાં, પાંદડાની કોરળીની કળામાં, વૈદકની કળામાં, વ્યાકરણમાં, તર્કમાં, ગણિતની સર્વ બાબતોમાં, ધાતુવાદમાં, કૌતુકમાં, અષ્ટાંગ નિમિત્તોમાં અને લોકોમાં બીજી જે જે કળાઓ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે સર્વમાં, પિતાજી! મારી ઘણીજ

૧ Status.

૨ Minerology, અમુક જગ્યાએ અમુક પ્રમાણમાં અમુક ધાતુ નીકળશે વિગેરે પુરતર નિદા તેમ જ metalorgy નો આ ધાતુવાદમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્રવીણતા છે અને તે એટલી બધી છે કે આ ત્રણ લોકમાં મારા જેવો અથવા જેટલો બીજો કોઈ હુશિયાર હોય એમ મને જણાતું નથી.”

પોતાના પુત્ર ઉપર (મારા ઉપર) ઘણો એક હોવાથી પિતાજીએ બ્યારે ઉપર પ્રમાણે હકીકત સાંભળી ત્યારે તેમને
અવહાર ઘણો જ આનંદ થયો અને મારે^૧ માથું સુધીને મને
સૂચનાઓ. કહેવા લાગ્યા “પુત્ર ! બહુ સારું કર્યું ! તું ભણવા
જાણવા માટે ઘણો સારો પ્રયત્ન કર્યો પણ મારે તને
હજી એક વાત કહેવાની છે તે સાંભળ:-

વિદ્યાયાં ધ્યાનયોગે ચ, સ્વમ્યસ્તેऽપિ હિતૈષિણાઃ

સન્તોષો નૈવ કર્તવ્યઃ, સ્થૈર્યં હિતકરં તયોઃ ।

જે પ્રાણી પોતાનું સારું કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં અને ધ્યાનયોગની સિદ્ધિ કરવામાં ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો પણ તેમાં સંતોષ વાળી દેવો નહિ, કારણ કે એમાં અભ્યાસ વધારી જેટલી વધારે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તેટલી હિત કરનારી થાય છે.^૨ આ પ્રમાણે હોવાથી જેટલી કળા તું અત્યાર સુધીમાં પ્રાપ્ત કરી છે તેને સ્થિર કરવામાં તથા હજી કરવી બાકી રહી છે તેને પ્રાપ્ત કરવામાં તારો આ બાલકાળ (કુમાર અવસ્થા) પસાર કરીને તું મારા સર્વ મનોરથો પૂરા કર.” પિતાશ્રીની એ હકીકત મેં કબૂલ કરી એટલે તેઓ મારી ઉપર

૧ વહીવ તરફથી એક સાથે અભિનંદન આપવાની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ બંગાળામાં અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે.

૨ હંસરત્ન મુનિએ ગુજરાતી સંક્ષેપ અવતરણમાં આ પ્રસંગે એક લક્ષ્યમાં રાખવા લાયક શ્લોક મૂક્યો છે:

શાસ્ત્રં સુનિશ્ચિત્તરિયા પરિચિન્તનીય

મારાશિતોऽપિ નૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।

અજ્ઞસ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા,

શાસ્ત્રે નૃપે ચ યુવતૌ ચ કુતઃ સ્થિરત્વમ્ ॥

“સમજી માણસે શાસ્ત્ર સંબંધમાં વારંવાર ચિંતવના કર્યા કરવી, વશ થયેલ શબ્દ હોય તોપણ તેનાથી નિરંતર ચેતતા રહેવું, ખેાળામાં બેઠેલી સ્ત્રીની બાબતમાં પણ સંભાળ રાખવી; કારણ કે શાસ્ત્ર, રાજ અને યુવાન સ્ત્રીમાં સ્થિરતા ક્યાંથી હોઈ શકે ?”

ઘણા રાજી થયા અને ભંડારીને હુકમ કર્યો કે “મહામતિ કળાચાર્યના ઘરમાં ધનધાન્યસુવર્ણ સારી રીતે એટલું ભરી દો કે સર્વ પ્રકારના ઉપભોગની સામગ્રી ત્યાં મળવાથી કુમાર કોઈ પણ પ્રકારની વ્યત્રતા વગર અભ્યાસ આગળ વધારી શકે.”

રાજના ભંડારીઓએ રાજના હુકમનો અમલ કર્યો તે વખતે મહામતિ કળાચાર્યના મનમાં એમ થયું કે—રાજને જો કુમારના ખરે-ખરા ચરિત્રની ખબર પડશે તો તેમને મનમાં નકામો સંતાપ થશે, માટે મારે તેમને કાંઈ કહેવું જ નહિ. આમ વિચારીને તેમણે કુમાર સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત રાજને કહી નહિ. પિતાએ છેવટે મને કહ્યું “પુત્ર! અત્યાર સુધીમાં આચાર્ય પાસેથી જે જે કળાઓ તૈં પ્રાપ્ત કરી છે તેને તું બરાબર પાકી કર અને ઉપાધ્યાયને જ ઘરે રહીને બીજી અપૂર્વ કળાઓ બરાબર શીખ. વળી અભ્યાસમાં ચોક્કસ ધ્યાન રહે તેટલા માટે તારે અહીં મને મળવાને પણ આવવું નહિ.” મેં પિતા-શ્રીની એ વાત સ્વીકારી.

રખાવો અને મૃષાવાદી થયો.

માયાનો મેળાપ કરવા નિર્ણય કર્યો.

અનેક દુર્ગુણોમાં વધતો ચાલ્યો.

ત્યાર પછી હું મારા પિતાશ્રી પાસેથી બહાર નીકળી ગયો અને તુરત જ મારા મિત્ર મૃષાવાદને કહ્યું “મિત્ર! અરે તું તો ભારે જબરો! તારામાં કોના ઉપદેશથી આટલી હુંશિયારી આવી ગઈ કે જેના પ્રતાપથી તારે લીધે મેં પિતાશ્રીને આટલો બધો (ખોટો) આનંદ ઉપ-ન્નવ્યો, કળાચાર્યની સાથે મારે મોટો કજીઓ થયો તે સર્વ વાત છુપાવી દીધી અને પિતાશ્રીની પાસેથી તદ્દન છટકી ગયો! તારામાં તો ભારે કુશળતા જણાય છે!”

મૃષાવાદે જવાબમાં કહ્યું “કુમાર! મિત્ર! સાંભળ. રાજસચિત્ત નગરમાં રાગકેસરી નામનો એક રાજા છે. તેને મૂઢતા નામની સ્ત્રી-પટ્ટરાણી છે. તેને એક માયા નામની પુત્રી છે. એ માયાને મારી મોટી બહેન તરીકે મેં સ્વીકારી છે અને એ માયાનો પોતાના પ્રાણુથી પણ વધારે મારા ઉપર શ્રેષ્ઠ છે. એ મારી બહેનના ઉપદેશથી મારામાં આ સર્વ કુશળતા આવી છે. તેને જોકે મેં તો મારી મોટી બહેન તરીકે સ્વીકારી છે પણ જાણું તે મારી માતા જ હોય નહિ તેમ સમ-

૧ મૃષાવાદ સાથે માયા અંતરમાં જરૂર રહે છે. એકલી માયાનું સ્વરૂપ પાંચમા પ્રસ્તાવમાં આવશે. તેનું સગપણ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

જીને જ્યાં જ્યાં હું જઈ છું ત્યાં ત્યાં મારી ઉપરના પ્રેમને લાગુ પાડેને તે મારી સાથે આવે છે, એક ક્ષણવાર પણ મને છૂટેા મૂકતી નથી.” મેં આવી માયાની વાર્તા સાંભળીને મારા મિત્રને કહ્યું “અરે ભાઈ! તારી બહેન સાથે મને કોઈ વાર મેળાપ તો જરૂર કરાવજે.” મૃષાવાદે તે વાત કબૂલ કરી.

સાર પછી તો વેશ્યાના ભુવનોમાં, જુગારખાનામાં અને એવાં એવાં ખીજાં દુષ્ટ વાંછાઓ પૂરી થાય તેવાં દુષ્ટ ચેષ્ટાઓવાળાં અધમ સ્થાનોમાં અને નમ્રતાને દૂરથી નમસ્કાર થાય તેવાં હલકાં ઠેકાણાઓમાં મારી મરજી આવે તેમ હું ભટકવા લાગ્યો, છતાં મારા મૃષાવાદ મિત્રના જોરથી લોકોમાં હું એવી અસર ફેલાવતો રહ્યો કે જાણે અભ્યાસ કરવામાં જ હું મારો બધો વખત પસાર કરું છું અને જાણે મારામાં ગુણોનો વધારો થાય તેવા માર્ગોપર જ ચાલું છું; અને વળી મેં જીજી એવી પણ યુક્તિ કરી કે મારા પિતાજીને મ્હોદું પણ દેખાડવું બંધ કરી દીધું, એવી રીતે મેં બાર વરસ પસાર કર્યા. દરમિયાન ભોળા લોકોમાં એવી વાર્તા મેં ચલાવી દીધી કે ‘રિપુદાંણ કુમાર (હું પોતે) સર્વ કળાઓમાં ઘણો જ કુશળ થયો છે.’ મારી એવી વિખ્યાતિ મેં દેશપરદેશમાં પણ સારી રીતે ફેલાવી દીધી. અનુક્રમે હું જીવાનીના બરાબર મધ્યકાળમાં દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૩ બું.

નરસુંદરી-લગ્ન.

ખરપુર નામના નગરમાં નરકેસરિ નામે રાજા હતો. તેની વસુંધરા નામની રાણીના ઉદરથી નરસુંદરી નામની પુત્રી થઈ હતી. તેનામાં દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરે તેવું અદ્ભુત રૂપ હતું અને વિદ્યાકળામાં તે એટલી પ્રવીણ થઈ હતી કે તેની જોડીની સ્ત્રી ત્રણ ભુવનમાં મળવી મુશ્કેલ હતી. અનુક્રમે નરસુંદરી યુવાવસ્થા પામી.

૧ માયા અને મૃષાવાદને આવો ખાસ સંબંધ હોવાથી ‘માયામૃષાવાદ’ નામનું સત્તરમું પાપ સ્થાનઃ બૂદું ગણવામાં આવ્યું છે.

નરસુંદરીની પ્રતિજ્ઞા.
માતા પિતાની ચિંતા.
મારી ખ્યાતિથી ફસામણ.

એ નરસુંદરીએ મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે કળાકૌશલમાં પોતા કરતાં વધારે પ્રવીણ હોય તેવો કોઈ પ્રધાન પુરૂષ મળે તો જ તેની સાથે પરણવું, બીજા કોઈની સાથે પરણવું નહિ. આ પોતાનો નિશ્ચય તેણે પોતાના પિતા નરકેસરિ રાજાને અને વસુંધરા માતાને જણાવી દીધો હતો.

માતપિતાના મનમાં ઘણો વિચાર થતો હતો કે આ પુત્રીની સાથે વિદ્યાકળામાં સરખો ઉતરે તેવો પણ કોઈ પુરૂષ મળવો મુશ્કેલ છે તો પછી તેનાથી વધારે પ્રવીણ પુરૂષ તો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો? આવા ખ્યાલથી તેઓના મનમાં આકુળતા થવા કરતી હતી.

હું (રિપુદામણ) વિદ્યાકળામાં ઘણો કુશળ થયો છું એવી મારી (ખોટી) વિખ્યાતિ તેમના સાંભળવામાં આવી. નરકેસરિ રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે પોતાની દીકરીની ઇચ્છા પોતાથી અધિક કુશળ માણસને પરણવાની છે અને એ રિપુદામણ કુમાર કદાચ તેનાથી વધારે કુશળ હશે ખરો! વળી નરવાહન રાજાના કુટુંબ સાથે વિવાહ સંબંધ બેઠવો એ પણ બધી રીતે યોગ્ય છે, કારણ કે તેનું કુળ ઘણું ઊંચું છે અને તે રાજા પણ જાતે ઉદાર મનનો છે અને મહાનાગદેવને જેમ માથા ઉપર એકજ અમૂલ્ય મણિ^૧ હોય તેવી રીતે છોકરા વગરના મારે એકની એક પુત્રી (નરસુંદરી) છે તો તેને યોગ્ય સ્થાને બેઠવી તે માફ કામ છે. પછી દીકરી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોવાને લીધે તેણે (નરકેસરિ રાજાએ) ત્યાર પછી વિચાર કર્યો કે આ મારી એકની એક દીકરીને સાથે લઈ હું નરવાહન રાજાના સિદ્ધાર્થપુર નગરે જઈ અને ત્યાં રિપુદામણની જાતે પરીક્ષા કરી તેની સાથે નરસુંદરીને પરણાવું, જેથી મારા જીવને નિરાંત થાય.

૧ અહીં મૂળમાં રત્નસૂચિ શબ્દ છે. નાગને માથે એક જ મણિ હોય છે. તેને ગોળ હોય તો તેને 'મણિ' કહેવામાં આવે છે અને લાંબો સોઈ જેવો હોય તો તેને 'રત્નસૂચિ' કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાર્થપુરે નરસુંદરી,
રિપુદામણની પરીક્ષા,
તે માટે મંડપાદિ રચના.

પછી નરકેસરિ રાજ પોતાના તમામ લશ્કરને તેમજ પોતાની દીકરી નરસુંદરીને પણ સાથે લઈને સિદ્ધાર્થપુરે આવ્યા. નરવાહન રાજને તેના આવી પહોંચવાના સમાચાર અગાઉથી પહોંચાડવામાં આવ્યા. તેના આગમન સમાચાર સાંભળીને નરવાહન રાજને પોતાના મનમાં ઘણો આનંદ થયો. નરકેસરિ રાજને યોગ્ય સત્કાર આપવા માટે આખા નગરમાં ધનપતાકાઓ અંધાવવામાં આવી અને બહુ હર્ષપૂર્વક મોટા સામૈયાની ધામધુમ સાથે નરકેસરિ રાજને સિદ્ધાર્થપુર નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો અને બહુ સુંદર ઉતારો તેને આપવામાં આવ્યો.

નરસુંદરી સાથે રાજકુમાર રિપુદામણની કળાકૌશલ્યની બાબતમાં પરીક્ષા થોડા વખતમાં જાહેર રીતે થશે એવી હકીકત લોકોમાં પણ બહુ વિસ્તારથી ફેલાવવામાં આવી. એક સારો દિવસ જોઈને તે દિવસ માટે સ્વયંવરમંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. ત્યાં લોકોને બેસવા માટે માચડાઓની રચના કરવામાં આવી. રાજ્યનો સર્વ અધિકારી વર્ગ, બાયાતવર્ગ અને પ્રજાજનનો મોટો સમૂહ સ્વયંવરમંડપમાં તે દિવસે એકઠો થયો. મારા પિતા નરવાહન રાજ પોતાના આખા પરિવાર સાથે ત્યાં આવીને બેઠા. ત્યાર પછી ત્યાં મને (રિપુદામણ કુમારને) અને કળાચાર્યને બોલાવવામાં આવ્યા. ત્રણે મિત્રો (પુણ્યોદય શૈલરાજ અને મૃષાવાદ) ની સાથે હું પિતાશ્રી પાસે બેઠો અને કળાચાર્ય મારા સહાભ્યાસી રાજકુમારો સાથે ત્યાં આવીને બેઠા.

હવે કમીનશીખે એવું બન્યું કે મારો મિત્ર પુણ્યોદય મારી ખરાબ ચેષ્ટાઓ જોઈને મનમાં બહુ ખેદ પામીને શરીરે ઘણો સુકાઈ ગયો હતો, પાતળો પડી ગયો હતો, તેની સ્ફૂર્તિ બહુ ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તે મંદ પ્રતાપવાળો થઈ ગયો હતો.

રિપુદામણની પરીક્ષા અને ફળેતો.

હું સ્વયંવર મંડપમાં આવીને મારા પિતાજીની નજીક બેઠો. મારા કળાચાર્ય પણ તેમની પાસે બેઠા. મારા પિતા નરવાહન રાજ જેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ વિનયથી અત્યંત નમ્ર હતા તેમણે અમારા કળાચાર્યને સિદ્ધાર્થપુરમાં નરકેસરિ રાજને આવવાનું કારણ કહી સંભ-

સર્વનું મંડપ-
માં આગમન.

ળાવ્યું. એ હકીકત સાંભળીને મને તો મારા મનમાં ઘણો જ આનંદ થયો. ઉપાધ્યાયને પોતાના હૃદયમાં જરા હાસ્ય થયું, તે સમજી ગયા કે અહીં હવે જરૂર રિપુદાસણનો ફળેતો થવાનો છે, પરંતુ મ્હોદેથી કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ચૂપ રહ્યા.

અમે સર્વ આવીને બેઠા પછી નરકેસરિ રાજા આવી પહોંચ્યા.

યોગ્ય સન્માનપૂર્વક તેને બેસવા માટે મહા મૂલ્યવાન

સૌંદર્યશાળી સિંહાસન નરવાહન રાજાએ આપ્યું. તેનો આખો નરસુંદરી. પરિવાર ત્યાર પછી યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયો.

ત્યાર પછી પોતાના લાવણ્ય અમૃતના પ્રવાહથી મનુષ્યના હૃદયસરોવરને પૂરતી, કાળી ઓળેલી અને સ્નિગ્ધ ગુચ્છાદાર વેળીથી મુંદર મોરની^૧ કળાનો પાળ તિરસ્કાર કરતી, સુખરૂપ ચંદ્રથી ચારે દિશાઓને પ્રકાશમાન કરતી, લીલાપૂર્વક નાખેલા વિલાસના કટાક્ષથી કામીજનોનાં ચિત્તને ભભાવતી, પોતાના સ્તનની શોભાથી હાથીના કુંભસ્થળોના વિભ્રમને ઉત્પન્ન કરતી, વિસ્તારવાળા જઘનપ્રદેશથી કામદેવ રૂપ હાથીને મદોન્મત્ત કરી બંધનો તોડાવતી,^૨ અન્ને પગોવડે આલતાં બે રાતા કમળના બેડલાની લીલાને વિંબણા પમાડતી, કામદેવના આલાપોને બોલતી વખત મુંદર કોયલના મધુર ટાડુકાને પણ હસી કાઢતી, મુંદર વેશ, આભૂષણ, માળા, તાંબુલ કર્તુરીની યોગ્ય ઘટનાથી મોટા મુનિઓને પણ કુતૂહળ ઉપજાવતી, પોતાની અનેક દાસીઓના પરિવારથી પરવરેલી માતા વસુધરાને સાથે રાખીને નરસુંદરી સ્વયંવર મંડપમાં દાખલ થઈ.

અદ્ભુત રૂપ કાંતિ લાવણ્ય અને તેજથી ભરપૂર નરસુંદરીને

જેતાં જ મને મારા મનમાં ઘણો આનંદ થયો. મારાં

નરસુંદરી- મિત્ર અણાવક શૈલરાજે પણ તે વખતે મને સારી પર આમોહ. રીતે ઉત્સાહ આપ્યો અને વળી મારા હૃદય ઉપર

સ્તબ્ધચિત્ત લેપ સારી રીતે મેં લગાવ્યો. ત્યાર પછી

૧ સરોવર જેમ જળથી ભરાય છે તેમ મનુષ્યનાં હૃદય રૂપ સરોવરે નરસુંદરીના લાવણ્યઅમૃત-હાવભાવથી ભરાઈ જાય છે.

૨ મોર કળા પૂરે ત્યારે તેની અદ્ભુત શોભા થાય છે. આના ચોટલાની શોભા મોરની કળાને પણ તિરસ્કાર કરે તેવી હતી, તેથી પણ વધારે હતી.

૩ આ ઉપમાનના બે અર્થ બેસે છે. (૧) હાથી કાંઠો બેઠને જેમ ગાંઠા થાય છે તેમ વિસ્તીર્ણુ યોનીના લાગ રૂપ કાંઠાવડે તે મદન(કામદેવ)ને ઉદ્ધત બનાવે છે. (૨) કામદેવ રૂપ હાથીની સાંકળો તે તોડી નાંખે છે. મદવાળા હાથીની સાંકળ તોડવા પછી શું પરિણામ થાય તે કહ્યો સકાય તેવું છે. મતલબ એનો જઘનપ્રદેશ યુવાનને અત્યંત આકર્ષક અને ઉદ્ધત બનાવનાર છે.

શૈલરાજની અસરમાં જ મં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે અરે મારા સિવાય આ નવયુવતીને પરણવાને બીજો કોણ યોગ્ય હોઈ શકે? મકર-ધ્વજ (કામદેવ)ને છોડીને રતિ બીજા કોઈની પાસે જતી નથી અને બીજાને કદિ પરણતી નથી, પરણવાનો વિચાર પણ કરતી નથી.

નરસુંદરીએ આવીને મારા પિતાને અને પોતાના પિતાને યોગ્ય વિનય પૂર્વક નમસ્કાર કર્યો. પછી નરકેસરિ રાજાએ પોતાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું “પુત્રી! અહીં બેસ, લાજ છોડી દે અને તારી જે જે ઇચ્છાઓ છે તે તે સર્વ પૂરી કર. કળાકૌશલ્યની બાબતમાં તને જે ગમે તે બાબતના સલાહ કુમાર રિપુદામણને કર.” નરસુંદરીએ તે વખતે હૃદયમાં આવીને કહ્યું “જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા. કળા-

નરસુંદરીનો સંબંધી હકીકત વડીલજનો સમક્ષ હું જાણુંં યોગ્ય વિવેક. તે મને ઠીક લાગતું નથી, તેથી કુમાર રિપુદામણ જ સર્વ કળાઓના સંબંધમાં બોલે. દરેક કળાના સંબંધમાં તેઓ જ્યારે વિવેચન કરતા જશે ત્યારે તે કળાને અંગે જે ખાસ મુદ્દાના સલાહ હશે તે હું તેમને પૂછતી જઈશ. તેનો કુમાર-શ્રીએ જવાબ આપવો અને તે વાત પૂર્ણ કરવી.” આવી દરખાસ્ત સાંભળીને નરવાહન રાજા, નરકેસરિ રાજા અને બન્ને બાળુના રાજ્ય-દ્વારી પુરુષો તથા પ્રજાજનોને ઘણો આનંદ થયો. મારા પિતા (નર-વાહન રાજા) એ ત્યાર પછી મને કહ્યું “રાજકુમારી નરસુંદરીએ યોગ્ય વાત કરી છે; માટે હવે તું સર્વ કળાતું વિવેચન કરી કુંવરીના મનોરથ પૂરા કર, મને પણ આનંદ થાય તેવું કર; આપણા કુળની કીર્તિને વધારે નિર્ભય કર અને વિજયપતાકા ધારણ કર. તારામાં આટલું બધું જ્ઞાન છે તેની અભારે બરાબર કસોટી થવાની છે.”

મારી તો તે વખતે એવી દશા થઈ ગઈ કે હું તો કળાનાં નામો પણ ભૂલી ગયો તેથી મારા અંતઃકરણમાં તો ગોટે ફળેતો. ગોટા વળવા લાગ્યા, માંડે શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું, અંગપર પરસેવાની ઝરીઓ આવવા લાગી, આખા શરીર-

૧ રતિ કામદેવની સ્ત્રી થાય છે.

૨ અહીં નરસુંદરીના મુખમાં રિપુદામણ માટે આર્યપુત્ર શબ્દ અંધકર્તાએ મૂક્યો છે. આ શબ્દ પતિ માટે જ વપરાય છે, તેથી હજી સંબંધ બેઠવાનો નિર્ણય પણ થયો નથી તે વખતે આર્યપુત્ર શબ્દ વાપરવો યોગ્ય એટલા પૂરતો જ ગણાય કે નરસુંદરી પણ મનમાં રિપુદામણને પરણવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલી હતી. હકીકત એવી જાણતી નથી. આર્ય એટલે અહીં સ્વમરા સમજવા.

પરનાં ફવાડાં ઊભાં થઇ ગયાં, દેવી સરસ્વતી તો મારાથી દૂર જ નાસી ગયા અને આંખો ચકળવકળ થવા લાગી.

કળાચાર્યના વિચારણીય ખુલાસા.

આવો બનાવ બેઠને મારા પિતાજી તો ઘણા જ દીલગીર થઇ ગયા અને કળાચાર્ય મહામતિ સામું બેઠ રહ્યા. મહામતિએ પણ મારા પિતાશ્રીને પૂછ્યું “કેમ મહારાજ! શું હુકમ છે?” એટલે મારા પિતાશ્રીએ મહામતિને પૂછ્યું “અરે કળાચાર્ય! આ કુમારના શરીરે શું થઇ ગયું?” તે કેમ કાંઈ બોલતો નથી? કળાચાર્યે મારા પિતાશ્રીની નજીક આવ્યા અને તેઓ બન્ને વચ્ચે કોઈ ન સાંભળે તેવી રીતે નીચે પ્રમાણે વાતચીત મારા સંબંધમાં થઇ.

કળાચાર્ય—“મહારાજ! એ તો કુમારના મનમાં ઘણું ગભરાટ થઇ ગયો છે તેનો આ વિકાર છે, બીજું કાંઈ નથી.”

નરવાહન—“અત્યારે આવે અણીને વખતે કુમારના મનમાં આટલો બધો ક્ષોભ થઇ જવાનું કાંઈ કારણ?”

કળાચાર્ય—“એનું કારણ એ જ કે હાલ જે બાબતમાં વાતચીત ચાલે છે તેમાં કુમારનું તદ્દન અજ્ઞાન છે. અરસ્પરસ સ્પર્ધા સાથે બ્યારે વિદ્વાનો પોતાની વાણીના આયુધો છોડી મૂકી સભામાં વાદવિનોદ કરતા હોય છે તે વખતે જેને જ્ઞાનનો ટેકો હોતો નથી તેવાઓને જરૂર મોટો ક્ષોભ જ થઇ આવે છે.”

નરવાહન—“પણ આર્ય! આ કુમારમાં અજ્ઞાનનો સવાલ જ ક્યાં છે? કુમારે તો સર્વ કળાઓમાં ઘણીજ હુશિયારી મેળવીને પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.”

તે વખતે મારી અત્યંત ખરાબ વર્તણુક યાદ આવવાથી કળાચાર્યને જરા ક્રોધ આવી ગયો તેથી સહજ મોટે સ્વરે તે બોલી ઉઠ્યા “મહારાજ! કુમારે તો શૈલરાજ (અભિમાન) અને મૃષાવાદની રચેલી કળામાં હુશિયારી મેળવી પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, બીજી કોઈ કળામાં તેણે પ્રવીણતા મેળવી નથી.”

નરવાહન—“એ વળી તમે કહી તે બે કળાઓ કય?”

કળાચાર્ય—“એક તો હુવિનય^૧ કરવો અને બીજું જીહ્વું બોલવું. એને શૈલરાજ અને મૃષાવાદ નામના બે મિત્રો થયા છે તેમણે એ

૧ અવિનય, અપમાન, આપવડાઈ વિગેરે.

કળા કુમારને શીખવી છે અને એ કળામાં કુમાર ઘણો કુશળ થઈ ગયો છે. બાકી બીજી કળાઓનો તો ગંધ માત્ર પણ તે જાણતો નથી.”

નરવાહુન—“એમ શામાટે અને કેવી રીતે થયું ?”

કળાચાર્ય—“અમારા મનમાં એવો ભય રહ્યા કરતો હતો કે આપની પાસે સાચેસાચી વાત કરવાથી આપશ્રીના મનમાં ઘણો સંતાપ થશે તેથી અત્યાર સુધી અમે આપની પાસે એ સંબંધમાં કંઈ પણ વાત ઉચ્ચારી નથી. કુમારનું ચરિત્ર-વર્તન લોકના સામાન્ય નિયમોથી પણ એટલું બધું વિપરીત છે કે અત્યારે પણ આપની સમક્ષ તે સંબંધી વાત કરતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી.”

નરવાહુન—“જેવી હકીકત બની હોય તેવી કહી સંભળાવવામાં તમારો કોઈ પણ પ્રકારનો વાંક ગુન્હો થવાનો નથી માટે આર્થ ! કોઈ પણ પ્રકારની શંકા રાખ્યા વગર તમારા મનમાં જે હકીકત મને કહેવા જેવી હોય તે સ્પષ્ટ રીતે કહો.”

એટલા ઉપરથી કુમારે જૂદે જૂદે પ્રસંગે પોતાના હુકમનું કેવું અપમાન કર્યું, પોતાના આસનપર કેટલીવાર બેઠો, છેવટે પોતાનો કેવા શબ્દોમાં તિરસ્કાર કરીને ચાલી નીકળ્યો-વિગેરે મારા વર્તનની સર્વ આખત મુદ્દાસર સંક્ષેપમાં મારા પિતા પાસે તેમણે કહી સંભળાવી. એ સર્વ હકીકત સાંભળી મારા પિતાએ કહ્યું “આર્થ ! આપ પોતે મારા કુમારનું આવા પ્રકારનું ચરિત્ર અને અજ્ઞાનપણું જાણુતા હતા છતાં એવા કુલખપણુ છોકરાને આ રાજસભામાં પરીક્ષા આપવા સાડ શામાટે લઈ આવ્યા ? અરે એ પાપીએ તો અમને અત્યાર સુધી ખરેખરા છેતર્યા !”

કળાચાર્ય—“સાહેબ ! હું એને અહીં લઈ આવ્યો નથી. મારા કળાભુવનમાંથી તો એ બાર વરસથી નીકળી ગયો છે, ત્યાર પછી ત્યાં એ આવ્યો જ નથી. આજે સવારે એકદમ આપશ્રી તરફથી મને બોલાવવાનું કહેણુ આવતાં હું આપની સમક્ષ હાજર થયો છું. કુમાર કંઈ મારી સાથે આવ્યો નથી, તે તો કોઈ બીજા સ્થાનેથી અહીં આવ્યો છે.”

નરવાહુન—“આર્થ ! આ કુપાત્રચૂડામણિ રિપુદામણમાં કોઈ પણ પ્રકારના ગુણોની યોગ્યતા ન હોવાને લીધે તમે તેને તજ દીધો ત્યારે એના જન્મથી માંડીને અત્યાર સુધી એને કલ્યાણપરંપરા પ્રાપ્ત થઈ તેનું કારણ શું ? અને અત્યારે જ બરાબર અણીને વખતે લોકોમાં એનું અપમાન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેનો હેતુ શો ?”

કળાચાર્ય—“ મહારાજ! એ કુમારને અંતરંગ રાજ્યમાં એક પુણ્યોદય નામનો મિત્ર છે; અત્યાર પહેલાં કુમારને અનેક કલ્યાણ-પરંપરા પ્રાપ્ત થઈ તે પુણ્યોદય મિત્રે કરેલી હતી: જેમ કે એ પુણ્યોદય મિત્રના પ્રભાવથી એ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો, એના ઉપર માત-પિતાનો ઘણો જ પ્રેમ થયો અને એને અનેક પ્રકારનાં સુખસૌભાગ્ય ધનેશ્વરપાત્રું પ્રાપ્ત થયાં અને એનું રૂપ મુંદર થયું. આવી આવી સર્વ અનુકૂળતાઓ એને પુણ્યોદય મિત્રના પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થઈ.”

નરવાહન—“ ત્યારે એના પુણ્યોદય મિત્ર હોતો તે હાલ ક્યાં ચાલ્યો ગયો ? ”

કળાચાર્ય—“ એ કોઈ જગોએ ગયો નથી, તે અહીં જ કુમારમાં જ સુખ રીતે (ન દેખી શકાય તેવી રીતે) રહેલો છે; પાત્ર બન્યું છે એમ કે એણે જ્યારથી રિપુદાસણનાં ખરાબ ચરિત્રો અને નિંધ વર્તનો જોવા માંડ્યાં ત્યારથી એને મનમાં ઘણી જ ઝલાનિ થઈ ગઈ છે અને તેથી થોડા વખતથી ચિંતાને લીધે એ બાપડો ક્ષીણ થઈ ગયો છે, એનું શરીર દુબળું થઈ ગયું છે અને એ ઉઘાડી રીતે નરમ પડી ગયેલો દેખાય છે.^૧ એના દુબળા શરીરને લીધે જે જે આપત્તિઓ કુમારપર આવી પડે છે તેનું અગાઉ પ્રમાણે સર્વ અંશે નિવારણ કરવાને હવે એ શક્તિવાન થતો નથી.”

નરવાહન—“ અરેરે! હવે આ બાબતમાં કાંઈ પણ ઉપાય નથી. અહો! આ સૂર્ય દીકરાએ તો સર્વ લોકોની સમક્ષ મારી ભારે ફેટેલી કરાવી ! ”

લોકોમાં અપવાદ.

આ પ્રમાણે બોલતાં જાણે ચંદ્રમાનું સુખ રાહુએ ગળી લીધું હોય નહિ તેમ મારા પિતાશ્રીનું સુખ કાળું રયામ થઈ ગયું. આથી કળાચાર્ય અને મારા પિતાશ્રી વચ્ચે જે ખાનગી વાતચિત ચાલતી હતી તેનો પરમાર્થ લોકો મનમાં ખરાબર સમજી ગયા. એને પરિણામે મારા પિતાશ્રી અને સગાસંબંધીઓ ભોંઠા પડી ગયા અને પ્રધાન-વર્ગ ઝલાનિ પામી ગયો; ગામના મરકરા લોકો અંદર અંદર હસવા લાગ્યા અને મારી મશ્કરી કરવા લાગ્યા; બીચારી નરસુંદરી તો આવો બનાવ જોઈને ઘણો જ ખેદ પામી ગઈ અને નરકેસરી રાજની

^૧ એનું પુણ્ય ઓછું થઈ ગયું છે, જેમ મુંડી ધગી ખરચાઈ ગઈ છે-એવો ભાવાર્થ છે.

સાથે તેનો પ્રધાનવર્ગ અને સંબંધીવર્ગ આવ્યો હતો તે ઘણો આશ્ચર્ય પામી ગયો. અમારા ગામના લોકો મારા પિતાશ્રી ન સાંભળે તેમ અરસપરસ ધીમે ધીમે વાત કરવા લાગ્યા. “અરે! આ રિપુદાસજી અભિમાનમાં ચઢી ગયો છે, પણ તદ્દન મૂર્ખ જણાય છે! જેમ ધમણમાં પવન ભર્યો હોય તેમ એ ભાઈશ્રી અભિમાનથી જ ફૂલી ગયેલા જણાય છે-જે કે અંદર કાંઈ દમ નથી, પણ ખાલી ખોટી વિખ્યાતિ પામી ગયેલ છે. કેઈ માણસ ભણવામાં મીઠું હોય પણ વાચાળ હોવાને પરિણામે કદાચ બાહ્ય વાણીના આડંબરથી લોકોમાં મોટાઈ મેળવી જાય, પરંતુ તેવાને જ્યારે કસોટિએ ચઢવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેને અનેક પ્રકારની હેરાનગતી પ્રાપ્ત થાય છે અને લોકોમાં આ રિપુદાસજી કુમારની પેઠે મશ્કરી કરાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.”

કુમારને શરીરે એકાએક વ્યાધિ થઈ આવ્યો.

આખરે પુણ્યોદય શરમાયો અને બહાર પડ્યો.

વિચારી બાજી ગાઠવી અને નરસુંદરી અપાવી.

મારા પિતાશ્રી અને કળાચાર્ય એક બીજાને કાને લાગીને અંદર અંદર વાત કરતા હતા. તે વખતે તેઓ વાત શી કરે છે શ્વાસ ફેંકાયો. તે મારા સમજવામાં ન આવવાથી મનમાં મને એક વિચાર સુઝ્યો; મને એમ થયું કે મારા પિતા અને કળાચાર્ય ગમે તેમ કરીને જોર વાપરીને પણ મારી પાસે કળા સંબંધી વાત બોલાવશે. આવા વિચારથી મારા મનમાં ઘણો ભય પેસી ગયો જેને પરિણામે મારી ગળાની નાડીનું જીવું એકદમ અટકી ગયું અને પરિણામે શ્વાસોશ્વાસ લેવાનો માર્ગ રોકાયો. એ વખતે જીવું હું મરી જતો હોઉં એવી મારી દશા થઈ ગઈ. એટલે ‘અરે પુત્ર! અરે મારા બાપ! દીકરા! તને આ શું થઈ ગયું’ એમ બોલતી મારી માતા વિમલમાલતી દૂરથી આવીને મારે શરીરે વળગી પડી, અમારો આખો સંબંધીવર્ગ એકદમ આકુળઆકુળ થઈ ગયો, રાણી વસુંધરા (નરસુંદરીની માતા) ઝાંખાઝખ થઈ ગયાં અને નરકેસરી રાજા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા.

એ વખતે યોગ્ય અવસર જોઈને મારા પિતાશ્રીએ કહ્યું “અરે લોકો! આજે તો તમે વિદાય થઈ જાઓ! આજે સમય જળવ્યો. કુમારને શરીરે સાડે નથી. કુમારની પરીક્ષા હવે પછી બીજે વખતે થશે.” રાજા નરવાહનના આવા શબ્દો સાંભળી લોકો ભાંચી બહાર નીકળી ગયા અને ત્રણ રસ્તાના સંગમપર

ચાર રસ્તાઉપર તથા બીજે ચારે અવળે ટોળેટોળાં એકઠાં થઈ કુમારના (મારા) પંડિતપણુપર અંદર અંદર હસવા લાગ્યા. તેઓ યુવચુપ વાતો કરવા લાગ્યા કે ‘ વાહ ! કુમારનું પંડિતપણું તો ભારે જબરું ! એ તો સભામાં એક અક્ષર. પણ બોલી શક્યો નહિ !! ’ આવી રીતે લોકોમાં મારી પુષ્કળ હાંસી થઈ. મારા પિતાશ્રીએ લગ્નનથી નીચું માયું કરીને કળાચાર્યને અને નરકેસરી રાજાને પણ ત્યાંથી વિદાય કરી દીધા.

નરકેસરી રાજાએ પોતાના ઉતારાપર જઈ વિચાર કર્યો કે
 સુંદરીપિતા જોવાનું હતું તે તો જોઈ લીધું ! વાતમાં કાંઈ માલ
 સમજ્યો. જણાતો નથી ! માટે કાલે સવારે અહીંથી પ્રયાણ
 કરી જવું.

જ્યારે લોકો વિખરાઈ ગયા અને નરકેસરી રાજા વિગેરે વિદાય
 થઈ ગયા ત્યારે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો અને
 ભય દૂર થયો. શરીરે કાંઈક સ્વસ્થતા થઈ. મને જે ભય થયા
 કરતો હતો તે ત્યારે જ ઓછો થયો.

મારા પિતાશ્રીને તો એવું ભારે થઈ પડ્યું કે જાણે તેઓ પોતાનું
 આયુ રાજ્ય જ ખોઈ બેઠા હોય નહિ અથવા તો
 પિતાની ચિંતા. જાણે તેમનાપર કોઈએ વજનો સખત પ્રહાર કર્યો
 હોય નહિ ! આવી રીતે તે આખો દિવસ મારા
 પિતાએ અત્યંત ચિંતાયુક્ત વ્યથ દશામાં પસાર કર્યો. તેમના મનમાં
 એટલો બધો ખેદ થયો કે દરરોજ સાંજે નિયમસર કચેરી કરતા હતા
 તે પણ તેમણે કરી નહિ. રાત્રિ પડી એટલે તેઓએ કોઈ પણ પુરૂ-
 શને પોતાની પાસે આવવાનો નિષેધ કરી દીધો અને પોતે સુઈ ગયા.
 પોતાના મનમાં જે ચિંતા હતી તેને પરિણામે બીલકુલ નિદ્રા આવી
 નહિ અને આખી રાત લગભગ વ્યાકુળતામાં જ પસાર કરી.

હવે તે વખતે મારા મિત્ર પુણ્યોદયને કાંઈક લાજ આવી. તેણે
 વિચાર કર્યો કે—

પુણ્ય જ્યંતુ. યસ્ય જીવત્ત ધર્મૈર્વ, પુંસઃ સ્વામી વિદમ્યતે ।
 કિં તસ્ય જન્મનાપ્યત્ર જનનીકૃશકારિણઃ ॥

અહો પ્રાણી જીવતો હોય તે છતાં તેનો સ્વામી કે તેનો સંબંધી
 આવી રીતે હેરાનગતિ પામે-લોકોમાં અપમાન પામે તો તેવા પ્રા-
 ણીના જન્મનું સાર્થકત્વ શું ? એવો પુરૂષ તો જન્મવાથી માત્ર પોતાની

માતાને ભાર રૂપ જ થાય છે! કુમારનું અભારે જે મોટું અપમાન થયું છે તેથીએ મારે ઘણું જ શરમાવા જેવું થયું છે અને હવે જે નરસેસરી રાજા ચાલી ચલાવીને અહીં સુધી પોતાની દીકરી કુમારને આપવા આવ્યો અને દીકરી આખ્યા વગર પાછો ચાલ્યો નથી તો પછી કુમારની સાથે હું રહ્યો, મેં તેની દોસ્તી કરી-એ સઘળું ફાકટ નથી, તેથી મારે આ આખતમાં બેદરકારી કરવી એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. જે કે આવી સુંદર સુંદરીને કુમાર રિપુદામણ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી તો પણ હવે નામ રાખવા ખાતર પણ ગમે તેમ કરીને તેને આવેલી કન્યા અપાવું. એમ ન કરું તો માફ પોતાનું ખોટું કહેવાય અને કુમારનો અને મારો સંબંધ વગોવાય.

અહીં આવી રીતે પ્રસંગ ચાલતો હતો તે વખતે મારા પિતાશ્રીને રાત્રિ જરા બાકી રહી ત્યારે સહજ ઉંઘ આવી. અહો! અત્રહીત-
 'સંકેતા! તે વખતે પુણ્યોદયે અત્યંત મનોહર રૂપ પિતાને સ્વપ્ન. ધારણ કરીને મારા પિતાશ્રીને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યાં.
 મારા પિતાએ સ્વપ્નમાં એક સુંદર આકારને ધારણ કરનાર શ્વેત વર્ણવાળો પુરુષ જોયો. આ શ્વેત પુરુષે કહ્યું “અરે રાજન્! ઉંઘે છે કે જાગે છે?” પિતાશ્રીએ જવાબમાં કહ્યું “જાગું છું.” શ્વેત પુરુષે કહ્યું “જે એમ છે તો ચિંતા છોડી દે, તારા દીકરા રિપુદામણને નરસુંદરી અપાવીશ! તું ગભરાઈશ નહિ.” પિતાશ્રીએ જવાબમાં કહ્યું “ઘણી કૃપા થઈ!”

આ વખતે પ્રભાતકાળની નોખત વાગી એટલે મારા પિતાશ્રી જાગૃત થયા. વખત જણાવનારે કહ્યું “પોતાનો પ્રકાશનિવેદક. તાપ” આછો થઈ જવાથી જગતની સમક્ષ જે સૂર્ય અગાઉ (ગઈ કાલે સાંજે) અસ્ત પામી ગયો હતો તે અભારે ઉદયને પ્રાપ્ત કરીને લોકોને કહે છે કે—

૧ સંસારીજીવ સદાગમ આગળ પોતાનું ચરિત્ર કહે છે.

૨ કાલનિવેદક: વખત જણાવનાર એક રાજ્યપુરુષ (ઓરીસર) હોય છે. આવા ગ્રંથોમાં એ જ્યારે જોલે છે ત્યારે તેનું જે ભાવાર્થવાળું વચન નીકળે છે. થવાનું હોય તેવાં શુકન વચન નીકળે છે એવી પ્રાચીન માન્યતા છે. (—સરખાવો: શુકનપે શબ્દ આગળો.)

૩ આ અન્યોક્તિ છે. શબ્દો સૂર્ય અને રિપુદામણને લાગુ પડે તેમ શ્લોકમાં વાપર્યા છે. પ્રતાપ: (૧) તેજ. (૨) રાજ્યકાંતિ. અસ્ત: (૧) આધમત્વ. (૨) પુણ્ય-હીન થઈ અંધકારમાં જવું તે. ઉદય: (૧) ઉગવું તે. (૨) સાંઝે નશીબ. બાકીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

यदा येनेह यल्लभ्यं, शुभं वा यदि वाऽशुभं ।

तदाऽवाप्नोति तत्सर्वं, तत्र तोषेतरे वृथा ॥ ૧ ॥

આ દુનિયામાં જ્યારે જે પ્રાણીને અશુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની હોય છે તે વસ્તુ સારી અથવા તો ખરાબ ગમે તેવી હોય પણ તે વખતે તેને તે જરૂર મળે છે, માટે તે સંબંધમાં સંતોષ ધારણ કરવો કે અસંતોષ ધારણ કરવો એ તદ્દન નકામો છે.

કાલનિવેદકનાં આવાં વચન સાંભળીને મારા પિતાએ (નરવાહન રાજાએ) વિચાર કર્યો કે-ખરેખર ! મારે હવે અન્યોક્તિનો અર્થ. આ આખતમાં શોક કે દીલગીરી કરવા જેવું રહ્યું નથી, કારણ કે મને એમ લાગે છે કે કુમાર (રિપુદામણ) જરૂર નરસુંદરીને પ્રાપ્ત કરશે. એક તો કોઈ દેવતા આવીને મને ચોખી રીતે સ્વપ્નમાં તે વાત કહી ગયો છે કે રિપુદામણને નરસુંદરી અપાવીશ અને બીજું આ કાલનિવેદક દ્વારા મારા નશીબે પણ મને એ જ ઉપદેશ આપ્યો હોય એમ જણાય છે. એના કહેવાની મતલબ એ જણાય છે કે જે પુરૂષ જે વખતે કોઈ સુંદર અથવા તો ખરાબ વસ્તુ મેળવવાને યોગ્ય થાય છે તે વસ્તુ તે પુરૂષને નશીબના યોગે જ એકાએક મળી આવે છે, માટે સમજી માણસે વસ્તુપ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિને અંગે કોઈ પણ પ્રકારનો હરખ કે શોક કરવો નહિ. આવા વિચારથી મારા પિતા જરા સ્વસ્થ થયા.

પુણ્યોદયનો પ્રભાવ તો વિચારણામાં પણ આવી શકે તેવો નથી. તેણે (પુણ્યોદયે) મારા પક્ષપાતી થઈને નરકેસરી વિચાર વળ્યા. રાજાના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો કે-અહો ! આ નરવાહન (રિપુદામણના પિતા) ખરેખર એક મોટા મનવાળો ઉદાર રાજા છે. હું અહીં શા કાર્ય માટે આવ્યો છું તે હકીકત તેના આખા રાજ્યમાં તો જણાયેલી છે પણ તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક રાજાઓના જાણવામાં આવી ગઈ છે. હવે જો નરસુંદરીને આપ્યા વગર હું પાછો મારે દેશ આવ્યો જઈશ તો મારા પક્ષને અને નરવાહન રાજાના પક્ષને બન્નેને ઘણું શરમભરેલું થઈ પડશે, લોકોમાં અને અન્ય રાજ્યોમાં એને લઈને કંઈક ખોટી વાતો ચાલશે, માટે હવે તો કોઈ પણ રીતે દીકરી (નરસુંદરી)નું મન મનાવીને એનો સંબંધ રિપુદામણ કુમાર સાથે જોડીને જઈ તો જ ઠીક. આવો વિચાર કરીને નરકેસરી રાજાએ પોતાની પટ્ટરાણી વસુંધરા સમક્ષ નરસુંદરીને અંગે પોતાનો જે વિચાર થયો હતો તે કહી

સંભળાવ્યો. નરસુંદરીએ પણ મારા પુણ્યોદયના પ્રભાવથી પોતાનું મન મારી તરફ વાળ્યું અને તેના પિતાએ જે વિચારો જણાવ્યા તે તેને બરાબર યુક્તિવાળા અને તદ્દન વ્યાજબી લાગ્યા જેથી તેણે પણ તે વાત સ્વીકારી. પોતાની પુત્રીએ નિર્ભય દેરવીને પોતાની વાત સ્વીકારી તેથી નરકેસરી રાજાને આનંદ થયો.

ત્યાર પછી તુરત જ નરકેસરી રાજા નરવાહન રાજાને મળ્યો અને

કહ્યું કે “હવે વારંવાર પરીક્ષા કરવાનું શું પ્રયોજન

મોઢવણ-લગ્ન. છે? લોકોને એકઠા કરવાની ભાંજગડમાં ઉતરવાની

જરૂર નથી. નરસુંદરી પોતે રાજા ખુશીથી કુમાર

રિપુદામણને વરવા ઇચ્છે છે. વધારે સ્પષ્ટ કહ્યું તો તે અમારે દેશથી બાવી ત્યારથી જ તેને વરી ચૂકેલી છે. માટે હવે આ બાબતમાં ઝાઝી બઝાઈ મારવાથી કે મોટો પડારો કરવાથી શું? એમ કરવામાં તો ઉલટું હલકા માણસોને બોલવાનો અવકાશ આપવા જેવું થશે. માટે હવે આ કુમાર બીજા વધારે પરીક્ષામાં ઉતર્યા વગર જ મારી પુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે એમાં મને કાંઈ વાંધો લાગતો નથી.” મારા પિતા (નરવાહન રાજા)એ એ હકીકતનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછી તુરત જ સારો દિવસ જોવાવવામાં આવ્યો અને મહાન ઉત્સવ પૂર્વક નરસુંદરી મારી સાથે પરણી.

નરસુંદરીને ત્યાં મૂકી નરકેસરી રાજા પોતાને દેશ વિદાય થયા.

કોઈ પણ પ્રકારના અંતરાયવિના નિરાકુળ આનંદ

આનંદ-વિદાય. ભોગ ભોગવી સકાય તે માટે એક મોટો વિશાળ

રાજ્યમહેલ મારે માટે પિતાશ્રીએ મને આપ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

નરસુંદરીનો પ્રેમ-તિરસ્કાર.

મા રા અને નરસુંદરીનાં લગ્ન થઈ ગયાં, નરસુંદરીના પિતા પોતાને દેશ ગયા. ત્યાર પછી નરસુંદરીની સાથે આનંદ કરતાં કેટલાએ દિવસો પસાર થઈ ગયા. પુણ્યોદયે અમારો બન્નેનો પ્રેમ બહુ સારી રીતે જોડી આપ્યો, અમારા બન્નેમાં અરસપરસ પૂર્ણ વિશ્વાસ

ઉત્પન્ન કર્યો, અમારા બન્નેની સારી રીતે દોસ્તી પણ જામી ગઈ, તેને લઈને આનંદના અનેક પ્રસંગો તેણે અમને ઉત્પન્ન કરી આપ્યા, અમારા પ્રેમમાં વધારો કરી આપ્યો અને અમારા ચિત્તને અસ્પર્શ મેળવીને અમને અગાધ આનંદસાગરમાં ડૂબકીઓ મરાવી. જેવી રીતે સૂર્ય પોતાની પ્રભા (કાંતિ-તેજ)ને એક જરા પણ દૂર મૂકે નહિ, અથવા તો જેમ ચંદ્રમા પોતાની ચંદ્રિકાને એક ક્ષણ પણ વીલી મૂકે નહિ અથવા તો શંકર જેમ પાર્વતીને એક પળ પણ દૂર કરે નહિ તેમ હું મારી વહાલી નરસુંદરીને એક ક્ષણવાર પણ દૂર રાખતો નહિ. એ મુગ્ધા નવોઢા મુંદરી પણ ભ્રમરીની પેઠે મારા મુખ રૂપ કમળના રસનો સ્વાદ લેવામાં એટલી બધી આતુર રહેતી કે કેટલો વખત પસાર થયો છે કે થાય છે તેનું પણ તેને ભાન રહેતું નહિ.

પ્રેમને અંગે મિત્રોની અદેખાધ.

પ્રેમનો છેદ કરાવવાનો સંકેત.

મારી અને નરસુંદરી વચ્ચે આવો સુંદર આકર્ષક પ્રેમભાવ અને ખેંચાણુકારક સ્નેહબંધન કે જે સાધારણ રીતે દેવોને પણ દુર્લભ હોય છે તેને જોઈને ઉપર ઉપરથી મારા મિત્ર તરીકે જાણીતા થયેલા પણ પરમાર્થે મારા ખરેખરા દુશ્મન પેલા મૃષાવાદ અને શૈલરાજના હૃદયરૂપ અગ્નિમાં તેલ હોમાણું. તેઓ તો વિચાર કરવા લાગ્યા કે—આ વળી નવું સાલ ક્યાંથી આવ્યું? એણે તો મિત્ર રિપુદારણને વશ કરી લીધો! હવે એ પાપી રિપુદારણ અને મુગ્ધા નરસુંદરીનો વિયોગ કેવી રીતે થાય તેની બરાબર યોજના કરવી જોઈએ. એ વિચારને પરિણામે શૈલરાજે મૃષાવાદને કહ્યું “ભાઈ મૃષાવાદ! તું હાલ નરસુંદરીની સાથે જોડાઈ તેના મનમાં વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કર, પ્રેમઞ્જેનો સંકેત. ત્યાર પછી જ્યારે બરાબર અવસર આવશે ત્યારે એ બાબત પાર પાડવા માટે હું પણ યોગ્ય ભાગ લઈશ. જ્યારે મારા જેવો પ્રેમનો વિયોગ કરાવવાનું કામ હાથમાં લે ત્યારે પછી પ્રેમબંધન^૧ કેવું અને વાત કેવી?” તુરત જ મૃષાવાદે જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ શૈલરાજ! તારે વળી મારા જેવાને વારંવાર ઉત્સાહ આપવાની કે પ્રેરણા કરવાની તે જરૂર હોય? તું જોઈશ એટ-

^૧ અભિમાન અને પ્રેમ એકીસાથે રહી શકતા નથી, કારણ અભિમાન ધર્મ્યા ઉત્પન્ન કરે છે અને ધર્મ્યાથી પ્રેમપર ફટકો પડે છે.

હામાં તો હું એના (નરસુંદરીના) ચિત્તમાં મોટો ભેદ પાડી દઈશ, તું એમ જ જાણ કે એ કામ તો થઈ જાયું છે.” આવી રીતે નરસુંદરીનો અને મારો વિયોગ કરાવવા માટે મારા બન્ને મિત્રોએ (?) પોતાના મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય કરી દીધો અને તેને માટે કેવી રીતે કામ લેવું તેની સર્વ વ્યવસ્થા બરાબર વિચાર કરીને તેમણે અંદર અંદર ગોઠવી લીધી.

અભણ કુમારનો સુંદરીપર મોહ.

લોકોનો કુમારસુંદરીના સંબંધપર વિચાર.

જ્યારથી મને નરસુંદરી મારી પત્ની તરીકે પ્રાપ્ત થઈ ત્યારથી હું તો મારા મનમાં એમ જ માનતો હતો કે ત્રણ પ્રેમાસક્ત કુમાર. લોકમાં સારામાં સારી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તે મને મળી ગઈ છે. આવા વિચારને પરિણામે પોતાનાં ભવાં ચઢાવીને આંખોને વાંઝી કરીને પોતાનાં હૃદય ઉપર શૈલરાજનો આપેલો લેપ લગાડતો લગાડતો હું મારા મનમાં વિચાર કરતો હતો કે—મને ખરેખર એક સંપૂર્ણ સુંદર સૌભાગ્યશાળી નિપુણ પત્ની મળી છે તેથી મારા જેવો આ દુનિયામાં બીજો કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રાણી નથી; આવા વિચારથી હું તેના પ્રેમમાં વધારે ને વધારે ગાઢ આસક્ત થઈ ગુરૂમહારાજને વંદન કરવા પણ ન જઈ, દેવને પણ નમસ્કાર કરવા ન જઈ અને મારા વડીલ સગાસંબંધીઓને માન આપવા પણ બહાર નીકળું નહિ, એટલું જ નહિ પણ મારા નોકરોને પૂરા હુકમો પણ આપું નહિ અને દુનિયાને મઠોં પણ દેખાડું નહિ. માફે આવું દુષ્ટ વર્તન જોઈને મારો પુણ્યોદય મિત્ર જેને વારંવાર મારે માટે લાગણી થઈ આવતી હતી તેને મનમાં ઘણું જ ખેદ થયો અને પરિણામે તે આપણે મારી ખાતર દુર્બળ થતો ગયો.^૧ મારા સગાસંબંધી અને પરિજન પણ માફે એવા પ્રકારનું વર્તન જોઈને મારી તરફ ઓછા રાગવાળા થઈ ગયા અને અંદર અંદર મારી હાંસી કરતા વાતો કરવા લાગ્યા—“અહો ! નસીબ તો જુઓ ! દૈવ કેવી વિચિત્ર યોજના કરે છે ! વાહ ! શું વિદ્યાતાએ આ સંબંધીઓનો મત. કાગડાની કોટે રત્ન બાંધ્યું છે ! આવી રત્ન જેવી સ્ત્રીને આવા મૂર્ખા સાથે ગોઠવી દીધી ! પહેલાં તો પોતાની મૂર્ખાઈથી એ રિપુદાઈણુ ગર્વથી ભરેલો હતો, એનામાં મૂર્ખતાનું

૧ મતલબ માફે પુણ્ય ખવાઈ જવાથી ઓછું યવા લાગ્યું, જેમ પુણ્ય વપરાવા લાગી અને વધારાના માર્ગ મેં જાતે જ બંધ કરી દીધા.

અભિમાન હતું અને હાલ આવી નિપુણ કન્યા પ્રાપ્ત કરીને પાછો ખીન્ત પ્રકારના અભિમાનથી અંધ થયો છે. લોકોમાં કહેવાય છે તે બરાબર જ છે કે 'એક તો જાતે વાંદરો અને વળી તેના વૃષભપર વીંછીએ ચટકો માર્યો! પછી તેના તોફાનમાં કહેવું શું? ખરેખર! આવા ગદ્યેડાને હાથણી જેવી સર્વ અવયવે સુંદર નરસુંદરી જેવી પત્ની ઘટે નહિ!! વિધાતા ખરેખર વિચિત્ર રીતે કામ કરે છે!"

સુંદરીની પ્રેમપરીક્ષા.

સુંદરીનો કળાવ્યામોહ.

સાધારણમાં વાત વટકી.

એક દિવસ નરસુંદરી જેવું ચિત્ત સદ્ભાવથી ભરપૂર હતું તેણે પોતાના પતિનો પોતાપર કેવો પ્રેમ છે તેની પરીક્ષા પ્રેમની કસોટિ. કરવાનો વિચાર કર્યો. તેને મનમાં એમ થયું કે રિપુદામણનો મારા ઉપર ખરેખરો સાચો સ્નેહ છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. અમુક માણસનો આપણા ઉપર બરાબર સ્નેહ છે કે નહિ તે છુપી વાત કહેવાથી જણાઈ આવે છે. એને કાંઈક ગુપ્ત હકીકત પૂછું, પછી તે તેનો બરાબર જવાબ આપે છે કે કાંઈક છુપાવે છે તેથી પણ તેનો મારા ઉપર સ્નેહબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવામાં આવી જશે. આ પ્રમાણે નરસુંદરીએ વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી વિચાર કરતાં કરતાં નરસુંદરીને ધ્યાનપર એક વાત આવી કે કોઈ ખરેખરી ગુપ્ત હકીકત પતિને પૂછવી. છેવટે તે નિશ્ચયપર આવી ગઈ. તેને યાદ આવ્યું કે પોતાના પતિ સુંદર શરીરવાળા છે પણ રાતા અશોક વૃક્ષની પેઠે સર્વ કળાઓમાં કુશળતા મેળવવારૂપ ફળથી તદ્દન રહિત છે, કારણ કે જ્યારે હું આ સિદ્ધાર્થ નગરમાં આવી અને સભા સમક્ષ તેમની પરીક્ષા કરવાની શરૂઆત થઈ તે વખતે પોતામાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તેમના મનમાં જે ભય થઈ આવ્યો હતો તે સ્પષ્ટ રીતે તેમના શરીરપર જણાઈ આવતો હતો. હવે ત્યારે મારે આર્યપુત્રને એવો જ સવાલ પૂછવો કે તે દિવસે તેમને મનમાં એટલો બધો ક્ષોભ થઈ આવ્યો તેનું કારણ શું? જો એનો એ

૧ વાંદરાને વૃષભપર વીંછી ચટકાવે ત્યારે તે બહુ ગાંડો થાય છે, મર્કટ ને વળી મદિરા પીએ-એના જેવું તોફાન જામે છે.

૨ અશોક વૃક્ષ બહુ મોટું અને દેખાવમાં આંખા જેવું સુંદર હોય છે, પણ તેને ફળ હોવાં નથી. પતિ (રિપુદામણ) પણ રૂપાળા છે પણ અભણ ઇંટાળા છે, કળારૂપ ફળ વગરના છે. શ્લેષ બહુ સુંદર અને અંધણેસતો છે.

સીધો જવાબ આપશે તો હું જાણીશ કે આર્યપુત્રનો મારા ઉપર ખરેખરે સાચો શ્રેષ્ઠ છે અને જો તેનો સીધો જવાબ નહિ આપે તો પછી તેમનો અભિપ્રાય શો છે તે મારા જાણવામાં બરાબર આવી જશે.

અણ્ણ અભિમાનીના ગોઠા.

આવી રીતે વિચાર કરીને પ્રેમપરીક્ષા કરવા સાથે નરસુંદરીએ મને એક દિવસ પૂછ્યું “વહાલા! આર્યપુત્ર! તે ગોઠાળાઆ દિવસે જ્યારે રાજસભામાં તમારી સાથે પ્રથમ વાત-જ વા બ. ચીત થઈ ત્યારે તમારે શરીરે શી અડચણ થઈ આવી હતી?—” આવો યુક્તિસર સવાલ નરસુંદરીએ મને પૂછ્યો. તે વખતે પોતાનો અવસર બરાબર જાણીને મૃષાવાદે પોતાની શોગશક્તિનો મારા ઉપર બરાબર પ્રયોગ કર્યો. તે અદૃશ્ય થઈને ખાનગી રીતે મારા મુખમાં પેસી ગયો. જવાબમાં મારા મૃષાવાદ મિત્રની પ્રેરણાથી મેં કહ્યું “તમને મારે માટે તે વખતે શું લાગ્યું હતું તે તમે જ કહોને!”

નરસુંદરી—“આર્યપુત્ર! હું તો તે વખતે બરાબર હકીકત જાણી શકી નહોતી તેમ જ જાણી પણ શકી ન હોતી; તે વખતે મારા મનમાં એટલી શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે આર્યપુત્રને શરીરે કોઈ સાચી અડચણ થઈ આવી છે કે કળાકલાપમાં કુશળતા આર્યપુત્રમાં (આપનામાં) નથી તે હુપાવવા ખાતર ખાલી બહાનું કાઢ્યું છે!”

રિપુદામણ—“સુંદરી! તારે એવો વિચાર કરવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. મારા હૈયા ઉપર સર્વ કળાઓ તો તરી રહેલી છે. એ બાબતમાં જરા પણ વાંધો છે જ નહિ અને હવે પણ નહિ. વળી મારે શરીરે તે વખતે કોઈ ખાસ અડચણ પણ થઈ ન હોતી. મારા પિતા માતાએ મારા પરના ખોટા મોહથી તે વખતે ખાલી નકામી ધમાધમ કરી મૂકી. એવી નકામી ધાંધલને લીધે હું સ્થિર થઈને બોલ્યા ચાલ્યા વગર બેસી રહ્યો.” આ હકીકત સાંભળીને નરસુંદરીને મનમાં ખાત્રી થઈ ગઈ કે—હું મુદ્દાની બાબતમાં ચોક્કસ ગોટા વાળું છું—તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે—અહો! આર્યપુત્ર મને કેવી છેતરે છે! એને એમ કરવામાં જરા શરમ પણ આવતી નથી! કેવી ધીમાઈ! એને પોતાને માટે કેટલું અભિમાન છે અને મનમાં પોતાને કેટલા મોટા માને છે! પછી તેણે વાત આગળ ચલાવી:—

નરસુંદરી—“ આર્યપુત્ર ! જો તેમ જ હતું તો હજી પણ મને આપની પાસેથી કળાકલાપનું સ્વરૂપ સાંભળવાની ઘણી પ્રબળ ઇચ્છા છે. મારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરીને કળાઓ સંબંધી સર્વ હકીકત મને કહી સંભળાવો.”

નરસુંદરીનો આવો સવાલ સાંભળીને મારા મનમાં એમ થયું કે આ નરસુંદરીને પોતાની પંડિતાઇનું ઘણું જ અભિમાન જણાય છે અને તેથી તે મારો પરાભવ કરી મને હલકો પાડવાની ઇચ્છાથી મારી હાંસી કરે છે. આ વખતે શૈલરાજે પોતાનો અવસર સાધીને શુભ રીતે દેખાવ આપી દીધો અને સ્તબ્ધચિત્ત નામના લેપને મારા હૃદય ઉપર એકદમ પોતાને હાથે ચોપડી દીધો. લેપ લાગ્યા પછી વળી મેં વધારે વિચાર કર્યો કે ખરેખર ! આ નરસુંદરી જાણે પોતે કેવીક પંડિતા હોય એમ માનીને મારો પરાભવ કરી મારી મસ્કરી કરવા તત્પર થઇ છે તો એ પાપિણીને અહીં રાખવાથી શું ?

નરસુંદરીનો તિરસ્કાર.

ઉપરની સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં તથા મારા હૃદયપર લેપ લગાડતાં જરા પણ વખત લાગ્યો નહિ. એક ક્ષણમાં સર્વ વિચારો મારા મનમાં આવી ગયા અને સ્તબ્ધચિત્ત લેપ પણ લાગી ગયો. મેં શૈલરાજની ધૂનમાં તુરત જ અત્યંત તિરસ્કારથી નરસુંદરીને કહ્યું “ અરે પાપી ! રંડા ! કુટિલા ! ચાલ, નીકળ અહીંથી ! મારી નજર પાસેથી એકદમ દૂર થા ! મારા રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ ! તારા જેવી મોટી વિદ્વાન અને પોતાની જાતને પંડિતા માનનારી સ્ત્રીને મારા જેવા મૂર્ખ માણસ સાથે રહેવું શોભે નહિ.”

તિરસ્કૃતા સુંદરીની સ્થિતિ.

મારાં આવાં વચન સાંભળવાથી એકદમ ગભરાટમાં પડી જઇને નરસુંદરીએ મારી સામું જોયું. તેને તુરત જ જણાયું કે અગાઉ મારો તેના તરફ પ્રેમ હતો, પરંતુ તે વખતે તો હું માનભટના તાબામાં પડી ગયો હતો અને કોઇ પણ રીતે તેના તરફ આકર્ષાઈ તેવો પ્રકાર જણાતો નહોતો. તેથી તે વખતે જાણે મંત્રથી હણાઇ ગયેલી નાગણી

૧ આખી વક્રોક્તિ છે.

૨ નાગણીનું જોર ઘણું હોય છે, પણ ગાંડી મંત્રથી તેનું જોર તદ્દન નરમ પડી જાય છે એવી લોકકથા છે.

હોય, મૂળમાંથી ખેંચી કાઢેલી જાણે મોટા વૃક્ષની લતા^૧ હોય, ભાંગી નાખેલ આંખાની માંજર હોય અથવા તો અંકુશથી ખેંચેલી જાણે હાથણી હોય તેવી એકદમ શોકાતુર દીન મુખવાળી અને ભયના ભારથી ભરપૂર હૃદયને ધારણ કરતી તેમ જ અવાજ કરતા રત્નના કંદારાની ધુધરીના કોલાહલ તેમ જ પગના ઝાંઝરના અવાજથી જ્ઞાન કરવાની વાવડીમાંથી કલહંસો(બતકો)ને પોતાના તરફ ખેંચતી બહુ જ મંદ પગલે નરસુંદરી મારા ભુવનમાંથી બહાર નીકળી અને મારા પિતાના ભુવન તરફ ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

નરસુંદરીનો આપઘાત.

નરસુંદરી મારા ભુવનમાંથી ચાલી નીકળ્યા પછી પણ જ્યાં સુધી શૈલરાજે મારા હૃદયપર લગાડેલો લેપ સુકાયો નહિ ત્યાં સુધી હું પથ્થરના થાંભલાની જેમ તેની તેજ સ્થિતિમાં રહ્યો. જ્યારે એ લેપ થોડો થોડો સુકાઈ ગયો ત્યારે મારા મનમાં પરતાવો થયા લાગ્યો, અગાઉ નરસુંદરી ઉપર મને એક મમતા હતી તે પીડા કરવા લાગ્યાં, તેને લીધે મારા મનમાં દુઃખ થવા લાગ્યું, કાંઈક પશ્ચાત્તાપ ચિંતા પણ થવા લાગી, છેવટે મન તદ્દન શૂન્ય કામજનવર. (ખાલી) થઈ જતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું, મનમાં વિહ્વળતા પણ થવા લાગી અને અનેક પ્રકારના વિ-કારો શરીરપર અને મનપર થવા લાગ્યા, વળી કાંઈક કામજનવર^૨ આવ્યો હોય એમ શરીરમાં ગરમી પણ વધી જતી દેખાઈ. મારા

૧ લતાનું સૌંદર્ય તે ઝાડ સાથે વળગેલી હોય ત્યાં સુધી જ છે, ઝાડથી છૂટી પડ્યા પછી તે ચીમળાઈ જાય છે.

૨ હાથી હાથણીને કબજામાં રાખવાની નાની આંકણી.

૩ અત્યંત પાછા પડતી વખતે સમજીના મનની સ્થિતિ આવાજ પ્રકારની થાય છે.

૪ કામદેવનો તાવ. મદનજનવર: એ મોહાવરને થાય છે. એમાં પ્રેમ કરતાં મોહનું વરવ ઘણું વધારે હોય છે.

મનનો તાપ ઝોછો કરવા હું પલંગપર પડ્યો. પલંગપર પાણુ મને બગાસાં આવવા લાગ્યાં, આખું શરીર ભાંગવા માંડ્યું અને 'ખદિરના બળતા કાષ્ટની વચ્ચે એક માછલાને મૂક્યો હોય તેમ ચારે તરફથી બળી ઝળી જતો પલંગપરથી હું ઉઠવા લાગ્યો. એટલામાં મારી માતા વિ-મલમાલતી અત્યંત દીલગીરીથી ભરેલા ચહેરા સાથે મારા ભુવનમાં મારી પાસે આવી.

માતા વિમલમાલતીની સમજાવટ.

તેણે કરેલ નરસુંદરીની અવસ્થાનું વર્ણન.

અને છેવટે સાધુ પુરૂષના વર્તનપર વિવેચન.

મારી માતાને મારી પાસે આવતી જોઈને મારા મનમાં જે ચિંતા હતી અને તેનો જે આકાર મારા ચહેરા પર દેખાતો હતો તે મેં છુપાવી દીધો. મારી માતા પોતાની મેળે ભદ્રાસનપર બેસી ગઈ. હું પાણુ પલંગપર જ બેસી રહ્યો. મારી માતાએ વાત શરૂ કરી “ભાઈ! પેલી બાપડી નરસુંદરીને તો આકરા વચનો કહી તિરસ્કાર કરીને હાંકી મૂકી તે જરા પાણુ ઠીક ન કર્યું. જે સાંભળ. અહીંથી તે ગઈ ત્યાર પછી તે બાપડીને શું શું થયું તે હું કહી બતાવું છું.” મેં જવાબમાં કહ્યું “જે કહેવું હોય તે કહો.”

પછી મારી માતાએ વાત ચલાવી.—“અહીંથી નરસુંદરી ગઈ ત્યારે આંખમાં આવેલા અશ્રુની ધારાથી તેના ગાલ ભરાઈ ગયેલા હતા. આવી અવસ્થામાં મેં તેને જોઈ. એ પાણુ રડતી રડતી આવી મારે પગે પડી. મેં કહ્યું ‘અરે નરસુંદરી! આ શું? તે બાપડીએ જવાબમાં કહ્યું ‘માતાજી! કાંઈ નહિ! એતો મારા શરીરે દાહજ્વર (સખ્ત તાપ) થઈ આવ્યો છે તેની પીડા થાય છે.’ આટલા ઉપરથી જ્યાં વધારે પવન આવે તેવા સ્થાનપર હું તેને લઈ ગઈ અને તેને માટે ત્યાં પલંગ બિછાવ્યો અને તેને ત્યાં સુવાડી હું તેની પાસે બેઠી. તે વખતે જાણે મોટા મુદ્રર વડે કોઈ તેને મારતું હોય,^૧ સખ્ત અગ્નિમાં જાણે તે બળી જતી હોય, જંગલનો ભયંકર સિંહ જાણે તેને

૧ ખદિરનાં લાકડાંનો તાપ સર્વ લાકડા (fuel) થી વધારે હોય છે.

૨ અહીં નરસુંદરીની અવસ્થા વર્ણવી છે તેવે પ્રસંગે શરીરની અને મનની સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ બતાવી છે. વસ્તુ અને ક્રિયાપદ એવા યુક્તિસરગોઠવ્યાં છે કે તે સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય. ધાતુઓ લાગુ પડતા છે તે પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

ખાઈ જવાની તૈયારીમાં હોય, મોટો મગરમચ્છ જાણે તેને ગળી જતો હોય, મોટો પર્વતનો ભાર જાણે તેનાપર પડતો હોય, યમદેવની કાતરથી જાણે કપાઈ જતી હોય, કરવતથી જાણે વેરાઈ જતી હોય, નરકની સખ્ત અગ્નિમાં જાણે રંધાઈ જતી હોય તેમ શય્યા ઉપર આ પડખેથી પેલે પડખે અને પેલે પડખેથી આ પડખે પછાડા મારતી આળોટવા લાગી. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને મેં (વિમલમાલતીએ) તેને પૂછ્યું ‘અરે નરસુંદરિ! તને આવો સખ્ત દાહજ્વર શા કારણે ઉત્પન્ન થયો તે કહે?’ મારો આવો પ્રશ્ન સાંભળીને આપડીએ ઊંટો નિસાસો નાખ્યો પણ કાંઈ જવાબ દઈ શકી નહિ.^૧ એટલા ઉપરથી પુત્ર! મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે એને કોઈ મનની પીડા હોય એવું જણાય છે. નહિ તો મને પણ બરાબર ખુલાસા સાથે વાત કેમ ન કહે? મારા એવા વિચાર પછી મેં ઘણો જ આગ્રહ અને દયાળુ નરસુંદરીપર કર્યા ત્યારે જે હકીકત બની હતી તે ઘણા સાદા આકારમાં નરસુંદરીએ મને કહી સંભળાવી. પછી એના શરીરે ટાઢા ઉપચાર કરવા સાડ કદલિકા દાસીની યોજના કરીને મેં નરસુંદરીને કહ્યું ‘જો એમ જ છે તો તું જરા ધીરજ રાખ, અત્યારે તને જે આટલો બધો ખેદ થઈ આવેલો છે તે મનમાંથી દૂર કર અને હિમત રાખ. હું અહીંથી હાલ તુરત જ રિપુદામણ પાસે જઈ છું અને ગમે તેમ કરીને તે તને અનુકૂળ થઈ આવે એમ કરી આપીશ, પછી તારે કાંઈ વાંધો છે? પણ જો, તને એક વાતની ખબર નહિ તેથી આ બધો ગોટાળો થયો હોય એમ મને લાગે છે અને તે હકીકત એ છે કે મારા દિકરામાં (રિપુદામણમાં) માનને લઈને મોટાઈ કાંઈક વધારે આવી રહેલી છે તેથી તેની વિરુદ્ધ ભાષણ કરવામાં અથવા તેને ચીડવવામાં કાંઈ માલ નથી. હવે તેની આ ખાસીઅત તારા ધ્યાનમાં આવી છે તો હવે જીવતાં સુધી કદિ પણ તેને ન પસંદ આવે તેવું વાણી કે વર્તનથી કોઈ પણ આચરણ તારે કરવું નહિ અને જાણે તે તારો પરમાત્મા હોય તેમ ગણીને તેની આરાધના કરવી.’ મારાં આવાં વચન સાંભળીને એ નરસુંદરી જાણે વિકાસ પામેલી કમલિની હોય, જાણે ફૂલ આવેલી ડોલરની લતા હોય, જાણે પાકીટસ થઈ જવાથી રમ્ય થઈ ગયેલી આંખાની માંજર હોય, જાણે મદ ઝરવાથી અતિ સુંદર લાગતી

૧ આ પ્રમાણે નરસુંદરીની સ્થિતિ થઈ એમ વિમલમાલતી રિપુદામણને કહે છે-એ રિપુદામણના ભવસંબંધીની સર્વ વાર્તા સંસારીજીવ અગ્રહીતસંકેતા પાસે કહી બતાવે છે અને સામે સદાગમ બેઠા છે અને બાહ્યમાં પ્રશ્નવિશાળા અને જીવ્યપુરૂષ બેઠા છે. આ વાત ખ્યાલમાં રાખવી.

‘હાથણી હોય, જાણે પાણી પાઈને પ્રકુલ કરેલી વેણી હોય, જાણે અમૃતરસનું પાન કરીને તૃપ્ત થયેલી નાગદેવની પત્ની હોય, આકાશના વાદળનાં આવરણો ખસી ગયા પછી સુંદર શોભતી જાણે ચંદ્રમાની લેખા હોય, પતિથી છૂટી પડી ગયેલી ફરીવાર પતિને મળતી જાણે ચક્રવાકી હોય, તેમ એકદમ આનંદસાગરમાં ડૂબી ગઈ અને જેનું વર્ણન ન કરી શકાય તેવી સુંદર અવસ્થાનો અનુભવ કરતી એકદમ શય્યામાંથી ઊઠી થઈ, મારે પગે પડી અને બોલી કે ‘આપની મોટી કૃપા થઈ ! આપના આવા વચનથી મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. માટે આપ જરૂર એક વાર તસ્દી લઈ મારા પતિ મને અનુકૂળ થાય એવું કરી આપો, ત્યાર પછી સ્વપ્નમાં પણ-એકવાર પણ-જે હું મારા નાથને પ્રતિકૂળપણે વર્તું તો પછી આખી જીવંતી સુધી તમે મારી સાથે બોલશો નહિ, મારી સામું પણ જોશો નહિ. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે હું સર્વ રીતે આર્થપુત્રને અનુકૂળ જ રહીશ.’ મેં નરસુંદરીને કહ્યું કે ‘જે એમ છે તો હું હમણાં જ જઈ છું.’ નરસુંદરીએ ફરી વાર મારો આભાર માન્યો. પુત્ર ! આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી હું તારી પાસે આવી છું.

“પુત્ર !” વાતનો સાર એ છે કે તારી તેના તરફ પ્રતિકૂળતા છે એમ માલૂમ પડવાથી એ આપડી સળગી જાય છે-અળી જાય છે અને જ્યારે તે એમ જાણુશે કે તું તેને અનુકૂળ થયો છે ત્યારે તે રાજી રાજી થઈ જશે; કુમારને (તને) તે વહાલી છે એમ સાંભળશે તો તેના મનમાં અમૃતપાન કરવા જેટલો આનંદ થશે અને કુમારને તે પસંદ નથી, તેના તરફ પ્રેમ નથી એમ જાણુશે તો મહા નારકીનું દુઃખ અનુભવશે; તારો તેના ઉપર હળુ જરા પણ રોષ રહ્યો છે એમ તે જાણુશે તો આપડી મરી જશે અને તને હવે તેના તરફ સંતોષ થયો છે એમ જો તે હકીકત જાણુશે તો જ તે જીવી શકશે. કદાચ નાની ઉંમર અને અણુસમજ હોવાથી ક્ષેહના વશથી એ આપડીએ કાંઈ ભૂલથી તારો અપરાધ ક્યો હોય તો તેના પ્રેમ ખાતર તારે સર્વની માફી આપવી જોઈએ.

૧ મદ નરહાથીને ઝરે છે, હાથણીને ઝરતો હોય એમ જાણવામાં નથી.

૨ સંસારીજીવ કહે છે કે મારી સિદ્ધાંતજ્ઞતા ભવની માતા મારી પાસે આ પ્રમાણે નરસુંદરીની રિયતિ જણાવતાં મને સમજાવતા હતા. હજી માતા વિમલ-માલતીનું સંભાષણ આજી છે.

પ્રણતેષુ કયાવન્તો, દીનામ્યુદ્ધરણે રતાઃ ।

સન્નેહાર્પિતચિત્તેષુ, દત્તપ્રાણા હિ સાધવઃ ॥ ૧ ॥

સાધુ પુરૂષો જેઓ તેમને નમતા આવે છે (તેણે ગમે તેટલા અપરાધ કર્યા હોય તો પણ) તેના ઉપર દયા રાખે છે, દીન ગરીબનો ઉદ્ધાર કરવામાં સર્વદા તૈયાર રહે છે અને સ્નેહથી જેઓ તેમને મન આપે છે ચિત્ત સોંપી દે છે તેની ખાતર પોતાના પ્રાણ પણ આપે છે. આતું સાધુ પુરૂષોનું વર્તન હોય છે, માટે તારે તે પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે.”

રિપુદાશુનો અભિમાની જવાબ.

વાત્સલ્યશીળ માતા પગે પડી તેને પાડુ.

હતાશ માતા અને નરસુંદરીના હૃદયનો બળાપો.

મારા ઉપર નરસુંદરીનો પ્રેમ કેવો અવિચળ હતો અને તેના મનમાં મારે માટે કેટલી સારી લાગણી હતી એ સંબંધી મારી માતાનું વિવેચન સાંભળીને હું નરસુંદરી તરફના સ્નેહથી કાંઈક નમ્રતા ધારણ કરવાની તૈયારીમાં હતો અને કાંઈક તેના તરફ સીધો થઈ જઈ એવા અતુક સંયોગે મારા મનમાં થતા હતા ત્યાં તો મારા મિત્ર શૈલરાજે ભવાં ચઢાવીને માથું હલાવ્યું અને મારા હૃદય ઉપર સ્તબ્ધ-ચિત્ત લેખ પોતાને હાથે લગાવી દીધો.

એ પ્રમાણે થતાં નરસુંદરીએ મારી નજરે મારો જે મોટો અપરાધ કર્યો હતો તે મારી સ્મૃતિમાં બરાબર ખરો થયો અને મારા મનપર એથી ઘણી ઉલટી અસર થઈ આવી; જેથી મેં મારી માતાને કહ્યું “મારૂં અપમાન કરનાર એ શંખણીનું મારે કાંઈ પણ કામ નથી.” માતા વિમલભાવતીએ કહ્યું “અરે ભાઈ! એમ બોલ નહિ. જો કે એણે તારો મોટો અપરાધ કર્યો છે, પણ મારી ખાતર એકવાર તું એને માફી આપ.” આટલું બોલી મારી માતા મારે પગે પડી. મેં કહ્યું “જા, નીકળ! તે નાલાયકનો પક્ષ ખેંચનાર! તું પણ અહીંથી નીકળ. મેં કાઢી મૂકેલી શંખણીને તું સંઘરે છે તો જા! નીકળ! મારે તારૂં પણ કામ નથી.” આ પ્રમાણે કહીને મેં મારી માતાને મારા પગવડે પાડુ મારી.^૧

૧ નરસુંદરીએ કાંઈ દમ જેવો અપરાધ કર્યો નહોતો, પણ અભિમાની પુત્રને શાશ્વત શબ્દવા વાત્સલ્યશીળ માતાને આમ કહેવું પડ્યું. અભિમાનથી કેટલું વિપરીત પરિણામ થાય છે તે હવે બરાબર ધ્યાન રાખી વાંચવા લાગામણ છે.

૨ અભિમાનથી હજી જોજો! માતા પગે પડી તેને પાડુ.

અહાહા ! અગૃહીતસંકેતા ! આવી રીતે ન્યારે મેં પાપી શૈલ-
રાંજની અસરતળે મારી માતાને પગથી લાત મારી અને તેનો મોટો
તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે તે સમજી ગઈ કે હું મારો આગ્રહ મૂકી દઈ
કરેલા નિશ્ચયમાં ફેરફાર કરું તેમ નથી. આથી તે આંખડી તદ્દન નિરાશ
થઈ ગઈ અને આંખોમાંથી આંસુ પાડતી જેવી આવી હતી તેવી
પાછી ચાલી ગઈ અને જઈને નરસુંદરીને સર્વ બનાવ યથાસ્થિત કહી
સંભળાવ્યો. એ હકીકત સાંભળીને જાણે તેના ઉપર વજ્રપાત થયો
હોય નહિ તેમ મૂર્છા ખાઈને નરસુંદરી જમીનપર પડી. તેનાપર ચંદ-
નના અને શીતળ જળના ઉપચાર કર્યા અને પંખાવડે પવન નાંખ્યો.
એટલે કેટલીક વારે તેને જાગૃતિ (શુદ્ધિ) આવી પણ તુરત જ તે મોટે
સ્વરે રડવા લાગી.

નરસુંદરીની જાત સમજાવટ.

અત્યંત નમ્રતા સાથે પ્રેમભિક્ષા.

રિપુદામણનો અભિમાની જવાબ.

નરસુંદરીને રડતી જોઈ માતા (સાસુ) વિમલમાલતી બોલ્યા ‘દી
કરી ! શું કરવું ? એ પુત્ર તો ખરેખર વજ્ર જેવા કઠણ હૃદયનો થયો
છે, પણ છતાં તું રડ નહિ, શોક છોડી દે. હવે તો મન જરા મજ-
બૂત કરીને એક છેવટનો ઉપાય અજમાવ. તું જાતે જ પતિને સમજા-
વવા માટે જા. તું જાતે જઈશ તો જરૂર તેનું પ્રથમ તારા તરફ જે
હૃદય હતું તે પાછું આવશે અને તેથી કદાચ તે તારા ઉપર કૃપા
કરશે, કારણ કે કોઈ પુરુષોનાં હૃદય નમ્રતાથી વશ કરી શકાય
છે, એવી રીતે કરતાં પણ જો તે તારા ઉપર પ્રસન્ન ન થાય તો પણ
તને મનમાં એટલી અબળાખા તો નહિ રહી જાય કે એક છેવટનો
ઉપાય જાતે ન કર્યો. લોકોમાં પણ કહેવાય છે કે પોતાના પ્રિય
પુરુષને સારી રીતે સમજાવવાથી તેની સાથે પ્રેમમાં ભેદ થતો નથી
અને તે સંબંધમાં પ્રયત્ન ન કર્યો એવો ઓરતો રહેતો નથી.

નરસુંદરીએ પોતાની સાસુની આજ્ઞા માથે ચઢાવી અને તુરત
જ મને રાજી કરવાના હેતુથી મારી પાસે આવવા ચાલી નીકળી.
નરસુંદરીનું મારી પાસે આવ્યા પછી શું થાય છે તેનો વિચાર થવાથી
તેની પછવાડે ગુપ્ત રીતે મારી માતા પણ નીકળી આવી. નરસુંદરી
મારી પાસે મારા ભુવનની અંદર આવી; અહારના દરવાજા નજીક માતા
વિમલમાલતી ગુપ્ત રીતે જોઈ રહી.

નરસુંદરીએ મને કહેવા માંહું “મારા નાથ! વહાલ! વહાલા! સ્વામી! મારા જીવન! પ્રેમસાગર! આ અભાગણી સતીની સ્ત્રી ઉપર કૃપા કરો! શરણે આવેલા પર પ્રેમ પ્રાર્થના. રાખનાર! મારા પ્રભુ! આપના મનને જરા પણ દુઃખ થાય એવું કામ ભવિષ્યમાં કદિ પણ કરીશ નહિ! હો નાથ! ત્રણ જીવનમાં તમારા સિવાય મારે શરણ લેવા યોગ્ય બીજું કોઈ સ્થાન નથી.”

આવી રીતે અત્યંત નમ્રપણે બોલતી અને ઉજ્જુ અશ્રુધારાની વૃષ્ટિ કરતાં બે ચપળ નેત્રોવડે મારાં ચરણોને પ્રેમ અને ભીંજવતી નરસુંદરી મારે પગે પડી. તેને આવી માન વચ્ચે. સ્થિતિમાં જોઈ મારા હૃદયની બહુ વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ ગઈ: નરસુંદરીનો પૂર્વકાળનો મારા પરનો અપૂર્વ સ્નેહ સંભારતાં માંહે હૃદય કમળ જેવું કોમળ થઈ જવા લાગ્યું અને વળી શૈલરાજ(અભિમાન)ની તેનાપર નજર પડતાં તે પથ્થર જેવું કઠોર થઈ ગયું; જ્યાં મુઠ્ઠી મનપર પ્રિયા નરસુંદરી સંબંધી વિચારો આવતા ત્યાં સુધી હૃદય માખણ જેવું પોચું રહેતું અને જ્યાં મનમાં શૈલરાજનો વિચાર આવતો ત્યાં પાછું વજ્રથી પણ વધારે સખ્ત થઈ જતું હતું-આવી રીતે માંહે મન તે વખતે બરાબર હીરિજે ચઢ્યું તેથી મારે કરવા યોગ્ય શું છે અને શું નથી તેનો જરા પણ યોગ્ય નિશ્ચય કરવાની સ્થિતિમાં તે રહી શક્યું નહિ. આખરે મોહરાજની મારા પર વધારે અસર થઈ અને પેલા શૈલરાજને વહાલો કરી તે દીન બાળિકા નરસુંદરીનો મેં તિરસ્કાર કર્યો. “અરે પાપિણી! ચાલ, બા, નીકળ, આવી ઉપર ઉપરનું બોલવાની ખોટી ચતુરાઈ છોડી દે, એવા વચનના આજ્ઞારથી તું આવા રિપુદાસ જેવા મહાપુરુષને છેતરી શકીશ નહિ તે તારે ચોક્કસ સમજવું. તું સર્વ કળાઓમાં ઘણી હુશિયાર છો તેથી બીજાને છેતરવામાં ઘણી જ ચાલાક હોઈશ એમાં શક નથી, પણ મારા જેવા ‘મૂખોને તો કદિ છેતરી શકીશ જ નહિ. જ્યારે તારી જેવી વિદુષીને હસવાનું સ્થાન હું થઈ પડ્યો ત્યારે પછી હવે તું ગમે તેટલું આડું અવળું બોલે તેમાં શું વળે? હું તારો નાથ કેવી રીતે થઈ શકું તે તો તું વિચાર.”

આ પ્રમાણે અતિ કડવાં વચન હું બોલી રહ્યો તે વખતે મારાં

શરીરનાં સર્વ અવયવો તદ્દન જડ-સખત થઇ ગયાં અને શૈલરાજનો પ્રેરાયલો હું નિર્જન જંગલમાં ધ્યાન ધરતા એક મુનિની માફક મૌન ધારણ કરી રહ્યો.

હતાશ મુંઢરીનો આપઘાત,

છલ્લે કરેલો જાહેર એકરાર,

પનિમાં છેવટે શૈલનું જેર,

મારો આવો આબુધારેલો, અભિમાનથી ભરપૂર. કદક અને અડગ નિશ્ચયવાળો જવાબ સાંભળીને આકાશમાં વિચરવાની આશા તુટી. પોતાની ઉડવાની વિદ્યા^૧ બૂલી ગયેલી જાણે વિધાધરી હોય, સમાધિ કરવાના યોગસામર્થ્યથી જાણે થયેલી જાણે યોગિની હોય. પાલીમાંથી બહાર કાઢી અતિ તપેલી^૨ જ્વમિ ઉપર નાંખેલી જાણે માછલી હોય, પહેલા રત્નો બંડાર^૩ પ્રાપ્ત કરીને પછી તેને ખોઈ બેઠેલી જાણે ઉંદરડી હોય, તેમ આશાના સર્વ બંધો તુટી જતાં. તે નરમુંદરી એકદમ શોકસાગરમાં ડૂબી ગઇ અને મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે-અહો મારા નાથથી આવી રીતે સર્વ પ્રકારનો તિરસ્કાર પામેલી મારે જીવન ધારણ કરવાનું પ્રયોજન શું બાકી રહે છે? આવા જીવન કરતાં તો મરવું વધારે સાફ. પોતાના મનમાં આવો વિચાર કરીને નરમુંદરી મારા જીવનમાંથી બહાર નીકળી.

હવે એ શું કરે છે એ જોઈ તો ખરો-એવા વિચારથી શૈલરાજની સાથે ધીમે ધીમે પગ દેતો હું (રિપુદામણ) સૂર્ય અસ્ત. તેની પછવાડે ઘરથી બહાર નીકળી પડ્યો. તે વખતે માફ દુષ્ટ વર્તન જોઈને તદ્દન ખેદમાં આવી ગયેલો સૂર્ય આ ક્ષેત્રમાંથી ખીજ ક્ષેત્રમાં આડ્યો ગયો (અસ્ત પામ્યો).

૧ વિદ્યા. શ્લેષ: (૧) વિદ્યાધરી પક્ષે ઉડવાની શક્તિ; (૨) નરમુંદરી પક્ષે તેની રીજવવાની શક્તિ.

૨ સમાધિયોગ. શ્લેષ: (૧) યોગિની પક્ષે યોગસમાધિ; (૨) નરમુંદરી પક્ષે મનની સમસ્થિતિ.

૩ તપેલી જ્વમિ. શ્લેષ: (૧) માછલી પક્ષે જીની જગ્યા; (૨) નરમુંદરી પક્ષે ઉકળાટ કરે તેવું સ્થાન.

૪ રત્નબંડાર. શ્લેષ: (૧) જાહેર પક્ષે રત્નો બંડાર; (૨) નરમુંદરી પક્ષે રત્નબંડાર જેવા પતિ.

સૂર્ય અન્ય ક્ષેત્રમાં જેવાયાનુરૂપમાં જ ચારે તરફ અંધારૂં આપી ગયું. નગરના મોટા જાહેર રસ્તાઓ ઉપર લોકોનો ખંડેરમાં સુંદરી. અવર જવર ઓછો થવા લાગ્યો. એવે વખતે એક તદ્દન શૂન્ય (ખાલી પડેલા-ખંડેર જેવા) ઘરમાં નરસુંદરી દાખલ થઈ. તે વખતે બીજી બાજુએ ચંદ્રમા ઉદય પામ્યો. ઉગતા ચંદ્રના રૂપેરી મંદમંદ પ્રકાશમાં એ (નરસુંદરી) ને જોતો હું પણ એ શૂન્ય ઘરના દરવાજા સુધી તેની પછવાડે ગયો અને દરવાજાની નજીકમાં કોઈ ન જાણી શકે તેવી રીતે જોતો રહ્યો. ત્યાર પછી નરસુંદરીએ ચારે દિશાએ નજર ફેરવી અને એક જગ્યાએ ઘટેનો ઢગલો પડેલો હતો તેની મદદથી ઊંચી ચઢીને પોતાનું ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર (સાડી) તેણે ભીંતના મધ્યભાગ સાથે બાંધી અને તેની સાથે પોતાની ટોક લટકાવી. પછી નરસુંદરી મોટેથી બોલી “ અરે લોકપાળો! તમે સાંભળો! બરાબર ધ્યાન આપીને સાંભળો! અથવા તો હે પૂજ્યો! તમને દિવ્ય જ્ઞાન હોવાથી તમે સર્વ જોઈ જાણી રહેલા જ છો! જુઓ! આજે મારા પતિ સાથે કાંઈ વાર્તાલાપ થતાં એવો પ્રસંગ આવી ગયો કે મેં તેમને કળાઓની હકીકત જણાવવા વિનંતી કરી, પણ તેમ કરવામાં મારો હેતુ તેમનું જરા પણ અપમાન કરવાનો નહોતો. કમનશીબે એ પ્રસંગને લીધે તેઓ માનપર્યંત ઉપર આસેડણુ કરવા તૈયાર થઈ ગયા અને આ કમનશીબ આજાનો તેમણે સર્વથા તિરસ્કાર કર્યો.”

નરસુંદરીનાં આવાં વચન સાંભળીને મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે આ બાપડી અંતઃકરણથી માફે અપમાન કરવાની ખુલાસાનો વિ- ઇચ્છા રાખતી હતી એમ તો જણાતું નથી, પણ પરીત અર્થ. આ તો પ્રેમનો જ અપરાધ છે એટલે પ્રેમગોષ્ઠિ કરતાં મને ગુસ્સો આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ત્યારે એ વાત તો મેં બરાબર ઠીક કરી નહિ; માટે અત્યારે એને આપઘાત કરતી અટકાવું-આવા વિચારથી તેણે ગળામાં નાખલો પાસ કાપી નાખવા હું આગળ વધતો હતો ત્યાં વળી તેણે આગળ બોલવા માંડ્યું “ અહો લોકપાળો! તેટલા માટે તમે મારા પ્રાણુ પ્રહણુ કરો. મારા હવે પછીના બીજા જન્મમારમાં આવો બનાવ^૧ બનવા ન પામે એટલી મારી વિનંતિ છે.” તે વખતે શૈલરાજે

૧ મારા ઉપર મારા પતિ ગુસ્સે થાય એવો બનાવ ન બને એમ કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ છે, છતાં રિપુદામણુ એને કેવા અર્થમાં લઈ ભય છે તે જુઓ!

મારા કાનમાં કહ્યું “ સાંભળ્યું? આવતા જન્મારામાં પણ તારો સંબંધ આ નરસુંદરી ઇચ્છતી નથી.” કમનશીબે મેં શૈલરાજની સૂચના માન્ય કરી. મેં વિચાર્યું કે આવો બને છે તેવો બનાવ ન બનવા માટે તેણે ઇચ્છા બતાવી અને પ્રસ્તુત બનાવ તો મારા સંબંધમાં જ બનેલો છે તેથી તે મારો સંબંધ ઇચ્છતી નથી. માટે મરવા દો એને ! એવી પાપી શંખણીનું મારે શું કામ છે ?

તે વખતે શૈલરાજે પોતાના લેપવાળો હાથ મારા હૃદયપર મૂક્યો. તે વખતે લેપના પ્રભાવથી બળે મારે તેના પ્રત્યે અભિમાનનો ભોગ. કાંઈ કર્તવ્ય જ ન હોય તેમ લાકડાની માફક હું તો સ્તબ્ધ જ રહ્યો. પછી નરસુંદરીએ હું દૂરથી જોતો હતો ત્યાં પોતાની રોક બરાબર પાસામાં પરોવી દીધી, પાસો પૂરો કર્યો અને લટકી પડી. તુરત જ તેની આંખો બહાર નીકળી પડી, શ્વાસનો માર્ગ ફેધાઈ ગયો, રોક ઊંધી-વાંકી થઈ ગઈ, નાડીની જાળીઓ ખેંચાઈ ગઈ, અંગો સર્વ બરફ જેવાં ઇંડાગાર થઈ ગયાં, ઈંદ્રિયો શૂન્ય થઈ ગઈ, મ્હોટેથી ઘરેરો ચાલવા લાગ્યો.^૧ જીભ બહાર નીકળી પડી અને તુરત જ બાપડી પ્રાણ વગરની-ચેષ્ટા વગરની થઈ ગઈ.

માતા (વિમલમાલતી)નો આપઘાત.

હવે જ્યારે મારા ભુવનમાંથી નરસુંદરી બહાર નીકળી હતી તે વખતે તેને બહાર જતી અને મને તેની પછવાડે જતો મારી માતાએ જોયો હતો. તેણે અમારા બે વચ્ચે થયેલી વાત કાંઈ સાંભળી ન હોતી તેથી તેણે એમ ધાર્યું કે મારી વહુ (પુત્રવધૂ)નું કાંઈ પ્રેમમાં અપમાન અગાઉ થયેલું હતું તેથી રીસાઈને જાય છેઅ ને મારો પુત્ર તેને મનાવવા માટે તેની પછવાડે જાય છે. અમે થોડે દૂર ગયા ત્યાર પછી અમારી પછવાડે મારી માતા પણ પેલા શૂન્ય ખંડેર નજીક આવી પહોંચી અને પહોંચતાંની સાથે જ તેણે નરસુંદરીને લટકતી જોઈ એટલે તેણે ધાર્યું કે ‘ગજબ થયો ! આ હકીકત પણ મારા અભિમાની છોકરાએ જ ‘કરેલી હોવી જોઈએ, જો એમ ન થયું હોય તો આ (બાપડી નરસુંદરી) આવી રીતે આપઘાત કરે અને બાળુમાં ઊભો ઊભો એ જોયા કરે એમ કેમ જ બને ? મારી

૧ અથવા શ્રોતસ્ એટલે મળદ્વારો ખુલ્લા થઈ ગયાં; એટલે આંસુ, સેડા, પેશાબ થઈ ગયા અને મુખરૂપ ગુફા અવાજ વગરની થઈ ગઈ.

૨ માતાએ એમ ધાર્યું કે પુત્રવધૂને ફાંસો છોકરાએ લગાવ્યો હતો.

માતા આવો વિચાર કરી રહી હતી તે વખતે શૈલરાજે મારા હૃદયપર સારી રીતે અવલેપન કરેલ હોવાથી મને મનમાં એમ જ થયા કરતું હતું કે-મારી માતા આવી અધમ સ્ત્રી જે કોઈના સ્નેહ કે પ્રેમને પાત્ર નથી તેની ઉપર અયોગ્ય સ્થાને ખોટો પ્રેમ કરી રહી છે! એવા નિર્ણયથી તેની સમજણ માટે મને મારા મનમાં અંતઃકરણથી વિકાર છૂટતો હતો. એ વખતે અત્યંત શોકના ભારથી અંધ થઈ જઈને મારી માતાએ પણ એવી જ રીતે એ જ શૂન્ય ઘરમાં જઈને આપઘાત કર્યો અને હું ભ્રમો ભ્રમો ભેળ રહ્યો.

સ્ત્રીને અને માતાને આવી રીતે જીવન વગરનાં નિશ્ચેષ્ટ થયેલા બેઠક કાંઈક ભયથી અને કાંઈક સંતાપથી મારા હૃદયપર સ્તબ્ધચિત્ત લેપ લાગેલો હતો તે જરા સુકાયો, મારા મનમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને શોકનો ભાર પણ મને વધારે થયો. કુદરતી રીતે માતા તરફ અને મોહથી પત્ની તરફ મને જે પ્રેમ થયો બેઠકે તેણે આખરે મારા મનપર એટલો બધો કાચુ મેળવ્યો કે તેને લીધે આખરે વિહ્વળ થઈ જઈ તાણી તાણીને મોટા સાદથી મેં રડવા માંડ્યું, પણ તે માફે રડવું માત્ર એક ક્ષણવાર જ પહોંચ્યું. તુરત જ શૈલરાજે પોતાની શક્તિનો અદ્ભુત ચમત્કાર મારા ઉપર બતાવવા માંડ્યો અને મારા મનપર ખરેખરી અસર કરતાં મેં વિચાર્યું કે અરે! લોકો બાયડી (સ્ત્રી)ના નાશથી તે શા માટે રડતા હશે!! આવા વિચારથી હું પાછો ચૂપ રહી ગયો.

રિપુદામણની ફળેતી.

રાજ્યભવન ત્યાગનો હુકમ.

લોકોનો સખ્ત તિરસ્કાર.

હવે મારા પિતાના રાજ્યભવનમાં દાસી કંદલિકાએ વિચાર કર્યો કે-આટલો બધો વખત થયો તો પણ હજી રાણીસાહેબ પાછા કેમ ન પધાર્યા? માટે ચાલ તેમને બહાર જઈને શોધી આવું! કાંઈક પત્તો લાગવાથી કંદલિકા તેજ ખંડેર જેવા શૂન્ય ઘરમાં આવી પહોંચી અને ત્યાં આવી પહોંચતાં જ નરસુંદરી અને વિમલમાલતીને લટકતાં બેઠકે તેને એકદમ ધ્રાસકો પડ્યો અને તેણે મોટેથી હાહારવ કરી મૂક્યો. તુરતમાં જ મારા પિતા અને નગરના લોકો મોટી સંખ્યામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં તો મોટો કોળાહળ થઈ ગયો. બધા કંદલિકાને પૂછવા લાગ્યા કે ‘આ શું થયું? આ હકીકત કેમ બની?’ એના ઉત્તરમાં જેટલી હકીકત તે બાણતી હતી તેટલી તેણે બરાબર કહી સંભળાવી. તે વખતે ચંદ્રનો પ્રકાશ વધ્યો હતો અને તેથી અજ-

વાળું વધારે થયું હતું, તેથી મારી માતા અને નરસુંદરીને લટકતી લોકોએ બરાબર જોઈ. વળી તેજ અજવાળાને લીધે લોકોએ મને પણ ત્યાં જોઈ લીધો. તે વખતે મારા પોતાનાં કરેલાં કર્મના ત્રાસથી મારાં ટાંટીઆં ભાંગી ગયાં હતાં અને મહોંમાં ખોલવાની તાકાત પણ રહી નહોતી અને એ શૂન્ય ઘરનાં એક વિભાગમાં ખૂણે હું છુપાઈ રહ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં લોકોએ મને જોયો. બરાબર જોતાં લોકોને ખાતરી થઈ કે આ અનર્થનું મૂળ હું જ છું, એટલે તેઓએ મને અત્યંત-વિક્કારી કાઢ્યો, મારા ઉપર શીટકાર વરસાવ્યો અને માંડે ઉઘાડી રીતે અપમાન કર્યું. મારા પિતાએ મારી માતૃશ્રી અને નરસુંદરીનાં અગ્નિસંસ્કાર વિગેરે સર્વ ઉત્તરકાર્ય કર્યાં.

ઉપર જણાવ્યું તેવું માંડે અત્યંત ભયંકર કામ જોઈને મારા પિતાશ્રીનાં મનમાં ઘણો જ શોક થયો અને તેઓ મારા સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે—અહો! આ કુલાંગાર પુત્ર તો અનર્થોનો ભંડાર છે! એ ખરેખર કુળને મોટું દૂષણ લગાડનાર છે! એ ચોક્કસ સર્વથી અધમ છે અને પાપીઓનો સરદાર છે! એ સર્વ આપત્તિઓ(દુઃખો)નું મૂળ છે, લોકના સામાન્ય માર્ગનું પણ ઉલંઘન કરનાર છે અને ખરેખર એ એક કદા દુશ્મન જોવો છે! આવા અત્યંત અધમ દુરાત્મા પુત્રનું મારે કાંઈ પણ કાર્ય નથી, એવા પુત્રને રાખવાથી શો લાભ છે? આવો વિચાર કરીને મને દૂર કરવાનો મારા પિતાએ પોતાના મનમાં નિર્ણય કરી દીધો. સાર પછી મારો અત્યંત તિરસ્કાર કરીને પિતાએ મને રાજભુવનથી કાઢી મૂક્યો.

આવી રીતે મારી સર્વ પ્રકારની મોટાઈનો એકદમ છેડો આવી ગયો અને હું અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ખમતો નગરમાં અહીં તહીં ભટકવા લાગ્યો. મારા પોતાના દુષ્ટ વર્તનથી નાના નાના બાળકો પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, લોકો ઉઘાડી રીતે મારે મહોઢે ચઢીને નિંદા કરવા લાગ્યા. તેઓ મને સ્પષ્ટ રીતે કહેતા કે “અરે! આ રિપુદાંશુ મહા પાપી છે, અત્યંત ખરાબ વર્તનવાળો છે, એનું મહોઢું પણ દેખવાલાયક નથી, અત્યંત મૂર્ખ છે, એના મહા પ્રતાપી કુળમાં એ કાંટા જોવો જાગ્યો છે, સર્વ પ્રકારે ઝેરના ઢગલા જોવો છે; એણે માનને તાણે થઈને પોતાના અત્યંત પૂજ્ય ગુરુ કળાચાર્યનું પણ અપમાન કર્યું; પોતે શંખચક્રચુડામણિ—તદ્દન મૂર્ખ હોવા છતાં જાણે મોટો પંડિત હોય તેવો ડોળ રાખ્યો; એણે અભિમાનને વશ થઈને માતા અને સ્ત્રીનાં ખૂન કર્યા; એવા અત્યંત અધમ પાપી અભિમાની રિપુદાંશુનું મહોઢું પણ કોણ જાણે? અમે તો પ્રથમથી જ કહેતા

હતા કે આવા અધમ પાપી દુરાત્માને પેલી કળાકૌશલ્યના ભંડાર જેવી સર્વામસુંદર નિપુણ નરસુંદરી યોગ્ય નથી. એ પાપીને નરસુંદરીથી વિયોગ થયો તે તો ઘણું સાફ થયું, તદ્દન યોગ્ય થયું, પણ એ આપડી સુંદર રૂપસૌભાગ્યવાળી ગુણીયલ સ્ત્રી અકાળે મરણ પામી એ સાફ ન થયું.” વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારનાં આકરાં વચનો લોકો બોલતાં હતાં તે સર્વ મારે સાંભળવાં પડતાં હતાં. ‘અગૃહીતસંકેતા ! લોકો આવી રીતે મારે માટે બોલતા હતા છતાં અત્યંત મોહને લીધે મારે જ્ઞાન તદ્દન નાશ પામવાની અણી ઉપર આવી ગયેલું હોવાથી હું તો મારા મનમાં વિચાર કરતો હતો કે-અરે ! ભલે લોકો મારી વિરુદ્ધ ગમે તેવી વાતો કર્યા કરે અને ભલેને મારા પિતા મારો ત્યાગ કરે, પણ હજી મારે સાફ ઇચ્છનાર વિપત્તિમાં મદદ કરનાર મૃપાવાદ અને શૈલરાજ મારી સાથે છે, તેઓ મારા ખરા અંધુઓ છે, દુઃખમાંથી ઉગારનારા છે અને મારાપર સાચો જોડ રાખનારા છે. એમની કૃપાથી અત્યાર સુધી મેં ઘણીએ મળ્યો ઉડાવી છે, અનેકપર આધિપત્ય (શિકાઇ) મેળવેલ છે અને વળી ભવિષ્યમાં કંઈકની ઉપર પ્રાધાન્ય મેળવીશ અને તેઓની સોબતનાં રૂડાં (?) ફળ આખીશ-એ વાચતમાં મારા મનમાં જરા પણ શંકા જોડાઈ નથી.

દરેક ક્ષણે અને દરેક વખતે લોકો તરફથી અનેક પ્રકારની નિંદા સાંભળતો, તિરસ્કારાતો અને ભોંઠો પડતો હું દુઃખસમુદ્રની વચ્ચે કેટલાંક વર્ષો સુધી તે નગરમાં રખડતો રખડતો પડી રહ્યો. મારો પુણ્યોદય નામનો ત્રીજો મિત્ર હતો તે તો મારા વર્તનથી ઘણો જ કોપ કરી રહ્યો હતો અને તદ્દન નબળો થઈને એકદમ દુર્બળ થઈ ગયો હતો અને જો કે એ આપડાને મારા ઉપર કોઈ કોઈ વાર લાગણી થઈ આવતી હતી પણ મારા વર્તનને લીધે તેની દુર્બળતા વધતી જતી હતી તેથી તે મારે માટે કાંઈ કરી શકતો નહિ. આવી સ્થિતિમાં દુઃખમાં મેં કેટલાંક વર્ષો એ નગરમાં ગાળ્યાં.^૧

૧ આ વાર્તા સંસારીજીવ જે અત્યારે રિપુદામણ છે તે પોતાના વીતક તરીકે કહે છે, અને અગૃહીતસંકેતા સાંભળે છે, સાથે સદાગમ બેઠા છે અને બાળમાં પ્રજ્ઞાવિશાળા અને ભવ્યપુરુષ બેઠા બેઠા સર્વ સાંભળે છે.

૨ રિપુદામણનું ચરિત્ર જે માન મૃપાવાદનું પરિણામ બતાવનાર છે તેનાંપર વખારે વિવેચન હવે આ પ્રસ્તાવના છેલ્લા બે પ્રકરણમાં થશે.

રસના કથાનક.

પ્રકરણ ૬ કું.

વિચક્ષણ-૪૬.

લલિત ઉદ્યાનમાં વિચક્ષણાચાર્ય.
નરવાહન રાજાની પ્રશસ્ય છાત્રાસા.
વિચક્ષણ સૂરિનો વિચારણીય ઉપદેશ.

કાર્યપુરના નરવાહન રાજા-(મારા પિતા) ઘોડા ખેલાવવા માટે પોતાના રાજ્ય પરિવારને સાથે લઈને એક વખત નગરની બહાર નીકળી પડ્યા. ગામના લોકો પણ રાજા ઘોડા કેવા ખેલાવે છે તે જોવાને માટે ટોળેટોળાં નીકળી પડ્યા અને તેમની સાથે કું (રિપુદારણ) પણ જોવા સાથે નગર બહાર નીકળી પડ્યો. રાજાએ મોટા મેદાનમાં બલ દેશના, કંબોજ દેશના અને તુર્કસ્તાનના (આરબી) ઘોડાઓને અનેક રાજલોકોના દેખતાં સારી રીતે ખેલાવ્યા. પછી પોતાને થાક લાગ્યો-પરિશ્રમ થયો તે દૂર કરવા માટે અને આરામ લેવા માટે લલિત નામનો બાજુમાં બગીચો હતો તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

અનેક પ્રકારનાં અશોકનાં મોટાં ઝાડો, નાગરવેલનાં વૃક્ષો, જમ્બૂફળનાં ઝાડો, તાડનાં વૃક્ષો અને હિતાલ (એક પ્ર-
લલિત ઉદ્યાન. કારનાં તાડ)નાં મોટાં મોટાં તરુઓથી એ લલિત
ઉદ્યાન શોભી રહ્યું હતું; વળી તેમાં ગજપીપર (પ્રિ-
ચંબુ), ચંપક (ચંપો), અંકોલ અને કેળનાં અનેક મોટાં મોટાં વનો
શોભતી રીતે ગોઠવેલાં હતાં; ત્યાં કેવડાની મોહક સુગંધથી ભમરાનાં
ટાળેટાળાં આનંદથી ગુંબરવ કરી રહ્યા હતા. ટુંકામાં કહીએ તો
વનરાજીના સર્વ ગુણોથી એ ઉદ્યાન એટલું શોભતું હતું કે એ
સ્વર્ગના નંદનવનની ઉપમાને તદ્દન યોગ્ય લાગતું હતું.

એવા સુંદર લલિત ઉદ્યાનમાં નરવાહન રાજાએ એક જગ્યાએ
વિસામો લીધો. ત્યાર પછી વનની લીલાથી ઘણો
વિચક્ષણાચાર્ય. આનંદ પામી મનમાં હર્ષ લાવી પોતાના સામન્તો
સાથે પોતાની કમળ જેવી સુંદર ને ચપળ આંખો
ઉઘાડીને વનશ્રી (ઉદ્યાનની શોભા) જોવા માંડી. તે વખતે ફરતાં
ફરતાં રાજાએ એક રાતા અશોક વૃક્ષની નીચે સાધુને યોગ્ય જગ્યાએ
વિશુદ્ધ સાધુસમૂહની મધ્યમાં ધર્મદેશના દેતા વિચક્ષણ નામના
આચાર્યને દીઠા: તેઓ સુંદર કાંતિથી ભરપૂર નક્ષત્રો અને ગ્રહોના
સમૂહથી ઘેરાયલા અને ચોતરફ પોતાનો શાંત પ્રકાશ ફેલાવતા સાક્ષાત્
ચંદ્ર જેવા શોભતા હતા; તેમના સુંદર શરીરની આભુઆભુએ
રાતાં અશોકવૃક્ષનો મોટો જથ્થો ચોતરફ આવી રહેલો હતો;
સર્વ ઇષ્ટ ક્ષેત્રને આપનારા હોવાથી તેઓશ્રી સાક્ષાત્ જંગમ
કલ્પવૃક્ષ જેવા જણાતા હતા; મોટા કુળશૈલ પર્વતપર આવેલ

૧ લલિત: ઉદ્યાનનું નામ ધણું આકર્ષક છે. એ ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપે તેવું
નામ બવહારથી બતાવે છે, અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ આત્માને રમણ કરવાને બગિચો
ચારિત્રધર્મ છે એને તે ઉદ્દેશ છે.

૨ વિચક્ષણ: એટલે સાચી સમજણવાળા. એના નામનું સાર્થકત્વ આગળ
જણાશે.

૩ ચંદ્ર સાથે નક્ષત્રો ૨૭ અને ગ્રહો ફરતા હોય છે તેમ અહીં આચાર્ય
સાથે બીજા અનેક સાધુઓ ફરતા હતા. ચંદ્ર જેમ ઉદ્યોત કરે છે તેમ સાધુ પણ
ન્યાં બધાં ત્યાં જ્ઞાનનો અને શાસનનો ઉદ્યોત કરે છે.

૪ ક્ષેત્ર સ્લેષ: (૧) કલ્પવૃક્ષ-રથૂળ વસ્તુઓ આપે છે અને (૨) આચાર્ય
મોક્ષક્ષ આપે છે.

વિષ્ણુધોના આવાસ જેવા તેઓ લાગતા હતા; સોનાના જેવા ચોકખા વર્ણુવાળા દેખાતા હતા; સુખ આપનાર જણાતા હતા; જાણે ચાલતા મેરૂપર્વત હોય તેવા જણાતા હતા; કુવાદીઓ રૂપ મદપર ચઢેલા હાથીઓના મદને ઉતારી નાખે તેવા દેખાતા હતા અને ગંધવારણ હાથીની પેઠે અનેક સારા હાથીઓથી વીંટળાઈ વળેલા હોવા છતાં મદ^૧ વગરના દેખાતા હતા. દેખાવ માત્રથી જ મહાત્મા હોવાનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરનાર અને પૂજ્યભાવ પ્રાદુર્ભાવ કરનાર તેમ જ નિર્મળ અંતઃકરણની સામાપર છાપ પાડનાર મુનિમહારાજને જોઈને જેમ કોઈ ભાગ્યવાનને પુણ્યોદયે રતથી ભરપૂર નિધાનની પ્રાપ્તિ થવાથી અવર્ણનીય આનંદનો અનુભવ થાય તેમ નરવાહન રાજના મનમાં ઘણો જ આનંદ થયો.

ત્રિવિધશ્રેણી આચાર્યને જોતાં જ નરવાહન રાજને મનમાં નિશ્ચય થયો કે-જેવા આ તપસ્વી મહાત્મા છે તેવા કોઈ નૃપતિજિજ્ઞાસા. ખીજા નરરત્ન ત્રણ ભુવનમાં મારા જોવામાં આવ્યા નથી. દેવતાઓની કાંતિને પણ હઠાવી દે તેવી આ મહાત્માની આકૃતિ જ જાણે તેમાં અનેક પ્રકારના ગુણો ભર્યા હોય એમ જોનારને ખાત્રી કરી આપે છે. અહાહા ! આવા મહાત્મા પુરૂષે આવી ભરયુવાવસ્થામાં કામદેવને હઠાવી દીધો છે ! તેમને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ સંસાર તજવાનું આટલી નાની વયમાં શું કારણ મળ્યું હશે ? યુવાન વયમાં આવા તીવ્ર તપથી શા માટે દેહદમન કરતા હશે ? હું એ મહાત્મા પાસે જઈ તેમનાં ચરણકમળને પ્રણામ કરીને મારી જાતને પવિત્ર કરું અને પછી એ મહાત્માને સંસારપર વૈરાગ્ય થઈ અવવાનું કારણ શું બન્યું તે પણ જાણે જ પૂછું. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાજ નરવાહન (મારા પિતા) સૂરિમહારાજ તરફ ચાલ્યા અને તેમના પવિત્ર ચરણકમળમાં મસ્તક નમાવી વંદના કરી. આચાર્ય મહારાજે રાજને (ધર્મલાભ રૂપ) આશીર્વાદ આપ્યો. એટલે રાજ શુદ્ધ જમીનપર બેઠો. રાજને અનુસરીને રાજપુરૂષો તથા નગરના લોકો પણ સર્વ

૧ કુળશૈલ પર્વતો હેમવંત વિગેરે છે. તેનાપર વિષ્ણુ (૧) એટલે દેવોના રહેઠાણો છે; આ આચાર્ય પણ વિષ્ણુ એટલે (૨) વિદ્યાનના આશ્રયસ્થાન હતા.

૨ મદઃ (૧) હાથીનો મદ અને (૨) અભિમાન.

૩ અહીં બે. રા. એ. સોસાયટિવાળા છાપેલા પુસ્તકનું પૃ. ૫૭૬ શરૂ થાય છે.

૪ કહ્યું છે-યત્રાકૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તિ જ્યાં સુંદર આકૃતિ હોય છે ત્યાં ગુણો વાસ કરીને રહે છે.

આચાર્ય મહારાજને નમસ્કાર કરીને યથાયોગ્ય સ્થાનકે જમીનપર બેસી ગયા. અહો અગૃહીતસંકેતા ! તે વખતે મારામાં તો મિત્ર શૈલ-સજનું જોર હોવાથી અને હું તેને તદ્દન વશ થઈ ગયેલ હોવાથી એવા ધુરંધર મહારા આચાર્યને પણ હું નમ્યો નહિ કે તેમને પગે પણ પડ્યો નહિ અને જાણે પથ્થરથી ભરેલ એક કોથળો હોઈ તેમ સીધો અક્કડ રહીને જરા પણ નીચો નમ્યા વગર માત્ર સંખ્યા ગણાવવા ખાતર જમીનપર બેસી ગયો.^૧

પછી મેઘની જેવા ગંભીર સ્વરથી વિચક્ષણસૂરીએ ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. તે આ પ્રમાણે:—

સૂરિનો ઉપદેશ.

X

X

X

“ એક મોટા વિશાળ મહેલના અંદરના ભાગમાં આગ લાગી
“ હોય તે અવસરે તેમાં ઘેરાઈ ગયેલ મનુષ્યોની જેવી ભયંકર
“ સ્થિતિવાળો આ સંસાર છે. એ શારીરિક માનસિક વિગેરે અનેક
“ પ્રકારનાં દુઃખોનું ઘર છે. ડાહ્યા માણસોએ અહીં એક ક્ષણ પણ
“ પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી. અલ્પમાત્ર પ્રમાદના પરિણામો પણ ઘણાં
“ ભયંકર આવે છે. આ મનુષ્યનો ભવ ફરી ફરીને મળવો ઘણો જ
“ મુશ્કેલ છે. એમાં મુખ્યતાએ પરલોકનું સાધન કરી લેવું એ ખાસ
“ કર્તવ્ય છે. આ સંસારમાં જે જે વિષયો ભોગવવામાં આવે છે તે
“ ભોગવતી વખતે તો મીઠા લાગે છે પરંતુ તે સર્વ પરિણામે ઘણા
“ કડવા થઈ પડે છે. મનોવાંછિત જે જે સંયોગો હોય છે તે સર્વનો
“ આખરે વિયોગ થાય છે. આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જવાનો ભય નિરંતર
“ રહે છે પણ તે ક્યારે પૂર્ણ થશે તે જાણી શકાતું નથી અને તેવી
“ સ્થિતિ સર્વદા રહે છે.^૨ આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી આ અગ્નિમય
“ સંસારને ઓલવવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવો અને તેને માટે જરૂરી
“ સઘળી તજવીજ કરવી. એમ કરવામાં સિદ્ધાન્ત (તત્ત્વજ્ઞાન)ની

૧ પાષાણમૃતમુક્તોલિસન્નિમો લોકપૂરણ: લોકની સંખ્યા પૂરવા માટે પથ્થરની ભરેલી એક ગુણ (મુક્તોલિ) હોય તેમ અક્કડ થઈને જમીનપર બેસી ગયો. માત્ર ત્યાં ઢાંજર થયેલામાંનો એક હું હતો તેમ વગર વિચારે માત્ર જમીનપર હું બેસી ગયો, મારો ઇરાદો સાંભળવાનો કે સાર લેવાનો હતો જ નહિ. એણે જેવા જનાર સાધ્ય કે હેતુના અજ્ઞાની ઉપરથી દેખાતા શ્રોતાને આ વર્ણન બરાબર લાગુ પડે છે.

૨ દેવગતિ સિવાય અન્યત્ર આયુષ્ય ક્યારે પૂરું થશે તે જાણતું નથી, પણ શરીર પડવાનું છે તે તો ચોક્કસ છે-આથી ભય માથે બેસો રહે છે.

“ વાસનાયુક્ત ધર્મનો વરસાદ વરસાવવો એ મુખ્ય સાધન છે. એટલા માટે સિદ્ધાન્તની વાસનાની જરૂર હોવાથી તેનો (સિદ્ધાન્તનો-આ-ગમનો) બરાબર સ્વીકાર કરવો; તેમાં જે જે આજ્ઞાઓ ફરમાવી હોય તે સર્વની બરાબર આસેવના કરવી; સંસારને મુંડમાળા^૧ સાથે સરખાવ્યો છે અર્થાત્ તેની જેવો અસાર કહ્યો છે તે ભાવના વારંવાર ભાવ્યા કરવી. જે વસ્તુ સર્વદા રહેવાની નથી, જે વસ્તુતઃ અસત્ (નહિ જેવી) છે તેની કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા રાખવી નહિ; જે જે આજ્ઞા (સિદ્ધાન્તમાં) કરી હોય તેને પ્રધાનપણે અનુસરવામાં બરાબર તત્પર રહેવું; તેમાં વિશેષ એકાગ્રતા રાખવી અને તેને સાધુ-મહાત્માઓની સેવના કરી વિશેષ પુષ્ટ કરવી; પ્રવચન-શાસનને કોઈ પણ પ્રકારની મલીનતા ન લાગે-તેની અકારણ નિંદા ન થાય તે માટે ખાસ સંભાળ રાખવી. બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે જે પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે તે સર્વ ઉપર જણાવેલી બાબતો મેળવી શકે છે, તેથી સર્વ બાબતોમાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી. એવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરીને સૂત્ર-સિદ્ધાન્તમાં આત્માનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે બરાબર સમજવું; પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે બાળુબાળુના જે જે નિમિત્તો-પ્રસંગો આવે તેને બરાબર ઓળખી તેને અનુકૂળ થઈને વર્તવું; જે જે યોગો પ્રાપ્ત થઈ શક્યા ન હોય તે તે યોગોને મેળવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો; પ્રમાદને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી; એ થવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં બહુ સંભાળ રાખીને તેની સામેના ઉપાયો પ્રથમથી યોગ્ય રાખવા-આવી રીતે જે પ્રાણીઓ વર્તન કરે છે તેના સૌપકમ^૩ કર્મનો

૧ મુંડમાળા: કાચી માટીનું વાસણ. ‘કાચા કાચો ફુંલ છે’ એ હકીકત. શરીરને કાચા ફુંલની ઉપમા શાસ્ત્રમાં ઘણી જગ્યાએ આપી છે. કાચા ફુંલને પાણી લાગે કે ટકોરો લાગે કે બીજે કોઈ પણ પ્રકારનો આઘાત લાગે તો તે સહેજે તૂટી જાય છે. આ આખું વાક્ય શ્રી લલિતવિસ્તરા ગ્રંથમાંથી લીધું છે. આખું એક બીજું વાક્ય આવે છે તે માટે જુઓ પ્રસ્તાવ. ૭ મૂળ પૃ. ૧૦૧૨. લલિતવિસ્તરા (દિન્-લા. માળા પૃ. ૧૧૬ માં વાક્ય સાથે સરખાવવું.) આ સંબંધમાં જુઓ ઉપોદ્ઘાત.

૨ ઉપક્રમ: જેમ ફાનસમાં રાખવામાં આવેલો દીપક પવનનો અપાટો હોવા છતાં તેલની હયાતિ સુધીમાં છુટાતો નથી પરંતુ તેલ સંપૂર્ણ થયા પછી જ છુટાય છે અને બહાર ઉઘાડો રાખવામાં આવેલો દીપક પવનનો અપાટો લાગતાં છુટાઈ જાય છે તેમ જે કમો બહારની અસરથી ખરી નાય છે તેને સૌપકમ કહેવામાં આવે છે અને તેથી ઉલટાને નિરૂપકમ કહેવામાં આવે છે.

૩ સૌપકમ: શબ્દ અન્ય સાથે બહુધા વપરાતો નથી, પણ આયુષ્ય સાથે વપરાય છે. સૌપકમ કર્મ એટલે નિકાચિત નહિ એવાં કર્મો સમજવાં. એવાં કર્મો પ્રદેશઉદયથી ભોજની ખેરવી શકાય છે.

“નાશ થાય છે અને નિરૂપક્રમ કર્મનો અનુબંધ થતો અટકે છે.
“તમારે પણ એ પ્રકારે ચલ કરવો એ તમારી ભાવી પ્રગતિ માટે
“ખાસ જરૂરું છે.”

સૂરિના ઉપદેશની અસર.

રાજાનો પ્રશ્ન.

આવી રીતે વિચક્ષણસૂરિ મહારાજે સુંદર રાજદોમાં ઉપદેશ આપ્યો તે સાંભળીને પરિષદમાંના કેટલાક ભવ્ય જીવોને ચારિત્ર લેવાના સુંદર પરિણામ થઈ આવ્યાં, કંઈકને દેશવિરતિ (શ્રાવકનાં વ્રત) લેવાના ભાવ થઈ આવ્યા, કંઈક જીવોનું મિથ્યાત્વ નાશ પામ્યું, કેટલાક જીવોના રાગદ્વેષ વિગેરે વિકારો પાતળા પડી ગયા, કંઈક જીવોને ભદ્રક ભાવ પ્રાપ્ત થયો. એવી રીતે આચાર્ય ભગવાનના ઉપદેશોના લાભ લઈ સર્વે તેઓશ્રીને પગે પડ્યા અને બોલવા લાગ્યા “હ્રુહામો જ્ઞાનહિમ્” આપ સાહેબ આજ્ઞા કરો! જેમ કહો તેમ કરવા અમે તૈયાર છીએ.”

હવે તે વખતે મારા પિતા નરવાહન રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે આવા યુવાન અને રૂપવંત કુમારે બાલ વયમાં શા કારણથી દીક્ષા લીધી હશે તે સંબંધી સવાલ પૂછવાનું મેં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે હવે હું પ્રશ્ન કરું. પછી પોતાના બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવી વંદના કરીને મારા પિતાશ્રી બોલ્યા “મહાત્મન! મનુષ્યોમાં આપનું અસાધારણ સુંદર રૂપ છે અને આપનો ચહેરો જોતાં આપ મહા ઐશ્વર્યવાન જણાવ્યો છો, છતાં ભગવન! આપ પૂજ્ય મહાત્માએ ભર યુવાવસ્થામાં આવો વૈરાગ્ય આદર્યો છે તો તેમ થવાનું કારણ શું બન્યું તે કૃપા કરીને અમને જણાવો!”

આચાર્ય મહારાજે કહ્યું “રાજન! મને સંસારપરથી વૈરાગ્ય આવવાનું કારણ શું થયું હતું તે જાણવાનું તમને કૌતુક છે તો હું મને વૈરાગ્ય થવાનું કારણ તમોને કહું છું તે બરાબર સાંભળો. પરંતુ રાજન!

આત્મસ્તુતિ: પરનિન્દા, પૂર્વક્રીડિતકીર્તનમ્ ।

વિરુદ્ધમેતદ્રાજેન્દ્ર ! સાધૂનાં ત્રયમપ્યલમ્ ॥ ૧ ॥

જોકે સાધુઓને માટે ત્રણ આખતનો^૩ ખાસ નિષેધ કરવામાં આવ્યો.

૧ નિરૂપક્રમ કર્મ એટલે નિકાચત કર્મ. આવાં કર્મ ઉદયમાં ભોગવવાં જ પડે છે, પણ શુદ્ધ માર્ગે વર્તન કરવાથી એવાં કર્મોના નવીન બંધ થતો નથી અને નવીન બંધ અટકે તો પણ ધણું છે.

૨ સર્વવિરતિ કે દેશવિરતિ લેવામાં પણ શુરઆજ્ઞાની જરૂર છે. આ વાત જોના અધિકારીઓ સમજે છે.

૩ વર્તમાન કાળમાં આ આખત બહુધા વીસરાઈ જતી જોવામાં આવે છે તે પર લક્ષ્ય રાખવું એના અધિકારીઓને યોગ્ય છે.

છે: (૧) આત્મસ્તુતિ (૩) પારકી નિંદા અને (૩) પૂર્વકાળમાં આનંદ-ક્રીડા કરી હોય તેની કથા અન્ય પાસે કરવી તે. આ ત્રણે બાબત સાધુના આચારથી વિરુદ્ધ છે અને માફ ચરિત્ર કહેવામાં એ આત્મસ્તુતિ, પરનિંદા અને પૂર્વક્રીડિતનું કીર્તન થઇ જાય તેમ છે તેથી માફ ચરિત્ર કહેવું એ એક રીતે મને યોગ્ય લાગતું નથી.”

નરવાહન—“સાહેબ ! આ પ્રમાણે કહીને તો આપનું ચરિત્ર સાંભળવા માટે મને જે જિજ્ઞાસા થઇ હતી તેમાં આપે ઘણો જ વધારો કર્યો છે, માટે હવે તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપનું ચરિત્ર જરૂર કહો.

રાજાને આવો આગ્રહ જાણીને અને પોતાના વૈરાગ્યનું કારણ કહી સંભળાવવાથી રાજાને તેમજ બીજાને પ્રબોધ થવાનું કારણ જાણીને મધ્યસ્થ વૃત્તિએ આચાર્ય મહારાજે પોતાનું ચરિત્ર કહેવા માંડ્યું.

‘વિચક્ષણાચાર્ય ચરિત્ર.

રસના પ્રબંધ.

અગૃહીતસંકેતા ! તાર પછી હું (રિપુદામણ) પણ સાંભળુ તેવી રીતે મારા પિતા નરવાહન સમક્ષ વિચક્ષણાચાર્ય પોતાનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

પરિવાર પરિચય.

ભૂતળ નગર.	મલસંચય } રાજા રાણી. તેના પુત્રો શુભોદય. }
	તત્પત્નિ } અશુભોદય. }
	શુભોદય-નિજચારિતા પુત્ર ... વિચક્ષણ.
	અશુભોદય-સ્વયોગ્યતા પુત્ર ... જડ.
નિર્મળચિત્ત નગર.	મલસંચય } રાજા રાણી-તેનો પુત્ર ... વિમર્શ. }
	સુંદરતા } તેની પુત્રી ... બુદ્ધિદેવી. }
	વિચક્ષણ-બુદ્ધિદેવીનો પુત્ર પ્રકર્ષ.
	વિમર્શ પ્રકર્ષ. ... મામા સાણેજ.

૧ અહીંથી રસનાની કથા બહુ રસથી રાડ થાય છે. તેમાં વિમર્શ પ્રકર્ષને જન્મ-તાનું અદ્ભુત સ્વરૂપ બતાવશે. રિપુદામણની હકીકત હવે છેલ્લાં બે પ્રકરણમાં આવશે. આખા ગ્રંથમાં આ વિચક્ષણાચાર્યનું ચરિત્ર-રસનાપ્રબંધ સર્વથી વધારે રસિક છે એમ માફ માનવું છે.

લોકમાં અનેક પ્રકારના 'વૃત્તાંતોથી ભરપૂર આદિ અને અંત' વગરનું અત્યંત સુંદર 'ભૂતળ' નામનું નગર છે. એ નગરમાં 'મલસંચય' નામના રાજા રાજ્ય કરે છે. એ રાજા ત્રણ ભુવનમાં ઘણી વિખ્યાતિ પામેલ છે, દેવતાઓના પણ નાયક છે. એનો પ્રતાપ એટલો ઉગ્ર છે કે એ જે કંઈ હુકમ કરે તે સર્વને માન્ય કરવો પડે છે. સારાં અથવા ખરાબ કામોમાં સર્વદા ધ્યાન રાખનારી એ રાજાને તત્પક્ષિ' નામની મહાદેવી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ મલસંચય રાજા અને તત્પક્ષિ રાણીને પોતાના સુંદર વર્તનથી દુનિયાને આનંદ ઉપજાવનારો એક શુભોદય' નામનો જગપ્રખ્યાત પુત્ર છે, તેમ જ સર્વ લોકોને અત્યંત સંતાપ કરનાર એ જ રાજા રાણીનો બીજો અશુભોદય નામનો પણ જગપ્રખ્યાત પુત્ર છે.

એ શુભોદય કુમારને પોતાના પતિ ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખનારી, પતિવ્રતા, અત્યંત રૂપાળી અને લોકપ્રિય, કમળ જેવી ચપળ અને સુંદર આંખોવાળી 'નિજઆરૂતા' નામની સ્ત્રી છે; તેમ જ અશુભોદય

૧ વૃત્તાંત શ્લેષ છે: (૧) નગર પક્ષે હકીકત; (૨) સામાન્ય વાર્તામાં બનાવો. એ નગરમાં અનેક બનાવો બન્યા કરતા હતા.

૨ નિધનનો અર્થ અંત થાય છે. મુળમાં 'બનાદિનિધન' એવો પાઠ છે એટલે આદિ અને અંતવગરનું. કહેવાની મતલબ એ છે કે એ નગર (શાશ્વત) સર્વકાળ છે જ, જગત્ છે સાંસુધી એ નગર પણ છે જ.

૩ ભૂતળ: એટલે પૃથ્વીતળ. એ નગર આ પૃથ્વીપર કોઈ પણ જગ્યાએ કદાપી હો તો ચાલે તેવું છે. આગળ ચાલતાં આ નામની સત્યતા સ્પષ્ટ સમજાશે.

૪ મલસંચય: એ કર્મરૂપ મેલનો સંચય બતાવે છે. કર્મ શુભ કે અશુભ એકઠાં થયાં હોય તે દેવોપર પણ આધિપત્ય ભોગવે છે અને તેની આજ્ઞા-તેનું કૃત ઉલ્લંઘી શકાય નહિ તેવા જ પ્રકારનું હોય છે.

૫ તત્પક્ષિ: એ કર્મની પરિપાક સ્થિતિને અત્ર રાણી બનાવી છે. મલસંચય એ કર્મખંઠ છે; શુભોદય અશુભોદય એ તેનો ઉદય છે અને તત્પક્ષિ પરિપાક દશા છે.

૬ શુભોદય, અશુભોદય: આ બન્ને પુત્રો સારાં અને ખરાબ કર્મનો ઉદય સૂચવે છે.

૭ નિજઆરૂતા: સારાપણાની નિશાની છે. સ્વતઃ સારી જ છે અને સારી જણાય છે. (good by self). એને ગુજરાતીમાં 'આપભલાઈ' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કુમારને સર્વપ્રાણીઓને મોટો સંતાપ કરનાર અત્યંત ભયંકર 'સ્વયો-
ગ્યતા' નામની સ્ત્રી છે.

સમય સંપૂર્ણ પરિપક્વ થયે નિજચારતા સાથે શુભોદયનો સં-
બંધ થતાં તેઓથી વિચક્ષણ નામના પુત્રનો જન્મ થયો અને તેવી જ
રીતે કાળ બરાબર પૂરો થતાં સ્વયોગ્યતા સાથે અશુભોદયનો યોગ
થવાથી જન્મ નામનો અત્યંત અધમ પુત્ર જન્મ્યો.

હવે એ વિચક્ષણ કુમાર વયમાં વધતો વધતો પોતાના સહગુણોમાં
દરેક ક્ષણે વધારો કરતો ગયો. 'માર્ગાનુસારી'માં જે
વિચક્ષણ. ગુણો હોય તે સર્વથી તે વાકેફગાર હતો, ગુરુવર્જની
તે નિરંતર પૂજા (ભક્તિ) કરનારો હતો, મહા
બુદ્ધિશાળી હતો, ઉત્કૃષ્ટ ગુણ તરફ પ્રેમવૃત્તિવાળો હતો, ઘણો હુશિ-
યાર હતો, પોતાનું સાધ્ય શું છે તે બરાબર સમજેલો હતો, પોતાની
દંદ્રિયોપર તેણે વિજય પ્રાપ્ત કરેલ હતો, ઉત્તમ આચારો પાળવામાં
તે તત્પર રહેનારો હતો, ઘણી ધીરજવાળો હતો, સારી વસ્તુઓનો
ભોગ કરનારો હતો, મિત્રતા કર્યા પછી બરાબર વળગી રહે તેવો હતો,
સુદેવની હોંસથી પૂજા કરનારો હતો, મોટો દાનેશ્વરી હતો, પોતાના
અને પારકા મનના ભાવોને તુરત જાણી જાય તેવો હતો, સત્ય બો-
લનાર હતો, ઘણો જ નમ્ર હતો, પોતાપર પ્રેમ રાખનાર ઉપર વાત્સલ્ય
ભાવવાળો હતો, ક્ષમાની મુખ્યતા રાખનાર હતો, મધ્યસ્થ વૃત્તિએ
સર્વ કામ કરનાર હતો, પ્રાણીઓની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં કટપવૃક્ષ

૧ સ્વયોગ્યતા: પોતામાં લાયકાત ન છતાં માનનારી, લાયકાત સ્થાપન
કરનારી, મોટી વાતો કરવાવાળી (a braggard, asserting oneself).

૨ કર્મ સત્તામાં હોય પણ પરિપાક થાય-વિપાકકાળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ
તેનો ઉદય થાય છે. અહીં પોતાની ચારતા-શુભકર્મોનો ઉદય થવાનો પ્રાપ્ત થતાં
વિચક્ષણ કુમારનો જન્મ થાય છે.

૩ વિચક્ષણ: વિદ્વાન, ઊંડી સમજણ કુશળતાવાળો. એના ચરિત્રથી નામની
સાર્થકતા જણાશે.

૪ જન્મ: અક્ષલ વગરનો, દીર્ઘદૃષ્ટિ વગરનો, મૂર્ખ. આવા પ્રાણીનું રૂપક છે.
એના ચરિત્રથી એ નામની પણ સાર્થકતા આગળ જણાશે.

૫ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં પ્રાણી માર્ગાનુસારી થાય છે—રસ્તાપર
આવે છે. એનાં ૩૬ ગુણો છે. એ પર વિવેચન શ્રી યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં છે,
એ ગુણોમાંના ઘણા બરા ગુણો આ વિચક્ષણ કુમારમાં છે એમ અત્ર બતાવ્યું છે.
જુઓ—હેમચંદ્ર-યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૧ શ્લોક ૪૭ થી ૫૬. એ શ્લોકો ઉપર 'શ્રાદ્ધ ગુણ
વિવરણ' નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ શ્રી જિનમંડન ગણીએ બતાવ્યો છે.

જેવો હતો, ધર્મ ઉપર એક દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર હતો, શુદ્ધ આત્મ-
જીવન માળનાર હતો, કોઈ પણ પ્રકારની આકૃત આવી પડે ત્યારે
પણ બીલકુલ ખેદ કરનાર ન હોતો, સ્થાનોની કિંમત અને તેના
તક્ષવતનો જાણકાર હતો, કદાચ (હઠવાદ)થી રહિત હતો, સર્વ શાસ્ત્રના
તત્ત્વોનો સારી રીતે જાણકાર હતો, બોલવામાં બહુ કુશળ હતો, ની-
તિના સર્વ માર્ગોમાં ઘણી પ્રવીણતા મેળવેલ હોવાને લીધે શત્રુઓપર
મોટો ત્રાસ પાડનાર હતો, પોતાના ગુણોનો કદિપણ ગર્વ નહિ કરનાર
હતો, પરનિંદાથી સર્વથા મુક્ત હતો, ગમે તેટલી સંપત્તિ મળી આવે
તો પણ તેથી હર્ષમાં ન આવી જાય તેવો હતો અને જાણે પારકાની
ખાતર જ જન્મ્યો હોય નહિ તેવો ખરેખરો પરોપકારી હતો. એ
વિચક્ષણ કુમારનું વધારે શું વર્ણન કરવું? ટુંકામાં કહીએ તો મનુષ્યમાં
જે સદ્ગુણોનું અનેક સ્થાને વર્ણન કરવામાં આવે છે તે સર્વ સદ્ગુણો
આ વિચક્ષણ કુમારમાં ભરેલા હતા.

હવે પેલા અશુભોદયનો છોકરો જડ કુમાર વધતો વધતો કેવો
થયો તે હકીકત પણ સાંભળો: તે તદ્દન વિપરીત
જડ. મનવાળો, સત્ય પવિત્રતા અને સંતોષથી તદ્દન રહિત,
વારંવાર માયા કપટ કરનારો, ચાડી ખાનારો, બા-
યલા જેવો, સાધુઓની નિંદા કરનારો, વારંવાર ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરનારો,
અત્યંત પાપાત્મા, ગુરુ અને દેવની નિંદા કરનારો, જીવું બોલનારો,
લોભીપણને લીધે તદ્દન અંધ થઈ ગયેલો, પારકાના ચિત્તને ભેદી
નાખનારો (અન્યને ખેદ કરાવનારો), મનમાં કાંઈક, બોલવામાં કાંઈક
અને ચેષ્ટા તદ્દન જૂદા પ્રકારની-એવી ઉલટી સુલટી રીતે સર્વ વિચાર
વર્તન અને ઉચ્ચાર કરનારો, પારકાની સંપત્તિ જોઈને બળી મરનારો,
પારકાને આપત્તિ થતી જોઈને આનંદ માનનારો, અભિમાનથી પોતાને
ઘણો મોટો માની કુલાઈ ગયેલો, નિરંતર ક્રોધથી ધમધમતો,
દરેકની તરફ દાંત કચકચાવીને બોલવાની ટેવવાળો, નિરંતર પોતાની
બડાઈઓ હાંકવાવાળો, વારંવાર રાગ અને દ્વેષને વશ પડનારો અને
એવી રીતે સર્વ આપત્તિમાં એટલો ખરાબ માર્ગે ઉતરી ગયેલો કે તેનું
વર્ણન જ કરી શકાય નહીં; ટુંકામાં કહીએ તો એક ખરાબમાં
ખરાબ દુર્જનમાં જેટલા દોષો કહી શકાય તેટલા સર્વ દોષો આ
જડ કુમારમાં એક સાથે આવીને વાસો કરી રહ્યા હતા.

એ વિચક્ષણ કુમાર અને જડ કુમાર પોતપોતાનાં ઘર (જીવન)-

માં સારી રીતે લાલનપાલન કરાતા ઉછરતા ગયા અને વૃદ્ધિ પામતાં યૌવન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા.

સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ, ઉત્તમ ગુણુરત્નોના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ એક નિર્મળચિત્ત^૧ નામનું ઉત્તમ નગર છે. આ અંતરંગ

શુદ્ધિ-વિચ- નગરમાં મલક્ષય^૨ નામના રાજા રાજ્ય કરે છે.
ક્ષણનું લક્ષ. એ અનેક સદ્ગુણુરત્નોને જન્મ આપનાર અને સર્વ

રત્નોનું પોષણ કરનાર છે. એ મલક્ષય રાજાને અત્યંત વહાલી સુંદરતા નામની પટ્ટરાણી છે જે સર્વ અંગે અત્યંત સુંદર અને ઉપર જણાવેલા સદ્ગુણો (સદ્ગુણો)ને વધારનારી છે. એ મલક્ષય રાજા અને સુંદરતા રાણીને સમય પરિપાક થયે એક કમળપત્રની જેવી આંખોવાળી ગુણુના ભંડાર રૂપ અને કુળની આબરૂને વધારનારી શુદ્ધિ નામની પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ. એ રાજારાણીએ બહુ વિચાર કરીને પોતાની દીકરી શુદ્ધિને તેને યોગ્ય ગુણુ અને રૂપવાળા કુમાર વિચક્ષણુ તરફ મોકલી આપી અને તે શુદ્ધિ પાણુ બરાબર તપાસ કરીને પોતાની હોંસથી કુમાર વિચક્ષણુને સ્વેચ્છાથી વરી. એ વિચક્ષણુ કુમારે મહાત્ આઠંબર અને હર્ષપૂર્વક શુદ્ધિ કન્યા સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું. તે સદ્ગુણુશીલ ભાર્યા ઉપર તેને બહુ પ્રીતિ થઈ.

વિચક્ષણુ કુમાર મનનાં અનેક પ્રકારનાં (માનસિક) સુખો શુદ્ધિ પત્ની સાથે ભોગવતો આનંદમાં દિવસો પસાર કરે છે. હવે એ મલક્ષય રાજાને વિમર્શ નામનો વિમર્શ-પ્રકર્ષ. પુત્ર છે. તેને રાજાએ પોતાની શુદ્ધિ દીકરીની તપાસ કરવા-તેના બબર અંતર પૂછવા સાડ મોકલ્યો. એ વિમર્શ કુમારને પોતાની બહેન શુદ્ધિ ઉપર વણો સેહ હોવાથી તેની પાસે આવીને

૧ નિર્મળચિત્ત: એટલે પાપ વગરનું મન. વિશુદ્ધ મન. એ અંતરંગ સૃષ્ટિમાં નગર છે.

૨ મલક્ષય: કર્મ મેલનો ક્ષય-નાશ. નિર્જરા. અંતરંગ રાજ્યનું રૂપક. નિર્મળ-ચિત્તમાં તો મળનો-પાપનો ક્ષય જ થાય.

૩ સુંદરતા: સૌંદર્ય. આંતર વિશુદ્ધિ. નિર્મળચિત્તમાં મલક્ષય રાજાને ધરે સૌંદર્યરૂપ પત્ની હોય તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે.

૪ શુદ્ધિ: મનની નિર્મળતાથી પાપનાશને પરિણામે સદ્ગુણુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો જન્મ થાય છે. તે અંતરંગ સૃષ્ટિ છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું.

૫ વિમર્શ: એટલે વિચાર. નિર્મળચિત્તમાંથી મલક્ષય થઈ ગયા પછી શુદ્ધિની સામે જ્યારે વિચાર આવે ત્યારે વિચક્ષણુતામાં ખામી રહે નહિ. આ અત્યંત જીવો બાવ છે તે સમજવા ચત્ત કરશો.

ઘણા આનંદથી તેની સમીપે રહ્યો. યુદ્ધિને પણ પોતાના વિમર્શ અંધુ ઉપર બહુ એક હોવાથી અને વળી પતિ તરફથી તેને બહુ સન્માન મળતું હોવાથી તથા પોતાપર તેના ઘણા પ્રેમ હોવાથી તેના મનમાં તેના આવવાથી ઘણો આનંદ થયો હતો. એવી સુંદર પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધિદેવીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. સંપૂર્ણ સમય થતાં ગર્ભ પરિપાક-દશાને પામ્યો, એટલે તેણે એક અત્યંત દીપતા શરીર-અવયવોવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. એનું 'પ્રકર્ષ' નામ રાખવામાં આવ્યું. યુદ્ધિ-દેવીનો આ પ્રકર્ષ નામનો પુત્ર દીવસે દીવસે વધતો ગયો, ગુણોમાં તે તેના પિતા વિચક્ષણ જેવો જ હતો અને તેના મામા વિમર્શનો તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો.^૧

પ્રકરણ ૭ મું.

રસના-લોલતા.

વદન કોટરમાં આવેલા બીલનું વર્ણન.
તેમાં દાસી સાથે રહેલ સુંદર યૌવના.
તેણે જડ વિચક્ષણપર કરેલી અસર.

એ ક દિવસ વિચક્ષણ કુમાર અને જડ કુમાર પોતાના મનોહર વદનકોટર નામના બગીચામાં સાથે ગયા. ત્યાં પોતાની હોંસમાં આવે તે પ્રમાણે ખાતા પીતા લહેર કરતાં ખુશીથી તેઓ કેટલોક કાળ રહ્યા. એ વદનકોટર બગીચામાં મોગરાના જેવા ઘોળા આડા

૧ પ્રકર્ષ: ઉચ્ચતા, આગળ વધવાપણું (Progressive excellence).

૨ યુદ્ધિ અને વિચક્ષણતાનો પુત્ર, નિર્મેળચિત નગરના મલકય અને સુંદરતાનો પોત્ર-એટલે પછી ગુણ અને ગુણવૃદ્ધિમાં ખામી હોય જ નહિ, તેમાં વળી નામે અને ગુણે પ્રકર્ષ એટલે દિવસાતુદિવસ સર્વ બાબતમાં ઉત્કર્ષ મેળવનાર હોય તેમાં નવાઈ નથી.

૩ વદનકોટર: પોતાના મહોનું કોટર એટલે કાલું. મતલબ તેઓ છોડાની નજીક આવ્યા. અલંકારિક ભાષામાં આખી વાર્તા છે.

અવળા ચીરાવાળા સુંદર ^૧ઝાડોની બે મળની હારે તેઓના જોવામાં આવી. તેઓ કૌતુકથી એ ઝાડની એવડી ઘટાની અંદર પેઢા તો ત્યાં તેઓએ એક મોટું બીલ (રાફરો-ગુફા) જોયું અને તે એટલું ઊંડું હતું કે એના છેડે ક્યાં હશે તે જણાતું પણ ન હોતું. આવું જબરજસ્ત બીલ જોઈને તે શું હશે તે આંખો ફાડી ફાડીને આશ્ચર્યથી બન્ને કુમારો જોવા લાગ્યા. ઘણા વખત સુધી એ બીલને ધારી ધારીને જોતાં તેમાંથી એક રાતા વર્ણુવાળી મનોહર લલના-સ્ત્રી પોતાની દાસી સાથે બહાર નીકળી આવતી તેઓના જોવામાં આવી. આવી રીતે એકએક બહાર આવતી ઘણી સુંદર સ્ત્રીને જોઈને જડ કુમાર પોતાના મનમાં ઘણો હર્ષ પામ્યો અને વિપરીત અંતઃકરણવાળો થઈ તે વિચાર કરવા લાગ્યો-અરે ! આ તો કોઈ અપૂર્વ સ્ત્રી છે ! આવી ઉત્તમ સ્ત્રી મેં કદિ જોઈ નથી ! અહો ! શી એની સુંદરતા ! કેવી રમણીય આકૃતિ ! કેવું

મનોહર રૂપ ! કેવા સુંદર આકર્ષક ગુણો ! અરે એ તે પર રમણીની શું કોઈ દેવની દેવી સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ આ મૃત્યુ-જડપર અસર.

લોકમાં આવેલી હશે અથવા તો શું પાતાળમાંથી નીકળીને નાગકન્યા અહીં આવી હશે ! અથવા તો નહિ નહિ ! મારો એ વિચાર બરાબર નથી ! સ્વર્ગમાં અથવા પાતાળમાં પણ આવી સુંદર સ્ત્રી ક્યાંથી હોય ? અને મૃત્યુલોકમાં તો આવી સ્ત્રીની વાર્તા પણ ક્યાંથી થઈ શકે ? મને તો એમ લાગે છે કે એને સારામાં સારા પરમાણુઓ વડે વિધિ (નસીબ-બ્રહ્મા)એ મારે માટે ખાસ મારા ઉપર સંતુષ્ટ થઈને બનાવી છે ! વળી એ બાળાની સાથે કોઈ પુરૂષ જણાતો નથી અને તે બાળા ચપળ દૃષ્ટિથી મારી સામું વારંવાર જોવા કરે છે તેથી મારે માટે જ તેને બનાવીને આ વનમાં મૂકી હશે !! માટે હવે એ બાલિકાની નજીક જઈને એના નામની બરાબર પરીક્ષા કરું અને તેને સ્વીકારી લઉં ! બીજો આરો અવળો વિચાર કરવો શા કામનો ?

વિચક્ષણ કુમારે પણ વદનકોટરમાં આવેલા મોટા બીલમાંથી નીકળતી એ સુંદર બાળાને જોઈ કે તરત તેના મ-પરરમણીએ કરેલી નમાં વિચાર આવ્યો કે-એક તો આ પારકી સ્ત્રી વિચક્ષણપર અસર. છે, એકલી છે, જંગલમાં છે અને મનોહર છે-એવી સ્થિતિમાં એની સામું રાગથી જોવું યોગ્ય નથી તેમ-

૧ મહોમાં દાંતની બે હારે છે તેનું આ રૂપક છે.

૨ તાજડું અને નીચેના ભાગનો પોલાણનો દાંતોની પકવાડેનો ભાગ.

એની એકાંત સ્થિતિમાં એકલી પારખી સ્ત્રી સાથે ભાષણ કરવું પણ
શકિત નથી, કારણ કે—

યતઃ સન્માર્ગરક્તાનાં, વ્રતમેતન્મહાત્મનઃ ।

પરસ્મિયં પુરો દૃષ્ટ્વા, યાન્ત્યધોમુસ્તદૃષ્ટયઃ ॥ ૧ ॥

ઉત્તમ માર્ગે ચાલનારા મહાત્મા પુરૂષોનું એ વ્રત હોય છે કે
જ્યારે પણ તેઓ પોતાની સાથે પારખી સ્ત્રીને જુએ છે ત્યારે નીચે
મૂંઝે જમીન તરફ નજર કરીને તેઓ ચાલ્યા જાય છે. માટે હવે
આ સ્થાનેથી ચાલ્યા જવું એ સાફ છે, એ બાબતમાં બીજે વિચાર
કરવામાં સાર નથી—આવો વિચાર કરી તેણે જડ કુમારને હાથ
ખેંચ્યો અને ચાલવા માંડ્યું. વિચક્ષણ કુમાર કાંઈક બળવાન હોવાથી તેણે
જ્યારે જડનો હાથ ખેંચ્યો અને ત્યાંથી પસાર થવાની સંજ્ઞા કરી ત્યારે
બંધે પોતાનું સર્વ નાશ પામી ગયું હોય નહિ તેમ જડકુમારને મોટે
ખેદ થયો.

દાસીએ પાથરેલી જળ,

કુમારને પાછા બોલાવ્યા,

રસના સાથે કરાવેલ પરિચય.

પોતાની વાત પણ કરી નાખી,

હવે વિચક્ષણ અને જડ કુમાર જરા દૂર ગયા ત્યાં તો પેલી સુંદર
સ્ત્રી સાથે જે દાસી હતી તે તેઓની પછવાડે દોડતી આવી, અને
દૂરથી જ પોકાર કરી કહેવા લાગી.

દાસી—“બચાવો ! મારા પ્રભુ ! મને બચાવો ! અરે ! હું મંદ
ભાગ્યવાળી મરી જઉં છું ! મારો બચાવ કરો, બચાવ કરો !”

જડ કુમારે તેના તરફ પાછા વળીને જોયું અને તેને કહ્યું “સું-
દરી ! જરા પણ ભય રાખ નહિ ! તને કોનાથી ભય થયો છે તે મને
જણાવ.”

દાસી—“અરે સાહેબ ! આપ બન્ને ગૃહસ્થો મારી શેઠાણીને
મૂકીને ચાલતા થયા એટલે એ બાપડીને તો મૂર્છા આવી ગઈ છે
અને મરવા પડી છે. એ તો અત્યારે ભોંભેગી (જમીન સરસી) થઈ
ગઈ છે. મહેરબાની કરીને પ્રથમ આપ બન્ને એની નજીક આવો. તમે
તેની પાસે રહેશો એટલે મારી શેઠાણીની તળીઅત બરાબર થઈ જશે.
એમની તળીઅત સારી થઈ ગયા પછી હું જરા નિશ્ચિત થઈને
તમારી પાસે એનું સર્વ સ્વરૂપ બરાબર જણાવીશ.”

જડે વિચક્ષણ કુમાર તરફ નોંધને કહ્યું “ચાલો, આપણે એની શેઠાણી પાસે જઈએ. તેને સ્વસ્થ થવા દો. પછી આ દાસી પણ નિશ્ચિત થઈને એણે હમણા જણાવ્યું તેમ એની શેઠાણીની સર્વ હકીકત આપણને જણાવશે. એમાં શું વાંધો છે?”

વિચક્ષણ કુમારે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે—આ વાત મને તો ઠીક લાગતી નથી, આ દાસી મને તો ઘણી લુચ્ચી અને ધુતારી જણાય છે. વળી એ સ્વભાવે ઘણી ચંચળ દેખાય છે તેથી તે જરૂર અમને છેતરશે. અથવા ચાલ ને, જોઈ તો ખરો કે એ ત્યાં જઈને શું બોલે છે? મને તો કદિ પણ છેતરી શકે એવું નથી; માટે ચાલ, જઈ. મારે શંકા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને વિચક્ષણ કુમારે જડની તરફ નોંધ રસના પાસે જવાનું કબૂલ કર્યું. ત્યાર પછી વિચક્ષણ કુમાર અને જડ કુમાર પાછા વળ્યા અને રસના પાસે ગયા. તેઓ પાછા આવ્યા એટલે રસના જરા સ્વસ્થ થઈ. એને બરાબર શુદ્ધિમાં આવેલી નોંધને તેની દાસી આ બન્ને કુમારોને પગે પડી અને બોલી “આપે ઘણી કૃપા કરી! અહુ જ ઉપકાર કર્યો! આપે મારી શેઠાણીને જીવાડી અને તેથી મને પણ જીવતર આપ્યું.”

જડ—“અરે સુંદરી! આ તારી શેઠાણીનું નામ શું છે?”

દાસી—“મારી શેઠાણીનું પ્રભાતમાં લેવા યોગ્ય રસના^૧ નામ છે.”

જડ—“તું ક્યા નામથી ઓળખાય છે?”

દાસી—(લજ્જા પૂર્વક)—“લોહો મને લોલતા નામે ઓળખે છે. આપને અને મારે તો ઘણા લાંબા સમયથી ઓળખાણ છે, પણ આપ આજે એ વાત વીસરી ગયા જણાઓ છો! માફ એ કમનસીબ છે! ખરેખર! હું શું કરું?”

જડ—“અરે! મારે તારી સાથે ઘણા વખતનો પરિચય કેવી રીતે છે?”

લોલતા દાસી—“એજ હકીકત મારે આપશ્રીને જણાવવાની છે.”

જડ—“બરાબર સારી રીતે જણાવ.”

૧ રસના: એટલે જીવડા—જીભ. રસેન્દ્રિય. હાલનો પ્રબંધ આ બીજી ઇન્દ્રિયનો ચાલે છે.

૨ લોલતા: મીઠાશ—તેમાં આસક્તિ. રસથી સબડકો લેતાં અને પ્રેમથી મીઠાઈ જમતાં જે સ્થૂળ આનંદ સંસારરસિક જીવોને થાય છે તે.

લોલતા દાસી—“આ મારી શેઠાણી પરમ યોગિની છે. એ જૂત અને ભવિષ્યના સર્વ બનાવો બરાબર જાણે છે અને સમજે છે. તેની મારા ઉપર ઘણી મહેરબાની હોવાથી હું પણ જૂની જોઈએ. તેમના જેવી જ થઈ છું. (જૂત ભવિષ્ય બરાબર જાણું છું.) જુઓ, વાત આ પ્રમાણે છે: ‘કર્મપરિણામ રાજના રાજ્યમાં એક અસંવ્યવહાર નામનું નગર છે. તમે બંને એ અસંવ્યવહાર નગરમાં ઘણો વખત રહ્યા હતા. ત્યાર પછી એ કર્મપરિણામ રાજના હુકમથી તમે બંને એકાક્ષિનિવાસ નગરે આવી પહોંચ્યા અને ત્યાર પછી તમે બંને વિકલાક્ષિનિવાસ નગરે આવ્યા. એ વિકલાક્ષિનિવાસ નગરમાં ત્રણ પાડાઓ છે અને તમને યાદ હોય તો તેના પહેલા પાડામાં દ્વિષ્ટીક (એ ઇન્દ્રિય) નામના કુળપુત્રો વસે છે.’ એ કુળપુત્રોમાં જ્યારે તમે વસતા હતા ત્યારે કર્મપરિણામ મહારાજનો બરાબર હુકમ ઉઠાવવાને લીધે રાજ્યે તમારા ઉપર રાજ થઈને આ વઢનકાટર નામનો બગીચો તમને ઇનામમાં આપ્યો, તમારી જીવાઈ માટે તમને તે અર્પણ કર્યો અને તે બગીચાના તમને માલીક બનાવ્યા. એ બગીચામાં આ એક મોટું ખીલ તો સાધારણ રીતે જ રહેલું છે. આ તો મારી ઉત્પત્તિની પૂર્વકાળની વાર્તા થઈ. ત્યાર પછી વિધિ (નસીબ) એ વિચાર કર્યો કે આ બંને આપડા બાઈડી વગરના છે તેથી તેઓ સુખે રહી શકતા નથી, તેથી તેઓને સુંદર સ્ત્રી પરણાવી આપું. દયા કરવામાં નિરંતર તત્પર રહેતા એ વિધિએ ત્યાર પછી તમારે માટે એ મહાખીલમાં મારી શેઠાણી (રસના)ને બનાવીને મૂકી દીધી અને મને (લોલતાને) તેની દાસી તરીકે બનાવી. આ પ્રમાણે હકીકત આપને વિદિત થાય.”

જહ કુમારે ઉપરની સર્વ હકીકત સાંભળીને વિચાર કર્યો કે—અહો ! આતો હું ધારતો હતો તેથી જ વાત નીકળી. આ રસનાને વિધિએ અમારે જ માટે બનાવી છે ! સાબાશ છે મારી બુદ્ધિને ! કેવી હકીકત મને એકદમ માલૂમ પડી આવી ! !

૧ કર્મપરિણામ રાજના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ. ૨૫૮-૨૬૨ નોટ્સ.

૨ જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૦ પરની નોટ. ના. ૨

૩ એકાક્ષિનિવાસ નગરના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૩૧૩.

૪ આ હકીકત ખીલ પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી બતાવાઈ ગઈ છે. જુઓ સદૃશ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ આઠમું.

૫ વિકલાક્ષિનિવાસ અને તેના પાડાઓના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૩૨૦

૬ જુઓ પૃ. ૩૨૧.

વિચક્ષણુ કુમારે મનમાં વિચાર કર્યો કે—આ વિધિ તે વળી કોણ છે? બરાબર સમજાય છે! એ તો મહારાજ 'કર્મપરિણામ જ હોવા બેઠાએ! બીજા તે કોનામાં આટલી બધી શક્તિ હોઈ શકે?

જડ (લોલતાને ઉદ્દેશીને)—“વારૂ તાર પછી શું થયું? તારી વાત આગળ ચલાવ.”

લોલતા દાસી—“કુમાર! તાર પછી મારી સાથે મારી શેઠાણી તમારી બન્નેની સાથે નાના પ્રકારના ખાવાના સારા પૂર્વ સ્મરણો. સારા પદાર્થો ખાતી, જૂદા જૂદા રસથી ભરપૂર પીણાંઓ પીતી અને મરજી આવે તેવી ચેષ્ટાઓ કરતી તમારી સાથે એ વિકલાક્ષનિવાસ નગરના ત્રણે પાડાઓમાં રહી અને તાર પછી પંચાક્ષનિવાસમાં આવેલ મનુજગતિ નગરમાં તથા તેવાં જ અન્ય સ્થાનોમાં પણ તમારી સાથે વિચરી. આવી રીતે ઘણા કાળથી એ રસનાદેવી તમારી સાથે છે તેથી તમારો એક ક્ષણ કાળ પણ વિરહ સહન કરી શકતી નથી અને કદાચ તમે એ આપડી-નો જરા પણ તિરસ્કાર કરો છો તો એને એકદમ મૂર્છા આવી જાય છે એટલો બધો તેને તમારા ઉપર પ્રેમ છે. આટલા માટે હું કહું છું કે મારે તમારી સાથે ઘણા કાળથી ઝોળખાણુ પીછાન છે. હવે આપને બન્નેને એ વાત બરાબર ધ્યાનમાં આવી હશે.”

જડકુમારની રસના લુબ્ધતા,

જડ કુમારે લોલતાની એવી વાર્તા સાંભળી ત્યારે તે તો મનમાં ઘણો જ રાજી થઈ ગયો અને જાણે પોતાના સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થયા હોય એમ માનવા લાગ્યો. પછી તેણે લોલતા દાસીને કહ્યું “મુંદરી! તું કહે છે તેમ હોય તો ભલે! તારી શેઠાણીને અમારા નગરમાં પ્રવેશ કરાવ. અમારા એક ભવ્ય રાજમહેલમાં પોતાનો નિવાસ કરીને તારી શેઠાણી ભલે તેને પવિત્ર કરે. પછી ઘણા કાળસુધી ત્યાં તારી શેઠાણી સાથે સુખે રહીશું.”

૧ વિધિ: નસીબ, બ્રહ્મા. તે પોતાનાં કર્મોનો ઉદય જ છે. હુંકામાં બહુ મુશ્કાળી વાત કરી છે.

૨ પંચાક્ષનિવાસ: અગાઉ પૃષ્ઠ ૩૨૪ માં પંચાક્ષપશુસંસ્થાન નગરનું વર્ણન આવ્યું છે તે પણ પંચાક્ષનિવાસ નગરનો ભાગ છે. મનુજગતિ નગરીનું વર્ણન પૃષ્ઠ ૨૫૨-૨૫૭ માં આવ્યું છે તે જુઓ.

લોલતા દાસી—“ નહિ સાહેબ ! આપ એવો હુકમ ન કરો. મારી શેઠાણી આ વદનકોટર અગીચાની બહાર કદિપણ નીકળેલ નથી અને તમે અગાઉ પણ એને અહીં ને અહીં જ પાળી પોષી છે, માટે હવે પણ એને એ જ ઠેકાણે રાખીને એની લાલના પાલના તમારે કરવી જોઈએ. કદિ બહાર નીકળેલ ન હોવાથી મારી શેઠાણી અન્યત્ર કોઈ પણ જગ્યાએ જઈ શકે તેમ નથી. ”

જડકુમાર—“ તું જેમ કહીશ તેમ કરવામાં આવશે. આ બાબતમાં તારૂં વચન સર્વથા પ્રમાણ છે, માટે તારી શેઠાણીને જે વાત ગમતી હોય તે તારે મને જણાવવી-કહી બતાવવી, જેથી તે પ્રમાણે સર્વ ગોઠવણ-વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. ”

લોલતા દાસી—“ બહુ કૃપા થઈ ! એમાં હવે મારે કહેવા જેવું શું બાકી રહે છે ? તમે અને મારી શેઠાણીની સારી રીતે લાલના પાલના કરી તેને રાજી રાખીને અસ્પલિત અમૃતમય સુખનો અનુભવ કરો. ”

વદનકોટરમાં રસનાને સ્થાન.

લોલતાનું ખાદ્યપાનમાં આકર્ષણ.

સ્વાદતૃપ્તિમાં માનેલી સુખસંપૂર્ણતા.

આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યા પછી જડકુમાર (પોતાના) વદનકોટરમાં રહેલી રસના દેવીને અત્યંત મોહથી લાલવા ખાદ્યપાનમાં. પાળવા લાગ્યો: તેને વારંવાર દૂધપાક, શેરડી, ખાંડ, દહીં, ઘી, ગોળ, સુંદર પકવાનો અને તેના બનાવેલાં સુંદર ખાદ્ય પદાર્થો, તેમજ દ્રાક્ષાદિના સુંદર પીણાઓ (દારૂ વિગેરે), વિચિત્ર પ્રકારનાં મધ, માંસ, મધથી અને લોકોમાં બીજા જે પ્રખ્યાત રસ ભરપૂર ખાણાં અને પીણાં મનાતાં હોય તે સર્વથી સારી રીતે હોંસથી મોહપૂર્વક ખાઈ પીને તેને આનંદ પમાડવા લાગ્યો. જ્યારે લાગ મળે ત્યારે સાંડે સાંડે ખાવું પીવું અને આનંદ કરવો એ જ માર્ગ તેણે રાખ્યો. એમ કરવામાં કદાચ કોઈ વખતે જરા તેનામાં ઓછાશ જણાય કે તરત જ લોલતા દાસી તેને પ્રેરણા કરીને કહેતી કે “મારી શેઠાણી અને આપની વહાલી સ્ત્રી દરરોજ આપને કહે તે પ્રમાણે તમે માંસનો આહાર કરો, દારૂ પીઓ, અને સુંદર મીઠાઈઓ જમો, એને સુંદર સ્વાદિષ્ટ શાક વિગેરે આપો-કારણ કે એવી વસ્તુઓ મારી શેઠાણીને બહુ ગમે છે. ” આવી રીતે લોલતા જે કહે તે સર્વ

જડકુમાર અમલમાં મૂકવા લાગ્યો અને તે જે ફરમાવે તે બાણે પોતાની ઉપર મહેરબાની કરતી હોય એમ માનતો હોંસથી અને આનંદથી સર્વ કરતો ગયો.

આવી રીતે રસના ભાર્યા ઉપર આસક્ત થઈ જવાથી જડ કુમારને દરરોજ અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરવી પડતી હતી, ઉપાધિમાં આનંદ. અનેક ખટપટો ઉઠાવવી પડતી હતી, કંઈક જાતની ગોઠવણો કરવી પડતી હતી, છતાં મોહને લીધે તે એમ જ માનતો હતો કે-અહો ! હું ઘણો પુણ્યશાળી છું, ખરેખરે ભાગ્યશાળી છું, માફક કામ બરાબર થઈ ગયું છે, અત્યારે આવી મુંદર સ્ત્રી મને પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી હું સુખરૂપ દરિયામાં રૂબરૂ માફક છું ! હાલમાં મારે જેવું સુખ છે તેવું ત્રણ લુવનમાં કોઈને પણ સુખ નથી, કારણ કે આવી મુંદર સ્ત્રી વગર દુનિયામાં સુખ થું હોઈ શકે ?

यतोऽलीकसुखास्वादपरिमोहितचेतनः ।

तदर्थं नास्ति तत्कर्म, यदर्थं नानुचेष्टते ॥

કહ્યું છે જે : તદન ખોટા સુખના સ્વાદમાં લંપટ થયેલા અને મોહમાં આસક્ત થઈ ગયેલા પ્રાણીને ખોટા સુખની પ્રાપ્તિની ખાતર એવું કોઈ પણ કામ નથી કે જે કરવામાં તેને કોઈ પણ પ્રકારે આંચકો આવતો હોય. આવી રીતે તે સ્ત્રીની લાલનાપાલનામાં આખો વખત પસાર કરતો બેઠને લોકો જડની મરકરી કરવા લાગ્યા કે “ખરેખર ! આ જડકુમાર તો જડભરત જેવોજ લાગે છે.

यतो धर्मार्थमोक्षेभ्यो, विमुखः पशुसन्निभः ।

रसनालालनोद्युक्तो न चेतयति किञ्चन ॥

કહ્યું છે જે : રસના ઇન્દ્રિયમાં લંપટ થયેલો પ્રાણી તેનું જ લાલન પાલન કરવામાં તત્પર થઈ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણે પુરુષાર્થોને છોડી દઈને પશુની માફક મનમાં કોઈ પણ આખતનો જરા પણ વિચાર કરતો નથી. માટે ખરેખર એ જડ જ જણાય છે.” લોકો આવી રીતે અનેક પ્રકારે હાંસી કરે, નિંદા કરે, તેની દરકાર કર્યા વગર જડકુમાર તો એ રસનામાં લુબ્ધ થઈ જઈને કોઈ પણ રીતે જરા પણ પાછો હજી નહીં અને પોતાનો અધો વખત રસનાની સેવામાં ગાળવા લાગ્યો.

૧ જડભરત : હાલે ચાલે નહિ તેવો. અક્કલ વગરનો. મંદ. એના હેવાલ માટે જુઓ ભાગવત-પંચમ સ્કંધ-અધ્યાય : ૯-૧૧.

વિચક્ષણ અને રસના.

લોલતાએ અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું અને તેની સાથે જહકુમારે સવાલ જવાબ કર્યાં તે સાંભળીને વિચક્ષણની મધ્યસ્થ મન રાખીને વિચક્ષણકુમારે પોતાના મ- વિચારણા. નમાં વિચાર કર્યો કે-આ (રસના) મારી સ્ત્રી છે તે વાત તો નિઃસંશય સાચી જણાય છે, કારણ કે તે મારા વદનકોટર વનમાં દેખાય છે, પરંતુ આ દાસી રસનાની લા- લનાપાલના કરવાની મને સૂચના કરે છે તે બાબત રીતસર બરાબર તપાસ કર્યા વગર અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી. કહ્યું છે જે:-

યતઃ સ્ત્રીવચ્ચનાદેવ, યો મૂઢાત્મા પ્રવર્તતે ।

કાર્યતત્ત્વમવિજ્ઞાય, તેનાનર્થો ન દુર્લભઃ ॥

હુકીકતનો સાર બરાબર સમજવા વગર જે મૂર્ખ પ્રાણી સ્ત્રીના વચનપર આધાર રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને અનર્થ થવો અશક્ય કે અસંભવિત નથી. તેથી લોલતા દાસી જ્યારે જ્યારે કાંઈ ખાવાના પદાર્થની માગણી કરે ત્યારે તેને ખાવાનું અનાદરથી આપવું અને તેવી રીતે વખત પસાર કરીને તેની બરાબર તપાસ કરવી-એટલે આ વાતમાં ખરેખરો સાર શું છે તે જણાઈ આવે.

ત્યાર પછી વિચક્ષણ કુમારે વિચારને પરિણામે નિર્ણય કર્યો કે એ રસના પોતાની સ્ત્રી છે તો તેને આહાર સાધારણ વિચક્ષણે આ- રીતે આપીને તેની પરિપાલના તો કરવી, પણ તેના દરેક માર્ગ. ઉપર કોઈ પ્રકારનો રાગ રાખવો નહિ અને તેને અંગે લોલતા (લોહુપતા-ગૃહિ)નો બીલકુલ આદર કરવો નહિ, તેમ જ એ સ્ત્રી ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ મૂકવો નહિ અને માત્ર ચાલુ વ્યવહાર જળવવા ખાતર પોતાની જરા પણ નિંદા ન થાય તેવા સીધા માર્ગને અનુસરીને રસનાને પોષવી, પણ તેને જરા પણ મોટું સ્થાન આપવું નહિ. એ પ્રમાણે કરેલા નિર્ણયને પરિણામે વિ- ચક્ષણકુમાર ધર્મ, અર્થ, અને કામ ત્રણે પુરૂષાર્થ એક સાથે સાધવા લાગ્યા; જહકુની જેમ સર્વ સંબંધીઓને તેણે વિસારી ન દીધા; એને લઈને વિદ્વાન અને સમજી વર્ગ એના તરફ પૂજ્ય ભાવથી જોવા

૧ દરેકને મુખમાં જીભ હોય છે. જીભ હોવાથી નુકસાન નથી, પણ તેમાં હુબ્ધતા થવાથી દોષવૃદ્ધિ થાય છે. આ બાબત સમજી વિચારવી.

લાગ્યો. વિચક્ષણ કુમારે એવી રીતે કેટલોક વખત આનંદમાં પસાર કર્યો. એ વિચક્ષણ કુમારને કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા વગરનો જાણીને તેમ જ પરાક્રમી જોઈને લોલતા દાસી એની પાસે કોઈ પણ પ્રકારની ચાચના કરતી જ નહિ, કારણ કે તે વિચક્ષણ કુમારનો અંદરનો ભાવ બરાબર સમજતી હતી. આવી રીતે લોલતા રહિત વિચક્ષણ કુમાર રસનાને પાળતો હતો, તેનો નિર્વાહ કર્યે જતો હતો, તો પણ તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ક્લેશ થતો ન હોતો અને નિરાંતે આનંદથી રહેતો હતો; કારણ કે દુરાત્મા જડને રસના (જીભ)ની લાલનાપાલના કરવામાં જે દોષો અને દુઃખો ઉત્પન્ન થતાં હતાં તેનું કારણ લોલતા-તેમાં શુદ્ધિ હતું અને વિચક્ષણ કુમારે તો લોલતા જ એકદમ દૂર કરી દીધી હતી તેથી જો કે તે રસનાનું પાલન કરતો હતો તો પણ તેને દોષ પ્રાપ્ત થતો ન હતો અને તેને કોઈ પણ અનર્થ પણ પ્રાપ્ત થતા ન હોતા.

જડના કુટુંબીઓની સલાહ.

હવે જરુકુમારે એક દિવસ પોતાની માતા સ્વયોગ્યતા અને પિતા અશુભોદયની પાસે રસના નામની સ્ત્રી પોતાને પ્રાપ્ત થઈ છે તે સંબંધી સર્વ હકીકત કહી બતાવી. તેઓએ જ્યારે પોતાના પુત્રને રસના ભાર્યા (લોલતા દાસી સાથે) મળવાની હકીકત જાણી ત્યારે તેમને ઘણો આનંદ થયો. પછી પુત્રપર મનમાં ઘણો જ પ્રેમ લાવીને તેમણે બન્નેએ જડને કહ્યું-“પુત્ર! અત્યારે તારા ખરેખરા પુણ્યનો ઉદય થયો છે, તેથી તારે યોગ્ય સ્ત્રી તને મળી આવી છે અને વળી એ સ્ત્રીની લાલનાપાલના કરવાનું કામ તું શરૂ પણ કરી દીધું છે-એ કામ તું ઘણું સાફ કર્યું! આ મુંદર સ્વરૂપવાળી તારી સુભાર્યા તને ઘણું સુખ આપે તેવી છે, તેથી પુત્ર! તારે રાતદિવસ તેની લાલનાપાલના કરવી.”

૧ આસક્તિ રહિત ભોજનમાં પરિણામે દુઃખ નથી, કેમકે આ સંસારમાં શરીર હોય ત્યાં સુધી ખાવા પીવાની તો જરૂર પડે જ છે; તેથી કાંઈ રસનાની અનર્થજનક પોષણ થતી નથી; પણ જો શુદ્ધિપૂર્વક રસ સાથે જિન્દગીને પોષવામાં આવે તો શારીરિક દુઃખો પણ ઘણાં યાય છે. વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેવી આ હકીકત છે.

૨ અશુભોદયને આનંદ જ થાય તેમ છે, કારણ રસનામાં પડી જાય તો પ્રાણી અશુભ કર્મની નિર્જરા પણ કરી શકે નહિ અને તેથી તેમને પૂરતો અવકાશ મળે. પોતાને યોગ્ય માનનાર (સ્વયોગ્યતા)ને અંગે આજ સ્થિતિ થાય છે.

૩ અશુભોદયના દષ્ટિબિન્દુથી.

આવી રીતે જહકુમાર પોતે એક તો સ્ત્રીની લાલનાપાલના કરવામાં તૈયાર થઈ રહ્યો હતો અને તેજ ધંધો લઈને બેઠો હતો અને તે ઉપરાંત વળી તેના માતપિતાએ પણ તેવી પ્રેરણા કરી, પછી વાતમાં આક્રી શું રહે? એક તો સ્ત્રી પોતે જ મદનના (કામદેવના) ઉન્માદથી ભરપૂર હોય અને તેમાં વળી તેવા જ પ્રસંગે મોર ટહુકા કરે, પછી ઉન્માદમાં આક્રી શું રહે? આથી જહકુમાર રસનાની લાલનાપાલના કરવામાં ઘણો જ વધારે આસક્ત થયો અને તેને પ્રસન્ન કરવા ખાતર પોતે અનેક પ્રકારની વિદંબણા સહન કરવા લાગ્યો.

વિચક્ષણ કુમારે રસના સંબંધી

કુટુંબીઓ સાથે ચલાવેલી ચર્ચા.

હવે વિચક્ષણ કુમારે પોતાની માતા નિજચારતા અને પિતા શુભોદય પાસે રસનાની પ્રાપ્તિ સંબંધી સર્વ હકીકત એક દિવસ કહી સંભળાવી. તે વખતે તેની ભાર્યા યુદ્ધિદેવી, પુત્ર પ્રકર્ષ અને સાળો વિમર્શ પણ સાથે જ હતા. તેમને પણ રસના ભાર્યાની પ્રાપ્તિ સંબંધી સર્વ હકીકત જણાવી.

સ્ત્રી સંબંધી શુભોદયના વિચારો.

તે વખતે^૧ શુભોદયે કહ્યું કે “પુત્ર! તને શું કહેવું? તું વસ્તુ-તત્વ બરાબર સમજે છે અને તેથી જ તું ખરેખરો વિચક્ષણ (કાલો-સમજી-દીર્ઘદષ્ટિ) કહેવાય છે; છતાં કુદરતી રીતે તને મારા તરફ બહુમાન છે તેથી તને ઉપદેશ આપવાની અને તે (બહુમાન)પ્રેરણા કરે છે માટે હું કહું છું તે બરાબર સાંભળ: સર્વ સ્ત્રીઓ પવનની જેવી ચંચળ^૨ હોય છે, સંધ્યાકાળના આકાશની યંજિત જેવી ક્ષણવારે રક્ત અને પછી વિરક્ત હોય છે, નદીની પેઠે પર્વત જેવા ઊંચા સ્થાનથી ઉત્પન્ન થઈ નીચગામિની હોય છે, કાચ (દર્પણ)માં

૧ ઉપર અશુભોદયના રસના સંબંધી વિચાર સાથે આ વિચારો સરખાવો.

૨ ચંચળ. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-સ્થિર નહિ તેવી; (૨) પવન પક્ષે-ચાલતો.

૩ રક્ત. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-આસક્ત, પ્રેમ બતાવનારી; (૨) આકાશ પક્ષે-રાહ. વિરક્ત. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-પ્રેમવગરની; (૨) આકાશ પક્ષે-રંગ-વગરનું. સંધ્યાનો રંગ જરા વખત રહી જાડી નય છે.

૪ નીચગામિની. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રીપક્ષે-અધમ પુરૂષ તરફ જનારી, તેની સાથે સંબંધ કરનારી; (૨) નદી પક્ષે-નીચે જનારી. નદીઓ પર્વત જેવા ઊંચા સ્થાનથી નીકળી નીચી નીચી જ નય છે.

દાખલ કરેલ મુખની પ્રતિમાની જેવી દુર્ગાદેવિ હોય છે, ઘણી કુટિલ-
તાથી ભરપૂર નાગને (સર્પોને) રાખવાના કરંડિયા
છે, કાળકૂટ જેવા મહા સખત વિપની વેલડી સમાન એકદમ
મરણને ઉત્પન્ન કરે તેવી છે, નરકના અત્યંત ભયંકર અગ્નિ
જેવો સંતાપ કરનારી છે, મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે તેવા શુભ ધ્યાન
અરેખરી દુરમત છે, મનમાં તે કાંઈક જૂઠા જ કાર્યની ચિંત
કરતી હોય છે, માયા કપટથી બાંધે છે કાંઈ બીજું જ,
કરે છે કાંઈ ત્રીજું જ, અને તે સર્વ વખત પુરૂષ પાસે જાણે તે
પતિવ્રતા શુદ્ધ સાધવી હોય તેવો દેખાવ કરે છે, ઇંદ્રભજની
વિદ્યાની પેઠે તે દૃષ્ટિને સારી રીતે આચ્છેદન કરે છે, અ-
ભક્ષના પિંડની પેઠે મનુષ્યના ચિત્તરૂપ લાખને દ્રાવ કરાવનારી
(પીગળાવનારી) હોય છે, સ્વાભાવિક પ્રકૃતિથી જ સર્વ પ્રાણીને
અરસપરસ વિરોધ કરનારી છે, બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ તેટલા માટે
સ્ત્રીઓને સંસારચક્રને ચલાવવાના કારણભૂત કહી છે, કોઈએ
દિવ્યામૃત જેવા અન્નનું ભોજન કર્યું હોય પણ જો તેમાં એક માખી
આવી જાય તો તે જેમ સર્વ ખાધેલ અન્નને વમન કરાવી બહાર
કાઢે છે તેવી રીતે એ પુરૂષના સર્વ વિવેકામૃતભોજનનું વમન ક-
રાવી દે છે, અસત્ય ભાષણ, સાહસિકપણું, કપટવૃત્તિ, લજ્જારહિત-
પણું, અતિ લોભીપણું, નિર્દયપણું, અપવિત્રપણું-એ શુભો(?)
સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે; વત્સ! તને વધારે વિવેચન
કરીને શું કહેવું? ટુંકામાં કહું તો આ દુનિયામાં જે કાંઈ દોષોના
સમૂહો રહેલા છે તે સર્વ એકલા કરીને સ્ત્રીરૂપ ભંડારમાં સર્વદા
ભરી રાખ્યા છે; તેટલા માટે જે પ્રાણી પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય
તેણે પોતાના આત્મા એ સ્ત્રીઓને ભરોસે ન રાખવો. હકીકત
સ્પષ્ટ કરવા માટે આટલી લંબાણુથી તને વાત કહી બતાવી. તને આ

૧ દુર્ગાદેવિ. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-જેને માખી-કળી ન શકાય તેવી; (૨)
દર્પણગત પ્રતિમા પક્ષે-જેને પકડી ન શકાય તેવી.

૨ કુટિલતા. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રીપક્ષે-વકતા, વાંકાઈ; (૨) સર્પ પક્ષે-ઝેરીલા-
પણું.

૩ મરણ. શ્લેષ: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-નાશ; (૨) સર્પ પક્ષે-મૃત્યુ.

૪ આચ્છેદન. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-કાપણું, છેદવું તે; (૨) ઇંદ્રભજ પક્ષે-
બળાતકારે જીતવી લેવું તે. અથવા આચ્છેદન-પાઠાંતર છે તેવો અર્થ-નજરખંધ-વાય છે.

૫ દ્રાવ. શ્લેષ છે: (૧) સ્ત્રી પક્ષે-ઉરકેરણી; (૨) લાખ પક્ષે-પીગળું તે.

રસના નામની ભાર્યા લોલતા દાસી સાથે મળી ગઈ છે તે મને તો સારી લાગતી નથી. તારો તે વળી એની સાથે જોગ ક્યાંથી થયો? હજુ તો એ ક્યાંથી આવી છે અને કોણ છે તે પણ જાણવામાં આવ્યું નથી, માટે એને સંઘરવા પહેલાં એના મૂળ સ્થાનની ખરાબર તપાસ કર.

અત્યન્તમમ્મત્તોऽપિ, મૂલશુદ્ધેરવેદકઃ ।

સ્ત્રીનામર્પિતસદ્ભાવઃ પ્રયાતિ નિધનં નરઃ ॥

પ્રાણી ગમે તેવો ખરાબર હોય, પણ જો તે સ્ત્રીના મૂળ વની ખરાબર તપાસ કરતો નથી, તેને ખરાબર ઓળખતો નથી, અને છતાં જો તેને પોતાનો હૃદયભાવ અર્પી દે છે તો આખરે તે જરૂર હેરાન થાય છે, નારા પામે છે અને પૂરો પસ્તાય છે.”

નિજચાડતા માતાના વિચારો.

નિજચાડતા માતાએ કહ્યું “વત્સ વિચક્ષણ! તારા પિતાએ જે વાત કરી છે અને જે સલાહ આપી છે તે તદન યોગ્ય છે. આ રસનાની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ છે તેની ખરાબર તપાસ કર. એમાં વાંધા જેવું શું છે? એનાં કૃળ, શીળ અને સ્વરૂપ ખરાબર જાણવાથી એને અનુસરવાનું કાર્ય વધારે સગવડતા ભરેલું થઈ પડશે. મતલબ કે એને ક્યારે અને કેટલું અનુસરવું એનો નિર્ણય કરવા માટે વિશેષ સાધનો મળી આવશે.”

બુદ્ધિદેવી વિગેરેની સલાહ.

‘બુદ્ધિદેવીએ કહ્યું—“આર્યપુત્ર! વડીલો જેમ આજ્ઞા કરે તેમ કરવું તે આપશ્રીને ઉચિત છે.

અલક્ષ્મીયવાક્યા હિ ગુરવઃ સન્પુરુષાણાં ભવન્તિ ।

“સજ્જન પુરૂષો વડીલના વાક્યનું કદિ પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી.”

પ્રકર્ષ (પુત્ર) કહેવા લાગ્યો. “પિતાજી! મારી માતા બુદ્ધિદેવીએ યોગ્ય વાત કહી છે.”

૧ વિચક્ષણ આચાર્ય પોતાની સર્વ વાતો કહે છે તે રિપુદામ્ન પણ સાંભળે છે. સંસારીત્વ પોતાના રિપુદામ્નના બવની સર્વ વાત સદાગમ સમક્ષ અમહીતસંકેતને ઉદ્દેશીને કહે છે. બુદ્ધિદેવી જાણ પ્રદેશમાં વિચક્ષણ કમારની યત્રી છે.

વિમર્શ કહેવા લાગ્યો—“આમાં અયોગ્ય બોલતાં જ કોને આવડે છે! મોળી વાત કરે તેવા કોણ છે? યોગ્ય પરીક્ષાપૂર્વક કરવામાં આવેલું સઘળું ઁંદર જ હોય છે.”

વિચારને પરિણામે રસનાની મૂળ-

શુદ્ધિ કરવા માટે થયેલો નિર્ણય.

તે માટે વિમર્શની થયેલી પસંદગી.

પ્રકર્ષનું મામા સાથે સહગામિત્વ.

વિચક્ષણ કુમારે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે—આ સર્વ સંબંધી વર્ગ જે સલાહ આપે છે તે બરાબર છે. વાત ખરી છે કે વિદ્વાન્ માણસે જે સ્ત્રીના કુળસંબંધી, શીળ સંબંધી અને આચારસંબંધી સર્વ હકીકત જાણી ન હોય તેને સંઘરવી યોગ્ય નથી, તેની સાથે પરિચય કરવો ઉચિત નથી અને તેના પર વિશ્વાસ મૂકવામાં કુલશીળ આચારની લાભ નથી. હવે આ રસનાની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ તપાસજરીલાગી. છે તે સંબંધી હકીકત^૧ મને લોલતાએ અગાઉ કહી છે તો ખરી, વળી એના શીલ અને આચાર કેવા છે તે સંબંધમાં પણ હમણા મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે એ રસનાને સાફ સાફ ખાવા પીવાનું બહુ જ ગમે છે, તેની દાસી લોલતા પણ એ જ સલાહ આપે છે; પરંતુ કોણ ડાહ્યો માણસ કુળવાન સ્ત્રીના વચન પર પણ વિશ્વાસ મૂકે? સાપણની ગતિની જેમ સ્ત્રીઓની ચિત્તવૃત્તિ નિરંતર વાંકીચુંકી જ હોય છે, તેથી તેના ઉપર ભરોસો કેમ રાખી શકાય? જ્યારે કુળવાન ગૃહસ્થસ્ત્રીના વચન પર પણ વિશ્વાસ ન મૂકાય તો પછી આવી એક દાસીના બોલવા ઉપર ભરોસો રાખવો એ તો ઠીક નહિ જ. શીલ અને આચાર સાથે વસવાથી ઘણે કાળે જ જાણી શકાય છે, એક બે વાર લબકડબક (સહેજ સાજ) મળવાથી શીલ અને આચારની કાંઈ ખરી ખબર પડતી નથી. વળી મારે આવો વધારે વિચાર શા માટે કરવો? મારા પિતાજી વિગેરેએ જે પ્રમાણે સલાહ આપેલ છે તે જ પ્રમાણે કહું અને આ રસનાની મૂળશુદ્ધિ બરાબર મેળવું. એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી છે એ હકીકત સમજીને ત્યાર પછી જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશ.

૧ જુઓ પ. ૭૬૮-૭૭૦. ત્યાં લોલતાએ ચિત્તલાક્ષ નગરથી રસનાનો પરિચય બતાવ્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને પછી વિચક્ષણકુમારે તેના પિતાને કહ્યું કે “જેવી પિતાજીની આજ્ઞા! પરંતુ રસનાની શોધકાર્યમાં વિમ- ઉત્પત્તિ શોધી કાઢવા માટે મોકલવા યોગ્ય કોણ છે? શંકા ખાસ યો- કોણ એની તપાસ બરાબર કરી શકશે? એ હકીકત અતનાં કરણો. પણ આપશ્રી જ જણાવો.”

શુભોદય—“વત્સ! આ તારો સાજો વિમર્શ જે મહત્વનું કાર્ય કરવાનું છે તેનો ભાર ઉપાડવાને સમર્થ છે.

યુક્તં ચાયુક્તવદ્માતિ, સારં ચાસારમુચ્ચકૈઃ ।

અયુક્તં યુક્તવદ્જ્ઞાતિ, વિમર્શોન વિના જને ॥ ૧ ॥

“એનું નામ વિમર્શ એટલે વિચાર-સુતર્ક છે. વિમર્શ વગર “કામ કરવા જેવું હોય તે ન કરવા જેવું લાગે છે, સાડે હોય તે “અસાર લાગે છે અને જે કામ ન કરવા જેવું હોય તે કરવા યોગ્ય “લાગે છે. એ વિમર્શ જે પ્રાણીને અનુકૂળ હોતો નથી તેને હેય કાર્ય “ઉપાદેય લાગે છે અને ઉપાદેય કાર્ય હેય લાગે છે એટલે તજવા “યોગ્ય કાર્ય કર્તવ્યરૂપ-આદર કરવા યોગ્ય જણાય છે અને તેથી “ઉલટું આદર યોગ્ય કર્તવ્ય ત્યાજ્યરૂપ જણાય છે. કોઈ ઘણું ગહન “કામ હોય અને જેમાં બુદ્ધિ બરાબર પ્રયત્નરણ કરી શકે તેમ ન “હોય તેવા ઊંડા કામમાં પણ આ વિમર્શ સર્વ હકીકતપર વિવેચન “કરીને એક સરખો નિર્ણય કરાવી શકે છે. એમ થવાનું કારણ એ “છે કે એ વિમર્શ પુરૂષનાં અને સ્ત્રીનાં રહસ્ય સમજે છે, દેશની, “રાજ્યની અને રાજાઓની વ્યવસ્થા જાણે છે, રત્નોની પરીક્ષા કરી “શકે છે, લોકધર્મનું રહસ્ય જાણે છે, સર્વ ભુવનનાં તત્ત્વ તેનાં “જાણવામાં આવેલાં છે, દેવનું તત્ત્વ તે જાણે છે, સર્વ શાસ્ત્રોનાં “રહસ્ય તેના લક્ષ્યમાં રહેલાં છે, ધર્મ અને અધર્મની વ્યવસ્થામાં “રહસ્ય શું છે તે બરાબર તેના ખ્યાલમાં છે. આવી સર્વ બાબતનાં “તત્ત્વો જાણનાર વિમર્શ વગર આ દુનિયામાં બીજો કોઈ નથી. “વત્સ! જે પ્રાણીઓને માર્ગ બતાવનાર તરીકે એ વિમર્શ સાથે પરિ- “ચય થાય છે તેઓ સર્વ બાબતનું અંતર રહસ્ય સમજીને સુખી “થાય છે. ખરેખર, તારે આવો વિમર્શ જેવો સજો-સાજો મળ્યો છે

૧ વિમર્શ: વિચાર-વિતર્ક-વિચાર વગરનાં કામ નકામાં. તપાસ કરવામાં વિચાર અને વિતર્કની ખાસ જરૂર છે. સમજણ વગરની તપાસ નકામી છે. વિમર્શનો-વિચારનો જે ઉપયોગ અત્ર બતાવ્યો છે તે અનુભવથી સમજાય તેવો છે.

તેથી તું ભાગ્યશાળી છે; ઓછા નસીબવાળા પ્રાણીઓને ચિંતા-મણિ રત્નની પ્રાપ્તિ કદાચિ પણ થતી નથી. તારે રસનાની ઉત્પત્તિની શોધ કરવાના કામ માટે એને જ મોકલવો. સૂર્ય જ રાત્રીના અંધકારને દૂર કરવાને શક્તિમાન છે.”

વિચક્ષણ—“જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા!”

વિચક્ષણે એટલું કહીને વિમર્શના મુખ સામું જોયું. (તે રસનાના મૂળની શોધ કરવાનું કામ ઉપાડી લેવા રાજી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય જાણવા માટે.)

વિમર્શ—“મારા ઉપર ઘણી કૃપા કરી. આપને જે કહેવું હોય તે કહો. હું કરવા તૈયાર છું.”

વિચક્ષણ—“જો એમ જ છે તો પછી પિતાશ્રીનો હુકમ જલ્દી અમલમાં લાવો—મતલબ રસનાની મૂળશુદ્ધિ કરવા માટે જાઓ.”

વિમર્શ—“બહુ સારું. હું તો તૈયાર જ છું. માત્ર એક વાત પૂછવાની છે: પૃથ્વી ઘણી વિશાળ છે, દેશો અનેક છે, તેમાં રાજ્યો ઘણાં છે, તેથી મારે કદાચ વધારે વખત રોકાવું પડે, માટે તમે વખતનો નિર્ણય કરો કે મારે કેટલા વખતમાં પાછા ફરવું.”

વિચક્ષણ—“ભદ્ર ! તમને એક વર્ષનો વખત^૧ આપવામાં આવે છે.”

વિમર્શ—“બહુ કૃપા !”

આ પ્રમાણે કહીને પ્રણામ કરીને વિમર્શ ચાલવાની તૈયારી કરી. એ વખતે પ્રકર્ષ ઉઠીને પોતાના પિતામહ (દાદા) શુભોદયને પગે પડ્યો, નિજચારતા પિતામહી (દાદી)ને વંદન પ્રકર્ષવું સાહચર્ય. કર્યું અને પોતાના માતા પિતા (વિચક્ષણકુમાર અને છુદ્ધિદેવી)ને પ્રણામ કર્યા અને પછી બોલ્યો કે “જો કે મને મારા માતા પિતાનો વિરહ થશે એવા વિચારથી મારા મનમાં નિવૃત્તિ થતી નથી તો પણ મારા મામા (વિમર્શ)ની સાથે સહચારીપણું હોવાથી મારા અંતઃકરણમાં તેમનું બહુ જ ખેંચાણુ રહે છે. જન્મથી તેમની સાથે જ રહેલ હોવાને લીધે મામા વગર તો એક ક્ષણુવાર પણ હું જીવી શકું તેમ નથી. માટે આપ મને જરૂર રજા આપો તો મારા મામા જાય છે તેની સાથે હું પણ જાઉં.”

પુત્રના આવાં વચન સાંભળીને પુત્ર પરના સ્નેહથી વિચક્ષણકુમારનું હૃદય ઉછળ્યું, આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવી પુત્રપ્રશંસા. ગયાં અને તેણે પોતાના જમણા હાથની આંગળી-ઓથી પ્રકર્ષ પુત્રનું મુખકમળ ઊંચું કરી તેના ઉપર

^૧ આ એક વર્ષનો અવધિ લક્ષ્યમાં રાખવો, એના શેષકાળનો આગળ ઉપયોગ થવાનો છે.

એક સુંબન કર્યું અને 'માયું સુંબું. પછી "બહુ સાંઝે ભાઈ!" એમ કહીને તેને પોતાના ખોળામાં બેસાડ્યો. પછી વિચક્ષણ કુમારે પોતાના પિતા શુભોદય સામું જોઈને કહ્યું "પિતાજી! આ પ્રકર્ષ નાનો બાળક છે છતાં તેનો વિનય જોયો? એની બોલવાની યુક્તિસરની પદ્ધતિ જોઈ? એના વચનમાં ઉભરાઈ જતો જોડ જોવામાં આવ્યો?"

શુભોદયે જવાબમાં કહ્યું "વત્સ! એમાં નવાઈ જેવું શું છે? તારા અને યુદ્ધિ-દેવીના છોકરાનું તો એવું જ વર્તન હોયું જોઈએ. પણ ભાઈ! છોકરાની વહુ (યુદ્ધિદેવી)ના સંબંધમાં કે પૌત્ર (પ્રકર્ષ)ના સંબંધમાં પ્રશંસા કરવી એ અમને યોગ્ય નથી અને ખાસ કરીને તારી પાસે અમારે તે વાત કરવી ન જ જોઈએ; કારણ કે વ્યવહારમાં કહે છે કે:—

પ્રત્યક્ષે ગુરવઃ સ્તુત્યાઃ, પરોક્ષે મિત્રબાન્ધવાઃ ।

મૃતકાઃ કર્મપર્યન્તે, નૈવ પુત્રા મૃતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥

ગુરૂની તેમની સમક્ષ સ્તુતિ કરવી, મિત્ર અને સગાની તેમની ગેરહાજરીમાં સ્તુતિ કરવી, નોકરના સંબંધમાં કામ થઈ રહ્યા પછી તેને છેડે તેનાં વખાણ કરવાં, પુત્રનાં વખાણ ન જ કરવાં અને સ્ત્રીનાં વખાણ તેના મરણ પછી કરવાં. છતાં એ પુત્રવધૂ અને પૌત્રના અતિ મહાન ગુણો જોઈને તેઓના વખાણ કર્યા વગર મારાથી રહી શકાતું નથી. તારી ભાર્યા આ યુદ્ધિદેવી ચંદ્રની ચંદ્રિકાની બુદ્ધિ પ્રશંસા. માફક સુંદર રૂપવાળી છે, તારા જેવી જ છે, ગુણમાં વધારો કરનારી છે, ઘણી ભાગ્યશાળી છે, પતિ ઉપરના જોડમાં તત્પર છે, ચાલાક છે, સર્વ કાર્યમાં અત્યંત કુશળ છે, બળ સંપાદન કરી આપે તેવી છે, ઘરનો ભાર ઉપાડવામાં ઘણી શક્તિવાળી છે, એની દૃષ્ટિ ઘણી વિશાળ^૧ છે છતાં એને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળી કહેવામાં આવે છે અને સર્વાંગ સુંદર હોવા છતાં જડાત્માના મનમાં

૧ માયું સુંબવાનો રિવાજ અત્યારે પણ બંગાળામાં પ્રચલિત છે. એ ઘણો વાત્સલ્ય ભાવ બતાવે છે. પિતા માતા કે વડીલો પુત્રનું માયું સુંબે છે.

૨ વિરોધાભાસ છે: વિશાળ-લાંબી નજરવાળી છે અને સાથે સૂક્ષ્મ-ખારી. મીઠી હકીકત સમજનારી છે.

૩ સુંદર દેહવાળી સ્ત્રી તરફ કોઈને દ્વેષ થવો ન જોઈએ, પ્રેમ થવો જોઈએ; પણ જડ પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક રીતે બુદ્ધિ તરફ દ્વેષ હોય છે, બુદ્ધિના વાંધા હોય છે. આ વિરોધાભાસ છે.

દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. વળી નિર્ભજમાનસ નગરના મલકાય રાજા અને સુંદરતા દેવી જે પુત્રીને જન્મ આપે તેનું વર્ણન કરવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે? એવી પુત્રીમાં કહેવા જેવું હોય પણ શું? આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રકર્ષનું વર્ણન પણ અત્યારે બહુ કરવાની જરૂર નથી. એની માતાવડે (બુદ્ધિદેવીવડે) એ પણ અનંત શુભને ધારણ કરનાર થતો જાય છે. વત્સ વિચક્ષણ! વધારે તો શું કહું? પણ ટુંકમાં કહું તો લોકોમાં તું ખરેખર ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે તને આવું મહા-ભાગ્યશાળી સુંદર કુટુંબ પ્રાપ્ત થયું છે. પુત્ર! આટલા માટે જ તને હમણા હમણા રસનાનો-લાલ થયો છે એ હકીકત સાંભળીને અમારા મનમાં ઘણી ચિંતા થઈ આવી છે, કારણ કે અમારા ધારવા પ્રમાણે એ સ્ત્રી કોઈ પણ રીતે તારે યોગ્ય નથી અને અમને એમ લાગે છે કે આ રસના શોભ્ય તરીકે કામ કરીને બુદ્ધિદેવીને નાશ કરનારી અથવા તેને હેરાન કરનારી રખે થઈ ન પડે! અને કદાચ ખાસ કરીને પિતાની શોભના પુત્ર પ્રકર્ષને આગળ વધતો અટકાવી ન દે! આથી અમે ઘણા ચિંતામાં પડી ગયા છીએ; પણ હાલ કાળ વિલંબ ન કરો અને પ્રસ્તુત કાર્યની તૈયારી કરો. રસનાની મૂળશુદ્ધિ જાણ્યા પછી જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરી લેવાશે. વળી પ્રકર્ષ કુમારને તેના મામા ઉપર ઘણો શ્રેષ્ઠ છે તેથી વિમર્શ સાથે તેને મોકલવાનો વિચાર ક્યોં તે પણ બહુ ઠીક કર્યું છે. એ કામ તો દૂધમાં સાકર મેળવવા જેવું થયું છે. હવે એ વિમર્શ અને પ્રકર્ષ-મામા ભાણેજ રસનાની મૂળશોધ કરવા માટે ભલે જાય. તમારે એના સંબંધમાં જરા પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી એમ મને લાગે છે.”

વિચક્ષણ કુમારે અને બુદ્ધિદેવીએ શુભોદય પિતાનાં આ વચનો માથે ચઢાવ્યાં. સાર પછી વિમર્શ અને પ્રકર્ષ વડી-વિદાય થયા. લને પગે પડ્યા, ઉચિત ક્રિયા સર્વ કરી અને રસના સંબંધી શોધ કરવા-ખાસ કરીને તેની મૂળ ઉત્પત્તિની ખરી હકીકત મેળવવા મામા ભાણેજ વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૮ મું.

વિમર્શ-પ્રકર્ષ.

શરદ્દહેમંત વર્ણન.
રાજસચિત્ત નગર.
તામસચિત્ત નગર.

શરદ્દવર્ણન^૧

આ વખતે શરદ્દ ઋતુનો સમય વર્તેલો હતો.

‘શસ્યસમ્મારણિષ્યન્નભૂમણ્ડલો, મંડલાવદ્ધગોપાલરાસાકુલઃ ।

સાકુલત્વપ્રજાજાતસારક્ષણો, રક્ષણોદ્યુક્તસચ્છાલિગોપપ્રિયઃ ॥ ૧ ॥

ભૂમંડલ ઉપર ધાન્ય તૈયાર થઇ ગયું છે, ગોળ ટોળાં વળી ગોવાળી-યાઓ રાસડા ગાઇ રહ્યા છે, ધાન્ય માટે આકુળ પ્રજાને સારો વખત આવી લાગ્યો છે, ગોપાંગનાઓ સુંદર શાલિક્ષેત્રનું રક્ષણ કરી રહી છે. ૧.

એ શરદ્દ કાળમાં—

‘જલવર્જિતનોરદ્વન્દ્વચિતં, સ્ફુટકાશવિરાજિતભૂમિતલમ્ ।

ભુવનોદરમિન્દુકરૈર્વિશદં, કલિતં સ્ફટિકોપલકુમ્ભસમમ્ ॥ ૨ ॥

જળરહિત વાદળાંનાં ટોળેટોળાં આકાશમાં દેખાય છે, ચારે તરફ ફેલાયલા ^૧કાસથી જમીનનું તળીયું છવાઇ રહ્યું છે, પૃથ્વીનો અંતર ભાગ ચંદ્રનાં શિતળ ઉજ્જવળ કિરણોથી જાણે સ્ફટિક રત્નનો કુંભ હોય તેવો જણાય છે. ૨ વળી—

૧ સંસ્કૃત વર્ણન અતિ સુંદર હોવાથી વાંચનારની જાણપાતર તે પણ સાથે આપેલ છે.

૨ સર્વિણી છંદ છે.

૩ શરદ્દ ઋતુમાં શાલ-ભાત વધે છે, તેનો પાક લ્યાર પછી હતરે છે. ગોપાળ-શ્રીઓ તેનું તે ઋતુમાં રક્ષણ કરે છે. (પાણી પાઇને, પક્ષીથી બચાવીને-વિગેરે અનેક રીતે.)

૪ ત્રોટક છંદ છે.

૫ એક નવતરું ધાસ-ખડ.

‘શિશિવિરાવવિરાગપરા શ્રુતિઃ, શ્રયતિ હંસકુલસ્ય કલસ્વનમ્ ।

ન રમતે ચ કદમ્બવને તદા, વિષમપર્ણરતા જનદૃષ્ટિકા ॥ ૩ ॥

લવણતિકરસાશ્વ પરાશ્ચુલા, મધુરલાઘવપરા જનજિહ્વિકા ।

સ્ફુટમિદં તદહો પ્રિયતાકરો, જગતિ શુદ્ધગુણો ન તુ સંસ્તવઃ ॥ ૪ ॥

કલહંસનો મીઠો મધુર સ્વર સાંભળતાં કર્ણયુગળ મોરના મધુર ટહુકથી વિરાગી થયા છે; લોકોની નજર ઊંચા નીચા ખાખરાના ઝાડોમાં આસક્ત રહી કદંબના મોટાં વનોમાં રમણ કરતી નથી; લોકોની જીભ ખાંડે તીખું ખાતી નથી, પણ મિષ્ટ લોજનમાં તત્પર થઈ છે-આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે દુનિયામાં લોકોને શુદ્ધ-સાચો ગુણ^૧ પસંદ આવે છે, પણ ખુશામતવાળી સ્તુતિ (પરિચય) રચીકર નથી ૩-૪.

‘સ્વચ્છસન્નીરપૂરં સરોમણ્ડલં, ફુલસત્પદ્મનેત્રૈર્દિવા વીક્ષતે ।

યન્નમસ્તત્પુનર્લોકયાત્રેચ્છયા, રાત્રિનક્ષત્રસલ્લોચનૈરીક્ષતે ॥ ૫ ॥

નન્દિતં ગોકુલં મોદિતાઃ પામરાઃ, પુષ્પિતો નીપવૃક્ષો નિશા નિર્મલા ।

ચક્રવાકસ્તથાપીહ વિદ્રાણકો, ભાજનં યસ્ય યત્તેન તલ્લભ્યતે ॥ ૬ ॥

ચોખ્ખા નિર્મળ જળથી ભરાઈ ગયેલાં સરોવરો વિક્રસ પામેલાં કમળરૂપ નેત્રોવડે દિવસે બેઠ રહે છે. આકાશ પણ લોક-યાત્રા કરવાના ઘરાદાથી પૂરતા તારામંડળ અને નક્ષત્રરૂપ સુંદર આંખોવડે પૃથ્વીને રાત્રીએ અવલોકી રહે છે. ગોકુલ^૫ આનંદમાં લહેર કરે છે. હલકા (મનુરવર્ગ) લોકો પણ રાજ રાજ થઈ ગયા છે. કદંબનાં વૃક્ષોને ફૂલ આવી રહ્યાં છે. રાત્રીએ તદ્દન નિર્મળ થઈ છે. આટલું છતાં પણ ચક્રવાક પક્ષી હજુ ગભરાટમાં જ પડી રહેલ છે-તેનો વિરહકાળ પૂરો થતો નથી. જેવું જેને યોગ્ય હોય છે, જે જેને લાયક હોય છે-તે તેને મળે છે. ૫-૬.

૧ દુત્તવિલમ્બિત ૭૬ છે. ૩-૪

૨ ચોખાસામાં મોર (શિખી)નો અવાજ પસંદ આવતો હોય છે તે પરિચય મૂકી હવે લોકોના કાન કલહંસના મધુર અવાજને પસંદ કરે છે; ચોખાસામાં કદંબનાં વનો ચમતાં હતાં, હવે વિષમ પાંદડાં ગમે છે (સાતપાન-સપ્તપર્ણ નામનાં ઝાડ-શરદ્ઋતુમાં બહુ ખીસે છે.); ચોખાસામાં ખાંડે ખાંડે વધારે લાવે છે, રાત્રીમાં મધુર રસ ગમે છે અને લાભકારક લાગે છે.

૩ સન્નિગી ૭૬ છે. ૫-૬

૪ સરોવરમાં સૂર્યવિકાસી કમળો તેની આંખો જેવાં લાગે છે. મતલબ સરોવરમાં કમળ ખીસી રહ્યાં છે.

૫ ગાયનો સમૂહ અથવા ઇન્દ્રિય સમૂહ. ગાયને સારો ચારો મળવાથી આનંદ થયો. ઇન્દ્રિયોને પુષ્ટિ મળે તેવા પૃથ્વીના દેખાવ મળ કરાવે છે.

* * * * *

મામા ભાણેજ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં.

વિમર્શ અને પ્રકર્ષ-મામા ભાણેજ એવા શરદ્ સમયમાં અત્યંત મનોહર બગીચાઓને જોતાં, કમળખંડોથી વિભૂષિત સરોવરોને અવલોકતાં, નાનાં મોટાં હર્ષમાં આવી ગયેલાં મામા ભાણેજ અને શહેરોને નીહાળતાં, ઇંદ્રમહોત્સવ^૧ જોઈને હર્ષ પામતાં, દિવાળીને મહોત્સવ અનેક સ્થાનોએ જોઈને રાજ્ય થતાં અને કાર્તિક માસનો કૌમુદી મહોત્સવ જોઈ સંતોષ પામતાં અનેક બાહ્ય પ્રદેશોમાં ફર્યા, અનેક માણસોનાં હૃદયની પરીક્ષા કરી અને પોતે જે કામ માટે બહાર નીકળી પડ્યા હતા તેની સિદ્ધિ માટે અનેક ઉપાયોની યોજના કરી; પરંતુ ભાં તેમને રસનાની ઉત્પત્તિ સંબંધી હઝીકત મળી નહિ, તેના મૂળનો કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. આવી રીતે વિશાળ પૃથ્વીમાં તેઓ ફરતા હતા તેવામાં હેમંતઋતુ આવી પહોંચી.

* * * * *

હેમંત વર્ણન.

‘અર્ધિતચેલતૈલવરકમ્બલરહ્લકચિત્રમાનુકો,
વિકસિતતિલકલોધ્રવરકુન્દમનોહરમલ્લિકાવનઃ ।
શીતલપવનવિહિતપથિકસ્ફુટવાદિતદન્તવીળકો,
જલશશિકિરણહર્મ્યતલચન્દનમૌકિકસુમગતાહારઃ ॥ ૧ ॥

૧ ઇંદ્રમહોત્સવઃ આસો શુદ્ધ ૧૫ થી ધણી જગ્યાએ આઠ દિવસનો ઇંદ્રમહોત્સવ થાય છે. નગરવાસી સ્ત્રીપુરૂષો નગર બહાર ઉબણીએ જાય છે અને આનંદ કલ્લોલમાં વખત કાઢે છે.

૨ પ્રથમ પંક્તિવાળાની કિમત વધે છે, બીજી પંક્તિવાળા વિકાસ પામે છે. ત્રીજી પંક્તિમાં જણાવેલ બનાવો બને છે અને ચોથી પંક્તિવાળાનું સૌભાગ્ય વાદ્યું જાય છે.

વસ્ત્ર, તેલ, કામળ, રત્નઘ અને અગ્નિ કાંઈક કિમતી દેખાય છે; તિલક લોઢ્ર કુંદ મોગરો વિગેરે અનેક જાતિનાં પુષ્પવનો ખીલી રહ્યાં છે; ઠંડો પવન મુસાફરોના દાંતની વીણા વગાડે છે (ઠંડા પવનથી દાંત સામસામા ઢ્રુજીને અથડાય છે) અને એ ઋતુ જળ, ચંદ્ર, કિરણુ, મહેલની અગાશી, ચંદન અને મોતીની 'સુભગતાને હરણુ કરે છે.

એ હેમંત ઋતુમાં (કાર્તિક-માગસર માસમાં) દુર્જન માણસોની સોખતની પેઠે દિવસો^૧ ટુંકા થાય છે, સજ્જનની મિત્રતાની પેઠે સત્રીઓ લાંબી થાય છે, વિશુદ્ધ જ્ઞાનની પેઠે અનાજનો 'સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, જાણે કાવ્યની પદ્ધતિ હોય તેમ મનોહર વેણીઓની રચના^૨ કરવામાં આવે છે, જાણે સજ્જનનાં હૃદયો હોય તેમ

૧ સુભગતા: ભગ રાજના બહુ અર્થ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટપણું તે બતાવે છે. દરેક સાથે તેનો અર્થ ઘટાવીએ:—

જળ: અહીં ભગનો અર્થ 'પ્રીતિ' કરવો. ઠંડું પાણી શિયાળામાં બહુ ભાવવું નથી.

શશિ: ચંદ્ર. અહીં ભગનો અર્થ 'તેજ' કરવો. હેમંતમાં ચંદ્રનું તેજ ઓછું હોય છે.

કિરણુ: અહીં ભગનો અર્થ 'શોભા' કરવો. શિયાળામાં કિરણોમાં કાંઈ શોભા-દમ રહેતા નથી. અથવા ચંદ્રકિરણુ સાથે લેવાથી 'તેજ' અર્થ વધારે બંધબેસતો આવશે.

મહેલની અગાશી: (હર્મ્યતલ). અહીં ભગનો અર્થ 'પ્રેમ' કરવો. અગાશીમાં ઠંડીને લીધે બેસવું ગમે નહિ.

ચંદન: અહીં ભગનો અર્થ 'શક્તિ.' ગરમી ન હોય ત્યારે ચંદનનો કોઈ ભાવ પૂછ નહિ.

મૌજિક: અહીં ભગનો અર્થ 'શોભા' થાય છે. મોતી ઠંડા લાગે તેથી પહેરવાં ગમે નહિ.

૨ કાર્તિક માગસરમાં દિવસ તદ્દન ટુંકા થઈ જાય છે, ઉપર લગભગ ૧૦ કલાક પપ મીનિટના થાય છે. દુર્જનની સોખત પણ થોડો વખત જ ચાલે છે, ટુંકી થતી જાય છે.

૩ જ્ઞાની-સમજી માણસો આગામી ચિંતા કરી જરૂરી વસ્તુ સંઘરી રાખે છે અથવા જ્ઞાનના સંગ્રહમાં જેમ સંતોષ થતો નથી તેમ અનાજ સંઘરવાનો સમય આ હેમંત ઋતુ હોઈને અનાજસંગ્રહથી સંતોષ થતો નથી.

૪ અહીં શ્લેષ રચના સાથે જ છે. કાવ્યની રચના કરવામાં આવે છે તેમ વેણી ગુંથવામાં આવે છે.

મુખ^૧ એકથી બરપૂર થઇ જાય છે, શત્રુના સૈન્યનો અવાજ રણક્ષેત્રમાં સાંભળીને સામા આવી પડનાર સુભટો (સોવનીઓ) હોય તેમ અત્યંત દૂર દેશમાં ગયેલા પંથીજનો પોતાની સ્ત્રીઓની વિપુલ જંઘા અને સ્તનની (હંડીને દૂર કરે તેવી) ગરમીના સ્મરણથી પાછા પોતાના દેશમાં આવે છે.^૨ તેમજ

પ્રતાપહાનિઃ સંપન્ના લાઘવં ચ દિવાકરે;

અથવા ।

દક્ષિણાશાવલગ્નસ્ય સર્વસ્યાપીદશી ગતિઃ ।

સૂર્યનો પ્રતાપ ઓછો થઇ ગયો છે અને તેનામાં કાંઇક લઘુત્વ-નાનાપણું પ્રાપ્ત થયું છે; અથવા તો જે કોઇ દક્ષિણ આશાનું અવલંબન કરે તે સર્વની એવી જ ગતિ થાય છે. સૂર્ય 'દક્ષિણ આશા' એટલે દક્ષિણ દિશાનું અવલંબન કરે છે તેથી તેના પ્રતાપની હાનિ થાય છે અને તે લઘુતાને ધારણ કરે છે (હેમંત ઋતુમાં સૂર્ય સંપૂર્ણ દક્ષિણ દિશામાં હોય છે, તે ઋતુ પૂરી થતાં તે ઉત્તર દિશામાં આવે છે તેથી ઉત્તરાયણ કહેવાય છે.) અને જે પ્રાણીઓ 'દક્ષિણ'-અક્ષિસની આશા ઉપર બેસી રહેનારા હોય છે તે સર્વની એવી જ હાલત થાય છે, તેઓનો પ્રતાપ ઓછો થાય છે અને તેઓ લઘુતા પામે છે.

અયં હેમન્તો દુર્ગતલોકાન્

*પ્રિયવિયોગમુજઙ્ગનિપતિતાન્, શિશિરમારુતલ્પિન્ડતવિગ્રહાન્ ।

પશુગણાનિવ મુર્મુરરાશિમિઃ, પચતિ કિં નિશિ ભક્ષણકામ્યયા ॥

પોતાના પ્રિય જનના વિયોગરૂપ સર્પથી નીચે પડેલા અને હંડા *પવનથી શરીરે હેરાન થઇ જતા પીડિત અવસ્થામાં આવી પડેલા લોકોને જાણે તેઓ પશુ જ હોય નહિ તેમ એ હેમંત ઋતુ અગ્નિ-વડે ખાઇ જવાના ઇરાદાથી રાત્રે જાણે રાંધતો હોય નહિ તેમ લાગે છે.

* * * * *

૧ સ્નેહ-સ્પેષ છે: (૧) સન્નજનનાં હૃદય સાથે તે 'પ્રેમ' સૂચવે છે; અને (૨) મ્હેઠાં સાથે તે તેલની 'ચીકાશ' સૂચવે છે.

૨ ખરો કડવેયો રણહાક સાંભળીને જેમ રણક્ષેત્ર તરફ જાય છે તેમ પોતાની વહાલી સ્ત્રીનાં ગરમી આપનાર આકર્ષક અવયવો સંભારી મુસાફર આ ઋતુમાં પોતાના સ્વદેશ તરફ પાછા ફરે છે.

૩ દ્વેષવિલંબિત હંદ છે.

૪ લોકો શિયાળાની રાત્રીએ તાપણી કરીને બેસે છે તેનાપર ઉત્પ્રેક્ષા છે.

અંતરંગદેશે રસનાની મૂળશુદ્ધિ.

રાજસચિત્ત નગરે મામા ભાણેજ.

રાગકેસરી અને મિથ્યાભિમાન.

રાજસચિત્ત નગરે.

હવે એવી રીતે લગભગ ત્રણ માસ મામા ભાણેજ બાહ્ય પ્રદે-
શોમાં ક્યારી પણ તેઓને રસનાના મૂળનો કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ
એટલે તેઓ અંતરંગ દેશમાં દાખલ થયા અને ત્યાં રસનાની મૂળ-
શુદ્ધિ માટે બૂદા બૂદા પ્રદેશમાં તેઓ ક્યારી. એવી રીતે કરતાં કરતાં
તેઓ એકદા રાજસચિત્ત^૧ નગરે આવી પહોંચ્યા.

એ નગર જાણે મોટું જંગલ હોય નહિ તેવું લાંબું પણ ઘણું
લોક વગરતું અને ધનધાન્યથી ભરપૂર માત્ર ઘરોવાળું પણ કોઈક જ
સ્થળે ઘરતું રક્ષણ કરનાર ચોખ્ખીદારવાળું જોવામાં આવ્યું. આ નગરમાં
આવતાં મામા ભાણેજ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ:—

પ્રકર્ષ—“મામા! આ નગરમાં તો એટલા બધા ઓછા માણસો
છે કે જાણે તે તદ્દન સ્મશાન જેવું શૂન્ય દેખાય છે—તેવું કારણ શું
હશે? આ નગર આવું કેમ થઈ ગયું હશે?”

વિમર્શ—“આ આવું નગર સંપત્તિથી ભરપૂર દેખાય છે, તેમાં
મોટી મોટી હવેલીઓ આવી રહેલી છે, માત્ર તેમાં લોકોની વસ્તી
જેમ્મો તેટલી જણાતી નથી, તેથી એમ જણાય છે કે આ નગરમાં
કોઈ ભતનો ઉપદ્રવ નથી, માત્ર તે નગરનો રાજા કોઈ પ્રયોજનને
લઈને બહાર ગયો જણાય છે અને તેની સાથે તેનો પરિવાર પણ
ગયો જણાય છે એવું અનુમાન થાય છે.”

પ્રકર્ષ—“આપે જે અનુમાન કર્યું તે મને પણ ઠીક લાગે છે.”

વિમર્શ—“ભાઈ! એમાં તે શી મોટી વાત કરી! જે સર્વ
વસ્તુ દેખાય છે—તે સર્વનું અંદરનું તત્ત્વ હું જાણું છું, તેથી તને બીજી
કોઈ પણ બાબતમાં કાંઈ પણ શંકા ધાય ત્યારે તારે મને ખુશીથી
પૂછવા કરવું.”

૧ ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ઓધના કહેવાથી પ્રભાવ સ્પર્શનની મૂળશુદ્ધિ કરવા
બયો હતો. ત્યાં પૃષ્ઠ ૩૮૬-૭ માં રાજસચિત્ત નગર સંબંધી તેમ જ રાગકેસરી
સંબંધી થોડી હકીકત આવેલ હતી તેપર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. ત્યાં સાધારણ
વાત કરી હતી, અહીં વિસ્તારથી સર્વ હકીકત આવશે.

પ્રકર્ય—“મામા ! ત્યારે તો એક બે વાત હમણા જ પૂછી લઉં. બીજી વળી પ્રસંગે પૂછીશ. જુઓ ! આ નગરનો નાયક પણ તેમાં નથી અને લોકો પણ આ નગર છોડીને હાલ તો બહારગામ ગયા જણાય છે, છતાં નગર પોતાની શોભા છોડતું નથી, સૌંદર્યને જરા પણ ઓછું કરતું નથી-તેનું કારણ શું ?”

વિમર્શ—“આ નગરમાં કોઈ મહા પ્રભાવવાળો પુરુષ રહે છે તેના પ્રતાપથી આ નગરની શોભા બની બની રહી છે.”

પ્રકર્ય—“મામા ! જો એમ છે તો આપણે આ નગરના અંદરના ભાગમાં જઈને એ પુરુષને જોઈએ તો ખરા.”

વિમર્શ—“ભલે ચાલો ! એમ કરીએ.”

ત્યાર પછી તેઓ બન્ને મામા ભાણેજ નગરમાં દાખલ થયા અને રાજમહેલ સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓએ મિ-
મિથ્યાભિમાન થ્યાભિમાન નામનો અધિકારી^૧ પુરુષ જોયો. એ
અધિકારીની આસપાસ અહંકાર વિગેરે થોડાક પુરુ-
ષોનો પરિવાર બેઠેલો હતો. વિમર્શે હવે ભાણેજને
ઉદ્દેશીને કહ્યું “ભાઈ ! આ રાજસચિત્ત નગરની અત્યારે જે શોભા
જણાય છે તે આ અધિકારી પુરુષને લઈને છે.”

પ્રકર્ય—“જો એમ છે તો આપણે એ અધિકારીની પાસે જઈને તેની સાથે વાતચીત કરીએ અને તેને બધી હકીકત પૂછીએ.”

વિમર્શ—“ભલે, ચાલો ! એમ કરીએ.”

ત્યાર પછી મામા ભાણેજે મિથ્યાભિમાનની પાસે જઈને તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરી અને પછી પૂછ્યું કે “ભદ્ર ! શા કારણથી આ નગરમાં હમણા માણસો બહુ જ ઓછા રહ્યા હોય એમ જણાય છે ?”

મિથ્યાભિમાન—“અરે ! આ વાત તો સારી રીતે જાહેર થયેલી છે. તમને શું એ વાતની ખબર જ નથી ?”

વિમર્શ—“ભદ્ર ! આપ કોપાયમાન ન થશો. અમે બન્ને તો મુસાફર છીએ તેથી અમને એ વાતની ખબર નથી. વળી અમને આ હકીકત જાણવાની ઘણી જિજ્ઞાસા છે તેથી તમે અમને એ હકીકત જણાવો.”

૧ રાજ્યનો ઓફીસર, રખેવાળ.

મિથ્યાભિમાન—“આ નગરના સ્વામી ‘રાગકેસરી’ નામે છે એની પ્રસિદ્ધિ ત્રણ બુવનમાં થયેલી છે અને એ પ્રભાતમાં નામ લેવા યોગ્ય મહાપુરુષ ગણાય છે. એ રાગકેસરીના પિતાનું નામ મહામોહ^૧ છે. એ પિતા પુત્રના ‘વિષયાભિલાષ’ વિગેરે અનેક મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ છે. તેઓ આ દેશમાંથી પોતાના આખા લશ્કર સાથે લડાઈ કરવા માટે નીકળી પડેલા છે તે વાતને અનંતો કાળ થયો. અહીંથી રાજ તથા આખું લશ્કર બહાર ગયેલું છે તેથી આ નગરમાં માણસો ઓછા દેખાય છે.”

વિમર્શ—“ભદ્ર મિથ્યાભિમાન! એ રાગકેસરી રાજને કોની સાથે લડાઈ ચાલે છે?”

મિથ્યાભિમાન—“એક દુરાત્મા ‘સંતોષ’ નામનો પાપી માણસ છે તેની સાથે તેમને લડાઈ ચાલે છે.”

વિમર્શ—“એની સાથે લડાઈનું શું કારણ ઉત્પન્ન થયું?”

મિથ્યાભિમાન—“વાત એમ છે કે પહેલાં મહારાજ રાગકેસરીના હુકમથી મંત્રી વિષયાભિલાષે પોતાના માણસો સ્પર્શન રસના વિગેરે પાંચ જણને જગતને વશ કરવા માટે મોકલા હતા અને એ પાંચે જણાએ લગભગ આખા જગતને વશ કર્યું હતું; તેવામાં પેલા પાપી સંતોષે એ પાંચને હડાવી દઇને કેટલાક લોકોને બચાવી લીધા અને નિર્વૃત્તિ નામની નગરીએ પહોંચાડી દીધા. આ હકીકતની જ્યારે મહારાજ રાગકેસરીને ખબર પડી ત્યારે તે હકીકત સાંભળતાં તેમને પાપી સંતોષ ઉપર ઘણો ગુસ્સો થઇ આવ્યો અને એને હડાવવા માટે રાજ પોતે જ નીકળી પડ્યા. લડાઈનું મૂળ કારણ આ છે.”

વિમર્શે—વિચાર કર્યો કે—અહો! રસનાના નામનો તો કાંઈક પત્તો લાગ્યો. એનું મૂળ ક્યાંથી શરૂ થાય છે તે હકીકત નામથી તો જાણવામાં આવી! બાકી એના ગુણ સંબંધી હકીકત તો વિષયાભિ-

૧ રાગકેસરીની કાંઈક હકીકત પૃ. ૩૮૬ માં આવી છે. વિષયાભિલાષની હકીકત પણ એજ પૃષ્ઠમાં છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪ યુ.)

૨ પ્રભાવના રિપોર્ટમાં મહામોહ પિતાનું વર્ણન પૃ. ૩૬૧-૩૬૩ મુધી છે.

૩ સંતોષની શરૂઆતની હકીકત માટે પ્રભાવનો રિપોર્ટ જુઓ. પ્રસ્તાવ ૩ પ્રકરણ ૪. ત્યાં માત્ર સંતોષ સાથે તેઓ લડવા ગયા એટલી જ વાત આવી છે. પૃ. ૩૮૬ માં જણાવ્યું છે કે સંતોષ સંબંધી વધારે હકીકત તે જાણતો નથી. અહીં તે હકીકત આગળ જતાં વિસ્તારથી આવશે.

લાખને મળશું ત્યારે જાણવામાં આવશે. ઘણું ભાગે છોકરાંઓ પોતાના માપ જેવાં જ હોય છે તેથી જ્યારે હું વિષયાભિલાષ મંત્રીને જોઈશ ત્યારે એ વાતનો નિર્ણય બહુધા તો થઈ જશે. આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને વિમર્શ કહ્યું “અરે ભદ્ર! જો હકીકત તમે કહી તે પ્રમાણે છે તો પછી તમે પોતે અહીં કેમ રહ્યા છો? તમે લડવા કેમ ગયા નથી.”

મિથ્યાભિમાન—“જ્યારે અમારૂં લશ્કર અહીંથી કુચ કરવા તૈયાર થયું ત્યારે હું પણ સર્વે સાથે તૈયાર થઈ બહાર નીકળ્યો હતો; પણ અમારા રાજા રાગકેસરીએ મને લશ્કરના મુખભાગમાં જોડીને પાછો બોલાવ્યો અને કહ્યું ‘આર્ય મિથ્યાભિમાન! તમારે તો આ નગરને મૂકીને બહાર જવું જ નહિ. અમે આ નગરથી બહાર જશું તો પણ જો તમે અહીં રહેલા હોશો તો તેની શોભામાં જરા પણ ઓછાશ આવશે નહિ અને તેના ઉપર કોઈ ચડાઈ પણ લઈ આવશે નહિ. વસ્તુતઃ જાણે અમે પોતે જ અહીં (રાજસચિત્ત નગરમાં) ‘હાજર હોઈએ-એમ બની આવશે કારણ કે તમે જ આ નગરનું રખેવાળું કરવાની શક્તિવાળા છો.’ અમારા રાજા રાગકેસરીનો આ હુકમ મેં માથે ચઢાવ્યો અને તેથી મારું અહીં રહેવું થયું.”

વિમર્શ—“ત્યારે તમારા રાજા લડવા ગયા છે તેમની તબીબત વિગેરેની તેમજ લડાઈના સમાચાર સંબંધી કાંઈ હકીકત તમને ત્યાર પછી મળી છે કે નહિ?”

મિથ્યાભિમાન—“અરે હારે હા! ઘણી હકીકત મળી છે. અમારા રાજાનાં દૈવી સાધનોથી લડાઈમાં લગભગ તો તેમની જીત થઈ ગઈ છે, પરંતુ પંચાત એ થઈ છે કે પેલા પાપી સંતોષને સર્વથા હઠાવી શકાતો નથી. તે હુચ્ચો વચ્ચે વચ્ચે અમારા રાજાને થાપ આપી દે છે અને કોઈ કોઈ મનુષ્યને નિર્વૃત્તિ નગરીએ ઘસડી નાંખે છે. આથી જોડે રાગકેસરી રાજા પોતે લડવા ગયા છે અને સંતોષને હઠાવવાના કામમાં મંડી રહ્યા છે છતાં પણ આટલો વખત થયો છે.”

વિમર્શ—“ત્યારે હાલ તમારા રાજા ક્યાં સંભળાય છે?”

આવો સવાલ સાંભળીને મિથ્યાભિમાનના મનમાં શંકા થઈ આવી કે કદાચ આ એ જણા (વિમર્શ-પ્રકર્ષ) દુર્મનોના વાતમી-

૧ રાજસી પ્રકૃતિમાં જોડે અભિમાન મુખ્ય ભાગ બજાવે છે, તેથી કદાચ વિષય અભિલાષા સત્તામાં હોય તો પણ અભિમાન એ પ્રકૃતિને જાળવી રાખે છે.

દાર દૂતો હશે અને ગુમચર તરીકે હકીકત મેળવવા આવ્યા હશે. આવા વિચારથી તેણે વાત ઉઠાવી. જવાબમાં તેણે કહ્યું કે “મને એ બાબતની ચાક્રસ ખબર નથી. અહીંથી જ્યારે રાગકેસરી રાજા વિદાય થયા ત્યારે તેઓ તામસચિત્ત નગર તરફ જવાના હતા એમ તેમના જોડવા પરથી જણાતું હતું. કદાચ હાલ પણ તેઓ ત્યાં જ હશે.”

વિમર્શ—“અમને જે હકીકત જાણવાનું કુતહાસ થયું હતું તે તમારું જવાબથી પૂર્ણ થયું. તમે અમને સર્વ હકીકત જણાવી અને તમારી-સન્નનતા બતાવી બહુ સારું કર્યું. હવે અમે જઈશું.”

મિથ્યાભિમાન—“બહુ સારું તમારી કૃતેહ થાઓ.”

વિમર્શ—આ વચન સાંભળી રાજા થયો, અરસપરસ બંનેએ માથું સહજ નમાવ્યું અને ત્યાર પછી વિમર્શ અને પ્રકર્ષ રાજસચિત્ત નગરની બહાર નીકળ્યા.

તામસચિત્તપુરે મામા ભાણેજ.

દ્વેષગર્જેદ્ર અને અવિવેકિતા.

રાજરાણીની ગેરહાજરી.

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! આપણે આ મિથ્યાભિમાન પાસેથી વાત સાંભળી તે પરથી એટલું જણાયું કે વિષયાભિલાષના પાંચ માણસોમાં રસના એક છે. હવે આપણે જાતે વિષયાભિલાષને મળીને એ રસનાનું શુભથી સ્વરૂપ કેવું છે તેનો નિશ્ચય કરીએ. અને ચાલો! તેટલા માટે આપણે હવે તામસચિત્ત નગરે જઈએ.”

પ્રકર્ષ—“જેવી મામાની મરજી.”

તામસચિત્ત નગર.

ત્યાર પછી તુરત જ મામા ભાણેજ તામસચિત્તપુર^૩ નગર તરફ જવા સારું નીકળ્યા.

૧ અહીં બે. રા. એ. સોસાયટિનાળા મૂળ છાપેલ પુસ્તકનું પૃ. ૫૦૦ થાર ચાલે છે.

૨ આ પ્રમાણે વિચક્ષણાચાર્યે સર્વ હકીકત સિદ્ધાર્થપુરમાં નરવાહન રાજ સમક્ષ કહે છે. સંસારીજીવ આખી વાર્તા જેવી પોતે રિપુદાસના ભવમાં સાંભળેલી તેવી અમહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને સદાગ્રમ સમક્ષ કહે છે.

૩ તામસચિત્તપુર. આ નગરની હકીકત અગાઉ પૃ. ૫૭૫ માં આવે છે. ત્યાં દ્વેષગર્જેદ્રની ભાર્યા અવિવેકિતા ગયેલી બતાવી છે. અહીં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

નાશિતાશેષસન્માર્ગમામુલતસ્તેન દુર્ગં ન લક્ષ્યં પરેષાં સદા ।
 સર્વદોષોત્તમુકં ચ તદ્વર્તેતે ચૌરચૂંદં તુ તત્રૈવ સંવર્ધેતે ॥
 વહ્નમં તત્સદા પાપપૂર્ણાત્મનાં નિન્દિતં તત્સદા શિષ્ટલોકૈઃ પુરમ્ ।
 કારણં તત્સદાનન્તદુઃસ્વોદ્ધેર્વારણં તત્સદાશેષસૌખ્યોન્નતેઃ ॥

એ નગરના સર્વ સારા રસ્તાઓ^૧ મૂળથી નાશ પામી ગયા હતા, તેને લીધે એ નગરના શત્રુઓથી તેનો કિલ્લો એકદમ ઓળંગી શકાય તેવા ન હોતો; વળી તે નગર હમેશાં પ્રકાશથી સુક્રા હતું (અંધકાર-મય હતું) અને ચોર લોકો ત્યાં સારી રીતે આશ્રય પામી વધી શકે તેમ હતું; પાપથી ભરેલા આત્માઓને તે નગર સદા અહુ વહાલું હતું, સારા માણસોને તે નગર તરફ તિરસ્કાર આવતો હતો, અનંત દુઃખસમુદ્રને પોષણ કરવાનું તે નગર કારણભૂત હતું, કોઈ પણ પ્રકારના સુખની ઉત્તતિને તે નિવારણ કરે તેવું હતું.

વિચક્ષણાચાર્ય કહે છે કે-એ નગર એવું હોવા છતાં વિમર્શ પ્રકર્યને કેવું દેખાયું તે તમને જણાવું છું: મોટો દાવાનળ લાગવાથી એકદમ કાળું થઈ ગયેલું મોટું જંગલ હોય નહિ તેવું તે નગર તેમને જણાયું. એ નગરમાં પણ ઘણા લોકો ન હોવા છતાં રાજસચિત્ત નગરની પેઠે તે નગરે પણ પોતાની શોભાને મૂકી ન હોતી-આવું તે નગર મામાભાણેજના જેવામાં આવ્યું.

પ્રકર્યે પોતાના મામાને પૂછ્યું “મામા! આ નગરમાં પણ કોઈ રખેવાળ છે ખરો કે?”

વિમર્શે જવાબમાં કહ્યું “આ નગરનો ખાસ રખવાળ હોય તેમ તો જણાતું નથી, પણ નાયકના જેવા આકારને ધારણ કરી સાધારણ રીતે તેવું કામ કરનાર કોઈ માણસ જણાય છે.”

મામાભાણેજ આ વાત કરતા હતા તે વખતે એક શોક^૫ ના-

૧ રસ્તાઓ એવડા અર્થમાં છે. નગરમાં શેરીઓ, રસ્તાઓ અને અધ્યાત્મમાં સારા માર્ગો.

૨ એ નગરના શત્રુઓમાં સંતોષ, શમ, દમ વિગેરે સમજવા. તેઓને આ નગર ભેદવાનું કામ મુશ્કેલ પડે તેવું હતું.

૩ પ્રકાશ: (૧) નગરમાં અજવાળું; (૨) તામસચિત્તમાં અંધકાર જ હોય એ એનો આધ્યાત્મિક ભાવ.

૪ ચોર લોકો તે ક્રોધાદિક સમજવા.

૫ શોક: દિલગીરી. તામસી પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. આ તામસચિત્ત નગરમાં એ અમરપદ લોગવે છે.

મનો મોટો અધિકારી તેમના જોવામાં આવ્યો, તેની આસપાસ દૈન્ય^૧ આકન્દન, વિલપન વિગેરે હજુરીઆઓ ચાલી રહ્યા હતા અને તે અધિકારી તામસચિત નગરમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા રાખતો હોય એમ જણાતું હતું. વિમર્શ પ્રકર્યે તેની સાથે પ્રથમ સહજ વાતચીત કરી અને પછી પૂછ્યું કે “ભદ્ર! આ નગરનો રાજા કોણ છે?”

શોક—“અરે! આ નગરના રાજા તો ત્રણ જીવનમાં પ્રસિદ્ધ છે—જાણીતા છે. જુઓ! જે મહામોહ રાજાનો દીકરો દ્વેષગજેન્દ્ર. રાગકેસરી રાજાનો ભાઈ અને અવિવેકિતાનો પતિ-તે અહીંનો રાજા તો ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રતાપથી તેના સર્વ શત્રુઓ હણાઈ ગયા છે અને તે હણાયલા શત્રુઓ ભયથી ધ્રુજી જઈને સ્વર્ગમાં પાતાળમાં અને મર્ત્યલોકમાં રહ્યા સતા તેનું નામ વારંવાર જાણ કરે છે. એનું નામ મહારાજા દ્વેષગજેન્દ્ર છે. તે અદ્ભુત શક્તિવાળા છે, મોટા પરાક્રમવાળા છે અને અપરંપાર વીર્ય-તેજવાળા છે. એ મોટા રાજાનું નામ લેવાની કે પૂછવાની પણ કોની તાકાત છે? અરે એ મહારાજા તો બાળુએ રહો—એમની તો જૂદી વાત! પણ એ મહારાજાને વહાલી અતિ પ્રખ્યાત દેવી અવિવેકિતા છે કે જે પોતાની શક્તિથી ત્રણ જીવનને મુંઝવી નાખે છે. એ અવિવેકિતા મહામોહ સસરાનો હુકમ બરાબર અમલમાં મૂકે તેવી અને વડીલ તરફ પ્રેમ રાખનારી છે અને પતિના વડીલ બંધુ રાગકેસરીની પત્ની મહામૃદતાના કલામાં બરાબર રહેનારી છે. વળી તે કદાપિ પણ પોતાના જેઠ રાગકેસરીના હુકમનું અપમાન કરતી નથી અને તેની સ્ત્રી-(પોતાની જેઠાણી-મહામૃદતા) સાથે જાણે પોતાને ખાસ બહેન-પણું હોય નહિ તેવો પ્રેમ દેખાડે છે. વળી પોતાના પતિ દ્વેષગજેન્દ્ર ઉપર તેને ઘણો પ્રેમ છે અને તેનામાં ઘણી આસક્તિ રહે છે, તેથી એવી પતિપરાયણ ભાર્યા તરીકે તેણે લોકોમાં સારી વિખ્યાતિ પ્રાપ્ત

૧ શોકની સાથે દૈન્ય (દીનતા-ગરીબાઈ-સંકાષ), આકન્દન (મોઢિથી રડવું) અને વિલપન (વિલાપ કરવો) હોય છે.

૨ દ્વેષગજેન્દ્ર-એનું નામ પૃ. ૫૭૫ માં સૂચવ્યું છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે એ મહામોહનો દીકરો છે અને રાગકેસરીનો ભાઈ છે. મોહથી રાગ અને દ્વેષ યાય છે એ લક્ષ્યમાં લેવું.

૩ અવિવેકિતા. એ નંદિવર્ધનની ધાવ માતા હતી અને જૈશ્વનરની માતા થાય. એની ઓળખાણ પૃ. ૩૪૬ માં થઈ ગઈ છે.

કરી છે. અરે ભલા માણસ ! આ અમારા રાજા અને રાણી તો એવી રીતે ત્રણ ભુવનમાં સારી રીતે વિખ્યાતિ પામેલા છે, છતાં આજે વળી એ કોણ છે એવું પૂછવા તમે તે ક્યાંથી નીકળી પડ્યા ? ”

વિમર્શ જવાબમાં કહ્યું, “ ભદ્ર ! તમે અમારા ઉપર કોપાયમાન ન થશો, કારણ કે આ દુનિયામાં સર્વ પ્રાણી સર્વ હકીકત જાણે તે તો કદિ બની શકે તેવું નથી. અમે તો ઘણા દૂર દેશથી હમણાજ આલ્યા આવીએ છીએ, તેથી આ તમારું નગર અમે જોયું જ નથી. આક્રી તમારા રાજાસાણીનું નામ તો અમે સાંભળ્યું હતું, પરંતુ દ્વેષગર્ભે રાજા પોતે હાલ અહીં છે કે કોઈ બીજે નગરે ગયા છે તે વાતની અમને બરાબર ચોક્કસ ખબર નહોતી, તેથી માત્ર જાણવા ખાતર મનનો સંદેહ આપને પૂછ્યો હતો. માટે ભાઈ ! હવે અમને તમે જણાવો કે દ્વેષગર્ભે રાજા હાલ અહીં છે કે બહારગામ ગયેલા છે ? અને અમે એ રાજેશ્રીને ક્યાં મળી શકીએ ? ”

શોક—“ આ હકીકત તમે પૂછો છો તે પણ સર્વેના જાણવામાં સારી રીતે આવી ગયેલી છે. તમે એવી જગજાહેર રામદેવ રણે વાત પણ શું જાણતા નથી ? જુઓ મહારાજા મહા-ચઢ્યા છે. મોહ, તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાગકેસરી અને અહીંના રાજા દ્વેષગર્ભે (મહામોહના બીજા પુત્ર) પોતપોતાનું આખું લશ્કર લઈને પેલા હરામખોર સંતોષ નામના ચોટાને મારી ઉખેડી નાખવાનો પાકો ઠરાવ કરીને નીકળી પડ્યા છે અને તે વાતને તો ઘણો વખત થઈ ગયો. અરે ! આ વાતની પણ તમને ખબર નથી ? ”

વિમર્શ—“ એમ છે તો ભાઈ ! તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ? અને દેવી અવિવેકિતા તો હાલ આ જ નગરમાં છે ને ? ”

શોક—“ ભાઈ ! દેવી અવિવેકિતા હાલ આ નગરમાં પણ નથી અને મહારાજા દ્વેષગર્ભે સાથે રણક્ષેત્રમાં પણ નથી. એમ થવાનું કારણ શું છે તે હું તમને કહું છું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળો. જે વખતે તમને ઉપર જણાવ્યું તેમ મહારાજા મહામોહ તથા રાગકેસરી એ સંતોષ નામના ચોરનો નાશ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને આખું લશ્કર લઈને ચાલવા તૈયાર થયા ત્યારે આ નગરના રાજા દ્વેષગર્ભે પણ તેમની સાથે મદદમાં લડવા જવા તૈયાર થયા. રાજા દ્વેષગર્ભે જ્યારે કુચ કરવાની તૈયાર કરી ત્યારે દેવી અવિવેકિતા પણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા. રાજા દ્વેષગર્ભે પોતાની વહાલી પત્નીને તે વખતે કહ્યું ‘ દેવી ! અત્યારે તમારું શરીર રણક્ષેત્રમાં જવા યોગ્ય નથી. લડાઈ

ઘણો લાંબો વખત અને જોરથી ચાલશે તેમ જણાય છે. અત્યારે તમે ગર્ભ ધારણ કર્યો છે અને તે ગર્ભના ભારથી મુક્ત થવાને આ છેલ્લો માસ છે તેથી રણક્ષેત્રમાં તમને સાથે લઈ જવા યુક્ત નથી. માટે તમે તો અહીં જ રહો. હાલ તો અમે એકલા જ લડાઈમાં જઈશું.' આના જવાબમાં દેવી અવિવેકિતાએ કહ્યું. 'નાથ ! તમારા વગર' આ નગર (તામસચિત્ત) માં હું એકલી રહી શકું તેમ નથી, માટે કૃપા કરીને

મને સાથે જ લઈ જાઓ.' આવો ઉત્તર સાંભળી અવિવેકિતાને શૈ- રાજ દ્વેષગર્જે ફરીવાર કહ્યું 'તમારે અહીં ન રહેવું દ્રયિત્તપુરે મોક- હોય તો પણ ભારે શરીરે લડાઈના મેદાનમાં આવવું લાવી આપ્યા છે. એ તો કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી; માટે તમે હાલ

શૈદ્રયિત્તપુરે' જાઓ. ત્યાંના 'દુષ્ટાભિસન્ધિ નામના રાજા તમારી સારી રીતે સારસંભાળ કરશે. એ રાજા આરા સૈન્યનો માણસ છે અને પવિત્ર છે. તે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા તમને ન રહે તેવી સર્વ સગવડો કરી આપશે.' દેવીએ જવાબમાં કહ્યું 'અમારે આપશ્રીને શું કહેવું ? કરવા યોગ્ય સઘળું આપ જાણો છો.'

"આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી યોગ્ય ભલામણ કરીને રાજા દ્વેષગર્જે તો મહામોહ વિગેરેની સાથે લડાઈના મેદાન તરફ વિદાય થયા અને તેમના હુકમથી દેવી અવિવેકિતા શૈદ્રયિત્તપુર નગરે ગયા. ત્યાર પછી એ અવિવેકિતા દેવી કોઈ કારણને લઈને હાલ બહિરંગ પ્રદેશમાં રહ્યા છે, કારણ કે કયે વખતે શું કરવું તે દેવી બરાબર સમજે છે. દેવી અહીંથી ગયા ત્યાર અગાઉ તેમણે એક પુત્રને' જન્મ આપ્યો હતો અને પતિની સાથે યોગ થવાથી હમણા વળી તેમણે એક' બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. આટલા માટે અવિવેકિતા દેવી હાલ અહીં નથી. હવે મારે અહીં આવવાનું કારણ શું છે એમ તમે પૂછતા હતા તેનો જવાબ પણ સાંભળો—"

૧ દ્વેષવગર અવિવેક કંઈ કરી શકતો નથી.

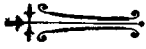
૨ શૈદ્રયિત્તપુર નગરના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૫૭૧-૭૨.

૩ દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૫૭૨-૭૩.

૪ શૈદ્રયિત્તપુર નગરમાં અવિવેકિતાદેવી આવ્યા હતા એવી વાત પૃ. ૫૭૬ પર કરી છે. એનું કારણ ત્યાં જણાવ્યું ન હોવું તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે.

૫ આ પુત્ર શૈલરાજ હતા તે વાંચનાર સમજ જશે. જુઓ પૃ. ૩૪૬.

૬ આ બીજો પુત્ર શૈલરાજ આઠ માથાવાળો છે. એના જન્મની હકિકત માટે જુઓ પૃ. ૭૦૫.

*

*

*

*

*

*

*

આંતર ખુલાસો.

{આ પ્રમાણે સંસારીજીવ પોતાના ચરિત્રની સર્વ હકીકત મહાત્મા સદાગમ સમક્ષ સંભળાવતો હતો તે વખતે અગૃહીતસંકેતાને તેની બહેનપણી પ્રજ્ઞાવિશાળાએ કહ્યું—“ વહાલી બહેન ! આ સંસારીજીવે જે વખતે નંદિવર્ધનના ભવમાં વૈશ્વાનર સંબંધી હકીકત કહી હતી તે વખતે ‘હિંસાની સાથે લગ્ન થતી વખતે વૈશ્વાનરની મૂળ તપાસને અંગે અગાઉ જણાવ્યું હતું કે-’ એ તામસચિત્ત નગર કેવું છે, એ દ્વેષગર્ભ રાજા કેવો છે, તેની અવિવેકિતા રાણી કેવી છે અને તામસ-ચિત્ત નગરથી રૌદ્રચિત્તપુર નગરમાં એ અવિવેકિતાને જવાનું કારણ શું બન્યું હતું તે સર્વ અમે આગળ જતાં કહીશું-’ તે હકીકત અત્યારે સંસારીજીવે જણાવી તે તારા સમજવામાં આવી હશે ?”

અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું “ હા ! બહેન ! તેં મને ઠીક યાદ આપ્યું ! હું તે હકીકત હવે બરાબર સમજી. ”

ત્યાર પછી પ્રજ્ઞાવિશાળાએ સંસારીજીવને કહ્યું “ભદ્ર ! જે વખતે વિચક્ષણાચાર્ય નરવાહન રાજાની સમક્ષ ઉપરની વિમર્શ પ્રકર્ષની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવતા હતા અને રિપુદામણ તરીકે તું તે સભામાં બેસી સર્વ હકીકત સાંભળતો હતો તે વખતે એ અવિવેકિતાનું પૂર્વ ચરિત્ર તને જણાયું હતું ? અને તને ખબર પડી હતી કે તારા અગાઉના (નંદિવર્ધન તરીકેના) ભવના મિત્ર વૈશ્વાનરની જે માતા અવિવેકિતા હતી અને જે તારી તે વખતે ધાવમાતા હતી તેજ અવિવેકિતા રિપુદામણના ભવમાં રૌદ્રરાજ નામના તારા મિત્રની માતા હતી ? કે એ હકીકત તારા સમજવામાં તે વખતે આવેલી જ નહિ ?”

સંસારીજીવે જવાબમાં પ્રજ્ઞાવિશાળાને કહ્યું “મને તે વખતે કાંઈ પણ વાત સમજવામાં આવી ન હોતી. મને આ કહેવામાં આવતો મારો એક પછી એક અનેક અનર્થો સાથેનો સંબંધ મારા અજ્ઞાનનું જ પરિ-

૧ હિંસા પુત્રીના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૫૭૪-૫.

૨ જુઓ પૃ. ૫૭૬. ત્યાં એજ શબ્દોમાં વર્ણન મુલતવી રાખ્યું છે.

ભામ હતું. હું તો તે વખતે એમ જ વિચારતો હતો કે એ સાધુ (વિ-ચક્ષણાચાર્ય) મારા પિતાને કોઈ મળની કથા કહે છે. એ વાર્તાની અંદર રહેલ ભાવાર્થ કે રહસ્યને જેમ અત્યારે અગૃહીતસંકેતા સમજતી નથી તેમ હું પણ જરાએ સમજતો ન હોતો. ”

અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું, “ત્યારે શું આ વાર્તા કહો છો તેમાં અંદર કોઈ ખાસ રહસ્ય છે? કોઈ ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે?”

સંસારીજીવે જવાબમાં કહ્યું “હા, એમાં ઘણો ભાવાર્થ રહેલો છે.^૧ મારા ચરિત્રમાં ઘણે ભાગે ગૃહાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. માટે તારે વાર્તા માત્ર સાંભળીને તેટલાથી સંતોષ ન પકડી લેવો, પણ તેનો ગૃહાર્થ પણ સમજવો. એનો ગૃહાર્થ ઘરાઘર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવો જ છે, છતાં પણ અગૃહીતસંકેતા! જો કોઈ જગ્યાએ એ ભાવાર્થ તારા સમજવામાં ન આવે તો તારે પ્રજ્ઞાવિશાળાને પૂછી જોવું. તે મારા વચનનો ભાવાર્થ ઘરાઘર સમજે છે. ”

અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું કે, “હીક, એમ કરીશ, પણ હાલ તો ચાલુ વાત આગળ ચલાવો. ”

* * * *

ત્યાર પછી વિચક્ષણસૂરિએ જે પ્રમાણે હકીકત કહી હતી તે પ્રમાણે સંસારીજીવે અગૃહીતસંકેતા અને પ્રજ્ઞાવિશાળા સાંભળે તેમ સદાગમ સમક્ષ વાર્તા આગળ ચલાવી—

શોકે તામસચિત્ત નગરમાં રાજા રાણી (દ્વેષગજેન્દ્ર અને અવિવે-કિતા) નથી તેનું કારણ જણાવ્યા પછી પોતાને (શોકને) તે નગરે આવવાનું કારણ મામા ભાણેજને કહી સંભળાવ્યું હતું તે હવે સાંભળો—

શોકનું તામસચિત્તપુરે આગમનકારણ.

મતિમોહનું તામસચિત્તમાં સ્થાન.

‘વિમર્શ’—“હા ભાઈ! આપનું અહીં આવવાનું કારણ હવે અમને જણાવવાની કૃપા કરો. ”

૧ આખી કથામાં કોઈ ભાગ નકામો નથી, કોઈ વાક્ય નકામું નથી. ધ્યાન રાખો. ન સમજાય તો પ્રજ્ઞાવિશાળોને (પોતાથી વધારે સમજી-જ્ઞાનીને) પૂછી ભાવાર્થ સમજો.

૨ આનો સંબંધ પૃ. ૭૬૮ ના છેડા સાથે છે. સાંથી વાત આગળ ચાલુ છે.

શોક—“આ નગરમાં મારો એક ખાસ જીવજન દોસ્તદાર મિત્રોહ નામનો મહાજળવાન અધિકારી છે. મારો તેના ઉપર ઘણો જ પ્રેમ છે અને તે ઘણો જબરો છે. ભદ્ર ! અમારા મહારાજના જબર-જસ્ત સૈન્યને મહા અટવી (મોટા જંગલ)માં મૂકીને હાલ મારા તે મિત્રને મળવા સાઈ હું અહીં આવ્યો છું. ”

વિમર્શ—“ભારે તે (મિત્રોહ) તમારા સ્વામી સાથે સૈન્યમાં કેમ ગયો નથી ? ”

શોક—“મહારાજાએ (દ્વેષગળેન્દ્રે) એને આ નગરમાં જ સ્થાપન કર્યો છે. એને મહારાજાએ સૈન્યમાં જતી વખતે કહ્યું હતું કે ‘તારે આ નગરને કદિ પણ છોડવું નહિ, કારણ કે આ નગરનું રક્ષણ કરવામાં તું ખાસ શક્તિમાન છે.’ રાજા દ્વેષગળેન્દ્રેનો હુકમ કબૂલ કરીને એ મિત્રોહ અહીં જ રહેલ છે અને એને મળવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. તેથી હવે હું તેને મળવા માટે નગરમાં પ્રવેશ કરું છું. ”

વિમર્શ—“ભલે ! તમને તમારા કામમાં ફતોહ મળે. ”

શોક પ્રસન્ન થઈ (તામસચિત્ત) નગરમાં ગયો.

મામાભાણુજનું અટવી તરફ પ્રયાણ.

હવે મામા ભાણુએ વાત કરવા માંડી. મામાએ કહ્યું “ભાઈ ! હમણા આપણને શોકે વાત કરી તે પરથી જણાય છે કે મહામોહ વિગેરેનું મોટું લશ્કર મહા અટવીમાં છે, તો આપણે એ મહા અટવીમાં જઈને રાગકેસરીને અને તેના મંત્રી (વિષયાભિલાષ)ને બરાબર જોઈ લઈએ. ” પ્રકર્યે પણ મામાની એ સૂચના પસંદ કરી એટલે મામા ભાણુજ હર્ષપૂર્વક તુરત જ મહા અટવી તરફ ચાલ્યા.

૧ મિત્રોહ-અજ્ઞાન. તામસચિત્તમાં અજ્ઞાનનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે. રાજસી પ્રકૃતિમાં જે કામ અભિમાન કરે છે તે તામસી પ્રકૃતિમાં અજ્ઞાનતિમિર કરે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ચિત્તવૃત્તિ અટવી.

ચિત્તવૃત્તિ મહાટવી,
તદ્વિલસિત પુલીન,
ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ,
તૃષ્ણા વેદિકા,
વિપર્યાસ સિંહાસન.

વિમર્શ અને પ્રકર્ષને પોતાનું કાર્ય જલદી આટોપવાનું હતું તેથી તેઓ પવનવેગે આગળ વધ્યા અને રસ્તો કાપતાં તેઓ થોડા વખતમાં અટવીના મધ્ય ભાગમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓને આ પ્રદેશમાં શોધખોળ બરાબર કરવાની હતી તેથી અહીં આવી તેમણે શું જોયું અને તેમના વચ્ચે કેવી કેવી વાતચીત અને કેટલા ખુલાસા થયા તે હવે વિસ્તારથી જણાવું છું.

મહામોહ દર્શન,
ભાણેજની જિજ્ઞાસા,
મામાની વિચારણા.

મહા અટવીમાં આવતાં તેઓએ મહામોહ રાજાને રાગકેસરી અને દ્વેષગર્જેદ્રની ચતુરંગ સેના સાથે મોટી નદીના નેતીવાળા મનોહર બેટ પર રચેલા એક મોટા મંડપની વચ્ચે તૈયાર કરેલી વેદિકા^૧ ઉપર કરોડો સૈનિકોથી વીંટાયેલા સિંહાસન ઉપર બેઠેલા જોયા. તેઓએ જરા દૂર પોતાની જગ્યા લઇને એ સભાસ્થાન સંબંધી સર્વ હકીકત જોઇ એટલે વિમર્શ બોલ્યો “ભાઈ પ્રકર્ષ ! આપણે જે જગ્યાએ સભાસ્થાનનું આવવાની ઇચ્છા કરી હતી ત્યાં આપણે આવી પહોં- દૂરથી દર્શન. ચ્યા છીએ. આપણે મોટી અટવીને ઉલ્લંઘન કરી ગયા અને મહામોહ રાજાનું લશ્કર આપણે જોયું. આપણે આ સભાસ્થાન જોયું અને તેમાં બેઠેલા રાગકેસરી રાજાને, મહામોહ

૧ વેદિકા: બોટલો, ખાટકો.

શબ્દને તેમજ તેના પરિવારને પણ અવલોક્યા. હવે હાલ આપણે આ રાજસભાસ્થાનમાં દાખલ થવું સાઈ નથી, કારણ કે સભાસ્થાનમાં બેઠેલા લોકોએ આપણને અહીં અગાઉ કદિ જોયેલા નથી તેથી પહેલ વહેલાં જોશે તો તેઓનાં મનમાં આપણે માટે કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન થશે અને તેમ થશે તો પછી આપણે જે શોધખોળ કરવા નીકળી પડ્યા છીએ તેમાં અગવડ ઊભી થશે. આમ થવા દેવું સલાહકારક નથી. વળી આપણે આટલે દૂર ઊભા ઊભા પણ આખું સભાસ્થાન ઘરાબર જોઈ શકીએ છીએ, તેથી એમાં શું હશે એવા કુતૂહળથી પણ એ સભાસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર નથી.”

પ્રકર્ષે જવાબમાં કહ્યું “ભલે એમ કરો, પણ મામા ! આ મોટી અટવી ! આ મોટી નદી ! આ નદીનો કાંઠો ! આ મોટો મંડપ ! આ એમાંની વેદિકા ! આ મહા સિંહાસન ! એ મહામોહ નામના મોટા રાજ !

આ એની પાસેના મોટા પરિવારથી પરવરેલા બીજા જિજ્ઞાસા પ્રશ્ન. રાજાએ-આ સર્વ બાબત અપૂર્વ છે, મેં કદિ જોયેલી

નથી, તેથી મને તો આ જોઈને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે, અને એ સર્વે શું હશે તે જાણવાતું મોટું કુતૂહળ થાય છે ! માટે જો એમાંના પ્રત્યેકનું તમે વર્ણન કરો તો તે સર્વ સાંભળવાની મને ઘણી જ ઇચ્છા થયેલી છે. જુઓ મામા ! તમે જ મને અગાઉ કહ્યું હતું કે તમે જે જે વસ્તુઓ જુઓ છે તે સર્વનું યથાસ્થિત તત્ત્વ ઘરાબર સમજો છો-જાણો છો, તો આ સર્વ વસ્તુનું તત્ત્વ મને ઘરાબર સમજાવો.”

મામાએ જવાબ આપ્યો “હા ભાઈ ! મેં તને એમ કહ્યું હતું ખરું, પણ તે અત્યારે જે સવાલ કર્યો છે તે તો ઉત્તર પહેલાં એક સાથે ઘણી બાબતોનો છે અને જવાબ દેતાં ઘણો અવલોકન. વિચાર કરાવે તેવો છે, તેથી સર્વ બાબતનો મારા મનમાં ઘરાબર નિર્ણય કરીને પછી હું તને તેનો ઉત્તર આપું છું.”

પ્રકર્ષે એ બાબતમાં ઘરાબર નિરધાર કરવાની મામાને વિશ્વસિ કરી, એટલે મામાએ એ મહા અટવીનું ચારે તરફથી અવલોકન કરી લીધું, મહા નદીનું નિરીક્ષણ કરી લીધું, નદીની વચ્ચે આવેલો બેટ જોઈ લીધો, મહામંડપ વિગતવાર ધ્યાનમાં લઈ લીધો, વેદિકાનો

વિચાર કરી લીધો, મહાસિંહાસનનું વિલોકન કરી લીધું, મહામોહ રાજ્ય સંબંધી મનમાં ચિંતવન કરી લીધું, બીજા સર્વ રાજ્યોને અને તેના પરિવારને વિગતવાર લક્ષ્યમાં લઈ લીધા, ત્યાર પછી પોતાના હૃદય દ્વારા ધ્યાન કર્યું, ઇન્દ્રિયના સર્વ વ્યાપારોને શમાવી દઇ, વૃત્તિને દબા કરી, આંખોને સ્થિર કરી દઇ એકાગ્ર ધ્યાને કેટલોક વખત પોતે રહ્યો અને ત્યાર પછી માથું ચલાવીને જરા સ્મિત હાસ્ય કર્યું.

પ્રકર્ષે પૂછ્યું “ મામા ! એ શું ? ”

મામાએ કહ્યું “ ભાઈ ! બધું મારા સમજવામાં આવી ગયું તેથી સહજ આનંદ થયો. હવે તારે એ સિવાય પણ બીજું જે પૂછ્યું હોય તે ખુશીથી પૂછ.”

પ્રકર્ષે કહ્યું, “ બાલુ સાહે ! એમ કરીશ, પરંતુ પ્રથમ તો મેં જે પ્રશ્નો આપને કર્યા છે તેના ઉત્તર આપો ” પછી મામાએ એક પછી એક સર્વનું વર્ણન કરવા માણ્યું તે આ પ્રમાણે:—

ચિત્તવૃત્તિ મહાટવી.

“ ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ અતિ વિસ્તારવાળી મોટી અટવી છે તેમાં “ જૂદા જૂદા પ્રકારના અદ્ભુત બનાવો નિરંતર બન્યા જ કરે છે. એ “ અટવી સર્વ સુંદર રત્નોની ઉત્પત્તિભૂમિ-મૂળસ્થાન તરીકે સારી “ રીતે બહીતી થયેલી છે. એ એવી નવાઇઓથી ભરપૂર છે કે જેમ “ તે સર્વ રત્નોની ઉત્પત્તિભૂમિ છે તેમ જ લોકોને અનેક પ્રકારના ઉ- “ પદ્રવ કરનાર મોટા અનર્થ પિશાચોની કારણભૂત પણ એજ મહા “ અટવીને કહેવામાં આવી છે. અંતરંગમાં જે સર્વ લોકો રહે છે તે “ દરેકનાં નગરો ગામો અને સ્થાનો આ મહા અટવીમાં આવી “ રહેલાં છે. જે કે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનચક્રથી કોઈ કારણ દેખીને કોઈ “ વખતે બહિરંગ પ્રદેશમાં પણ તેમનાં સ્થાનનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ “ પરમાર્થથી તો એ સર્વ અંતરંગ જનો આ મહા અટવીમાં હંમેશાં

૧ વિમર્શની કાર્યપદ્ધતિ વિચાર કરવાની છે, તે વિચાર કરીને જ બાંધે છે.

૨ વિમર્શ અટવી વિગેરેનું વર્ણન બાણેજ પ્રકર્ષ પાસે કરે છે, વિચક્ષણ આ-ચાર્ય સર્વ વાર્તા રાજ નરવાહન સમક્ષ કહી સંભળાવે છે તે રિપુદામણ તરીકે સં-સારીજીવ સાંભળે છે અને તે સર્વ અનુભવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે.

ચિત્તવૃત્તિ એટલે મનનાં જૂદા જૂદા બાવો-સારા અથવા ખરાબ-આ-ચોળવાનો ખુલાસો હવે પછીના પ્રકરણ ૧૧ માં આવશે. (ચાલુ પ્રસ્તાવ.)

“ રહેલા જાણુવા; કારણ કે અંતરંગના કોઇ પણ લોકનું સ્થાન એ
 “ ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીને મૂકીને બહિરંગ પ્રદેશમાં કોઇ પણ જગ્યાએ
 “ નથી જ એમ તારે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવું. તેથી અંતરંગમાં સારા
 “ અથવા ખરાબ જે કોઇ માણસો છે તે એને છાત્રીને બીજી કોઇ
 “ પણ જગ્યાએ કદિ પણ રહેતા નથી. વળી જે વિપરીત રીતે એ
 “ અટવીની આસેવના કરવામાં આવે^૧ તો એ અટવી મહા પાપ
 “ કરાવનાર થઇને પ્રાણીને મહા ભયંકર સંસારચરણમાં ભટકાવનાર
 “ થઇ પડે છે અને જે ‘સારી રીતે એ અટવીની આસેવના કરવામાં
 “ આવે તો અનંત આનંદથી ભરપૂર મોક્ષનું સંપૂર્ણ કારણ પણ એ
 “ અટવી જ થાય છે. એ અટવીનું વધારે વર્ણન શું કરવું? ટુંકામાં કહીએ
 “ તો સારી અને ખરાબ સર્વ બાબતોનું કારણ એ મહા અટવી જ છે.”

પ્રમત્તતા નદી.^૪

“ ભદ્ર ! સાર પછી એ મહા અટવીમાં જે મોટી નદી દેખાય
 “ છે તેને ડાહ્યા માણસો પ્રમત્તતાના નામથી ઓળખે છે: એ નદીની
 “ બન્ને બાજુએ નિદ્રા (ઉઘ) નામના કાંઠાઓ-તટો આવેલા છે,
 “ તથા એમાં ‘કપાય નામનું પાણી નિરંતર વહ્યા કરે છે, દાડના જેવા
 “ સ્વાદવાળી ‘વિકથા૩૫ પાણીના પ્રવાહનો તો એ ભંડાર જ છે,
 “ એ નદી વિષયના ચંચળ મહા તરંગોથી સદા ભરપૂર રહે છે, અનેક
 “ વિકલ્પ૩૫ મોટા મત્સ્યો એ નદીમાં ભરેલા છે-મતલબ કે ચાલુ
 “ મોટી નદીની પેઠે એમાં નિરંતર પાણી વહે છે, તરંગો થાય છે અને

૧ ચિત્તમાં મિથ્યાત્વનું જોર થાય તો (પરિક્ષાધામાં).

૨ ચિત્તમાં સમ્યક્ત્વની વાસના રહે તો.

૩ સ્થૂળ બાબતો કરતાં માનસિક બાબત જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. મન દ્વ
 મનુષ્યાનાં કારણે મન્યસોક્ષ્મયો: એ સૂત્રનું અર્થ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવું છે. અંતરંગની સર્વ
 બાબતોનો આધાર ચિત્ત-મન પર રહે છે. કોઇ વખત ક્રોધ-માનાદિ અંતરંગ
 વિષયો બાહ્ય પ્રદેશમાં સ્થૂળ રૂપે જણાય તો પણ તેનો મૂળ દેશ તો અંતરંગમાં જ છે.

૪ પ્રમત્તતા: પ્રમાદ. આળસ. આત્મિક બાબતો તરફ બેદરકારી. સંસારમાં
 ઉદ્યોગ હોય તે પણ પ્રમત્ત અવસ્થા છે. પ્રમત્તપણામાં સ્થૂલ આસક્તિ અને
 અજ્ઞાન વિશેષ લાગ લગ્નવે છે.

૫ નદીમાં પાણી હોય છે તે દર વખત ચાલ્યા જ કરે છે. અહીં પાણીનું કામ
 કપાયો કરે છે. આવી રીતે આખા વર્ણનમાં યોજના કરી લેવી.

૬ વિકથા:—રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને ભોજનકથા.

“તેમાં મોટા મોટા સત્ત્વો ઘણી મોટી સંખ્યામાં રહે છે. જે કોઈ શુદ્ધિ
 “વગરનો પ્રાણી એ નદીને કાંઠે પણ જીવે રહે તો તેને ખેંચી લઈને
 “એ મહાનદી પોતાના મહાન આવર્તમાં તેને પટકી પાડે છે; વળી
 “જે કોઈ મૂઠ પ્રાણી એ નદીના પ્રવાહમાં એક વખત પણ પેકો તો
 “તે જીવતો રહેવા પામતો જ નથી; કદાપિ જે તે એક ક્ષણવાર
 “પણ જીવે તો તે નવાઈની વાત સમજવી. (મતલબ કે આત્મિક
 “દૃષ્ટિએ તે મરવા જેવો જ થઈ જાય છે.) અગાઉ તે રાગકેસરી
 “રાજતું નગર જોયું હતું (રાજસચિત્તનગર^૧) અને ત્યાર પછી
 “દ્વેષગર્જદ્ર રાજતું નગર જોયું હતું (તામસચિત્તનગર^૨), તે નગ-
 “રમાંથી આ નદી નીકળે છે; ત્યાંથી આ અટવીમાં પ્રવેશ કરીને
 “છેવટે તે ઘોર સંસારસમુદ્રને મળે છે. મતલબ જેમ સાધારણ નદીઓ
 “કોઈ જગ્યાએથી નીકળી અટવીમાં થઈ સમુદ્રને મળે છે, તેવી જ
 “સ્થિતિ આ નદીની પણ છે; પરંતુ એમાં વાત એમ થાય છે કે જે
 “પ્રાણી એ નદીમાં પડે છે તે તેના આવર્તના ચક્રમાં પડી છેવટે
 “પેલા ઘોર સંસારસમુદ્રમાં જોરથી ઘસડાઈ જાય છે અને તેને વચ્ચે
 “અથવાનું સાધન મળતું પણ મુશ્કેલ પડે છે. જે પ્રાણીઓ સંસાર-
 “સમુદ્રમાં જવાની હોંસવાળા હોય છે તેઓને આ પ્રમત્તા નદી બહુ
 “પસંદ આવે છે; આથી જે પ્રાણીઓ એ ઘોર સંસારસાગરથી ભય
 “પામતા હોય છે તેઓ તો આ મહાનદીને દૂરથી છોડી દઈ તેનાથી
 “આઘાને આઘા નાસતા ફરે છે.

તદ્વિલસિત યેટ.^૩

“હવે ત્યાર પછી ભાઈ પ્રકર્ષ ! એ નદીની વચ્ચે તદ્વિલસિત
 “નામનો યેટ-દ્વીપ છે તેનું વર્ણન સાંભળ: એ યેટમાં હાર્ય અને
 “ખોટા આળા રૂપ રેતી છે, એ તટમાં વિલાસ, નાચ અને સંગીતરૂપ
 “હંસ અને સારસ પક્ષીઓ અહીં તહીં ઉડી રહ્યા છે, એ સ્નેહપાશરૂપ
 “આકાશથી ઘેરાયેલો હોવાથી ઘોળો લાગે છે અને ઘસઘસાટ જોરથી

૧ જુઓ પૃ. ૭૯૦.

૨ જુઓ પૃ. ૭૬૪.

૩ નદીમાં પ્રાણી આવી ગયા પછી વચ્ચે યેટ જેવી જગ્યા થઈ જાય છે તેને પુલિન કહે છે. તદ્વિલસિત: વિલાસ. પ્રમાદમાં વિલાસ કરવો. પુલિનનો અર્થ સપ્તચિંતામણિ કોશમાં (૧) દ્વીપ. યેટ અથવા (૨) સમુદ્ર વિગેરેનું પ્રાણી આવી ગયા પછી કોરી પડેલી જમીન અથવા (૩) નદી વિગેરેની મધ્યનો તટ-એમ કરેલ છે.

“આવતી નિદ્રારૂપ મદિરાથી” એ દુર્જન પ્રાણિઓને મત્ત કરી દે છે,
 “એ બેટ મૂર્ખ જીવોને ખેલ કરવા માટે બહુ મજાનું સ્થાન છે અને
 “વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળા તત્ત્વરહસ્યના જાણકાર સમજી પ્રાણીઓ એ
 “દ્વીપથી દૂર જ નાસતા ફરે છે.

ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ.

“ભદ્ર ! તારી પાસે તદ્વિલસિત બેટનું એ પ્રમાણે” વર્ણન કર્યું.
 “હવે ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલ પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે રહેલા
 “તદ્વિલસિત બેટમાં એક મોટો મંડપ” કરવામાં આવેલો છે તેનું
 “અને તેમાં રહેલા તે મંડપના નાયકનું વર્ણન કરું છું તે બરાબર
 “ધ્યાન રાખીને સાંભળ. એ મંડપને સમજી માણસો ‘ચિત્તવિક્ષેપ’
 “ના નામથી ઓળખે છે. કારણ કે સર્વ પ્રકારના દોષસમૂહનું એ
 “ઘર છે-રહેઠાણ છે-એવા એનામાં ગુણ હોવાથી એને સદરહુ
 “નામ આપવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રાણી જરા પ્રવેશ માત્ર કરે છે
 “ત્યાં તો તે પોતાના ગુણો એકદમ ભૂલી જાય છે અને મોટાં ગમે
 “તેવા અધમ પાપ કરવા તરફ અને તેનાં સાધનો ચોજવા તરફ
 “તેની યુક્તિ પ્રવર્તે છે. અહીં જે મહામોહ વિગેરે મોટા રાજઓ
 “દેખાય છે તેમને માટે સ્થાએ આ મંડપ બંધાવી રાખ્યો છે. જો !
 “જે રાજઓ માટે આ મંડપ બંધાવ્યો છે તે મહામોહાદિ રાજઓ
 “પણ અહીં જ દેખાય છે તેઓને હું તને હવે પછી ઓળખાવીશ.
 “આ મંડપ તે રાજઓ માટે છે છતાં તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ
 “અભિરંગ લોકો પણ મહામોહને વશ થઈને દાખલ થયેલા તને જણાશે.
 “હવે એવા બહારના લોકોને બરાબર જોઈશ તો તને જણાશે કે
 “મંડપના દોષને લઈને તેઓ વિભ્રમમાં પડી જાય છે, તેઓને અનેક

૧ મદિરા શ્લેષ છે: (૧) નિદ્રાસાથે તેનો મધ અર્થ થાય છે; (૨) બેટ સાથે માંડુ બંજનપક્ષી એવો અર્થ થાય છે. મતલબ મત્ત બંજનપક્ષીઓ અહીં ઘણાં છે અને પ્રમાદી લોકો નિદ્રામાં અહીં વિલાસ કરે છે.

૨ વાંચનાર ધ્યાનમાં રાખશે કે આ વર્ણન મામા કરે છે ત્યારે પ્રકર્ષ બાણેજ એક અક્ષર પણ વચ્ચે બોલતો નથી.

૩ માંડવો. Pandal અથવા Amphi-Theatre, નદીની વચ્ચે બેટ હોય તેમાં આ માંડવો તૈયાર થયેલો છે. કલ્પનાશક્તિને બરાબર દોઢાવળે, જાણે કૌંસમાં અથવા સીનેમાં બેઠા હોય તેવી કલ્પના કરવી, નદીના મધ્યભાગમાં બેઠા છે, બેટની વચ્ચે મંડપ છે અને તેની અંદર વેદિકાની મોઢવણ છે. બરાબર કલ્પના કરી રાખવા ખાસ બલામણ છે.

“ પ્રકારના સંતાપો થાય છે, તેઓનાં મનમાં મોટો ઉન્માદ થાય છે
 “ અને વ્રત નિયમથી તેઓ એકદમ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે; આવી જે
 “ તેઓની સ્થિતિ થાય છે તે આ મહામંડપને લીધે થાય છે. પૈલા
 “ મહામોહ વિગેરે રાજાઓ છે તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે એ મંડપ
 “ પાસે આવીને અને તેને પ્રાપ્ત કરીને મનમાં ઘણો આનંદ પામે છે;
 “ બાકી બહિરંગ લોકો મોહને વશ પડી જ્યારે જ્યારે એ મંડપમાં
 “ દાખલ થાય છે ત્યારે ત્યારે બરાબ માનસિક સ્થિતિમાં આવી જઈ
 “ દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે તેનું કારણ એ છે કે એ બહિરંગ
 “ લોકોને અનંત સુખ આપનાર ‘એકાગ્રતા’ જે મનને અત્યંત શાંતિ
 “ આપનાર છે તેને એ મંડપ પોતાની શક્તિથી હણી નાખે છે. એમાં
 “ મોટા કમનસીબની બાબત તો એ છે કે એ બાપડા બહિરંગ લોકો
 “ આ મંડપમાં કેટલી અદ્ભુત ઉચ્છેદક શક્તિ છે તે જાણુતા નથી
 “ અને તેથી મોહને લઈને વારંવાર આ મંડપમાં બીચારા દાખલ
 “ થયા કરે છે. જે પુણ્યશાળી પ્રાણીઓ આ મંડપની શક્તિને બરાબર
 “ સમજી જાય છે તેઓ તો ફરીવાર આ મંડપમાં કદાપિ પણ પ્રવેશ
 “ કરતા નથી. એવા ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ તો પછી પોતાના ચિત્તને
 “ બરાબર શાંતિમાં રાખીને ‘એકાગ્રતા’ નો આશ્રય લે છે અને આ જ
 “ જન્મમાં સતત આનંદનો અનુભવ કરે છે. આવી આ મંડપની
 “ યૌગિક અદ્ભુત શક્તિ છે.

તૃષ્ણાવેદિકા.^૧

“ ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આવી રીતે ચિત્તવિક્ષેપ મંડપના ગુણુદોષનું તારી
 “ પાસે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. એજ મંડપની મધ્યમાં એક વેદિકા
 “ છે તેનું વિવેચન પણ બરાબર સાંભળ. એ વેદિકા મહામોહ
 “ મહારાજા માટે તૈયાર થયેલી છે અને લોકોમાં તે તૃષ્ણાના
 “ નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી છે. એ મહારાજાને માટે
 “ તૈયાર કરેલી છે એમ કહેવાનું કારણ તું બરાબર બારીકીથી
 “ જોઈશ તો તને જણાશે કે મોહરાજાએ પોતાના કુટુંબની
 “ અંદર જે જે લોકો છે તે સર્વને એ વેદિકા ઉપર દાખલ
 “ કરી દીધા છે. વળી તું વધારે સારી રીતે જોઈશ તો તને

૧ વેદિકા-એટલે માચડો. મંડપમાં રાજાને પ્રમુખને તથા મોટા માણસોને
 બેસવા માટે જે જગ્યા જગ્યા બાંધવામાં આવે છે તે, (Platform) તૃષ્ણા વધારે
 મેળવવાની અંતરંગ ધૃત્તિ; લોભવૃત્તિ.

“જાણી શે કે એ રાજા (મોહરાજા) ના સામંત રાજાઓ^૧ (Feudatory chiefs or Allies) બીજા છે તે આ મંડપમાં આબુઆબુ છૂટા છૂટા
 “બેસી ગયા છે, જ્યારે મોહરાજાનું કુટુંબ તો એ વેદિકા ઉપર જ બેઠું છે.
 “આ વેદિકા મોહરાજાને અને તેના કુટુંબીઓને તો ખાસ કરીને બહુ જ
 “વહાલી છે. એ વેદિકા ઉપર બેસીને મોહરાજા અત્યંત ગર્વિષ્ટ નજરથી
 “સર્વ લોકો ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે છે અને જાણે પોતાનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ
 “થઈ ગયું હોય તેમ મનમાં મલકાયા કરે છે. એ વેદિકા પણ પોતાની
 “ઉપર બેઠેલાં મહામોહ રાજાના આખા કુટુંબને પોતાના સ્વભાવથી
 “જ પ્રસન્ન કરે છે. ભદ્ર! બહિરંગ લોકો એ વેદિકા ઉપર બેસવા
 “આવે અને બેસી જાય તો પછી એના શા હાલ થાય તે કહેવાની
 “શી જરૂર છે? એવાનું દીર્ઘ (આત્મિક) જીવન તો ક્યાંથી જ રહે?
 “વળી એક બીજી મોટા આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ તુષ્ણાવેદિકા
 “અહીં રહી રહી પોતાની શક્તિથી આખી દુનિયાને ચક્રપર ચઢાવે
 “છે અને સર્વને ભભાવે છે.

વિપર્યાસ સિંહાસન.^૨

“ભદ્ર! આવી રીતે વેદિકા સંબંધી હકીકત તને કહી સંભ-
 “ળાવી. સંસારચટવીમાંથી વહેતી પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે આવી રહેલા
 “તદ્વિલસિત એટમાં જે ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ દેખાય છે તેમાં
 “રહેલી ઉપર વર્ણવેલી તુષ્ણાવેદિકા ઉપર વિપર્યાસ નામનું સિંહા-
 “સન છે તેની હકીકત તને હવે જરા વિસ્તારથી કહું છું તે
 “બરાબર લક્ષ્યમાં લે. એ વિપર્યાસ સિંહાસનની રચના મહામોહ
 “રાજાને માટેજ વિધિએ કરેલી છે. એ મોહરાજાનું આવડું મોટું લોકોમાં
 “પ્રસિદ્ધિ પામેલું રાજ્ય છે અને એ રાજાની બીજી જે જે સંપત્તિ
 “દેખાય છે તેનું કારણ એ સિંહાસન છે. જ્યાં સુધી એ મહામોહ
 “રાજા પાસે એ સિંહાસન છે ત્યાં સુધી મારા માનવા પ્રમાણે તેનું
 “રાજ્ય છે અને તેની રાજ્યસંપત્તિ પણ^૩ ત્યાં સુધી જ છે. જ્યાંસુધી
 “એ મહારાજા આ સિંહાસનપર બેઠા હોય છે ત્યાંસુધી તેના સર્વ

૧ આ સર્વ રાજાઓનું વર્ણન પ્રકરણ અઢારમાં આગળ આવે છે. એ રાજાઓ વેદિકા પર બેસતા નથી પણ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં છૂટા છૂટા બેસે છે એવી કલ્પના કરવી.

૨ વિપર્યાસ: ઉલટા સુલટા વિચારો, ગડબડમોટા. સિંહાસન એટલે રાજ્યાસન. The chair. પ્રમુખસ્થાનની પુરશી-આસન.

૩ મનમાંથી વિપર્યાસ નીકળી ગયા એટલે સંસારનો અંત નજીક આવતો જાય છે.

“ શત્રુઓ એકઠા મળી સામે થાય તો પણ તેઓ તેને એકલાને પહોંચી
 “ શક્તા નથી, પરંતુ એક વખત એ મહારાજ એ સિંહાસન પરથી
 “ નીચે ઉતરી બીજી જગ્યાપર એસે એટલે ગમે તેવો નબળો કાચો
 “ પોચો પુરૂષ હોય તે પણ તેના ઉપર જ્ય મેળવી શકે છે. ભદ્ર !
 “ બહિરંગ લોકો એ સિંહાસન સામે જ્યારે પણ જુઓ ત્યારે એ
 “ સિંહાસન તે લોકોને મોટો અનર્થ કરે છે, ભયંકર આપદાઓ તેને
 “ માથે નાખે છે અને સખ્ત હેરાનગતિઓ કરે છે. જ્યાં સુધી લોકો
 “ (બહિરંગ) એ સિંહાસન ઉપર નજર નાખતા નથી—તેની સામું
 “ જોતા નથી ત્યાં સુધી જ તેઓની સુંદર બુદ્ધિ સારે અને સાચે
 “ રસ્તે પ્રવર્તે છે, પરંતુ એકવાર આ સિંહાસન ઉપર દૃષ્ટિ પડી અને
 “ તેમાં મન પરોવાયું એટલે આપદાઓની સારી બુદ્ધિ રહી શકતી
 “ નથી અને આખરે તેઓ મહા પાપિષ્ઠ વૃત્તિ અને વર્તનવાળા થઈ
 “ જાય છે. અગાઉ તારી પાસે (પ્રમત્તતા) નદી, (તદ્વિલસિત) બેટ,
 “ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ, અને (તૃણા) વેદિકાની શક્તિ વર્ણવી તે સર્વ
 “ શક્તિ અહીં કેંદ્રસ્થ થઈને આવી રહેલી છે, આ સિંહાસનમાં એ
 “ નદી બેટ વિગેરે સર્વે શક્તિઓ સ્થાન પામેલી છે. વિપર્યાસ
 “ સિંહાસન આવા પ્રકારનું છે તે તું બરાબર લક્ષ્યમાં લેજે.

મહામોહ રાજ.

“ ભાઈ પ્રકર્ષ ! હવે તું એ સિંહાસનપર બેઠેલા મહામોહ રાજનું
 “ વર્ણન ખાસ લક્ષ્ય દઈને સાંભળજે : એ મોહરાજનું^૧ અવિદ્યા નામનું
 “ શરીર છે. જે કે ઘડપણને લીધે તે ઘણું જીર્ણ થઈ ગયું છે તો પણ
 “ એ દુનિયામાં સારી રીતે પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. મોહરાજનું એ
 “ અવિદ્યા શરીર જે કે તદ્દન ઘરડું ખખ થઈ ગયું છે તો પણ
 “ પોતાની શક્તિથી આ દુનિયામાં તે શું શું કરી શકે છે તે તું હવે
 “ બરાબર ધ્યાન દઈને સાંભળ : અનિલ વસ્તુઓમાં તે નિલપણનું
 “ ભાન કરાવે છે, અપવિત્ર વસ્તુઓને તે મહા પવિત્ર અને શુદ્ધ
 “ મનાવે છે, દુઃખથી ભરપૂર વસ્તુઓને તે સુખરૂપ બતાવે છે,
 “ અનાત્મ વસ્તુઓમાં આત્મરૂપપણું દેખાડી આપે છે, એટલું જ નહિ
 “ પણ શરીર વિગેરે પુદ્ગલના સમૂહોમાં તે મમતા ઉત્પન્ન કરી બાંહે
 “ તે પ્રાણીનાં પોતાનાં હોય તેવો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. આની રીતે

૧ મહામોહનું અવિદ્યામય શરીર છે. અજ્ઞાન જ મોહનું કારણ છે. દેખીતું જ્ઞાન હોય તો પણ સમ્યક્ બોધ વગરનું જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે. મોહરાજનું અવિદ્યા શરીર બતાવવામાં ઘણી ચતુરાઈ વાપરી છે.

“પર વસ્તુઓમાં પોતાપણની બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરીને પરિણામે પ્રાણી-
 “ઓને તે પરભાવ તરફ એટલા બધા આસક્ત બનાવી દે છે કે પ્રાણી
 “પોતાનું (આત્મ) સ્વરૂપ નહિ ઓળખીને નકામા અનેક પ્રકારના
 “કલેશો પામે છે. એ મોહરાજનું અવિદ્યા શરીર ઘડપણથી આવી
 “રીતે તદ્દન જીર્ણ થઈ ગયું છે તો પણ તેનામાં એટલી બધી શક્તિ
 “હોવાને ક્ષીયે તે નિરંતર મહાપરાક્રમી રહે છે. ભદ્ર! આ રાજેન્દ્ર
 “મોટા રાજા આખા જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર હોવાથી ડાહ્યા માણસો
 “એને પિતામહ (દાદા)નું નામ આપે છે અને તેથી એ મહામોહદાદા
 “અથવા મહામોહ પિતામહના નામથી ઓળખાય છે. એનું જોર
 “એટલું બધું છે કે મોટા મોટા રૂદ્ર^૧, ઉપેન્દ્ર, નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર અને
 “વિદ્યાધરો તથા તેવાજ બીજા મોટાઓ પણ એ દાદાની આજ્ઞાનું
 “જરા પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. અહાહા! જે મહામોહ દાદો
 “પોતાની શક્તિરૂપ દંડ વડે કુંભારની પેઠે આ જગદ્ગૂંપ આકડાને
 “ફેરવીને જૂદા જૂદા કાર્યરૂપ વાસણો રમત માત્રમાં બનાવી શકે
 “છે તે અચિંત્ય શક્તિવાળા મહામોહ રાજાના હુકમનું અપમાન કરવાને
 “અથવા તેનું ઉલ્લંઘન કરવાને દુનિયામાં કોણ શક્તિમાન છે? ભાઈ પ્રકર્ષ!
 “આવી રીતે મહામોહ રાજાનું તારી પાસે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું,
 “તેના ગુણો કેવા પ્રકારના છે તે તને બતાવ્યું. હવે એ રાજાનો
 “પરિવાર કેવો છે તે તને કહી સંભળાવું છું તે બરાબર ધ્યાન દઇને
 “સંભળ. ”

આટલું કહી વિમર્શમામા જરા ચુપ રહ્યા.^૨

૧ રૂદ્ર એટલે શંકર, શિવ. ઉપેન્દ્ર એટલે વિષ્ણુ. નાગેન્દ્ર એટલે શેષનાથ. સંકર, વિષ્ણુ વિગેરેની કથાઓ વાંચવાથી જાણીએ કે તે સર્વ મોહને વશ છે.

૨ આ કથાનો સંબંધ પ્રકરણ ૧૨ સાથે થશે. વચ્ચેનાં દશમા અગ્નિઆરમા પ્રકરણમાં આંતરકથાની યોજના બતાવી છે તે ઘણી હપયોગી છે, પરંતુ જેને એકદમ વાર્તાના રસમાં આદ્યા જડું હોય તે કદાપિ હાલ દશમું તથા અગ્નિઆરમું પ્રકરણ નહિ વાંચે તો પણ કથાસંબંધ આદ્યો આવશે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રકર્ષને જાગૃતિ-ભૌતાચાર્ય કથા.

ચક્ષુષાચાર્ય નરવાહનરાજ સમક્ષ રિપુદારણના સાંભળતાં વાત આગળ ચલાવતાં કહેવા લાગ્યા કે જે વખતે મામા વિમર્શે ચિત્તવૃત્તિ અટવીથી માંડીને મોહરાજના વર્ણુન સુધીની હકીકત વિસ્તારથી કહી સંભળાવી તે વખતે આખી વાતમાં વચ્ચે એકપણ સવાલ પ્રકર્ષે પૂછ્યો નહિ, તેથી મામાને વિચાર થયો કે પ્રકર્ષ કાં તો વાત સમજ્યો નથી, કાં તો કાંઈ બીજા વિચારમાં પડી ગયો છે કે ગમે તેમ, પણ વાતમાં તેનું બરાબર ધ્યાન હોય એમ જણાતું નથી. પછી મામા ભાણેજ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાત થઇ.

પ્રકર્ષને જાગૃતિ.

બોધ સાફ હાસ્ય.

પ્રશ્ન કરવાની જરૂર.

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! હું આ સર્વ વાત તને કહું છું પણ તું તો કાંઈ વિચારમાં પડી ગયો છે, તેથી કાંઈ સવાલ પણ પૂછતો નથી અને હોંકારો પણ દેતો નથી અને હું જે વાત કહું છું તે તારા સમજવામાં બરાબર આવી હોય તેમ પણ દેખાતું નથી; કારણ કે આખી વાત કહી તે દરમ્યાન એક વાર માથું પણ તે હલાવ્યું નથી તેમ જ નખની ચપટી સરખી પણ તે વગાડી નથી. તું તો તારી આંખોને સ્થિર કરીને માત્ર મારી સાચું ટગર ટગર બોલ્યા જ કરે છે, પણ કોઈ પ્રકારનો ભાવ મુખપરથી બતાવતો ન હોવાને લીધે મને બહાર પડતી નથી કે મારી કહેલી વાત તું સમજ્યો છે કે તારા સમજવામાં કાંઈ પણ આવ્યું જ નથી?”

પ્રકર્ય—“મામા! એવું બોલો નહિ. આપની કૃપાથી આ દુનિ-
યામાં એક પણ વાત એવી નથી જે મારા સમજવામાં બરાબર ન
આવે.”

વિમર્શ—“ભાઈ! મને ખાતરી જ હતી કે હું જે કહું છું તે
તું બરાબર સમજે છે. આ તો મેં જરા તારી સાથે હાસ્ય કર્યું.
કારણ કે—

વિજ્ઞાતપરમાર્થેऽપિ, વાલ્લભોદનકામ્યયા ।

પરિહાસં કરોત્યેવ, પ્રસિદ્ધં પઞ્ડિતો જનઃ ॥

પંડિતજનો નાના બાળકોને બોધ આપવાના હેતુથી તે
પરમાર્થ સમજતો હોય તો પણ તેની સાથે જરાક હાસ્ય કરે છે
અને મારા જેવાએ તો તારા જેવા ભાણેજને જેમ અને તેમ વિનાદ
કરાવવો જ જોઈએ, એટલે મેં જરા હાંસી કરી તેથી તારે ગુસ્સે ન
થવું. વળી એક બીજી વાત કહું તે સાંભળઃ જે કે મેં વાત કહી તે
બધી તારા સમજવામાં આવી છે તો પણ મારા મનમાં ઉત્સાહ વધે
અને આનંદ થાય તેટલા સાંઝે તારે વાતવાતમાં વચ્ચે કાંઈ પણ
સવાલ કરવા જોઈએ. જ્યારે ચાલતી બાબતમાં તું પ્રશ્ન કરે ત્યારે
વાત કહેવામાં મજા આવે. વળી જે બાબત ચાલે છે તેનું આંતર રહસ્ય
બરાબર તો તું મારી સાથે ચર્ચા કરીશ તો જ તારા સમજવામાં
આવશે, માત્ર મારી વાત સાંભળી જવાથી તને વસ્તુની અંદરનું
સ્વરૂપ સમજવામાં આવશે નહિ. માટે ભાઈ! આ સર્વ બાબતનું
રહસ્ય તારે બરાબર યત્ન કરીને સમજવાની જરૂર છે, નહિ તો
ખરો અર્થ સમજ્યા વગરના ‘ભૌતાચાર્ય’ વાળી વાત થશે.”

પ્રકર્ય—“એ ભૌતાચાર્યની વાત શું છે?”

વિમર્શ—“ભદ્ર! સાંભળઃ—

ભૌતાચાર્ય કથા.

કોઈ નગરમાં જન્મથી માંડીને બહેરો એક સદાશિવ નામનો
ચાર્ય (શિવનો પુજારી) હતો. એ બાપડો વૃદ્ધ વયને લીધે
ભ્યારે ઘરડોખખ દેખાવા લાગ્યો ત્યારે કોઈ મસ્કરા છોકરાએ તેને
સંસાર કરીને કહ્યું કે ‘ગુરુજી! નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

૧ ભૌતનો અર્થ ‘ગરો’ થાય છે, પુજારી થાય છે અથવા વ્યંતરાદિ હલકા
રાક્ષસોની પૂજા કરનાર એવો અર્થ પણ થાય છે. ‘શિવના પુજારી’ને પણ ભૌતા-
ચાર્ય કહે છે અને સંબંધ પરથી એ અર્થ વધારે બંધબેસતો લાગે છે.

વિષં ગોષ્ઠી દરિદ્રસ્ય જન્તોઃ પાપરતિર્વિષમ્ ।

વિષં પરે રતા માર્યા વિષં વ્યાધિરુપેક્ષિતઃ ॥

‘દરિદ્રની સાથે ગોષ્ઠી કરવી એ પ્રાણીને ઝેર સમાન છે, પ્રાણીમાં પાપ કરવા તરફ પ્રેમભાવ હોય તે ઝેર જેવો છે, પોતાની સ્ત્રી પારકા પુરૂષ ઉપર આસક્ત હોય તે ઝેર જેવી છે અને થયેલ વ્યાધિની બેદરકારી કર્યા કરવી તે ઝેર જેવું છે. માટે ભદ્રારક ! તમે આ તમારા કનના વ્યાધિને કેમ મારી મૂકો છો (વિસારી મૂકો છો) ? તમારે એની તુરતમાં દવા કરવી જોઈએ. આપે આવા જન્મથી થયેલા વ્યાધિને ઉવેખી મૂકવો સારો નથી.’ પોતાના વિદ્યાર્થીની આવી વાત સાંભળીને એ ભૌતાચાર્યને પણ આગ્રહ થયો કે ગમે તેમ કરીને વ્યાધિને મટાડવો તો ખરો !

હવે આચાર્યની પાસે એક શાંતિશિવ નામનો શિષ્ય હતો. તેને બોલાવીને આચાર્યે કહ્યું ‘અરે શાંતિશિવ ! તું વૈદ્યને ઘરે જઈને મારા બહેરાપણાનું ઔષધ લઈ આવ, વૈદ્યને સર્વે હકીકત જણાવીને તે જે દવા બતાવે તે લઈને જલદી પાછો આવ. હવે આ બાબતમાં વધારે વખત કાઢીને મારે વ્યાધિને વધવા દેવો નથી.’ આચાર્યના હુકમ પ્રમાણે શાંતિશિવ વૈદ્યને ઘેર ગયો.

વૈદ્યને ઘેર પહોંચતા દ્રુતથી શાંતિશિવે વૈદ્યને જોયો. હવે તે વખતે એમ બન્ધું કે વૈદ્યનો છોકરો ઘણો વખત રખડી રખડીને તેજ વખતે આવ્યો. વૈદ્યરાજ છોકરાઉપર ઘણા જ ગુસ્સે થઈ ગયા અને હાથમાં એક સખ્ત વાળની બનાવેલી દોરડી લીધી અને તેના વડે મોટેથી રાડો પાડતાં તેમણે પોતાના છોકરાને થાંભલા સાથે બાંધ્યો. છોકરો રાડો પાડતો હતો એટલે તો વળી વૈદ્યરાજે હાથમાં એક લાકડી લીધી અને તેનાથી છોકરાને મારવા માંડ્યો. એવી રીતે અત્યંત ઘાતકીપણે છોકરા ઉપર લાકડીનો વરસાદ વરસતો જોઈ શાંતિશિવે, જે પોતાના ગુરૂ સાથે દવા લેવા આવ્યો હતો તેને લાગણી થઈ આવવાથી તેણે વૈદ્યને પૂછ્યું ‘અરે ! વૈદ્યરાજ ! તમે આ છોકરાને આટલો બધો કેમ ફટકાવવા માંડ્યો છે ?

વૈદ્યે ઉત્તરમાં કહ્યું ‘અરે એ પાપી બીલકુલ સાંભળતો જ નથી.’

૧ દરિદ્રઃ લક્ષ્મી અને ગુણ બન્નેથી રહિતને દરિદ્રી ગણ્યો છે. અતિ આળસુને પણ દરિદ્રી કહેવામાં આવે છે. અહીં ગુણરહિતપણાની મુખ્યતા જણાય છે.

૨ વાળની દોરડી શણની દોરડીથી વધારે સખ્ત હોય છે અને બહુ વાગે છે.

આટલી વાત ચાલે છે ત્યાં તો હાહારવ કરતી વૈદ્યની સ્ત્રી ત્યાં આવી પહોંચી અને વૈદ્યને ઓકરાને માર મારતાં અટકાવવા સાફ તેના હાથે વળગી પડી. ત્યારે વળી વૈદ્યરાજ મોટેથી રડો પાડીને કહેવા લાગ્યા ‘તું આઘી ના ! હું આટઆટલું કરું છું તો પણ આ (ઓકરો) સાંભળતો નથી તેથી મારે એ દુરાત્માને બરાબર મારવો જ જોઈએ. માટે તું આઘી ખસ ! નહિ તો તારા પણ એવા જ હાલ થશે.’

વૈદ્યે એટલું કહેવા છતાં પણ ન્યારે તે પાછી ન હતી ત્યારે તેને પણ ફટકાવી.

આ સર્વ બનાવ જોઈએ શાંતિશિવે વિચાર કર્યો કે—અહો ! આપણા આચાર્ય માટે આસડ લેવું છે તે તો બરાબર જણાઈ ગયું, માટે હવે આ વૈદ્યને મ્હોટે તે સંબંધમાં પૂછવાનું પણ શું કામ છે ?’ (ન સાંભળે તેને ફટકાવવા એ સાંભળતાં કરવાનો ઉપાય છે એમ શાંતિશિવે વગર પૂછયે પોતાના મનમાં નિર્ણય કરી લીધો.)

ત્યાર પછી ત્યાંથી નીકળીને શાંતિશિવ શિવભક્ત શેઠીઆને ઘેર ગયો અને તેની પાસે દોરડાની માગણી કરી. શેઠીઆએ તેને એક શણતું દોરડું આપ્યું; પણ શાંતિશિવે જણાવ્યું કે તેને તો વાળની બનાવેલી સખ્ત દોરડીનો ખપ હતો. આ પ્રમાણે કહીને શણતી દોરડી પાછી આપી.

શિવભક્તે તેને વાળની સખ્ત દોરડી આપીને પૂછ્યું ‘અરે ભાઈ ! આ દોરડીનું શું કામ છે ?’

શાંતિશિવે જવાબમાં કહ્યું ‘આ દોરડીથી આપણા માનવંતા આચાર્યશ્રીનું આસડ કરવાનું છે.’

આપ્રમાણે કહીને દોરડી લઈને શાંતિશિવ પોતાના (આચાર્યના) મઠ તરફ ગયો.

મઠમાં આવીને ગુરૂ મહારાજને (આચાર્યને) જોતાં જ પ્રથમ તો શાંતિશિવે પોતાના મહોંપર ગુસ્સાના આવેશમાં આવવાથી ચઢે તેવાં સખ્ત ભવાં ચઢાવ્યાં અને મુખ ભયંકર બનાવી દીધું; ત્યાર પછી આચાર્ય મહારાજ તો ખૂબ મોટેથી બુમ મારતાં રહ્યા અને તેમને મઠની વચ્ચે આવી રહેલા એક થાંભલા સાથે પેલી દોરડી વડે મજબૂત બાંધ્યા. ત્યાર પછી શાંતિશિવે એક મોટી લાકડી લીધી અને ગુરૂ મહારાજને ખૂબ જોરથી લાકડીના પ્રહાર એક પછી એક દેવા માંડ્યા.

હવે આ બાબુએ શિવભક્તોએ વિચાર કર્યો કે—ચાલો ને, આપણા આચાર્યના ઔષધની કાંઈ ક્રિયા ચાલતી જણાય છે તો આપણે પણ નજીકમાં રહીએ, કાંઈ કામ પડે તો નજીક હોશું તો ઉપયોગમાં આવશું. આવા વિચારથી તેઓ પણ મઠ પાસે આવ્યા. ત્યાં તો શાંતિ-શિવ આચાર્યને ખૂબ જોરથી નિદ્રાપણે મારતો તેઓના જોવામાં આવ્યો. તેઓ પોકાર કરીને કહેવા લાગ્યા ‘અરે અરે શાંતિશિવ ! તું આ શું કરે છે ?’ શાંતિશિવે (પેલા વૈધરાજનું અનુકરણ કરતાં) જવાબમાં કહ્યું ‘આ પાપી ઘણી મહેનત કરવા છતાં કાંઈ પણ સાંભળતો જ નથી.’ એ વખતે સદાશિવ આચાર્યે મરતાં મરતાં પ્રાણી આરડે તેવા અત્યંત ભયંકર શબ્દ કર્યો અને પોતાને ઘણી સખ્ત વેદના થાય છે અને છુટશે નહિ તો મરી જશે એમ બતાવ્યું. એટલે શિવભક્તો હાહારવ કરતાં શાંતિશિવને વારવા લાગ્યા.

શિવભક્તોને વચ્ચે પડતાં જોઈ ‘શાંતિશિવે કહ્યું ‘હું આટઆટલું કરું છું તો પણ આ દુરાત્મા સાંભળતો નથી તો મારે એને હજી પણ વધારે મારવો પડશે. તમે બધા વચ્ચેથી દૂર ખસી જાઓ ! દૂર ખસી જાઓ ! નહિ તો તમારા સર્વના પણ એવા જ હાલ થશે.’ આટલું કહેવા છતાં પણ જ્યારે પેલા શિવભક્તો એને વારવા લાગ્યા ત્યારે તેમને સર્વને પણ એ લાકડીના ફટકાઓ મારવા લાગ્યા; પરંતુ શિવભક્તો ઘણા હતા, તેઓએ ‘એના હાથમાંથી લાકડી લઈ લો લઈ લો !’ એમ બોલતાં તેના હાથમાંથી લાકડી ખુંચવી લીધી. પછી તેઓએ વિચાર્યું કે જરૂર આ (શાંતિશિવ) ને કાંઈ ચેટક વળગ્યું છે. પછી તેઓએ શાંતિશિવને ખૂબ માર્યો અને હાથને પછવાડે લઈ પાંચ-મોડીએ બાંધી લઈને પછી સદાશિવ આચાર્યને છૂટા કર્યા. થોડી વારે તેનામાં સ્ફુર્તિ આવી અને માત્ર દૈવકૃપાથી જ આચાર્ય મહારાજ બચી ગયા.

પછી સર્વ શિવભક્તોએ શાંતિશિવને પૂછ્યું ‘અરે ભલા માણસ ! તું આ આપણા ભગવાનને (આચાર્યશ્રીને) શું કરવા માંડ્યું હતું ?’

જવાબમાં શાંતિશિવે કહ્યું ‘અરે ભલા માણસો ! એ તો કાનના બહેરા માટે વૈધરાજે જે ઓસડ ઉપદેશોનું હતું તે આપણા ગુરુ મહારાજને કરતો હતો. તમે મને છૂટા કરી દો અને આપણા આચાર્યના વ્યાધિના સંબંધમાં બેદરકારી ન બતાવો.’

૧ અહીં વળી ફરી વાર શાંતિશિવ વૈધનું સમન્ધ્ય વગર અનુકરણ કરે છે. જ્યારે વૈધની સ્ત્રી વચ્ચે પડી ત્યારે વૈધ પણ એને મળતાં શબ્દ અગાઉ બોલ્યો હતો તે ઉપર જીઓ.

શિવભક્તોએ વિચાર કર્યો કે શાંતિશિવને તો જખંડે એટલે વળગ્યું હોય એમ જણાય છે. પછી તેઓએ શાંતિશિવને કહ્યું કે ‘જો ફરી વાર આવું કામ ન કરે તો તને છૂટો કરીએ.’ શાંતિશિવે કહ્યું ‘અરે ભલા માણસો! શું તમારા કહેવાથી હું આપણા ગુરમહારાજના આધિનું ઓસડ પણ ન કરું? હું તો પેલા મોટા વૈધરાજ કહેશે તેમ કરીશ; તમારા કહેવાથી જરા પણ પલટાવાનો નથી.’

શાંતિશિવના એવાં વચન સાંભળીને શિવભક્તોએ પેલા વૈધરાજને બોલાવ્યા અને તેને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. વૈધરાજ પ્રથમ તો પોતાના મનમાં હસ્યા અને પછી કહેવા લાગ્યા કે ‘ભાઈ! મારો છોકરો બહેરો છે જ નહિ. વાત એમ છે કે મેં બહુ મહેનત લઈને વૈદકનાં મોટાં મોટાં પુસ્તકોનો એની પાસે પરાણે પાઠ કરાવ્યો, પરંતુ એ છોકરાને રમવાની અને રખડવાની એટલી બધી લત પડી ગઈ છે કે હું ગમે તેટલું કરું છું અને વારંવાર સમજાવું છું તો પણ જે વૈદકશાસ્ત્રનો એણે પાઠ કર્યો છે તેના અર્થ મારી પાસે તે ખારી લેતો નથી; તેથી મેં તેના ઉપર ગુસ્સે થઈને તેને માર્યો હતો. એ કાંઈ બહેરાપણાનું ઓસડ નથી. તમારી કૃપાથી એ (છોકરો) એ જ ઓસડથી હવે સમજી ગયો છે. પણ તમારે મારા વચનથી તમારા ચાર્યનું આવું ઓસડ કદિ કરવું નહિ.’

શાંતિશિવે જવાબમાં કહ્યું ‘ભલે! એમ નહીં કરીએ.’ મારે તો ગમે તેમ કરીને ભટારક^૧ સારા થાય તેનું કામ છે. જો તેઓ બીજી રીતે સારા થતા હોય તો પછી આ ઓસડનું શું કામ છે?

આ પ્રમાણે વાત થયા પછી શાંતિશિવને છૂટો કરવામાં આવ્યો.

ભાવાર્થ પ્રશ્ન.

મામા વિમર્શ કહે છે—“ભાઈ પ્રકરણ! આવી રીતે માત્ર હું જેટલું કહું તે સાંભળે અને તેનો ભાવાર્થ ન વિચારે તો આ ભૌતાચાર્યની કથા જેવું તારે થાય તેટલા માટે હું તને પ્રેરણા કરીને કહું છું કે તારે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ મને વખતો વખત પૂછ્યા કરવો.”

પ્રકરણ—“મામા! આપે બહુ સારી વાત કરી. હવે મારે કાંઈક પૂછવાનું છે તે પૂછી લઉં.”

વિમર્શ—“ભલે ખુશીથી તારે જે પૂછવું હોય તે પૂછી જો.”

૧ વૈધ છોકરાની વાત કરે છે ત્યારે શાંતિશિવ ગુરની વાત કરે છે. હજી ગાઠાળો તો રહ્યો.

પ્રકર્ષ—“જુઓ મામા ! આપે સર્વથી પ્રથમ તો ચિત્તવૃત્તિ નામની મહા અટવીનું વિવેચન કર્યું તેમાં એમ જણાવ્યું કે તે સર્વ અંતરંગ લોકોની આધારભૂત છે અને બહિરંગ લોકોને જે જે સારી અથવા ખરાબ બાબતો બને છે તે તે સર્વને બનાવનાર પણ એજ અટવી છે એ હકીકત તો મારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઈ; પરંતુ ત્યાર પછી આપે મહાનદી, નદીનો બેટ, મહામંડપ, વેદિકા, સિંહાસન મોહરાજનું શરીર અને મોહનરેંદ્ર (મહારાજ) વિગેરેની વાતો કરી અને તેમાં આપે પ્રમત્તતા નદી કહી, તદ્વિલસિત નામનો બેટ કહ્યો, ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ બતાવ્યો, તુળ્યા નામની વેદિકા વર્ણવી વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન જણાવ્યું, અવિદ્યા રૂપ શરીર સમજાવ્યું અને મહામોહ નામના રાજાને નિવેદન કર્યો-તે સર્વનો ભાવાર્થ મારા સમજવામાં બરાબર ન આવ્યો. જે કે વિચારતાં મારી કલ્પનામાં એમ આવે છે કે એ સઘળાં નામથી (શબ્દમાત્રથી) ભિન્ન છે પરંતુ અર્થથી તો બધાં એકસરખાં જણાય છે. કેમકે એ સઘળાં અંતરંગ લોકોની પુષ્ટિ કરવામાં અને બહિરંગ લોકોને અનર્થ કરવામાં લગભગ સમાન છે. છતાં એમનામાં જે કાંઈ પરસ્પર અર્થભેદ હોય તો આપ કૃપા કરી દર્શાવો.”

વિમર્શ—“ભાઈ ! જ્યારે મેં એ દરેકના સંબંધમાં વર્ણન કર્યું ત્યારે તેઓના સંબંધમાં શો શો તફાવત છે તે પણ તને બરાબર વિવેચન કરીને સમજાવ્યું હતું, છતાં જે તે હકીકત તારા સમજવામાં બરાબર આવી ન હોય તો તે ફરીવાર અર્થસહિત સમજાવું છું.”

આ પ્રમાણે કહીને પ્રકર્ષ મામાએ નદી વિગેરે દરેકનો ભાવાર્થ વિસ્તારપૂર્વક ભાણેજને કહી સંભળાવ્યો એટલે તે દરેક હકીકત સ્પષ્ટતાપૂર્વક પ્રકર્ષના સમજવામાં આવી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

વેદહલ કથા-અટવી આદિની યોજના.

નરવાહન રાજાએ^૧ વિચક્ષણાચાર્યને કહ્યું, “મહારાજ ! એ મામાએ પોતાના ભાણુજને જે ભાવાર્થ કહી સંભળાવ્યો તે આપ અમને સર્વને પણ બરાબર સંભળાવો.” નરવાહન રાજાએ આવો પ્રશ્ન કર્યો એટલે વિચક્ષણસૂરિએ પેલી મહાનદી વિગેરેના સર્વ ભાવાર્થ વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.

અહીં અગૃહીતસંકેતા સંસારીજીવને કહે છે, ‘ભાઇ સંસારજીવ ! એ એમ છે તો એ મહાનદી વિગેરે વસ્તુઓના અર્થમાં જે જાણવા જેવું હોય તે સર્વ તારે મને જણાવવા યોગ્ય છે, માટે કૃપા કરીને તે સર્વ મને સમજાવ.’

સંસારજીવે કહ્યું ‘કોઇ એક સ્પષ્ટ દષ્ટાન્ત લીધા વગર એ પ્રત્યેકનું જૂદેજૂદું સ્વરૂપ તને સમજાવવું ઘણું મુશ્કેલ પડે તેમ છે, માટે તને એક દષ્ટાન્ત આપીને એના ઉપરથી એ મહાનદી વિગેરેના ભાવાર્થ બરાબર બતાવવા વિવરણ પાડીને કહી બતાવું.’

અગૃહીતસંકેતાએ આભાર માનવાપૂર્વક તેમ કરવામાં પોતાની સંમતિ જણાવી એટલે હકીકત સમજાવવા માટે સંસારજીવે પ્રથમ દષ્ટાન્ત કહેવા માંડ્યું.^૨

૧ જીઓ પૃ. ૭૬૨. નરવાહન રાજા પાસે વિચક્ષણાચાર્ય સર્વ વાત કરે છે.

૨ જીઓ પૃ. ૨૬૮. સંસારીજીવ જે રિપુદારજીનો જીવ છે તે સર્વ વાર્તા સદાચમ સમક્ષ કહે છે.

૩ આ આખું પ્રકરણ પ્રકર્ષને વિમર્શ કહેલું છે, ભાવાર્થ પ્રમત્તા જવાબમાં હોવાથી કદાચ વિચક્ષણસૂરિ કે સંસારીજીવ તે છાડી દે એમ લાગવાથી આટલી મસ્તાવના કરી છે. મતલબ કે વાત ચાલુજ છે અને તે હકીકત આ પ્રકરણને છેડે સ્પષ્ટ થશે.

* * * *

વેણીહુલ કથા.

એક^૧ ભુવનોદર નામનું નગર હતું. સ્વાભાવિક રીતે તેની રચના એવા પ્રકારની હતી કે આ દુનિયામાં બને તેવા બનાવો તે નગરમાં બનતા હતા. તે નગરમાં અનાદિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજામાં એવી શક્તિ હતી કે સમર્થ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે શંકરને પણ તે દરેક બાબતમાં હકાથી શકતો હતો, તેમનું નિવારણ કરી શકતો હતો અને તેમના પર પણ પોતાની પ્રભુતા ચલાવી શકતો હતો. એ રાજાને સંસ્થિતિ^૨ નામની રાણી હતી. તે નીતિમાર્ગમાં ઘણી કાબેલ હતી અને કોઈ ખોટી સાચી યુક્તિઓ કરીને કાંઈ બિચ્છા (અસત્ય) વચન બોલે તેના એકદમ નાશ કરવામાં ઘણી કુશળતા ધરાવનારી હતી.

એ અનાદિ રાજા અને સંસ્થિતિ રાણીને એક ઘણો હૃદયવલ્લભ વેણીહુલ નામનો છોકરો હતો. એ છોકરાને ખાવા પીવાનો એવો અભખરો લાગ્યો હતો કે રાત દિવસ જૂદા જૂદા પ્રકારના ખાવાના અને પીવાના પદાર્થો મોઢામાં નાખ્યા કરે, પણ કદિ ખાવા પીવાની બાબતમાં તેને તૃપ્તિ થાય જ નહિ. ઘણું ખાવા પીવાથી એ છોકરાને સખ્ત અછળું થયું, પેટના દોષો વધી પડ્યા અને જીર્ણીજ્વર પણ લાગુ પડી ગયો. વારંવાર ઓડકાર આવ્યા કરે, પેટમાં ગડબડાટ થાય, અને ઉલટી થયા કરે. આવી રીતે અત્યંત દુઃખી થયો તો પણ સારા સારા નવા નવા પદાર્થો ખાવાની તે છોકરાની ઇચ્છા જરા પણ ઓછી થતી નહિ અને હજુ જાણે વ્યાધિમાં કાંઈ ન્યૂનતા હોય તેમ વળી એ છોકરાને બહાર બગીચામાં જઈને ઉત્તણી કરવાની ઇચ્છા થઈ. એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સારૂ અનેક પ્રકારની ખાસ વાનીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવી. પછી એ તૈયાર કરેલી વાનીઓને જોતો જાય અને આ ખાઉં કે પેલી ખાઉં એવી એવી તેના મનમાં હોંસ થયા કરે અને મન ચકડોળે ચઢે. સર્વ વસ્તુઓ બહુ ભાવતી હોવાથી એ તૈયાર કરેલી વસ્તુઓમાંથી દરેક થોડી થોડી એ ભાઈસાહેબે ખાધી. ત્યાર

૧ ભુવનોદર: સંસારનું બીજું નામ છે.

૨ અનાદિ રાજા. સંસ્થિતિ રાણી. અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી પરિસ્થિતિ પર રૂપક છે.

૩ વેણીહુલ. સ્વચ્છંદી, વ્યભિચારી અથવા જરા પુરૂષ માટે આ સમ્પદ વપરાય છે. વાર્તા વાંચતાં અને વિચારતાં સર્વ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

પછી પોતાના સર્વ મિત્ર મંડળના પરિવારસહિત તેમ જ અંતઃપુરની પોતાની સુંદરીઓને સાથે લઇને પોતે બગીચામાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં બંદી ઢોઢો તેની બિરુદાવળી બોલતા હતા અને તે સર્વને દાન આપતો હતો. મહા આરંભરૂપે અનેક પ્રકારના વિલાસ કરતો અને આનંદનો અનુભવ કરતો તે સુંદર બગીચામાં સર્વની સાથે પહોંચ્યો.

બગીચામાં પહોંચ્યા પછી પોતે એક સારા આસનપર નિરાંતે બેઠો. પછી ઉભણી માટે આણેલ ભોજનની બૂદી બૂદી વાનીઓ તેની સમક્ષ પીરસવામાં આવી. એમાંથી પણ એણે થોડો થોડો આહાર કરી લીધો. દરેક વસ્તુ થોડી થોડી ખાધી. તે વખતે જંગલનો પવન પણ તેને લાગ્યો. તે સર્વ કારણને લઇને તેનો તાવ વધી ગયો. હવે તે વખતે તેની સાથે સમયજ્ઞ^૧ નામનો વૈદ્યનો દિકરો જે વૈદ્યકના ધંધામાં ઘણો કુશળ હતો તે આવ્યો હતો તેણે બેઠે લીધું કે કોઈ પણ કારણથી વેલ્લહલકુમાર રોગી થયો જણાય છે, તેને કોઈ જાતની પીડા જરૂર થાય છે પણ તે બોલતો નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે કુમારના લમણે (કપાળની બાજુનાં હાડકાંએ) હાથ દીધો અને નાક બેઠે તુરત જ નિર્ણય કરી લીધો કે કુમારના શરીરમાં તાવ ભરાઇ આવ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યો તેવો નિશ્ચય થતાં જ સમયજ્ઞે કુમારને કહ્યું “દેવ ! તમારે હવે કાંઈ પણ ખાવું યોગ્ય નથી, તેમ કરવાથી તમને ઘણું તુકસાન થશે. બુદ્ધો ! અભારે જ તમારું શરીર અંદરખાનેથી ધગધગી બળ્ય છે અને તમને તાવ આવી ગયો હોય તેમ થોડું જણાય છે, તમારી આંખો માંદા માલુસની પેઠે લાલ થઇ ગઇ છે, મુખ પણ તેજસ્વી અને લાલચોળ થઇ ગયું છે, લમણમાંથી ધડધડ અવાજ થાય છે, નાડીઓ બેસબંધ ચાલે છે, અહારની આમડી જાણે બળતી હોય તેવી થઇ ગઇ છે, હાથમાં જાણે અંગારા ઉડે છે અને એ સર્વ સખત તાવ આવ્યાનાં ચિહ્નો છે, તેથી તમે હવે ભોજન આરોગવાનું છોડી દો, આ સામેના પવન ન આવે એવા બંધ ઓરડામાં જાઓ અને ત્યાં જઇને તદ્દન આરામ લો, એકદમ લાંઘણ કરો, ઉકાળેનું પાણી પીઓ અને આ અજીર્ણ અને તાવનાં કારણોની પ્રતિકૂળ ક્રિયાઓ છે-

૧ સમયજ્ઞ: સમય એટલે (૧) વખત અને (૨) સાસ્ર. વખત જાણનાર-સંજ્ઞાની-કુમારની દૃષ્ટિએ અને રહસ્ય સમજનાર સાસ્રાર્ય દૃષ્ટિએ. આગળ બાવાર્ય પાંચતાં આ ભાવ સ્પષ્ટ થશે.

૧૭

તેને મટાડવાના ઉપાયો છે, તે સર્વ બરાબર કરો, એમ કરવામાં જો જરા પણ ગફલતી કરશો તો તમને તુરત જ 'સન્નિપાત થઇ જશે.'"

વૈધના દીકરાએ વેણ્ણહલ કુમારને આ પ્રમાણે કહ્યું તે વખતે પણ કુમારની નજર તો પોતાની સમક્ષ પીરસેલા ભોજન ઉપર જ હતી અને હું આ 'ખાઉ' કે 'પેલું ખાઉ' એમ સર્વ પદાર્થો ઉપર એક પછી એક તે નજર નાંખ્યા કરતો હતો. જમવાના પદાર્થો ઉપર તેનું અંતઃકરણ એટલું બધું સચોટ લાગી રહ્યું હતું કે વૈધના દિકરાએ આટલું બધું કહ્યું તે વાત સાંભળવાની પણ તેણે દરકાર કરી નહિ, વૈધના દિકરા પોતાને જે કહેતો હતો તે હકીકત પોતાને ખાસ હિત કરનાર છે તે વાત તેના ધ્યાનમાં પણ આવી નહિ અને એ પોતાને ખાતો અટકાવવા માટે શરીરે વળગી વળગીને હાથને થોભી થોભીને ના કહેતો હતો તેની તરફ પૂરું લક્ષ્ય પણ તેણે આપ્યું નહિ. એવી રીતે એ સમયજ્ઞ વૈધપુત્ર તેને વચનથી વારતો રહ્યો અને તેના હાથ થોભતો રહ્યો, છતાં વેણ્ણહલ કુમાર તો તેના દેખતાં જ-તેની હાજરીમાં જ-વધારે વધારે આહાર કરતો ગયો. એને સમયજ્ઞની હાજરીની જરા પણ શરમ આવી નહિ. વેણ્ણહલના શરીરમાં અજીર્ણ ઘણું સખત થયેલું હોવાને લીધે અને વિશેષ ભોજન કરતાં દરમિયાન તાવ પણ ઘણો વધી ગયેલો હોવાને લીધે તે ભાઇશ્રી જે કાંઈ ખાતાં તે કેમે કરતાં ગળે ઉતરતું નહિ તો પણ બળ કરીને ભરથી થોડો ઘણો આહાર તો તેણે ગળા નીચે ઉતાર્યો. પરિણામે તેનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું, પેટમાં ગડબડાટ થઇ ગયો, 'ખાધેલું પાકું' ગળે આવવા માંડ્યું, ઉલટી થવા લાગી અને છેવટે પોતાની સમક્ષ જે સર્વ ભોજન પડેલું હતું તેમાં પણ વમનનો થોડો ભાગ પડવાથી તે પણ ઉલટીથી મિશ્ર થઇ ગયું. આવો વિચિત્ર પ્રકાર ભેદને વેણ્ણહલ કુમારે વિચાર કર્યો કે ખરેખર, મારા પેટમાં ઘણી જ ભુખ લાગી છે અને ભુખથી પેટ ખાલી થઇ ગયેલ હોવાથી તે વાયુથી ભરાઇ ગયું છે^૧ અને તેથી જ આ ઉલટી (વોમીટ) થઇ આવી છે. આ ઉલટી ભુખને લીધે જ થઇ આવી જ-ણાય છે. મને તો એમ લાગે છે કે મારો કોઠો અભારે ખાલી પડી ગયો છે અને તેમાં જો વધારે વાયુ ભરાશે તો મને હેરાન હેરાન કરી મૂકશે, માટે ફરીવાર પણ ભોજન કરીને એને (પેટને) બરાબર ભરી દઉં કે

૧ વાત, પીત્ત અને કફનું મિશ્રમધ્યું. ત્રિદોષના વિકારથી પેદા થયેલ તાવ.

૨ વાયુથી ખાલી પેટ પર અસર થાય છે, પણ વાયુથી વમન થઇ નથી. પેટમાં પવન ભરાય ખરા.

જેથી એ ખાલી પડી રહે નહિ ને તેમાં વાયુ ભરાય નહિ. હવે તે વખતે બીજું ભોજન તૈયાર ન હોવાથી પોતાની સામે પડેલું વનનથી મિશ્ર થયેલું ભોજન કુમારે આરોગવા માંડ્યું અને તેમ કરવામાં તેને જરા પણ શરમ આવી નહિ.

આવો નિર્લજ્જ અને એકાંત હાનિકારક બનાવ બોધને સમયસૂચક વૈદ્યપુત્રે પોકાર કરીને કહ્યું “ દેવ દેવ! તમારે આવું કાગડા જેવું વર્તન કરવું ચોક્કસ નથી. પ્રભુ! આ તમારું આવડું મોટું રાજ્ય, તમારું સાદું શરીર અને ચંદ્ર જેવો નિર્મળ તમારો યશ એક દિવસના ભોજન વાસ્તે નકામો હારી જાયો છો; આ તમે બહુ ખોટું કરવા બેઠા છો. વળી મારા પ્રભુ! આ ભોજન તમારી પાસે પડેલ છે તે તદ્દન અપવિત્ર છે, ઘણા દોષથી ભરપૂર છે, મોટો ઉદ્વેગ કરાવે તેવું છે અને ડાહ્યા માણસોની નિંદાને પાત્ર છે કારણ કે એમાં ઉલટી (વોમીટ) ભરેલ છે, તો તે તમારે ખાવું-આરોગ્યનું કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. દેવ! આ ભોજન અનેક દુઃખોથી ભરપૂર છે અને ખાસ કરીને તમારી જેવા માણસો જેમને શરીરમાં અનેક પ્રકારના દોષો ઉત્પન્ન થઈ ગયેલાં હોય તેમને તો સર્વ વ્યાધિઓને વધારે કોપાયમાન કરે, જગૃત કરે અને વધારી મૂકે તેવું છે. અરે! એવાં ખાણ પુણ્યલભ્ય તુચ્છ ભોજન ઉપર તમારા જેવાને આસક્તિ હોય જ કેમ? એ તે કદિ ઘટે પણ ખરી! માટે મારા પ્રભુ! એને છોડી દઈને તમારી જાતની (તમારા આત્માની) ચલપૂર્વક રક્ષા કરો.”

સમયસૂચક વૈદ્યપુત્રે આવી રીતે આજીવનપૂર્વક રાજપુત્રને ભોજન કરતાં વાંચો તો પણ પોતાનાં મનમાં મનમાની ઘડ વાળતાં રાજપુત્રે વિચાર કર્યો કે-અરેખર! આ સમયસૂચક તો કોઈ મોટો મૂર્ખો જાણાય છે! એ બાપડો મારી પ્રકૃતિને સમજતો નથી, મારી અવસ્થા જાણી શકતો નથી અને મને કંઈ બાબતથી હિત થશે અને કંઈ બાબતથી અહિત થશે તેના નિર્ણય કરી શકતો નથી, છતાં પોતાનું કહાપણ બતાવવા માટે મને શિખામણ આપવા નીકળી પડ્યો છે. અત્યારે મારા

૧ સમયસૂચક સર્વ રાજાને માન્ય છે તે વિચારવાથી અને તેની યોજના હવે પછી કરી છે તે વાંચવાથી સ્પષ્ટ થશે.

૨ કાગડાની અપજાતા ઘણી હોય છે, વળી કાગડો સારા પદાર્થ છોડીને વિદ્યાર પર ભેસે છે એ પણ કાકચેષ્ટા કહેવાય છે; અથવા કાગડો ગમે તેવા સારા કે ખરાબ પદાર્થમાં આંધ નાખે છે તેને કાકચેષ્ટા કહેવામાં આવે છે.

૩ નિબુલ્લકને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાના ભોજનને અને જે વિચારો થતા હતા તે જરા અહીં સરખાવવા જેવા છે. જુઓ પૃ. ૩૩-૩૪.

શરીરમાં વાયુનું ઘણું જોર થઈ ગયું છે અને તેને લઈને મને ધણી આકરી ભુખ લાગી છે ત્યારે એ ભાઈશ્રી મને ભોજન કરતો અટકાવવા માગે છે અને આયું દેવતાઓને પણ દુર્લભ ભોજન છે તેને પણ એ દોષયુક્ત ઠરાવે છે. ધન્ય છે એની અકલને ! અરે એવા અકલ વગરના માણસો ગમે તેવું બોલે તેની મારે શા માટે દરકાર કરવી જોઈએ ? હું તો આ ભોજન જરૂર કરી લઉં. મારે તો ખરે તેમ કરીને મારો સ્વાર્થ સાધવાનો છે. મારે બીજી ચિંતા કરવાનું કામ જ શું છે ?

એવા વિચાર કરીને સમયસૂ વૈદ્યપુત્ર અને અન્ય મિત્રપરિવાર વારતો રહ્યો છતાં કુમાર વેદહલે તો ભોજન આરોગવા માંડ્યું. આવા તેના કર્મને પરિણામે તેના શરીરમાં સર્વ દોષો એકદમ વધી ગયા અને ભોજન લીધા પછી થોડા વખતમાં તેને મહા આકરો સન્નિપાત થઈ આવ્યો. તે જ જમીન જે અગાઉ વમન (ઉલટી)ને લઈને ખરડાયેલી હતી તેની ઉપર ચેષ્ટા વગરનો થઈને કુમાર ઢળી પડ્યો અને અત્યંત અધમ વમનના કાદવમાં આળોટવા લાગ્યો અને મોટે સ્વરે ધુરધુર અવાજ કરતો રહ્યો. તેનું ગળું કફથી તદ્દન ભરપૂર થઈ ગયું. લોકો સર્વ જોતાં રહ્યાં અને તે અત્યંત ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે તેવી તેમજ ઉપાશ ન થઈ શકે તેવી ઘણી ખરાબ અવસ્થાને પામ્યો. એ અવસ્થા એટલી ખરાબ હતી કે તેનું વર્ણન કરવું લગભગ અશક્ય જેવું છે. એવી અવસ્થામાંથી હવે તેને સમયસૂ બચાવી શકે તેમ નથી, સગાવહાલાં કે નોકરચાકરો તેનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી, રાજ્ય તે અવસ્થામાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ નથી, તેમ જ દેવો કે દાનવો તે અવસ્થામાંથી બહાર નીકળવામાં તેને સહાય કરી શકે તેમ નથી. અત્યંત અપવિત્ર કાદવમાં એ જ અવસ્થામાં એ પ્રાણી પોતાનાં કર્મનાં ફળ ભોગવતો અનંત કાળ સુધી લોટ્યા કરશે.

*

*

*

*

‘ભદ્ર અગૃહીતસંકેતા ! તને સર્વ વસ્તુઓના ભેદ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા સાફ આ વેદહલની વાર્તા તારી પાસે કરી છે તે તારા સમજવામાં આવી ?

૧ કથા પૃ. ૮૨૦ થી ૨૩ થઈ. ચિત્તવૃત્તિ અટવી વિગેરેની યોજના સમજાવવા આ વાર્તા કરી છે.

અગૃહીતસંકેતા તો આ વાર્તા સાંભળીને મનમાં વધારે મુંઝવ-
ણમાં પડી ગઇ અને બોલી “અરે સંસારીજીવ! તું તો
અગૃહીતસંકેતાનું ચિત્તવૃત્તિ અટવી અને બીજી વસ્તુઓનો ભેદ મને
સંજ્ઞ સમાધાન. સમજાવવા સારું વાર્તા કહેવા માંડી હતી અને તેમાં
આ વાત કરી! તારી આ વાત સાંભળતાં તો આગળ
પાછળનો કાંઈ મેળ મળતો નથી. તું આ વાર્તા કરી તેને અને તારી મૂળ
વાતને તો^૧ ઊંટ અને આરતી જેવું અસંબંધપાણું મને લાગે છે! આ તો
બોધ બેલાવવાનું ક્યાં અને ઊંટપર બેસવાનું ક્યાં? જો તારી આ વાર્તામાં
અને અગાઉ ચિત્તવૃત્તિ વિગેરેની વાત તું કરી હતી તેમાં કાંઈ સંબંધ
જેવું હોય તો મને સમજાવ અને તું બરાબર ફેડ પાડીને કહે કે
માત્ર ખ્યાલમાં સર્વ બાબત આવી જાય.”

હવે સંસારીજીવ જે સદાગમ સમક્ષ પોતાની વીતક વાર્તા કરતો
હતો તે વાત કહેતાં કહેતાં જરા થાકી ગયો હતો તેથી તેને આરામ
લેવાની ઇચ્છા થઇ હતી તેથી તેણે અગૃહીતસંકેતાની સખી પ્રજ્ઞા-
વિશાળાને સૂચના કરી “અરે પ્રજ્ઞાવિશાળા! મેં હમણાં જે વાર્તા કહી
તેને મારી પ્રસ્તુત હકીકત સાથે જે સંબંધવાળી અર્થઘટના છે તે
તારા પોતાના રાખડોમાં અગૃહીતસંકેતાને સમજાવ.”

પ્રજ્ઞાવિશાળાએ સંસારીજીવને કહ્યું “ભલે! બહુ સારું! હું સર્વ
યોજના બરાબર સમજાવું.” પછી પોતાની સખીને કહ્યું કે-“જો બહેન
અગૃહીતસંકેતા! તું જરા લક્ષ્ય રાખજે. આ ભાઈએ કહેલી હકીકત
આ પ્રમાણે સમજાવ લેવાની છે:—

* * *

વેણુહલ કથા યોજના. (અર્થઘટના.)

પ્રથમ તો વાર્તામાં જે વેણુહલ કુમાર કહેવામાં આવ્યો તે કર્મના
સંબંધમાં આવેલો કર્મના ભારથી ભારે થયેલો જીવ
વેણુહલ કોણ? સમજાવો. એવા જીવો ભુવનોદર નામના નગરમાં જ
ઉત્પન્ન થાય છે. અનાદિ રાજા અને સંસ્થિતિ રાણીનો
પુત્ર જે કશો તે પણ એ કર્મબંધનસંયુક્ત થયેલો જીવ જ સમજાવો.

૧ અરસ્પરસ તદન સંબંધ વગરની વાત. ઊંટને અને આરતીને સંબંધ શો? ઊંટની કે ઊંટથી આરતી હોય જ નહિ. ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંજો તેલી-
એવો ભાવ સમજાવો. એક વિદ્વાન કહે છેકે નિરાજના એટલે ‘જુરખો.’ ઊંટને વળી
જુરખો શો? ઊંટને કોઈની નજર લાગતી નથી. ભેંસ આગળ ભાગવત જેવું.

(અહીં ભુવનોદર એટલે સંસાર, તેમાં અનાદિ કર્મપ્રવાહ અને તેની સ્થિતિ-એથી આ જીવ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે એ સર્વ પરિસ્થિતિ સમજ લેવી). એ પ્રાણીના અનંત પ્રકારના રૂપો હોવાથી (વિશેષ રૂપની અપેક્ષાએ) એને બહિરંગ લોક કહેવામાં આવે છે અને સામાન્ય રૂપને ઉદ્દેશીને એક કહેવામાં આવ્યો છે એમ સમજ લેવું. બહેન! જ્યારે એ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામે છે ત્યારે તે સર્વ કર્મો ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની સ્થિતિમાં આવે છે, તેથી તે કુમાર (જીવ) મહારાજનો દિકરો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે જે રાજ-પુત્ર હોય છે તેજ સર્વનો પ્રભુ થાય છે તેમ અહીં પ્રાણી કર્મનો પ્રભુ થઈ શકે છે.

ત્યાર પછી જે ચિત્તવૃત્તિ^૧ નામની મોટી અટવીની વાર્તા કરી તે આ જીવના સંબંધમાં જ સમજવી. એ પ્રાણીને સારી ચિત્તવૃત્તિ અટ- અથવા તો ખરાબ કોઈ પણ બાબત થાય તે સર્વનું વીની સમજણ. કારણ એ મહા અટવી જ છે. હવે અહીં ખરાબર સમજજે: જ્યાં સુધી પેલો પ્રાણી આત્માને ખરાબર પીછાનતો નથી ત્યાં સુધી જ એ ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવી ઉપર આવીને મહામોહ તથા તેના સેનાનીઓ ધમસાણુ કરી મૂકે છે અને આખી અટવીને પાયમાલ કર્યા કરે છે, પરંતુ જેવો પ્રાણી કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના આત્માને ખરાબર જાણે છે-પીછાને છે કે તુરત જ તેઓ તે આત્માનું બળ (વીર્ય-અનંત શક્તિ) જોઈને દૂર નાસી જાય છે. આવી રીતે તેનું પોતાનું (આત્માનું) જોર ન થતાં જ્યાં સુધી તેમાં મહામોહ અને બીજા લશ્કરીઓનું જોર રહે છે ત્યાં સુધી તે ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં ઉપર કહી તે સર્વ મહાનદી વિગેરે વસ્તુઓ થયા જ કરે છે, કારણ કે મહામોહ અને તેના સંબંધી જે બીજા રાજાઓ છે તે સર્વને ક્રીડા કરવાનું ઠેકાણું એ મોટી નદીમાં છે, પરંતુ જે પેલા રાજાઓને (મહામોહ અને બીજા લશ્કરીઓને) જ ત્યાં આવવાનું કારણ રહે નહિ અથવા આવવાનો પ્રસંગ બને નહિ તો એ મહાનદી વિગેરે ક્રીડાસ્થાનોનો તો આપોઆપ નાશ થઈ જાય છે.^૨ પરંતુ હકીકત એવી છે કે જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાનું સ્વરૂપ ખરાબર સમજતો નથી અને તેને પરિણામે જ્યાં સુધી મહામોહ રાજા અને બીજા સેનાનીઓ

૧ જુઓ પૃ. ૮૦૪-૫.

૨ સર્વ કર્મોના બંધસ્થાનનો સંબંધ મનઉપર-ચિત્તવૃત્તિ ઉપર રહે છે, તેથી કર્મબંધનના સંબંધમાં તેનું જોર વધારે છે. તેને અનુકૂળ હોય તો અશુભ કર્મબંધ થતો નથી એટલે પછી રાજાઓનાં ક્રીડાસ્થાનો આપોઆપ હડી જાય છે.

પોતાના રાજ્યપ્રતાપના પૂર દમામમાં એ ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં રહે છે અને વિકાસ પામ્યા કરે છે ત્યાં સુધી એ મહાનદી વિગેરે વસ્તુઓ પણ કાઢ્યા કુદ્યા કરે છે, વધારે વિકાસ પામે છે, હોય તેનાથી વધારે વધે છે અને આ પ્રાણી એ સર્વ બાબતને ઘણી અગત્યની ગણે છે. એવી સ્થિતિમાં એ પોતાની જાતને એટલો મોટો શત્રુ થઈ પડે છે કે પોતે કેવી ભૂલ કરે છે અને કેવી રીતે ખોટે રસ્તે દોરવાય છે તે વાત પણ તે જરાએ સમજતો નથી. હવે આવી વિષમ અવસ્થામાં પ્રાણી પોતાની શક્તિથી જે કાર્યો અને વર્તનો જૂદાં જૂદાં પ્રકારના કરે છે તેને સ્પષ્ટપણે સમજાવવા સાફ તને વેદલક્ષ્યની કથા કહી સંભળાવવામાં આવી છે. તેને અને આ મહા અટવી નદી વિગેરેને ગાઢ સંબંધ છે. હવે એ વાતને નદી વિગેરે બાબતોનો ભેદ સમજવા માટે કેવી રીતે જૂદી પાડવી તેની તને બરાબર યોજના કરી બતાવું છું તે તું સાંભળ.

એ વેદલક્ષ્ય^૧ કુમારને જેમ અનેક પ્રકારનો આહાર કરવાની ઇચ્છા થયા કરતી હતી તે પ્રમાણે વિષયલંપટ આ કુમારને અજીણ. જીવના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું, મતલબ આહાર કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા જેમ તે કુમારને થતી હતી તેમ વિષય ભોગવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આ જીવને વારંવાર થયા કરે છે. ઘણું ભોજન વારંવાર કર્યા કરવાથી જેમ તે વેદલક્ષ્ય કુમારને સખ્ત અજીણ થઈ આવ્યું હતું તેમ આ જીવને પણ વારંવાર કર્મનું સખ્ત અજીણ થઈ આવે છે. પાપ અને અજ્ઞાનમય તે કર્મ ઘણું ભયંકર છે જેમાંથી પ્રમત્તા (પ્રમાદપણું) ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર વળી પેલા બે નગરો (તામસચિત્ત અને રાજસચિત્ત) છે. જેમ જેમ પેલા કુમાર ભોજન આરોગતો ગયો તેમ તેમ તેને અજીણ વધતું ગયું અને શરીરપર તાવ ચઢતો ગયો, તેવી રીતે આ પ્રાણીની વિષય તરફ લંપટતા વધતી જાય છે તેમ રાગ વધતો જાય છે અને તે સર્વ જ્વર (તાવ)ને વધારનાર થાય છે. એવા સખ્ત અજીણ અને તાવની વચ્ચે પણ જેમ પેલા વેદલક્ષ્ય કુમારને વધારે વધારે ભોજન કરવાની ઇચ્છા થયા કરતી હતી તેમ આ કમનસીબ પ્રાણીને પણ વિષયસેવનની ઇચ્છા થાય છે. તમે પ્રમત્તા નદી- એક મનુષ્યભાવ પામેલા એટલે માણસ થયેલા પ્રા- ની યોજના. નીને જોશો તો ઘણી ખરીવાર તમને જણાશે કે એને કર્મનું અજીણ ઘણું આકર્ષ થયેલું છે, ઉપરાંત

૧ અત્ર પ્રમત્તા નદીનું વર્ણન પૃ. ૮૦૫-૬ થી પ્રથમ વાંચી લેવું.

એનામાં રાગદ્વેષ એટલા વધારે વધારે કોપ પામતાં જણાશે કે તેની મૂઢતાને લઈને તેના ચિત્તપર એક જાતનો તાવ આવ્યો હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. હકીકત એવી અને છે કે વસ્તુસ્વરૂપ અરાબર ન સમજતો હોવાથી પ્રાણી અરાબર સમજી શકતો નથી કે એના રાગદ્વેષના વધવાથી જ એનો જીવર વધતો જાય છે અને તેથી તે જ્યારે સુખની ઇચ્છા કરતો હોય છે ત્યારે તેને મેળવવાના પ્રયત્નમાં જ તે પોતાને અહિત થાય-પરિણામે દુઃખ થાય એવે રસ્તે ઉતરી જાય છે. સુખ મેળવવા તે જે માર્ગો લે છે (અને જેને પરિણામે તેને કર્મબંધનથી દુઃખ થાય છે) તેના થોડા દાખલા જુઓ: તે દારૂ પીએ છે, તેને નિદ્રા ઘણી વહાલી લાગે છે, અનેક પ્રકારની કદપનાઓ યુક્ત વિકથા તેને બહુ સુંદર લાગે છે, એને ક્રોધ ઘણો ઇષ્ટ થઈ પડે છે, માન એને પ્રિય થઈ પડે છે, માયા એને હૃદયવલ્લભા જેવી થઈ પડે છે અને લોભ તો એને પોતાના પ્રાણુ જેવો લાગે છે, રાગદ્વેષ તો જાણે એનું ખૂદ મન જ હોય નહિ તેવા થઈ જાય છે, સ્પર્શ (સુંદર સ્ત્રી કે સુવાળા પદાર્થ સાથે) તેને વહાલો લાગે છે, અનુકૂળ રસમાં તેને રસ આવે છે, સુગંધ તરફ તે લલચાઈ જાય છે, સુરૂપ તરફ તેની આંખો દોડી જાય છે અને મધુર અવાજ સાંભળી કાન ઊભા થઈ જાય છે, એને સારાં સારાં વિલેપનો (ointments) શરીરે લગાડવાં બહુ જ ગમે છે, પાનસોપારી વિગેરે ખાવાં તરફ મન લલચાયા કરે છે, શરીરપર સારાં ઘરેલુઓ પહેરવાની હોંસ થયા કરે છે, સાફ ભોજન કરવાની ઇચ્છા થયા કરે છે, ગળામાં ફૂલની માળાઓ પહેરવાની હોંસ થાય છે, સારી સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરવાનો ભાવ ઉભા કરે છે, સારાં કપડાં પહેરીને લટાર મારવા મન થયા કરે છે, એને સારાં સારાં આસનો (સિંહાસન વિગેરે), વાહન (રથ વિગેરે), સુવાની પથારીઓ, દ્રવ્યનો સંચય, ખોટી કીર્તિ અને એવી એવી સ્થૂળ બાબતો બહુ જ પ્રિય લાગે છે. એની ચિત્તવૃત્તિ રૂપ અટવીમાં આવી રીતનું કામ કરતી પ્રમત્તતા^૧ નામની નદી અતિ વેગથી નિરંતર વહન કર્યા કરે છે.

૧ વિકથા: રાજ્યસંબંધી કથા, દેશસંબંધી કથા, સ્ત્રીસંબંધી વાતો, ભોજન-કથા-આ ચારને વિકથા કહેવામાં આવે છે.

૨ પ્રમત્તતા નદીના સંબંધમાં એક બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય જણાય છે. પૌદ્ગલિક સર્વ ભાવોમાં રમણ કરવું તે પ્રમાદ છે. પ્રમાદ એટલે આગસ એવો અર્થ નથી, પણ પ્રમાદ એટલે આત્મિક બાબતમાં પરાહુખમણું. આ અર્થ વારંવાર ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

ત્યાર પછી પેલા રાજકુમાર વેલ્લહલને^૧ બહાર બગીચામાં ઉભાણી કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી, ત્યાં જવા સાફ ભોજનની ઉધાન ગમ- અનેક પ્રકારની વાનીઓ તૈયાર કરાવી, તેમાંથી આ- નનો ઉપનય. બવાને બહાને થોડી થોડી તેણે ખાઈ લીધી, ત્યાર પછી વિલાસથી તે ઘરની બહાર નીકળ્યો, બગી- ચામાં આવી પહોંચ્યો, દિવ્ય સિંહાસન ત્યાં લાવવામાં આવ્યું, તેના પર કુમાર બેઠો અને તેની સન્મુખ નાના પ્રકારની વાનીઓ પીરસવામાં આવી-એ સર્વ વાત પ્રથમ કરી હતી તેનો ઉપનય આ પ્રમાણે: પ્રમાદમાં પડેલા એ પ્રાણીને કર્મના અજીર્ણથી મહા આકરો મનનો તાવ આવેલો હોવાથી તેના મનમાં વારંવાર અનેક પ્રકારનાં વિચારનાં મોજાં આવ્યાં કરે છે કે અહો! ખૂબ પૈસા એકઠા કરીને સારી રીતે મોજ ઉઠાવું, મારા અંતઃપુરને તો દેવતાના વૈભવસ્થાન જેવું બનાવી દઉં, સુંદર મનને આનંદ આપનાર રાજ્યને સારી રીતે ભોગવું, મોટા મોટા રા- જ્યમહેલ બંધાવું, સારા સારા બગીચાઓ તૈયાર કરાવું, મોટો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીને તેમ જ શત્રુઓનો ક્ષય કરીને દુનિયામાં સર્વ લોકોની પ્રશંસા પામી, સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ કરી પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયસંબંધી સુખસાગરમાં મારા મનને તરબોળ કરી નિરંતર આનંદની મસ્તીમાં રહ્યા કરું. અરે! આવી રીતે ખાવું, પીવું, ભોગ ભોગવવા ને ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી એ જ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ છે. આ સિવાય મનુષ્યદેહ પામ્યાનું બીજું કંઈ જ ફળ નથી-આવી આવી જે ચિત્તવૃત્તિ પ્રાણીને નિરંતર થયા કરે છે તે પેલા વેલ્લહલ કુમારને ઉધાનમાં જવાની ઇચ્છા સાથે સરખાવવા થાય છે. બહેન! તારા સમજવામાં હવે કંઈક હકીકત આવી હશે એમ હું ધારું છું. જો, હવે એવી રીતે વિચાર કરવાને પરિણામે પ્રાણી મહા આરંભ^૩ કરે છે અને તેથી દૈવયોગે

૧ અહીં તદ્વિલસિત બેઠની હકીકત પૃષ્ઠ ૮૦૬-૭ માંથી પ્રથમ વાંચી લેવી.

૨ અહીં બે: રા. એ. સોસાયટીવાળા છાપેલ મૂળ ગ્રંથનું પૃ. ૫૨૬ શરૂ થાય છે.

૩ મહા આરંભ: મોટાં મોટાં પાપનાં કામો કરવાની શરૂઆત: મીલ ઉઘાડવી. રેલ્વે ગોઠવવી, નહેરો ખોદવી, પાપવ્યાપાર આદરવા વિગેરે જેમાં એકેંદ્રિયથી માંડી પંચેંદ્રિયપર્યંત અનેક જીવોનો નાશ થાય છે તેને ‘મહા આરંભ’ કહેવાય છે.

આ મહા આરંભમાં ખાસ કરીને પંદર કર્મોદાનોનો સમાવેશ થાય છે. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત શ્રીયોગશાસ્ત્ર (તૃતીય પ્રકાશ) અનુસારે તેનું જાણવાલાયક સ્વરૂપ અત્ર પ્રસ્તુત છે. સ્વજન કુટુંબની આજીવિકા એવા ધંધા ઉપર જ હોય તો એને માટે ભૂદી વાત રહે, પણ ધનસંચય કરવા-તીજેરી ભરવા માટે એમાંના કોઈ પણ ધંધા કરવા આવકને માટે ઉચિત નથી. (નોટ ચાલુ પૃ. ૮૩૦ માં)

પાંચકર્મ.

- ૧ અંગારકર્મ: કોલસા પાડવા, ભારજીવનો ધંધો કરવો, કુંભારનો ધંધો કરવો, હુહાર, સોની, કંસારા, ઇટ પાટનારા એ સર્વનો સમાવેશ આ અંગારક કર્મમાં થાય છે. (આ કાર્ય જીની રીતે કે સાંચા કામથી થાય તે સર્વ અંગારકર્મમાં આવે.)
- ૨ વનકર્મ: ફળફૂલ પાન છેદવા અને તેનો વેપાર કરવો. ઘંટીથી દાણા ફળવાનો વેપાર, પાણીથી વાટવાનો વેપાર એ સર્વ વનકર્મ. (ફળવાની વીજળીબળથી ચાલતી ઘંટી-આટાની મીલો?)
- ૩ શેકટકર્મ: ગાડાં, ઘોડાગાડી બનાવવાં, તેનાં ચક્કો ધડવાં, ચઢાવવાં, ખેડવાં, વેચવાં, બળદનાં ભેતરાં વેચવાં વિગેરે (મોટર વેચવી, લોરીઓ ભાડે ફેરવવી, ટેક્સીઓ ભાડે ફેરવવી, ગાડીઓ ભાડે ફેરવવી?)
- ૪ ભાટકકર્મ: ગારાં, બેલ, કંઈ, ખચર, ઘોડા, મથેડા ઉપર ભાર ભરી તેમની દ્વારા જે ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી ભરણપોષણ કરવું તે. (માણસને માથે ભાર ઉપડાવવા માટે તેને રોકવો અને તે વ્યાપારમાં નફો કરી તેનાથી આજીવિકા કરવી?)
- ૫ રેફ્રેટકર્મ: તળાવ કુવા વાવ ખોદવાથી, પર્યટ ફેડવાથી અથવા ખાણો ખોદવાથી આજીવિકા કરવી તે.

પાંચ વાણિજ્ય.

- ૧ હંતવાણિજ્ય: હાથીદાંત, ચમરી ગાયના વાળ, અન્ય જીવોનાં નખ, રાંખનાં હાડકાં, વાઘચિત્તાનાં ચામડાં, હંસ વિગેરેના રામનો વ્યાપાર કરવો. તેમના ઉત્પત્તિસ્થાને જઈ ખરીદી તેનો વ્યાપાર કરવો. (હાલ પક્ષીઓનાં પીછાનો વ્યાપાર થાય છે તેનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.)
- ૨ લાક્ષાવાણિજ્ય: લાખ, મલ્શીલ, ગળી, ધાવડી, ટંકણખાર વિગેરેનો વ્યાપાર. (આ વ્યાપારમાં ઘણી જીવહિંસા થાય છે.)
- ૩ રસવાણિજ્ય: માખણ, ચરબી, મધ અને દારૂનો વ્યાપાર. માખણમાં જીવોત્પત્તિ બહુ છે, ચરબી અને મધ જીવહિંસાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દારૂ કામને ઉત્પન્ન કરે છે અને નીરો લાવે છે.
- ૪ કેશવાણિજ્ય: માણસ તથા જનાવરનો વેપાર. દાસદાસી (slaves) અગાઉ વસ્તુની જેમ વેચાતાં હતાં. જનાવર કે માણસને એને પરિણામે જીવ તરસ લાગે તેથી દુઃખ થાય વિગેરે અનેક દોષો આથી આવે છે.
- ૫ વિષવાણિજ્ય: અગ્નીજ્વલ સોમલ વછનાગ આદિ ઊંચી વસ્તુઓ, તરવાર બંદુક વિગેરે હથિયારો, હુળ વિગેરે ચંત્ર (મશીનરી?) અને હરતાળ વિગેરે જીવ લેનારી વસ્તુઓનો વ્યાપાર.

પાંચ સામાન્ય.

- ૧ ચંત્રપીઠા: તલ વિગેરે પીલવાની ધાણી, શેરડીનો ચીચુડો, અરધકૂકાદિ વિગેરે. (આમાં મીલ, ફેક્ટરી, પ્રેસ, જીન, ડાયનેમા વિગેરે નવીન મશીનરીનો સમાવેશ થાય?) (ચાહુ પૃ. ૮૩૩ નોટ.)

ધન એકઠું થઇ જાય છે તો પછી પોતાની હોંસ પ્રમાણે તે અંતઃપુર વિગેરે વસાવે છે, બંધાવે છે, તૈયાર કરે છે અને શબ્દાદિ પાંચે ઇન્દ્રિયના વિષયો જેમાં તેણે સુખ માન્યું છે તેના કાંઇક સ્વાદ પણ લે છે. અહો મૃગલોચના! આ પ્રાણી પ્રથમ તૈયાર કરેલા શુદ્ધ ભોજનમાંથી થોડું થોડું ભક્ષણ કરે છે એમ જે અગાઉ કહેવામાં આવ્યું હતું તેનો આ પ્રમાણે હેતુ તારે સમજી લેવો. ત્યાર પછી અનેક પ્રકારના કુસં-

સર્ગોથી ખોટા સંકલ્પોને લઇને જે બાબતમાં આ

તદ્વિસિત જે- પ્રાણી સુખ માની બેઠો છે તેવા અનેક પ્રકારના ટની યોજના. વિલાસો, નાચો, સંગીતો, હારયો અને ચાળાચટકામાં

પડી જાય છે અને ખોટા આનંદ રસમાં એવો જોડાઇ

જાય છે કે ત્યાર પછી તે નીચ ઝસનીઓની સાથે જીવડાની રમત, દારૂનું પાન, સ્ત્રી સાથે વિષયસંભોગ અને એવી એવી સ્થૂળ બાબતોમાં રસ લેવા માંડે છે. આથી તે 'સન્માર્ગ' રૂપ નગરથી દૂર ચાલતો જાય છે અને દૌઃશીલ્ય નામના બગીચામાં આવે છે. મતલબ એ સારા માર્ગથી બ્રહ્મ થઇ ખરાબ વર્તન તરફ ઉતરી પડે છે. ઉપર વેલ્લહલની કથામાં તે કુમારને નગરની બહાર નીકળી ઉદ્યાનમાં જવાની ઇચ્છા થઇ અને ત્યાર પછી આનંદપૂર્વક તે નગરથી નીકળી ઉદ્યાનમાં આવ્યો. એમ કહ્યું હતું તેની યોજના અત્ર ખરાબર થઇ ગઇ. મતલબ એ સન્માર્ગથી બ્રહ્મ થઇ ખરાબ ચારિત્રને અનુસરનારો થાય છે તેની અત્ર યોજના થઇ છે અને તે સર્વનું કારણ આરંભ સમારંભથી મેળ-વેલ ધનનો ઉપભોગ કરવાની તુચ્છ વાસના છે. એવી રીતે (સન્માર્ગ)

૨ નિર્લોચનકર્મ: બેલ પાડા વિગેરેનાં નાક બીધવાં, ઘોડા વિગેરેની ખાંસી કરવી, બળદ ગાઇને આંકવા, ઊંટની પીઠ ગાળવી, ગાયોના કાન ફેંપ-લનો છદ કરવો અને તે દ્વારા આજીવિકા કરવી.

૩ અસતીપોષણ: ધનને માટે શુક સારિકા, મેના પોપટ, બીલાડા કૂતરા પાળવા. (સરકસનો આખો વ્યાપાર આમાં આવે ?)

૪ હવદાન: વગર કારણે અથવા પુણ્યબુદ્ધિથી વનને દાવાનળ દેવો, સજગાવી મૂકવું. (કોઇના ઘરને પોતાના લાભ સાર આગ મૂકવી તે ?)

૫ સર:રોષણ: તળાવનું પાણી નહેર કરાવી ખેંચી લેવું, તળાવને સુકાવી નાખવું. તેથી અંદરના છવેનો નાશ થાય છે.

ઉપર કોસમાં મૂકી ? આહું ચિહ્ન ક્યું છે તેનો સમાવેશ મારા વિચાર મુજબ એ વિલાગમાં થાય, પણ તે બાબતો નવીન કાળની છે તેથી હજી વધારે ચર્ચાને પરિણામે તેમને નિશ્ચિત સ્થાન આપી શકાશે.

૧ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં જાય છે એટલે સારે રસ્તેથી ઉતરી જઇ ખરાબ વર્તનમાં પડી જાય છે. ૨૫૬ બહુ સુંદર છે.

નગરથી નીકળીને પ્રાણી (દૌઃશીલ્ય) બગીચામાં આવી પહોંચે છે અને ત્યાં આવ્યા પછી જે મહાન આસનપર કુમાર બેઠો તે મિથ્યા અભિનિવેશ^૧ નામનું આસન સમજવું. ત્યાર પછી તેની આસપાસ રહેલા તેના પરિવારે પ્રમાદનાં ઉપર જે દષ્ટાન્તો આપવામાં આવ્યાં હતાં તેવાં અનેક પ્રકારનાં ભોજનો જે ઉપર ઉપરથી મનને હરણુ કરે તેવાં હોય છે તે પીરસી દીધાં અને ભાઈસાહેબે તેના પ્રથમ પાણુ સ્વાદ લીધેલો હોવાથી અત્યારે પાણુ અતિ લોહુપતાથી તેને તે બહુ મુંદર માને છે. આ પ્રમાણે હકીકત થઈ તે પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે આવેલા તદ્વિલક્ષિત બેટની સાથે સરખાવાની છે.^૨ આ તદ્વિલક્ષિત બેટ સર્વ હકીકતનું કારણુ છે.

ત્યાર પછી ભદ્રે! પેલા વેદહલ કુમારે વળી પાછું થોડું ભોજન ખાધું તેથી તેમજ જંગલનો પવન લાગવાથી તાપ વ્યક્તવિક્ષેપ- થોટો હતો તે એકદમ વધી ગયો. કુમારને એવી મંડપની યોજના. રીતે તાપ વધતો જતો હતો તે તેની પાસે રહેલા સમયસ્ર નામના વૈદ્યપુત્રે તેના લક્ષણપરથી જોઈ લીધું, અને રાજકુમારને વધારે ભોજન કરતાં અટકાવવા માંડ્યો, પરંતુ કુમારનું મન ભોજન તરફ એટલું બધું આકર્ષાયલું હતું કે તે તો વૈદ્યપુત્રની વાત પણ સાંભળતો નહોતો-આ પ્રમાણે વાર્તા કહેવામાં આવી હતી તેની યોજના હવે તું બરાબર સમજ: આ પ્રાણીને પણ કર્મના અણબૂને લીધે મનનો તાપ આવેલ હોય છે તેમાં (મધ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા રૂપ) પ્રમાદમાં પડવાથી તેમ જ અજ્ઞાનરૂપ વાયુના સ્પર્શથી એકદમ વધારો થઈ જાય છે-તાપ વધી જાય છે. પ્રાણીનો કર્મજવર આવી રીતે વધતો હોય છે તે હકીકત સમય (શાસ્ત્ર)ના જાણનાર મહા વૈદ્ય જેવા મોટા બુદ્ધિશાળી ધર્માચાર્યો બરાબર જુએ છે અને પ્રાણીને વિશેષ પ્રમાદમાં પડતો અટકાવે છે, તેને વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવે છે અને તેમ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે-“ભદ્ર! આ અનાદિ સંસારરૂપ મોટી ભયાનક

૧ અભિનિવેશ: ખરી બાબતનો ઉલટો નિર્ણય. મોટી વાતને સત્ય માનવારૂપ બરાબ નુકસાનકારક નિર્ણય. એ મિથ્યાત્વ ભાવ છે.

૨ આ સ્થાન કોઈપણ બાબતમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. પ્રમત્તતા નદીમાં તદ્વિલક્ષિત બેટ છે તે મોહ વિગેરેનું કીડા સ્થાન છે.

૩ અહીં પૃષ્ઠ ૮૦૭-૮ માંથી ચિત્તવિક્ષેપ મંડપની હકીકત પ્રથમ વાંચી લેવી.

અટવીમાં રખડતાં રઝળતાં મોટા રાજ્યની પેઠે આ મનુષ્યભવ પા-
મવો ઘણો જ મુશ્કેલ છે, તમે કોઈ સુંદર યોગથી તે પામી ગયા છો
છતાં કર્મના અણર્જુથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્વર તમને લાગુ પડ્યો છે
માટે તમે પ્રમાદનો ખીલકુલ ત્યાગ કરો. આવો વ્યાધિ હોય તેવે અ-
વસરે તમારે એ પ્રમાદ જરા પણ સેવવો નહિ, કારણ કે મહામોહ
૩૫ સન્નિપાતનું એ તો કારણ છે, એથી તમારો મનોજ્વર અત્યંત
વધી જશે અને સન્નિપાત થઈ આવશે. તમને થોડો તાપ આવ્યો છે
તે દૂર કરવાનો ઉપાય કરો, એને વધારવાના રસ્તા ન હોયો. સમ્યગ્
જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ ચારિત્ર પેલા મનોજ્વરનું અમોઘ
ઔષધ છે. એ ઔષધ સર્વસ જિનેશ્વર મહારાજન્યે દર્શાવ્યું છે, એનો
ઉપયોગ કરવાથી તમારા ચિત્તપર જે તાપ ચઢ્યો છે તેનો સર્વથા
નાશ થઈ જશે, તેથી એ ઔષધનું વિવિધપૂર્વક સેવન કરો, એમ કર-
વાથી તમને બહુ પ્રકારના લાભ થશે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું
નથી.” ધર્મશાસ્ત્રો આવી રીતે આ પ્રાણીને અતિ વિસ્તારપૂર્વક ઉપ-
દેશ આપે છે, પણ આ પ્રાણીનું ચિત્ત પ્રમાદભોજન ઉપર એટલું બધું
આસક્ત હોય છે કે એવી સારી શિક્ષાને આ પાપી પ્રાણી સમજતો
નથી, વિચારતો નથી, હૃદયમાં ઉતારતો નથી અને ઉલટો જાણે દારૂ
પીધેલ હોય, મદ ચઢેલ હોય, મગરમચ્છથી પકડાઈ મરવાની અણી
ઉપર આવેલો હોય, ગાઢ નિદ્રાના ઘેનમાં પડી ગયેલો હોય, તેની
માફકે તે આવશે બની ગુરૂમહારાજ કહે છે તે જાણે સાંભળતો જ
ન હોય તેમ તદ્દન ઉલટી રીતે જ વર્તન કરે છે-આ સર્વ હકીકત પેલી
પ્રમત્તતા નદીમાં આવેલ તદ્વિલક્ષિત એટમાં ગોઠવાયલા ચિત્તવિક્ષેપ
મંડપને લગતી સમજણ, આ આખી હકીકત સંસારી પ્રાણીના સંબં-
ધમાં વારંવાર બન્યા જ કરે છે.

સખિ અગૃહીતસંકેતા ! એ રાજપુત્ર વેલ્લહલને તેના ભોજન
ઉપર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે અણર્જુને લીધે તે
તૃષ્ણા વેદિ- ભોજન તેને ગળે ઉતરતું ન હોતું તો પણ તેના
ની યોજના. પરની લોહપતાને લીધે ગમે તેમ કરીને તે જોરથી
ગળે ઉતારતો હતો અને ત્યાર પછી છેવટે તે રાજ-
કુમારને પેલાં ભોજનમાં જ સખત વોમીટ (ઉલટી) થઈ એ વાત
કહી હતી તે હકીકત આ જીવના સંબંધમાં પણ એ જ પ્રકારે બને છે
તે તું હવે બરાબર સમજી લે: આ પ્રાણીને એક તો કર્મના અણર્જુથી

૧ અહીં તૃષ્ણા વેદિની હકીકત પૃ. ૮૦૮-૯ માંથી પ્રથમ વાંચી લેવી.

ચિત્તભર રહેવાથી તેનું મન સદા વિહ્વળ રહ્યા કરતું હોય છે તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે શરીરમાંથી લોહી માંસ સૂકાઈ જવાથી શરીરમાં ક્ષીણતા હોય છે અને વળી પાછા એ શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેને લઈને કોઈ પણ પ્રકારના ભોગો ભોગવી શકે તેવી સ્થિતિમાં તે હોતો નથી, છતાં પણ એને વધારે વધારે ભોગો ભોગવવાની અને એનાં સાધનો યોજવાની ઇચ્છા થયા કરે છે, પરંતુ તેના ભાગ માટે સહજ વિચાર પણ તેને આવતો નથી. 'આવી અવસ્થામાં વર્તતો હોય છે ત્યારે પણ એને પ્રમાદ ભોજન ઉપર એટલી બધી લોહીપતા હોય છે કે તે ઉપર ગણુઓ તે સર્વ પ્રમાદ-ભોજનોનું સેવન કર્યો જાય છે અને તેમ કરતાં કોઈ વિવેકી પ્રાણી તેને અટકાવે તો તેનું કહેવું એ ભાઈ જરા પણ સાંભળતો નથી. એને તો 'શ્વે' પ્રાપ્ત થાય એટલે હજાર મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, હજાર મળે એટલે લાખ એકઠા કરવાની રૂચિ થાય છે, લાખ એકઠા થયે કરોડ ભોગ કરવાની યુક્તિ થાય છે, કરોડ ભોગ થયે રાજ્યની વાંછા થાય છે, રાજ્ય મળે એટલે દેવ થવાની ઇચ્છા થાય છે, દેવપણું મળે એટલે શક (ઈંદ્ર)પણું મેળવવા હોંસ થાય છે અને શકપણું મળી જાય તો

૧ ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

કૃશઃ કાણઃ સ્વજ્ઞઃ શ્રવણરહિતઃ પુષ્કલવિકલઃ ।

શુભાક્ષામો જીર્ણઃ પિઠરકકપાલાર્વિતગલઃ ॥

વૃળૈઃ પૂયકૃન્નૈઃ કૃમિકુલસતૈરાવિકલતનુઃ ।

શુનીમન્વેતિ શ્ચા હતમપિ ચ હન્યેવ મદનઃ ॥

શરીરે તદ્દન ખરખર ખોરડી થઈ ગયો હોય, આંખે કાણો હોય, ધગે લુલો હોય, કાને બહેરો હોય, પુંછડી રહિત થઈ ગયેલો હોય, બુખડી ખારસ જેવો હોય, તદ્દન ધરડો ખખ થઈ ગયેલો હોય, ગળામાં ભાંગી પડી માટીની હાંસડી પડેલી હોય, શરીરમાં અનેક આંદાં પડેલાં હોય, તેમાંથી પરં નીકળતું હોય, ચામડી ઉપર સેંકડો છવાતો અને ગીંગોડાઓ ચોંટલા હોય—આવો કૃતરો હોય છતાં પણ તે કૃતરીને શોધે છે—તેની પછવાડે જાય છે. ખરખર ! કામદેવ તો મરેલાને પણ મારે છે !!

આ વિચાર ઉપરના અભિપ્રાય સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે.

૨ સરખાવો.

છરે મારે નિરધનને શત ચાહ, શત ચાહે સહસે લોડીએ છરેછ;

છરે મારે સહસ લહે લખ લોભ, લખ લાભે મન કોટિએ છરેછ.

છરે મારે કોડીશ્વર નૃપ ઋદ્ધિ, નૃપ ચાહે ચક્રીપણું છરેછ,

છરે મારે ચાહે ચક્રી સુરભોગ, સુર ચાહે સુરપતિ સુખ ધણું છરેછ.

યસોઃ ઉપાધ્યાય-લોભ સ્વાધ્યાય.

પણ તેની ઇચ્છા પૂરી થતી નથી; એને ગમે તેટલા સુપુત્રો થાય, ખારણા કરતાં પણ વધારે સારી પ્રેમી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ મળે, સર્વ પ્રકારની ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળી જાય અને કરોડો પ્રકારના પદાર્થોનો શોખ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેની વિશેષ પ્રાપ્ત કરવાની વાંછાનો છેડો કદિ પણ આવતો નથી. એને તો જેમ જેમ સ્થૂળ પદાર્થો વધારે વધારે મળતા જાય છે તેમ તેમ તેનાવડે વિશેષ સુખ મેળવવાની ઇચ્છાથી તે સર્વનો સંગ્રહ કરતો જ જાય છે. પછી જેમ તાપ આવેલ માણસ વધારે ભોજન કરે તો તેથી તેના તાપમાં વધારો જ થાય છે તેમ એ સ્થૂળ પદાર્થોનો વધારે સંગ્રહ કરવાનું પરિણામ એ પ્રાણીના દુઃખમાં જ આવે છે, એની વધારે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા તો ઇચ્છામાં જ રહે છે અને ઉલટાં જળના ઉપદ્રવો, અગ્નિના ઉપદ્રવો, સગાઓના ઝગડા, ચોરના ઉપદ્રવો અને રાજ્યસત્તા પેલા દ્રવ્યરૂપ ભોજનનું તેને બળાત્કારથી વમન કરાવે છે એટલે ખાધેલ-એકઠા કરેલ પદાર્થોનું એક અથવા બીજા કારણે વમન કરવું પડે છે અને ઉલટું જ્યારે કોઈ પણ કારણથી એ પદાર્થો જાય છે ત્યારે તેને હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થાય છે અને એવા વિલાપયુક્ત પોકાર કરે છે કે એવે અવસરે એ પ્રાણી વિવેકી પુરુષોને કૃપાનું પાત્ર થઈ પડે છે એટલે વિવેકીઓને તેનાપર દયા આવે છે. બહેન અગૃહીતસંકેતા ! ઉપર જે ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં આવેલી તૃષ્ણા નામની વેદિકા કહી હતી તે આવા પ્રકારની મનની સ્થિતિ સમજી લેવી.

ત્યાર પછી પેલો^૧ વેદ્વહલ કુમાર વિચાર કરતો હતો કે પોતાનું શરીર વાયુથી ભરાઈ ગયું છે તેથી તેને ઉલટી થઈ આવી વિપર્યાસ સિદ્ધા- છે અને જો એને વધારે વખત ખાલી રહેવા દેવામાં સન યોજના. આવશે તો વાયુથી ભરાઈ તે વિનાશ પામી જશે, માટે ફરી વાર વધારે ભોજન કરી લઈને તેને ભરી દઉં કે જેથી એનું રક્ષણ થાય. બહેન અગૃહીતસંકેતા ! આ પ્રાણી પણ એવા જ પ્રકારના વિચારો કર્યા કરે છે તેની હકીકત તને કહું તે લક્ષ્યમાં રાખજે: પોતે એકઠો કરેલ વૈભવ પાપરૂપ જ્વરથી જ્યારે નારા પામી જાય છે, પોતાના નજીકના સગા સંબંધી સ્ત્રી કે પુત્ર મરણ પામે છે અથવા હૃદયના અત્યંત પ્રતિબંધથી પોતાના હૃદયપર આઘાત કરનાર બીજા કોઈ પણ પદાર્થ વિનાશ પામે છે ત્યારે આ ભાઈશ્રી પોતાનાં મનમાં ઘડ વાળે છે કે હું બરાબર નીતિથી-યુક્તિથી વર્ત્યો

૧ અહીં વિપર્યાસ સિદ્ધાસનની હકીકત ૮૦૯-૩૦ માંથી પ્રથમ વારી લેવી.

નહિ, અથવા તો મેં બરાબર પુરુષાર્થ કર્યો નહિ, અથવા તો મેં સમર્થ સ્વામીનો આશ્રય લીધો નહિ અથવા તો થયેલ વ્યાધિનું મેં બરાબર ઓસડ કર્યું નહિ-આથી માંડે સર્વ આલ્યું ગયું અથવા મારી સુંદર પત્ની મરણ પામી ગઈ અથવા તો મારા દેખતાં મારા છોકરાઓ કે ભાઈઓ-સંબંધીઓ વિસરાળ થઈ ગયા, પણ હવે તેઓના વિરહથી ક્ષણભર પણ હું રહી શકું નહીં, એ તો વળી ફરીવાર તૈયાર થવું જોઈએ અને જરા પણ નાસીપાસ થયા વગર પૂરતા ઉત્સાહથી પૂર્વનો સર્વ વૈભવ ખડો કરવો જોઈએ, બરાબર યુક્તિ પ્રયુક્તિ લગાવીને આ વખતે હું અગાઉનો આખો વૈભવ પાછો ઉત્પન્ન કરીશ અને ખાસ સંભાળ રાખીને એ સર્વનું પાછું રક્ષણ કરીશ અને જો એમ ન કરું, હીંમત હારીને બેસી જઈ તો તો બકરીના ગળે વળગેલાં સ્તન (આંચળ)ની પેઠે માંડે જીવંતર ફેંકટ થાય, હું જન્મ્યો ન જન્મ્યા બરાબર થઈ! માટે હવે એકવાર ફરી સર્વ આખત નવે નામે જમાવું, બહેન અમૃતીતસંકેતા! આ પ્રકારે પ્રાણી ચેષ્ટા કરે છે તેને તારે વિપર્યાસ સિંહાસન જેવું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે તેની સાથે સરખાવવી.

ત્યાર પછી^૧ પેલા વેલ્લહલ કુમારે સર્વ પ્રકારની શરમ છાડી દઇને પેલા વમન કરેલા ભોજનથી મિશ્ર થયેલા ભોજનને વમન કરેલા આહારને લોહપત્તાથી ખાવા માંડ્યું. બીજા લોકો તો તેના બે-રને પાછો ખાવાની શરમપણા તરફ જોઈ રહ્યા અને તે વખતે તેનો ચોજના. પરિવાર તેમ જ પેલો સમયજ્ઞ વૈદ્યપુત્ર તેને પોકાર કરી કરીને અટકાવતો જ રહ્યો, તેની પાસે ભોજનના દોષો વર્ણવતો જ રહ્યો, છતાં એ કુમાર તો પેલા ભોજનના માની લીધેલા ગુણ ઉપર એટલો બધો લેવાઈ ગયેલો હતો અને તેના ઉપર તેની એટલી બધી લોહપત્તા થઈ ગઈ હતી કે પેલો વૈદ્યપુત્ર પોકાર કરતો રહ્યો અને ભાઈ તો વમનમિશ્ર ભોજન ચપાટતા જ ગયા. એમ અગાઉ વેલ્લહલની કથામાં વાત કરી હતી એ પ્રમાણે સુંદરી! આ જવ પણ ભોગવીને ફેંકી દીધેલા પદાર્થો તરફ પાછો એ જ પ્રમાણે વર્તે છે. એ પ્રાણીને કર્મનો મેલ એટલો સખત લાગેલો હોય છે કે તે તદ્દન બેશરમ માણુસના જેવું જ વર્તન કરે છે. આ હકીકત કેવી રીતે બને છે તે બરાબર સમજવા જેવી છે: શબ્દ વિ-ગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયના સ્થૂળ ભોગના પદાર્થો પુદ્ગળ પરમાણુના બનેલા

છે, તે તો તારા ધ્યાનમાં બરાબર આવી જાય તેવી હકીકત છે. હવે એ પદાર્થોને પ્રાણીમાત્ર ઉપભોગ કરે છે એટલે દરેક પ્રાણી એ પુણ્ય પરમાણુઓનો ઉપભોગ કરે છે એમ થયું. પૂર્વે અનંતા ભવ થયા તેમાં પ્રાણીએ એ દરેક પરમાણુને ઘણી વાર ગ્રહણ કર્યા છે અને ભોગવીને મૂકી દીધા છે એમ તું થઈ ગયેલા પછવાડેના અનંતા ભવોની નજરે જોઈશ તો તુરત તારા ધ્યાનમાં આવી જશે. આથી ભોગવીને વમન કરી નાખેલા એ સર્વ શબ્દ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શવાળા પદાર્થો છે એમ હે પવિત્ર બહેન ! તને જણાશે અને આ સંસારમાં પ્રાણીના મનને પ્રેમ પમાડી રોકી રાખનાર અને ખેંચાણ કરનાર એ કોઈ પણ આખત-વસ્તુ કે પદાર્થ હોય તો તે સર્વ પુણ્યભય જ છે; એટલે આ પ્રાણીને સંસારમાં રોકનાર કે ખેંચી લાવનાર તો પુણ્ય પરમાણુના અનેલા પદાર્થો જ છે અને એ સર્વને તો એણે અનેક વાર ભોગવીને ફેંકી દીધેલા છે છતાં આ પાપી પ્રાણી એ જ પરમાણુના અનેલા પદાર્થોપર પોતાનું મન વારંવાર લગાડીને કાદવમાં રમદોળાય છે, ભોગવીને ફેંકી દીધેલા પરમાણુઓને ફરીવાર હોંસથી ભોગવે છે અને તેના તેવા અત્યંત બેશરમ વર્તન તરફ વિમળાત્માઓ (શુદ્ધ-મેલવગરના-આત્માર્થી પ્રાણીઓ) જોયા કરે છે, છતાં તે શરમાતો નથી. મહાત્મા ધર્માચાર્યો જેઓનું મન અન્ય પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવામાં ઘણું જ લાગી રહેલું હોય છે તેઓ ભોગરૂપ કચરામાં લંપટ થઈને પડેલા આ પ્રાણીને પ્રયત્નપૂર્વક વારંવાર વારે છે અને તેમ કરતાં તેને જણાવે છે—

અરે ભાઈ ! તમે પોતે તો અનંત જ્ઞાન અનંત દર્શનરૂપ છો, તમારામાં ન કળી શકાય તેવી અદ્ભુત શક્તિ છે અને તમારો અંદરનો (આત્મિક) આનંદ અવગુરુ છે અને એ સર્વમય તમે પોતે છો. ખરેખર, તમે દેવ જેવા છો, દેવરૂપ છો, પોતે જ સાક્ષાત્ દેવ છો ! તમારે આવા ભોગ ભોગવવામાં પડી જઈ તમારી જાતનું (આત્મિક) ગૌરવ ઘટાડવું એ તમારી જેવાને શોભતું નથી. તમને એક બીજી વાત કહીએ. આ ભોગો-ભોગના પદાર્થો એક અથવા બીજા આકારમાં તમારી પાસે ફરી ફરીને આવ્યા જ કરે છે, એક વખતે ભોગવેલ પદાર્થ પાછો પોતે જ બીજું રૂપ ધારણ કરીને તમારી પાસે આવે છે અને એવા પદાર્થોપર મનને આંધી દેવું એ તો તમારા જેવાને માટે ઘણું હલકું કામ છે. જેઓ વસ્તુતત્ત્વ બરાબર સમજેલા હોય છે તેવા તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓ એ પદાર્થોને અપવિત્ર ઉલટી (વોમીટ)ની સાથે તદ્દન વાસ્તવિક રીતે સરખાવે છે અને

તમે તો મોટા દેવ છો તેથી તમારે એવા અપવિત્ર પદાર્થોનો ઉપ-
ભોગ કરવો એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. એ પદાર્થોને પ્રાપ્ત
કરવામાં પ્રથમ તો મોટું દુઃખ થાય છે, એ પોતે મહા દુઃખ રૂપ
જ છે અને ભવિષ્યમાં યનારાં અનેક દુઃખોનું કારણ છે, તેથી
સમજી પ્રાણીએ એ પદાર્થોનો એકદમ ભાગ કરી દેવો જોઈએ.
જે પદાર્થો બાહ્ય પરમાણુથી બનેલા હોય છે, જે તદ્દન તુચ્છ હોય છે
અને જેમાં 'આત્મિકભાવ' જરા પણ હોતો નથી તેવા પદાર્થો
ઉપર પોતાના આત્મસ્વરૂપને સમજનાર ક્યો ડાહ્યો માણસ રાગ
કરે? એવા તુચ્છ પદાર્થો આત્મધનવાળા વિશિષ્ટ પ્રાણીઓના
રાગને પાત્ર પણ ગણાય ખરા? માટે ભાઈ! મારા કહેવાથી એ
ભોગના પદાર્થો ઉપર કે બીજા કોઈ પણ પ્રમાદના વિષયમાં તમારે
હવે પડવું યોગ્ય નથી.

ગુરૂમહારાજ પ્રાણીને આવા ન્યાયથી અને દલીલથી ભરપૂર
રાખદોમાં જ્યારે ઉપદેશ આપી તેને વિષય ભોગોનો
અવિદ્યા શરી- ઉપભોગ કરતો અટકાવે છે ત્યારે પ્રમાદભોજન
રની યોજના. કરવામાં અત્યંત લોહુપ થયેલો આ પ્રાણી વિચાર
કરે છે કે-ખરેખર! આ ધર્માચાર્ય તદ્દન મૂર્ખ લાગે
છે, એ વસ્તુતત્ત્વને કાંઈ જાણતા હોય તેમ લાગતું જ નથી, કારણ
કે તદ્દન મૂર્ખ માણસ હોય તે જ આવા અત્યંત આનંદ આપનાર
પદાર્થોની નિંદા કરે. આ દુનિયામાં મધતું પાન કરવું, સુંદર સ્ત્રીઓ
સાથે ભોગવિલાસ કરવા, માંસભક્ષણ કરવું, ગાંધર્વગીતનું શ્રવણ
કરવું, સુંદર ભોજનનો સ્વાદ લેવો, ગળામાં સુગંધી પુષ્પની માળાઓ
પહેરવી, મોઢામાં તાંબૂળ આવડવું, સુંદર કપડાંઓ પહેરવાં, સારાં સારાં
આસનોપર આનંદથી બેસવું, ઘરેણાંથી શરીર શોભાવવું, ત્રણ ભુવનમાં
અમૃત સમાન ઉજ્જવળ પોતાની કીર્તિનો ફેલાવો કરવો, સુંદર રત્નોનો
મોટો સંગ્રહ કરવો, અતુરંગ મહા સૈન્યના સ્વામી થવું, અનેક સા-
મન્ત રાજાઓના સ્વામીત્વયુક્ત મોટા રાજ્યને પ્રાપ્ત કરવું, એ અને
એવી બીજી જે જે સ્વૂળ સંપત્તિઓની ઈચ્છા થાય તે સર્વને પ્રાપ્ત
કરવાની બાબતને પણ જો દુઃખ કહેવામાં આવે તો પછી આ દુનિયામાં
સુખનું કારણ બીજું શું છે? કેટલાક આપણાઓ ખોટા સિદ્ધાન્તોથી
ફસાઈ ગયેલા, પોતાની શુષ્ક પંડિતાઈના અભિમાનમાં પડી ગયેલા

૧ આત્મિકભાવ અને પુદ્ગળભાવને સ્પષ્ટ વિશેષ જ હોય છે. સ્વપરમાં સ્વ એ
આત્મા અને પરભાવમાં મોટે ભાગે પુદ્ગળભાવોનો જ સમાવેશ થાય છે.

મજનના ઠેકાણા વગરના આ લોકમાં ભોગરૂપ ભોજનના સાધન વગરના હોય છે તેઓ ધર્મધેણા હોઈ પોતે ઠગાઈ ભોગ ભોગવી શકતા નથી અને ખાસ પ્રયાસ કરીને ભોજનનો ઉપભોગ કરી શકે તેવા સંયોગોમાં બીજા પ્રાણીઓ દોષ છે તેઓના ઉપભોગનો પણ હાથે કરીને નાશ કરાવે છે. સમજી માણસોએ આવા ધર્મધેણાઓનો કદિ સંપ્ર કરવો ન જોઈએ. જીઓને! પેલા શુદ્ધ પરિતો જે સંસાર-ભોગોને બંધન કહે છે તેનો હેતુ તો માત્ર મોક્ષ મેળવવું તે છે અને મોક્ષમાં તો કોઈ પણ પ્રકારના ભોગો ભોગવવાના હોતા નથી. તો આવા મોક્ષનો ઉપદેશ એ એક પ્રકારની ઠગાઈ જ છે, માટે આવા મોક્ષની ખાતર અમૃત જેવું સુખ કયો સમજી માણસ લેજી દે?

આવી આવી કલ્પનાઓ કરીને ગુરૂ મહારાજ જે શુદ્ધ સત્ય ઉપદેશ આપતા હોય છે તેનાથી આ ભાઈશ્રી દૂર દૂર નાસતા જાય છે, તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે અને પેલા ભોજનમાં તો અપૂર્ય ગુણોની નવી નવી કલ્પનાઓ કર્યાં જાય છે. એ માને છે કે-આ ભોજનનાં સાધનો સ્થિર છે, નિરંતર રહેનારાં છે, તદ્દન પવિત્ર છે, સુખ આપનાર છે અને વાસ્તવિક રીતે તે મારા રૂપ જ છે, હું અને તે તદ્દન અભિન્ન છીએ, તે મારાં જ છે, મારે માટે જ નિર્માયલાં છે-માટે હવે મારે બીજી કોઈ બાબતનો જરા પણ ખર્ચ નથી. જો મને એ ભોગ અને તેનાં સાધનો મળતાં હોય તો બહુ સારું, આપણે પેલા મોક્ષનું કે કહેવાતા પ્રશમસુખ (શાંતિસામ્રાજ્ય)નું કાંઈ પણ કામ નથી અને ધર્માચાર્ય કે બીજા કોઈ એવાં એવાં મોટાં મોટાં અર્થ વગરનાં શબ્દો કે વાક્યો વાપરે તેથી હું કાંઈ મારી જતને છેતરું તેમ પણ નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ પ્રાણી ત્યાર પછી પ્રમાદરૂપ અશુચિના કીચડમાં રગદોળાય છે અને શુદ્ધ ધર્મ શું છે? પ્રાણીની ફરજ શી છે? વિગેરે બાબતો સમજાવતાં ગુરૂ મહારાજ તો મોટેથી આ પ્રાણીના હિત ખાતર પોકાર કરતા દૂર રહી જાય છે. બહેન અશુદ્ધિતસંકેતા! મહામોહ રાજની' અવિદ્યા નામની શરીરસ્થિતિ ઉપર જળાવી હતી તે પ્રાણીની આવા પ્રકારની મનની ભાવના સમજવી.

પેલા વેદવલ્લ કુમારે (તેની કથામાં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે) પેલું ભોજન ખૂબ ઠાંસી ઠાંસીને ફરીને ખાધું અને ત્યાર પછી પાછું એકવા માંજી અને છેવટે તેને આકરો સન્નિપાત થઈ ગયો. આખરે તેનું જ્ઞાન પણ ચાલ્યું ગયું અને તે જમીનપર પડી ગયો; જમીનપર પડ્યા

૧ જીઓ ૪. ૮૧૧. ત્યાં અવિદ્યા શરીરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પછી આમ તેમ આજોટતાં તેં મોટેથી યુમો મારવા લાગ્યો અને ન વર્ણવી શકાય તેવી અત્યંત ભયંકર અવસ્થાને પામ્યો. આવી તેની ખરાબ અવસ્થામાં અહો સર્વાંગમુંદરી ! તેનું કોઈએ પણ રક્ષણ કર્યું નહિ. તેવી રીતે આ જીવના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રમાણે હકીકત સમજવી. ખરાબર ધ્યાન રાખીને આ વાત સમજી લેજે: હકીકત એમ છે કે જ્યારે આ પ્રાણી પ્રમાદયુક્ત હોય છે, અને પ્રમાદમાં વિલાસ કરવા તત્પર થયેલો હોય છે, તેના મનમાં અનેક પ્રકારના વિક્ષેપો થયા કરતા હોય છે, તૃષ્ણાથી તે પીડિત હોય છે, મનમાં અનેક વિષયસિંહા યયા કરતાં હોય છે તેમજ અવિદ્યાથી અંધ થઈ ગયેલ હોય છે, સંસારરૂપ કાદવમાં આસક્ત થઈ ગયેલ હોય છે^૧ અને વિષયશુષોમાં અનેક શુભો છે એવો તેણે પોતાના મનથી આરોપ કરી દીધો હોય છે તે વખતે તેને ધર્માચાર્ય અથવા તો કોઈ અરેખશ સર્વરૂપ સાચા વૈદ્ય આવીને તેને કચરામાં પડતો અટકાવવા વારં-વાર યત્ન કરે તો તેને એ ભાઈશ્રી મૂર્ખ અને અઙ્ગલ વગરના માને છે એ વાત તો ખરાબર બેસે તેવી છે. ત્યાર પછી એ ભાઈએ દૃઢ પાપ બાંધેલાં હોય છે તેથી તેને દુઃખ ભોગવવા રૂપ જ્વર (તાવ) આવે છે જેની સરખામણી ખરાબર વમન સાથે થાય છે. તેને વરા પડી જઈને પેલા ધર્માચાર્ય કે સર્વજ્ઞની શિક્ષા ન માનતાં તે જોટા પ્રમાદમાં પડી જાય છે અને પ્રમાદમાં પડ્યો એટલે તો પછી એના મનમાં સર્વ દોષોનો ભાર ભરાઈ જાય છે અને તે વખતે એનામાં મહામોહ રાજા જેનું વર્તન ખરાબર સન્નિપાત જેનું છે તે આવીને તેના મનપર કાબુ મેળવે છે. એક વખત આ પ્રાણી મહામોહને તાબે પડી ગયો એટલે તેનું તદ્દન આવી બન્યું સમજવું. પછી મુંદરલોચને ! વિવેકી પ્રાણીઓના દેખતાં આ પ્રાણી (આત્મિક) ચેષ્ટારહિત થાય છે, બીજા તેને ચલાવે તેવી પરકૃત ચેષ્ટાને આધીન થઈ જાય છે અને પછી અતિ પાપોદયને પરિણામે મુત્ર, આંતરડાં, વિષ્ટા, કચરો, ચરબી અને લોહીથી ભરાયેલા અને વમનથી લેપાયેલા નરકમાં તરબોળ સીધે સીધો પડે છે અને ત્યાં મોટા શખ્દે પોકાર કરતો અહીં તહીં ગબડ્યા કરે છે, આર્ત સ્વરે રજ્યા કરે છે તેમ જ વચનથી વર્ણવી ન શકાય તેવાં ભયંકર દુઃખો ત્યાં સહન કરે છે. મુંદર અવયવવાળી બહેન ! તપરૂપ ધનવાળા અને શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળા ઉત્તમ પ્રાણીઓ (મહાત્માઓ) એ પ્રાણીને ઉપર જણાવેલી રીતે ચેષ્ટા કરતો પોતાની

૧ ચિત્તવૃત્તિ અટવીથી, નહીં, બેઠ, સિદ્ધાસન વિગેરેના સર્વ વિશેષણો અહીં આ વાક્યમાં આવી ગયાં તે સમજી લેવાં.

જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુએ છે, પરંતુ તેઓ જાતે એવી બાબતના મોટા વૈદ્યો હોવાથી જોઈ લે છે કે આ પ્રાણી^૧ સન્નિપાતથી સંપૂર્ણ લેવાઈ ગયેલો છે અને એવી અવસ્થામાં આવી ગયો છે કે તેની હવે કોઈ પણ પ્રકારની દવા થઈ શકે તેવું નથી. આતું તે પ્રાણીના સંબંધમાં નિદાન કરી એ મહાબુદ્ધિશાળી પુરૂષો એ પ્રાણીનો ભાગ કરે છે, એને છાડી દે છે, એના સંબંધમાં ઉપેક્ષા કરે છે. હવે હે અપજ નેત્રોવાળી બહેન! એવી અવસ્થામાં ઘોર સંસારમાં પ્રાણી રૂળી ગયેલો હોય છે ત્યારે એમાંથી એવું કોણ રક્ષણ કરે? એને એ સમુદ્રમાંથી રૂબતો કોણ બચાવે? અને વળી કમનસીબે હે અદ્ય બોલનારી બહેન! એવી અવસ્થામાં આ પ્રાણી વર્તતો હોય છે તો પણ પેલા પ્રમાદભોજન ઉપર તેને જે લોહુપતા લાગેલી હોય છે તેને એ ભાઈ જરા પણ છોડતો નથી, મૂકતો નથી, ઝોછી કરતો નથી; આથી એના દોષો વધતા જ જાય છે અને તેથી આખરે તે ચેતના છાડી દે છે અથવા તેની ચેતના ઘણી ઝોછી થતી જાય છે અને મહામોહના સન્નિપાતથી તે ઘેરાતો જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી હે બહેન! આ સંસારચક્ર જે રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા-ઘટપણ) અને મરણથી આકુળઆકુળ થયેલ છે તેમાં અનંતકાળથી બેઠેલો પેલો મહા બળવાન મહામોહ આ પ્રાણીની સાથે એવી રીતે વર્તન કરે છે કે તેનાથી પ્રાણીના જે કોઈ શુદ્ધ ધર્મગંધુઓ હોય તે એને છાડીને ચાલ્યા જાય છે અને પછી પોતે તેનાપર કાણુ મેળવીને જાણે તેને બચકર સન્નિપાત થયો હોય તેવા પ્રકારનાં સર્વ વિપરીત વર્તનો તેની પાસે કરાવે છે. મહામોહમાં એટલી અદ્ભુત શક્તિ છે કે તે પોતાના પરાક્રમથી પ્રાણીઓને સંસારમાં પોતાના હાથમાં મરણ આવે તે પ્રમાણે રમાડે છે અને તેને વશ પડીને પ્રાણી પોતાની જાતને તદન ભૂલી જાય છે. સુલોચને! તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે કે પેલી પ્રમત્તા નદી વિગેરે સર્વને ચલાવનાર, ગતિમાં મૂકનાર અને તેનાથી વૃદ્ધિ પામનાર આ મહામોહ મહારાજ છે.^૨

સંક્ષિપ્ત અર્થ યોજના.

અશુદ્ધિતસંકેતાને ઉદ્દેશીને પ્રજ્ઞાવિશાળા કહે છે-બહેન! મહાનદી (પ્રમત્તા) વિગેરેનો ભેદ સમજાવવા અને સ્પષ્ટ કરવા માટે

- ૧ વૈદ્યના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે પ્રાણીને ઘણો આકરો સન્નિપાત થયો હોય ત્યારે પછી તેની દવા કરવી નકામી છે, પછી એ વ્યાધિ અસાધ્ય દોષમાં આવે છે.
- ૨ એ સર્વને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કારણભૂત મોહરાજ છે તેમ જ તેના કાર્યભૂત પણ મોહરાજ છે. મોહથી એ સર્વની ઉત્પત્તિ છે અને એમનાથી વળી મોહ વૃદ્ધિ પામે છે.

તને આ પ્રમાણે વેદ્યહલ કુમારનું દષ્ટાન્ત કહી બતાવ્યું તેથી તારા ધ્યાનમાં સર્વ હકીકત બરાબર આવી ગઈ હશે! તે સર્વ બાબતો તને સંદેષથી ફરી કહી જાઉં છું તે શાંતિથી સાંભળ.

આ પ્રાણીની વિષયભોગ તરફ જે વૃત્તિ રહે છે, તેને ભોગવવાની જે ઇચ્છા-સન્મુખતા રહે છે તે પ્રમત્તતા નદી સમજવી.

પાંચે ઇન્દ્રિયના ભોગો તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી, ભોગ ભોગવવા તે તદ્દિલસિત બેઠ સમજવો.

ઇન્દ્રિયભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માંડ્યા પછી વિષયલોભપતાને લીધે મનમાં જે એક પ્રકારની શૂન્યતા આવી જાય છે, ગમ્ય, અગમ્ય, ભક્ષ્ય, અભક્ષ્ય, પેય, અપેય વિગેરે સંબંધી વિચારરહિતપણું થાય છે તેને હું મૃગાક્ષી ! ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંટપ સમજવો.

એ ભોગોને ગમે તેટલા ભોગવવામાં આવે તો પણ તૃપ્તિ થાય જ નહિ અને ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે ભોગો ભોગવવા માટે મનમાં ઇચ્છા થયા જ કરે તેને તત્ત્વજ્ઞ ભાણસો તૃષ્ણા નામની વેદિકા કહે છે.

પાપના ઉદયથી ભોગોનો લાભ મળી શકે નહિ અથવા મળેલા ભોગોનો નાશ થઈ જાય તે વખતે તે ભોગોને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે બાહ્ય (સ્થૂળ) પ્રયત્નો કરવામાં આવે-જેને દુનિયાદા રીમાં એક પ્રકારનો પુરૂષાર્થ કહેવામાં આવે છે તેને-વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સંસારના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે અને અપવિત્ર છે, દુઃખથી ભરપૂર છે અને હુયથી તદ્દન જૂદા છે-તેવા પદાર્થો વિષે તેથી ઉલટી બુદ્ધિ થવી એટલે તેમને સ્થિર રહેનાર માનવાં, પવિત્ર ગણવાં, તેમાંથી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી અને પોતે જાણે તન્મય જ છે એવો વિચાર કરવો તેનું નામ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) સમજવું.

એ સર્વ વસ્તુને પ્રવર્તાવનાર તેમ જ એમનાથી જ ઉત્પન્ન થનાર મહામોહરાજા કહેવાય છે.

બહેન અશ્રુહીતસંકેતા ! આવી રીતે મહાનદી વિગેરે સર્વ વસ્તુઓ એક બીજાથી તદ્દન જૂદી છે તે બરાબર યલપૂર્વક સમજી લેવું.^૧

૧ પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાનાએ આ પ્રકરણની શરૂઆતથી વેદ્યહલ કથા કહેવા માંડી તે ભાવાર્થ સાથે અહીં તેણે પૂરી કરી.

અમૃહીતસંકેતાએ કહ્યું “બહેન! બહુ સારી વાત કરી. હવે મને ભરાબર ખાત્રી થઇ કે તું સાચેસાચી પ્રજ્ઞાવિશાળા જ છે. (વિ-શાળ યુદ્ધિવાળી બહેન છે.) તારૂં જેવું નામ છે તેવા જ તારામાં ઝુલો છે. હવે તને ઘણી તકલીફ પડી છે તેથી તું આરામ લે, અને આ સંસારીજીવ પોતાનું ચરિત્ર આગળ ચલાવે. ભાઇ સંસારીજીવ! વિચક્ષણસૂરિએ જે ચરિત્ર નરવાહન રાજ સમક્ષ કહી સંભળાવ્યું અને હાલ વિમર્શ પ્રકર્ષને કહી સંભળાવ્યું એમ તું વાત કરતો હતો તે હવે આગળ ચલાવ.”

સંસારીજીવે પોતાની વાત આગળ ચલાવી.^૧

પ્રકરણ ૧૨ મું.^૨

મહામૂઢતા-મિથ્યાદર્શન-કુદૃષ્ટિ.

સંસારીજીવે ચરિત્ર આગળ ચલાવતા કહ્યું:—

નરવાહન રાજ સમક્ષ રિપુદામ્નના સાંભળતા વિચક્ષણસૂરિ કહે છે:—

૨ પછી વિમર્શ મામાએ ભાણેજને કહ્યું “ભાઇ પ્રકર્ષ! હવે તને નદી વિગેરેનો ભાવાર્થ બરાબર સમજાયો હશે. બોલ, હજી પણ વધારે ખુલાસો કરવાની જરૂરીઆત છે ખરી?”

૧ નવમા પ્રકરણને અંતે મોહરાજના પરિવારનું વર્ણન વિમર્શ મામાે શરૂ કરતો હતો તે હવે આગળ ચાલશે. આ સર્વ વાત નરવાહન રાજ સમક્ષ વિચક્ષણસૂરિ કહેતા હતા તે રિપુદામ્ન સાંભળતો હતો અને વાતની શરૂઆતમાં જણાવ્યું તેમ સંસારીજીવ તરીકે તે સર્વ સદાગમ સમક્ષ કહી બતાવતો હતો.

૨ પ્રકરણ નવમાને અંતે મામાએ મોહરાજના કુટુંબનું વર્ણન કરવા માંડતા ભાવાર્થની વાત ચાલી હતી. હવે મોહરાજનો પરિવાર વર્ણવે છે. પ્રકરણ ૧૨ થી ૧૬ સુધી મોહરાજના પરિવારનું વર્ણન ચાલશે. એ પાંચે પ્રકરણે ઉક્ત મુખ્ય વિષય (મોહરાજનો પરિવાર)ના પેઠાવિભાગ સમજવા.

પ્રકર્ય—“મામા ! મારા સમજવામાં પ્રમત્તતા નદી વિગેરે સર્વ આવી ગયાં. હું એનાં નામ પણ બરાબર સમજ્યો છું અને એના ગુણો પણ મારા લક્ષ્યમાં આવી ગયા છે; હવે આપ મને એ મોહરાજના આખા પરિવારનો પરિચય કરાવો, એ સર્વને બરાબર ઓળખાવો. આ રાજસિંહાસનપર સુંદર સ્ત્રી આવીને બેઠેલી છે જે શરીરે કાંઈક વધારે સ્થૂળ દેખાય છે તેનું નામ શું છે અને તેના ગુણો ક્યા ક્યા છે—તે સર્વ મને સમજાવો.

દેવી મહામૂઢતા.

વિમર્શ—“એ તો અનેક ગુણુની ખાણ જેવી સુપ્રસિદ્ધ મહારાજ મહામોહની સૌભાગ્યવતી ભાર્યા મહામૂઢતા નામની છે. જેમ ચંદ્રથી ચંદ્રિકા જૂદી નથી, જેમ સૂર્યથી તેની પ્રભા જૂદી નથી, તેમ એ રાજપત્ની પોતાના પતિ મહામોહથી શરીરના અભેદે જ રહે છે એટલે બંનેનું શરીર એક જ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી એ મહારાજના જે જે ગુણો અગાઉ વર્ણવ્યા હતા તે સર્વ આ તેમની ભાર્યા મહામૂઢતામાં છે એમ તારે સમજી લેવું.”

મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ.

પ્રકર્ય—“વાર, મામા ! એ વાત સમજ્યો. હવે જુઓ. એ મહામોહ રાજની બાજુમાં તેમની નજીક બેઠેલ પેલો કાળા રંગનો અને ભયંકર આકૃતિવાળો રાજપુરુષ જણાય છે જે આખા રાજને તથા રાજસભાના સભાસદોને વાંકી નજરે જોઈ રહ્યો છે તે કયો રાજ છે?”

વિમર્શ—“આ આખા રાજ્યનો નાયક મહામોહ મહારાજનો એ મિથ્યાદર્શન નામનો વડો પ્રધાન અથવા સેનાપતિ છે. એ મહારાજ જે મોટા રાજ્ય ઉપર પોતાનું રાજ ચલાવે છે તેનો સામટો કારભાર એ વડો પ્રધાન ચલાવે છે. અહીં જે ખીજ ઘણા રાજ્યો છે તેમને સર્વને પણ એ ઘણું બળ આપનાર છે. હવે એ અહીં રહ્યો રહ્યો, બાહ્ય પ્રદેશમાં રહેલા પ્રાણીઓને શું શું કરી શકે છે તેની ટુંકામાં વાત કરી દઉં તે બરાબર તું લક્ષ્યમાં લઈ લે. એ આ અંતરંગ પ્રદેશમાં રહીને પોતાની શક્તિથી બાહ્ય પ્રદેશના પ્રાણીઓને જે દેવ ન હોય તેવામાં દેવપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, અધર્મમાં ધર્મની માની-

૧ મિથ્યાદર્શન માટે કર્તાએ ‘મહત્તમ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો અર્થ વડો પ્રધાન પણ થઈ શકે. એ સેનાપતિનું તેમજ વડા પ્રધાનનું કામ કરે છે. બંને અર્થ બંધબેસતા જણાય છે.

નતા ઉત્પન્ન કરે છે, જે તત્ત્વ ન હોય તે તત્ત્વ છે એવી યુક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, જે અપાત્ર કે કુપાત્ર હોય તેને તે પાત્ર મનાવે છે, યુક્તિની તદ્દન ગેરહાજરી હોય ત્યાં યુક્તિનો સમૂહ સમજાવે છે અને જે સંસાર વધવાના હેતુઓ હોય તેને તે નિર્વાણ (મોક્ષ)ના હેતુઓ હોવાની બ્રાન્તિ કરાવે છે. આયું અજબ કામ એ કેવી રીતે કરે છે તે તને સહજ વિવેચનપૂર્વક જણાયું:^૧—

“જે હસવામાં,^૨ ગાવામાં, ચાળા કરવામાં અને નાટક ચેટક “વિગેરે આડંબરોમાં તત્પર રહે છે, જે સ્ત્રીઓના અદેવે દેવપ- “કટાક્ષથી હણાઈ જતા હોય છે, જેઓ પોતાની ધાની યુક્તિ. “બાળુમાં સ્ત્રીનું અર્ધ શરીર ધારણ કરતા હોય છે,^૩ જેઓ કામાન્ધ હોય છે, જેઓનું મન પર- “સ્ત્રીમાં આસક્ત રહેતું હોય છે, જેઓને વ્યવહાર માણસ રાખે “તેટલી શરમ પણ^૪ હોતી નથી, જેઓ ક્રોધથી ભરેલા હોય છે, “આયુષો (હથિયારો) ધારણ કરનારા હોય છે, દેખાવમાં જ ભયંકર “લાગતા હોય છે, શત્રુને મારવા માટે તત્પર રહેલા હોય છે, શ્રાપ “અને આશીર્વાદથી જેમનું ચિત્ત મલીન થયેલું હોય છે^૫—આવા “આવાને એ મિથ્યાદર્શન લોકોમાં દેવ તરીકે સ્થાપન કરે છે. હવે “એની સામે વિચાર કરો તો જે તદ્દન રાગદ્વેષ વગરના હોય છે,^૬ “જે સર્વસ્તુ-સર્વ વસ્તુને એક સાથે જાણી શકે તેવા દેવમાં અદેવ- “હોય છે, જે શાશ્વત સુખને ઐશ્વર્યપૂર્વક અનંત પણાની યુક્તિ. “કાળ સુધી ભોગવનારા હોય છે, અત્યંત આકરા “કર્મરૂપ મેલનો જેમણે સર્વથા નાશ કરેલો હોય

૧ હવે પણ અદેવમાં દેવયુક્તિ વિગેરે કાર્યો મિથ્યાદર્શન વજર કેવી રીતે કરે છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે.

૨ આ વર્ણન શ્રીકૃષ્ણને ધણે દરજ્જે લાગુ પડે છે.

૩ બીલડીમાં આસક્ત રીતે આ વર્ણન લાગુ પડે છે.

૪ વ્યવહારમાં સ્ત્રીસાથે જાહેરમાં ફરાઈ નથી એવો આર્યાવર્તનો શિક્ષાચાર હતો. એ શિક્ષાચારને મૂકી જે જાહેરમાં પણ સ્ત્રીસાથે મૂર્તરૂપે દેખાય છે તે શાધા-કૃષ્ણ કે સીતારામ સમજાય છે.

૫ ઘોર આકૃતિવાળી કાલિકાદેવી અને શત્રુ મારવા તત્પર ભૈરવની બીજી મૂર્તિ જણાય છે.

૬ કોઈ પણ શ્રાપ આપનાર કે આશિષ આપનાર દેવને આ હકીકત લાગુ પડે છે.

૭ આ વર્ણન શ્રી નિનેશ્વર દેવને લાગુ પડે છે.

“ છે, જેઓ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચ વગરના હોય છે, જેઓ મહાશુદ્ધિ-
 “ શાળી હોય છે, જેઓનો ક્રોધ સર્વથા શાંત થઇ ગયો હોય છે,
 “ જેઓને ખોટો આડંબર કરવાનો કદિ પણ પ્રસંગ જ આવતો નથી,
 “ જેઓએ હાસ્ય, સ્ત્રી અને અસ્ત્ર (હથિયાર)ને સર્વથા તિલાંજલિ
 “ આપેલી હોય છે, જેઓ આકાશની જેમ સર્વથા નિર્મળ હોય છે,
 “ જેઓ તદ્દન ધીર-શાંત હોય છે, જે મોટા ભાગ્યથી યુક્ત હોય છે,
 “ જે હમેશાં ઉપદ્રવરહિત હોય છે, જેઓ કોઇને કોઇ પણ પ્રકારનો
 “ શાપ આપતા નથી તેમ જ કોઇને આશીર્વાદ પણ આપતા નથી
 “ એટલે જેઓ શાપ (દ્વેષજન્ય) અને પ્રસાદ (રાગજન્ય)થી
 “ મુક્ત થઇ ગયેલા છે, છતાં પણ જેઓ અન્ય પ્રાણીને શિવ (મોક્ષ-
 “ પરમપદ) પ્રાપ્ત કરવાના કારણભૂત થાય છે, જે ત્રણ કોટિએ^૧
 “ શુદ્ધ શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ આપનાર હોય છે, જેઓ પરમ ઐશ્વર્યના

૧ ત્રણ કોટિ: આ પારિભાષિક શબ્દ છે. એના ધણા અર્થો બેસે છે તે વિચારવા.

૧ કરતું, કરાવતું અને અનુમોદનું.

૨ હનન, પચન અને કચણ.

હનન: કોઇને મારવો નહિ, હણવો નહિ.

પચન: કોઇ વસ્તુ રાંધવી નહિ.

કચણ: કોઇ વસ્તુ ખરીદવી નહિ.

૩ શાસ્ત્રાર્થ કરનારા ત્રણ કોટિ માને છે. જુઓ ન્યાયનો અંધ. એમાં પ્રમાણ વિગેરેની વિચારણાનો સમાવેશ થાય છે.

૪ કષ, છેદ અને તાપ. એ ત્રિવિધ શુદ્ધિ છે.

કષ: વિધિપ્રતિષેધો કષ:

વિધિ અને પ્રતિષેધનું બતાવતું તે કષશુદ્ધિ. દાખલા તરીકે રાત્ર વિગેરેના વિનાશક ધ્યાનાદિને કરવા (વિધિ) અને આત્માને મક્કીન કરનાર જીવહિંસાદિ ન કરવા (પ્રતિષેધ). શુદ્ધનો વિધિ અને અશુદ્ધનો નિષેધ.

છેદ. તત્સંભવપાલનાચેષ્ટોક્તિરહેદ:

વિધિ પ્રતિષેધના ઉપાયભૂત સમિતિ શુભિ વિગેરે અનુષ્ઠાનનું બતાવતું તે છેદશુદ્ધિ. કુકામાં કહીએ તો બની શકે તેવા આચારને દર્શાવવા તે છેદશુદ્ધિ.

તાપ. સમયનિબંધનભાવવાદસ્તાપ:

અંધ મોક્ષ વિગેરે સફલાવના કારણભૂત આત્મા વિગેરે ભાવોને દર્શાવવા તે તાપશુદ્ધિ. અથવા વિધિનિષેધ પૈકી સંભવિત પદાર્થની પ્રપણા કરવી તે તાપશુદ્ધિ.

“ ધણી છે, જેઓ સર્વ દેવોને પણ પૂજવા યોગ્ય છે, જેઓ સર્વ
 “ મોટા મોટા યોગીઓને પણ ધ્યાનનો વિષય થનારા હોય છે, જે-
 “ ઓની આજ્ઞાને અનુસરવાથી જ જેમની આરાધના કરી શકાય તેવા છે
 “ અને આરાધના સદરહુ રીતે બરાબર કરવાથી જેઓ દુઃખના અંશથી
 “ પણ રહિત સદાનંદમય સુખરૂપ વિશુદ્ધ કૃણ આપનારા હોય છે
 “ એવા ખરેખરા સાચા દેવને એ મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ એવી રીતે
 “ છુપાવી દે છે કે એની તાબેદાર પ્રજા તે મહાયુલ્લી અક્ષય સુખદાયી
 “ દેવોનાં સાચાં સ્વરૂપને જાણી શકતી નથી અને તેથી તેમને
 “ ઓળખી શકતી નથી અને તે દેવોની હયાતીનું પણ તેમને જ્ઞાન
 “ રહેતું નથી.

“ “ તમે વારંવાર સોનાનાં દાન આપો, ગાયનાં દાન આપો,
 “ પૃથ્વીનાં દાન (ઇનામમાં જમીન) આપો, વારં-
 અધર્મમાં “ વાર જ્ઞાન કરો, ધુમાડાનું પાન કરો, પંચાગ્નિ
 ધર્મશુદ્ધિ. “ તપ કરો, ચંડિકા વિગેરે દેવીઓનું તર્પણ કરો,
 “ મોટા મોટા તીર્થોપર જઈ ભેરવજવ ખાઓ,^૧

“ સાધુઓને એક ઘરનો પિંડ આપો,^૨ ગાવા વળતડવામાં અત્યંત આ-
 “ દર કરો, તમારાથી અને તેટલી વાવો અંધાવો, કુવાઓ ખોદાવો,
 “ તળાવો તૈયાર કરાવો, મોટા મોટા યજ્ઞોમાં મંત્રના પ્રયોગપૂર્વક
 “ પશુઓનો હોમ કરો અને ભોગ આપો-આવા આવા અનેક પ્રકારના
 “ પ્રાણીવિધાતના સાધનભૂત શુદ્ધ ભાવરહિત જે જે ધર્મો આ દુનિયામાં
 “ દેખવામાં આવે છે તે સઘળા પેલા બળવાન મિથ્યાદર્શન નામના
 “ સેનાપતિએ પ્રપંચથી લોકોને ઠગીને તેઓમાં ફેલાવ્યા છે. વાત એ છે
 “ કે એણે (મિથ્યાદર્શન પ્રધાને-સેનાપતિએ) ભોળા લોકો ઉપર
 “ પ્રપંચ કરીને દુનિયામાં ઉપર જણાવી તેવી બાબતોને ધર્મો તરીકે
 “ ચલાવી છે. વળી આ દુનિયામાં ખીજત પણ ધર્મો હોય છે જેઓ કહે છે

૧ સુવર્ણદાન, ગેહદાન, પૃથ્વીદાન બ્રાહ્મણને આપવામાં ધણું પુણ્ય મનુ-
 સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. બાકીના ધણા માર્ગો વ્યવહારથી સમન્વય તેવાં છે, દરરોજ
 જેવામાં આવે તેવાં છે.

૨ ભેરવજવ: અગાઉ મોટા ગિરનાર જેવા પર્વતપરથી નીચે જમીનપર દુઃ-
 ખથી કે ધર્મશુદ્ધિથી પડી માણસ આત્મઘાત કરતા હતા તેમાં પુણ્ય માનવામાં
 આવતું હતું. હાલ તો સરકારે એ આત્મઘાતની પ્રવૃત્તિ બંધ કરી છે. ભેરવજવની
 જગ્યા ગિરનારપર હાલ પણ દૂરથી જોઈ શકાય છે.

૩ એક ઘેરથી આખી ગોચરી કરી લેવી તે.

“ કે તમે ક્ષમા રાખો, નરમાશ રાખો, સંતોષ ધા-
 ધર્મમાં અ- “ રણુ કરો, પવિત્રતા ધારણુ કરો, સરળતા શીખો,
 ધર્મશુદ્ધિ. “ લોભને દેશવટો આપો, તપ કરો, સંયમમાં મન
 “ પરોવો, સત્ય બોલો, બ્રહ્મચર્ય ધારણુ કરો, શાંતિ
 “ રાખો, ઇન્દ્રિયોને દમો, પ્રાણીવધ (હિંસા)નો ત્યાગ કરો, પરવસ્તુ
 “ લઈ લેવાની વૃત્તિ છોડી દો, શુદ્ધ ધ્યાન કરો, સંસારપર વિરાગ
 “ રાખો, ઉપકારી પૂજ્યપાદ ગુરુમહારાજની ભક્તિ કરો, જરા પણ
 “ પ્રમાદ સેવો નહિ, મનની સર્વદા એકાગ્રતા કરી દો, નિગ્રંથપણમાં
 “ (મુનિપણમાં) તત્પરતા રાખો-આવા આવા ચિત્તને નિર્મળ
 “ કરનાર જે જે અમૃત જેવા શુદ્ધ ઉપદેશો હોય, જેઓ સાચા શુદ્ધ
 “ ધર્મના નામને યોગ્ય હોય અને જે જગતને આનંદ કરાવવાના હેતુ-
 “ ભૂત હોય અને સંસાર સમુદ્ર ઓળંગવામાં સેતુ (bridge) જેવા
 “ હોય તેને એ મહામોહ રાજાનો સેનાપતિ છુપાવ્યા કરે છે, તેની આડો
 “ આવ્યા કરે છે, અને તેની અપ્રસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય, તે લોકોના
 “ જાણવામાં ઓછા કેમ આવે તેની નિરંતર ગોઠવણુ રાખ્યા કરે છે
 “ અને તેવા ધર્મને અધર્મ ગણાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે.

“ “ આત્મા શ્યામાક^૧ કે તંદુલ (ચોખા)ના આકારને ધારણુ
 “ કરનાર (તેના જેવડો) હોય છે, આત્મા પાંચશે
 અતરવમાં “ ધનુષ્ય પ્રમાણુ હોય છે, આખા વિશ્વમાં^૨ એક જ
 તત્ત્વશુદ્ધિ. “ આત્મા હોય છે, આત્મા નિત્ય જ હોય છે અને
 “ આત્મા આખી દુનિયામાં વિભુ (વ્યાપીને રહેલો)
 “ છે, આત્મા ક્ષણસંતાનરૂપ^૩ છે, આત્મા લલાટ (કપાળ)માં રહે છે,^૪
 “ આત્મા હૃદયમાં રહે છે, આત્મા જ્ઞાન માત્ર જ છે-ખીજું કંઈ નથી,
 “ ચર અને અચર જે સઘળું દેખાય છે તે સઘળું શૂન્યમાત્ર છે,
 “ આત્મા પંચભૂતનો સમૂહ છે, બ્રહ્માથી થયેલ છે, (બ્રહ્મમય છે)

૧ શ્યામો નામનું અનાજ ખેતરમાં થાય છે, ખંડી જેવું હોય છે.

૨ શંકરનો અદ્વૈત મત આત્માને એક નિત્ય અને સર્વવ્યાપી માને છે.

૩ બૌદ્ધો આત્માને ક્ષણિક માને છે, જુઓ સર્વદર્શનસંગ્રહ પૃ. ૧૨.

૪ આત્માની જૂદી જૂદી રીતે વિવેચના જૂદા જૂદા દર્શનકારો અને સંપ્ર-
 દાયો કરે છે. એના વિવેચન માટે સર્વદર્શનસંગ્રહ, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, સિદ્ધાન્તસાર
 વિગેરે ગ્રંથો જેવા. એ હકીકતનું દોહન કરી એક લેખ આનંદધન પથરનાવળી
 (પ્રથમ ભાગ) પૃ. ૩૮૭-૪૧૨ માં આપેલ છે તેથી અત્ર તેપર ફરી વિવેચન
 કરવામાં આવ્યું નથી.

“દેવતાએ રચેલ છે, મહેશ્વરે બનાવેલ છે-આવા આવા આત્માને
 “અંગે અનેક પ્રકારનાં ખોટાં તત્ત્વો મનાતાં હોય છે, પ્રમાણુની
 “સાથે જ્યારે તેને વિચારવામાં આવે ત્યારે તેમાં અનેક પ્રકારની
 “આધાર્મ્યો આવતી જણાય છે. તેવાં તત્ત્વોવિષે પણ એ મિથ્યાદર્શન
 “સેનાપતિ પ્રાણીની સદ્બુદ્ધિ કરાવે છે. એ એવાં તત્ત્વો આદરવા
 “આ પ્રાણીને સમજાવે છે; જ્યારે^૧ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ,
 “આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ
 તત્ત્વ તરફ “તત્ત્વો બરાબર સાચાં છે, પ્રતીતિથી સિદ્ધ થાય
 અ રૂચિ. “તેવાં છે અને પ્રમાણુની કોટિમાંથી જરા પણ
 “દૂર જતાં નથી અને કોઈ પણ આધરૂના સ્થાપિત
 “થઈ શકે તેવાં છે તેને એ મિથ્યાદર્શન પ્રધાન છૂપાવી દે છે, એને
 “વશ પડેલા પ્રાણીઓને તે તત્ત્વો જાણવા દેતો નથી.

“સાધુવેશ ધારણ કરવા છતાં ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલા, સ્ત્રીઓના
 “અંગોપાંગતું મર્દન કરનારા વિષયાસક્ત, પ્રાણીઓના
 ગૃહસ્થમાં “ઘાત કરનારા, હિંસક, અસભ્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, પ્રતિ-
 ગોઠાળો. “જ્ઞાનો ઘાત કરનારા પાપીઓ, ધનધાન્યાદિ પરિ-
 “ગ્રહમાં રચી પચી રહેલા, સારી રસોઈઓ આ-
 “રોગનારા, મદિરા (દારૂ)નું પાન કરનારા, પરસ્ત્રીનું સેવન કરનારા,
 “ધર્મમાર્ગને દૂષણ લગાડનારા, ગુરૂના રૂપમાં તપાવેલાં લોઢાના
 “ગોળાનો આકાર ધારણ કરનારા^૧-આવા આવા અધર્મ આચરણ
 “કરનારાઓ પ્રત્યે પણ તે મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ (પ્રધાન) લોકોમાં
 “પાત્રબુદ્ધિ ધારણ કરાવે છે, તેઓને સત્પાત્ર (લાયક) મનાવે છે,
 “એટલે તેઓ માન સન્માનને યોગ્ય છે, તેઓનો ઉપદેશ સાંભળવા
 “યોગ્ય છે અને તેઓ સર્વ રીતે પાત્ર છે એમ તે ઠરાવે છે;
 “ત્યારે બીજા કેટલાક ગુરૂઓ અને ઉપદેશકો સભ્ય જ્ઞાનને જાણનારા,
 “વિશુદ્ધ ધ્યાનમાં રક્ત, શુદ્ધ ચારિત્રનો અપ કરનારા, તપ તપનારા
 “અને સારે રસ્તે શક્તિનો ઉપયોગ કરનારા હોય છે, ગુણુરજ્ઞોને
 “ધારણ કરનારા હોય છે, મહા ધૈર્યવાન હોય છે, તદ્દન શાંત હોય
 “છે, હાલતાં ચાલતાં કલ્પવૃક્ષોની જેવા હોય છે, (તેમને) દાન આ-
 “પનારને સંસારસમુદ્ર ઉતારનારા હોય છે, ચિંતવનમાં પણ ન

૧ જૈનદર્શનકારોના પ્રરૂપેલાં આ નવ તત્ત્વો છે. સામાન્ય બોધ માટે નવ-
 તત્ત્વ ગ્રંથ જોવો.

૨ દેખાવમાં જ કોધી, જાગૃત્યમાન મૂર્તિ.

“ આવી શકે તેવી વસ્તુઓના વહાણુ તુલ્ય હોઇ (સંસારસમુદ્રે)
 “ સામે પાર જનારા હોય છે—આવા નિર્મળ ચિત્તવાળા મહાત્મા પુ-
 “ ર્ણો ઉપર એ મહામોહનો મિથ્યાદર્શન પ્રધાન (સેનાપતિ) અપાત્ર-
 “ પણાની યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

“ “ કેટલાક સાધુનો વેશ ધારણ કરનારા સૌભાગ્ય માટે રાખેલું
 “ દે છે (કૌતુક), કેટલાક ગાર્ડી વિદ્યા અથવા
 સાધુપણની મા- “ જાદુગરીના પ્રયોગો કરે છે, કેટલાક મંત્રોનો ઉપ-
 નીનતામાં ફેરફાર. “ યોગ કરે છે, કોઇ ઇંદ્રજાળના ખેલો કરવામાં
 “ રસ લે છે, કેટલાક રસાયણુ કરે છે, કેટલાક
 “ ઝેર ઉતારવાનું કામ કરે છે (નિર્વિપીકરણ), કેટલાક ઔષધની
 “ મેળવણી કરે છે (તંત્ર), કેટલાક અંજનથી અદૃશ્ય થવાનું કામ
 “ કરે છે (અંતર્ધાન), કેટલાક અષ્ટાંગ નિમિત્ત કહે છે: ઉત્પાત,
 “ આંતરિક્ષ, દિવ્ય, અંગ, સ્વર, લક્ષણુ, વ્યંજન અને લૌભ સંબંધી
 “ નિમિત્તો કહે છે, કેટલાક શત્રુનો નાશ કરવા માટે કામણુ દુમણુ
 “ વૈરપૂર્વક કરે છે (ઉચ્ચાટન), કેટલાક વૈદ્યકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી
 “ દવા કરવાના કામમાં પડી જાય છે (આયુર્વેદ), કેટલાક નવી
 “ સંતતિના શુભઅશુભ દેખાડી આપનારાં ચક્રો બનાવવા (જાતકો
 “ તૈયાર કરવા)ના કામમાં રસ લે છે, કેટલાક જ્યોતિષના વિષયમાં
 “ પડી જાય છે, કેટલાક ગણિત ગણવામાં તત્પર હોય છે, કેટલાક
 “ ચૂર્ણની મેળવણી કર્યા કરે છે તથા કેટલાક યોગના લેખો તૈયાર કર્યા
 “ કરવામાં વખત પસાર કરે છે—આવા આવા પાપશાસ્ત્રના નવા નવા
 “ જુદા જુદા પ્રકારના વિશેષો પ્રાણીઓને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારા થાય છે
 “ જેના ધણા પ્રકારો છે—એ અને એવા એવા પ્રાણીનું ઉપમર્દન કરે
 “ તેવા અને શઠતાનો ધજાગરો ઉડાડે તેવા અનેક હેતુઓ હોય છે
 “ તેને જે વેશધારીઓ સારી રીતે જાણુતા હોય છે અને તેનો જેઓ

૧ અષ્ટાંગ નિમિત્ત—ભવિષ્ય કથન નીચે પ્રમાણે:—

- ૧ ઉત્પાત: તારા વિગેરે ખરવાથી સારા તરસા ફળનું કથન કરવું.
- ૨ આંતરિક્ષ: ગ્રહોના ઉદય અને અસ્તથી સારા ખોટા ફળનું કથન કરવું.
- ૩ દિવ્ય: તપાવેલા તેલમાં હાથ ધોળવા, અગ્નિપર ચાલવું વિગેરે શપથ.
- ૪ અંગ: પુરુષ સ્ત્રીનાં જમણા ડાબા અંગના ફરકવાથી શુભાશુભ ચેષ્ટાઓ જાણવી તે.
- ૫ સ્વર: પક્ષી વિગેરેના સ્વરથી શુભાશુભ ફળનું કથન કરવું.
- ૬ લક્ષણુ: હાથ પગની રેખા ઉપરથી શુભાશુભ ફળનું કથન કરવું.
- ૭ વ્યંજન: મસા, તલ વિગેરે ઉપરથી શુભાશુભ ફળનું કહેવું.
- ૮ લૌભ: ધરતીકંપથી શુભાશુભ ફળનું કહેવું.

પ્રયોગ કરનારા હોય છે અને જે લુચ્ચાઓ-ધર્મઠગો પાપપરા-
 “પણ હોઈ એવા કામ કરવામાં અથવા એવી નજીવી તુચ્છ બાબ-
 “તોમાં વખત કાઢવામાં ધર્મસંબંધી જરા પણ વાંધો ધરાવતા નથી
 “તેવાઓને એ મિથ્યાદર્શન આ પૃથ્વીતળપર ગુણવાન્ તરીકે
 “બતાવે છે, ધીરવીર તરીકે દર્શાવે છે, પૂજવા યોગ્ય તરીકે મનાવે
 “છે, ઊંચા પ્રકારના મનવાળા (મનસ્વી) તરીકે જણાવે છે, તેઓ જ
 “જરા લાભ કરાવી આપનારા છે એમ સૂચવે છે અને મુનિઓમાં
 “તેઓ જ સર્વોત્તમ છે એમ વારંવાર સૂચવે છે. એ મિથ્યાદર્શનમાં
 “એવી શક્તિ છે કે એવા બાહ્ય જનો જાણે સર્વથા સર્વ માનને ઉ-
 “ચિત છે એમ પોતાની શક્તિના જ્ઞેરથી પ્રાણીઓને મનાવે છે. હવે
 “બીજા એવા જ કેટલાક પ્રાણીઓ હોય છે કે જેઓને એવા અનેક
 “પ્રકારના મંત્રો તથા તંત્રો અને બીજી વિદ્યાઓ સારી રીતે આવડતી
 “હોય છે છતાં અતિ નિઃસ્પૃહીપણાથી જેઓ એવા પ્રકારની લોક-
 “યાત્રાથી તદ્દન નિવૃત્ત થયેલા હોય છે અને જેઓને ધર્મના વિષયમાં
 “જરા પણ ઉલ્લંઘન (અતિક્રમ) થઈ જાય તે માટે બહુ જ ભય લાગતો
 “હોય છે, જેઓ પારકાની બાબતમાં જાણે મુંગા બહેરા કે આંધળા
 “હોય તેમ નકામી બાબત સાંભળતા બોલતા કે જોતા નથી, જેઓ
 “પોતાના ગુણની વૃદ્ધિ થાય તે માટે જ નિરંતર તત્પર રહેનારા
 “હોય છે, જેઓ પોતાના શરીર ઉપર પણ જરાએ આસક્તિ
 “નહિ રાખનારા હોય છે, તો પછી ધન સ્ત્રી આદિ પર પદાર્થોની તો
 “વાત જ શી કરવી ? જેઓ કોપ, અહંકાર અને લોભને નવગજના
 “નમસ્કાર દૂરથી જ કરનારા હોય છે, જેઓના સર્વ સ્થૂળ આપારો
 “તદ્દન શાંત થઈ ગયેલા હોય છે, જેઓને અન્ય કોઈની અપેક્ષા
 “હોતી નથી, જેઓ તપને ખરેખર (આત્મ) ધન માનનારા હોય છે,
 “જે કદિ દિવ્ય^૧ બતાવતા નથી, જેઓ જાદુગરીની વાતો કે પ્રયોગો
 “કરતા નથી, જેઓ મંત્રાદિ કોઈ પણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરતા નથી,
 “જેઓ નિમિત્ત બતાવતા નથી, જેઓ લોકોના ઉપર ઉપરના બાહ્ય
 “ઉપચારોનો સુખપૂર્વક લાગ કરે છે અને નિરંતર જ્ઞાન ધ્યાન અભ્યાસ
 “અને યોગપ્રક્રિયામાં આત્માને આસક્ત રાખતા હોય છે-આવા
 “આવા વિશિષ્ટ પુરૂષો હોય છે, મહાત્મા પુરૂષો હોય છે, સાધુઓ
 “હોય છે તેને એ મિથ્યાદર્શન નિર્ગુણી તરીકે ગણાવે છે, લોકવ્યવ-
 “હારથી વિમુખ જણાવે છે, મૂર્ખ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરે છે, સુખલોગથી

“ વંચિત થયેલા જણાવે છે, અપમાનથી હણાયલા દર્શાવે છે, ગરીબ-
 “ દીન છે એમ સમજાવે છે, ખરા જ્ઞાનની સમજણ વગરના જાહેર
 “ કરે છે, જ્ઞાન જેવા છે એમ મરકરી કરે છે-આવી રીતે પોતાની
 “ શક્તિથી સાધુ પુરુષોને તદ્દન ઉલટા રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં એ
 “ આનંદ લે છે.

“ “ તમે કન્યાઓનાં લગ્ન કરો, પુત્રો ઉત્પન્ન કરો, શત્રુઓને
 “ મારી નાંખો, કુટુંબનું પરિપાલન (પોષણ) કરો-
 કર્મવિભાગ- “ આવાં આવાં કર્મો જે ઘોર સંસારવૃદ્ધિનાં કારણો
 માં વિચિત્રતા. “ છે તેને વિશુદ્ધ ધર્મ તરીકે તેના તરફથી બતા-
 “ વવામાં આવે છે અને જણાવવામાં આવે છે કે
 “ એવાં કાર્યો કરવાથી આ સંસારસમુદ્ર તરી જવાય છે; ત્યારે જે
 “ માર્ગ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ રત્નત્રયથી ભરપૂર છે અને જેનાથી મુક્તિ
 “ પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગનો એ લોકશત્રુ મિથ્યાદર્શન સર્વથા નાશ કરે
 “ છે-લોપ કરે છે.

“ “ ભાઈ પ્રકર્ષ ! આવી રીતે એ મોટી શક્તિવાળા સેનાપતિ
 મિથ્યાદર્શનમાં કેટલી અહ્યુત શક્તિ છે તેનું મેં તારી પાસે વિસ્તાર-
 રથી વર્ણન કરી બતાવ્યું. મેં તને અગાઉ જણાવ્યું હતું કે તે મિથ્યા-
 દર્શન જે દેવ ન હોય તેનામાં દેવપણાની યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે,
 અધર્મમાં ધર્મની માનીનતા ઉત્પન્ન કરે છે, જે તત્ત્વ ન હોય તે તત્ત્વ
 છે એવી યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, જે અપાત્ર કે કુપાત્ર હોય તેને તે
 પાત્ર મનાવે છે, ગુણની તદ્દન ગેરહાજરી હોય ત્યાં ગુણોનો સમૂહ
 સમજાવે છે અને જે સંસાર વધવાના હેતુઓ હોય તેને તે નિર્વાણ
 (મોક્ષ)ના હેતુઓ હોવાની ભ્રાન્તિ કરાવે છે. એ સર્વના સંબંધમાં
 વિવેચનપૂર્વક સર્વ હકીકત તારી પાસે નિવેદન કરી; બાકી ખરેખરા
 વિસ્તારથી તો એ પ્રધાનના પરાક્રમોની વાત કોણુ કરી શકે ?

૧ કન્યાનાં લગ્નને સ્મૃતિકારે ધર્મ માનેલ છે. અપુત્રની ગતિ નથી, સ્વર્ગ તેને
 મળતું નથી એમ સ્મૃતિકાર બતાવે છે. શત્રુનો નાશ પણ મનુસ્મૃતિમાં ફરજ તરીકે
 ગણાવેલ છે. વૃદ્ધ માથાપ સાધવી સ્ત્રી અને નાના પુત્રને સોંકડો અકાર્ય કરીને
 પણ પાળવા પોષવાની ફરજ શુદ્ધસ્થને માથે મનુસ્મૃતિમાં નાખવામાં આવી છે.
 સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આ કર્તવ્યો લાજરી પણ તેને આત્મિક દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે.
 સમ્યક્દર્શનમાં દૃષ્ટિની જ શુદ્ધિ હોય છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

૨ જુઓ ૫. ૮૪૪-૫.

“ એ મહામોહ રાજાનો સેનાપતિ મિથ્યાદર્શન ઘણો જ અભિમાની છે અને તેથી પોતાના મનથી એમ જ માની લે છે કે સેનાપતિ મંડપા- મહામોહ રાજાના આખા રાજ્યનો ભાર તેને જ હિની રચના કરે છે. માથે છે અને પોતે જ જાણે આખા રાજ્યનો નિભા-યેલો નાયક છે એમ ધારીને કામ લે છે. આવી રીતે આખા રાજ્યનો ભાર પોતાને માથે માની લઇને પછી એ સેનાપતિ સાહેબ પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે કે મહારાજાનો મારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો છે માટે મારે પણ અન્ય કાર્યોમાં ચિત્ત ન રાખતાં હમેશાં એમના હિતમાં જ એકાંતે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આવા પ્રકારની પોતાની ફરજ સમજીને એ સેનાપતિ ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ તૈયાર કરે છે, તુષ્ણા નામની વેદિકા બનાવે છે અને વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન તેનાપર ગોઠવે છે. આવી જાતની ગોઠવણ કરીને તે બાહ્ય લોક પ્રત્યે શું પરિણામ નીપજાવી શકે છે તે ભાઈ પ્રકર્ષ! હું તને જણાવું છું તે તારા ધ્યાનમાં બરાબર રાખજો.

મંડપ રચનાનું રહસ્ય.

વેદિકાપરના ભાવો.

સિંહાસનનો ઊંડો આશય.

“ આ બાપડો પ્રાણી એક ગાંડા કે પીપ્પેલા માણસની પેઠે “ અથવા જૂતથી વળગાડ લાગેલા માણસના પેઠે ધર્મપણાની યુદ્ધિએ “ ન્દુષ્ટા આંટા માર્યા કરે છે અને અહીં તહીં એ રચનાને લઇને “ ગળાયા કરે છે. એવું અત્યંત વિચિત્ર પરિણામ તે કેવી રીતે “ ઉત્પન્ન કરે છે તે તું સમજી લે: પ્રાણી પોતે ધર્મ કરે છે “ એમ માનીને ‘ધર્મયુદ્ધિથી ભેરવજવ’ ખાય છે, ‘મહાપંથને રસ્તે “ જાય છે, માહ માસમાં પાણીમાં અવગાહન કરીને ટાઢથી મરી “ જાય છે, ‘ પંચાગ્નિ’ તપ કરી આતાપના લેવાને ચિત્તવિક્ષેપમંડપ. “ નિમિત્તે વગર કારણે અગ્નિથી બળ્યા કરે છે, ખાય “ પીપળા આદિને વંદન કરવા વિગેરેમાં નકામાં

૧ ભેરવજવ માટે જુઓ પૃ. ૭૫૫ ઉપરની નોટ. તીર્થાતર નિપાતન એ ભેરવજવ છે.

૨ દ્વિમાણ્યની ઉત્તર દિશામાં સ્વર્ગમાં ચઢવાનો રસ્તો.

૩ આ સર્વ અજ્ઞાનકષો (શારીરિક) હઠયોગના માર્ગો છે. જૂદા જૂદા આકારમાં તે હજુ પણ ઘણા ખરા પ્રચલિત જણાય છે.

૪ ચાર બાજુ સખ્ત અગ્નિ અને માથે સૂર્યની સખ્ત ગરમી લેવી એને પંચાગ્નિ આતાપના કહેવામાં આવે છે.

“ માથાં પછાડ્યાં કરે છે,^૧ કુમારી કન્યા અને શ્રાક્ષણુને (અપાત્રને)
 “ મોટી રકમનું દાન આપીને નકામો નિરધનીઓ થઇ જાય છે, પો-
 “ તાને શ્રદ્ધાવાળો અને પાપથી પવિત્ર થયેલો માની અનેક પ્રકારના
 “ દુઃખો સહન કરે છે, માની લીધેલાં તીર્થોની યાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી
 “ પોતાનાં ઘર, ધન અને અંધુવર્ગને છોડી દઇને અનેક દુઃખો સહન
 “ કરતો પરદેશમાં જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે, પોતાના મરણ પામેલા^૨
 “ પિત્રીઓને તર્પણ કરવાના ઇરાદાથી અથવા દેવનું આરાધન કર-
 “ વાના હેતુથી પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે (પશુનો યજ્ઞ કરે છે) અને
 “ આવી અનેક બાબતોમાં પૈસાનો વ્યય કરે છે, સ્વાર પછી ભક્તિ-
 “ રસમાં પોતાના મનને લીન કરી દઇને જે પ્રાણીઓ^૩ તપાવેલા
 “ લોઢાના ગોળા સમાન હોય છે તેઓને માંસ ખવરાવીને, દારૂ
 “ પાઇને, ધન આપીને અને ખાવાની વસ્તુઓ અર્પણ કરીને રાજી
 “ કરવા મથે છે અને એવાં એવાં બીજાં કામો ધર્મબુદ્ધિથી લેવાઇ
 “ જઇને કરે છે, મનમાં માને છે કે પોતે સાચો ધર્મ કરે છે અને
 “ એ રીતે વિવેકી સમજી પ્રાણીઓના હસવાને પાત્ર પોતે બને છે
 “ અને તેની બુદ્ધિ ધર્મના ખોટા ખ્યાલથી એવી બહોર મારી જાય
 “ છે કે એવાં કામોમાં કેટલા પ્રાણીઓના નકામો નાશ થાય છે,
 “ પોતાનું ભવિષ્ય કેટલું બગડતું જાય છે, પોતે કેટલો હસવા પાત્ર
 “ થતો જાય છે અને પૈસાનો કેટલો ખોટો વ્યય કરે છે તે બાબત
 “ તેના લક્ષ્યમાં જરા પણ રહેતી નથી. તત્ત્વમાર્ગથી^૪ પાણી
 “ ગયેલા લોકો આવી રીતે પોતાના રાગદ્વેષથી ઉત્પન્ન થ^૫ કાતે^૬ ।
 “ વિશુદ્ધિ કરવા માટે અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે અને^૭ બુદ્ધિ
 “ ધર્મનો સાચો ઉપાય નહિ જાણતા હોવાથી અનેક જીવોનું મર્દન
 “ કરે છે અને હાથીના બચ્ચાને ન મેળવતાં તેને બદલે ગધેડાને
 “ બાંધે છે.^૮ આખરે ‘તારા તલ યજ્ઞમાં નાખ્યા, અગ્નિમાં તારી ખીર
 “ બાળી’-એવું એવું કહીને ધુતારાઓ પારકું ધન ઉઠાવતા રહે છે
 “ અને આવા મૂર્ખ માણસો તેને અનુસરતા રહે છે.^૯ વળી તે વખતે

૧ ગાય, પીપળાને વાંદીને (પગે લાગીને) પોતાનું માથું નકામું ફેડે છે-
અથડાવે છે.

૨ અહીં શ્રાદ્ધસંબંધી સૂચવન છે.

૩ આ દેવીભક્તોને સૂચવે છે.

૪ હાથીને બદલે ગધેડો વહોરે છે, ‘આદમજી ગયા ને ગધેડો વસાવી આવ્યા’
એને મળતી આ કહેવત છે.

૫ તલનો હોમ કરી યજ્ઞમાનને જણાવ્યું કે તારાં પાપ બળી ગયાં; આમ
કરી લોકોના પૈસા ઉઠાવે છે અને લોકોના મનમાં ખોટો બાપ ઉત્પન્ન કરે છે.

“કોઈ સાચા સરળ માર્ગનો ઉપદેશ આપનાર માણસ એ પ્રાણી પાસે
“પોકાર કરતો હોય છે, વારંવાર મોટેથી ઉપદેશ આપતો હોય છે
“તો તેની આ ભાઈશ્રી જરા પણ દરકાર કરતા નથી અને ઉલટા
“એવા ઉપદેશ આપનારને મૂર્ખમાં ગણી કાઢે છે. મિથ્યાદર્શન નામના
“સેનાપતિએ જે ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ બનાવ્યો છે તેનું આવા પ્રકારનું
“વર્તન થાય છે-આવું પરિણામ થાય છે એમ ભાઈ પ્રકર્ષ ! તારે
“સમજ લેવું.”

“ “ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ પ્રાણીને કામભોગના વિષય તરફ જે લંપટ-
“પણું હોય છે તેને તે મરતાં છતાં પણ મૂકતો
તૃષ્ણાવેદિકા. “ નથી અને તેની ખાતર અનેક પ્રકારની વિડંબનાઓ
“સહન કરે છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે તેનો ખુ-
“લાસો તને સમજવું છું : દાખલા તરીકે અવલોકન કરવાથી તને
“જણાશે કે પ્રાણી અપ્સરાને મેળવવાને માટે નંદા (ગૌરી-પાર્વતી)ના
“કુંડમાં પ્રવેશ કરે છે,^૧ તે જ ભવના પતિને ફરીવાર મળવા
“માટે તેની સાથે અગ્નિમાં બળી આત્મઘાત કરે છે,^૨ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
“કરવાની ઇચ્છાથી, પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કે પુત્ર કે સ્ત્રી
“મેળવવાની ઇચ્છાથી ^૩અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ અને તેવી જ જાતનાં બીજાં
“અનુષ્ઠાનો કરે છે, દાન આપે છે અને મનમાં ઇચ્છા કરે છે કે પોતે
“મરણ પામે ત્યારે તે દાનના બદલામાં અમુક વસ્તુ પોતાને મળે,
“પરંતુ એવાં અનુષ્ઠાનોના બદલામાં કલેશથી રહિત મોક્ષલક્ષણ
“ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી અને પામતો પણ નથી, જે કાંઈ કર્મનુ-
“ષ્ઠાન કરે છે તે પોતાને પરલોકમાં અર્થ અથવા વિષયભોગની
“પ્રાપ્તિ માટે થાય એવા નિયાણાથી^૪ કરે છે તેથી તે સર્વ દોષવાળું

૧ મતલબ ચિત્તમાં આવા આવા પ્રકારના વિક્ષેપો થાય છે તેનું અત્ર દિગ્-
દર્શન કરાવ્યું.

૨ આ નંદાકુંડમાં મૂળ અર્થ (classical allusion) થું છે તે ધ્યાનમાં
નથી, આશય તો રમ્ય છે.

૩ સતી થવાના રીવાજપર આ ઉલ્લેખ છે.

૪ દરરોજ ઘરમાં પંચયજ્ઞ અમુક ઇચ્છાથી કરવામાં આવે છે તે પર આ
ઉલ્લેખ છે.

૫ નિયાણું : હું જે આ ધર્મેકાર્ય કરું છું તેનું મને અમુક ફળ મળે એવી ઇચ્છા.
આ નિયાણું (claiming the reward of penitential acts)નો જૈનશાસ્ત્ર-
કારો સર્વથા નિષેધ કરે છે. તીર્થંકરની માનતા કરવી એ પણ લોકોત્તર મિથ્યાત્વ
જ છે. કેશરીઆજી કે મહિનાથની માનતા માનનારે આ તૃષ્ણાવેદિકા વિચારવી.

“ જ થાય છે—આત્મ જે બને છે તે સર્વતું કારણ તૃષ્ણાવેદિકા સમ-
 “ જવી અને વેદિકાને બનાવનાર અને સંચલન કરનાર પેલો મિથ્યા-
 “ દર્શન વચ્ચે છે એમ સમજવું.

“ વળી ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ પ્રાણીને મોક્ષમાં જવાનું મન હોય છે
 “ છતાં રસ્તાઓ તેથી તદ્દન જ ઉલટા લે છે અને
 વિપર્યાસસિંહાસન “ જાણે દિગ્મૂઢ થઈ ગયેલા જેવો તે દેખાય છે.
 “ દાખલા તરીકે: સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી દેવ શ્રી
 “ જિનેશ્વર ભગવાનની એ મૂર્ખ નિંદા કરે છે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકા-
 “ રના પ્રમાણની વિચારણા, તુલના કે સમજણ વગર વેદને પ્રમાણ
 “ માને છે; અહિંસાલક્ષણ વિશુદ્ધ (જૈન) ધર્મને દોષ આપે છે,
 “ ખરાબ કહે છે જ્યારે પશુના નાશથી ભરપૂર યજ્ઞયાગવાળા ધર્મને
 “ વધારે વિખ્યાતિ આપે છે અને સારો કહે છે; અસલ તત્ત્વની
 “ પીડામાં પડી જઈને જીવ અજીવ^૧ વિગેરે શુદ્ધ સલ તત્ત્વોને છુપાવે
 “ છે, નિંદે છે, ખોટા કહે છે જ્યારે તેને બદલે પંચભૂત^૨ (પૃથ્વી,
 “ પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ) રૂપ તત્ત્વનું સ્થાપન કરે છે
 “ અથવા શૂન્યવાદની સ્થાપના કરે છે, તેના વખાણ કરે છે અને
 “ તેને સલ કહે છે; શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના ઉપાસક વિશુદ્ધ પાત્રની
 “ એ પ્રાણી નિંદા કરે છે અને સર્વ પ્રકારના આરંભમાં જે પડી
 “ રહેલા હોય છે તેને પાત્ર માનીને એ ભાઈશ્રી રાજાજીવી સારી
 “ પેઠે દાન આપે છે; એ તપ, ક્ષમા અને અનિચ્છાને નખળાઈ ગણી
 “ દોષરૂપ માને છે જ્યારે હુઆઈ, ખરાબ ચેષ્ટા અને રંડીખાણને
 “ ગુણ માને છે; સાચા જ્ઞાનનો વિશુદ્ધ માર્ગ હોય છે તેને તે ધુતારા-
 “ ઓએ ચલાવેલો ખરાબ માર્ગ ગણે છે જ્યારે તાંત્રિક જેવા શાક્ટ
 “ મતોને તે મોક્ષ જવાનું સાધન માને છે; શ્રદ્ધસ્થાશ્રમના ધર્મને તે
 “ ખાસ કરીને મોટું માન આપે છે અને તેને અતુલ્ય કહી વર્ણવે છે
 “ જ્યારે સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષાદિ વિપરીત ભાવોના ઉચ્છેદ કરનાર
 “ યતિધર્મ (સાધુઓનો ધર્મ—સંન્યસ્તાશ્રમ)ને તે નિંદી કાઢે છે—આવી
 “ રીતે એ મિથ્યાદર્શને તૈયાર કરેલ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન પો-
 “ તાનો ભાવ બરાબર ભજવે છે એમ ભાઈ પ્રકર્ષ ! તારે સમજવું.

૧ જૈન મત પ્રમાણે જીવાજીવાદિ સાત અથવા નવ તત્ત્વ છે.

૨ પંચભૂતાત્મક જગત્ એ જૈમિની સિદ્ધાંત છે.

૩ શૂન્યવાદ બૌદ્ધનો છે.

૪ કૌલ માર્ગ, શક્તિના ઉપાસકો, માર્ગી પંથના. સર્વ સ્ત્રીઓમાં સ્વપરનો ભેદ નહિ માનનારા, દાડ પીનારા.

“ “૧વળી એ મિથ્યાદર્શનને લીધે લોકો અજ્ઞાનને વશ પડી જઈ
 “ બીજાં જે જે કામો કરે છે તે તેને કહી સંભળાવું
 મિથ્યાદર્શન “ તે જરા ધ્યાન રાખીને સાંભળઃ જેઓ તદ્દન
 મ હિં મા. “ ઘરડાખખ થઈ ગયા હોય, જેમના તરફ જોઈને
 “ યુવાન સ્ત્રીઓ મશ્કરી કરતી હોય, જેમનાં શરીર-
 “ પર ૧વળીઓ, પળીઓ, માથામાં તાલ અને અંગપર ચાઠાંઓ સ્પષ્ટ
 “ દેખાઈ આવતાં હોય તેવાઓને પણ કામવિકાર લોગવવાનો એવો
 “ રસ લાગેલો હોય છે કે તેઓ ઘડપણુની વાતથી પણ શરમાય
 “ છે, કોઈ તેમને તેઓનો જન્મ ક્યારે થયો એવો સવાલ પૂછે
 “ તો જાણે પોતે હજી તો તદ્દન જુવાન જ છે એવો નજીકનો
 “ વખત બતાવે છે, અનેક પ્રકારની વસ્તુઓનો યોગ એકઠો કરીને
 “ પોતાના વાળ ઉપર કાળારા લાવવાને માટે કલપ લગાવે છે
 “ અને જાણે અંધકારથી પોતાના હૃદયને કાળપ લગાડતા હોય તેમ
 “ તેને કાળા કરે છે, શરીરપર વારંવાર જૂદા જૂદા પ્રકારનાં
 “ તેલો લગાવીને સુંવાળપ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ જ ગાલપ-
 “ રની શિથિળતા યત્નપૂર્વક છૂપાવે છે (એટલે ગાલપર લાલી હજી
 “ પણ રહી છે એમ બતાવવા માટે તેને પણ રંગ લગાડે છે), ઘરડા
 “ હોવા છતાં જુવાન હોય તેવી ચાલ ચાલવાનો ટોળ કરે છે-જુવાની
 “ ટકાવી રાખવા માટે અનેક પ્રકારની દવાઓ અને રસાયણો ખાય
 “ છે, પોતાનું મુખડું કાચમાં વારંવાર જોયા કરે છે, પોતાની શરીરની
 “ છાયાને પાણીમાં જોયા કરે છે, શરીરની શોભા કરવા સાંઝે તેનાં
 “ સાધનો મેળવવા અને લગાડવામાં અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ ખુશીથી
 “ સહન કરે છે, સુંદર લલનાઓ તેને બાપા બાપા કે તાત તાત
 “ કહીને બોલાવે ત્યારે જો કે પોતે તેના દાદા થવાને યોગ્ય હોય તો
 “ પણ તેઓના તરફ કામવિકારની નજરથી જુએ છે અને લપટાવા
 “ વલખા મારે છે, પોતે બીજાઓને હુકમ અને પ્રેરણા કરે તેવા
 “ સારા સંયોગોમાં હોવા છતાં જાતે જ મશ્કરી ઠકા અને ટોળ ટચકાં

૧ આ પણ વિપર્યાસજન્ય પરિણામો છે.

૨ ઘડપણુનાં ચિહ્નો.

૩ ઘરડા ન દેખાવા કાળો રંગ (કલપ) વાળને લગાડવાનો રીવાજ જાણીતો છે.

૪ તાત શબ્દ પ્રેમ અને કાંઈક વડીલપણુનો ભાવ બતાવે છે. આ જાણથી એવા સંબોધનની દરકાર ન કરતાં પોતાને તાત કહેનાર લલનાને પણ ફસાવે છે અથવા ફસાવવા યત્ન કરે છે. આનું કાર્ય સર્વ પ્રકારે નિંદા ગણાય છે.

“કરીને લોકોની મરકરીને પાત્ર થાય છે-આવી રીતે ઘડપણથી જન્મ
 “થયેલા શરીર ઉપર આટલી આટલી વિડંબના એ સેનાપતિ કરે છે
 “તો પછી ગદ્ગાપચ્ચીશીવાળી જીવાનીમાં તો તે શા શા હાલ કરતો
 “હશે તે તારે જ વિચારી લેવું. આવી રીતે જે શરીર શ્લેષ્મ (લીટ),
 “આંતરડાં ચરખી અને કચરાથી ભરપૂર છે તેમાં અત્યંત આસક્ત
 “રહીને આપણા જીવે ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારના ખેદ પામ્યા કરે
 “છે અને એવી રીતે શરમ વગરના થઇને અને ધર્મનાં સાધનો
 “છોડી દઇને અનંત ભવોમાં દુર્લભ મનુષ્યનો ભવ તદન વ્યર્થ
 “બનાવી દે છે, ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે સંબંધી અવલોકન
 “કરતા નથી, દેહતત્ત્વને પીછાનતા નથી, શરીરતત્ત્વ અને આત્મ-
 “તત્ત્વનો ભેદ જાણી શક્તા નથી અને માત્ર ખાવા, પીવા, ઉંઘવા
 “અને કામભોગ સેવવાની પીડામાં જ પશુવત્ જીવન વહન કરે
 “છે. આવા પ્રાણીઓ અપાર સંસારસમુદ્રમાં પડી તળીએ જતાં
 “હોય તેઓને ઉપર લાવવાનો ઉપાય શો? અનેકાંથી હોઇ શકે?
 “કેમકે તેમાંથી બચાવનાર ઉત્તમ ધાર્મિક આચારોનો તેમણે બીલકુલ
 “વિનાશ કરી નાંખ્યો હોય છે. ભાઇ પ્રકર્ષ! મિથ્યાદર્શીને બનાવેલ
 “વિપર્યાસ સિંહાસન આ રૂપમાં પણ દુનિયામાં દેખાવ દે છે તે
 “તારે ધ્યાનમાં રાખવું. ભાઇ! તને કેટલી વાત કહું! જે નિયમોમાં
 “શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહેલું હોય છે અને જે સર્વ બાબતમાં
 “સારભૂત હોય છે તે નિયમોમાં પણ આ વિષયપરવશતાના પાસમાં
 “પડેલો જડ પ્રાણી દુઃખ માને છે એટલે એવા નિયમોથી પોતાને
 “દુઃખ થશે એમ ધારી લે છે, જ્યારે જે વિષયભોગો અત્યંત તુચ્છ
 “હોય છે, દુઃખથી ભરપૂર હોય છે અને થોડા વખતમાં ચાલી
 “જનારા હોય છે તેમાં પરવશતાથી તે સુખ માને છે એટલે તે
 “ભોગોથી પોતાને સુખ થશે એમ તે ધારી લે છે. એટલા માટે એ
 “મિથ્યાદર્શીન નામનો સેનાપતિ જે આ દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે તે
 “બાહ્ય જોતોને આવા અનેક પ્રકારના અનર્થો ઉપજાવે છે. આવી
 “રીતે ભાઇ પ્રકર્ષ! મિથ્યાદર્શીન સેનાપતિના સંબંધમાં જાણવાજોગ
 “હકીકત તને હુંકામાં કહી સંભળાવી.”

કુદૃષ્ટિ.

મામાને આ પ્રમાણે વિવેચન કરતાં સાંભળી રહ્યા પછી નિર્મળ-
 આત્મા ભાણેજ પ્રકર્ષ અતિ પ્રસન્ન થયો અને પોતાનો જમણો હાથ
 ઊંચો કરી મામાને કહ્યું “મામા! મામા! તમે એ વિસ્તારપૂર્વક

દર્શાવું તે તો બહુ સાદું કૃત્યું. હવે પણ આ સેનાપતિના અડધા આસનપર એક મુંદર સ્ત્રી બેઠી છે તે કોણ છે તે સમજાવો.”

મામા વિમરો કહ્યું “ભાઈ! પોતાના પતિ જેટલા જ સાહસ કરનારી અને તેના જેવું જ ક્ષણ આપનારી એ મિથ્યાદર્શન સેનાપતિની સ્ત્રી (ભાર્યા) કુદૃષ્ટિના નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. બહિરંગ લોકમાં જે પાખંડીઓ ખોટા માર્ગ ચલાવનારા કેટલાક જોવામાં આવે છે તે સર્વત્ર કારણ પણ એ મિથ્યાદર્શનની સ્ત્રી કુદૃષ્ટિ છે. એ પાખંડીઓનાં નામો હું અહીં તારી પાસે વર્ણવું છું. તેઓના દેવ વિગેરે જૂઠા જૂઠા પ્રકારના હોવાથી એક બીજાથી તેઓ જૂઠા પડે છે એમ તારે સમજી લેવું. તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.”

“શાક્ય, ત્રિદંડીયા, શૈવ, જૈન, ચરક, સામાનિક, સામપરા, વેદધર્મીઓ, ધાર્મિકો, આજીવિકમતવાળા^૧, શુદ્ધો, વિદ્યુદ્દન્ત, ચુંચુણુ, માર્હેદ્રો, ચારિકો, ધૂમો, બદ્ધવેશી, ખુંખુકો, ઉલ્કા, પાશુપત મતવાળા^૨, કણ્ઠાદમતવાળા^૩ ચર્મખંડવાળાઓ, સયોગીઓ, ઉલૂકો^૪, ગોદેહ,

૧ આ મતોમાંના કોઈ કોઈપર નોટ આપી છે, દરેકપર વિસ્તારથી નોટ આપવા માટે શોધ ચાલે છે. આ વિભાગનું પરિશિષ્ટ આ પ્રસ્તાવને અન્તે જોવું. પરિશિષ્ટ નં. ૧.

૨ જૈનમ દર્શન: એ ન્યાય દર્શનનું ખીલું નામ છે. એ દર્શન સેન પદાર્થને માને છે, એમાં અનુમાનથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, દેહમાં આત્મલુપ્તિ થવાથી રાગદ્વેષરૂપ મોહનો આવિર્ભાવ થાય છે, એથી પાપની કે પુણ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે, પ્રવૃત્તિથી ધર્મધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રવૃત્તિ લ્યાન્ય ગણતાં તેનું મૂળ અજ્ઞાન સમજાય છે અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરતાં મિથ્યાજ્ઞાન, દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખનો અનુક્રમે નાશ થાય છે. ઇશ્વરપ્રસાદને આ દર્શન આવશ્યક માને છે. (સ. દ. સં.)

૩ આ મત ગોશાળકનો હતો. જુઓ કલ્પસૂત્ર.

૪ પાશુપત: આ મતના સ્થાપનાર નકુલીશ છે. આ મતને અને યોગને નિઃકટનો સંબંધ જણાય છે. કાનકટા યોગીઓ આ મતના છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ આ મતના આચાર્ય હતા. એનું વિસ્તારથી વર્ણન સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રંથમાં છે. હઠયોગ આ મતનો ખાસ વિષય છે.

૫ કણ્ઠાદમતવાળા: આ મત વૈશેષિક દર્શનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એના સ્થાપક કણ્ઠાદ હતા. એ મતવાળા ‘વિશેષ’ને પદાર્થ માનતા હોવાથી તેનું નામ વૈશેષિક દર્શન કહેવાય છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અજ્ઞાન એ સાત પદાર્થને માને છે. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય હોવાથી તેના સંબંધમાં શાસ્ત્રોપવસ્થા કરવામાં આવે છે. આત્મચિત્તી દુઃખનિવૃત્તિને અત્ર મોક્ષ માનવામાં આવે છે. (સ. દ. સં.)

૬ ઉલૂક એ વૈશેષિક દર્શનનું જ નામ છે. જુઓ ઉપસ્તી નોટ. એ મતનું નામ ઓલૂકય પણ કહેવાય છે.

યસતાપસો, ઘોષપાશુપતો, કંદછેદો, દિગંબરો, કામદંકો, કાળમુખો, પાણ્ડિલેહો, ત્રિશશીઆ, કાપાલિક મતવાળા, ક્રિયાવાદીઓ, ગોવતે, મૃગચારીઓ. લોકાયતમતવાળા, રાંખ ધમનારા, સિદ્ધવાદીઓ, કુલંતપે, તાપસો. ગિરિરાહીઓ, શુચિઓ, રાજપિંડવાળાઓ, સંસારભોગ્યકો, સર્વાવરથો. અજ્ઞાનવાદીઓ, શ્વેતભિક્ષુઓ, કુમારવ્રતીઓ, સરીર-શત્રુઓ, ઉક્તંદો, ચક્રવાળો, વ્રપુઓ, હસ્તિતાપસો, ચિત્તદેવો, બિલ્વ-વાસીઓ, મૈથુનચારીઓ, અંબરો, અસિધારીઓ, માઠરપુત્રો, ચંદ્રોદ્રમિકો, ઉદકમૃત્તિકો, એક એક થાળીવાળા, મંખલોકો, પક્ષાપક્ષ મતવાળાઓ, ગજધ્વજો, ઉલૂકપક્ષીઓ, માતૃ(દેવી)ભક્તો અને કંટક-મર્દકો વિગેરે વિગેરે. ભાઈ પ્રકર્ષ! તને કેટલાનાં નામો ગણાવવાં? એ સર્વ જૂદા જૂદા પ્રકારના અભિપ્રાયો ધારણ કરનારા હોવાથી જૂદાં જૂદાં નામ ધારણ કરનારા પાખંડીઓ સમજવા. તેઓ (૧) દેવત્ત્વમાં ભેદ હોવાથી (૨) વાદ-કારણતત્ત્વની માન્યતાને અંગે ભિન્નતા હોવાથી (૩) તેમના ઉપદેશકોના વેશ જૂદા જૂદા હોવાથી (૪) અપત્તી ન અપત્તી વસ્તુઓના વિવેકમાં-કલ્પનામાં ફેરફાર હોવાથી (૫) ભોક્ષનો વિચાર જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોવાથી (૬) વિશુદ્ધિ કોનું નામ કહેવાય તેનો ખ્યાલ જૂદો હોવાથી તેમજ (૭) ખાવાપીવાની રીતભાતમાં ફેરફાર હોવાથી તેઓ એક બીજાથી જૂદા પડે છે તે આ રીતે:

(૧) ઉપરના મતમતાંતરોવાળા કોઈ રૂદ્ર (શિવ)ને દેવ માને છે, કોઈ ઇંદ્રને દેવ માને છે, કોઈ ચંદ્રની પૂજા કરે છે, દેવ, કોઈ નાગને દેવ માને છે, કોઈ પુદ્ગલગવાનને સેવે છે, કોઈ વિખળુની મહત્તા માને છે, કોઈ ગણેશની આસેવના કરે છે અને એવી એવી રીતે જેના મનમાં જેમ આવ્યું તેમ પોતાના મત પ્રમાણે જૂદા જૂદા ઇષ્ટ દેવોને દેવ માની લઈને તેની સેવાપૂજા કરે છે અને તેથી કરીને એક બીજાથી તેઓ જૂદા પડે છે.

(૨) એ મતોમાં અનેક પ્રકારના વાદ હોય છે અને તેથી પણ તે મતો એક બીજાથી જૂદા પડે છે. કોઈ ઇશ્વરને કર્તા માને છે અને તેના વગર આ સૃષ્ટિ અશક્ય માને છે, કોઈ વાદ, તેની જરૂરીઆત નકામી માને છે અને ભાવીભાવને મુખ્ય કરે છે, કોઈ કર્મવાદી થઈ જઈ કર્મપર આ સૃષ્ટિનો

૧ દર્શનકારોનો ભેદ સાત કારણોમાંથી એક અથવા વધારે કારણોને લઈને પડે છે. આ પ્રયક્ષરણ ધણું સુદર છે. મેં તેનું સાધાનતર ધણી છટથી કર્યું છે. સાત ભેદકારણનાં નામો આ પ્રમાણે: દેવ, વાદ, વેશ, કલ્પ, ભોક્ષ, વિશુદ્ધિ, વૃત્તિ.

વિકાસ કહ્યે છે, કોઇ વસ્તુસ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે એમ જણાવી 'સ્વભાવવાદ'ને પ્રાધાન્ય આપે છે, કોઇ દ્રવ્યને સુખ્યતા આપી જે કાળે જે થવાનું હોય તે તે જ કાળે થાય છે એમ કહે છે; જેમકે જે વૃક્ષોને જે ઋતુમાં પુષ્પ ફળ વિગેરે આવવાનાં હોય તે તે જ ઋતુ આવેથી આવી શકે છે, અન્ય ઋતુમાં નહીં; આવી રીતે દરેક વસ્તુઓના સંબંધમાં કાળ કાર્ય બળવે છે, માટે કાળ જ કર્તા છે. આવા આવા જૂદા જૂદા વાદથી ધર્મને ભેદ પડે છે અને નવા નવા મતો નીકળે છે.

(૩) કેટલાક ત્રિદંડીનો વેશ ધારણ કરે છે, કોઇ હાથમાં કમંડલુ લે છે, કોઇ માથે મુંડન કરાવે છે, કોઇ વલ્કલ ધારણ કરે છે, કોઇ કપડામાં ભેદ પાડે છે-આવી રીતે વેશની ભિન્નતા દરેક મતમાં જોવામાં આવે છે અને તેથી વેશને લઇને પણ તેઓ સર્વ એક બીજાથી જૂદા પડે છે.

(૪) અમુક વસ્તુ ખાવી કે ન ખાવી, ખાવા યોગ્ય ગણાય કે નહિ એવી રીતે ભક્ષ્ય અભક્ષ્યનો વિષય દરેક તીર્થીઓનો જૂદો પડે છે, દરેક મતવાળા પોતાની બુદ્ધિમાં આવે તેમ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો ભેદ પાડે છે અને તે રીતે પણ એક બીજાથી જૂદા પડે છે.

(૫) એ પાખંડી મતોમાં સુખદુઃખથી રહિત અને ઓલવાઇ ગયેલા દીવા જેવો મોક્ષ પણ દરેકનો જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે એટલે કોઇ મોક્ષને શૂન્ય રૂપ માને છે, કોઇ નિર્વૃત્તિરૂપ પણ અભેદ સ્વરૂપ માને છે, કોઇ ઉપાધિભ્યાગ રૂપ માને છે-જાણે સુખદુઃખ કાંઇ ન હોય અને દીવો ઓલવાઇ ગયો હોય એવા વિચિત્ર ખ્યાલથી મોક્ષનું લક્ષણ બાંધવામાં આવે છે, એમાં પણ એકતા જોવામાં આવતી નથી. આવી રીતે તે મતો એક બીજાથી મોક્ષના ખ્યાલમાં પણ જૂદા પડે છે.

(૬) પ્રાણી અમુક પાપ કરે તેની વિશુદ્ધિનો ખ્યાલ દરેક તીર્થવાળા નવી નવી રીતે કરે છે અને પ્રાયશ્ચિતાદિમાં બહુ પ્રકારના ભેદ રાખે છે, જેમ જેના વિચારમાં આવે તેમ વિશુદ્ધિના માર્ગો બતાવે છે અને તેને અનુસરવાથી પ્રાણી

ગમે તેવા પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે એમ જણાવે છે. આ વિશુદ્ધિના પ્રકારમાં પણ સર્વ તીર્થોએ એક ખીજથી જન્મ પડે છે.

(૭) કેટલાક કન્દમૂળ ફળ વિગેરે જંગલમાં તૈયાર મળે તે ઉપર પોતાની વૃત્તિ કરી લે છે, કેટલાક અનાજ ખાઈને તેપર જ વૃત્તિ. નિર્વાહ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાક અમુક ખોરાક-પર જ વૃત્તિ કરવાનું જણાવે છે. આવી રીતે દરેકની વૃત્તિનો ભેદ હોવાથી તે દ્વારા પણ દરેક તીર્થોએ એક ખીજથી જન્મ પડે છે.

એ કુદૃષ્ટિની શક્તિથી શુદ્ધ ધર્મના બોધ વિનાના શુદ્ધ ધર્મમાર્ગથી બહાર રહેલા આ પ્રાણીઓ ખાપડા ભવસમુદ્રમાં અહીં તહીં અફળાય છે, કુટાય છે, ધમાય છે. તત્ત્વમાર્ગમજ્ઞાનન્તો, વિવદન્તે પરસ્પરમ્ । સ્વામ્નં નૈવ મુચ્ચન્તિ, રુષ્યન્તિ હિતમાષિણે ॥ તત્ત્વ માર્ગને તેઓ જાણતા નથી છતાં અરસ્પરસ નકામી ચર્ચા કર્યા કરે છે, વાદવિવાદ કર્યા કરે છે અને તત્ત્વનો પાર ન પામતાં ટ્રેકટની તકરારો કરે છે. વળી પોતાના કરેલા નિર્ણયમાં એટલા બધા ચુસ્ત રહે છે કે લીધેલી બાબતનો આગ્રહ કોઈ રીતે મૂકતા નથી અને કોઈ તેઓના હિતની ખાતર સાચી વાત સમજાવે તો તેના ઉપર ઉલટા ગુસ્સે થાય છે, તેના ઉપર રોષ કરે છે અને તેનાપર ખીજાય છે. આવી રીતે ભાઈ પ્રકર્ષ! એ કુદૃષ્ટિ બાઈ જે મિથ્યાદર્શનની પ્રાણુવૃક્ષભા છે તે બહિરંગ પ્રાણીઓ તરફ વર્તન કરે છે અને તેના એવા પ્રકારના કાર્ય માટે જ તે ત્રણ ભુવનમાં જાણીતી થયેલી છે, તેને એવા કામમાં જ આનંદ અને મોજમજ આવે છે અને તે જ તેના વિલાસનો વિષય છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

રાગકેસરી-દ્વેષગળે-દ્ર.

મર્શ મામાએ મોહરાજના પરિવારનું વિસ્તારથી વર્ણન પોતાના ભાણેજ પ્રકર્ષ પાસે આગલા પ્રકરણમાં શરૂ કર્યું હતું, ત્યાં તેણે મોહરાજની પત્ની, સેનાપતિ અને સેનાપતિની ભાર્યાનું વર્ણન અને તેનાં કાર્યો ગણાવ્યાં અને ખાસ કરીને મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ (પ્રધાન)નું વિસ્તારથી વર્ણન કરી બતાવ્યું. હવે મોહરાજના પરિવારને અંગે તેના બે પુત્રોનો પરિચય ભાણેજને કરાવતાં મામાશ્રી જણાવે છે:—

૧રાગકેસરી.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! પેલા વિપર્યાસ નામના ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેઠેલ જણાય છે તે તારા જાણુવામાં આવેલ સુપ્રસિદ્ધ રાગકેસરી છે. મહામોહ રાજાએ એને રાજ્યગાદી ઉપર સ્થાપન કરીને પોતાને માથેથી રાજ્યની ચિંતાનો ભાર ઓછો કર્યો છે અને તેથી પોતે નિવૃત્ત થયેલ હોય તેમ રહે છે. મહામોહ મહારાજાએ પોતાનું આખું રાજ્ય તેને સોંપી દીધું છે તો પણ વિનય કરવામાં કુશળ રાગકેસરી પિતાની સર્વ પ્રકારની વિવેક મર્યાદા ખાસ કરીને જાળવે છે, પિતાને સર્વ રીતે યોગ્ય માન આપે છે અને અગત્યની સર્વ બાબતોમાં તેમની સલાહ લે છે. વળી પિતા મહામોહ પણ સર્વેની પાસે પોતાના રાગકેસરી કુમારના વખાણુ કરે છે અને તે જ આ રાજ્યનો પ્રભુ છે એમ જાહેર રીતે ઘણીવાર કહે છે. આવી રીતે પુત્રનો વિનય અને પિતાની કદર

૧ રાગકેસરીનું વર્ણન રાજાનાતમાં પ્રજાવના હેવાલમાં પ્રસ્તાવ ૩-પ્રકરણ ૪ માં આવે છે. પણ રાજસચિત્ત નગરનું વર્ણન પૃ. ૭૯૦-૪ માં આવે છે ત્યાં તેને એ નગરના રાજા તરીકે વર્ણવેલ છે.

તથા વત્સલતા બંનેને એક બીજા તરફ પૂર્ણ સ્નેહથી બંધાયેલા રાખે છે. તેઓના આવા ગાઢ સંબંધને લઈને બંને જણા થઈને આખા જગતને વશ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. જ્યાં સુધી એ રાગકેસરી રાજાનો પ્રતાપ દુનિયામાં તપે છે ત્યાં સુધી બહિરંગ લોકને 'સુખની ગંધ પણ ક્યાંથી આવી શકે? કારણ કે એ રાજા સંસારમાં આવી રહેલ બાહ્ય પદાર્થો ઉપર બહિરંગ પ્રાણીઓમાં અતિશય પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે અને કલેશમય પુણ્ય (પાપાનુબંધી પુણ્ય)થી ઉત્પન્ન થયેલ, જાતે કલેશમય અને ભવિષ્યમાં કલેશને ઉત્પન્ન કરનાર ભાવો સાથે એ પ્રાણીને બરાબર મજબૂત સ્નેહબંધનમાં નાંખી દે છે.

રાગકેસરીના ત્રણ મિત્રો.

દૃષ્ટિરાગ-સ્નેહરાગ અને વિષયરાગ.

“વળી ભાઈ પ્રકર્ષ! પેલા રાતા વર્ણુવાળા અને ઘણા સ્નિગ્ધ શરીરવાળા ત્રણ પુરૂષો રાગકેસરીની પાસે બેઠેલા જણાય છે તેમને રાગકેસરી મહારાજાએ પોતાની શક્તિથી પોતાના શરીરથી અભેદપણે પોતાના ખાસ દોસ્તદારો-મિત્રો બનાવી દીધેલા છે. એ ત્રણે પુરૂષો બરાબર નીહાળી નીહાળીને જોવા લાયક છે. તે કોણ કોણ છે તે હું તને કહું છું તે લક્ષ્યમાં રાખજો.

દૃષ્ટિરાગ.

(૧) એ ત્રણમાં પ્રથમ અતરવાહિનિવેશ^૧ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય છે તેને કેટલાક વિદ્વાન સાધુઓ ‘દૃષ્ટિરાગ’ એવું નામ પણ આપે છે. એ ભાઈશ્રી જૂદા જૂદા તીર્થ (મત) વાળાઓની પાસે પોતપોતાના દર્શનમાં અત્યંત આગ્રહ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને તે જે આગ્રહ ઉત્પન્ન કરે છે તે સાધારણ રીતે એટલો સખ્ત હોય છે કે એકવાર થયા પછી તે છૂટવો ઘણો મુશ્કેલ પડે છે.

સ્નેહરાગ.

(૨) રાગકેસરી પાસે જે બીજો પુરૂષ દેખાય છે તેનું નામ ભવપાત છે અને તેને કેટલાક વિદ્વાન આચાર્યો ‘સ્નેહરાગ’નું નામ પણ

૧ આ સભ્ય આત્મિક સુખ સમજવું.

૨ અતરવાહિનિવેશ: જે વસ્તુ તત્ત્વ ન હોય તેને તત્ત્વ તરીકે માની તે ખાળતો ખોટો આગ્રહ રાખવો તેને અભિનિવેશ મિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે.

૩ દૃષ્ટિરાગ-એટલે દર્શનનો રાગ, મિથ્યાદર્શનપર ધણો આગ્રહ. કેટલાક લોકો આજખાણુવાળા તરફ પક્ષપાતને દૃષ્ટિરાગ કહે છે તે ખોટું છે-એ સ્નેહરાગ છે. દૃષ્ટિરાગનો વિષય દર્શન-મતો છે.

આપે છે. એ મહાપુરુષ ધન ઉપર, સ્ત્રી ઉપર, પુત્રપુત્રી ઉપર, સગા સંબંધીઓ ઉપર, પરિવાર ઉપર અને અન્ય વસ્તુઓ ઉપર અત્યંત રાગ અને અતિશય મૂઝાઈ ઉત્પન્ન કરે છે અને મનને તેની સાથે ગાઢ બંધાયલું રાખે છે.

વિષય રાગ.

(૩) ત્યાર પછી જે ત્રીજો પુરુષ એ રાજની પાસે બેઠેલ છે તે 'અભિષેક' નામનો છે અને તેનું નામ કેટલાક વિદ્વાન આચાર્યો 'વિષયરાગ' પણ આપે છે. એ ભાઈશ્રી આ લોકમાં અનેક પ્રકારની ઉદ્દામ લીલાઓપૂર્વક ભ્રમણ કરતો રાજા, રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શના વિષયોમાં પ્રાણીઓને લોલતા ઉત્પન્ન કરે છે.

એ ત્રણે મિત્રોની શક્તિથી રાગકેસરી રાજાએ આ આખા જગતને જીતી લીધું છે એમ હું તો માનું છું. એ રાગકેસરી રાજાએ પોતાની શક્તિથી આખા રાજ્યજીવનને (ત્રણ લોકને) પોતાના પગતળે દાખી રાખ્યું છે અને તેનામાં એટલું બધું વીર્ય છે કે જેથી સન્માર્ગરૂપી મદોન્મત્ત હાથીઓના કુબસ્થળ ભેદી નાખવાને પણ એ પૂરતી શક્તિ ધરાવે છે અને તેથી એણે પોતાના રાગકેસરી નામને સફળ કર્યું છે.

રાગકેસરીની ભાર્યા-મૂઢતા.

“શ્વળી એ જ સિંહાસનપર તેની સાથે જે સ્ત્રી બેઠેલી જણાય છે તે રાગકેસરીની લોકપ્રસિદ્ધ ભાર્યા મૂઢતા છે એમ તારે જાણવું. જે જે શુભો રાગકેસરીમાં છે તે સર્વ એ રાજપત્ની મૂઢતામાં પણ સારી રીતે આવીને વસેલા છે એમ તારે લક્ષ્યમાં રાખવું. શંકર જેમ પાર્વતીને પોતાના શરીરમાં અરધા અંગ તરીકે સાથે જ રાખે છે અને તેનું અને પાર્વતીનું શરીર એક જ ગણાય છે તેમ આ રાગકેસરી રાજા પોતાની મૂઢતા પત્નીને શરીરમાં જ રાખે છે. જેમ તેઓનું એક બીજાનું શરીર એક બીજામાં એકમેક થઇને રહેલ છે તેમ તેમના શુભો પણ એક બીજાથી જરા પણ ભેદ પડ્યા વગર એક થઇને રહેલા છે.

* * *

દ્વેષગર્જેદ્ર.

“એ રાગકેસરી રાજાની ડાબી બાજુએ સિંહાસનપર બેઠેલ જે

૧ અભિષેક: ભેટું, વળગી પડવું તે.

૨ રાજામાં એ કામરામના નામથી પણ ઓળખાય છે.

૩ અહીં બે. રા. એ. સૌસાચરિવાળા મૂળ છાપેલ પુસ્તકનું પૃ. ૫૫૧ રા. ૫૫૨ છે.

પુરૂષ દેખાય છે તે દ્વેષગર્જેદ્ર નામનો પુરૂષ છે એને તું ઘણું કરીને પીછાને છે. એ દ્વેષગર્જેદ્ર મહામોહ રાજનો પુત્ર થાય છે અને રાગકેસરીનો ભાઈ થાય છે. એનામાં પણ એટલા બધા ગુણો છે કે તેના ઉપર પણ તેના પિતા મહામોહની ઘણી જ પ્રીતિ છે અને તે સપુત્રને જોઈને તેના પિતાની આંખ ઠરે છે અને મનમાં નિરાંત થાય છે; કારણ એમ છે કે જન્મથી તો એ દ્વેષગર્જેદ્ર તેના ભાઈ રાજ રાગકેસરીથી નાનો છે છતાં તાકાતમાં-શક્તિમાં રાગકેસરીથી તે ઘણો વધારે છે અને તેને લોકોમાં તેવી જ રીતે ઝાળખવામાં આવે છે અને તે હકીકત આવી રીતે બને છે: રાગકેસરીને જોઈને લોકોને જરા પણ ખીક લાગતી નથી, જ્યારે આ દ્વેષગર્જેદ્રને જોતાં જ તેઓ ભયથી થરથરી જાય છે; વળી જ્યાં સુધી એ ભાઈશ્રી દ્વેષગર્જેદ્ર ચિત્ત-અટવીમાં ફરતા હોય છે ત્યાં સુધી બહારના લોકોને (બહિરંગ લોકોને) કોઈ જાતનું સુખ મળે એવી આશા રાખવી તદ્દન ફાકટ છે; જે લોકો એક ખીજના ખાસ મિત્ર હોય છે અને જેઓનું મન એક ખીજ તરફના જોડથી ભરેલું હોય છે તેઓનાં મનને પણ એ ભાઈશ્રી પોતાના જાતિસ્વભાવથી ભૂદાં પાડી નાખે છે, બન્નેમાં આંતરો પડાવી દે છે અને દુઃસ્મનાવટ ઊભી કરે છે; જ્યારે જ્યારે એ ભાઈશ્રી ચિત્ત-અટવીમાં આવીને હીલચાલ કરે છે ત્યારે ત્યારે (બહિરંગ) પ્રાણીઓ ઘણા જ દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે, અને એવી રીતે દુઃખી થઈને જ પડ્યા રહે છે એટલું જ નહિ પણ વધારામાં તેઓને એક ખીજ ઉપર એટલો સખ્ત તંત બંધાઈ જાય છે કે તેને લઈને વૈર બાંધીને મહા ભયંકર વેદનાવાળી નરકમાં જઈને પડે છે અને ત્યાં પણ પોતાનું વૈર ભૂલતા નથી. ખરેખર ભાઈ પ્રકર્યં! એ દ્વેષગર્જેદ્રનું જેવું આકરં નામ છે તેવો જ તે ભયંકર છે તેથી તેના નામ જેવા તેનામાં ગુણો છે એમ તારે સમજવું. જેમ ગંધહસ્તીની ગંધથી ખીજ હાથીઓ નાસી જાય છે તેમ આ દ્વેષગંધહસ્તીની ગંધથી વિવેકરૂપ હાથીઓ દૂરથી જ પલાયન કરી જાય છે. તેની સ્ત્રી 'અવિવેકિતા' નામની છે તે હાલ અત્રે હાજર નથી, તેની વાત તો અગાઉ શોકે જણાવી હતી તે તારા ધ્યાનમાં હશે."

૧ અવિવેકિતાનું પ્રથમ દર્શન ત્રીજા પ્રસ્તાવની સરઆતમાં વૈશ્વાનરની માતા તરીકે થાય છે. જુઓ પૃ. ૩૪૧. ત્યાર પછી શૈલરાજની માતા તરીકે આ પ્રસ્તાવમાં તેને પૃ. ૭૦૫ માં વર્ણવી છે. તામસચિત્ત પુરમાં મામા બાણેજ જતા હતા ત્યારે અવિવેકિતા સંબંધી શોકે સર્વ વાત વિસ્તારથી કહી હતી-જુઓ પૃ. ૭૫૧-૮૮.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

મકરંધવજ.

કર્ષપાસે ચિત્તવૃત્તિઅટવીના મંડપમાં સિંહાસનપર બેઠેલા મહામોહ મહારાજના પરિવારનું વર્ણન મામા વિમર્શ કરી રહ્યા છે; અંગત પરિવાર વર્ણવાય છે તેનું વર્ણન સાંભળતાં પ્રકર્ષને બહુ આનંદ થયો, ઘણું જાણુવા જેવું મળ્યું. તે વખતે મહામોહ મહારાજની પછવાડે એક અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા પુરૂષને જોતા પ્રકર્ષની જિજ્ઞાસા જાગી અને તેણે સવાલ કર્યો—

“મામા! એ મોટા સિંહાસનઉપર આ મહારાજ રાગદેસરીની બરાબર પછવાડે એક નાના રાજા જેવો બેઠેલો દેખાય છે, જેની સાથે ત્રણ માણસોનો પરિવાર છે, જેના શરીરનો રંગ લાલ છે, જેની આંખો ઘણી ચપળ છે, જેનામાં વિલાસના ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે, જેની પીઠ પર બાણ રાખવાનું લાથું બાંધેલું જણાય છે, જેના હાથમાં ધનુષ્ય દેખાય છે, જેની પાસે પાંચ બાણો જોવામાં આવે છે, વિલાસ કરતી અને તેજ લાવણ્યથી ભરપૂર સુંદર સ્ત્રી ભ્રમણ કરતા ભમરાઓના ઝંકારથી પણ વધારે સુંદર ગીતથી જેને વિનોદ કરાવી રહી છે, એવો એ સ્ત્રીને આલિંગન કરવાની અને તેના મુખ ઉપર ચુંબન કરવાની લાલસાવાળો સુંદર આકૃતિ ધારણ કરનાર કયો રાજા છે? તે મને બરાબર સમજાવો.”

મકરંધવજની ઓળખાણ.

એનાં અદ્ભુત પરાક્રમ.

વિમર્શમામાએ જવાબ આપ્યો “લાઈ પ્રકર્ષ! એ તો આ દુનિયામાં મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર ઘણો સુપ્રસિદ્ધ અને મહા-

પુરુષાર્થવાળો છે, એનું નામ મકરધ્વજ છે. એની જેવાં અદ્ભુત કામો કરનારને જે તે આ દુનિયામાં બરાબર ઓળખ્યો નથી તો હજુ સુધી ભાઈ ! તે કાંઈ પણ જાણ્યું જ નથી એમ તારે સમજવું. એનાં કામો કેવાં કેવાં અદ્ભુત છે તે તું સાંભળ : જે આ દુનિયામાં મોટા પરમાત્મા અને દાદા કહેવાય છે તે બ્રહ્માની પાસે એણે (મકર-ધ્વજે) પાર્વતીના લગ્નપ્રસંગે બાળકની જેવા ચાળા કરાવ્યા;^૧ એજ બ્રહ્માની પાસે જ્યારે અપસરાએ નાચ કરવા માંડ્યો ત્યારે તેના રૂપથી લલચાઈ જઈને બ્રહ્માને પાંચ મુખ કરવા પડ્યા એ પણ આ મકર-ધ્વજનાં કામ સમજવાં;^૨ આ આખી દુનિયામાં વ્યાપી રહેનાર જે કેશવ (કૃષ્ણ)ના નામથી ઓળખાય છે તેને એ ભાઈશ્રીએ એવી કંઠાડી સ્થિતિમાં મૂક્યા કે એને ગોપીઓને પગે પડતું પડ્યું;^૩ વળી એજ ભાઈએ મહેશ્વર (શિવ)ના પણ એવા હાલ કર્યા કે તેની વાત કરતાં પણ મન પાકું હડી જાય એટલે કે એણે પાર્વતીના વિરહથી તેને હેરાન કરીને તેનું અરધું શરીર જ પાર્વતીને અપાવી દીધું;^૪ વળી એજ શંકર જ્યારે નંદનવનમાં પોતાના મોટા લિંગને વિસ્તારી રહ્યા હતા તે વખતે આ મકરધ્વજે એને એવા બેહાલ કરી દીધા કે કામદેવની સ્ત્રી રતિને ક્ષોભ પમાડવાની લાલસામાં એની પાસે નાટક કરાવ્યું;^૫ વળી એજ શંકરને વિષય સેવવામાં તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરાવીને એવા હાલ બેહાલ કરી દીધા કે એક હજાર વરસ સુધી તે વિષય સેવવામાં રહે એવું કરી દીધું;^૬ એણે બીજા પણ અનેક દેવોને તેમજ દાન-વોને અને અનેક મુનિઓને પોતાને વશ કરીને બાણે તે તેના મુક્તિ હોય તેવા કરી દીધા છે. વળી જેની પાસે પોતાના મહાપ્રજાકમથી પ્રાપ્ત કરેલા આ ત્રણ અનુચરો છે તેવા મકરધ્વજની આજ્ઞા લોપવાને આ ત્રણ લોકમાં કોણ શક્તિમાન છે?

પુંવેદ-સૂર્વેદ-પંઠવેદ.

“ એમાંનો જે પહેલો પુરુષ ત્યાં બેઠેલો જણાય છે તે ઘણી મોટી

૧ આના સંબંધમાં જુઓ આ પ્રતાવનું પરિશિષ્ટ ના. ૨. ત્યાં આ વાર્તા આધાર સાથે લખી છે, વિભાગ પ્રથમ (૧).

૨ જુઓ સદર-વિભાગ દ્વિતીય (૨).

૩ આ વાર્તા સંબંધમાં જુઓ સદર પરિશિષ્ટ-વિભાગ (૩).

૪ આ વાર્તા સંબંધમાં જુઓ સદર પરિશિષ્ટ-વિભાગ (૪).

૫ આ વાર્તા સંબંધમાં જુઓ સદર પરિશિષ્ટ-વિભાગ (૫).

૬ આ વાર્તા સંબંધમાં જુઓ સદર પરિશિષ્ટ-વિભાગ (૬).

શક્તિવાળો છે, પોતાની તાકાતથી જાણીતો થયેલો છે અને 'પુંવેદના નામથી ઓળખાય છે. એના વીર્યથી બહારના પ્રદેશના (બહિરંગ) લોકો પરદારામાં આસક્ત થાય છે અને પોતાના કુટુંબને મોટું દ્રવ્ય લગાડે છે.

“ત્યાર પછી બીજો જે પુરુષ ત્યાં દેખાય છે અને જેનું ઘણું મોટું તેજ દેખાય છે તેમજ આખા જીવનને જેણે બ્રહ્મ કર્યું છે તેને વિદ્વાન્ આચાર્યો સ્ત્રીવેદના નામથી ઓળખાવે છે; એ ભાઈશ્રીના પ્રતાપથી સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારની લાજ શરમ છોડી દઈને અને પોતાના કુળની ઉત્તમ મર્યાદા મૂકી દઈને પરપુરુષમાં આસક્ત થાય છે.

“ત્યાર પછી એ મકરધ્વજના પરિવારમાં જે ત્રીજો પુરુષ દેખાય છે તેનું નામ પંઢવેદ (નપુંસકવેદ) છે, એ પણ પોતાના તેજથી બહિરંગ લોકોને હેરાન કરી બાળી મૂકે છે, ત્રાસ પમાડે છે. એનામાં શક્તિ કેટલી છે તે આ દુનિયામાં જણાવવું પણ ઘણું મુશ્કેલ પડે તેવું છે, કારણ કે તેથી નપુંસકો દુનિયામાં મહા નિંદાપાત્ર અને છે. એ સંબંધી વધારે બોલવાથી સર્યું. ભાઈ પ્રકર્ષ ! એ મકરધ્વજ એ ત્રણે પુરુષોને આગળ કરીને આ દુનિયામાં પ્રવર્તે છે અને એનામાં એટલું બધું બળ છે કે બીજા માણસો એના બળની કલ્પના પણ બરાબર કરી શકતા નથી.

મકરધ્વજપત્ની રતિ.

“ત્યાર પછી એ મકરધ્વજની પાસે પદ્મપત્રની જેવી આંખોવાળી અને રૂપસૌભાગ્યનાં મંદિર તુલ્ય એક બહુ સૌંદર્યવાળી એને અતિ પ્રિય સ્ત્રી બેઠેલી જણાય છે તે એ મકરધ્વજ (કામદેવ)ની ભાર્યા છે અને તે લોકમાં રતિના નામથી ઓળખાય છે. પેલા મકરધ્વજે પોતાના જોરથી જે જે લોકોને જીતી લીધા છે તેઓનાં મનમાં એ સ્વાભાવિક રીતે સુખમયતાની યુક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કે જે લોકો મકરધ્વજથી જીતાઈ જઈને તેના શુભામ થઈને વાસ્તવિક રીતે દુઃખ ભોગવતા હોય છે તેઓ પાસે એવી માન્યતા કરાવે છે કે—અહો ! આ મકરધ્વજ તો અમને ઘણુંજ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર છે !

૧ પુરુષવેદઃ સ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા. એ મોહનીય કર્મની એક પ્રકૃતિ છે. સ્ત્રીવેદ એ પુરુષ ભોગવવાની ઇચ્છા છે, તેમજ પંઢવેદ એ નપુંસકવેદ છે, તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. એમાં કામેચ્છા અનુક્રમે તરણાની અગ્નિ સરખી, છાણાની અગ્નિ સરખી અને નગરદાહની અગ્નિ સરખી હોય છે. (કર્મગ્રંથ પ્રથમ-ગાથા ૨૨ મી.)

આ મકરંધજ અમારૂં ખરૂં હિત સાધનાર છે! જેઓ એ કામદેવથી ઉલટી રીતે-વિરૂદ્ધપણે વર્તનારા હોય છે તેઓને જરા પણ મુખ કેવી રીતે હોઈ શકે?—આવી આવી માન્યતા એ રતિ લોકોનાં મનમાં ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી તો લોકોનાં મન રતિને એટલાં અધાં વશ થઈ જાય છે કે જરા પણ અપવાદ વગર સર્વ કોઈ મકરંધજના નોકર જેવા થઈ જાય છે અને પરિણામે તેના હુકમને વશ થઈને પોતાની જાતને અનેક પ્રકારની હેરાનગતીઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને સમજી માણીએને હસવાનું સ્થાન થઈ પડે છે. એ (લોકો) કેવી વિચિત્ર ચેષ્ટા કરી વિરંજનાઓ ખમે છે તેના તને કેટલાક દાખલાઓ આપું તો તને પણ ઘણી નવાઈ લાગશે: જેથી સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તેવા પોતાને શરીરે અનેક પ્રકારના વેશ પહેરે છે: મોઢામાં મુંઝાઈ શરીર પર અનેક પ્રકારનાં ઘરેણાંગાંડાં પહેરે છે; સ્ત્રીઓ કટાક્ષ મારીને અડધી ચપળ આંખે તેની સામું આડકતરી રીતે જુએ છે ત્યારે મનમાં રાજ થઈ જાય છે, જ્યારે સ્ત્રીઓ તેની સાથે સુંદર મનોહર વાતો કરે છે ત્યારે તેના પ્રત્યે તેના મનમાં ઘણી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતે આનંદમાં આવી જાય છે, ચાલે છે ત્યારે પણ (પોતાની જુવાની બતાવવા) મજબૂતપણે પગ મૂકીને અને ઠોકને ઊંચી રાખીને દમ બાંધીને ગતિ કરે છે અને સ્ત્રીઓ જ્યારે તેના ઉપર કટાક્ષ ફેંકે છે ત્યારે જાણે પોતે કેવોય ભાગ્યશાળી છે એમ માની અભિમાનમાં લેવાઈ જાય છે, કુલટા (અભિચારિણી)નાં ચિત્તને પોતાની તરફ આકર્ષણ કરવાના કામમાં લંપટ થઈને તેવી સ્ત્રીઓના જેવામાં આવે તેવી રીતે કોઈ પણ જાતના કારણુવગર મોહાન્ધ થઈ જઈને દાંતને કચકચાવે છે, હાથના ચાળા કરે છે, અહીં તહીં દોડાદોડ કરી મૂકે છે, ખાલી ધમાલ કરી પોતાનું પરાક્રમ બતાવે છે અને તેઓનાં મનને જે કાંઈ અનુકૂળ લાગે એવી સર્વ ચેષ્ટાઓ કરે છે, તેઓની ખુશામતનાં કામો કરે છે, તેઓનો નોકર હોય તેવી રીતે વાતો કરે છે, તેઓને પગે પડે છે, વગર માંગ્યે તેમનો કામ કરનારો થઈ જાય છે, એવી લંપટ સ્ત્રીઓ પોતાના પગવડે ભાઈશ્રીના માથા ઉપર લાત લગાવે તો તેને પણ સહન કરી લે છે, એવી લાતને પણ મોહને લીધે જાણે તે સ્ત્રી પોતાના ઉપર મહેરબાની કરતી હોય તે તરીકે માને છે, સ્ત્રીઓએ પોતાના મુખમાં લીધેલો 'દાડનો કોગળો પોતાના

૧ મોઢામાં દાડનો કોગળો ભરીને સ્ત્રી પોતાના તરફ પ્રેમ બતાવનારના મોઢામાં પાછો ઠેલવે અને પ્રેમી તે પી જાય તેને આનંદનું કારણ માનવામાં આવઈ હઈ. દરેક જમાનામાં સુરતની રીતિ ફરતી જાય છે.

શુંક સાથે મેળવીને એ ભાઈશ્રીના મુખમાં પાછો આપે છે ત્યારે તેને પીતાં પીતાં સ્વર્ગથી પણ વધારે સુખનો અનુભવ થાય છે, જે પ્રાણીઓ ઘણા બળવાન વીર્યવાળા હોય છે તેવાઓને પણ લલનાઓ લીલામાત્રમાં પોતાના દૃષ્ટિપાતથી કે ભરને વાંકી વાળવાથી તદ્દન ક્યારામાં રોળાતાં કરી મૂકે છે, તેવી સ્ત્રીઓની સાથે સંયોગ કરવા માટે બળી રહે છે, તેની સાથે ભોગ ભોગવતાં કદિ પણ સંતોષ પામતા નથી, તેનો જરા પણ વિરહ થાય તેટલામાં તો અડધા લેવાઈ જાય છે અને શોકથી વિહ્વળ થઈ જતાવરા બની મરણુ પણ પામે છે, એવી સ્ત્રીઓ એને હડધૂત કરે અથવા એનો આદર ન કરે તો ભાઈશ્રી ખેદ પામે છે, એવી સ્ત્રીઓ એનો બહિષ્કાર (તિરસ્કાર) કરે તો રડવા બેસે છે, વળી પરપુરૂષમાં આસક્ત પોતાની સ્ત્રી એને મહા દુઃખ-સાગરમાં ડૂબાવે છે, મરણુપર્યંતની પીડાઓ કરે છે અને પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં ખાસ ઉદ્યમી થઈને ઇષ્યનિ પરિણામે અનેક પ્રકારની પીડાઓ ખમે છે-આવી આવી અનેક વિડંબનાઓ આ ભવમાં પ્રાણી રતિ અને કામદેવના પ્રભાવથી મોહવશ થઈને પામે છે અને પરભવમાં એવા રતિની શક્તિથી મકરધ્વજના નોકર થઈ ગયેલા પ્રાણીઓ ભયંકર સંસારસમુદ્રમાં પડે છે. બહિરંગ મનુષ્યોમાંના ઘણા ખરા, ભાઈ પ્રકર્ષ! આવા પ્રકારના જ હોય છે એમ તારે સમજવું, બાકી એ મકરધ્વજ અને રતિના હુકમને તાબે નહીં થનારા બુદ્ધિશાળી પ્રાણીઓ તો બહુજ થોડા હોય છે. ભાઈ! તે આ મકરધ્વજનું સ્વરૂપ મને પૂછ્યું હતું તેની હકીકત મેં તને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી અને સાથે તેના પરિવારનું પણ વર્ણન કર્યું તે હવે તારા લક્ષ્યમાં બરાબર આવી ગયું હશે.”

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પાંચ મનુષ્ય.

હાસ. અરતિ. લાય. શોક. બુદ્ધિમા.

મા વિમર્શી અત્યારે બરાબર વાતને રસે ચઢ્યા હતા અને ભાણેજ પણુ યોગ્ય શ્રોતા થઈ મામાને વાત કહેવાનો રસ જમાવતો રહેતો હતો. મામાને તે જિજ્ઞાસાપૂર્વક એવા સવાલ કરતો હતો કે મામાનું એક વર્ણન પૂરું થાય ત્યાં બીજા માટે શરૂઆત કરવાની હોય જ. મોહરાજના પરિવારનું વર્ણન થઈ રહ્યું, એની પાસેનો રૂપાળો રાજા (મકરધ્વજ) વર્ણવાઈ ગયો એટલે વળી પ્રકર્યે નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો.

પાંચ મનુષ્યોનો પરિચય,
પ્રત્યેકનાં વર્ણુ અને કાર્યો.
મોહસૈન્યમાં દરેકનું સ્થાન,

પ્રકર્ય—“મામા ! તમે મકરધ્વજનું આટલું સાફ વિવેચન કર્યું તે તો ઘણું જ સાફ કર્યું. હવે હું બીજી પણુ શંકાઓ પૂછું છું તેનો તમે ખુલાસો કરવા મહેરબાની કરશો. એ મકરધ્વજની પાસે સિંહાસન ઉપર પાંચ મનુષ્યો નજીક નજીકમાં બેઠા છે તેમનાં નામો શું છે અને તેઓના પ્રત્યેકના ક્યા ક્યા ગુણો છે તે મને જણાવો.”

*

*

*

હાસ.

૧

વિમર્શી—“એ પાંચ મનુષ્યોમાં જે એક ધોળા રંગનો માણસ દેખાય છે તે એક મહા આકરો અને આકરા કામ કરનારો હાસ નામનો છે એમ તારે જાણવું. એ હાસ નામના મનુષ્યની એવી પદ્ધતિ છે કે બહિરંગ પ્રદેશમાં રહેલ પ્રાણીઓનાં મુખને વિના કારણે પોતાની

શક્તિથી વાચાળ બનાવે છે; કાંઈ કારણ મેળવીને અથવા કારણ વગર પણ તે મોટો બહાદુર લડવૈયો પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરે છે અને જ્યારે એવી રીતે એ ભાઈશ્રી પોતાની શક્તિ બતાવે છે ત્યારે પ્રાણીઓ ખડખડ અવાજ કરીને હસે છે અને એવી વિચિત્ર સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી તેઓ અતિ ખરાબ મુખવિકારપૂર્વક કહ કહ 'વનિથી' હસે છે અને શિષ્ટ પુરુષોમાં નિંદાપાત્ર થાય છે. વળી એવી રીતે મુખવાહનને વગાડતાં તે તુચ્છ પ્રાણીઓ લોકોમાં લઘુતા પામે છે અને વગર કારણે લોકોમાં તેઓ શંકાનું કારણ બની જાય છે, વિનાકારણુ ખીજમાં પરસ્પર વૈર ઉત્પન્ન કરે છે અને લોકોનાં મુખેથી ઉઘાડી રીતે બ્રાંતિનું કારણ થઈ પડે છે.^૧ એવા પ્રાણીઓ પોતાના હાંસીના સ્વભાવથી માખી મચ્છર જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને પણ બેહાલ કરે છે, માણસોને પણ હેરાન કરે છે અને કેટલીક વાર તેમના તેવા કૌતુકી સ્વભાવથી તે ખીચારા શંકા પ્રાણીઓનો વિનાશ પણ કરે છે. આવી આવી અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાઓ આ લોકમાં એ હાસનામનો પ્રથમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરે છે અને પરલોકમાં ભયંકર કર્મ-બંધનાં પરિણામો પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ હાસને પોતાના પતિનું હિત કરવામાં તત્પર તુચ્છતા^૨ નામની એક ઉત્તમ સ્ત્રી મળી ગયેલી છે જેને માત્ર ગંભીર હૃદયના સમજી માણસો જ જોઈ શકે છે. એ તુચ્છતા સ્ત્રી પોતાના પતિના શરીરમાં જ રહે છે (હાસ્યની સાથે તુચ્છતા જોડાયેલી જ હોય છે) અને ભાઈ પ્રકર્ય! એ સ્ત્રી કોઈ પણ પ્રકારના કારણ વગર હલકા લોકમાં પોતાની મરજી મારફત દરરોજ એને જગૃત રાખ્યા કરે છે, પ્રેરણા કરે છે અને એને વધાર્યા કરે છે. તારા સમજવામાં તો છે જ કે યત્નો ગંભીરચિત્તાનાં, નિમિત્તે સુમહત્ત્વિ. મુલ્કે વિકારમાત્રં જ્ઞાત્ત્વં હાસ્યં વહુલોષકમ્ ॥ ૧ ॥ હસવાનું ગમે તેવું મોટું કારણ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ગંભીર ચિત્તવાળા મનુષ્યો તો માત્ર મુઠમાંજ હસે છે, મહોં જરા માત્ર મલકાવે છે, પરંતુ અત્યંત કનિષ્ઠ ખડખડ હાસ્ય કદિ પણ કરતા નથી.

અરતિ.

૨

“ એ પાંચ મનુષ્યોમાં સ્ત્રી જોવામાં આવે છે, જેનું આખું શરીર

૧ હા હા હા નો અવાજ (હસતી વખત ઘણા અવાજ કરે છે તે.)

૨ ઘણું હાસ્ય કરનારના આ હાલ થાય છે તે અવલોકન કરવાથી જણાયો. નિમિત્ત વગર ખડખડ હસનારપર શંકા આવે છે અને બ્રાંતિ પણ તેવા પ્રાણી જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે.

૩ તુચ્છતા: એને જીજ્ઞાસી સંલેપ કરનાર મસ્તકાંઠના નામથી ઓળખાવે છે.

સ્થામ છે અને જેનો દેખાવ ઘણોજ ખરાબ લાગે છે તે અસ્તિ નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે અને તે પ્રથમ જે પાંચ મનુષ્યમાટે વાર્તા પૂછી તેમાંની એ એક છે. કોઈ પણ કારણને લઈને પોતે હોંશમાં આવી બધ અહિરંગ પ્રાણીઓમાં તે ન સહન થઈ શકે એવું માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. એવું ક્રીડાસ્થાન અન્યને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય છે.

* * *

ભય.

૩

“ એ પાંચ મધ્યે જે ત્રીજો મનુષ્ય દેખાય છે, જેનું શરીર ધૂન્યા જ કરે છે તે મહા દુઃખદાયી જાણીતો ભય નામનો પુરૂષ છે. એ ભાઈશ્રીની વળી ઘણીજ વિચિત્ર રીત છે; એ ભાઈ ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીમાં જ્યારે જ્યારે વિચરે છે ત્યારે ત્યારે લીલા માત્રથી અહિરંગ પ્રદેશના પ્રાણીઓને તદ્દન બીકણુ કરકું બનાવી દે છે તે આવી રીતે:—‘અન્ય મનુષ્યને જોઈને તેઓ ત્રાસ પામે છે, પશુ જતાવરનાં ટોળાં જોઈને તેઓ કંપવા-ધૂજવા મંડી જાય છે, પૈસા જરા ખોઈ એસે કે હુંટાઈ જાય અથવા તો ધન ઓછું થવાનો પ્રસંગ કલ્પના માત્રમાં જ આવે ત્યાં તો અત્યંત બાયલા બની જઈ એકદમ દૂર નાસવા મંડી જાય છે, કોઈ પણ અકસ્માત-અગ્નિ, જળ, ધરતિકંપાદિ ભય આવી પડશે અને હાય શું થશે ! એવા વિચારથી આંખ અને મહોં અપજા બનાવી દે છે અને જાણે પોતે કેવી રીતે જીવશે, હવે શા હાલહવાલ થશે-એવા વિચારથી નકામા ભયમાં રહ્યા કરે છે, ‘અરે મરી ગયા, મરી ગયા’ એવા વિચારથી ભય પામ્યા કરે છે અને કોઈ કોઈ તો તેવા ભયથી તદ્દન સત્ત્વ વગરના થઈને જીવનનો ત્યાગ પણ કરી એસે છે, લોકોમાં પોતાની અપકીર્તિ કોઈ પણ પ્રકારે ન થાઓ એવા વિચારના ભયમાં પોતાને કરવાયોગ્ય ખાસ કામો પણ કરી શકતા નથી. આવા પ્રકારના ભયની પીડામાં પ્રાણી નિરંતર રહ્યા કરે છે અને હેરાન થાય છે. ઉપર જણાવ્યા તે સાત પુરૂષના પરિવારથી (સાત ભય) પરવરીને ભય નામનો ત્રીજો પુરૂષ અહિરંગ પ્રાણીઓમાં આનંદ-લહેર કરે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ ભજવી બતાવી તેમાં મોજ માને છે. તે આવી રીતે:—એ ભયના હુકમથી અધમ પુરૂષો લાજ શરમ મૂકીને રણક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી જાય છે,

૧ શાસ્ત્રકાર સાત પ્રકારનાં ભય વર્ણવે છે:—(૧) મનુષ્યને મનુષ્યનો ભય, (૨) મનુષ્યને હિંસક પશુનો ભય, (૩) ધનનાશ ભય, (૪) અકસ્માત ભય, (૫) જીવનચિંતા ભય, (૬) મરણ ભય, (૭) અપયશ ભય-કીર્તિનાશ ભય. આ સાત પ્રકારના ભયનું અહીં વર્ણન કર્યું છે.

દીનતા બતાવે છે, દુરમનને પગે પડે છે. વળી એ ભયની એવી શક્તિ છે કે જે આ ભવમાં એને વશ પડી જાય છે તેને તે નચાવીને પર-ભવમાં પણ એવા લાંબા કરી મૂકે છે કે તેઓ ભયંકર સંસારસમુદ્રમાં રખડે છે અને એવા કાંડા ઉતરી જાય છે કે એના પત્તો પણ ખાતો નથી. એ ભયને વળી એક પોતાના શરીરમાં રહેલી 'હીન-સત્વતા' નામની સ્ત્રી છે જે પોતાના પતિ તરફ અત્યંત પ્રેમ રાખે છે અને પોતાના કુટુંબનું સારી રીતે પોષણ કરે છે. એ પોતાની વહાલી સ્ત્રીને ભય પોતાનો શરીરથી જરા પણ વેગળી મૂકતો નથી અને એના ઉપર એ ભયને એટલો બધો પ્રેમ છે કે પોતાની વહાલી સ્ત્રી ને પાસે ન હોય તો તે મરણ પામે છે. મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પાંચ પુરુષોમાંનો આ ત્રીજો પુરુષ કોણ છે તે તારા સમજવામાં હવે આવું હશે.

*

*

*

શોક.

૪

“ભાઈ પ્રકર્ષ! પેલો ચાથો પુરુષ ત્યાર પછી જોવામાં આવે છે તેને તું ઓળખતો નથી? પેલા' નગરમાં આપણે દાખલ થવાનો વિચાર કરતા હતા તે વખતે જે આપણને મળ્યો હતો અને જેણે ચિત્ત અટવીની સર્વ વાર્તા આપણને કહી હતી તે જ આ શોક છે અને અત્યારે તે પાછો મહામોહ રાજના લશ્કરમાં જોડાઈ ગયો છે. કોઈ કોઈ કારણને મેળવી લઈને બહિરંગ પ્રદેશના લોકોમાં એ ભાઈશ્રી દીનતા ઉત્પન્ન કરે છે. રહાવે છે અને આક્રંદ કરાવે છે. જે બ્રાહ્મીઓ પોતાના વહાલાથી વિયોગ પામેલા હોય છે, મહા આપત્તિમાં પડી ગયેલા હોય છે અને જેનાથી દૂર રહેવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેવી જ બાબતો સાથે જોડાઈ ગયેલા હોય છે તેઓ જરૂર એને વશ પડી જાય છે અને તે વખતે બાપડાઓની એવી ખરાબ સ્થિતિ થાય છે કે આ શોક તેમનો મિત્ર નથી પણ મોટો ભયંકર દુરમન છે. એ પણ તેઓ સમજી શકતા નથી. એવી સાચી સમજણની ગેરહાજરીમાં એ જડ બ્રાહ્મીઓ બાપડા મોઢેથી પોક મૂકે છે, રાડો પાડે છે અને દુઃખી થાય છે. તેઓ પોક મૂકતાં મનમાં એમ માને છે કે એ શોક તેઓને તેમનાં દુઃખથી છોડાવશે, પરંતુ આ ભાઈશ્રી

૧ હીનસત્વતા: બાયલાપણું, શૂરવીરપણાનો અભાવ-એને અને ભયને છવન-સંબંધ છે. ભય એના વગર જીવી શકતો નથી, રહી શકતો નથી.

૨ તામસચિત્ત નગર વર્ણન-જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬૪. ત્યાં શોકની પ્રથમ ઓળખાણ મામા બાણેજને થઈ હતી. પૃષ્ઠ ૮૦૧ માં તે મહામોહના લશ્કરને અટવીમાં મૂકીને તામસચિત્ત પુરે આવવાનું કારણ પણ કહે છે.

તો એવા લક્ષણવાળા છે કે તે દુઃખ ઘટાડવાને બદલે ઉલટું ઘણું વધારી મૂકે છે. એથી પરિણામ એ થાય છે કે એ પ્રાણીઓનો જે સ્વાર્થ હોય છે તે તેઓ જરા પણ સાધી શકતા નથી અને ઉલટા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને એવી મૂર્છામાં પડી જાય છે કે કોઈ વાર શોકમાંને શોકમાં મૂર્છાથી આંખો મીંચી દઇને પ્રાણુ પણ છોડી દે છે. સાધારણુ રીતે પણ શોકને વશ પડીને તેઓ માથાં ફેટે છે, પોતાના વાળ ખેંચી કાઢે છે, છાતી કુટે છે, જમીનપર પછાડી ખાઇને પડે છે, મોટા ગભરાટમાં પડી જાય છે, પોતાને ગળે દોરકું બાંધીને આત્મઘાત કરવા લટકી પડે છે, નદી, સરોવર, સમુદ્ર વિગેરેમાં પડતું મૂકે છે, અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, પર્વતના શિખરપરથી ભૈરવજવ ખાય છે, ભયંકર કાળકૂટ ઝેર ખાય છે, પોતાના શરીરપર હથિયાર મારી મરવા તૈયાર થઇ જાય છે, મોઢેથી રડવા મંડી જાય છે, ગાંડાઘેલા જેવા દેખાય છે, ઘણા ગભરાટમાં પડી જાય છે, ગરીબાઇથી રાંકની જેમ બોલે છે, સાધારણુ રીતે બોલતા હોય તેથી વધારે ઝીણા કર્ણાજનક સ્વરથી બોલે છે, અંદર મનમાં તાપથી બળી જાય છે અને શબ્દ વિગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયોના સુખથી છેતરાય છે (એમને એ સુખો મળી શકતા નથી). આવી રીતે શોકને વશ પડીને પ્રાણીઓ આ ભવમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પામે છે અને મોટા દુઃખદાયી કર્મનો બંધ તે કારણે બાંધીને પરભવમાં ભયંકર દુર્ગતિ પામે છે. આવી રીતે એ શોક નામનો ચોથો પુરુષ છે તે બહિઃપ્રદેશના પ્રાણીને બહુ દુઃખ આપનાર છે તેનું સંક્ષેપમાં ભાઇ પ્રકર્ષ! મેં તારી પાસે વર્ણન કરી બતાવ્યું. વળી એ શોકના શરીરમાં ભવસ્થા^૧ નામની મહાદાઈણુ સ્ત્રી રહે છે જે શોકની પત્ની થાય છે અને એના ઘરનાં સર્વ કાર્યની એ નાયક થઇને રહેલી છે. એ ભાઇને સર્વ પ્રકારનું પોષણ આપનાર એ સ્ત્રી છે, એના વગર શોક જીવી પણ શકતો નથી અને તે કારણુને લઇને પોતાની એ ભાયાનિ શોક સર્વદા પોતાના શરીરમાં જ ધારણુ કરી રાખે છે.

* * *

બુગુપ્તસા.

૫

ત્યાર પછી તે પાંચ મનુષ્યોમાં પેલી ચપટા બેસી ગયેલા નાક-વાળી કાળા રંગની સ્ત્રી શોકની બાજુમાં બેઠેલી દેખાય છે તેને વિદ્વાન

૧ ભવસ્થા: સંસાર-આ ભવમાં અત્યંત પ્રીતિ અથવા તુચ્છ રાગ એ જ શોકનું કારણ છે. ભવપર પ્રીતિ-રાગ ન હોય તો શોક થાય જ નહિ. ગુજરાતી સંક્ષિપ્તકાર એને ભાવકના નામથી બોળાયા છે.

આચાર્યો જીગૃહ્સાના^૧ નામથી ઓળખે છે. વસ્તુસ્વરૂપ નહિ સમ-જનારા બહિરંગ પ્રદેશમાં રહેનારા પ્રાણીઓનાં મનમાં એ સ્ત્રી તદ્દન વિપરીત ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે કેવી રમત કરે છે તે ભાઈ પ્રકર્ષ! તું ધ્યાન રાખીને સાંભળ:-કોઈના શરીરમાંથી અત્યંત લોહી તથા પૃં વહેતું હોય, ઘણા કૃમિ-જીવો ખદખદતા હોય અને દુર્ગંધ ઉડતી હોય એવા શરીરને તથા એવી દુર્ગંધી તથા ખરાબ દેખાતી બીજી વસ્તુઓને જોઈને પોતે જાણે કેવાય ચોખ્ખા હોય તેમ એકદમ માથું ધુણાવવા મંડી જાય છે, નાક ચઢાવી દે છે, દૂરથી નાસવા માંડે છે, આંખો પણ બંધ કરવા મંડી પડે છે, મ્હોમાંથી ‘હું હું હું’ એવો અવાજ નાકદ્વારા કાઢે છે, ખભા ચઢાવી દે છે, મોટી પ-વિત્રતાનો ફાંકો રાખીને કપડાં સહિત તરબોળ પાણીમાં પડે છે, વારંવાર નાક છીંકે છે, અનેકવાર મુખમાંથી થુંક્યા કરે છે, રસ્તા ઉપર જતાં જરા તેનાં લુગડાંને અડી જવાય તો ગુસ્સે થઈ જાય છે અને વારંવાર સ્નાન કરે છે, અન્યની છાયા પણ પોતાનો જરાએ સ્પર્શ ન કરે એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે અને આવા ‘શૌચવાદ’ને લઈને વૈતા-ળની^૩ જેમ હેરાન હેરાન થયા કરે છે. આવી રીતે જીગૃહ્સાને વશ પડીને કેટલાક પ્રાણીઓ જાતે જ જાણે પ્રથમથી ઉન્મત્ત (ગાંડ) જેવા હોય છે અને મનના એવા એવા વિચિત્ર ખ્યાલથી વધારે ઉન્મત્ત થતા જાય છે અને તત્ત્વદર્શનથી તદ્દન રહિત હોઈને પરભ-વમાં તદ્દન અજ્ઞાનથી અભિભૂત થઈ ભયંકર સંસારરૂપ કેદખાનામાં પડે છે. આવી રીતે બહિરંગ લોકને બહુ દુઃખ દેનારી એ પાંચમી જીગૃહ્સા નામની સ્ત્રીનું મેં તારી પાસે કાંઈક વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું.”

૧ જીગૃહ્સા: કોઈ અનિષ્ઠ વસ્તુ તરફ તિરસ્કાર બતાવવો તે. વર્ણન વાંચતાં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

૨ શૌચવાદ: બાહ્ય વસ્તુનો સ્પર્શ થતાં નહાવું, કુવાનું સ્પર્શ વગરનું પાણી પીવું-એવા પ્રકારના નિયમ જેને હાલ ‘મરજદ’ કહેવામાં આવે છે તે શૌચવાદ છે. એનું લક્ષણ અત્ર યોગ્ય શબ્દોમાં ગ્રંથકર્તાએ જ પૂરતું આપ્યું છે.

૩ વૈતાળ: સ્વાભાવિક રીતે જ બહુ દુઃખી હોય છે, પવનરૂપ હોય છે અને તેને આખો વખત રખડવાનું હોય છે. એક બીજો ભાવ પણ ખેસે છે. એક શુચિચિંતા અજ્ઞાનના બ્રાહ્મણો થાય છે, તેઓ સર્વ જળાશયોને પણ અપવિત્ર ધારી ખેડમાં જાય છે, ત્યાં નિર્વાહ ન થવાથી દુઃખી થાય છે. મતલબ પોતાને હાથે દુઃખ વહોરી લેનારની દશા સૂચવે છે-આવો આશય જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સોળ બાળકો.

મ કર્મજી અને તેની સ્ત્રી રતિ અને પાસે બેઠેલા પાંચ મનુષ્યોનું અદ્ભુત વર્ણન પ્રકર્યે સાંભળ્યું. તે સર્વને બરાબર ઓળખ્યા ત્યાં તો સિદ્ધાસન આગળ ધમાલ કરી રહેલા સોળ બાળકોને એણે જોયા. જિજ્ઞાસુ ભાગેજી આ તકનો પૂરતો લાભ લેતો હતો અને મામા પણ વાતને રસે ચઢ્યા હતા. જેવું મામાએ પાંચ મનુષ્યોનું વર્ણન પૂરું કર્યું કે ભાણેજે પૂછ્યું:—

“મામા! મારી સામે પેલા સોળ છોકરાઓ રાજના બોળામાં જ્યાં ત્યાં બેસી ગયા દેખાય છે, ઘડીક વારમાં વળી તોફાની છોકરાઓની પેઠે અત્યંત ભયંકર ચેષ્ટા કરે છે, અને જેઓ ખાસ કરીને ઘણા ધમાલ કરનારા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને જેઓનો રંગ કાંઈક લાલ અને કાંઈક કાળો છે તે કોણ છે? તેઓનાં નામ પણ મને કહો અને તેઓના પ્રત્યેકના કેવા ગુણો છે તે પણ મને બરાબર ચોખવટ કરીને કહો. મને તે સાંભળવાની ઘણી ઇચ્છા છે, કારણ કે એ સોળે છોકરાઓ ઘણા વિચિત્ર લાગે છે.”

૧ ઉપર નવ નોકધાય (કધાયને ઉત્પન્ન કરનાર)નું વર્ણન થયું. મકરધ્વજને અંગે ત્રણ બેઠ અને રતિ એમ ચાર નોકધાયનો સમાવેશ કર્યો અને બાલુમાં હાસ્યાદિ પાંચ મનુષ્ય વર્ણવ્યા. છેલ્લા બે પ્રકરણોમાં એ રીતે નવ નોકધાય વર્ણવ્યા. હવે સોળ કધાય વર્ણવે છે. આ રીતે સર્વેથી ભયંકર મોહનીય કર્મવાદ્ધન મોહનીયને અંગે સ્પષ્ટ બેઠ છે તે પૂરા થશે. આ કર્મને સમજવાની બહુ જરૂર છે, એને સમજવા સાથે સંસારપ્રપંચનો મોટો ભાગ ખ્યાલમાં આવી જાય છે.

સોળ કપાય.
બાળકોનું જીવ.
સંજ્ઞા અને શક્તિ.

અનંતાનુબંધી ૪.

(૧)

વિમર્શ મામાએ જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ પ્રકર્ષ ! મોટા મોટા આ-
ચાર્ય મહાત્માઓએ અગાઉ એ સોળેને સામાન્ય રીતે ‘કપાય એવું
નામ આપ્યું છે અને સંસારમાં તે નામથી તેઓ ઓળખાય છે. હવે
એમનું વિશેષ રૂપ પણ તને સમજાવું છું તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખજે.
એ સોળમાં જે ચાર વધારે આગળ પડતાં અને મહાદુષ્ટ દેખાય છે
તે સ્વભાવથી ધણા ભયંકર છે અને તેમને અનંતાનુબંધીની સંજ્ઞા
આપવામાં આવી છે. પેલો મિથ્યાદર્શન નામનો સેનાપતિ છે તે એ
ચારે અનંતાનુબંધી નામનાં બાળકોને પોતાનાં બાળકો જેવાંજ ગણે
છે અને જાણે તે પોતે જ હોય અથવા પોતારૂપ જ તે હોય એમ
માની લે છે અને એ ચારે બાળકો પણ બહિરંગ પ્રદેશના લોકોને
મિથ્યાદર્શન સેનાપતિના ભક્તો બનાવી દે છે અને તેમ કરવામાં પો-
તાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. એના હેતુ એ છે કે જ્યાં સુધી
ચિત્તવૃત્તિ મહાઅટવીમાં એ ચાર છોકરાઓ લહેર કરતા હોય છે
ત્યાં સુધી બાહ્ય મનુષ્યો એ મિથ્યાદર્શન વચ્ચે તરફ એકચિત્ત રાખીને
અને બીજા મનુષ્યો કાંઈ સમજણ આપે તે તરફ તદ્દન બેદરકાર
રહીને ભક્તિપૂર્વક તેની ઉપાસના કર્યા જ કરે છે, તેના સેવક થઈને
રહે છે અને તેમાં સંપૂર્ણ આનંદ લે છે. આ હકીકતનું પરિણામ એ
થાય છે કે જ્યાં સુધી એ ચાર અનંતાનુબંધી બાળકો ચિત્તવૃત્તિ મહા-

૧ કવિ અટલ સંસારનો આવ એટલે લાભ જેનાથી થાય તેને કપાય કહે
છે. કપાયથી સંસારપર્યટન ઘણુંજ વધી પડે છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ
એ ચાર કપાય છે અને એ પ્રત્યેકના અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યા-
ખ્યાનાશરણીય અને સંજ્ઞાલેન એવા ચાર ચાર ભેદ હોવાથી સોળ થાય છે.

૨ અનંતાનુબંધી: સર્વથી આકરા કપાય, મિથ્યાત્વ ક્રિયતિમાં હોય છે અને
મિથ્યાદર્શનનું કારણ પણ તે જ છે. અનંતાનુબંધી કપાયવાળા મિથ્યાત્વમાં અનંત
કાળ સમજ્યા કરે છે. આ કપાય જવજવ રહે છે અને આખરે નરક ગતિનું કારણ
બને છે. એના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ કર્મઝંઝ પ્રથમ-માથા ૧૮-૨૦ મી અને
તે પરની ક્રીકા.

૩ પ્રત્યેક પ્રાણીની ચિત્તવૃત્તિ અટવી નહીં હોય છે તેથી આ વાત બરાબર
બેસતી આવે છે. જેની ચિત્તવૃત્તિમાં આ ચાર બાળકો ભીલા કરતા હોય છે તે
મિથ્યાદર્શનનો ભક્ત છે એમ સમજવું.

અટવીમાં અમન ચમન કરી રહ્યા હોય છે ત્યાં સુધી અહિરંગ મનુષ્યો ભાવપૂર્વક તત્ત્વમાર્ગને-સાચા રસ્તાને કદિ પણ પામી શકતા નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી અગાઉ મિથ્યાદર્શનના જે જે દોષો આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા છે અથવા તો મિથ્યાદર્શનને આશ્રયીને જે દોષો રહેલા છે એમ બતાવ્યું છે તે દોષો આજ પ્રદેશમાં રહેનારા (અહિરંગ) લોકોમાં આવે છે અને તેનું કારણ એ ચાર બાળકો ઘણે ભાગે બને છે.

અપ્રત્યાખ્યાની ૪. (૨)

“ એ ચાર અનંતાનુબંધી નામનાં બાળકો કરતાં જરા નાના રૂપનાં બીજાં ચાર બાળકો તેની બાજુમાં દેખાય છે તેને પરિત માણસો ‘અપ્રત્યાખ્યાની’ નામથી ઓળખે છે. એ ચાર બાળકો વળી પોતાની શક્તિના જોરથી અહિ:પ્રદેશમાં રહેલા લોકોને પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને કદાચ કોઈ તેમાંથી પાછા હકવા માંગે એટલે કે પાપમાર્ગથી ઓસરવા માંગે તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવે છે. તને એ ચારે બાળકની કેટલી વાત કરે! હુંકામાં કહું તો જ્યાં સુધી એ અપ્રત્યાખ્યાની નામનાં ચાર બાળકો ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીમાં રહેલાં હોય છે ત્યાં સુધી પ્રાણીઓ પાપથી એક તલ માત્ર પણ પાછા હડી શકતા નથી. જોકે એ બાળકોમાં અને પ્રથમના અનંતાનુબંધી બાળકોમાં એક મોટો ફેર છે અને તે એ છે કે આ બાળકો ચિત્તવૃત્તિમાં હોય તો પણ પ્રાણીઓ તત્ત્વમાર્ગને આદરે છે ખરા, અને તેને લઈને કાંઈક કાંઈક સુખ તેઓને મળે છે પણ ખરું, પણ તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો ત્યાગ જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ‘વિરતિ’ કહેવામાં આવે છે તેને આદરી શકતા નથી અને ત્યાગ ન કરવાને પરિણામે આ ભવમાં પણ તેઓ બળ્યાબળ્યા રહે છે અને અનેક પ્રકારનાં પાપોનો સમૂહ એકઠો કરીને પરભવમાં જતાં સંસારરૂપ જંગલમાં રખડી પડે છે અને ત્યાં તેઓનો થાક લાગતો નથી (અર્થાત્ છેરો આવતો નથી).

પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ૪. (૩)

“ એ ચાર અપ્રત્યાખ્યાની બાળકો પછી તેનાંથી પણ સહજ વધારે નાનાં ચાર બાળકો તેમની બાજુમાં દેખાય છે તેમને સમજી

૧ જુઓ પૃ. ૮૪૪-૮૫૮. (પ્રકરણ ૧૨ મું-ચાહુ પ્રસ્તાવ)

૨ અપ્રત્યાખ્યાની: કષાયની સુદૃઢ સાધારણ રીતે એક વરસની હોય છે; એ દેશવિરતિ ચારિત્રનો વાત કરે છે, પ્રાચે તિવ્યંચગતિનું કારણ બને છે. જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગાથા ૧૮ મી અને તે પરની ટીકા. એની બરાબર ઓળખાણ ત્યાં આપી છે.

ખાનસા પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયના નામથી પીછાને છે. જ્યાં સુધી એ ચાર આળકો આ મહામંડપનો આશ્રય કરીને રહેલાં હોય છે ત્યાં સુધી પ્રાણીઓ પાપને સર્વથા મૂકી શકતા નથી, એટલે કદાચ કેટલુંક પાપ એકું કરે છે પણ તેનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરી શકતા નથી. હકીકત એમ અને છે કે એ આળકો જ્યાં સુધી ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીમાં વિશ્વાસ કરતાં હોય છે ત્યાં સુધી પ્રાણીઓ પાપનો કાંઈક કાંઈક તો સારી રીતે ત્યાગ કરે છે, પરંતુ સંપૂર્ણપણે તેને છોડી શકતા નથી. તેને લઈને એ આળકો પણ પ્રાણીને સંતાપ કરનારા થાય છે અને પ્રાણીનું કાંઈક કાંઈક કલ્યાણ તો ભેકે એ આળકો હોવા છતાં થાય છે તેનું કારણ પ્રાણીએ કરેલ અમુક પ્રકારનો વિરતિભાવ-ત્યાગભાવ છે, પરંતુ સંપૂર્ણ લાભ મળતો નથી તેનું કારણ એ છે કે તે સર્વથા ત્યાગ કરી શકતો નથી, સર્વવિરતિ આદરી શકતો નથી.

સંજ્વલન ૪.

(૪)

“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ પ્રત્યાખ્યાની આળકોથી પણ વધારે નાનાં અને માત્ર ગર્ભ જેવડાં જ દેખાતાં ચાર આળકો તેની આજુમાં દેખાય છે તેને મહાત્મા મુનિઓ સંજ્વલનના^૧ નામથી ઓળખાવે છે. એ આળકો લીલા કરવામાં આનંદ માનનારા અને સ્વાભાવિક રીતે ઘણા ચપલ અને ચંચળ છે અને તેથી જે પ્રાણીઓ સર્વ પાપથી વિરતિ-ભાવ લઈને બેઠેલા હોય છે તેમને (સર્વવિરતિ આદરનાર સાધુઓને) પણ પોતાના કબજામાં લઈ લે છે અને વારંવાર તેમનામાં દેખાવ દઈ તેઓ સાથે ચેડા કાઢે છે અને તેવા વિશાળ હૃદયના પ્રાણીઓને પણ અનેક પ્રકારે મનમાં આહુટ્ટોહટ્ટ કરાવે છે, આથી તેમણે સર્વ પાપોનો નાશ કરવાનો જે નિર્ણય કર્યો હોય છે તેમાં દૂષણ આવી પડે છે અને આ આળકોના ભેરથી તેમના શુદ્ધ માર્ગમાં અતિચારો આવી પડે છે. ભેકે બહિરંગપ્રદેશમાં રહેલા પ્રાણીઓને એ આળકો બહુ નાના રૂપવાળાં લાગે છે તો પણ સર્વ સંસારી પ્રાણીઓને માટે

૧ પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયની મુદત સાત્રારણુ રીતે ચાર માસની હોય છે. એ સર્વવિરતિને શેકે છે અને પ્રાયે મનુષ્યગતિની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. એના સ્વરૂપ માટે પણ જુઓ સદર કર્મચંચ ગાથા ૧૮ ની ટીકા.

૨ સંજ્વલન: કષાયની ઉત્કૃષ્ટ મુદત પંદર દિવસની હોય છે, એ યથા-ખ્યાત-ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રનો અટકાવ કરે છે, પ્રાયે એ કષાય દેવગતિનું કારણ બને છે. દશાન્તસહિત સોળે કષાયનું વર્ણન પ્રથમ કર્મચંચમાં આપેલ છે. જુઓ ગાથા ૧૮ મી અને તેપરની ટીકા.

૩ અતિચાર: નિયમમાં દૂષણ. એનો કષાય ક્ષમા માગવામાં અને પશ્ચાત્તાપ મવામાં અને ભવિષ્યમાં દોષ ન કરવાના સાચા નિર્ણયમાં ક્ષમાઈ જાય છે.

એ સુંદર તો નથી જ; એનું કારણ એ છે કે એ ચારે બાળકો મોટા મોટા મુનિઓનાં મનને પણ કિંચિત્ કિંચિત્ ક્ષોભ પમાડે છે.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ પ્રત્યેક ચાર ચાર બાળકોનાં ચારે સમૂહનું મેં તારી પાસે કાંઈક વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું; બાકી એની તો થણી વિશેષ વાતો છે તે સર્વનું વર્ણન કરવાને તો કોણ શક્તિમાન થઈ શકે? વળી આગળ ઉપર કોઈ વખત મને નિરાંતે અવગણ આવશે ત્યારે કોઈ પ્રસંગ હાથ ધરીને એ સર્વનાં નામો અને તેની ખાસ હકીકત તથા દરેકની શક્તિ કેટલી છે તે વિસ્તારથી કહી બતાવીશ. એ સોળે બાળકના સંબંધમાં હાલ તને એક હકીકત કહી દેવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે એ સોળમાંથી આઠ બાળકો રાગકેસરી આગળ નાચ કરી રહ્યાં છે અને આઠ દ્વેષગર્જેદ્ર આગળ નાચ કરી રહ્યાં છે. બરાબર ધ્યાન રાખીને જોવાથી તારા અવલોકનમાં તે હકીકત આવી જશે. એમાંના જે આઠ બાળકો રાગકેસરી પાસે નાચી કુદી રહ્યાં છે અને મસ્તી તથા ધમાધમ કર્યા કરે છે તે ‘રાગકેસરી અને તેની પત્ની મૃદતાનાં બાળકો છે, અને બીજાં આઠ બાળકો દ્વેષગર્જેદ્રની પાસે વારંવાર કીડા કરતાં દેખાય છે તે મહારાજ દ્વેષગર્જેદ્ર અને તેની ભાયાં અવિવેકિતાનાં બાળકો છે. તેમને જન્મ આપનાર દ્વેષગર્જેદ્ર અને અવિવેકિતા છે અને તે બાળકો તેમના માતાપિતાને ઘણા વહાલાં છે.’ આ પ્રમાણે હોવાથી એ સોળે બાળકો મહામોહ રાજના પોતરાઓ (દીકરાના દીકરા) થાય છે એટલે તેઓ એ મહારાજના પ્રસિદ્ધ દીકરાના દીકરાઓ થાય છે તે તારા સમજવામાં બરાબર આવ્યું હશે. એ સોળે બાળકોને એમના માઆપે મોઢેં ચઢાવી એવાં તો ચીખાવલાં અને શક્તિવાળાં બનાવી દીધાં છે કે આ લોકમાં તેની શક્તિનું વર્ણન હજાર જીભોથી પણ થયું અશક્ય છે. ભાઈ પ્રકર્ષ! એ છોકરાઓની ઉદ્વેગતાઈ તો તું જો! એ બાળકો પોતાની ચેષ્ટાથી આ બીજા સર્વ રાજાઓ બેઠા છે તેમને પણ માથે ચઢી બેસે છે. આવી રીતે ભાઈ પ્રકર્ષ! મેં તારી પાસે સંક્ષેપથી ‘મહામોહ રાજના અંગત પરિવારનું વર્ણન કર્યું તે તે બરાબર લક્ષ્ય આપીને સાંભળ્યું હશે.”

૧ રાગકેસરીના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૬૩-૪ તથા મૃદતાના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૬૪.

૨ કોથ અને માન દ્વેષથી ઉત્પન્ન થાય છે અને માયા તથા ક્ષોભ ‘રાગ’થી ઉત્પન્ન થાય છે એ બાળત આ વિવેચનમાં બતાવી છે.

૩ મહામોહના અંગત પરિવારનું વર્ણન: પ્રકરણ ૧૨ થી ૨૩ થયું તે અહિં પૂર્ણ થાય છે. આવતા પ્રકરણમાં એનું લશ્કરી બળ કેટલું છે તે બતાવશે અને પણ તેના મિત્રરાજાઓ (allies) નું વર્ણન ત્યાર પછીના પ્રકરણમાં થશે. આથી મહામોહના લશ્કરી બળને બરાબર ખ્યાલ આવશે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મહામોહનું સામંતચક્ર.

મા આજે બરાબર ખીટ્યા હતા. મહામોહનો આખો અંગત પરિવાર વર્ણવી ગયા, એના ખાસ સેનાપતિ, છોકરા, છોકરાના છોકરા અને મકરંધવજપરિવાર તથા પાંચ ઘરના મનુષ્યો વર્ણવ્યા. સ્વાર પછી એ મહારાજના પોતાના લશ્કરી બળતું તેમજ તેનાં મિત્રરાજ્યોના બળતું વર્ણન કરતું રહ્યું તે પણ તે ચૂક્યા નહિ. હજી પ્રકર્ષ કાંઈ સવાલ પૂછે ત્યાં તે મામાએજ વાત આગળ ચલાવી:-

“હવે ભાઈ પ્રકર્ષ! એ મહામોહ રાજાને બેસવાના સિંહાસનની નજીક જે રાજાઓ દેખાય છે તે મહામોહ રાજાના ખાસ અંગભૂત લશ્કરીઓ-સેનાનીઓ છે તેનું વર્ણન હવે તારી પાસે સંક્ષેપમાં કરું છું તે સાંભળ:-

વિષયાભિલાષ મંત્રી.

“સ્વાર પછી રાગકેસરીની પાસે બેઠેલ જે રાજા જેવો દેખાય છે, જેણે સુંદર લલનાની સાથે બાથ લીટલી જણાય છે (સ્પર્શદ્રિયનો વિષય), મુખમાં સુગંધીવાળું સુંદર પાન ચાવી રહ્યો છે (રસદ્રિયનો વિષય), જેની આંખોઆંખો ઝણઝણાટ કરતા ભમરાઓની પંક્તિ ઉત્કટ મનોહર સુગંધીનું સૂચવન કરતી રહી હોઈ જે કમળની સુગંધીને વારંવાર લીધા કરે છે (ધ્રાણેદ્રિયનો વિષય), જે પોતાની સ્ત્રીના સુંદર મુખકમળ ઉપર પોતાની નજર અચૂકપણે નાખી રહેલો છે (ચક્ષુરિદ્રિયનો વિષય), જે બીણા, ઝાંઝર તથા કાકલી^૧ જેવાં વાજિત્રના અવાજમાં ઘણો આસક્ત થયેલો દેખાય છે (શ્રોત્રેદ્રિયનો

^૧ કાકલી: એક જાતનું વાજિત્ર છે, અમુક ઘરનો માણસ બગે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવા સારૂ એ. વાજિત્રનો ઉપયોગ ચોર લોકો ઘણો કરે છે.

વિષય) અને જે આવી રીતે પાંચે ધ્વનિયના વિષયમાં આસક્ત રહી તેને ભોગવવામાં આપી દુનિયાના સર્વ પદાર્થો જાણે પોતાની સુઠીમાં હોય એમ માનીને જ કામ લે છે તે પેલા રાગકેસરી રાજાનો મંત્રી જેની પ્રખ્યાતિ આપણે ઘણીવાર સાંભળી હતી અને જેને જેવા માટે આપણે અહીં ખાસ આવ્યા છીએ તે વિષયાભિલાષ છે.

“તને યાદ હશે કે આપણને મિથ્યાભિમાને કહ્યું હતું^૧ કે વિષયાભિલાષને પાંચ છોકરાઓ છે જેના ભેરથી એ મંત્રી આ આપી દુનિયાને પોતાને વશ કરીને રહે છે અને સર્વને પોતાની જેવા વિષય ભોગવતા બનાવી મૂકે છે. જો! તેની સાથે એ પાંચ છોકરાઓ પણ દેખાય છે. એ વિષયાભિલાષ મંત્રીએ હુકમ કરેલા^૨ જે જે પ્રાણીઓ જેવામાં આવે છે તેઓ સર્વે સ્પર્શ, રસ, સુગંધ, રૂપ અને રાગમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને એક વાર એને વશ પડી જાય છે એટલે પછી અમુક કામ કરવા જેવું છે કે નહિ તે જાણતા નથી, અમુક આખત પોતાને હિત કરનારી છે કે નુકસાન કરનારી છે તે વિસરી જાય છે, અમુક વસ્તુ ખાવા યોગ્ય છે કે તજવા યોગ્ય છે તે સમજતા નથી અને ધર્મ અને અધર્મના વિચારને તો તેઓ દેશવટો આપી દે છે. એ તો માત્ર એ પ્રેરણા કરનારા મનુષ્યોની દોસ્તીમાંજ આનંદ માને છે અને સર્વ વખત તેમાંજ રાચી માચી રહે છે અને જાણે તદ્દન જડ હોય નહિ તેમ બીજા કોઈને દેખતા નથી, બીજાને મળતા નથી, બીજાની વાત સાંભળતા નથી, અને જેવો આપણો જડ કુમાર છે તેવાજ પ્રાયે થઈ જાય છે. રસનાને ઉત્પન્ન કરનાર આ વિષયાભિલાષ જ છે એમ એના દર્શનપરથી નિર્ણય થાય છે અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરતાં એ આખત ચોક્કસ થાય છે. એનામાં ઘણી વિશાળ બુદ્ધિ હોવાને લીધે એ એકલો રાગકેસરી રાજાનું રાજ્ય અનેક ખટપટો કરીને ચલાવે છે અને એમાં એ કોઈથી જરા પણ ગાંજ્યો જતો નથી. જ્યોતિર્ગ પ્રદેશમાં રહેલા મનુષ્યો ત્યાં સુધી જ પંડિત છે અને ત્યાં સુધી જ પોતાના વ્રતોમાં દૃઢ રહી શકે છે કે જ્યાં સુધી એ વિષયાભિલાષ

૧ જુઓ પૃ. ૭૯૨.

૨ હુકમ કરેલા: વિષયાભિલાષની અસર તળે આવેલા.

૩ વિચક્ષણ અને જડ બંને ભાઈ છે, વિચક્ષણનો સાજો વિમર્શ થાય છે અને મામા ભાણેજ રસનાના મુળની શોધ કરવા અહીં આવ્યા છે-એ વાત અત્ર લક્ષ્યમાં રાખવી.

૪ આ તદ્દન બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા માટે સમજવું. એને જીતનારનું વર્ણન આગળના પ્રકરણોમાં આવશે.

મંત્રી તેઓને ઉપાડીને કોઇપણ બાબતમાં આજીવન (લેખડે) ચઢાવી દેતો નથી, પરંતુ જો એ મહાબુદ્ધિશાળી પ્રધાન કોઇપણ વખતે ચોતાની શક્તિનો પ્રયોગ બહિરંગ મનુષ્યો ઉપર આદરી ખેંસે છે એટલે એનાથી હજીય ગયેલા તેઓ તો આપડા જાણે બાળક હોય તેમ ચોતાનાં વ્રતોનો આગ્રહ છોડી દઇને અને સર્વ પ્રકારની લાજ શરમ પણ મૂકી દઇને આ લાઇસાહેબના નોકર થઇને રહે છે, તેને તાબે પડી જાય છે, તેને વશ થઇ રહે છે. અહીં જે રાજાઓ છે તે સર્વનું પ્રાણીઓ ઉપરનું જે સામ્રાજ્ય (રાજ્ય-સત્તા) છે તેને એ વિષયાભિલાષ વગર ઘણું જ વધારી મૂકે છે અને તેથી બહિરંગ પ્રદેશમાં રહેનારા પ્રાણીઓને એ અમાલ્ય હમેશા ઘણું જ દુઃખ દેનાર થાય છે, કારણ કે એ મંત્રીવરના હુકમથી આજ પ્રદેશમાં રહેલા પ્રાણીઓ પાપ કરે છે અને એવી રીતે તેઓ જે પાપ કરે છે તે પાપ તેમને આ ભવમાં અને પરભવમાં દુઃખ દેનાર થાય છે; તેથી પાપની પ્રેરણા કરનાર તે આ પ્રાણીને ખરેખર દુઃખ દેનાર છે એમ સમજવું. એ વિષયાભિલાષ નીતિના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ઘણો જ કાબેલ છે, કૃષણ વિનાના મહાન પુરુષાર્થવાળો છે, પારકા માણસોનાં મનને ભેદી નાખવાના ઉપાય બોળવાના કાર્યમાં બહુ હુશિયાર છે, મનભંગના આધિનો ઉપાય કરવામાં કુશળ છે, સર્વ હકીકતથી સંપૂર્ણ માહિતગાર છે, કોઇની સાથે લડાઇ કે સુલેહ કરાવવી હોય તો તે કામમાં પણ પ્રવીણ છે અને ટુંકામાં કહીએ તો દરેક કામમાં કુશળ અને અનેક બાબતમાં પહોંચી વળે તેવો છે. આના જોવો આખી દુનિયામાં બીજે કોઇ મંત્રી છે જ નહિ. એની ઘણી વાત શી કરવી ! સંક્ષેપમાં કહું તો રાજ્યપદ્ધતિનું કામકાજ ચલાવનાર એ મંત્રી છે લાંસુધી જ પેલા રાજાઓનું રાજ નભે છે અને એ મંત્રી વગર એ રાજાઓનાં રાજ્યમાં બધે અંધેર થઇ જાય એટલામાં તારે બધું સમજી જવું.”

પ્રકર્ષ અત્યંત આનંદમાં આવીને બોલ્યો “બહુ સારું, મામા !

ઘણું સારું, તમે તો ઘણો જ સારો નિર્ણય બતાવ્યો

બુદ્ધિનો દિકરા. અને તે વાત એટલી ચોક્કસ જણાય છે કે તલના

ફાતરાના ત્રીજા ભાગ જેટલી પણ ફરી શકે તેમ

લાગતું નથી. આપ કહો છો તેવા જ પ્રકારનો વિષયાભિલાષ મંત્રી

જણાય છે તેમાં જરા પણ શંકા કરવા જેવું હોય તેમ મને લાગતું

નથી; કારણ કે એને મેં જ્યારે પ્રથમ જોયો ત્યારે એની આકૃતિ ઉપ-

રથી જ એનામાં આપે વર્ણવ્યા તેવા સર્વ ગુણો છે એમ મારા મનમાં

આવું હતું અને આપે કરેલા તેના વર્ણનથી એ વાત બરાબર સાચી પડે છે.”

વિમર્શ—“તારા જેવા ચાલાક માણસો એક માણસને બેતાં જ તેનામાં કેટલા ગુણો છે અને કેટલા અવગુણો છે એ તેના આકાર ઉપરથી નિર્ણય કરે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. કારણ કે:-

જાયતે રૂપતો જાતિર્જાતેઃ શીલં શુભાશુભમ્ ।

શીલાદુષ્ટાઃ પ્રભાસન્તે, ગુણેઃ સત્ત્વં મહાધિયામ્ ॥

‘બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને પ્રાણીના રૂપથી એની જાતિ જણાઈ આવે છે, જાતિથી એના સારા ખરાબ વર્તનની ખબર પડી જાય છે, વર્તનથી ગુણો જણાઈ આવે છે અને ગુણથી સત્ત્વ પરખાઈ જાય છે.

“ભાઈ! તે આ મંત્રીને બેઠને તેના જ ગુણો ધ્યાનમાં લીધા છે એવું નથી પરંતુ આ સર્વ રાજાઓને બેતાં જ તે-
મોરનાં ઇંડાને થી- એમાં ક્યા ક્યા ગુણ અવગુણ છે તે તારા લક્ષ્યમાં તરવા પડતા નથી. આવી ગયું છે. તું મારી બહેન બુદ્ધિદેવીનો પુત્ર છે તેથી નિર્ણય કરતાં તને વખત ન જ લાગવો બેઠએ અને હું બાહ્યું છું કે તું મને સવાલ કરે છે એ તો એક તારી જાત-વાનપણાની નિશાની છે, મોટાને માન આપવાની ઉદાર રીતિ છે અને તારી એક પ્રકારની મહત્તા છે.”

ભોગ તૃષ્ણા.

પ્રકર્ષ—“ઠીક મામા! ઠીક, એ મંત્રીની પાસે ‘મુગ્ધ ચક્ષુવાળી લલના બેઠી છે તે એની સ્ત્રી જેવી જણાય છે તેનું નામ શું છે અને તે કેવી છે તે આપ મને બરાબર જણાવો.”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ ભોગતૃષ્ણાના નામથી ઓળખાય છે, એના સર્વ ગુણો એના પતિ વિષયાભિલાષને બરાબર મળતા છે. મોહરાયના લડવૈયાઓ.

“વળી એ મહામંત્રીની આબુઆબુમાં તથા આગળ અને પાછળ રાજા જેવાં કપડાં પહેરીને જે પુરૂષો ઊભેલા દેખાય છે અને જેઓએ

૧ ભોગતૃષ્ણામાં મુગ્ધતા એટલે બેવકુફાઈ અને સાદાઈ બને હોય છે તેથી આ વિશેષણ તેને બરાબર યોગ્ય છે.

પોતાનાં મસ્તકો મંત્રીને નમાવ્યાં છે તે દુષ્ટાભિસંધિ વિગેરે મોટા લડવૈયાઓ છે અને તેઓ સર્વે મોહરાજના ખાસ અંગત સેનાનીઓ છે. એ સર્વ સેનાનીઓ મહામોહ રાજને ઘણા વહાલા છે, રાગ-કેસરીના માનીતા છે અને દ્વેષગળેન્દ્રની સેવામાં સર્વે વખતોવખત હાજર રહે છે. વિષયાભિલાષ મંત્રી જેવો હુકમ કરે કે તેઓ સર્વ અથવા જેનો ખપ હોય તે રાજ્યની સેવામાં પ્રવર્તવા મંડી જાય છે અને તેનો હુકમ થતાં સુધી તે કામમાંથી જરા પણ પાછા હઠતા નથી. આજ્ઞ લોકમાં રહેનાર પ્રાણીઓને હલકા પ્રકારની પીડા કરનાર જે જે અંતરંગના રાજઓ છે તે સર્વ પણ આ રાજઓમાં જ છે અને તે આ (તુખ્યા) વેદિની પાસે બધા આવીને બેઠેલા છે તેમને તું ભેદ લે. વળી આજ્ઞ લોકમાં હલકા હલકા ઉપદ્રવ કરનાર કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ છે અને કેટલાંક બાળકો પણ છે તે સર્વ એ રાજની વચ્ચે આવીને રહેલા છે તે જોવાથી બરાબર દેખાઈ આવે છે. તે એટલા બધા છે કે તેમની સંખ્યાનું માપ પણ થઈ શકે તેમ નથી, તો પછી તે સર્વનું નિવેદન તો કેવી રીતે કરી શકાય? તે સર્વમાં જે અગત્યના પરિચારભૂત હતા તેમની હકીકત મેં તને ટુંકમાં કહી સંભળાવી છે. એ સર્વ રાજ જેવા દેખાય છે તે મોહરાજના સેનાનીઓ છે.”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મહામોહના મિત્રરાજઓ. (Allies)

માએ મહામોહ રાજનો પરિવાર બતાવી આપ્યો, મોહરાજના પુત્ર રાગકેસરીના મંત્રી વિષયાભિલાષને અને તેની સ્ત્રીને ઓળખાવ્યા, એના મોટા લશ્કરી બળનો ખ્યાલ આપ્યો. એ ઉપરાંત મોહરાજના મિત્રરાજઓ કેટલાક હતા તે સર્વ ત્યાં હાજર હતા. તેની ઓળખાણ કરાવતાં મામાલાએજ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ:—

૧ પૃષ્ઠ ૫૭૨ (પ્ર. ૩ પ્ર. ૨૧) માં રૌદ્રચિત્રપુરના વર્ણનમાં ત્યાંના રાજ વરીકે આ દુષ્ટાભિસંધિનું વર્ણન આપી ગયું છે તે જુઓ.

પ્રકર્ષ—“મામા ! આપે વેદિકાની અંદર રહેલાઓનું વિવેચન તો ઠીક કર્યું. હવે એ વેદિકાના દરવાજાની બહાર બીજા સાત રાજાઓ દેખાય છે જે સર્વે મોટા વિશાળ મંડપમાં બેઠેલા છે, જે દરેકની સાથે વળી જૂદો જૂદો નાનો મોટો પરિવાર છે અને જેઓનાં રૂપ ગુણો પણ સ્પષ્ટ જૂદા જૂદા પ્રકારના જણાય છે તે સર્વ રાજાઓનાં શું શું નામો છે અને પ્રત્યેકના શું શું ગુણો છે તે મને સમજાવો.”

મોહરાયના બહિર્ભૂત સેનાનીઓ.

સાત રાજાઓ અને તેમનો પરિવાર.

વિમર્શ—“એ સાતે મોટા રાજાઓ છે અને મહામોહ રાજાના લશ્કરમાં બાહ્ય લશ્કરીઓ છે એટલે તેઓનો સમાવેશ મહામોહના લશ્કરમાં થાય છે, પણ તે મહામોહના અંગીભૂત સેનાનીઓ નથી, બહારથી મદદ આપવા માટે આવેલા ભાયાત રાજાઓ જેવા છે.

જ્ઞાનસંવરણ.

૧

“એ રાજાઓમાં સર્વથી પ્રથમ રાજા જે દેખાય છે અને જે પાંચ મનુષ્યોથી પરવરેલ છે તે ઘણો જાણીતો મહારાજા છે અને જ્ઞાનસંવરણના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. એનામાં એટલી જબરી શક્તિ છે કે તે જાતે તો અહીં રહે છે છતાં પોતાની શક્તિથી બાહ્ય પ્રદેશમાં રહેલા પ્રાણીઓને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ વગરના એકદમ અંધ બનાવી મૂકે છે, એટલે લોકોની સમજણ—વિચારણા—દીર્ઘદષ્ટિ વિગેરે સર્વ બહેરી કરી મૂકે છે. એ રાજા ગાઢ અજ્ઞાનઅંધકાર વડે લોકોને મુંઝવી નાંખે છે તેથી શિષ્ટ લોકો એને મોહનું ઉપનામ પણ આપે છે.

દર્શનાવરણ.

૨

“ત્યાર પછી બીજો રાજા જેની આબુખાબુ નવ મનુષ્યો બેઠેલા

૧ મતિજ્ઞાનાવરણ, ક્રિતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવ-જ્ઞાનાવરણ અને કેવળજ્ઞાનાવરણ (કર્મગ્રંથ પ્રથમ ગાથા ૪ થી ૯ સુધી ઠીકા જુઓ). જ્ઞાન આત્મિક ગુણ છે. આ રાજા તેના ઉપર આવરણ કરે છે તેથી પ્રાણીનો આંતર પ્રકાશ ઘટતો જાય છે. એના પાંચ પ્રકાર બહુ સમજવા યોગ્ય છે.

૨ દર્શનાવરણીય કર્મની નવ પ્રકૃતિ છે: અક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદ-ર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ; નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્ર-ચલા, પ્રચલાપ્રચલા, અને ચિહ્નહિ (કર્મગ્રંથ પ્રથમ-ગાથા ૧૦ મી). હજી પાંચ નિદ્રાના પ્રકાર છે. દર્શન એટલે જોવું. એ પણ જ્ઞાનની પેઠે આત્માનો ગુણ છે અને તેનાપર હજાર રાજા આવરણ કરે છે. પાંચ નિદ્રાને સ્ત્રી રૂપક આપ્યું છે અને ચાર પ્રકૃતિને પુરુષાકાર આપ્યા છે.

દેખાય છે તેનું નામ દર્શનાવરણ છે. એ નવ મનુષ્યોમાં જે પાંચ સુંદર સ્ત્રીઓ દેખાય છે તે પોતાની શક્તિવડે આખી દુનિયાને ઉઘટી કરી મૂકે છે અને તેની પાસે જે ચાર પુરુષો ઊભેલા જણાય છે તેના ભેરથી એ આખી દુનિયાને તદ્દન અંધ બનાવી મૂકે છે.

વેદનીય.

૩

“ભાઈ પ્રકર્ષ ! ત્યાર પછી ‘એ માણસના પરિવારયુક્ત રાજ દેખાય છે તે વિખ્યાત પુરુષાતનવાળો વેદનીય નામનો રાજ છે. એમાંનો પ્રથમ પુરુષ દુનિયામાં સાતાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે, તે સર્વ દેવમનુષ્યાદિને અનેક પ્રકારના આનંદ કરાવે છે અને ત્રણ જીવનને લહેરથી હસતા કરી મૂકે છે જ્યારે તેની સાથે બીજો પુરુષ દેખાય છે તે અસાતાના નામથી દુનિયામાં ઓળખાય છે અને તે સર્વને અનેક પ્રકારના સંતાપ કરે છે, દુઃખ આપનાર થાય છે.

આયુષ્ય.

૪

“ભાઈ ! ત્યાર પછી મોટાં નાનાં ચાર છોકરાંના આકારવાળા માણસોથી પરવરેલો રાજ તારા જોવામાં આવે છે તેને દુનિયાનાં સર્વ માણસો આયુષ્યના નામથી ઓળખે છે તે પ્રત્યેક ભવમાં તે છોકરાં-ઓનાં તેજ વડે સમયનો નિર્ણય કરી આપે છે, એટલે તે તે ભવમાં પ્રાણીઓને રહેવાની સ્થિતિનું પ્રમાણ કરી આપે છે.

નામ.

૫

“ત્યાર પછી ભદ્ર ! જે ઐતાળીશ મનુષ્યોના પરિવારથી પર-

૧ વેદનીય કર્મના એ ભેદ છે: સાતા અને અસાતા (પ્રથમ કર્મક્રમ ગા. ૧૨ મી). વેદનીય કર્મ સુખદુઃખ(સારીરિક)નો અનુભવ કરાવે છે.

૨ આયુઃ કર્મના ચાર ભેદ છે: દેવગતિઆયુષ્ય, મનુષ્યઆયુષ્ય, તિ-ર્થઆયુષ્ય અને નારકઆયુષ્ય, (પ્ર. કર્મ. ગા. ૨૩ મી), પ્રત્યેક ગતિમાં કેટલો વખત જીવતું તે મુકર કરવાનું કાર્ય આ રાજના હાથમાં છે.

૩ ગતિ, ભતિ, શરીર, હાંપંગ, બંધન, સંધાતન, સંધયણ, સંસ્થાન, વર્ણ, મંથ, રસ, સ્પર્શ, અનુપૂર્વા, વિહાયોગતિ (એ ચૌદ પિંડપ્રકૃતિ). ૧૪

પરાધાત, હસાસ, આતપ, હલોત, અગ્રહધુ, તીર્યકર, નિર્માણ, હપધાત (એ આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ) ૮

તસ, ખાદર, પયાસા, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સૌભાગ્ય, સુસ્વર, આદેય, જશ (એ ત્રસદશક) અને તેથી લલટા સ્થાવર, સુક્ષ્મ, અપર્વાસા, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભાગ્ય, દુઃસ્વર, અનાદેય, અપર્વાસ (એ સ્થાવરદશક). ૨૦

એવી રીતે ૪૨ પ્રકૃતિ નામકર્મની યદ્ય. એના વર્ણન માટે જુઓ પ્રથમ કર્મ-ક્રમ. વિસ્તારથી પિંડ પ્રકૃતિના ભેદો ગણતાં તેના ૧૦૩ ભેદ થાય છે.

વરેલો રાજ દેખાય છે તેનું નામ નામ છે અને તે પણ ઘણો જ પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે અને બહુ બળવાન છે. એની પાસે જે માણસો છે તેના જોરથી સ્થિર અને ચર સર્વ પ્રાણી વર્ગને એ એટલી જાતની વિરુદ્ધતાઓ આપે છે કે તેનું વર્ણન કરવું લગભગ અશક્ય છે. તમે આ દુનિયામાં જોતા હશે કે કેટલાક પ્રાણીઓને દેવ બનાવવામાં આવે છે, કેટલાકને મનુષ્ય બનાવવામાં આવે છે, કેટલાકને નારક બનાવવામાં આવે છે અને કેટલાકને પશુનું રૂપ ધારણ કરાવવામાં આવે છે (એ ગતિ નામકર્મનું પરિણામ છે), કેટલાક એક જે ત્રણ ચાર અથવા પાંચ ઇંદ્રિયો ધારણ કરે છે (એ જાતિ નામકર્મનું પરિણામ છે) તથા જૂદા જૂદા પ્રકારનાં શરીરોમાં આવીને રહે છે (એ શરીર નામકર્મનું પરિણામ છે), વળી તેના પ્રભાવથી પ્રાણીઓને જૂદા જૂદા પ્રકારનાં શરીર સાથે નવા નવા પુદ્ગલોનો સંબંધ કરે છે (બંધન નામકર્મનું પરિણામ છે) અંગોપાંગો થાય છે (એ ઉપાંગ નામકર્મનું પરિણામ છે), તેઓને શરીરસંબંધી સંઘાતન^૧ કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયેલા જોવામાં આવે છે (એ સંઘાતન નામકર્મનું પરિણામ છે), તેઓ જૂદા જૂદા પ્રકારના સંઘયણો ધારણ કરે છે (એ સંઘયણ નામકર્મનું પરિણામ છે), તેઓ જૂદા જૂદા પ્રકારના સંસ્થાનવાળા^૨ દેખાય છે (એ સંસ્થાન નામકર્મનું પરિણામ છે), તથા પ્રાણીઓ રૂપમાં, ગંધમાં, રસમાં અને સ્પર્શમાં જૂદા પડે છે (એ વર્ણાદિ ચતુષ્ક નામકર્મનું પરિણામ છે), પ્રાણીઓ ભારે હળવાપણામાં પ્રમાણોપેત, ન્યૂન કે અધિક હોય છે, (એ અશુદ્ધિ નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), કેટલાક પોતાના શરીરથી જ અથવા અંગોથી જ દુઃખ ખમનારા થાય છે (એ ઉપઘાત નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), કેટલાક ગમે તેવા બળવાનની સામે પણ ફતેહમંદ થઈ શકે છે (એ પરાજાત નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), પોતપોતાને યોગ્ય સ્થાને જઈને જન્મ ધારણ કરે છે (એ અનુપૂર્વી નામની પિંડ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), કેટલાક શ્વાસોશ્વાસ લેવા વિગેરે તંદુરસ્તીની આબતમાં ઘણા સુખી હોય છે અને શરીરે સ્વસ્થ હોય છે (એ ઉચ્ચ્વાસ નામની પ્રત્યેક

૧ સંઘાતન: ઔદારિક વિગેરે શરીરોના પુદ્ગલોને ફેલાવાની પેઠે એકઠા કરવા તેનું નામ સંઘાતન કહેવામાં આવે છે (પ્ર. ક. ચં. આ. ૩૬).

૨ સંઘયણ: હાડકાના સમૂહની ગોઠવણ તે સંહત-સંઘયણ કહેવામાં આવે છે.

૩ સંસ્થાન: શરીરની અનુક પ્રકારની આકૃતિ હોવી તો સંસ્થાન કહેવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), કેટલાક પોતે શીતળ શરીરવાળા હોવા છતાં
 પર પ્રાણીઓ ઉપર પોતાનાં કિરણોથી તાપ સારી રીતે લગાવી શકે
 છે (એ આતપ નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), કેટલાક પો-
 તાનાં શાંત કિરણો ચોમેર ફેલાવી સર્વત્ર શાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે (એ
 ઉદ્યોત નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે—ચંદ્રકિરણો એનું દર્શાવત
 છે), કેટલાકની ચાલ ઘણી મુંદર હોય છે અને કેટલાકની ઊંટ જેવી
 હોય છે (એ શુભ અથવા અશુભ વિહ્વાયોગતિ નામની પિંડ પ્રકૃતિનું
 પરિણામ છે), કેટલાક પ્રાણીઓ ત્રસ (બેથી પાંચ ઇંદ્રિયવાળા)
 થાય છે ત્યારે કેટલાક સ્થાવર (એક ઇંદ્રિયવાળા) થાય છે, કેટલાક
 પ્રાણીઓનાં શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાય નહિ તેવા સૂક્ષ્મ થાય છે ત્યારે
 કેટલાકના આદર (ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાય તેવા) થાય છે, કેટલાક
 પોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂરી કરી પર્યાપ્ત કહેવાય છે જ્યારે કેટલાક
 તે પૂરી કરી શકતા નથી તેવી સ્થિતિમાં તેઓ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે,
 કેટલાક જીવો પોતપોતાના જૂદાં જૂદાં શરીરવાળા (પ્રત્યેક) થાય છે
 ત્યારે કેટલાક અનંત જીવોને રહેવા યોગ્ય એક સાધારણ શરીરવાળા
 (સાધારણ) થાય છે, એટલે એક સાધારણ શરીરમાં અનંત જીવો સાથે
 રહે છે, કેટલાકનાં દાંત હાડકાં વિગેરે સ્થિર (સ્થિર નામકર્મથી) થાય
 છે ત્યારે જીહ્વા, પાપણુ વિગેરે અસ્થિર (અસ્થિર નામકર્મથી) થાય છે,
 કેટલાકનો નાભિ ઉપરનો ભાગ મુંદર થાય છે (શુભ) જ્યારે કેટલાકનો
 નાભિ નીચેનો ભાગ અપ્રિય થાય છે (અશુભ), કેટલાક સૌભાગ્ય-
 શાળી હોય છે તેથી જ્યાં જાય ત્યાં પૂજા પ્રતિષ્ઠા પામે છે ત્યારે કેટ-
 લાક તેથી ઉલટી રીતે તદ્દન દુર્ભાગી હોય છે, તેથી તે જને ત્યાં જાય
 તેને ત્યાં ધાડ પડે છે અને બેસે ત્યાં જમીન ખોદવી પડે છે એટલે
 દરેક સ્થળે અપમાન પામે છે તેવા કમનસીબ હોય છે (સુભગ ને
 દુર્ભગ), કેટલાકનો સ્વર એવો મધુર હોય છે કે તે ભાવણુ કરે ત્યારે
 અથવા વાતો કરે ત્યારે સર્વને પ્રિય લાગે છે જ્યારે કેટલાક બોલવામાં
 તદ્દન કઠોર હોય છે, (સુસ્વર ને દુસ્વર) કેટલાકનાં વચનો દેશાંતરોમાં
 પણ માનનીય થઈ પડે છે ત્યારે કેટલાકનાં વચનો પોતાના ઘરમાં
 પણ આદરણીય થતાં નથી (આદેય અને અનાદેય કર્મ) કેટલાકની

૧ અહીંથી ત્રસદશક અને સ્થાવરદશકના ભેદો અસ્પષ્ટ રહેવાને લઈ
 લીધા છે. એના વિવેચન માટે જુઓ પ્રથમ ક. ગ્રંથ ગા. ૨૬-૨૭.

૨ પર્યાપ્તિ છ છે: આહાર, શરીર, ઇંદ્રિય, આસોઆસ, ભાષા અને મન એ
 પાંચ એકેંદ્રિયને ચાર, બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળાને પાંચ તથા સંજ્ઞાને છ પર્યાપ્તિ
 હોય છે. (જુઓ નવતત્ત્વ ગાથા ૫ મી).

ક્રીડિતિ સર્વત્ર દેલાય છે અને દરરોજ વધતી રહે છે જ્યારે કેટલાકની આબરૂને બદલે ગેરઆબરૂ વધારે દેલાય છે (યશ ને અપયશ), કેટલાકનાં શરીરનાં અંગોપાંગ જ્યાં ભેદ્ય એ ત્યાં ચોગ્ય રીતે ગોઠવાયલાં હોય છે. (નિર્માણ નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે), વળી આ દુનિયામાં કોઈ કોઈ મહાત્મા પુરૂષો તીર્થંકર થાય છે જેમનાં ચરણકમળો નમન કરી રહેલા દેવતાઓના મુગટોની શ્રેણીથી પૂજતાં હોય છે અને જેઓ આ સંસારને ભેદી તેનો અંત પામે છે (એ તીર્થંકર નામની પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પરિણામ છે)—આવી આવી જે અનેક પ્રકારની રચના જગતમાં થાય છે, જૂદા જૂદા પ્રકારની ગોઠવણો સારી ને ખરાબ થાય છે તે સર્વ આ નામ નામનો મહાઅળવાન મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યોનાં પરાક્રમથી ચારે તરફ દેલાવે છે.

ગોત્ર.

૬

“ભાર પછી ભાઈ પ્રકર્ષ ! તેની આગળ જે એક રાજ બેઠેલ દેખાય છે, જેની પાસે એ આત્મીય પુરૂષો બેઠેલા છે તે તું જો. તેમાં એક તો ઉચ્ચ ગોત્ર છે અને બીજો નીચ ગોત્ર છે. એ રાજાને આ દુનિયામાં ગોત્રના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને પ્રાણીઓને સારા અથવા ખરાબ ગોત્રવાળા બનાવવાનું કારણ એ મહારાજ અને છે.

અંતરાય.

૭

“ભાર પછી સાતમો રાજ દેખાય છે જેની આજુબાજુ પાંચ મનુષ્યો જાણે તેનાં પોતામય હોય તેવા દેખાય છે તે પણ જબરો પરાક્રમી છે અને તે આ દુનિયામાં અંતરાયના નામથી ઓળખાય છે. એ રાજ બાહ્ય પ્રદેશમાં રહેલા મનુષ્યોને પોતાની શક્તિના ભેરથી દાન આપવા દેતો નથી, ભોગ ઉપભોગમાં કોઈ વસ્તુ લેવા દેતો નથી, કોઈ વસ્તુઓનો લાભ થવા દેતો નથી અને પ્રાણીમાં ભેર હોય તો પણ તેનો ઉપયોગ ન થઈ શકે તેવી કંક્રાડી સ્થિતિમાં તેને મૂકી દેવાનું કામ કરે છે.

૧ ક્રીડિતિ દિગંત પર્વત જાય છે, જ્યારે ચશ પોતાના નાના વર્તુળમાં રહે છે.

૨ ગોત્રકર્મેની બે પ્રકૃતિ છે: ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર.

૩ આ અંતરાય કર્મેની પાંચ પ્રકૃતિ છે: દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, લેખાંતરાય, (કોઈવાર વપરાશમાં લેવાની વસ્તુને ભોગ્ય વસ્તુ કહે છે), ઉપભોગાંતરાય (વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાની વસ્તુને ઉપભોગ્ય કહે છે) અને વીર્યાંતરાય.

“માઇ પ્રકર્ષ ! આવી રીતે એ સાતે રાજાઓ સંબંધી સંક્ષેપમાં હકીકત તને કહી સંભળાવી, બાકી એ પ્રત્યેકની શક્તિ કેટલી છે અને કેવાં કેવાં કામો કરી શકે તેવા છે તે સંબંધી જો વિસ્તારથી વાત કહેવા માંડું તો તો મારું આખું જીવન જ પૂરું થઇ જાય એટલી તેઓ સંબંધી વાતો છે.”

મામાના આવા ગંભીર શબ્દો સાંભળીને પ્રકર્ષને મનમાં ઘણો આનંદ થયો અને બોલવા લાગ્યો, “મામા ! તમે બહુ સાંકડું ક્યું ! એ સર્વ રાજાઓનું વર્ણન કરીને તમે મને આજે મોહના પાંજરામાંથી છોડાવી મૂક્યો એમ હું માનું છું.”

સાત રાજાઓને અંગે પ્રકર્ષનો ગંભીર પ્રશ્ન.

પુલાસાપૂર્વક મામાનો વિચારણીય જવાબ.

સુખ્ય અને અંતર્ગત ધર્મોની પ્રધાનતા-ગૌણતા.

મામાનો ઘણો ગંભીર પુલાસો સાંભળીને પ્રકર્ષને ઘણો હર્ષ થયો, એને જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા વધતી ગઇ અને તેણે હર્ષ-પૂર્વક મામાને પૂછ્યું “મામા ! મારા મનમાં એક શંકા રહેલ છે તે જો આપશીની રજા હોય તો પૂછીને તેનો નિર્ણય કરી લઉં.”

ભાણુજનો આવો પ્રશ્ન સાંભળીને મામા વિમર્શો તેના તરફ ઘણો સંતોષ બતાવ્યો અને તેને જે કાંઇ શંકા હોય તે ખુશીથી પૂછી લેવાની આજ્ઞા કરી, એટલે પ્રકર્ષે પૂછ્યું “મામા ! તમે જે સાતે રાજાઓનું વર્ણન કર્યું તેઓના સંબંધમાં મને એક ઘણી નવાઇ ઉપજે તેવી હકીકત દેખવામાં આવી છે અને તે એ છે કે મંડપમાં બેઠેલા એ રાજાઓને જ્યારે ધારી ધારીને જોઈં છું ત્યારે તે પ્રત્યેકનો પરિવાર મારા જોવામાં આવતો નથી, વળી જરા વધારે બારિકાથી એના પરિવારને જોઈં છું ત્યારે તે રાજાઓ જોવામાં આવતા નથી અને તમે

૧ એક કર્મના વિષય પર વિચાર કરતાં જીવન પૂરું થઇ જાય તે ખરેખરી વાત છે. કર્મના સિદ્ધાંત જૈન સાહિત્યમાં બહુ વિસ્તારથી વૈજ્ઞાનિક નજરે અર્થ-યોગ્ય છે. એના ખાસ ગ્રંથો કર્મગ્રન્થ, કમ્પપચડી અને પંચસંગ્રહ છે. તદુપરાંત સિદ્ધાંત અને પ્રકરણના લગભગ દરેક ગ્રંથમાં એ સંબંધી વાતો આવે છે. જૈન યોગની વિચારણામાં પણ કર્મના બંધ ઉદયના વિચારો અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. શુદ્ધસ્થાનમાં કર્મનો જ વિચાર છે અને જીવાદિ નવ પદાર્થો જો તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે એમ કહ્યું છે ત્યાં પણ કર્મની વાત અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. કર્મનો વિષય સમજાવો એટલે જૈન દર્શનના જ્ઞાનની ચાવી પ્રાપ્ત કરવી એમ સમજવું.

૨ બન્ને એકી વખતે દેખાતા નથી : રાજાને જોઈં છું તો પરિવાર દેખાતો નથી, પરિવારને અવલોકીને જોઈં છું તો રાજા દેખાતો નથી.

ન્યારે ઉપર વર્ણન કર્યું ત્યારે તો તે દરેકનાં નામો તથા ગુણો જૂદાં જૂદાં બતાવ્યાં હતાં, તેથી રાજાએ અને તેમનો પરિવાર જૂદો હોય એમ મને લાગ્યું હતું. ત્યારે એ હકીકત વાસ્તવિક રીતે કેમ છે તે આપ મને બરાબર સ્પષ્ટ કરીને સમજાવો.”

વિમર્શી મામાએ જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ! આ બાબતમાં તારે જરા પણ વિસ્મય પામવા જેવું નથી. જેમ તું એકી સાત રાજાનું સામાન્ય વખતે એ (નાયક અને તેના પરિવાર)ને દેખી ન્ય વિશેષ સ્વરૂપ શકતો નથી તેમ જ બીજો કોઈ પણ અહીં એકી વખતે બેને દેખી શકે એવો નથી; કારણ કે એ બંનેને જાણનાર જે હોય છે તેઓ જાણે જ છે કે એકી સાથે-એક વખતે તે બંને હોતા નથી, પણ તે વખતે મનમાં એવો ભાવ થાય છે કે બીજા પણ છે. દાખલા તરીકે કોઈ પણ પ્રકારના આવરણ વગરના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞ કેવળીઓ પણ એ રાજા અને તેમનો પ્રત્યેકનો પરિવાર એક સમયે એક સાથે નથી એ પ્રમાણે જાણે છે; એનું કારણ એ છે કે એ સાતે રાજાઓ (જેને વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે) 'સામાન્ય રૂપે છે અને એમનો પરિવાર છે તે વિશેષ રૂપે છે. આથી તારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે અવયવને ધારણ કરનાર (અવયવી) તે અહીં સામાન્ય છે અને તેના અવયવો વિશેષ રૂપ છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો એ સાતે રાજાઓને અંશીઓ-અંશો ધારણ કરનારા અથવા અંશવાળા કહેવાય ત્યારે એના પરિવારને અંશ કહેવાય. એમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવા જેવી હકીકત એ છે કે સામાન્ય અને વિશેષ બંને કોઈ પણ પ્રાણીને એકી વખતે જ્ઞાનગોચર થઈ શકતા નથી, કારણ કે તેવી રીતે એકી વખતે જ્ઞાનગોચર ન થવું એ સામાન્ય અને વિશેષની ખાસ પ્રકૃતિ છે-તેનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બંને એકી વખતે એક જ સાથે જ્ઞાનનો વિષય ન થાય; એ બંનેમાં દેશથી અથવા કાળથી અથવા તો સ્વભાવથી જરા પણ કોઈ-પણ પ્રકારનો ભેદ નથી, કારણ કે બંને તાદાત્મ્ય રૂપે-એક રૂપ સાથે રહે છે, તેથી હે ભાઈ! તે બંને તને એક રૂપ જ દેખાય છે. એક દાખલો હું તને બતાવું તો તેથી તારા લક્ષ્યમાં આ હકીકત બરાબર આવી જશે તે તું ધ્યાન રાખીને સમજી લે.

૧ ન્યાયની પરિભાષામાં એને જાતિ કહેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય લોકમાં એને Genus કહેવામાં આવે છે.

૨ ન્યાયની પરિભાષામાં એને વ્યક્તિ કહેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય લોકમાં એને Species કહેવામાં આવે છે.

“એક જંગલ છે. તેમાં ધાવડા,^૧ આંખા અને ખદિર (ખેર) નાં ઝાડો છે. હવે ઝાડથી ભેદ પારે-જૂદા પડે એવા ત્યાં કયા સામાન્ય વિ- ધાવડા આંખા કે ખદિર છે? અને ધાવડા આંખા શેષનું સ્વરૂપ. અને ખદિર વગર ત્યાં કયાં ઝાડ છે તે પણ વિચારી ને. બન્ને વાત એક જ છે, પણ એક વખત ઝાડ રૂપ સામાન્ય ઉપર લક્ષ્ય છે અને બીજી વખત ધાવડા આદિ વિશેષ પર લક્ષ્ય છે.” એક બીજો દાખલો વિચારીએ: શ્રુતસ્કંધ વગર^૨ અધ્યયન હોવાનો સંભવ નથી અને અધ્યયન વગર શ્રુતસ્કંધ નથી. માત્ર વાત એટલી છે કે એકી વખતે બન્નેને ભેદ શકાતા નથી માટે તે દેખાતા જ નથી એમ નહિ પરંતુ જૂદા જૂદા વખતની અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈને વાત કરીએ તો તેઓ દેખી શકાય છે. મતલબ એક વખતે બે ભેદોએ તો એક જ જણાય છે, પણ જૂદે જૂદે વખતે પ્રથમ જણાય છે, પણ એક વખતે બન્ને દેખાતા નથી. એક

૧ ધવ પ્રસિદ્ધ છે, એને મોટાં પાંદડાં થાય છે.

૨ ખદિરને મોટાં પાંદડાં હોય છે તેનાં પતરાળાં (પાતળ) બને છે.

૩ ખદિરમાં ખદિરપણું અને વૃક્ષપણું બન્ને રહેલાં છે તેમ ધવમાં ધવપણું અને વૃક્ષપણું, આમ્રમાં આમ્રપણું અને વૃક્ષપણું, વડમાં વડપણું અને વૃક્ષપણું—આવી રીતે દરેક વૃક્ષમાં આવા બે બે ધર્મો રહેલા છે. તેમાં વૃક્ષપણું દરેકમાં છે અને ખદિરપણું ખદિરમાં, ધવપણું ધવમાં, આમ્રપણું આમ્રમાં, વડપણું વડમાં એ એકેકમાં જૂદું જૂદું રહેલું છે. આમાં વૃક્ષપણું સામાન્ય ધર્મ કહેવાય છે અને ખદિરપણું, ધવપણું વિગેરે વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે. આ સંબંધી જ્યારે વિચારીએ ત્યારે જણાય છે કે ખદિરાદિપણું વૃક્ષપણાને છોડીને રહેલું નથી તેમજ વૃક્ષપણું પણ ખદિરાદિપણાને છોડીને રહેલું નથી. હવે જ્યારે એક ધર્મનો મુખ્યપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બીજા ગૌણપણે ટંકાયેલા રહે છે. જેમકે એક ખામમાં ખદિરાદિ વૃક્ષો રહેલાં છે તેમાં જ્યારે વૃક્ષપણા રૂપ ધર્મનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે આ વૃક્ષ આ વૃક્ષ આ વૃક્ષ એમ સઘળાંની વૃક્ષપણામાં સમાપ્તિ થાય પણ ખદિરપણાદિ તરીકે કોઈ જૂદું ન થાય. તેમજ ખદિરપણું વિગેરે ધર્મનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે આ ખદિર, આ ધવ, આ આમ્ર, આ વડ, વિગેરેમાં સમાપ્તિ થાય પરંતુ આ સિવાય કોઈ એકાદે ખાસ વૃક્ષ તરીકે જ જૂદું ન પડે—આમ જો કે હરકોઈ વખતે બન્ને ધર્મો દરેકમાં રહેલા છે છતાં એકને મુખ્ય તરીકે જ્યારે વિચારવામાં આવે ત્યારે બીજા ધર્મ ગૌણપણે રહે છે અને બીજાને જ્યારે મુખ્યપણે વિચારવામાં આવે ત્યારે પ્રથમનો ગૌણપણે રહે છે. એકી વખતે બે ધર્મો ખ્યપણે ન હોય.

૪ શ્રુતસ્કંધ: અનેક અધ્યયનોનો સમુદાય. આપણે અત્યારે ભેદોએ તો પુસ્તક વગર પ્રકરણો નહિ અને પ્રકરણો વગર પુસ્તક નહિ.

ઉપર ધ્યાન હોય ત્યારે ખીન્ને નથી એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે ખહુ દૂરથી તમે જંગલ સામે નજર કરતા હો તો તમને ઝાડો દેખાશે, વૃક્ષોની ઘટા દેખાશે, પણ તેમાં ધાવણ, આંખા કે ખદિર દેખી શકાશે નહિ અને તમે તેને જુદાં જુદાં જાણી પણ શકશો નહિ. ત્યાર પછી તમે નજીક જશો ત્યારે તે જ વૃક્ષો તમને ધાવણ, આંખા તથા ખદિર દેખાશે પરંતુ વૃક્ષ તરીકે કોઈ જુદું દેખાશે નહીં. હવે તેવી રીતે ધાવણ વિગેરે દેખાશે તેનાથી ઝાડ જુદા નથી એ તો સહજ સમજાય તેવું છે. જે કાગળની અપેક્ષા લઈને બોલીએ તો તમે જે વસ્તુ દેખી છે એમ કહી શકાય, કારણ કે તમારી ચક્ષુઓએ જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં રૂપો દેખ્યાં; ઝાડો દેખ્યાં અને પછી થોડે વખતે ધાવણ, આંખા દેખ્યા. આવી રીતે વખતના ભેદ સાથે ગણીએ તો જુદી જુદી વસ્તુઓ તમે જોઈ તેથી તેની જુદી જુદી વ્યાખ્યા કરી શકાય. હવે જે તમે એમ કહો કે વખતના ભેદે વસ્તુભેદ થયો પણ વસ્તુતઃ ભેદ નથી તો અમારે જવાબમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે જે દ્રવ્યો ખરેખર અભિન્ન જ હોય તે 'કાળભેદે પણ જુદા ભિન્નભિન્ન કદિ પણ દેખાય નહિ, સર્વથા અભિન્ન હોય તે તો સર્વ કાળે અભિન્ન જ રહેવા જોઈએ.

“ હવે એ બાબતનો ખુલાસો તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું તે લક્ષ્યમાં રાખજો. સામાન્ય અને વિશેષનો જે કે સ્વભાવ અંતર્ગત વિગેરે બાબતમાં તદ્દન અભેદ છે એટલે સ્વભાવ તદ્દાવત. ગુણ પ્રકૃતિ વિગેરે સામાન્યનાં હોય તેવા વિશેષનાં હોય છે તો પણ તેઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ચાર બાબતનો તદ્દાવત હોય છે: એટલે કે (૧) તેઓની સંખ્યામાં ફેર હોય છે (૨) તેઓની સંજ્ઞા-તેઓના નામનિર્દેશમાં ફેર હોય છે, (૩) તેઓનાં લક્ષણ-ઓળખવાનાં ચિહ્નો જુદાં હોય છે, અને (૪) તેઓનું કાર્ય જુદું હોય છે. આ ચાર બાબતને લઈને તેઓમાં તદ્દાવત પડે છે એટલે એ ચારને લઈને તેઓ જુદા પડે છે. જે તત્ત્વજ્ઞાન ભેદાભેદ પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરતું હોય એટલે જ્યાં સ્યાદ્વાદ સૌથી આદરવાની વિશાળતા બતાવાયલી હોય છે ત્યાં આવી રીતે સંજ્ઞા સંખ્યા વિગેરે દ્વારા ભેદનો વ્યવહાર કરવામાં કોઈપણ પ્રકારનું દૂષણ આવતું નથી.

૧ જુદે જુદે વખતે જુદા જણાય તો તેમાં ભિન્નતા તો સ્પષ્ટ થઈ. દાખલા તરીકે ઘટને પટ જુદા છે તથા પ્રથમ વસ્તુઓમાં સામાન્ય રીતે આવી જાય છે પણ વ્યક્તિ રૂપે જુદા પડી જાય છે, ભિન્ન છે-એમ વખતને લઈને જ્ઞાન યાય તેટલા માટે પણ એ રીતે તો ભિન્ન જ ગણાવા જોઈએ

“ હવે એ ઉપર કહેલી ચાર બાબતમાં ભેદ કેવી રીતે પડે છે તે તને બતાવું. તે આ પ્રમાણે છે:—(૧) સંખ્યાથી ભેદ સ્પષ્ટતા. ભેદ્યએ તો જાડ. એ નામથી એક જ છે જ્યારે ખદિર, આંબા વિગેરે નામથી ઘણું છે તેથી સામાન્ય અને વિશેષની સંખ્યામાં તફાવત પડ્યો; (૨) ત્યાર પછી તેઓનાં નામ-તેઓની સંજ્ઞા વિચારીશ તો તેમાં પણ ભેદ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. સામાન્ય જાડ છે તે ‘જાડ’ શબ્દથી સંજ્ઞિત થાય છે જ્યારે વિશેષ રૂપ છે તે ‘ધાવડા’ના નામથી, ‘આંબા’ના નામથી, ‘ખદિર’ના નામથી તથા તેવાંજ ખીજ નામોથી ઓળખાય છે. આથી સંજ્ઞાની નજરે ભેદ્યએ તો પણ બન્નેમાં તફાવત દેખાય છે; (૩) ત્યાર પછી લક્ષણો તપાસીશ તો તેમાં પણ એક મોટો ભેદ ભેવામાં આવશે. જાડ સામાન્ય સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે, એટલે જાડ સામાન્ય તરીકે સર્વમાં એકતા છે, જ્યારે ધાવડા ખદિર અને આંબા સર્વત્ર ભેવામાં આવતા નથી એટલે આંબા વિગેરે વિશેષ તરીકે તેઓમાં પરસ્પર ભેદ દેખાય છે, એટલે જે ધાવડો છે તે આંબો નથી અને આંબો છે તે ખદિર નથી. સામાન્ય જાડોમાં સર્વત્ર સજ્જતીયતા ભેવામાં આવે છે ત્યારે વિશેષ વૃક્ષોમાં એક ખીજથી અન્યપણું ભેવામાં આવે છે; (૪) ત્યાર પછી તેઓના કાર્ય-પરિણામની અપેક્ષાએ ભેદ્યએ તો તેમાં પણ ભેદ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. સામાન્ય તરીકે જાડનું કાર્ય ભેદ્યું તો છાયા કરવા રૂપ સર્વ વૃક્ષોમાં એક સમાન કાર્ય જણાશે જે કાર્ય વિશેષ વૃક્ષોનાં કાર્યથી તદ્દન જૂદું છે. દરેક જાડ વિશેષ તરીકે ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે છે; જેમ કે: અમુક અમુક ફળ આપે છે, અમુક અમુક જાતનાં ફૂલો આપે છે; દાખલા તરીકે આંબા કેરીઓ આપે છે. હવે આ દરેક જાતિ વૃક્ષ એટલે વિશેષ વૃક્ષ તરીકેનું જે કાર્ય છે તેથી સામાન્ય જાડનું કાર્ય તદ્દન જૂદું જ પડી ગયું. આ સર્વ ભેદ પાડતાં સામાન્યની વાત હોય ત્યારે સામાન્યની મુખ્યતા હોવાથી સામાન્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને વિશેષની ગોચરતા હોવાથી વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, તેમજ જ્યારે વિશેષની વાત હોય ત્યારે વિશેષની મુખ્યતા હોવાથી વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને સામાન્યની ગોચરતા હોવાથી સામાન્ય દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. તેવીજ રીતે શ્રુતસ્કંધના સંબંધમાં ભેદ્યું તો ત્યાં પણ એ ચારે પ્રકારનો સંબંધ જણાશે તેથી તેના અધ્યયન^૧ ઉદ્દેશા વિગેરેમાં જૂદો જ પ્રકાર દેખાશે. (શ્રુતસ્કંધની સંખ્યા એક જ, અધ્ય-

ચનોની ઘણી છે. નામ પણ બન્ને વિભાગોનાં જૂદાં જૂદાં જ હોય છે. એમાં સજ્જતીયતા અને પ્રથક્પણું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને કાર્ય બન્નેનાં જૂદાંજ હોય છે: શ્રુતસ્કંધના સમુદાયથી અંગ અને છે અને અધ્યયનના સમુદાયથી શ્રુતસ્કંધ અને છે.)

“ ભાઈ પ્રકર્ષ! આવી રીતે સંસાર સંખ્યા વિગેરેના જે ભેદો પડે છે તે ખાસ મનપર રાખીને અને દેશ કાળ તથા જિજ્ઞાસા વૃત્તિ. સ્વભાવને લઈને સામાન્ય રાજાઓ અને તેના પરિવાર વચ્ચે અભેદ છે તેને થોડા વખત માટે બાબુએ રાખીને એ રાજાઓને અને તેના પરિવારને મેં જૂદાં જૂદાં તારી પાસે વર્ણુવ્યાં છે અને તેટલા સાઈ મેં તેમનાં નામો અને ગુણો જૂદાં જૂદાં છે એમ તને બતાવ્યું છે. એવી રીતે જો કે તેઓમાં એટલે રાજાઓમાં અને તે પ્રત્યેકના પરિવારમાં ભેદ છે, તો પણ તેઓ એકી વખતે એક બીજાથી જૂદા જણાતા નથી તેથી તારે વિસ્મય પામવાનું કંઈ પણ કારણ રહેતું નથી. ‘બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ મેં સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ કહ્યો હોય તો તેઓનાં લક્ષણ સમજી જઈને તારે તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહિ.”

મામાના આ ખુલાસાપર પ્રકર્ષ ઊંડો વિચાર કરતો આગળ સવાલ કરવા લાગ્યો તે હવે આપણે આગળ જોશું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મહામોહસૈન્યને જિતનારા.

કર્ષે મામાને પ્રથમ સંશય પૂછ્યો કે નાયકને જોતાં પરિવાર દેખાતો નથી અને પરિવારને જોતાં નાયકો જણાતા નથી તેનો ખુલાસો મામાએ વિસ્તારથી કર્યો, સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપ બતાવ્યું, સંખ્યા સંસાર અંક અને કાર્યથી ભેદ બતાવ્યો, ન્યાયનાં સૂત્રો સમજાવ્યાં અને અતિ મુંદર લક્ષણો બાંધી આપી. જિજ્ઞાસુ ભાણેજ પોતાની પ્રશ્નાવળિ આગળ ચલાવતાં નીચે પ્રમાણે વાતચીત મામા ભાણેજ વચ્ચે થઈ.

૧ મોહનીય કર્મમાં, વેદના લક્ષણમાં અને એવી રીતે બીજે પણ આ પ્રમાણે વિમર્શ કર્યું છે.

પ્રાણીઓના ચાર મોટા દુશ્મન.
સંસારસ્વરૂપવિચારણાનો અવસર.
મકરધ્વજને અંગે ખાસ વિચારો.

પ્રકર્પ—“મામા ! આપશ્રીએ જે ખુલાસો કર્યો તેથી મારા મનમાં જે મોટો સંશય થયો હતો તે તો દૂર થઈ ગયો, પણ હવે વળી મારા મનમાં એક બીજો જ અંભીર પ્રશ્ન. શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તે આપને પૂછવાની રત્ન લઉં છું. અહીં જે સાત^૧ રાજ્યો દેખવામાં આવે છે તેઓમાં જે ત્રીજો (વેદનીય), ચોથો (આયુ), પાંચમો (નામ) અને છઠ્ઠો (ગોત્ર) મળીને ચાર રાજ્યો છે તે તમારા વર્ણન પ્રમાણે પ્રાણીઓને કોઈ વાર સુખ આપે છે અને કોઈ વાર દુઃખ આપે છે એટલે એ ચારે રાજ્યો લોકોનું સાફ અથવા ખરાબ કરનારા થાય છે એમ જોવામાં આવે છે એટલે કે તેઓ લોકોનું એકાન્તે ખરાબ જ કરનારા-લોકો ઉપર ત્રાસ જ વર્તાવનારા હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ બાહ્ય લોકોમાં તેઓ કોઈ કોઈને સુખનું કારણ પણ થઈ આવે છે; ત્યારે પેલા પ્રથમ (જ્ઞાનાવરણીય), બીજા (દર્શનાવરણીય) અને છેલ્લા (અંતરાય નામના) રાજ્યો છે તે તો પ્રાણીઓને એકાન્તે નિરંતર દુઃખ દેનાર જ થાય છે. પોતાના જબરા પરિવાર સાથે મહામોહ મહારાજ અને આ^૨ ત્રણ છેલ્લા જણાવ્યા તે રાજ્યો પ્રાણીઓના જીવનના સારભૂત જ્ઞાનાદિ ગુણોનું હરણ કરી લે છે તો પછી પ્રાણીઓનું જીવન જ ક્યાં રહ્યું? ત્યારે મામા ! આવા ચાર જબરા દુશ્મનોથી જેમને જરા પણ કદરૂપના-પીડા ન થાય એવા કોઈ પ્રાણીઓ બાહ્ય પ્રદેશમાં હશે કે એવા પ્રાણીઓ હોવાનો સંભવ જ નથી? હું એવા પ્રકારના પ્રાણીઓ માટે સવાલ કરું છું કે જેઓની આગળ આ ચારે દુશ્મનોનું જોર આવી શકતું ન હોય, પરંતુ જેઓ તે રાજ્યોપર વિજય કરનારા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા હોય.”

૧ રાજ્યોની સંખ્યાનો નંબર અહીં આપ્યો છે તે સંખ્યામાં ઉપર વર્ણન થયું. સંખ્યા ચાદ રાખવી. ૧ જ્ઞાનાવરણ. ૨ દર્શનાવરણ. ૩ વેદનીય. ૪ આયુ. ૫ નામ. ૬ ગોત્ર. ૭ અંતરાય.

૨ પ્રથમ જણાવ્યા તે ચાર રાજ્યોને અધાતી કર્મ કહે છે, જ્યારે પાછા બીજા ચાર રાજ્યો ધાતી કર્મ કહેવાય છે.

વિમર્શ (પોતાના ભાણેજના ઉપર પ્રમાણે વચન સાંભળી આ-
દરપૂર્વક મધુર સ્વરે)—“તું એવા પ્રકારના પ્રાણીઓ
દુશ્મનપર વિ- માટે સવાલ કરે છે કે જેઓએ એ ચારે દુશ્મનોનો
જય કરનાર. પોતાના વીર્યથી નાશ કર્યો હોય? એવા પ્રાણીઓ
આજ લોકોમાં પણ હોય છે તો ખરા, પણ તે બહુ
ચોરા હોય છે. જો, આજ પ્રદેશમાં રહેલા જે મહા બુદ્ધિશાળી પ્રા-
ણીઓ યથાર્થ ભાવના રૂપ મંત્ર અને તંત્રો જેમાં બતાવેલ છે એવા
શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને શાસ્ત્રરૂપ બખતર પોતાના આત્મા ઉપર ધારણ
કરી રાખે છે અને કોઈ પણ વખત જરા પણ પ્રમાદ^૧ કરતા નથી તે-
વાઓને એ મહામોહ વિગેરે રાજ્યો સર્વે એકઠા થાય તો પણ
જરાએ ઉપદ્રવ કે સંતાપ કરી શકતા નથી. એમ થવાનું કારણ એ
છે કે એવા ધીરવીર પ્રાણીઓ જેઓની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ
થયેલી હોય છે તે પોતાના નિર્મળ મનમાં જગતનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત
રૂપે વિચારે છે તે આવી રીતે:-

“આ સંસારસમુદ્ર આદિ અને અંત વગરનો છે, મહા ભયંકર
“છે, તરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. તેવા સંસારમાં મનુ-
જગત્સ્વરૂપ “બ્યપણું પ્રાપ્ત કરવું એ રાધાવેધ સાધવા જેટલું
વિચારણા. “મુશ્કેલ છે, હુલ્લેભ છે, અતિ વિષમ છે. આ સંસાર-
“રમાં જે જે કાર્યો બને છે તે સર્વનું મૂળ એક જ
“છે અને તે આશાના દોરડા સાથે અવલંબીને રહે છે એટલે પોતે
“ધારેલ પરિણામ જરૂર નીપજવી શકશે અથવા આવી જશે એવી
“આશાના ખ્યાલથી પ્રાણી કામો કરવાનો આરંભ કર્યા કરે છે. આ
“જીવતર જોત જોતામાં નાશ થઈ જાય તેવું પાણીના પરપોટા જેવું
“ચંચળ છે. એની સાથે શરીર અત્યંત બિભત્સ છે, મળમૂત્ર વિગેરે
“અશુચિથી ભરપૂર છે, કર્મનું પરિણામ છે, આત્માથી તદ્દન જૂદું
“છે, રોગરૂપી પિશાચોને રહેવાનું સ્થાન છે અને ક્ષણભંગુર છે.
“જીવાનીમાં માણસ રાતોમાતો થઈને મદમાં મહાલે છે પણ તે
“જીવાની સંધ્યાકાળે થતાં લાલરંગના વાદળ જેવી ચપળ છે,
“થોડી વારમાં તેનો રંગ ઉડી જાય તેવી છે અને તે અનુભવનો વિ-

૧ પ્રમાણ: (૧) દુશ્મનની અપેક્ષાએ ગફલતી કે આળસ (૨) રાજની અ-
પેક્ષાએ પરલાવમાં રમણતા.

૨ શરીર નામકર્મની પ્રકૃતિથી શરીર બંધાય છે તે આત્માથી તદ્દન વ્યતિ-
રિક્ત છે.

“યથ છે, અનેક પ્રકારની બાહ્ય સંપત્તિઓ દેખાય છે તે સખ્ત આ-
 “કરા પવનથી ઘસડાઈ જતાં વાદળાંની હારો જેવી છે, પવનના
 “ઝપાટાથી વાદળાં જેમ અન્યત્ર ઘસડાઈ જાય તેવા સ્વભાવવાળી છે.
 “શબ્દવિગેરે પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગો શરૂઆતમાં જરા જરા આનંદ
 “આપે છે અને કિંપાક વૃક્ષનાં^૧ ફળની પેઠે ભેડે ખાતી વખતે તો
 “સારાં-મીઠાં લાગે છે પણ પરિણામે બહુ ભયંકર નીવડે છે. માતા,
 “ભાઈ, પિતા, પત્ની અને પુત્ર વિગેરે સંબંધમાં આ આનાદિ ભવ-
 “ચક્રમાં સર્વ પ્રાણીઓ સર્વની સાથે આવી જાય છે એટલે માતા
 “હોય તે કોઈવાર સ્ત્રી થાય છે, પિતા થાય છે, પુત્ર થાય છે,
 “ભાઈ થાય છે, બાપ થાય છે, વળી સ્ત્રી થાય છે, વળી માતા
 “થાય છે-એમ અનેકવાર અનેક સંબંધોમાં આવે છે એવી અરઘટ-
 “ઘટ્ટી ચાલ્યા જ કરે છે. એક વૃક્ષ ઉપર રાત્રે એકસાથે અ-
 “નેક પક્ષીઓ સુએ છે અને કલકલ કરે છે, પણ પ્રભાત થતાં
 “જેમ જ્યાં ત્યાં ચાલ્યા જાય છે તેમ આ સંસારમાં સગા સંબંધીઓ
 “અમુક નિર્મિત વખત સુધી અહીં સાથે રહે છે અને પોતપોતાનો
 “વખત પૂરો થતાં સર્વે ઊઠી ઊઠીને છૂટા છૂટા વિશાળ વિશ્વમાં ચાલ્યા
 “જાય છે. આ સંસારમાં વિયોગરૂપી અગ્નિથી બળતા પ્રાણીઓને
 “પોતાનો વહાલાં પ્રાણીઓ અથવા પસંદ આવે તેવી ચીજો સાથે
 “સમાગમ થાય છે તે સ્વપ્નમાં મળેલ ભંડાર જેવો સમજવો, કારણ
 “કે એ સર્વ સમાગમો અવસ્થા વિનાશી સ્વભાવવાળા હોય છે એટલે
 “સમાગમને અંતે જરૂર વિયોગ થવાનો હોય છે જ, એટલે સમાગમની
 “મીઠાશ કરતાં વિયોગની કડવાશ આખરે વધારે આકરી થઈ પડે
 “છે. સર્વ પ્રાણીઓને ઘડપણ-વૃદ્ધાવસ્થા બુઢા બનાવ્યા કરે છે, ખર-
 “ખર ખોરડી જેવા બનાવી મૂકે છે અને છેવટે ભયંકર મૃત્યુરૂપ પર્વત
 “સર્વ પ્રાણીઓના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે.”

“ભાઈ પ્રકર્યં! જે પ્રાણીઓ આવા પ્રકારની ભાવનાનો અભ્યાસ
 પાડીને વારંવાર તેમાં રમણુ કર્યા કરતા હોય છે, જે
 વિજયની પ્રાણીઓનાં મન એવી ભાવનાથી અત્યંત નિર્મળ
 પદ્ધતિ. થયેલાં હોય છે અને જેઓનો અજ્ઞાનઅંધકાર નાશ
 પામી ગયેલ હોય છે તેવા પ્રાણીઓને એ મોહરાજ,

૧ અહીં બે. રો. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ પુસ્તકનું પૃષ્ઠ ૫૭૬ શરૂ થાય છે.

૨ કિંપાક વૃક્ષનાં ફળ ખાતાં બહુ મીઠાં હોય છે પણ પેટમાં ગયા પછી
 આંતરડાં ચીરી નાખે છે.

એની મહામૂઢતા નામની સ્ત્રી અથવા તો એના રાગકેસરી કે દ્વેષ-ગર્જેદ્ર પુત્રો અને તે બન્નેની મૂઢતા તથા અવિવેકિતા પત્નીઓ જરા પણ પીડા આપી શકતા નથી, હેરાનગતિ કરી શકતા નથી, ત્રાસ દઇ શકતા નથી—એટલું જ નહિ પણ મોહરાયના પરિવારમાંથી બીજા શોક, અરતિ, ભય કે દુષ્ટાભિસંધિ પ્રમુખ કોઇ પણ એવા પ્રાણીને અડચણ કરી શકતા નથી. આ સોળે છોકરાઓ (કષાયો) કે બીજા કોઇ પણ જે તેના જેવા હોય તે સદરહુ પ્રાણીઓ જેમણે ભાવના-રૂપ શસ્ત્રોથી પિતા (મોહરાય) અને બન્ને પુત્રો (રાગકેસરી અને દ્વેષગર્જેદ્ર)ને હતી લીધા છે તેમને કોઇ પણ પ્રકારની હેરાનગતિ કરી શકતા નથી. આથી એવા પ્રાણીઓને મોહરાજના પુત્રો કે સંબંધીઓ તરફથી પીડા પામવાનું કારણ રહેતું નથી.

“વળી એવા પ્રાણીઓ કે જેઓ સર્વજ્ઞ મહારાજે બતાવેલ આગમમાં બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને સાચા નિર્ણયપર પરિવારથી બા- આવેલ હોય છે અને તેથી વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા થયેલા ધાનો અભાવ. હોય છે, વળી જેઓ પોતાના આત્મા ઉપર કોઇ કોઇ પાપ ચોંટી રહેલ હોય છે તેને સુંદર વિચાર રૂપ જળવડે ધોયા કરતા હોય છે અને જેઓ સર્વજ્ઞ મહારાજના આગમનું સુંદર ચિંતવન વારંવાર કરીને તેને પરિણામે પોતાના ચિત્તને એક સ્થિરતામાં રાખ્યા કરતા હોય છે અને જેઓ મૂર્ખ નવીન તીર્થીઓનું ખોટે માગે દોરાવાપણું બરાબર વિચારપૂર્વક જોઇ રહ્યા હોય છે તેવા નિર્મળ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ ઉપર પેલો મોહરાજનો વણર મિથ્યાદર્શન પણ પોતાનો દોર ચલાવી શકતો નથી એટલું જ નહિ પણ એ મિથ્યાદર્શનની અત્યંત શક્તિવાળી સ્ત્રી કુદૃષ્ટિ^૧ જેનું અગાઉ વિવેચન થઇ ગયું છે તે પણ આ પ્રાણીના વીર્યને જોઇ વિચારી જાણીને દૂરથી જ નાસતી ફરે છે.

“વળી એવા પ્રાણીઓ પોતાના અંતરાત્માને તદ્દન મધ્યસ્થ રા-

૧ કુદૃષ્ટિનું વર્ણન પૃ. ૮૫૮ થી શરૂ થાય છે.

૨ કામદેવપર વિજય મેળવવાની ખાસ મુશ્કેલી હોવાથી તેનાપર કવિએ અહીં ખાસ પૃથક વિવેચન કર્યું હોય તેમ જણાય છે. કામદેવ વર્ણન માટે જુએ પૃ. ૮૬૭ થી. અહીં પ્રથમ સ્ત્રીશરીર સંબંધી ભાવના છે અને પછી તેના ચપળ ચિત્તપર ભાવના છે.

ખીને સ્ત્રીઓનાં શરીર અને ચપળચિત્ત સંબંધી માર્ગ પર પરમાર્થથી વિચાર કરે છે તે આવી રીતે:-
વિજયનો માર્ગ. “સ્ત્રીઓની રક્ત કમળ જેવી કાંઈક શ્વેત અને કાંઈક

“શ્યામ રંગવાળી બે વિશાળ આંખોને તું ચોક્કસ
“માંસના ગોળાઓ છે એમ ચિતવ. સારી આકૃતિવાળા, માંસળ,
“સારી રીતે વળગી રહેલા અને સુખના જુવણુ જેવા લાગતાં સુંદર
“કાનો તને દેખાય છે તે લાંબી લટકેલી બે વાધરો છે એમ વિચાર.
“જે સ્ત્રીના ઝગમગતા તેજસ્વી કપોલ (ગાલ-ગંડ) જોઈને તારું મન
“રંજન પામે છે તે સ્થૂળ હાડકાં માત્ર છે અને તેના

સ્ત્રીશરીર “ઉપર સારું ચામડું મઢી દીધેલું છે એમ વિચારી
વિચારણા. “લે. વળી જે કપાળ તારા હૃદયને ઘણું વલ્લભ લાગે

“છે તે પણ હાડકુંજ છે અને તેના ઉપર ચામડું
“મઢેલ છે તે તું જોઈ લે. વળી સ્ત્રીની દીર્ઘ અને ઊંચી સારી આ-
“કારવાળી નાસિકા છે તે પણ ચામડાનો જ કકરો છે એમ તું સમજ
“લે. તને સ્ત્રીના અધર (હોઠ) મધ જેવા લાગે છે તે માંસના
“બે કકડા છે, તદ્દન સ્થૂળ છે અને લાળ અને ચુંકના કચરાથી અપ-
“વિત્ર થયેલ છે. સ્ત્રીઓનાં જે દાંતો મોગરાની કળિ જેવા દેખાઈ
“તારા ચિત્તતું હરણુ કરે છે તે હાડકાંના કકડાઓ છે અને માત્ર
“પદ્ધતિસર ગોઠવાયેલા છે એમ તું લક્ષ્યમાં લે. સ્ત્રીના વાળનો બ્ર-
“મરના વર્ણુસમાન શ્યામ કાંતિવાળો ચાટલો હોય છે તે ખરેખરી
“રીતે સ્ત્રીઓનાં હૃદયનો સ્પષ્ટ અંધકાર છે એમ સમજ.” સ્ત્રીનાં
“હૃદયપર આવી રહેલ સોનાનાં મોટા કુંભનો વિબ્રમ ઉત્પન્ન કરે
“તેવાં બે સ્તનો છે તે તો જડા જડા માંસના પિંડાઓ છે. સ્ત્રીની
“બે ભુજા રૂપી બે લતાઓ જે ઘણી સુંદર લાગે છે અને તારા ચિ-
“ત્તને નવાન્યા કરે છે તે તો ચામડાથી ઢાંકેલ બે હાડકાં છે એમ
“સમજ લે અને વળી તે ચળ છે, સ્થિર નથી એમ પણ સાથે મ-
“નમાં ધારી લેજો. અશોકના પલ્લવના આકારને ધારણુ કરનાર
“હાથો તને ઘણા મનોહર લાગે છે તે હાડકાંના બનાવેલા છે, ઉપર

૧ શુંગરવૈરાગ્યતરંગિણીમાં આવા વિચાર બતાવેલ છે તે વાંચવા યોગ્ય છે.
(જુઓ પ્રકરણ રત્નાકર કાગ બીજો પૃષ્ઠ ૨૧૭ થી. ભર્તૃહરિને સ્ત્રીમાંસગ્રંથી વાળો
મણિ જાણીતો શ્લોક આવાજ બાવાર્થનો છે. અનેક વૈરાગ્ય ગ્રંથોમાં આવા વિચારો
બતાવેલ હોય છે. બાવનામાં પણ આ વિષય સારી રીતે આવે છે.

૨ અંધકારનો રંગ અને કેશપાશનો રંગ એકસરખો જ હોય છે તે પર આ
ઉત્પ્રેક્ષા છે.

“ ચામડું મટેલ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે હાડકાં જ છે એમ જાણજે.
 “ સ્ત્રીનું પેટ તેના ઉપર ત્રણ આવળિઓ પડતી હોવાથી તારા ચિત્તનું
 “ રંજન કરી રહેલ છે તે હે મુર્ખ! વિદ્યા, મુત્ર, આંતરડાં અને
 “ મળથી ભરપૂર છે. સ્ત્રીની વિશાળ કેડ (કમર) તારા મનને ખેંચે છે
 “ તે અનેક પ્રકારની અશુચિઓને રાખી મૂકવાની કોથળી છે એમ તું
 “ વિચાર. સ્ત્રીનાં બે સાથળને મૂઠ પુરૂષોએ સોનાના બે સ્તંભની કલ્પના
 “ કરી છે અને તેનાપર આકર્ષણ થાય છે તે તો ચરખી, મજ્જા અને
 “ અશુચિથી ભરેલા બે તળ છે એમ તું સમજ. સ્ત્રીના પગો જ્યારે
 “ તે ચાલતી હોય ત્યારે હાલતાં ચાલતાં રાતાં કમળ જેવા મુંદર લાગે
 “ છે પરંતુ બરાબર જોઈશ તો તને જણાશે કે આયુઓવડે બાંધેલાં
 “ હાડકાંઓનાં એ બે પાંજરાં જ છે. વળી ભાઈ! તને કામદેવના વચ-
 “ નને બોલતું સ્ત્રીનું મંદ મંદ ભાષણ કાનને અમૃત જેવું લાગે છે તે
 “ વાસ્તવિક રીતે તને એકદમ મારી નાખે તેવું હાળાહળ ઝેર છે
 “ એમ તું સમજ લેજે. જો, તારી ઘણી ગેરસમજ થાય છે. સ્ત્રીઓનું
 “ શરીર શુક્ર અને લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, જેમાંથી મોટાં મોટાં
 “ નવ^૧ છિદ્રોવાટે મળ નીકળ્યો જાય છે, તે માત્ર હાડકાંઓની સાંકળ
 “ રૂપ છે. વળી ભાઈ! તારું પોતાનું શરીર પણ એનાથી જરાએ
 “ જૂદું નથી, એના જેવું જ છે, હાડકાંનું અનેલું છે અને મળથી ભર-
 “ પૂર છે; ત્યારે આવી સાચી હકીકત સમજવા પછી કયો ડાહ્યો
 “ માણસ હાડપિંજરનો મેળાપ કરે! સ્ત્રીશરીરને તારું શરીર મળે-
 “ ભેટે એમાં હાડકાં ને ચામડાંનો મેળાપ થાય છે એમાં તે ભણા
 “ માણસ! તું શું રાચીમાચી રહે છે! પ્રચંડ પવ-
 “ સ્ત્રીચિત્ત ભાવના. “ નથી ઉડતી ધ્વજના છેડાના અગ્રભાગ જેવું સ્ત્રી-
 “ ઓનું ચિત્ત ચપળ હોય છે; એવા હૃદયપર કયો
 “ સમજી માણસ રાગ કરવાનું સાહસ ખેટે! સરોવરમાં વિલાસ કરતા
 “ અનેક ચપળ તરંગોની શ્રેણીથી ચલાયમાન થતા પાણીમાં પડતું
 “ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પકડી લેવાનો પ્રયત્ન જેમ સર્વદા નિષ્ફળ જ નિવડે
 “ છે તેમ સ્ત્રીનાં હૃદયને વશ કરવાનો પ્રયાસ પણ તદ્દન નિષ્ફળ થાય
 “ છે. સ્ત્રીઓ સ્વર્ગ અને મોક્ષના સાચા માર્ગની જાણે કુદરતી રીતે
 “ જોડવાઈ ગયેલી આડી લુંગળ જેવી છે. વળી સ્ત્રીઓ ખરેખર નર-
 “ કના દ્વારને બતાવનાર છે. એને ભોગવવામાં સુખની ગંધ નથી, એના
 “ સંબંધમાં સંતોષ નથી, એના વિયોગમાં આનંદ નથી, એની હયા-

૧ નવછિદ્ર: બે આંખ, બે કાન, બે નાસિકા, મુખ, ગ્રહા અને ઘોનિ એ
 નવ દ્વારો.

“તીમાં હર્ષ નથી અને દુકામાં કહીએ તો એ કોઈપણ પ્રકારે આ
 “પ્રાણીને ખરા આનંદનો અંશ પણ તે આપે તેમ નથી. આવી રીતે
 “શ્રીઓ અનેક પ્રકારના અનર્થોને કરનાર હોવાથી તેમ જ સુખમાર્ગના
 “દ્વારની આડી અર્ગલા (આગળીઆ) રૂપ હોવાથી તેના ઉપર રહેલ
 “કરવાનો ખ્યાલ કરવો એ આપણા ગૌરવથી હલકું છે, તદ્દન તુચ્છ
 “છે, અકર્તવ્ય છે. આવા પ્રકારની ખરેખરી સ્થિતિ હોવા છતાં મા-
 “ણસોનું શ્રીઓ તરફ વર્તન જોઈ કું ત્યારે મારા મનમાં એ વર્તન
 “કેવા પ્રકારનું લાગે છે તે કું હવે જરા કહું છું: શ્રીઓનું હસવું તે
 “કોઈ મોટો મશ્કરો ખીજા તરફ હસવો હોય અથવા વિરંબના કરતો
 “હોય તેના જેવું લાગે છે; શ્રીઓનાં બેદરકારીનાં રસણાં તે કોઈ
 “કૃત્રીએ જનારની પાસે પડેલો (દોલ) વગાડવાના આળા સમાન
 “લાગે છે; શ્રીઓનું નાટક તે પ્રેરણા સમાન લાગે છે; શ્રીઓનાં
 “આચન રૂદન સમાન લાગે છે; શ્રી પોતા સામું જીએ તે વિવેકી
 “પ્રાણીઓની કંઈપણદષ્ટિ સમાન લાગે છે; શ્રીની સાથે વિલાસ કરવા
 “તે સન્નિપાતવાળા પ્રાણીઓએ અપ્રત્ય લોજન કરવા જેવા લાગે
 “છે અને શ્રીની સાથે આથ બીડવી કે વિષયસેવન કરવું એ તો એક
 “ખરેખર નાટક જ જણાય છે!—આવા પ્રકારની સુંદર ભાવનાઓ
 “જે મહાત્માઓ ભાવે છે અને તેથી જેમનો આત્મા પવિત્ર થયેલ
 “હોય છે તેવા સજ્જન પુરૂષો એ મકરધ્વજને જીતે છે.

“ત્યાર પછી મેં તારી રતિનું વર્ણન કર્યું હતું અને તે પ્રસંગે
 “તને જણાવ્યું હતું કે એ કામદેવની પત્ની રતિ પણ
 “રતિદાસવિજય. ઘણી શક્તિવાળી જ્યારી શ્રી છે તેને પણ એવા
 “મહાપુરૂષો પોતાની ભાવનાના બળથી જીતી લે છે.
 “એવા મહાત્મા પુરૂષો જેઓનું ચિત્ત સદ્ભાવનામાં અત્યંત આસક્ત
 “રહેવું હોય છે તેઓથી થેલો પૂણ્ય નામનો મોહરાજાનો પાંચમો
 “એક માણસ તો અત્યંત દૂર નાસે છે.

“વળી ભાઈ પ્રકર્ય! (મામા ભાણેજને આગળ જણાવે છે)
 “એવા મહાત્મા પુરૂષો જેઓનું મન સદ્ભાવના રૂપ
 “જીવુપ્રાપ્તિ. નિર્ભજ જગથી ધોવાઈને મેલ વગરનું થયેલ હોય છે
 “અને તેથી જેઓ અનતા સુધી કોઈપણ પ્રકારનું વિ-

૧ રતિ વર્ણન માટે જીઓ પૃ. ૮૧૯-૭૨.

૨ જીઓ પૃ. ૮૭૨-૭૩.

પરીત આચરણ કરતા નથી તેવા પ્રાણીઓને 'જુગુપ્સા' પણ કોઈ પણ પ્રકારની બાધા પીડા કરી શકતી નથી. એવા મહાપુરુષોએ નિર્ભય કરેલ હોય છે કે આખું શરીર અશુચિથી ભરપૂર અને અશુચિમય છે તેથી પાણીથી વારંવાર શરીરને ધોઈને સાફ રાખ્યા કરવું એ વાત તેઓને (એવા મહાત્માઓને) કોઈ પણ રીતે ખાસ કરીને પ્રિય હોતી નથી. તદ્દન અશુચિથી ભરપૂર હોય એને ઉપરથી જળ લગાડવાથી શું શોચ થવાનું હતું? જે હકીકત કોઈપણ પ્રકારના અપવાદ વગર મનની શુદ્ધિ કરનાર હોય છે તેજ અરેખક શોચ છે-સફાઈ આણનાર છે એવી તેમના અંતઃકરણની દૃઢ માન્યતા હોય છે-કહું છે કે:-

‘સત્યં શૌચં તપઃ શૌચં, શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયા શૌચં જલશૌચં તુ પञ્ચમમ્ ॥

“સત્ય એ શોચ છે, તપ શોચ છે, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એ શોચ છે, સર્વ પ્રાણીપર દયા કરવી એ શોચ છે અને જળથી (પાણીથી) સાફ કરવું એ પાંચમું શોચ છે.”

“આથી જળશોચને તો પાંચમું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, જ્યારે સત્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહ આદિને તેથી વધારે અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પાણીથી કાંઈ ખાસ કામ નથી, તેમજ પાણીનું કાંઈ કામ નથી એમ પણ નથી, પણ જે પાણીથી કામ લેવું જ પડે તો આવી રીતે લેવું: પાણીવડે અથવા બીજી રીતે એવા પ્રકારનું શોચ કરવું જોઈએ કે જેથી અન્ય જીવોનો નાશ ન થાય અથવા તેમને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ન થાય. એનું કારણ એ છે કે જળ તો બાહ્ય મળની વિશુદ્ધિ માટે થાય છે, પરંતુ અંદર અંતરંગમાં જે મળ રહેલ હોય છે તેને તે ધોઈ શકતું નથી અને તેટલાજ માટે સુર વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે:-

ચિત્તમન્તર્ગતે દુષ્ટં, ન જ્ઞાનાદૈર્વિશુદ્ધયતિ ।

શતશોઽપિ હિ તદ્દ્યૌતં, સુરામાણ્ડમિવાશુચિ ॥

“અંતરંગમાં રહેલ દુષ્ટ ચિત્ત અથવા ચિત્તના અંતર્ગતમાં રહેલ દુષ્ટ ભાવો જ્ઞાન વિગેરે વારંવાર કરવાથી વિશુદ્ધ થઈ શકતા નથી, સાફ થઈ શકતા નથી, પવિત્ર થઈ શકતા નથી, જેવી રીતે અપવિત્ર થયેલ દારૂનું વાસણ સો વાર ધોવાથી પણ સાફ થઈ શકતું નથી તે પ્રમાણે, અંતરંગ ચિત્તની એવી સ્થિતિ છે.”

૧ જુગુપ્સાના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૭૬. એ પણ પાંચ મગુપ્તમાંથી એક છે એ સ્મરણમાં રાખવું.

૨ આ શ્લોક કોઈ સ્મૃતિનો છે,

“ ઉપર પ્રમાણે સમગ્ર વિદ્વાનોએ જે નિર્ણય કરેલો છે તેનો હેતુ એ છે કે પ્રાણીઓ જળથી જ્ઞાન આદિ કરે તેથી શરીરપર લાગેલ મેલ હોય છે તે એક ક્ષણવારને માટે અથવા તુરતને માટે દૂર થાય છે પણ સદાને માટે દૂર થઈ શકતો નથી, કારણ કે મનુષ્યના શરીરોમાં સંખ્યાબંધ રોમરાયરૂપ કુવાઓ છે તેને ગમે તેટલા ધોવામાં આવે તો પણ અંદરથી તે ઝર્યા જ કરે છે અને કદિ પણ હંમેશાને માટે પવિત્ર થઈ શકતા નથી. દેવતા અથવા અતિથિનું પૂજન કરવાનું હોય તેવા કોઈ કોઈ પ્રસંગે અથવા ભક્તિને કારણે (દેવનું દ્રવ્ય-પૂજન કરવા માટે) કોઈવાર જ્ઞાન કરવું પડે તો તે તદ્દન અયોગ્ય નથી-એવે પ્રસંગે જળથી ચતનાસહિત વિધિપૂર્વક જ્ઞાન કરવામાં આવે તેમાં વાંધો લેવાનો નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે તત્ત્વ સમજનાર સુક્ષ્મ વિદ્વાને પ્રાણીથી કરેલ પવિત્રતા અથવા જ્ઞાન માટે ખાસ આગ્રહ ધરવો કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી અને એ પ્રમાણે આગ્રહ ધરવો એ એક પ્રકારની મૂર્ખતા છે. આવી રીતે મહાત્મા પુરૂષો જેઓની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થયેલી છે, જેઓ વિશુદ્ધ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે અને જેઓ યોગ્ય પ્રસંગે જળથી જ્ઞાન કરતા પણ હોય છે તેઓના સંબંધમાં પેલી જુગુપ્સા જે આ ભવ પરભવમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનારી છે અને જેનું વર્ણન અમાડે થઈ ગયું છે તે લગભગ નાશ પામેલી હોવાને લીધે જરાપણુ દુઃખ આપી શકતી નથી.

“વળી ભાઈ પ્રકર્યે! પેલા બાહ્ય રાજાઓમાંથી જ્ઞાનાવરણ નામનો રાજા તથા દર્શનાવરણ નામનો રાજા જેઓ જગતના જ્ઞાનાવરણાદિ- ભોટા શત્રુ છે તે પણ એવા મહાત્મા પુરૂષો જેઓના પર વિજય. આત્મા સર્વજ્ઞ મહારાજે બતાવેલા આગમના અભ્યાસની વાસનાથી વાસિત થયેલા હોય છે અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રભાદ કરનારા હોતા નથી તેમને જરા પણ કંટર્થના કરી શકતા નથી, હિરાન કરી શકતા નથી, ત્રાસ આપી શકતા નથી. વળી એ રાજાઓમાં છેલ્લો અંતરાય નામનો રાજા જે તને બતાવ્યો હતો જે પ્રાણીને દાન આપવા દેતો નથી, લાભ થવા દેતો નથી વિગેરે બાબતમાં બહુિતો છે એમ તને જણાવ્યું હતું તે પણ આવા આશાપાસ વગરના, ઇચ્છા વગરના, દાન દેનારા, અતુલ્ય વીર્ય ધરા-

૧ જનશાસ્ત્રપ્રમાણે એક મનુષ્યના શરીરમાં સાડા ત્રણ કરોડ રોમના કુવાઓ છે.

૨ અતિથિપૂજન: સાધુના સત્કારમાટે ન્દાઇ ધોઇ જહું તે અતિથિપૂજન જનશાસ્ત્ર સંમત છે. જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું ખીળું જ્ઞાનાષ્ટક.

કમી માણસોના સંબંધમાં શું કરી શકે? વળી એ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ છોકરાઓ વિગેરે આ મોહરાયના લશ્કરમાં રહેલાં છે તેમાંનો કોઈ પણ એવા પ્રાણીને આધા પીડા કરી શકતો નથી. વળી આજ રાત્રીઓમાં બાકીના ચાર રાત્રીઓ રહ્યા (વેદ-બાકીના ચાર રાત્રીઓ. નીચ, આયુ, નામ અને ગોત્ર) તે તો આપણા આવા પ્રાણીઓનું સાફ જ કરે છે એટલે તેઓ તો આ પ્રાણીને ત્રાસ આપવાને બદલે અનુકૂળપણે જ વર્તે છે.

જીતનારાનો સદ્ભાવ પણ વિરલતા.

“ભાઈ પ્રકર્ષ ! એવા મહાત્મા પુરૂષો અંતરંગ લશ્કરપર વિજય મેળવીને પોતાની શક્તિના જોરથી નિરંતર આનંદમાં વર્તે છે, કોઈથી આધાપીડા વગરના રહે છે અને ચિત્તવૃત્તિને ઘણી જ શાંત રાખતા ફરે છે. હકીકત એમ છે કે એ મહામોહ મહારાજ પોતાના સર્વ સાધન સાથે આજ પ્રદેશના પ્રાણી ઉપર આક્રમણ કરે છે અને તેઓને આ ભવમાં અને પરભવમાં ઘણું દુઃખ દેનારો થાય છે. આમ હોવાથી જો પ્રાણીઓ સદ્ભાવના રૂપ અન્તો (હથિયારો) નો ઉપયોગ કરીને એ મહારાજને પોતાને તાબે કરી લે છે તેઓને પછી દુઃખ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? દુઃખ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણોનો સમૂળગો નાશ કરવાને પરિણામે તેઓને તો કોઈ પણ પ્રકારની ધુંચ વગરની સુખપરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. વાત એમ છે કે ભાઈ પ્રકર્ષ ! બહિરંગ મનુષ્યોમાં એવા પ્રકારના માણસો ઘણા જ થોડા હોય છે અને તેથી લોકો કહે છે કે:-

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં, મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।

સાધવો ન હિ સર્વથા, ચન્દનં ન વને વને ॥ ૧ ॥

“દરેક પર્વતમાં માણુક હોતાં નથી, દરેક હાથીનાં ગંડસ્થળમાં મોતી હોતાં નથી, દરેક વનમાં ચંદનનાં વૃક્ષો હોતાં નથી, તેમ સાધુઓ પણ ઠેકાણે ઠેકાણે હોતા નથી.”

“આટલા ઉપરથી ભાઈ પ્રકર્ષ ! તારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે એવી રીતે મોહરાયપર વિજય મેળવનારા અને તેના અભિમાનને ઉતારનારા પ્રાણીઓ હોય છે તો ખરા, પણ તેવા બહુ થોડા હોય છે.”

મામાના આ લાંબા જવાબને સાંભળી પ્રકર્ષ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ભવચક્ર નગરને માર્ગે.

શિશિર વર્ષુન.

મા વિમર્શે મોહરાય વિગેરેપર વિજય મેળવનારા-
ઓનું વર્ણન કર્યું, તેઓનાં અભ્યાસ અને વિચારણા
સ્પષ્ટ કર્યો, તેઓનો સહભાવ સૂચવ્યો અને સાર્થ
તેની અદ્યતા (વિરલતા) જણાવી. જિજ્ઞાસુ ભાણેજ
પૂરેપૂરી હકીકત સમજવા અને જોવા આતુર હતો.
તેણે મામાના જવાબપર વિચાર કરી પાછો નવો પ્રશ્ન પૂછ્યો:—

ભવચક્ર નગરનો પ્રસ્તાવ,
સેનાનીઓની સાર્વત્રિક સ્થિતિ,
અંતરંગ લોકોની યોગશક્તિ,
ભાણેજનો જિજ્ઞાસાતૃપ્તિઆગ્રહ.

પ્રકર્ષ—“મામા! જે મહાત્માઓએ^૧ આવડા મોટા શત્રુના લ-
રકરપર વિજય મેળવ્યો છે અથવા તો જેમણે શત્રુઓમાં વિશ્લેષ
ઉત્પન્ન કર્યો છે તેઓ ક્યાં રહે છે?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! સાંભળ. મેં ખાસ જ્ઞાની પુરૂષ પાસેથી
અગાઉ સાંભળ્યું હતું કે સર્વ^૨ વૃત્તાંતપરંપરાના આધારભૂત,^૩ આદિ
અંત વગરનું અને અનેક પ્રકારની અદ્ભુતતાના ઉત્પત્તિસ્થાન રૂપ એક

૧ ઉપરના પ્રકરણ ૧૯ માં વર્ણવેલા-મોહરાયપર વિજય પ્રાપ્ત કરનારા.

૨ સર્વ વૃત્તાંતો-ખનાવો તે ભવચક્ર નગરમાં બને છે તેથી તેના આધારભૂત.

૩ દરેક નગરની આદિ હોય છે, અમુક વખતે તે વસેલ હોય છે. આ નગર
આદિ અંત વગરનું છે.

ભવચક્ર^૧ નામનું નગર ઘણું જ મોટું અને લાંબા વિસ્તારવાળું હોવાથી તે નગરમાં બીજાં અનેક નાનાં નાનાં શહેરો- ગામો આવેલાં છે, તે નગરને અનેક પરાંઓ છે, વળી તેમાં અનેક પાડાઓ છે તથા અનેક પ્રકારનાં ઘરોની હારોની હારો આવી રહેલી છે અને વળી ત્યાં અનેક દેવાલયો (દેવકુલો) પણ આવી રહેલાં છે. ત્યાં એટલી જાતના લોકો વસે છે કે તેઓની સંખ્યાની ગણતરી કરવી પણ તદ્દન અશક્ય છે. મને એમ લાગે છે કે જે બહિરંગ લોકોએ પોતાના વીર્યથી આ મહામોહ મહારાજ પ્રમુખ મોટા શત્રુ વર્ગને હાલકલોલ કરી મૂક્યો છે તે લોકો ત્યાં જ વસતા હોવા જોઈએ.”

પ્રકર્ષ—“ ત્યારે મામા! તમે જે નગરની વાત કરી તે અંતરંગ નગર છે કે બહિરંગ નગર છે ?

વિમર્શ—“ એક અપેક્ષા ધ્યાનમાં લઈને એ નગરને અંતરંગ કે બહિરંગ કહી શકાય તેમ નથી, કારણકે એ નગરમાં જેમ બહિરંગ પ્રાણીઓ છે તેમ અંતરંગ લોકો પણ ત્યાં જ વસે છે: હકીકત એમ છે કે આ મોહરાજનો સમોવડીઓ સંતોષ^૨ નામનો દુશ્મન છે તે પણ એ જ નગરમાં વસે છે અને આ મોહરાજનું લશ્કર એ જ નગરને ઘેરો ઘાલીને પડેલું છે.”

પ્રકર્ષ—“ મામા! આ મોહરાજના લશ્કરીઓ તો અહીં ચિત્ત-વૃત્તિ ચટવીમાં છે છતાં ભવચક્ર નગરમાં પણ વળી તે કેવી રીતે હોઈ શકે? એ જગ્યાપર એક સાથે કેમ રહી શકે ?”

વિમર્શ—“ ભાઈ! એ મહામોહ રાજા વિગેરે અંતરંગ લોકો તો યોગી જેવા છે, ખરેખર યોગી જ છે; તેથી તેઓ અહીં પણ દેખાય છે અને ત્યાં પણ રહે છે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વાંધો આવતો નથી. કારણ કે યોગીની પેઠે તેઓ ધારે તેવાં અને ધારે તેટલાં રૂપ કરી શકે છે, પારકા^૩ પુરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, મરજી આવે ત્યારે અંત-

૧ ભવચક્ર: આખો સંસાર. અરધકૃષ્ણદિની આખી રચના આ નગરમાં સમાય છે. માત્ર મોક્ષતા જીવે જ એ નગરની બહાર છે.

૨ મનુજગતિ આદિ નગરી કહેવાય, તેના બરતાદિ વિભાગો પરાંઓ, તેમાંના ગામ શહેરો તે પાડાઓ અને દેવકુળો તે બાર દેવલોકાદિ દેવસ્થાનો એમ એસે છે. ભા. ૬.

૩ આ સંતોષ મોહરાજનો મોટો દુશ્મન છે. તેની હકીકત અગાઉ બધી વખત આવી છે. દાખલા તરીકે જુઓ પૃષ્ઠ. ૩૮૬-૩૯૭.

૪ પરપુરપ્રવેશ: અન્યના શરીરમાં આત્માએ પ્રવેશ કરવો. આ યોગનો વિષય છે. જુઓ યોગશાસ્ત્ર-પ્રકાશ પાંચમો-૨લોક ૨૬૦-૧.

ધર્મ થઈ જાય છે, વળી ધ્યાન પહોંચે ત્યારે ગમે તે સ્થાનકે એટલે થઈ આવે છે અને એ પ્રમાણે હોવાથી એ મહામોહ આદિ સર્વ સેનાનીઓ અજબ શક્તિ અને માહાત્મ્યવાળા છે. પોતાની ભૂલ આવે ત્યાં તેઓ જઈ શકે તેવા હોવાથી એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જ્યાં તેઓ ન વસતા હોય. આ પ્રમાણે અંતરંગ અને બહિરંગ સર્વ લોકોનો પોતામાં સમાવેશ કરનાર તે ભવચક્ર નગર હોવાથી તેને બહિરંગ પણ કહી શકાય અને અંતરંગ પણ કહી શકાય તેમ છે.”

પ્રકર્ષ—“ત્યારે તો ત્યાં સંતોષ પણ વસતો હોય અને આવા મહા અભિમાની રાજાઓના ગૌરવને તોડનાર મનિષ્ઠા ભાણેજ. હાતમા પુરૂષો પણ વસતા હોય એવું તે ભવચક્ર નગર છે તો તો તે ઘણું જ ભેવા લાયક હશે! મને તો તે ભેવાનું ઘણું જ કુતૂહળ થયું છે તો મારા ઉપર કૃપા કરીને તે નગર તો મામા! મને જરૂર બતાવો. આપણે હવે તો જ નગરે જઈએ.”

વિમર્શ—“ભાઈ! આપણે જે કામ માટે આવ્યા છીએ તે કામ સિદ્ધ થઈ ગયું છે. આપણે વિષયાભિલાષ મંત્રીને ભેજો. એ રસનાનો પિતા છે એટલે તેને ઉત્પન્ન કરનાર છે એ પણ આપણે નિશ્ચયથી ભેઈ લીધું. આથી આપણે રસનાના મૂળની શોધ કરી લીધી એટલે જે કાર્ય કરવા માટે આપણને રાજ્યઆસા થઈ હતી તે કાર્ય આપણા ધ્યાનમાં અરાબર આવી ગયું અને કામ પૂરું થઈ ગયું. માટે હવે આપણે જ્યાં ત્યાં જવાનું શું કામ છે? આપણે આપણા સ્વસ્થાન તરફ જ પાછા ફરવું યોગ્ય છે, કારણ કે આપણો સંદેશો આપણે પૂરો કર્યો છે.

પ્રકર્ષ—“નહિ મામા! નહિ! એમ ન બોલો. તમે ભવચક્રનગરનું વર્ણન કરીને તે નગર ભેવાનું મારા મનમાં કુતૂહળ વૃદ્ધિ. મોટું કૌતુક ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેથી હવે એવું મનનું નગર બતાવ્યા વગર પાછા ચાલ્યા જવું એ તો કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. વળી આપને યાદ હશે કે રસનાના મૂળની શોધ કરવા માટે પિતાજીએ આપણને એક વરસની મુદત આપેલી છે અને આપણે ત્યાંથી વિદાય થયા ત્યાર પછી તો માત્ર

૧ વાંચકને યાદ કરાવવું ભેઈએ કે તેઓ ચિત્તક્ષણની ધન્યતાથી રસનાની મૂળશુદ્ધિ નિહાળવા નીકળી પડ્યા છે અને તે કામ કરવા માટે એક વરસની તેમને મુદત આપવામાં આવી છે. જુઓ પૃ. ૭૯૨.

આ શિશિર ઋતુમાં પરદેશ ગયેલા મૂઢ પતિઓ પોતાની પ્રેમાળ સુંદરીઓના વિરહથી આતુર થઈ જાય છે અને ઠંડા પવનથી વારંવાર દરેક ક્ષણે પોતાના જીવનને જાણે છોડી દેતા હોય તેવા નરમ બની જાય છે.

પश्य माम कृतमुत्तरायणं,
भास्करेण परिवर्धितं दिनम् ।
शर्वरी च गमितेषद्वनता,
पूर्वरात्रिपरिमाणतोऽधुना ॥

મામા ! જુઓ, સૂર્ય હવે 'ઉત્તરાયણ'નો થયો છે તેથી દિવસ મોટો થવા લાગ્યો છે. રાતો થોડી થોડી નાની થઈ છે અને તેથી કરીને પ્રથમની રાતો કરતાં ટુંકી થવા માંડી છે.

बहलागरूपवरेपि गृहे,
वररत्नकम्बलतूलियुते ।
बहुमोहनृणां शिशिरेऽत्र सुखं,
नहि पीनैवपुर्ललनाविरहे ॥

જે ઘરોમાં 'રક્ષક' નામના હરણના રોમની તળાઈઓ હોય અને જ્યાં અગરના ધૂપથી વાતાવરણ મધમધાયમાન રહેતું હોય તેવાં ઘરોમાં પણ આ શિશિરઋતુમાં મોહપરવશ પ્રાણીને પુષ્ટ શરીરવાળી લલનાના વિરહમાં જરા પણ સુખ મળતું નથી.

‘अथाभिवर्धितं तेजो, महत्त्वं च दिवाकरे ।

अथवा विमुक्तदक्षिणाशेकिं; म्लानिलाघवकारणम् ॥

સૂર્યનું તેજ વધી ગયું છે અને તે મહાન પદને પામેલ છે અથવા જેણે 'દક્ષિણાશા' છોડી દીધી હતી તેની વધારે 'મ્લાનિ' થવાનું શું

૧ સંક્રાન્તથી સૂર્ય ઉત્તરાયણનો થાય છે, ત્યારથી દિવસ મોટા થવા માંડે છે અને રાતો ટુંકી થતી જાય છે.

૨ ધૂપવરે ને બદલે ધૂપવરે પાઠ છે. (ત્રોટક હંદ છે.)

૩ પીનને બદલે પીત પાઠ છે. 'પીન'નો અર્થ પાંડુ વર્ણવાળી સ્ત્રી થાય છે.

૪ અથવા રક્ષક એટલે રબહ પણ થાય. નીચે તળાઈ, ઉપર રબહ આ સર્વ શરદીમાંથી બચવાના ઉપાય છે.

૫ 'અનુષ્ટુપ' વ્રત છે અથાપિ વર્ષિત એવો પાઠ રાત્રિઆતમાં અન્યત્ર છે.

૬ દક્ષિણાશાઃ શ્લેષ (૧) દક્ષિણા આશા. દક્ષિણ દિશા. સૂર્ય આ ઋતુમાં ઉત્તરાયણનો થાય છે. આશા એટલે દિશા (૨) દક્ષિણા-બક્ષિસની આશા. એને જે બાહ્ય મૂકી દે. જુઓ પૃ. ૭૮૯.

૭ મ્લાનિઃ (૧) સૂર્યપક્ષે-ઓછા પ્રકાશ (૨) માગનાર પક્ષે-લધુતા, હલકાઈ.

કારણ રહે છે?' (સૂર્ય દક્ષિણદિશાને સંબંધ છોડી દીધો છે તેથી તેનામાં જે અલ્પ પ્રકાશરૂપ લઘુતા થતી હતી-તથા કરતી હતી તે દૂર થઈ; ભીક્ષાવૃત્તિ કરનાર માણસ જ્યારે દક્ષિણની આશા છોડી દે એટલે પછી એને માનહાનિરૂપ લઘુતા થવાનું બીજું શું કારણ છે?)

‘કાર્યમારં મહાન્તં નિજસ્વામિનો,
યાન્ત્યનિષ્પન્નમેતે વિમુચ્યાધુના ।
પદ્ય મામ સ્વદેશેષુ દુઃસેવકાઃ,
શીતમીતાઃ સ્વમાર્યાકુચોષ્માશયા ॥

બુઝો મામા ! (પરદેશમાં કામ કરવા મોકલેલા) સ્વામીદ્રોહી સેવકો (આ ઋતુમાં) ઠંડીથી ડરી જઈને પોતાના સ્વામી(શેઠ)નું જે મહાન કામ કરવા ગયેલ હોય છે તેને અરધે રસ્તે અધુરૂં મૂકી દઈને પોતાની પ્રેમાળ પત્નીના દીર્ઘ સ્તનની ગરમીની આશાએ સ્વદેશ તરફ પાછા ફરે છે.

ये दरिद्रा जराजीर्णदेहाश्च ये,
वातला ये च पान्था विना कन्थया ।
भोः कदा शीतकालोऽपगच्छेदयं,
माम जल्पन्ति ते शीतनिर्वेदिताः ॥

મામા ! બુઝો, જેઓ જાતે ગરીબ હોય છે, જેઓનાં હાડ ઘસ-પણુને લીધે ખડખડ થઈ ગયેલાં હોય છે, જેઓનાં શરીરમાં વાતનું જોર થઈ ગયેલ હોય છે, જે મુસાફરીમાં હોય છે અથવા જેઓની પાસે ઓઢવા માટે કંથા (ફાટેલ ગોદડી) પણ હોતી નથી, તેઓ ઠંડીની પીડાને લીધે ‘આ શીતકાળ તે હવે ક્યારે પતશે?’ એમ બોલ્યા કરે છે.

यावमश्वादिभक्ष्याय लोलूयते,
भूरिलोकं तुषारं तु दोदूयते ।
दुर्गतापत्यवृन्दं तु रोरूयते,
जंबुकः केवलं माम ! कोकूयते ॥

મામા ! ઘોડા વિગેરેના ભક્ષણ માટે જવની કાપણી કરવામાં આવે છે, સખ્ત ઠંડી ઘણા પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે છે. દુઃખી દરિદ્રી લોકોનાં છોકરાં શીતના દુઃખથી રૂએ છે, માત્ર એક શિયાળ-વાં જ આનંદના અવાજે કર્યા કરે છે.

૧ ‘અગ્નિણી’ હંદ છે. તેજ હંદ આ પછીના બે શ્લોકમાં પણ છે.

૨ જવનો પાક માધમાસે થાય છે.

૩ શિયાળોને આ ઋતુ બહુ અનુકૂળ છે.

‘વહન્તિ યન્ત્રાણિ મહેશ્વરીલને,
હિમેન શીતા ચ તડાગસન્તતિઃ ।
जनो महामोहमहत्तमाज्ञया,
तथापि तां धर्मधियावगाहते ॥

મોટી મોટી શેરડી પીલવાના વાઢોમાં ચીચુડાઓ ચાલુ થઈ ગયા છે, તળાવો હિમથી તદ્દન ઠંડા થઈ ગયાં છે, છતાં પણ લોકો મહામોહના મોટા વજીર (મિથ્યાદર્શન)ની આજ્ઞાથી તેમાં ધર્મબુદ્ધિથી પડે છે, માની લે છે કે સખ્ત ઠંડીમાં અણુગળ પાણીમાં જ્ઞાન કરવાથી તેમને ધર્મ પ્રાપ્તિ થશે.

*

*

*

“મામા! આ શિશિર કાળ હવે તો લગભગ પૂરો થવા આવ્યો છે. આપણને ઘર છોડવાને તો હજી છતાસ જ લગભગ ચાલુ માગણી. પૂરા થવા આવ્યા છે, ત્યારે આપશ્રી એટલા થોડા વખતમાં તે શા સાદું ત્રાસ પામી જાઓ છો? મારા ઉપર મહેરબાની કરીને આપ ભવચક્ર નગર તો મને જરૂર ખતાવો. ત્યાર પછી આપને જેમ રૂચે તેમ કરજો.”

ભવચક્ર નગરે જવાની બાબતમાં ભાણેજનો દૃઢ આગ્રહ જોઈને મામાએ સંમતિ આપી એટલે મામા ભાણેજ ભવ-આખરે સ્વીકાર. ચક્ર નગરે જવાને તૈયાર થયા. જતાં જતાં તેઓએ મહામોહ મહારાજનું ચતુરંગ બળ જોઈ લીધું: એ લશ્કરમાં મિથ્યાદર્શન વિગેરે અનેક રથો હતા, તેમાં મમત્વ વિગેરે અનેક હાથીઓ ગર્જના કરી રહ્યા હતા, અજ્ઞાન વિગેરે ઘોડાઓ હેવા-રવ કરી રહ્યા હતા અને દીનતા, અપજતા, લોહુપતા વિગેરે પાળાઓથી તે ભરપૂર હતું. એવી રીતે રથ, હાથી, ઘોડા અને પાળાઓના એ જબરજસ્ત મોટા લશ્કરને ચારે તરફથી બરાબર જોઈ લઈને મામા ભાણેજ એ ચિત્તવૃત્તિ અટવીથી બહાર નીકળ્યા.

*

*

*

*

*

*

*

*

*

*

*

*

*

*

૧ ‘વંશસ્થવિલ’ વ્રત છે.

૨ વીજને એવો પણ પાઠ છે. બીજી પંક્તિમાં સન્તતિ ને બદલે પદ્ધતિ પાઠ છે.

ભવચક્રને માર્ગે.

મામા ભાણેજ વચ્ચે સુંદર ચર્ચા.
મહામોહ કર્મપરિણામનો સંબંધ,
એક નાનો ભાઇ-બીજે મોટા ભાઇ.
ખંડણી, જાગીર, વારસાહક. સમય.

ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવીને પહાવ નાખીને પડેલા મોહરાયના મોટા લશ્કરને બરાબર જોઇને વિમર્શ અને પ્રકર્ષ કુચ્છમુકામ કરતાં ભવચક્ર નગરને માર્ગે પડી ગયા. મજલ દડમજલ રસ્તો કાપતાં તેઓ આગળ વધ્યા જતા હતા, દરમ્યાન રસ્તો ટુંકો કરવા માટે ભાણેજે મામાને રસ્તામાં કેટલાક અગત્યના સવાલો પૂછ્યા અને વાતચીત શરૂ કરી.

પ્રકર્ષ—“મામા ! આ દુનિયામાં સર્વનો ઉપરી સાર્વભૌમ જેવો જે કર્મપરિણામ^૧ રાજ ગણાય છે, જેની વાત અગાઉ થઇ ગઇ છે અને જેણે પોતાના પ્રતાપથી આખા રાજ્યને વ્યાપ્ત કરી દીધું છે તેનો હુકમ આ મહામોહ મહારાજ ઉપર પણ ચાલે છે કે નહિ ? તે સંબંધમાં મારા મનમાં શંકા થાય છે. આપ તેનો નિર્ણય સમજાવો.”

વિમર્શ—“ભાઇ પ્રકર્ષ ! એ બંને રાજ્યોમાં પરમાર્થથી જોઇએ તો જરા પણ ભેદ (તફાવત વિરોધ) નથી. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે એ કર્મપરિણામ રાજ મોટો ભાઇ અને આ મહામોહ રાજ છે તે નાનો ભાઇ હોઇને તેને આ ચિત્તવૃત્તિ અટવીનું રાજ્ય સોંપવામાં આવ્યું છે. એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ મહામોહ નરાધિપ છે તે એક રીતે ચાર જેવો છે અને અંધારામાં ઘા કરનારો છે તેથી તેને અટવીમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યો છે તે બરાબર યોગ્ય છે. આ અટવીમાં બીજા રાજ્યો તારા જોવામાં આવ્યા હતા તે સર્વ આ મહામોહ રાજના પાળાઓ છે—સેનાનીઓ છે એમ ગણવું તદ્દન યોગ્ય છે. તેમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે એ છે કે પેલો કર્મપરિણામ રાજ જે આનો મોટો ભાઇ છે તે પ્રકૃતિથી એવો છે કે કોઇ વખત પ્રાણીઓને સાંઝે લાગે તેવું પણ કામ કરે છે અને

૧ કર્મપરિણામ રાજ સંબંધી હકીકત પૃ. ૨૫૮ થી આવે છે. ત્યાં સારી સ્તર છે (પ્રસ્તાવ દ્વિતીય-પ્રકરણ-દ્વિતીય.)

૨ કર્મ શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં હોય છે. ન્યારે મોહનીય કર્મ જે કર્મનો એક પ્રકાર છે તે તો પ્રાણીને ત્રાસ જ આપે છે.

કોઈ વખત ખરાબ લાગે તેવું પણ કરે છે, જ્યારે આ (મહામોહ) ભાઈશ્રી તો એવા છે કે તે તો લોકોને તદ્દન ખરાબ લાગે, હેરાનગતિ કરે અને ત્રાસ આપે એવાં જ કામો કરે છે. વળી એક બીજી પણ વાત છે: આ (મહામોહ) મહારાજ લડાઈ કરી જીત મેળવવાની ઇચ્છાવાળો છે ત્યારે પેલો (કર્મપરિણામ) રાજ બહુ નાટકપ્રિય છે, એને નવા નવા ખેલ જોવા બહુ ગમે છે. આ પ્રનાટકપ્રિય કર્મપ- માણે હોવાથી પેલા સર્વ નાના મોટા રાજ્યો છે તે રિણામ. ત્રાસ આ- સર્વે મહામોહ રાજની સેવના હમેશાં કર્યા કરે છે, પનાર મોહરાય. છતાં લોકોમાં તો એમ જ કહેવાય છે કે એ કર્મ- પરિણામ રાજ ને આ મોહરાયના ભાઈ થાય છે તે જ મોટા રાજ છે, કારણ કે એનો રાજ્યવિસ્તાર મોહરાજના કરતાં પણ વધારે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મોહરાજ પોતે અને તેને સેવનારા સર્વ રાજ્યો કર્મપરિણામ રાજની પાસે વારંવાર જઈને તેના આનંદમાં વધારો કરવા માટે નાટક કરી આવે છે. એ રાજ્યો જ્યારે કર્મપરિણામ રાજ પાસે નાટક કરવા જાય છે ત્યારે તેઓમાંના કોઈ તો જીતે ગાનારાઓનું કામ કરે છે, કેટલાક વીણા વિગેરે વગાડે છે અને કેટલાક પોતે જ મૃદંગ વિગેરે વાજિત્રોનું રૂપ ભક્તિપૂર્વક ધારણ કરી લે છે. સંક્ષેપમાં કહું તો જે આ સંસારનાટક ચાલે છે તેમાં મહામોહ વિગેરે સર્વે રાજ્યો હેતુપણું પામે છે એટલે કે નાટક કરનારાઓ થાય છે અને એ કર્મપરિણામ મહારાજ પોતાની કાળપરિણતિ સ્ત્રીસાથે બેસીને એ સંસારનાટક જોઈને આનંદ મેળવે છે અને મોજ માણે છે. આટલા માટે આ સર્વ રાજ્યોનો તે કર્મપરિણામ રાજ ઉપરી-સ્વામી છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત બીજા ને ને અંતરંગ રાજ્યો છે તે સર્વનો લગભગ ઉપરી એ જ મહારાજ છે. એમાં સાર એટલો જ છે કે કર્મપરિણામ મહારાજ આખા સમુદાયનો ઉપરી છે-સારા અને ખરાબ સર્વે રાજ્યોનો નાયક છે અને આ મહા-મોહરાય તો તેના એક વિભાગનો જ ઉપરી છે અને કર્મપરિણામ મહારાજના હુકમને ઉઠાવનારો છે.

“એ વાખત હજી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તારે સમજવા શોગ્ય છે તેથી હું કહું છું તે ખરાબર લક્ષ્યમાં રાખી લે. જે ને અંતરંગ લોકો પ્રાણીઓનું સાંઝે અથવા ખરાબ કરનારા છે તે સર્વને પ્રવર્તાવનાર ઘણે ભાગે એ કર્મપરિણામ મહારાજ જ છે. નિર્વૃત્તિ નગરી બાદ કરીને બાકી જેટલી નગરીઓ અથવા શહેરો અંતરંગ પ્રદેશમાં

છે તેના આજ્ઞા ભાગનો એ જ રાજા છે એમાં જરા બન્ને રાજાઓની પણ સંશય જેવું નથી. તેં અહીં જે રાજાઓ જોયા એક રૂપતા. હતા તે સર્વનો સ્વામી મોહરાય છે, પણ તે તેનું સ્વામીપણું કર્મપરિણામ મહારાજના હુકમને લઇને છે અને કર્મપરિણામ હુકમ કરે ત્યાં સુધી ચાલે તેવું છે. જેમ હાથ નીચેના ખંડીઆ રાજા ખંડણી આપે તેમ આ મહામોહ રાજા પોતાની શક્તિથી જે કાંઈ ધન ઉપાર્જન કરે છે તે સર્વ મસ્તક નમાવીને કર્મપરિણામને અર્પણ કરી દે છે અને એવી રીતે મોહરાજાએ જે ધન ઉપાર્જન કરેલું હોય તેની સારી ખરાબ વસ્તુઓમાં યોગ્ય વહેંચણી કર્મપરિણામ રાજા કરે છે.^૧ આ મોહરાજા હમેશાં જીત મેળવવાને તત્પર અને લડાઈ કરવાને ઘણો જ આતુર રહે છે, તેના વિષયભૂત પ્રાણી ઉપર તે એકદમ હુમલો લાવે છે; જ્યારે કર્મપરિણામ મહારાજા તો ભોગ ભોગવવામાં આનંદ માને છે, નાટક જોવામાં મોજ લે છે અને લડાઈની વાત કદિ જાણતો પણ નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી કર્મપરિણામ મહારાજા મોહરાયને આજ્ઞા કરે છે અને મોહરાજાના મનમાં તેને માટે ઘણી ભક્તિ છે તેથી આજ્ઞાને અનુસરવા સર્વ પ્રયત્નો તે જરૂર કરે છે અને કર્મપરિણામ મોહરાયથી જરા પણ નૂદાઈ માનતો નથી, જાણે તે અને પોતે એકરૂપ જ હોય એમ માની લે છે.

“વળી ભાઈ પ્રકર્ષ! તેં જે પ્રથમ ‘રાજસચિત્ત’ અને ‘તામસચિત્ત’ નામનાં બે શહેરો જોયાં હતાં તે બન્ને આ મોહરાજાને એ મોટા કર્મપરિણામ રાજાએ જાગીરમાં આપ્યાં છે. આથી આ મોહરાયનું કેટલુંક વફાદાર લશ્કર તે બન્ને નગરમાં રહે છે અને બાકીનું સઘળું ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં રહે છે અને વિગ્રહ કરવાને-લડાઈ લડવાને નિરંતર તૈયાર રહે છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! ત્યારે તમને એક બીજો સવાલ પણ સાથે જ પૂછી લઉં ! કર્મપરિણામ અને મોહરાજાનાં રાજ્યો છે તે તેઓના વડિલો-

૧ મોહરાય પ્રાણી પાસે કર્મ બંધાવે છે, પણ તેની વહેંચણી સર્વ પ્રકૃતિઓમાં થાય છે, તેમાં સંક્રમણાદિ પણ થાય છે તે સર્વ સામાન્ય કર્મોપર આધારાખે છે. કર્મ જાતિ છે અને મોહનીય કર્મ તેનો એક ભેદ છે. સર્વ કર્મોના વ વટ અમુક નિયમોને અનુસરીને થાય છે. આ વસ્તુ સમજવા માટે પંચસંકર્મપ્રકૃતિ, કર્મગ્રંથઆદિ ગ્રંથોના અભ્યાસની જરૂર છે.

૨ જુઓ પૃ. ૭૯૦.

૩ જુઓ પૃ. ૭૯૪.

પાર્શ્વિત હોઈ ક્રમસર તેઓ પાસે આવેલ છે કે તે રાજ્યો કોઈ બીજાનાં છે અને આ લોકોએ જાણરાઈથી પચાવી પાડ્યાં છે?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ કાંઈ એ લોકોના આપદાદાનું રાજ્ય નથી અને એ તેમની પાસે ક્રમસર આવેલું પણુ નથી; એ તો પારકું રાજ્ય છે અને એ લોકોએ બળાત્કારથી પચાવી પાડેલ છે. કારણ કે જ્યાં સુધી પ્રાણી કર્મથી આવૃત્ત હોય છે અને તેથી જ્યાં સુધી બહિરંગ પ્રદેશમાં રહેતો હોય છે ત્યાં સુધી મેં તને અગાઉ જણાવેલ છે તેમ તે સંસારીજીવ કહેવાય છે. એવા પ્રાણીની ચિત્તવૃત્તિ-રૂપ મહા અટવીમાંથી એને બહાર કાઢી મૂકી તે અટવીનું રાજ્ય ખુંચવી લઈને પોતાની શક્તિથી એ લોકો તે અટવીપર રાજ્ય કરે છે.”

પ્રકર્ષ—“એવી રીતે પારકા રાજ્યને પચાવી પાડ્યાને કેટલો વખત થયો? તે મામા! મને સાથે સાથે જણાવી દો.”

વિમર્શ—“ભાઈ! એ રાજ્ય બન્ને રાજ્યોએ ક્યારે લીધું તેની રાજ્યાત (આદિ)^૧ હું જાણતો નથી, પણ એ આ-પચાવી પાડ-આતમાં મુદ્દાની અંદરની હકીકત શું છે તે હું તને વાનો સમય. બરાબર સમજાવું એટલે તારા મનમાં જે સંશય છે તે તદ્દન દૂર થઈ જશે. હકીકત એમ છે કે કર્મ-પરિણામ રાજ છે તે હમેશાં કેટલાકને કાંઈ આપે છે અને વળી કેટલાકને કાંઈ આપ્યું હોય તે તેની પાસેથી ખુંચવી લે છે એવા તેના સ્વભાવ છે, તેના સર્વ સામંતોના મુગટો તેના પગ આગળ નમન કરી રહેલા છે અને તે એવા સારા સંયોગોમાં સ્થિત થયેલો છે કે તેના પ્રભાવમાત્રથી તેનાં સર્વ કાર્યોનો વિસ્તાર સિદ્ધ થઈ જાય છે. તે રાજધિરાજ છે, મોટો રાજ છે અને રાજ્યસિંહાસનનો માલીક છે. હવે આ જે મહામોહ મહારાજ કહેવાય છે તે તેના સૈન્યનું બરાબર રક્ષણ કરનાર અને સંભાળ લેનાર છે, તેણે આપેલ આનંદી સલાહ પ્રમાણે તેની સેવા કરનાર અને તેનું કામ ઉઠાવનાર છે, તેના ખજાનામાં વધારો કરનાર છે અને જે કે તેની આજ્ઞાનો અમલ કરનારો છે તો પણ તેનામાં પુરૂષાતન ઘણું છે તેથી રાજકાર્યમાં પોતાની મરજી આવે તે પ્રમાણે તે તેની પરિપાલના કરે છે. લોકોમાં આ પ્રમાણે વાતો

૧ અટવીનો અસલ માલીક જીવ પોતે જ છે. તેને ત્યાંથી દૂર રાખી ચિત્ત-વૃત્તિપર પેલા રાજ કબજો મેળવે છે. જરા કલ્પના વાપરવાથી સમજાઈ જાય તેવી હકીકત છે.

૨ જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે.

ચાલે છે કે મોહરાજ પરાક્રમી છે, લડવૈયો છે અને કર્મપરિણામને નાટક ઘણું ગમે છે તેને લઈને પરિતોષ્યે મહાસિંહાસન ઉપર બેઠેલ ઉપરના રાજા તરીકે મહામોહને ગણાવ્યો છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે જોતાં ભાઈ પ્રકર્ષ! એ બન્ને રાજામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી અને ખરી રીતે તો આ એક જ રાજ્ય છે એમ તારે સમજવું.

વસ્તુતઃ એ-

૧ રાજ્યતા.

કહેવાનો આશય એ છે કે કાર્યના પરિણામને લઈને અને જ્વહારમાં મોહનું પ્રાબલ્ય વધારે હોવાથી તેને ખાસ રૂપક આપી બતાવેલ છે, બાકી તેનું રાજ્ય અને કર્મપરિણામનું રાજ્ય તેટલા પૂરતું તો એક જ છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા! મારા મનમાં જે રાંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે હવે નાશ પામી ગઈ છે. આપશ્રી જેવા જ્યારે મારી નજીક હોય ત્યારે સંશય વધારે વખત ટકી રહે એ બનવા જેવું જ નથી!”

આવી રીતે જ્ઞાનગોષ્ઠિ અને વિદ્વતાભરેલી ચર્ચા કરતાં મામા ભાણેજ ભવચક્ર નગરને માર્ગે આગળ વધ્યા જતા હતા તેથી રસ્તાનો થાક તેમને જરા પણ જણાતો ન હોતો. એ પ્રમાણે મુસાફરી કરતાં કેટલેક દિવસે તેઓ ભવચક્રનગરે આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વસંતરાજ-લોલાક્ષ.

વસંતવર્ણન.

મર્શી અને પ્રકર્ષ જ્યારે ભવચક્રનગરે આવી પહોંચ્યા તે વખતે શિશિર ઋતુ પૂરી થઈ ગઈ હતી અને કામદેવને અત્યંત વહાલી અને લોકોને અનેક પ્રકારના ઉન્માદ કરાવનારી વસંત ઋતુ શરૂ થઈ હતી. હવે મામા ભાણેજ એ ભવચક્રનગરની બહાર ઉઘાનોમાં ફરતા હતા તે વખતે તેમણે^૧ વસંતનો કેવો અનુભવ કર્યો તે સાંભળો:—

૧ વસંતને ઋતુ તરીકે ગુજરાતીમાં શ્રીલિંગે પણ બોલાવાય છે. સંસ્કૃતમાં તે વસંત નરભતિમાં જ વપરાય છે. આથી અત્ર બન્ને લિંગમાં અવારનવાર તે સમ્મદ વાપર્યો છે.

વસંત વર્ણન.

કુદરતની બદીહારી,
સુરાપાન ગાષ્ટિવર્ણન.
વિલાસિનીઓની શોભા.

નૃત્યશ્રિવ દક્ષિણપવનવશોદ્વેલ્લમાનકોમલલતાબાહુદળૈર્ગાયશ્રિવ
મનોહ્રવિહંગ્ગલકલકલવિરુતૈર્મહારાજાધિરાજપ્રિયવયસ્યકમકરકેત-
નસ્ય રાજ્યાભિષેકે જયજયશબ્દમિવ કુર્વાળો મત્તકલકોકિલાકુલકો-
લાહલકણ્ઠકૂજિતૈસ્તર્જયશ્રિવ વિલસમાનવરચૂતૈકકલિકાતર્જનીભિરા-
કારયશ્રિવ રક્તાશોકકિસલયદલલલિતતરલકરવિલસિતૈઃ પ્રણમશ્રિવ
મલયમારુતાન્દોલિતનમચ્છિલ્લરમહાતરૂત્તમાઙ્ગૈર્હસશ્રિવ નવવિકસિત-
કુસુમનિકરાદૃહાસૈ રુદ્રશ્રિવ ત્રુટિતવૃન્તબન્ધનનિપતમાનસિન્દુવારસુમ-
નોનયનસલિલૈઃ પઠશ્રિવ શુકસારિકાસ્ફુટાક્ષરોલ્લાપજલ્પિતેન સોત્ક-
ણ્ઠક દ્વ માધવીમકરન્દ્વિન્દુસન્દોહાસ્વાદનમુદિતમત્તમધુકરકુલશ્ચ-
ળશ્ચળાયિતનિર્મરતયા

“આ ઋતુમાં દક્ષિણદિશાના પવનના બેરથી ચાલતી કોમળ
લતાઓરૂપ આહુદંડથી જાણે તે (વસંતઋતુ) નાચ કરતી હોય એમ
લાગતું હતું; મહારાજાધિરાજ (મોહરાય)ના અત્યંત વહાલા મિત્ર મહ-
રથજી (કામદેવ)નો હાલમાં રાજ્યાભિષેક થવાનો હોવાથી તે પ્રસંગે
જાણે ‘જય જય’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતી હોય નહિ એવી ઢોકિલા-
ઓના સમૂહના મધુર કંઠમાંથી નિકળતાં મધુર અવાજથી તેમજ બીજા
નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓનાં કલકલ અવાજથી જાણે વસંતઋતુ ગાયન
કરી રહી હોય તેમ લાગતું હતું; વિલાસ કરતાં સુંદર આંખોની કળિ-
ઓરૂપ તર્જની (અંશુકા પાસેની) આંગળીવડે જાણે બીજાઓનો
તિરસ્કાર કરતી હોય તેમ લાગતું હતું; રાતા અશોકનાં નવીન સુકો-
મળ પત્રના સમૂહોરૂપ સુંદર ચપળ હાથોની નિશાનીથી જાણે બો-
લાવતી હોય એમ લાગતું હતું; મલયદેશ (મલખાર-દક્ષિણદિશા)ના
પવનથી હાલી રહેલાં અને નખી જતાં મોટાં મોટાં શિખરોપર આવેલાં
મોટાં વૃક્ષોરૂપ મસ્તકોથી જાણે તે ઋતુ નમસ્કાર કરતી હોય એમ
લાગતું હતું; નવા વિકાસ પામેલાં પુષ્પોના સમૂહથી અદ્વિહાસપૂર્વક
જાણે હસતી હોય એમ લાગતું હતું; ‘સિન્દુવાર’ જાતિનાં પુષ્પો
પોતાનાં ત્રિટ(લિંગ)માંથી અંધનમુક્ત થઈ છૂટાં પડી જમીનપર પડતાં

૧ વૃક્ષોનાં પાંદડાં જમીનપર પડી જાય છે ત્યારે તેના મૂળમાંથી દૂધ જેવું
જળ નીકળે છે.

હતાં તેની આંખોમાંથી નીકળતાં પાણીરૂપ જળવડે જાણે તે ઋતુ રહતી હોય તેમ લાગતું હતું; શુક્ર અને સારિકાઓના કલકલ મધુર ધ્વનિરૂપ પ્રગટ અક્ષરોવડે જાણે પાઠ કરતી હોય તેમ જણાતું હતું; મધુના ણિન્દુઓનો સ્વાદ લેવાથી આનંદમાં આવી ગયેલ મસ્ત ભ્રમરોના ગણુગણુટથી ચારે તરફ અવાજ કરતી હોવાથી જાણે રતિબંધ (ઉત્કંઠ) યુક્ત હોય અથવા ઉત્સાહવાળી થયેલી હોય એવી દેખાતી હતી.^૧

‘इति नर्तनरोदनगानपरः

पवनेरितपुष्पजधूलिधरः ।

स वसन्तऋतुर्ग्रहरूपकरः,

कलितो नगरोपवनान्तचरः ॥

એવી રીતે નર્તન રોદન ગાન આદિ નવ ભાવોમાં વસંતઋતુ પરાયણ થઈ ગઈ છે તેથી જાણે (નવ)^૨ ગ્રહો રૂપ તેના નવ હાથો હોય તેવી દેખાય છે, પવનથી ફૂલોમાં રહેલ સુગંધી પરાગને ચારે તરફ ફેલાવી રહી છે અને ઘણી સુંદર રીતે નગરમાં અને નગરની બહાર ઉપવન-ઉદ્યાનોમાં વિસ્તરી રહી છે.” પછી વિભર્ષી મામાએ કહ્યું “ભાઈ પ્રકર્ષ! તને ભવચક્રનગર જોવાનું કુતહળ બરાબર યોગ્ય વખતે થયું છે કારણ કે આ નગરનું સુંદરમાં સુંદર સ્વરૂપ આ ઋતુમાં જ દેખાય છે, માટે એની સર્વ સૌંદર્યલીલા જોવાનો આ બરાબર વખત છે. જો! નગર બહારના બગીચાઓમાં લહેર કરવાને નીકળી પડેલા આ નગરવાસી જનોની કેવી અવસ્થા વર્તે છે !

‘सन्तानकवनेषु परिमुह्यति धावति बकुलवृक्षके,

विकसितमाधवीषु धृतिमेति विलुभ्यति सिन्दुवारके ।

पाटलपल्लवेषु न च तृप्यति नूतमशોકपादपे,

चूतवनेषु याति चन्दनतरुगहनमथावगाहते ॥

લોક ‘સંતાનક નામના વૃક્ષોનાં વનોમાં મોહી રહ્યા છે, બકુલ-વૃક્ષ તરફ દોડે છે, વિકસ્વર થયેલા મોગરામાં શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે,

૧ વસંતઋતુમાં નવ ભાવ બતાવ્યા તે સર્વ કામદેવના કલહપ્રપંચો છે. નવ ભાવો આ છે: નર્તન, ગાન, તર્જન, આકર (બોલાવવું તે), પ્રજુમન, હસન, રોદન, પઠન, ઉત્કંઠ (રતિબંધ). આ સર્વ ભાવો ગદ્ય વર્ણનમાં આવી ગયા.

૨ ‘ત્રોટક’ છંદ.

૩ નર્તન વિગેરે નવ માટે બુદ્ધો. ઉપરની નોટ નં. ૧. આ નવ કાર્યરૂપ નવ હાથની કલ્પના કવિએ કરી છે. ગ્રહનો અર્થ ‘ગાંડો માણસ’ એમ પણ થાય છે.

૪ આના દરેક પાદમાં ૨૮ માત્રા છે.

૫ ઇંદ્રની અમરાવતીમાં આવેલું એક જવનું વૃક્ષવિશેષ. એને કલ્પવૃક્ષ પણ કહે છે.

સિંદુવાર (નગોડનાં જાડ)માં લોભાય છે, 'પાટણના પક્ષવાની લીલા નીહાળતાં તો તેઓને તૃપ્તિ થતી જ નથી અને તેવીજ સ્થિતિ અશોક વૃક્ષની સાથે થાય છે. વળી તેઓ આંખાનાં મોટાં મોટાં વનોમાં જાય છે અને ચંદનનાં વૃક્ષોની ઝાડીમાં પણ બહુ આનંદથી પ્રવેશ કરે છે.

૧ 'इति मधुमासविकासिते रमणीयतरे द्विरेफमालिकेव,
एतेषां खलु दृष्टिका चिलसति सुचिरं वरे तरुप्रताने ॥

એ લોકોની નજર જાણે ભભરાયોની હાર હોય નહિ તેમ ચૈત્ર માસમાં વિકાસ પામેલા અતિ સુંદર વૃક્ષનાં વિસ્તારમાં સારી રીતે વિલાસ કરી રહી છે.

૨ बहुविधमन्मथकेलिरसा दोलीरमणसहेन ।

एते सुरतपराश्च गुरुतरुमधुपानमदेन ॥

એ લોકો 'હાંચકો ખાવાના આનંદ સાથે અનેક પ્રકારની કામ દેવની રમતોના રસમાં ડૂબી ગયા છે અને મોટા વૃક્ષપર થતાં મધનું પાન કરવા સાથે વળી તેઓ કામક્રીડામાં પણ મસ્ત થઈ ગયા છે.

વળી—

૩ विकसिते सहकारवने रतः

कुरुवकस्तवकेषु च लम्पटः ।

૪ मलयमारुतलोलतया वने,

सततमेति न याति गृहे जनः ॥

इदमहो पुरलोकशताकुलं, प्रवरचूनघनावलिमध्यगम् ।

विलसतीह सुरासवपायिनां, ननु विलोक्य भद्र! कदम्बकम् ॥

मणिविनिर्मितभाजनसंस्थित-

रतिविनीतजनप्रविद्धांकितः ।^૧

प्रियतमाधरમૃદુવિદંશન-

અપકરણમયૂલવિરાજિતઃ ॥

૧ પાટણનો અર્થ પુત્રાગ થાય છે. શુભાખને મળતો એ વેલો હોય એમ જણાય છે.

૨ આર્થા મીતિ હંદ છે.

૩ હંદ સમજતો નથી.

૪ વસંતમાં વૃક્ષસાથે હાંચકો ખાંધી હાંચકવાનો આનંદ હાલ પણ માનવામાં આવે છે. નગરબદાર જનજીઓ પણ હોળીની સાથે જોડાયેલી યાત્રી જગાપર જોવામાં આવે છે.

૫ આ અને પછીના ત્રણ શ્લોકનો રાગ દ્રુતવિલંબિત હંદ છે.

૬ મલયમારુત પાહાંતરે છે, તે કરતાં મલયમારુત પાહ વધારે સારો છે.

૭ પ્રવિજોક્તિઃ પાહાંતર છે.

સુરભિનીરજગન્ધસુવાસિતૈઃ, સુવનિતાવદનામ્બુરુહાર્પિતૈઃ ।

વિવિધમધ્યરસૈર્મુખપેશલૈઃ, કૃતમિદં તદહો મદનિર્મરમ્ ॥

લોકો વિકાસ પામતાં આંબાઓનાં મોટાં વનોમાં આસક્ત થઇને તેમજ કુરબક નામનાં ઝારોમાં લોકુપ થઇને અને મલય (દક્ષિણ-દિશાના) દેશના પવનમાં આનંદ માનીને નિરંતર વનોમાં અને ઉદ્યાનોમાં ભ્રમણ કર્યા જાય છે અને પોતાને ઘરે પાછા જતા નથી. ભાઈ! સુંદર આંબાનાં વૃક્ષોની હાર વચ્ચે આવી રહેલા આ કદંબ વૃક્ષને તો તું જો! એની ફરતા સેંકડો નગરવાસી જનો ફરી વળેલા છે, અને દારૂ અને આસત્ર પાનારા અને પીનારાને તે અનેક પ્રકારનાં વિલાસો કરાવી રહેલ છે. રતના બનાવેલાં સુંદર મૂલ્યવાન વાસણોમાં રાખેલ,^૧ પ્રેમથી સુસંસ્કારિત થયેલા માણસોએ સન્મુખ કરેલ, વહાલી પ્રિયતામાના સુંદર હોઠ લાગવાથી પવિત્ર થયેલ, મધના પાત્રમાં રહેલ રત્નોનાં કિરણથી વિરાજિત થયેલ, સુગંધી કમળની આકર્ષક ગંધથી સુવાસિત થયેલ અને સુંદર રમણીય પત્નીના વદનકમળથી અર્પણ થયેલ, તેમજ મુખને ઘણું સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર જૂદા જૂદા પ્રકારના મધ-સુરાના રસથી એ કદંબ વૃક્ષને મદથી ભરપૂર કરી દે છે.

* * * *

અને ભાઈ પ્રકર્ષ! તું આ સુરાપાન ગોષ્ઠિમાં લોકો કેવો વિશ્વાસ માની રહ્યા છે તે તો જો!

૩પતન્તિ પાદેષુ ૪લુઠન્તિ મોદિતાઃ

પિવન્તિ મધ્યાનિ રણન્તિ ગાયનાઃ ।

રસન્તિ વક્રામ્બુરુહાણિ યોષિતા-

મનેકચાટૂનિ ચ કુર્વંતે જનાઃ ॥

વદન્તિ ગુહ્યાનિ સશબ્દતાલકં, મદેન ૫હપ્યન્તિ લુઠન્તિ ચાપરે ।

વિઘૂર્ણમાનૈર્નયનૈસ્તથાપરે, મૃદઙ્ગવંશધ્વનિના વિકુર્વંતે ॥

સ્વપૂર્વજોહ્લાસનગર્વનિર્મરા,

ધનાનિ યચ્છન્તિ જનાય ચાપરે ।

ભ્રમન્તિ ચાન્યે વિતતૈઃ પદક્રમૈ-

રિતસ્તતો યાન્તિ વિના પ્રયોજનમ્ ॥

૧ આ સર્વ દારૂ-મધના વિશેષણો છે.

૨ A drinking party.

૩ આ ત્રણે શ્લોકમાં 'વંશસ્થ' છંદ છે.

૪ પઠંતિ માદિતાઃ પાઠાંતર. તેનો મદમાં આવીને બાલે છે-એવો અર્થ માય છે.

૫ નૃત્યન્તિ પાઠાંતર છે.

‘લોકો આનંદમાં આવી જઈ એક બીજને પગે પડે છે, અહીં તહીં અફળાય છે, દારૂ પીએ છે, ગાયનો ગાય છે, સ્ત્રીઓનાં વદન-કમળને ચુંબન કરે છે, અનેક પ્રકારનાં ચાળા અને વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરે છે, અરસ્પરસ એક બીજની બિભત્સ મસ્કરી કરે છે, તાલ-પૂર્વક શબ્દો બોલતાં મદમાં આવી જઈને નાચ કરે છે, બીજ વળી જ્યાં ત્યાં આળોટે છે, વળી કેટલાક સુરાપાનથી ઘુણુચિમાન આંખો-વાળા ઢોલકી અને વાંસળીના અવાજથી વિકાર ખતાવે છે, પોતાના વહિલની આશરના ગર્વથી ભરપૂર કેટલાક માણસો લોકોમાં ધન વહેંચે છે, દાન આપતા જણાય છે અને કેટલાક તો પહોળા પગ કરી ઉતા-વળી ચાલે અહીંથી તહીં કાંઈ પણ કારણ વગર ભટક્યા કરે છે. જાણે આનંદમાં આવી જઈ લહેર કરતા હોય અને બીજ કોઈ પણ વાતની ચિંતા જ ન હોય તેવા સર્વ લોકો દેખાય છે.”

આવી રીતે દારૂ પીવાનાં સ્થાનને મામાજી પોતાના ભાણેજને ખતાવી રહ્યા હતા અને તેમાં ભાગ લેનારા લોકોનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા તે વખતે પ્રકર્ષની નજર જે સાધારણ રીતે જ કમળપત્રમાં વિલાસ કરવાની ટેવવાળી હતી તે મોગરાના વેલાના બનાવેલા મંડપ પર પડી એટલે તેણે મામાશ્રીને કહ્યું “મામા! આ પાનગોષ્ઠિ (દારૂ પીનારાની મંડળી) તો વળી તમે ખતાવી તે કરતાં પણ વધારે વિલાસ કરી રહેલ છે.”

વિમર્શ મામાએ કહ્યું, “વસંતસમય નજીક આવવાથી હવે પાનગોષ્ઠિ નગરવાસીઓ આવી રીતે અનેક પ્રકારની પાનગોષ્ઠિ કરે છે તે આ સમયમાં ભવચક્રનગરમાં ઘણી જગ્યાએ મળી આવશે. આ વખતમાં જુદા જુદા લોકો એકઠા થઈ અનેક જગ્યાએ પાનગોષ્ઠિ કર્યા કરે છે. તું પેલી ચંપાની હાર જોઈશ, દ્રાક્ષના વેલાઓના મંડપો દેખીશ, સેવતીનાં ઝાડના ઢાંડા વનવિભાગો વિલોક્ષીશ, મોગરાનાં ઝાડોનાં સમૂહનું નિરીક્ષણ કરીશ, રાતાં અશોક વૃક્ષોની ઘટાઓ અવલોક્ષીશ અથવા બકુલનાં ઝાડોના ગહનભાગો સાક્ષાત્ કરીશ તો તને એ હકીકતની પ્રતીતિ થશે; તેમાંનો એક પણ ભાગ તારા જોવામાં એવો નહિ આવે કે જ્યાં વિલાસ કરતી યુવાન સ્ત્રીઓનાં ટોળાંથી પરિવરેલા ધનવાન નાગરિકોએ જમાવેલ પાનગોષ્ઠિ થતી ન હોય, જો એવી એક પણ જગ્યા આ નગર બહારના ઉદ્યાનમાં તારા જોવામાં આવે કે જ્યાં પાનગોષ્ઠિ ન થતી હોય તો તારે મારાં અન્ય

૧ દારૂ-મદ્યપાનની અસરનું આબેહુલ વર્ણન છે.

વચનો ઉપર પણ વિશ્વાસ ન કરવો, કારણ કે એ ઉપરથી તને એમ લાગે કે હું વાત કહેવામાં તને કાંઈક પણ છેતરું છું.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! તમે કહો છો તે વાતમાં જરા પણ સંદેહ કરવા જેવું છે જ નહિ. આ પ્રદેશમાં રહ્યા રહ્યા બાલે એ સર્વ વનના વિભાગો આપે કહેલ સ્થિતિ મુજબ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બુઝો મામા ! આપે બતાવ્યા તે ઉદ્યાનના વિભાગો વિવિધ પ્રકારના મધુપાનમાં ભસ્ત થયેલાઓના મોટા શબ્દો, શૃંગારચેષ્ટા અને ઉદ્ધાસશબ્દો સાથે અનેક લોકોના આનંદધ્વનિના અવાજથી ગાજતા જણાય છે એટલું જ નહિ પણ—

‘કચ્છિદ્રસન્નપુરમેલગુણૈ-

ર્નિતમ્બવિમ્બાતુલમારમન્થરૈઃ ।

તદ્વપ્રસૂનોઽયવાઙ્છયાગતૈઃ,

‘સમર્તૈર્કૈર્માન્તિ વિલાસિનીજનૈઃ ॥

કચ્છિત્તુ તૈરેવ વિઘટ્ટિતાઃ સ્તનૈર્મહેમકુમ્ભસ્થલવિઘ્નૈરિમે ।

વિમાન્તિ દોલાપરિવર્તિભિઃ કૃતાઃ, સકામકમ્પા ઇવ મામ ! શાશ્વિનઃ ॥

કચ્છિલસદ્રાસનિવદ્ધકૌતુકાઃ,

કચ્છિદ્રહઃસ્થાનનિવદ્ધમૈથુનાઃ ।

इमे कचिन्मुग्धविलासिनीमुखै-

ર્ન પદ્મલક્ષણાદધિકા ન શોભયા ॥

ઉદ્યાનના કોઇ વિભાગો અવાજ કરતાં ઝાંઝર અને કંટોરાથી ઘુશોભિત તેમજ નિતમ્બના મોટા ભારથી મંદગતિવાળી અને વૃક્ષોનાં ફૂલોની હોંસથી આવી પહોંચેલી વિલાસી સ્ત્રીઓના સમુદાયથી શોભી રહ્યા છે અને સાથે તેઓના પુરૂષો આનંદમાં ભાગ લેતા જણાય છે. મોટા હાથીઓનાં કુંભસ્થળનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરતાં સ્તનોવાળી હાંચકામાં હાંચકતી સ્ત્રીઓ ઝાડોને એવા કંપાવી રહી છે કે બાલે તેમના સ્તનના સંઘટ્ટથી વૃક્ષોને પણ બાલે કામદેવનો પ્રવેશ થવાથી કંપ થતો હોય તેવાં તે (વૃક્ષો) દેખાય છે—આવી સ્ત્રીઓવડે કેટલાક વનવિભાગો છૂટા પડી ગયેલા છે. કોઇ વનવિભાગોમાં દીપતો રાસ મનને કૌતુકથી આકર્ષી રહેલ છે; કોઇ વિભાગોમાં એકાંત જગ્યાએ સ્ત્રીપુરૂષનાં બેઠલાંઓ અરસપરસ

૧ આ ત્રણે શ્લોકમાં ‘વંશસ્થવિલ’ હંદ છે.

૨ સતતકૈર્માન્તિ એવો પાઠ પ્રતમાં છે.

ભેટીને ભેસી ગયા છે, અને કોઈ વનવિભાગો યુવાન વિલાસીનીઓના મુખવડે કમળખંડથી પણ વધારે શોભાવાળા નથી એમ નથી એટલે કમળવનખંડથી પણ વધારે શોભા સ્ત્રીમુખકમળને લીધે ધારણ કરી રહ્યા છે.”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! તે બહુ સારી રીતે અવલોકન કરી લીધું. એ સર્વ ભાગ તારા કૌતુકને તૃપ્ત કરે તેવા છે. બાકીના વનવિભાગો પણ સર્વે એવી જ ભાતના છે. તેટલા જ માટે મેં તને કહ્યું હતું કે બરાબર યોગ્ય વખતે તને આ ભવચક્રનગર ભેવાનું કૌતુક થયું છે, કારણ કે આ વખતે જ એ નગર તેના પૂર બહારમાં હોય છે. હવે તે નગરની બહારના વિભાગો ઉધાનો વિગેરે તો જોઈ લીધાં, આપણે હવે નગરમાં પ્રવેશ કરીએ. નગરની શોભા કેવી છે તે હવે આપણે બરાબર જોઈ લઈએ એટલે તારા મનનું કૌતુક પૂરું કરવાનો જે મનોરથ તને થયો છે તે તૃપ્ત થઈ જાય.”

પ્રકર્ષ—“મામા! બહિઃપ્રદેશમાં રહેલા આ લોકોના વિલાસ તો ખાસ જોવા લાયક હોય એમ મને લાગે છે. નગર બહારનો આ પ્રદેશ ઘણો સુંદર છે, વળી મને રસ્તાનો થાક પણ લાગ્યો છે, તેથી આપ મારા ઉપર કૃપા કરો અને હજી થોડો વખત વધારે અહીં જ થોભો. થોડા વખત પછી આપણે નગરમાં દાખલ થઈશું.”

વિમર્શ—“ભલે, એમ કરો!”

* * * * *

ભવચક્રનાં કૌતુકો.^૧

વસંતરાજ-લોલાક્ષ રાજા.^૨

લોકોમાં મોટી ધમાધમ.

નવરસમાં મગ્નતા.

આ પ્રમાણે મામા ભાણેજ વાત કરતા હતા ત્યાં એક અતિ અદ્ભુત બનાવ બન્યો.

૧ અહીંથી ભવચક્રનાં કૌતુકો રાજ થાય છે તે બરાબર વિચારવા. તે પ્રકરણ ૩૭ ના અંત સુધી ચાલશે.

૨ બાહ્ય પ્રદેશનો રાજા લોલાક્ષ છે. વસંત આવેલ છે અને અંતરંગ રાજ્ય વસંતકાળમાં મહારવ્ધનનું થવાનું છે તે આગળ જણાશે.

રથના ગડગડાટથી ગાજી રહેલ, હાથીઓના મોટા સમુદાયથી મોટા વાદળાના વિજ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર, તીફલુ ભાલાઓના ચળકાટથી વિજળી જેવા ચમકાર કરતો, ચાલતા તેજસ્વી શ્વેત અશ્વોથી મોટા બગલાઓનું નિદર્શન કરાવતો, હાથીઓના ઝરતા મદરૂથી જળથી મનોહર લાગતો, હર્ષના આવેશને લીધે ઊંચા નીચા થઈ જતા લોકોથી સેવાતો, સુંદરીવર્ગના મનમાં મહા ઉન્માદ કરનાર મકરધ્વજનું રૂપ ધારણ કરતો, મોટા રાજવર્ગ અને નગરવાસી લોકોથી પરિવેષિત રાજ્ય ચૈત્રમાસની શોભા જેવા માટે પોતાના આખા લશ્કર સાથે તે વખતે બહાર નીકળી પડ્યો; અંધુબુદ્ધિથી જાણે મહા મેઘ આવતો હોય તેવો તે લાગતો હતો. તેની બાજુમાં જાણે સંકટો ભમરાઓ ગુંજારવ કરતા હોય તેમ મદદ નામનાં વાજિત્રો વાગી રહ્યા હતા તેમજ વિલાસ કરતી ઝાંઝો અને વીણાના ધ્વનિ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા હતા તેમજ ગાનતાન અને નાચ પણ ચાલી રહ્યા હતા.

તે વખતે મોટા સામન્તોના પરિવારથી પરિવરેલો, મોટા શ્રેષ્ઠ હાથી ઉપર બેઠેલો અને જેના મસ્તકપર વિકાસ પામતા સુંદર ધ્વજ કમળના મંડળથી શ્વેત રંગના મોટા છત્ર જેવી છાયા થયેલી છે તેવો તે રાજ્ય પ્રકર્ય અને વિમર્શના જેવામાં આવ્યો. તે રાજ્ય દેવતાઓના સમૂહની વચ્ચે રહેલો અને ઐરાવલુ હાથીપર બેઠેલો ઇંદ્ર હોય તેવો શોભતો હતો. તેની આગળ હર્ષથી આનંદનો કલકલ અવાજ કરતો અનેક શ્વેત છત્રોને ધારણ કરતો લોકોનો મોટો સમુદાય જેવામાં આવતો હતો, તે જાણે મહાધ્વનિમય અનેક શીળાના પિંડોથી ક્ષોભાયમાન મોટો દરિયો હોય અથવા તો હાલતી ચાલતી કેળ (ધ્વજ) રૂપ હજારો હાથોવડે હરીફાઈથી ત્રણ ભુવનને પણ અવગણતો હોય એવો દેખાતો હતો.

એ રાજ્ય નગરમાંથી બહાર નીકળીને ઉદ્યાન (બગીચા)ના નાકાઉપર આવ્યો એટલે ભમરાઓ વિશેષ ગુંજારવ કરવા મંડી ગયા, મૃદંગો વાગવા લાગ્યાં, વેણુમાંથી મધુર સ્વર નીકળવા લાગ્યો, કાંસીઓ ઉલ્લાસ પામી (ખૂબ વાગવા લાગી), મંજીરાઓમાંથી રણુરણુટ અવાજ થવા લાગ્યો, તાલસુરના આલાપો થવા લાગ્યા, મરકરા (તમાસો જેનારા) લોકોનો મોટો કોળાહળ થવા લાગ્યો, જ્યજ્ઞચક્રારના શબ્દો ચામેરથી

૧ મેઘ-વરસાદ વસંત ઋતુમાં પોતાના બાહ વસંતની શોભા જેવા આવ્યો હોય નહિ તેવો તે રાજ્ય લાગે છે. આની સાથે ઉપરના સર્વ વિરોધણો લાગશે. મેઘસાથે ગડગડાટ ચમકારા વિગેરે સર્વ હોય છે.

બોલાવા લાગ્યા, ભાટભવાયા વિગેરે મોટેથી બિરુદાવળીઓ બોલાવા લાગ્યા, મણિકાઓ પોતાના નૃત્ય વિગેરે કાર્યમાં ભેડાઈ ગઈ, ભોનાર વર્ગમાં એકદમ ખળભળાટ થઈ ગયો અને ચોતરફ રમત ગમતો વધારે ભભવા લાગી.

ત્યાર પછી તે સમુદાયમાં તો કોઈ લોકો નાથે છે, કોઈ ફૂટે છે, કોઈ દોડે છે, કોઈ આનંદના અવાજે કરે છે, કોઈ કટાક્ષ ફેંકે છે, કોઈ આજોટે છે, કોઈ અરસ્પરસ મરકરી કરે છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ વચાડે છે, કોઈ હર્ષ પામે છે, કોઈ મોટેથી ખૂમો પાડે છે,^૧ કોઈ આનંદમાં આવી જઈ કાખલી ફૂટે છે અને કોઈ અરસ્પરસ સોનાની પીચકાશીઓ હાથમાં લઈ તેમાં સુખહકેશરમિશ્ર જળ ભરીને ફેંકે છે.^૨ આવી રીતે અનેક પ્રકારે કોઈ પણ જગ્યાએ નહિ સાંભળેલા વિલાસમાં લોકો પડી ગયા હતા અને સર્વ કામદેવની અમિતી ઉત્તેજિત થઈ રહ્યા હતા—એવી અવસ્થામાં તે સર્વ લોકો મહા વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી (વિમર્શી)ના ભોવામાં આવ્યા તે વખતે તેણે તેમને માટે શું વિચાર કર્યો તે હવે આપણે જોઈએ.

વિમર્શનું ચિંતન.

પ્રકર્પનો સાદો પ્રશ્ન.

વિમર્શનું અંતર્ધાન.

ચૈત્ર માસમાં રસમાં લસબસ થયેલા લોકોએ મચાવેલી તેવા પ્રકારની ધમાલ જોઈને વિમર્શમામાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો—અહો! મોહરાયનું સામર્થ્ય તો ભારે આશ્ચર્યકારક જણાય છે! અહો! રામકેસરીનો વિલાસ પણ જખરો દેખાય છે! અહો! વિપયાભિલાપ મંત્રીનો પ્રતાપ પણ ભારે જણાય છે! મકરધ્વજ કામદેવનું માહાત્મ્ય પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું જણાય છે! કામદેવની સ્ત્રી રતિની કીડા પણ ભારે જખરી જણાય છે! મહાસુભટ હાસ્યનો ઉલ્લાસ પણ જેવો તેવો નથી! પાપી કાર્યો કરવામાં આ લોકોની હિમત પણ હદ બહાર છે! ^૩પ્રમાદ પણ કેટલો! એ લોકોનું પ્રવાહની સાથે થડેવાપણું^૪ પણ ભારે નવાઈ જેવું છે! તેઓની દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ

૧ ફૂરે ફૂરે જેવા અવાજ કરે છે.

૨ રસ અને રંગો ફેંકવા એ હુતાશન વખતનો સામાન્ય ખતાવ છે. નગર બહાર જઈ આનંદ કરવો, હાલણી કાઢવી એ રિવાજ હાલ પણ પ્રચલિત છે.

૩ મહિરાપાન વિગેરે.

૪ વિપથરૂપ નદીના પ્રવાહમાં નીચે નીચે હતરતા ચાલ્યા જઈ તણાવાપણું.

પણુ તેવો જ આશ્રય ઉત્પન્ન કરે એવો છે ! તેઓનાં મનના વિક્ષેપો પણ એવા જ વિચિત્ર જણાય છે ! આગળ પાછળનો વિચાર ન કરવાની પદ્ધતિ પણુ તેઓની ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક છે ! ઉલટા સુલટા વિચારો અને ગોટાળાઓનો તો અહીં પાર રહ્યો જણાતો નથી ! તેઓની ખરાબ ભાવના તરફની પ્રીતિ પણુ અસાધારણ જણાય છે ! ભોગ ભોગવવાની તૃષ્ણાની અધમ ચાહના પણુ અત્યંત છે ! અને અવિદ્યાથી હણાયલા તેઓના ચિત્તની દશા પણુ શોચનીય છે !

તે વખતે પ્રકર્ષ એ સર્વ લોકોના વિલાસો ઉઘાડી આંખે નીરખી નીરખીને જોઈ રહ્યો હતો તેને તેના મામાએ કહ્યું કે “ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ સર્વ બહિરંગ પ્રદેશમાં રહેનારા પ્રાણીઓ છે. જે મહામોહ વિગેરે રાજાઓ સંબંધી મેં તારી પાસે અગાઉ વર્ણુન કર્યું હતું તે રાજાઓનો આ સર્વ પ્રતાપ છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! કઈ હકીકતને લઈને અને ક્યા રાજાના પ્રતાપથી આ લોકો એવા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે ?”

વિમર્શ—“ભાઈ ! હું એ હકીકતનો વિચારીને જવાબ આપું છું, જરા સચ્ચરી પકક.”

પછી વિમર્શમામાએ ધ્યાન ધર્યું, આંખો અંધ કરી, વિચાર કરીને મનમાં અરાઅર ધારણા કરી, પછી બાણેજને કહેવા માંડ્યું—

વસંતમાં મકરંધવજ.

વસંત મકરંધવજ મૈત્રી.

“ભાઈ પ્રકર્ષ ! સાંભળ. તું યાદ કર. પેલી ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીમાં પ્રમત્તતા નદીમાં જે ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ તારા જોવામાં આવ્યો હતો તેમાં મહામોહ રાજાની જે તૃષ્ણા નામની જુદી વેદિયા હતી તેમાં એક સિંહાસનપર બેઠેલા તે ‘મકરંધવજને તે જોયો હતો. એ મકરંધવજનો આ વસંત ખાસ મિત્ર થાય છે. વાત એમ બની કે જ્યારે શિશિર ઋતુ લગભગ પૂરી થવા આવી ત્યારે આ ભાઈ વસંત પોતાના મિત્ર મકરંધવજ પાસે કાંઈ કામે ગયો હતો અને તેની સાથે આનંદવાર્તા કરીને થોડો વખત તેની પાસે રહ્યો હતો. આ વસંત પેલા કર્મપરિણામ મહારાજા અને કાળપરિણુતિ મહારાણીનો ખાસ મોકર છે. એ વસંતે પોતાની એક ખાસ ખાનગી વાત પોતાના અંગત

મિત્ર મકરંધજને જણાવી કે 'ભાઈ! મહારાણી ('કાળપરિણતિ')ના હુકમથી ભવચક્રનગરમાં આવેલ માનવાવાસ નામનું અંતર નગર છે ત્યાં મારે હાલ જવાનું છે, આથી મારે તારી સાથે કેટલોક વખત વિરહ રહેશે તેથી હું તને મળી લેવા અહીં આવ્યો છું.' વસંતનાં આવાં વચન સાંભળી મકરંધજે જવાબમાં આનંદપૂર્વક જણાવ્યું કે 'મિત્ર! ગયા વરસમાં આપણે એ માનવાવાસ નગરમાં સાથે હતા ત્યારે આખો વખત કેટલી મજા ઉઠાવી હતી તે સર્વ વાત શું તું ભૂલી જ ગયો કે અત્યારે મારા વિરહની આશંકાથી આટલો બધો ખેદ કરે છે? મારી સાથે તારે વિરહ થશે અને તેથી તારા મનમાં અત્યારે ખેદ થાય છે એ તદ્દન ગેરસમજીતીનું પરિણામ છે. જો! જ્યારે જ્યારે મહારાણી કાળપરિણતિ તને માનવાવાસપુરે જવાનો હુકમ આપે છે ત્યારે ત્યારે પેલા મહામોહ મહારાજા મને એ નગરનું રાજ્ય આપે છે તે તું કેમ ભૂલી ગયો? તેથી હવે વિરહ થવાનું કારણ તો છે જ નહિ, છતાં તારા મનમાં મારો વિરહ થશે એવી શંકા કેમ થઈ?' વસંતે જવાબ આપ્યો 'ભાઈ મકરંધજ! તેં એ સુંદર વાતની યાદી આપીને મને નવી છંદગી આપી છે. નહિ તો એ વાત હું તદ્દન વીસરી જ ગયો હતો. જ્યારે વગર અવસરે એકદમ કોઈ ચિંતા આવી પડે છે ત્યારે મિત્રવિરહની આશંકાથી પ્રાણી પોતાના હાથમાં લીધેલ બાબતને પણ ઘણીવાર ભૂલી જાય છે-વિસરી જાય છે. તેથી તેં બહુ સારી વાત કરી. ત્યારે હવે હું તો વિદાય થાઉં છું. તું પણ મારી પછવાડે જરૂર વહેલો આવજો.' મકરંધજે પોતાના મિત્રનો વિજય ઇન્દ્રિયો. પછી તુરત જ વસંતરાજ આ માનવાવાસપુર નામના નગરે આવ્યો. એણે જૂદા જૂદા ઉદ્યાન બગીચાઓમાં પોતાનો વિલાસ કેવો જમાવ્યો છે તે તો ભાઈ પ્રકર્ષ! મેં તને હમણા જ બતાવ્યું.

મકરંધજનો રાજ્યાભિષેક.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! વસંતરાજ વિદાય થયા પછી મકરંધજે વિષયા-ભિલાષ મંત્રીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે તેના ઉપર કૃપા કરીને લાંબા વખતની ચાલી આવતી સ્થિતિનું બરાબર પાલન કરવું; પછી તેણે વસંત સંબંધી સર્વ હકીકતની યાદી આપી અને વસંત કાળપરિણતિ દેવીના

૧ વસંતનો કાળ-સમય આવે ત્યારે જ તે તૈયાર થાય છે તેથી અહીં મહારાણીનો હુકમ દ્વારા જણાવ્યો છે.

હુકમથી માનવાવાસપુરે ગયો છે તે વાત પણ જણાવી. વિષયાભિલાષ મંત્રીશ્વરે તે વખતે તેજ પ્રમાણે સર્વ હકીકત મહારાજ રાગકેસરીને નિવેદન કરી અને રાગકેસરીએ પોતાના પિતાશ્રી મહામોહ રાજને સર્વ હકીકત જણાવી. મહામોહ રાજએ વિચાર કર્યો કે-અહો! દરેક વર્ષે જ્યારે જ્યારે વસંતને માનવાવાસ નગરે મોકલવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે નગરનું આંતર રાજ્ય મકરધ્વજને આપવામાં આવે છે, માટે આ વખતે પણ તે નગરનું રાજ્ય મકરધ્વજને આપવું જોઈએ, કારણ કે અમારા જેવા સ્વામીએ જે ઉચિત પરિસ્થિતિ ચાલતી હોય તે કદિ પણ ઉલ્લંઘવી ન જોઈએ અને લાંબા વખતથી જે નોકરો આપણને વળગી રહ્યા હોય તેમને બરાબર પાળવા જોઈએ અને તેનો ઉત્કર્ષ વધારવો જોઈએ, મહામોહ રાજએ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કરીને પોતાની રાજસભાના સર્વ રાજાઓને એકઠા કર્યા. પછી તેમને જણાવ્યું કે 'તમે સર્વ આ હકીકત સાંભળો. ભવચક્ર નગરમાં જે પેલું માનવાવાસ નામનું આંતર નગર છે તેનું રાજ્ય મારે થોડા વખત માટે મકરધ્વજને આપવાનું છે. તમારે સર્વેએ તેની નજીકમાં જ રહેવું, એ મકરધ્વજના જાણે તમે સેનાનીઓ છો એવો ભાવ તમારે ધારણ કરવો, એ મકરધ્વજને રાજ્યાભિષેક કરવો, એનો હુકમ તમારે સર્વેએ ઉપાડી લેવો, યોગ્ય રીતે સર્વ રાજ્યકાર્યો બરાબર કરવાં અને સર્વ ઠેકાણે જરા પણ પાછા હજ્યાવગર કર્તવ્ય બજાવવું; હું પોતે પણ એ મકરધ્વજના રાજ્યમાં એક પ્રધાન^૧ તરીકે જ કામ કરવાનો છું. માટે તમે સર્વે તૈયાર થઈ જાઓ. આપણે સર્વે એ નગરે જઈએ.' સર્વ રાજાઓએ જમીન સુધી પોતાનાં મસ્તકો નમાવી મહારાજ મોહરાયનાં તે વચને અંગીકાર કર્યા. ત્યાર પછી મહામોહરાજાએ મકરધ્વજને જણાવ્યું કે 'ભદ્ર! તારે પણ માનવાવાસપુરની ગાદીએ બેસીને બીજા રાજાઓ છે તેઓની આવક લઈ ન લેવી, અગાઉ સર્વના જે જે હક્કો છે તે સર્વને લેવા દેવા અને પુરાણી પ્રીતિથી સર્વની સાથે તારે રીતસર વર્તવું.' મકરધ્વજે મોહરાયનો એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો. ત્યાર પછી સર્વ રાજાઓ આ માનવાવાસપુરે આવ્યા, બધાએ એકઠા થઈને ત્યાં મકરધ્વજને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને બાકીના સર્વ રાજાઓએ પોતપોતાને યોગ્ય તેના અમલ સ્વીકાર્યા.

૧ મુખ્ય અધિકારી હોદ્દદાર (ચાંસીસર). પોતે મોટા રાજા પણ થોડા વખત માટે હાથ નીચેના અધિકારી બની જવાનું કહે છે.

લોલાક્ષપર મકરધ્વજનો અદૃષ્ટ વિજય.

“ભાઈ પ્રકર્ષ ! હમણા જે રાજાને તે હાથીની પીઠ ઉપર અં-
ખાડીમાં બેઠેલો જોયો તે આ માનવાવાસ નગરની અંદર રહેલ એક
લલિતપુર નામના નગરનો લોલાક્ષ^૧ નામનો બહિરંગ પ્રદેશનો રાજા
છે. હવે મકરધ્વજને માનવાવાસપુરનું રાજ્ય આપવામાં આવ્યું
હતું તેણે એ રાજાના લશ્કરને અને નગરવાસી જનોને હઠાવી દઇને
પોતાની શક્તિથી એ રાજાને જીતી લીધો છે અને આ બહારના ઉધા-
નમાં કાઢી મૂક્યો છે, પરંતુ આ આપડો (લોલાક્ષ) એવો અઢલ
વગરનો છે કે પોતાને મકરધ્વજે જીતી લીધો છે એમ હજી તેના
સમજવામાં પણ આવ્યું નથી અને આ લોકો જેને રાજા સાથે નગ-
રની બહાર કાઢવામાં આવ્યા છે તેઓ પણ પોતે મકરધ્વજથી
જીતાયલા છે એમ માનતા નથી. આટલા ઉપરથી ભદ્ર ! તારા સમ-
જવામાં આવ્યું હશે કે મહામોહ રાજાની સહાયથી અને મકરધ્વજના
પ્રતાપથી આ લોકો તને બતાવ્યું તે પ્રમાણે વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ કરી
રહ્યા છે.”

ચોગાંજનથી અંતરંગ દર્શન.

પ્રકર્ષ—“તારે મામા ! એ મકરધ્વજ હાલ ક્યાં છે ?”

વિમર્શ—“અરે ભાઈ પ્રકર્ષ ! એ તો પોતાના આખા પરિવાર
સાથે અહીં પડોશમાં જ છે અને તે એવી રીતે રહીને આ સર્વની
પાસે નાટક કરાવે છે.”

પ્રકર્ષ—“તારે તે અહીં દેખાતો કેમ નથી ?”

વિમર્શ—“ભાઈ ! મેં તને અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ એ અંત-
રંગ લોકો વારંવાર અંતર્ધાન અદૃશ્ય થઈ શકે છે અને યોગીઓની
પેઠે સ્વરૂપરૂપવેશ પણ કરી શકે છે. તે સર્વ આ લોકોના શરી-
રમાં પેઠા છે, પોતાના વિજયથી ઘણા હર્ષ પામે છે અને તેમના

૧ લોલાક્ષ : નો અર્થ ચપળ આંખવાળો થાય છે. બાહ્ય પ્રદેશનો રાજા ચ-
પળ નેત્રવાળો હોતો તે તેના વર્તનપરથી જણાય છે. ભવચક્રનગરમાં આવેલ
માનવાવાસ અને તેમાં આવેલ લલિતપુર નગર તે સંસારચક્રની મનુષ્યગતિમાં
આવેલ લલિતપુર નામનું બહિરંગ નગર સમજવું.

૨ આટલી હકીકત અંતર્ધાન. એકતા કરી મામાએ બાણેજને કહી એટલે
તે પર હવે બાણેજની પ્રભાવલિ ચાલી.

૩ જુઓ પૃ. ૯૧૦. નોટ ના. ૪

પ્રતાપથી જે નાટક લોકો કરી રહ્યા છે તે આનંદમાં આવી અંદર બેઠા બેઠા નેચા કરે છે.”

પ્રકર્ષ—“ત્યારે એ લોકો તો એવી રીતે અંદર બેઠેલા છે તેને આપ કેવી રીતે સાક્ષાત્ નેહ શકો છો?”

વિમર્શ—“ભાઈ! મારી પાસે વિમળાલોક^૧ નામનું અંજન છે. એ આંખમાં આંજવાથી એ સર્વને હું બરાબર નેહ શકું છું.”

પ્રકર્ષ—“મને પણ એ યોગાંજન આંજવાની કૃપા કરો કે જેથી હું પણ એ મકરધ્વજ રાજા આદિ સર્વને બરાબર અવલોકી શકું.”

પ્રકર્ષની આવી માગણીથી સામાએ તેની આંખોમાં યોગાંજન આંજ્યું અને પછી સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે “હવે તું તેઓનાં હૃદયપ્રદેશ ને. હૃદય નેહશ એટલે સર્વ તને જણાઈ આવશે.”

પ્રકર્ષ હર્ષમાં આવી જઈને કહેવા લાગ્યો કે—“અહો મામા! હવે તો રાજ્યાભિષેક થયેલો અને મહામોહ વિગેરેથી પરિવરેલો મકરધ્વજ મને બરાબર દેખાય છે. અહાહા! મામા જુઓ તો ખરા! હાથમાં ધનુષ્ય લઈને એ (મકરધ્વજ) મહારાજા તો સિંહાસનઉપર બેઠે બેઠે જ પોતાના કાનસુધી બાણોને ખેંચીને લોકોને ભેદી નાખે છે. અરે જુઓ તો! એ લોકો એના બાણથી વિહ્વલ થઈ ગયા છે અને રાજા (લોલાક્ષ) પણ એવી રીતે બાણો લાગવાથી જર્જર થઈ ગયો છે અને તેમને સર્વને એવી આકુળ વિકારયુક્ત અવસ્થામાં આવી પડેલા નેહને એ કામદેવ તો પોતાની સ્ત્રી રતિ સાથે મોઢેથી ખડખડ હસે છે અને અરસ્પરસ તાળીઓ આપીને મજા કરે છે! વળી એના નોકરો અને દાસો પણ મોટે સ્વરે બોલે છે કે—‘અહો ભારે લગાવ્યા! ઠીક બાણ માર્યા! ખૂબ પ્રહાર કર્યા!!’ વિગેરે, અને મહામોહ વિગેરે પણ મકરધ્વજની સમક્ષ ઊભા રહીને હસે છે. અહાહા! મામા! તમે તો મને બહુ સારી નેવા જેવી હકીકત આજે બતાવી. હું બહુ શું બોલું? આવી રાજ્યની લીલા ભોગવતો કામદેવ તમે મને બતાવીને ખરેખર મારા ઉપર મોટી કૃપા કરી છે!!”

મહામોહાદિ સર્વનો મકરધ્વજકૃત નિયોગ.

વિમર્શ—“અરે ભાઈ! હજી આમાં તે શું છે? આ ભવચંદ્ર નગરમાં તો તારે હજી બીજું ઘણુંએ નેવાનું છે! આ નગરમાં તો ઘણા નેવાલાયક તમાસાઓ થાય છે!!”

૧ વિમળાલોક અંજનનો ખુલાસો પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આપેલો છે. જુઓ પૃ. ૨૫ તથા જુઓ પૃ. ૧૨૬-૩૦ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ.)

પ્રકર્ષ—“મામા ! જ્યારે તમે મારા ઉપર આવી અનેક હકીકતો અતાવવાની મહેરબાની કરવા લાગ્યા છો ત્યારે મારી જિજ્ઞાસા હવે કાંઈ પૂરી થયા વગર રહેવાની હતી ? પણુ મામા ! એક વાત જરા પૂછી લઉં તેનો જવાબ આપજો. આ મકરંધજની સમીપે મહામોહ, રાગકેસરી, વિષયાભિલાષ, હાસ્ય વિગેરે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે દેખાય છે ત્યારે પેલા દ્વેષગર્જેદ્ર, અરતિ, શોક વિગેરે દેખાતા નથી તેનું મામા સાહેબ ! શું કારણુ હશે ? શું તેઓ મકરંધજના રાજ્યાભિષેકમાં આન્યા નહિ હોય ?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! તેઓ સર્વ મકરંધજના રાજ્યમાં આ ભવચક્ર નગરે આવેલા છે એમાં તારે જરા પણુ આશંકા કરવા જેવું નથી, પરંતુ તને યાદ હોય તો પ્રથમથી જ મેં તને જણાવેલું છે કે એ અંતરંગ લોકો કોઈ વાર ઉઘાડા દેખાય છે અને વળી કોઈવાર અંતર્ધાન થઈ જાય છે—એવી તેઓની પ્રકૃતિ છે. અત્યારે એ દ્વેષ-ગર્જેદ્ર, શોક વિગેરે સર્વે અંતર્ધાન થઈને આ મકરંધજના રાજ્યમાં વસે છે, પણુ પોતે રાજની સેવા કરવાના અવસરની વાટ જોઈ રહ્યા છે. અત્યારે મહામોહ વિગેરેને સેવા કરવાનો અવસર મળ્યો છે તેથી તેઓ મકરંધજની સભામાં પ્રગટ થઈને પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા છે. તારે એટલું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું કે એ મકરંધજ મહારાજ સખ્ત હુકમ કરનારો અને તેને બરાબર અમલમાં મૂકનારો છે તેથી એના રાજ્યમાં જે જે માણસોને જે જે કામ સોંપાયું હોય તેટલું જ તેણે તે તે પ્રસંગે કરવાનું છે, જેનું જેટલું માહાત્મ્ય હોય તેટલું તેણે અતાવવાનું છે અને જેણે પોતાને ખાતે જેટલી આવક કરવાની હોય તેટલી જ કરવાની છે, તેમાં જરા વધારો પણુ તે કરી શકે નહિ અને અને ઘટારો પણુ કરી શકે નહિ. જો હું તને આ વાત દાખલો આપીને બરાબર સ્પષ્ટ કરીને સમજાવું : આ લોલાક્ષ નામનો બહિરંગ પ્રદેશનો રાજા છે તેને અને તેના રાજમંડળને તથા સર્વ પ્રજાને પેલા મકરંધજને છતી લીધેલા છે છતાં તે લોકોને એ વાતની જરાએ ખબર પણુ પડી શકતી નથી એટલું જ નહિ પણુ એ સર્વે બાહ્ય લોકો મકરંધજને પોતાના ભાઈ જેવો સગો ગણે છે. એ સર્વ મહામોહ-રાગે જમાવટ કરી છે, મહામોહની એ કામ ઉપર જ યોજના થયેલી છે, તેનું માહાત્મ્ય અને તેણે પોતાને ખાતે જેટલી જ આવક કરવાની છે એવો મહારાજ મકરંધજનો હુકમ છે. એ સર્વ (બાહ્ય) લોકો એક બીજા ઉપર પ્રીતિ રાખીને અસ્પર્શ વળગે છે અને તેમ કરવામાં પોતાની જાતને પૂરી ભાગ્યશાળી સમજે છે તે જમાવટ રાજ-

કેસરીએ કરેલી છે, રાગકેસરીની એ પરિણામ નિપજવવા માટે યોજના થયેલી છે, એટલું જ તેનું માહાત્મ્ય છે અને તેણે પોતાને ખાતે એટલી જ આવક કરવાની છે. વળી એ લોકો (બાહ્ય) શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયના વિષય તરફ લોભાઈ જાય છે, ખેંચાય છે અને તેને લઈને સુંકરો પ્રકારના વિકારો કરી બતાવે છે તે જમાવટ વિષયાભિલાષ મંત્રીશ્વરની છે, વિષયાભિલાષની એ પરિણામ નિપજવવા માટે યોજના થયેલી છે, એટલું જ તેનું માહાત્મ્ય છે અને તેણે પોતાને ખાતે એટલી જ આવક કરવાની છે. ઉપરાંત એ લોકો ખડખડાટ હસે છે, અસ્પર્શ એક બીજાના ચાળા કરે છે તે સર્વ પ્રકાર હાસનો નિપજવેલો છે. એવીજ રીતે મહામોહની પત્ની (મહામૂઢતા), વિષયાભિલાષની પત્ની, (ભોગવૃણ્ણ), હાસની પત્ની (તુચ્છતા) વિગેરે સર્વ તેમને સોંપેલ કામો જ કરે છે અને આપેલ પરિણામ નિપજવી આપે છે, તેમજ બીજા રાજાઓ અને પેલા સોળ છોકરાઓ વિગેરે સર્વ પોતપોતાને સોંપેલ કામ કરે છે, પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવે છે અને પોતાને ખાતે તેટલી આવક જમાવે કરે છે. એ સર્વની બરાબર ચોક્કસ કામોપર જ નીમણુંક થયેલી છે. હવે એ લોકો શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયના ભોજો ભોગવે છે, અત્યંત આનંદપૂર્વક પોતાની રીસાયલી સ્ત્રીઓને અનુકૂળ થવા પ્રાર્થના કરે છે, તેઓના મોહાટાં ચાટે છે, તેઓને બુબન લે છે, તેઓનાં શરીરને ભેટે છે, તેઓની સાથે મૈથુન સેવે છે-વિગેરે વિગેરે જે કામો થાય છે તે સર્વ કામની યોજના ઉપર મકરધ્વજે બીજા કોઈની નીમણુંક કરી નથી પણ એ કામ તો એ રાજાએ પોતાની સ્ત્રી રતિની સાથે પોતાના જ હાથમાં રાખ્યું છે; એમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એ કામ કરવાની તાકાત એ મકરધ્વજમાં જ છે, બીજા કોઈમાં નથી. ભાઈ પ્રકર્ય એવી રીતે અહીં દ્વેષગર્જેદ્ર, શોક વિગેરે પણ તેઓને જે કામ સોંપવામાં આવેલું છે તે બજાવવાના વખતની તેઓ હાલ રાહ જોઈ રહ્યા છે, તેથી હાલ તેઓ પ્રગટપણે દેખાતા નથી.”

અંતરંગ લોકોનાં અનેક રૂપો.

પ્રકર્ય—“મામા! જ્યારે સર્વ અહીં આવેલા છે ત્યારે ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પેલો મહામોહ રાજાનો જે મંડપ આપણે જોયો હતો તે તો તદ્દન ખાલી પડ્યો હશે?”

૧ કામ પડશે એટલે દેખાશે. એનું કામ આવતા પ્રકરણમાં જ પડશે ત્યારે એ લોકો અવસરે હાજર થઈ જશે.

વિમર્શ—“ નારે ભાઈ ! એવું કાંઈ નથી. મેં તને અગાઉ પણ જણાવ્યું હતું કે એ અંતરંગ લોકો તો ધારે તેટલાં રૂપ કરી શકે તેવાં છે; તેથી જો કે તેઓ આ મકરધ્વજના રાજ્યમાં અત્યારે અહીં આવ્યા છે તો પણ તેઓ સર્વે તે પૂર્વે જોઈ તે જ અવસ્થામાં મહા-મોહના સભાસ્થાનમાં બેઠેલા જ છે. આ મકરધ્વજનું રાજ્ય તો થોડા દિવસ ચાલવાનું છે તેથી તે ક્ષણિક કહેવાય અને પેલું મહામોહનું રાજ્ય છે તે તો ઘણા કાળથી સ્થાપિત થયેલું છે, અનંત કલ્પોથી પ્રવૃત્ત થયેલું છે અને અનંત કાળ રહેવાનું છે, તેથી ત્યાંથી તેઓ ખસે એવો તો ખ્યાલ પણ શા માટે લાવવો જોઈએ ? વળી એ મહામોહનું રાજ્ય તેં જોયું હતું તે તો આખા હુવનમાં વિસ્તરેલું છે અને આ મકરધ્વજનું રાજ્ય તો માત્ર ^૧માનવાવાસમાં જ છે. આ તો એ મહામોહ રાજનો એવો સ્વભાવ છે કે જે જૂની પરિસ્થિતિ નિપજા-વેલી હોય તેને હમેશાં નિભાવ્યા કરવી, તેથી પોતાને મોડું રાજ્ય હોવા છતાં પણ પોતાના એક સેનાની મકરધ્વજની પાસે પોતે ના-કરનો ભાવ ધારણ કરીને રહે છે. બાકી એ મહામોહનું સભાસ્થાન તો હજુ પણ વિજયવંતજ વર્તે છે અને ^૨અહીં જેઓ દેખાય છે તેઓ અત્યારે પણ એ રાજ્યમાં તો બરાબર અસલ સ્વરૂપે જ વર્તે છે.”

પ્રકર્ષ—“ મામા ! તમારો વિગતવાર ખુલાસો સાંભળીને મારા મનમાં જે શંકા થઈ હતી તે હવે બરાબર દૂર થઈ.”

૧ વસંતોત્સવ મનુષ્યગતિમાં જ શક્ય છે, તેમાં પશુપક્ષીઓ ભાગ લે તો તે મનુષ્યના પૈરાભાગમાં આવે, મહોત્સવની જભાવટ તેઓ કરતા નથી.

૨ અહીં બે. રો. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૬૦૬ શરૂ થાય છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

લોલાક્ષ.

(મધ-પરદારા.)

ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો. (ચાલુ)

શાસ્ત્ર ભાણેજને નહું નહું જોવાનો બહુ ઉત્સાહ હતો, પિતાએ આપેલ સમય હળુ પહોંચતો હતો અને આંતરતત્ત્વવેદી મામા તેની સર્વ જિજ્ઞાસાઓ સંતોષકારક રીતે પૂરતા હતા. પ્રકરે તેથી ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો પૂર હોંસથી જોવા માંગ્યા અને મામાએ જાણવાલાયક ખુલાસા કર્યા.

લોલાક્ષ રાજા અને સુરાપાન,
દારૂની અસરમાં વિવેક નાશ.

લોલાક્ષ રાજાને અગાઉ હાથીની અંબાડી ઉપર બેઠેલ જોવામાં આવ્યો હતો તે હવે હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને સામેજ ચંદિકા દેવીનું મંદિર હતું તેમાં દાખલ થયો. પ્રથમ તો એણે ચંદિકા દેવીને મંદિરાથી સારી રીતે તુલ્ય કરી, પછી દેવીની પૂજા કરી અને ત્યાર પછી એ દેવીની સામે જ દારૂ પીવા માટે મોટી ખુદ્દી ચોગાન જેવી જગ્યા હતી ત્યાં બેઠો. તેની સાથે ખીજા રાજપુરુષો અને પ્રજાજનો આવ્યા હતા તેમણે સુરાપાન કરવા માટે મંડળની યોજના કરી. તે કાર્ય માટે નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં બનાવેલાં દારૂ પીવાનાં પાત્રો તેઓએ પાથર્યા અને દરેક મનુષ્યની પાસે સોનાનાં મધપાત્રો સંખ્યાબંધ મૂકી દીધાં. પછી સુરાપાન કરવાનો ક્રમ ચાલ્યો. એક પછી એક સર્વ મધ પીવા લાગ્યા; કોઈ વધારે હર્ષમાં આવીને આનંદથી વધારે દારૂ પીએ છે, કોઈ વધારે કેદ ચઢાવવા સારું હિંદોળ રાગ ગાય છે, વળી તેના

ઉપર લાલ રંગના મધનો એક ખાલો ચઢાવે છે, કોઈ વાદ્ય વગાડનારને આગ્રહ કરીને દારૂ પીવરાવે છે, નાચ ચાલી રહ્યો છે, કોમલ હસ્ત રૂપ કિસલયો વડે મધપાત્રો લઈ જવામાં આવે છે, વહાલી પત્નીના અધરઘોષ્ટનું પાન કરવામાં આવે છે, આવેશમાં દંતપંક્તિથી અધરોષ્ટ કરડાય છે, દારૂના મદમાં છાકટાપણુની સ્થિતિ વધારે વધારે જામતી જાય છે, નાના મોટાની લાજ મર્યાદા અને સારા ખરાબ કામની આશંકા છૂટતી જાય છે, સ્ત્રીઓના સુંદર મુખ તરફ નજર ખેંચાઈ જાય છે, ગંભીરતા નાશ પામતી જાય છે, મોટા મોટા માણસો નાના આળકો જેવી ચેષ્ટાઓ કરે છે અને સર્વ પ્રકારનાં અકાર્યની જરાબર વ્યવસ્થા થાય છે એટલે ન કરવાનાં સર્વ કામો થાય છે.

રતિલલિતાનો નાચ.

લોલાક્ષનું કામાંધપણું.

વિવેકભ્રષ્ટતાની હદ.

હવે એ લોલાક્ષ રાજને રિપુકંપન^૧ નામનો એક નાનો ભાઈ હતો, તે હાલ યુવરાજ પદ પર હતો અને આ વખતે લોલાક્ષ રાજ સાથે તે પણ નગર બહાર આવેલ હતો, ખૂબ દારૂ પીને મસ્ત થવાથી તે તદ્દન પરવશ બની ગયો હતો, તેથી પોતે કાર્ય અકાર્યની તુલના કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો નહોતો. એવી પીધેલ અવસ્થામાં તેણે પોતાની પત્ની રતિલલિતાને હુકમ કર્યો—“અરે વહાલી! નાચ કર,

નાચ કર—” પોતાના વડિલવર્ગ સમક્ષ નાચવામાં

રતિલલિતાનો ઘણી શરમ લાગતી હોવા છતાં પોતાના પતિના

મર્યાદાસંગ. હુકમનો અનાદર કરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી

તેથી પોતાની મરજીવિરૂદ્ધ રતિલલિતા નાચવા લાગી.

તેનું શરીર અત્યંત લાવણ્યવાળું અને નમણું હોવાને લીધે અને દારૂનો મદ પીધા પછી ઘણો વિકાર કરે તેવો હોવાને લીધે જેથી તે નાચવા માંડી કે તે જ વખતે પેલા રાજ લોલાક્ષ ઉપર મકરધ્વજે પોતાનાં સેંકડો તીરે માર્યા અને તેને તદ્દન પોતાના તાબામાં લઈ લીધો, જેને લઈને તે રાજ એકદમ એ ભાઈની સ્ત્રી ઉપર અત્યંત રાગવાળો થઈ ગયો, પરંતુ તેના રાગની તૃપ્તિ કરવા શું કરવું તે આખતનો કેટલાક વખત સુધી તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. એવી રીતે મકરધ્વજહત દશામાં ત્યાં ને ત્યાં ઘણો વખત બેસી રહ્યો.

૧ રિપુકંપન: આ લોલાક્ષ રાજના નાના ભાઈને આપણા કથાનાયક રિપુ-દારૂજ સાથે ભેળવી ન નાખવાની સંભાળ રાખવી.

હવે ઘણો દારૂ પીધેલ હોવાથી એનું આખું રાજ્યમંડળ મદમાં મસ્ત થઈ ગયેલું હતું અને તેની અસરથી તદ્દન હીલચાલ વગરનું થઈ ગયું હતું. સર્વે લોકો જમીનપર લેટી ગયા હતા. કોઈ કોઈ ઉલટી કરતા હતા અને કોઈ ઝોકાં ખાતા હતા. ઉલટીને લીધે એ જમીન અપવિત્ર કાદવથી ચીકાસવાળી થઈ ગઈ હતી. કાગડાઓ તે ઉપર પડ્યા, કૂતરાઓ ચારે તરફથી દોડી આગ્યા, અને લોકોનાં મ્હોઠાં ચાટવાં મંજ્યાં. આવે વખતે રિપુકંપન ઉઘટો હતો, માત્ર રતિલલિતા જાગતી હતી. એ પ્રસંગે મહામોહ રાજાને બરાબર વશ થયેલો, રાગકેસરીએ ખોળામાં બેસાડેલો, વિષયાભિલાષે પ્રેરણા કરેલો, રતિના સામર્થ્યથી હારી બેઠેલો, કામદેવે મર્મભાગમાં સંકટો તીરોથી વીધેલો લોલાક્ષ રાજા પોતે મરવા પડ્યો હોય તેમ પોતાના સ્વરૂપને ન જાણતો રતિલલિતાને પકડવા માટે ચાલ્યો. પોતાના આવેગને છેવટે તે ન જ રોકી શક્યો અને રતિલલિતાની પાસે આવી પહોંચ્યો. નજીક આવીને

પોતાના હાથ પહોળા કર્યા. રતિલલિતા પોતાના
લોલાક્ષને। મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે-આ તે શું હશે?
મર્યાદાલંગ. સ્ત્રીઓની નૈસર્ગિક (કુદરતી) બુદ્ધિશક્તિથી એકદમ
તે સમજી ગઈ, સમજીને ચોંકી, મનમાં એકદમ

ખડી ગઈ, મોટે ભાગે નજીકમાં હોય એવી આંતર પ્રેરણા થઈ ગઈ એટલે દારૂનો મદ એકદમ ઉતરી ગયો; એટલે ભય વિચારીને તે એકદમ ભાંચી નાસવા લાગી. લોલાક્ષ રાજાએ તેને પકડી પાડી. એ અચળાએ ભેર કરી પોતાની જાતને વિષથી રાજાના પાસમાંથી છોડાવી અને પાછી દોડવા લાગી. વળી રાજાએ તેને પકડી પાડી. વળી જરા ખેંચતાણુ કરી છૂટી અને દોડતી ચંડિકાના મંદિરના અંદરના ભાગમાં દાખલ થઈ ગઈ અને ભયથી આખા શરીરે ધ્રૂજતી ચંડિકાદેવીની પછવાડે છુપાઈ ગઈ.

દ્વેષગર્જેન્દ્રનો અવસર.

દારૂની અસરમાં ધમસાણુ.

નિર્દોષોના પ્રાણનો નાશ.

એ વખતે દ્વેષગર્જેન્દ્રને મહારાજા મકરધ્વજ તરફથી પોતાની અસર બતાવવા અને વખતસરની જમાવટ કરવા હુકમ મળ્યો, એટલે તે પ્રગટ થયો.

પ્રકર્ષે દ્વેષગર્જેદ્રને જોઈ લીધો અને બોલ્યો. “મામા ! જુઓ દ્વેષગર્જેદ્ર આવ્યો અને વળી સાથે પોતાના આઠ નાના બાળકોને પણ લેતો આવ્યો જણાય છે (ક્રોધ અને માન).” વિમર્શે ભાણેજને જવાબમાં કહ્યું કે “હા ભાઈ ! હવે દ્વેષગર્જેદ્રનો અવસર આવ્યો છે તેથી તે પોતાની ફરજ બજાવશે. હવે તું એની રમતનું બરાબર અવલોકન કરજે.” પ્રકર્ષે ભાણેજે ચોતરફ નજર ફેરવતાં ફેરવતાં બરાબર અવલોકન કરવા માંડ્યું.

હવે પેલા દ્વેષગર્જેદ્રે રાજ્યહુકમને બરાબર સંભાળી લીધો. પોતે લોલાક્ષ રાજમાં દાખલ થઈ ગયો. લોલાક્ષે દ્વેષગર્જેદ્રને વશ થઈને વિચાર કર્યો કે-એ પાપિણી (રતિલલિતા)ને મારી જ નાખું, જ્યારે એ દુષ્ટાને મારા ઉપર પ્રીતિ થતી નથી અને ઉલટી મને તણને આમ નાસતી ફેરે છે તો તેને હમેશાંને માટે જીવવા જ દેવી ન જોઈએ.-આવો વિચાર આવતાં સાથે જ તેણે હાથમાં તરવાર લીધી અને ચંડિકાના મંદિરના ગર્ભાગારમાં તરવાર સાથે દાખલ થયો. દારૂના કેદમાં તે એટલો બધો ચક્રવૂર થયેલો હતો કે પોતે શું કરે છે તેનું તેને ભાન ન રહ્યું અને રતિલલિતાને બદલે ચંડિકાદેવીની પ્રતિમાને તરવારથી ઉડાવી દીધી.^૧ રતિલલિતા ત્યાંથી નાઠી અને મંદિર બહાર આવી. તેણે ‘આર્યપુત્ર ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો; અચાવો, અચાવો’, એવો મોટેથી હાહારવ કરી મૂક્યો. એના હાહારવ સાંભળીને રિપુકંપન ઉંઘમાંથી એકદમ જાગૃત થઈ ગયો અને બીજા લોકો પણ જાગૃત થઈ ગયા. રિપુકંપને દોડતાં દોડતાં આવીને પૂછ્યું ‘વહાલી ! તને કોનાથી ભય થયો છે ?’ તેના ઉત્તરમાં લોલાક્ષે પોતાની સાથે કેવું અધમ વર્તન ચલાવ્યું હતું તે સંક્ષેપમાં પણ સુદાસર રતિલલિતાએ કહી સંભળાવ્યું.

રતિલલિતા પાસેથી તે હકીકત સાંભળી એટલે રિપુકંપન ઉપર પણ દ્વેષગર્જેદ્રનું જોર થઈ ગયું. તેણે અત્યંત સ્પર્ધાપૂર્વક અને તિરસ્કાર સાથે પોતાના ભાઈને લડવા માટે હાકોટો કર્યો. એકદમ સર્વ સેનાનીઓમાં ખળભળાટ થઈ ગયો, આખા વનમાં જ્યાં દારૂગોષ્ઠિ જામેલી હતી અને લોકો ઉંઘતા હતા ત્યાં સર્વ જાગૃત થઈ ગયા, ગડબડ મચી રહી, ધામધુમ થઈ રહી અને ચારે પ્રકારનું લશ્કર ચોતરફથી એકઠું થવા લાગ્યું, મોટી ધમાલ મચી રહી. બીજા લોકોને તો

૧ હવે રાગન બદલે દ્વેષ દાખલ થાય છે તે પોતાના દોર ચલાવશે. એના અવસર હવે આવે છે.

૨ દારૂની ગસર નીચે આ મહા અકૃત્ય કર્યું. દેવીની મૂર્તિ ઉડાવી દેતાં રાજાને પશ્ચાતાપ પણ થયો નહિ એ એનું ચક્રવૂરપણું બતાવે છે.

૩૨

હકીકત શી બની છે તેની પૂરતી ખબર પણ ન હોતી અને દારૂને લીધે પરવશ થઇ ગયા હતા, છતાં વાતાવરણ એવું ભાઈનો મર્ચા- થઈ ગયું કે રાજની પ્રેરણાને લઈને બીકણુ માણસો દાનો લંગ. બીકણુની સાથે, શૂરવીરો શૂરવીરોની સાથે, અચ્ચર-વાળા અચ્ચરવાળાની સાથે, ઘોડેસ્વારો ઘોડેસ્વારોની સાથે, હાંદવાળાઓ હાંદવાળાઓની સાથે, રથીઓ રથીઓ સાથે અને હાથીવાળા હાથીવાળાની સાથે લડીને અરસ્પરસ એક બીજાનો નાશ કરવા લાગ્યા. એકદમ અચાનક લોકોનો મોટી સંખ્યામાં ઘણુ નીકળી ગયો.

હવે તે વખતે રિપુકંપને હાકોટો કરેલો હતો તેના જવાબમાં લોલાક્ષ રાજ પોતાના ભાઈની સામે ચાલ્યો. બન્ને ઉપર દ્વેષગર્જે પોતાનું રાજ્ય બરાબર સ્થાપન કરી દીધું હતું, તેથી પોતે એક બીજાના ભાઈઓ છે તે હકીકતને ભૂલી જઈને દારૂની કેફમાં મસ્ત થયેલા તેઓ તરવારથી પટ્ટાબાજી ખેલવા લાગ્યા. આખરે અત્યંત ક્રોધથી રિપુકંપને પોતાના મોટા ભાઈ લોલાક્ષને જમીનપર પછાડ્યો જે બનાવ જોઈને લોકોમાં ભારે ખળભળાટ થઈ ગયો.

* * *

દારૂ અને પરદારાનાં ભયંકર પરિણામ.

આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત જોઈને મામા ભાણેજ નગરમાં દાખલ થયા અને જ્યાં એવા પ્રકારની કાંઈ ગરબડ ન થતી હોય એવે ઠેકાણે આરામ લેવા બેઠા. પછી વિમર્શ મામાએ વાત શરૂ કરી:-

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! દ્વેષગર્જેદ્રનું માહાત્મ્ય જોયું?”

પ્રકર્ષ—“મામા! બહુ સારી રીતે જોયું. આવા વિલાસોનું આડું પરિણામ આવે છે તે બરાબર અવલોકી લીધું.”

વિમર્શ—“ભાઈ! દારૂ પીનારાના એવા જ હાલ થાય છે. દારૂના કેફની અસર નીચે પડેલા પ્રાણીઓ જેની તરફ નજર પણ ન કરવી જોઈએ તેના તરફ વિષયબુદ્ધિથી ગમન કરે છે, પોતાની સામે કોણુ જામેલ છે તે તેના લક્ષ્યમાં પણ રહેતું નથી, પોતાના સગા અંધુ જેવા નજીકમાં નજીકના વહાલા સગાઓનું પણ તેઓ ખૂન કરી બેસે છે, વગર અવસરે મોટો અકસ્માત હાથે કરીને ઉપજાવી કાઢે છે, સર્વ પ્રકારનાં અધમમાં અધમ પાપોનું પણ આચરણુ કરે છે, આખા

૧ અહીં મૂળ ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે હકીકત છે. લોલાક્ષને જમીનપર પછાડ્યો એટલે મારી નાંખ્યો એમ સમજાય છે અને તેની ગાદીપર રિપુકંપન ચઢી બેઠો એમ આગળની વાર્તાથી અનુમાન થાય છે.

જગતને અનેક પ્રકારનો સંતાપ આપનાર થાય છે, કારણ વગર આખરે જમીનપર પટકાઈને મરણ પામે છે, ભવ હારી બેસે છે અને દુર્ગતિએ જાય છે. એમાં ભાઈ! નવાઈ જેવું શું છે? સમજી માણસો કહી ગયા છે કે ‘જે અધમ પ્રાણીઓ મધમાં અથવા પરસ્ત્રીમાં આસક્ત હોય છે તેઓના સંબંધમાં એવાં માઠાં પરિણામ જ આવે છે અને તેઓને એવા જ અનર્થો સહન કરવા પડે છે.’ એમાં સવાલ જેવું શું છે? દારૂ માટે સુઝ માણસો ઘણું જ ખરાબ બોલે છે, સર્વ સમજીઓ દારૂની નિંદા કરે છે, દારૂ અનેક કલેશોનું કારણ છે, દારૂ સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓનું મૂળ છે અને દારૂ સેંકડો પાપોથી ભરપૂર છે. જે પ્રાણી દારૂનું અથવા પરસ્ત્રીસંપટપણાનું વ્યસન છોડી શકતો નથી તે આખરે આ લોલાક્ષ રાજની પેઠે ક્ષય પામે છે, હારીને હેઠા બેસે છે, ત્રાસ પામીને સંસારમાં વધારે પાત પામે છે. હે ભાઈ! જે પ્રાણીઓ દારૂનો અને પરસ્ત્રીનો દૂરથીજ ત્યાગ કરે છે તેજ ખરા સમજી અને પંડિત છે, તે પુણ્યશાળી છે, તે ભાગ્યશાળી છે અને તે ખરા કૃતાર્થ થયેલા છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા! આપ દારૂ તથા પરદારા માટે કહો છો તે સર્વ ખરાબર તેમ જ છે. એ અધમ પાપોનાં ફળો આપણે તો ખરાબર જ્ઞેયાં.”

પ્રકરણ ૨૩ મું.

રિપુકંપન.

(મિથ્યાભિમાન.)

ભવચક્રનગરનાં કૌવુકો. (ચાલુ)

ધ અને પરદારાનાં ફળ અનુભવી લોલાક્ષ જમીનપર પટકાઈ પડ્યો તેને સ્થાને રિપુકંપન આવ્યો. એ બનાવપર મામા ભાણેજ વચ્ચે વાતચીત થઈ ગઈ. સાર પછી મામા ભાણેજ (વિમર્શ-પ્રકર્ષ) માનવાવાસમાં આવેલા લલિતપુરનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છાથી ફરવા લાગ્યા. જે જે બનાવો અસાધારણ લાગે તે નીરખી ભાણેજ તે પર જિજ્ઞાસાપૂર્વક સવાલો પૂછે અને મામા તેના ખુલાસા કરે.

લલિતપુરે મિથ્યાભિમાન.
તેનું ઓળખાણ અને સ્થાન.
રાજમહેલમાં મામાભાણેજ.

હવે એ માનવાવાસપુરના લલિતપુર નગરમાં મામાભાણેજ યોગ દિવસ કર્યા. એક દિવસ તેઓ બન્ને રાજકુળની નજીકમાં ફરતા હતા ત્યાં તેમણે એક પુરૂષને જોયો.

પ્રકર્ષ—“અરે મામા! આ તો પેલો ‘મિથ્યાભિમાન’ જણાય છે.”

વિમર્શ—“હા ભાઈ! એ મિથ્યાભિમાન જ છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા! એ ભાઈસાહેબને તો રાજસચિત્ત નગરમાં હમેશને માટે સ્થાપન કરવામાં આવેલા હતા તે પોતાની કાયમની નિમણૂક છોડીને અહીં કેમ પધારેલા છે?”

વિમર્શ—“મહામોહ રાજની મકરધ્વજપર એટલી બધી મહે-રમાની છે કે એના રાજ્યમાં તેની રાજ્યઋદ્ધિ વધારવા માટે જેઓની કાયમની નિમણૂક અન્યત્ર થયેલ છે એવા લોકોને પણ મોહરાજાએ અહીં આણેલું છે. આ મિથ્યાભિમાન મતિમોહ^૧ વિગેરે અહીં આવેલા છે, પણ તેઓ યોગીની પેઠે ધારે તેટલા રૂપ કરી શકે તેવા છે તેથી અહીં છે છતાં તેઓ રાજસચિત્ત અને તામસચિત્ત નગરમાં પણ પર-માર્થથી રહેલા જ છે એમ સમજવું.

પ્રકર્ષ—“મામા! હાલ એ ક્યાં જવા તૈયાર થયેલો છે?”

વિમર્શ—“ભાઈ! સાંભળ. તે અગાઉ રિપુકંપનને બહારના બ-ગીચામાં જોયો હતો તે તને યાદ હશે. તેના મોટા ભાઈ લોલાક્ષ રાજના મરણથી તેનો હાલ રાજ્યાભિષેક થયો છે અને અત્યારે આ લલિતપુરનો તે રાજ થયેલો છે. આ રિપુકંપન રાજનું આ રાજ્ય-ભુવન છે. કોઈ કારણ કે જહાનું લઈને આ ભાઈશ્રી મિથ્યાભિમાન એ રાજના મહેલમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો હોય એમ જણાય છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા! એ રાજનો મહેલ મને પણ બતાવો!”

વિમર્શ—“ભલે ચાલો!”

મામા ભાણેજ રિપુકંપન રાજના મહેલમાં દાખલ થયા.

૧ આપણે મિથ્યાભિમાનને રાજસચિત્ત નગરે પ્રથમ જોયો હતો. તે એ નગરનો સ્થાપિત અધિકારી છે. જુઓ પૃ. ૭૯૧.

૨ તામસચિત્ત પુરનો અધિકારી. જુઓ પૃ. ૮૦૧.

મતિકલિતાને પુત્ર જન્મ,
મિથ્યાભિમાનથી મહોત્સવ,
હર્ષના પ્રસંગની ધમાલો,

હર્ષ-શોકનો અવસર.

હવે એ રિપુકંપન રાજને એક મતિકલિતા નામની બીજી રાણી હતી. જે વખતે મામા ભાણેજે રાજ્યમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ વખતે એ મતિકલિતા રાણીએ એક છોકરાને જન્મ આપ્યો. છોકરાનો જન્મ થતાં જ સૂર્યનો ઉદય થતાં જેમ કમળ વિકાસ પામે અથવા ગગનતળમાંથી સર્વે અંધકારસમૂહનો નાશ થઈ જાય અથવા તો સુંદર જનના નયનો ઉઘ ઉડી ગયા પછી જેવી શોભા આપે અથવા તો સ્વધર્મકર્મના વ્યાપારમાં તત્પર એક સુંદર ઘર હોય તેમ તે આખું રાજભુવન શોભવા લાગ્યું; સર્વત્ર આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો, ચોતરફ મણિઓના દીવાઓનો ઝમઝમાટ થવા લાગ્યો, મંગળ સમયે બતાવવાના આરિસાની માળાઓ (હારો) ચોતરફ વિસ્તારવામાં આવી, અનેક પ્રકારનાં રક્ષાનાં વિધાનો કરવામાં આવ્યાં, ઘોળા સરસવથી નંદાવર્તની સેંકડો રેખાઓ પૂરીને સાથીઓ કરવામાં આવ્યા, વિલાસી સ્ત્રીઓના હાથમાં ઘોળા ચામરો આપી તેમને ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવી અને પ્રિયંવદા નામની દાસી સભાસ્થાનમાં બેઠેલા મહારાજ પાસે પુત્રજન્મની વધામણી દેવા સારૂ આવી.

એ વધામણી ખાવા જનાર દાસીનું ચાલવું ઉતાવળને લઈને બેરવાળું હતું, તેના પગો ધબધબ જમીનપર પડતા હતા, ચાલતા ચાલતા પગમાં ઝાંઝર પહરેલા હોવાને લીધે વચ્ચે-પ્રિયંવદાની વચ્ચે તેની ગતિ જરા જરા સ્ખલિત થતી હતી, વધામણી. પગના ચાલવાને લીધે તેની ચાલના તાલમાં સ્તનો ઊંચાં નીચાં થતાં હતાં, સ્તનના કંપને લીધે નિતંબો પણ ઘોળાઈ રહ્યા હતા, ફરફર થતા કુલાઓથી કંદોરામાંથી ધુધરીઓનો ધમકાર થતો હતો, કંદારોના હાલવાની સાથે સ્તનપરનું કપડું ખસી જતું હતું, કપડું ખસી જવાને લીધે મુખપર લજ્જા થઈ આવતી હતી અને વદનરૂપ ચંદ્રમાંથી ભુવનમાં ચોતરફ ઉઘોત ફેલાઈ રહેતો હતો. નિતમ્બ અને સ્તનોનાં ભારે ભારથી લચી મચેલી તે આલિકા હાલવામાં ઘણી મંદ હતી તો પણ આનંદના આવેશથી ઉતાવળમાં વેગથી દોડતી આગળ વધી જતી હતી. અનુક્રમે તે સભાસ્થાનમાં પહોંચી અને તેણે આનંદથી મહારાજ રિપુકંપનને

પુત્રજન્મની વધામણી આપી. રાજાએ તે સમાચાર સાંભળ્યા તે વખતે આનંદથી તેના આખા શરીરપર શેમરાજી વિકસર થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે હકીકત બની રહી છે તે વખતે ત્યાં મિથ્યાભિમાન દાખલ થયો અને તેણે રિપુકંપનના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે રિપુકંપન અભિમાનથી એટલો ફુલાઈ ગયો કે બાળે તે પોતાના અંતઃ-

કરણમાં કે શરીરમાં સમાઈ શકતો ન હતો એટલું

મિથ્યાભિમાની- જ નહિ પણ ત્રણ જગતમાં પણ સમાઈ શકતો ન
ના વિચારો. હોતો. આનંદના આવેશમાં વિચારો આવવાને લીધે

ભાઈસાહેબ વિચારવા લાગ્યા કે-અહો! હું ખરેખરો

ભાગ્યશાળી છું! મારો વંશ-મારું કુળ ઘણી ઉન્નત દશાને પામેલ છે!

અહાહા! મારા ઉપર દેવતાઓની કૃપા પણ જખરી છે! અહો મારી

સર્વ લક્ષણસામગ્રી કેવી સુંદર છે! અહાહા! મારું રાજ્ય! મારું સ્વર્ગ!

ખરેખર, આજે પુત્રપ્રાપ્તિથી જન્મતું કળ મળ્યું! મારો આ જગતમાં

જન્મ સફળ થયો! આજે કલ્યાણમાળા મળી! હું ખરેખર ધન્ય છું!

મારાં સર્વ મનોવાંછિત આજે સિદ્ધ થયાં. મારે અત્યાર સુધી છોકરો ન

હોતો તેથી હું અનેક માનતાઓ કરતો હતો, તે આજે કુલનંદન પુત્ર

મને પ્રાપ્ત થયો! આજે મને નિરાંત થઈ. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં

રાજાએ અતિ હર્ષપૂર્વક વધામણી દેનાર દાસીને

પુત્રજન્મોત્સવ. પોતાનાં કડાં, બાજુબંધ, રતિબંધ, હાર, કુંડળ, મુગ-

ટપરની કલગી અને એક લાખ સોનામહોર વધા-

મણીમાં આપ્યાં. રાજાના સર્વ અવયવોમાં આનંદનો રસ વહેવા

લાગ્યો તે વખતે તેણે આનંદથી ગદ્ગદ થતી વાતો વડે સર્વ પ્રધાન-

મંડળને હુકમ કર્યો કે-‘પુત્રજન્મનો મહોત્સવ આનંદપૂર્વક સર્વત્ર

ઉજવો.’ પ્રધાન મંડળે રાજાનો આજો હુકમ સાંભળીને રાજ્યભુવનમાં

એક ક્ષણમાત્રમાં અનેક પ્રકારની શોભાઓ કરી નાખી. પવનને લીધે

ઊંચાનીચા થતા પાણીના સમૂહ વચ્ચે રહેલ જલજંતુઓનાં ટોળાંઓ

પોતાનાં પૂછડાં ઊંચાં ઉછાળી મોજાઓની હારની હાર જેમાં ઉત્પન્ન

થઈ છે તેવા મહાસમુદ્રમાં જેવો ઊંડો અને ગંભીર અવાજ કરે તેવો

નોખત શરણાઈ વિગેરે વાજિત્રોનો અવાજ આખા રાજમંદિરમાં સર્વત્ર

બ્યાપી રહ્યો. મલય (મલખાર દેશ)ના ચંદનની રજથી અને કેસર,

અગર, કસ્તૂરી અને કપૂરના સુગંધીદાર પાણીઓના છાંટણાથી સર્વ

સ્થાન સુગંધી કીચડમય થઈ ગયું અને તેની સુગંધ આવવાથી પવન

પણ એવો સુંદર લાગતો હતો કે તેથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રમોદ થવા

લાગ્યો અને રાજમંદિરમાં ચોતરફ રજોનો એવો ઉદ્યોત પ્રકાશમાન

થઈ રહ્યો કે તેથી જાણે સૂર્યની પ્રભાને અંદર આવવાની જરૂરીયાત જ અંધ થઈ ગઈ હોય એમ જણાયું.

એ મંદિરમાં ચારે તરફ વામણાઓ અને કુળડાઓ નાટક કરવા લાગ્યા, જનાનખાનાના નોકરો સર્વત્ર હાસ્ય કરવા લાગ્યા, લોકોને રક્તના સમૂહ વધામણીમાં મળવા લાગ્યા, અમૂલ્ય કિમતવાળા મોતીના હારોને તોડીને ચારે તરફ મોતીઓ ઉડાડવામાં આવ્યા, સુભટવર્ગ આડંબરપૂર્વક નવા નવા પ્રકારના વેશ પહેરીને સર્વત્ર અવરજવર કરવા લાગ્યો, સ્ત્રીઓ આખા મંદિરમાં સર્વત્ર રાસડા વિગેરે વિલાસો કરવા લાગી, મંદિરમાં આવનારા લોકોને અનેક પ્રકારનાં ભોજન, અને પાન (પીવાના પદાર્થો: મદિરા, જળ વિગેરે) આપવામાં આવ્યાં. સર્વત્ર આનંદ ને હર્ષમાં ઘણો વધારો થઈ રહ્યો. આવી રીતે ચોતરફ પુત્ર જન્મની વધામણીને આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને સર્વ નોકર-વર્ગ આનંદથી નાચ કરી રહ્યો હતો તે વખતે અત્યંત હર્ષમાં રિપુકં-
પનનો નાચ. આનંદમાં આવી જવાથી હર્ષવડે હાથ ઊંચા કરીને રાજા રિપુકંપન પણ નોકરોની સાથે નાચવા લાગ્યો.

ખનાવપર વિચારણા.

મિથ્યાભિમાનનું જોર.

વાસ્તવિક રિપુકંપન.

ઉક્ત પ્રકારની ધામધુમ સર્વત્ર જોઈને પ્રકર્ષને મનમાં કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેણે મામાને પૂછવા માંડ્યું—“મામા! આ લોકો છૂટે મ્હોઢે મોટેથી હર્ષના ઉદ્ગાર કરી રહ્યા છે. સર્વ આનંદની ચેષ્ટામાં ઉછળી રહ્યા છે તેનો હેતુ શો છે તે જાણવાનું મને કુતૂહલ થયું છે. ૧ આપ તે મને બરાબર સમજાવો. ૨ વળી કેટલાક લોકો પોતાનાં શરીર ઉપર મટોડાંનો ભાર વહન કરી રહ્યા છે, કેટલાક લાકડાની સાથે ચામડાને મઢીને તેને જોરથી વગાડે છે અને પેલી વિદ્યાના સમૂહથી ભરપૂર ૩મોતીની માળાઓ મંદમંદ ચાલે છે તે સર્વનું કારણ શું

૧ આ કસ્તુરી આદિના વિલેપન માટે હોય એમ જણાય છે

૨ મૃદંગ ઢાલ વિગેરે વગાડવામાં આવે છે તેનું આ વર્ણન છે.

૩ મોતી માછલીની વિદ્યા છે તે પર આ વ્યાખ્યાન લાગે છે. મૂળમાં મુક્તો-
: રાજા છે તેનો અર્થ મેં મોતીની માળા ક્યો છે, પણ તત્સંબંધે હું ચોક્કસ નથી.
વેષ્ટા થી ભરપૂર શરીરને ઉપાડવાની વાત પણ સંભવિત લાગે છે. જન્મઅવસરે
વેષ્ટા ઉડાડવાની કાંઈ વાત જણાય છે, પણ પાછી માળાઓ ચાલે છે એવી વાત
એટલે નિર્ણય થતો નથી.

છે? અને વળી સર્વથી વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે કે આ રાજ-
ભુવનનો નાયક અને આ પૃથ્વીનો રાજા એક બાળકને પણ હાંસી
ઉત્પન્ન કરે એવા આળાઓ કરી રહ્યો છે તેનું કારણ શું છે? એનો
હેતુ શો છે? અને એમાં આશય શો સમાયલો છે? એ મારા સમ-
જવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી મને મહા કૌતુકનું કારણ રહેશે.”

વિમર્શ—“ભાઈ! એ સર્વ બાબતનું કારણ તને અરાબર સમ-
જતું. સાંભળ: આ સર્વ બાબતોનો પ્રવર્ત્તાવિનાર એક જ માણસ છે.
તને યાદ હશે કે જ્યારે આપણે આ રાજમંદિરમાં દાખલ થયા ત્યારે
તે જ વખતે મિથ્યાભિમાન દાખલ થયો હતો. એ મિથ્યાભિમાનને
પ્રથમ આપણે રાજસચિત્ત નગરે જોયો હતો. આ સર્વ આળા કરાવ-
નાર એ મિથ્યાભિમાન ભાઈસાહેબ છે. પોતાને આજે છોકરાની
પ્રાપ્તિ થઈ છે એ વિચારથી આ રિપુકંપન રાજા ઘણા આનંદમાં આવી
ગયો છે અને એને હરખ એટલો બધો થઈ ગયો છે કે તે તેના
શરીરમાં પણ સમાતો નથી તેમજ ઘરમાં અને રાજમંદિરમાં પણ
સમાતો નથી. એ રાજાનું ચિત્ત મિથ્યાભિમાને વિહ્વળ કરી નાંખ્યું છે
અને તેને લઈને આ રાજા પોતે વિહ્વળ કરે છે અને લોકો પાસે
કરાવે છે. એમાં ખૂબી એ છે કે એ લોકોને જે વિહ્વળતાઓ થાય છે
તે તેઓ બાપડા સમજી શકતા નથી. કારણ કે મિથ્યાભિમાન પાસે
આખી દુનિયા રાંકડી બની જાય છે અને તે આખી દુનિયાને રાંકડી
માને છે.”

પ્રકર્ય—“મામા! જો એમ હોય તો આ સર્વ લોકોને આટલી
બધી વિહ્વળતાઓ કરનાર આ મિથ્યાભિમાન તો લોકોનો ખરેખરો
દુશ્મન જણાય છે?”

વિમર્શ—“ભાઈ! એ બાબતમાં રાંકા જેવું શું છે? ખરેખર,
આ મિથ્યાભિમાન લોકોનો મોટો દુશ્મન જ છે, છતાં લોકોને તે જાણે
પોતાનો ભાઈ હોય તેવો વહાલો લાગે છે.”

પ્રકર્ય—“ત્યારે મામા! જે રિપુકંપન એટલે દુશ્મનોને કંપાવ-
નાર રાજા મિથ્યાભિમાનને વશ પડી ગયો છે તેને ખરેખરો રિપુ-
કંપન કેમ કહી શકાય?”

વિમર્શ—“ભાઈ! એ ભાવ રિપુકંપન નથી, કારણ કે એ પો-
તાના દુશ્મનોને જરા પણ કંપાવે તેવો નથી. બાકી બહારના

૧ ખરેખરો શત્રુને હઠાવનાર હોય અને ખરા શત્રુને હઠાવનાર હોય તો
ભાવ રિપુકંપન કહેવાય, બાહ્ય શત્રુને હઠાવનારને દ્રવ્ય રિપુકંપન કહેવાય.

દુરભનો છે તેની સાથે લડવામાં તે શુરવીર હોવાથી તેનું નામ રિપુ-
કંપન કહેવામાં આવે છે. એટલે એ દ્રવ્ય રિપુકંપન છે.

यो वहिः कोटीकोटीनामरीणां जयनक्षमः ।

प्रमखिण्णुर्विना ज्ञानं, सोऽपि नान्तरवैरिणाम् ॥

તું બરાબર સમજ. જે પ્રાણી બહારના કરોડો શત્રુઓપર વિ-
જય મેળવવાને શક્તિવાળો હોય છે તે પણ જ્ઞાન વગર અંતરંગ શત્રુઓ
ઉપર વિજય મેળવવાને શક્તિવાળો થતો નથી. ભાઈ! એમાં આ
(રિપુકંપન)નો પણ ખરેખરી રીતે કાંઈ દોષ નથી તેમજ ખીલ પ્રા-
ણીઓનો પણ દોષ નથી, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તેઓમાં
જે જ્ઞાનની ગેરહાજરી છે તેનો જ એમાં ખરેખરો દોષ છે અને
તે જ આ લોકોને આડે રસ્તે પ્રવર્તવે છે; અજ્ઞાનરૂપ નેત્રનો
રોગ થવાથી તેઓને એવો પડદો આવી જાય છે કે કોઈ કારણ મળે
છે કે તુરત તેઓ મિથ્યાભિમાનને વશ પડી જાય છે અને એકવાર
મિથ્યાભિમાનને વશ પડ્યા એટલે તેઓ ખીલ માણસની સાથે બા-
ળકની જેવી ચેષ્ટાઓ કરે છે અને પોતાની જાતને હાથે કરીને અનેક
પ્રકારની વિડંબનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે જેનો દાખલો આ રિપુકંપન
પોતે જ છે. બાકી જ્ઞાનવડે જે પ્રાણીઓની યુદ્ધિ પવિત્ર થયેલી હોય
છે તેમને પુત્ર મળે, રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય કે મહાન ધનપ્રાપ્તિ થાય અથવા
અમે તેવું લોકોમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું મહાન કારણ મળે તો પણ
તેવા પુણ્યશાળી મધ્યસ્થ યુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં આ મિથ્યા-
ભિમાન રૂપ આંતરિક શત્રુ જરા પણ સ્થાન મેળવી શકતો નથી.”

शोकं भतिमोहं प्रवेश.

કુંવરને અસાધ્ય જ્વર.

ઉપાય છતાં અંતે મરણ.

મામા ભાણેજ આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા તેવામાં રાજ્યમંદિરના
દરવાજા પર એ માણસો આવી પહોંચ્યા. પ્રકરે એ બંને નવા આવ-
નાર માણસો કોણ છે એમ સવાલ પૂછવાથી મામાએ જણાવ્યું કે
એ નવા આવનાર પુરૂષ શોક અને મતિમોહ છે, જેમને તેઓએ
પ્રથમ તામસચિત્ત નગરે જોયા હતા.^૧

આ વખતે સુવાવડના ઓરડામાંથી (સુતિકાગૃહમાંથી) કચ્છા-
જનક કોલાહલયુક્ત મોટો પોકાર ઉઠ્યો. એકદમ દાસીઓ હાહારવ કરતી

૧ પૃષ્ઠ ૭૯૬ અને ૮૦૧. તામસી પ્રકૃતિનું પરિણામ મતિના મોહમાં આવે
છે. શોક તામસી ગુણ છે, હર્ષ રાજસી ગુણ છે.

નરપતિ સન્મુખ દોડાદોડ કરવા લાગી. આનંદની ધમાલ આલી રહી હતી તે એકદમ શાંત થઇ ગઇ અને અરે આ શું છે? એમ ત્રાસ પામી જઇને રાજાએ વારંવાર પૂછવા માંડ્યું. પેલી દાસીએ બોલી “કૃપા કરો, દેવ! બચાવો! મહારાજ! કુમારની આંખો એકદમ તણાતી નય છે, એના પ્રાણ એકદમ ગળે આવી રહ્યા છે. દેવ! દોડો દોડો! કોઇ ઉપાય કરો!” દાસીઓનાં આવાં વચન સાંભળીને જાણે પોતાની ઉપર વજનો ધા પડ્યો હોય તેમ રાજા આકુળ-આકુળ થઇ ગયો, છતાં જેમ તેમ હિમત રાખીને પોતાના પરિવારને સાથે લઇ સુતિકાગૃહે પહોંચ્યો. ત્યાં જઇને જુએ છે તો પોતાના શરીરનું જાણે પ્રતિરૂપ જ હોય નહિ તેવો અને પોતાના તેજથી આખા જીવનની ભીંતોને પ્રકાશમાન કરતો કુંવર દીકો, પણ તેને જોતાં જ જણાયું કે તેના પ્રાણ કંઈ આવી ગયા છે અને જીવન થોડુંક જ બાકી રહ્યું છે. આખા નગરના વૈદ્યમંડળને તુરતજ ત્યાં બોલાવી મંગાવવામાં આવ્યું. તે વૈદ્યોમાં જે મુખ્ય વૈદ્ય હતો તેને પૂછ્યું કે ‘આ બાલિ કયો છે?’ વૈદ્યમુખ્યે કહ્યું “મહારાજ! આ કુમારને એકદમ જીવનનો અંત લાગે તેવો કાળીઓ તાવ આવ્યો છે. જેમ સખત પવન આવે ત્યારે ગમે તેવો દીવો પણ તેના ઝપાટાથી બુઝાઇ નય છે તેમ આપણે મંદભાગ્યો જોઇ રહીશું અને એ તાવ આ સુક્રોમળ પુષ્પને એક સપાટામાં ઉપાડી જશે.” રાજાએ કહ્યું “અરે લોકો! સર્વ પોતપોતાની શક્તિનો બનતો ઉપયોગ કરો. જે કોઇ આ કુમારને જીવાડશે તેને હું માફ રાખ્ય આપી દઇશ અને હું તેનો નોકર થઇને રહીશ.” લોકોએ આદરપૂર્વક ઘણાં ઔષધો આપ્યાં, મંત્ર જંત્ર કર્યાં, માંદગીઓ આંધ્યાં, રક્ષામંત્રો લખ્યાં, અનેક દેવદેવીઓને તર્પણ કરવાનાં કાર્યો કર્યાં, વિધાના પાઠો કર્યાં, મંડળો બનાવ્યાં, દેવદેવીઓના જાપ કર્યા અને અનેક તંત્રો કર્યાં, પરંતુ આટલાટલી સાધનાઓ કરવા છતાં થોડી જ વારમાં કુમાર મરણ પામ્યો.

શોકથી રિપુકંપનનું મરણ.

આ વખતે શોકે અને મતિમોહે મતિકલિતા રાણી રિપુકંપન રાજા અને તેમના સર્વ પરિવારના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી “અરે હું મરી ગઇ, મારી સર્વ આશાઓ ભાંગી ગઇ, હું હુંડાઇ ગઇ! અરે દેવ! માફ રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.” એ પ્રમાણે મુખેથી બોલતી રાણી કુમારને હાલચાલ વગરનો જોઇને એકદમ જમીનપર પડી ગઇ અને જાણે વજ્રપ્રહારથી કોઇએ તેને મારી હોય તેમ અત્યંત વિહ્વળ અને આકુળ-આકુળ થઇ ગઇ.

“અરે દીકરા! મારા વહાલા! મારા બાપા!” એમ બોલતો રિપુકંપન રાજ પણ જમીનપર મૂર્છા ખાઇને પડ્યો અને તેણે તો તુરંત જ શોકને લીધે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા.

તે વખતે ત્યાં મોટો હાહારવ થઇ ગયો, ભયંકર આકંઠ થવા લાગ્યો અને હૃદય ભેદી નાખે તેવો લોકોનો છાતી ફૂટવાનો અવાજ થવા લાગ્યો. રિપુકંપનની મતિકલિતા અને રતિકલિતા રાણીના માથાના ચોટલાઓ છૂટા થઇ ગયા, ભાંગી ગયેલા ‘આભૂષણો લલાટ સાથે અફળાવીને તેઓ માથાં ફૂટવા લાગી અને એવી સેકડો રીતે રાણીઓએ રડારોળ કરી મૂકી. આખા મુખમાં લાળ ભરાઇ ગઇ, જમીનપર દીન બની જઇ તેઓ લેટવા લાગી, માથાના બાલ ચુંટી ચુંટીને તોડવા લાગી અને મોટેથી ધોક મૂકીને કોળાહળ કરવા લાગી. લોકો પણ ચારે તરફ ‘હાહા હાહા’ એવા કંઠશ્વર કરવા લાગ્યા.

* * *

મામાભાણેજની રહસ્યવિચારણા.

આવો બનાવ જોઇને યુદ્ધિદેવીના દીકરો મામાને કહેવા લાગ્યો “અરે મામા! અત્યાર સુધી આ લોકો નાચતા હતા, ફૂંટતા હતા, તે પ્રકારનો નાચ મૂકી દઇને આ બીજા જ પ્રકારનો નાચ આ લોકોએ કેમ આદર્યો?”

વિમર્શ—“ભાઇ પ્રકર્ષ! તે હમણા રાજ્યમંદિરમાં બે પુરોહિતે (શોકને અને મતિમોહને) પ્રવેશ કરતા જોયા હતા તેમણે પોતાની શક્તિથી આ સર્વ રચના કરી છે. મેં તને અગાઉ પણ જણાવેલ છે કે આ નગરના લોકો પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે સ્વતંત્રપણે કોઇ પણ કામ કરી શકતા નથી; પરંતુ તેઓમાં રહેલ અંતરંગ માણસો તેમની પાસે જેવું સાહે કે ખરાબ કામ કરાવે છે તે પ્રમાણે આ બાપડાઓ કરે છે. પહેલાં મિથ્યાભિમાને આવીને તેઓ પાસે એક પ્રકારનું નાટક કરાવ્યું, હવે આ શોકે અને મતિમોહે આવીને નવા પ્રકારનું નાટક રાફ કરાવ્યું—એમાં એ બિચારાઓ શું કરે?”

સદ્જ્ઞાનપરિપૂતાનાં, મતિમોહો મહાત્મનાં ।

વાર્ધાં ન કુરુતે હ્રોષ, કેવલં શુભચેતસામ્ ॥ ૧ ॥

નાપિ શોકો ભવેત્તેષાં, વાધકો મદ્ર ભાવતઃ ।

યૈરાદાવેષ નિર્ણતિં, સમસ્તં ક્ષણમહુરમ્ ॥ ૨ ॥

એ પ્રાણીઓમાં જેઓ શુભ ચેતનાવાળા છે અને સદ્જ્ઞાનથી પૂર્ણ પવિત્ર છે તેવા મહાત્માઓને એ મતિમોહ જરા પણ બાધા કરી

૧ ચૂડા ભાંગવાનો સંભવ છે.

શકતો નથી; એ પ્રાણીઓ તો વસ્તુસ્વભાવનો પ્રથમથી જ નિર્ણય કરીને બેઠેલ હોય છે કે આ સર્વ સંસારરચના ક્ષણભંગુર છે, થોડો વખત રહેનારી છે, અને આખરે નાશ પામનારી છે. આવો તેમનો શરૂઆતથી નિર્ણય હોવાને લીધે શોક તેમના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની બાધા ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. આ રિપુકંપન રાજા પુત્રના એકથી મરણ પામ્યો કારણ કે તેને અત્યંત મતિમોહ થઈ ગયો હતો. હવે શોક એ સર્વ લોકોની પાસે કઠણાવિલાપ કરાવે છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! આ રાજ્યમંદિરમાં ક્ષણમાત્રમાં આવો મોટો દરેકાર થઈ ગયો, એક જરા વખતમાં તો હર્ષને સ્થાને વિલાપ થઈ ગયો તેવું આજે જ બન્યું છે કે એવું કોઈ કોઈ વાર બનતું હશે?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ સંસારચક્રમાં એવા બનાવો અસંભવિત કે દુર્લભ નથી. આ નગર એવા એક બીજાથી તદ્દન ઉલટા બનાવોથી અને વિચિત્ર ખેલોથી ભરેલું છે. હવે અહીંયા રાજાના ને તેના પુત્રના મૃતકને બહાર લઈ જવાનો પોકાર થશે, લોકો ભયંકર રીતે છાતી ફૂટી પોક મૂકશે, ભયંકર રંગના શોક દર્શાવનાર કાળા વાવટાઓ ચોતરફ ચઢશે અને ઢોલમાંથી હૃદયને ભેદી નાખે તેવા વિષમ મરણસૂચક ધ્વનિ નીકળશે—એવી એવી ભયંકર રીતિઓ અત્ર થશે. એ બધી રીતિઓ લોકોને અત્યંત તાપ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય છે અને તેથી તને તે નકામો ખેદ કરાવશે; માટે આ મૃતક(મડદા)ને રાજ્યમંદિરમાંથી બહાર લઈ જવામાં ન આવે ત્યાં સુધીમાં આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ, આવો હૃદયભેદક બનાવ જોવો આપણને યોગ્ય નથી. પરંતુ: સ્વં કૃપાવન્તઃ સન્તો નોદ્વીક્ષિતું ક્ષમાઃ । સંત લોકો પારકાના દુઃખ દયાળુ નજરે જોઈ શકતા નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મામાભાણેજ રાજમંદિરની બહાર નીકળી ગયા અને બજારમાં આવ્યા.^૧ એ વખતે રિપુકંપનને મરેલ જાણીને તેનું સ્નાન કરવા માટે સૂર્ય પાણુ પશ્ચિમસમુદ્રમાં દાખલ થયો.^૨

૧ જાણેજ નાનો કાચી છાતીવાળો છે તે પણ મામાના મનમાં જિંદુ કારણ હોય. બાળકોને આવો પ્રસંગો બતાવવાથી જોખમ થઈ જાય છે તે જાણીતી વાત છે.

૨ ભવચક્ર નગરનાં કૌતુકો બતાવવાનું મામાએ ચાલુ રાખ્યું છે. મલ પરદારાનાં પરિણામો આગલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. આ પ્રકરણમાં મિથ્યાજ્ઞિ માનનાં પરિણામો અને હર્ષ-રોકના પ્રસંગો જોયાં. આગળનાં કેટલાંક પ્રકરણો નવાં નવાં ભવચક્રનાં કૌતુકો ચીતરે છે તે લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવાં.

૩ સૂર્ય પશ્ચિમ સમુદ્રમાં દાખલ થયો એટલે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મહેશ્વર અને ધનગર્વ.

ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો. (ચાલુ)

સાચકાળ
વર્ણન.

જમંદિરમાંથી મામાભાણેજ નીકળ્યા તે વખતે સૂર્ય અસ્ત થયો, અંધકારથી આખી દુનિયા કાળી મશ જેવી થઈ ગઈ, દીવાઓ કરવામાં આવ્યા, ગાયો તથા ભેંસો પોતપોતાને સ્થાનકે પાછી આવી ગઈ, પક્ષીઓ માળામાં આવીને બેસી ગયા, વૈતાળો ભયંકર દેખાવ આપવા લાગ્યા, ધુવડ ચારે તરફ સંચાર કરવા લાગ્યા, કાગડાઓ તદ્દન ચૂપ થઈ ગયા, સૂર્યવિકાસી ક્રમળો નિદ્રા પામી ગયાં (મીંચાઈ ગયાં), બ્રહ્મચારી મુનિઓ પોતપોતાની આવશ્યક ક્રિયામાં લાગી ગયા, પોતાની વહાલીના વિરહથી ચક્રવાકો રડવા લાગ્યા, જર લોકો ઉઘ્ઘાસ પામવા લાગ્યા અને સ્ત્રીઓ મનમાં મલકાવા લાગી. આવો સંધ્યાસમય થયો અને લોકોનાં મન આનંદ પામવા લાગ્યાં. તેવા વખતે મામાભાણેજે એક મહેશ્વર નામના શેઠીઆને પોતાની દુકાનના આરણુ આગળ બેંચો.

શેઠનો મિજાસ.

શેઠ સાહેબ દુકાનમાં નાખેલ એક મોટી ગાદી ઉપર તકીઆને અઢેલીને બેઠા હતા. તેની આજુબાજુ અનેક નમ્ર વિનયી અને વિચ-

૧ મહેશ્વર: શેઠ આને માટે મહેશ્વર શબ્દ મૂળમાં છે. તેનો અર્થ શેઠ થાય છે, તે તેનું નામ પણ હોય આ પ્રકરણમાં આપણે તેને બન્ને રીતે જાણખશું.
૨ આ પ્રકરણ સાથે શ્રીઅધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ધનમમત્વમોચનાધિકાર વાંચી જવા બલામણુ છે.

ફણ વણિકપુત્રો બેઠા હતા. શેઠીઆની સામે માણેક, હીરા, રાત્રિ, વૈર્ય અને પરવાળાનો મોટો ઢગલો પડેલો હતો, જે આભુઆભુના અંધકારને પણ હઠાવી રહ્યો હતો. તે શેઠની બરાબર સામે સોના મહેર અને લગ્નગીઓ તથા ચાંદી અને રૂપિયા વિગેરેના મોટા ઢગલા પડ્યા હતા. એ સર્વને જોઈને શેઠ મનમાં બહુ મલકાતા હતા અને અભિમાનથી કુલાઈ જતા હતા. આ બનાવ જોયા પછી મામા ભાણેજ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

પ્રકર્ષનું અવલોકન અને પ્રશ્ન.

પ્રકર્ષ—“મામા ! એ મહેશ્વર શેઠ પોતાનાં ભવાં ચઢાવીને અને ચક્ષુને સ્તબ્ધ જેવી કરીને આમ શું જોઈ રહ્યો છે? વળી એની પાસે કેઈ વસ્તુના અર્થાં કાંઈ માંગતા દેખાય છે તેના બોલવા તરફ એ ભાઈશ્રી બહેરા ન હોવા છતાં જરાએ ધ્યાન પણ આપતા નથી. પૈલા બીચારા આદરપૂર્વક વિનયથી તેની તરફ જોઈને બોલે છે, પણ ભાઈશ્રી એના તરફ લક્ષ્ય પણ આપતા નથી તેનું કારણ શું છે? બીચારા કેટલાએ માણસો અત્યંત નમ્રપણે તેની આગળ આવીને ઊભા રહે છે, તેની ખુશામત કરે છે અને તેને પ્રણામ કરે છે તેના તરફ તે જોતો પણ નથી અને તેઓને એક તરખલા જેવા ગણે છે તેમાં તેના હેતુ શો છે? અને વળી એ રત્નોને વારંવાર જોઈને તે મનમાં કાંઈક ધ્યાન કરતો હોય અને પછી આખે શરીરે સ્તબ્ધ થઈ જતો હોય અને અંદર મલકાતો હોય એવો એ દેખાય છે તેનું કારણ શું છે? તે જણાવો.”

ધનગર્વ પર મામાના વિચારો.

લક્ષ્મીની ચળ પ્રકૃતિ અને અંધતા.

અનંતાનુબંધી માનનો જણાતો મહિમા.

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! સાંભળ. આપણે રાજમહેલમાં હમણા જે મિથ્યાભિમાનને જોયા તેનો અંગભૂત એક ધનગર્વ નામનો ખાસ મિત્ર છે. એ ધનગર્વે આ ભાઈશ્રીમાં અત્યારે ઘર કરી દીધું છે. જે પ્રાણીઓમાં એ ધનગર્વ ઘર કરી બેસે છે તે સર્વેની આવી જ સ્થિતિ થાય છે, એ મહેશ્વર શેઠ મનમાં અત્યારે એમ માની બેઠા છે કે એ હીરા માણેક સર્વ તેનું પોતાનું જ છે અને પોતે તેના સ્વામી છે અને તેમ હોવાને લીધે પોતે ખરેખરો ભાગ્યશાળી છે. એ તો એમ જ સમજી ગયો છે કે એના જન્મનું એને ખરેખરું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે અને પોતાનો જન્મ જ જાણે સફળ થયો છે. તે માને છે કે તેની પાસે આખું ભુવન રાંકડું છે, ગરીબ છે, બીચારાંઆપડું છે.

આવા નિચાર રૂપ વિકારોને આધીન થઇને એ ભાઇશ્રી ઊંચે આકાશમાં જ ઉડ્યા કરે છે, ધનનું કેવું અસ્થિર સ્વરૂપ છે તે જરાએ લક્ષ્યમાં પણ લેતો નથી, ધનનું પરિણામ કેવું આવશે તેનો જરા નિચાર પણ કરતો નથી, ભવિષ્યમાં શું થશે તેની લગાર માત્ર પણ આલોચના કરતો નથી, સર્વ આબતમાં વસ્તુતત્ત્વ શું રહેલું છે તેના લગાર પણ ખ્યાલ કરતો નથી અને દરેક વસ્તુ ક્ષણિક છે, નારા પામનારી છે એમ ગણનામાં પણ લેતો નથી.”

પ્રકર્ષ—“રાગકેસરીનાં બાળક જેવાં જે આઠ રૂપો હતાં તેમાં જે પાંચમો છોકરો મેં જોયો હતો (અનંતાનુબંધી માન^૧) તે આ ભાઇ શેઠસાહેબની તદ્દન પાસે હોય એમ દેખાય છે.”

વિમર્શ—“બરાબર એમ જ છે. અહીં એ રાગનો પાંચમો છોકરો પણ આવેલો છે. હવે જે હકીકત બને તે બરાબર લક્ષ્ય રાખીને જોજો.”

માન અને લોભમાં મહેશ્વર શેઠ લલચાયા.

લોભનેા થોભ નહિ ત્યાં શોભા જાય.

સર્વગુણવિનાશનં લોભાત. એનો ચિતાર.

મામા ભાણેજ દૂર ઊભા ઊભા આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા ત્યાં એક જરપુરુષ આવ્યો અને શેઠ મહેશ્વરની પાસે બેઠો. તેણે શેઠીઆને જણાવ્યું કે તે શેઠની સાથે કાંઈ ખાસ વાત તદ્દન ખાનગીમાં કરવા માગે છે. શેઠે તેની વાત કબૂલ કરી. બન્ને ઓરડામાં ગયા. ત્યાં તદ્દન એકાંત હતી. એકાંત સ્થળમાં ગયા

દુષ્ટશીલની પછી પેલા જરપુરુષે એક મહામૂલ્યવાન મુગટ વ ક તા. શેઠને બતાવ્યો. એ મુગટ અનેક મહા મૂલ્યવાન

રત્ન હોવા માણેકનો બનાવેલો હતો અને અંધારામાં પોતાના તેજથી દિશાઓને પ્રકાશિત કરતો હતો. શેઠે એ જરપુરુષને તુરત ઓળખી લીધો કે એ તો હુમપુર નગરના રાજા વિશીષણનો હજુરીઓ છે અને તેનું નામ દુષ્ટશીલ છે. નિચક્ષણ વાણીઓ મનમાં સમજી ગયો કે એ હુમ્મ્યા હજુરીઆએ મુગટને જરૂર ચોરી લીધેલો હોવો જોઈએ. હવે તે વખતે પેલો રાગકેસરીનો છોકરો જે શેઠની નજીક રહેતો હતો (માન^૧) તે એ વખતે શેઠના શરીરમાં દાખલ

૧ આ સ્થાને માન સમજવો કે લોભ તે મને સંકારપદ લાગે છે. રાગકેસરીનો દીકરો હોય તો લોભ સંભવે, પ્રકરણ ‘ગર્વ’નું છે તે જોતાં ‘માન’ સંભવે. મને તો માન અને લોભનું મિશ્રણ લાગે છે.

થઈ ગયો. એના પ્રતાપથી શેઠે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે-એણે એ મુગટ ચોર્યો હોય કે ગમે ત્યાંથી આણ્યો હોય તેનું મારે શું કામ છે? મારે તો એ મુગટને ગમે તેમ કરીને એની પાસેથી પડાવી લેવો.

મહેશ્વર શેઠે પોતાના મજૂમ વિચારનો અમલ કરવા મનમાં નિર્ણય કરી દીધો. તુરત જ તેણે દુષ્ટશીલને કહ્યું

શેઠે મુગટ પ- “ભાઈ! તારે શું કહેવું છે?” પેલા જરપુરે
ડાવી લીધો. કહ્યું “આની યોગ્ય કિમત આપી તમે એને લઈ

લો.” વાણીએ મનમાં ખુશી થયો અને સાધારણ

રકમ આપીને દુષ્ટશીલને રાજી કરી દીધો. દુષ્ટશીલ પણ જે મળી તે રકમ રોકડી હાથમાં લઈને ત્યાંથી એકદમ વિદાય થઈ ગયો.

દુષ્ટશીલ ત્યાંથી વિદાય થયો અને તુરત જ તેને પગલે શોધવા

મુદામાલ સાથે
મોટા શેઠ પ-
કડાઈ ગયા.

નીકળેલા ચરલોકો સાથે વિજીવણુ રાજના સેવકો

ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓને તપાસ કરતાં ગમે

ત્યાંથી મુગટની મહેશ્વર શેઠે ખરીદી કરી છે એ વા-

તનો પત્તો લાગી ગયો. તેઓએ શેઠને ચોરીના

મુદામાલ સાથે તુરત પકડ્યા અને પંચ સમક્ષ સાક્ષીઓ રાખીને

શેઠને મુદામાલ સાથે આગળ કર્યા. એક ક્ષણમાત્રમાં શેઠની પાસે

બીજો જે હીરામાણુકસોનાનો ઢગલો હતો તે પણ તે રાજસેવકોએ

કબજે કરી લીધો.^૧ શેઠ તો ઓમો પાડતા જ રહ્યા અને તેમને રાજ-

સેવકોએ બાંધી લીધા. નોકરો અને વણિકપુત્રો જે શેઠની પાસે બેઠા

હતા તે તો સર્વ ખુંઝાઈ ગયા અને શેઠના બંધુમંડળ વિગેરેની સાથે

સર્વે ત્યાંથી ગઈતી કરી ગયા.^૨ આવી રીતે મહેશ્વર શેઠનું સર્વ કુંડાઈ

ગયું અને તેના સગા તથા સંબંધીઓ પણ તેની પાસેથી રસ્તે પડી

ગયા. ધન અને સંબંધી વગરના શેઠના ગળામાં ચોરીનો મુદામાલ

લટકાવવામાં આવ્યો, શેઠને ગદ્યેડાપર બેસાડવામાં આવ્યા, આખા

શરીરે રાખ ચોપડવામાં આવી અને બરાબર ચોર હોય તેવો તેમનો

વેશ બનાવવામાં આવ્યો.^૩ લોકો પણ કહેવા લાગ્યા કે-આ તો ભાઈ

રાજનું પણ ચોરનાંર મોટો ભરેડો નીકળ્યો! ચારે તરફ શેઠની નિં-

દાના અવાજેથી દિશાઓ ભરાઈ જવા લાગી. રાજના માણસો તેની

૧ ચોરી કરનારનાં ઘરબાર હુંડી લેવાનો રિવાજ અસલ હતો.

૨ સંપત્તિના મિત્રો અને સગાઓ વિપત્તિ વખતે છોડી નાંચ છે એવા સ્વાર્થી જગતનો આ દાખલો છે.

૩ મુદામાલ સાથે શેઠ પકડાયા હતા તેથી ઇનસાફ પણ પ્રથમથી જ થયો એમ જણાય છે.

સારી રીતે લાત લાકડીથી ખચર લેતા હતા અને શેઠનું મોં તદ્દન ચંકડું થઈ ગયું હતું, એની સર્વ આશાઓ પડી ભાંગી હતી. આવી અત્યંત ખૂરી દશામાં આવી પરેલા શેઠને બેઠને પ્રકર્ષે મામાને પૂછ્યું—
 “મામા! આ તો ભારે નવાઈ જેવી વાત જોવામાં આવી! આ તે સ્વપ્ન છે કે ઈંદ્રજાળ છે કે કાંઈ મારી બુદ્ધિમાં ભ્રમ થઈ ગયો છે!!
 આ તો એક ક્ષણવારમાં આ શેઠીઆની લીલા પણ ન રહી! અને ધન પણ સર્વ પગ કરીને ચાલી ગયું! એની ખુશામત કરનારાઓ તથા સમાસંબંધીઓ પણ જળાતા નથી! અરે! સઘળો લોકવર્ગ જાણે બદલાઈ જ ગયો છે! એનું તેજ પણ ઉડી ગયું! એનું અભિમાન પણ બેસી ગયું! અને એનામાં જે પુરુષાતન દેખાતું હતું તે પણ ખસી ગયું!”

*

*

*

*

ધનસ્વરૂપ પર વિમર્શ.

વિમર્શમામાએ પ્રકર્ષને કહ્યું “તે જોઈ તે વાત બરાબર સાચી છે. એમાં તારી બુદ્ધિમાં જરાએ ભ્રમ થયેલો નથી. તેં જોયું છે તે તદ્દન બરાબર છે. અને તેટલાજ માટે મહા બુદ્ધિશાળી માણસો “પૈસાનું જરા પણ અભિમાન કરતા નથી. દ્રવ્ય ઉનાળાના સખત “તાપથી તપેલા” પક્ષીના ગળા જેવું ચંચળ છે, ધન ગરમ ઝક- “તુની ગરમીથી લુંકાયલા સિંહની છાલ જેવું અસ્થિર છે, દાસત “ઈંદ્રજાળની પેઠે અનેક પ્રકારના અદ્ભુત વિભ્રમોને ઉત્પન્ન કરી “મનને ચક્રોળે ચઢાવે છે, લક્ષ્મી પાણીના પરપોટાની પેઠે “ક્ષણવારમાં જોત જોતામાં હતી ન હતી થઈ જાય છે. એ વાણીઆમાં “અપ્રમાણિકપણુનો અને અવિવેકનો એટલો મોટો દોષ હતો કે તેને “બેઠેને જે મોટી માનની જગ્યા એ ભોગવતો હતો તે ક્ષણવારમાં ખોઈ “બેઠો અને તેનું ધન ફનાફાટીઆ થઈ ગયું. પૈસા તો એવી ચીજ છે “કે જે પ્રાણીઓ કોઈ પણ પ્રકારના દોષના સંબંધમાં ન આવતા “હોય તેમની પાસેથી પણ ચાલ્યા જાય અને સામું ભયનું કા- “રણ ઉત્પન્ન કરી આપે. જેઓ કુંડી કુંડીને “જમીન ઉપર પગ “મૂકતા હોય છે તેવાઓની પાસેથી પણ પૈસા એક ક્ષણવારમાં “ચાલ્યા જાય છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. ધનના દોષથી

૧ અહીં વિમર્શમામા ધનની શીલસુશી સમન્વે છે તે ખાસ મનન કરવા થોડું છે.

૨ ગરમીના વખતમાં પક્ષીનું ગળું ચંચળ રહે છે, ચાલ્યા કરે છે. કબૂતર વિગેરેને ધ્યાન રાખી જોવાથી આ વાત ખ્યાલમાં આવી જશે.

૩ એક ડગલું ભરે તે પણ જોઈ વિચારીને મૂકે તેવા સંભાળ રાખનાર સાવધ માણસો.

“ ધનવાન પ્રાણીઓ જળથી ભય પામે છે, અગ્નિની પીડા ખમે છે,
 “ લુંટારાથી નિરંતર ભયમાં રહે છે, રાજ તરફથી લુંટાઈ જવાના વિ-
 “ માસણમાં રહે છે, ભાઈઓ કે સગાઓ તરફથી ભાગલાગની પંચા-
 “ તિમાં પડે છે, ચોરથી ચોરાવાના ભયમાં આવી પડે છે-એવી રીતે
 “ ધનથી અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ આવે છે અને તેથી તે અનેક
 “ દુઃખો સહન કરે છે. વળી ભાઈ પ્રકર્ષ! જેમ એક સખત પવનને
 “ ઝપાટો આવે ત્યારે જેમ ઘણાં એકઠાં ગયેલાં વાદળાંઓ તરત
 “ વિખરાઈ જાય છે તેમ જ્યારે પૈસા જવા બેસે છે ત્યારે તે (પૈસા)
 “ જેની પાસે પૈસા હતા તેના રૂપને ભેટા નથી, તેની સાથે ઘણા
 “ કાળનો સંબંધ હતો કે આજખાણુ હતી તેને ગણતા
 ધનની અસ્થિરતા. “ નથી, તે માણસની કુલીનતા તરફ નજર પણ
 “ ફેંકતા નથી, તેના કુળનો કેવો સારો કમ છે
 “ તેનું અનુસરણુ કરતા નથી, તેના શીલ (વર્તન)ની ગણના કરતા
 “ નથી, તેનામાં કેટલી પંડિતાઈ છે તેની અપેક્ષા રાખતા નથી, તે-
 “ નામાં કેટલી સુંદરતા છે તેની આલોચના (વિચાર) કરતા નથી,
 “ તે પ્રાણી કેટલો ધર્મપરાયણુ છે તેનો ખ્યાલ પણુ કરતા નથી,
 “ તે કેટલું દાન આપે છે અને તેની અન્ય ઉપર ઉપકાર કરવાની
 “ કેવી તત્પરતા છે તે વાત લક્ષ્યમાં લેતા નથી, તેનામાં કેટલું વિશેષ
 “ જાણુકારપણું છે તેનો વિચાર કરતા નથી, તેનું સદાચાર તરફ કેટલું
 “ સુંદર વલણુ છે તે ધ્યાનમાં રાખતા નથી, તેની સાથે ઘણા વખ-
 “ તનો શ્રેષ્ઠભાવ છે તેની પરિપાકના કરતા નથી, તે પ્રાણી અન્ય
 “ પ્રાણીઓથી કેટલો સત્ત્વવાન છે તે મગજપર લેતા નથી, તે પ્રા-
 “ણીના શરીરનાં લક્ષણો કેવાં ઉત્તમ છે તેનું પ્રમાણુ પણુ કરતા
 “ નથી અને આકાશમાં સાક્ષાત્ નગરના જેવો દેખાવ દેખાય છે, હાથી
 “ ઘોડા મનુષ્ય વિગેરેની દોડધામ થતી માલૂમ પડે છે અને દેખ-
 “ દેખતાં ક્ષણુવારમાં જેમ તે છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે તેમ તે (પૈસા)
 “ ચાલ્યા જાય છે અને તે ક્યાં ગયા અને કેટલા થોડા વખતમાં કેવી
 “ રીતે ગયા તે પણુ પ્રાણી જાણી શકતો નથી. સંસારી પ્રાણીઓ
 “ બાપડા મહા કલેશ કરીને બહુ પ્રયાસે પૈસા મેળવે છે અને પો-
 “તાના જીવની તેમ તેને જાળવી રાખે છે, છતાં ચાલ્યા જાય છે
 “ ત્યારે જાણુ નર નાર્ય કરતો હોય નહિ તેમ ભેટભેટામાં પમ

૧ નર નાર્યે ત્યારે જરા વાર રાજ થાય, વળી બીજે વેશ લે, એમ એના
 ભાવો બદલાયા જ રે છે. નરના નાર્યમાં સ્થિરતા કે ચાલુપણું જેવામાં આવડું
 નથી તેમ ધન માટે સમજવું.

“કરીને ખલાસ થઇ જાય છે, આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ મહા-
 “મોહથી હણાયલા બીચારા રાંક ગ્રાણીઓ એવા ધન ઉપર પણ
 “અનેક ચિંતાયુક્ત સ્થિતિમાં આશાબદ્ધ થઇને સખ્ત થઇ એસે છે
 “અને વળી ધનનું યોગ્ય અભિમાન કરીને અનેક પ્રકારના વિકારો
 “પેલા શેરીઆની પેઠે કરે છે. ભાઈ! આ જન્મમાં પૈસાનું-દોલતનું
 “આતું પરિણામ થાય છે અને પરલોકમાં વળી મહા ભયંકર દુઃખ-
 “પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે તે વધારામાં સમજવી.”

પ્રકર્ષ—“મામા! એ પૈસા એક જ ઠેકાણે ટકે, એનું પરિણામ
 સાફ આવે અને એનું ફળ પણ ઠીક થાય એવો આ દુનિયામાં કોઇ
 ઉપાય છે કે છે જ નહિ.”

વિમર્શ—“એવો ઉપાય આ દુનિયામાં સંભવે છે તો ખરો, પણ
 તેનો યોગ કોઇ ભાગ્યશાળીને જ થાય છે. એને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય^૧
 કહેવામાં આવે છે, પુણ્ય એટલે શુભનો અનુભવ અને એ અનુભવ
 થતી વખતે જે પાછો પુણ્યનો અનુબંધ કરાવે, પુણ્યનો સંભવ કરાવે
 “તેને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. એવું પુણ્ય પૈસાને
 “વધારે છે, સ્થિર કરે છે અને ન હોય તો મેળવી પણ આપે છે.
 “પરંતુ એવા પ્રકારનું પુણ્ય ઘણું જ દુર્લભ છે. ઘણાખરાને પાપાનું-
 “બંધી પુણ્ય જ હોય છે એ તારે ધ્યાનમાં રાખવું. ગ્રાણી ઉપર દયા
 “રાખવી, સંસારપર વૈરાગ્ય રાખવો, વિવિધપૂર્વક દેવશુદ્ધિ પૂર્ણ કરવી
 “અને વિશુદ્ધ શીલમાં અનુવૃત્તિ રાખવી. આથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય એકદું

૧ આ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પુણ્ય ઉપર ધન્યકુમાર ચરિ-
 ત્રી રાસઆતમાં ગુણસાર અને વિશિષ્ટભૂતિનાં સુંદર ચરિત્રો છે તે ખાસ બાંચવા
 યોગ્ય છે. જુઓ સદર ગ્રંથનું ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૪-૩૪.

૨ એ બાળતતા ત્રણ ય્વોકો ત્રીસે પ્રમાણે મૂળ ગ્રંથમાં છે તે લક્ષ્યમાં
 રાખવા યોગ્ય છે:—

કરોતિ વર્ધનસ્થૈર્યે, મજાતં જનયેદ્દનમ્ ।

અત્યન્તદુર્લભં મદ્ર!, પુણ્યં પુણ્યાનુબન્ધિ ચત્ ॥

યદ્વ ।

દયા મૂતેષુ વૈરાગ્યં વિધિવદ્ધુરુજનમ્ ।

વિશુદ્ધા શીલવૃત્તિશ્ચ પુણ્યં પુણ્યાનુબન્ધ્યદ; ॥

અયવા ।

પરોપતાપવિરતિઃ પરાનુગ્રહ ઇવ ચ ।

સ્વચિત્તદમનં ચૈવ પુણ્યં પુણ્યાનુબન્ધ્યદ; ॥

“ થાય છે. વળી અન્ય પ્રાણીઓને કોઈ પણ પ્ર-
પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય “ કારનો ત્રાસ કે હેરાનગતિ ન કરવાથી, અન્ય
પ્રાણાનુબંધી પુણ્ય. “ ઉપર અને તેટલી કૃપા કરવાથી અને પોતાનાં

“ મનનું દમન કરવાથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય એકું
“ થાય છે. પૂર્વના ભવમાં જે પ્રાણીઓએ એવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરેલું
“ હોય છે અથવા આ ભવમાં જે એવું પુણ્ય એકું કરે છે તેઓની
“ પાસે જે ધન આવે છે તે મેરૂ પર્વતના શિખરની પેઠે સ્થિર રહે
“ છે. એવા મહાત્મા પ્રાણીઓ પોતાના પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના પરિણામે
“ જે ધન પ્રાપ્ત કરે છે તેને તેઓ તદ્દન બાહ્ય, સ્વથી પર, તદ્દન
“ તુચ્છ, વિદ્યાસમાન અને ક્ષણવારમાં નાશી જનાર અસ્થિર સમજીને
“ તેનો સારે ભાગે વ્યય કરે છે અને પોતે તેનો સારી રીતે ઉપભોગ
“ કરે છે; પરંતુ એવા બુદ્ધિશાળી લોકો ધન ઉપર જરા પણ મૂર્ખા
“ કરતા નથી, એના ઢગલા બેઠને રાજી રાજી થઈ જતા નથી અને
“ એને એકું કરવામાં ગાંડાઘેલા થઈ જતા નથી. આવા પુણ્યશાળી
“ માણસો જેમનો જન્મ પણ પવિત્ર જણાય છે તેવા વિશુદ્ધ બુદ્ધિ-
“ વાળા પ્રાણીઓના સંબંધમાં ધન સાંચું પરિણામ પણ લાવી આપે
“ છે. બાકી જે સાધારણ માણસો એવા બાહ્ય, નિંદા કરવા યોગ્ય
“ અને મહા અનર્થનાં કારણભૂત ધનઉપર મૂર્ખા કરી રહેલા હોય છે,
“ તેને પકડીને બેસી રહેલા હોય છે, જેઓ તેનું કોઈ પણ પ્રકારનું
“ દાન પણ કરી શકતા નથી અને જાતે ઉપભોગ પણ કરી શકતા
“ નથી તેઓ આ ભવમાં મોટા ચિત્તસંતાપ પામે છે અને પર-
“ ભવમાં મોટી અનર્થપરંપરા પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં ભાઈ! શું નવાઈ
“ જેવું છે? આ સર્વ હકીકતનો સાર એ છે કે રહસ્ય સમજનાર ડાહ્યા
“ માણસોએ પોતાની પાસે પૈસા હોય ત્યારે તેના ઉપર મૂર્ખા ન
“ કરવી અને તેનું અભિમાન ન કરવું તેમજ અને તેટલી તેની સખા-
“ વત કરવી અને જાતે ઉપભોગ કરવો. જે પ્રાણી એવી રીતે દાન-
“ ભોગ કરતો નથી તે આપડો નકામી મજુરી કરનારો વગર પૈ-
“ સાનો નોકર થાય છે અને છેવટે પસ્તાવો પામે છે. વળી જે કાંઈ
“ પણ હકીકત સમજતો હોય તેણે પૈસાને અંગે ચોરી અને હુચ્ચા-
“ ઇની ગંધ પણ પોતામાં દાખલ ન થાય તે માટે ખાસ ધ્યાન
“ રાખવું અને જે ધનને ચોરી દ્વારા કે અપ્રામાણિકપણે મેળવવાની
“ ઇચ્છા થઈ તો સમજવું કે પરિણામે પેલા વાણીઆ શેઠની પેઠે
“ મોઢું કષ્ટ ભર્યું થવાનું છે.”

પ્રકરણ રપ મું.

રમણ અને ગણિકા.

ભવચક્રનાં કોણકા. (ચાલુ)

કર્ષ અને વિમર્શ ધનના સંબંધમાં વાતો કરતા હતા અને ધનનું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારતા હતા તે વખતે એક બીજો ઘણો અગત્યનો બનાવ બન્યો.^૧ એક તદ્દન દુબળો થઇ ગયેલો, મલીન શરીરવાળો, શરીરે અશક્ત થઇ ગયેલો અને શરીરપર જીર્ણ કપડાં ધારણ કરેલો જુવાન માણસ બજારમાં કોઇ ઠેકાણેથી આવી પહોંચ્યો એમ મામાભાણેને લેયું. તેણે દુકાન ઉપર ગાંઠ છોડી થોડા રૂપીઆ કાઢ્યા અને તે વડે થોડા લાડવા ખરીદ્યા, એક હાર લીધો, થોડાં પાન લીધાં, સુગંધી પદાર્થો વેચાતા લીધા અને બે કપડાં ખરીદ કર્યા. ત્યાર પછી બજારની નજીકમાં એક પાણીની વાવ હતી તેમાં ઉતરીને તેને પગથીએ બેસીને ખરીદ કરેલા લાડવા ખાઇ લીધા, પાન સાથે લઇ આવ્યો હતો તે ખાધું અને એવી રીતે પેટ ભરીને પછી જ્ઞાન કર્યું, પછી મસ્તકે ફૂલનો મોઢ^૨ બાંધ્યો, આખા શરીરે સુગંધી તેલ અત્તર લગાવ્યા, નવાં ખરીદેલાં વસ્ત્રો શરીરપર ધારણ કર્યા અને જાણે પોતે મોટો બડે-ભવ મહારાજ હોય તેમ ત્યાંથી આડંબરપૂર્વક ચાલ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તે વારંવાર પોતાના શરીર તરફ અભિમાનથી જોતો જાય છે, આ-મોટ (ચાટલો) સમારતો જાય છે, ખસી જતાં બાલને ગોઠવતો જાય છે અને નાકવડે સુગંધી સુંધી સુંધીને મનમાં રાજી થતો જાય છે.

૧ જે દિવસે ત્રિપુટંબનને ત્યાં યુવનો જન્મ થયો, મરણનો શોક થયો તે જ રાત્રે શેડીઆની દશા વિચિત્ર થઇ અને આ પ્રકરણનો બનાવ પણ તે જ રાત્રે બને છે.

૨ મોઢ: આમોટ, ફૂલનો તોરો, કલગી.

રમણ અને ગણિકા.

આવે વિચિત્ર દેખાવ અને ભિખારી છતાં ઇશકી દેખાવાનો પ્રયત્ન કરનારને જોઇ પ્રકર્યે સવાલ પૂછ્યો.

પ્રકર્ય—“મામા! એ યુવાન માણસ કોણ છે? એ ભાઇસાહેબ ક્યાં જવા નીકળ્યો છે? અને શામાટે એ આવા પ્રકારના વિકારો બતાવે છે?”

ધનવાન બાપનો પુત્ર.

ઇશકમાં સર્વ યુમાવ્યું.

છતાં શોખ ગયો નહિ.

વિમર્શ—“ભાઇ! એની કથા તો ઘણી લાંબી છે, પણ તને એની હકીકતમાંથી થોડી મુદ્દાસરની હકીકત કહી સંભળાવું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળ: આ નગરના રહેવાસી સમુદ્રદત્ત નામના શેઠને એ છોકરો છે, એનું નામ રમણ છે, એ યુવાન છે, ભોગ ભોગવવામાં તત્પર છે, બહુ નાનપણથી ગણિકાને છંદે લાગેલો છે અને એવો મૂર્ખ છે કે ગણિકા સિવાય બીજી કોઈ બાબતનો જરા પણ વિચાર કરતો નથી. એ સમુદ્રદત્તનું ઘર ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રત્ન વિગેરેથી ભરપૂર હતું અને જાણે કુબેર ભંડારીની સ્પર્ધા કરતું હોય તેવું લાગતું હતું. એવા ધનાઢ્ય ઘરને આ ભાઇસાહેબે ગણિકાના છંદમાં પડીને ધન ધાન્ય વગરતું કરી મૂક્યું છે અને ભાઇશ્રી ખાવે પીવે ટળી ગયા છે. હવે એ પાપી તદ્દન નીરધનીઓ થઇ ગયો છે, તદ્દન ચીંથરેહાલ થઇ ગયો છે, પારકી નોકરી કરે છે, દુનિયામાં હલકો પડી ગયો છે અને એવી રીતે પોતાનાં કર્મને પરિણામે મહા દુઃખી થઇ ગયો છે. પારકું કામ કરતાં આજે એને કોઇ જગ્યાએથી અનાયાસે પૈસા મળી ગયા છે એટલે વ્યસને એના ઉપર પાછું પોતાનું જોર ચલાવ્યું છે. તેથી એણે શું શું કર્યું તે તો ભાઇ! તેં સર્વ જ્ઞેયું. આ નગરમાં એક મદન-મંજરી નામની પ્રખ્યાત ગણિકા છે તેને અત્યંત રૂપાળી અને જીવાન કુંદકલિકા નામની દીકરી છે. એ કુંદકલિકામાં આસક્ત થઇને આ રમણે પોતાનો ધનનો જે કાંઈ સંચય હતો તે આખોને આખો પૂરો કરી દીધો અને જેવો એ ધન વગરનો થયો એટલે એ મદનમંજરીએ એને ઘરની બહાર કાઢી મૂક્યો. છતાં આ રમણ હજી પણ કુંદકલિકાનો સ્વાદ મૂકી શકતો નથી; આજે જેવું તેવું ન ઇચ્છવા જોગ પારકું કામ કરીને એ થોડાક રૂપીઆ લઇ આવ્યો છે એટલે તુરત જ

એ રૂપિયા સાથે લઈને પોતાની વિષયછા તૃપ્ત કરવા સારૂ એ કુંદકલિકાના ઘર તરફ જવા માટે નીકળી પડ્યો છે. ત્યાં જવા પહેલાં પોતે સારો લાગે, રૂપાળો લાગે, તે સારૂ આ બધી ટાપટીપ કરી છે. હવે ચાલો આપણે પણ એની પછવાડે જઈએ.”

મકરધ્વજનો ભયસાથે પ્રવેશ.

કામદેવના ભયંકર તીરો.

કુંદકલિકાનું બાહ્યાંતર રૂપ.

એ વખતે એક માણસ પોતાના અનુચરો સાથે દૂરથી આવતો અને પોતાના ભાથામાંથી ભયંકર તીરો ખેંચીને ફેંકતો તેમના બેવામાં આવ્યો. એનો સુંદર દેખાવ જોઈને પ્રકર્ષે મામાને પૂછ્યું “અરે મામા! મામા! જુઓ તો ખરા, એ રમણને પેલો પુરુષ દૂરથી ઘણી સખત રીતે તીર મારે છે, એને આપ અટકાવો.” મામાએ જવાબ આપ્યો “ભાઈ! એ તો મકરધ્વજ છે અને આ રાત્રીના વખતે પોતાના મિત્ર ભય સાથે આનંદથી નગરચર્યા બેવાને નીકળી પડ્યો છે. આખા નગરમાં કોણ પોતાની આજ્ઞા બરાબર પાળે છે, કોણ પોતાની વિરૂદ્ધ છે તેની એ બરાબર પરીક્ષા કરે છે અને તેટલા માટે દરેક પ્રાણીઓ શું બોલે છે, તેના લેષ કેવો છે, તેઓ મનમાં શો વિચાર કરે છે, તે બધું તે બરાબર તપાસે છે. એ મકરધ્વજ પોતાની

શક્તિથી તીર ફેંકીને ઘાયલ કરી પેલા રમણને ગણિકા-
પુષ્પધન્વા- કાને ઘરે લઈ જાય છે. એમાં આપણે એ મકર-
કું ગાય. ધ્વજને વારીએ તેનું કાંઈ છે જ નહિ કારણ કે મકર-
ધ્વજનો એ જ ધ્વજો છે. રમણ અત્યારે પોતાના

મનમાં જે અનુભવ કરે છે તે સર્વ આ મકરધ્વજને લઈને જ છે. હવે એના કેવા સંસ્કાર થાય છે તે આપણે જોઈએ. ચાલ! આ કૌતુક જોવાની ભારે મજા આવશે!”

આ પ્રમાણે વાતચીત કરીને મામા ભાણેજ ગણિકાના ઘર તરફ ગયા, ત્યાં તેઓએ ઘરના દરવાજા પાસે ઠાકમાઠ મામાનો હૃદય. કરીને બેઠેલ કુંદકલિકાને જોઈ, એને જોઈને વિમર્શ પોતાનું ‘નાક મરણ્યું, મહોંથી થુંક નાખ્યું, ડોકું હલાવ્યું અને મહોં બગાડી ડોક બીજી બાજુ વાળી દીધી. પોતાના મામાને આવી રીતે એકદમ વ્યાકુળ થઈ ગયેલા અને મુખેથી હાહા ઉચ્ચાર

૧ આ નાક મરડવાની હકીકત અને તેનું કારણ કવિએ વખતસર બહુ થોડા રીતે દાખલ કર્યું છે, વિચાર કરવાથી આ પ્રસંગની ખૂબી સમજાઈ જશે.

કરતા જોઇને પ્રકર્ષે તેમને એકદમ એવા ઉદ્વેગનું કારણ પૂછ્યું “મામા! આમ એકદમ આપને ખરાબ શું લાગ્યું? આપના ચેહરા ઉપર આવે એકદમ ફેરફાર કેમ થયો?” મામાએ જવાબ આપ્યો “ભાઈ! આ ગણિકાના આકારમાં સુંદર કપડાંથી છવાયેલી અને ફૂલ અને ઘરેણાંથી શોભાવેલી અશુચિની કોઠી છે તે શું તું જોઈ શકતો નથી? મને તો એનામાંથી એટલી બધી (ખરાબ) ગંધ આવે છે કે તે હું સહન કરી શકતો નથી; માટે આપણે એનાથી જરા દૂર ઊભા રહીએ એટલે એવી જગ્યાએ જઈએ કે જ્યાં એના શરીરની દુર્ગંધ ન આવતી હોય અને એટલા દૂર રહી અહીં જે બનાવ બને તે આકુળતા વગર ખરાબર જોઈ શકીએ. સાધારણ અશુચિની કોઠી તો કેટલીક છિદ્ર વગરની હોય અને આ તો મોટા મોટા નવ દ્વારો દ્વારા આખો વખત અશુચિ બહાર કાઢ્યા કરે છે. તેથી એની નજીકમાં તો એક ક્ષણવાર પણ ઊભા રહેવું મને પસંદ આવતું નથી અને હું ઊભો રહી પણ શકતો નથી. આ દુર્ગંધથી માફ તો માથું ફરી જાય છે.”

પ્રકર્ષે જવાબમાં કહ્યું “આપ કહો છો તે વાત તો ખરી છે. એ ગંધ એટલી ખરાબ અસર કરે છે કે મારી નાસિકામાં પણ એ ભરાઈ ગયેલ છે અને મને મુંઝવણ કરે છે. માટે ચાલો, જરા દૂર ખસી જઈએ.”

આ પ્રમાણે વાત કરીને પ્રકર્ષે વિમર્શ લાંબી દૂર ખસી ગયા અને બધું ખરાબર દેખી શકાય એટલા નજીકના દૂર ભાગમાં જઈને ઊભા રહ્યા.

ગણિકાના ઘરમાં રમણ.

કામદેવથી મરાયલો રમણ.

ગણિકાથી લુંટાયલો રમણ.

ભયથી ત્રાસ પામેલો રમણ.

વ્યસનથી મરણ પામેલો રમણ.

હવે તે વખતે રમણ ગણિકાના ઘરમાં આવી પહોંચ્યો. તેની ખરાબર પછવાડે હાથમાં ખેંચેલાં બાણયુક્ત અને ભયને સાથે લઈને મકરધ્વજ ચાલ્યો આવતો હતો અને વખતોવખત બાણ છોડ્યે જતો હતો. મંદિરના દ્વારમાં જ રમણે કુંદકલિકાને જોઈ. બેતાં બેણે પોતાને નવીન શૃંગી મળી હોય, જાણે અમૃતનું પોતા

૧ એ આંખ, બે નાસિકા, મુખ, બે રતન, યોની અને ગુદા એ રીતે નવ ગાંધ્યાં છે એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓનાં બાર દ્વાર ગણાય છે તેમાં કાન અને મુત્રાશય વધારે છે. બુદ્ધો નોટ પૃ. ૬૦૪.

આખા શરીરે મિચન કરવામાં આવ્યું હોય, જાણે પોતાને હીરા માણેક રત્નો-ભંડાર મળી ગયો હોય અથવા તો મોટા રાજ્ય ઉપર પોતાનો અભિપ્રેક થયો હોય તેવો મોટો આનંદ રમણને થયો. હવે તેજ વખતે મદનમંજરી ઘરની બહાર નીકળી, તેણે રમણને ઘર બહાર ભેલેલો જોયો, ચાલાક હોવાથી તુરત સમજી ગઈ કે આજે ભાઈ પાસે કાંઈથી થોડા પૈસા આવ્યા લાગે છે. એ પ્રમાણે તેને થોડા ધનવાળો જોતાં જ તેણે પોતાની યુવાન દીકરીને નિશાની કરી સંજ્ઞા દ્વારા જણાવ્યું કે રમણ આવ્યો છે અને તેને લુંટવો છે. સંજ્ઞા થતાં જ કુંદકલિકાએ ઉપરના હાવભાવથી સુંદર લાગતી મીઠી નજરે રમણ તરફ જોયું એટલે રમણ તો રાજી રાજી થઈ ગયો. આ વખતે મકરંધજી પોતાનો અવસર જોઈ ધનુષને ઠેક પોતાના કાનસુધી ખેંચીને એક તીવ્ર બાણ ફેંક્યું અને તેનાથી રમણની છાતી આરપાર વીધી નાખી એટલે એણે કુંદકલિકાને પોતાની છાતીએ વળગાડી, તેને ભેટયો અને તેને સાથે લઈને તેના મંદિરમાં દાખલ થયો. મદનમંજરી ડોકરી તે વખતે ત્યાં આવી, તેને રમણે પોતાની પાસે હતા તે સર્વ રૂપિયા અને ચીજો સોંપી દીધાં. મદનમંજરીએ સર્વ ગ્રહણ કર્યું અને કપડાં વિગેરે સર્વ ઉતારી લઈને તે જન્મ્યો ત્યારે જોવો હતો તેવો નાગો કરી મૂક્યો. પછી મદનમંજરી બોલી “છોકરા ! તું અહીં આવ્યો એ તો બહુ સારું કર્યું, દીકરી કુંદકલિકા તને વારંવાર યાદ કરતી હતી; પણ જોને, આપણા રાજનો છોકરો ચંડ હમણા જ અહીં આવવાનો છે માટે હાલ તું જરા છુપાઈ જા. તને એ દેખશે તો ઘણો ગુસ્સો થઈ જશે અને કદાચ તને પૂરો કરી મૂકશે.”

આ હકીકત સાંભળતાં રમણના શરીરમાં ભયે^૧ પ્રવેશ કર્યો. એજ વખતે ગણિકાના દરવાજા પર ચંડ (રાજપુત્ર) ભયનો અવસર. આવી પહોંચ્યો. એને આવી પહોંચેલો જોઈ ભય વધારે જોરમાં આવ્યો. રમણ ખખડી ગયો, ડર ખાઈ ગયો, મુંઝાઈ ગયો. ચંડ તો એકદમ સીધો મંદિરમાં ચાલ્યો આવ્યો. ચંડે એને નજરે જોયો એટલે એ તો એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો અને પોતાની તરવાર ખેંચી કાઢી અને રમણને કહ્યું કે એનામાં તાકાત હોય તો ખુશીથી દંડયુદ્ધ કરે. રમણ તો આપરો દીન થઈ ગયો, લાજ વગરનો થઈ ગયો, તદ્દન નપુંસક જેવો થઈ ગયો,

૧ પરસ્પરીવિપત્તિ પુરુષોને નિરંતર ભયમાં રહેલું પડે છે. બળવાન હોય તે પણ એ વખતે નિર્વાર્ય થઈ જાય છે. આ હકીકત વ્યવહાર રીતે ખતરી જોઈ શકાય અથવા કદાચ શકાય તેવી છે.

ખીકથી તદન ગાભરો થઇ ગયો અને પોતાનાં આંગળાં મ્હોમાં નાખીને ચંડની પાસે અણંગ નમસ્કાર કરી જમીનપર લેટી ગયો અને ‘અરે પ્રભુ! મારૂં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો!’ ચંડનું પ્રચંડત્વ. એમ બોલતાં તેની આંખમાં આંસું આવી ગયાં. ચંડને દયા આવી તેથી તેણે રમણને મારી નાખ્યો નહિ, પણ તેનો ચોટલો કાપી નાખ્યો, નાક કાપી નાખ્યું અને કાન પણ કાપી નાખ્યા, તેમજ દાંત તોડી નાખ્યા, નીચેનો હોઠ તોડી નાખ્યો, બન્ને ગાલને કદરૂપા બનાવી દીધા, એક આંખ ફાડી નાખી, પોતાના પગથી મોઢા ઉપર લાત મારી ધક્કો માર્યો અને ઘરથી બહાર કાઢી મૂક્યો. એના આવા હાલ ચતા હતા તે જોઇને મદનમંજરી ડોકરી અને યુવાન કુંદકલિકા મોઢેથી ખૂબ હસતા હતા. એ બન્ને એવાં મીઠાં વચનો બોલતી હતી અને સાથે ચંડની એવી ખુશામત કર્યે જતી હતી કે એથી ચંડ એના તરફ વધારેને વધારે ખેંચાતો હતો. રમણ તો મહા મુશીબતે બહાર નીકળ્યો, માર વાગવાથી આખા શરીરે મહા વેદના પામ્યો, રાજલોકોએ રમણનું મરણ. વળી તેને વધારે માર માર્યો. આવી રીતે કૂટાતાં પીટાતાં નારકી સમાન દુઃખ સહન કરીને બહુ કષ્ટ (તેજ શત્રીએ) મરણ પામ્યો.

* * * ગણિકા વ્યસનનાં પરિણામ.

પ્રકર્ષ—“અહાહા મામા! આતો ભારે નવાઇ જેવો બનાવ બન્યો! મકરધ્વજની શક્તિ ઘણી અજબ! ભયનો વિલાસ પણ એવોજ જળરો! અને પેલી ડોકરી (મદનમંજરી) નો પ્રપંચ પણ એવોજ ખૂબિવાળો! ખરેખર, આ રમણનું ચરિત્ર તો ઘણું કદરૂપું ઉત્પન્ન કરે તેવું અને હાસ્યજનક નાટક જેવું જણાય છે. એ રમણની મૂર્ખતા પર હસતું આવ્યા વગર રહે તેમ નથી અને એના હાલ જોતાં એની દયા ખાધા વગર પણ રહેવાય તેમ નથી.”

વિમર્શ—“ખીજ પણ જે મનુષ્યો ગણિકાના વ્યસનમાં આસક્ત હોય છે તેઓનાં ચરિત્ર પણ આવા જ પ્રકારના હોય છે એમાં જરા પણ સંશય જેવું નથી. “ગણિકાનાં સુંદર વસ્ત્રો, ખેંચાણ કરનારાં આભૂષણો, રક્ત વર્ણનાં પાન, સુગંધી દ્રવ્યો, સુવાસિત પુષ્પની માળાઓ અને આકર્ષક વિલેપનના ગંધથી એ બાપડાઓની ઇન્દ્રિયો એવી બહાર “મારી જાય છે કે એનામાં કુદરતી રીતે અશુચિ ભરેલી છે અને “એ ન ઇચ્છવા લાયક અપવિત્ર પદાર્થોની કોથળી છે એ હકીકત

“તેઓ જોઈ જ શકતા નથી. એવા મૂર્ખ લોકો જીવતી જાગતી
 “જંગમ વિદ્યાની મોટી કોઠી સાથે આર્ચિંગન કરવા ઇચ્છે છે અને
 “તેટલા સાઈ મહા મહેનતે એકઠા કરેલ પૈસાનો વ્યય કરે છે. એ પ્રમાણે
 “કરીને પોતાના કુળને મોટું કલંક લગાડે છે, આખરે લગભગ
 “ભિખારી જેવા ચીંથરેડાલ થઈ જાય છે અને અત્યંત ખરાબ
 “અવસ્થામાં આવી પડે છે તો પણ એક વખતે ગણિકાના કુછંદે
 “લાગ્યા પછી તેના પરની આસક્તિ છોડી શકતા નથી. એટલે ત્યાર પછી
 “વેશ્યાના વ્યસનને લઈને અનેક પ્રકારનાં નાટકો ભજવીને આવા
 “પ્રકારનાં અનેક દુઃખો પામે છે એમાં ભાઈ પ્રકર્ય! નવાઈ જેવું
 “શું છે? ભાઈ! કુળવાન સ્ત્રીઓ પણ પ્રકૃતિથી ચળ ચિત્તવાળી
 “હોય છે તો પછી વેશ્યા જેવી કુલટા સ્ત્રીઓ તો તદ્દન અપળ જ
 “હોય! તેઓ એકને છોડીને બીજાને વળગે તેવી હોય, તેમાં સવાલ
 “જ શી છે? કુળવાન સ્ત્રીઓ પણ માયાના કરંડીઆ જેવી છે, શુભ-
 “પણે કપટ કરનારી હોય છે તો પછી જે પાત્રી અનુભવી વેશ્યા હોય
 “તેની માયાના સંબંધમાં તો વાત જ શી કરવી! બીજી કુળવાન
 “કહેવાતી સ્ત્રીઓ પણ સ્નેહને તદ્દન જલાંજલિ દેનારી હોય છે તો
 “પછી ગણિકાના એક ઉપર વિશ્વાસ રાખે તે માણસને તો મૂર્ખ
 “શિરોમણિજ ગણવેા જોઈએ. એક માણસને અમુક વખતે મળ-
 “વાનો સંકેત આપે છે, બીજાની સામે તે જ વખતે પ્રેમથી જુએ
 “છે, ઘરમાં તેજ વખતે ત્રીજો માણસ મોજુદ હોય છે, પોતાના
 “ચિત્તમાં લગતી તે વખતે કોઈ ચોથાની લાગેલી હોય છે અને
 “પોતાનાં પડખામાં કોઈ અન્યને લઈને સુતેલી હોય છે- આવાં
 “ગણિકાનાં ચરિત્ર હોય છે! જ્યાં સુધી એનો સ્વાર્થ સધાય છે ત્યાં
 “સુધી તો તે અનેક પ્રકારની ખુશામત કરે છે, મીઠાં વચનો બોલે
 “છે, પ્રેમ દેખાડે છે, પરંતુ જેવો પ્રાણીમાંથી ધનરૂપ રસ સુધ જાય
 “છે કે તુરતજ લાખરૂપ રસ સુધ ગયેલ અજાતાની પેઠે તેને તજ દે છે.
 “વેશ્યાઓ ખરેખર નગરના જાજર જેવી છે. જે એના ઉપર પણ
 “આસક્ત થઈ જાય છે તેને ખરેખર કૂતરા સમજવા, તે મા-
 “ણસ તો ન જ ગણાય. જે પાપી માણસો ગણિકાના વ્યસનમાં આ-
 “સક્ત હોય છે અથવા થાય છે તેઓની દશા બહુ બુરી થાય છે.”

૧ રસ શબ્દ શ્લેષ છે. ગણિકાસક્ત માણસ પાસેથી ધનરૂપ રસ જાય એટલે
 તેને ગણિકા છોડી દે છે; કરીનો રસ લઈ લીધા પછી ગોઠલા છેતરારને ફેંટી
 દેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે.

‘વિવેકપર્વત પરથી અવલોકના.’

ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો. (ચાલુ)

(૧)

કપોતક અને ઘૂત.

મર્શ પ્રકર્યં બાકીની રાત્રિ કોઈ દેવમંદિરમાં પસાર કરી. ત્યાર પછી આકાશની શોભા માંદી પડેલ બાળિકાની પેઠે ગળતા તારાઓ વાળી, પડી ગયેલ અંધકારરૂપ કેશવાળી હોઈ તદ્દન પાંડુર વર્ણની થઈ ગઈ. પોતાની શક્તિથી એ આકાશલક્ષ્મીની

૧ વિવેક એટલે સત્યાસત્યનો વિચારપૂર્વક નિર્ણય. અમુક હકીકત સાચી છે કે નહિ, આદરવા યોગ્ય છે કે નહીં તેનો નિર્ણય વિવેક કરે છે. વિવેક વચરે સારો હરાદો હોય તો પણ નકામો છે. સારાસાર નિર્ણય કરવાની આમાની આતુરી તો અગાઉ ધણીવાર બેઠ. આ વિવેકપર્વતપર આવી મુદ્દાની કેટલીક બાબતોનું અવલોકન મામા જાણેજ કરો.

૨ રાત મોઠાં વ્યસન છે તે આ પ્રમાણે: જીગડું, ચોરી, પત્નીગમન, વેરયાગમન, શિકાર, મદ્ય અને માંસ. આ પ્રકરણમાં જીગડું (ઘૂત) અને મૃગયા (શિકાર) પર વિવેચન થયો. વેરયાગમનપર વર્ણન ૨૫ માં પ્રકરણમાં થયું, મદ્ય અને પત્નિદારાપર વિવેચન ૨૨ માં પ્રકરણમાં થયું. ચોરીપર વિવેચન ૨૪ માં પ્રકરણમાં થયું. માંસ વ્યસનપર વિવેચન મૃગયાના પેટામાં આજ પ્રકરણમાં લીધેલ છે. આવી રીતે ભવચક્રપુરમાં સમ વ્યસનાસક્ત પ્રાણીની દશા કેવી થાય છે તેનો સુખ્યત્વે કરીને ખ્યાલ આપ્યો છે. એ વિવેચન કથા સાથે એવું સુંદર મિશ્રણ કરીને મૂક્યું છે કે વિષય શુદ્ધ ન લાગે અને મુદ્દામ રીતે બરાબર અસર કરે.

૩ જેમ માંદી પડેલી બાળા તદ્દન પીળી પચકેલ (પાંડુ રંગની) થઈ જાય છે તેમ આકાશ સફેદ અને પીળા રંગ (પાંડુર) મિશ્ર થયું. માંદી બાળિકાની છાત્રીઓ (તારાઓ) ગળતી જણાય છે તેમ આકાશમાંથી તારાઓ ગળવા માંડ્યા અને માંદી બાળિકાના કેશ (મવાળા) ખરતા જાય છે તેમ આકાશને અંધકાર ખસવા લાગ્યો. અહીં તારા, કેશ અને પાંડુર એ ત્રણે શ્લેષો છે.

અસલ મહત્તા પાછી લઈ આવવા માટે કરણા લાવીને પોતે સૂર્ય જાતે વૈધરાજ થઈ ગયા. (વૈધ ગયેલી તંદુરસ્તી અને તેજ પાછું લાવી આપે છે તેમ આકાશનું ગયેલ તેજ પાછું લઈ આપવાનું કામ સૂર્ય રૂપ વૈધે હાથમાં ધર્યું.) તે વખતે પૂર્વ દિશાનું આકાશમંડળ અરણ્યની કાંતિથી તદ્દન જૂદું પડી ગયું, વાદળના સમૂહો લાલ રંગના થઈ ગયા, ચંદ્રમા તદ્દન કાંતિ વગરનો થઈ ગયો,

પ્રભાતવર્ણન. ચોર લોકો છુપાઈ ગયા, કુકડા કુકડેકુકનો મોટો

અવાજ કરવા લાગ્યા, ધુવડો તદ્દન ચૂપ થઈ ગયા, ટીટોડીઓ મોટેથી બોલવા લાગી અને આકાશલક્ષ્મીના આરોગ્યને માટે આખું જગત જાણે પોતપોતાના કર્મ અને ધર્મના આપારમાં ઉત્તુક્ત થઈ જતું જણાયું.^૧ હવે એવી રીતે આકાશલક્ષ્મીની આરોગ્યજનક સ્થિતિ વૃદ્ધિ પામ્યા પછી થોડી વારમાં સૂર્યનો ઉદય થયો, કમળો વિકસ્વર થયાં, ચક્રવાકનાં મિથુનોનો વિયોગકાળ પૂર્ણ થયો હોઈ તેમનો સંયોગ થયો અને લોકો ધર્મપરાયણ થઈ પ્રભુનામો-આરણ કરવા લાગ્યા.

વિવેકપર્વતપર.

એવા શાંત પ્રભાતસમયે મામાએ પ્રકર્ષને કહ્યું “ ભાઈ તને ! તો નવું નવું જોવાનું કૌતુક બહુ થાય છે અને આ ભવચક્ર નગર તો ઘણું મોટું છે અને તેમાં અનેક નવા નવા પ્રકારના બનાવો નિરંતર બન્યા કરે છે. આપણે પાછા ફરવાનો સમય ઘણો નજીક આવતો જાય છે, હવે વખત થોડો બાકી રહ્યો છે, જોવાનું હજુ ઘણું બાકી છે, તેથી આપણે દરેકે દરેક સ્થાનકને અંદર બારી-કાથી જોઈ શકીએ એ બની શકે તેવું નથી; માટે ભાઈ ! હું કહું છું તેમ કર, જેથી થોડા વખતમાં તને જે અનેક બાબત જોવાનું કુતૂહળ થયેલ છે તે પણ પૂરું થાય અને આપણે વખતસર પાછા તારા પિતા પાસે પહોંચી જઈએ. જો, પેલો છેટે એક પર્વત દેખાય છે, એ ઘણો ઊંચો છે, તદ્દન ઘોળો છે, રફટિકરલની જેવો તદ્દન નિર્મળ છે, મોટા પ્રભાવવાળો છે, ઘણા વિસ્તાર વાળો છે અને દુનિયામાં તે

૧ શરીરમાં લાલારા આવવી, ચોરરૂપ વ્યાધિની શક્તિ એાછી થવી, દરેકનું રૂપાંતર થઈ, કુકડેકુક આનંદવનિ થવા, અસાધારણ દુઃખો દૂર થઈ જવા અને સુંદર અવાજો બહાર આવવા તેમજ સ્વકર્મ અને ધર્મવ્યાપારમાં કામે લાગવું એ સર્વ તંદુરસ્તીની નિશાની છે. આકાશલક્ષ્મીના મંદવાડની જે ભાવના શરૂ કરી છે તે આખા પ્રભાતવર્ણનમાં ચાલુ રાખી છે.

વિવેકના^૧ નામથી સારી રીતે જાણીતો થયેલો છે; એ પર્વત ઉપર ચઢીને આપણે જોશું તો આ ભવચક્ર નગરમાં જે જે બનાવો બને છે તે સર્વે જોવામાં આવી જશે, તે સર્વનો ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ જણાઈ આવશે અને બરાબર અવલોકન થઈ જશે. માટે ભાઈ ! ચાલ, એ પર્વતપર ચઢી જા, ત્યાં જઈને સર્વ બાબતનું સારી રીતે અવલોકન કરી લે, અને એમાં કોઈ બાબત તારા સમજવામાં ન આવે તો હું તારી સાથે જ છું, મને પૂછી જોજે. આવી રીતે આ ભવચક્ર નગરનો સમગ્ર બનાવ સમુચ્ચયે તારા જોવામાં આવી જાય તો પછી આગળ જતાં તારા મનમાં ઉત્સુકતા ન રહે ” પ્રકર્ષને પછુ મામાની આ સૂચના ઘણી પસંદ આવી. ‘પછી મામા ભાણેજ બન્ને વિવેક પર્વત પર ચઢી ગયા.

જુગદું.^૨

પ્રકર્ષ—(વિવેકપર્વત પર) “અહોહો ! મામા ! આ તો ઘણો રમણીય પર્વત દેખાય છે ! વળી અહીંથી આખું ભવચક્ર નગર ચારે બાજુથી મારાથી દેખી શકાય છે ! મામા ! તમે યુક્તિ તો ઘણી સુંદર બતાવી ! હવે મામા ! જરા હકીકત પૂછું તો આપ સમજાવો. જુઓ પેલા દેવળમાં એક માણસ દેખાય છે, એ તદ્દન નાગો જણાય છે, ધ્યાનમાં પડી ગયેલો લાગે છે, એની ચારે બાજુ માણસો ફરી વળેલા છે, એ તદ્દન કંગાળ જેવો જણાય છે, જુખ્યો તરસ્યો જણાય છે, એના મવાળા છૂટાછવાયા અને આડાઅવળા થઈ ગયેલા છે, એ જાણે ત્યાંથી નાશી જવા ઇચ્છતો હોય એમ એના મુખ પરથી જણાય છે, અને તેટલા માટે એ ચારે તરફ ચકળવકળ જોયા કરતો જણાય છે, એના હાથ ચાક (ખડી) જેવા તદ્દન ઘોળા ફક થયેલા છે અને જાણે તદ્દન પિશાચના આકારને ધારણ કરી રહેલો હોય એવો એ દેખાય છે. મામા ! એ પુરૂષ કોણ છે ?”

૧ વિવેકને આ પાંચે વિશેષણો બરાબર લાગુ પડે છે. એ લોકપ્રવહથી જાણે રહે છે, તદ્દન સદૈવ છે, એમાં કોઈ જાતનો મજ કે ગોટાળો નથી, એની શક્તિ અદ્ભુત છે અને એનો વિસ્તાર સમગ્ર વિશ્વવસ્તુઓપર છે.

૨ જુગદાના વિષયને અને સદ્દાને કેટલું સામ્ય છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. ઉપર ઉપરના શખ્દોની જગ્યામાં ન ફસાઈ જવાય તો સદ્દો જેમાં ઉપર ઉપરનો નફો તોટા લેવા દેવાનો હોય છે તેમાં અને જુગારમાં જરા પણ ફેર લાગતો નથી; માત્ર જુગારમાં નફા ગુકશાનનો નિર્ણય તુરત થાય છે અને સદ્દામાં રાહ જોવી પડે છે. સદ્દાનો મોટો ભાગ જુગારમાં જ સમાઈ જાય છે તેમાંના કેટલાકને કાયદે-સર રૂપ આપેલા (કરેલા) હોય છે. આ બાબત ખડું વિચારવા યોગ્ય છે.

જુગારમાં ફસાયલો.

મિત્રોવડે હરાયલો.

ધનાદિથી વંચાયલો.

વિમર્શ—“અદ્યત્ત ધન સંપત્તિવાળા બહુ પ્રખ્યાત કુબેર સાર્થવાહ નામના શેઠનો કપોતક નામનો એ દીકરો છે. એના બાપે એની તે વખતની સ્થિતિ અનુસારે ‘ધનેશ્વર’ એવું તેનું નામ પાડ્યું હતું અને ‘ધનાનામા તથા ગુણુ’ પ્રમાણે તે તે વખતે ઘણા ધનનો માલિક હતો. હવે અત્યારે એને વર્તમાન સ્થિતિ પ્રમાણે ‘કપોતકનું’ નામ આપવામાં આવ્યું છે અને એ નામને એ ભાઈશ્રીએ સાચું કરી આપ્યું છે. એના આપનું ઘર મહા મૂલ્યવાળાં અનેક રત્નો અને સોનાથી ભરેલું હતું, એને આ મહા પાપી પુત્રે તદ્દન રમસાન જેવું કરી મૂક્યું છે. એને જુગટાનો એવો રસ લાગ્યો છે કે એ એના મનમાં બીજી કોઈ બાબતનો જરા પણ વિચાર જ કરતો નથી, કાળે અકાળે જુગડું રમવાનો જ વિચાર કર્યા કરે છે. એ જ્યારે પોતાની સર્વ પુંજને પરવારી બેઠો ત્યારે તે ચોરી કરીને જુગડું રમવા માટે પૈસા એકઠા કરવા લાગ્યો છે. એક દુર્ગુણ અનેક દુર્ગુણોને લઈ આવે છે એ જાણીતી વાત છે અને એની પણ એજ સ્થિતિ યદ્ય છે. આ નગરમાં એણે ઘણીવાર ચોરી કરી છે અને ચોરી કરતાં પકડાઈ પણ ઘણીવાર ગયો છે અને અત્યંત કદર્યના પામ્યો છે. માત્ર તે મોટા માણસનો છોકરો હોવાથી રાજાએ તેને મારી નાખ્યો નથી, પણ એ ભાઈ પોતાનાં લક્ષણ છોડતાં નથી. આજે રાતના જુગડું રમતાં રમતાં તો એ પોતાની પાસેનાં સર્વ કપડાં સુકાંત હારી બેઠો, પણ એને રમતમાં એવો રસ લાગ્યો કે છેવટે પોતાની પાસે શરતમાં મૂકવા કાંઈ વસ્તુ ન રહેવાથી આખરે પોતાનું માથું મૂક્યું. આ મહાધુતારા જુગટીઆઓ જે તેની આજુબાજુ બિભા છે તેમણે એને એ છેઢી રમતમાં પણ જીતી લીધો અને એનું માથું લેવા ખાતર હવે એ લોકો એને નચાવી રહ્યા છે. એ ભાઈ-સાહેબ પણ પોતાના પાપથી એવો ભરાઈ ગયો છે કે ત્યાંથી નાસીને પણ છૂટી શકતો નથી અને બિભો બિભો મનમાં અનેક પ્રકારના હલકા તર્કવિતર્કો કરી ઉદ્વેગ પામે છે. એ ત્યાંથી નાસી શકે તેવા સંચોગો તેને મળતા નથી અને પેલા જુગારીઓ તેને ત્યાંથી છોડતા પણ નથી.”

૧ કપોતકક: કપૂતર જેવો નરમ, અથવા કપુત-કપુત વંડી ગયેલ-કપડી ગયેલ છોકરો. એની વર્તમાન સ્થિતિને લઈને એનું આ નામ યોગ્ય છે.

* * *

ધૂતદોષ પર પર્યાલોચના.
કપોતકના અંતે હાલહવાલ.

પ્રકર્ષ—“મામા! એ આપડાને એટલી પણ ખબર નહિ હોય કે આ દુનિયામાં જુગદું પ્રાણીને સર્વ પ્રકારના અનર્થો નિપજવનાર છે, ઘનનો ક્ષય કરનાર છે, અત્યંત નિંદાને પાત્ર છે, માણસના ઉત્તમ કુળને અને આચારને મોઢું ઢૂંધણુ છે, સર્વ પાપોનો જન્મ આપનાર છે, લોકોમાં અત્યંત લઘુતા ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ છે, મનમાં અનેક પ્રકારના કલેશો ઉત્પન્ન કરવાનું મૂળ છે અને સર્વ પ્રાણીઓ તે રમનારનો જરા પણ વિશ્વાસ ન કરે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાનાં કારણભૂત છે તથા પાપી માણસો-એજ એવા જુગડાની પ્રવૃત્તિ કરાવી છે, સારા માણસોનું એ કામ નથી-એ હકીકત શું એ જાણતો નહિ હોય?”

વિમર્શ—“એ આપડો મહામોહ મહારાજના સૈન્યને તાબે પડી ગયેલો છે તેથી એ શું કરી શકે? કારણ કે જે પ્રાણીઓ જાતે અધમ હોય વિશેષ કરી તે મહામોહ રાજાને વશ પડ્યા હોય છે, તેઓ જ જુગાર રમે છે, તેમાં રસ આનંદ લે છે અને જુગડાનાં કડવાં ફળો સારી રીતે ભોગવે છે.”

વિમર્શ મામા આ પ્રમાણે વાત કરતા હતા તેવામાં પેલા જુગારીઓએ કપોતકનું માથું ઉઠાવી દીધું. પ્રકર્ષ આવો ભયંકર દેખાવ બેઠ બોલી ઉઠ્યો “અહાહા! મામા! મહા અનર્થને કરનાર જુગડું જે પ્રાણીઓ રમે છે તેમનાં અહીંજ આવા હાલ થાય છે!”

વિમર્શ—“ભાઈ! તે બરાબર અવલોકન કર્યું, સાચી હકીકત જાણી લીધી, જે પ્રાણીઓ જુગદું રમવામાં આસક્ત હોય છે તેમને આ ભવમાં કે પરભવમાં જરાએ સુખ મળતું નથી.

(૨)

લલન અને મૃગયા.^૧

એ વખતે નીલ કમળપત્રમાં નૃત્ય કરનારી (એવા પત્ર જેવી) પ્રકર્ષની નજર એક મોટા જંગલ ઉપર પડી. એ જંગલ તરફ પોતાનો હાથ લાંબો કરીને તેણે પોતાના મામાને કહ્યું “મામા! જુઓ દૂર એક પુરુષ દેખાય છે, એ ઘોડાપર બેઠેલો છે, એને આખે શરીરે પરસેવો થયેલો છે, એ તદ્દન થાકી ગયેલો જણાય છે, એણે હાથમાં હથિયારને ઊંચું ધરી રાખેલ છે, એ પ્રાણીને મારી

૧ મૃગયા: શિકાર. અંતર્ગત માંસભક્ષણના દોષો પણ આવી ભય છે.

નાખવા તૈયાર થઇ ગયેલ હોય એમ જણાય છે અને તદ્દન પાપી હોય એવો દેખાવપરથી જણાય છે, દુઃખવડે ચારે તરફથી ઘેરાયેલો હોવા છતાં અરણ્યમાં રહેનારા પ્રાણીઓને દુઃખ દેવા તૈયાર થયેલો હોય એવો જોવામાં આવે છે, અચારે ખરે મધ્ય દિવસ થયેલો છે તે વખતે પણ હળુ એણે કાંઈ ખાધું ન હોય એવો જુગ્મ્યા કાંસ જોવા જણાય છે, તરસથી એનું ગળું છીપાઇ જતું હોય એમ જણાય છે, છતાં એ શિયાળને આગળ કરીને તેની પાછળ દોડ્યો જાય છે-એ પુરૂષ કોણ છે?"

વિમર્શ—“ માનવાવાસ નગરની અંદર એક લલિત નામનું અંતર નગર છે તેનો લલન નામનો આ રાજા છે. એને શિકારનો મોટો શોખ લાગેલો છે અને એ દુર્વ્યસનમાં પડી જઇને તે ખીજ કોઈ આમતનો જરા પણ વિચાર કરતો નથી. એ મોટા જંગલમાં સત દિવસ પડ્યા રહેવા લાગ્યો અને લાગ જોઇને શિકાર કરવા દોડ્યો જવા લાગ્યો અને તેને તેના સામંત રાજાઓએ, રાગાઓએ, આગેવાન પ્રજાજનોએ અને મોટા મંત્રીઓ વારંવાર વાચી અને શિકાર કરવાના કામથી અટકવા સલાહ આપી, પણ એ ભાઇને માંસ ખાવાની એવી લાલસા લાગી હતી કે કોઈ ગમે તેટલું કહે તેને એ જરા કાને પણ ધરતો નહિ. પછી એના રાજ્યનાં સર્વ કામે બગડવા લાગ્યા, એનું રાજમંડળ એનાથી વિરૂદ્ધ થઇ ગયું અને એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયેલી જોઇને તે રાજ્યના મુત્સદીવર્ગે વિચાર કર્યો કે આ શિકારી રાજા હવે રાજ્યને યોગ્ય રહ્યો નથી. કારણ કે તેનું ચિત્ત રાજકાર્ય ઉપર નથી અને જે રાજા રાજ્યચિંતા ન કરે તે કોઈ પણ પ્રકારે રાજ્ય કરવા લાયક રહે નહિ. એવો વિચાર કરીને એ લલન રાજાના પુત્રનો રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો અને એને રાજ્યમાંથી અને મહેલમાંથી હાંકી કાઢ્યો. આ પ્રમાણે તેની અત્યંત ખરાબ સ્થિતિ થઇ, રાજ્ય ગયું, હાંસી થઇ, છતાં પણ શિકારનો તેને હજી એટલો ખો શોખ છે અને માંસ ઉપર તેને એટલો બધો આસક્તિ છે કે એ નરપિશાચ જંગલમાં એકલો છે, મહા દુઃખી અવસ્થા ભોગવે છે તે પણ પોતાનો ચસકો છોડતો નથી. ‘હાલ જાય, હવાલ જાય, પણ બંદેશ ખેલ ન જાય’ એ કહેવત એણે સાચી કરી આપી છે.

*

*

*

મૃગયાનો દાખ.

માંસલક્ષણ દાખ.

૧ અહીં મૂળ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૬૨૭ રા. ૧૫૫ છે.

૩૬

“અન્ય હિંસકોએ મારેલા જીવોનું પણ માંસ જે પ્રાણી ખાય
 “છે, ખાવાનો વિચાર કરે છે તે આ ભવમાં અને પરભવમાં અનેક
 “દુઃખપરંપરાનો ભાજન થાય છે, અનેક પ્રકારની પીડાઓ
 “સહન કરે છે અને મહા ત્રાસ પામે છે તો જે મહા ઘાતકી
 “પાપી પ્રાણી પોતે જ અન્ય જીવોને કાપે છે, જીવતા જાગતા
 “પ્રાણીઓ ઉપર તરવાર, તીર કે કરવત ચલાવે છે અને તેનું માંસ
 “ખાય છે તેને આ ભવમાં એવા જ પ્રકારનાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે
 “એટલુંજ નહિ પણ પરભવમાં તે ભયંકર નારકીમાં પડે છે એમાં
 “જરા પણ સંશય જેવું નથી. ભાઈ! માંસને ભેયું હોય તો તે
 “અત્યંત ખરાબ હોય છે, ઉલટી કરાવે તેવું હોય છે, અપવિત્ર
 “વસ્તુનો પિંડ છે, અત્યંત નિંદાને પાત્ર છે, મહારોગનું કારણ છે અને
 “નાની નાની જીવાતોનો સમૂહ છે, છતાં એવા માંસને રાક્ષસોની
 “જેવા મનુષ્યો ખાય છે અથવા ખાનારા ખરેખરા રાક્ષસો જ છે!
 “વળી કેટલાક એવા મૂર્ખ પણ ભોવામાં આવે છે કે જેઓ એ
 “માંસ ખાવામાં જાણે ધર્મ કરતા હોય એમ સમજે છે, ધર્મ-
 “ક્રિયામાં માંસ ખાવાની પોતાની ફરજ સમજે છે અને ધર્મ-
 “બુદ્ધિથી સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છાએ માંસનું ભક્ષણ કરે છે તેવાઓ
 “ખરેખર વધારે જીવવાની ઇચ્છાથી જાણે ભયંકર તાલપુટ ઝેર
 “ખાય છે, સમજતા નથી કે તાલપુટ ખાનાર તુરત મરી જાય છે
 “અને તે લેવાથી જીવનકાળ વધવાને બદલે તેનો જલ્દી છોડે
 “આવે છે, તેવી જ રીતે માંસ ખાનારને સ્વર્ગ મળતું નથી, પણ
 “ઉલટો મહા ભયંકર નરકપાત થાય છે. અહિંસા પરમો ધર્મ: । જીવ-
 “હિંસા ન કરવી એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે-તે માંસનું ભક્ષણ કરવામાં કેવી
 “રીતે જળવાઈ શકે? અને જો હિંસાથી ધર્મ થતો હોય, થઈ
 “શકતો હોય તો તો અગ્નિખરડ જેવો ડુંડો પણ સંભવે ખરો. માંસ-
 “ભક્ષણના કેટલા દોષો વર્ણવવા? ધર્મની બુદ્ધિએ અથવા રસની
 “ગૃહિથી જે પ્રાણીઓ માંસ ખાય છે અથવા તે સારૂ પ્રાણીનો
 “નાશ કરે છે તે આખરે નરકની અગ્નિથી રંધાય છે અને મહા
 “દુઃખ પામે છે. આ લલન અભ્યારે શિયાળને મારવા માટે નકામો
 “હેરાન થઈ રહ્યો છે, ત્રાસ સહન કરે છે, લુપ્તો તરસ્યો જંગલે
 “જંગલે ભટકે છે, તેવી જ રીતે શિકારના શોખીન સર્વે પ્રાણીઓ
 “આવી રીતે હેરાન થાય છે, દુઃખી થાય છે અને ત્રાસ પામે છે.”

૧ વર્તમાનકાળમાં ગાડામાં રખડનાર, જંગલમાં ફોડનાર, મોટા હોદ્દાદારો, રાજાઓ વિગેરે કેટલી હેરાનગતિ ભોગવે છે, કેવા દુઃખી થાય છે અને કેવા ક્રોધો મરજીશરણ થાય છે તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

એવી રીતે વિમર્શમામા ભાણેજ પાસે લલન મુઠયા ફળ. સંબંધી હકીકત પર વિવેચન કરતા હતા અને તેની બરાબર ઓળખાણુ આપતા હતા તે વખતે લલનના સંબંધમાં શું હકીકત બની તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખેા. શિયાળની પછવાડે દોડતાં દોડતાં તેને પકડી પાડી તેના શિકાર કરવા માટે તે પૂરપાટ ઘોડો દોડાવી મૂકે છે, શિયાળ આગળ અને ઘોડે-સ્વાર રાજ પાછળ એવી રીતે ધમાલ મચી રહી છે, ઊંચી નીચી જમીન પર રાજ ઘોડા ઉપર સપાટાબંધ દોડ્યો જાય છે, તેવામાં એક મોટો ખાડો આવ્યો તે તેના જોવામાં ન આવ્યો, અને રાજ અને ઘોડો બન્ને એ જબરા ખાડામાં પડી ગયા. તેઓ એવી ખરાબ રીતે પડ્યા કે રાજનું માથું નીચું અને શરીર ઉપર. એવી રીતે પડવાથી એના શરીરના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને વળી તેના ઉપર ઘોડો પડ્યો તેના પગના અફાળવાથી અને ભારથી રાજ દબાતો જતો હતો. એવી સ્થિતિમાં લલને ઘણી બૂમ પાડી, મોટા પોકાર કર્યા, પણ કોઈ તેની મદદે આવી શક્યું નહિ, તેથી મહા વેદના સહન કરીને તેજ ખાડામાં પડ્યો પડ્યો આર્તધ્વાન કરતો તે મરણ પામ્યો.

પ્રકર્ષે કહ્યું— “શિકાર કરવાના વ્યસનનું ફળ, મામા ! આને તો અહીંને અહીં તુરત જ મળી ગયું !”.

વિમર્શે જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ ! એ ફળ કાંઈ નથી; એ તો માત્ર પુષ્પ છે; હજી એનાં ફળ તો આવતા ભવમાં મહા ભયંકર નારકીમાં જઈને ત્યાં ઘણી ખરાબ રીતે લાંબા વખત સુધી ભોગવવાં પડશે ત્યારે જણાશે. આવાં ભયંકર પાપોનાં ફળ એટલાં ટુંકામાં પતી જતાં નથી. નવાઈની વાત તો એ છે કે આ પ્રમાણે થતાં ભયંકર પરિણામને જોવા જાણુવા છતાં પણ પ્રાણીઓ માંસ ખાય છે અને અન્ય પ્રાણીની હિંસા કરે છે.”

(૩)

દુર્મુખ અને વિકૃત્તા.

તે વખતે મામા ભાણેજે બીજી બાજુએ જોયું તો એક પુરુષ

૧ ચાર પ્રકારની વિકૃત્તા છે: રાજ્યદ્વારી બાળતની ખટપટની વાતો (રાજકથા), લડાઈ, તાર સમાચાર આદિ દેશસંબંધી વાતો (દેશકથા), સ્ત્રીસંબંધી વાતો (સ્ત્રીકથા) અને ભોજનના ગુણદોષ તૈયારી આદિ સંબંધી વાતો (ભક્તકથા). જુઓ પૃ. ૮૨૮ ની નોટ.

ભાભો છે, તેની બાળુમાં રાજના નોકરો ભાભા છે, એ ભયંકર રાજ-પુરૂષો પેલા પુરૂષની જીભ ખેંચી કાઢીને તેને તપાવેલું તાંબુ પાતાં હોય એમ દેખાય છે. આવો ઉશ્કેરનારો બનાવ જોઈને પ્રકર્ષને મનમાં ઘણીજ લાગણી થઈ આવી.

દુર્મુખની વિક્ષાની ભયંકર દેવ.
રાજવિરુદ્ધ ચલાવેલી વાતો.
ગળામાં તપાવેલું તાંબું રેડાયું.

ઉપરનો બનાવ જોઈ લાગણીવાળા ભાણેજ સવાલ કર્યો—

“અહો અહો ! મામા ! મામા ! આ માણસને પેલા રાજપુરૂષો નિર્દય રીતે શામાટે આવી ભયંકર પીડા આપે છે ?”

વિમર્શ—“માનવાવાસની અંતરમાં એક ચણકપુર નામનું નાનું નગર છે તેમાં રહેનાર એ સુમુખ નામનો મોટો ધનવાન સાર્થવાહ છે, મોટો વેપારી છે, ઘણો સાહસિક છે, પણ બહુ નાની વયથી જ એનામાં એક મોટો દોષ ઉત્પન્ન થયો છે : એની ભાષામાં ઘણીજ કડવાશ અને કઠોરતા છે અને એ બાબતની એને એવી લત લાગી છે કે ઘણાની શિખામણ છતાં એ પોતાની દેવ છોડી શકતો નથી. લોકોએ આખરે એનું સુમુખને બદલે દુર્મુખ નામ સ્થાપી દીધું કારણ કે એનાં મહોમાં કડવાશ, નકામી વાત અને કચવાટ ભરેલાં હતાં તેથી તે દુર્મુખ નામને જ યોગ્ય હતો. એને સાધારણ રીતે જ એવી દેવ હતી કે કોઈ સ્ત્રીઓ સંબંધી વાત કરે તો તે તેને બહુ પસંદ આવે, કોઈ ભોજનની વાતો કરે તો તે તેને ઘણી ગમે, રાજ્યચર્ચા કોઈ ચલાવે તો તેના મનમાં ઘણો આનંદ થાય અને કોઈ દેશકથા કરે તો તેના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાઈ જાય, અને એવી કોઈ રાજ, દેશ, સ્ત્રી કે ભોજનકથા કરવાનો પ્રસંગ મળી જાય તો પછી પોતાના મહોને વશ રાખવાને—કબજામાં કે અંકુશમાં રાખવાને તેનામાં જરાએ શક્તિ નહોતી.

“હવે એ ચણકપુરનો તીવ્ર નામનો રાજા હતો. એ રાજાને પોતાના કોઈ શત્રુ સાથે લડાઈ કરવાનો વખત આવ્યો. તીવ્ર રાજા અને દુશ્મનોને લડાઈ થઈ તેમાં આખરે શત્રુએને તીવ્ર રાજાએ જીત્યા. હવે એ તીવ્ર રાજાએ દુશ્મનો તરફ કૃત્ય કરી ત્યાર પછી લોકોમાં આ દુર્મુખ સાર્થવાહ વાત ચલાવી કે—અરે આપણા રાજના શત્રુઓ તો ઘણા જ બળવાન છે, તેઓ જરૂર આપણા રાજાને હડાવી દેશે અને તેઓ ચોક્કસ આપણું નગર લુંટવા સાડ અહીં આવશે, માટે

જેનામાં શક્તિ હોય તેણે અહીંથી નાસી છૂટવું સાફ છે. આવી વાત સાંભળીને આખા નગરના સર્વ લોકો ત્યાંથી નાસી ગયા, નગર આખું ઉજડ થઈ ગયું. તીવ્ર રાત્રિ તો લડાઈમાં શત્રુને જીતીને પાછો ચણુ-કપુર આવ્યો ત્યાં ખબર મળી કે ચણુકપુર તો આખું ઉજડ થઈ ગયું છે. પછી રાત્રિએ એ પ્રમાણે હકીકત કેવી રીતે બની તે સંબંધી વિગતવાર તપાસ કરી. તપાસ દરમ્યાન કોઈ માણસે રાત્રિને જણાવી દીધું કે દુર્મુખે ઉપર પ્રમાણે વાત ચલાવી તેને લીધે લોકો ગભરાઈને અહીંથી નાસી ગયા હતા. આ હકીકત સાંભળીને રાત્રિ દુર્મુખ ઉપર ઘણો ગુસ્સો થયો. રાત્રિની કુનેહથી ભ્રાત્ર પછી આખું નગર ફરીવાર વસી ગયું, પરંતુ દુર્મુખે કેવો ભયંકર અપરાધ કર્યો હતો, રાત્રિવિરુદ્ધ કેવી ખોટી હકીકત ચલાવી હતી તે લોકોમાં સારી રીતે જાહેર કરીને તપાસને પરિણામે રાત્રિએ આ દુર્મુખને એવી શિક્ષા કરી કે જેને લઈને એના ગળામાં અત્યારે તપાવેલું શીશું રેડવામાં આવે છે.”

*

*

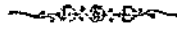
*

વિકથા (હુલ્મીયા) ફળપર પર્યાલોચના.

પ્રકર્ષ—“અહો મામા ! માત્ર ખોટી વાત ચલાવવામાં આ દુર્મુખ આખું ભયંકર કષ્ટ પામે છે !! એ તો બહુ આકરી હકીકત થઈ કહેવાય !”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! એવું કાંઈ નથી. જેની વૃત્તિ નકામી વાતો કરવામાં અને ફેલાવવામાં આસક્ત હોય છે અને જેઓને જીભ ઉપર જરાએ કાણુ હોતો નથી તે દુરાત્માઓને આટલી પીડા થાય તે તો કોણુ માત્ર છે ? વાણીને ને એવી રીતે તદ્દન મોકળી મૂકી હોય તો તે પ્રાણીઓ સાથે કારણુ વગર મોટું ઝેર ઉત્પન્ન કરે છે અને વિનાકારણુ લોકોમાં મોટો સંતાપ પેદા કરે છે. “જેઓ બો-
“લવા યોગ્ય જ માપીને બોલનારા હોય, જેઓની ભાષા તદ્દન
“સત્યથી ભરપૂર હોય, જેઓનાં વચન દુનિયાને આનંદ આપ-
“નાર હોય, જેઓ યોગ્ય કાળે જ બોલતા હોય, જેઓ બુદ્ધિપૂર્વક
“વિચારીને જ બોલતા હોય-આવા સર્વ ગુણોથી યુક્ત જેઓની
“વાણી હોય તેવા પ્રાણીઓ ભાગ્યશાળી છે, મહાત્મા છે, પ્રશંસા ક-
“રવા યોગ્ય છે, ખરેખરા શાણુ છે, સાચી રીતે વંદન કરવા યોગ્ય
“છે, સાચી આબતમાં દૃઢ સત્ત્વવાળા છે અને જગતમાં અમૃતની
“ઉપમાને યોગ્ય છે. આક્રી જેઓ પોતાની જીભડીને તદ્દન છૂટી મૂકી
“દે છે, અને તેવું વખતે કવખતે ભરડી નાખે છે, તેઓને આ દુર્મુખને
“થયા તેવા અનર્થો થાય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

“પ્રાણી જે પ્રમાણે પેત, મધુર અને હિતકર ભાષા સાથે સંબંધ
 “કરે છે તે તે ભાષા પ્રાણીને (કષ્ટ કે ત્રાસથી) છોડાવે છે
 “અને જે પ્રાણી ઉદ્ધતપણે મોઝળે મહોંડે જે આવે તે ફેંકે નાખે
 “છે તે તેને પાંચમોડીએ સારી રીતે બંધાવાનો વખત આવી લાગે છે.
 “વિકથા કરવાની દેવને પરિણામે ખરાબ ભાષા વાપરવાનું એ દુર્મુખને
 “આ ભવમાં આવું કળ થયું, ઉપરાંત હજુ પરભવમાં તેની દુર્ગતિ થશે.”

(૪)

હર્ષ-વિષાદ.

આ પ્રમાણે વિકથાપર તત્ત્વચર્યા મામા ભાણેજ વચ્ચે ચાલતી
 હતી તે વખતે પ્રકર્ષની નજર મોટા રાજમાર્ગ પર પડી, ત્યાં તેણે
 એક ઘણા શુક્ર (ધોળા) રંગના વસ્ત્રવાળો એક માણસ જોયો, એટલે
 એ પુરુષ કોણ છે એવો સાધારણ સવાલ તેણે પોતાના મામાને પૂછ્યો.

વાસવ અને ધનદત્ત,

મિત્રમેળાપથી હર્ષ,

પ્રસંગનું ઉજવવું.

હર્ષ.

વિમર્શ—(જવાબમાં)—“એ રાગકેસરીનો એક સેનાની છે અને
 એનું નામ હર્ષ છે. જે ભાઈ! સાંભળ. આ માનવાવાસ નગરમાં
 એક વાસવ નામનો વાણીઓ વસે છે. અનેક પ્રકારના ધનધાન્યથી
 ભરપૂર આ એ વાસવ વણિકનું ઘર રહ્યું. એ વાસવ શેઠને બહુ
 નાની ઉંમરમાં એક ધનદત્ત નામના મિત્ર સાથે દોસ્તી થઈ હતી,
 બન્નેને ઘણો એક હતો, પણ સાર પછી એ બન્નેનો કોઈક કારણથી
 વિયોગ થયો હતો. આજે ઘણે વરસે તેઓ એકઠા મળ્યા છે, તેઓનો
 વિયોગકાળ પૂર્ણ થયો છે અને વાસવને મિત્ર ઉપર ઘણી પ્રીતિ હો-
 વાથી આજ તે બહુ હર્ષમાં આવી ગયો છે. આ કારણને લઈને આ
 શેઠના ઘરમાં હર્ષ અત્યારે દાખલ થાય છે. હવે ત્યાં આવીને એ શું
 શું કાર્ય ભજવે છે તે તું જાણ.”

હર્ષ માનવાવાસે આવીને કેવાં કૌતુકો ઉત્પન્ન કરે છે તે હકીકત

જિજ્ઞાસાથી પ્રકર્ષ આંખ ફાડીને જોવા લાગ્યો. હવે

હર્ષ પ્રસંગો. તે વખતે ધનદત્ત અને વાસવનો મેળાપ થયો અને

તે જ વખતે પેલો હર્ષ નામનો રાગકેસરીનો સેનાની

૧ વાસવનો ખરો અર્થ ઇંદ્ર થાય છે. દેવતા પતિ ઇંદ્ર જેવી ઋક્ષિને ભે-
 ગવનાર હોવાથી સાર્વવાહનું વાસવ નામ આપ્યું જણાય છે.

પણ વાસવશેઠના શરીરમાં અને તેના આખા કુટુંબમાં દાખલ થયો જેને પરિણામે એ વાસવશેઠનું ઘર આનંદ મહોત્સવનું સ્થાન થઇ ગયું. પોતાના મિત્રને મળવાના હર્ષમાં તેણે પોતાના સર્વ ભાઇઓને એકઠા કર્યા અને મોટો મહોત્સવ આદર્યો. પછી તો ત્યાં નાચ થવા માંડ્યા, ગાયકો ગાન કરવા મંડી ગયા અને આનંદનાં વાળંઓ અને ઢોલ તાંસાઓ ચારે બાજુએ વાગવા માંડ્યાં, ધનદત્તમિત્ર ઘણા વર્ષે મળ્યો તેના આનંદમાં વાસવશેઠના ઘરમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો, એના કુટુંબના સર્વ માણસોએ ઉત્તમ આભૂષણો અને ઉજ્જવળ વેષ ધારણ કર્યાં, હર્ષ ઉત્પન્ન કરે તેવું સુંદર ભોજન સર્વને આપવામાં આવ્યું અને ધનદત્તના સમાગમથી આનંદ અને સુખ સર્વત્ર થઇ રહ્યું. એક ક્ષણમાત્રમાં આટલો બધો આનંદકલ્લોલ થઇ જવાથી બુદ્ધિ-દેવીના પુત્ર(પ્રકર્ષ)ના મનમાં તો ઘણું વિસ્મય ઉત્પન્ન થયું અને તેને જે જે નવી નવી બાબત જોવાનું કૌતુક થયા કરતું હતું તે બરાબર પૂરું થયું અને તેને મનમાં સંતોષ થયો કે નવું નવું જોવાનું તો મળ્યા જ કરે છે. પછી એ કૌતુકમિત્ર આનંદમાં આવી તેણે મામાને કહ્યું, “મામા ! આ વાસવશેઠનું ઘર હર્ષકલ્લોલમાં યનગનાટ કરી રહ્યું છે અને મોટી ધમાલમાં પડી ગયું છે તેવા પ્રકારનું નાટક શું પેલા હર્ષે કર્યું છે કે ?” મામાએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો “ભાઇ ! તે જે નિર્ણય કર્યો છે તે તદ્દન સાચો છે. જ્યારે કારણ વગર કોઇ પણ જગ્યાએ એકદમ આવો આનંદદાયી પ્રસંગ આવી પડે છે ત્યારે સમગ્રનું કે તેનું કારણ હર્ષ જ છે.

વિષાદ.^૧

આ પ્રમાણે આનંદ કલ્લોલ અને ધમાલ વાસવશેઠના ઘરમાં મચી રહ્યાં હતાં તે વખતે તેના ઘરના બારણામાં અત્યંત ભયંકર આકૃતિ-વાળો એક તદ્દન કાળો માણસ દાખલ થતો હોય એમ પ્રકર્ષના જોવામાં આવ્યું. એને જોઇને પ્રકર્ષે મામાને પૂછ્યું “મામા ! આ અત્યંત અધમ પુરૂષ વળી કોણ આવી પહોંચ્યો ?”

વિમર્શે જવાબમાં કહ્યું “ભાઇ ! એ તો શોકનો ખાસ દોસ્તદાર વિષાદ નામનો અત્યંત આકરો અને ભયંકર પુરૂષ છે. તું જો, પેલો દૂર એક મુસાફર ચાલ્યો આવે છે તે આ વાસવશેઠના ઘરમાં પેસ-વાનો છે અને જેવો એ મુસાફર જે ઘણે દૂરથી ચાલીને અહીં આવ્યો

૧ વિષાદનો અર્થ નાકમેદી. હર્ષથી ઉલટો શોક-દીલગીરીનો પ્રસંગ.

છે તે આ ઘરમાં પ્રવેશ કરશે તેની સાથે આ વિષાદ પણ ઘરમાં દાખલ થવાનો ધરાદો રાખે છે.”

રંગમાં પડેલો ભંગ.

પુત્ર મરણ સમાચાર.

હર્ષવિષાદપર પર્યાલોચના.

મામા ભાણેજ વિવેક પર્વત ઉપર દૂર ઊભા ઊભા આ પ્રભાણે વાતો કરતા હતા ત્યાં તો પેલો મુસાફર વાસવશેઠના ઘરમાં દાખલ થયો અને શેઠને ખાનગીમાં લઈ જઈને તેની પાસે તેણે પોતાના મનની ખાનગી વાત કહી સંભળાવી. મુસાફરે જેવી શેઠને વાત કરવા માંડી તેજ વખતે તેના શરીરમાં પેલો વિષાદ દાખલ થઈ ગયો. શેઠ પેલા મુસાફરની વાત સાંભળી એટલે તુરતજ તેને મૂર્છા આવી ગઈ અને પોતે (શેઠ) જમીનપર પડી ગયા. તે વખતે સર્વ લોકો અને કુર્કુળીઓ જેઓ આનંદમાં લહેર કરતા હતા તેઓ એક દમ ભયથી ગભરાઈ જઈને ત્યાં દોડી આવ્યા અને શું છે શું છે? એમ મુખેથી હાહારવ કરતાં મોટેથી પૂછવા લાગ્યા. શેઠને સ્વાર પછી પવન નાંખવામાં આવ્યો, ખીજા કંઠા પ્રયોગ કરી શેઠનો કકળાટ. વામાં આવ્યા એટલે એનામાં ફરીવાર ચેતના આવી.

મૂર્છા વળી ગઈ એટલે તેમણે મોટેથી પ્રલાપ કરવા માંડ્યો, રડવા માંડ્યું: “અરેરે દીકરા! મારા બાપ! અરે મારા અતિ સુકુમાર કુલડા! અરેરે ભાઈ! મારાં કર્મે તારી આવી અવસ્થા ક્યાંથી થઈ! અરેરે છોકરા! મેં તને ઘણોએ વાર્યો તો પણ મારા પાપને લીધે તું ઘેરથી નીકળી ગયો અને દયાવગરના દૈવે તારી આવી સ્થિતિ કરી! અરેરે હું મરી ગયો! મારી સર્વ આશાઓ ભાંગી ગઈ! અરેરે હું હુંડાઈ ગયો! મારી સર્વ કળાઓ અસ્ત થઈ ગઈ! અરે ભાઈ! તારા આવા હાલ થયા છતાં માફ જીવતર હવે શું જોઈને રહેતું હશે! હું પણ કેમ મરી ન ગયો?”

આવી રીતે શેઠ મોટેથી વિલાપ કરવા લાગ્યા એટલે પેલો ભયંકર પુરૂષ વિષાદ સર્વ સગાસંબંધીઓનાં શરીરમાં રડાણ. રમાં દાખલ થઈ ગયો. એ વખતે વાસવશેઠના સગાસંબંધીઓ પણ વિષાદની શક્તિથી હાહારવ કરવા લાગ્યા, મોટેથી રડવા લાગ્યા, પોક મૂકવા લાગ્યા અને સર્વેએ મોટે ઉદ્વેગ કરી મૂક્યો. આવી રીતે એક ક્ષણવારમાં તો એ ઘર

૧ રડતી વખત દીકરાને માટે આહું સંબોધન પણ થાય છે.

જે અત્યાર મુધી એકદમ હર્ષના આવેશમાં નાચી રહ્યું હતું તે તદ્દન આનંદ વગરનું થઈ ગયું, તદ્દન ગરીબડા અને મુંઝાયેલા લોકોનું સ્થાન થઈ ગયું અને સ્ત્રીઓ અને નોકરો પણ રડવા લાગ્યાં, તેથી સંપૂર્ણ શોકનું સ્થાન થઈ ગયું. આવો બનાવ બોધને પ્રકર્ષને સાધારણ રીતે તે સંબંધી સત્તાલ પૂછવાનું કૌતુક થયું.

પ્રકર્ષ—“મામા ! આ ઘરમાં એકદમ ઉલટું જ નાટક થઈ ગયું તેનું કારણ શું ? આ તો ભેતભેતામાં બાજી ઉલટી થઈ ગઈ, આનંદને બદલે રડારોળ આવી અને હવે ઢોલ તાંસાને બદલે છાતી કૂટવાના અવાજો સંભળાય છે ! શા કારણે આવો ઓર્થાતો મોટો ફેરફાર થઈ ગયો ?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! મેં તને પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે આ જ બાજી મનુષ્યો છે તેમનો બધો આધાર પેલા અંતરંગ માણસો ઉપર છે. જો, અહીં એમ થયું કે પહેલાં તો હર્ષે આવી અહીં આનંદનું નાટક કરાવ્યું અને હવે આ વિષાદ આવી પહોંચ્યો અંતરંગ ધક્કેલા. છે તે સર્વને તેથી ઉલટું નાટક કરાવે છે. આવી રીતે ઘડીકવારમાં હર્ષ આનંદ કરાવે છે, વળી થોડી વારમાં વિષાદ શોક કરાવે છે, સારે આ દુનિયાના બહિરંગ લોકો તે આપડા શું કરે ? એમાં તેઓનું કાંઈ ચાલતું નથી. એમને તો હર્ષ કે વિષાદ જેમ ધક્કેલા મારે તેમ તેઓ આડા અવળા ધક્કા ખાધા કરે છે, પડે છે, ઉઠે છે અને વળી પડે છે—આવા તેમના હાલ થાય છે. હર્ષ અને વિષાદ તેમને જરા જરા વારમાં વિડંબના આખ્યા કરે છે.”

પ્રકર્ષ—“પણ મામા ! પેલા મુસાફરે આવીને વાસવશેઠના કાનમાં એવી શું વાત કરી જેને લઈને શોક અને આખું કુટુંબ આવા મોટા વિષાદમાં પડી ગયું ?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! સાંભળ ! આ શેઠને એક વર્ધન નામનો એકનો એક છોકરો થયો હતો. પિતાને તેના ઉપર વિષાદકારણ. ઘણોજ પ્રેમ હતો, ભર જીવાનીમાં મલકતો હતો અને શરીરે ઘણોજ મનોહર હતો. કરોડો માન-તાઓ રાખ્યા પછી તે શેઠને ત્યાં જન્મેલો હતો અને આજપણથી

૧ દુનિયામાં આ પ્રમાણે દરરોજ લગભગ થાય છે. હર્ષના પ્રસંગો ચાલતા હોય છે ત્યાં એકદમ શોક થઈ આવે છે. અવલોકન કરનારને આ વાતનું સત્ય બરાબર જણાઈ આવશે

પિતાનો તથા સર્વનો વિનય કરવામાં ઘણોજ તત્પર હતો. એને એક વખત પોતાનું જાતિપરાક્રમ કરી પૈસા ઉપાર્જન કરવાની મરજી થઈ, આપના પૈસા ઉપર રાચવા માચવાનું પસંદ આવ્યું નહિ અને પિતાએ તેને ઘણો વાર્યો તો પણ આખરે એક મોટો સાર્થ તૈયાર કરીને પૈસા કમાવા માટે દેશાંતર ગયો. એ વાતને ઘણો વખત થઈ ગયો. ત્યાર પછી એ પરદેશમાં ઘણું ધન કમાયો અને જ્યારે એની ઇચ્છા તૃપ્ત થઈ ત્યારે તે સ્વદેશ તરફ આવવા માટે નીકળ્યો. પાછા આવતાં વચ્ચે 'કાદંબરી નામની મોટી અટવિ આવી તેમાં તેને ચોરોએ પકડ્યો. ચોરો તેનું સર્વ ધન હુંટી ગયા, એના સર્વ સંબંધીઓ સાથે આખા સાર્થને હડાવી દીધો અને ધન હુંટવાની ઇચ્છાવાળા ચોરોએ સર્વને પકડી પાડ્યા અને બાંધી લીધા-બંદીવાન કર્યા. એવી રીતે આખા સાર્થને પકડ્યો તેની સાથે ધનના અર્થાં ચોરોએ શેઠના પુત્ર વર્ધનને પણ પકડ્યો. એ શેઠના પુત્રને પકડીને તેઓ એને પોતાની 'પશ્ચિમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપીને ધનની ઇચ્છાથી હેરાન હેરાન કરી નાખ્યો અને બહુ પીડાઓ આપી. આ પુરૂષ જે હાલ મુસાફર તરીકે અહીં આવ્યો છે તે તેના ઘરનો દાસ છે, શેઠના નિરંતર પગ ધોનાર છે, નિમકહલાલ છે અને તેનું નામ લંબનક છે. પોતાના શેઠને ચોર તરફથી થયેલ ભયંકર પીડાઓ જોઈને ગમે તેમ કરીને એ નાસી છૂટ્યો અને તેણે ઘેર આવીને સર્વ હકીકત શેઠને એકાંતમાં નિવેદન કરી. એણે જ્યારે વાસવ શેઠને એ હકીકત જણાવી ત્યારે તેના શરીરમાં અને મનમાં કેવા કેવા ફેરફારો થયા અને આનંદને બદલે મૂર્છા આવી ગઈ વિગેરે સર્વ હકીકત ભાઈ પ્રકર્ષ! તે તારી નજરે હમણા જ જોઈ છે."

પ્રકર્ષ—"મામા! ત્યારે આ લોકો આટલા બધા રડે છે, મોટેથી કૂટે છે અને કકળાટ કરે છે તેથી પેલા વર્ધનનો કાંઈ બચાવ થવાનો કે?"

વિમર્શ—"ના રે ભાઈ! આ લોકો ગમે તેટલું રડે, કૂટે કે માથાં પછાડે, એમાં વર્ધનને કાંઈ લાભ થવાનો સંભવ જ પરિણામ વગર નથી અને એ લોકો જાણે છે પણ ખરા કે તેઓ ના હર્ષ વિષાદ. ગમે તેટલા રડે કૂટે તેથી પુત્રની સ્થિતિમાં તલના ફોતરાના ત્રીજા ભાગ જેટલો પણ ફેરફાર થવાનો નથી, છતાં એ લોકોને તો વિષાદ જેમ નચાવે છે તેમ તેઓ સર્વ

૧ કદંબ-સરસવનાં ઝાડો જેમાં ઘણું હોય તેને કાદંબરી અટવિ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે; અથવા કોઝીલ પક્ષીવાળી અટવિ. ૨ ચોરનું ગુપ્ત રહેઠાણ.

નાથે છે અને હાથે કરીને નકામા હેરાન હેરાન થાય છે. તું જો તો ખરો, એ લોકોએ ધનદત્તના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જોવા તેઓ હર્ષમાં આવી ગયા હતા, તેવાજ ન્યારે તેઓએ વર્ધનની આપત્તિના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ દીલગીરીમાં આવી ગયા છે. એ આપણા હર્ષ અને વિષાદથી વારંવાર અનેક જાતની પીડાઓ અને હેરાનગતિઓ પામ્યા જ કરે છે કે જેથી એમને વિચાર કરવાનો કે પોતાની અકલનો ઉપયોગ કરવાનો સમય પણ મળી શકતો નથી. એ તો આપણા હર્ષ અને વિષાદને વશ પડીને વસ્તુતત્ત્વની જરા પણ વિચારણા કરતા નથી તેમજ પોતાને દરેક બાબતથી હિત કેટલું થશે અને નુકશાન કેટલું થશે તેનો ખ્યાલ પણ કરતા નથી અને નકામા પોતાની જાતને વિડંબના પમાડ્યા કરે છે. બાઈ પ્રકર્ષ ! તને એક બીજી વાત કહુંઃ આ હર્ષ અને વિષાદ વાસવશેડના ઘરમાં જ આવું નાટક કરાવી રહ્યા છે એમ તારે ન ધારવું. એ તો એવા જ-ખરા છે કે એક કે બીજું કારણ મેળવીને દરરોજ લોકોને ઘરે ઘરે નચાવ્યા જ કરે છે. કારણ કે “અજ્ઞ પ્રાણીઓ જેઓની નજર “ઘણી ટુંકી હોય છે તેઓ પુત્રને પ્રાપ્ત કરીને, રાજ્ય મેળવીને, “ધન એકઠું કરીને, મિત્રને મળીને અથવા એવા બીજા સુખના “કારણને પ્રાપ્ત કરીને એને વશ થઈ જાય છે. પછી સદ્યુદ્ધિ વગરના “થઈને અને હર્ષને પરવશ પડીને એ માણસો એવાં એવાં આ- “ચરણા અને ચેષ્ટાઓ કરે છે કે વિવેકી માણસો તો તેને જોઈને “કે વિચારીને મનમાં હસ્યા જ કરે છે; પરંતુ એ મૂઢ માણસો વિ- “ચારી શકતા નથી કે પુત્ર, રાજ્ય, ધન, મિત્ર કે બીજા સુખ આપે “તેવી વસ્તુઓ તેમને મળી છે તેનું કારણ માત્ર પૂર્વ જન્મમાં “કરેલી સારી કરણી જ છે અને જમ કરેલ પુંજનો જ આ વ્યય “છે; તો પછી એવી રીતે કર્મ ઉપર આધાર રાખનાર, અત્યંત “તુચ્છ, તદ્દન બાહ્ય અને થોડા વખતમાં પાછી નાશ પામી જનાર “કોઈ સાધારણ વસ્તુ કે સ્નેહી મળી જાય તો એમાં હર્ષ તે શેનો “કરવો ? આવો વિચાર તેઓ આપણા રાગકેસરીના સેનાની હર્ષને “વશ પડીને કરતા નથી. તેમજ પોતાના કોઈ પ્રેમી પાત્ર સાથે “વિયોગ થઈ જાય અથવા પોતાને જે પસંદ ન હોય તેની સાથે “સંયોગ થઈ જાય અથવા તો પોતાને કે પોતાના સ્નેહીને કાંઈ “વ્યાધિ થઈ આવે તો તરત વિષાદને વશ પડી જાય છે અને તે “વખતે તે મૂઢ પ્રાણીઓ વિષાદની અસર તળે મોટેથી રડવા કૂટવા “મંડી જાય છે, મનમાં સંતાપ પામે છે અને જાણે ગરીબ રાંક

“ હોય તેવા બની જાય છે, પરંતુ એવે વખતે તેઓ વિચાર કરતા
 “ નથી કે આ સર્વ જે પ્રતિકૂળ સંયોગ વિયોગ થાય છે તે સર્વ
 “ પૂર્વ ભવમાં કરેલા સંચિતનું ફળ છે, તેના ઉપર પોતાનો કોઈ
 “ જાતનો અંકુશ નથી અને તેને લઇને શોક કરવો તે તદ્દન મૂર્ખતા
 “ છે. વળી તેઓ એમ પણ વિચારતા નથી કે એવી રીતે વિવાદ
 “ કરવાથી તો પ્રાણીઓને દુઃખ થતાં હોય તેમાં ઘટારો થવાને
 “ બદલે ઉલટો વધારો થાય છે, પણ એથી દુઃખમાંથી જરા પણ
 “ છૂટકારો મળતો નથી અને જો દુઃખમાંથી રાહત મળવાનો કાંઈ
 “ પણ ઉપાય હોય તો તે તો માત્ર શુભ પ્રવર્તન જ છે. કારણ કે
 “ ભાઈ! દુઃખનું મૂળ પાપ છે અને સારા વર્તન અને ચેષ્ટાથી
 “ સર્વ પાપો નાશ પામી જાય છે, તો પછી કારણ (પાપ)નો નાશ
 “ થવા પછી કાર્ય (દુઃખ)નો સંભવ જ ક્યાંથી રહે?

પ્રકર્ષ—“ મામા! સારા વર્તનની આવી સારી અસર હોય અને
 તેનું પરિણામ આટલું સુંદર આવતું હોય તો લોકોએ તેને માટે યત્ન
 કરવો જોઈએ અને આ વિવાદના તાબામાં એ લોકો વારંવાર પરી
 જાય છે તેના શાસનમાંથી તેઓએ બહાર નીકળી જવું જોઈએ.”

વિમર્શ—“ ભાઈ! તેં ઘણી સારી વાત કરી, પરંતુ એ હકીકત
 આ ભવચક્ર નજરમાં રહેનાર લોકો હજી બરાબર સમજતા નથી.”

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ચાર અવાંતર નગરો.

માનવાવાસ.

વિબુધાલય.

પશુસંસ્થાન.

પાપિ પંજર.

વિવેકપર્વતપરથી વિશેષ અવલોકના.

વેક પર્વતપર ઊભા ઊભા મામા ભાણેજ ભવચક્ર નગરની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ જોઈ રહ્યા છે અને તેના સંબંધમાં ભાણેજ જે સવાલો પૂછે તેનો મામા ઉત્તર આપતા જાય છે અને દરેક હકીકતપર ચોખ્ખા પ્રકાશ પાડે છે. પછી મામાએ કહ્યું “ભાઈ પ્રકર્ષ! આ ભવચક્ર નગર તો એટલું મોટું લાંબું અને વિશાળ છે કે એનાં દરેક કોતુકો તો તને સીધી રીતે કેટલાં બતાવું! એ તો તું જ્યાં નજર કરીશ ત્યાં કાંઈ કાંઈ નવીનતા તારા જોવામાં જરૂર આવશે. તને આ નગરનું સ્વરૂપ જાણી લેવાની ઘણીજ જિજ્ઞાસા થઈ છે માટે હું તને ટુંકામાં કેટલીક હકીકત સમજાવી દઉં. આજે આપણે આ વિવેક નામના અત્યંત નિર્મળ પર્વત ઉપર ચઢ્યા છીએ, માટે તું બધી હકીકત તારી આંખ સન્મુખ જોઈ શકે છે અને તેથી રૂપથી તો તેનું ફરીવાર વર્ણન કરવાની કે નિવેદન કરવાની જરૂર મને લાગતી નથી અને આ ભવચક્રપુર સંબંધી ગુણથી તો હું વિવેચન કરતો જઉં છું તે તું સાંભળે છે. હવે સંક્ષેપમાં બીજી કેટલીક પદ્ધતિઓનો પરિચય. વાત કરી દઉં છું તે તું સાંભળ. તું તારી આંખે જોઈ શકે તેનું મારે વર્ણન કરવાની જરૂર નથી, એના ગુણો કહેવાની જરૂર છે તે તને કહી સંભળાવેલ છે અને વળી

કહી સંભળાવીશ તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખજે. એ ભવચક્ર નગરમાં નાનાં નાનાં અનેક પેટાનગરો (પરાંઓ) છે એ બધાંનું વર્ણન કરું તો ઘણું મુશ્કેલ છે. તે બધાંની વાત કરતો નથી, પણ તેમાં ચાર મુખ્ય વિભાગો છે, પેટાનગરો છે તેની હકીકત તને કહી સંભળાવું તે ધ્યાનમાં રાખજે. એ ચાર પરાંઓમાં પ્રથમનું નામ માનવાવાસ છે, બીજાનું નામ ત્રિભુધાલય છે, ત્રીજાનું નામ પશુસંસ્થાન છે અને ચોથાનું નામ પાપિખંજર છે. આ ભવચક્રનગરમાં એ ચાર મુખ્ય પેટા-નગરો છે અને એવી રીતે વ્યાપીને રહ્યાં છે કે એ પોતાના પેટામાં એ ભવચક્રમાં રહેનાર સર્વને લઇ લે છે. એ ચાર નગરોનું વર્ણન તને સંભળાવું છું. એ ચાર પરાં (પેટાનગરો) તદ્દન જૂદાં જૂદાં છે, અંદરથી ભેળસેળ થયેલાં લાગે છે, પણ એ ચારે તદ્દન અલગ છે અને તેના રહેવાસીઓ તદ્દન જૂદા પડી જાય તેવા છે.

માનવાવાસ.

“ પ્રથમનું પેટાનગર માનવાવાસ નામનું છે તે મહામોહ વિગેરે અંતરંગ પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત છે, વિંટળાયલું છે અને તેઓને લીધે વ્યાપ્ત વખત ધમાધમવાળું રહે છે અને જીવતું જાગતું હોય તેકું બાહ્ય નજરથી લાગે છે. એમાં કેવી કેવી ધમાધમ મચી રહી છે એ તું જોઇ લે! એમાં કેટલાક મનુષ્યો કોઇ જગ્યાએ પોતાના વહાલાનો મેળાપ થવાથી અત્યંત આનંદમાં આવેલા હોય છે તેથી તે હર્ષથી ભરપૂર દેખાય છે; કોઇ જગ્યાએ બહુ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય એવા મનુષ્યોનો સંયોગ થઇ જવાથી અત્યંત વ્યગ્રચિત્તવાળું અને દુર્જનથી ભરપૂર જણાય છે; કોઇ જગ્યાએ તેમાં રહેનાર મનુષ્યોને જરા માત્ર ધનની પ્રાપ્તિ થઇ જવાથી પણ અત્યંત આનંદ ઉપજાવી રહ્યું જણાય છે; કોઇ જગ્યાએ પાસેના પૈસાનો નાશ થવાને લીધે ઉદ્ભવેલા મોટા સંતાપથી ગરમાગરમ થઇ ગયેલું જણાય છે; કોઇ જગ્યાએ ઘણી મોટી વયે એકના એક પુત્રનો જન્મ થવાથી મોટો મહોત્સવ થઇ રહેલો દેખાય છે; કોઇ જગ્યાએ હૃદયના અત્યંત વહાલા એકી સંબંધી કે સગાનાં મરણથી ભયંકર શોકની ગર્જનાઓ ઊઠી રહેવાને લીધે અસ્ત-

૧ માનવાવાસમાં મનુષ્યગતિના સંજ્ઞી અસંજ્ઞી જીવોનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યની વસ્તી તીર્થાં લોકમાં જંજીરીપ, ધાતકી ખંડ અને પુષ્કર અર્ધમાં એટલે અઢીદ્વીપમાં અને ૫૬ અંતર્દ્વીપમાં હોય છે. મહાવિદેહમાં સર્વથા ચતુર્થ આરક વર્તે છે, ભરત ઐરવતમાં ૭ આરા ઉલટા મુલટા આવે છે. હાપન અંતર્દ્વીપ અને ૬ યુગલીક ક્ષેત્રમાં યુગલધર્મે નિરંતર પ્રવર્તે છે. આ સિવાય બીજી કોઇ પણ જગ્યાએ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

અસ્ત સ્થિતિવાળું જણાય છે; કોઈ જગ્યાએ લશ્કરી સેનાનીઓએ મોટું યુદ્ધ શરૂ કરેલ હોવાને લીધે ઘણું ભયંકર લાગે છે; કોઈ જગ્યાએ એકી મિત્રના ઘણે કાળે મળવાથી આંખોમાંથી હર્ષના આંસુ ચાલ્યા જાય છે; કોઈ જગ્યાએ લોકો ગરીબાઈ અને કમનસીબને લીધે અને કોઈ જગ્યાએ વ્યાધિઓની અનેક પ્રકારની પીડાને લીધે હેરાન ગતિ પામતા જોવામાં આવે છે; કોઈ જગ્યાએ શબ્દ રૂપ રસ ગંધ વિગેરે ઇન્દ્રિયની તૃપ્તિનાં કારણો પ્રાપ્ત કરીને મનમાં માની લીધેલાં ખોટાં સુખથી ભરપૂર મનુષ્યો દેખાય છે; કોઈ જગ્યાએ સાચા અને સારા રસ્તાથી દૂર ગયેલા અને મહા પાપ કરનારા પાપી પ્રાણીઓથી ભરપૂર દેખાય છે અને વળી કોઈ જગ્યાએ ધર્મશુદ્ધિ છતાં પણ તેનાથી તદ્દન ઉલટી રીતીએ (ધર્મવિરુદ્ધ) વર્તન કરનારા માણસોથી નગર વ્યાપ્ત દેખાય છે. ભાઈ! તારી પાસે મારે કેટલી હકીકત કહેવી? તને સંક્ષેપમાં કહું તો મહામોહ વિગેરે રાજાઓનાં જે જે ચરિત્રોની હકીકત મેં તારી પાસે વર્ણવી હતી, તેઓ સંબંધી જે જે હકીકત તને જણાવી હતી તે તે સર્વ ચરિત્રો અને હકીકતો આ નગરમાં ખાસ કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, જૂદાં જૂદાં કારણો અને પ્રસંગો પ્રાપ્ત કરીને આ માનવાવાસ નગરમાં એ સર્વ બાબતો બન્યા કરે છે. આ પ્રમાણે માનવાવાસ નગર સંબંધી હકીકત તને ટુંકામાં કહી સંભળાવી. હવે વિષ્ણુધાલય નામના ખીજ નગરની હકીકતને કહી સંભળાવું છું તે લક્ષ્યમાં રાખજે.

વિષ્ણુધાલય.

“આ વિષ્ણુધાલય પેટા નગરને તારે સ્વર્ગરૂપ સમજવું. એમાં અનેક પારિજાત વૃક્ષો છે, સુંદર પારિભદ્ર (આકાશને મળતાં) વૃક્ષો છે, અનેક કલ્પવૃક્ષો છે અને સુંદર વૃક્ષોનાં મોટાં મોટાં વનોથી એ ભરેલું છે. એમાં સુરપુત્રાગ (સોરંગી) ના ઝાડોની સુગંધી ચારે તરફ ઉડી રહી છે, તેમજ ચંદન વૃક્ષોની ખુશબો ચોતરફ ફેલાતી હોય છે,

૧ વિષ્ણુધાલયમાં દેવ અને અસુરનો સમાવેશ થાય છે. બાર દેવલોક, નવ ગ્રેવેયક, પાંચ અનુત્તર વૈમાન, નવ સૌકાંતિક એ સર્વતાં સ્થાનો ઉપરના લોકમાં છે. ભુવનપતિ, વ્યંતર અને વાણ્વ્યંતરનાં સ્થાનો તીર્થા અને અધોલોકમાં છે. તીર્થગૃહ્યંશક દેવો સેવા ચાકરી કરનાર છે. દેવગતિમાં સુખ વધારે છે, પણ ધર્મપ્રાપ્તિ બહુ થોડાને થાય છે, ઘણે ભાગે જન્મે પુંજ ખાઈ જવાનો બળહાર વધારે અને છે. અહીં વિષ્ણુધાલયનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં સુખ્યત્વે કરીને બાર દેવલોકના દેવોને આશ્રયીને કરેલ હોય એમ જણાય છે.

નિરંતર પાણીમાં રહેનાર ઘોળાં કમળ અને કુમુદના સમૂહથી તે નગર સુંદર દેખાય છે અને તેમાં માણેક, રાત્રિ, લસણીઆ, પરવાળાના ઢગલાઓ ચોતરફ એટલા દેખાય છે કે તેની શોભાનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે; એમાં દિવ્ય સોના વડે અનેક નાનાં નાનાં પરાંઓ બનાવવામાં આવેલાં છે; સુશોભિત તેજસ્વી મણિઓની પ્રભાથી એ નગરમાં રહેલ સર્વ અંધકાર દૂર થઈ ગયો છે; અનેક પ્રકારના ચિત્ર વિચિત્ર રત્નોનાં ફિરલોથી તેમાં મોટો પ્રકાશ થઈ રહેલો છે; એ નગરમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં દિવ્ય આભૂષણો તૈયાર દેખાય છે, મુગંધીઓનો પાર જ નથી, પુષ્પમાળા તો ચોતરફ ફેલાયલી હોમેશાં દેખાય છે અને સુંદર ભોગનાં સર્વ સાધનો હાજર હોય છે; એ નગરમાં ઊંચા પ્રકારનું મનને આનંદ આપે તેવું અને નિયમસરતું નૃત્ય ચાલ્યા જ કરતું દેખાય છે, હૃદયને અસર કરે તેવું ગાન નિરંતર થયા જ કરે છે અને નિરંતર આનંદમાં વધારો કર્યા કરે છે તેથી એ નગરમાં રહેનારા લોકો નિરંતર આનંદમાં રહેનારા છે, દેવતાઓ નિરંતર સુખ ભોગ ભોગવનારા છે, તેજમાં સૂર્યને પણ હઠાવી દે તેવા છે, અત્યંત પ્રકાશ આપનારા કુંડળ (કાનનાં ઘરેણાં) કેયૂર (ખાળુઅંધ) મુગુટ (માથે પહેરવાનો) અને હારથી પોતાના કાન, હાથ, મસ્તક અને છાતી દીપાવી રહેલા છે, અનેક ભમરાઓને આકર્ષણ કરે તેવી સુંદર મંદારપુષ્પોની કદિ ન કરમાય તેવી માળા તેમણે ધારણ કરેલી છે અને સુંદર વનમાળાથી નિરંતર સુંદર આશયવાળા તેઓ લાગે છે, તેઓ આનંદસમુદ્રમાં કહલોલ કરતાં રોકતાં જણાય છે અને બધી ઇંદ્રિયોને અસાધ્ય તૃપ્ત કરતા જણાય છે. આવા લોકોથી વિષુધાલય ભરેલું છે. તેની ભૂમિ પણ શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં રહેનાર પણ એવા જ સુખી છે. તને જોયાદ હોય તો મોહરાજના મંડળમાં મેં 'વેદનીય' રાજનો એક સાત નામનો માણસ છે એમ તને જણાવ્યું હતું. હવે હકીકત એમ છે કે કર્મપરિણામ મહારાજાએ એ સાત નામનો માણસ જે સર્વ લોકોને ઘણો આનંદ આપે છે તેને આ આખા વિષુધાલયનો નાયક બનાવ્યો છે. એ સાત નામનો પુરુષ આ નગરને નિરંતર સુંદર ભોગોથી ભરપૂર રાખે છે, અનેક પ્રકારના આહ્વાદ ઉપજાવે તેવાં સાધનોથી સંપન્ન રાખે છે અને સારી રીતે સુ-

૧ જુઓ પૃ. ૮૮૬.

૨ વેદનીય રાજ સાત અને અસાત નામના બે પુરુષથી વીંટાઈને બે છે એમ જણાવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૮૮૬. દેવગતિમાં સાત વેદનીયનું પ્રાગલ્ભ્ય દેખે છે.

અવસ્થિત રાખે છે. એવો સારો નાયક નીમાયો છે તેથી આ નગરની સર્વ પ્રજાને ઘણું સુખ થાય છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! આપ કહો છો કે આ વિષ્ણુધાલય આટલું બધું સુંદર છે ત્યારે પેલા મહામોહ વિગેરે રાજાઓ છે તેઓનો અહીં કાંઈ દોર ચાલતો નથી? અને એ વિષ્ણુધાલય સુખી હોવાનું કારણ શું છે તે સમજાવો.”

વિમર્શ—“ના રે ભાઈ ! તું એમ જરાએ સમજતો નહિ, અહીં પણ આંતર રાજાઓ પૂર જોસમાં પ્રવર્તે છે અને પોતાની શક્તિ અજમાવે છે. જો ! આ વિષ્ણુધાલયમાં અરસ્પરની ધર્મા, સ્પર્ધા, શોક, લાય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને જ્ઞાન પોતાના પૂર જોસમાં પ્રવર્તે છે, વિષ્ણુધાલયના લોકોમાં ઘર કરીને રહેલા છે અને જ્યારે લાગ મળે છે ત્યારે પોતાની શક્તિ બતાવી આપે છે. આ નગરમાં અંતરંગ રાજાઓનું જોર ચાલતું નથી એમ તારે સમજવું નહિ.”

પ્રકર્ષ—“ત્યારે જો મામા ! એમ જ છે તો પછી અહીં સુખ તે કેવું? અને અહીં ઘણું સુખ છે એવું તમે વર્ણન કેમ કર્યું?”

વિમર્શ—“ભાઈ ! તારો સવાલ તદ્દન સાચો છે અને શંકા પણ સાધારણ છે. સાંભળ : હકીકત એમ છે કે એ લોકો જેને સુખ માને છે તે પરમાર્થથી વસ્તુતત્ત્વે તો જરા પણ સુખ નથી અને તત્ત્વ-દષ્ટિથી જોતાં આ વિષ્ણુધાલય નગરમાં કાંઈ ખાસ સુંદર હોય તેવું પણ લાગતું નથી; પરંતુ વિષયની અભિલાષા કરનારા, તેમાં જીવનની પરિસમાપ્તિ માનનારા અને તેવાં સ્થૂળ સુખમાં જીવનનું સાધ્ય સમજનારા જેઓ મુગ્ધબુદ્ધિવાળા હોય છે, જેઓ વધારે સારું અને સાચું-ટકે તેવું સુખ ક્યાં અને ક્યારે મળે છે તેના જ્ઞાનથી નિર્ભાગી રહેલા હોય છે તેઓને વિષ્ણુધાલયમાં મળતી સ્થિતિ ઘણી મોટી અને ઊંચા પ્રકારની લાગે છે, અત્યંત ભાગ્યથી મળેલી જણાય છે અને તેથી તે ઘણી સુંદર છે એમ મેં તેઓની નજરે તને કહી સંભળાવ્યું અને તે પ્રમાણે વર્ણવ્યું. બાકી તો જ્યાં મોહરાજા પોતાના પરિવાર સાથે રાજ્ય કરતો હોય ત્યાં લોકના ખરા સુખની વાત કેવી? એ બંનેનો સંયોગ જ અશક્ય છે. મતલબ જ્યાં મોહરાજા કે એના પરિવારનો એક પણ માણસ રાજ્ય ભોગવતો હોય ત્યાં સાચા સુખનો એક અવાજ પણ આવે એ દુર્ઘટ ઘટના છે, ઘણી અશક્ય જેવી છે અને તેનાં કારણો મેં તને અગાઉ

વિસ્તારથી જાણ્યામાં છે. અહીં જે આનંદ થાય છે, દેખાય છે અને અહીં રહેનારા માને છે, તે માત્ર સ્થૂળ, ઉપર ઉપરનો અને ખરા સુખના ખ્યાલ વગરનો છે, ખરી રીતે વિચારતાં એમાં કાંઈ સાર નથી, દમ નથી અને એ સુખના નામને યોગ્ય પણ નથી. ભાઈ! આવી રીતે મેં તારી પાસે ત્રિશુધાલયનું ટુંકામાં વર્ણન કર્યું, હવે ત્યાર પછી પશુસંસ્થાન નામનું ત્રીજું અવાંતર નગર આવે છે તેની હકીકત તને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવું છું તે તું ધ્યાન રાખીને સાંભળ.

પશુસંસ્થાન.^૧

“એ પશુસંસ્થાનમાં જે પ્રાણીઓ રહે છે તેઓ નિરંતર ભુખથી પીડાય છે, અરતિથી હેરાન થાય છે, અનેક સંતાપથી દુઃખાય છે, તૃષ્ણાથી ત્રાસ પામે છે, અનેક જાતની વેદના-પીડાઓ ખમે છે, તેઓને વારંવાર દાહ થયા કરે છે, અનેક પ્રકારે પાણી તથા આહારનો શોષ થાય છે, શોક તથા ભયનો તો કાંઈ પાર નથી, વારંવાર ઉદ્વેગ થયા કરે છે, અનેકવાર બંધાય છે, ઉપરથી માર પડ્યા કરે છે અને એવી રીતે એ પશુસંસ્થાનમાં રહેનારા લોકો હમેશાં દુઃખમાં જ રહે છે અને તેમને મહામોહ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો અને ત્રાસો આપ્યાં કરે છે, તેથી તેઓ તદ્દન દીન ગરીબ અનાથ જેવા લાગે છે અને તેમને કોઈનો આશ્રય કે શરણુ પણ મળતું નથી. ઉપરાંત તેઓમાં ધર્મ કે અધર્મનો, દ્રવ્ય કે જવાબદારીનો, કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનો જરા પણ વિવેક હોતો નથી, તેઓ કલેશમય અંદગી ગુન્ધરે છે. એ

૧ આ પશુસંસ્થાન નગરને પરિભ્રમણમાં તિર્યચ ગતિ કહેવામાં આવે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તિર્યચોમાં જળચર સ્થળચર અને ખેચરો આવે છે. જળચરમાં જળમાં રહેનારા મગરમચ્છ, માછલા વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સ્થળચરમાં હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ગાય, લેંસ, નોળીયા, સર્પ વિગેરે જમીનપર રહેનારા જીવોનો સમાવેશ થાય છે. (નોળીયા અને સર્પને ભુજપરિસર્પ અને ઉરપરિસર્પ કહેવામાં આવે છે). ખેચરમાં હંસ, કબૂતર, પોપટ વિગેરે આકાશમાં ઉડનાર પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કહેવાય છે. અહીં જે વર્ણન કર્યું છે તે પંચેન્દ્રિય તિર્યચને વધારે લાગુ પડે છે. એના વિશેષ વિવેચન માટે પંચાક્ષપશુસંસ્થાનની હકીકત દ્વિતીય પ્રસ્તાવમાં આવી છે તે જુઓ (પૃષ્ઠ ૩૨૪ થી આગળ). એ ઉપરાંત ચાર ઇન્દ્રિયવાળા વૈંછિ, ભમરી, તીડ વિગેરે તેમજ ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા માંકડ, જીં, ગંગીડા, કિડી વિગેરે, તેમજ એ ઇન્દ્રિયવાળા સંખ કોડા, જંગો વિગેરે જેને બીજા પ્રસ્તાવમાં વિકલ્પેન્દ્રિય સંસ્થાનના જીવો તરીકે વર્ણવ્યા છે તે પણ તિર્યચ કહેવાય છે (જુઓ પૃ. ૩૨૦ થી આગળ). ઉપરાંત અસંયવહાર અને સંયવહાર નગરના એકેન્દ્રિયો પણ તિર્યચગતિમાં જ આવે છે. (જુઓ પૃ. ૩૦૫ થી).

નગરના લોકોની અનંત જાતિઓ હોય છે, એ એટલી બધી છે કે તેનો પાર આવે તેમ નથી. આવી રીતે મેં તારી પાસે પશુસંસ્થાન નગરનું વર્ણન કર્યું. હવે ચોથા પાપિપંજર નગર સંબંધી હકીકત તને ટુંકમાં કહી સંભળાવું છું તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળી લેજે.

પાપિપંજર.

“મહાપાપના ભેરથી ભરપૂર થયેલા જે પાપી પ્રાણીઓ આ પાપિપંજર નગરમાં આવીને વસે છે તેઓને યતાં દુઃખનો તેઓને ત્યાં રહેવું પડે ત્યાં સુધી અંત આવવાનો જરા પણ સંભવ જ નથી. પેલા સભામંડપના વર્ણન વખતે મેં તારી પાસે વેદનીય નામના ત્રીજા રાજાનું વર્ણન કર્યું હતું તે તને યાદ હશે. તે વખતે મેં તેના અસાત નામના એક માણસની હકીકત તને કહી સંભળાવી હતી; એ અસાત ઉપર એક વખતે રાજા થઈને જમીનદારીમાં ઇનામ તરીકે આ આખું પાપિપંજર નગર તેને મહામોહ રાજાએ આપ્યું છે. એ અસાત પણ પરમાધામી નામના પુરુષોદ્ધારા અહીં રહેનારા સર્વ લોકોને અનેક પ્રકારની કદર્યનાઓ કરાવે છે. એ પરમાધામીઓ પ્રાણીને કેવા કેવા ત્રાસ આપે છે તેનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે; તેઓ આપણા પાપિપંજરમાં વસનારા લોકોને ગરમ તાંબું પાચે છે, તેઓના સંકટો ટૂંકાઓ કરીને તેને કાપી નાખે છે, તેઓનું (વસનારાઓનું) પોતાનું માંસ તેમને ખવડાવે છે, સખ્ત અગ્નિવડે તેઓને બાળવામાં આવે છે,^૧ તેઓને વજના કાંટાવાળા શાદમલિ

૧ આ નરકગતિનું નામ છે. નારકી સાત છે; ૧ રવપ્રભા, ૨ શર્કરાપ્રભા, ૩ વાલુકાપ્રભા, ૪ પંકપ્રભા, ૫ કુમ્ભપ્રભા, ૬ તમઃપ્રભા, ૭ તમસ્તમપ્રભા. તેનાં ગોત્રનામો સાત છે તે આ પ્રમાણે: ધમા, વંસા, સેલા, અંજના, તિહા, મધા અને માધવધ. ક્ષેત્રની પીડા, અનોન્યકૃત પીડા અને પરમાધામીકૃત પીડા નિરંતર થયા કરે છે, દુઃખનો પાર નથી, સુખનો અંશ નથી અને હારવાનો ઉપાય નથી. કદપનામાં ન આવે તેવાં દુઃખો અસંખ્ય વરસો સુધી એ ચોથી ગતિમાં થાય છે. એનું સ્થાન નીચેના સાત રાજલોકમાં છે.

૨ જુઓ પૃ. ૮૮૬.

૩ પરમાધામી: અધમ જાતિના અસુરો. તેઓને અન્યને દુઃખ દેવામાં જ આનંદ આવે છે. ત્રણ નારકી સુધી તેઓ હોય છે.

૪ નારકીના જીવોના શરીર પારા જેવા હોય છે; કાપે, બાળે કે તોડે તો પણ પીડા થયા પછી શરીર એકદં થઈ જાય છે, આયુષ્ય નિકાશિત હોય છે તેથી પૂરે થતાં સુધી તેને ત્યાં રહેવું જ પડે છે, મરીને પણ એ દુઃખથી મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી, માત્ર આયુષ્ય પૂરું થયે જ મરણ આવી શકે છે, આપઘાત થઈ શકતો નથી.

નામના ભયંકર વૃક્ષપર ચઢાવવામાં આવે છે જ્યાં તે વજ્રના કાંટાની ભયંકર દારણુ પીડા પામે છે, વળી લોહીના ગારાથી ભરેલી વૈતરણી નામની નદી તેઓ પાસે તરાવવામાં આવે છે, એ દયા વગરના અધમ રાક્ષસો તેઓને અક્ષિપત્ર વનમાં ચલાવી તેમનાં અંગો છેદે છે, ભાલા મારે છે, ઘસછીઓ ફેંકે છે, લોહમય બાણો (નારાચ) લગાવે છે, ખડ્ગથી કૂટે છે, ગદાઓ લગાવે છે, કુંભીપાકમાં સંધવામાં આવે છે, કરવતથી વેરવામાં આવે છે અને કાદંબરી અટવીની રેતીમાં જાણે એ ચણા હોય તેમ તેઓને શેકવામાં આવે છે. પરમાધામી દેવો અથવા અત્યંત અધમ અસુરો આ નારકીના જીવોને એવી એવી કદર્થનાઓ કરે છે, એટલો ત્રાસ આપે છે અને એટલી હેરાનગતી કરે છે કે તેની હકીકત સાંભળતાં કે જોતાં મનમાં મોટો ત્રાસ થયા વગર રહે નહિ. એ અસુરોનો આનંદ જ નારકીના જીવોને દુઃખ દેવામાં છે અને તે કાર્યને તેઓ સાફ માને છે.

“એ પાપિપંજર પેટાનગરમાં સાત પાડાઓ (નરકો)-વિભાગો- છે એમાંના પ્રથમના ત્રણ પાડાઓનાં (પ્રથમની ત્રણ નારકીમાં) ઉપર જણાવ્યું તેવા પ્રકારે અનેક દુઃખો પરમાધામી દેવો-અસુરો આપે છે; એ ઉપરાંત વળી એ ત્રણ પાડાઓમાં જીવો અસ્પર્શ એક બીજાને ઘણુંજ દુઃખ આપે છે, કદર્થના કરે છે, મારે છે, કૂટે છે અને લડાલડી કર્યા કરે છે, ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા પાડાઓમાં પરસ્પર કરેલી પીડા થાય છે અને સાતમા પાડામાં વજ્રના જેવા કાંટા તેઓને ભોંકાય છે. વળી એ ઉપરાંત નારકીના પ્રાણીઓ ભૂખથી સતત હેરાન થયા કરે છે, તરસથી પીડા પામ્યા કરે છે, ઠંડી એવી સખ્ત હોય છે કે તેનાથી તદ્દન લાકડા જેવા થઇ જાય છે અને તેની વેદનાથી તેઓ તદ્દન ગભરાઇ જાય છે, મુંઝાઇ જાય છે, ગાંડાઘેલા થઇ જાય છે, ક્ષણવારમાં તદ્દન પ્રવાહી જેવા પોયા થઇ છે, ક્ષણવારમાં તદ્દન હાલે ચાલે નહિ તેવા સ્થિર થઇ જાય છે, ઘડિયાં શરીરથી તદ્દન જાણે છૂટા પડી ગયેલા જણાય છે અને ક્ષણવારમાં પાછા શરીર સાથે એકમેક થઇ જાય છે. તેઓનાં શરીર પારા જેવા હોવાથી તેઓ આ સર્વ સ્થિતિ અનુભવે છે, પણ મરી જતા નથી. વૈક્રિય શરીરને લઇને એમ થાય છે. અનેક પ્રકારની વિક્રિયા કરી શકે એવું તેમનું શરીર હોય છે. એ પાપિપંજર નગરમાં રહેનારા લોકોને એટલી પીડા થાય છે કે તેનું વર્ણન કરવાને બૃહસ્પતિ પણ શક્તિમાન થઇ શકે નહિ. આ પાપિપંજર નગર છે તે માત્ર દુઃખમય છે, દુઃખથી ભરપૂર

છે, દુઃખથી ચેતરફ વ્યાપ્ત છે. એ નગરની સંક્ષેપમાં હકીકત બાધ પ્રકર્ષ ! મેં તને કહી સંભળાવી. આ પાપિપંજર નગરમાં ખાસ કરીને ત્રણ પ્રકારની વેદના થાય છે: ૧ અનોન્યકૃત વેદના, ૨ ક્ષેત્ર વેદના, ૩ પરમાધ્યામીકૃત વેદના. આ સર્વ વેદનાઓ ઘણી ભયંકર છે અને એકંદરે આ પાપિપંજર નગર દુઃખસંતાપથી વ્યાપ્ત છે.

“આ પ્રમાણે મેં તારી પાસે માનવાવાસ, વિષ્ણુધાલય, પશુસંસ્થાન અને પાપિપંજર-ચારે પેટાનગરોનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. આ ચાર નગરને જો તો બરાબર જાણ્યા તો આખું ભવચક્ર બરાબર જોઈ લીધું એમ તારે જાણવું.”

મામાનાં આવાં વચન સાંભળીને પ્રકર્ષે ભવચક્રનગર તરફ સંભાળી પોતાની નજર આદરપૂર્વક દ્રેશી લીધી.

૧ ભવચક્રમાં ચાર ગતિ હોય છે: દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ, અને નરકગતિ. સંસારી સર્વ જીવોને આ ચાર ગતિમાં સમાવેશ થાય છે તેથી જો આ ચાર ગતિને બરાબર સમજવામાં આવે તો આખા ભવચક્રને એટલે સંસારને સમજી જવાય. તિર્યચગતિમાં એકથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મુખ્ય હકીકત અત્ર પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોને આત્મથીને લખી છે, પરંતુ પૃ. ૯૯૦ માં લખેલી નોટથી જણાશે કે અત્ર સર્વ જીવોનો સમાવેશ કરવાનો ઈરાદો છે. ભવચક્રનાં આ ચારે નગરો જોઈ લીધાં એટલે વારત્તવિક રીતે આખું ભવચક્ર જોવાઈ ગયું એમ સમજવું. તે ઉપરાંત તો નિર્વૃત્તિનગરીના જીવો જ બાકી રહે છે જેને ભવચક્ર-સંસાર સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

સાત પિશાચીઓ.

સત્ત મહેલિકા.

જરા.	૧.
રુઝા.	૨.
મૃતિ.	૩.
ખલતા.	૪.
કુરૂપતા.	૫.
દરિદ્રતા.	૬.
દુર્ભગતા.	૭.

વિરોધી સત્ત્વો.

૧. યૌવન.
૨. નિરોગતા.
૩. જીવિકા.
૪. સૌજન્ય.
૫. સુરૂપતા.
૬. ઐશ્વર્ય.
૭. સુભગતા.

મા ભાણેજ વાતો કરતા હતા, ભાણેજ આદરપૂર્વક વિશેષ અવલોકન કરતો હતો, મામાના ખુલાસા સાંભળી આનંદ પામતો હતો અને અનેક નવા નવા સવાલો કૌતુકથી પૂછતો જતો હતો. એવી રીતે ભવચક્ર ઉપર તેની નજર પડી રહી હતી, અવલોકના ચાલતી હતી અને આંખ ફેરવી ફેરવીને કૌતુકથી તે ચાતરફ જોયા કરતો હતો, અને પ્રશ્ન પૂછી ખુલાસા મેળવતો હતો તે વખતે ઘણું વિચિત્ર અને ભયંકર દૃશ્ય તેની નજરે પડ્યું.

સાત મહેલિકા-પિશાચીઓ.

ભયંકર આકાર અને ઉંમર સ્વરૂપ.
પ્રત્યેકને ગતિમાં મૂકનાર પ્રેરક બળ,
પ્રત્યેકની પીડા-ત્રાસના અધિકારીઓ.
પ્રત્યેકના શત્રુકાર્ય કરનાર વિપરીત અંગભૂતો.

એ દૃશ્ય જોઇ પ્રકર્ષ એકાએક ચોંકી ગયો અને તેની મુખ-મુદ્રા ઉપર એટલી નિશાનીઓ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી અને બાવરો બની જઇ મામાને પૂછવા લાગ્યો. “અરેરે મામા! જુઓ તો ખરા!

અહીં પેલી સાત સ્ત્રીઓ દેખાય છે ! તે તો ખરેખર એકદમ ધ્યાન
એવે તેવી છે ! દેખાવમાં ઘણાજ ભયંકર આકાર ધારણ કરનારી છે,
પીડા આપનારી હોય તેવી જણાય છે, એણે સર્વ જગ્યાઓ ઉપર પોતાનો
દોર ચલાવ્યો હોય એવા ઉગ્ર સ્વરૂપવાળી જણાય છે, રૂપમાં તદ્દન
કાળી શાહી જેવા રંગની છે, દેખાવમાં ઘણી ખરાબ જણાય છે અને
વૈતાળની સ્ત્રીઓની પેઠે એનું નામ લેવાથી પણ લોકોને ધ્રુજવી નાખે
તેવી લાગે છે ! મામા ! એ સાતે સ્ત્રીઓ કોણ છે ? એઓનું કામ શું
છે ? એને ગતિમાં મૂકનાર-પ્રેરણા કરનાર કોણ છે ? એમનું બળ કે-
ટકું છે ? તેમની સાથે તેમનો ખીન્ને પરિવાર કોણ છે ? અને દેખાય
છે તેવા દૃઢ નિશ્ચયથી તેઓ કોને પીડા કરવા તૈયાર થયેલી છે ? જ્યાં
સુધી આ સર્વ હકીકત આપ મને સમજાવો નહિ ત્યાં સુધી મને લાગે
છે કે ભવચક્રનું વર્ણન હજી અધુરું જ છે. માટે મામા ! મારા ઉપર
મહેરબાની કરીને એ સાતે ભયંકર સ્ત્રીઓની હકીકત સમજાવો !”

વિમર્શમામાએ હર્ષથી જવાબ આપતાં કહ્યું “ભાઈ ! એ સાતે
સ્ત્રીઓની હકીકત વિગેરે જે જે તે મને પૂછ્યું તે વિસ્તારથી તને
સમજાવું છું તે બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળજે. એ સાતે સ્ત્રીઓ
જે દેખાવમાં ઘણી ભયંકર છે તેઓનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:
જરા (ઘડપણ), રૂઝ (રોગ, વ્યાધિ, મંદવાડ), મૃતિ (મરણ),
ખલતા (હુઝ્યાઈ), કુરૂપતા (કદરૂપાપણ), દરિદ્રતા (ગરિબાઈ,
દીનપણું, બીખારીપણું), ને દુર્લભતા (કમનસીબ, હતભાગ્યતા).
હવે સાતે પિશાચીઓ સંબંધી તે જે જે સવાલો પૂછ્યા છે તેના
ઉત્તર તને કહું છું તે લક્ષ્યમાં લેજે:—

૧ જરા.

“ભાઈ પ્રકર્ય ! તને યાદ હશે કે મૂળ રાજા તો કર્મપરિણામ છે,
તે મહારાજને દેવી કાળપરિણતિ નામની રાણી છે. એ દેવી સર્વ બાબત
વખતસર કરે છે. એ મહાદેવીએ આ જરા (ઘડપણ-વૃદ્ધાવસ્થા-
જીર્ણપણું) ને આ ભવચક્ર નગરમાં મોકલી આપેલ છે. એ જરાને
મતિમાં મૂકનાર ખીજ બાહ્ય પદાર્થો પણ લોકો વર્ણવે છે; દાખલા
તરીકે ‘લવણ-લુણ (મીઠું) વિગેરે પદાર્થો ઘડપણને જલિદ લાવે છે.
હવે એ જરાની શક્તિ કેવી છે તે તને કહું: એ જ્યારે પ્રાણીને ભેટે

૧ મીઠાના ઉપયોગથી ઘડપણ જલ્દી આવે છે એમ વૈદ્યકી માન્યતા છે.
આનો આધાર મળી શક્યો નથી. નિષ્ણાત વૈદ્યને પૂછવું.

છે ત્યારે તે પ્રાણીના સર્વ સુંદર વર્ણને, રૂપને, લાવણ્યને અને બળને એકદમ હરી લે છે. વળી ત્યાર પછી એ પ્રાણીને વધારે જોરથી ભેટે છે ત્યારે એના મગજને પણ ઉલટું બનાવી દે છે^૧ અને બળવાન પ્રાણીએને અતિ શોચનીય દશામાં લાવી મૂકે છે. એના પરિવારમાં વળીઆ (કપાળમાં કરચલી વિગેરે), પળીઆ (ધોળા આલ), તાલ (માથામાં), શરીરપર તલ વિગેરેનાં કાળાં ચિહ્નો, (વળી ગયેલી કેડ વિગેરે) અસ્તવ્યસ્ત અવયવો, કદરૂપાપણું, કંપ (ધ્રુજતું તે), ખડ-અચડાપણું, શોક, મોહ, શિથિલતા, રાંકપણું, ચાલવાની શક્તિનો નાશ અથવા અલ્પભાવ, અંધપણું, બહેરાપણું, દાંત પડી જવાપણું, દાંત ખરી જવાપણું વિગેરે છે તે તેની સાથે દેખાય છે અને એમાં વાયુ^૨ સર્વથી આગળ ચાલે છે. જરાની સાથે એ સર્વ આવે છે અને યોગ્ય વખતે પોતાની અસર અતાવતા જાય છે. વાયુ એમાં સર્વથી વધારે આગળ પડતો ભાગ લે છે. જીવનશક્તિ^૩ મંદ પડતી જાય છે એટલે શરીરમાં વાયુનું જોર વધતું જાય છે. એ સર્વ પરિવારથી પરવરીને એ જરા બેઠેલી છે અને જાણે મસ્ત થયેલી મદવાળી હાથણી હોય નહિ તેમ ત્યારે તરફ મહાલે છે અને આનંદ કરે છે. આવો જરાનો પરિવાર છે તે તારા સમજવામાં આવ્યું? હવે એ જરા જે મહા શત્રુનું કામ કરે છે તે દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક કોને પીડા કરે છે તે તારા સલાહનો જવાબ આપું છું તે સાંભળઃ—

“ એ કાળપરિણતિ દેવીનો એક મોટી શક્તિવાળો અને પ્રમુખ પુરુષાર્થવાળો દીવાળીધોડા જેવો યૌવન (જીવાની) નામનો એક ચાકર છે. એ યૌવન યોગી છે અને જરાના હુકમથી યૌવન. પ્રાણીઓનાં શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાની યોગશક્તિ વડે તેઓમાં બળ દાખલ કરે છે, શક્તિ પૂરે છે અને તેઓને સુંદર સ્વરૂપ આપે છે. ત્યાર પછી તે યૌવન નામનો યોગી પ્રાણી પાસે અનેક પ્રકારના વિલાસો કરાવે છે, વારંવાર હસાવે છે,^૪ ચાળાચરકા કરાવે છે, ઉલટા સુલટા વિચારો કરાવે છે અને એવી રીતે પોતાનું પરાક્રમ અતાવે છે; તથા તેઓ પાસે ફેંકા

૧ ‘સાડી બુદ્ધિ નાહી’ વાળી કહેવત અગ્ર લાગુ પડે છે.

૨ વાયુના જોરથી સાંધામાં દુઃખાવો થાય છે. (gout, rheumatism)

૩ vitality એમી થાય છે.

૪ ગદ્ગદા પચીશીની આ સર્વ ધમાલ અવલોકવા જેવી છે, દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

મરાવે છે, કુદકા મરાવે છે, ઉક્ષાસ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે, દોડા-
દોડી કરાવે છે અને તે સર્વમાં યૌવનનો મદ દેખાડી આપે છે; વળી
તેઓ પાસે અભિમાન કરાવે છે, પરાક્રમ કરાવે છે, ભાંડચેષ્ટા^૧ કરાવે
છે, સાહસ કરાવે છે અને એવાં એવાં અનેક ઉદ્વેગાં ભરેલાં વર્તનો
તેની પાસે કરાવે છે. આવા આવા પોતાની સાથે સેનાનીઓને લાવીને એ
યૌવન, લોકોને આ દુનિયામાં નચાવે છે. લોકો પાળુ એવા વિચિત્ર
છે કે જ્યારે એ યૌવનના સંબંધમાં પોતે આવે છે ત્યારે ભોગસંભો-
ગના સુખથી પોતાને ઘણા જ ભાગ્યશાળી માને છે અને એવી રીતે
એ કાળપરિણતિ મહાદેવીએ મોકલેલો યોગી ધોરો વખત લોકોને
નચાવે છે. ત્યાર પછી પેલી જરા જાણે સાક્ષાત્ રાક્ષસી જ હોય તહિ
તેમ હાથમાં ખડ્ગ લઇને પેલા યૌવન નામના ચાકરને તેના પરિવાર
સહિત પોતાની રાક્ષિથી ચૂરી નાખે છે, તેના કંકડે કંકડા કરી નાખે છે
અને તેને જાણે તદ્દન હતવીર્ય કરી નાખે છે. એવી સ્થિતિ થાય છે
એટલે લોકોની જુવાની ખલાસ થઇ જાય છે અને તેઓમાં ઘડપણુ
આવે છે એટલે તેઓ ખાપડા હજારો દુઃખના ભોગ થઇ પડે છે,
અને અત્યંત ગરીબ રાંક જેવા થઇ જાય છે, તેમની પોતાની સ્ત્રીઓ
તેમને હઠધૂત કરે છે, તેમના કુટુંબીઓ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે,
તેમનાં બાળબચ્ચાંઓ તેમની મરકરી કરે છે, જુવાન સ્ત્રીઓ તેમના
તરફ બિચાર બતાવે છે, તેઓ વારંવાર અગાઉ ભોગવેલા ભોગોને
દીલગીરીપૂર્વક યાદ કરતા રહે છે, વારંવાર ઉધરસ ખાધા કરે છે
અને ભાંગી ત્રુટી ખાટલીમાં પડ્યા આળોટે છે, તેઓનાં નાકમાંથી લીટ
ચાલ્યું જતું હોય છે, વાતવાતમાં સામા ઉપર તેઓ ગરમ થઇ જાય
છે, મીઠાજ ખોઇ બેસતા જરા પણ વખત લાગતો નથી, અન્યના
અનાદરથી અસંતોષ પામી ક્રોધાયમાન થાય છે અને એવી રીતે
જરાથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓ ગતિહીન થવાથી દિનરાતભર
મુઠ રહે છે.

૨ રુબા.

“ભાઈ પ્રકર્યં! તારી પાસે મેં લોકોને ખીડા કરવામાં તત્પર
રહેનારી જરાનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. હવે એ સાત સ્ત્રીઓમાં બીજી
રુબા^૨ નામની ભયંકર સ્ત્રી છે, રાક્ષસી જેવી દાડણુ દેખાવમાં લાગે
છે-તેની હાથીકત કહી સંભળાવું તે સમજ લે. જો એ રુબા (આધિ-

૧ મરકાપણું.

૨ રુબા: રાજપીડા, બાધિ, મંદવાડ.

મંદવાડ) જરાની જમણી બાજુએ બેઠેલી છે. તને યાદ હશે કે પેલા સાત રાજાઓના વર્ણન કરતી વખતે વેદનીય રાજાનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તેની સાથે તેના મિત્ર તરીકે અસાત નામના માણસનું વર્ણન કર્યું હતું. એ દુરાત્મા અસાતે પ્રેરણા કરીને આ રુઝને અહીં મોકલી આપેલી છે. એને પ્રેરણા કરનાર ખરેખરે તો તે અસાત જ છે. કેટલાક આત્માઓ એ રુઝને પ્રેરણા કરનાર તરીકે બીજા બહારના નિમિત્તો પણ બતાવે છે: દાખલા તરીકે તેઓ કહે છે કે બુદ્ધિ, ધીરજ અને યાદશક્તિના નાશથી વ્યાધિ થાય છે,^૧ કાળ (અવસર) અને કર્મનો યોગ મળવો,^૨ પોતાને પ્રતિકૂળ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો-એ પણ વ્યાધિનાં કારણો છે, તેમજ^૩ વાત, પિત્ત અને કફમાં જે વિષમતા કરે તેને પરિણામે અને રજસ્ કે તમસ્નું જોર વધી જાય તેથી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આવાં આવાં બાહ્ય કારણોથી રુઝને પ્રેરણા મળે છે એ ખરી વાત છે, પણ એ બાહ્ય કારણોને પ્રેરણા કરનાર પણ તેજ અસાત નામનો પુરૂષ છે અને તેથી રુઝનું પરંપરાએ મૂળ કારણ અને પ્રેરક એ અસાત જ છે. એ રુઝ પણ યોગી હોવાથી મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાર પછી પોતાની શક્તિથી એની તંદુરસ્તી અને સ્વસ્થતાનો નાશ કરીને મંદવાડ લાવી મૂકે છે: તાવ, અતિસાર (મરડો), કોઢ, હરસ, પરમીઓ, પ્લીહ (ખરોળ-એ વ્યાધિમાં ડાઘા પડ્યામાં રહેલ માંસખંડ વધી પડે છે), ધ્રુમક, (હરસ?), અમ્લક (?), સંગ્રહણી (ઝાડાનો વ્યાધિ), પડ્યામાં શૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, ભમરી (વાઈ), ગુદમ (વાયુ. પેટની ડાબી બાજુમાં થતો રોગ. ગોળો), હૃદયરોગ (છાતીનો દુઃખાવો-હાર્ટ ડીઝીઝ), મૂર્છા, સખત હેડકી, ગ્રહણી, ધ્રુજ, ખસ (ખરજ), કોઢ, ધાધર (દરાજ), અરૂચિ (અપચો), શોફ (સોજ-જેમાં હાથ પગ સૂજીને થાંભલા જેવા થઈ જાય છે), ભગંદર, ગળાના વ્યાધિ (કંઠ-માળ વિગેરે), અળ (ખરજ), જલોદર, સનેપાત, શોષ (પાણીની

૧ જુઓ પૃ. ૮૮૬. ત્યાં સાત અને અસાત બેથી વેદનીય રાજા પરવરેલ બતાવેલ છે. મિત્ર તરીકે જણાવ્યો નથી.

૨ વૈદ્યકનો કોઈ પણ આધારભૂત ગ્રંથ જેવાથી જણાશે કે બુદ્ધિનાશથી અથવા સ્મૃતિનાશથી વ્યાધિ થાય છે.

૩ આ કર્મવાદીઓનો મત છે. કર્મ પરિપાકદશા પામે ત્યારે વ્યાધિ થાય છે.

૪ શરીરમાં વાત પિત્ત અને કફ ભરેલાં છે, તે અમુક પ્રમાણમાં છે, તેમાં જરા વિષમતા થાય, તે ઓછા વધારે થાય ત્યારે વ્યાધિ થાય છે.

સખ્ત ન છીપે તેવી તરસ), શરદી, આંખના અનેક પ્રકારના રોગો, માથાનાં અનેક પ્રકારના રોગો તેમજ વિદ્રધિ (એક જાતનો રોગ જેમાં આમડી લાલ થઇ જાય છે-ધનુવનિ મળતો રોગ) વિગેરે એ રુબના પરિવારના માણસો-સેનાનીઓ છે, તેઓના પ્રતાપથી એ રુબ ઉપર જ્ય મેળવેલો ઘણો મુશ્કેલ છે.

“ પેલા વેદનીય રાજાના સાત નામના સેનાનીઓ એ સ્વ-
ચક્ર નગરમાં એક નિરોગતા નામની સ્ત્રીને મોકલી
નિરોગતા. આપેલ છે, તે સ્ત્રીનું કામ ઘણું સારું છે. તે લોકોને
સારો વર્ણ આપે છે, બળવાળા કરે છે, સુંદર શરી-
રવાળા બનાવે છે, બુદ્ધિમાન બનાવે છે, ધીરજવાળા કરે છે, સ્મૃતિ
(યાદશક્તિ) વાળા બનાવે છે, હુશિયાર બનાવે છે અને એવી રીતે
અનેક પ્રકારના સુખથી તેઓને આનંદ પમાડે છે. એ નિરોગતાને આ
ભયંકર રુબ ક્ષણવારમાં હણી નાખે છે અને જોતજોતામાં તો પ્રાણી-
ઓનાં શરીરમાં અને મનમાં અનેક પ્રકારની ભયંકર પીડાઓ ઉપ-
જાવે છે. માઇ! એ નિરોગતાને હણી નાખવા માટે આ રુબ પ્રાણી-
ઓને એવી સખ્ત રીતે વળગે છે અને એક વખતે પ્રાણી ઉપર
પોતાનો હક્કો કર્યા પછી તેની પાસે એવી એવી ચેષ્ટાઓ કરાવે છે,
એવા એવા ચાળા અને ચીસો પડાવે છે કે એનું વર્ણન કરતાં પાર આવે
નહિ: દાખલા તરીકે જ્યારે રુબ તરફથી હક્કો થાય છે ત્યારે પ્રાણી
કરૂણા ઉપજાવે તેવા દીન સ્વરે રડે છે, વિકારવાળા સ્વરથી કકળાટ
કરે છે, ડાંડા નિસાસા નાખીને મોટા સ્વરથી રોવા બેસે છે અને
વિદ્વજ થઇ જઇને આરડે છે, તદ્દન રાંક વચ્ચનો બોલે છે, વારંવાર
લાંબી ચીસો પાડે છે, અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં તળાઇમાં કે
જમીનપર આજોડે છે અને પોતાની બાજુમાં શું થાય છે તેની પણ
તે બાપડાને ખબર પડતી નથી, અચેતન જેવા થઇને પડે છે-આવી
રીતે તેઓ નિરંતર મંદવાડની પીડામાં પચેલા રહે છે, દરરોજ
દીલગીરીમાં ખિન્નતાવાળા રહે છે, ગભરાઇ ગયેલા દેખાય છે અને
જાણે તેમનું રક્ષણ કરનાર કોઇ છે જ નહિ એવા દીન અનાથ જેવા
દેખાય છે, ભયથી-ખીકથી બાવરા બની ગયેલા દેખાય છે, અને જાણે
ખરેખર નરકમાં રહેલા નારકીના છુલો હોય તેવા ચોખ્ખો દેખાવ
અહીં બતાવી આપે છે. આવી રીતે આ સ્વચક્રનગરમાં એ પાપી
રુબ નિરોગતાને હણી નાખીને પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારની પીડાઓ
આપે છે અને પ્રાણીઓ તેનાથી પીડાય છે, દબાય છે, કચરાય છે
અને ભારે દુઃખી થાય છે.

૩. મૃતિ.

“આવી રીતે ભાઈ! મેં તારી પાસે રાજા નામની બીજી ભયંકર દેખાવવાળી પિશાચીનું વર્ણન સંક્ષેપમાં કર્યું, ત્યાર પછી ત્રીજી દારણુ દેખાવની સ્ત્રી જેનું નામ મૃતિ (મરણુ-મૃત્યુ) છે અને જેણે પોતાના પગ તળે આખા ભવચક્રને કચરી નાખેલું-દાખી દીધેલું છે તેની હકીકત તને કાંઈક કહી સંભળાવું એટલે તે કોણુ છે એ પણ તારા સમજવામાં આવી જાય. તને યાદ હશે કે ચિત્તવિદ્વેષ મંડપમાં મેં તને સાત રાજાઓ બતાવ્યા હતા તેમાં એક આયુ નામનો રાજા હતો અને તેની સાથે ચાર માણસનો પરિવાર હતો. એ આયુ રાજાનો ક્ષય (તત્ક્ષય) એ આ મૃતિને પ્રવર્તાવનાર છે. આ મૃતિ અથવા મૃત્યુ બહારનાં સેકડો કારણોને લઈને પ્રવર્તે છે એ વાત ખરી છે: દાખલા તરીકે જેર ખાવાથી, અગ્નિ લાગવાથી, શસ્ત્ર (હથિયાર) વાગવાથી, પાણીના પુરમાં ડૂબવાથી, મોટા પર્વતપરથી ભેરવજવ ખાવાથી, મોટી બીક લાગી જવાથી, અત્યંત ભુખ લાગવાથી, મોટા વ્યાધિનો ભોગ થઈ જવાથી, જેરી સર્પના કરડવાથી, હાથીના પગતળે કચરાવાથી, ઘણી તરસ લાગવાથી, અત્યંત સખત ડંડી લાગવાથી, અસહ્ય ગરમી થઈ જવાથી અથવા લુંકાઈ જવાથી, ઘણો ભારે શ્રમ કરવાથી, ઘણી વેદના થઈ આવવાથી, ઘણો આહાર કરવાને પરિણામે સખત અપચો થઈ જવાથી, લાંબા વખત સુધી દુધ્યાન થઈ જવાથી, ચાંભલા ભીંત વિગેરે સાથે અક્ષળાવાથી, અત્યંત મોટો શ્રમ થઈ જવાથી, શ્વાસોશ્વાસ ગુદામળ અથવા પવનના એકદમ અટકી જવાથી અથવા તેવાં તેવાં બીજાં અનેક કારણોથી મરણુ આવતું જણાય છે, પરંતુ એ સર્વને પ્રેરણા કરનાર, એ બહારનાં કારણોને એકઠાં કરી આપનાર તો તે આયુરાજનો ક્ષય જ હોય છે. તેટલા ઉપરથી તારા સમજવામાં આવ્યું હશે કે એ આયુનો ક્ષય એ મૃતિનો પ્રવર્તાવનાર છે. હવે એ મૃતિમાં શક્તિ કેટલી છે તે કહું છું તે સાંભળ: એ પ્રાણીઓના શ્વાસોશ્વાસને લઈ લે છે, હરી લે છે, બંધ કરી દે છે, તેમની ભાષાને બંધ કરી દે છે, તેઓની સર્વ ચેષ્ટાઓ અને હીલચાલ અટકાવી દે છે, તેઓના લોહીનું પાણી કરી મૂકે છે, તેઓનાં શરીર અને મહોં તદ્દન વિકારવાળાં બનાવી દે છે અને તદ્દન લાકડાજેવાં બનાવી દે છે, વળી તે પ્રાણીનાં શરીરને થોડીવારમાં દુર્ગંધથી ભરપૂર કરી મૂકે છે અને પ્રાણીને દીર્ઘ નિદ્રામાં સુવાડી દે છે.

“ બીજી પિશાચીઓને પોતાની સહાયમાં મોટો પરિવાર રાખવો પડે છે ત્યારે આ મૃતિઆઈ તો પોતાની સાથે પરિવારમાં કોઈને રાખતી જ નથી અને પરિવારની તેને દરકાર કે જરૂર પણ રહેતી નથી, કારણ કે એ એવી જાગી છે કે તદ્દન એકલી હોય તો પણ પોતાના સર્વે કામને પહોંચી વળી શકે તેવી છે. એ પિશાચી એકલી તીવ્ર શક્તિથી બધું કામ પાર પાડી લે છે; એનું કારણ એ છે કે એના નામ માત્રથી સ્થાવર અને જંગમ ત્રણે જીવનના લોકો અને ખુદ દેવેન્દ્ર અને ચક્રવર્તી પણ મનમાં થરથરી જાય છે અને ધ્રુજી ઊઠે છે, મોટી મોટી શક્તિ, બળ અને ત્રણજીવનપ્રસિદ્ધ ક્ષાત્ર તેજ-વાળા મોટા રાજા રાણા કે શેઠો પણ તેનું નજીકમાં નામ સાંભળે ત્યાં તો બીકથી તદ્દન કાયર બની જાય છે. આવો જ્યાં તેનો પોતાનો દોર ચાલતો હોય ત્યાં પછી એને પરિવારની શી જરૂર પડે? તે તો દુનિયામાં સંભળાતાં અત્યંત અદ્ભુત કાર્યો છેટે રહીને પણ તદ્દન એકાકી હોઈને કરી શકે છે અને તે પ્રમાણે હોવાથી જોસથી પોતાનું કામ કરનારી આ પિશાચી પોતાના ઐશ્વર્યના ઠાઠમાં પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં વિચરે છે, હરે છે, ફરે છે, પોતાનો દોર બરાબર સર્વત્ર ચલાવે છે અને તેમ કરવામાં કોઈની જરા પણ અપેક્ષા રાખતી નથી, કોઈની દરકાર કરતી નથી. ભવચક્રનગરમાં રહેનાર કોઈ પણ પ્રાણી પછી ભલે તે મોટો ચક્રવર્તી શેઠ કે રાજા હોય અથવા તદ્દન બીખારી હોય, ગમે તો અવસ્થામાં ઘરડો થયેલો હોય અથવા તદ્દન જીવાન હોય, ગમે તો મોટો બળીઓ હોય અથવા તદ્દન દુબળો દમલેલ હોય, ગમે તો મોટો બહાદુર હોય અથવા દયા ઉપજાવે તેવો હોય, ગમે તો આનંદલીલા કરતો હોય અથવા મોટી આપત્તિમાં આવી પડેલો હોય, ગમે તો સગો ભાઈ હોય અથવા મોટો દુશ્મન હોય, ગમે તો જંગલમાં તપ કરનાર તાપસ હોય અથવા તો સંસારી ગૃહસ્થ હોય, ગમે તો સરખો બલો લાયક પ્રાણી હોય અથવા તો સરખાઈ વગરનો ગોટાળીઓ પ્રાણી હોય-તુંકામાં કહીએ તો ગમે તેવી અવસ્થામાં રહેનારો અથવા રહેલો ભવચક્રનો પ્રાણી હોય તેના ઉપર તે પોતાનો દોર બરાબર ચલાવે છે.

“ ઉપર જણાવેલ આયુ રાજાની એક જીવિકા નામની બહુ સારી સ્ત્રી છે, તે આયુરાજાની અંગભૂત છે, તેના મય છે જીવિકા. અને તે ઘણી સારી રીતે જાણીતી થયેલી છે. એ જીવિકા લોકોને આનંદ આપવામાં અને રાજ કરવામાં ઘણી કુશળ છે અને તે કામ તે દરરોજ બજાવતી રહે છે

અને એ જીવિકાના જોરથી લોકો પોતપોતાનાં સ્થાનમાં સુખેથી રહે છે અને આવી રીતે લોકોનું તે હિત કરનારી હોવાથી સર્વને ધણી વહાલી લાગે છે. આવી સુંદર જીવિકાને મારી નાખીને-તેનું ખૂન કરીને એ ભયંકર પિશાચણી મૃતિ લોકોને આપડાઓને પોતાને ઠેકાણેથી ખસેડીને બીજે ઘડેલી મૂકે છે અને તેનું કામ કરવામાં એ પાપી રાક્ષસીને આનંદ આવે છે. વળી લોકોને બીજે મોકલી આપે છે એટલું જ નહિ પણ તે એવી ખરાબ રીતે મોકલે છે કે તેઓ પાછા પોતાને અસલ સ્થાને આવી શકે જ નહિ, અથવા શોધ્યા દેખાય પણ નહિ: પેલા 'રિપુકંપનને જેમ કાઢી મૂક્યો તેમ તેઓને દૂર લઇ જાય છે. અને વળી ખાસ વાત તો એ છે કે મૃતિના આદેશથી લોકો બીજા જગ્યાએ જાય છે ત્યારે આહીનાં ધન, ઘરખાર, સગાઓહીઓ અને સંબંધીઓ સર્વને આહી મૂકીને તદ્દન એકલા જ ચાલ્યા જાય છે, તે સર્વ મેળવવા માટે જમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હોય છતાં પણ તે સર્વને મૂકીને ચાલ્યા જાય છે અને પોતાની સાથે લાંબી મુસાફરીમાં ભાથા તરીકે માત્ર ખરાબ કે સારાં કૃત્યોનેજ^૧ લેતા જાય છે અને એવી રીતે મુખ દુઃખથી ભરપૂર મોટે રસ્તે પડી જાય છે. ત્યાર પછી તેના છોકરા કે સગાઓ થોડો વખત રહવા કૂટવાની ધમાલ કરે છે અને પછી થોડા વખતમાં પોતપોતાને કામે લાગી જાય છે, ખાય છે, પીવે છે અને સર્વ વ્યવહાર કરે છે, મરનારના ધનના ભાગ પાડે છે, તેને માટે પરસ્પર લડે છે, અને જેમ કૂતરાને એક માંસનો ટુકરો મળે તો અરસ્પરસ સામસામી ખેંચતાણુ કરે તેવો દેખાવ કરી મૂકે છે. હવે એવા પૈસા એકઠા કરવામાં જે પ્રાણીએ પાપના થોડકાઓ બાંધ્યા હોય છે તે તો મરીને મૃતિના આદેશથી અન્ય સ્થાને ગયેલા એકલા પોતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે અને પછવાડે રહેનારા તેના ધનને માટે લડી મરે છે, પણ મરનારની પીડામાં ભાગ લેવા કોઇ આવતું નથી. આવી અત્યંત ત્રાસજનક સ્થિતિ એ મૃતિ નામની ત્રીજી પિશાચણી ઉત્પન્ન કરે છે.

૪. ખલતા.

“જૂદા જૂદા આકારનાં સ્થાનોમાં આ નગરમાં પ્રાણીઓને ધુમાવતી મૃતિ નામની પિશાચણીની હકીકત મેં તને કહી સંભળાવી. એ ભવચક્રમાં લોકોને એક ઠેકાણેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે એમ

૧ જુઓ આ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ૨૩ મું. રિપુકંપન ત્યાં પુત્રમરણથી મરણ પામે છે. પૃષ્ઠ ૬૫૧. એ રિપુકંપનને કથાનાયક રિપુદામણ સાથે ભેળવી ન નાખવો.

૨ પાપ અને પુણ્ય.

અહીં તહીં ફેરવે છે; હવે તને જ્યારે બધી હકીકત સાંભળવાનું કૌ-
તુક થયું છે તો એથી 'ખલતા' નામની પિશાચી છે તેની હકીકત
પણ બરાબર સમજાવું છું. મૂળ રાજા(કર્મપરિણામ)નેા પાપોદય
નામનો એક સેનાની છે તે આ ખલતાને ભવચક્રનગરમાં પ્રેરણા
કરીને મોકલે છે. દુર્જનનો સંગ, તેની સાથે સંબંધ એથી પણ એ
ખલતા પ્રેરાતી હોય એમ દેખાય છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કર-
વામાં આવશે તો જાણશે કે એનો અસલ હેતુ તો પાપોદય જ છે,
કારણ કે એનો દુર્જનસંગ પણ પાપોદયને લીધે જ થાય છે. એ ખ-
લતા જ્યારે શરીરમાં વર્તેલી હોય છે ત્યારે તે પોતાની શક્તિ અનેક
પ્રકારે બતાવે છે: પ્રાણીઓનાં મનને તે પાપ તરફ ઢળતું કરે છે,
પાપ કરવાની ઇચ્છાવાળું કરે છે અને પાપ તરફ પ્રેમવાળું બનાવે છે.
હુઆઇ, ચાડીચુગલી, ખરાબ વર્તન, પારકાં અપવાદ, શુદ્ધ મહાત્માનો
દ્રોહ, મિત્રનો દ્રોહ, કરેલા ગુણને વિસારી અપકાર કરવાપણું (કૃત-
ક્ષપણું), લજ્જારહિતપણું, અભિમાન, અદેખાઇ, પરમર્મઉદ્ઘાટન
(ખોલવાં તે), ધીકાઇ (ધૃષ્ટતા) પરપીડન તેમજ ઇર્ષા વિગેરે એ
ખલતાના સહચારીઓ જાણવા.

મૂળ મહારાજા કર્મપરિણામનો એક બીજો મહા ઉત્તમ સદ્ગુણી
સેનાની છે તેનું નામ પુણ્યોદય છે. આ પુણ્યોદય
સૌજન્ય. નામના સેનાનીએ પોતાના તરફથી સૌજન્ય^૧ નામના
મહા ઉત્તમ માણસને આ ભવચક્રનગરમાં મોકલી
આપેલો છે. સૌજન્ય વળી પોતાની સાથે સારી શક્તિ, ધીરજ, ગંભી-
રતા, વિનય, નમ્રતા, સ્થિરતા, મીઠાં વચન, પરોપકાર, ઉદારતા,
દાક્ષિણ્ય, કૃતજ્ઞત્વ (કરેલ ગુણોની યુઝ), સરળતા વિગેરે અનેક સે-
નાનીઓને લઇને આવે છે. તે જ્યારે મનુષ્યના સંબંધમાં આવે છે
ત્યારે તે માણસનાં મનને એકદમ મનોહર બનાવી દે છે અને તેને
સારા અમૃત જેવું સુંદર કરી મૂકે છે; તે ઉપરાંત વળી એ સૌજન્ય
વિશુદ્ધ ધર્મની અને લોકોની મર્યાદા મુકરર કરે છે, લોકોમાં સુંદર
આચાર પ્રવર્તયે છે, લોકોમાં મિત્રતા વધે તેવી સલાહ આપે છે
અને લોકોમાં અરરપરસ સાચી રીતે સારો વિશ્વાસ બેસે એવી ઘણી

૧ ખલતા: હુઆઇ, દગો, દુર્જનતા.

૨ સૌજન્ય: સન્નજનતા. સારા માણસ હોવાપણું. સૌજન્ય ઉપર એક ધણે
લાંબો લેખ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં બા. ૬. એ લખ્યો છે ત્યાંથી તે વિચારી જવો.
એ લેખ લોડા વખતમાં પુસ્તકાકારે બહાર પડ્યો.

સુંદર ઘટના કરી આપે છે. એની વધારે સારી બાબત તો એ છે કે આ ભવચક્રમાં જ પ્રાણીઓમાંનાં કેટલાકને તો પોતાના અત્યંત સૌંદર્યના યોગે તે મિથ્યાત્વને દૂર કરી એટલી બધી સારી બુદ્ધિ આપે છે કે પ્રાણી સામાન્ય જનપ્રવાહથી ઘણો ઊંચો ચઢી જાય, આગળ નીકળી આવે અને અનુકરણયોગ્ય થઈ જાય. આવું ઘણું સુંદર કામ સૌજન્ય આ ભવચક્રમાં કરે છે તે સૌજન્યની સાથે એ પિશાયણી ખસતા મોટી દુર્મનાઇ રાખે છે, એનું કારણ ઉઘાડું છે: એ (સૌજન્ય) અમૃત છે ત્યારે આ બાઇશ્રી ખરેખર કાળકુટ વિષથી પણ અધિક છે. એ પાપી સ્ત્રી પોતાના પરાક્રમથી સૌજન્યનું ખૂન કરે છે અને પછી આ (ભવચક્ર) નગરના માણસોને પોતાના પરિવાર સહિત એ એવી તો સખ્ત રીતે વળગી પડે છે, ભેટી પડે છે કે કાંઈ વાત કરવાની નહિ! વળી વધારામાં એ પોતાની સાથે પોતાના પરિવારને પણ લેતી આવે છે. એના સંબંધમાં આવવાથી અલબત્ત સૌજન્ય તો આદ્યું જ જાય છે, અને ત્યાર પછી પ્રાણીઓ જે એણે કરે છે તે વાત તો કાંઈ બોલવા જેવી નથી, માત્ર કુંકામાં તને એની અસર તળે માણસો કેવાં કેવાં વર્તેલાં કરે છે તે કહી જઈ: ખલતાની અસર નીચે આવ્યા પછી માણસો અનેક પ્રકારનાં કપટો કરે છે, અન્યને છેતરવા તૈયાર થઈ જાય છે, દ્વેષયંત્રથી દુખાઈ જાય છે, દ્વેષમય થઈ જાય છે, શ્લેષસંબંધને તિલાંજલિ આપી દે છે, ઉઘાડા લુચ્યા થઈ જાય છે, એક પણ સાફ કામ તેમને અડે તો તેઓ અલગાઈ જાય એવી સ્થિતિ તેમની થઈ જાય છે, કોઈ તેમના પરિચિત હોય તેની સામે કુતરાની જેમ ઉલટા તેઓ ધુરકતા-ભસતા જાય છે પોતાના ખાસ સંબંધીઓને પણ આઈ જઈને^૧ કુતરાથી પણ વધે છે. પોતાના સાતિવર્ગ કે વિભાગના રિવાજથી ઉપરાંદા થઈને આવે છે, અન્યનાં છિદ્રો-શુભ બાબતો ઉઘાડાં પાડે છે, સ્થિર માણસોને કે વસ્તુઓને નીચે પાડે છે, અસ્થિર બનાવી દે છે, સ્થિર કાર્યની હારને તોડી નાખતાં એ ખળરૂપ ઊંદરો^૨ સર્વત્ર ઉદ્વેગ ઉદ્વેગ કરી મૂકે છે, વાતાવરણ આખું વિષમય બનાવી દે છે અને જીવનને બોજરૂપ કરી મૂકે છે, ચિત્તમાં કોઈ જૂઠીજ આબતનો વિચાર કરતા હોય છે, વચનથી વાત તદ્દન બીજી જ કરે છે અને એ લુચ્યાઓ લુચ્યાઈની અસરતળે

૧ કુતરા પોતાના વર્ગના પ્રાણીને બસે છે પણ તેમને ખાઈ જતા નથી અને ખસતાયુક્ત પ્રાણીઓ-ખજો તો સામાને ખાઈ પણ જાય છે.

૨ ઊંદરો ગોઠવેલી વસ્તુની હારને દોડાદોડમાં પાડી નાખે છે તે દરેકજનના અનુભવનો વિષય છે.

કાર્ય તદ્દન ત્રીનું જ કરે છે, કોઈ વખત અનુકૂળ પડે તેમ હુચ્ચાઈથી ગરમ થઈ જાય છે, કોઈ વખત તદ્દન ઠંડાગાર બની જાય છે, કોઈ વખત મધ્યમ સ્થિતિ ધારણ કરે છે એટલે બહુ ગરમ નહિ બહુ ઠંડી નહિ તેવી સ્થિતિ લઈ લે છે, સારાંશ કે તેઓ કોઈ માણસને સખ્ત તાવમાં સન્નિપાત થયો હોય તેમ એક સરખી સ્થિતિ-એક રૂપ રાખી શકતા નથી, વારંવાર દુર્જનતાને કાવે તેવાં રૂપો ધારણ કરે છે.^૧ આવી રીતે આ ચોથી પિશાચીનું અને તેને વશ પડેલાઓનું વર્ણન તને કરી બતાવ્યું, માત્ર તને તેની હકીકત સાંભળવાની ઘણી ઇચ્છા હતી તેથી જ એની વાત કરી બતાવી, બાકી અને તો એ પિશાચી કે એને વશ પડેલાઓનાં નામ લેવાનું પણ મન થતું નથી.

૫. કુરૂપતા.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ ચોથી પિશાચી (ખલતા)નું તારી પાસે સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી બતાવ્યું. હવે તને હુંકામાં કુરૂપતા નામની પાંચમી દારૂણ સ્ત્રી છે તેની હકીકત કહી સંભળાવું છે. અગાઉ ચિત્ત-વિક્ષેપ મંડપનું તારી પાસે વર્ણન કર્યું તે વખતે બેતાળીશ માણસના પરિવારથી પરવરેલા નામ નામના પાંચમા રાજાનું તારી પાસે વર્ણન કર્યું હતું^૨ તે તને યાદ હશે. એ નામ નામનો રાજા અતિ દુષ્ટતાપૂર્વક આ કુરૂપતા (કદરૂપાપણાં)ને ભયચક નગરમાં મોકલી આપે છે.^૩ એ કુરૂપતાને પ્રેરણા કરનાર બહારનાં ઘણાં કારણો દેખાય છે અને તેને લઈને કુરૂપતા થતી જણાય છે: દાખલા તરીકે અનિયમિત અને ખરાબ આહાર અને વિહાર (ગમન કરવું વિગેરે)ને પરિણામે શરી-

૧ દુર્જનતાનાં રૂપો માટે જેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તેટલું ઓછું છે. જેટલી ખરાબ સ્થિતિઓ દુનિયામાં થઈ શકે તેની કલ્પના કરવામાં આવે તો તે સર્વ આ ખલતામાં આવે છે. હુચ્ચા માણસની રીતિ જ એવી વિચિત્ર હોય છે કે એના કપર જેમ અવલોકન કરવામાં આવે તેમ વધારે ઊંડાણમાં હુચ્ચાઈ મળે. સત્જન પુરૂષો એ રીતિ સમજ પણ શકતા નથી અને સમજવા પ્રયત્ન કરે. એ તેમને ગમતું પણ નથી.

૨ જુઓ પૃ. ૫૬૬.

૩ નામકર્મ પૈશી નિર્માણ નામકર્મથી અવયયો યોગ્ય સ્થાને ધાટસર થાય છે, સંદેશાન નામ કર્મથી સારી આકૃતિ થાય છે, શુભ વિહારોગતિથી સારી ગતિ થાય છે, શુભ નામકર્મથી સારું શરીર થાય છે. અંગ હપાંગ અને અંગાપાંગ પણ સારાં થવાં એ પુણ્યોદય છે અને નામકર્મપ્રેરિત છે. એથી હલકાં કર્મોથી સર્વ કદરૂપું થાય છે. નામકર્મનું સ્વરૂપ પ્રથમ કર્મગ્રંથમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે. પુણ્ય અને પાપ તત્ત્વ (નવ તત્ત્વ)નો વિસ્તાર નવતત્ત્વમાંથી સાધારણ પ્રકારે મળી આવે છે તે જુઓ.

રમાં રહેલ કદ્દ વિગેરે પ્રકોપ પામે છે અને તેને પરિણામે કદરૂપતા થાય છે, પણ એ સર્વ બહારનાં કારણ છે; તાત્ત્વિક કારણ તો એ નામકર્મ સંબંધી પ્રેરણા જ છે. હવે એ પિશાચણીની શક્તિ કેટલી છે તે તું સમજ લે: એ જ્યારે મનુષ્યના દેહમાં વર્તેલી હોય છે ત્યારે એ પ્રાણીનું આંખને મહા ઉદ્વેગ થાય તેવું રૂપ કરે છે, ઉપરાંત વળી તે પોતાની સાથે (પ્રાણીમાં) લંગડાપણું લાવે છે, પ્રાણીને અપ્રીણી એટલે જેવા બનાવે છે, ઠીંગણા વામનજી જેવા બનાવે છે, આંધળા કરે છે, દમલેલ કરે છે, શરીરે ખોડખાંપણવાળા કરે છે અથવા લાંબા તાલ જેવા કરે છે. આ સર્વ લંગડાપણું, નમ્રજાઈ, કુબડાપણું, વામનજીપણું, લાંબાપણું વિગેરે એ કુરૂપતાના પરિવારમાં હોય છે અને તે તેની સાથે આવે છે. પોતાના પરિવારની સાથે આવીને એ^૧ પિશાચણી આનંદથી વિલાસ કરે છે અને મનમાં મલકાયા કરે છે.

“વળી વધારે ખૂબિની વાત તો એ છે કે એજ નામ મહારાજાએ હોંસમાં આવીને એક સુરૂપતા^૨ નામની દાસીને પ્રેરણા સુરૂપતા.

કરીને આ ભવચક્રમાં મોકલી આપી છે. એકે સુરૂપતા (સારૂ રૂપ હોવાપણું)ને ઉત્પન્ન કરનાર કેટલાંક બાહ્ય કારણો પણ જણાવવામાં આવે છે, જેમકે સારા અને નિયમિત આહાર વિહારથી પ્રાણીને સુંદર રૂપ-આકૃતિ થાય છે, પણ એનું તાત્ત્વિક કારણ તો એ નામ મહારાજાપ્રેરિત સુરૂપતા જ છે. એ જ્યારે આ પ્રાણીના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તેને એવો સુંદર બનાવે છે કે કોઈ તેની સામું જુએ તો જોનારની આંખ ઠરે અને હૃદયમાં આવી જાય, એનો દેખાવ ઘણો જ પ્રસન્નતા કરે તેવો તે બનાવે છે, એની આંખો તે કમળ જેવી બનાવે છે અને એનાં શરીરનાં પ્રત્યેક અવયવ યોગ્ય જગ્યાએ શોભે તેવાં તેટલાં લાંબાં ટુંકાં જડાં પાતળાં બનાવી આપે છે, જાણે એક હાથી ચાલતો હોય તેના જેવી તેની રમણીય ચાલ બનાવે છે અને જાણે સાક્ષાત્ દેવકુમાર હોય તેવું તેવું રૂપ બનાવી દે છે અને આવું સુંદર રૂપ બનાવીને તે લોકોને આનંદ આપનારી સુરૂપતા કૃતાર્થ થાય છે. એ સુરૂપતા અને કુરૂપતાને કુદરતી રીતે જ મોટી દુરમનાઈ છે. એ સુરૂપતાને મારી નાખીને રાક્ષસી કુરૂપતા યોગિનીની માફક પ્રાણીઓનાં શરીરમાં પ્રગટ થાય છે. પછી આપણ પ્રાણીઓ સુંદર રૂપ આકૃતિ વગરના તદ્દન કદરૂપા થઈને એવા ખરાબ લાગે છે કે લોકો તેમની સામું જુએ તો તેમની નજરનેપણુ

૧ અહીં બેગલ રો. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ પુસ્તકનું પૃ. ૬૫૬ સારૂ થાય છે.

૨ જુઓ સદર નં. ૩. પૃષ્ઠ ૧૦૦૫.

ઉદ્વેગ થઇ આવે, એથી તેઓ 'આદેય નામકર્મ વગરના, પોતાની હીનતા થઇ જશે એવી શંકામાં નિરંતર રહેનારા અને મશ્કરી હાંસીનાં સ્થાનભૂત થઇ પડે છે, પોતાના રૂપથી ગર્વ કરનારા બાળ છોકરા તેને બોધને હસે છે, તેની કદરૂપતા ઉપર ટીકા કરે છે. વળી એ ઉપરાંત એક બીજી વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે એવા વામનજી કે કુબ્જાઓ હોય છે તે ઘણું ભાગે તદ્દન શુણ્ણવગરના હોય છે, વર્તનમાં બહુ સારા જન્મદલે જ હોય છે, કારણ કે આકૃતી ચ વસન્ત્યેતે, પ્રકૃત્યા નિર્મલા ગુણાઃ। સામાન્ય રીતે નિર્મળ શુણ્ણ સારી આકૃતિમાં જ સ્થાન પામે છે-વસે છે-રહે છે,' આવી રીતે એ કુરૂપતા આ દુનિયામાં અનેક પ્રકારે વિડંબના કરનારી છે તે ભાઇ પ્રકર્ષ ! તારા સમજવામાં આવ્યું હશે.

૬. દરિદ્રતા.

“ભાઇ પ્રકર્ષ ! લોકોને વિડંબના કરનારી કુરૂપતા સંબંધી હકીકત તને સંક્ષેપમાં કહી બતાવી. હવે દરિદ્રતા સંબંધી હકીકત તને કહું છું તે તું લક્ષ્ય રાખીને સાંભળ. વત્સ ! આ દરિદ્રતાને પ્રેરણા કરીને મોકલનાર તો પેલો પાપોદય નામનોજ સેનાપતિ છે. જે અલતાને ભવચક્રમાં મોકલે છે તેજ પાપોદય આ દરિદ્રતાને પણ મોકલી આપે છે. દરિદ્રતાને અહીં મોકલતી વખતે એ પાપોદય અંતરાય^૧ નામના સાતમા રાત્રને આગળ કરે છે. એ પાપોદય દરિદ્રતાનો ખરેખરો કારણભૂત છે, બાકી બાક નજરે લોકો તો એ ગરીબાઇનાં ઘણાં કારણો યોજે છે અને તેજ તેનાં કારણો છે એમ માને છે. એ બાક કારણો ક્યાં ક્યાં છે તે પણ તને કહી સંભળાવું છું: જળ (પાણીનું પૂર, અતિવૃષ્ટિ વિગેરે), અગ્નિ (આગ થવી), લુંટારા, રાત્ર, સગાં, ચોર, મદ્ય (દારૂ, ભાંગ, ગાંજો), ધૂત (જુગાર, સદ્દો, તેજમંદી, વાયદો વિગેરે), ભોગીપણું, વેશ્યાગમન, ખરાબ ચાલચલગત અને એ સિવાય ખીલતં જે કોઇ કારણો ધનહાનિને પોતાના મિત્ર બનાવ-

૧ આદેયનામકર્મના લક્ષ્યથીનું પ્રાગૃનું વચન લોકોમાં માનનીય થઇ પડે છે, તે જે બોલે તે વાતને લોકો ટેકા આપે છે અને તે જાહેરમાં સર્વાનુમતે પોતાની હકીકત અત્યંત આનંદપૂર્વક અલ્પ પ્રયાસે પસાર કરાવી શકે છે.

૨ માકૃતિર્ગુણન્કથયતિ એ સામાન્ય જ્ઞાતિ છે. અનુભવથી પણ એમજ જણાય છે; છતાં કદરૂપા માણસો હમેશા તદ્દન નિર્ગુણી હોય એવું નથી. એકંદરે અંધ-કર્તાએ 'પ્રાયે-ઘણું ભાગે' એવો શબ્દ મૂક્યો છે તે યોગ્ય છે.

૩ જુઓ પૃ. ૧૦૦૩.

૪ અંતરાય રાત્રની હકીકત માટે જુઓ પૃ. ૮૬૨.

નારાં હોય એટલે જેથી ધનની હાનિ થતી હોય એ સર્વ દરિદ્રતાને પ્રેરણા કરનાર હેતુઓ તારે સમજવા, પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિથી વિચારવામાં આવશે તો પાપોદય નામનો સેનાપતિ અંતરાય નામના રાજાને લઇને એ સર્વને અમલમાં મૂકે છે અને દરિદ્રતાનું વાસ્તવિક કારણ એ પાપોદય જ છે. હવે એ દરિદ્રતા પ્રાણીની કેવી સ્થિતિ કરે છે તે તારે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે: એ પ્રાણીને ધનની ગંધ પણ જેને ન હોય તેવો નિર્ધન બનાવી દે છે અને આગળ ઉપર ધનના ઢગલા પોતાને મળશે એવી ખોટી આશાના પાશમાં નાંખી મૂઢ બધુચક જેવો બનાવે છે. એ દરિદ્રતાના પરિવારમાં દીનતા, પરિભવ (તિરસ્કાર, અનાદર), મૂઢતા, 'અતિસંતતિ' હોવાપણું, હૃદયની ઝોછપ (નળજાઈ-પાછા પડી જવાપણું), ભિક્ષા માગણી, લાભ (પ્રાપ્તિ)નો અભાવ, ખરાબ ઇચ્છાઓ, ભુખ, અત્યંત સંતાપ, કુટુંબીઓની વેદના પીડા કકળાટ વિગેરે હોય છે એટલે જ્યાં દરિદ્રતા રાક્ષસી આવે છે ત્યાં તેની સાથે દીનતા, ભિક્ષા અને ભુખ સાથે જ આવે છે.

“હવે એક બીજી વાત કહું. કર્મપરિણામ રાજાના બીજા સેના-

પતિ પુણ્યોદયે આ દુનિયામાં પોતાની તરફથી એક

ઐશ્વર્ય. ઐશ્વર્ય નામનો ઉત્તમ માણસ જે લોકોને અત્યંત

આહ્લાદ કરાવનારો છે તેને મોકલી આપેલો છે. એ

ઐશ્વર્યની સાથે સારાપણું-ભલમનસાઈ, ઘણુંજ હર્ષ, હૃદયનો વિશાળ ભાવ, ગૌરવ, સર્વજનપ્રિયપણું, લલિતપણું, મોટી શુભ ઇચ્છાઓ વિગેરે આવે છે અને એ પ્રાણીને ઘણા પૈસાના સમૂહથી ભરપૂર કરી દે છે, જન સમૂહમાં તેને મોટો બનાવે છે, સુખી બનાવે છે, લોકમાન્ય બનાવે છે અને એ સર્વ સુંદર પરિસ્થિતિ ઐશ્વર્ય લીલા-માત્રમાં કરે છે. દરિદ્રતા પોતાના પરિવાર સાથે આવવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે આ ઐશ્વર્ય નામના આહ્લાદ કરાવનાર નરોત્તમને મૂળથી ઉખેડી નાખવાની ચતુરાઈ ધરાવે છે, કારણ કે દરિદ્રતા અને ઐશ્વર્ય બન્ને એક જગોએ એકી સાથે ઘડિવાર પણ ટકી શકતા નથી, રહી શકતા નથી અને ઐશ્વર્ય પેલી દરિદ્રતાના ત્રાસથી નાસીને દૂર ભાગી જાય છે. આવી રીતે ઐશ્વર્યને દૂર કાઢ્યા પછી પ્રાણી તદ્દન સંપત્તિ વગરનો થઈ જાય છે, દુઃખથી ભરપૂર થઈ જાય છે અને તદ્દન વિકળ મનવાળો થઈને ઘણો નાસીપાસ થઈ જાય છે અને આગળ જતાં ધન મળશે એવી ખોટી આશાના પાશથી બંધાઈને થોડા ઘણા

૧ અતિસંતતિ: બહુ ડોકરાં એ દરિદ્રતાની નિશાની છે. અન્યથા પણ આવા વિચારો નીવિજા બતાવે છે.

પૈસા મેળવવાની લાલચે જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવે છે અને ધનવાન થવાની આશામાં રાતદિવસ દુઃખી થાય છે, અનેક રીતે ધન મેળવવાનાં કાંકાં મારે છે. એ બાપડો ધન મેળવવાના અનેક ઉપાયો કરે છે ત્યારે પેલો પાપોદય જેમ પવનનો સપાટો વાદળાંઓને વિખેરી નાંખે તેમ જોસથી તેના સર્વ પ્રયત્નોને ઉલટા પાડી નાખે છે એટલે એના પૈસા મેળવવાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ કરે છે; પછી એ ભાઈશ્રી રડવા બેસે છે, મનમાં વધારે વધારે ખેદ પામે છે, જે પૈસા પેદા કરવા ધાર્યા હતા તે જાણે પોતાના જ હતા એમ માની લઇને તે ન મળતાં શોક કરે છે અને પારકા પૈસા ઉઠાવી લેવાના કે પચાવી પાડવાના પ્રયત્નો આદરે છે. પોતાની પાસે એક કૂટી બદામ પણ ન હોવાથી કાલે ઘી ક્યાંથી લાવશું? ક્યાંથી તેલ લાવશું? ક્યાંથી અનાજ લાવશું? ક્યાંથી સરપણુ (બજારણુ) લાવશું? એ સર્વ લાવવાના પૈસા ક્યાંથી મળશે? એવી કુટુંબચિંતાથી બાપડાને રાત્રીએ જરાએ ઉઘ પણ આવતી નથી. એવી ચિંતાને પરિણામે જેમ તેમ કરીને પૈસા મેળવવા માટે અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો કરે છે, પોતે ધર્મકાર્ય કરવાથી તદ્દન વિમુખ થઇ જાય છે, મનમાં માને છે કે ધર્મ કરવામાં કાંઈ સાર નથી કારણ કે (તેની નજરે) ધર્મ કરનાર દુઃખી દેખાય છે જ્યારે ધર્મ ન કરનાર સુખી દેખાય છે, પરિણામે લોકોમાં હલકાઇ પામે છે અને તરખલાથી પણ તેની ઓછી કિંમત થાય છે. તેમની સ્થિતિ જોઇ હોય તો તેઓ જીજ્ઞાસુ કામકાજ કરનારા, સંદેશો લઇ જનારા લાવનારા, તદ્દન દીન દેખાવવાળા, ભુખથી તદ્દન લેવાઇ ગયેલા હાડપિંજર જેવા, મેલથી ભરપૂર, દેખાવ માત્રથી જ અનેક દુઃખોથી પીડિત આકૃતિ બતાવનારા અને જાણે પ્રત્યક્ષ નારકીના જીવો હોય તેવા દેખાય છે. આવી રીતે દરિદ્રતા એશ્વર્યને હણીને પ્રાણીને બેટે છે ત્યારે તેને જીવતા છતાં મરવા જેવો કરી મૂકે છે.

૭. દુર્ભગતા.

“વત્સ પ્રકર્ષ! તારી પાસે એવી રીતે દરિદ્રતા સંબંધી હકીકત કહી સંભળાવી. હવે સાતમી પિશાચલી દેખાય છે તેનું નામ દુર્ભગતા છે તેના સંબંધી હકીકત કહી સંભળાવું છું તે પણ સાંભળી લે: સદરહુ નામમહારાજાએ પ્રાણીઓમાંના કોઇ કોઇ ઉપર નારાજ થઇને એ દુર્ભગતાને આ ભવચક્રનગરમાં મોકલી આપી છે. દુર્ભગતા એટલે કમનસીબપણું. એને પ્રેરણા કરનાર કેટલાંક બહારનાં કારણો પણ દેખાય છે: દાખલા તરીકે વિરૂપતા (ખરાબ રૂપપણું), ખરાબ સ્વભાવ, ખરાબ કર્મો અને ખરાબ વચનથી કમનસીબપણું થતું દેખાય છે, પણ તે

તેનાં મૂળ કારણો નથી, વસ્તુતઃ એ દુર્ભગતાનું કારણ તે દૌર્ભાગ નામ કર્મ જ છે એમ તારે સમજવું. તત્ત્વરહસ્ય ભરાબર સમજાયેલા વિદ્વાન પુરુષો એની શક્તિ વર્ણવતાં કહે છે કે એ દુર્ભગતા પ્રાણીને એકદમ અપ્રિય, વહાલો ન લાગે તેવો અને ઘણાજ દેષ કરવા યોગ્ય બનાવી મૂકે છે. એ દુર્ભગતાના પરિવારમાં દીનતા (ખરી-બાઈ), અભિભવ (અપમાન), બેશરમી, મનમાં અત્યંત દુઃખ, ઝેદ-છપ (ઉણાશ-ન્યૂનતા), હલકાઈ (લઘુતા), વેશમાં તુચ્છતા, સમજાવુમાં અદ્યતા, કરેલ કાર્યનાં ફળમાં અદ્યપાંશ અથવા રહિતપણું વિગેરે તુચ્છ ભાવો બેવામાં આવે છે એટલે જ્યાં જ્યાં એ દુર્ભગતા આ નગરમાં ફરે છે-જાય છે ત્યાં ત્યાં એ દીનતા વિગેરે એનો પરિવાર પણ સાથે જાય છે; મતલબ દુર્ભગતાની સાથે દીનતા વિગેરે આવે છે.

“હવે એ નામ નામના મહારાજાએ ભવચક્રમાં એક સુભગતા (ભાગ્યવાનપણું) નામની લોકોને આનંદ આપનારી

સુભગતા. પરિચારિકા પણ મોકલી આપી છે, એ પણ સારી

રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે અને જ્યારે નામ મહારાજા

પ્રસન્ન થયેલા હોય છે ત્યારે જ સુભગતાને હુકમ આપે છે. એ સુભગતા જ્યારે આવે છે ત્યારે પોતાની સાથે શરીર સુખાકારી, તંદુરસ્તી, મનનો સંતોષ, ગર્વ, ગૌરવ, હર્ષ, મુંદર આશાજનક ભવિષ્ય, તિરસ્કારનો અભાવ' વિગેરેને પરિવારમાં લેતી આવે છે. એ જ્યારે પ્રાણીના સંબંધમાં ભવચક્રમાં વિલાસ કરતી હોય છે ત્યારે તે પ્રાણીને આનંદરસથી ભરપૂર કરી દે છે, તેને સુખી બનાવે છે, તેનું વચન માનનીય કરે છે, સર્વ પ્રાણીઓ તેના તરફ પ્રેમ રાખે એવો તેને જન્મ-વલ્લભ બનાવે છે, અને એવી રીતે પ્રાણીનું તે સર્વ પ્રકારે નરીબ પ્રકટ કરે છે. દુર્ભગતા અને આ સુભગતાને સ્વાભાવિક રીતેજ શત્રુતા છે, ઉઘાડો વિરોધ છે અને તેથી જેમ હાથણી વૃક્ષલતા વિગેરેને મૂળથી ઉખેડી નાખે તેમ તે દુર્ભગતા પેલી સુભગતાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે. પછી જે બિચારા પ્રાણીઓના સંબંધમાં એ હિત કરનારી સુભગતાને ઉખેડી નાખવામાં આવે છે તે પ્રાણીઓ સાધારણ રીતે જ લોકોમાં તદ્દન અપ્રિય થઈ જાય છે અને વાત એટલે સુધી આવી પડે છે કે તેઓ પોતાના સ્વામીને પણ પસંદ આવતા નથી, શેઠને તેના ઉપર અપ્રીતિ થઈ જાય છે, પોતાની સ્ત્રી જ તેને હડધૂત કરે છે, છોકરાઓ તેના કહેવામાં રહેતા નથી, બાંધવો તેને

૧ ભવિષ્યમાં પરાભવ ન પામે તેવી રિયતિ એટલે ભવિષ્ય વિચારીને દર્શ-હિથી કામ કરવાપણું.

જેવાની ઇચ્છા રાખતા નથી-આવી રીતે જેને પોતાનાં માનવામાં આવે તેઓ તરફનો પ્રેમ પણ પ્રાણીને મળતો નથી તો પછી બીજા અન્ય પ્રાણીઓ તરફથી તેમને કેવો આદર મળે એ તો સમજાઈ જાય તેવી વાત છે; એટલે સુધી કે એના સગા ભાઈઓ એની સાથે બોલતા નથી અને આવી અવસ્થામાં પછી જે કોઈ કાર્ય તેઓ કરે તેમાં તેઓનું ખરાબ નસીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ રહે છે; શત્રુઓ તેના ઉપર વિજય મેળવી જાય છે, પોતાના ખાસ પ્રેમીઓ હોય તેના જ તેઓ દુશ્મન થઈ પડે છે, મિત્રો અને સગાંઓ આપ-સિમાં તેમને તણ જાય છે અને તેઓ આપણા પોતાની જાતને નીંદતા, મનુષ્યપણા ઉપર શ્રાપ વરસાવતા અને જીવનને બોળા રૂપ ગણતાં સર્વ વખત કલેશમાં પૂરો કરે છે. આવી રીતે પ્રાણીને દુર્ભગતા હાલ-હવાલ કરી નાખે છે. ભાઈ પ્રકર્ષ! આ સાતમી અને છેલ્લી પિશાચી દુર્ભગતા જે અગાઉ નામ માત્રથી તેને નિવેદન કરી હતી તે સંબંધી હકીકત તને ટુંકામાં કહી સંભળાવી.'

“આ પ્રમાણે ભાઈ પ્રકર્ષ! મેં તારી પાસે ૧ જરા, ૨ રુબા, ૩ મૃતિ, ૪ ખલતા, ૫ કુરૂપતા, ૬ દરિદ્રતા, અને ૭ દુર્ભગતા સંબંધી હકીકત અનુક્રમે કહી સંભળાવી, એ દરેકને પ્રેરણા કરનાર કોણ છે, તે દરેકની શક્તિ કેટલી છે, તેમના પરિવારમાં કોણ કોણ આવે છે, તેઓ કોને કોને કેવા કેવા પ્રકારની પીડા આપે છે તે પણ અનુક્રમે મેં તને બતાવ્યું, વળી તે દરેકના પ્રતિપક્ષી શત્રુઓ કોણ છે, તેના તેઓ કેવી રીતે ક્ષય કરે છે, તેની સાથે લડીને તેઓ લોકોને પીડા આપવાના પોતાના કાર્યમાં આ ભવચક્રનગરમાં કેવી રીતે જોડાય છે એ સર્વ હકીકત પણ તને મુદ્દાસર રીતે ટુંકામાં જણાવી.”

૧ આ સાત શાક્ષીઓમાં એવી યુક્તિથી કર્તાએ ગોઠવણ કરી છે કે મનુષ્યગતિની ખાસ કરીને સર્વ અગત્યની બાબતોનો સમાવેશ તેમાં થઈ જાય. એમાં દુર્ભગતા અને કુરૂપતા એવી રીતે ચોળાયેલ છે કે એમાં નામકર્મની સર્વ પ્રકૃતિનો તથા ગોત્રકર્મનો સમાવેશ થઈ જાય, જરા અને રુબામાં વેદનીય કર્મનો, મૃતિમાં આયુષ્યનો, દરિદ્રતામાં અંતરાય કર્મનો અને ખલતામાં સામાન્ય પાપોદયનો સમાવેશ કર્યો છે, તેના વિપક્ષોમાં સર્વ શુભ પ્રકૃતિનો સમાવેશ કર્યો છે. પુણ્ય અને પાપની લગભગ સર્વ મોટી મોટી પ્રકૃતિનો અત્ર સમાવેશ કર્યો છે. ભા. ૬.

૨ જિમરો સાત પિશાચીનું વર્ણન પૃ. ૬૬૪ થી શરૂ થયું હતું તે અત્ર પૂર્ણ થયું.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

રાક્ષસી દોર અને નિર્વૃત્તિ.

કર્મ સાત પિશાચીઓનો વિસ્તારથી હેવાડ સાંભળી રહ્યો, તેને પ્રેરનાર આંતર બળોની શક્તિ તેણે બાળી. તેના વિરોધી તત્ત્વોપર ગવેષણા તેના હૃદયમાં થતી જતી હતી. મામાએ વર્ણુન પૂરું કર્યું એટલે ભાણેજે તેપર વિસ્તારથી ચર્ચા ચલાવી અને વસ્તુસ્વભાવ બરાબર સ્ફુટ કરાવ્યો. એ આખી હકીકત કેવી રીતે બની અને મામાએ કેવા ખુલાસાઓ કર્યા તે લક્ષ્યમાં લેવા લાયક છે.

સાત પિશાચીઓ સંબંધી ચર્ચા.

તેમનો અસ્ખલિત વેગ.

પ્રતિકારની અશક્યતા.

પ્રકર્ષ—“મામા! એ રાક્ષસીઓ ભવચક્રનગરના લોકોને આટલી બધી પીડા આપે છે ત્યારે શું રાજા વિગેરે કોઈ આ નગરના લોકપાળો કે કોટવાળો નહિ હોય? અને હોય તો તેઓ શું કરે છે?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! રાજા વિગેરે કોઈ પણ એ પિશાચીઓને રોકવાને શક્તિવાળા નથી, કોઈમાં એને રોકવાની તાકાત નથી-તેવું કારણ પણ તને કહી બતાવું છું તે તું લક્ષ્ય રાખીને સાંભળી લે. આ રાજભુવનમાં-ભવચક્રમાં કેટલાક મહાબળવાન પ્રભુઓ-રાજાઓ છે તેઓના ઉપર પણ એ પિશાચીઓ બળથી પોતાનો પ્રભાવ બતાવી શકે છે. એ સાતે રાક્ષસીઓ એવી બળવાન છે કે સર્વ જગોએ પોતે વિચરે છે, જ્યાં આવે છે અને રમતમાત્રમાં અહીંથી તહીં ફરે હરે છે અને જેમ મદ ચઢેલા હાથીને પકડવો અશક્ય થઈ પડે છે અને મહા ભયંકર હાથીને પકડનાર મધ્ધ મળી શકતો નથી તેમ એ રાક્ષસીઓને અંકુશમાં લાવનાર ત્રણ જગતમાં કોઈ સમર્થ નથી. એથી પોતાને જે કાર્ય કરવાનું છે તેને માટે તેઓમાં અત્યંત શક્તિ હોવાથી

અને નિરંકુશપણે તેઓ સર્વત્ર ફરતી હોવાથી ત્રણે ભુવનમાં તેઓને રોકવાને કોણ શક્તિમાન થઇ શકે ? ”

પ્રકર્ય—“ ત્યારે મામા ! એ રાક્ષસીઓને દૂર કરવા માટે કોઇ પણ પ્રાણીએ ઉપાય ન જ કરવો ? ”

વિમર્શ—“ વત્સ ! નિશ્ચયથી જો બરાબર હકીકત જોઇએ તો તો પ્રયત્ન ન જ કરવો જોઇએ, કારણ કે એ રાક્ષસીઓનો દોર જો અવશ્ય થવાનો નિર્માણ થયેલો હોય છે તો તેને રોકવાને કોઇ પણ શક્તિમાન થતું નથી અને વિચારશીળ માણસે જે વાત બની શકે તેવી ન હોય તેવી બાબતમાં શામાટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ ? એ રાક્ષસીઓ જ્યારે કર્મપરિણામ (કર્મ), કાળપરિણતિ (સમય), સ્વભાવ, લોકસ્થિતિ અને ભવિત્યતા વિગેરે સર્વ સંપૂર્ણ કારણભૂત સામગ્રીના બળ સાથે પ્રવર્તતી હોય છે અને તે જરૂર પ્રવર્તે એવાં સર્વ નિમિત્તો એકઠાં થઇ ગયાં હોય છે ત્યારે એ રાક્ષસીઓને અથવા તો એવાં જ બીજાં કાર્યોને રોકવા માટે કોઇ માણસ પ્રયાસ કરે તો તેને પ્રયાસ સિવાય બીજું કંઇ ક્ષણ મળતું નથી, તેનો સ્વાર્થ સરતો નથી અને કામ કંઇ થતું નથી.”

પ્રકર્ય—“ મામા ! વળી એ વાતમાં તો એક મોટો સવાલ ઊભો થયો. તમે જ્યારે એ સાતે રાક્ષસીઓનાં કારણો અને પ્રેરકની વિશિષ્ટતા. પ્રવર્તકો બતાવ્યાં ત્યારે તો પાપોદય, અસાત, નામ-રાજ વિગેરેને પ્રેરક તરીકે બતાવ્યાં હતાં તેમજ તેનાં બાહ્ય કારણો પણ જૂદાં જૂદાં બતાવ્યાં હતાં અને આપે હમણાં છેલ્લા ઉત્તરમાં તો કારણ સામગ્રી તરીકે પ્રવર્તનાર કર્મપરિણામ વિગેરે બીજાઓનાં જ નામો આપ્યાં, ત્યારે વાતમાં વળી આમ ફેરફાર કેમ થયો ? હું તે વાત બરાબર સમજ્યો નહિ.”

વિમર્શ—“ ભાઈ પ્રકર્ય ! એમાં હકીકતમાં જરાએ ફેરફાર નથી. તને એ રાક્ષસીઓનાં પ્રેરક તરીકે બાહ્ય અને આંતર કારણો અગાઉ મેં જણાવ્યાં હતાં તે ખાસ તે પ્રત્યેકનાં વિશેષ કારણો હતાં અને તેથી તેઓની મુખ્યતા કરીને તેમની હકીકત તને કહી હતી, બાકી પરમાર્થથી વિચાર કરતાં તને સમજાશે કે અગાઉ પણ તને જણાવ્યું હતું તેમ કર્મપરિણામ, કાળપરિણતિ, સ્વભાવ, લોકસ્થિતિ અને ભવિત્યતા રૂપ પાંચે કારણોના સમૂહના વ્યાપાર વગર આ દુનિયામાં એક આંખનો પલકારો મારવા જેટલું નાનામાં નાનું કામ પણ બની શકતું નથી.”

પ્રકર્ય—“ત્યારે મામા ! એમ ધારે કે એ રાક્ષસીઓ કોઈ પ્રાણી ઉપર આવી પડેલી હોય અથવા નજીકના સંબંધી નિવાસીના ઉ. ઉપર આવી પડેલી હોય અથવા તો આવી પડવાની પાયા કરેલો કે ? તૈયારીમાં હોય તો તે વખતે એનાથી અથવા માટે કાંઈ પણ ઉપાય કોઈ પ્રાણીએ કરવો જ નહિ ? ત્યારે શું જરા કે રૂબ કે મૃતિ વિગેરે નજીક આવતાં જાણાય તે વખતે વૈધને બોલાવવો નહિ, ઓસડ ખાવાં નહિ, કાંઈ મંત્ર જંત્ર કરવાં નહિ, રસાયણ ખાવું નહિ અથવા સામ દામ દંડ ભેદરૂપ ચાર પ્રકારની નીતિનો આશ્રય કરીને દુર્ભંગતા દરિદ્રતા આદિને અટકાવવાં નહિ ? શું એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે હાથ જોડીને કે પગ લાંબા કરીને એમી જ રહેવું ? અમુક વસ્તુ કે કાર્ય તજવા યોગ્ય છે કે કરવા યોગ્ય છે એમ જાણી શકાય તો પણ પ્રાણી તદ્દન કાંઈ ન જ કરી શકે એવો વીર્યહીન નપુંસક જેવો છે ? શું તે આપલો છે ? નકામો છે ? પોતાને યોગ્ય લાગે તે તજવામાં કે ગ્રહણ કરવામાં તે તદ્દન શક્તિ વગરનો જ છે ? એમ જો હોય તો તો ઉઘાડી રીતે તે ગેરવાજબી અને નહિ બનતું હોય તેવું લાગે છે, કારણ કે પોતાને હિત થાય તેવી બાબત ગ્રહણ કરવામાં અને પોતાને અહિત થાય તેવી બાબતો દૂર કરવામાં માણસોને આપણે પ્રવર્તતાં તો વારંવાર જોઈએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ એવી રીતે પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી તેઓ પોતાનું હિત થાય તેવી બાબત પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાને નુકસાન થાય તેવી બાબતો દૂર પાળુ કરી શકે છે; ઉપાય કરવાથી ધારેલ પરિણામ નીપજવતાં પ્રાણીઓ પણ દેખાય છે.”

વ્યવહાર નિશ્ચય,

અવશ્ય ભાવીભાવ.

પરિપાટી વ્યવસ્થા.

વિમર્શ—“ ભાઈ ! જરા કંડો પડ ! બહુ ઉતાવળો ન થઈ જા ! મારા વચનમાં રહેલ કોંઈ અર્થપર તું બરાબર વિચાર કર ! મેં તને શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે નિશ્ચયથી જોઈએ તો પ્રયત્ન-પુરૂષાર્થ ન જ કરવો જોઈએ, એ વાત તો નિશ્ચયથી થઈ; બાકી વ્યવહારથી જોઈએ તો તો એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની બાબતમાં કોણ અટકાવત કરે છે ? પ્રાણીએ પોતાનાં અપરાધ (પાપ) રૂપ મળને સારાં અનુષ્ઠાન (વર્તન-ક્રિયા) રૂપ નિર્મળ પાણીવડે વારંવાર ધોવાં એ તદ્દન યોગ્ય છે અને તે માટે તે કાંઈ કાંઈ પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરે છે. એમ

હોવાનું કારણ એ છે કે જ્યારે પ્રાણી એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે ત્યારે ભવિષ્યમાં અમુક કાર્યનું પરિણામ કેવું આવવાનું છે તે તે જાણતો હોતો. નથી અને તેથી વ્યવહારથી તજવા યોગ્ય સર્વ બાબ-
તોના ભાગનાં સાધનો તે યોજે છે અને આદરવા યોગ્ય સર્વ બાબ-
તોને આદરવાનાં સર્વ સાધનો યોજે છે. કારણ કે તે વખતે તે પોતાના
મનમાં વિચાર કરે છે કે જો પોતે તે વખતે કાંઈ પ્રવૃત્તિ નહિ કરે-
પ્રયાસ નહિ લે તો પણ પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારના સંબંધમાં એ કાર્ય-
પરિણામ તો પ્રવર્ત્યા વગર રહેશે નહિ અને ઉલટા કર્મપરિણામ
વિગેરે કારણસામગ્રીને પ્રાપ્ત કરીને એ તો વૈતાળની જેમ વધારે
જેરથી જરૂર પ્રવર્તશે જ. વળી તે વિચાર કરે છે કે માણસ કાંઈ ત-
દન જ ન કરી શકે તેવો નથી અને બરાબર વિચારીએ તો તો તેજ
બરો મુખ્ય છે, કારણ કે કર્મપરિણામ વિગેરે જે પ્રવર્તે છે તેનું
ઉપકરણ (સાધન) તો તે પોતે જ છે. એવે વખતે તદન હાથ
જોડીને બેસી રહેવું એમાં પણ કાંઈ માલ નથી, કારણ કે વ્યવહારથી
માણસ પોતાનાં હિત અને અહિતને પ્રવર્તાવી તથા અટકાવી શકે છે
અથવા તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે એમ ધારવામાં આરે છે અને
નિશ્ચયથી જોતાં તો સર્વ કારણોનો સમૂહ એકઠો મળે તો અમુક
કાર્ય પરિણામ રૂપે બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો પહેલાં
પ્રાણીએ બરાબર વિચાર કર્યો હોય છતાં તેનું ધારવા કરતાં તદન
ઉલટું જ પરિણામ આવ્યું હોય તો પછી વચ્ચેનાં પ્રયોજનો (સાધનો)-
ના સંબંધમાં જરા પણ હર્ષ કે શોક કરવો નહિ, તેનું પરિણામ
આવતાં તેણે નિશ્ચયમતનો અભિપ્રાય અવલંબવો અને એ બાબત
એવીજ રીતે થવાની હતી, એનું એવુંજ પરિણામ આવવાનું હતું,
એવો વિચાર કરી મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરવો. છતાં તેણે કદિ એવો
તો વિચાર ન જ કરવો કે 'જો મેં આ પ્રમાણે કર્યું હોત તો આવું
પરિણામ ન જ આવત,' કારણ કે જે હકીકત અવશ્ય બનવાની હોય
છે, જે પરિણામ ચોક્કસ નીપજવાનું હોય છે તેને તેથી ઉલટું બના-
વવાની અથવા બીજું પરિણામ લાવવાની વાત કેવી રીતે બની શકે?
આ સંસારમાં બનવાની અને બનતી અંતરંગ અને બાહ્ય કાર્યની પ-
ર્યાયમાળા નિશ્ચયદૃષ્ટિથી તપાસીએ તો અમુક નિર્ણય કરેલા કારણની
સામગ્રીને મેળવીને સર્વ કાળને માટે નિમિત્ત થઈ ચૂકેલી છે અને
અનંતા કૈવલ્ય જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞ જીવોને તે બરાબર જ્ઞાનગોચર પણ
છે અને તેજ પ્રમાણે કાર્યપરિણામો અવશ્ય બન્યાં જ કરે છે. એ
કાર્યપર્યાયમાળાને જે અનુક્રમથી ગોઠવાયેલી જોઈ હોય છે અને જે

કારણોને અવલંબીને તે પ્રગટ થવાની હોય છે તે જ સંકલના પ્રમાણે અને તે જ કારણોને અવલંબીને તે પ્રગટ થાય છે, એમાં જરા પણ ફેરફાર કે આધુપાધુ થતું નથી. આટલા માટે ભૂતકાળમાં જે કાંઈ વાત બની ગઈ હોય તે સંબંધી ચિંતા કરવી એ મોહરાજના વિલાસમાત્રજ છે. વ્યવહારથી પણ પોતાનું હિત સાધવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા અને પોતાને યતાં કે યનારાં અહિતને દૂર કરવાને ઉદ્યુક્ત થયેલા વિચારશીળ પુરુષે ઔષધ મંત્ર તંત્ર રસાયન દંડનીતિ (સામ દામ દંડ ભેદ) વિગેરે સાધનો જેઓ અવશ્ય હિતકારી પરિણામ આપી શકશે એવી ખાતરી વિનાના અથવા જેનાથી સંપૂર્ણ શુભ પરિણામ આવી ન શકે તેવાં તે ઉપર બહુ આદર ન કરવો જોઈએ, પણ તેને બદલે એવું સાધન શોધવું જોઈએ કે જે અપત્રાદ વગરનું એક જ હોય એટલે તેના જેવું સંપૂર્ણ લાભદાયી ફળ આપનાર બીજું કોઈ પણ સાધન ન હોય અને જે હમેશાને માટે હિતને સાધે તેવું અને કદિ નિષ્ફળ ન થાય તેવું હોય.^૧ મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે સુંદર અનુષ્ઠાનરૂપ ઉપાય કરીને પ્રાણીએ એવા સ્થાનકે જવું કે જ્યાં એ જરા રૂબ વિગેરે સર્વ રાક્ષસીઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ જ થઈ શકે નહિ.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! એવું સ્થાન કયું છે કે જ્યાં એ જરા રૂબ વિગેરે સાતે રાક્ષસીઓનો દોર જરા પણ ચાલતો ન હોય ?”

નિર્વૃત્તિ નગરી.

વિમર્શ—“હા ભાઈ ! એવું સ્થાન છે. એ નિર્વૃત્તિ નગરીના નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે; એ નગરી અનંત આનંદથી ભરપૂર છે અને એક વખતે પ્રાપ્ત થયા પછી વિનાશ વગરની છે એટલે એ સ્થાને ગયા પછી પાછું રાક્ષસીઓના દોરવાળા સ્થાનમાં આવવાનું થતું જ નથી. એ નગરી સર્વ ઉપદ્રવોથી તદ્દન રહિત હોવાને લીધે તેમાં રહેનારા પ્રાણીઓ ઉપર એ જરા રૂબ વિગેરે રાક્ષસીઓ પોતાનો જરા પણ દોર ચલાવી શકતી નથી. એ નગરીમાં જે પ્રાણી જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે પોતાની શક્તિ (વીર્ય)ના વિકાસ અને વધારા

૧ આ પરિપાટીભવસ્થાનો વિષય ધણોજ શાસ્ત્રીય છે. એનાપર બહુ લખી શકાય તેમ છે, પણ અત્ર એવો લેખ લખવો તે અસ્થાને લાગે છે. યના મોઢા નિયમો આ બાબતમાં કામ કરે છે. મતલબ એ છે કે વ્ય ઉપાયો કરવા, પણ તેમાં રાચી જવું નહિ અને પરિણામ ન ઇચ્છવા જેવું તો સમજી લેવું કે એવું જ પરિણામ આવવાનું હશે. નિરંતર ચારિત્ર ઊંચા રતું રાખવું એટલે ભવિષ્યમાં દુઃખપ્રસંગો ન આવે અથવા ઓછા આવે.

માટે સુંદર તત્ત્વનો બોધ (સમ્યક્ જ્ઞાન) કરવો જોઈએ, શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ (સમ્યગ્ દર્શન), અને વિશુદ્ધ ક્રિયાઓનું આરાધન (સમ્યગ્ ચારિત્ર) કરવું જોઈએ. આવી રીતે તત્ત્વબોધ શ્રદ્ધા અને સદ્ગુણાનથી જે પ્રાણીઓનું વીર્ય વૃદ્ધિ પામે છે તેઓ તે નગરીએ પહોંચ્યા ન હોય, તેના^૧ માર્ગમાં જ રસ્તે ચઢેલા હોય તો પણ તેઓને પેલી રાક્ષસીઓ સંબંધી જે પીડા થતી હોય છે તે ઘણી ઓછી થઈ જાય છે અને ઘણું સુખ મળે છે. બાકી આ ચાર નગરોથી સંકુચિત ભવચક્ર નગર છે તે તો એ સાતે રાક્ષસીઓ અને બીજા મહા ભયંકર આકરા ઉપદ્રવોથી ભરપૂર છે, મહા ત્રાસનું કારણ છે અને તેમાં એટલા બધા તુચ્છ ઉપદ્રવ કરનારા પ્રસંગો અને હેતુઓ છે કે તેની સંખ્યા પણ કોણ ગણી શકે? કારણ કે આ સ્થાન જ એવા પ્રકારનું છે.”

પ્રકર્ય—“મામા! ત્યારે તમારા કહેવાની મતલબ તો મને એવી જણાય છે કે આ (ભવચક્ર) નગર તો અત્યંત દુઃખથી જ ભરેલું છે.”

વિમર્શ—“વત્સ! પ્રકર્ય! તેં બરાબર કહ્યું! મારા કહેવાનો ભાવ્ય તું બરાબર સમજી ગયો છે એમાં હવે શક જેવું નથી. આ આખા ભવચક્ર નગરનો જે સાર^૨ છે તે તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગયો.”

ભવચક્રવાસીઓને નિર્વેદ કેમ નહિ.

ઠગારા ચારેએ કરેલા વિપર્યાસો.

મહાભોહાદિનું જોર=નિર્વેદ અભાવ.

પ્રકર્ય—“ત્યારે મામા! આ નગરમાં રહેનારા પ્રાણીઓને સંસાર ઉપર કોઈ વખત ખેદ કે કંટાળો આવતો હશે કે નહિ તે મને આપ નિવેદન કરો.”

વિમર્શ—“ભાઈ! આ ભવચક્રમાં રહેનારા પ્રાણીઓને સંસાર ઉપર નિર્વેદ (ખેદ-કંટાળો) આવતો નથી તેનું કારણ તું સાંભળ:

૧ સુસુપ્તપાનકમારોહ અહીં વિચારવા યોગ્ય છે. સુષુપ્તમાં વધારો થતો જાય, મોક્ષ સન્ન્યુત્ત આપણે જાણ્યો, તેમ દુઃખો ઓછાં થતાં જાય એમ રહસ્ય છે.

૨ જૈન શાસ્ત્રનો સાર આ જ છે- સંસારમાં માનેલ સુખ ખૌદ્ધમલિક છે, પરભાવનું છે, આત્મસ્વભાવ સ્થાયી છે, તેને પ્રગટ કરી દુઃખનો નાશ કરવો એ કર્તવ્ય છે, પરમ સ્વાર્થ છે અને તેમાંજ સુંદર અસુહાનોની પરિસ્થિતિઓ છે.

એઓ અહીં નિરંતર રહે છે, દુઃખ ખમે છે, છતાં તેઓને જરાપણ કંટાળો આવતો નથી, કારણ કે મેં અગાઉ તારી પાસે જે મહામોહ વિગેરે રાજઓનું વર્ણન કર્યું હતું તેઓ અંતરંગ પ્રદેશમાં રહીને પોતાની મહાન શક્તિથી આખા ભવચક્રના લોકોને પોતાને વશ કરે છે તેઓ પોતાનો દોર માનવાવાસ વિબુધાલય પશુસંસ્થાન અને પાપી-પંજર ઉપર ચલાવે છે. વળી તેઓમાં આ આખા જગતને પોતાને વશ કરવાનું અદ્ભુત કૌશલ્ય છે અને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ તેઓ પ્રાણીઓને મુંઝવવામાં જ કરે છે. પ્રાણીઓ તેઓને વશ પડીને પછી કાંઈ સમજતા પણ નથી અને સંસારથી કંટાળતા પણ નથી, અને એ રાજઓ મોટા હુંડારા છે, ભારે ઠગારા છે, ખરેખરા પ્રાણીના શત્રુઓ છે અને પ્રાણીને મોટું દુઃખ આપનારા છે. છતાં વળી વધારે તાબુ-ખીની વાત તો એ છે કે ભવચક્રમાં રહેનારા પ્રાણીઓ તે રાજને પોતાના ખરેખરા મિત્ર સમજે છે, પોતાના હિતેચ્છુ તરીકે ગણે છે, પોતાના પર પ્રેમ રાખનાર તરીકે તેમને લેખવે છે અને પોતાના ખરા સુખના કારણભૂત તેમને માને છે. એ પ્રમાણે મોહથી વિપર્યાય પામેલા ચિત્તને લઈને તેઓ માની બેઠેલા છે. ભાઈ! આ ભવચક્રનગર અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી જ ભરપૂર છે, છતાં વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે એમાં રહેનારા ઘણાખરા પ્રાણીઓ તેને સુખસમૃદ્ધ તરીકે માને છે, દુઃખમાંથી કેવી રીતે છૂટવું તેની ચિંતા કદિ કરતા નથી, અહીં જ પડી રહેવામાં મોજ માને છે અને મહામોહ વિગેરેને પોતાના બંધુઓ જેવા ગણી તેમના સંબંધથી આનંદ માને છે. વળી કોઈ સમજી પ્રાણી તેઓને મળી આવે અને તે તેમને આ ભવચક્રની ઉપાધિથી મુક્ત થવાની સલાહ સમજણુ કે ઉપદેશ આપે તેને તેઓ પોતાનું સુખ લઈ લેનારો ઠગ માને છે અને તેનો ઉપકાર માનવાને બદલે ઉલટા તેના ઉપર રોષ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ અહીં રહીને તેઓ એવાંજ કામો અને ટ્રિયાઓ કરે છે અને સર્વથા પ્રયત્ન પણ એવી જ દિશામાં કરે છે કે તેના પરિણામે પાપકર્મ ઉપાર્જન કરીને આ ભવચક્રનગરમાં તેઓનો પોતાનો વાસ વધારે સ્થિર અને દીર્ઘ કાળ માટે થાય. આવી રીતે મહામોહ વિગેરે ભંડકર શત્રુઓ તેમને વળગી પડેલા છે અને તેમને અહીં પટકી પાડવામાં તેઓ પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે એ સર્વ

૧ પ્રસ્તાવ પહેલામાં ધર્મબોધકરને પ્રાણી હુંડારો જ બાણ છે. તે હકીકત અહીં વિચારવા જેવી છે. જુઓ પૃ. ૩૩.

હકીકત એ બાપડા જાણતા નથી, સમજતા નથી અને સમજવા યત્ન પણ કરતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ શબ્દવિગેરે ઇંદ્રિયના ભોગો તદ્દન તુચ્છ છે, દુઃખથી ભરપૂર છે, એમ છતાં પણ એ સર્વને તે અમૃત જેવા ગણે છે, અને તેમાં સુખ માને છે. જ્યાં સુધી એ મહામોહ વિગેરે રાજાઓનું આ પ્રાણીઓ ઉપર આવી રીતે ભેર ચાલે છે ત્યાં સુધી પ્રાણીઓને સંસાર ઉપર જરા પણ નિર્વેદ આવતો નથી.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! આ ભવચક્રના લોકો આ પ્રમાણે ગાંડા ઘેલા હનુમત્ જેવા દુરાત્મા હોય તો પછી આપણે તેમની ગમે તેટલી ચિંતા કરીએ કે તેઓના હિતનો વિચાર કરીએ તે પણ શા કામનો છે ? ખરેખર, એ લોકોની સ્થિતિ ઘણી વિચારણીય છે.”

પ્રકરણ ૩૦ મું.

છ નગરની ભેટ.

વેક પર્વત ઉપર ઊભા રહીને મામા ભાણેજ આખા ભવચક્રની અવલોકના કરી રહ્યા છે, પ્રકર્ષ અનેક સવાલો કરે છે, વિમર્શ ખુલાસાઓ આપે છે અને સર્વ હકીકત ટુંકામાં મુદ્દાસર રીતે સ્ફુટ થતી જાય છે. સાત રાક્ષસીઓની હકીકત સ્પષ્ટ થયા પછી શાશ્વીય નજરે પરિપાટીવ્યવસ્થા બતાવી. રાક્ષસીઓનો દોર ક્યારે અને ક્યાં ત્રુટે તે જણાવાઇ ગયું એટલે ખીજી દિશાએ અવલોકના ચાલી. ભાણેજ ઘણો જિજ્ઞાસુ હોઇ અને તેટલું સમજી લેવા યત્ન કરતો હતો અને મામા પણ અત્યારે બરાબર ખીલ્યા હતા.

મિથ્યાદર્શનની શક્તિ.

લોકોપર તેની અસર.

પ્રકર્ષ—“મામા ! મહામોહ વિગેરે રાજાઓનું ભવચક્ર ઉપર કેટલું ભેર છે તે આપે બરાબર જણાવ્યું તે મારા લક્ષ્યમાં આવી ગયું. પણ મામા ! તમે પહેલાં એ મોહરાજાના મંત્રીનું વર્ણન કર્યું

હતું, તેનું નામ 'મિથ્યાદર્શન' આપ્યું હતું, તેને આપે 'કુદૃષ્ટિના પતિ' તરીકે વર્ણવેલા હતા અને જણાવ્યું હતું કે તે મહા ભયંકર છે; તે મિથ્યાદર્શન પોતાની શક્તિવડે આ ભવચક્રમાં શું કરે છે, કેવી અસર નીપજાવે છે અને કેવા સંયોગોમાં કામ કરે છે તે હજી આપે મને જણાવ્યું નથી. લોકો એ મિથ્યાદર્શનને વશ પડે છે ત્યારે તેમનું વર્તન કેવા પ્રકારનું થાય છે તે બરાબર જાણવાની હું હોંસ રાખું છું અને તેના સંબંધી ખુલાસાવાર હકીકત તમારી પાસેથી સાંભળવા ઇચ્છું છું.”

વિમર્શ—“વત્સ પ્રકર્ષ! તે સવાલ એવો પૂછ્યો છે કે તેના જવાબમાં તને ઘણી વિસ્તારથી હકીકત સમજાવવી પડે. જો, આ આખું ભવચક્રનગર ઘણું ભાગે એ મિથ્યાદર્શનને વશ રહે છે એમાં સંશય જેવું નથી. જેમ કે મેં એ ભવચક્રનગરમાં માનવાવાસ, વિશુદ્ધાલય, પશુસંસ્થાન અને પાપીપંજર રૂપ ચાર પેટાનગરો વર્ણવ્યાં હતાં એ ચારે નગરના લોકો પ્રાથમે એ મિથ્યાદર્શનને વશ રહે છે. હવે એમાં એ મિથ્યાદર્શનની આજ્ઞામાં ખાસ કરીને રહેનારા જે પ્રાણીઓ છે તેનાં મોટાં મોટાં સ્થાનકો તને બતાવી દઉં” (આટલું બોલીને વિમર્શભામા પોતાનો જમણો હાથ ઊંચો કરીને આંગળીવડે મિથ્યાદર્શનના તાબાનાં નગરો બતાવે છે અને પછી પાછા ખુલાસો કરતા આગળ બોલે છે) “ભાઈ! એ માનવાવાસ નામના પેટાનગરમાં જે છ અંતર શહેરો દેખાય છે તે મિથ્યાદર્શનની અસર તમે રહેલા લોકોનાં સ્થાનો છે એમ તારે સમજવું. એ છ અંતર શહેરોના લોકોનાં ચિત્તને પેલા મિથ્યાદર્શન મંત્રીશ્વરે પોતાને વશ કરેલાં છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા! એ છ એ અંતર શહેરોનાં નામ શું શું છે? અને તેની અંદર રહેનારા લોકો ક્યા નામથી જાણીતા થયેલા છે? તે આપ મને બરાબર જણાવો.”

છ અંતર શહેરો અને લોકો.

વિમર્શ—“વત્સ! બરાબર લક્ષ્ય રાખીને સાંભળ.”

“એ છ નગરમાં પ્રથમ નગરને નૈયાયિક નગર કહે છે અને તેની અંદર જે લોકો વસે છે તેને ‘નૈયાયિક’ કહેવામાં આવે છે.

૧ મિથ્યાદર્શન મંત્રીના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૪૪-૮૫૨.

૨ કુદૃષ્ટિના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૫૩-૮૫૬.

૩ છ દર્શનની ચર્ચા ખુલાસા સાથે આજ પ્રકરણમાં આગળ કરી છે.

“ એ છ નગરમાં બીજું નગર છે તેને વૈશેષિક નગરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને તેમાં જે લોકોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેને ‘વૈશેષિક’ કહેવામાં આવે છે.

“ છ નગરમાં ત્રીજું નગર છે તેને સાંખ્ય નગર કહેવામાં આવે છે અને તેમાં જે લોકો રહે છે તેને ‘સાંખ્ય’ના નામથી બતાવવામાં આવે છે.

“ છ નગરમાં ચોથા નગરને ઔદ્ધ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે અને તે નગરમાં જે લોકો વસે છે તે ‘ઔદ્ધ’ના નામથી પ્રખ્યાત થયેલા છે.

“ છ નગરમાં પાંચમું નગર મીમાંસકના નામથી જાણીતું થયેલ છે અને તેમાં જે લોકો વસે છે તે ‘મીમાંસક’ તરીકે જાણીતા થયેલા છે.

“ છ નગરમાં છેલ્લું નગર લોકાયત અથવા ચાર્વાકિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે નગરમાં રહેનારા લોકો ‘નાસ્તીક’ અથવા ‘આર્હસ્પત્ય’ના નામથી જાણાયલા છે (બૃહસ્પતિ નામના આચાર્યે જે તત્ત્વજ્ઞાન શીખવ્યું તે નીચામાં નીચી હદનો જડવાદ હતો તેથી જડવાદીઓને અથવા નાસ્તીકોને આર્હસ્પત્ય નામથી ઓળખવામાં આવે છે.)

એ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, ઔદ્ધ, મીમાંસક અને લોકાયત નગરમાં જે લોકો રહે છે તેના ઉપર મિથ્યાદર્શન પોતાનું શાસન બરાબર ચલાવે છે. એ મિથ્યાદર્શન પોતાની સ્ત્રી કુદૃષ્ટિ સાથે જે જે વિલાસો કરે છે એમ મેં તને અગાઉ બતાવ્યું હતું તે તે સર્વ એ છ આંતર શહેરના લોકોમાં જોવામાં આવે છે.”

છઠ્ઠા નગર સંબંધી ચર્ચા.

પ્રકર્ષ—“ ત્યારે મામા ! લોકવાર્તામાં આ મંડપમાં જે ‘ છ દર્શનો’ કહેવાય છે તેનું વર્ણન તમે કર્યું ?”

વિમર્શ—“ ઉપર તને છ નગરનાં નામો કહેવામાં આવ્યાં તે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, ઔદ્ધ, મીમાંસક અને લોકાયત કહ્યાં, તેમાં એક મીમાંસક નગરને બાદ કરીને બાકીનાં પાંચ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, ઔદ્ધ અને લોકાયત રહ્યાં તે પાંચે દર્શનો છે. છઠ્ઠું જે મીમાંસકપુર કહેવામાં આવ્યું છે તે થોડા નજીકના વખતમાં થયેલું નવું નગર છે અને તેથી લોકો તેને દર્શનની સંખ્યામાં ગણતા નથી. હકીકત એમ છે કે જૈમિનિ નામના એક આચાર્યે જ્યારે જોયું કે વેદ-

ધર્મનો નાશ થતો જાય છે અને લોકો અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે વેદોનું રક્ષણ કરવા માટે અને પ્રવર્તતાં દૂષણોને દૂર કરવા માટે તેણે વેદ ઉપર મીમાંસા રચી. એ મીમાંસાને જૂદા દર્શન તરીકે ગણવાની જરૂર રહેતી નથી. એ કારણને લઈને મીમાંસકપુર સિવાય બાકી પાંચ નગરો રહ્યાં તેને લોકો દર્શનની સંખ્યામાં ગણે છે એ બાબતમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી.”^૧

પ્રકર્ષ—“જો આપ કહો છો તે પ્રમાણે હકીકત છે તો પછી લોકો જેને છઠું દર્શન કહે છે તે ક્યાં આવેલું છે તે આપ મને બતાવો.”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! આપણે આ વિવેક પર્વત ઉપર જોયા છીએ તેના ઉપર પેલું જે તદ્દન નિર્મળ મહાવિસ્તાર.

લોકોત્તર વાળું શિખર દેખાય છે અને જેનું નામ અપ્રમત્તત્ત્વ
જૈનદર્શન. કહેવામાં આવે છે તેના ઉપર એ છઠું જૈનદર્શન

આવી રહેલ છે. એ નગર પણ મોટું વિસ્તારવાળું છે અને એની રચના વિગેરે સર્વ લોકોત્તર (અસાધારણ) છે તે જોઈને બરાબર અવલોકના કરીશ તો તારા ધ્યાનમાં આવી જશે. ખીજાં બધાં દર્શનથી એ દર્શનમાં ખાસ વધારે અસાધારણ ગુણો છે તેનું હું તને આગળ વિસ્તારથી વર્ણન કરી બતાવીશ,^૨ છતાં લોકરૂઢિથી એને પણ સર્વની સાથે એક (છઠ્ઠા) દર્શન તરીકે જ ઓળખવામાં આવે છે. વળી એમાં ખાસ હકીકત લક્ષ્યપર લેવા જેવી એ છે કે એ જૈનપુરમાં જે લોકો વસે છે તેમના ઉપર પેલું મિથ્યાદર્શન નામન મંત્રીનું જરા પણ જોર ચાલતું નથી અને તે લોકો એના કબજામાં જરા પણ રહેતા નથી.”

૧ દર્શનની ગણનામાં ધણો મતભેદ છે. વેદના અનુયાયીઓ નૈયાયિક, વૈશેષિક, સૈશ્વર સાંખ્ય, નિરીશ્વર સાંખ્ય, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા એમ છ દર્શન માને છે. તેઓ વેદને અનુસરતાર ન હોય તેને નાસ્તીક માં ગણી તેમની દર્શનમાં ગણના કરતા નથી. છ ની સંખ્યા રાખવા છતાં જૈન જ્ઞાનુયાયીઓ સૈશ્વર અને નિરીશ્વર સાંખ્યને એક સાંખ્યમાં જ સમાવેશ કરે છે મીમાંસાને અર્વાચીન ગણી બન્નેને ઉડાવી દે છે અને એ ત્રણ ને સ્થાનકે બોદ્ધ, જૈન અને લોકાયતને સમાવેશ કરી છ દર્શનમાં આર્યાવર્તના સર્વ દર્શનનો સમાવેશ કરે છે.

૨ મામા ભાણેજ વિવેકપર્વત ઉપરથી અવલોકના કરે છે તે યાદ આપવાની જરૂર નથી. પ્રમાદરૂઢિતપણે આજસને ત્યાગ કરી આત્માની સ્વભાવમાં રમાયતા કરાવવી એ જૈન ધર્મનો ઉદ્દેશ છે. વિવેકી પ્રાણીઓ સાચા ખોટાની પરીક્ષા કરી અપ્રમાદી પણ આત્મધર્મ સાથે છે તેથી વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તત્ત્વ શિખરની અત્ર ત્યાજ્યા કરી છે.

૩ એને માટે જુઓ હવે પછીનું આ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ૩૨ મું.

પ્રકર્ષ—“મામા! જે લોકો જમીન ઉપર રહ્યા છે તેના ઉપર પેલા મિથ્યાદર્શન મંત્રીનો દોર ચાલે છે અને જે આ અપ્રમત્તત્વ શિખરપર રહેલા છે તેના ઉપર તે કોઈ પણ પ્રકારની આધા પીડા કરી શકતો નથી તેનું કારણ શું?”

પંચ નગરવાસીઓનું સાધ્ય,
સાધ્યપ્રાપ્તિ સારૂ કલ્પના,
તેમાં થતી બેવડી ભૂલો,
અન્ય નગરોની અસ્તિતા.

વિમર્શ—“જે ભાઈ પ્રકર્ષ! એનું બહુ મજાનું કારણ છે. લોકમાં એક નિર્વૃત્તિ નામની ઘણી મનોહર નગરી છે અને તેમાં એક વાત તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવી છે: તે વાત એ છે કે એ નગરી ઉપર મહામોહ વિગેરે રાજાઓનું જરા પણ ભેર ચાલતું નથી; તેઓનો એ નગરી ઉપર કાંઈ દોર રહેતો નથી અને એ નગરીમાં તેઓથી પ્રવેશ પણ થઈ શકતો નથી. એ નગરીમાં કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખનો ખીલકુલ અભાવ છે, તેમાં સંપૂર્ણ આનંદ અનંત કાળપર્યંત રહેલો છે અને તે નગરીમાં વ્યાધિ ચોર શત્રુ કે પરમાધામી તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થઈ શકતો નથી. એ નગરી એવી મનોહર અને ઉપદ્રવ રહિત છે એ હકીકત એ સર્વ નગરવાસીઓના સાંભળવામાં આવેલી છે અને એક લોકાયતો(નાસ્તિકો)ને મૂકીને આકીના સર્વ નગરવાસીઓ એ નગરીએ પહોંચવાની પોતાનાં મનમાં હોંસ રાખ્યા કરે છે; પરંતુ એમાં વાધો એ આવે છે કે એ નગરીએ પહોંચવાના અંતરંગ રસ્તાઓ તેઓ પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે ગોઠવી લે છે અને તેથી તે રસ્તાઓમાં પરસ્પર ઘણો વિરોધ રહે છે. પરિણામ એ થાય છે કે જમીનપર જે લોકો રહે છે તેમણે નિર્વૃત્તિ નગરીએ જવાના જે માર્ગોની યોજના કરી છે તે યુક્તિથી ઘટતા નથી, ન્યાયની નજરે એ માર્ગોમાં ઉઘાડો વિરોધ દેખાઈ આવે છે અને તર્કની કોટિપાસે તે ટકી શકતા નથી. હવે વિવેકપર્વત ઉપર આવી રહેલા અપ્રમત્તત્વ શિખર ઉપર જે શહેર આવેલું છે ત્યાંના લોકોએ નિર્વૃત્તિનો જે માર્ગ દીઠો છે તે સાચો છે અને ઘણો મનોહર છે, વિરોધ વગરનો જણાય છે અને ન્યાયની દલીલો પાસે બરાબર ટકી તેવો છે. એ માર્ગે જવાથી લોકો જરૂર નિર્વૃત્તિનગરીએ પહોંચે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. આ હકીકત હું તને કહું છું એમાં જરા પણ પક્ષપાત કરતો નથી. વળી તને ખીણ પણ વાત

કહું: આ જમીનપર જે લોકો વસે છે તેના ઉપર મિથ્યાદર્શન ગો-
તાનો દોર ચલાવી શકે છે પરંતુ આ ડુંગરના શિખરપર રહેલા
નગરપર તે ગોતાનો દોર ચલાવી શકતો નથી. વાત એવી છે કે એ
જમીનપર રહેનારા લોકો નિર્વૃત્તિનગરીનો સાચો માર્ગ જાણી શકતા
નથી તે પણ એ ભાઈશ્રી મિથ્યાદર્શનનો જ પ્રતાપ છે અને વળી તે-
ઓની સમજશક્તિ એવી બહાર મારી જાય છે કે તત્ત્વદષ્ટિએ નિર્વૃત્તિ-
નગરીએ લઈ જવાને બદલે તેથી ઉલટી દિશાએ લઈ જાય તેવા
જે માર્ગ હોય તેને તેઓ સાચો મોક્ષમાર્ગ માની બેસે છે. આવી
રીતે તેઓ મોક્ષનો સાચો માર્ગ જાણતા નથી અને વળી ખોટા માર્ગને
સાચા તરીકે માને છે. આ બંને ભૂલભરેલી બાબતો વિવેકપર્વતપર
રહેલા લોકોના સંબંધમાં અનતી નથી; તેઓ મોક્ષનો સાચો માર્ગ જાણે
છે અને ખોટા માર્ગને સાચો માનવાનો ભૂલાવો કદિ ખાતા નથી અને
તેથી તેઓ મિથ્યાદર્શનની અસરથી દૂર રહે છે.

“વળી ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ નજીકમાં રહેલાં જે નગરો મેં તને
બતાવ્યાં તેટલાં જ નગરો આ ભવચક્રમાં છે એમ તારે સમજવું નહિ.
એના ઉપલક્ષણથી મિથ્યાદર્શનને વશ પડેલાં બીજાં પણ અનેક નગરો
છે એમ તારે સમજી લેવું. એવાં એવાં તો ઘણાં નગરો છે, કારણ
કે જમીનપર જે જે નગરો આવી રહેલાં છે તેવાં દેશ કાળ અનુસારે
બીજાં ઘણાં નગરો થયેલાં છે અને થવાનાં છે. વખત ફરતો જાય છે
તેમ અનેક એવાં નવાં પુરો થવાનાં છે અને થયાં પણ ઘણાં છે.”

૧ આવાં જમીનપર રહેલાં અને મિથ્યાદર્શનના દોરને વશ પડેલાં અનેક
ભારતવર્ષીય સંપ્રદાયો પણ છે. સર્વદર્શનસંગ્રહકાર શ્રીમન્ માધવાચાર્ય એવા
ઘણા સંપ્રદાયો વર્ણવે છે. પુરાણ ધર્મોના તે ચાર મોટા વિભાગ પાડે છે: શૈવ,
વૈષ્ણવ, શાકત અને અચૂર્ણ. (૧) શૈવ સંપ્રદાયોના ચાર મોટા વિભાગ છે:
પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞ અને રસેશ્વર. (૨) વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના પદ્મપુરાણને
આધારે ચાર સંપ્રદાયો તે વર્ણવે છે: શ્રીસંપ્રદાય, માધવી સંપ્રદાય, રૂદ્ર સંપ્રદાય
અને સ્નનકાદિ સંપ્રદાય. (૩) શાકત સંપ્રદાયમાં દક્ષિણચાર અને વામાચાર બે
બે વિભાગો છે. (૪) અચૂર્ણ સંપ્રદાયોમાં અનેકનો સમાવેશ થાય છે: બ્રહ્મપ્રત્ય,
સૌરપત્ય વિગેરે. આમાંના કેટલાક સંપ્રદાયોનું વર્ણન એ સર્વદર્શનસંગ્રહ ગ્રંથમાં
બતાવ્યું છે. એ ઉપરાંત મિથ્યાદર્શન મંત્રીની અસર તળે બીજા અનેક નવીન મં-
ત્રીની ગણના થાય છે. કૃષ્ણીઅન ધર્મના અનેક વિભાગો અને પેટા વિભાગો,
શુસલમાનોના શીઆ સુન્ની આદિ વિભાગો અને ચહુરમઝ્હના ઝારોઓન્દીઅન
વિગેરે તેમજ વર્તમાન કાળમાં બ્રહ્મસમાજ પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ વિગેરે
અનેક મતો ઉત્પન્ન થયા છે. એ સર્વ દર્શનો અને સંપ્રદાયો મિથ્યાદર્શનની અસર
નીચે છે. કેટલાક નિર્વૃત્તિને બીલકુલ સ્વીકારતાજ નથી, કેટલાક સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગર

બાકી પેલા અપ્રમતત્ત્વ શિખર ઉપર જે જૈનપુર તને બતાવવામાં આવ્યું છે તેનો કદી વિનાશ થયો નથી તેમ તે કદિ ઉત્પન્ન થયું નથી. આદિ અંત વિનાનું હોવાથી એ નગર પરમાર્થથી સર્વ કાળ શાશ્વત છે એમ તારે સમજવું. બીજાં અનેક નગરો વસે છે અને નાશ પામે છે, વળી અનેક નવીન નગરો ઉદ્ભવે છે પણ તે સર્વ જમીનપર જ રહે છે, ચોરો કાળ ધમાક કરી પાછા બૂલાઇ જાય છે અને નામશેષ રહી જાય છે. અત્યારે જે દર્શનો જમીનપરના ગણુવામાં આવે છે તેમાંનાં કેટલાકનાં તો નામમાત્ર જ ગણાય છે, તેના અનુયાયી કોઇ નથી;^૧ પણ શિખરપર રહેલ મનોહર જૈનપુર તો સર્વકાળ પરમાર્થે જીવતું રહે છે અને સાચો નિર્વૃત્તિનો માર્ગ બતાવ્યા કરે છે”

પ્રકર્ય—“આ લોકોએ પોતપોતાની યુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્વૃત્તિનગરીએ જવાના જે જે માર્ગો કહી રાખ્યા છે તે બરાબર હું જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું, મને એ વાત સાંભળવાનું ઘણું કુતૂહલ થાય છે. મામા ! એવા નિર્વૃત્તિના માર્ગો તેઓ કેવી રીતે કહી અથવા વિચારી શક્યા છે તે જાણવામાં ઘણું આનંદ આવશે એમ મને લાગે છે, માટે મારા ઉપર કૃપા કરીને એ હકીકત મને બરાબર કહી સંભળાવો.”

વિમર્શ—“જે એમ છે તો તારા મનને બરાબર સ્થિર કરીને સાંભળ, દરેક દર્શનકારે નિર્વૃત્તિના માર્ગો કેવા બતાવ્યા છે તે હું તને સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવું છું.”^૨

તેને સ્વીકારે છે અને કેટલાકના માર્ગો તદ્દન તેથી હલકી દિશાના હોય છે. આ કાળમાં બીજાં અનેક દર્શનો અને સંપ્રદાયો જોવામાં આવે છે: કબીર, ચૈતન્ય, શીખ, વિગેરે. આ સર્વ જમીનપર રહેતારા સંપ્રદાયો મતો અને વિભાગો છે એમ સમજવું.

૧ હાલ વૈશેષિક નૈયાયિક કોઈ નથી, કોઇ કોઇ તેનો અભ્યાસ કરે છે. યોગને અંગે પણ લગભગ તેવી જ સ્થિતિ છે.

૨ દર્શનકારોમાં મુખ્ય તફાવત તત્ત્વ અને દેવ સંબંધી હોય છે. મોક્ષનો નિર્ણય અને તે પ્રાપ્તિના ઉપાય—એ સંબંધી બાબતોનો સમાવેશ પણ તત્ત્વચર્ચામાં થઇ જાય છે. અહીં છ મુખ્ય દર્શનો ઉપર આ બાબત સંક્ષેપમાં બતાવવામાં આવી છે. એ સંબંધી કેટલીક હકીકત આનંદધનપદાવલી પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૩૮૫ થી ૪૧૨ સુધીમાં લખી છે તે પણ જુઓ.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

પદ્યુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો.

૧. નૈયાયિક.
૨. વૈશેષિક.
૩. સાંખ્ય.
૪. ઔદ્ધ.
૫. મીમાંસક.
૬. જૈન.

પ્ર કર્ષની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે મામાએ છ નમ્ રના નિર્વૃત્તિમાર્ગોનું મુદ્દાસર રીતે અને ઘણા સં-ક્ષેપમાં વિવેચન કર્યું તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે, અનેક ગ્રંથના સાર ભૂત છે અને વિશેષ ચર્ચા કરવા યોગ્ય છે. મામા હવે તત્ત્વજ્ઞાનને માર્ગે ઉતર્યા, ભા-જેજને દાર્શનિક વિષયમાં નિષ્ણાત કરવાના અતિ આનંદદાયક પ્રસંગમાં પડી ગયા અને ભાજેજને વિષયની મહત્તાનો ખ્યાલ આપવા સાર સાવધાન કરી આગળ વધ્યા. ભાજેજ પણ આ અતિ આકર્ષક વિષય સમજવા સાર એકાગ્ર ચિત્તે મામાને સાંભળવા લાગ્યો:—

(૧)

નૈયાયિક.

“ભાઈ પ્રકર્ષ ! નૈયાયિકેએ નિર્વૃત્તિમાર્ગની આ પ્રમાણે કલ્પના કરી છે. તત્ત્વ સોળ છે: ૧ પ્રમાણ, ૨ પ્રમેય, ૩ સંશય, ૪ પ્રયોજન,

૧ આ પ્રકરણ વિસ્તારથી લખ્યું. પછી તે જરા આકર્ષ લાગ્યું તેથી તે આખો વિભાગ પરિશિષ્ટ ના. ૩ માં દાખલ કર્યો છે. જેમને દર્શન સંબંધી વિષયનો રસ હોય તેમણે તે વાંચવો. એ વિભાગ ઘણા વાંચન પછી લખ્યો છે. અહીં મૂળમાં જે હકીકત છે તેનું ભાષાંતરણ આપ્યું છે. વિસ્તાર માટે સદરહુ પરિશિષ્ટ જોડું. જેમને અધર્ષ લાગે તેમણે આ પ્રકરણ અને સદરહુ પરિશિષ્ટ કોઈ જ્ઞાતાની લઈને વાંચવું.

૨ આ આખું પ્રકરણ શરૂઆતથી છેડા સુધી મામા વિમર્શના મુખ બોલાવ્યું છે.

૫ દૃષ્ટાન્ત, ૬ સિદ્ધાન્ત, ૭ અવયવ, ૮ તર્ક, ૯ નિર્ણય, ૧૦ વાદ, ૧૧ જલ્પ, ૧૨ વિતાંડા, ૧૩ હેત્વાભાસ, ૧૪ છલ, ૧૫ જાતિ અને ૧૬ નિઘ્રહસ્થાન. એ સોળ તત્ત્વના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સોળના લક્ષણ કહે છે.

૧. પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ તે 'પ્રમાણ.' તે ચાર પ્રકારે છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ. ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર વચનદ્વારા કથન ન કરી શકાય એવું વ્યભિચાર દોષથી રહિત નિશ્ચયાત્મક જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ. પ્રત્યક્ષ પૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન તે અનુમાન. તે ત્રણ પ્રકારે છે: પૂર્વવત્, શેષવત્, સામાન્યતોદૃષ્ટ. કારણથી કાર્યનું અનુમાન-જેમકે આકાશમાં કાળાં વાદળાંઓ ચઢી આવવાથી વરસાદ થવાનું અનુમાન કરવું તે પૂર્વવત્. કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરવું-જેમકે નદીમાં પૂર આવવાથી મથાળે વરસાદ થયો હશે એમ અનુમાન કરવું તે શેષવત્. દેવદત્ત વિગેરે ગતિ કરવાથી દેશાંતરમાં જાય છે તે જોઈને સૂર્યની પણ દેશાંતર પ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક છે એવું અનુમાન કરવું તે સામાન્યતોદૃષ્ટ. આ પ્રમાણે બીજું પ્રમાણ (અનુમાન) જાણવું. જાણીતી વસ્તુના સાધર્મ્યથી અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું સાધન કરવું તે ઉપમાન; જેમકે જેવી ગાય દેખાય છે તેવાજ બળદ હોય છે. આમ પુરૂષોનો ઉપદેશ તે શબ્દ. આવી રીતે ચાર પ્રકારનું પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. 'પ્રમેય:' આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, યુક્તિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેયભાવ, (પૂર્વના દેહાદિ ત્યાગ કરી નવા સંઘાતનું ગ્રહણ કરવું તે), ક્ષણ, દુઃખ, અપવર્ગ-આ ચાર પ્રમેય છે.

૩. આ શું હશે? આ તે થાંભલો છે કે પુરૂષ તે 'સંશય'.

૪. 'પ્રયોજન:' જેના અર્થે એટલે જેની અભિલાષથી પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રયોજન.

૫. જેના સંબંધમાં વાદી પ્રતિવાદીને પરસ્પર વિવાદ હોતો નથી તે 'દૃષ્ટાન્ત.'

૬. 'સિદ્ધાન્ત' ચાર પ્રકારે છે: સર્વતંત્રસિદ્ધાન્ત, પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત, અધિકરણ સિદ્ધાન્ત, અલ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત.^૧

૧ આ અને બીજા આખતોખો વિસ્તૃત અર્થ પશ્ચિષ્ટ નં. ૩ માં જોઈ શકાશે.

૭. 'અવયવઃ' પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિષ્કર્ષ એ પાંચ અવયવ છે.
૮. 'તર્કઃ' સંશયને દૂર કરવા માટે અન્વયધર્મનું અન્વેષણ કરવું-દાખલા તરીકે આ તે આડનું હુંહું (સ્થાણું) હશે કે પુરૂષ હશે વિગેરે તે તર્ક.
૯. 'નિર્ણયઃ' સંશય અને તર્ક પછી જે નિશ્ચય થવો તે નિર્ણય. જેમકે આ સ્થાણું જ છે અથવા આ પુરૂષ જ છે વિગેરે-તે નિર્ણય.
૧૦. કથા ત્રણ પ્રકારની છે: વાદ, જલ્પ અને વિતંડા. તેમાં શુદ્ધ અને શિષ્ય વચ્ચે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનો સ્વીકાર કરી અભ્યાસ માટે જે કથા કહેવામાં આવે છે તે 'વાદ' કથા.
૧૧. માત્ર પરસ્પર વિજયની ઇચ્છાથી જ છલ, જાતિ, નિઝહસ્થાન વિગેરે દૂષણોના આરોપવાળી કથા તે 'જલ્પ' કથા.
૧૨. એજ જલ્પમાં જ્યારે પ્રતિપક્ષની ગેરહાજરી હોય ત્યારે તે 'વિતંડા' કહેવાય છે.
૧૩. હેતુ ન હોવા છતાં હેતુ જેવા દેખાય તે 'હેત્વાભાસ'.
૧૪. 'નવકંઠલવાળો દેવદત્ત' વિગેરે 'છળ' કહેવાય છે.
૧૫. દૂષણાભાસો તે 'જાતિ' કહેવાય છે.
૧૬. સામેા માણસ વાદ કરતો અંધ પડે તે 'નિઝહસ્થાન'. નિઝહ એટલે પરાજય અને સ્થાન એટલે કારણ. એના બાવીશ ભેદ છે, (એ સર્વપરનું વિવેચન સદરહુ પરિશિષ્ટમાં લેક શકાશે) તે આ પ્રમાણે: ૧ પ્રતિજ્ઞાહાનિ, ૨ પ્રતિજ્ઞાંતર, ૩ પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, ૪ પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, ૫ હેત્વન્તર, ૬ અર્થાન્તર, ૭ નિરર્થક, ૮ અવિજ્ઞાતાર્થ, ૯ અપાર્થક, ૧૦ અપ્રાપ્તકાલ, ૧૧ ન્યૂન, ૧૨ અધિક. ૧૩ પુનરક્રા, ૧૪ અનનુભાવ્ય, ૧૫ અપ્રતિજ્ઞાન, ૧૬ અપ્રતિજ્ઞા, ૧૭ કથાવિક્ષેપ, ૧૮ મતાનુસાર, ૧૯ પર્યયુત્થાનયોગેક્ષણ, ૨૦ નિરનુયોગ્યાનુયોગ, ૨૧ અપસિદ્ધાન્ત, ૨૨ હેત્વાભાસ.

આ પ્રમાણે પ્રમાણુ વિગેરે સાળ પદાર્થો છે.

એ પ્રમાણુ નૈયાયિક દર્શનનો સંક્ષેપ દર્શાવેા.

(૨)

વૈશેષિક.

ભાઈ પ્રકર્ય! વૈશેષિકોએ નિર્વૃત્તિનગરીએ જવાના માર્ગની આ પ્રમાણુ લક્ષણ કરી છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને

સમવાય એ છ પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર જણાવેલી નિર્વૃત્તિનગરી તે આ મોક્ષરૂપ જાણવી.

એ છ પદાર્થો પૈકી 'દ્રવ્યો' નવ જાણવાં: પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન.

ખીજ પદાર્થ 'ગુણ'ના પચીસ પ્રકાર છે: રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, સંસ્કાર, શુદ્ધત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, વેગ અને શબ્દ.

'કર્મો' પાંચ છે: ઉત્ક્રેષણ, અવક્રેષણ, પ્રસારણ, આકુચન અને ગમન.

'સામાન્ય' એ પ્રકારે છે: પર અને અપર. પર છે તે સત્તાલક્ષણ છે અને દ્રવ્યત્વ વિગેરે અપર સામાન્ય છે.

નિત્ય દ્રવ્યમાં (આણુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મનમાં) રહેનાર અંત તે 'વિશેષ' પદાર્થ જાણવો.

અયુતસિદ્ધ એટલે તંતુમાં રહેલા પટની પેઠે અન્ય આશ્રયમાં નહિ રહેનારા એવા આધારઆધેય ભાવવાળા એ પદાર્થોનો પરસ્પરનો સંબંધ જે ઇહપ્રત્યયનો હેતુ છે તે 'સમવાય' નામનો છઠ્ઠો પદાર્થ જાણવો.

આ દર્શનમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન (લૈંગિક) એ પ્રમાણો માનવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે વૈશેષિક દર્શનનો ટુંકમાં અર્થ જાણવો.

(૩)

સાંખ્ય.

સાંખ્યોએ પોતાની બુદ્ધિથી નિર્વૃત્તિનગરીનો માર્ગ આ પ્રમાણે કહ્યો છે—પચીસ તત્ત્વોના ચતુર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પચીસ તત્ત્વો આ પ્રમાણે:—

ગુણો ત્રણ છે: સત્ત્વ, રજસુ, તમસુ. તેમાં પસન્નતા, લધુતા, સ્નેહ, અનાસક્તિ, અદ્વેષ અને પ્રીતિ એ સત્ત્વનું કાર્ય જાણવું; તાપ, શોક, ભેદ, સ્તંભ, ઉદ્વેગ, ચલચિત્તતા એ રજેગુણનું કાર્ય જાણવું; મરણ, સાદન, ખીભત્સ, દૈન્ય, ગૌરવ વિગેરે રજેગુણનાં ચિહ્નો જાણવાં. એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે તુલ્ય પ્રમાણવાળી અવસ્થા

તે 'પ્રકૃતિ'. પ્રકૃતિમાં એ ત્રણે તત્ત્વો તુલ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. એ પ્રકૃતિનું બીજું નામ 'પ્રધાન' પણ કહેવાય છે.

પ્રકૃતિથી 'મહાન' ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'બુદ્ધિ' પણ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિથી 'અહંકાર' ઉત્પન્ન થાય છે.

અહંકારથી અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રા મળી સોળ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રમાણે: સ્પર્શન એટલે ચામડી, રસન એટલે જિહ્વા, ઘ્રાણ એટલે નાસિકા, ચક્ષુ એટલે આંખો અને શ્રોત્ર એટલે કાન-એ પાંચ 'બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો' કહેવાય છે. વચન, હાથ, પગ, ગુદા અને સ્ત્રી અથવા પુરુષચિહ્ન એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને છત્તું મન એ રીતે અગીઆર થયા તથા તેજ અહંકારથી જ્યારે તેમાં તમસનું જોર થાય છે ત્યારે પાંચ તન્માત્રા થાય છે તે સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ અને શબ્દલક્ષણ છે.

એ પાંચ તન્માત્રાથી પૃથ્વી વિગેરે (પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ) પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.

આવી રીતે (પ્રધાન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પાંચ બુદ્ધિઇન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, પાંચ તન્માત્રા અને પાંચ મહાભૂતો રૂપ) ચોવીશ તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિ છે. તેનાથી જૂદો 'પુરુષ' છે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, પ-ચીશમું તત્ત્વ છે. જન્મમરણનો નિયમ દેખવાથી તથા ધર્મ વિગેરેમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરનાર હોવાથી તે (પુરુષ) અનેક છે. શબ્દ વિગેરેના ઉપલોગ માટે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંયોગ આંધળા અને પાંગળાના સંયોગ સમાન છે. શબ્દાદિની પ્રાપ્તિ થવી તે ઉપલોગ છે. ગુણ અને પુરુષનો આંતર ઉપલોગ છે (?).

આ દર્શનમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણ છે.

આ પ્રમાણે સાંખ્ય દર્શનની વાત સંક્ષેપમાં કરી.

(૪)

બૌદ્ધ.

ભદ્ર ! નિર્વૃત્તિનગરીના રસ્તાની કલ્પના બૌદ્ધોએ આ પ્રમાણે કરી છે: તેઓ કહે છે કે બાર 'આયતનો' છે તે આ પ્રમાણે: પાંચ ઇન્દ્રિયો, શબ્દ વિગેરે પાંચ (શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ) મન ધર્માયતન. ધર્મો એટલે સુખ દુઃખ વિગેરે તેનું આયતન એટલે તે શરીર સમજવું.

તેઓ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એવાં બે પ્રમાણ કહે છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધોના મતનો સંક્ષેપમાં અર્થ જાણવો.

એ બૌદ્ધ મતમાં વૈભાષિક, સૌતાંત્રિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એવી ચાર શાખાઓ છે.

વૈભાષિક: તેમાંની વિભાષિક શાખાની હકીકત આ પ્રમાણે છે: પદાર્થ ક્ષણિક છે, તે આ પ્રમાણે: જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્થિતિ સ્થાપન કરે છે, જરા જર્જરિત કરે છે, વિનાશ નાશ પમાડે છે—આત્મા પણ તેવો ક્ષણિક છે અને તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.

સૌતાંત્રિક: સૌતાંત્રિક મત આ પ્રમાણે છે: રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર એ પાંચ સ્કંધ શરીરી માને છે, પરંતુ આત્મા એ નામનો કોઈ પદાર્થ નથી. પરલોકમાં જનારા એ સ્કંધો જ છે. સંસ્કાર માત્ર ક્ષણિક છે, સ્વલક્ષણ એજ પરમાર્થ છે, અન્ય અપોહ એટલે ઇતર પદાર્થની આવૃત્તિ તે શબ્દાર્થ. નૈરાત્મ્ય ભાવનાથી જ્ઞાનસંતાનનો ઉચ્છેદ તે મોક્ષ.

યોગાચાર: યોગાચારનો મત આ પ્રમાણે છે: આ સઘળું જીવન તે વિજ્ઞાનમાત્ર. એ સિવાય કોઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી. જ્ઞાનરૂપ એક અદ્વૈત માત્ર તાત્ત્વિક છે. તેનાં સંતાનો અનેક છે. વાસનાના પરિપાકથી નીલ પીતાદિનો પ્રતિભાસ થાય છે. આલયવિજ્ઞાન તે સર્વ વાસનાનો આધારભૂત છે અને આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ તેજ અપવર્ગ એટલે મોક્ષ.

માધ્યમિક: માધ્યમિક મત પ્રમાણે: આ સઘળું શૂન્ય છે અને પ્રમાણ પ્રમેયનો વિભાગ તે માત્ર સ્વપ્ન સમાન છે. શૂન્યતા દૃષ્ટિ તેજ મુક્તિ છે અને તેને માટે સર્વ ભાવનાઓ છે.

બૌદ્ધ દર્શનના વિશેષ ભેદો ઉપર તે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં વિચારણા કરી.

‘આર્વાક’.

આવકિને લોકાયત અથવા બાહ્યરૂપ પણ કહેવામાં આવે છે. (નિર્વિચાર સામાન્ય માત્ર તે લોક કહેવાય. લોકની માફક જે આવચરણ કરે તે ‘લોકાયત’ તથા બ્રહ્મરૂપિણે એ મતની પ્રરૂપણા કરી તેથી

૧ મેં આર્વાકને સંખ્યા આપી નથી. કેટલાક મીમાંસકોને આધુનિક ગણી આર્વાકને દર્શનસંખ્યામાં ગણે છે. આર્વાકને મોક્ષજ નથી, કર્મ નથી, પરભવ નથી એને દર્શનગણનામાં લેવા મને યોગ્ય લાગ્યા નથી. એ સંબંધી ખુલાસો સદૃશ પરિશિષ્ટમાં પણ લખ્યો છે.

તેઓ બાહ્યરૂપ તથા પાણી કહેવાય છે.) ભાઈ ! આવકો માને છે કે નિર્વૃત્તિનગરી જ નથી. તેઓ કહે છે કે મોક્ષ નથી, જીવ નથી, પરલોક નથી, પુણ્ય નથી, પાપ નથી વિગેરે. ત્યારે છે શું ? માત્ર પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ-એ ચાર તત્ત્વો છે. એ ચાર તત્ત્વોના સમુદાયમાં જ શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય એ સંસાર છે. જેમ મધના અંગોમાં રહેલી મદ-શક્તિ તે સઘળાં અંગો એકઠા થવાથી પ્રકટ થાય છે તેમ એ ચારે ભૂતના સંયોગથી દેહરૂપ જે પરિણતિ તેમાં ચૈતન્ય પેદા થાય છે. તથા જળમાં જેમ પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે (અને પાછા પાણીમાં જ સમાય છે) તેમજ ભૂતસમુદાયમાંથી ચૈતન્ય (જેને જીવ કહેવામાં આવે છે તે) ઉત્પન્ન થઈ ભૂતમાં જ વિલય પામે છે.

‘પ્રવૃત્તિ અને નિર્વૃત્તિથી સાંધ્ય જે પ્રીતિ તે પુરુષાર્થ. એ પુરુષાર્થ તે એક ‘કામ’જ છે, પરંતુ અન્ય મોક્ષાદિ નથી. આ ઉપરથી જોયું હશે કે પૃથ્વી જળ અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર સિવાય અન્ય કોઈ તત્ત્વ નથી માટે દૃષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવાતાં આ લોક સંબંધી વિષયાદિ સુખનો ત્યાગ કરી નહિ દેખેલાં એવાં (અદૃષ્ટ) પરલોકનાં સુખ જે તપશ્ચરણુ આદિ કષ્ટક્રિયાસાધ્ય ગણવામાં આવે છે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે યોગ્ય નથી.

આ મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ એકજ પ્રમાણ છે.

આ પ્રમાણે લોકાયત મતનો સંક્ષેપ કર્યો.

(૫)

મીમાંસક.

ભદ્ર ! મીમાંસકોનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે:—

અતીન્દ્રિય પદાર્થને સાક્ષાત્ જોનાર કોઈ સર્વજ્ઞ નથી માટે નિત્ય (સદાકાળસ્થાયી) વેદવાક્યોથી યથાર્થપણુનો નિશ્ચય થાય છે; તે પ્રથમ વેદપાઠ કરવો. ત્યાર પછી ધર્મ સંબંધી જિજ્ઞાસા કરવી (એટલે કે ધર્મ અતીન્દ્રિય તે કયા પ્રમાણુથી જાણી શકાશે એવા પ્રકારની ધર્મસાધનના ઉપાયભૂત ઇચ્છા કરવી). ત્યાર પછી તેના નિમિત્તની પરીક્ષા કરવી. નોદના (પ્રેરણા) તે નિમિત્ત જાણવું. કહ્યું છે કે ચોદ-નાલક્ષણોર્થો ધર્મઃ નોદનાલક્ષણુ અર્થ તે ધર્મ જાણવો. નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વેદવાક્ય. જેમકે: ‘જેને સ્વર્ગની અભિલાષા હોય તે અગ્નિહોત્ર હોમ કરે’ વિગેરે.

૧ અહીં મૂળમાં કાંઈ અશુદ્ધિ જણાય છે.

માટે નોદનાથી ધર્મ જણાય છે, પરંતુ ખીજા કોઈ પ્રમાણથી નહિ. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તો વિદ્યમાનને જ ગ્રહણ કરનારાં છે પરંતુ ધર્મ કર્તવ્યતા રૂપ છે અને કર્તવ્યતા તે ત્રિકાળશૂન્યાર્થ રૂપ છે.

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, શબ્દ અને અભાવ એ છ પ્રમાણો મીમાંસકો માને છે.

આ પ્રમાણે મીમાંસક દર્શન સંબંધી ટુંકો સાર કહ્યો.

(૬)

જૈન.

ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ વિવેક મહાપર્વત ઉપર આરૂઢ થયેલા અને તે પર્વતના અપ્રમત્તરવ શિખરપર રહેલા જૈન લોકોએ નિર્વૃત્તિનગરીએ જવાનો માર્ગ આ પ્રમાણે દીકો છે:—

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ તત્ત્વો છે. તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:

તેમાં સુખદુઃખજ્ઞાનાદિ પરિણામને પામનાર તે જીવ જાણવો.
તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાન (એટલે સુખદુઃખજ્ઞાનાદિ પરિણામને પામે નહિ) તે અજીવ જાણવો.

મિથ્યાદર્શન અવિરતિ કષાય અને યોગ એ (કર્મ)બંધના હેતુ છે; તેજ આસ્રવ છે.

આસ્રવનું કાર્ય તે બંધ છે.

આસ્રવથી વિપરીત તે સંવર.

સંવરનું ક્ષણ નિર્જરા.

નિર્જરાનું ક્ષણ મોક્ષ.

એ સાત પદાર્થો છે.

તેમાં વિત્રિ અને નિપેધ બતાવ્યા છે, અનુષ્ઠાનો જણાવ્યાં છે અને પદાર્થદર્શનનો પરસ્પર વિરોધ નથી.

આ જૈન દર્શનમાં સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેમણે તપધ્યાન વિગેરે આચરવાં જોઈએ (આ વિધિમાર્ગ સમજવો).

‘સર્વ જીવોને હાણવા ન જોઈએ’ એવું વચન છે (એ પ્રતિષેધ સમજવો).

હમેશા (સાધુએ) સર્વ ક્રિયાઓમાં સમિતિ અને શુભિ પાળવા

નેહએ અને તેનાંથી શુદ્ધ ક્રિયા આચરવી નેહએ (અનુષ્ઠાન). શાસ્ત્ર-
વચન એવું છે કે ‘સમિતિ શુભિથી શુદ્ધ ક્રિયા હોય તે અસપન્ન
યોગ કહેવાય છે.’

ઉત્પાદ વિગમ (નાશ) અને ધ્રોવ્ય (સ્થિતિ) યુક્ત હોય તે સત
કહેવાય છે.

એક દ્રવ્યના અનંતા પર્યાય થાય છે અને અર્થની એ વ્યાખ્યા છે.
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે જૈન મતનું દિગ્દર્શન માત્ર થયું.

ભાઈ પ્રકર્ષ ! પ્રથમના ચાર (નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને
યુદ્ધ) વાદીઓ નિર્વૃત્તિમાર્ગને જાણતાં જ નથી. એનું કારણ એ છે કે
ત્યાં જનાર પુરૂષ (નૈયાયિક મતે) એકાન્ત અને નિત્ય છે, બીજા વળી
તેને સર્વત્ર રહેનાર માને છે, બીજા (બૌદ્ધો) તેણે ક્ષણવિનાશી ઇચ્છે
છે. હવે જો એ નિત્ય હોય તો તે અવિચલ હોઈને કેવી રીતે જાય? અને
જો તેને સર્વત્ર રહેનાર (સર્વવ્યાપી) કહેવામાં આવે તો પછી તે ક્યાં
જાય? અને ક્યાંથી જાય? હવે જો ત્યાં જનાર ક્ષણવિનાશી હોય તો
તે ત્યાં જવાને ઇચ્છતો જ નથી—માટે એ આપણા નિર્વૃત્તિનગરના
માર્ગો કોઈ જાણતા જ નથી.^૧

વળી જે લોકાયતો (નાસ્તિકો, ચાર્વાકો) છે તે તો નિર્વૃત્તિ-
નગરીથી દૂર જ રહે છે, કારણ કે પાપથી હણાયલા હૃદયવાળા બિ-
ચારાઓ એ નગરીનો તિરસ્કાર જ કરી રહ્યા છે. સમજી માણસોએ
આ નાસ્તિકોના મતને તો મહા પાપના સમૂહ તરીકે જાણવો નેહએ,
કારણ કે જેની સાથે સરખામણી ન થઈ શકે તેવા અદ્વિતીય સુખથી
ભરપૂર એવી નિર્વૃત્તિનો તેઓ તો સર્વથા નિષેધ જ કરી રહ્યા છે. એ
નાસ્તિક દર્શન છે તે તો અત્યંત અધમ સત્ત્વોએ ચિંતવેલું જણાય છે,
જાતે પાપશ્રુત છે અને દુષ્ટ આશયને ઉત્પન્ન કરનાર છે તેથી ધીર
પુરૂષોએ સર્વદા વર્જવા યોગ્ય છે.

અને ભાઈ ! પરમાર્થદૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મીમાંસકોને પણ
એ નગરી ઇષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે એ આપણાઓએ
તો સર્વજ્ઞની હયાતી કે શક્યતાનો અનાદર કરીને માત્ર એક વેદનું જ
પ્રમાણિકપણું અથવા આધારભૂતહોવાપણું સ્વીકાર્યું છે.

^૧ આ મુદ્દાપર શ્રીપદ્મદર્શન સમુચ્ચયની ટીકામાં બહુ વિસ્તાર છે. જુઓ
શ્લોક ૫૧ પરની ટીકા.

આવી રીતે જમીનપર રહેનારા એ પાંચ નગરવાસીઓ સદરહુ કારણુને લઈને મિથ્યાદર્શનથી મોહવાળા થઈ ગયેલા છે, મિથ્યાદર્શનમાં મુઝાઈ ગયેલા છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

હવે જે પેલા શિખર ઉપર ચઢેલા લોકો છે અને તેના ઉપર આવેલા શહેરમાં રહેનારા (જૈનો) છે તેઓ જે નિર્વૃત્તિનગરીનો માર્ગ બતાવે છે તે બરાબર સાચો અને વાંધાવગરનો રસ્તો છે. એની હ-કીકત એમ છે કે પેલો મિથ્યાદર્શન મંત્રી ગમે તેવો બળવાન હોય તો પણ જેઓ સાચા રસ્તાને હોય તેવા રૂપમાં (બરાબર) બળુનારા હોય છે અને વળી જેઓ જાતે વીર્ય(શક્તિ)વાળા હોય છે તેના ઉપર તે કોઈ પણ પ્રકારની બાધા પીડા કરી શકતો નથી. એ શિખરપર આવેલા નગરમાં રહેલા લોકો પણ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાથી પોતાની જાતને પવિત્ર કરીને સંસારબંદિખાનાથી તદ્દન નિઃસ્પૃહ રહે છે અને ચારિત્ર-રૂપ વાહનમાં બેસીને નિર્વૃત્તિનગરીએ જાય છે. અને ભાઈ! આ સાચો રસ્તો કેવા પ્રકારનો છે અને (નિર્વૃત્તિનગરીના) બીજા રસ્તાઓ તે પ્રકારના કેમ નથી એ સંબંધી જો તારી પાસે હું વિચારણા કરું તો તો મારો આખો જન્મારો પૂરો થઈ જાય પણ એ સંબંધી વિચારણાનો છોડો આવે નહિ; માટે તને ટુંકામાં જ કહી દઉં છું તે તું સમજી લેજે: જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર લક્ષણવાળો જે આ આંતર મત છે તેને વિદ્વાનોએ સ્પષ્ટ રીતે નિર્વૃત્તિના માર્ગ તરીકે બતાવ્યો છે અને તે ખરેખર તેવો જ છે. એ નિર્વૃત્તિનો રસ્તો છે તે પર્યંત ઉપર રહેનારા લોકોએ જ (જૈનોએ જ) જોયો છે અને જમીન ઉપર રહેનારા લોકોએ જોયો નથી.

આવી રીતે ભાઈ! ભવચક્રની અંદર મિથ્યાદર્શન નામના-મંત્રીએ વિડખના કેવી કેવી અને કોને કોને કરેલી છે તેનું તારી પાસે ટુંકામાં વર્ણન કરી બતાવ્યું.”

આ પ્રમાણે લંબાણુ વિવેચન કરીને વિમર્શમામા જરા અટક્યા.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

જૈનપુરદર્શન.

ધ્યાદર્શન નામના મોહરાજના મંત્રીથી લોકોને વિદંબના કરવામાં આવે છે તેના અમલ તળે રહેલા નગરોનું મામાએ વર્ણન કર્યું, સાથે જણાવ્યું કે 'એ નગરીના માર્ગનું જો સંપૂર્ણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવે તો આખો જન્મ પૂરો થઇ જાય' અને છેવટે સૂચવ્યું કે 'વિવેક પર્વતપર આવેલા અપ્રમત્ત શિખરપર જો છકું (જૈન) નગર છે તે નિર્વૃત્તિમાર્ગને સાધનાર છે, આક્રીના ભૂમિ ઉપર રહેલા પાંચે નગરો નિર્વૃત્તિનગરીએ જવાને યોગ્ય નથી અને તેથી તેમાં રહેલા લોકો અનેક પ્રકારની વિદંબનાઓ પામે છે અને પરિણામે સંસારમાં ભટક્યા કરે છે.' આટલી હકીકત સાંભળ્યા પછી છકા નગર સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રકર્ષને થઇ આવી તેને અંગે જે ઘણી અગત્યની વાર્તા મામા ભાણેજ વચ્ચે થઇ તે અહીં મહત્વની છે અને તેના પર ખાસ લક્ષ્ય આપવા યોગ્ય છે.

સંસારીજીવ ભવ્યપુરૂષ સાંભળે તેમ અગ્રહીતસંકેતા અને પ્રસાં-વિશાળાની હાજરીમાં સદાગમ સમક્ષ પોતાનું ચરિત્ર આગળ ચલાવતાં કહે છે કે વિચક્ષણ આચાર્યે રિપુદાઇજીના પિતા નરવાહન સમક્ષ પોતાની હકીકત કહેતાં આગળ જણાવ્યું કે સાર પછી મામા ભાણેજ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તા આગળ ચાલી. (રસનાની મૂળ ઉત્પત્તિ શોધી લાવવા વિમર્શને શુભોદય રાજાએ મોકલેલ છે અને તેની સાથે તેનો ભાણેજ પ્રકર્ષ જિજ્ઞાસાથી આવેલ છે. રસનાની શોધ થઇ ગઇ, પણ તેઓને એક વરસનો અવધિ આપેલ હોવાથી તેમાં આક્રી રહેલા વખતમાં પ્રકર્ષની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા સાર મામા તેને ભવચક્રના અનેક કોતુકો બતાવે છે.)

{વિચક્ષણાચાર્ય નરવાહનને કહે છે કે—‘આ હકીકત ઘણી ઉપયોગી ! મામા ભાણેજ વચ્ચે પછી વાર્તા ચાલી.’}

રસિક જ્ઞાસુ ભાણેજનું યોગ્ય કૃતૂહળ.

જીતનારાઓના દર્શનની જિજ્ઞાસા.

જૈનપુર તરફ તે માટે પ્રયાણ.

પ્રકર્ય—“મામા ! તમારી કૃપાથી આ ભવચક્ર નગર મેં ઘણું ખરું બરાબર જોયું, વળી અંતરંગના રાજાઓમાં કેટલી શક્તિ છે તે પણ મારા સમજવામાં આવી ગઈ, પણ મામા ! મને એક વાત તો બહુ હસવા જેવી લાગે છે: લોકોમાં નાના છોકરાઓ પણ વાત કહે છે એવી વાત થઈ: મોટી જાન લઈને કન્યા પરણવા સાફ ગયા તે કન્યાને જ પાછા વળતી વખત ભૂલી આવ્યા ! આપણે પણ એવું જ કૌતુક કર્યું જણાય છે ! જુઓ મામા ! મહામોહ વિગેરે રાજાઓને જિતનારા જે મહાત્મા મનુષ્યો હોય છે અને જે સંતોષની સાથે રહેલા હોય છે તેઓને જોવા માટે આપણે ખાસ કરીને આ ભવચક્ર નગરમાં આવ્યા કતા’ અને આપણે એ મહાત્માઓને તો જોયા જ નહિ, સંતોષરાજ પણ દેખાયા નહિ, ત્યારે જે હેતુથી આપણે અહીં આવ્યા હતા તે હેતુ તો જરા પણ પાર પડ્યો નથી; મતલબ આપણો અહીં આવવાનો મૂળ મુદ્દો હજી ઊભો જ છે; માટે મામા ! મારા ઉપર મહેર-આની કરીને એ મહાત્માઓ અને એ સંતોષ રાજા જે સ્થાનકે રહેતા હોય ત્યાં મને લઈ જાઓ અને તેઓને સારી રીતે ઓળખાવી બતાવો.”

વિમર્શ—“ભાઈ ! આ વિવેકપર્વત જેના ઉપર આપણે ઊભા છીએ તેના અપ્રમત્તત્વ શિખર ઉપર જૈનપુર દેખાય છે, તેમાં એવા મહાત્માઓ વસે છે અને જે રાજાનું નામ તેં આપ્યું તે પણ ત્યાં છે. તો આપણે ત્યાં ચાલો, હું તને તે સર્વ બતાવું. જ્યારે તું તેઓને બરાબર સાક્ષાત્ તારી નજરે જોઈશ એટલે સર્વ હકીકત તને સ્વયમેવ સમજાઈ જશે.”

સાધુદર્શન-સાધુવર્તન.

સાધુઆહાર-સાધુજીવન.

સાધુ સંબંધી ચિત્તવૃત્તિઅટવી.

પ્રકર્યે જૈનપુર તરફ જવાની હા પાડી એટલે મામા ભાણેજ તે

૧ જુઓ પૃ. ૯૧૦. ભવચક્રનગર જોવા જવાને હેતુ ત્યાં આપ્યો છે. (પ્રકર-
ણ ૨૦ મું-ચાલુ પ્રસ્તાવ.)

નગર તરફ ચાલ્યા. એ નગરમાં જતાં જ તેઓએ અત્યંત નિર્મળ મનવાળા સાધુઓનાં દર્શન કર્યાં.

વિમર્શી—“ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ તે લોકો છે કે જે મહાત્માઓએ “પોતાના પ્રચંડ વીર્યથી મહામોહ વિગેરે રાજ્યોને હઠાવી દીધા છે “પાછા પાડી દીધા છે, શક્તિ વગરના કરી ચૂક્યા છે. એ મહાત્માઓ “સર્વ વ્રસ અને સ્થાવર જંતુઓના બંધુ છે અને સર્વ પ્રાણીઓ “એમના ભાઈ થાય છે, એ મહાત્માઓ મનુષ્ય દેવતા કે તિર્યચની “સર્વ સ્ત્રીઓને પોતાની માતા તુલ્ય ગણે છે અને એવા ઉત્તમ પુ- “રૂષો ખરેખર સર્વ સ્ત્રીઓના વહાલા પુત્રો જ હોય તેવા જણાય છે. “એ મહાત્મા પુરૂષોનાં ચિત્ત બાહ્ય કે અંતરંગ પરિગ્રહ ઉપર જરા “પણ લાગતા નથી, બાહ્ય પરિગ્રહમાં ધનધાન્ય મિલકતનો સમાવેશ “થાય છે, અંતરંગ પરિગ્રહમાં ક્રોધ માન વિગેરે અંતરંગ શત્રુઓનો “સમાવેશ થાય છે, એ સર્વમાં તેમનું મન રહેતું નથી, તેના ઉપર આસક્તિ “થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં શરીર ઉપર પણ તેમને આ- “સક્તિ થતી નથી એટલે જેવી રીતે કમળ કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થાય “છે અને જળથી વૃદ્ધિ પામે છે છતાં કાદવ જળથી કમળ તદ્દન ન્યારું “રહે છે તેમ તેઓ કર્મથી ઉત્પન્ન થા છે અને ભોગજળથી વૃદ્ધિ “પામે છે છતાં તે સર્વથી દૂર રહે છે અને તેઓની સર્વ પ્રક્રિયા-

૧ જૈન સાધુ-ભિક્ષુઓને જોતાં જ તેઓના વેશથી પણ તેઓની પવિત્રતા દેખાઈ આવે છે.

૨ સાધુ દીક્ષા લેતી વખત પાંચ મહાવ્રત અને છઠ્ઠું રાત્રિભોજન વિરમણ વ્રત લે છે. એનો વિસ્તાર આ વિભાગમાં થયો છે. પ્રથમ પ્રાણાતિપાત વિર- મણ્યવ્રતને લઈને સાધુઓ સર્વ જીવને બંધુસમાન ગણે છે, કોઈનો ધાત કરતા નથી, કોઈની લાગણી પણ દુઃખવતા નથી. એ વ્રતને અંગે કોઈ જીવનાં વધ, બંધન તાડન કે મારણનો મુનિને સર્વથા ત્યાગ હોય છે.

૩ સાધુ પંચ મહાવ્રત લે છે તેમાં ચતુર્થ વ્રત મૈથૂનવિરમણ્ય છે. એને લઈને તેઓ સર્વ પ્રકારે સ્ત્રીસંયોગ કે સંબંધનો ત્યાગ કરે છે, પ્રજ્ઞચર્યની નવ વાડો પાળે છે અને ૧૮૦૦૦ શિલાંગો ધારણ કરે છે. રંભા, ઉર્વશી કે આપસરા અથવા સુંદરી કે દેવી સામી આવી ભોગ માટે પ્રાર્થના કરે તેમની સામે એ મહાત્માઓ નજર પણ કરતા નથી, તેવીના ભોગની પણ તેમને ઇચ્છાજ થતી નથી તો પછી દુષ્ટ તિવંચ, સાથે સંયોગ કરવાની ઇચ્છા તો તેઓ કેમ જ કરે ? તેઓ સ્ત્રી સંબંધી વાત કે વિચાર પણ કરતા નથી. એવીજ રીતે સાધ્વીઓની પુરૂષ સંબંધી ભાવના જણાવી.

“વર્તના સાક્ષી ભાવે જ જણાય છે.^૧ એ મહાત્મા પુરૂષો સાચું વચન
 “બોલે છે, પ્રાણીઓનું હિત થાય તેનું જ વચન બોલે છે, ઉચ્ચાર
 “કરે સારે જાણે તેમના મુખમાંથી અમૃત ઝરતું હોય તે પ્રમાણે
 “બોલે છે, સારાસારની બરાબર પરીક્ષા કરીને બોલે છે, કામ હોય
 “તો જ બોલે છે અને જરૂર હોય તેટલું જ બોલે છે, નકામી વાત
 “પણ કરતા નથી.^૨ એ મહાત્મા પુરૂષો અસંગ યોગની સાધના કરે
 “છે, કોઈ પ્રાણી કે વસ્તુનો સંગ સર્વથા ન રહે તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર-
 “વાની તેઓની ઇચ્છા હોય છે અને તેની સિદ્ધિ માટે જ તેઓ સર્વ
 “પ્રકારના દોષો રહિત આહાર લે છે અને એવી રીતના દોષ વગરના
 “આહારમાં^૩ પણ તેઓ જરા પણ લોહુપતા રાખતા નથી. ભાઈ
 “પ્રકર્ષ! હું તને કેટલી વાત કહું? ટુંકામાં કહું તો એ મહાત્માઓની
 “સર્વ ચેષ્ટાઓ અને વર્તનો એવા પ્રકારનાં હોય છે કે એથી મહા-
 “મોહ વિગેરે રાજાઓ તદ્દન દબાઈ જાય છે, જરા પણ જોર કરી
 “સકતા નથી અને આખરે તદ્દન હાર પામી ચાલ્યા જાય છે.

“હવે ભાઈ પ્રકર્ષ! એવા મહાત્મા પુરૂષોના સંબંધમાં પેલી
 ચિત્તવૃત્તિ અટવી વિગેરે કેવા પ્રકારનું વર્તન કરે છે તે પણ તું સમ-
 જાહે: જે પ્રમત્તા નદીનું વર્ણન અગાઉ કરવામાં આવ્યું છે અને જે
 ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં તે બરાબર જોઈ હતી^૪ તે તેઓના સંબંધમાં તદ્દન
 સૂકી થઈ જાય છે એટલે તેમાં પાણી રહેતું નથી; એ નદીમાં જે

૧ સાધુ પંચ મહાવ્રત લે છે તેમાં પાંચમું વ્રત પરિવ્રજવિરમણ વ્રત છે.
 ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ (મકાન), રૂપું, સોનું, અન્ય ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ
 જે નવ પ્રકારના પરિવ્રજનો ત્યાગ હોય છે. મૂર્ખને પરિવ્રજ કહેવામાં આવે છે
 એટલે સાધુને કોઈ વસ્તુ આશિરનિર્વાહ માટે રાખવી પડે તો પણ તેના ઉપર
 આસક્તિ રાખતા નથી.

૨ સાધુઓનું બીજું વ્રત મૃષાવાદવિરમણ છે. તેઓ ખાતું બોલતા નથી,
 સત્ય, મિત પ્રિય, હિત અને તથ્ય વચન બોલે છે. આ વર્ણનમાં ત્રીજા અદ્વત્તા-
 હીન વિરમણ વ્રત સંબંધી હકીકત રહી ગઈ જણાય છે. ચોરીના ત્યાગ ઉપરાંત
 કોઈની રાજ વગર પણ કોઈની વસ્તુનો સાધુ ઉપયોગ કરતા નથી.

૩ આહારના બેતાલીશ દોષ છે. વિસ્તાર માટે જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ
 (પ્ર. રત્નાકર-ભાગ ત્રીજો-પૃ. ૧૬૯-૨૦૮) આ બેતાલીશ દોષ આહારના આસ
 સમજવા યોગ્ય છે. સંક્ષેપમાં તેનું વિવેચન પરિશિષ્ટ ના. ૪ માં કર્યું છે. સાધુધર્મમાં
 કેટલી વિશાળતા અને ઉડાણ છે તથા તેપર કેટલું વિગતવાર લક્ષ્ય અપાયું છે
 તેનો આ હકીકત એક સાદો નમુનો છે.

૪ જુઓ પૃ. ૮૦૫-૬.

તદ્વિલસિત નામનો એટ બતાવવામાં આવ્યો હતો^૧ તે આવા મહા
ત્માઓના સંબંધમાં તદ્દન શૂન્ય જણાય છે; એ એટની વચ્ચે જે ચિત્ત
વિક્ષેપ નામનો મંડપ ઊભો કરેલો તે જોયો હતો^૨ તે આવા મહા-
ત્માઓના સંબંધમાં ભાંગી ગયેલો જણાય છે; એ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં
જે તૃષ્ણા નામની વેદિકા જોવામાં આવી હતી^૩ તે તદ્દન ઉડાડી મૂકેલી
એઓના સંબંધમાં દેખાય છે, એ તૃષ્ણા વેદિકા ઉપર જે વિપર્વાસ
નામનું સિંહાસન જોવામાં આવ્યું હતું^૪ તે તદ્દન ભાંગી ગયેલું અને
વિખાઈ ગયેલું તેઓના સંબંધમાં દેખવામાં આવે છે; એ મહામોહ
રાજનું શરીર અવિદ્યા રૂપ તારા જોવામાં આવ્યું હતું^૫ તે શરીર
રૂપ લાકડીને એ મહાત્માઓએ તદ્દન ભાંગી ચૂરો કરી નાંખેલ જ-
ણાય છે; મહામોહ રાજને એ મહાત્માઓએ તદ્દન પાતળો-ચેષ્ટા-
શૂન્ય કરી મૂક્યો દેખાય છે; એના મિથ્યાદર્શન નામના મંત્રીપિશા-
ચને તેમણે ખેંચીને દૂર ફેંકી દીધેલો દેખાય છે; એ મોહરાજના
પુત્ર રાગકેસરીને તેમણે તદ્દન નાશ પમાડી દીધો છે; એ મોહરાજના
બીજા પુત્ર દ્વેષગજેન્દ્રનો તેઓએ ભેદ કરી નાખ્યો હોય તેવો તે દેખાય
છે; એ મોહરાજના એક અગ્રગણ્ય સેનાની અને નાના સરખા રાજ
જેવા મકરધ્વજને તે મહાત્માઓએ જમીનપર પટકી પાછો હોય
તેમ દેખાય છે; રાગકેસરીના મંત્રી વિષયાલિલાપને તેમણે ફાડી
નાખ્યો હોય તેવો જણાય છે; એ મહામોહ રાજની મહામૂઢતા ભાર્યા
છે તેને એ મહાત્માઓએ ધક્કા મારીને કાઢી મૂકી હોય તેમ જણાય
છે; એ મોહરાજના હાર્ય^૬ નામના સુભટને તેમણે મારી નાંખ્યો
જણાય છે; જુગુપ્સા^૭ અને અરતિ^૮ તેમણે છેદી નાંખી જણાય છે;
ભય^૯ અને શોક^{૧૦}નો તેમણે વિનાશ કરી નાખ્યો દેખાય છે; દુષ્ટાભિ-

૧ જુઓ પૃ. ૮૦૬-૭.

૨ જુઓ પૃ. ૮૦૭-૮.

૩ જુઓ પૃ. ૮૦૮-૯.

૪ જુઓ પૃ. ૮૦૯.

૫ જુઓ પૃ. ૮૧૦-૧૧.

૬ હાર્યની ઓળખાણ માટે જુઓ પૃ. ૮૭૨.

૭ જુગુપ્સાની ઓળખાણ પૃ. ૮૭૭ માં થાય છે.

૮ અરતિની ઓળખાણ પૃ. ૮૭૪ માં થાય છે.

૯ ભયની ઓળખાણ પૃ. ૮૭૪ માં થાય છે.

૧૦ શોકની ઓળખાણ પૃ. ૮૭૫ માં થાય છે.

સંધિ વિગેરને તેમણે દૃષ્ટી નાખ્યા છે; છોકરાંનાં^૧ રૂપોને (સોળ કથા-યોને) તેઓએ દૂર નસાડી મૂક્યાં જણાય છે; જ્ઞાનસંવરણ (જ્ઞા-નાવરણ) વિગેરે ત્રણ અત્યંત ખરાબ રાજ્યો છે તેમનો તે મહા-ત્માઓએ વિનાશ કરી નાખ્યો દેખાય છે; સાત રાજ્યોમાંથી બાકીના ચાર વેદનીય^૨ વિગેરે રાજ્યો રહ્યા તેમને એ મહાત્માઓએ પોતાને અત્યુદ્ધ કરી દીધેલા હોય તેમ દેખાય છે; એ મોહરાજ્યનું ચારે પ્રકારનું^૩ લશ્કર તેઓના સંબંધમાં જાણે તદ્દન નાશ પામી ગયેલું હોય તેમ દેખાઈ આવે છે; તેઓના ચાળાચટકા તદ્દન શાંત થઈ ગયેલા દે-ખાય છે, વિલાસો તેઓના સંબંધમાં ગળી ગયેલા દેખાય છે અને સર્વ પ્રકારના વિકારો તેઓના સંબંધમાં તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય છે.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! તારી પાસે કેટલું વર્ણન કરું? સંક્ષેપમાં કહું તો મેં તને અગાઉ કહ્યું હતું કે ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીમાં સર્વ વસ્તુ પ્રાણીઓને બાહ્ય રૂપે ઘણી જ દુઃખ દેનારી થાય છે અને પ્રાણીઓ તેની અસરતળે અનેક પ્રકારના ત્રાસો પામ્યા કરે છે. તે સર્વ વસ્તુ-ઓને મહાત્મા પુરૂષો આ લવચકમાં બેઠા બેઠાજ લગભગ નારા પામેલી જુએ છે, જાણે તે વસ્તુઓ હોય જ નહિ એમ તે મહા-ત્માઓના સંબંધમાં બનતું જોવામાં આવે છે. ખરેખર એ મહાત્માઓ મોટા બુદ્ધિશાળી છે! એ મહાત્માઓમાં ધ્યાનયોગ એવો બળવાન હોય છે કે તેને લઈને તેઓની ચિત્તવૃત્તિ અટવી સર્વ પ્રકારના ઉપ-દ્રવોથી રહિત જણાય છે, તદ્દન એત થઈ ગયેલી દેખાય છે અને અનેક પ્રકારનાં રત્નો (જ્ઞાનાદિ)થી ભરપૂર દેખાય છે. મેં જે મહા-ત્માઓનું તારી પાસે પૂર્વે વર્ણન કર્યું તે સર્વ તપોધર્મો (મહાત્મા-સાધુઓ-પ્રગતિ પામેલા વીર પુરૂષો) દેખાય છે તેમને તું બરાબર ધારી ધારીને જોઈ લે.”

૧ સોળ છોકરાંની ઓળખાણ પૃ. ૮૭૮ થી થાય છે.

૨ સાત રાજ્યોની ઓળખાણ પ્રકરણ ૧૮ માં પૃ. ૮૮૮ થી સાર થાય છે. તેમાં જ્ઞાનસંવરણ દર્શનાવરણ અને અંતરાયનામના ત્રણ રાજ્યો અત્યંત દુષ્ટ છે.

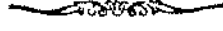
૩ વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને જોત. બાકી આડમો મોહરાજ્ય રહ્યો તેથી હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે.

૪ ચાર પ્રકારના બંધ સમજવા અથવા અંગત લશ્કર, સામંતચક્ર, સામં-તોનો પ્રિવાર અને મિત્ર રાજ્યો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

સાત્ત્વિકમાનસ પુર અને ચિત્તસમાધાન મંડપ.

વિવેક પર્વત દર્શન.
અપ્રમત્તત્વ શિખર.
જૈનપુર-તેના લોકો.
ચિત્તસમાધાન મંડપ.
નિઃસ્પૃહતા વેદિકા.
જીવવીર્ય સિંહાસન.

વે પ્રકર્ષને ભારે મળ આવી, તેની જિજ્ઞાસા વૃક્ષ
થવાના પ્રસંગો વધતા ચાલ્યા, વળી એને આનંદ
આવે તેવી સુંદર વસ્તુઓ અને લોકોના દર્શન થવા
લાગ્યા અને આખા જગતનું તત્ત્વ જ્ઞાનચક્ષુ સમક્ષ
ખુલવા લાગ્યું. તે વખતે એને નવીન જિજ્ઞાસા થઈ

એટલે એણે પ્રશ્ન પરંપરા શરૂ કરી.

ચિત્તસમાધાન મંડપમાં પ્રવેશ.

પ્રકર્ષ—“મામા! આપે બહુ સારું કર્યું, મારા ઉપર ઘણી કૃપા
કરી! મહાત્મા પુરુષોનાં (સાધુઓનાં) દર્શન કરાવીને મારાં પાપોને
આપે ખેરવી નાખ્યાં, મને ઘણો પવિત્ર કર્યો, મારા અંતઃકરણને શાંત
કર્યું, મારી આંખો આંજે ખરેખરી પાવન થઈ, આનંદ રૂપ અમૃત
મારા શરીરપર છાંટીને મારા આખા શરીરને તમે ઠંડુ કરી દીધું. હવે
મામા! તમે મને પ્રથમથી અહીં સંતોષ રાજના દર્શન કરાવવા લઈ
આવ્યા છો તેને બતાવવો બાકી રહ્યો છે, એ સંતોષ રાજ આપ મને
બતાવો એટલે આપણો અહીં આવવાનો પ્રયાસ બરાબર સફળ થાય.”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! જો પેલો દૂર એક ઉજ્જવળ ચિત્તસ-

પ્રકરણ ૩૩] સાત્ત્વિકમાનસ પુર અને ચિત્તસમાધાન મંડપ. ૧૦૪૩

માધાન^૧ નામનો મંડપ દેખાય છે, એને જોવાથી જ આંખોને ઘણી શાંતિ મળી જાય છે અને એ મંડપ ઘણો જ વિશાળ દેખાય છે, વળી એ મંડપ આ જૈનપુર નગરમાં રહેનાર સર્વ લોકોને ઘણો વહાલો છે. એ મંડપને તું જો ! ખરેખર, સંતોષ રાજ એ ચિત્તસમાધાન મંડપમાં જ હોવા જોઈએ.”

પ્રકર્ષ—“ મામા ! જો એમજ હોય તો આપણે એ ચિત્તસમાધાન મંડપમાં દાખલ થઈ સંતોષ રાજને જોઈએ.”

વિમર્શ—“ ભલે ભાઈ ! એમ કરીએ.”

વિશાળ મંડપની ભવ્ય રચના.

આ પ્રમાણે વાતચીત કરી મામા ભાણેજ તે ચિત્તસમાધાન મંડપમાં યોગ્ય સ્થળેથી દાખલ થયા એટલે તેઓના જોવામાં આખો મંડપ અંદરથી આવી ગયો. એ મંડપ જેતાં જ તેમને જણાયું કે એ પોતાના પ્રભાવથી વિદ્યેય પામેલા લોકોના સંતાપને દૂર કરે તેવો મુદર છે. એ મંડપની વચ્ચે એક ચાર મુખવાળા રાજ તેમના જોવામાં આવ્યા. તે આખા મંડપમાં રાજ્યમંડળની બરાબર વચ્ચે બેઠેલ હતા, પોતાના તેજથી તેણે અંધકારનો વિનાશ કરી નાખેલ જણાતો હતો, તેમની આસપાસ અનેક લોકો વીંટાઈને બેઠેલા જણાતા હતા, તે સત્ ચિત્ત અને આનંદને આપનાર દેખાતા હતા, એક મોટી વિશાળ^૨ વેદિકા ઉપર આવી રહેલા અત્યંત સુંદર સિંહાસન ઉપર તે રાજ બેઠેલા દેખાતા હતા. આવા મોટા રાજને મુદર રીતે મંડપમાં બેઠેલ મામાભાણેજે જોયા. એ રાજને જેતાં પ્રકર્ષના મનમાં અત્યંત આનંદ થયો, ઘણોજ હર્ષ થઈ આવ્યો અને પૂર્ણ પ્રેમ પ્રગટ થયો. તેની પ્રકૃતિ સાધારણ રીતે નવું નવું જાણવાની બાબતમાં કૌતુકવાળી હોવાને લીધે તે વખતે તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછી હકીકત સમજવાની ઇચ્છા તેના સ્વભાવ પ્રમાણે થઈ આવી. પછી તેણે આખાને પોતાના સંદેહો એક પછી એક પૂછવા માંડ્યા.

૧ ચિત્તસમાધાન: સારું ચિત્ત. નકામી કલ્પના, કુવિકલ્પો, વિકળતા, વૈમનરથરહિત સ્થિરતાવાળું પવિત્ર મન. એવા મનમાં જ સંતોષની હાજરી સંભવે છે. ચિત્તનું સમાધાન-સમતોલપણે જ્યાં યાય તેને અહીં સારા મનરૂપ મંડપ જણવામાં આવ્યો છે.

૨ વેદિકા, સિંહાસન, ચતુર્મુખ વિગેરે બાબત વિસ્તારથી આજ પ્રકરણમાં જણાવી છે.

સાત્ત્વિકમાનસ પુર.

તેનું સ્થાન, તેની જમીનદારી.

તેના હક્કો, તેના તાબાનાં નગરો.

કર્મપરિણામ અને શુભાશય રાજઓ.

પ્રકર્ષ—“અહો મામા ! જે જૈનપુરનો આવો મોટો સ્વામી છે જ્યાં આવો સારો મંડપ છે અને જ્યાં આવો મુંદર લોકો વસે છે તે નગર તો ઘણું મુંદર અને રમણીય જણાય છે. ત્યારે મામા ! જે નગર આવો મુંદર વિવેક પર્વતપર આવી રહેલું છે તે શું સર્વ દોષોથી ભરેલા ભવચક્રમાં આવેલ છે? ભવચક્રમાં તે આવો મુંદર મંડપને શી રીતે સ્થાન હોઈ શકે?”

વિમર્શ—ભાઈ ! આ વિવેક નામનો પર્વત કેવી રીતે અને કઈ જગ્યાએ આવી રહેલો છે તે સ્થાન સંબંધી હકીકત કહું તે તું ખરાબર સમજ લે. વાત એમ છે કે એ ચિત્તસમાધાન મંડપ જે વિવેક પર્વતપર આવી રહેલ છે તે ખરી રીતે તો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં જ આવી રહેલ છે, બાકી વિદ્વાનો ઉપચાર માત્રથી એને ‘ભવચક્ર નગરમાં આવી રહેલ ગણે છે; કારણ કે અહીં સારા ઉત્તમ લોકોથી વસાયેલ એક મોટું વિસ્તારવાળું સાત્ત્વિકમાનસ નામનું અંતરંગ નગર છે, એ નગરમાં એ મુંદર વિવેકગિરિ આવેલો છે. હવે એ સાત્ત્વિકમાનસપુર ભવચક્રમાં છે અને તે સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેક પર્વત આવેલ છે, તેથી પરસ્પર બન્નેને આધારઆધેય સંબંધ છે. ભવચક્રમાં સાત્ત્વિકપુર અને તેમાં વિવેકપર્વત હોવાને લીધે તે જૈનપુરને પણ ભવચક્રમાં આવી રહેલું ગણવામાં આવ્યું છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! જે આપ કહો છો તેમ છે તો પછી આ વિવેક પર્વતના આધારભૂત આપે જે સાત્ત્વિક માનસપુર કહું, એની સેવના

૧ ભવચક્ર નગર બાહ્ય છે, ચિત્તવૃત્તિ અટવિનું સ્થાન અંતરંગમાં છે. મોઢ રાચના વર્ણનમાં પણ બન્નેનાં સ્થાનો અલગ રાખ્યાં છે તે લક્ષ્યમાં હોય. જૈનપુરનું સ્થાન ખરેખરે તો અંતર દેશમાં જ છે, પણ ઉપચારથી બાહ્ય નજરે તેને બાહ્ય પ્રદેશમાં પણ ગણી શકાય એ આ હકીકતનું સ્વરૂપ છે.

૨ હકીકત બહુ સારી છે. બાહ્ય અને અંતરંગ અથવા દ્રવ્ય અને ભાવ જૈનનો તદ્દાવત સ્પષ્ટ થતાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય બન્ને દૃષ્ટિ બળવવા ખાતર ચિત્તવૃત્તિમાં જૈનપુરનું વાસ્તવિક સ્થાન છતાં તેને ભવચક્રમાં ઉપચારથી વ્યવહાર નજરે ગણવામાં આવ્યું છે. સાત્ત્વિકપુર આધાર છે અને વિવેક આધેય છે.

કરનારા-એને આશ્રયીને રહેલા જે બહિરંગ લોકો છે તે, આપે આજે મહાન્ વિવેક પર્વત કહ્યો તે, ત્યાર પછી આપે એ વિવેકપર્વતનું અપ્રમત્તત્ત્વ શિખર બતાવ્યું તે, આપે ત્યાર પછી જે જૈનપુર જ-ગુણ્યું તે, એ જૈનપુરમાં વસનારા બહિરંગ માણસો કહ્યા તે, વળી આપે જે આ ચિત્તસમાધાન નામનો મહામંડપ બતાવ્યો તે, મંડપમાં રહેલી વેદિકા બતાવી તે, એ વેદિકા ઉપર મૂકેલું સિંહાસન જણાવ્યું તે, એ સિંહાસનપર બેઠેલ આ મહારાજને આપે બતાવ્યા તે, મહારાજની પાસે બેઠેલ પરિવાર બતાવ્યો તે-અને એ સર્વ હકીકત મારે મન તો તદ્દન નવીન જ છે, આ જન્મમાં કોઈ દિવસ મેં તે બરાબર જાણી નથી, તદ્દન અપૂર્વ હકીકત છે અને એ સર્વ બાબત ઘણી જાણવાલાયક હોય એમ જણાય છે. તો મારા ઉપર કૃપા કરીને એ દરેક બાબતને વધારે વિસ્તારથી બરાબર સ્પષ્ટપણે સમજાવો!”

વિમર્શ-“ભાઈ ! તને નવીન હકીકત જાણવાનું અને સમજવાનું ઘણું કૌતુક છે અને આ સર્વ હકીકત ખાસ સમજવા લાયક છે તો તું બરાબર લક્ષ્ય રાખીને સમજ લે. આ વિવેકપર્વતના આધારભૂત જે સાત્ત્વિકમાનસ નગર કહેવામાં આવ્યું છે તે વાસ્તવિક-રીતે સર્વે અંતરંગ રત્નો (જ્ઞાનાદિ મહાન્ ગુણો) ની ખાણ જેવું છે. જે કે એ નગર અનેક પ્રકારના દોષોથી ભરેલા ભવચક્રની વચ્ચે વસાવવામાં આવ્યું છે તો પણ એનું સ્વરૂપ એવું સુંદર છે કે એ દોષોના સંબંધમાં આવતું જ નથી, ભવચક્રમાં રહ્યા છતાં તે દોષથી મુક્ત રહે છે. વાત એમ અને છે કે ભવચક્રનગરમાં જે કમનસીબ પ્રાણીઓ રહેલા હોય છે તેઓ પોતાની પાસે રહેલા આ સુંદર સાત્ત્વિકમાનસપુરને તેના અસલ સ્વરૂપે કદિ જોઈ શકતા જ નથી. એ આંતરભૂમિમાં નિર્મળચિત્ત વિગેરે અનેક નાનાં નાનાં નગરો અને શહેરો છે તે સર્વ આ સાત્ત્વિકમાનસપુરના તાબામાં છે એમ તારે સમજવું અને અંતરંગમાં આવેલા નિર્મળચિત્ત વિગેરે પેટા નગરોની એ રાજધાની છે એમ સમજવું. તને યાદ હશે કે રાજસચિત્ત નગરની જમીનદારી કે-ર્મપરિણામરાજ્યે રાગકેસરીને આપી છે, તામસચિત્તની જમીનદારી દ્વેષગર્જદ્રને આપી છે અને મહામોહનો હુકમ સર્વત્ર ફેલાવ્યો છે, પણ

૧ અહીંથી બે. રા. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ મુદ્રિત ગ્રંથનું પૃ. ૬૭૬ સહ થાય છે.

૨ જુઓ પૃ. ૭૬૨.

૩ જુઓ પૃ. ૭૬૬.

૪૫

એ કર્મપરિણામ મહારાજ જે સર્વનો ઉપરી મોટો રાજ છે તેણે આ સાત્ત્વિકમાનસપુરની કે તેના હાથ નીચેના નિર્મળમાનસ આદિ કોઈ પણ નગરની જમીનદારી કોઈને આપી નથી, આ નગરની જમીનદારી અને આવકનો ઉપભોગ તો તે કર્મપરિણામ રાજ પોતે જ કરે છે અને તેની આવકનો કેટલોક વિભાગ શુભાશય વિગેરે રાજ્યોને આપે છે.^૧ એને પરિણામે આ સાત્ત્વિકમાનસપુર અને તેના તાબાના સર્વ નગરો ઉપર મહામોહ વિગેરે રાજ્યો કે તેના સેવકોનું કંઈ જોર ચાલતું નથી. આ સાત્ત્વિકમાનસપુર આખા જગતના સાર-ભૂત છે, એ સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી તદ્દન રહિત છે, એ સર્વ પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારના આહ્વાદ ઉત્પન્ન કરે તેવું સુંદર છે એને બાહ્ય મનુષ્યોનાં મનને પોતાના તરફ હરણુ કરે તેવું છે. આવી રીતે એ સાત્ત્વિકમાનસપુર સંબંધી હકીકત બાઈ પ્રકર્ષે! તારી પાસે મે સંક્ષેપમાં જણાવી તે તારા લક્ષ્યમાં આવી હશે, હવે એ નગરમા વસનારા લોકો કેવા સુંદર છે તેનું વર્ણન કરે છું તે તું લક્ષ્ય દઈને સાંભળ અને ચિત્તમાં ધારણુ કર!

સાત્ત્વિકપુરના લોકો.

“આ સાત્ત્વિકમાનસનગરમાં જે બાહ્ય લોકો વસે છે તેઓમ શૂરવીરપણું, બળવાનપણું વિગેરે ગુણો હોય છે અને જે બહિરંગ લોકો આ સાત્ત્વિકપુરમાં આવીને વસે છે તેઓ આ નગરના માહાત્મ્યને લઈને જ વિશ્વધાલય(દેવલોક)માં જાય છે. એ ઉપરાંત વળી જે લોકો અહીં રહેતા હોય છે તેઓની દષ્ટિ સન્મુખ વિવેક પર્વત આવી જાય છે, કારણ કે સાત્ત્વિકપુરથી તે પર્વત ઘણો જ નજીક છે અથવા બરાબર કહીએ તો સાત્ત્વિકપુરમાં જ તે આવેલો છે. હવે એ સાત્ત્વિકપુરમાં રહેનારા લોકોમાંથી જે કોઈ એ વિવેકપર્વતને દેખીને તેના ઉપર આરોહણુ કરે છે તેઓ જરૂર જૈનપુરને પ્રાપ્ત કરે છે

૧ સાત્ત્વિક મનમાં મોહ-રાગ કે દ્વેષનું સામાન્ય પ્રવર્તણું નથી, કર્મ તો હજી રહ્યાં છે, પણ તે શુભ હોય છે. આ વાત આ જ પ્રકરણમાં આગળ વધારે સ્પષ્ટ કરી છે.

૨ સાત્ત્વિકપુરમાં વસનારા સર્વ લોકો જૈનધર્મ આદરનાર જ હોય છે એમ નથી. આ હકીકત સ્પષ્ટ કરવામાં ગ્રંથકર્તાએ નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું છે. સાત્ત્વિકભાવ જૈનેતરમાં પણ સંભવે છે અને તેને વિશ્વધાલયમાં (દેવલોક સુધી) લઈ જાય છે. મોક્ષ જવા માટે શુદ્ધ સદ્ગુણો જોઈએ. આ હકીકત લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવા યોગ્ય છે.

અને ખરેખરા સુખના ભાજન થાય છે.^૧ આ પ્રમાણે બનવાથી પરિણામ એ થાય છે કે એક તો આ નગરના પ્રભાવથી જ તે લોકો સ્વભાવે સુંદર હોય છે અને પછી વળી વિવેક પર્વતના શિખર ઉપર ચઢે એટલે (હોય છે તેથી પણ) વધારે સુંદર થાય છે. વળી આ ભવચક્રનિવાસી પ્રાણીઓમાં જે પાપી હોય છે તેમને આ જૈનપુર એવું સુંદર લાગતું નથી, એ સુખ આપનાર છે એમ તેમને જણાતું નથી અને એની વિશિષ્ટતા તેઓના ખ્યાલમાં ધરાબર આવતી નથી. જેઓ સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં આવી એ પર્વતપર ચઢે છે તેઓને આ જૈનપુર અતિ સુંદર ભાસે છે, માટે જેઓનું ભવિષ્યમાં બહુ કલ્યાણ થવાનું છે અને જેઓ સન્માર્ગે ગમન કરનારા છે એવા લોકો આ સ્વાભાવિક સુંદર નગરમાં રહે છે. આવી રીતે એ સાત્ત્વિકપુરમાં વસનારા લોકો સંબંધી હકીકતનું વિવેચન તારી પાસે કર્યું. હવે એ વિવેકગિરિ સંબંધી હકીકત તને જણાવું છું તે પણ સમજ લે.

વિવેકગિરિ.

“ભવચક્રમાં રહેનારા પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી આ વિવેક મહાગિરિને જોતા નથી ત્યાં સુધી જ તેઓ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોમાં સમડતા હોય છે. જેવું એક વખત તેઓને આ વિવેકપર્વતનું દર્શન થાય છે કે તુરત જ ત્યાર પછી તેઓની બુદ્ધિ ભવચક્ર તરફ થતી જ નથી, ભવચક્ર ઉપર તેમને પ્રેમ પણ રહેતો નથી અને ભવચક્ર તરફ આકર્ષણ પણ થતું નથી. છેવટ એ વિવેકગિરિદર્શનનું પરિણામ એ થાય છે કે તેઓ ભવચક્રને છોડી દેઈને વિવેક પર્વત ઉપર ચઢી જાય છે અને સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી રહિત થઈ અદ્વૈતિક આનંદના ભોગવનારા થાય છે. સંપૂર્ણ આનંદ હમેશને માટે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ તેઓને વિવેકપર્વત ઉપર ચઢ્યા પછી દેખાય છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વિવેક પર્વત ઉપર ચઢે એટલે ત્યાંથી તેઓ આખા ભવચક્ર નગરને પોતાની હથેળીમાં રહેલા પદાર્થની માફક જોઈ શકે છે. તેઓ એ પર્વત ઉપરથી ધરાબર જોઈ શકે છે કે એ ભવચક્રમાં તો અનેક બનાવો વારંવાર બન્યા જ કરે છે, એ નગર

૧ સાત્ત્વિકપુર એટલે સમ્યક્ જ્ઞાનવગર પણ કર્મનિર્જરા કરવાની પ્રવૃત્તિ. આ વાત વિમર્શ આગળ આ જ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરશે. જેઓ આગળ વધી કર્મને નાશ કરી પ્રગતિ કરે છે તે વિવેક પ્રાપ્ત કરી કર્મબંધિ છૂટી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ખરેખરો વિકાસક્રમ છે અને યોગદષ્ટિએ વિચારણીય છે.

અનેક દુઃખોથી ભરેલું છે. તેની પરિપાટિની રચના જોતાં તેઓને એ નગર તરફ વૈરાગ્ય આવે છે અને એ નગરથી દૂર જવાનો નિર્ણય થાય છે. એક વખતે એ ભવચક્ર ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો એટલે સ્વા ભાવિક રીતે જ તેઓને પેલા વિવેકગિરિ ઉપર પ્રેમ આવે છે, કારણ કે તેમને જણાય છે કે તેઓના વાસ્તવિક મુખનું કારણ એ મહાન પર્વત છે. આવા નિર્ણયને લઇને પછી તો એક ઘણી સારી વાત બને છે અને તે એ છે કે એ વિવેકપર્વતના માહાત્મ્યથી એ લોકો ભવ-ચક્રમાં થોડો વખત રહે ત્યાં સુધી પણ તેઓ ઘણા સુખી થાય છે. વાસ્તવિક આનંદ પામે છે અને અત્યંત ઉત્તમ દશાના માર્ગ પર આવી જાય છે.

અપ્રમત્તત્વ શિખર.

“ ભાઈ પ્રકર્ષ! તારી પાસે વિવેકપર્વત સંબંધી હકીકત વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરી. હવે એ વિવેકગિરિનું મોટું શિખર અપ્રમત્તત્વ નામનું છે તે સંબંધી હકીકત તને સમજાવું છે તે ધ્યાનમાં રાખી લે. આ અપ્રમત્તત્વ શિખર સર્વ દોષોને નાશ કરનાર છે અને અંતરંગ રાજ્યમાં રહેલા સર્વ દુષ્ટ રાજાઓને મોટો ત્રાસ કરનાર થઈ પડેલું છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે એ મહા(વિવેક)ગિરિ પર ચઢેલા લોકોને ઉપ-દ્રવ કરવા સાફ પેલા મહામોહ વિગેરે શત્રુઓ આવી ચઢે છે તો તે પર્વત ઉપરના લોકો પેલા અપ્રમત્તત્વ શિખર^૧ ઉપર ચઢીને તેઓના ઉપર એવો સખ્ત મારો ચલાવે છે કે આખરે પેલા શત્રુઓ પર્વત-પરથી ગબડતા ગબડતા નીચે જમીન પર પડી જાય છે, અને તેઓના (શત્રુના) શરીરના અવયવો ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે, જેથી ભયમાં ને ભયમાં શિખર તરફ જોતાં જોતાં તેઓ દૂર નાસી જાય છે. આ અપ્રમત્તત્વ શિખર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાદ^૨ થતા જ નથી. વિવેક પર્વત પર રહેનારા પ્રાણીઓના શત્રુભૂત અંતરંગ રાજાઓને દળી નાખવા સાફ જ એને બનાવવામાં આવ્યું હોય તેમ જણાય છે. ભાઈ! એ શિખર ઉજ્જવળ છે, ઘણું વિશાળ છે, બહુ ઊંચું છે, સર્વ લોકોને સુખ આપનાર છે અને ઘણું જ સુંદર છે.

૧ એક તો વિવેકી અને વળી પ્રમાદ રહિત એટલે એવા જન્યૂત પ્રાણીઓના શત્રુઓ નાશ પામે તેમાં નવાઈ નથી. વળી હુંગરના શિખર પરથી લડનારને ઘણી સખવડ સ્થાનની પણ મળે છે. આ સર્વ બાબત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨ પ્રમાદ: મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિક્રયા.

જૈનપુર.

“ભાઈ! એવી રીતે ‘અપ્રમત્તત્વ’ શિખર સંબંધી હકીકત તને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવી. હવે જૈનપુર સંબંધી હકીકત તને કહી સંભળાવું છું તે બરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળ. આ જૈનપુર એક ઘણું ઉત્તમ નગર છે, નિરંતર આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ છે અને પુણ્ય વચરના પ્રાણીઓ ભવચક્રમાં ગમે તેટલો કાળ ભટક્યા કરે પણ તેમને ઘણું જ દુર્લભ છે, મળવું મુશ્કેલ છે, નજરે પડતું પણ અશક્ય છે; કારણ કે અનંતકાળ સુધી ભવચક્રનગરમાં રખડપટ્ટી કરતાં કરતાં (ન્યારે પ્રાણી ઓઘદષ્ટિ છોડી યોગદષ્ટિમાં આવે છે ત્યારે) તે મહા મુશ્કેલીએ સાત્ત્વિકમાનસનગરે આવે છે. ઘણાખરા તો અનેક ભવો ભવચક્રમાં કરે, પણ તેમની નજરે સાત્ત્વિકમાનસપુર આવતું જ નથી.^૧ કદાચ તેમને કોઈ વખત એવી રીતે સાત્ત્વિકમાનસપુર મળી જાય તોપણ તેઓ ત્યાં થોડો વખત રહી વળી પાછા ભવચક્રમાં ચાલ્યા જાય છે અને ત્યાં તો અનંત નગરો હોવાથી પછી તેમનો એકદમ પત્તો ખાતો નથી.^૨ એવા પ્રાણીઓ વિવેકપર્વતનાં દર્શન જ કરતા નથી. આવી રીતે પ્રાણીઓ અનેક વાર સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં આવે, વળી ભવચક્રમાં ભટકે, વળી આવે ને જાય એમ કરતાં કરતાં કોઈ વખત તેમની નજરમાં વિવેકપર્વત આવે છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તો પોતાની જાતના એવા શત્રુ હોય છે કે તેઓ પોતાની નજરે આવો સુંદર વિવેકપર્વત જુએ તો પણ અને હકીકત સમજે છતાં પણ એ સુંદર પર્વત ઉપર ચઢતા નથી અને પાછા ભવચક્રમાં ચાલ્યા જાય છે; વળી કેટલાક પ્રાણીઓ એ વિવેકપર્વતપર ચઢ્યા છતાં પણ અતિ સુંદર પરંતુ મહાદુર્લભ પેલા અપ્રમત્તત્વ શિખરને જોઈ શકતા નથી. કેટલાક એ શિખરને જુએ છે તો પણ એના

૧ સંસારપરિપાટિમાં ન્યારે પ્રાણી ધર્મસન્મુખ થાય છે ત્યારે છેલ્લાં પુદ્ગલપરાવર્તમાં એની દશા સુધરતી જણાય છે તે વખતે તે યોગદષ્ટિમાં આવે છે. આ હકીકત “જૈન દષ્ટિએ યોગ” નામના ગ્રંથમાં વિસ્તારથી બતાવી છે તેથી અત્ર લંબાણ નોટ લખી નથી. વાતનો સાર એ છે કે વિકાસક્રમમાં ક્રમે ક્રમે સુધારો થતો જાય છે. જે પ્રાણી પ્રગત થવાનો હોય તે મિથ્યાત્વ દશામાં હોય ત્યારે તેને પ્રથમ સાત્ત્વિકપુર મળે છે, ત્યાં નિર્જરા કરીને વિવેક પ્રાપ્ત કરે છે. વિવેક વગર યથાસ્વરૂપ જૈનદર્શન પ્રાપ્ત થઈ નથી.

૨ કેટલાક પ્રાણી સાત્ત્વિક માનસ સુધી આવે, પણ પાછા વિકાસ અટકી પડે તો વળી ભવચક્રના ફેરામાં પડી જાય છે.

ઉપર ચઢવાની મહેનત લેતા નથી અને આગસ કરીને ભવચક્રમાં જ આનંદ માની બેસે છે. પવિત્રપર અને તેના શિખરપર ચઢવામાં મહેનત પડે તે ભયથી તેઓ ભવચક્રનાં દુઃખમાં આનંદ માની જમીન-પર જ પડ્યા રહે છે. જે ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ આ મનોહર અપ્રમત્તરવ શિખર ઉપર ચઢી જાય છે તેઓ ત્યાર પછી જૈનપુરને જુએ છે, બાકી એ જૈનપુરના દર્શન કરાવે તેવી સામગ્રીઓ મળવી ભવચક્રમાં ઘણી જ દુર્લભ છે. એવી સામગ્રી ભવચક્રનગરમાં છે જ નહિ એવું કંઈ નથી, પણ મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મેં તને અગાઉથી જ કહ્યું છે કે ભવચક્રમાં ફરનારા પ્રાણીઓને એ અત્યંત સુંદર અને સતત આનંદ આપનાર જૈનપુર મળવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. એ જૈનપુર અનેક સુંદર રત્નસમૃદ્ધોથી ભરપૂર છે, એ સર્વ પ્રકારના સુખોની ખાણ છે, અને આખી દુનિયામાં સારભૂત વસ્તુઓ હોય તેના પણ સાર જેવું એ નગર છે.

જૈનપુરના લોકો.

આવી રીતે સંક્ષેપમાં તારી પાસે જૈનપુરનું વર્ણન કરી બતાવ્યું, હવે એ જૈનપુરમાં રહેનારા લોકો કેવા છે તેની હકીકત તને કહું છું તે તું લક્ષ્યમાં રાખી લે. આ જૈનપુરમાં રહેનારા સજ્જન લોકો નિરંતર આનંદમાં મહાત્યા કરે છે, તેઓ સર્વ પ્રકારની બાધા પી-ડાથી રહિત થયેલા હોય છે અને એમ હોવાનું કારણ એ નગરનો જ પ્રભાવ છે. તેઓએ સર્વેએ નિર્વૃત્તિ (મોક્ષ)નગરીએ જવાનો નિર્ણય કરેલો હોય છે અને તેને માટે તેઓ નિરંતર પ્રયાણ કરી રહ્યા છે અને પ્રયાણ કરતાં-મુસાફરી કરતાં વચ્ચે વચ્ચે વળી તેઓ કોઈ જગ્યાએ મુકામ પણ કરે છે. એવી રીતે તેઓ મુકામ કરે ત્યારે પણ વિશુદ્ધાલયમાં આનંદ ભોગવે છે અને જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી ત્યાં પણ મોક્ષનો માર્ગ સરળ કરતા જાય છે. એ લોકોને પણ મહામોહ વિગેરે શત્રુઓ તો છે જ, પણ તેઓનાં શક્તિ બળ અને ધીરજ જોઈને ભયથી તે શત્રુઓ દૂર નાસી જાય છે અને એમનાથી (જૈનોથી) દૂર જ તેઓ ફર્યા કરે છે.”

પ્રકર્ષ—“મામા ! આપ કહો છો તેવું તો તદ્દન લાગતું નથી, કારણ કે ભવચક્રના લોકો જેવી રીતે મહામોહ વિગેરેમાં આસક્ત થયેલા દેખાતા હતા તેમ આ જૈનપુરના લોકો પણ મહામોહ વિગેરે આંતર શત્રુઓમાં આસક્ત જણાય છે; કારણ કે આ જૈન લોકો પણ સર્વ કાર્યો કરતાં જણાય છે: જેમકે એ ભવચક્રના લોકો

“ અન્ય સુંદર શબ્દાદિ વિષયો ઉપર 'મૂર્છા' રાખે છે તો આ (જૈન)
 “ લોકો પણ ભગવાનના બિંબ ઉપર મૂર્છા રાખે છે; ભવચક્રના લોકો
 “ જેમ ધનવિગેરે બાહ્ય પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ રાખે છે તેમ આ જૈન
 “ લોકો સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ કરવા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે; ભવચક્રના
 “ લોકો જેમ પોતાનાં સાંસારિક સગાં કે પુત્રાદિ ઉપર રનેહ રાખે છે
 “ તેમ આ જૈનપુરના લોકો પોતાના સ્વધર્મ (સાધર્મી) અંધુઓ
 “ ઉપર ઘણો શ્રેહ રાખે છે; ભવચક્રના લોકો જેમ પ્રપંચ વિગેરે
 “ કરી પ્રસન્ન થાય છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ સુંદર ધર્મનિષ્ઠાને
 “ કરવાથી રાજી થાય છે; ભવચક્રના લોકો પોતાના સગા પ્રેમી કે
 “ સંબંધીને જોઈને જેમ સંતોષ પામે છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ
 “ પોતાના ગુરુમહારાજને જોઈને સંતોષ પામે છે; ઇચ્છિત વસ્તુની
 “ પ્રાપ્તિ થતાં જેમ સંસારીઓને હર્ષ થઈ આવે છે તેમ આ જૈનોને
 “ પણ સાચી હકીકત પ્રાપ્તિ થાય-સમન્નય ત્યારે એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં
 “ આનંદ થાય છે; ભવચક્રનિવાસીઓ જેમ વિરોધી શત્રુ કે ઉલટા
 “ ભાવોને જોઈ તે ઉપર દ્વેષ કરે છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ પો-
 “ તાનાં વ્રતોમાં કાંઈ દૂષણ (અતિચાર) આવી જાય તો તેવાં
 “ દૂષણો ઉપર દ્વેષ કરે છે; જેમ ભવચક્રના મનુષ્યો પોતાની આજ્ઞાને
 “ લોપ કરનારા ઉપર ક્રોધ કરે છે તેમ જૈનપુરવાસીઓ જે પ્રાણીઓ
 “ સમાચારીનો લોપ કરે એટલે ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાનો લોપ કરે
 “ તેમના ઉપર ક્રોધ કરે છે; જેમ સંસારી પ્રાણીઓ પોતાના વિરો-
 “ ધીઓ ઉપર રોષ કરે છે તેમ જૈનપુરવાસીઓ શાસ્ત્ર (જૈન
 “ પ્રવચન)ના વિરોધીઓ ઉપર રોષ કરે છે; પોતાને વિલાસયોગ્ય
 “ અનુકૂળ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થતાં જેમ ભવચક્રના પ્રાણીઓ મદ કરે
 “ છે તેમ જૈનપુરવાસીઓ પોતાનાં કર્મની નિર્જરામાં^૧ મદ કરે છે;
 “ સંસારી પ્રાણીઓ પોતાની ઉત્તમ જાતિ, કુળ, બળ વિગેરે અનેક
 “ બાબતમાં અહંકાર (અભિમાન) કરે છે તેમ જૈનપુરવાસીઓ પોતે
 “ જે જે બાબતની પ્રતિજ્ઞા (બાધા, નિયમ) લીધેલ હોય તેનો નિ-

૧ અહીંથી ઉપરથી વિરોધ પણ અંદર શ્લેષ છે. પ્રસરત અપ્રસરત ભાવ બતાવવા સુંદર ચર્ચા કરી છે. અર્થ જરા વિચારવાથી ખરાબર સમજાઈ જાય તેવો છે.

૨ સમાચારી: સાધુના આચાર ગ્રંથને 'સમાચારી' કહેવામાં આવે છે. સમાચારી લોપવી એટલે એ ગ્રંથમાં બતાવેલ આચારથી ઉલટા ચાલવું.

૩ નિર્જરા: ભોગવ્યા વગર કર્મને આત્મપ્રદેશથી તપદ્વારા ખેરવી નાખવાં તેને 'નિર્જરા' કહેવામાં આવે છે.

“ વાંહ કરવા માટે મનમાં અભિમાન^૧ હાવે છે; ભવચક્રનિવાસી જેમ
 “ અન્ય ઉપર આધાર વિશ્વાસ રાખે છે, પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં બીજાની
 “ સહાય ઉપર મદાર બાંધે છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ પરીપહો
 “ ઉપર (અન્યની સહાય વિના પ્રસન્ન ચિત્તથી પ્રતિકૂળ પ્રસંગોને સહન
 “ કરવા) પોતાની સાધ્યપ્રાપ્તિનો આધાર રાખે છે; સંસારી પ્રાણીઓ
 “ પોતાના નિર્બળ વિરોધી તરફ અનાદર કરે છે અથવા તેને બેઇને
 “ કોઇક હાંસી કરે છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ ઉપર કોઇ પ્રકારના
 “ દેવકૃત ઉપદ્રવો થાય છે તો તેના તરફ તેઓ તદ્દન બેદરકારીવાળા
 “ રહે છે અથવા તેમને કાંઇક હાંસીની દૃષ્ટિથી જુએ છે; સંસારી
 “ પ્રાણીઓ જેમ પોતાની એળ છુપાવે છે તેમ એ જૈનપુરવાસીઓ
 “ પણ જૈનશાસનની મહીનતા થાય-હલકાઇ જણાય એવી બાબતોને
 “ છુપાવી દે છે; સામાન્ય સર્વ પ્રાણીઓ જેમ બીજા નિર્દોષ પ્રાણીઓને
 “ છેતરે છે તેમ આ જૈનપુરવાસી જનો પોતાની ધુતારી ઇંદ્રિયોને
 “ વારંવાર છેતરે છે, ઇંદ્રિયોને આત્મદ્રોહના માર્ગે જતી અટકાવી
 “ આત્મસાધનના માર્ગમાં બેડે છે; પ્રાકૃત સર્વ પ્રાણીઓ જેમ
 “ (ધનસંપત્તિ મેળવવાનો કે કીર્તિપ્રાપ્તિ કરવાનો) લોભ રાખે છે
 “ તેમ એ જૈનપુરવાસીઓ તપસ્યા કરવાનો તથા ચારિત્ર પાલન કર-
 “ વાનો લોભ રાખે છે; સાધારણ સર્વ પ્રાણીઓ શારીરિક મુખનાં
 “ સાધનોની બાબતોમાં અત્યંત આસક્ત થઇ જાય છે તેમ એ
 “ જૈનલોકો મહાપુરુષોનું વૈયાવચ્ચ^૨ કરવામાં આસક્ત થઇ જાય
 “ છે; સંસારી પ્રાણીઓ જેમ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનું રક્ષણ કરે છે
 “ તેમ એ જૈનપુરવાસીઓ સુંદર ધ્યાનયોગની સારી રીતે રક્ષા કરે
 “ છે; સંસારી પ્રાણીઓ જેમ પરદ્રવ્યાદિ અનેક બાબતોની તૃષ્ણા કરે
 “ છે, મેળવવાનો લોભ રાખે છે તેમ એ જૈનપુરવાસીઓ પરોપકાર
 “ કરવાની બાબતમાં તૃષ્ણા રાખે છે; સંસારી પ્રાણીઓ સ્વાર્થવશ
 “ થઇ અનેક જીવોનો વિનાશ કરે છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ પ્ર-
 “ માદ (મધ-વિષય-કષાય-વિકૃત્યા અને નિદ્રા) રૂપ ચોરોનો વિનાશ

૧ આ સામાન્ય વચન જણાય છે. પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ થતાં આનંદ થાય છે એ જ આશય અત્ર હોવો બેઇએ.

૨ પરીપહો: ક્રુધા, તૃષ્ણા આદિ બાવીસ પરીપહો છે. જુઓ નવતત્ત્વમાં સં-
 ચમ તત્ત્વ. એથી કર્મે આવતાં અટકી પડે છે. સાધુઓ સર્વ પરીપહો સહન કરે છે.

૩ વૈયાવચ્ચ: વડીલોની સેવા કરવી, તેમની ચાકરી ઉઠાવવી, તેમની મા-
 વજત કરવી વિગેરે.

“કરે છે; સંસારી પ્રાણીઓ અનેક આબતોમાં ભય પામ્યા કરે છે
 “તેમ આ જૈનપુરવાસી પ્રાણીઓ ભવચક્રમાં ભ્રમણ કરવાની
 “આબતથી વારંવાર ભય પામ્યા કરે છે; જેમ સંસારી પ્રાણીઓને
 “અનેક ખરાબ પદાર્થો જોતાં કે એટી આળસુનો સંગ થતાં તે તરફ
 “જુગુપ્સા થાય છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓને પણ ખરાબ રીતીઓ
 “ચાલનારની આબતમાં જુગુપ્સા થાય છે; જેમ ભવચક્રના ભવા-
 “ભિન્નદી લોકો અનેક ભવભ્રમણની આબતમાં રમણ કરે છે તેમ
 “આ જૈનપુરવાસીઓ પણ નિર્વૃત્તિનગરીને માર્ગે રમણ કરે છે;
 “વ્યવહાર માણસો જેમ મૂર્ખ મનુષ્યોની મૂર્ખતાની હાંસી કરે છે,
 “મનક કરે છે, તેમ એ જૈનો વિષયસુખ ભોગવનારાઓને જોઈને
 “તેના તરફ હસે છે; સંસારી પ્રાણીઓ પોતાને અપ્રિય વસ્તુના
 “સંયોગમાં ઉદ્વેગ પામે છે તેમ આ જૈનપુરવાસીઓ આચારની
 “આબતમાં શિથિળતા જોઈને ઉદ્વેગ પામે છે; સાધારણ પ્રાણીઓ
 “જેમ પ્રિય પદાર્થના વિયોગમાં દીલગીરિ (શોક) કરે છે તેમ આ
 “જૈનપુરવાસીઓ ભૂતકાળમાં થયેલા પોતાના ખરાબ ચરિત્રને યાદ
 “કરીને મનમાં વારંવાર શોચ કરે છે, પશ્ચાત્તાપ કરે છે, દીલગીર
 “થાય છે; ભવચક્રના લોકો ખીજના દુરાચાર તરફ તિરસ્કાર બતાવે
 “છે તેમ એ જૈનપુરવાસીઓ પોતાના ઉત્તમ વર્તનમાં કોઈ વખત
 “સ્ખલના (ભૂલ) થતી જોઈ પોતાને ધિક્કારે છે એટલે તે આબતને
 “ખરાબ માને છે; સંસારી પ્રાણીઓ જેમ લોકોની કે લોકોનાં કાર્યોની
 “નિંદા કરે છે તેમ એ જૈનપુરવાસી લોકો પૂર્વે પોતાનો ભવચક્રમાં નિવાસ
 “થયેલો છે તે આબતની વારંવાર નિંદા કરતા જણાય છે; સંસારી જીવો
 “જેમ સુંદર યુવતિની પ્રાર્થના કરે છે, તેને રાજી રાખવા તેને પૂજે છે, તેમ
 “જૈનપુરવાસીઓ તીર્થંકર મહારાજની આસાડપ યુવાન સ્ત્રીની આરાધના
 “કરે છે; સંસારી પ્રાણીઓ જેમ સુંદર લલનાની સેવના કરે છે તેમ એ
 “જૈનપુરવાસીઓ બે પ્રકારની શિક્ષાડપ લલનાની સેવા ઉઠાવે છે.

“આવી રીતે મામા! તમે જોશો કે સંસારી જીવોમાં-ભવચક્ર-
 નેવાસીઓમાં મૂર્છા, રંજન, સ્નેહ, પ્રેમ, સંતોષ, હર્ષ, દ્વેષ, ક્રોધ, રોષ,
 આનંદ, અહંકાર, વિશ્વાસ, વિસ્મય, ગૂઢતા, વંચન, લોભ, ગૃહિ, રક્ષા,

૧ ભય સાત પ્રકારે છે: ૧ ઇહલોક ભય, ૨ પરલોક ભય, ૩ આદાન ભય,
 અકસ્માત ભય, ૪ અપયશ ભય, ૬ આજીવિકા ભય. ૭ મરણ ભય. મનુષ્યને
 મનુષ્યથી ભય તે ઇહલોક ભય અને મનુષ્યને દેવતિર્થયનો ભય તે પરલોક ભય.

૨ શિક્ષા: અભ્યાસ. તે બે પ્રકારે છે:—૧ અહલશિક્ષા, ૨ આસેવના
 શિક્ષા. ૧ અહલ શિક્ષા: પ્રતિદિન સૂત્ર અને અર્થનું વિધિપૂર્વક અહલ કરવું તે,
 ૨ આસેવના શિક્ષા: પ્રતિદિન વિધિપૂર્વક ઠિયા કરવી તે.

તૃષ્ણા, હિંસા, ભય, બુદ્ધિ, રમણતા, હાસ્ય, ઉદ્વેગ, શોક, સ્વિસ્કાર, નિંદા, યુવતિઆરાધના, લલનાસેવા આદિ જોવામાં આવે છે, તે તે ભાવોમાં રમણ કરતાં તેમને દેખવામાં આવે છે, તેમ આ જૈન-પુરવાસીઓ પણ કરતા જણાય છે, મૂર્છા, સ્નેહ, પ્રેમ આદિ સર્વ ભાવો એક થા બીજા આકારમાં જૈનીઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. આપ જાણો છો કે મૂર્છા રંજનાદિ સર્વ ભાવો મહામોહાદિ અંતરંગ શત્રુઓ સંસારી પ્રાણીઓમાં ફેલાવે છે અને એજ ભાવો જૈનપુરવાસીઓમાં પણ ચોખ્ખા દેખાય છે. ત્યારે આ પ્રમાણે હોવા છતાં આપશ્રીએ મને એમ શા માટે કહ્યું કે મહામોહ વિગેરે રાજ્યોને તો આ જૈન-પુરવાસીઓએ દૂરથી તજ દીધેલા છે?”

વિમર્શી—“ભાઈ! જે મહામોહ વિગેરેને તે પ્રથમ જોયા હતા અને હાલ જૈન લોકોના સંબંધમાં તે જે હમણા કહ્યા તે જુદા જ છે. અહીં જે મહામોહાદિ જોવામાં આવે છે તે એ જૈન લોકો તરફ અત્યંત પ્રેમવાળા છે, બહુ હેત રાખનારા છે અને તેમનું શ્રેય વધારનારા છે.

એ મહામોહાદિ રાજ્યો એ પ્રકારના છે: તેમાંના અપ્રશસ્ત પ્રશસ્ત એક પ્રકારના રાજ્યો સર્વ પ્રાણીઓના ખરેખરા સ્ત મોહાદિ. મોટા દુર્શમનો છે અને બીજા પ્રકારના રાજ્યો લોકોના ખરેખરા બંધુઓ છે—પ્રેમી છે. એનું કારણ એ છે કે

પહેલા પ્રકારના મહામોહ વિગેરે અંતરંગ જનો પ્રાણીઓને સંસાર-ચક્રમાં ધકેલી મૂકે છે, તેમનો પાત કરાવે છે, કારણ કે તેઓ અપ્રશસ્ત-ખરાબ હોવાથી તેઓનો સ્વભાવ જ તેવા પ્રકારનો છે; બ્યારે બીજા મહામોહ વિગેરે એવા પ્રકારના છે કે જે તેઓ પાસે રહ્યા હોય તો પ્રાણીઓને નિર્વૃત્તિનગરી તરફ લઇ જાય છે, કારણ કે તેઓ પ્રશસ્ત હોવાથી તેઓનો સ્વભાવ જ તેવા પ્રકારનો છે. હવે આ જૈન લોકોના સંબંધમાં હકીકત એવી બની છે કે એમની પાસેથી પેલા શત્રુભૂત (પહેલા પ્રકારના) મહામોહાદિ દૂર ગયા છે, તેનો ત્યાગ કરી ગયા છે અને મિત્રભૂત મહામોહાદિ તેમની પાસે રહ્યા છે, જે હકીકતને પરિણામે એ જૈનપુરવાસીઓ સજ્જન હોઇને નિરંતર આનંદમાં રહે છે.^૧ એ જૈનલોકો સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને લોગવનાર

૧ આ હકીકતમાં પક્ષપાત જેવું જરા પણ નથી. મનોવિકારનો સર્વથા ત્યાગ તો ધણી આગળ હદ વધે ત્યારે થાય છે પણ તે દરમિયાન તેની દિશા બદલી નાખવાની જરૂર સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રશસ્ત રીતે યોગપ્રવૃત્તિ કરવાનો માર્ગ શાસ્ત્રકારે બહુ સ્થાને બતાવેલ છે. ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્દશોબિજય એક પ્રસંગે કહે છે કે ‘આમ ન કરશો કોઈ જન કોઈશું રે, નવિ રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે’ વિગેરે. ખરી-જાણે રાગનો એ રીતે જ નાશ થાય છે. આ બાબત ધણી ગંભીર છે.

હોય છે અને બહુ શ્રેષ્ઠ માણસો હોય છે, તેઓ સંબંધી હકીકત તને કહી સંભળાવી. હવે એ વિવેકગિરિના સદરહુ શિખરપર આવેલા ચેત્તસમાધાન મંડપ સંબંધી હકીકત તને કહી સંભળાવું તે તું ધ્યાન ઇને સાંભળ:—

ચેત્તસમાધાન મંડપ.^૧

“એ મંડપમાં એવી શક્તિ છે કે જ્યારે એ પ્રાણીને મળી જાય ત્યારે તે પોતાના વીર્યથી પ્રાણીને ઘણું સુખ આપે છે. ત્રણ જગતના બંધુ આ મહારાજને બેસવા સારૂ એ મંડપ સજાએ બનાવી રાખ્યો છે. (આ હકીકત કહેતી વખતે સિંહાસનપર બેઠેલા ચતુર્મુખ નૃપતિ તરફ આંગળી બતાવીને વિમર્શ હકીકત આગળ ચલાવે છે.) જ્યાં સુધી આ ચિત્તસમાધાન મંડપ પ્રાણીને મળતો નથી ત્યાં સુધી આખા ભવચક્રનગરમાં સુખની ગંધ પણ પ્રાણીને આવતી નથી.

નિઃસ્પૃહતા વેદિકા.^૨

“ભાઈ પ્રકર્ષ! આવી રીતે તારી પાસે ચિત્તસમાધાન મંડપની ચાત હુકામાં કરી. હવે તારી પાસે નિઃસ્પૃહતા નામની તે મંડપના મધ્યમાં ગોઠવેલી વેદિકા સંબંધી હકીકત કહું તે સાંભળ. જે લોકો આ નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકાને વારંવાર સ્મરણમાં રાખ્યા કરે છે, યાદ કરે છે, તેમને શબ્દ વિગેરે ઇન્દ્રિયના ભોગો તો તદ્દન ઝેર જેવા લાગે છે, તેમને એ ભોગોમાં કોઈ જાતનો રસ આવતો નથી અને એમાં આનંદ પણ પડતો નથી. તેઓનું મન એવા ભોગો ઉપર જરા પણ લાગતું જ નથી અને તેથી તેઓએ જે કર્મો અગાઉ એકઠાં કરેલાં હોય છે તે ઓછાં થતાં જાય છે, ક્ષય પામતાં જાય છે અને એવી રીતે કર્મરૂપ કચરો જવાને લીધે તેઓ મેલ વગરના થઈને સંસારમાં રહે છે, પણ તેમને ભવચક્ર ઉપર પ્રેમ હોતો નથી, તેનાથી કંટાળીને

૧ ચિત્તસમાધાન મંડપ: મનની સમતા, આવેશમાં આવી જવાનો સર્વથા અસંભવ. સર્વ સુખનો આધાર મનની સમતા ઉપર છે એ દરેકજના અનુભવનો વિષય છે. આ મંડપની સાથે મહામોહ રાજનો ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ સરખાવો. તેના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૦૭-૮.

૨ નિઃસ્પૃહતા: કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા-ઇચ્છા નહિ. નિર્ભેતવભાવ. જુઓ ચરોવિજયજનું નિઃસ્પૃહતા અષ્ટક. દુનિયામાં જે લંબાણુ યાય છે તે આશા અને સ્પૃહાને જ આભારી છે, એકવાર સ્પૃહા નીકળી ગઈ એટલે કાર્ય સીધું, દિશા સ્પષ્ટ અને પ્રયાણ અટકાવ વગરનું થાય છે. આ નિઃસ્પૃહતા વેદિકા સાથે મોહરાજને બેસવાની તૃષ્ણા વેદિકા સરખાવવા યોગ્ય છે. તેના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૦૮.

જ અહીં રહે છે. જે ભાગ્યવાન પ્રાણીઓનાં મનમાં એ નિઃસ્પૃહતા વેદિકા વસી ગઈ હોય છે તેમને પછી દેવતાઓની દરકાર નથી, ઈશ્વર પ્રયોજન નથી, રાજાની ખુશામત નથી અને કોઈની પણ ઓશિયાળ કે દરકાર નથી. એ વેદિકાને પણ વિદ્યાતાએ આ સુંદર મહારાજાને બેસવા માટે જ બનાવી છે.

જીવવીર્ય સિંહાસન^૧.

“ એવી રીતે ચિત્તસમાધાન મંડપમાં મૂકેલી નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકાનું તારી પાસે વર્ણન કરી બતાવ્યું. એ વેદિકા ઉપર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન મૂકવામાં આવ્યું છે તેની હકીકત તને હવે કહી સંભળાવું છું. જે પ્રાણીઓનાં મનમાં આ જીવવીર્યની સ્ફુરણા થઈ આવે છે તેમને સુખનો જ અનુભવ થાય છે, તેવાઓને પછી દુઃખનો પ્રસંગ પડવાનું કાંઈ કારણ રહેતું જ નથી. એ આસન ઉપર બેઠેલા આ રાજા ઘણા જ સુંદર અને તેજસ્વી શરીરવાળા છે, એમના ચાર સુંદર મુખ છે, એ સર્વ જગતના બંધુ અને સર્વને અત્યંત આનંદ આપનાર છે, એ રાજાનો જે આ બહુ સુંદર પરિવાર દેખાય છે, તથા એ રાજાનું જે આ સુંદર મહાન રાજ્ય તેની સંપત્તિ, તેનું મહત્ત્વ અને તેજ દેખાય છે તે સર્વનું કારણ આ જીવવીર્ય સિંહાસન છે. એ સિંહાસન સંબંધી તને કેટલી વાત કહું? ટુંકમાં કહું તો અહીં જે આ સાત્ત્વિકમાનસપુર દેખાય છે, તેમાં રહેનારા લોકો દેખાય છે, વિવેકપર્વત દેખાય છે, તેનું અપ્રમત્તવ શિખર દેખાય છે, તેમાં જૈનપુર દેખાય છે, તેમાં રહેનારા લોકો દેખાય છે, આ મંડપ દેખાય છે અને વેદિકા દેખાય છે, વળી પોતાના સૈન્ય સાથે આ મહાન રાજા પણ અહીં દેખાય છે, તેમજ આખા ભુવનમાં સર્વથી સુંદર મનોરાજ્ય અહીં દેખાય છે તે સર્વ એ જીવવીર્ય સિંહાસનનો પ્રતાપ છે એમ તારે સમજવું. હકીકત એવી છે કે આ જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન અહીં ન હોય તો આ આખા મંડપ ઉપર મહામોહ વિગેરે રાજાઓ ચડાઈ લઈ આવે

૧ જીવવીર્ય: પ્રાણી પોતાની શક્તિ ફેરવે ત્યારે જ ખરો વિકાસ કરી શકે છે. આ જીવવીર્ય સિંહાસન સાથે મોહરાજાનું વિપર્યાસ સિંહાસન સરખાવવું. એની હકીકત માટે જુઓ પૃ. ૮૦૬.

૨ પ્રાણીમાં શક્તિ તો અનંત છે, પણ તેનો ઉપયોગ ન કરે, બેસી રહે અથવા વિભાવમાં પડી જાય તો આખું મનોરાજ્ય અપ્રશસ્ત મહાયોહના કબજામાં પડી જાય છે. તેટલા માટે પ્રાણીએ વીર્યસ્ફુરણા કરવાની જરૂર છે. કે જે ઉપર ચિત્તની સમાધાનીનો અને મનોવિકારના નિગ્રહનો આધાર રહે છે.

છે અને જોત જોતામાં સર્વને હઠાવી દે છે અને આ મંડપમાં જો જીવ-
વીર્ય સિંહાસનની બરાબર સ્થાપના કરેલી હોય છે તો પેલા મહામોહ
વિગેરે (અપ્રશસ્ત) રાજાઓ આ મંડપમાં પેસી પણ શકતા નથી;
અને વત્સ પ્રકર્ષ! કોઈ વખત મહામોહ વિગેરે રાજાઓ આ સૈન્યનો
તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે જીવવીર્યના પ્રભાવથી તે પોતાનો બરાબર
દેખાવ આપે છે અને પોતાની હયાતિ સ્થાપિત કરે છે. જ્યાં સુધી
આ જીવવીર્ય સિંહાસન અહીં બરાબર પ્રકાશિત હોય છે ત્યાં સુધી જ
પેલું સર્વતોભદ્ર^૧ સ્થિત દેખાય છે; હવે પછી વર્ણવવામાં આવશે તે
રાજા પણ ત્યાં સુધી જ દેખાય છે; રાજાનું લંકર પણ ત્યાં સુધી જ
જોવામાં આવે છે; આખો વિવેકગિરિ અને જૈનપુરની હાજરી પણ
એ જીવવીર્ય સિંહાસનપર આધાર રાખે છે. આવી રીતે ભાઈ પ્રકર્ષ!
તારી પાસે જીવવીર્ય સિંહાસન સંબંધી વાત કરી. હવે એ સિંહાસનપર
બેઠેલા રાજા અને તેના પરિવારનું વર્ણન તારી પાસે કહી સંભળાવું છું
તે બરાબર લક્ષ્ય દઈને સાંભળ.”

પ્રકર્ષ તત્ત્વચિંતવન.

પ્રકર્ષે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે મામાએ જે વાત કરી
તેનો ભાવાર્થ મારા મનમાં આવી રીતે સ્ફુરે છે—મામાએ પ્રથમ
સાત્ત્વિકમાનસપુરનું વર્ણન કર્યું તે અકામ નિર્જરાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન
થયેલ જ્ઞાનવગરનું (મિથ્યાદષ્ટિ) પ્રાણીનું વીર્ય જાણાય છે એટલે નદીમાં
જેમ ઘડાતાં ઘડાતાં પથ્થર ગોળ થતો જાય તેમ કુટાતા પીડાતા
પ્રાણીને અકામ નિર્જરા થઈ જાય છે, આત્મપ્રદેશથી કર્મો છૂટી જાય
છે, પરંતુ તે વખતે તેને યોગ્ય અયોગ્યની વહેંચણુ કરનાર વિશુદ્ધ
જ્ઞાન હોતું નથી. સાધારણ રીતે ચાલુ ઓઘ દશા મૂકી દઈ પ્રાણી
ધર્મની સન્મુખ થાય ત્યારે એ દશા હોય છે. એવા સાત્ત્વિકપુરમાં
રહેનારા જે લોકો બતાવવામાં આવ્યા છે તે એવા વિશુદ્ધ જ્ઞાનવગર
પણ સાત્ત્વિકમનને લઈને વિશુદ્ધાલયમાં (દેવલોકમાં) જાય છે. ત્યાર
પછી જૈનધર્મના સિદ્ધાન્ત જાણ્યા વગર માત્ર કર્મની નિર્જરાથી પ્રા-
ણીને એવી બુદ્ધિ થઈ આવે છે કે પોતે ધન સ્ત્રી પુત્ર શરીર અને
સર્વથી તદ્દન જૂદો છે, પોતાને વાસ્તવિક રીતે એ ધન પુત્ર કે ઘર-
બાર સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; વળી તેને એમ પણ જાણાય છે કે
મહામોહ વિગેરે શત્રુઓ ઘણા દુષ્ટ છે, મહા ભયંકર છે, ખરેખરા

૧ ચાર તરફ દ્વારવાળું ઘર—અહીં તે ચિત્તસમાધાન મંડપ માટે વપરાયેલ
જણાય છે.

દુર્જન છે-આવા પ્રકારના અવલોકનદ્વારા યુદ્ધિ થઇ આવે છે તેને વિવેક કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનો વિવેક આવવાથી કેટલાક પ્રાણીઓના દોષો ઓછા થઇ જાય છે, કારણ કે વિવેકને લીધે કપાષો પાછા હટી જાય છે; એવા પ્રાણીઓમાં જે અપ્રમાદીપણું આવે તેને શિખર કહેવામાં આવ્યું હોય તેમ જણાય છે. સાર પછી તે શિખર ઉપર જૈનપુર કહેવામાં આવ્યું તે (સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા રૂપ) ચાર પ્રકારના સંઘવિભાગમાં વસનારાઓને અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર 'દ્વાદશાંગી રૂપ જૈન પ્રવચન જણાય છે. એ નગરમાં રહેનારા લોકો સાર પછી બતાવવામાં આવ્યા તે ઉપર જણાવેલા સર્વ ગુણોથી ભૂષિત થયેલા અને તે દ્વાદશ અંગોમાં દશવિધી આજ્ઞાને અમલમાં મૂકનારા ચાર પ્રકારના સંઘના લોકો સમન્તય છે. સાર પછી એ જૈનપુરમાં ચિત્તસમાધાન મંડપ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સર્વના સાર જેવો છે, કારણ કે એ નગરની ખરેખરી શોભા એમાં રહેલા એ મંડપને લઇને જ છે. સાર પછી (નિઃસ્પૃહતા) વેદિકાનું વર્ણન કર્યું, તેના પર (જીવવીર્ય) સિંહાસનનું વર્ણન કર્યું. તે પ્રગટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે જેથી તુરત સમજી શકાય એવું છે. વળી મને આ સર્વ હકીકત ભાવાર્થ સાથે સમજાઇ છે તો હવે રાજા અને તેના સૈન્ય સંબંધી હકીકત પણ સમજી શકીશ એમાં જરા પણ સંશય જેવું નથી. આટલી હકીકત પોતાને સમજાઇ ગઇ તેથી પ્રકર્ષ પોતાના મનમાં બહુ રાજ થયો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

આરિત્રધર્મરાજ.

જે પ્રકર્ષના આનંદનો પાર નહોતો. સાત્ત્વિકમાનસ-પુર અને ચિત્તસમાધાન મંડપ અને તેમાં આવેલી વેદિકા અને સિંહાસનના તત્ત્વચિત્રવનમાં એ પડી ગયો. એ ચિત્રવનમાં તેને બહુ આધુર્ય પ્રાપ્ત થતું ગયું અને એવા જીવવીર્ય સિંહાસનપર બેઠેલા રાજાનું વર્ણન સાંભળવા એની આતુરતા વધી પડી.

૧ જૈન ધર્મના મૂળસિદ્ધાન્તો. આચારાંગાદિ દ્વાદશાંગીમાં જણાવ્યામાં આવ્યા છે.

અતુર્મુખ રાજધિરાજ.

પ્રકર્ષનું તત્ત્વચિંતન પૂરૂ થતાં તેણે મામાને રાજનું વર્ણન કરવા વિનંતિ કરી એટલે બુદ્ધિદેવીના ભાઈએ વાર્તા આગળ ચલાવી.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! આ રાજ જે અહીં દેખવામાં આવે છે તે લોકોમાં ચારિત્રધર્મના નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે; તે રાજ જાતે ઘણું સારું ભલું અને આનંદ આપનાર છે, એ રાજમાં અનંત શક્તિ છે, તે જગતનું હિત કરવામાં ઘણું તત્પર છે, તેના ભંડાર ભરપૂર છે, તેની સજા કરવાની પદ્ધતિ પણ સાધનથી ભરપૂર છે, તે વિચારપૂર્વક સમજવા યોગ્ય છે, તે સર્વ ગુણોની ખાણ છે અને બહુ જાણીતો છે. એ રાજને તું બરાબર ધારી ધારીને જોઈ લે. એનાં ચાર મુખ દેખાય છે. એ ચારે મુખનાં નામ કયાં કયાં છે અને તેઓની શક્તિ કેટલી છે તે હું હવે તને કહું છું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળ. એ ચારે મુખને અનુક્રમે ૧ દાન ૨ શીલ ૩ તપ ૪ ભાવ કહેવામાં આવે છે. હવે એ ચારે મુખોનું કાર્ય તને કહી સંભળાવું.

૧. દાનમુખ. “એ ચારમાં પેહલું દાનમુખ છે. એ મોહરાજનો નાશ કરવા માટે જૈનપુરમાં વસતા પાત્રોમાં સત્ય જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે છે અને આખા જગતને ઘણું જ વહાલું લાગે તેવું અભય^૧ સર્વત્ર ફેલાવે છે. વળી તેજ મુખ કહે છે કે જે પ્રાણીઓ વિશુદ્ધ ધર્મના આધારભૂત શરીરને સહાય કરનાર હોય તેઓને જરૂરી વસ્ત્ર પાત્ર આહાર વિગેરે ઉપ-યોગી ચીજો આપો.” વળી હૃદયમાં દયા આવવાથી^૨ કોઈ ગરીબ દુઃખીને અથવા આંધળા પાંગળા અથવા શરીરની ખોડવાળાને અથવા દીનને આહારવિગેરે આપવાની બાબતમાં આ દાનમુખ નિષેધ કરતું નથી. બાકી કેટલાક લોકો

૧ જ્ઞાનદાનનો આ વિષય છે.

૨ અભય: ભયરહિતપણું, કોઈના નાશ, ખૂન કે મરણ ન થાય, છવત વધે તેને અભય કહેવામાં આવે છે. આ અભયદાન પ્રથમ વ્રતમાં મુખ્ય ભાગ બળવે છે.

૩ સુપાત્ર. યોગ્ય પ્રાણીને જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી તે સુપાત્રદાન છે. તેમાં શોભનની વસ્ત્રોનો સમાવેશ થતો નથી. આ ત્રીજો દાનનો પ્રકાર છે.

૪ ચોથા પ્રકારના દાનને અનુકંપાદાન કહે છે. કોઈને જોઈને દયા આવવાથી વસ્તુ આપવી તેનો અહીં સમાવેશ થાય છે.

‘ગાયતું દાન આપવાની વાતો કહે છે, ઘોડાનું દાન કરવા સમજાવે છે, જમીન દાનમાં આપે છે અથવા સોનું આપે છે અને એવા અનેક પ્રકારના દાન આપવાનું કહે છે, પણ એવા પ્રકારના દાનથી કોઈ પ્રકારનો ગુણ થતો ન હોવાને લીધે આ દાનમુખ એવા પ્રકારના દાનને પસંદ કરતું નથી. આ દાનમુખ સુંદર આશયને કરનાર છે તથા આગ્રહને મૂકાવી દેનાર છે અને દુનિયા ઉપર દયા ફેલાવી બંધુભાવનો વિસ્તાર કરનાર છે. આવી રીતે દાન નામના પ્રથમ મુખનું તારી પાસે વર્ણન કર્યું. હવે ત્યાર પછી એ ચારિત્રધર્મરાજનું શીલ નામનું બીજું મુખ છે તેની હકીકત કહી સંભળાવું તે સમજી લે.

૨ શીલમુખ. “ જૈનપુરમાં જે સાધુ લોકો વસે છે તેઓ સર્વે આ શીલમુખ નામનું ચારિત્રરાજનું મુખ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે કરે છે. આ શીલમુખ સાધુઓને અઢાર હજાર (૧૮૦૦૦) નિયમો^૧ અતાવે છે તે સર્વને તે મહાત્માઓ દરરોજ અમલમાં મૂકે છે અને આ શીલ-

૧ આ દાનનો પ્રકાર અપ્રસરત છે. દાનમાં ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્ર ત્રણ બાબતની શુદ્ધિ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ન્યાય માર્ગથી ઉપાર્જન થયેલ દ્રવ્ય, આશંસા રહિત ઉમંગી ચિત્ત અને દાન ગ્રહણ કરનાર સદાચારી વ્રતધારી નિર્ભય નિરાંતરની પાત્ર એ ત્રણ વિશુદ્ધ બાબતો એ ત્રણની શુદ્ધશુદ્ધિથી આઠ ભેદ થાય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

- ૧ શુદ્ધ પાત્ર શુદ્ધ ચિત્ત શુદ્ધ વિત્ત.
- ૨ શુદ્ધ પાત્ર શુદ્ધ ચિત્ત અશુદ્ધ વિત્ત.
- ૩ શુદ્ધ પાત્ર અશુદ્ધ ચિત્ત શુદ્ધ વિત્ત.
- ૪ શુદ્ધ પાત્ર અશુદ્ધ ચિત્ત અશુદ્ધ વિત્ત.
- ૫ અશુદ્ધ પાત્ર શુદ્ધ ચિત્ત શુદ્ધ વિત્ત.
- ૬ અશુદ્ધ પાત્ર શુદ્ધ ચિત્ત અશુદ્ધ વિત્ત.
- ૭ અશુદ્ધ પાત્ર અશુદ્ધ ચિત્ત શુદ્ધ વિત્ત.
- ૮ અશુદ્ધ પાત્ર અશુદ્ધ ચિત્ત અશુદ્ધ વિત્ત.

૨ શીલાંગ: ૧૮૦૦૦ શીલાંગનું સંપૂર્ણ વિવેચન અધ્યાત્મકપદ્ધત ૫. ૩૫૬ (દ્વિ.આ.) નોટમાં કર્યું છે ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં ફરીવાર તે લખ્યા નથી. દશ ચત્તિધર્મોની વિચાર ‘પૂર્વક શુદ્ધ આચરણ શીલાંગમાં આવે છે. શીલ એટલે વર્તન સમજાવું. શીલ અને શિયળને ભેળવી નાખવા નહિ. શિયળ એટલે બ્રહ્મચર્યપાલન એ અર્થ થાય છે. સાધુ ‘અઢાર હજાર શીલાંગરચના ધોરી’ કહેવાય છે તેની વિગત સદરહુ નોટમાં છે.

મુખના હુકમોનો ખરાબર આદર કરે છે. આ શીલ (વિશુદ્ધ વર્તન) છે તે સાધુઓને ખરેખર આલંબન છે, તેમને આલ્સપણુ તુલ્ય શોભા આપનાર છે અને એ જ તે મહાત્માઓનું સર્વસ્વ છે. આ શીલમુખ મુનિવર્ગને સંપૂર્ણ આદેશ આપે છે, વળી મુનિ સિવાયનો જે વર્ગ હોય છે તેઓ પણ એ- માંનો કેટલોક વિભાગ અમલમાં મૂકે છે^૧; થોડા થોડા હુકમો મુનિ સિવાયના ગૃહસ્થો પણ વર્તનામાં મૂકે છે. આવી રીતે શીલ નામના બીજા મુખ સંબંધી હકીકત તને સંક્ષે- પમાં કહી, હવે તપ નામનું ત્રીજું મુખ છે તેની હકીકત કહું છું તે સાંભળ.

૩. તપમુખ. “ ચારિત્રધર્મરાજનું આ ત્રીજું મુખ ઘણું મજબૂત છે. અન્ય તરફથી કાંઈ આશા રાખવી (આકાંક્ષા) અને કોઈ પ્રકારની પીડા ભોગવવાની બાબત(અર્થિ)નો નાશ કરીને તે પ્રાણીને ઘણું સુખ કરી આપે છે. પ્રાણીને અન્ય પાસેથી આશા હોય છે તે દૂર થઈ જાય અને તે નિઃસ્પૃહી બને એટલે તેને કોઈની ઓશિયાળ રહેતી નથી,^૨ અને આશા પીડા ગઈ એટલે દુનિયાનો માર્ગ સરલ સીધો અને સપાટ થઈ જાય છે. તપમુખ પ્રાણીઓમાં સુંદર પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, સંસારપર સંવેગ લાવે છે, મનની સમતા આણે છે અને શરીરસુખાકારી સુંદર કરી આપે છે અને એ પ્રાણીને છેવટે કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખરહિત વિનાશ વગરના શાશ્વતા સુખને યોગ્ય બનાવી દે છે, કારણ કે સંજ્જન પુરૂષો ચારિત્રધર્મરાજનું આ તપમુખ જોઈને તેની આરાધના કરીને અને પોતાનું અસાધારણ સત્ત્વ વાપરીને આખરે નિર્વૃત્તિ નગરીએ ચાલ્યા જાય છે. (કર્મની નિર્જરા કરવાનું પ્રબળ સાધન આ તપમુખ છે, તીર્થંકર મહારાજ તદ્દભવમુક્તિ જાણુવા છતાં તપની આરાધના કરે છે. તપથી શરીરસુખાકારી વધે છે તે તપસ્થા કર- નારના અનુભવનો વિષય છે.) આવી રીતે તારી પાસે તપ નામના ત્રીજા મુખનું વર્ણન કર્યું. હવે એ ચારિત્રરાજના ભાવ નામના ચોથા મુખસંબંધી હકીકત કહી સંભળાવું છું.

૧ સાધુ સર્વ પ્રતની પાલના કરે છે, આવકો દેશથી પાલના કરે છે.

૨ તપના બાર ભેદ છે: છ બાહ્ય તપ છે, છ આંતર તપ છે. આ બારે ભેદની હકીકત આવતા પ્રકરણમાં પાંચમા ચતિધર્મને અંગે આવશે તેથી અત્ર લખી નથી.

૪. ભાવમુખ, “સુત સજ્જન પુરુષો આ ચારિત્રરાજના ચોથા મુખને ભક્તિપૂર્વક યાદ કરે છે અથવા તેની સામું જુએ છે એટલે તે પ્રાણીના સર્વ પાપસમૂહને દૂર કરીને કાપી નાખીને તેને સારી રીતે સુખ કરે છે.” આ ભાવમુખના હુકમને અનુસરીને જૈન સત્પુરુષો વિચાર કરે છે કે, ‘અહો! આ દુનિયામાં જે વસ્તુઓ દેખાય છે તે સર્વ ઘણી તુચ્છ છે, આખરે ટકે તેવી નથી, વખત જતાં જરૂર તેનો નાશ થવાનો છે (અનિત્યભાવ); સંસારમાં પ્રાણી જ્યારે પૂર્વ કર્મના ઉદયથી દુઃખ ભોગવે છે તે વખતે તેને કોઈને આધાર મળતો નથી, અને કોઈ તેને શરણ આપી શકતું નથી, કરેલ કર્મ તેને જરૂર ભોગવવાં પડે છે (અશરણ-ભાવ); આ સંસારમાં પ્રાણી એકલો આવે છે અને મરીને એકલો જાય છે, તેનું કોઈ નથી અને તે કોઈને નથી (એકત્વભાવ); આ દુનિયામાં પ્રાણીને શરીર, ધન, ધાન્ય તથા બીજા જે કંઈ બહારની વસ્તુઓ ખેંચાણ કરીને સંસારમાં રાખે છે તે સર્વ તેનાથી ભિન્ન છે, તેને તેની સાથે ખરેખરે સંબંધ નથી અને તે વસ્તુઓ વાસ્તવિક રીતે તેની પોતાની નથી (અન્યત્વભાવ); આ શરીર મૂત્ર, આંતરડાં, ચરબી અને વિષાથી ભરેલું છે અને તેમાં દુર્ગંધી અત્યંત હોવાથી તે ઘણું દુગંધનીય છે. એવા શરીરમાં પવિત્રતાની ગંધ પણ હોવાનો જરાએ સંભવ નથી (અશુ-ચિભાવ); આ સંસારમાં એક ભવની સ્ત્રી અન્ય ભવમાં માતા થાય છે, વળી તે સ્ત્રી થાય છે, બાપ દીકરો અને દીકરો બાપ થાય છે—એવી રીતે અરઘટ્ઘટ્ટી ચાલ્યા કરે છે અને પ્રાણી એક ખાડામાંથી નીકળી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ પડ્યા કરે છે (સંસારભાવના); મનવચનકાયાના યોગની પ્રવૃત્તિદ્વારા અને પાપસ્થાનકોના આચરણદ્વારા અનેક રીતે આશ્રવ (કર્મગ્રહણ) પ્રાણીને

૧ ભાવવગર સર્વ ક્રિયા બરાબર ફળ આપતી નથી. રસોઇમાં મીઠાને (હુણને) જે સ્થાન છે તે સ્થાન આંતર ભોજનમાં ભાવને છે.

૨ અહીં બહાર ભાવનાનો વિસ્તાર છે. લંબાણુ વિસ્તાર માટે જુઓ ચાંદ સુધારસ, બાર ભાવનાની સહાયો. મારા “જૈન દષ્ટિએ યોગ”માં પૃ. ૬૬-૭૭ સુધી જેની હકીકત વિસ્તારે અવતરણ કરેલી છે. અત્ર મુદાસર કુંઠામાં તે હકીકત આપે છે.

નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે અને તે દ્વારા પ્રાણી કર્મથી ભારે થતો જાય છે (આશ્રવભાવ); કોઈ કોઈ પ્રાણી કર્મથી નિર્વૃત્તિ પામવાનો વિચાર કરે છે તે યતિધર્મ, ભાવનાઓ, પરીષદ, અષ્ટ પ્રવચનમાતા, ઇત્યાદિદ્વારા આવતાં કર્મોને રોકે છે (સંવરભાવના), આર પ્રકારના તપદ્વારા અગાઉ બાંધેલાં કર્મો આત્મપ્રદેશથી ભોગવ્યા વગર ખરી જાય છે અને તેવી રીતે પ્રાણી કર્મના હક્ષ્માથી મોટી રાહત મેળવે છે (નિર્જરા ભાવના); પ્રાણીઓ આ સંસારમાં સર્વ સ્થાનકે મરણ પામેલા છે, જન્મ પામેલા છે અને આ દુનિયામાં જેટલા રૂપી દ્રવ્યો છે તે સર્વ તેણે એક યા બીજા આકારમાં અનેકવાર ભોગવ્યા છે છતાં એને સંસારભ્રમણથી થાક લાગ્યો નથી, ભક્ષણ કરવાની બાબતમાં કંટાળો આવ્યો નથી, સંસાર તેને કડવો લાગ્યો નથી (લોકસ્વભાવભાવ); આ સંસારસમુદ્રથી તારવાને વાસ્તે કોઈ પણ ખરેખરો શક્તિમાન હોય તો તે તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલ સ્યાદ્વાદશૈલીયુક્ત શ્રી જૈનધર્મ છે (ધર્મભાવના); પરંતુ એ ધર્મપ્રાપ્તિને યોગ્ય સામગ્રી આ સંસારચક્રમાં પ્રાણીને મળવી ઘણી જ મુશ્કેલ છે, મળે તો ઝોળખવી મુશ્કેલ છે અને ઝોળખાય તો આદરવી મુશ્કેલ છે (બોધિદુર્લભભાવ). આ ભાવમુખના હુકમ પ્રમાણે જે શ્રદ્ધાવાન વિશુદ્ધ બુદ્ધિશાળી પ્રાણીઓ આ અને એવી એવી બીજી ભાવનાઓ ભાવે છે તે ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે અને તે સાચા શાણા છે. ચારિત્રધર્મરાજનું આ ચોથું મુખ ઘણું સુંદર છે, એના દર્શનથી ઘણો આનંદ થાય તેમ છે અને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની પ્રકૃતિથી તે સર્વને અપૂર્વ આનંદ આપે તેવું છે.

“આ રીતે એ મહારાજ ચારિત્રધર્મ આ પોતાનાં ચારે મુખોથી નગરવાસી જનોને સર્વ પ્રકારનાં સંપૂર્ણ સુખો આપે છે અને આનંદમાં મગ્ન કરે છે. એ ચારિત્રધર્મરાજ આ સંસારમાં ફરનારા સર્વ પ્રાણીઓને નિરંતર સુખ આપનાર જ છે, કારણ જે જાતે અમૃત હોય તે અન્યને દુઃખ દેનાર કેવી રીતે થઈ કે હોઈ શકે? ખરેખરી નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે એ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં સંસારચક્રમાં રહેનાર અનંત પ્રાણીઓમાંથી માત્ર બહુ જ થોડા એને એ સ્વરૂપે ઝોળખે છે અને એની હકીકત હૃદયમાં ધારણ કરે છે. બીજા

તો ઘણાખરા તેને ઝોળખતા પણ નથી અને કેટલાક ઝોછા પુણ્ય-
વાળા પ્રાણીઓ હોય છે તે તો તેને ઝોળખીને પણ તેની નિંદા કરે
છે. આવી રીતે ભાઈ પ્રકર્ષ! તારી પાસે ચારિત્રધર્મરાજનાં દાન
શીલ તપ અને ભાવ રૂપ ચારે મુખનું વર્ણન કર્યું. એ દ્વારા રાજનું
પણ વર્ણન કર્યું. હવે એ રાજના પરિવાર^૧ સંબંધી કેટલીક ઉપયોગી
હકીકત તને નિવેદન કરું છું.

વિરતિ દેવી.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! ચારિત્રરાજની સાથે તેના અરધા આસન
ઉપર બેઠેલી સર્વ અંગે અત્યંત સુંદર, સર્વ પરિમિત અવયવવાળી
શુદ્ધ રક્તિક જેવી તદ્દન નિર્મળ સ્ત્રી દેખાય છે તે એ ચારિત્ર-
ધર્મરાજની વિરતિ^૨ નામની રાણી છે. જેવા રાજમાં અનેક ગુણો છે
તેવા અને તેટલા જ ગુણો વિરતિ રાણીમાં છે. એ લોકોમાં સર્વને
અત્યંત આનંદ આપનારી છે, મોક્ષિનો (નિર્વૃત્તિ નગરીનો) માર્ગ બ-
રાબર બતાવનારી છે અને જ્યારે ચારિત્રરાજની સાથે તે પણ એ-
કતા પામેલી હોય છે ત્યારે તે અને રાજ બંને એક બીજાથી જરા
પણ ભૂદા ન જ હોય તેવા દેખાય છે.

ચારિત્રરાજનાં પાંચ મિત્રો.

“એ ચારિત્રરાજની પાસે જે પાંચ માણસો બેઠેલા દેખાય છે
તે ચારિત્રરાજના ખાસ અંગભૂત મિત્રો છે.

“એ પાંચમાં પ્રથમ મિત્ર છે તેનું નામ સામાયિક^૪ કહેવામાં
આવે છે. એ જૈનપુરમાં સર્વ પાપોથી નિરંતર વિરતિ કરાવ્યા કરે છે.

૧ ચારિત્રરાજનો પરિવારઃ અહીંથી ચારિત્રરાજના પરિવારની હકીકત
શરૂ થાય છે. આ પ્રકરણમાં દેવી વિરતિ રાણી અને પાંચ મિત્રો વર્ણવાશે, આવ-
તામાં યુવરાજ અને કુટાયા કુંવર અને પુત્રવધૂઓ વર્ણવાશે અને તે પછીના પ્રક-
રણમાં બાકીનો પરિવાર વર્ણવાશે.

૨ વિરતિઃ કોઈ પણ બાબતનો નિયમપૂર્વક ત્યાગ કરવો તેને વિરતિ
કહેવામાં આવે છે. એ જૈન ચારિત્રાધિક શબ્દ છે. સાધુ સર્વથા ત્યાગ કરે છે તેને
સર્વવિરતિ કહેવામાં આવે છે, ઝોછા ત્યાગ હદ મર્યાદા અને અપવાદ સાથે
શુદ્ધરથો કરે છે તેને હેશવિરતિ કહેવામાં આવે છે.

૩ મોહરાજના સાત રાજમિત્રો હતા તેની હકીકત પૃ. ૮૮૮ થી ૮૯૨ મુખી
વર્ણવી છે તેની સાથે આ હકીકત સરખાવવા યોગ્ય છે.

૪ સામાયિકઃ એ ધડિ અથવા તેથી વધારે વખત સંસારના સર્વ ભાવોનો
મર્યાદા પ્રમાણે ત્યાગ કરી જ્ઞાનધ્યાનમાં વખત કાઢવો તે ‘સામાયિક’ કહેવામાં
છે. એમાં સર્વ સાવધ યોગની મન વચન કાયાથી વિરતિ થાય છે.

“સાર પછી બીજે મિત્ર દેખાય છે તેનું નામ 'છેદાપસ્થાપન કહેવામાં આવે છે. એ સર્વ પ્રકારના પાપોને વધારે વધારે અટકાવે છે.

“સાર પછી ત્રીજે મિત્ર દેખાય છે તેનું નામ પરિહારવિશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એ મિત્ર અઢાર માસ સુંદર તપવિધાન બતાવે છે.

“આગળ ચોથો મિત્ર દેખાય છે તેનું નામ સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવામાં આવે છે.

“સાર પછી છેલ્લો મિત્ર દેખાય છે તેનું નામ યથાખ્યાત કહે-

૧ છેદાપસ્થાપન: પૂર્વના પર્યાયને છેદવા અને નવીન પર્યાયની ઉપસ્થાપના કરવી તેને છેદાપસ્થાપન કહે છે. (સામાયિક કરતાં આ દ્વિતીય ચારિત્રધર્મમાં વધારે લાગણી આવે છે સાધુને પ્રથમ દિક્ષા આપતી વખત સામાયિકનો નિયમ કરાવવામાં આવે છે, પછી તે રિથર થાય ત્યારે જેને હાલ વડી દિક્ષા કહેવામાં આવે છે તે છેદાપસ્થાપન ચારિત્ર આપવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ પહેલાં છેલ્લા તીર્થકરના શાસન માટે છે. મધ્યના ૨૨ તીર્થકરના શાસન દરમિયાન તેા સામાયિક ચારિત્ર જ યાવજ્જીવિત માટે આપવામાં આવે છે. ત્યાં આ ચારિત્રની અપેક્ષા નથી.

૨ પરિહારવિશુદ્ધિ: નવ સાધુઓના સમુદાય મળી એ કલ્પ અંગીકાર કરે છે. તેમાં ચાર સાધુઓ તપ કરનાર થાય છે (એને નિર્વિશ માનક કહે છે), ચાર વૈયાવચ્ચ કરનાર હોય છે અને એકને કલ્પસ્થિત આચાર્ય બનાવે છે. અઢાર માસ સુધી ઉત્તમ તપ કરવામાં આવે છે. છ મહીના પ્રથમના ચાર કરે છે, પછી છ મહીના વૈયાવચ્ચવાળા કરે છે, પછી છ મહીના કલ્પસ્થિત બનાવેલ હોય છે તે કરે છે. એમ કુલ ૧૮ માસનું આ ચારિત્ર ખાસ પાપની વિશુદ્ધિ માટે છે. એનો વિધિ યોગ્યતા કાળ પર્યાય વિગેરે માટે બુદ્ધિ પ્રવચન સારોદ્ધાર દ્વારા ૬૯. પ્ર. ૨૧૧ કર ભાગ ત્રીજે પૃ. ૨૩૧ થી ૨૩૭.

૩ સૂક્ષ્મસંપરાય: સંપરાય એટલે કષાય. એની અત્યંત મંદતા થાય છે. નવમા ગુણસ્થાનકને અંતે ક્રોધ માન માયાને ખપાવી અથવા ઉપશમાવી સૂક્ષ્મ લોભ બાકી રહે તેને દશમા ગુણસ્થાનકે ખપાવે અથવા ઉપશમાવે તેને સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહે છે. દશમા ગુણસ્થાનકનું એ જ નામ છે.

૪ યથાખ્યાત: આ ચારિત્ર અગીઆરમા તથા બારમા ગુણકાણે હોય છે; અગીઆરમા ગુણકાણે કષાયોનો સર્વથા ઉપશમ હોય છે. અંતર્મુક્ત એ સ્થિતિમાં રહ્યા પછી પાછો ઉદય આવે છે અને એ ગુણકાણેથી પ્રાણી પાછો પડે છે. બારમા ગુણકાણે કષાયોનો સર્વથા ક્ષય હોય છે જેથી કષાયો ફરી ઉદયમાં આવતા નથી તેથી એ ગુણકાણેથી મુનિઓ પાછા પડતા નથી અને કેવળજ્ઞાન પામી તે જ ભવમાં મોક્ષે જાય છે.

વામાં આવે છે. એ ઘણો જ નિર્મળ અને સારભૂત મિત્ર છે અને સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે.

“ચારિત્રરાજના એ પાંચ મિત્રો તેનાં શરીરભૂત છે, તેમાં જીવન છે, તેનાં પ્રાણો છે, તેનાં સર્વસ્વ છે અને તેનું ઉત્તમ તત્ત્વ છે. આ પ્રમાણે ભાઈ પ્રકર્ષ! તારા જોવામાં ચારિત્રરાજના પાંચ મિત્રો આવી ગયા અને તેમની હઝીકત સમજાણી. એની વધારે વિષતમાં ઉતરતાં તો વરસો પસાર થઈ ગય.”

પ્રકરણ ૩૫ મું.

યતિધર્મ-ગૃહિધર્મ.

ચારિત્રરાજનું સુંદર વર્ણન કર્યું, વિરતિદેવીનો પરિચય કરાવ્યો અને મહારાજના પાંચ મિત્રોને ઓળખાવ્યા. વિશાળ મંડપ, આકર્ષક વેદિકા અને ભવ્ય સિંહાસન એ સર્વ હૃદયને નિર્મળ કરી રહ્યા હતા અને રાજના વર્ણને પ્રકર્ષને વધારે જિજ્ઞાસુ બનાવ્યો હતો. તે તો ચારિત્રરાજના આખા પરિવારને ઓળખવા આતુર થઈ રહ્યો. મા-માએ વર્ણન આગળ ચલાવ્યું.

યતિધર્મ યુવરાજ.

“હવે એ ચારિત્રરાજની પાસે જો બેઠેલો દેખાય છે, જેના મુખ ઉપર રાજતેજ છે, તે આ ચારિત્રરાજ મહારાજનો યુવરાજ ગાદિવારસ છે અને તેનું નામ યતિધર્મ છે. એ યુવરાજને બરાબર જોઈશ તો તે પિતાની પાસે જ બેઠેલો જણાશે. બે, ભાઈ! તેને બહારના ભાગમાં મહાત્મા મુનિઓને જોયા તેઓને આ યુવરાજ ખડુ જ વહાલો છે અને તેઓ એ યુવરાજની આખો વખત ધણુ આનંદથી સેવા ઉઠાવ્યા કરે છે.” એ યતિધર્મ યુવરાજની આબુઆજુ

૧ યતિધર્મ: એ સાધુજીવનનું રહસ્ય છે. સાધુએ દસ યતિધર્મમાં રમજી કરવાનું છે. દરો યતિધર્મ ખડુ વિસ્તારથી વિચારવા લાયક છે. એના વિવેચનમાં શ્રદ્ધાસા સારૂ મૂળના અવતરણમાં કેટલોક જરૂરી વધારો કર્યો છે. ભા. ૩.

દશ મનુષ્યો બેઠેલા છે તે દશે બહુ સારી રીતે સમજવા જેવા છે. તેઓ દરેક શું શું કાર્ય બજાવે છે તે હું તને હંકામાં કહી જાઉં તે તું સમજી લે.

૧ ક્ષમા, “એ દશ મનુષ્યોમાં પ્રથમ સ્ત્રી દેખાય છે તે ક્ષમા નામની છે. એ સર્વ પ્રાણીઓને કહે છે કે-તમે ક્રોધનો ત્યાગ કરો, અન્ય ઉપર રોષ કરવો છોડી દો અને તમારા ઉપર કોઈ ગુસ્સો કરે તો પણ તેના ઉપર શાંતિ રાખો, તમારા મનની સમાનાવસ્થા જાળવી રાખો અને મોટા સમુદ્ર જેવા ગંભીર બનો. આ ક્ષમા નામની સ્ત્રી ઉપર સ્ત્રીસંગત્યાગ છતાં મુનિઓ બહુ પ્રેમ રાખે છે.

૨ માર્દવ, “એ દશ મનુષ્યમાં ત્યાર પછી નાના બાળકના જેવું સુંદર રૂપવાળા પ્રાણી દેખાય છે તે માર્દવના નામથી ઓળખાય છે અને તે પોતાની શક્તિથી સાધુઓમાં નમ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગુણુ જ્યારે મનુષ્યમાં આવે છે ત્યારે ધનનો લાભ થતાં, વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતાં, દુનિયામાં ઐશ્વર્ય મળતાં, શરીરમાં બળ પ્રાપ્ત થતાં, તપસ્યામાં વધારો થતાં, ઉત્તમ જાતિમાં અથવા કુળમાં જન્મ થતાં અને એવા એવા પ્રકારની વિશેષતા મળી જતાં છતાં અભિમાન થતું નથી, પણ પુણ્યોદયની સહચારિતા સમજાય છે અને પ્રાણી તેથી વધારે વધારે નમ્ર બને છે. મદના ત્યાગને ‘માર્દવ’ કહેવામાં આવે છે.

૩ આર્જવ, “ત્યાર પછી એ દશ મનુષ્યોમાં જે ત્રીજો બાળકના જેવા ઘણા સુંદર રૂપવાળો મનુષ્ય દેખાય છે તે આર્જવના નામથી ઓળખાય છે. એ સુંદર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોમાં સરળતા ઉત્પન્ન કરે છે, સારો ભાવ લાવે છે અને પ્રાણીમાં જે આડાઈ હોય છે, વાંકાપણું હોય છે, ઘાલમેલ કરવાની ટેવ હોય છે તેને દૂર કરે છે. સાધારણ રીતે ઉપર ઉપરથી સારા દેખાવાની અને અંદરથી ગોટા વાળવાની પ્રાણીને અનાદિની ટેવ હોય છે, પણ આ બાળક તેઓનાં મન વચન કાયામાં સાદૃશ્ય લાવી આપે છે. માયાકપટના ત્યાગને ‘આર્જવ’ કહેવામાં આવે છે.

૪ સુક્તતા. “ એ દશ મનુષ્યોમાં ત્યાર પછી ચોથી એક મુંદર સ્વરૂપવાળી લલના દેખાય છે તે સુક્તતાના નામથી જાણીતી થયેલી છે. એ મુનિઓનાં મનને બહારથી અને અંતરંગથી સર્વ સંગ સંબંધી તૃષ્ણા રહિત કરે છે, એના સંબંધમાં આવ્યા પછી ધન ધરણ્યાર કે વસ્તુવિશેષ પોતાના કબજામાં રાખવાની ઇચ્છા થતી નથી, મોટી રકમના માલેક થવાની હોંસ થઈ આવતી નથી અને જમેની રકમ જોઈને હર્ષ સન્નિપાત થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ અંતરંગ કષાયો, મહીન ભાવો અને વિકારોના પણ ત્યાગ થઈ જાય છે. લોભના ત્યાગને ‘સુક્તતા’ કહેવામાં આવે છે. એથી બન્ને પ્રકારના (અંતરંગ અને બાહ્ય) પરિગ્રહ તણ દેવાની શુભ વૃત્તિ થાય છે.

૫ તપયોગ. “ યતિધર્મ યુવરાજની આજીવ્યાજી વીટળાઈને જે દશ મનુષ્યો જોઈલા જણાય છે તેમાં પાંચમો મનુષ્ય તપયોગ નામનો છે. એ અત્યંત પવિત્ર અને વિશુદ્ધ છે. વળી એ પાંચમા મનુષ્યની આજીવ્યાજી તેના ખાસ અંગત બાર માણસો જોઈલા દેખાય છે; એ બાર અંગત રક્ષકોના પ્રભાવથી જૈનપુરમાં તપયોગ શું શું ચમત્કારો કરાવી શકે છે તે પણ હું તને ટુંકામાં કહી દઉં છું તે લક્ષ્યમાં રાખી લેજે. તે પ્રાણીઓને કહે છે કે સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી તદ્દન ઇચ્છારૂઢાવગરના બની જાઓ (‘અનશન’); પ્રાણીઓને કહે છે કે કુધા કરતાં ઓછું ભોજન ખાવાથી તંદુરસ્તી સારી રહે છે, ઇંદ્રિયોપર કાબુ વધે છે અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; વળી ત્રીજા રક્ષકના પ્રભાવથી પ્રાણીઓ નાના પ્રકારના અભિગ્રહો કરે છે, અમુક સંયોગમાં અમુક રીતે ભિક્ષા મળે તો જ લેવી, આટલી જ વસ્તુઓ ખાવી, આટલી જ ચીજો વાપરવી, અમુક વખતેજ ખાવું, અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, મોજશોખ ન કરવા વિગેરે વિગેરે જીવનના નિયમો બાંધવા અને તેને દૃઢ વળગી રહેવું એ સર્વ એ ત્રીજા મનુષ્યના સહચારીપણાથી થાય છે, એથી પોતાની વૃત્તિ ઉપર ઘણોજ કાબુ આવે છે, મન જેમાં

૧ અમુક વખત સુધી આહારનો ત્યાગ કરવો તેને ઇત્તર અનશન કહે છે અને યાવજીવિત ત્યાગને યાવજીવિત અનશન કહે છે.

તેમાં માથું મારતું બંધ થાય છે અને જીવન નિયમ-સરતું થાય છે અને સુખશાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે (ધૃતિ-સંક્ષેપ); રસવાળા પદાર્થો ખાવાથી મોહને વિશેષ જોર મળે છે અને સંસાર તરફ ગમન થાય છે તેથી ચોથા રક્ષકના પ્રભાવથી પ્રાણીઓ રસત્યાગ કરે છે (રસ-વિ-ગય^૧ત્યાગ); શરીરને ધર્મસાધન પૂરતું સંભાળવું ઠીક છે, બાકી એને વધારે પોષવાની જરૂર નથી, એને કલેશ-સહનનો અભ્યાસ પડવાથી નિર્જરાતું સાધનભૂત થાય છે અને પ્રસંગોપાત્ત આવી પડતાં સંકટોને સમ ભાવે સહન કરી લે છે જેથી નવીન કર્મબંધ ન કરતાં ધર્મ-સાધનમાં સહાય કરે છે તેથી એવા સુખરૂપ કલેશો (લોચ વિગેરે) શરીરને સાધુઓ આપે છે (કાય-કલેશ); અંગોપાંગોને સંવરવાની, યોગન કરવાની અને આચાર પવિત્ર રાખવાની ઘણી જ જરૂર છે તે હકીકત છઠ્ઠો રક્ષક શીખવે છે (સંલીનતા)^૨. આ છ પ્રકારના રક્ષકો સર્વ બાહ્ય બાબતો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવે છે અને આ ભવમાં અનેક પ્રકારના ઘસારા ખાતાં શીખ-વી તે દ્વારા ત્યાગભાવ આદરવાનો સીધો સરળ પણ અત્યંત લાભકારી માર્ગ બતાવે છે.

“એ તપોયોગની સાથે બીજા છ મનુષ્યો દેખાય છે તે અંતરંગ સામ્રાજ્યને વિસ્તારે છે અને તે પણ ઘણા જ લાભ કરનાર થાય છે. કોઈ પણ પાપ, મલિન ચરિત્ર કે દોષ યથા હોય, થઈ ગયા હોય, તેને માટે અંતઃકરણના પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, લઈને તે પ્રમાણે કરવું અને ભવિષ્યમાં પાપ ન થાય તેની સાવધતા રાખવી તેને ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ નામનો અંતરંગ રક્ષક કહેવામાં આવે છે. એ પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રકારના છે.”^૩ ત્યાર પછી બીજા અંગરક્ષક દેખાય છે તે પ્રાણીને સૂચવે છે

૧ વિગયઃ દુઃખ, દહીં, ઘી, ગોળ, તેલ અને મીઠાઈ એ છ વિગય કહેવાય છે.

૨ સંલીનતાઃ એના ચાર વિભાગ છે. ઇન્દ્રિયસંલીનતા, કષાયસંલીનતા, યોગસંલીનતા અને વિવેકતચર્યા સંલીનતા (એકાંત વસતિમાં રહેવું.)

૩ પ્રાયશ્ચિત્તઃ દશ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ગુરૂપાસે અપરાધનું કથન કરવું તે ‘આલોચન પ્રાયશ્ચિત્ત.’

૨ કથન કરેલી બાબતો માટે ક્ષમા માગવી તે ‘પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત.’

કે જ્ઞાન, વય, યુદ્ધિ અને ગુણુમાં તમારાથી જે વધારે હોય તે સર્વને તેમના સ્થાનને યોગ્ય માન આપે, તેઓ તરફ પૂજ્ય યુદ્ધિ રાખે અને તેઓ તરફ નર-માશ બતાવે. આ 'વિનય' નામનો અંતરંગ રક્ષક ચાર પ્રકારનો છે.^૧ ચાર પછી આચાર્ય મહારાજ ઉપાધ્યાય

૩ અપરાધની વિચારણા કરવી અને ક્ષમા પછી માગવી (મિત્રામિદુઃક દેવો) તે 'મિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૪ અશુદ્ધ પાણી ભોજન આદિનો લાગ કરવો તે 'વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૫ શરીરપર પોતાના અંકુશ વગર સાવધ સ્વપ્નો આવી જાય તેથી તેમજ ગમનાગમનાદિ ક્રિયા તથા રચંડિલ માત્ર પરકબ્યા પછી થતા દોષોને દૂર કરવા કાર્યોત્સર્ગ કરવો તે 'કાર્યોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૬ જીવ સંબંધથી લાગતા દોષો દૂર કરવા તપશ્ચર્યા કરવી તે હર્કું 'તપઃપ્રાયશ્ચિત્ત.'

૭ દીક્ષાપર્યાયને હાનિ કરે તેવો દોષ થતાં તેનું નિવારણ કરવા અમુક દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરવો પડે તે 'છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૮ મૂળ ગુણને હાનિ પહોંચતાં સર્વથા નવીન દીક્ષા લેવી પડે તે 'મૂળ-પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૯ અતિ કિલ્લ પશિલામથી વધ થઈ ગયો હોય તો તેના દોષ-નિવારણ માટે મહા તપ કરી ફરી દીક્ષા લેવી તે 'અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૧૦ સાધ્વી, રાણી કે એવા કોઈ સાથે સંલોગ થતાં બાર વર્ષ તપ કરી તીર્થપ્રભાવના કરી ફરી દીક્ષા લઈ ગરુડમાં આવવાની શિક્ષા તે 'પા-શંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત.'

૧ વિનયઃ અહીં મૂળમાં વિનયના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તે તીર્થંકરાદિ તેર સ્થાનકે ૧ અનાસાતના, ૨ ભક્તિ, ૩ બહુમાન અને ૪ તેમના ગુણુની પ્રશંસા એમ ચાર પ્રકારે જાણવો. તીર્થંકરાદિ તેર સ્થાનક આ પ્રમાણે:- ૧ તીર્થંકર, ૨ સિદ્ધ, ૩ કુલ, ૪ ગણ, ૫ સંઘ, ૬ ક્રિયા, ૭ ધર્મ, ૮ જ્ઞાન, ૯ જ્ઞાની, ૧૦ આચાર્ય, ૧૧ રચવિર, ૧૨ ઉપાધ્યાય, ૧૩ ગણી.

અથવા વિનયના ચાર પ્રકારમાં જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને ઉપચારનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાન એટલે જાણવું, દર્શન એટલે માનવું, ચારિત્ર એટલે સમિતિ ગુણ પાળવાં અને ઉપચાર એટલે આચાર્ય પાસે રહેવું.

અન્યત્ર (નવ તરવ દીકામાં) વિનયના સાત પ્રકાર બતાવ્યા છે તે બહુ સમજવા યોગ્ય છે.

૧ જ્ઞાનવિનયના પાંચ પ્રકાર છે.

(ક) મતિ આદિ જ્ઞાનની અને જ્ઞાનીની બાહ્ય સેવા તે ભક્તિવિનય.

(ખ) જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનું અંતરંગથી બહુમાન કરવું તે બહુમાન વિનય

વિગેરે ગમ્મ ધુરંધરો હોય અથવા શરીરે અશક્ત હોય, ઉમરે નાના અથવા વૃદ્ધ હોય, મોટી તપસ્યા વિગેરે કરતા હોય તેમની આસ સેવા ચાકરી કરવી, તેમની જરૂરી-આતો પૂરી પાડવી, તેમની વારંવાર ખબર અંતર રાખવી એ સર્વને 'વૈયાવમ્ય' કહેવામાં આવે છે. એ વૈ -

(ગ) જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થની ભાવના કરવી તે ભાવના વિનય.

(ધ) જ્ઞાનનું વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરવું તે વિધિગ્રહણ વિનય.

(ડ) જ્ઞાનનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો તે અભ્યાસ વિનય.

૨ દર્શન વિનયના મુખ્ય બે પ્રકાર છે.

(ક) સુશ્રૂષા વિનય અને (ખ) અનાશાતના વિનય.

તે વૈષી (ક) સુશ્રૂષા સાધુ અથવા સ્વધર્મીની કરવી એટલે તેમનો સત્કાર કરવો, તેમને આવતાં જોઈ આસનેથી ઊભા થવું, તેમને પૂજવા, તેમને જ્યાં આસન ઉપર બેસાડવા, તેમની વંદના કરવી એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે.

(ખ) અનાશાતના વિનયમાં તીર્થંકર, ધર્મ, ધર્માચાર્ય, વાચક, સ્થવિર સાધુઓ, કુલ, ગણ, સંઘ અને એક મંડળી તથા ક્રિયા વિગેરે તેર પદ ઉપર કહ્યા છે તેમની બાહ્ય સેવા, આંતર બહુમાન અને શુભગ્રહણ કરવા એનો સમાવેશ થાય છે.

૩ આરિત્રનો વિનય પાંચ પ્રકારે છે.

પાંચ પ્રકારના આરિત્ર જેનું વર્ણન ઉપર થઈ ગયું છે તેની સદહત્તા કરવી તેમને આદરવા અને અન્ય પાસે તેની પ્રરૂપણા કરવી.

૪-૬ ત્રણ પ્રકારના યોગનો વિનય.

આચાર્ય આદિ વડીલ પુરૂષોનો સર્વ કાળે મન વચન કાયાથી વિનય કરવો એટલે મનથી તેમનું ખરાબ ચિંતવણું નહિ, વચનથી તેમની નિંદા કરવી નહિ અને શરીરથી તેમની વિરૂદ્ધ ખરાબ વર્તણૂકે વર્તવું નહિ અને મનવચનકાયાથી તેમની ભક્તિમાં વર્તવું.

૭ હોઠોપચાર વિનય સાત પ્રકારે છે.

(ક) યુર વડીલ વિગેરેની સમીપ વસવું, તેમની સેવામાં હાજર રહેવું.

(ખ) આરાધ્ય પુરૂષની ઇચ્છા અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી.

(ગ) ઉપકારનો બદલો પ્રત્યુપકારથી આપવો.

(ધ) ભોજનાદિ આપવાં.

(ડ) માંદા અથવા નબળાની ઔષધ આદિથી સેવા કરવી.

(ચ) દેશકાળ ઉચિત ક્રિયા કરવી.

(છ) વડીલનું કાર્ય કરતાં તેમાં હોરા રાખવી, માથાપરથી વેઠ કાઢવા ખાતર તે કાઢવું નહિ.

વચ્ચ નામના અંતરંગ રક્ષકના દશ પ્રકાર છે.^૧ ત્યાર પછી ચોથો અંતરંગ રક્ષક દેખાય છે તેને 'સ્વાધ્યાય' કહેવામાં આવે છે. અભ્યાસ કરવામાં નેટલો વખત એકાગ્રતા થાય છે તેટલો વખત નવીન કર્મબંધ અટકે છે એટલું જ નહિ પણ એથી અંધારેલ કર્મો દૂર થાય છે. કોઈ પણ બાબત વાંચવી તેને વાચના કહેવામાં આવે છે, તેને માટે પૂછપરછ સવાલ જવાબ ચર્ચા કરવા તેને પૃચ્છના કહે છે, વાંચેલ ભણેલ બાબતો વિચારી જવી, તેની પુનરાવૃત્તિ કરવી તેને પરાવર્તના કહે છે, તે સંબંધી મનમાં બરાબર ઉહાપોહ કરવો અર્થનિર્ણય કરવો તેને અનુપ્રેક્ષા કહે છે અને ધર્મચર્ચા તથા કથા-વિનોદ કરવા તેને ધર્મકથા કહે છે. 'સ્વાધ્યાય' નામના રક્ષકના એ પાંચ પ્રકાર છે.^૧ ત્યાર પછી જે પુરુષ દેખાય છે તે 'ધ્યાન'ના નામથી ઓળખાય છે. એના ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એવા બે પ્રકાર છે. ધ્યાનથી ખાસ એકાગ્રતા થાય છે, વૃત્તિપર કાબુ આવે છે અને મનની અસ્તવ્યસ્ત ભ્રમણતા અટકી જાય છે.^૨ ત્યાર પછી જે છેલ્લો રક્ષક પુરુષ દેખાય છે તે પણ અંતરંગ સામ્રાજ્યમાં વર્તે છે અને તે પ્રાણીઓને પોતાના ગણ ઉપર, પોતાની ઉપધિ (સાધુઓને વાપરવાની ચીજો) ઉપર અને પોતાના શરીર ઉપર તથા આહાર ઉપર પણ સ્પૃહા વગરના બનાવે છે અને યોગ્ય વખત આવે છે ત્યારે પ્રેરણા કરીને એ સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરાવે છે. એ 'ઉત્સર્ગ'ના નામથી ઓળખાય છે. કર્મ-ક્ષય માટે વારંવાર એકાગ્ર ધ્યાને કાઉસગ્ગ કરવો વિગેરે

૧ વૈયાવચ્ચ: દશ પ્રકારના વૈયાવચ્ચથી નીચે પ્રમાણે છે: (૧) આચાર્ય. (૨) ઉપાધ્યાય. (૩) સ્થવીર સાધુ. (૪) તપસ્વી. (૫) રાગી. (૬) નવ દીક્ષિત શિષ્ય. (૭) સ્વધર્મો બંધુ. (૮) કુળ સમાન. (૯) ગણ સમાન. (૧૦) સંધ સમાન. એ દસેને ભોજન, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ વિગેરે લાવી આપીને તેમની યથાયોગ્ય સેવના કરવી તે દશ પ્રકારના વૈયાવચ્ચો છે.

૨ સ્વાધ્યાય: વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા જેવું વિવેચન ઉપર ક્યું છે તે સંજ્ઞાયધ્યાનના પાંચ પ્રકાર છે. અભ્યાસ એ આંતરંગ તથા છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૩ ધર્મધ્યાન શુક્લધ્યાનના ભેદો માટે જુઓ ભૈનદ્રહિએ યોગ પૃ. ૧૪૪-૧૮૨.

આખતોનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. આવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને ઉત્સર્ગ એ અંતરંગ રક્ષકો છે. છ બાહ્ય અને છ અંતરંગ રક્ષકો પ્રાણીના સંબંધમાં કેવી ચેષ્ટા કરે છે, એ તપો-યોગ પ્રાણીને શું શું કરી બતાવે છે, તે સંબંધી હકીકત તને ઘણી જ ટુંકામાં કહી સંભાળાવી. બાકી જો એનું બરાબર સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવે તો તો એનો છેડો કદિ આવે તેમ નથી.

૬. સંયમ. “યતિધર્મ યુવરાજની આસપાસ જે દશ મનુષ્યો બેઠેલા જણાય છે તેમાં ત્યાર પછી જે છઠ્ઠો મનુષ્ય દેખાય છે તે સંયમના નામથી સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે, અને મુનિજનોને તે બહુ જ વહ્ન લાગે છે. આ સંયમ નામના ઉત્તમ મનુષ્યની આબુબાબુ વળી સત્તર આદમીઓ વિ-ટળાઈને બેઠા છે એ સર્વ મુંદર જૈનપુરમાં શું શું કરે છે અને કેવો આનંદ કરી બતાવે છે તે ટુંકામાં તારી પાસે નિવેદન કરું છું. એ સત્તરમાંના પ્રથમના પાંચ મનુષ્યોને આશ્રવપિધાન (આશ્રવને ઢાંકનાર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સર્વ શ્રવણથી વિરમી જવું (પ્રાણુતિ-પાત વિરતિ), સર્વદા હિત મિત સત્ય વચન બોલવું (મુવા-વાદ ત્યાગ), પારકી-અન્યની માલેકીની અથવા માલેકી વગરની કહેવાતી વસ્તુને બીજાએ આપ્યા વગર લેવાનો ત્યાગ કરવો (અદત્તાદાન ત્યાગ), સ્ત્રીસંગનો સર્વથા ત્યાગ (મૈત્રૂન વિરમણ) અને ઘરબાર માલમિલકતના સ્વામીત્વને તણ દેવું, પોતાની કોઈ વસ્તુ કે શરીર છે એવી માન્યતા પણ ન રાખવી (પરિગ્રહ વિરતિ). આવી રીતે પાંચ આશ્રવપિધાનો સંયમની આબુબાબુ બેઠેલા છે. ત્યાર પછી બીજા પાંચ મનુષ્યો બેઠેલા દેખાય છે તે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને અવાજ રૂપ પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપર મજબૂત કાબુ અપાવે છે અને તેમને જરા પણ જોર કરવા દેતા નથી. ત્યાર પછી બીજા ચાર મનુષ્યો છે તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ઉપર મજબૂત કાબુ અપાવે છે, તેમને જોર કરવા દેતા નથી અને છેલ્લા ત્રણ મનુષ્યો એ સત્તરમાં દેખાય છે તે મન વચન અને કાયાના સર્વ યોગો ઉપર મજબૂત કાબુ અપાવે છે. એવી રીતે એ સંયમ

નામનો ઉત્તમ મનુષ્ય પાંચ આશ્રવનું ઢાંકણ કરીને મુનિ-
વર્ગને શાંત બોધથી આકુળતા વગરના બનાવી દે છે, પાંચ
ઇન્દ્રિયો ઉપર મજબૂત કાબુ રખાવી તે તેમને બીજાકુલ
સ્પૃહા ઇચ્છા વગરના અને ચાલુ સ્થિતિમાં સંપૂર્ણ સંતોષ-
વાળા રાખે છે, કષાયતાપને શાંત કરાવીને ચિત્તને એવું
સુંદર બનાવી દે છે કે બાહ્ય તેનો નિર્વાણ ન થઇ ગયો
હોય તેવું સાદું તે લાગે છે અને યોગ ઉપર કાબુ અપાવીને
તે સર્વ મુનિને ઘણા જ મનોહર બનાવી દે છે. અને
એવી રીતે એ સંયમ નામનો છઠ્ઠો મનુષ્ય પોતાના બળથી
મુનિઓને ધૃતિસમુદ્રમાં તરબોળ રાખે છે.^૧

“અથવા” ટુંકામાં કહીએ તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ,
પવન વનસ્પતિ તેમ જ બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ
ઇન્દ્રિયવાળા સર્વ પ્રાણીઓની મન, વચન કાયાથી કરવા,
કરાવવા અનુમોદવા રૂપ કોઇ પણ પ્રકારની આરંભાદિ-
કથી હિંસા કરવાનો તે સ્પષ્ટ નિષેધ કરે છે. (એ નવ પ્રકારનો
જીવસંયમ છે. એ નવે પ્રકારના જીવોને મન વચન કાયાથી
કોઇ પણ પીડા ઉપાધિ અથવા તેનો નાશ કરવાથી દૂર
રહેવું એ જીવ સંયમ છે) એ ઉપરાંત જીવ વગરની વ-
સ્તુઓ પુસ્તકાદિને પણ પ્રતિલેખના પ્રમાર્જના વિગેરે

૧ આ સંયમના સત્તર પ્રકાર થયા. એમાં પાંચ આશ્રવત્યાગ, પાંચ
ઇન્દ્રિયોપર કાબુ, ચાર કષાયોપર વિજય અને ત્રણ યોગોપર અંકુરનો સમાસ થાય છે.

૨ હવે સંયમ સત્તર પ્રકારે બીજી રીતે વર્ણવે છે. આ અર્થ વિસ્તારથી કહ્યો
છે. પ્રવચન સારોક્ષાર દ્વારા ૬૫ માંથી તે અવતરેલ છે. મૂળમાં તો સત્તર બેદ છે
એવું સમજાય તેમ પણ નથી. સત્તર બેદ નીચે પ્રમાણે થશે.

૧-૬ જીવ સંયમ (પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, બે ત્રણ ચાર પાંચ
ઇન્દ્રિયવાળા જીવો વિષે હિંસાવિરતિ.)

૧૦ અજીવ સંયમ.

૧૧ પ્રેક્ષા સંયમ.

૧૨ ઉપેક્ષા સંયમ.

૧૩ પ્રમાર્જના સંયમ.

૧૪ પરિણામના સંયમ.

૧૫ મનઃસંયમ.

૧૬ વચન સંયમ.

૧૭ કાય સંયમ.

ચતના પૂર્વક પ્રહણુ કરે. (આને ‘અણુવ સંયમ’ કહેવામાં આવે છે.) ખીજ, વનસ્પતિ કે કોઈ પણ જંતુરહિત સ્થાને સુવા બેસવા ચાલવા વિગેરેની ક્રિયા કરવી, સંભાળી પુંજ પ્રમાણને કરવાનું તે સંયમ શીખવે છે (આને ‘પ્રેક્ષા સંયમ’ કહેવામાં આવે છે). મલિન આરંભી ગૃહસ્થની ઉપેક્ષા કરવી, પણ તેને આરંભાદિક કાર્યમાં પ્રેરણા ન કરવી એવી ફરજ પણ એજ સંયમ પાડે છે (‘ઉપેક્ષા સંયમ’). આસન શયનાદિની પ્રથમ પ્રેક્ષા કરવા છતાં પણ શુદ્ધ ભૂમિ વસ્ત્ર પાત્રાદિનો પ્રમાર્જનાપૂર્વક ઉપયોગ કરવો તથા પગ પ્રમાર્જવા વિગેરે (‘પ્રમાર્જના સંયમ’). જે વસ્તુ પ્રાણિસંસક્ત હોય, અવિશુદ્ધ હોય અથવા પોતાના ઉપયોગમાં આવે તેવી ન હોય તેને વિધિ પ્રમાણે જંતુ રહિત સ્થાને પરઠવી દેવાનો ઉપદેશ પણ એ જ સંયમ કરે છે (‘પરિષ્ઠાપના સંયમ’). હર્ષ, શોક, દ્રોહ, અભિમાન રીસ આદિ વિકારો દૂર કરી ધર્મકાર્યમાં મનને પ્રવર્તાવવું (એને ‘મનઃ સંયમ’ કહે છે). શુભ ભાષાનો ઉપયોગ કરવો અને હિંસક તથા કઠોર ભાષાનો ત્યાગ કરવો (એને ‘વચન સંયમ’ કહેવામાં આવે છે). અને અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગપૂર્વક શરીરની પ્રવૃત્તિ કરવી (કાય સંયમ). એવી રીતે મન વચન કાયાના યોગોને બરાબર પ્રવર્તાવવાનું પણ એ સંયમ કહે છે. આવાં આવાં સુંદર કાર્યો જે મુનિઓએ સંસારનાં કાર્યો છોડી દીધાં હોય છે અને જેઓ સર્વદા એકસરખી શાંત અવસ્થામાં હોય છે તેમની પાસે એ સંયમ કરાવે છે. આવી રીતે તારી પાસે સંયમ નામના છઠ્ઠા યતિધર્મના સહચારીઓનું વર્ણન કર્યું. હવે બાકીના ચાર રહ્યા તેનું પણ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી દઉં છું તે તું સમજી લે.

૭. સત્ય. “ત્યાર પછી એ યતિધર્મ યુવરાજની પાસે જે સાતમો સુંદર પુરૂષ દેખવામાં આવે છે તે સત્યના નામથી બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે. એ પ્રાણીઓને હુકમ કરે છે કે તમારે જે વચન બોલવું તે અન્યનું હિત થાય તેવું બોલવું, જેટલું જરૂર હોય તેટલું માપીને બોલવું અને ખીજ પ્રાણીઓને સાંભળીને આનંદ થાય તેવું વચન બોલવું, ગમે તેવી અ-

ગવડ થાય તો પણ અસત્ય વચન તો બોલકું જ નહિ-એને આ પ્રમાણે જે હુકમ સત્ય ધર્મ કરે છે તેને મહા મુનિઓ અક્ષરશઃ પાળે છે.

૮. શૌચ. “ એ યતિધર્મ યુવરાજની પાસે જે આઠમો માણસ દે-
ખાય છે તે ‘શૌચ’ના નામથી જાણીતો છે. તે પ્રાણીઓને બાહ્ય અને આંતર પવિત્રતા રાખવાનો ઉપદેશ આપે છે. બેતાળીશ દોષરહિત આહાર લેવો વિગેરે બાહ્ય અથવા દ્રવ્ય શૌચ કહેવાય છે અને કષાયરહિત થઈ શુદ્ધ અધ્ધવ-સાય દ્વારા સારા પરિણામ રાખવા તેને ભાવ અથવા આંતર શૌચ કહેવામાં આવે છે. મન વચન કાયાને પવિત્ર રાખવાં, દોષરહિત આરિત્ર પાળકું અને કોઈની દીધા વગરની વસ્તુ કાંઈ પણ લેવી નહિ એનો સમાવેશ પણ આ શૌચ ધર્મના ઉપદેશમાં થાય છે. આ શૌચનો આ-દેશ પણ મુનિમહાત્માઓ ઉપાડી લે છે.

૯. આર્કિચન્ય. “ ત્યાર પછી નાના બાળકના આકારને ધારણ કર-નાર જે નવમો પુરૂષ યતિધર્મના પરિવારમાં જન્મ્યા છે તેનું નામ આર્કિચન્ય (અર્કિચનપણું) છે. એ મુનિઓને બહુ જ વહાલો લાગે છે. એ બાહ્ય અને અંતરની સર્વ બાબતોમાં શાંતિ અપાવે છે અને ઉકળાટ માત્ર મટાડી દે છે અને મુનિઓને અત્યંત સ્ફટિક જેવી નિર્મળ સુંદરતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. (એને ‘નિઃપરિગ્રહ’ના નામથી પણ ઓ-ળખવામાં આવે છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ખેતર, મકાન, રૂપું, સોનું, અન્ય ધાતુઓ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવ પ્રકારે છે અને આંતર પરિગ્રહમાં કષાય અને બીજા મનોવિકારોનો સમાવેશ થાય છે. એ બાહ્ય અત્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો એ સાધુઓનું પાંચમું મહાવ્રત છે. કોઈપણ વસ્તુ ઉપર મૂર્છા કરવી, તેના પર સ્વામીત્વ ભાવ રાખવો તે સર્વનો પરિગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે અને સાધુઓ એનો સર્વથા ત્યાગ કરે એવો ઉપદેશ આ નવમો મનુષ્ય આપે છે.)

૧ શૌચઃ અતિચારરહિત સંયમનું પાળકું તે શૌચ. શૌચં સંવત્ત પ્રથિ વિરુદ્ધેયતામિરસિચારસેલ્લભઃ ।

૧૦ બ્રહ્મચર્ય. “તાર પછી યતિધર્મના પરિવારમાં ગર્ભ જેવો ઘણો મનોહર છેલ્લો બાળ એટલો દેખાય છે તે બ્રહ્મચર્ય નામથી પ્રખ્યાત છે અને મુનિઓને તે બહુ જ પ્રિય છે. દિવ્ય અથવા ઔદારિક શરીર સાથે એટલે કોઈ પણ દેવાંગના સાથે, મનુષ્ય સ્ત્રી સાથે અથવા તિર્યચક્ષુ સાથે મન વચન અને કાયાથી સંયોગ ન કરવો, ન કરાવવો અને કરનારની પ્રશંસા ન કરવી એ બાબતની પ્રેરણા એ દશમો મનુષ્ય મુનિઓને કરે છે અને મોક્ષને સાધ્ય કરવા ઇચ્છનારે, તેની વારંવાર પ્રશંસા કરનારે અને તેને આદરનારે કદિ પણ અબ્રહ્મ સેવતું નહિ એવો સ્પષ્ટ નિષેધ એ દશમો મનુષ્ય કરે છે. (સાધુધર્મમાં ‘બ્રહ્મચર્યને મુખ્ય સ્થાન છે. યોગસાધનમાં બ્રહ્મચર્યસેવનાની ખાસ અગત્ય છે અને કોઈપણ બાબતમાં પ્રગતિ કરવી હોય તો શારીરિક અને માનસિક બળનો આધાર બદ્ધવીર્યપણા ઉપર રહેતો હોવાથી બ્રહ્મચર્યની ખાસ અગત્ય છે.)

“આવી રીતે મુંદર દશ મનુષ્યોના પરિવારથી પરવરીને યતિધર્મ નામનો એ ચારિત્રધર્મરાજનો યુવરાજ આ જૈનસત્પુરમાં લીલાથી લહેર કરે છે, આખા નગરમાં ફરે છે અને પોતાનો પ્રભાવ સર્વને બતાવે છે.

સદ્ભાવસારતા પુત્રવધૂ.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ યતિધર્મને આ અત્યંત મુંદર અને પ્રકાશમાન ક્રાંતિવાળી નિર્મળ લોચનવાળી બાળા સદ્ભાવસારતા નામની પત્ની છે. એટલે એ ચારિત્રધર્મરાજની પુત્રવધૂ થઈ. એ સદ્ભાવસારતા મુનિઓને બહુજ વહાલી લાગે છે અને એના પતિને તો એના ઉપર એટલો બધો સાચો પ્રેમ છે કે એ હોય તો જ યતિધર્મ (યુવરાજ) જીવે છે અને એ ન હોય તો પોતાના પ્રાણ કાઢી નાખે છે. એવી રીતે એ યુવરાજને આ પત્ની ઉપર ઘણો સ્નેહ છે અને સાચા હૃદયનું

૧ બ્રહ્મચર્ય: એ અઠાર ભેદ પાળવાનું છે. દિવ્ય અને ઔદારિક શરીર. પ્રત્યેક મન, વચન અને કાયાથી એટલે છ ભેદ થયા, તેને ન કરવું, ન કરાવવું અને ન અનુમોદવું એમ ત્રિવિધ શુભતા ૧૮ ભેદ થયા.

૨ સદ્ભાવસારતા: વિચારણાપૂર્વક મુંદર ભાવ, તત્ત્વયોગપૂર્વક વિશુદ્ધ આંતર જીવન. ભાવવગર યતિધર્મ ટકતા નથી એટલે સર્વનો સાર ભાવમાં છે. પત્ની વગર પતિ જીવતો નથી એ વાતનું રહસ્ય આ દંપતીમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

વહાલ છે. એ બેના પ્રેમનું કેટલું વર્ણન કરે! દુનિયામાં ઘણું સ્ત્રી ભરતાર (દંપતી) જોયાં છે, પરંતુ આવો અકૃત્રિમ સ્નેહમય દંપતીભાવ મેં બીજી કોઈ જગ્યાએ બીજા કોઈ ધણીધણીયાણીમાં જોયો નથી. ગૃહિધર્મ કૃત્યો.

“ત્યાં એક બીજા નાનો કુમાર દેખવામાં આવે છે તેનું નામ ગૃહિધર્મ છે અને તે યતિધર્મ યુવરાજનો નાના ભાઈ થાય છે. એ બાર મનુષ્યથી પરવરીને બેઠેલો છે અને જૈનપુરમાં ભારે આનંદ-લીલા કરાવી રહ્યો છે તેનું સંક્ષેપમાં તારી પાસે હું વર્ણન કરી બતાવું તે તું ધ્યાન રાખીને સમજી લે.”

“(૧) સર્વ પ્રકારની સ્થૂળ હિંસાનો ત્યાગ કરવા તે સૂચવે છે. મતલબ એ છે કે ગૃહસ્થથી સાધુની માફક સર્વથા હિંસાનો ત્યાગ ન થઈ શકે તેથી તેણે સ્થૂળ હિંસાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સાધુધર્મમાં સર્વ જીવની મન વચન કાયાથી હિંસા ન કરવા કરાવવાનું ફરમાન છે, ગૃહસ્થથી તેટલી અહિંસા પાળવાનું બની શકે નહિ તેથી તેણે સ્થૂળ અહિંસા તો અવશ્ય પાળવી જોઈએ. જેમકે પૃથ્વી જળ અગ્નિ પવન અને વનસ્પતિની હિંસા આવકથી થઈ જાય તેથી તેનો સર્વથા નિષેધ તે નિયમપૂર્વક કરી શકે નહિ, બાકી બેથી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા (ત્રસ) જીવો રહ્યા તેમાં પણ તે સંકલ્પપૂર્વક હિંસા કરે નહિ, પણ આરંભ સમારંભને અંગે હિંસા થઈ જાય. વળી નિરપરાધીને તો તે મારે નહિ પણ અપરાધ કરનારની હિંસા ન જ કરવી એવો તેનાથી નિર્ણય થઈ શકે નહિ (આથી જોવારે કે લડાઈ કે આત્મસંરક્ષણને અંગે ગૃહસ્થધર્મમાં હિંસાથી સર્વથા બચી શકાતું નથી). વળી સાપેક્ષ કારણે હિંસાનો નિષેધ તેને હોઈ શકે નહિ, નિરપરાધી છતાં પણ ભારવહન કરનારા પાડા, બળદ, ઘોડા વિગેરે તથા પ્રમાદી પુત્રાદિકને સાપેક્ષપણે વધ-અંધપ્રહારઆદિ કરવામાં આવે છે. ગૃહસ્થધર્મને અંગે આવશ્યક તરીકે તે નિરપેક્ષપણે નિરપરાધી બેથી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનો સંકલ્પપૂર્વક નાશ કરે નહિ, તે સિવાયના બીજાની હિંસા ન થાય તેનો વિચાર રાખે,

૧ ગૃહિધર્મ: ગૃહસ્થ ધર્મ, ચારિત્રધર્મનો મોટો કુંવર યતિધર્મ છે, તેમ ગૃહસ્થધર્મ નાનો કુંવર છે. ગૃહસ્થને ચારિત્રસામ્રાજ્યમાં સ્થાન છે. મોહરાજને જેમ રાજકેસરી અને દ્વેષગર્ભેદ્ર પુત્રો છે તેમ ચારિત્રરાજને પણ બે પુત્રો છે.

૨ આ બાર મતની બાબતમાં મૂળ કરતાં ધણી વધારે હકીકત ઉપયોગી ધારીને અન્ય ગ્રંથોમાંથી જોઈને અહીં લખી છે. મૂળની હકીકત પૃ. ૧૦૮૬ થી પાછી શરૂ થાય છે. જેમને બાર વ્રતની સંક્ષેપ હકીકત ન વાંચવી હોય તેમણે આ આઠ પૃષ્ઠો છોડી દેવાં. મૂળ ગ્રંથમાં માત્ર નામોનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. બા. ૬.

ધમ્મ રાખે, પણ તેનો સર્વથા લાગ તેનાથી થઇ શકતો નથી; છતાં તે સર્વ કાર્યો જયણપૂર્વક કરે છે, સર્વ આહાર અને બવહારમાં ઉપયોગ રાખે છે અને સંભાળપૂર્વક કામ કરે છે, એ નકામો જીવવધ કરતો નથી, જેટલું બની શકે તેટલું આરંભથી બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રથમ ત્રતને સ્થૂળ પ્રાણાતિપાત વિરમણત કહે છે.

“(૨) ત્યાર પછી બીજું સ્થૂળ મૃષાવાદ વિરમણત આવે છે. જન્મમાં પોતાની અપકીર્તિ થાય અથવા ધર્મની નિંદા થાય એવું તીવ્ર સંકલેશથી અતિ દુષ્ટ આશયપૂર્વક અસત્ય ગૃહસ્થ બોલે નહિ. એના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે: (ક) કન્યાલીક એટલે કુંવારી કન્યા સંબંધી: નાનીને મોટી કહેવી, મોટીને નાની કહેવી, સારીને ખરાબ કહેવી, યા ખરાબને સારી કહેવી વિગેરે અસત્ય બોલી વરકન્યાનો વેવીશાળસંબંધ જોડાવી દેવો અથવા જોડાતાં અટકાવવો. બનતા સુધી સંબંધ જોડાવાના કાર્યમાં લાગ લેવો નહિ, કારણ કે તેથી સંસાર વધે છે અને ફરજને અંગે લાગ લેવો પડે તો જૂઠું કે ભળતું બોલવું નહિ. આમાં કન્યાની માફક વર તથા બીજા પણ દ્વિપદનો સમાવેશ જાણવો. (ખ) ગવાલીક. પોતાની કે કોઈની ગાય વેચવાની હોય તો તેને માટે ખોટા વખાણુ ન કરવા. આ ગાય શબ્દમાં બળદ ઘોડા પ્રમુખ સર્વ ચતુષ્પદોનો સમાવેશ થાય છે. આ જનાવરોનાં વેચાણુ કરવા યોગ્ય તો નથી જ, પણ સંસારમાં રહીને કરવાં પડે તો ખોટી વાત કરવી નહિ. (૨) ભૂમ્મલિક જમીનની માલિકી સંબંધમાં ખોટું બોલવું; { એમાં ઘર દુકાન હવાપ્રકાશના હક્કો વિગેરે સઘળા (દ્વિપદ, ચતુષ્પદ સિવાયના) અપદ પદાર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. } એના સંબંધી ખોટું બોલી મામલો રસે ચઢાવવો નહિ (ઘ) થાપણુમોસો. પારકી વસ્તુ થાપણુ તરીકે રાખી પછી બારીકીએ કાઢવી, સહી નથી, સ્ટાંપ નથી, સાક્ષી નથી-વિગેરે વાંધાઓ કાઢવા, મુદતનો બાધ લેવો, પારકો માલ કે પૈસા પચાવી પાડવા યુક્તિઓ શોધવી (ક) ખોટી સાક્ષી. કોરટમાં સોગનપર ખોટી સાક્ષી આપવી, ખોટાં સોગનનામાં (એટ્રીડેવીટ) કરવાં, ભળતી જુબાની આપવી. આ પાંચ બાબતો ગૃહસ્થે ખાસ લાગવી જોઈએ અને ટુંકા જીવનમાં બનતાં સુધી કોઈ બાબત ખોટી ન જ બોલવી એવો નિર્ણય કરવો જોઈએ. વર્તનની બાબતમાં અને સત્યની બાબતમાં એક હાથ કોર્ટના જજને પણ શરમાવે એવું મુંદર તેવું વર્તન હોવું જોઈએ. કોઈની ખાનગી વાત પ્રકટ ન કરવી, કોઈને ખોટી સલાહ ન આપવી, ખોટા દસ્તાવેજો તૈયાર ન

કરવા, વગર તપાસે કોઈને કલંક ન ચઢાવવું—એવી સર્વ બાબતોનો આ બીજા વ્રતમાં સમાવેશ થાય છે.

“ (૩) ત્રીજા સ્થૂળ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રતમાં દીધા વસ્ત્રની અન્યની વસ્તુ ઉપાડી ન લેવી એવો નિયમ હોય છે. ડુંકામાં કહીએ તો ચોરી ન કરવી, સ્થાનનો લાભ લઈ કોઈને હુંટવો નહિ અથવા સોંપેલ વસ્તુમાં (ઉપાગ્રીટ તરીકે) હેરફેર કરી મૂલ્યવાનને બદલે હલકી મૂકવી નહિ. અદત્ત ચાર પ્રકારનાં બતાવ્યાં છે: માલીકના આખા વગર ચીજ લેવી તે સ્વામી અદત્ત, જીવવાળી (સચિત્ત) વસ્તુઓ લેવી અથવા છેદવી તે જીવ અદત્ત, તીર્થંકર મહારાજે જે વસ્તુઓને નિષેધ કર્યો હોય તે લેવી તે તીર્થંકર અદત્ત અને ગુરૂની રજા વગર વસ્તુ વાપરવી તે ગુરૂ અદત્ત. અહીં આ ચારમાંથી સ્વામી અદત્તનો પ્રસ્તાવ છે. આ ચાર અદત્તનો સર્વથા ત્યાગ તો યતિધર્મમાં બને, શુદ્ધસ્થ તેના ત્યાગ માટે ઇચ્છા રાખે. બાકી ચાકરી કરતાં પોતે ગેરવાજબી કસુર કરે, નફા ખાવાની લાંચ લેવાની કે ગેરલાભ આપવાની ઇચ્છા રાખે, પગાર ઉપરાંત વધારે લાભ લેવાની કે ખાઈ જવાની વૃત્તિ રાખે અથવા ઘરમાંની વસ્તુ પણુ યોગ્ય અધિકારીને પૂછ્યા વગર લેવાની વૃત્તિ રાખે તો તે અપરાધી થાય છે. આવી નાની મોટી કે નજીવી લાગતી બાબતોમાં પણુ ઉપયોગ રાખવાની જરૂર છે. ચોરીનો માલ રાખવો, ચોરને ઉત્તેજન આપવું, સાધનો ચોજી આપવાં, ચોરને સલાહ આપવી અને ચોરને આશ્રય આપવો—એ સર્વ દોષથી, ભરપૂર છે એમ સમજવું. એ ઉપરાંત હલકી ભારે વસ્તુનો ભેગ કરવો, ધીમાં ચરબી નાખવી, દૂધમાં પાણી નાખવું—એ સર્વનો સમાવેશ તૃતીય અવ્રતમાં થાય છે. દાણુચોરી કરવી અથવા લડાઈના વખતમાં રાજ્યે દુશ્મન સાથે વ્યવહારવ્યાપાર બંધ કર્યા હોય છતાં તે ચલાવવા યુક્તિઓ ગોઠવવી એ સર્વ દોષથી ભરપૂર છે; તેમજ ખોટાં તોલ માન માપ રાખવાં એ પણુ આ નિયમાનુસાર ગેરવાજબી છે.

“ (૪) સ્થૂળ બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષસંગ અને પુરૂષ સ્ત્રીસંગનો ત્યાગ કરવાનો છે. શુદ્ધસ્થ સ્વપત્નીનો નિષેધ આવશ્યકી શકે નહિ એટલે તે બાબત તેની ઇચ્છા ઉપર રાખવામાં આવી છે, છતાં તેમાં પણુ બનતો સંકેત કરે. આ વ્રતમાં ‘પરસ્ત્રીગમનનો નિષેધ અને

૧ પરસ્ત્રી: પોતાની સ્ત્રી સિવાયની મનુષ્ય દેવતા અથવા તિર્થ સાથે પ્રજેલી અથવા તેની રાખેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ. જોકે અપરિગ્રહીતા દેવીઓ અને તિર્થચણીનો રાખનાર તરીકે તથા પાણિગ્રહણ કરનાર તરીકે કોઈ હોતો નથી તેથી તે વેશ્યા-સમાન સ્વતંત્ર છે તો પણુ પરબ્રતિને ભોગવવા યોગ્ય હોવાથી તે પરસ્ત્રી જ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ એ બન્ને બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પરસ્ત્રીમાં વિધવા, વૈશ્યા, કુંવારી સ્ત્રી અને બાળાનો સમાવેશ થાય છે. દેવ મનુષ્ય અને તિર્યચની સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે સંયોગસંબંધ બંધ કરવા અને તે ઉપરાંત તેમના ઉપરનો રાગ દૂર કરવો અને બનતા સુધી નવવાડો પાળવા અહીં પ્રેરણા થાય છે. સ્વસ્ત્રીને અંગે પણ બનતા સુધી આર તિથિએ શિયળ પાળવાનો નિયમ રાખવો, દિવસે વિષય સેવવો નહિ, ઉંઘતી સ્ત્રીને જગાડવી નહિ, વિષયસેવન કરતાં બોલવું નહિ અને વારંવાર વિષયની વાતો યાદ કરવી નહિ. આ પ્રમાણે કરવાથી શરીરબળ વધે છે અને સંસારબ્રમણ ઘટે છે. પરસ્ત્રીને અંગે પારકી સ્ત્રીને કે વેશ્યાને રખાયત તરીકે પણ રાખવી નહિ, અનંગ-ક્રીડા કરવી નહિ, કામવિલાસનાં આસનાદિ કરવા નહિ, પારકા વિવાહ જોડવા નહિ, તીવ્ર રાગ કોઈપર ધારણ કરવો નહિ. આ વિષય-સેવન થોડો વખત ચાલે છે પણ તેમાં ચિત્તની એકતા વધારે થવાથી કર્મબંધ બહુ આકરો અને ચીકણો થાય છે તેથી તેના સંબંધમાં વધારે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. એ બાબતમાં જેમ જેમ વધારે ભૂતપૂર્વક ત્યાગભાવ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે આનંદ થાય છે અને કદાચ શરૂઆતમાં જરા હોભ લાગે છે તો પણ આખરે તેથી બહુ ઉચ્ચ રસની જમાવટ થાય છે. પરસ્ત્રી માટે બ્રમણ કરવાથી લોકમાં આખરૂં બળ છે, તે રસવાળા માણસને ઘરમાં દાખલ કરતાં અન્ય સંકોચાય છે અને તેનું જીવન ભારરૂપ થઈ પડે છે. સ્વસ્ત્રી જેવી હોય તેવીને દેવીનું સ્થાન આપવું, તેમાં પણ રાગ કરતાં સહ-ધર્મીપણુનો ભાવ વિશેષ આરોપવો અને સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભાવના રાખવી. આ ચતુર્થ ગૃહસ્થધર્મ છે.

“ (પ) સ્થૂળ પરિબ્રહ્મપરિમાણ વ્રત. આ પંચમ ગૃહસ્થવ્રતમાં પોતાની મિલકતનું પરિમાણ કરવાનો ઉપદેશ છે. નવ પ્રકારનો પરિ-બ્રહ્મ કહ્યો છે: (ક) 'ધન-તેમાં સોના રૂપાના સિક્કા, નોટ લોન શેર વિગેરે રોકડ મિલકતનો સમાવેશ થાય છે. (ખ) ધાન્ય-સર્વ પ્રકારના અનાજ દાણાનો સંબ્રહ્મ. (ગ) ક્ષેત્ર-ખેતર વાડીઓ બાગ બગીચા (ઘ) વાસ્તુ-સ્થાવર મિલકત. એમાં ઘર દુકાન હવેલી ભોંયરા વિગેરેનો

૧ ધન: ધનના ચાર પ્રકાર છે: ગણિતમઃ ગણીને વસ્તુ લેવામાં આવે તે, બલકળ સોપારી વિગેરે, ધરિમઃ તોળીને જે વસ્તુઓ લેવામાં આવે તે, ગોળ વિગેરે, મેયઃ માપીને જે વસ્તુઓ લેવામાં આવે તે, તેલ લવણ વિગેરે, આદિ-ચ્છેદઃ પારખીને જે વસ્તુઓ લેવામાં આવે તે, રત્ન મોતી હીરા વજ્ર વિગેરે. સીકાનો સમાવેશ આ ચોથા વિભાગમાં છે.

સમાવેશ થાય છે. (ક) રૂપ. કાચુ રૂપું, તથા રૂપાનાં ઘરેણું. (ચ) સુવર્ણ-કાચું સોનું તથા સોનાનાં ઘરેણું. (છ) કુપદ-એમાં ત્રાંચુ, પોતજ કાંસુ, સીંસુ એ સર્વ ધાતુ અને તેનાં વાસણો, પલંગ, માંચા, શકટ, હજ, ફરનીચર વિગેરે સઘળી ધરવખરીનો સમાવેશ થાય છે. (જ) દ્વિપદ-દાસદાસી શુલામ તરીકે વેચાતાં રાખવામાં આવતાં હતાં અને તેની મિલકતમાં ગણુના થતી હતી. વર્તમાન ન્યાયના ધોરણુ પ્રમાણે તે કોઈને શુલામ તરીકે રાખી કે વેચી શકાતા જ નથી. (ઝ) ચતુષ્પદ-હાથી, ઘોડા, બળદ, ગાય, ભેંસ, ઊંટ વિગેરે ચાર પગવાળાં જનાવરો. આ સર્વની સંખ્યા વિગેરેનો નિર્ણય કરવો, હદ બાંધવી. સ્થાવર મિલકતને અંગે જમીનના હકો કેટલા ભોગવવા, વસ્તુઓને અંગે ફરનીચર ધરમાં કેટલું રાખવું તથા પોતાની મિલકત કેટલી રાખવી એ સર્વ બાબતની મર્યાદા બાંધી દેવી, એ હદ ઓળંગવી નહિ, કદાચ ઓળંગાઈ જાય તો વધારાની રકમ જાહેર સખાવતમાં તુરત જ ખરચી નાખવી, સ્ત્રી કે છોકરાને નામે કરવાની કે એવી ગોટા વાળવાની પદ્ધતિ રાખવી નહિ. વસ્તુ ઉપર માલીકી ભોગવવી એને પરિગ્રહ કહે છે. એથી મૂછના સર્વથા ત્યાગ ન અને તો હદ બાંધવી. એથી વ્યવહાર પરિમિત થાય છે અને વધારાના દ્રવ્યાદિનો શુભ માર્ગે વ્યય કરવા પ્રેરણા થાય છે. આ પ્રથમના પાંચ વ્રતને અણુવ્રત કહે છે. સાધુને એ વ્રતો સચ્ચી હોય છે એટલે મહાવ્રત કહેવાય છે; ગૃહસ્થને એ અંશે હોય છે તેથી તેને અણુવ્રત કહે છે.

“(૬) ચાર પછી ત્રણ ગુણુવ્રત આવે છે. પ્રથમના પાંચે અણુ-વ્રતને તે ગુણુ કરે છે, લાભ કરે છે, પુષ્ટ કરે છે, તેથી છઠ્ઠા સા-તમા અને આઠમા વ્રતને ગુણુવ્રત કહેવામાં આવે છે. છઠ્ઠા વ્રતને દિશિ પરિભાણુ વ્રત કહેવામાં આવે છે. દિશિ પરિભાણુમાં ચારે દિ-શાએ તેમ જ ઊંચે અને નીચે અમુક મર્યાદા સુધી જ સુસાદરી કરવી, તેથી આગળ વધવું નહિ. આ નિયમથી અમુક ક્ષેત્રથી બહારના સર્વ જીવોના સંબંધમાં હિંસા આદિનો નિષેધ થઈ જાય છે અને સર્વ બા-બતોની મર્યાદા બંધાઈ જાય છે, ત્યાંની વસ્તુસંબંધે અસત્ય બોલાવું નથી, ત્યાંની વસ્તુ ચોરાતી નથી, ત્યાંની સ્ત્રીઓ સાથે બ્રહ્મચર્ય પળે છે, ત્યાંના ધનાદિ પરિગ્રહનો ત્યાગ થાય છે. એ રીતે એ પાંચે અણુ-વ્રતને લાભ કરે છે. જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે અને આકાશમાં એરોપ્લેનમાં કેટલું જવું તેનો અહીં નિર્ણય થાય છે. વિશેષ સુસ્ત જીવો પત્રવ્યવહાર ક્યાં સુધી કરવો એનો પણ નિયમ કરે છે. મુખ્ય વ્રતોને ગુણુ કરનાર આ વ્રતને ગુણુવ્રતનું યોગ્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે.

“(૭) ભોગોપભોગ વિરમણુ વ્રત. આહાર પુષ્પ વિગેરે એકજ વાર ભોગમાં આવે તેને ઉપભોગ કહેવામાં આવે છે, સ્ત્રી મુકામ આદિ વારંવાર ભોગમાં આવે તેને પરિભોગ કહે છે. આ ઉપભોગ અને પરિભોગની ચીજોની હદ બાંધવી તે આ સાતમા વ્રતમાં આવે છે. આહાર અને ઉપભોગની ચીજોમાં પાપરહિત વસ્તુઓ તરફ ખાસ ઉપયોગ રાખવો, બાવીશ અલક્ય વસ્તુઓ જેમાં મધમાંસાદિ માદક વસ્તુઓ, તુચ્છ વસ્તુઓ અને રાત્રિભોજન વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ, (ભાગ કરવો), એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય તેવાં કંદમૂળ-ઝર અનંતકાય ઉપયોગમાં લેવાં નહિ (ભાગ કરવો) એ ખાસ કર્તવ્ય છે. તે ઉપરાંત પોતે આખી જીંદગી માટે ઘણી વસ્તુઓ રાખી હોય છે, આવી પડનારી અનેક આપત્તિઓ કદાપિને સંખ્યા અને પ્રમાણમાં વધારે છૂટ રાખી હોય છે તે દરેકમાં દરરોજ માટે સંકોચ કરવા સારૂ દરરોજ ચૌદ નિયમ ધારવાની પ્રણાલિકા અત્ર બતાવી છે. તેમાં દરરોજ વાપરવાની તથા ખાવા-પીવાની વસ્તુઓની હદ બંધાય છે. એને માટે ૧૪ નિયમો ઠરાવેલા છે. એ ચૌદ નિયમથી પોતાની જાતપર ઘણો અંકુશ આવે છે અને આત્મચિંતવન બહુ સુંદર થાય છે. ઘણાં કર્મ બંધાય તેવાં પંદર કર્મો-દાનના વ્યાપાર આદિ ન કરવાની પ્રેરણા પણ આ સાતમા વ્રતમાં થાય છે. કોલસા કરાવવાનો વ્યાપાર, મીલનો વ્યાપાર, કુંભાર હુહારના વ્યાપાર-આ સર્વને ‘ઈંગાલકર્મ’ કહેવામાં આવે છે; ફળ ટૂલ શાક વન બગીચાનો વ્યાપાર, વનનાં ઝાડો કપાવવાં કે વેચવાં ઇલાદિ તે ‘વનકર્મ’; ગાડા, રેલ્વે, ટ્રામવેનો વ્યાપાર તે ‘શાટકકર્મ’; ઘોડા રથ ગાડી ગાડું ભાડે આપવાનો વ્યાપાર તે ‘ભાટક કર્મ’; કુવા તળાવ કે સરોવર ખોદાવવા, પાતાળ કુવા કઢાવવા તે ‘ફોડીકર્મ’ આ પાંચ કુકર્મ કહેવાય છે. હાથીદાંત, કસ્તુરી, મોતી, કચકડાં, રેશમ, જીન, પીંછાનો વ્યાપાર એ ‘દંતવાણિજ્ય’; સાજખાર, મણશીલ, ગળી, લાખનો વ્યાપાર તે ‘લાખવાણિજ્ય’; દારૂ માંસ ઘી તેલ ગોળ ખાંડનો વ્યાપાર તે ‘રસવાણિજ્ય’; ઘોડા બળદ ગાય તથા (અસલ વખતમાં) દાસદાસીને વેચવા લેવા તે ‘કેશવાણિજ્ય’ અને અશીષુ સોમલ, વજનાગ, ગાંજે, ચરસ, તંબાકુનો વ્યાપાર તે ‘વિષવાણિજ્ય’-આ પાંચ કુવ્યાપાર છે. શેરડીને પીલવી, સરાણા ચલાવવા, ચરખા, જીન, સ્પીંડલ, હુમ્સ એ સર્વ ‘ચંત્ર પીલણુ કર્મ’; બળદનાં નાક વિધાવવાં, ઘોડાનાં પૂંછડાં કપાવવાં, ખાંસી કરાવવી વિગેરે ‘નિર્લાંછન કર્મ’; વનને આળી મૂકવાં તે ‘દાવાગ્નિ કર્મ’; તળાવ સરોવર કુવાને શોષાવવા તે ‘શોષણુ કર્મ’

અને કુતરા પોપટ બિલાડી અથવા વાઘ હાથી સિંહ ચિત્તાને ઘરમાં કે બગીચામાં બાંધી રાખવા, તેમની કુદરતી સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી અને તેનું પોષણ કરવું તે તેમજ અસતી સ્ત્રી વિગેરેનું પોષણ કરવું તે અસતીપોષણ.—આ પાંચ સામાન્ય. આ પંદર કર્મદાનથી જીવ-હિંસાને લઇને બહુ પાપ બંધાય છે તેથી તેવી બાબતમાં પોતાના ધંધાને અંગે સંકોચ કરવો, બનતા સુધી એવો ધંધો કરવો જ નહિ અને આજીવિકા માટે અન્ય ઉપાય ન જ હોય તો જરૂર પૂરતું કરવામાં પણ ઉપયોગ રાખવો અને ખાસ કરીને બીજાને તેવી બાબતોનો આદેશ કે ઉપદેશ તો આપવો જ નહિ.

(૮) અનર્થદંડ વિરમણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત આવે છે. શરીર, ક્ષેત્ર, મકાન, ધન, ધાન્ય, સંબંધીવર્ગ વિગેરે પરિગ્રહ નિમિત્તે જરૂરી પાપ કરવાં પડે તે અનિવાર્ય હોય છે, ધનહાનિ ઘટાડવા માટે પણ કેટલીકવાર સંકલ્પવિકલ્પ કરવાં પડે છે, સ્વજન સંબંધી આશ્રિતને માટે જરૂરી પૈસા કમાવામાં પાપ કરવાં પડે છે અને ઇન્દ્રિયતૃપ્તિમાં જરા રસ લેવાઇ જાય છે. આ સર્વ અર્થદંડ છે. પણ એ ઉપરાંત લેવા દેવા વગર પ્રાણી અનેક નકામાં પાપો બાંધે છે તે ઉપયોગ રાખે તો છૂટી જાય. ભવિષ્યમાં શું થશે તેની ફેકટ ચિંતા કરવામાં વખત ગાળવો તે તદ્દન નકામું છે, અન્યને આરંભ સમારંભ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે અર્થ વગરનો છે, હિંસાનાં સાધનો બીજાને થોડા આપવાં એ પણ નકામું છે અને આળસથી સુસ્ત પડ્યા રહેવું, હીંચકા ખાવાં, નાટક જોવાં, સીનેમામાં જવું વિગેરે તદ્દન નકામા હેતુ વગરનાં પાપો છે, લક્ષ્ય રાખવાથી દૂર કરી શકાય તેવાં છે. અપધ્યાનો જ એટલા પ્રકારના છે કે એનો વિચાર કરતાં વર્ષો ચાલ્યાં જાય. અનિષ્ટસંયોગ ઇષ્ટવિયોગ અને રોગચિંતામાં પ્રાણી આખો વખત નકામો ખુવાર થાય છે અને ક્ષણ કાંઈ મળતું નથી. રાજકથા દેશકથા સ્ત્રીકથા અને ભોજનની કથા કરવામાં લાભ નથી, વિષયકષાયનો વધારો છે અને હેતુ વગરનું પાપબંધન છે તેનો પણ બનતો લાગ કરવા આ વ્રત પ્રેરણા કરે છે.

“(૯) સામાયિકવ્રત. પૂર્વોક્ત આઠેવ્રતને પુષ્ટિ કરનાર ચાર શિક્ષાવ્રતો^૧ છે. વચન અને કાયા સંબંધી સાવધ કર્મથી મુક્ત થઇ આર્ત-રૌદ્રધ્યાનરહિત થઇને સમભાવપૂર્વક બે ઘડિ સુધી જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તેને સામાયિક વ્રત કહે છે. એમાં આત્માને સમતાનો લાભ

૧ વારંવાર કરવામાં આવતા હોવાથી આ શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે.

મળે છે અને સાંસારિક પરભાવોનો ત્યાગ થતો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે આત્મા ઉન્નત દશા ભોગવે છે. સામાયિકથી અનેક લાભો થાય છે તેપર અન્યત્ર ઘણું લખાયું છે.^૧ સર્વ કાળ (યાવજ્જીવિત) મન ચન કાયાથી સામાયિક સાધુ આચરે છે તેને યાવત્કથિક સામાયિક કહે છે. આ સામાયિકને અંગે મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ વિશુદ્ધ કરવી, ચાળા ચેષ્ટા આદિ દોષો દૂર કરવાં અને ચિત્તની એકાગ્રતા જેમ બને તેમ વધારે કરવી. મન વચન કાયાના ૩૨ દોષો અન્યત્ર વર્ણવ્યા છે તે વિચારી જવા અને ટાળવાનો નિરન્તર પ્રયત્ન કરવો.

“(૧૦) દેશાવગાશિક વ્રત. છઠ્ઠા વ્રતમાં આખા ભવ માટે જે દિશાપરિણામ રાખ્યું હોય છે તેનો અત્ર સંકોચ કરવામાં આવે છે. દરરોજ માટે કે પક્ષ માસ અથવા ચાતુર્માસ માટે અહીં તેનો વધારે સંક્ષેપ થાય છે.^૨

“(૧૧) પૌષધ વ્રત. સામાયિક નામના વ્રતનો આમાં વિસ્તાર થાય છે. જે ઘડિને બદલે અર્ધ દિવસ (૪ પ્રહર) કે આખો દિવસ (૮ પ્રહર) સુધી સામાયિકદશામાં પોતાની જાતને રાખી પર્વદિવસે વિશેષ સાવધાનતા રાખી યતિધર્મની વાનકી અનુભવવી એ આ પૌષધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ પૌષધમાં એકાસણાદિ તપ કરે, શરીરની શુશ્રૂષાનો ત્યાગ કરે, પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે અને સર્વ સાવધ વ્યાપારનો નિષેધ કરે.

“(૧૨) અતિથિસંવિભાગ વ્રતમાં સાધુ સાધ્વીને અશનાદિ ચાર પ્રકારનો આહાર, વસ્ત્ર, કમ્બલ, પાત્ર, મકાન, પાટ, શર્યા વિગેરેનું ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક દાન કરવું, સોનૈયા, રૂપિયા વિગેરેનું તેમને દાન ન કરવું (કેમ કે મુનિને તેનો અધિકાર નથી), જે આપવું તે ભક્તિથી આપવું પરંતુ અનુકંપાથી નહીં, પાત્ર સિવાયના સ્થાને અનુકંપાપૂર્વક આપવું, હોંસ-પૂર્વક આનંદથી વિવેક સાથે આપવું અને ભાવના ઉત્તમ રાખવી. દાનના પાંચ ગુણ કહ્યા છે-આપનારને આપતી વખત હર્ષનાં આંસું આવી જાય, રોમાંચ ખડાં થઈ જાય, મનમાં ખરેખરે બહુમાન પેદા થાય, પ્રિય મધુર વચનપૂર્વક દેવામાં આવે, અનુમોદના લાંબા વખત સુધી ચાલ્યા કરે અને અધિક દાન કરવાની ચાહના રહ્યા કરે. સ્વધર્મી બંધુને જોતાં તેને ભાઈ કરતાં વધારે ગણે, તેની દ્રવ્ય ભાવ દયા ચિ-

૧ જુઓ મારો સામાયિક ઉપરનો પ્રગટ થયેલો લેખ શ્રી જૈ. ધ. પ્ર. પુસ્તક.

૨ કોઈ એક દિવસે સવાર સાંજના પ્રતિક્રમણ કરી બીજા આઠ સામાયિક કરવા સાથે તે દિવસે દિશાનો સંક્ષેપ કરવામાં આવે છે તેને હાલમાં ‘દેશાવગાશિક’નું નામ આપવામાં આવે છે.

તવે. કહ્યું છે કે પોતાને ઘેર આવેલા સાધુ, સાધ્વી, આવક અથવા આવિકાને દેખી ભક્તિપૂર્વક ઊભા થઈ આસન દેવું, તેમના પગ પ્રમાર્જવા, તેમને નમસ્કાર કરવા વિગેરે ભક્તિપૂર્વક યથાશક્તિ અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, ઔષધ, મકાન વિગેરે દેવાએ કરીને તેમનો સંવિભાગ કરે, પોતાના સહોદર અંધુમાં અને સ્વધર્મી અંધુમાં તેને કાંઈ તફાવત લાગે નહિ અને તેને વધારવામાં અને ઠેકાણે પાડવામાં જાણે ઉપકાર કરે છે એમ તેને લાગે નહિ, માત્ર પોતાની ખરી ફરજ તે બજાવે છે એમ જ તેને જાણાય અને તે અશક્ત રોગી અપંગને પણ બનતી સહાય આપે.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! આ શૃદ્ધિધર્મ નામનો ફટાયો કુંવર છે તે જૈન-સત્પુરમાં પ્રાણીપાસે હિંસાના સંબંધમાં થોડી ઘણી પણ મુંદર વિરતિ (ત્યાગભાવ) કરાવે છે, એ પ્રાણીપાસે મોટી મોટી બાબતમાં અસહ્યનો ત્યાગ કરાવે છે, પારકી વસ્તુ લેવાની બાબતથી તેને દૂર રાખે છે, પરસ્ત્રીની બાબતમાં તેને ઘણો પરાદ-મુખ બનાવે છે અને સર્વ પરિગ્રહ એકઠો કરવાની બાબતમાં તેને હૃદયમર્દા બાંધતો કરે છે, રાત્રીએ કોઈ પણ પ્રકારનું ભોજન ન કરવા તેને સમજાવે છે અને તેને સંવરનું પ્રમાણ કરાવે છે, યોગ્ય વસ્તુઓનો ભોગ ઉપભોગ કરવા અયોગ્યનો ત્યાગ કરવા તેને કહે છે, નકામા પાપોથી તેને દૂર રખાવે છે, સામાયિક કરવાની બાબતમાં તેને આસક્ત રાખે છે, દેશાવગાશિક પ્રતમાં સંસક્ત બનાવે છે, તેની પાસે પૌષ્ઠ કરવાની બાબતમાં નિર્ણય કરાવે છે અને તેના મનોબળને અતિથિ આમંત્રણની બાબતમાં ઘણું પવિત્ર રાખે છે (પ્રેરે છે). વળી એમાં ખૂબિની વાત તો એ છે કે એ યુવરાજ શૃદ્ધિધર્મ પ્રાણીને જોડલા હુકમ કરે છે અને પ્રાણી તે પૈકી જોડલાનો અમલ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરે છે તેને તોટલું ફળ પણ એ યુવરાજ બરાબર આપે છે.

સદ્ગુણુરક્તતા પુત્રવધૂ.^૧

“ત્યાર પછી ભાઈ પ્રકર્ષ! એ શૃદ્ધિધર્મની બાબતમાં પોતાની આંખો હાથ અને જિહ્વાસાથી ઉઘાડી રાખીને એઠેલી જે નવવધૂ જેવી બાળા દેખાય છે તેનું નામ સદ્ગુણુરક્તતા છે અને તે આ શૃદ્ધિધર્મની પત્ની થાય છે. મુનિઓને એ બાળા ઉપર બહુ પ્રેમ

૧ સદ્ગુણુરક્તતા: સદ્ગુણોનું આચરણ કરવામાં પ્રેમ. શૃદ્ધિધર્મને પ્રેમ એ બાબતપર હોય એ યોગ્ય છે. દ્વેષગળેન્દ્ર ફટાયોને જેમ અવિવેકિતા બાયાં છે તેમ આ પણ ફટાયોની સ્ત્રી છે.

હોય છે અને તે સ્ત્રી પણ વડીલનો વિનય કરવા દરરોજ હોંસવાળી અને તૈયાર જ રહે છે. તેને તેના પતિ ગૃહિધર્મ ઉપર ઘણોજ પ્રેમ છે. આ બન્ને રાજપુત્રો અને તેની સ્ત્રીઓ સર્વ જૈન લોકોને પોતાના સ્વભાવથી જ નિરંતર આનંદ દેવાવાળા છે.”

વિમર્શમામાએ અહીં જરા વિસામો લીધો.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

ચારિત્રરાજનો અન્ય પરિવાર.

ભળતાં શાંતિ ઉત્પન્ન કરે તેવું ચારિત્રરાજનું તથા તેના બન્ને પુત્રોનું તથા પુત્રવધૂઓનું વર્ણન શ્રવણ કરતાં પ્રકર્ષના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ચારિત્રરાજના પરિવારમાં બીજાં અનેક પ્રકાશ કરનારાં પવિત્ર રત્નો ઝમઝમાયમાન થઈ રહ્યાં હતાં તેનું વર્ણન સાંભળવા બુદ્ધિદેવીનો પુત્ર ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો. ક્ષણવાર વિસામો લઈ બુદ્ધિદેવીના ભાઈએ વર્ણન આગળ ચલાવ્યું:—

સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ.

“ મહારાજ ચારિત્રરાજે એ એ રાજપુત્રોની સંભાળ કરનાર અને તેમને પોષનાર તરીકે એક સેનાપતિ વડો પ્રધાન-ખાસ અધિકારી નીમ્યો છે તે પણ અહીં સાથે બેઠેલ જણાય છે. એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. આ સમ્યગ્દર્શન વિના એ રાજપુત્રો કદિ એકલા રહેતા જ

૧ સૂચના:—આ આમો અહેવાલ વિમર્શમામા પ્રકર્ષને કહી સંભળાવે છે, તે વાર્તા વિચક્ષણસૂરિ પોતાના જીવનવૃત્તને અંગે નરવાહનરાજ સમક્ષ કહી રહ્યા છે જે વખતે રિપુદારણ તરીકે સંસારીજીવ હાજર છે; અને એ આપું સંસારનાટક એજ સંસારીજીવ પોતાના જાતિઅનુભવથી સ્પદાગમ સમક્ષ જાન્ય-પુત્રપના સાંભળતાં અગૃહીતસંકેતા અને અજ્ઞાવિદ્યાળાની હાજરીમાં કહી સંભળાવે છે. આ સર્વ વાત લક્ષ્યબહાર ન જાય.

૨ સમ્યગ્દર્શન: શુદ્ધ દેવ શુર અને ધર્મની પરીક્ષા કરીને તેને આદરવા. સમ્યગ્દર્શન વગર પ્રગતિ થતી નથી અને શુણસ્થાનમાં તેની ખાસ અગત્ય છે. જ્ઞાનવગર વધી શકાય પણ સુદર્શન વગર પ્રગતિ કદિ પણ થતી નથી. મોહરાજનો સેનાપતિ મિત્યાદર્શન છે તેની સાથે આ પ્રધાનનું વર્ણન સરખાવવા યોગ્ય છે. મિત્યાદર્શનની હકીકત માટે જુઓ પૃ. ૮૪૪ થી.

નથી એવી રાજ્યએ મર્યાદા બાંધી આપી છે અને ગોઠવણુ એવી રાખી છે કે એ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ રાજપુત્રોની અત્યંત નિકટમાં રહીને અત્યંત વાત્સલ્યપૂર્વક બંનેને વધારે છે, વિસ્તારે છે અને સ્થિર કરે છે. અગાઉના પ્રકરણમાં તને સાત તત્ત્વો જૈન સત્પુરમાં છે એમ બતાવવામાં આવ્યું હતું તે તને યાદ હશે.^૧ જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ સંબંધી સંક્ષેપથી હકીકત તને ત્યાં સમજાવવામાં આવી હતી. એ સાતે તત્ત્વો સંબંધી એ મંત્રીશ્વર દૃઢ નિર્ણય કરાવે છે. એ સમજાવે છે કે એ સાત તત્ત્વમાં સર્વ વસ્તુને ન્યાયપૂર્વક સમાવેશ થઈ જાય છે અને તે સિવાય બીજી કોઈ બાબત બહાર રહી શકતી નથી. ઉપરાંત વળી તે ભવચક્ર નગરના પ્રાણીને ઉદાસીન રાખે છે, તે નગરમાંથી નીકળવાની ઇચ્છાવાળો તેને બનાવે છે, સમતા રખાવે છે, સર્વ સ્થૂળ પદાર્થોપર વિરક્ત ભાવ લાવે છે, આ સંસારપર ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરે છે, સર્વ જીવોપર અનુકંપા ઉપજાવે છે અને શુદ્ધ દેવાધિદેવ પર પૂર્ણ આસ્તકપણું લાવે છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આદિતક્ય એ પાંચ મહાન ગુણો એ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિના રણુશીર્ષું વગાડનારા દૂતો છે. એ ઉપરાંત પ્રાણીને તે કહે છે કે તમે સર્વ જીવો તરફ અંધુભાવ રાખો (મૈત્રી), ગુણુવાનને જોઈ રાજી રાજી થઈ જાઓ (પ્રમોદ), દીન દુઃખીને જોઈ તેનાપર દયા કરો, તેને દુઃખમાંથી બચાવવા ચત્ર કરો અને ભવિષ્યમાં તેનાં દુઃખો કેમ ઓછાં થાય તેની યોજના કરો (કરુણા) અને પાપ કરનાર તેના કર્મબંધીન છે, તમે તેને માટે જવાબદાર નથી, ઉપાયો કરવા છતાં પણ ન સુધરે તો તેના તરફ તમે મધ્યસ્થ થાઓ (ઉપેક્ષા)—આવી આવી ઉત્કૃષ્ટ વિચારણાઓ જોને જૈન પરિભાષામાં ‘ભાવનાઓ’ કહેવામાં આવે છે તેનાથી મનને નિરંતર સુંદર રાખે છે; વળી નિર્વૃત્તિ(મોક્ષ)નગરીએ જવાની દૃઢ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરાવી પ્રાણીને તે દરરોજ થોડી થોડી નિર્વૃત્તિનગરી તરફ કુચ કરાવે છે.

સુદૃષ્ટિ-સેનાપતિપત્ની.

“એ સમ્યગ્દર્શનની બાબતમાં જે ઘણા સુંદર વર્ણવાળી અને અન્યનાં મનને પોતાની તરફ ખેંચનારી ઘણી સૌન્દર્યશાળી સ્ત્રી જોવામાં આવે છે તે સમ્યગ્દર્શન સૈન્યાધિપતિની સુદૃષ્ટિ^૨ નામની સુંદર

^૧ જુઓ આહુ પ્રસ્તાવનું પ્રકરણ ૩૧ મું. પૃ. ૧૦૩૩.

^૨ સુદૃષ્ટિ:—આઠ પૈઝીની પછવાડેની ચાર દૃષ્ટિને સુદૃષ્ટિ કહે છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં સુદૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. એના વિવેચન માટે જુઓ ‘જૈન દૃષ્ટિએ યોગ.’ મિથ્યા-દર્શનની કુદૃષ્ટિ ભાર્યાનું વર્ણન પૃ. ૮૫૬ પર કર્યું છે તે આ સાથે સરખાવવા જેવું છે.

પત્ની છે. સન્માર્ગમાં પોતાની શક્તિને શોભાવનારી એ સુદૃષ્ટિની ખાસ વિધિપૂર્વક સેવા કરવામાં આવવાથી તે જેન લોકોના મનને બરાબર સ્થિર કરે છે.

“આ પ્રમાણે હકીકત છે. હવે તને કેટલીક આગળ પાછળની હકીકત કહી તેનો મેળ મેળવી આપું. તને યાદ હશે સેનાપતિવ્યવસ્થા. કે અગાઉ મેં મહામોહના વરાપ્રધાન અને સેનાપતિ મિથ્યાદર્શનનું વર્ણન કરી તને ઝોળખાવ્યો હતો, તને તેના સંબંધમાં જાણાવ્યું હતું કે તે ઘણા વિચિત્ર ચરિત્ર-વાળો છે, વળી તેની સાથે કુદૃષ્ટિ નામની તેની સ્ત્રીને પણ તને ખતાવી હતી. હવે આ ચારિત્રરાજનો સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ છે અને એ મોહરાજનો મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ છે એ બંનેને તેં જોયા. આ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિની સર્વ ચેષ્ટા પેલા મિથ્યાદર્શન સેનાપતિથી તદ્દન ઉલટા જ પ્રકારની જોવામાં આવશે, એની સર્વ ચેષ્ટાઓ જગતને આનંદ ઉપજાવનારી છે અને જેમ જેમ તેના પર વધારે વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ તે વધારે સુંદર લાગે તેવી છે. પેલો મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ મોહરાજના લશ્કરને આખો વખત તૈયાર કરે છે, ગોઠવે છે, એકઠું કરે છે અને દોરે છે, જ્યારે ચારિત્રધર્મરાજના લશ્કરને સર્વ યોગ્ય તાલીમ આપી આ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ દોરવે છે. ટુંકામાં કહીએ તો આ સમ્યગ્દર્શન જે અહીં દેખાય છે તે મિથ્યાદર્શન નામના સેનાપતિનો ખરેખરો મોટો દુરુશ્મત છે અને તેથી તેના વિરોધી તરીકે જ તેની અહીં વ્યવસ્થા થયેલી છે.

“આ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિનાં ત્રણ રૂપ દેખાય છે, એ જૂદાં જૂદાં કારણોને પ્રાપ્ત કરીને નવાં રૂપ લે છે: કોઈ વખત સેનાપતિનાં તે ક્ષાયિક રૂપમાં આવે છે એટલે મિથ્યાદર્શનના ત્રણ રૂપ. સર્વ સેનાનીઓને મારી હઠાવી સર્વ સામગ્રિ હાથ કરી લે છે: કોઈ વાર તે ઔપશમિક રૂપે આવે છે એટલે મિથ્યાદર્શનના સેનાનીઓને થોડા વખત માટે મારી હઠાવી સામાન્ય સ્થાપે છે અને કોઈ વાર તે ક્ષાયોપશમિકરૂપે આવે છે એટલે મિથ્યાદર્શનના સેનાનીઓમાંથી કેટલાકનો ક્ષય કરે છે અને કેટલાકને દબાવી દે છે. આવાં ત્રણ રૂપ તેનાં યાય છે તે તેના સ્વભાવને લઈને જ છે અથવા તેની સાથે સદ્બોધ નામનો મંત્રી છે તે એનાં એવાં રૂપો કરે છે.

સદ્બોધ મંત્રી.

“ સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિનાં ત્રણ રૂપો કરનાર એ સદ્બોધમંત્રીનું નામ તને કહું તેની સાથે પણ ભાઈ પ્રકર્ષ! તારૂં ઓળખાણ કરાવી દઉં. આ સદ્બોધ મંત્રી તો ભારે જબરો પ્રધાન છે અને પુરુષાર્થ સાધવાની બાબતમાં તો એ એવો એકો છે કે ત્રણ ભુવનમાં એવી એક પણ પુરુષાર્થ સાધી આપનારી વસ્તુ નથી કે જેને આ મંત્રી બરાબર સ્વરૂપે જાણતો પીછાનતો ન હોય. એ મંત્રી અત્યારે જે બનાવો બનતા હોય તે સર્વ જાણે છે, ભૂતકાળમાં બની ગયા હોય તે જાણે છે, ભવિષ્યમાં બનવાના હોય તે પણ જાણે છે, એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય ઉઘાડા ભાવોને તે જાણે છે તેવીજ રીતે તદ્દન સૂક્ષ્મ ભાવોને પણ સારી રીતે જાણે છે. અરે તને કેટલી વાત કહું! એ તો આ આખી સ્થાવર અને જંગમ દુનિયાને, પ્રાણી અને પદાર્થને અથવા જીવ અજીવ સર્વને અને તે પ્રત્યેક દ્રવ્યને તેના ગુણોને અને તેના પર્યાયોને પણ સારી રીતે જાણે છે. એ નીતિના સર્વ માર્ગમાં ઘણું કુશળ છે, મહારાજની તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, રાજ્યના સર્વ કાર્ય ઉપર તે બહુ લાંબો વિચાર કરે છે અને લશ્કર ઉપર પણ આદર રાખે છે-મતલબ દિવાની અને લશ્કરી સર્વ બાબત તેના લક્ષ્યમાં રહે છે. વળી સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનને પણ એ બહુ વહાલો છે અને જ્યારે તે તેની પાસે હોય ત્યારે સમ્યગ્દર્શનમાં પણ સ્થિરતા આવે છે. આવો સારો, રાજ્યનિષ્ઠ, કર્તવ્યપરાયણ, લોકમાન્ય અને સર્વગ્રાહી મંત્રી બીજી કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી.

“ એ સદ્બોધ મંત્રી અહીં દેખાય છે તે પેલા સાત રાજાઓમાંના જ્ઞાનસંવરણ રાજાનો ખાસ દુરમન છે અને તે જ્ઞાનસંવરણના ક્ષય અને ક્ષયોપશમ રૂપ એ પ્રકારે દેખાવ આપે છે.
અવગતિ મંત્રીભાર્યા.

“ એ મંત્રીની આજુમાં સુંદર મુખવાળી જે સ્ત્રી બેઠેલી દેખાય

૧ સદ્બોધ: સાચો બોધ, શુદ્ધ જ્ઞાન, વસ્તુસ્વરૂપનું યથાસ્વરૂપે ઓળખાણ.

૨ ગુણપર્યાય: સહભાવી ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે, કમભા ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. ગુણ સર્વદા સાથે રહે છે, પર્યાય રૂપાં કરે આત્માના જ્ઞાન દર્શન ગુણ છે, મનુષ્ય દેવદત્તાદિ પર્યાય છે.

૩ જ્ઞાનસંવરણના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૮૮૮. માત્ર મોહનોજ ઉપશમ થાય છે, બાકી તેના અને બીજા સર્વ કર્મોના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ થાય છે. મોહ સિવાય બીજા કોઈ કર્મોનો ઉપશમ થતો નથી.

છે, જેના સર્વ અવયવો તદ્દન 'મળ' વગરનાં ચોખાં દેખાય છે અને જેની આંખો ઘણી સુંદર દેખાય છે તે સદ્બોધ મંત્રીની સ્ત્રી છે અને તેનું નામ અવગતિ^૧ છે. એ મંત્રીભાર્યા પોતાના પતિસાથે એકરૂપ છે, જરા પણ જૂદી નથી, પાપ વગરની અત્યંત પવિત્ર છે અને પતિના સ્વરૂપે રહેનારી, તેના જીવતર જેવી અને તેના હૃદયની પ્રાણુશ્ચરી છે.

સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ મિત્રો.

“સદ્બોધ મંત્રીની સાથે જે પાંચ પુરૂષો બેઠેલા દેખાય છે તે બહુ ઉત્તમ માણસો છે અને તેઓ સદ્બોધ મંત્રીના અંગીભૂત (એ-કાકાર) ઇષ્ટ મિત્રો છે.

“એમાંનો પ્રથમ મિત્ર છે તેનું નામ આભિનિબોધ છે, એ નગરવાસી જનોમાં ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા જ્ઞાન સારી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે.”

“એ પાંચમાં જે બીજો મહાત્મા પુરૂષ દેખાય છે એ જાતે 'સદાગમ' છે (આ વાર્તા પણ સદાગમ સમક્ષ જ ચાલે છે એ લક્ષ્યમાં હશે). એ સદાગમના હુકમથી આ આખા નગરની પરિસ્થિતિ યથેલી છે એ બાબતમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. આ રાજ્યમાં જે રાજાઓ છે તે સર્વના કામના સંબંધમાં એ બરાબર સલાહ આપે છે, કારણ કે એનામાં બોલવા ચાલવાની બાબતમાં સારી ચતુરાઈ છે, બાકીના એના ચારે મિત્રો છે તે તો તદ્દન મુંગા છે. બોલવા ચાલવાની બાબતમાં આ સદાગમની ઘણી કુશળતા બેઠેને મહારાજ ચારિત્રધર્મ બહુ રાજી થયા અને તેને લઈને સદ્બોધને મંત્રીપણા પર સ્થાપિત કર્યો. આ સદાગમ સદ્બોધનો એક અંગભૂત હોવાથી સદ્બોધની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. એ સદાગમ સર્વ રાજાઓ અને જૈન લોકોનો બાહ્ય સર્વ બાબતમાં ઉત્કૃષ્ટ કારણભૂત છે એમ

૧ મળ: (૧) મેલ; (૨) આવરણ-અજ્ઞાન.

૨ અવગતિ: બણવું તે. સમજવું તે. બોધ પછી વસ્તુ જણાય છે તે.

૩ મતિજ્ઞાન: બુદ્ધિવૈભવનું નામ આભિનિબોધ જ્ઞાન કહેવાય છે. એ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનદ્વારા થાય છે. એના આવરણના ક્ષયોપરામાણુસાર બુદ્ધિ વધારે બોલી પ્રાણીમાં હોય છે.

૪ સદાગમ એટલે શ્રુત જ્ઞાન. ચારે જ્ઞાન મુંગા છે, સ્વયંપૂર્ણ છે, અન્યને જ્ઞાન જણાવવાનું કાર્ય શ્રુત જ્ઞાન કરે છે.

સમજવું;^૧ એ સદાગમ વગર ચારિત્રરાજનું લશ્કર પણ હોય નહિ અને આ જૈન નગર જે આખા જગતમાં સારી રીતે પ્રકાશી રહેલ છે તે પણ સદાગમ વગર સંભવે જ નહિ. સર્વ કાર્યોનો ઉપદેશ કરનાર એ સદાગમ છે, બહુ સારો માણસ છે, સાચે માર્ગ દોરીને લઈ જનાર છે. આવી રીતે આ બીજા પ્રધાન પુરૂષ સદાગમની તારી પાસે હકીકત કહી સંભળાવી.

“ત્યાર પછી જે ત્રીજો પ્રધાન પુરૂષ દેખાય છે તે સદ્બોધ મંત્રીનો મિત્ર અવધિ નામનો છે. તે વળી પોતાનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપો વિસ્તારે છે અને આનંદ કરાવે છે. કોઈ વખત તે બહુ લાંબું રૂપ, કોઈ વખત બહુ ટુંકું રૂપ, કોઈ વખત થોડું રૂપ, કોઈ વાર વળી ઘણુંજ રૂપ આ જગતમાં તે પોતાની લીલાથી જોઈ શકે છે.” (અવધિ જ્ઞાનથી સ્વૂળ વસ્તુ દૂર હોય તે પણ જોઈ શકાય છે).

“ત્યાર પછી ચોથો પ્રધાન પુરૂષ એ સદ્બોધ મંત્રીશ્વરની પાસે દેખાય છે તેનું નામ મનઃપર્યાય કહેવામાં આવે છે. એનામાં વળી એવી શક્તિ છે કે એ પોતાની શક્તિથી પ્રાણીઓનાં મનના ભાવો જાણી શકે છે. સાધારણ રીતે કોઈ બોલે તે સમજાય પણ આ વિશિષ્ટ નરરત્નમાં તો એવી શક્તિ છે કે એ મનમાં ચાલતા વિચારો પણ જાણી શકે છે. એ મનોગત વસ્તુભાવ સમજનાર મનના વિચાર જાણવામાં એટલો કુશળ છે કે મનુષ્યલોકમાં મનોગત એવો એક પણ ભાવ નથી કે જે એ દેખી શકતો ન હોય. આવો મહા બુદ્ધિ-શાળી કુશળ નર એ છે. (મનઃપર્યાય અથવા મનઃપર્યવ જ્ઞાનથી મનના ભાવ જાણાય છે.)

“સર્વથી છેલ્લો જે મહા પુરૂષ અત્યંત સુંદર સ્વરૂપવાળો બેઠેલો દેખાય છે તે સદ્બોધ મંત્રીનો ખાસ મિત્ર કેવળ નામનો છે. એ તો અતીત

૧ અંતરંગ રાજ્યો અને બહાર જૈન લોકો છે તેનું પરમ કારણ-મુખ્ય કારણ આ સદાગમ છે, જૈનત્વનું કારણ એ જ સદાગમ છે અને ચારિત્રરાજનું કારણ પણ એ જ સદાગમ છે.

૨ અવધિ જ્ઞાનમાં અમુક દ્રવ્ય કે ક્ષેત્રની મર્યાદાથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આંખ ન પહોંચે તેટલો દૂરની હકીકત તે દ્વારા જોઈ શકાય છે. દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની અ-પેક્ષાએ તેના અસંખ્ય ભેદો છે અને તેને અત્ર તેનાં અનેક રૂપ તરીકે બતાવ્યાં છે. સાધારણ રીતે એના છ ભેદ છે, ક્ષેત્રમર્યાદાએ જ્યાં જાય ત્યાં સાચે આવે તે ‘અનુગામી,’ સાચે ન જાય તે ‘અનનુગામી,’ વધતું જાય તે ‘વર્ધમાન,’ ઘટતું જાય તે ‘હીયમાન,’ આવ્યા પછી જાય નહિ તે ‘અપ્રતિપાતિ’ અને જાય તે ‘પ્રતિપાતિ.’ આ સાધારણ ભેદો છે.

કાળના, ભવિષ્ય કાળના અને વર્તમાન કાળના સર્વ પદાર્થો, ભાવો અને મનના વિચારો તથા તરંગો-સર્વને બરાબર જાણી શકે અને જોઈ શકે છે. દુનિયામાં એવો કોઈ પણ જાણુવા લાયક પદાર્થ, ભાવ, અધ્ય-વસાય કે બનાવ નથી કે જે એ નરોત્તમના જાણવામાં ન આવે. જૈન નમ્રીથી જે પુરૂષો નિર્વૃત્તિનગરીએ જાય છે તેને એ મહા ઉત્તમ મનુષ્ય દોરે છે, તેઓનો નાયક (આગળ ચાલનાર) થાય છે અને તેનો માર્ગ તેમને બરાબર સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. આવી રીતે પાંચ મિત્રોના પરિવારથી સદ્બોધમંત્રી બહુ આનંદથી રહે છે અને એ મંત્રીશ્રી જાણે આ મનુષ્ય લોકમાં સાક્ષાત્ સૂર્યસમાન છે.”

આટલું વિવેચન કરી મામા વિરમ્યા એટલે ભાણુને શંકાઓ પૂછવા માંડી.

સંતોષદર્શન.

પ્રકર્ષ—“મામા! આપે સદ્બોધ મંત્રી અને ચારિત્રરાજના પરિવારને બતાવ્યો તે તો ઠીક કર્યું, પણ સંતોષ મહારાજના દર્શન કરવાની મને ઘણી જ જિજ્ઞાસા છે તેનું દર્શન હજુ સુધી તમે મને કરાવ્યું નહિ.”

વિમર્શ—“ભાઈ! જો, આ સંયમ (નામના છઠ્ઠા યતિધર્મ)ની આગળ બેઠેલો છે તે સંતોષ છે. એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી.”

પ્રકર્ષ—“જે સંતોષ’ સાથે મોટી દુશ્મનાઈ કરીને મહામોહ વિગેરે મોટા મોટા રાજાઓ મનમાં મોટો વિક્ષેપ પામીને સામા આવીને ખડા યદ્ય યદ્ય છે તે સંતોષ શું અસલ મોટો રાજા નથી?”

વિમર્શ—“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ સંતોષ મૂળ મોટો રાજા નથી, પણ મહારાજ ચારિત્રરાજની સેનામાં એક સાધારણ સેનાની છે. જો! હકીકત એમ છે કે એ સંતોષ ઘણો જ શૂરવીર છે, નીતિ ન્યાયમાં સર્વદા તત્પર છે, ઘણોજ કાબેલ છે અને એ વખતે સલાહ કરવી અને ક્યારે લડાઈ કરવી એના સર્વ નિયમો બરાબર જાણનારો છે તેથી મૂળરાજાએ (ચારિત્રરાજે) તેને ખાસ અંગરક્ષક (એડીકેપ) તરીકે

૧ જે સંતોષને જોવાની આટલી પ્રબળ ઇચ્છા પ્રકર્ષને થઈ હતી તેને ચારિત્રરાજના યુવરાજ યતિધર્મના તાબાના માણસની સમક્ષ બેઠેલ જોઈ પ્રકર્ષને આશ્ચર્ય થયે એમાં નવાઈ નથી. એ તો સંતોષને મોટા મોહરાજાથી જબર રાજા ધારીને પાંચાર તેને માટે સલાહ પૂછતો હતો અને તેને જોવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો.

૨ આને માટે મૂળ રાજા ‘તંત્રપાલ’ છે. તંત્રનો અર્થ રાજના રક્ષણ માટેનો ખાસ સંરક્ષક થાય છે. પ્રો. જેકોબી તંત્રપાલનો અર્થ પ્રધાન કરે છે તે ઠીક નથી, કારણ કે સદ્બોધમંત્રી તે કાર્ય કરે છે.

નીચે છે. મહારાજના ખાસ લશ્કર અને ખીજા સામગ્રીને લઈને એ કોટવાળની પેઠે અત્યંત લીલાપૂર્વક અહીં તહીં ક્રયા કરે છે. એક વખત એવું બન્યું કે એણે કોઈ જગ્યાએ સ્પર્શન વિગેરેને બેઠાં (સ્પર્શનનું વર્ણન ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં થઈ ગયું છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું) અને એ સંતોષે પોતાની શક્તિથી એ સ્પર્શન વિગેરેને જીતીને માણસોને નિર્વૃત્તિ નામની નગરીએ મોકલી આપ્યા અને એ બાબ-

તમાં આ ચારિત્રરાજના આખા લશ્કરે તેને મદદ કરી. હવે લોકોના મુખથી આ હકીકત જ્યારે મહા-મોહ વિગેરે રાજાઓના જાણવામાં આવી ત્યારે સાધારણ રીતે તેઓને મનમાં એમ થયું કે આ તો આપણા માણસો ઓછા થતા જાય છે અને આપણા આશ્રિતો (સ્પર્શન રસન વિગેરે) માર ખાતા જાય છે એટલે લડાઈ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ બહાર નીકળી પડ્યા.

હવે આ સંતોષ તો ચારિત્રરાજનો એક સાધારણ સેનાની છે પરંતુ પેલા મહામોહ વિગેરે રાજાઓએ તો એનું બળ જોઈને પોતાની યુદ્ધિ પ્રમાણે એને એક મોટો મૂળ રાજા માની લીધો છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે માણસ તો જેટલું દેખે છે તેટલું જ જાણે છે; દાખલા તરીકે ઉપરથી કાળા દેખાતા સર્પનું પેટ તો ઘોળું હોય છે પણ લોકો તો તેનો ઉપરનો જ ભાગ દેખે છે તેથી તે સર્પને કાળો જ કહેશે. આવી રીતે લોકવાર્તા સાંભળીને મોહરાજ તો સંતોષને જ સ્પર્શના-દિના ઘાતક તરીકે ગણે છે અને વાત પણ એમ છે કે એ સંતોષ સ્પર્શન રસન વિગેરેને સારી રીતે કંટકાવે છે અને ત્રાહી ત્રાહી પોકારાવે છે; તેથી મોહરાજને જેટલો ક્રોધ અને રોષ આ સંતોષ ઉપર છે તેટલો ખીજા કોઈની ઉપર નથી. આટલા ઉપરથી સંતોષની પરિસ્થિતિ પોતાના મન ઉપર લાગીને તેને મારી હઠાવવાના ઇરાદાથી તેની સાથે મોટી લડાઈ કરવા સારૂ મહામોહ વિગેરે રાજાઓ પોતાના લશ્કરને લઈને પોતપોતાનાં સ્થાનથી બહાર નીકળી પડ્યા છે અને ચિત્તવૃત્તિ અટવી જે લડવા માટે ઘણી યોગ્ય જગા છે ત્યાં એ મહા-મોહ રાજા અને સંતોષ વચ્ચે અત્યાર સુધીમાં અનેકવાર લડાઈઓ થઈ ગઈ છે, પણ હજી સુધી બેમાંથી એકે છેવટનો હારતો નથી કે જીતતો નથી. એવું યાય છે કે કોઈ વખત સંતોષ પોતાના દુરમનની આખી હરોલને હરોલ હઠાવી દે છે અને શત્રુઓનાં લશ્કરમાં ગાબડાં પાડી મૂકે છે અને કોઈ કોઈ વાર મહામોહ વિગેરે રાજાઓ પણ પોતાનો પ્રભાવ બતાવી આપે છે, પોતાનો હાથ બતાવે છે અને

‘તોષને થાપ આપે છે.’ આવી રીતે એક બીજા ઉપરના ક્રોધ અને વડે બંને લશ્કરોનું યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે, ‘તેમાં અનંત કાળ ગયો અને જાય છે પરંતુ તેનું આખરે શું થશે તે હે કમળસોચન! હું જાણતો નથી.

“આવી રીતે મેં તને સંતોષ તંત્રપાળના દર્શન કરાવ્યા અને તેની હકીકત પણ તને કહી બતાવી, કારણ કે તને તે સંબંધમાં ઘણું કૌતુક હતું.

નિષ્પિપાસિતા-સંતોષપત્ની.

“ભાઈ પ્રકર્ષ! એ સંતોષની બરાબર બાબત કમળના જેવી આંખોવાળી અને સુંદર મુખવાળી એક યુવાન બાળા દેખાય છે તે આ સંતોષ મહારાજની ભાર્યા છે અને તેનું નામ ‘નિષ્પિપાસિતા’ છે. આ દુનિયામાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના જુદા જુદા પાંચ વિષયો છે: શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ. સંસારી પ્રાણીઓ એમાં ઘણા આસક્ત રહે છે. આ સંતોષની પત્ની એ સર્વ ઇન્દ્રિયના વિષયો ઉપરથી તૃષ્ણાને દૂર રખાવે છે, મનને એવી બાબતની ઇચ્છા વગરનું કરે છે અને ઇન્દ્રિયવિષયો તરફ રાગ કે દ્વેષ થતો હોય, અમુક વસ્તુ ગમતી હોય કે ન ગમતી હોય, ભાવતી હોય કે ન ભાવતી હોય, પસંદ હોય કે ના-પસંદ હોય-એવો દ્વિધાભાવ છોડાવી દે છે; મતલબ એ ચિત્તને તૃષ્ણા-રહિત અને રાગદ્વેષ વગરનું બનાવે છે; કોઈ બાબતમાં લાભ થાય કે ન થાય, સુખ થાય કે દુઃખ થાય, કોઈ સુંદર વસ્તુ સાથે સંયોગ થાય કે ખરાબ વસ્તુ સાથે સંબંધ થાય, તેમજ આહાર વિગેરે પોતાને મનગમતો મળે કે અણુગમતો મળે, તો પણ આ નિષ્પિપાસિતા ભાર્યા શાંતિ રખાવે છે, ધીરજ રખાવે છે, સ્થિરતા રખાવે છે.

સર્વ સંક્ષેપ. (Summing up.)

“વત્સ પ્રકર્ષ! માટે હવે તું સંકલ્પ છોડી દઇને આ ચારિત્ર-રાજને પરમાર્થથી ખરેખરો નાયક (રાજા) તરીકે જાણ. ચતિર્ધર્મ

૧ જે પ્રાણીની પ્રગતિ થવાની હોય તેના સંબંધમાં સંતોષ વિજય પામે છે, જે પ્રાણી યડવાનો હોય તેના સંબંધમાં મોહરાજ વિજય પામે છે; દરેકની ચિ-ત્તવૃત્તિ અટવી જાય તેથી દરેક મનુષ્યની, દેવની અથવા સંજી પંચેન્દ્રિયોની ચિત્ત-વૃત્તિમાં મોહ અને સંતોષ વચ્ચે મારામારી ચાલ્યા કરે છે.

૨ આ યુદ્ધનું વર્ણન આવતા પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી આપશે.

૩ નિષ્પિપાસિતા: તૃષ્ણારહિતપણું. સંતોષ સાથે એ બરાબર થઈ છે.

નામનો એનો મોટો યુવરાજ પુત્ર છે અને યુદ્ધિધર્મ નામનો એનો નાનો પુત્ર છે એમ સમજ. સદ્ગોષ્ઠ નામનો એ મહારાજાનો મંત્રી છે તેને રાજ્ય સંબંધી સર્વ ચિંતા કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. એ રાજાનો સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શન નામનો છે એમ તું જાણ અને જતસ ! સમજ કે સંતોષ નામનો સેનાની છે તે રાજાનો ખાસ તંત્ર-પાલ-અંગરક્ષક (એડીકૅપ) છે. જેવી રીતે મહામોહ રાજા અને તેનો સર્વ પરિવાર ત્રણ ભુવનના લોકોને મોટા સંતાપ કરનારા છે તેવી રીતે આ ચારિત્રરાજ અને તેનો આખો પરિવાર ત્રણ ભુવનના સર્વ લોકોને આનંદ કરાવનારા છે. વળી વધારામાં એ ચારિત્રરાજ અને તેનો સર્વ પરિવાર આખા જગતને ખરેખર આલંબન રૂપ છે, જગતનું સાચું અને પરમાર્થથી હિત કરનારા છે અને આખા જગતના તે ખરેખરા અંધુઓ છે. વળી એ ઉપરાંત તેઓ આ અંત વગરના સંસારસમુદ્રને તરાવી તેને કાંઠે લઈ જનારા છે અને જગતને એ અનંત આનંદનો સમૃદ્ધ એવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવી આપનારા છે કે તે આનંદનો પછી કદિ છેડો જ આવે નહિ. (મોહરાય કદાચ માની લીધેલો અતાર્ત્વિક સ્થૂળ આનંદ કરાવે, પણ તે આનંદ ટકી શકતો નથી, જ્યારે ચારિત્રરાજ છેવટે જે તાર્ત્વિક આનંદ કરાવે છે તેનો તો કદિ છેડો જ આવતો નથી.) ચારિત્રધર્મ રાજાની સાથે બીજા જે જે ઉત્તમ રાજાઓ^૧ અહીં દેખાય છે તે સઘળા સર્વ પ્રાણીઓને સુખના હેતુભૂત છે. આવી રીતે ચારિત્રરાજના અંગભૂત આંધવોનું તારી આગળ વર્ણન કર્યું. એ ઉપ-રાંત વળી વેદિકાની પાસે મંડપમાં શુભાશય વિગેરે બેઠેલા દેખાય છે તે સર્વ ચારિત્રરાજના લક્ષકરીઓ છે અને તેની સેનામાં મોટા ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. એ રાજાઓ મહારાજા ચારિત્રરાજના હુકમથી લોકોને સર્વ સારા વાના કરે છે અને તેમ કરવામાં જરા પણ કચાસ રાખતા નથી, કારણ કે તે સર્વ અમૃતની ઉપમાને યોગ્ય છે.

“ વળી ભાઈ પ્રકર્ષ ! એ રાજાઓની વચ્ચે સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનાર અનેક મનુષ્યો છે, સ્ત્રીઓ છે અને છોકરાઓ પણ છે. વાત એમ છે કે આ સભાસ્થાન સંખ્યાબંધ રાજાઓથી અને અસંખ્ય માણસોથી ભરપૂર છે તેનું પૂરેપૂરું વર્ણન કરવાને કોણ શક્તિમાન થઈ શકે? તેથી મેં હુંકામાં આ મંડપ અથવા સભાસ્થાનનું તારી પાસે વર્ણન કર્યું છે. હવે જો તારૂં કુતલુહન પૂરું થયું હોય તો આપણે દર-વાજા તરફ જઈએ (એટલે હવે અહીંથી રજા લઈએ). ”

૧ આ ઉત્તમ રાજાઓ તે પાંચ ચારિત્ર લાગે છે.

ચારિત્રરાજનું લશ્કર.

પ્રકર્ષે જવાબમાં તેમજ કરવા જણાવ્યું. પછી બહાર નીકળતાં નેમણે ચારિત્રધર્મરાજનું ચારે પ્રકારનું સૈન્ય બરાબર અવલોકન કરીને જોયું. એ ચતુરંગ સેનામાં ગંભીરતા, શૂરવીરતા વિગેરે રથો આવેલા છે જેઓ ચાલતી વખત પોતાના ઘણુઘણુ થતા અવાજથી સર્વ દિશાઓને ભરી મૂકે છે; ક્રીડિતિ, શ્રેષ્ઠતા, સન્નતા અને પ્રેમ-પ્રણયરૂપ મોટા હાથીઓ એ લશ્કરમાં દેખાય છે જેઓ વિલાસ કરતાં પોતાના યુલયુલાયમાન થતા મોટા અવાજથી આખા ભુવનને કંપી મૂકે છે; બુદ્ધિની વિશાળતા, વાક્યચતુરતા અને નિપુણતા રૂપ ઘોડાઓ એ ચતુરંગ બળમાં દેખાય છે જે પોતાના મોટા હેવારવોથી ઉત્તમ પ્રાણીઓનાં કર્ણકોટરોને ભરી દે છે; વળી અચાપલ્ય (ચપળતાનો અભાવ-સ્થિરતા), મનસ્વીપણું (હડાપણું), દાક્ષિણ્ય (ઉદાર ચિત્ત-પૂર્વક અન્યનું મનરખાપણું) વિગેરે સેનાનીઓ એ ચતુરંગ બળમાં છે જે અપાર ગંભીર અને વિસ્તીર્ણ શાંત સમુદ્રનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. આવા ચતુરંગ લશ્કરને જોઈ પ્રકર્ષ પોતાના મનમાં ઘણો રાજ થયો.

પ્રકર્ષની જિજ્ઞાસા તુષિ.

કુતૂહળશાંતિ માટે સંતોષ.

મામાનો અંતઃકરણથી આભાર.

પ્રકર્ષે એ સર્વ નજરે જોઈને મામાને કહ્યું “મામા ! ખરેખર ! તમે માફ ઇચ્છિત સર્વ કુતૂહળ આજે પૂર્ણ કરી દીધું અને તેથી આ વિશ્વમાં જે કાંઈ પણ ખાસ જોવા લાયક છે તે સર્વ આપે મને બતાવી આપ્યું; આપે મને નાના પ્રકારના અનેક બનાવોથી ભરપૂર ભવચક્ર નગર બતાવ્યું; વળી બીજાં બીજાં કારણો પ્રાપ્ત કરીને મહા-મોહ વિગેરે રાજ્યો પોતાની શક્તિ કેવી રીતે અને ક્યાં બતાવે છે તે પણ આપે મને બતાવ્યું; વળી આપે મને આ મનોહર વિવેક-

૧ ચાર પ્રકારના ચતુરંગ સૈન્યમાં ૧ રથ, ૨ હાથી, ૩ ઘોડા અને ૪ સેનાની હોય છે. અત્ર તે ચારેનાં નામો આવશે.

૨ ગંભીરતા, ઉદારતા અને શૂરવીરતાની ગતિ રથ જેવી થાય છે, ધીમેથી પણ મક્કમપણે ચાલે છે અને કાર્યસાધનામાં બહુ સ્ફુર્તિ રખાવે છે.

૩ અહીંથી બે. શા. એ. સોસાયટિવાળા મૂળ ગ્રંથનું પૃ. ૭૦૧ શરૂ થાય છે.

૪ ક્રીડિતિ, સૌજન્ય આખી દુનિયામાં પોતાનો અવાજ મોકલે છે તેથી તે હાથીની ઉપમાને ચોગ્ય છે.

૫ બુદ્ધિવૈભવ નિપુણતા ઘોડાની પેઠે આનંદના અવાજ કર્યા કરે છે.

૬ દાક્ષિણ્ય અને મનસ્વીપણાના ભેદો અને પ્રસંગો એટલા હોય છે કે તેની કલ્પનાનો પાર આવે નહિ.

પવંત બતાવ્યો અને એ વિવેકપર્વતના આધારભૂત ઉત્તમ પ્રાણી-
ઓથી ભરપૂર સાત્ત્વિકમાનસ નામનું નગર પણ બતાવ્યું; વળી આ-
ગળ ચાલતાં આપે એ વિવેકપર્વતનું અપ્રમત્તતા નામનું શિખર
બતાવ્યું અને તે શિખરપર વસેલ જૈનપુર મને દેખાડી દીધું ત્યારે
મારા જાણવામાં આવ્યું કે એ નગર તો ખરેખરા મહાત્મા લોકોથી
જ વસાયેલું છે. વળી આપે ત્યાર પછી મને ચિત્તસમાધાન મંડપ
બતાવ્યો, નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકા બતાવી અને તેનાપર જીવનીય
નામનું સિંહાસન પણ બતાવ્યું; આપે સાક્ષાત્કાર કરાવવા સાથે આ-
રિત્રમહારાજને ઓળખાવ્યા અને ઘીજી સર્વે રાજાઓનું વર્ણન પણ
કરી બતાવ્યું ત્યારે મને સમજણ પડી કે એ સર્વ રાજાઓ તો આ-
રિત્રરાજના સેવકો છે; છેવટે આ ચતુરંગ લશ્કર પણ આપે બતાવ્યું
અને આવું આવું સર્વ સુંદર બતાવીને આપે એવું કાંઈ પણ રહેવા
દીધું નથી અથવા એવી કોઈ બાબત બાકી રહી નથી કે જે આપે
મારે માટે કરી ન હોય. આપે તો ખરેખર આજે માં પાપ ધો-
ઈને મને નિર્મળ બનાવી દીધો, મારા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો; વળી
આપ કૃપાળુએ હોંસપૂર્વક મારા સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કર્યા. મામા !
આ સુંદર જૈનપુર એટલું બધું રમણીય છે કે એમાં કેટલાક દિવસ
રહેવાની મને અભિલાષા થાય છે, કારણ કે સહવિચારપૂર્વક આ
નગરને તમારા પ્રભાવથી જેમ જેમ હું જોતો જઈ હું તેમ તેમ હું જાણું
વધારે શાણો અને સમજી યતો જતો હોજી એમ મને લાગે છે. આપે મા-
રાપર ઘણી કૃપા કરી છે તો હવે એ મહેરબાનીનો પૂરતો લાભ મને
આપો, તેને છેવટની હદ સુધી લઈ જાઓ અને આપ પણ આ નગ-
રમાં રહેવામાં આનંદ માનીને મારી સાથે રહો એ મારી નમ્ર વિનંતિ છે.”

મામાએ જવાબમાં કહ્યું “ લાઈ ! મને તો એવી ઇચ્છા રહ્યા જ
કરે છે કે તને વધારે સુખ કેમ થાય ! હું તારે વશ છું, તો આવી
તારી સુંદર ઇચ્છાનો મારાથી ભંગ કેમ થાય ? બહુ સાં, એમ કરશું,
અહીં થોડો વખત રહેશું.”

પ્રકર્ષે ઉત્તરમાં જણાવ્યું “ મામા ! એ પ્રમાણે સંમતિ આપીને
આપે મારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી છે.”

આવી વાતચીત કરીને મામા જાણેજ એ માસપર્યંત જૈન સત્-
પુરમાં રહ્યા, કારણ કે તેમને જે એક વરસનો વખત રસનાની મૂળ
શોધ માટે આપ્યો હતો તે હજી પૂરો થયો ન હોતો અને પ્રકર્ષને
નવું જોવા જાણવાની બહુ જિજ્ઞાસા હતી.

૧ હજી આપેલ અવધિમાં જો માસ બાકી રહ્યા છે.

કાર્યનિવેદન-(રિપોર્ટ).

ગ્રીષ્મ વર્ણન,
વર્ષા વર્ણન.

મરા અને પ્રકર્ષ વિવેકપર્વતપર આવેલા જૈનપુરમાં બે મારસ રહ્યા અને અનેક સદ્ગુણોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, અનેક શુભ દૃશ્યો જોયાં અને અનેક પ્રકારની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરી. તે વખતે માનવાવાસ નગરમાં મહાદેવી શ્રી કાલપરિણતિના હુકમથી વસંતકાળ પૂરો થયો અને અત્યંત આકરો ગ્રીષ્મકાળ (ઉન્હાળો) આવ્યો.

ગ્રીષ્મ વર્ણન.

‘જગત્કોષ્ઠકમધ્યસ્થો લોહગોલકસન્નિભઃ ।

ધ્માયતે ચણ્ડવાતેન જગદ્દાહકરો રવિઃ ॥

“દુનિયા૩૫ ભટ્ટીના મધ્યભાગમાં આવી રહેલો અને લોદાના ગોળાની જેવો દુનિયાને દાહ કરનારો સૂર્ય ઉબ્બુ પવનથી ધમી રહેલો છે.

‘જાયતે પત્રશાટસ્તરૂણામલં, હીયતે દેહિનાં યત્ર દેહે બલમ્ ।

પીયતે પ્રાણિમિર્મૂરિ ધારાજલં શુષ્યતે ચાસ્યમેષાં તૃષાત્યર્ગલમ્ ॥

૧ અનુષ્ટુપ. દુનિયા૩૫ ભટ્ટી, સૂર્ય લોદાનો ગોળો, ચંડ પવન ૩૫ ધમલુ. આથી સૂર્ય જમતને દાહ કરી રહ્યો છે.

૨ અને રલોકમાં અગ્નિની હંદ છે.

દહ્યતે તીવ્રતાપેન સર્વો જનઃ,
 સ્થિયતે સ્વેદનિર્વેદિતં તન્મનઃ ।
 વાન્તિ વાતાઃ સતસા જગત્તાપિનઃ,
 શુષ્કપન્નાવલીમર્મરારાવિણઃ ॥

“ ઝાડો ઉપરથી પાંદડાંઓ પુષ્કળ ખરી પડે છે, પ્રાણીઓનાં શરીરમાંથી બળ ઘટતું જાય છે, પ્રાણીઓ નદીઓનું પુષ્કળ જળ પીએ છે, લોકોનાં ગળાં તૃષાથી તદ્દન સુકાઈ જાય છે, સખ્ત તાપથી સર્વે લોકો બળુ બળુ થઈ રહે છે, પરસેવાને લીધે કંટાળેલાં તેઓનાં મનમાં પણ વારંવાર ખેદ થયા કરે છે, દુનિયાને તાપ કરનાર ગરમ પવનો સખ્ત રીતે વાયા કરે છે અને સુકાં પાંદડાંઓનાં સમૂહો મરમર મરમર અવાજ કરે છે.

માનોરિચ પ્રતાપેન સંતુષ્ટં વર્ધિતં દિનમ્ ।

સ્વામિનોઽશ્વદયે સર્વઃ સન્તોષાદમિવર્ધતે ॥

“ સૂર્યના પ્રતાપ (તેજ)થી સંતોષ પામીને દિવસ મોટો થયો છે કેમ જે સ્વામીની બ્યારે ચઢતી થાય ત્યારે સર્વ કોઈ તેના સેવકો સંતોષથી વૃદ્ધિ પામે છે. (પ્રતાપ એટલે સખ્ત તાપ અને તેજ. ઉન્હાળામાં દિવસ મોટા થાય છે તેપર આ ઉત્પ્રેક્ષા છે.)

“ આ ઋતુમાં મોગરાનાં છાંડો વિકસવર થયા છે, જાતવાન પાટલનાં ઝાડો (શતા લોધ્ર) ઘણાં વિકાસ પામ્યાં છે, શિરીષ (સરસડા)નાં વૃક્ષો ઉપર એટલાં તો ફૂલો આવી ગયાં છે કે જેથી તેનાં વનો આખાં ને આખાં લીલાંછમ થઈ ગયાં છે, ચંદ્રનાં કિરણો આંખોને ખુશ કરે તેવાં સુંદર થઈ ગયાં છે, પાણીનાં સ્થાનો હૃદયને પ્રેમ ઉપજાવી રહ્યાં છે, મોતીની માળાઓ મનને ઘણી જ વહાલી લાગી રહેલ છે, સુંદર મહેલની વિશાળ અગાશીઓ ચિત્તને બહુ વહલ લાગે છે, આખા શરીરે ચંદનનાં (સુખડનાં) વિલેપનો બહુ પ્રિય લાગી રહેલાં છે, માથાપર આલી રહેલા પંખાઓ અમૃત જેવા લાગી રહેલા છે, હંડાં ફૂલના અંકુરાઓનાં બનાવેલાં ઓછાડો (ચાદરો) મનને સુખ આપી રહેલાં છે અને સુખડનું પાણી શરીરના બહારના ભાગોપર લગાડવામાં આવે છે છતાં શરીરની અંદર રહેલાં મનમાં શાંતિ ઉપજાવે છે.

* * * *

ભવચક્રમાં વિશેષ વાસ.

આવા સમયમાં મામા વિમર્શે ભાણેજને કહ્યું “ભાઈ ચાલો, હવે આપણે દેશ તરફ પાછા ફરીએ.”

૧ ગરમ ઋતુમાં હંડા ઉપચાર સારા લાગે છે તેના આ સર્વ દાખલાઓ છે.

પ્રકર્ષ:-“મામા ! પાછા ફરવા માટે અભ્યારનો વખત તો ઘણો અચકર છે. આવા સખત ઉન્હાળામાં રસ્તે થઇને જવું એ તો મારાથી કોઇ પણ રીતે બની શકે તેવું નથી. આ બે મહિના તો સખત તાપને લીધે ઘણા આકરા લાગે છે, માટે ત્રીજમ ઋતુ તો અહીં રહી જાઓ, પછી જ્યારે દિશાઓ ઠંડી થઇ જશે ત્યારે હું શીઘ્ર ચાલી શકીશ. વળી મામા ! આપણે બન્ને વિચારક છીએ તેથી આ જૈનપુર અપણુને ઘણો ફાયદો કરે તેવું છે તેથી આપણું અહીં રહેવું પ્રયોજન વગરનું-નકામું થશે નહિ. આ ગુણભરપૂર શહેરમાં રહેવાથી મારામાં સ્થિરતા થતી જાય છે અને અહીં મને ગુણ થવાથી પિતાશ્રીને પણ આ સ્થાનઉપર આદર થશે.”^૧

વિમર્શ:-“જો તારી તેવી જ મરજી હોય તો ભલે એમ કરીએ.”

મામાના જવાબથી પ્રકર્ષને બહુ આનંદ થયો. પછી મામા ભાણેજ તે નગરમાં બે માસ વધારે રહ્યા. અનુક્રમે વર્ષાઋતુ આવી પહોંચી.

* * * * *

મામા ભાણેજનો વિનોદ.

ગુણવૃદ્ધિનું સાપેક્ષ લક્ષ્ય.

ચારમાસ જૈનપુરમાં રહેઠાણ.

વર્ષાવર્ણન.

ઘનતુલ્કપયોધરમારધરા,^૧ લસદુઝ્જલવિદ્યુદલક્ષ્મણા ।

કૃતસન્તતગર્જિતધીરરવા, દૃઢગોપિતમાસ્કરજારરતા ॥

રત્નદુઝ્જટદર્દુરચિદ્ગનરા, ચલશુભ્રબલાહકહાસપરા ।

ગિરિકોટરનૃત્તશિખિન્દિવરા, બહુલોકમનોહરરૂપધરા ॥

સુસુગન્ધિકદમ્બપરાગવહા, વિટકોટિવિદારણૈમોદસહા ।

इति रूपविलासलसत्कपटा, भुवनेऽत्र रराज यथा कुलटा ॥

* * *

^૧ મતલબ આ સ્થાનથી મને ગુણ થશે અને પિતા એ રાકાણુ માટે નારાજ નહિ થાય, હલદો તેઓને પણ લાભ થશે. જૈનપુરમાં બને તેટલું વધારે રહેવાય તે સાથે એમ કહેવાનો આશય જણાય છે.

^૨ મારવરા પાઠાંતર છે.

^૩ વિતારણ પાઠાંતર.

૫૨

“એ વર્ષાઋતુ આ દુનિયામાં કુલટા(વ્યભિચારી સ્ત્રી)ની જેવી શોભી રહી હતી: તે ‘ધન અને ઉન્નત પયોધરના ભારને વહન કરતી, ઝખકારા ભારતી ઉજ્જવળ વિજળીઓ રૂપ અલંકારો’ ધારણ કરતી વારંવાર ગર્જના રૂપ મુંદર અવાજ’ કરી રહી હતી, સારી પેઠે છુપા-વેલા ‘ભારકર રૂપ જર ઉપર તે ઘણી જ આસક્ત થઈ રહેલી હતી, મસ્ત દેડકા રૂપ લહેરી લોકો તેના તરફ મોટો નાદ’ કરી રહ્યા હતા, ચાલતાં ઘોળાં વાદળાંઓ દ્વારા હાસ્ય’ કરવા તે તત્પર થઈ રહી હતી, પર્વત અને યુક્તઓમાં ‘મોર નાચ કરી રહ્યા હતા, ઘણા લોકોનાં મનને હરણ કરે તેવું આકર્ષક રૂપ’ તેણે ધારણ કર્યું હતું, ‘સુગંધી કદંબવૃક્ષોનાં ફૂલોની રજને તે ચોતરફ ફેલાવી રહેલ હતી, ‘વિટના

૧ ધન: શ્લેષ છે: (૧) ઋતુપક્ષે ગંજીર, (૨) સ્ત્રીપક્ષે કળીન.

૨ ઉન્નત: શ્લેષ છે: (૧) ઋતુપક્ષે વિશાળ, (૨) સ્ત્રીપક્ષે ડંચા.

૩ પયોધર શ્લેષ છે: (૧) ઋતુપક્ષે-વાદળાં, પાણીથી ભરપૂર હોય છે, (૨) કુલટાપક્ષે સ્તન.

૪ અલંકાર: શ્લેષ છે: (૧) ઋતુપક્ષે શોભા, (૨) કુલટાપક્ષે ધરણાં. સ્ત્રી-ઓને ધરણાં બહુ પસંદ હોય છે.

૫ અવાજ: (૧) ચોમાસામાં મેઘનો ગર્જનશ્રવ થાય છે, (૨) કુલટા પોતાની હાજરી બતાવવા અનેક પ્રકારે મોહક અવાજ કર્યા કરે છે.

૬ ભારકર: (૧) સૂર્ય. ચોમાસામાં વાદળામાં છુપાયેલા રહે છે, (૨) સોનું. કુલટાને સુવર્ણ આપનાર જર વધારે વહાણો લાગે છે. જર એટલે પતિસિવાયનો રખાચત ઉપપતિ. વર્ષા પોતાના પતિને છોડીને અંદર છુપાયેલા સૂર્ય તરફ પ્રેમ કરવા વધારે લલચાયેલી રહે છે.

૭ નાદ: (૧) ચોમાસામાં દેડકાં ટેકું ટેકું કર્યા કરે છે, (૨) લીલિય જવાને લીધે કુલટા તરફ લહેરીઓ મશકરીના અવાજ ફરથી પછ કર્યા કરે છે.

૮ હાસ્ય: કુલટા સ્ત્રીઓ ઠકા ઘણી કરે છે, મોટેથી હસે છે, (૨) વર્ષા પછ ચાલતાં વાદળાંઓથી જાણે હસતી હોય તેમ જણાય છે.

૯ મોરનાચ: (૧) ચોમાસામાં મોર બહુ આનંદથી સર્વત્ર નાચ કરી રહ્યા હોય છે, (૨) મોરનો અવાજ કામી પુરુષોને ઉત્તેજન કરનાર છે. શિખંડીનો અર્થ મોર ક્યો છે. એનો બીજો અર્થ નપુંસક થાય છે. પાવૈયા નાચે છે.

૧૦ રૂપ: (૧) ચોમાસાનો દેખાવ મનને આકર્ષણ કરે તેવો હોય છે, (૨) કુલટાનું રૂપ બહારથી મનને ખેંચે તેવું હોય છે.

૧૧ સુગંધી: (૧) ચોમાસામાં સુગંધ ચારે તરફ ફેલાય છે, (૨) કુલટા સ્ત્રીઓ સરીરપર સુગંધ લગાવે છે તે તે ચાલે છે ત્યારે ચોતરફ ફેલાય છે.

૧૨ વિટ: શ્લેષ છે: (૧) વિટ એટલે પર્વત. ચોમાસામાં પર્વતને તોડી નાખવા જેવો વરસાદ થાય છે; (૨) કુલટા વિટને એટલે જર પુરુષને તોડી પોતાને વશ કરવા મથી રહેલ હોય છે. પર્વતને તોડવાનું કામ ચોમાસાને વહાણું લાગે છે તેમ જરને વશ કરવાનું કામ કુલટાને વહાણું લાગે છે.

સમૂહને કાપી નાખવા-તોડી પાડવામાં આનંદ લેતી હતી-આવી રીતે પોતાના રૂપ વિલાસ અને કપટથી કુલટાની પેઠે વરસાદની ઋતુ પોતાની સત્તા સર્વત્ર ફેલાવી મલકતી હતી.

આવા ચોમાસાને જોઈને પ્રકર્ષ પોતાના મનમાં ઘણો જ રાજ્ય થયો અને હવે ઘર તરફ પાછા ફરવાની ઇચ્છાથી મામા પ્રત્યે બોલ્યો “મામા! હવે શીઘ્ર મારા પિતાશ્રીને જઈને મળીએ, કારણ કે હવા હવે ઠંડી થઈ છે જેથી માર્ગો સુગમ થઈ ગયા છે, માટે રસ્તે ચાલવામાં મુશ્કેલી પડે તેવું નથી.”

વિમર્શ જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ! તું એમ કેમ બોલે છે? અત્યારે તો માર્ગોમાં મુસાફરોનું આવવું જવું બીલકુલ બંધ હોય છે તે તારા ધ્યાનમાં હોય તેમ લાગતું નથી. અત્યારે તો સારી રીતે આ-આદિત કરેલા ઘરમાં રહીને સ્વાધીન સ્ત્રીનાં મુખચંદ્રનું અવલોકન કરનારા અને પ્રવાસ તદ્દન બંધ કરીને ઘરે આવેલા હોય તેવા માણસોને ખરેખરા ભાગ્યશાળી ગણવામાં આવે છે; એનાં કારણો ખુલાં છે: રસ્તાઓ પાણીથી ભરાઈ ગયેલા છે અને ચારે તરફ કાદવ કાદવ થઈ રહેલ છે તેવા રસ્તે ચાલતાં જો પગ જરા ખોટકી બળ કે ખસી જાય તો તેના તરફ ધૂળના ઢગલાઓ હસતા હોય તેમ દેખાય છે; ઉપરથી પડતી સખ્ત જળની ધારાઓથી હળ્ખાતા જે ભાગ્યહીન પાપી પ્રાણીઓ પરદેશમાં એ ઋતુમાં નીકળે છે તેને જાણે મારતો હોય નહિ એમ બોલતો વરસાદ આકાશમાં ગર્જન કર્યા કરે છે-આ પ્રમાણે હોવાથી ભાઈ પ્રકર્ષ! હમણા જવાની વાત તો પડી મૂક! આટલો વખત અહીં રહ્યા તો હવે થોડો વધારે વખત પણ અહીં રહીએ, અહીં જે વખત જશે તે તુકસાન કરનારો થવાનો નથી, પણ લાલ જ કરનાર થશે; કારણ કે અહીં એક પણ ક્ષણ બળ છે તે તારા અધ્યુદયના વધારાને માટે થાય છે.”

પ્રકર્ષે તેમ કરવાની ઇચ્છા જણાવવાથી મામાભાણેજ જૈનપુરમાં ચાર માસ^૧ રહ્યા. પછી તેઓ પોતાના ઘર તરફ પાછા ફર્યા અને જે કાર્ય માટે ગયા હતા તે કાર્ય સિદ્ધ થયેલ હોવાથી તેમજ પોતાને ઘણું બહુવા જોવા શીખવાનું મળેલ હોવાથી મનમાં ઘણો હર્ષ પામતા હતા.

* * * *

૧ એમ જણાય છે કે મામા ભાણેજ સરફતુની આખરમાં નીકળ્યા હશે, જુઓ પૃ. ૭૮૫. ત્યાં સ્પષ્ટ લખ્યું નથી, પણ વધેનો અવધિ પૂરો ન થઈ બળ માટે આમ ધારણ થોડી છે. વર્ષાઋતુ ચાર માસનો છે પણ વર્ષાઋતુ તો બે માસની જ છે. બાકી પ્રદેશમાં મામા ભાણેજ પંદરેક દિવસ જ ફર્યા હશે એમ જણાય છે.

મેળાપ અને કાર્યનિવેદન (રિપોર્ટ).

વિમર્શ અને પ્રકર્ષ ચાલતા ચાલતા પોતાના દેશમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ જ્યારે શુભોદય રાત્રી પાસે આવ્યા ત્યારે તેણે વિમર્શને રાજસભામાં મળવાનું માન આપ્યું. રાજસભામાં શુભોદય મહારાત્રી સાથે રાણી નિજઆરતા પણ બીરાજમાન થયા હતા અને કુમાર વિચક્ષણ તથા સર્વ સભાજનો હાજર હતા. મામાભાણેએ રાજસભામાં પેસતાં શુભોદય રાત્રીને પ્રણામ કર્યા અને પછી બન્ને યોગ્ય વિનયપૂર્વક શુદ્ધ જમીનપર બેઠા. વિમર્શની બહેન બુદ્ધિદેવી (પ્રકર્ષની મા અને વિચક્ષણની પત્ની) જે રાજસભામાં હાજર હતી તેણે આગ્રહ કરીને ભાઈને જમીન પરથી ઊભો કર્યો, તે અને તેના પતિ (વિચક્ષણ) તેને વારંવાર પ્રેમથી ભેટ્યા અને તેનો બહુ સત્કાર કર્યો, તેના તરફ પ્રેમ બતાવ્યો અને તેને પોતાની બાળુના આસન ઉપર બેસાડ્યો. ત્યાર પછી દાદા શુભોદયે, દાદી નિજઆરતાએ, તેમજ વિચક્ષણ અને બુદ્ધિદેવીએ અને બીજા હાજર રહેલા વડીલવર્ગે કુમાર પ્રકર્ષને અત્યંત આનંદથી બોલાવ્યો, તેનાં બોવારણાં લીધાં અને ઘણા સ્નેહથી સર્વેએ તેને પોતાના બોળામાં બેસાડ્યો, વારંવાર તેનું મસ્તક સુંઘ્યું.^૧ પછી શુભોદય તથા વિચક્ષણ અને બીજા સર્વેએ રસનાની મૂળશુદ્ધિ કરવા એટલે તેની બરાબર હકીકત મેળવવા તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા તેને અંગે તેણે શું જ્ઞેયું તે જણાવવા^૨ વિમર્શને વિનતિ કરી. મેળાપવખતે થયેલા આનંદનાં આંસુઓ સાથે જ્યારે આવી વિનતિ વિમર્શને કરવામાં આવી ત્યારે તેણે પોતે અનુભવેલી અને મેળવેલી સર્વ હકીકત વિસ્તારથી શુભોદય સમક્ષ તેની રાજસભા સાંભળે તેમ કહી સંભળાવી. પોતે ઘરેથી નીકળ્યા ત્યારે કેટલોક કાળ તો બાહ્ય પ્રદેશમાં ફર્યા, ત્યાર પછી પોતે અંતરંગ પ્રદેશમાં ગયા, ત્યાં તેઓએ બે નગર જોયા (રાજસચિત્ત અને તામસચિત્ત), ત્યાર પછી તેઓએ ચિત્તવૃત્તિ નામની મોટી અટવી જોઈ, ત્યાં તેઓએ મહામોહ વિગેરે સાતે રાત્રીઓને બેસવાનાં સ્થાનો જોયાં, ત્યાં તેઓએ રસનાની મૂળ શોધ કરવા તેના સ્થાનનો કેવી રીતે નિર્ણય કર્યો તે સર્વ કહ્યું. રસના રાગકેસરીરાત્રીના મંત્રી વિષયા-

૧ બાળકના મસ્તકને પ્રેમથી સુંઘવાનો રિવાજ અંગાળામાં હાલ પણ પ્રચલિત છે. તે વાત્સલ્ય બતાવે છે. ઊકરાઓ વડીલના પગતળેથી રજ લઈ પોતાને જાણે મૂકે છે તે વિનય અને પૂજ્યશુદ્ધિ બતાવે છે.

૨ બુદ્ધિ પૃ. ૭૮૧-૮૨.

મિલાષની છોકરી કેવી રીતે થતી હતી અને તે બાબત તેઓએ કેવી રીતે જાણી હતી, ત્યાર પછી પોતે કુતૂહળથી ભવચક્રનગરે કેવી રીતે ગયા હતા અને અનેક પ્રકારના બનાવોથી ભરપૂર તે વિશાળ નગર તેઓએ કેવું જોયું અને તેમાં તેમણે શું શું જોયું, ત્યાર પછી વિવેકગિરિપર કેવા પ્રકારના મોટા મહાત્માઓ જોયા, એ પર્વતપર ચારિત્રધર્મરાજનું સ્થાન કેવું સુંદર હતું અને કેવું લાગતું હતું. ત્યાં વળી સંતોષને જોતાં તેમના મનમાં કેવા કેવા વિચારો થયા, સંતોષની ચેષ્ટા કેવા પ્રકારની હતી, તે અનેક લોકને ભવચક્રથી તદ્દન બીજા નગરીમાં કેવી રીતે ઘસડી જતો હતો—આ વિગેરે સર્વ બાબતો વિમર્શો વિચક્ષણ (બનેવી) અને બીજા સર્વની સમક્ષ લંબાણથી કહી બતાવી.

પ્રકારણ ૩૮ મું.

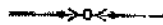
રસના સાથે વિચક્ષણ જડ વ્યવહાર.

જડનું મર્યાદા લોપન.

મનુષ્ય માંસ ભક્ષણ.

જડનું ખૂન.

હ વે પેલો જડ કુમાર તો લોલતાના કહેવાને સાચું માનીને રસનાને માંસ મધ વિગેરે ખોરાકોથી સારી રીતે પોષતો હતો, તેની લાલનાપાલના સારી રીતે કરતો હતો અને તેમાં એટલો બધો લુબ્ધ થઈ ગયો હતો કે બીજા કોઈ બાબતનો જરા પણ વિચાર કરતો ન હતો. એ તો રસનામાં એટલો બધો આસક્ત થઈ ગયો કે મમે તેવું નિંદવા લાયક કામ કરતાં મોટામાં મોટું પાપ લાગે તે પણ જોતો ન હોતો, પોતાના ઊંચા કુળને તેથી કેટલો બધો લાગશે તે પણ વિચારતો ન હોતો અને પોતાના કુળની મર્યાદા કેવી હતી તેનો પણ ખ્યાલ કરતો ન હોતો.

એક વખત તે દારૂમાં લયપય થઇને બેઠો હતો તે વખતે તેને લોલતાએ પ્રેરણા કરી તેથી તેના વિચાર એક મોટા બકરાને મારવાનો થયો, પરંતુ દારૂને લીધે પોતાની જાતનું ઠેકાણું ન હોવાથી તેણે (જડે) બકરાને બદલે તેના ગોવાળીઆને મારી નાખ્યો. પ્રથમ તો ગોવાળીઆનું ખૂન પોતાને હાથે બકરા ધારીને થઇ ગયું, પરંતુ એ હકીકત જ્યારે જડના સમજવામાં આવી ત્યારે લોલતાના તરફથી થતાં દુઃખને અંગે જડે વિચાર કર્યો કે અત્યાર સુધી પોતે જનાવરનાં તથા પક્ષીઓનાં માંસથી તો લોલતાને વારંવાર ધરવી દીધી છે, પરંતુ તેને કદિ પણ મનુષ્યનું માંસ આપ્યું નથી; તો હવે આજ તો એને મનુષ્યનું માંસ આપું અને પછી જોઈ કે એથી રસનાને કેવો સંતોષ થાય છે! આવો મહા અધમ વિચાર કરીને જે ગોવાળીઆનું ખૂન કર્યું હતું તેના શરીરમાંથી માંસ કાઢ્યું, તેને સુધારી સમારી સારી રીતે રાંધ્યું અને લોલતાને આપ્યું. આ નવીન પ્રકારના ખોરાકથી રસનાને આનંદ થયો, તેવો તુચ્છ ખોરાક ખાવામાં તેની તુચ્છ વૃત્તિ વિશેષે પોષાણી, રસના અને લોલતાને હરખ થયો અને તેથી બાઇ-સાહેબ જડના મનમાં પણ આનંદ થયો.

ત્યાર પછી લોલતા વારંવાર જડને પ્રેરણા કરવા લાગી કે તેણે મનુષ્યનું સુંદર માંસ તેને આપ્યા કરવું. તેથી મૂર્ખ ને અકલ વગરનો જડકુમાર પણ બીજા ત્રીજા માણસને મારી નાંખીને તેનું માંસ પોતાની વહાલી રસનાને આપવા લાગ્યો અને તેની સાથે મનુષ્યમાંસ હોંસથી ખાતાં ખાતાં તે તો બરાબર રાક્ષસ જ થઇ ગયો. તેનું અતિ અધમ વર્તન જોઇને બાળકો પણ તેની નિંદા કરવા લાગ્યા, તેના સગાસંબંધી અને બાઇભાંડુઓએ તેને તણ દીધો અને લોકો તેનું વારંવાર અપમાન કરવા લાગ્યા. આવી રીતે પાપકર્મ કરવાને પરિણામે તેને અનેક પ્રકારની શરીર અને મન સંબંધી પીડાઓ ઉત્પન્ન થઇ.

હવે એ જડકુમારની મનુષ્યમાંસ ખાવાની ઇચ્છા તો દિનપરદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગી. એક રાત્રે મનુષ્યને મારવાની ઇચ્છાથી લોલતાને સાથે લઇને ચોરની પેઠે તે એક શૂર (નામના) ક્ષત્રિયના ઘરમાં પેઠો. ઘરમાં જોતાં જણાયું કે એ શૂર ક્ષત્રિયનો છોકરો ઉંઘી ગયો હતો. જડે તે છોકરાને (મારી નાખવા માટે) ઉપાડ્યો અને જેવો તે છોકરા સાથે બહાર નીકળવા જાય છે તેવો શૂર ક્ષત્રિયે તેને દીઠો. તેને જોતાં જ શૂરને તેના ઉપર પ્રચંડ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે મોઢે ક્રોળાહળ મચાવી દીધો, આડોશીપાડોશી સગાસંબંધી એકઠા થઈ

ગયા, તેઓએ જડને ખૂબ માર્યો, પછી બાંધી લીધો અને પાટુ લાકડી તથા ઘોડા વિગેરેથી તેને અધમુઓ કરી દીધો. આખરે તેને એટલો માર પડ્યો કે મારની ભયંકર પીડા વેઠીને તેજ ઘરમાં તેજ રાત્રે જડ મરણ પામ્યો. જડના મરણસમાચાર બીજે દિવસે સવારે લોકોમાં ફેલાયા, ત્યારે લોકો ઉલટા રાજ થયા અને જડના બંધુઓએ અને ખુદ રાજાએ પણ શૂરને કાંઈ કર્યું નહિ, કાંઈ પૂછ્યું પણ નહિ અને દરેક મનમાં સમજવા લાગ્યા કે એક પીડા દૂર થઈ અને તે એકંદરે સાફ જ થયું. ઉપરાંત વળી તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે એ જડ-કુમાર તો કુળને મોટું દુષણ આપનારો અને સર્વની હલકાઈ કરાવનારો હતો તેને-એવા મહા નીચ પાપીને-મારી નાખવાનું કામ તો શૂર ક્ષત્રિયે બહુજ સાફ કર્યું છે.

* * * * *

વિચક્ષણની વિચક્ષણતા.

વિમળાલોકઅંજન પ્રયોગ.

વિવેકપર્વતનો સાક્ષાત્કાર.

જડના સંબંધમાં જે વૃત્તાંત બન્યો તે સર્વ વિચક્ષણ કુમારના જાણવામાં આવી ગયો એટલે એનું મન તો ઉલટું વધારે નિર્ભજ થયું. તેથી તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે-અહો! જુઓ તો ખરા! પેલી રસનામાં આસક્ત થઈ ગયેલા જડને આ ભવમાં આવું કળ મળ્યું અને પરલોકમાં તેની અત્યંત ખરાબ ગતિ થશે. આવી વિચારણાને પરિણામે એ તો રસના તરફ વધારે વધારે વિરક્ત થતો ગયો. આ સર્વ બનાવ તો વિમર્શ પ્રકર્ષ મૂળશુદ્ધિ કરીને આવ્યા તે પહેલાં બની ગયો હતો. ત્યાર પછી તે (રસના) સંબંધી શી હકીકત પોતાનો સાળો લઈ આવે છે એ જાણવા માટે પોતે (વિચક્ષણ કુમાર) રાહ જોયા કરતો હતો. ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જ્યારે વિમર્શ પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી અને રસનાને બરાબર ઓળખાવી એટલે તો તુરત જ એને તજ દેવાનો નિર્ણય વિચક્ષણ પોતાના મનમાં કરી નાખ્યો અને તે જાણવવા સાફ તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું કે “પિતાજી! રસના કેવાં ભયંકર કળ આપનારી છે તે આપણે જડના સંબંધમાં જોઈ ગયા છીએ અને હવે આપણને ખબર પડે છે કે એ તો રાગકેસરી મહારાજના મંત્રી દોષના સમૂહ વિષયાભિલાષની દીકરી થાય છે, તો હવે આપ રજા આપો અને હુકમ કરો તો એ અધમ કુળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ સ્ત્રીના હું તો સર્વથા ભાગ કરી દઉં!”

પુત્રનો આવો સવાલ સાંભળી પિતા શુભોદયે તેને ઉજ્જ્વળાવ્યું કે “ભાઈ વિચક્ષણ! દુનિયામાં આ રસના તારી સ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી છે તેથી એકદમ તેને અકાળે તણ દેવી તે ઠીક નથી. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે તારે એનો ત્યાગ કરવો હોય તો પણ ધીમે ધીમે-ક્રમે ક્રમે એને છોડતાં જવી એ વધારે ઠીક લાગશે. અત્યારે તારે એ સંબંધમાં શું કરવું ઠીક છે તે પણ હું તને વિસ્તારથી સમજાવું તે તું બરાબર સાંભળી લે. વિમર્શ વાત કરી તે ઉપરથી તારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે વિવેકપર્વત ઉપર મહામોહ વિગેરેનો નાશ કરનારા મહાત્માઓ વસે છે. હવે જો તું તેઓની સાથે રહે અને તેઓ જેવા પ્રકારનું આચરણ કરે છે તેવું આચરણ કરતો રહે તો આ રસના જો કે ઘણી દુષ્ટ છે તો પણ હે વત્સ! તને તે કાંઈ પણ કરી શકશે નહિ. એ વિવેકપર્વતપર રહેનારા મહાત્માઓ સાથે રહે અને તેમના આચાર પ્રમાણે ચાલે તેમના ઉપર રસનાની અસર કાંઈ પણ થઈ શકતી નથી, તેથી મારી સલાહ એ છે કે તું પ્રયત્ન કરીને એ વિવેકગિરિ ઉપર ચઢી જા અને રસનાના સર્વ દોષોથી દૂર રહી તારા હૃદય સાથે ત્યાં વાસ કર; જો કે રસના તારી સ્ત્રી તરીકે ત્યાં બધા કુટુંબીઓ વચ્ચે તારી સાથે રહેશે તો પણ તે તને કોઈ પ્રકારની પીડા ઉપજાવી શકશે નહિ.”

‘વિચક્ષણે ફરી વાર પૂછ્યું “પિતાજી! એ વિવેકપર્વત તો અહીંથી ઘણો દૂર છે, તો એટલે છેટે કુટુંબને સાથે લઈને હું કેવી રીતે જઈ અને તેમ કરવામાં મને ઉત્સાહ પણ કેવી રીતે થાય?” પિતા શુભોદયે જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ વિચક્ષણ! તારે વિમર્શ જેવો સાળો છે તેથી એવી બાબતમાં તારે જરા પણ ચિંતા કરવા જેવું નથી. એ વિમર્શ તો જેની સરખામણી થઈ ન શકે તેવા ચિંતામણિ રત્ન જેવો છે. એ વિમર્શની પાસે એક સુંદર અંજન છે જે ઘણું અદ્ભુત કાર્ય કરનાર છે. એ અંજન તારી આંખોમાં આંજશે એટલે તે અંજનના પ્રભાવથી એ વિવેક મહાપર્વતનું દર્શન તને અહીં જ કરાવી શકશે, તારે દૂર જવાની જરૂર પડશે નહિ.”

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી તે વખતે વચ્ચે પ્રકૃષ્ઠ બોલી ઉઘ્ઘો “પિતાશ્રી! એ બાબતમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. એ

૧ વિચક્ષણ આચાર્ય જો જાતે જ સંસારીપણે વિચક્ષણ કુમાર હતા તે આ વાર્તા નરવાહન સમક્ષ કહે છે અને રિપુદામણ નજીકમાં બેઠો બેઠો સાંભળે છે. સર્વ અનુભવ સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે અને અમહીતચંદ્રેશ સાંભળે છે-આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

યોગના અંજનની શક્તિનો મને પણ બરાબર અનુભવ થયો છે.^૧ જ્યાં સુધી એ મહા તીવ્ર અંજનનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી એ વિવેકપર્વત જૈનપુર વિગેરે બરાબર દેખાઈ શકાતા નથી, પરંતુ જ્યારે એ વિમળાલોક અંજનનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ પર્વત અને નગર વિગેરે સર્વ જોઈ શકાય છે, એ દૂર લાગતા નથી પણ સર્વત્ર દેખાય છે—તે એ અંજનનો મહા પ્રભાવ છે.”

આ પ્રમાણે હકીકત સાંભળીને વિચક્ષણે વિમર્શને કહ્યું “વિમર્શ! તારી પાસે એકું સુંદર અંજન હોય તો તે જરૂર તું મને જલ્દી આપ, જેથી મારી ચિંતા ટળી જાય અને ઇચ્છા પાર પડે.”

વિમર્શે પોતાના બનેલી ઉપર અનુગ્રહ કરવાની યુક્તિથી તેને વિમળાલોક અંજન આદરપૂર્વક દર્શાવ્યું. ત્યાર પછી જેવો એ અંજનનો ઉપયોગ તેણે કર્યો કે તુરત જ તે પોતાની સમક્ષ સર્વ આબતો દેખવા લાગ્યો, સર્વ હકીકત તેની નજર આગળ ખડી થઈ ગઈ: અગાઉ સેંકડો લોકોથી ભરપૂર સાત્ત્વિકમાનસપુર નામનું નગર વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે અને ત્યાર પછી અત્યંત સુંદર વિવેક નામનો વિશાળ પર્વત બતાવ્યો હતો તે પણ તેની સન્મુખ રજુ થઈ ગયો, વળી તે વિવેકપર્વતનું અપ્રમત્તત્ત્વ શિખર વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે, તેમજ તેની ઉપર આવી રહેલ સુંદર જૈનપુર, તે જૈનપુરમાં રહેતારા મહાત્મા સાધુ પુરૂષો, એ નગરના બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવી રહેલો ચિત્તસમાધાન નામનો મંડપ, એ મંડપની વચ્ચે રહેલી નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકા, એ વેદિકા ઉપર આવી રહેલું જીવવૈર્ય નામનું મનોહર સિંહાસન, એ સિંહાસનપર બેઠેલા ચારિત્રધર્મરાજ નામના મહારાજ, એ ચારિત્રરાજનો મોટો પરિવાર—એ સર્વ વિચક્ષણના જોવામાં આવી ગયાં, તેની પાસે ખડાં થઈ ગયાં, સાથે વળી એ ચારિત્રમહારાજના અને રાજાઓના ઉજ્જવળ સદ્ગુણો પણ તેના જાણવામાં આવી ગયા. ‘નરવાહન! તે વખતે વિચક્ષણકુમારે એ સર્વ આબત જાણે પોતાની પાસે ખડી હોય તે પ્રમાણે સાક્ષાત્ જોઈ લીધી.

વિચક્ષણની દીક્ષા.

વિચક્ષણ આચાર્ય પોતાની વાત આગળ ચલાવતા કહેવા લાગ્યા—રાજા નરવાહન! તે વખતે વિચક્ષણે પોતાના પિતા શુભો-

^૧ પ્રકરણે એ અનુભવ લવચક નગરમાં થયો હતો. જુઓ ચાહુ પ્રસ્તાવ અંક ૨૧-૫. ૯૩૩-૩૪.

૨ આચાર્ય વિચક્ષણ કહે છે—

દયને સાથે લઇ લીધા, પોતાની માતા નિજચારતા તથા જુદી ભાર્યાને સાથે રાખી લીધી, પોતાના સાળા વિમર્શને પણ સાથે બેઠી દીધો, છાતી ઉપર બેઠેલા પ્રિયતમ પ્રકર્ષ પુત્રને પણ સાથે રાખી દીધો અને પોતાની ભાર્યા રસનાને પણ વદનકોટરમાં સાથે જ રહેવા દીધી, માત્ર એકલી લોલતા દાસીને અત્યંત નિંદનીક ધારીને છોડી દીધી, અપમાનપૂર્વક તેનો તિરસ્કાર કરીને ધકેલી દીધી. એ દાસી સિવાય^૧ આખા કુટુંબને સાથે લઇને તે (વિચક્ષણ) ગુણધર નામના આચાર્ય પાસે આવી પહોંચ્યો અને દીક્ષા ગ્રહણ કરી. હે રાજન્! પછી મને દીક્ષા આપી છે એમ માનતો વિચક્ષણ જૈન-પુરમાં રહેતા બીજા મહાત્મા સાધુઓની વચ્ચે રહેવા લાગ્યો. ત્યાર પછી એ ગુણધર આચાર્ય પોતાનો સર્વ આચાર વિચક્ષણમુનિને શીખવ્યો, એ આચારની આસેવના પરમ ભક્તિપૂર્વક કરવામાં આવી અને વિચક્ષણ એ રસનાને લગભગ એટલી તો નિર્મલિપ્ત બનાવી દીધી કે તે તો તદ્દન વિસર્જન થવા જેવી જ થઇ ગઇ, તે કંઇ પણ ન કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં તેને મૂકી દીધી, અર્થાત્ તેને તદ્દન નકમ બની બનાવી દીધી. આખરે ગુરુમહારાજે એ વિચક્ષણમુનિને પોતાના પદઉપર સ્થાપી તેને આચાર્ય બનાવ્યો. એ વિચક્ષણ બીજે પણ દ્રુતા હરતા દેખાય છે તો પણ પરમાર્થથી એ વિવેક મહાગિરિના શિખરપર આવી રહેલા જૈનપુરમાં જ વસે છે એમ સમજવું. મહારાજ નરવાહન! એ વિચક્ષણ કુમાર અને વિચક્ષણ આચાર્ય બીજે કોઇ નહિ પણ હું જ છું! વિવેકપર્વતપર સાધુઓ છે એમ કહ્યું હતું તે આ અહીં બેઠેલા સાધુઓ સમજવા. રાજન્! તે મને પૂછ્યું હતું કે નાની ઉંમરમાં મારા વૈરાગ્યનું કારણ શું બન્યું હતું તે મેં તને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું. આવી રીતે પૂર્વે બતાવેલા કારણોથી મેં દીક્ષા લીધી હતી.^૨

રસના કથાનક સંપૂર્ણ.

* * * * *

૧ દીક્ષા વખતે શુભોદય નિજચારતા વિગેરે સર્વને સાથે રાખવાની જરૂર છે, રસનાનો ત્યાગ તેમ થઇ શકતો નથી, પણ તેમાંથી લોલતા નીકળી નથ તે પછી તેની ચીકણાશ રહેતી નથી. લોલતા દાસીને કાઢી મૂકવામાં બહુ રહસ્ય છે તે વિચારી લેવું.

૨ પૃ. ૭૬૨ થી શરૂ થતી વાર્તા અત્ર પૂર્ણ થાય છે, આ પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૭ઠ્ઠાથી તેની સરખાત છે.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

નરવાહન દીક્ષા-રિપુદામણને રાજ્ય.

નેક રહસ્યોથી ભરપૂર રસનાની મૂળશુદ્ધિ માટે યોજાયલું પણ આખા ભવચક્રનો અદ્ભુત ખ્યાલ આપનાર, મામાભાણેજના પ્રસંગથી વિકસ્વર બનેલું અને કવિત્વના ચમકારાથી મુશોભિત બનેલું, ભવ્ય વિરાગ વચ્ચે સૂરિતું ચરિત્ર પૂર્ણ થયું, તેના

રના જુદા જુદા રસોતું પાન કર્યું. ચરિત્ર પૂર્ણ કરી આચાર્ય અટકા નહિ, પણ ચાતા આગળ ચલાવી, જ્ઞાનનું દ્વંદ્વ પ્રાપ્ત કરાવવાના મુદ્દાથી તેઓએ પ્રસંગ સાધ્યો. તેઓશ્રી (વિચક્ષણસૂરિ) બોલ્યા “એ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી, હે રાજન્! સ્ત્રીના દુઃખથી અને દોષથી બચવા ખાતર મેં દીક્ષા લીધી કહેવાય છે તેનો તો હજી સુધી મેં સર્વથા ત્યાગ કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ મારા અગાડના ‘આખા કુટુંબનું પણ હજી સુધી હું પાલન થોડે વધતે દરજ્જે કર્યા કરે છું, તો હે રાજન્! તમેજ કહોને કે એવા સંયોગોથી ઘેરાયલા અને દીક્ષા કે પ્રવ્રજ્યા ભ્યાંથી હોઈ શકે? આ પ્રમાણે હોવા છતાં તમારો મારા તરફ આટલો બધો ઉચ્ચ ભાવ છે તેનું કારણ હું સમજતો નથી.”
દોષવાળા પ્રાણીઉપર પણ ગુણનો આરોપ કરનાર અને જગતને આહ્વાદ ઉત્પન્ન કરનાર જેની મુંદરતાની તુલના ન થઈ શકે એવો

૧ આ વાર્તાવિલાસ આચાર્ય અહીં અંતર કુટુંબ સાથે આપ્યા છે તેને સહને લાગે છે. કુટુંબી હોય તેને દીક્ષા કેમ હોઈ શકે? એવી બાબત સહને આચાર્ય નમ્રતા બતાવે છે. વાસ્તવિક રીતે આંતર કુટુંબ છે તે સદૈવમાં રાખવું.

૨ મારામાં ગુણ ન છતાં તમે મારું ગૌરવ વધારો છો તે કાં તો સન્મન પ્રકૃતિ છે અથવા તો જન દ્વિગનો મદ્દિમા છે; બાકી આચાર્ય કહે છે કે પોતે તેના માનને લાયક નથી.

વિશુદ્ધ આંતરભાવવાળા સન્નનની પ્રકૃતિનો શું એ ગુણ હશે? કહ્યું છે કે સંત પુરુષોની દૃષ્ટિ તો કોઈ અપૂર્વ ધનુષ્ય-
 સંતપુરુષોનો યદિ જેવી છે, કારણ કે ધનુષ્યયદિ તો અવસરે
 ગુણારોપણ કરે છે, પરંતુ સંતપુરુષોની દૃષ્ટિ તો
 પ્રસંગ વગર પણ ગુણારોપણ કરવા તૈયાર જ
 રહે છે, અથવા રાજન્! આ જૈન લિંગ જે ત્રણ ભુવનને નમસ્કાર
 કરવા યોગ્ય છે અને જેણે પોતાના પરમાર્થશત્રુઓને મારી હઠાવી
 દીધા છે અને જે લિંગને અમે આદરીને બેઠા છીએ તે જૈન લિંગનો
 (મહાવીર ભગવાનના વેશનો) શું આ ગુણ છે? કારણ કે એ તો
 પ્રતિદ્વ રીતે કહેવામાં આવે છે કે જેના હાથમાં જૈન લિંગ પ્રાપ્ત
 થયેલું જોવામાં આવે છે તેમને દેવો અને દેવના ઈંદ્રો પણ અત્યંત
 ભક્તિના રસથી પૂજે છે, સેવે છે અને તેને ધણું માન આપે છે.
 રાજન્! હું તો હજુ મારા કુટુંબમાં રહ્યો છું અને ગૃહસ્થના આચારને
 ધારણ કરી રહ્યો છું છતાં એવા પ્રકારના મુશ્કેલ કામ કરનાર (દુષ્કર-
 કાર) તરીકે મને ધારવામાં આવે છે તેનું કોઈ બીજું કારણ છે?”

નરવાહનતું અપૂર્વ ચિંતવન.

ચિંતવનથી સત્ય માર્ગની પીછાન.

પીછાન થઇ ગયા પછીનું અન્વેષણ.

વિચક્ષણસૂરિ આપ્રમાણે બોલતા હતા તે વખતે તેમના મનમાં
 જે કાંઈ મદ બાકી રહ્યો હતો તે પણ ગળી જતો હોય એમ સ્પષ્ટ
 જણાઈ આવતું હતું. નરવાહન રાજાએ વિચાર કર્યો કે અહો! આ
 આચાર્ય તો પોતાનું ચરિત્ર એવી સારી રીતે કહ્યું કે તે સાંભળતાં તો
 મારો મોહ પણ નાશ પામી ગયો! અને આ ભગવાનની વાત કહે-
 વાની અને બોલવાની રીતભાત પણ કેવી સુંદર છે! અને તેમનું
 વિવેકીપણું પણ કેવું આશ્ચર્યકારી છે! કેવી સુંદર તેમની મારા ઉપર
 મેહેરબાની જણાય છે! અને એમણે તો કોઈ અદ્ભુત પરમાર્થ
 જાણ્યો છે! આચાર્ય ભગવાન પોતે જે વાત કરી રહ્યા છે તે વાતનું
 રહસ્ય મારા જાણવામાં આવી ગયું છે.

૧ ગુણારોપણ: (૧) ગુણ-સદ્ગુણનું આરોપણ કરવું. સન્નન સર્વત્ર ગુણ
 જ જુએ છે; (૨) ગુણ એટલે પણછ. સાધારણ ધનુષ્યયદિ ઉપર તો પ્રસંગ
 આવી પડે ત્યારે જ પણછ ચઠાવવામાં આવે છે. પ્રલેખાલંકાર છે.

૨ સૂરિના આ અત્યંત નરમાસ બતાવનારા શબ્દો છે. એનું કુટુંબ તો આંતર
 કુટુંબ હતું.

ઉપર પ્રમાણે પોતાના મનમાં ચિંતવન કર્યા પછી નરવાહનરાજ આચાર્ય મહારાજ પ્રત્યે બોલ્યા “ભગવન્ ! આ લોકમાં આપને શુ-ભોદય, નિજચાક્ષતા, યુદ્ધિદેવી, વિમર્શ, પ્રકર્ષ વિગેરેનું જેવું સુંદર કુટુંબ મળી ગયું છે તેવું સુંદર કુટુંબ મારા જેવા ભાગ્યહીન પ્રાણી-ઓને મળતું જ નથી. આપ તો ખરોખર ભાગ્યશાલી છો. જૈન લિંગમાં રહીને આવા સુંદર પ્રકારના (અંતરંગ) કુટુંબની પોષણ કરનાર ગૃહસ્થો આપના જેવા ભગવાન્ તુલ્ય ગણાય. આપશ્રીએ તો હદ કરી છે: જુઓ, આપ મહાત્માએ યુક્તિપૂર્વક રસનાને તો તદ્દન માલ વગરની અને તમારાપર બીલકુલ અસર ન કરી શકે તેવી બનાવી દીધી છે અને તેનાથી પણ વધારે ખરાબ તેની દાસી લોલતા છે કે જેને આ દુનિયામાં ન જીતી શકાય તેવી ધારવામાં આવે છે તેને તો આપે તદ્દન હટાવી જ દીધી છે; વળી આપે મહામોહ અને તેના આખા વર્ગને જીતી લીધો છે અને આપ પોતાના આખા કુટુંબને સાથે રાખીને અતિ સુંદર જૈન નગરમાં આવીને રહ્યા છો; વળી સર્વ સાધુઓની વચ્ચે સ્થિર થઈ ગયા છો; આપને દુષ્કર કામ કરનાર તરીકે મેં વર્ણવ્યા તે સંબંધમાં આપ વાંધો લો છો, પણ જો આપને દુષ્કર કામ કરનાર તરીકે ગણવામાં ન આવે તો બીજા આ દુનિયામાં દુષ્કર કામ કરનાર કોને ગણવા તે હું સમજતો નથી. સાહેબ ! હું આપને એક બીજી વાત પૂછી લઉં: આપના સંબંધમાં આખા જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે તેવો વૃત્તાંત બન્યો તે જ પ્રમાણે હકીકત જે કોઈના સંબંધમાં બનતી હોય તે સર્વ ખરેખર વંદન પૂજનને યોગ્ય છે, તેઓ નમન કરવાને યોગ્ય છે એમ મને લાગે છે; તો મારે પૂછવાનું એ છે કે સાહેબ ! આ સર્વ સાધુઓ આપની પાસે છે તેમના સંબંધમાં પણ એવો જ બનાવ બન્યો હશે કે નહિ ? તે આપ મને જણાવો.”

આચાર્ય વિચક્ષણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું “નરવાહન ! સર્વ સાધુ-ઓના સંબંધમાં આવા જ પ્રકારનો બનાવ બને છે સર્વ ચરિત્રાની એમાં જરા પણ સંશય જેવું નથી. વળી એક બીજી એક વાક્યતા. વાત પણ તને કહી દઉં: જો, મેં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તેવું તું તારા સંબંધમાં કરે તો તારા સંબંધમાં પણ એવો જ વૃત્તાંત બને, માત્ર તારે પણ મારી પેઠે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તારી ઇચ્છા હોય તો તને એક ક્ષણવારમાં વિવેકપર્વત બતાવી દઉં એટલે પછી જેવું માફ કુટુંબ થયું તેવું જ તારું કુટુંબ પણ તુરતમાં જ આપોઆપ

થઈ જશે. વળી ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં તું મહામોહ રાજા અને તેના ખાસ પરિવાર પર જાતે જ વિજય મેળવી શકીશ અને લોકતાનો તિરસ્કાર કરીને સર્વ સાધુઓની વચ્ચે રહી આનંદ કરી શકીશ.”

નરવાહનને વૈરાગ્ય-દીક્ષા.

વિચક્ષણ આચાર્યના આવાં મુંદર ધયનો સાંભળીને રાજા વિચારની નરવાહન પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે સ્થિરતા. અહો! આચાર્ય ભગવાને જે વાત કરી તે તો દીવા જેવી યુક્તિ જણાય છે. વાતનો સાર એ છે કે જુદોજુદો દોષ, તત્ત્વે પ્રયુક્ત કરે. જે બાહ્યબળથી ઉત્સાહ રાખીને આગળ વધે છે તેના હાથમાં પ્રભુતા આવે છે, પણ પ્રયત્ન કર્યા વગર કાંઈ મળતું નથી અને પ્રયત્ન કરનારને જે જોઈએ તે મળે છે. તેટલા માટે ભગવાન મને કહેતા હોય એમ જણાય છે કે ‘હે રાજન! ભગવંતના મતની દીક્ષા તું ગ્રહણ કર, જેને પરિણામે પોતાની જેવાને જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે (દીક્ષા લેનાર) તને પણ પ્રાપ્ત થાય.’ અરે ખરેખર, મહાત્મા આચાર્ય તો મને ખરેખરો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો છે, માટે હવે તો હું દીક્ષા લઈ જ લઉં. નરવાહન રાજાએ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો. વિચક્ષણસૂરિનું વૃત્તાંત સાંભળી વૈરાગ્યવાસિત અંતઃકરણ થતાં નરવાહન રાજાના અનિષ્ટ પાપ પ્રકૃતિના પરમાણુઓનો નાશ થયો અને તેથી રાજા તે જ વખતે વિચક્ષણ આચાર્યના પગમાં પડ્યો અને બોલ્યો કે “ભગવન! જે મારામાં કોઈ પણ એવા પ્રકારની યોગ્યતા આપ જોઈ શકતા હો તો તમારા જેવાએ જે કાંઈ કર્યું છે તેવું જ હું કરવા ઇચ્છા રાખું છું. વધારે વાતો કરવાથી શું? મારા ઉપર કૃપા કરીને આપ મને જૈન મતની દીક્ષા આપો. મને પૂર્ણ આશા છે કે આપસાહેબની કૃપાથી સર્વ સારાં વાનાં થશે.”

વિચક્ષણસૂરિએ જવાબમાં ફરીવાર કહ્યું કે—“હે રાજન! તે જે નિશ્ચય કર્યો છે તે ઘણો સારો છે, તારા જેવા નિશ્ચયમાં ભવપુરોએ એ પ્રમાણે કરવું એ જ ખાસ યોગ્ય રિધરીકરણ. કર્તવ્ય છે. મને ખાતરીપૂર્વક એમ લાગે છે કે મારા વાક્યમાં જે ગૂઢ ભાવ રહ્યો હતો તે તું ખરાબર સમજી ગયો છે અને તેનો શુભ આશય તારા ધ્યાનમાં આવી ગયો છે અને તેથી તેવી સાચી સમજણને પરિણામે તને આવો સારો ઉત્સાહ થઈ

આગ્યો છે એ બહુ સારું થયું છે, કારણ કે જ્યારે મહામોહ વિગેરે જબરજસ્ત શત્રુઓ ભયંકર રીતે ચારે તરફથી ઘેરો ઘાલીને ફેદાફેદ કરી રહ્યા હોય ત્યારે સુંદર જૈન નગર જે મજબુત કિલ્લાવાળું છે અને જે સારી રીતે રક્ષણ આપનાર છે તેનો આશ્રય કોણ ન લે? એવા જબરા હુલા વખતે તો સારા કિલ્લાનો આશ્રય કરવો તે તદ્દન ઉચિત જ ગણાય. ગૃહવાસ (સંસારવાસ) તો દુઃખસમૂહથી ભરપૂર છે, તેથી જે પ્રાણીને સુખના ભંડાર રૂપ જૈનપુરની બરાબર ખબર હોય તે એવા ગૃહવાસમાં ચિંતા વગરનો થઈને તે કેમ પડ્યો રહે? સમજીતું એ કર્તવ્ય નથી, ડાહ્યા માણસનું એ કામ નથી, સુસ્તનું એમાં ભૂષણ નથી. માટે આવા મોટા ભયને વખતે એક ક્ષણ પણ ટીલ કરવી ઉચિત નથી. હવે જ્યારે તારા સમજવામાં તત્ત્વરહસ્ય આવી ગયું છે તો તારે તો જૈનપુરમાં પ્રવેશ કરી દેવો એ જ યોગ્ય છે.”

રાજ્યની ચિંતા. પુત્રત્યાગ માટે ખેદ.
સ્ફટિક જેવા નિર્મલ મનનાં વિશુદ્ધ વહનો.
આચાર્યશ્રીને પ્રશ્ન અને તેનો જવાબ.

આવા વિચારને પરિણામે રાજના મનમાં દૃઢ ઇચ્છા થઈ કે હવે જરૂર દીક્ષા લેવી. એવી પ્રબળ ઇચ્છાને લઈને રાજ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—આ મારા રાજ્યની જવાબદારી ઉપર હું કોને સ્થાપન કરું? શું મારો પુત્ર (રિપુદામણ) રાજ્યને યોગ્ય છે? હે 'અગૃહીતસંકેતા! હું રિપુદામણ તે વખતે ત્યાં નજીક એઠેલો હતો, તદ્દન દુઃખીઆ જેવો, નિર્ભાગી જેવો લાગતો હતો અને માંડે રૂપ એક તદ્દન ભીખારી જેવું લાગતું હતું. હકીકત એમ બની કે તે વખતે જ્યારે મારા પિતા નરવાહનરાજાએ મારી સામું જોયું તે વખતે પુલ્કયોદય નામનો પૂર્વ કાળનો મારો મિત્ર જો કે શરીરે બીલ-કુલ લેવાઈ ગયેલો અને નિર્ભળ થઈ ગયો હતો તો પણ જરા સ્ફુરતા પામ્યો, જરા હાલ્યો ચાલ્યો અને તેણે કાંઈક જીવન બતાવ્યું; તેથી મારા પિતાશ્રીએ નિર્ભળ અંતઃકરણથી મારી તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં તેને દેખ્યો અને તેથીજ પિતાશ્રીને મારા તરફ આદર થયો. મને જોતાં જ મારા પિતાશ્રીના મનમાં મારી પૂર્વલી વાત સાંભરી આવી; તેમને એમ

૧ સદાગમ સમક્ષ મંસારીજીવ પોતાનો અનુભવ કહે છે, રિપુદામણના ભંવની વાત ચાલે છે. અગૃહીતસંકેતા અને પ્રજાવિશાળા સાંભળે છે—આ ભૂમિકા આખી વાર્તામાં લક્ષ્યમાં રાખવાની છે.

લાગ્યું કે પોતે મને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો તેને લઈને જ હું અત્યંત દીલગીરી ઉત્પન્ન કરે તેવી ખરાબ સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો અને એવી મારી ખરાબ સ્થિતિનું કારણ પોતે જ હતા. તેઓના મનમાં એમ પણ થયું કે અહો ! પોતે જાતે છોકરાને તિરસ્કાર કરીને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો તે જરાએ દીકરું ન હોતું, કારણકે જેરી ઝાડ પણ એકવાર જાતે જ પાણી પાઈને વધાર્યું અને પછી તેને પોતાને જ હાથે કાપી નાખ્યું એ અયોગ્ય છે. વાસ્તવિક વાત તો એ હતી કે એવું જેરનું ઝાડ વાવ્યું જ ન હોતું. અત્યારે અવસર પ્રમાણે તો મારે આ છોકરા રિપુદામણની પૂજા (સત્કાર) કરીને રાજ્ય ઉપર તેનો અભિષેક કરી પુત્ર પ્રત્યે મારી પિતા તરીકેની દ્રવ્ય બળવળી. સજ્જન પુરુષોએ તેમ કરવું ઉચિત છે અને એજ મારા તેના પ્રત્યેના પૂર્વના તેવા આચરણની શુદ્ધિ છે, એ પ્રમાણે કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થઈશ, અને એવી રીતે રાજ્યની અવસ્થા કરીને પછી હું નિર્મળ દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ; અને અગૃહીતસંકેતા ! તે વખતે હું તો દોષનો ભંડાર હતો તો પણ મારા પિતાશ્રીનું મન એવું સુંદર હતું તેનું કારણ છે તે તું સમજ. સજ્જન પુરુષોનાં મન માખણ જેવાં મુકોમળ હોઈ, તેને જ્યારે પશ્ચાત્તાપ (પછવાડેથી થતો તાપ^૧ -પસ્તાવા) નો સંબંધ થાય છે ત્યારે તે પીગળી જાય છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. જે પ્રાણીઓનાં મન મેલ લગરનાં થઈ ગયાં હોય છે તેઓને તેમનો પોતાનો આત્મા સ્ફટિક જેવો શુદ્ધ હોય તો પણ તે દોષવાળો લાગે છે અને અન્ય મનુષ્ય દોષના ઢગલા હોય તો પણ તદ્દન નિર્મળ લાગે છે. મહા બુદ્ધિશા માણસો જેઓ પરોપકાર કરવામાં નિરંતર તત્પર હોય છે તે કદાચ કોઈ કારણને લઈને જરા કઠોર વચનવાળા-આકરા ગયા હોય તો પણ પછી જ્યારે તેઓ પોતાનું કરેલું કર્મ ય કરે છે, પોતે લીધેલા વલણ પર વિચાર કરે છે, ત્યારે તેમના મન જરૂર પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી તુરત જ પિતાએ મને પોતા પાસે બોલાવી ખોળામાં બેસાડ્યો અને તેજ વખતે મારા પિતા

૧ પોષેલા વિષવૃક્ષને છેદાય નહિ એ ન્યાય વિચારવા યોગ્ય છે. પુત્રધર્મે અને સમાજધર્મે વચ્ચે વિરોધ છે. નરવાદનનો નિર્ણય એકદમ કારાય તેવો જણાતો નથી.

૨ તાપમાં રહેલ મરમી માખણને પીગળાવે છે-એ સ્લેષ છે.

મહામદ વાણી વડે વિચક્ષણસૂરિને સવાલ કર્યો “મહારાજ! આપ તો જ્ઞાનચક્ષુવાળા છો, આપ સર્વ હકીકત જાણી શકો છો તો આપના તો ધ્યાનમાં હોવું જ જોઈએ કે રિપુદારણ આવા કુળમાં જન્મ્યો, તેને આવી સુંદર સામગ્રી મળી, છતાં તેનું આત્મ માર્ગ ચરિત્ર કેમ થયું? મહારાજ! આવી સામગ્રીવાળા ઉત્તમ કુળમાં તેનો જન્મ હોવા છતાં તેનું ચરિત્ર ખરાબ કેમ થયું? આપ મને તે જણાવો. આપની જ્ઞાન-દેષ્ટીમાં એ બાબતનો ખરાબર ખુલાસો હોવો જોઈએ.”

“રાજન નરવાહન!” આચાર્યે ઉત્તરમાં જણાવ્યું, “એ બાબતમાં આ આપણા રિપુદારણનો કાંઈ દોષ નથી. એનું ખરાબ ચરિત્ર થયું તેનું કારણ તેના શૈલરાજ અને મૃષાવાદ નામના બે મિત્રો છે. એ બંનેને લઈને જ તેની એ સ્થિતિ થઈ છે.

“મહારાજ વિચક્ષણુ!” મારા પિતાએ પૂછ્યું “એ મૃષાવાદ અને શૈલરાજ તો કુમારને મોટો અનર્થ કરનારા છે, પાપી મિત્રો છે; પણ કુમારને એ બંનેથી હવે વિયોગ ક્યારે થશે? એની સોબતથી કુમાર કેવી રીતે છૂટી શકશે? તે આપ જણાવો.”

શૈલરાજ-મૃષાવાદમુક્તિઉપાય.

મૃદુતા-સત્યતા કન્યાશોધ.

પ્રયોજનચિંતકનું અનેરાપણું.

“વાત એમ છે” આચાર્યે ઉત્તર આપતાં જરા સ્મિત કરીને જણાવ્યું, “કે એ શૈલરાજ અને મૃષાવાદ ને કે ઘણા પાપી અને અનર્થ કરનાર છે, છતાં તેના ઉપર રિપુદારણની ઘણી પ્રીતિ છે તેથી તેઓનો સંબંધ એકદમ છૂટે તેમ નથી, પરંતુ ઘણો કાળ વીત્યા પછી જ્યારે કારણ મળશે ત્યારે બંનેનો વિયોગ થઈ જશે. એ બંનેનો વિયોગ કરનાર શું કારણ છે તે હાલ હું તને જણાવું છું.

“એક શુભમાનસ નામનું નગર છે, ત્યાં ‘શુદ્ધાભિસંધિ’ નામનો રાજા છે, એ ઘણો પ્રસિદ્ધ અને કીર્તિવાળો છે. તેને બે રાણીઓ છે: એકનું નામ વરતા છે; બીજીનું નામ વર્યતા છે. એ પ્રત્યેક રાણીથી રાજાને એક એક દીકરી થયેલી છે. એકનું નામ મૃદુતા

૧ શુભમાનસ નગર એ શુભ મન છે. શુદ્ધ બાબતસાથે સંયોગ કરાવનાર શુદ્ધાભિસંધિ રાજા છે. વરતા અને વર્યતા એટલે સારાપણું છે. મૃદુતા એટલે નમ્રતા-અભમાનત્યાગ છે. સત્યતા પ્રસિદ્ધ છે. એ બંનેનો સંયોગ થતા શૈલ-રાજ (અભિમાન) અને મૃષાવાદ (અસત્ય બાણ) ચાલ્યા જાય એ ખરાબર થાય છે.

છે, બીજું નામ સત્યતા છે. એ બન્ને કન્યાઓ આખા રાજભુવનને આનંદ આપનારી છે, ઘણી મનોહર છે, સાક્ષાત્ અમૃતરૂપ છે, સર્વને સુખ આપનારી છે અને સંસારી પ્રાણીઓને તે મળવી અત્યંત દુર્લભ છે; હવે જો કોઈ પણ પ્રકારે તારા પુત્રને એ કન્યાઓ મળી જાય-તેની સાથે કુમારના લગ્ન થાય તો તેઓના સંયોગથી પેલા શૈલરાજ અને મૃષાવાદ સાથેના કુમારનો સંબંધ છૂટી જાય એમ છે. એવું કારણ એ છે કે એ બન્ને કન્યાઓ ગુણોનો સમૂહ છે, ગુણોથી ભરપૂર છે અને આ કુમારના મિત્રો શૈલરાજ અને મૃષાવાદ દોષના દગલા છે, દોષોથી ભરેલા છે. તેથી તે બન્ને પાપી મિત્રો અને પેલી ગુણવાન કન્યાઓ એક સાથે એકી વખતે રહે તે અને તેવું જ નથી. હવે એ બન્નેના લગ્ન ક્યારે અને કેવી રીતે થશે, કોણ કરશે અને કેવા સંયોગોમાં થશે તેની ચિંતા કરનાર અને યોજના કરનાર^૧ તો કોઈ બીજો જ છે, એમાં તારી યોજના કે વિચાર કામ આવે તેમ નથી. રાજન્! તારે અલારે જે કરવાની હોંસ થઈ આવી છે અને જે કરવું તને ઇષ્ટ છે તે તું ખુશીથી કર.”

આચાર્યમહારાજનાં આવાં વચન સાંભળી નરવાહન રાજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે- અહો! મારા છોકરાના આવા એ મોટા શત્રુઓ એની પાસે નિરંતર રહે છે એ તો ઘણું ખરાબ! અહુ હુંડું! ખરેખર, આ તો મોટી પીડા છે! ખરેખર, એ આપડો રિપુદારણુ જેવો જોઈએ તેવો રિપુદારણુ^૨ તો નથીજ, પરંતુ આ બાબતમાં અલારે ઉપચાર જ થઈ શકે તેવું નથી લારે કરવું પણ શું? માટે મારે તો આ સર્વ બાબ બાબતોનો સંગ છોડી દઈને મારા આત્માને હિત થાય તેવું કરવું. આ બાબતમાં કાંઈ વળે તેવું લાગતું નથી. આગળ ઉપર એના નસીબમાં હશે તે પ્રમાણે થઈ રહેશે.

૧ એ બાબતની યોજના કર્મપરિણામ અને કારણપરિણતિ ઉપર રહે છે નિયતિ પરિપક્વ થાય ત્યારે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો સફળ થાય છે. પિતા ગમે તેટલી યોજના કરે તો તે નિષ્ફળ થાય તેમ છે એવાં વચન આચાર્યે કલા રાજાએ આચાર્યનાં બે વચન પકડી લીધાં: એક તો એ બાબતમાં રિપુદારણુનો યોગતાનો કાંઈ દોષ નથી અને બીજું અલારે તે બાબતમાં કાંઈ થઈ શકે તેવું નથી

૨ દુશ્મનનો વિનાશ કરે તે રિપુદારણુ કહેવાય, પરંતુ આ કુવર તે દુશ્મનનો વિનાશ કરનાર નથી, કેમકે તેના બે શત્રુઓ હાથમાં તેની દુર્દશા કરી રહ્યા છે અને એ તેમનો તાબેદાર બની રહ્યો છે. રિપુદારણુ નામ લઈએ તો શત્રુ તરફ સખ્ત, ભયંકર. એ નામ પણ અલારે સાર્યક નથી.

રિપુદારણુને રાજ્ય.
નરવાહનની દીક્ષા.
વિવેકે અને બાહ્યદેશે.

અશૃહીતસંકેતા ! ત્યારપછી તુરત યોગ્ય તૈયારી કરી મારા પિતા નરવાહને મને (રિપુદારણુને) રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો, તે પ્રસંગે કરવા યોગ્ય સર્વ ક્રિયાઓ કરી, દાન દીધાં અને આચાર્ય વિચક્ષણુ ગુરૂ પાસે દીક્ષા લઈ મારા પિતા નરવાહનરાજ્યને રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો અને મને રાજ્યચિંતા સોંપી દીધી. મારા પિતા આચાર્ય મહારાજશ્રી વિચક્ષણુ સાથે વિવેકપર્વત ઉપર ગયા છતાં પોતે અત્યંત બુદ્ધિશાળી હોવાથી ગુરૂ મહારાજની સાથે બાહ્ય પ્રદેશોમાં પણ વિહાર કરતા રહ્યા.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

રિપુદારણુનો ગર્વ અને પાત.

નરવાહન રાજ્ય વિવેકપર્વતે ગયા, બાહ્ય આંતર પ્રદેશે ફરતા રહ્યા અને રિપુદારણુ રાજ્યાસનપર આવ્યો, પાતળા પુણ્યોદયે એની સ્થિતિ ફેરવી આપી, આવે વખતે અશૃહીતસંકેતા સાંભળે તેમ પોતાની બનેલી વાર્તા આગળ ચલાવતાં સંસારીજીવ કહે છે—

પાપી મિત્રોનું જોર.

જોરની રૂપરૂ અસર.

પાતળો પણ પુણ્યોદય.

તે વખતે મને (રિપુદારણુને) રાજ્ય મળ્યું એટલે મારા ખાસ મિત્રો શૈલરાજ અને મૃણાવાદ ઘણા ખુશી થયા અને તેઓ સમજ્યા કે હવે તેમને પાછો સારી રીતે અવકાશ મળશે. ત્યાર પછી તો તેઓ નિરંતર મારી પાસે રહેવા લાગ્યા, મારા પ્રેમમાં વધારો કરવા લાગ્યા અને પોતાના જોરમાં અને કાષ્ઠમાં પણ વધવા લાગ્યા. શૈલરાજના પ્રતાપથી મને તે વખતે આખું જગત્ એક તરણા જેવું લાગતું હતું અને જૂઠું બોલવું એ તો બહુ મહોંમાંથી પાણીનો કોગળો.

બહાર કાઢવા જેવું હતું.^૧ એવા સંયોગોમાં મશ્કરા પુરવો મારી અંદર અંદર મશ્કરી કરતા હતા, પંડિત લોકો પોતાની અંદર મારી નિંદા કરતા હતા, ધૂતારા લોકો કાંઈ મીઠાં, ખુશામતનાં, ખોટાં વચનો કહે તેથી હું રાજી રાજી થઈ જતો હતો. મારામાં અભિમાન અને અસત્યનું એવું સાત્રાજ્ય સ્થાપન થઈ ચૂક્યું હતું કે હું તેઓને બરાબર વશ થઈ ગયો હતો; પરંતુ હજી મારો પુણ્યોદય મિત્ર અંદરથી જોર આપ્યા કરતો હતો, તેને લઈને મેં કેટલાંક વર્ષ સુધી આનંદથી રાજ્ય પાળ્યું, મારાં બન્ને પાપી મિત્રો મારી પાસે હતા છતાં પણ મારું પુણ્ય તપ્યાં કર્યું. એવી રીતે રમત માત્રમાં કેટલાંક વર્ષો પસાર થઈ ગયાં.

*

*

*

તપન ચક્રવર્તીનું આગમન અને તત્સકાર પ્રેરણા.
 શૈલરાજની અસર તળે—મૃષાવાદને પાલવે,
 અસત્ય બોલીને ન ગયો, અભિમાનથી ન નગ્યો.

હવે તે વખતે ઉગ્ર પ્રતાપી આજ્ઞાવાળો અને શત્રુને તાપ કરનાર આખી દુનિયા ઉપર પોતાનું સાર્વભૌમપાત્રું સ્થાપન કરનાર તપન નામનો એક ચક્રવર્તી રાજા હતો તે પૃથ્વી જોવાની ઇચ્છાથી પોતાના આખા લશ્કર અને બીજી સામગ્રી સાથે ભમતો ભમતો સિદ્ધાર્થ નગરે આવી પહોંચ્યો. મારા મોટા મંત્રીઓને તેના આવવાના સમાચાર મળી ગયા. તેઓ રાજનીતિમાં ઘણા કુશળ હતા તેથી તેઓએ મારું હિત લક્ષ્યમાં રાખી એકઠા થઈને મને કહ્યું કે “આ પૃથ્વીપતિ તપન નામનો ચક્રવર્તી દુનિયામાં સર્વથી મોટો છે તેથી હે દેવ! તેની સન્મુખ જઈ તેના દરજ્જાને યોગ્ય તેનું સન્માન કરો, તેનો આદર સત્કાર કરો. એ તપન ચક્રવર્તી સર્વ રાજાઓને ખાસ કરીને પૂજ્ય છે, તમારા પિતા અને વડિલો તેની પૂજા કરતા હતા, તેની આજ્ઞા સ્વીકારતા હતા અને તેને યોગ્ય માન આપતા હતા અને અત્યારે તો આવી ચલાવીને તમારે ઘરે (પરોણા તરીકે) તે આવ્યા છે તો ખરેખર, તે વધારે અને ખાસ માનને યોગ્ય છે માટે આપે તેની બરાબર પરોણાગત કરવી જોઈએ.”

તે અરસામાં શૈલરાજે મારી ચેતનામાં પોતાનું જોર દાખલ કર્યું

૧ મતલબ કે જૂઠું બોલવામાં કોઈ પ્રકારનો વિવેક આટો આવી રખણ કરતો નહોતો.

હતું અને તેની અસર મારા સર્વ અંગે. ઉપર ઘણી
 શૈલરાજનો થયેલી હોવાથી હું ધમધમાયમાન થઈ ગયો અને સર્વાંગે
 ધમધમાટ- સ્તબ્ધ બની ગયો. એવા પ્રકારની સ્થિતિમાં મેં મંત્રી-
 ઝોનાં વચનો સાંભળી તેમને જણાવ્યું “અરે મૂખાંઝો !
 મારી પાસે તે તપન કોણુ માત્ર છે ? હું એની પૂજા કરું અને તે માફ
 પૂજન ન કરે એ તે ક્યાંના ન્યાય ? એને કરવી હોય તો તે મારી
 પૂજા કરે.” રાજાનાં (મારાં) આવાં વચન સાંભળી મંત્રી અને સેનાપતિ
 મારી પ્રત્યે બોલ્યા “દેવ ! આપ એવું વચન ન બોલો. જો આપ એ
 તપન ચક્રવર્તીનું પૂજન નહિ કરો તો એક તો તમારી પેઢી દરપેઢીથી
 જે નિયમ ચાલ્યો આવે છે તેનો ભંગ થશે, રાજ્યનીતિ આપી ઉલ-
 ઘાટ થશે, પ્રજામંડળ આપું નાશ પામી જશે, રાજ્યસુખનો ત્યાગ
 કરવો પડશે, વિનયવિચાર દૂર થશે અને અમારાં વચનનો અનાદર
 થશે. માટે આપે તેવું બોલવું યોગ્ય નથી; તેથી હે પ્રજુ ! અમારી
 ઉપર મહેરબાની કરીને આપ તપન ચક્રવર્તીનું યોગ્ય આદરાતિથ્ય
 કરો. અમને લાગે છે કે એમ કરવું એ આપશ્રીને ઉચિત છે.” આ
 પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં સર્વ મારા પગમાં પડ્યા અને મને વિનવવા
 લાગ્યા, તેથી શૈલરાજે મારા હૃદય ઉપર જે લેપ કર્યો હતો તે
 જરા નરમ પડ્યો; પરંતુ કમનસીબે તે જ વખતે મૃષાવાદે મારી
 ઉપર અસર કરી એટલે તેની અસર તળે મેં મારા
 મૃષાવાદે મંત્રીઓને જવાબ આપ્યા કે “મંત્રીઓ ! અભ્યારે
 ઝડપી. મને ત્યાં આવવાનો ઉત્સાહ થતો નથી, માટે તમે
 મારી અગાઉ ત્યાં જાઓ, યથાયોગ્ય સર્વ કરો અને
 સમય જાળવી લો; હું તમારી પછવાડે આવું છું અને તપન મહા-
 રાજને એમની રાજસભામાં આવીને મળું છું.” મારાં આવાં વચન
 સાંભળીને ‘જેવી આપની આજ્ઞા’ એમ બોલતા મારા મંત્રીઓ વિગેરે
 તપન ચક્રવર્તીની સન્મુખ ગયા.

મારા મંત્રીઓ અને ખીજા રાજલોકો સર્વ તપન ચક્રી પાસે ગયા.
 એ તપન ચક્રવર્તી પાસે વિવિધ દેશની ભાષા, વેશ,
 શૈલમૃષાનું વર્ણુ, સ્વર, લેદ, વિજ્ઞાન અને અંદરની ગુપ્ત વાતો
 સામ્રાજ્ય. જાણનારા અનેક જાસુસો હતા. વાત એમ બની કે એ
 તપન ચક્રવર્તીના કોઈ જાસુસને મારી આ સર્વ હકી-
 કતની ખબર પડી અને મારા મંત્રીઓ ચક્રવર્તી પાસે ગયા તે પહેલાં
 ચક્રવર્તીને આ સર્વ હકીકત તેણે નિવેદન કરી અને ત્યાર પછી મારા

મંત્રી સેનાપતિ વિગેરે તુરત જ તપન ચક્રવર્તી પાસે પહોંચી ગયા, તેમણે યોગ્ય રીતે વિનય કર્યો, તેને પગે પડ્યા, તેની પાસે અમૂલ્ય નજરાણાં ધર્યાં અને તેના હૃદયને વશ કર્યું. ચક્રીએ સર્વને રાજ-સભામાં બેસવાનું સ્થાન આપ્યું. સ્વાભાવિક રીતે ત્યાર પછી ચક્ર-વર્તીએ રિપુદારણુ (મારી) સંબંધી હકીકત પૂછી અને તે કેમ આવેલ નથી એમ સવાલ કર્યો. મંત્રીઓએ હાથ જોડી તુરત જ ઉત્તર આપ્યો, “મહારાજ ! આપશ્રીની કૃપાથી રિપુદારણુ કુશળ છે અને એ આપશ્રીને નમસ્કાર કરવા તુરતમાં જ આવે છે.” આ પ્રમાણે કહીને તેઓએ મને બોલાવવા માણસો મોકલ્યા.

મને બોલાવનાર માણસો મારી પાસે આવી પહોંચ્યા તે વખતે શૈલરાજ અને મૃષાવાદ બન્ને એકી વખતે મારામાં ધૂષ્ટતાની બરાબર ખીલી રહ્યા હતા એટલે મારી પાસે આવનારાઓને મેં કહ્યું “તમે તુરત જ અહીંથી જઇને મારા મંત્રીઓને અને સેનાપતિઓને કહો કે ‘બૂ-ખાઓ ! મોટા અધમ પાપી દુરાત્માઓ ! તમને ત્યાં (તપન ચક્રી પાસે) કોણે મોકલ્યા છે ? હું તો ત્યાં આવવાનો જ નથી અને તમને જો તમારા જીવતરની ઇચ્છા હોય તો તુરત જ પાછા આવો, નહિ તો સમજ લેજો કે તમારું આવી બન્યું.’” મારાં આવાં વચન સાંભળીને મને તેડું કરવા આવ્યા હતા તે તપન ચક્રી પાસે પાછા ગયા અને મારા મંત્રી અને સેનાપતિઓને મારાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં.

મંત્રીસેનાપતિની મુંઝવણ.

મહાપુરૂષની વ્યવહારદક્ષતા.

સેવ્યસેવકધર્મપર આલોચના.

મારા શબ્દો સાંભળીને મંત્રી સેનાપતિ તો આપણા મુંઝાઇ ગયા, ગભરાઇ ગયા, ત્રાસી ગયા, ઉદ્વેગમાં પડી ગયા, બન્ને તરફથી જીવતરની આશા છોડી બેઠા, મુંઝવણમાં એક બીજાના મ્હોં સામું જોવા લાગ્યા અને શું કરવું તે બાબતનો મર્યાદાભંગને લઇને નિર્ણય કરવા તદ્દન અશક્ત થઇ ગયા. તપન ચક્રવર્તી જે ઘણો વિચક્ષણ હતો તે તેઓની મુંઝવણ તુરત સમજી ગયો અને બોલ્યો “ અરે લોકો ! ધીરા પડો, જરા પણ બીક રાખશો નહિ, એમાં તમારો કાંઈ પણ દોષ નથી, તમારો વાંક નથી, તમારો ગુનહો નથી. રિપુદારણુના ઢંગધડા કેવા છે એ તો હું સારી રીતે જાણું છું, તમારે એમાં જરા પણ ગભરાવાનું કારણ નથી. હું જાતે જ એ રિપુદારણુને જોઈ

હમણાં. તમને તો મારે એટલી જ ભલામણ કરવાની છે કે જે માણસ આવો ખોટી રીતનો દુરાગ્રહ રાખતો હોય તે નીચ છે. એવા અયોગ્ય ઉપર તમારે પ્રતિબંધ રાખવો યોગ્ય નથી. તમને એ રિપુદારણુ તરફ સ્વામી તરીકેનું જે મોટું માન છે, ખાસ પ્રીતિ છે અને આજ્ઞાકિતપણું છે તે તમારે છોડી દેવું; કારણ કે એ રિપુદારણુ રાજ્યલક્ષ્મીને યોગ્ય નથી અને તમારી જેવા સેવકોનો નાયક થવાને પણ એ જરાએ લાયક નથી. માનસસરોવર પર બેસી માતીનો ચારો કરનારા અને તે સુંદર સરોવરમાં આસક્ત અને ઘણા સુંદર ઉજ્જવળ રૂપવાળા રાજહુંસોનો કાગડો નાયક થઈ શકતો નથી, હોતો નથી, હોય એમ કદાપી પણ શકાતું નથી. માટે તમે એના ઉપર જે કાંઈ સેવકો રાખો છો તે એકદમ છોડી દો.”

સેવકો નારાજ-બેદીલ-છોડી ગયા.

મારા સર્વ મંત્રી સેનાપતિ અને નોકરો મારા અભિમાની અને બૂઠા વર્તનથી મારી તરફ બેદીલ થઈ ગયેલા હતા. તેમણે ચક્રવર્તીની આવી આજ્ઞા સાંભળતાં જ તેની વાત ઉપાડી લીધી, સ્વીકારી લીધી અને ખુદ્દી રીતે તેવો જ નિર્ણય બતાવી આવ્યો.

યોગેશ્વરના ચૂર્ણની અસર.

સેવકો મુઝાયા અને ખસી ગયા.

રિપુદારણુને નેતરના કૃતકનો માર.

હવે તપન ચક્રવર્તીની પાંસે એક યોગેશ્વર નામનો તંત્રવાદી હતો. તંત્રવાદીઓ મેલી વિદ્યામાં કુશલ હોય છે. તેને એકાંતમાં બોલાવી તપન રાજ્યએ શું શું કરવું અને કેવી રીતે કરવું એ સંબંધી હકીકત તેના કાનમાં ખાનગી રીતે કહી દીધી. તપન ચક્રવર્તીની આજ્ઞા યોગેશ્વરે પોતાને માથે ચઢાવી. પછી એ યોગેશ્વર ઘણા રાજ-પુરુષોની સાથે મારી પાસે આવ્યો. તેણે બેયું કે મારો મિત્ર શૈલરાજ તે વખતે મને ટેકો આપીને બેઠો હતો અને મૃષાવાદ મને ભેટીને રહેલો હતો. આવી મારા અંતરંગ રાજ્યની સ્થિતિ હતી અને બાહ્ય પ્રદેશમાં અનેક મશ્કરાઓ ઠકુ મશ્કરી કરતાં મને વિંટાઈ વળ્યા હતા અને મારી ખુશામત કરતા હતા. યોગેશ્વર તો કાંઈ પણ બોલ્યા

૧ ચક્રવર્તીનું આમાં કાંઈ કાવતરું નહોતું, તે સમજતા હતા કે રિપુદારણુને તો ચોળી નખાશે, માત્ર તેનો ગર્વ હતારી તેને હલકો પાડવાની તેમની ઇચ્છા હતી અને તેમ કરતાં તેના નિર્દોષ સેવકો માર્યા ન જાય તે તેની આશરતા હતી.

ચાલ્યા વગર મારી સામે આવ્યો અને પોતાની પાસેના ચોગશ્વર-
માંથી એક મુઠ્ઠી ભરીને મારા મોઢા ઉપર મારી. મણિમંત્ર અને
ઔષધિઓના પ્રભાવ કદાપી કે સમજી ન શકાય તેવો હોવાને લીધે
તેજ વખતે મારી પ્રકૃતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો, માફે કૃદ્ધ
જાણે તદ્દન શૂન્ય ગઈ ગયું, સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તદ્દન ઉલટા લાગવા
માંડ્યા અને જાણે મને કોઈ મહા અંધકારમય વિષમ ગુફામાં ફેંકી દીધો
હોય તેમ હું માફે પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શક્યો નહીં. મારી પાસે
મારો જે પરિવાર મને વીંટીને બેઠો હતો તે તો સમજી ગયો કે એ
ચોગેશ્વર તપન ચક્રી તરફથી આવેલો છે, એમ જણાતાં જ તેઓ
સર્વ ડરી ગયા અને હાંફળાંફાંફળાં થઈને શું કરવું તેની મુંઝવણમાં
પડી ગયા. આવી રીતે ચોગેશ્વરે તો પોતાની યોગશક્તિથી તેમને
પણ મુંઝાવી દીધા. ચોગેશ્વરે હાથમાં એક નેતરની સોટી લીધી અને
ભવાં ચઢાવી મુખેથી બોલ્યો “અરે પાપી! હુઆ! દુરાત્મા!
સ્વામી તપન ચક્રવર્તીની પાસે આવતો નથી અને તેમને પગે પડતો
નથી તો લેતો જા!” આમ બોલી મને સોટીઓ ફટકાવી એટલે
મારા શરીરમાં ભય દાખલ થઈ ગયો, હું દીન ગરીબ થઈ ગયો અને
તેને પગે પડ્યો. હવે કમનસીબે તેજ વખતે મારો મિત્ર પુણ્યોદય
મને છોડીને નાસી ગયો અને મૃષાવાદ અને શૈલરાજ પણ છુપાઈ ગયા.

રિપુદારણનું નાટક.

આવી રીતે પરિવાર અને મિત્ર વગરનો હું થઈ ગયો. તે વખતે
ચોગેશ્વરે પોતાના માણસોને નિશાની કરી. એક ક્ષણવારમાં મારા
આખા શરીરમાં ઉન્માદ થઈ ગયો, સખત તાપ લાગવા માંડ્યો,
બહારથી તેમજ અંદરથી બળુ બળુ થઈ ગયો, તેઓએ પણ મને
જન્મ્યો તે વખતે હતો તેવો (વજ્રવગરનો-નાગો) કર્યો, મારા પાંચે
સ્થાનના બાલ કાપી નાખી મને બોડો-મુંડો કર્યો, મારે આખે શરીરે
રાખ ચોળી અને મસના અથવા અડદના ચાંડલાથી આખે શરીરે
ચર્ચા કરી. આવો મારો અત્યંત ખરાબ દેખાવ કરીને પછી ચોગેશ્વર
સાથેના માણસો તાળીઓ પાડી નાચવા કૂદવા લાગ્યા. પછી મારી પાસે
તેઓ નાટક કરાવતા 'ત્રણ તાલનો રાસ કરવા લાગ્યા. તેઓએ ચલાવ્યું-

૧ નીચે જે હંદો આપવામાં આવ્યા છે તેનું નામ મળવું નથી. દ્રુતવિલંબિતને
મળતી રીતે બરાબર બોલાય છે, પણ તેમાં ત્રિતાલ આવતો નથી. બોલનાર
શોધી કાઢે તે સાર અસલ હંદો પણ આપ્યા છે. લાખા મીઠી છે.

૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦૦.

યો હિ ગર્વમવિવેકમરેણ કરિષ્યતે,
 વાધર્કં ચ જગતામનૃતં ચ વદિષ્યતે ।
 નૂનમત્ર મથ ઇવ સ તીવ્રવિહમ્બનાં,
 પ્રાણુવીત નિજપાપમરેણ મૃશં જનઃ ॥ ધ્રુવક^૧

“જે પ્રાણી અવિવેકના ભેરમાં આવી જઈને અભિમાન કરે છે અને જગતને ગુંકસાન કરનાર અસત્ય બોલે છે તે ખરેખર આ વમાં જ પોતાના પાપના ભારથી આકરી પીડા પામે છે અને અનેક તે હેરાન હેરાન થઈ જાય છે.”

આ પદને તેઓ વારંવાર ઉલ્લાસ પૂર્વક બોલતા ગયા, મોટે મોટેથી બોલતા ગયા, લલકારી લલકારીને બોલતા ગયા, અસ્પર્શ વળગી વળગીને બોલતા ગયા, સામા સામા ઝીલીને ફરી ફરીને બોલતા ગયા, અને પોતાના કુંડાળામાં લઈને બોલતા ગયા અને બોલતા બોલતા વળી સાથે નાચતા પણ ગયા. તે વખતે નાચ ચાલે અને હું તે દરેકને પગે પડતો જઈ. વળી લોકો મારી મશ્કરી કરતા જાય. એવી રીતે હું તેઓ સાથે નાચું અને વળી નાચતાં નાચતાં તેઓ ઊંચે સ્વરે ગાય ભારે ભારે પણ ઉલ્લાસ પામવાનો, મોટેથી ગાવાનો અને નાચવાનો દેખાવ કરવો પડે. સાથે તાળ પણ દેતો જઈ. વળી તેઓએ લલકાર્યું—

‘પश्यतेह भव एव जनाः कुतूहलं,
 शैलराजवरमित्रविलासकृतं फलम् ।
 यः पुरैष गुरुदेवगणानपि नो नतः,
 सोऽद्य दासचरणेषु नतो रिपुदारणः ॥

ધ્રુવકં યો હિ ગર્વમવિવેકમરેણ કરિષ્યતે વિગેરે.

“અરે લોકો! તમે જરા કુતૂહળ તો જુઓ! આ તો ભારે આશ્ચર્યની વાત થઈ છે! શૈલરાજ મહા મિત્ર સાથેના વિલાસનાં ફળો તો જુઓ! જે રિપુદારણુ પહેલાં પોતાના ગુરૂને કે દેવને પણ નમતો નહોતો અને અક્કડ ને અક્કડ રહીને ચાલતો હતો તે આજે તેના સેવકોને પગે પડે છે અને નમે છે! જરા નવાઈ તો જુઓ!”

આ પ્રમાણે બોલીને ધ્રુવપદ પાછું લલકારી લલકારીને વારંવાર બોલવા લાગ્યા.

૧ ધ્રુવક: ટેકનું અર્થ. કોરસ (Chorus)ની જેમ દરેક વખતે ફરીફરીને બોલવાનું પદ હોય તેને ધ્રુવપદ કહે છે.

૫૫

તે વખતે મારા મુખમાંથી પણ બોલાઈ ગયું:—

શૈલરાજવશવર્તિતયા નિશ્ચિલે જને,
હિણ્ડિતોઽહમનૃતેન વૃથા કિલ પણ્ડિતઃ ।
મારિતા ચ જનની હિ તથા નરસુન્દરી,
તેન પાપચરિતસ્ય મમાત્ર વિડમ્બનમ્ ॥

ધ્રુવકં યો હિ ગર્વમવિવેકભરેણ કરિષ્યતે ઇત્યાદિ.

“આ દુનિયામાં શૈલરાજ (અભિમાન) ને વશ પડીને હું ચાલ્યો અને વળી મારી જાતને પંડિત માનીને મૃષાવાદવડે ચારે તરફ ફર્યો, એના તાબામાં જઈને મેં મારી માને પણુ મારી, અને નરસુન્દરી જેવી સુંદર આશાંકિત રમણીરત્નને આપઘાત કરવા દીધો—એ મારા પાપી ચરિત્રનાં ફળ તરીકે આ સર્વ વિડંબના મને થાય છે.”

મારા હૃદયનાં આ ઉદ્ગાર ચાલુ રાગમાં નીકળી ગયા એટલે વળી નાચનારાઓ ધ્રુવપદને વારંવાર લલકારી લલકારીને બોલવા લાગ્યા—તેઓ જાણે મને ઠસાવતા હોય નહિ કે જે પ્રાણી ગર્વ કરીને અને અસલ્ય બોલીને પાપ કરે છે તેનાં ભયંકર પાપોનાં ફળ પોતે જ ભોગવે છે એવું એ ધ્રુવપદ વારંવાર બોલે ત્યારે લાગતું હતું.

યોગેશ્વરને મારી અગાઉની આત્મકથાની (કર્મકથાની) બરાબર ખબર પડી હતી. તેણે નાચ કરનારાઓને કહ્યું કે ‘અરે રાસ કરનારાઓ! તમે આવી રીતે ગાઓ અને આ પ્રમાણે કરો.’ એમ કહી યોગેશ્વરે લલકાર્યું:—

યોઽત્ર જન્મમતિદાયિગુરુનવમન્યતે,
સોઽત્ર દાસચરણાગ્રતલૈરપિ હન્યતે ।
યસ્ત્વલીકવચ્ચનેન જનાનુપતાપયેત્,
તસ્ય તપનનૃપ હત્યુચિતાનિ વિધાપયેત્ ॥

ધ્રુવકં યો હિ ગર્વમિત્યાદિ.

“જે જન્મ આપનાર અને યુદ્ધિ આપનાર વડીલજનોના તિરસ્કાર કરે છે તે અહીં જ દાસલોકોના પગથી ઠેલાય છે અને તેનાથી હલકાઈ પામે છે (અભિમાનનાં ફળ) અને જે ખોટાં વચનવડે લોકોને સંતાપ કરે છે તેને તપન રાજ યોગ્ય ફળ આ પ્રમાણે બરાબર આપે છે.” આ પ્રમાણે બોલીને વળી ધ્રુવપદ બોલી તેઓ ગર્વ અને અસલ્યનાં ફળ તરફ માફે ધ્યાન ખેંચતા હતા.

આ પ્રમાણે ગાતાં ગાતાં તેઓ મુઠ્ઠીના ગડદાઓ અને પગના પાટુઓ નિર્દય થઈને મને મારવા લાગ્યા, મારા શરીર સાથે મોટેમોટેથી

તાલ દેવા લાગ્યા અને જાણે મારા ચૂરેચૂરા કરી નાખવાના હોય તેમ વર્તવા લાગ્યા. તેઓના એટલા બધા પગો એવા જોરથી મારા શરીર ઉપર એકસાથે પડતા હતા કે જાણે આકરા લોહાના પિંડનો માર મારા ઉપર મારવામાં આવતો હોય એવું આકરું તે સર્વ લાગતું હતું અને તે પાડુઓ એક સાથે મારા શરીર પર પડતા હોવાથી માંડે શરીર દબાઈ જતું હતું. મારી ચેતના તે વખતે વધારે મૂઢ થઈ ગઈ, હું મુંઝાઈ ગયો, ગભરાઈ ગયો, અકળાઈ ગયો.

પેલા રાજપુત્રો જે યોગેશ્વર સાથે આવ્યા હતા તેઓ તો જાણે નરકપાળ હોય (પરમાધામી રાક્ષસો હોય) તેમ કુંડાળામાં ચોતરફ ફરતા હતા અને મને અંદરથી બહાર નીકળવા દેતા નહોતા. સામ સામા રાસ ખેલતાં જાય, મોટેથી ધ્રુવપદ અને બીજા પદો બોલતાં જાય, ત્રીતાલ લેતાં જાય, રાસ ખેલતાં જાય અને તાલ આવે ત્યારે મારા શરીરપર પાટા ઠોકતાં જાય-એમ કરતાં કરતાં મારા આખા નગરમાં મને ફેરવી તફન હલકો અસાર મરેલ જેવો કરીને અનુક્રમે જ્યાં તપન ચક્રવર્તી રહ્યા હતા ત્યાં લઈ આવ્યા. ત્યાં આવ્યા પછી તેમનામાં નવું જોર આવ્યું અને ચક્રવર્તીને વધારે નાટક બતાવવા લાગ્યા, લળી લળીને તાલ આપવા લાગ્યા, મને ખૂબ જોરથી પગના પાડુઓ મારવા લાગ્યા અને વળી મોટેથી ખડખડ હસવા લાગ્યા. મારી નગરીના અનેક લોકો જેવા એકઠા થયા હતા તેઓ તો ખુફી રીતે શીટકાર આપતા કહેતા હતા કે એ દુરાત્મા રિપુદારણ (હું) આવ્યા અપમાન માર અને તિરસ્કારને ખરેખર લાયક જ છે. પછી યોગેશ્વર રાસ લેનારાઓના કુંડાળામાં આવ્યો અને સર્વ સાંભળે તેમ બોલ્યો કે:-

નો નતોઽસિ પિતૃદેવગણં ન ચ માતરં,

કિં હતોઽસિ રિપુદારણ પદ્યસિ કાતરમ્ ।

નૃત્ય નૃત્ય વિહિતાહતિ દેવ પુરોઽધુના,

નિપત નિપત ચરણેષુ ચ સર્થ મહીમુજામ્ ॥

ધ્રુવક યો હિ ગર્વમવિવેકમરેણ કરિષ્યતે ઇત્યાદિ.

“કોઈ દિવસ પોતાના આપને દેવને કે માતાને માથું નીચું કરીને નમ્યો નથી તો હે રિપુદારણ! હવે કેમ મરવા પડ્યો છે? કેમ કાયર બની ગયો છે? હે રિપુદારણ! દેવ તપન ચક્રવર્તી પાસે આવીને અત્યારે હવે અરાબર નાચ, નાચ; અને આ સર્વ રાજાઓના ચરણે પડ!”

આ પ્રમાણે યોગેશ્વર બોલી રહ્યો એટલે તેઓ અવિવેકવાળું ધ્રુવપદ વારંવાર બોલવા લાગ્યા અને મને વધારે જોરથી પગના પાડુ મારવા લાગ્યા.

રિપુદારણુનો તિરસ્કાર.

આખરે થયેલું તેનું મરણ.

કુલભૂષણને રાજ્યાભિષેક.

આવી રીતે તપન ચક્રવર્તીની સમક્ષ નાટક ચાલતું હતું અને મને ખુશી રીતે તિરસ્કાર થતો હતો તે વખતે મારામાં મૂઢતા અને ઉન્માદ વધતા જ ગયા, મને મારી છંદગી જોખમમાં લાગી. આખરે દીનતાપૂર્વક અનેક પ્રકારના નાચ મેં કર્યા, હું છેવટે ઢેઢ અને લંગી એને પણ પગે પાડ્યો અને તદ્દન નિર્માલ્ય જેવો નકામો થઈ ગયો.

તપન ચક્રવર્તીએ તે જ વખતે મારો એક કુલભૂષણ નામને ભાઈ હતો તેને સિદ્ધાર્થપુરના રાજ્ય ઉપર ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેનો તે જ વખતે અભિષેક કર્યો. હવે અગૃહીતસંકેતા ! તે વખતે મને ગડદાપાટુ એટલા બધા વાગ્યા હતા કે તેને લઈને માફે શરીર તદ્દન નખાઈ ગયું, આખરે તે જ વખતે મારા પેટમાંથી લોહી પડ્યું અને મને મોટો સંતાપ થઈ આવ્યો. તે જ વખતે મને એ રિપુદારણુના ભવમાં ચાલે તેવી એક ગોળી ભવિતવ્યતાએ આપી હતી તે પૂરી થવા આવી. ભવિતવ્યતાએ તે વખતે મને બીજી ગોળી આપી.

નરકયાતના અને સંસાર ભ્રમણ,

પારવગરના વાસો અને દુઃખો.

ભવિતવ્યતાએ મને બીજી ગોળી આપી તેના પ્રતાપથી હું પાપિષ્ઠનિવાસ નગરીના 'મહાત્મઃ' નામના પાકામાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યાં રહેનારા પાપિષ્ઠ કુળપુત્રનું રૂપ મેં ધારણ કર્યું. ત્યાં હું તેત્રીશ 'સાગરોપમ સુધી' રહ્યો, મેં અનેક પ્રકારનાં મહા ભયંકર દુઃખો ત્યાં ભોગવ્યા, જાણે હું દડો હોઉં તેમ આમ તેમ ઉપર નીચે અથડાતો ગમ્મડાતો હતો અને વજ્રના કાંટાઓ મને આગળ પાછળ ઊંચે નીચે ભોંકતા હતા અને ભયંકર દુઃખ આપતા હતા. સાતમી નારકીમાં સર્વથી વધારે ભયંકર પીડા થાય છે. એવી રીતે અતી ભયંકર દુઃખસાગરમાં હું ઘણા લાંબા કાળ સુધી રૂપી રહ્યો. જ્યારે એવો લાંબો તેત્રીશ સાગરોપમનો કાળ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે તેને છેડે ભવિતવ્યતાએ મને જે ગોળી આપી હતી તે પૂરી થવા આવી એટલે વળી ભવિત-

૧ સાતમી નારકી.

૨ સાગરોપમના અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૨૬૪-૫.

વ્યતાએ મને પાછી એક નવી ગોળી આપી. એ નવીન ગોળીના પ્રતાપથી હું વળી પંચાક્ષપશુસંસ્થાન નામના નગરમાં ગયો (તિર્થંચ પંચેદ્રિય ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો). ત્યાં વળી મારી પાસે શિયાળવાનો આકાર મારી ભવિતવ્યતા સ્ત્રીએ ધારણ કરાવ્યો. મારી સ્ત્રી ભવિતવ્યતાને આનંદ રમત ખેલ કરવાનો ઘણો અજબ શોખ હતો, તેથી તેણે તો મને ખૂબ ફેરવ્યો, ઘણો રખડાવ્યો, કેટલીએ વખત પાપિષ્ઠ-નિવાસ નગરીના સાત જૂદા જૂદા પાડાઓમાં ફેરવ્યો, એક વાર તે એક પાડામાં લઈ જાય, વળી એક વાર કે વધારે વાર પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં ફેરવે, વળી પાછી પાપિષ્ઠનિવાસમાં લઈ જાય, વળી કેટલીએ વાર ચિકલાક્ષનિવાસ^૧ નગરમાં લઈ જાય, અનેકવાર એકાક્ષનિવાસ^૨ નગરમાં ફેરવી આવે, કોઈ કોઈવાર મનુજગતિ નગરમાં પણ લઈ જાય, એમ જૂદા જૂદા નગરમાં અનેક વાર ફેરવ્યો, માત્ર એક અસંવ્યવહાર નગરને મૂકીને બાકીનાં સર્વ નગરોમાં મને અનેકવાર ધકેલા ખવરાવ્યા^૩, અનેક પીડાઓ આપી, અનેક અનુભવો કરાવ્યા. કર્મપરિણામ મહારાજાએ આપેલ એક ભવમાં વેદવા યોગ્ય કર્મની ગોળી પૂરી થાય કે તુરત જ બીજી એકભવવેદ્ય ગોળી આપવાની યોજના તે પ્રથમથી જ કરી મૂકતી હતી. આવીરીતે અરઘટ્ઠકટ્ટિ (રેંટના ઘડીયંત્ર) ન્યાયથી મને અનેક જગ્યાએ ફેરવ્યો, રખડાવ્યો, તગાડાવ્યો. જેમ જળચક્રીમાં એક ઘડી ઉપરથી ખાલી થાય, વળી નીચે જાય ત્યાં ભરાય, વળી ઉપર આવે, પાછી ખાલી થાય, વળી નીચે જાય, એમ વારંવાર ઉપર નીચે થતાં અનેક આંટાઓ ફેરે, ચકરાવાનાં સઘળાં સ્થળોને ફરસે-આવા મારા હાલ અચાંચર થતા હતા. આવી રીતે સર્વ સ્થાનકે અનંત વાર મને ફેરવવામાં આવ્યો.

એવી રીતે અનેક સ્થાનકે મને રખડવામાં આવતો હતો ત્યાં વળી મારી જાતિ પણ તદ્દન હલકામાં હલકી થતી હતી, માંડે કુળ પણ ઘણું જ નિંદા કરવા લાયક થતું હતું, માંડે બળ તો તદ્દન નિર્માલ્ય

૧ અનેક ભવોમાં શિયાળનો ભવ ખાસ શા માટે નોંધ્યો છે તે સમજાવું નથી. અભિમાનનું તે પરિણામ હોવું જોઈએ, કારણ શિયાળ ચોપગમાં અતિ તુચ્છ ગણાય છે.

૨ ચિકળેદ્રી: બેઘદ્રિય, તેઘદ્રિય, ચૌદ્રિયમાં.

૩ એકેદ્રિયમાં.

૪ અસંવ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળ્યા પછી પ્રાણી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિમાં જાય તો પણ તેને 'સંવ્યવહાર રાશિઓ' કહેવામાં આવે છે.

થતું હતું, માટે રૂપ તો કોઈને મારા ઉપર થૂંકવું પણ ન ગમે તેવું કદરૂપું થતું હતું, કોઈ વખત તપસ્યા કરતો તો તે પણ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય નહિ પણ નિંદાને યોગ્ય થતી હતી, જન્મથી જ ભિખારીનો અવતાર અને દારિદ્ર્યનું ઘર થતો હતો અને નિરંતર મૂર્ખતા તો મારી સાથે જ રહેતી હતી, સર્વત્ર ભિખારીવેડા મને પ્રાપ્ત થતા હતા અને માગવા છતાં પણ મળે નહિ તેના સંતાપથી એ ભીખનો ધંધો પણ નિરંતર અત્યંત ભયાનક અને આકરો થઈ પડતો હતો. સર્વ પ્રાણીઓ જાણે મને ઇચ્છતા જ ન હોય, મારાથી દૂર નાસી જવામાં આનંદ માનતા હોય અને મને પોતાનો દુશ્મન ગણતા હોય એવા પ્રકારની મારી સ્થિતિ થઈ પડી.

જૂદી જૂદી ગોળીઓ આપીને મારાં એવાં એવાં રૂપો ભવિત-વ્યતાએ^૧ પ્રકટ કર્યા અને ત્યાં અનેક પ્રકારે જૂદે જૂદે વખતે મારી જીભ ખેંચી કાઢવામાં આવી, તપાવેલું તાંબુ મને પાવામાં આવ્યું, હું અનેક વાર મુંગો થયો, મુંગણો થયો અને અનેકવાર મારી જીભ કપાણી.

* * * * *

પ્રજ્ઞાવિશાળાની વિચારભવ્યતા.

સંસારીજીવ આ પ્રમાણે બોલતો હતો ત્યારે પ્રજ્ઞાવિશાળાએ વિચાર કર્યો કે અહો ! માન અને અસલભાવણુ (શૈલરાજ અને મૃષાવાદ)નાં ભયંકર પરિણામો તો જુઓ ! એને વશ પડીને આ સંસારીજીવ પોતાને મળેલો મનુષ્યભવ હારી ગયો, એ જ ભવમાં તેણે અનેક પ્રકારની વિડંબનાઓ સહન કરી, તેને પરિણામે અનંત સંસારસાગરમાં અવગાહન કર્યું, ત્યાં નિવિધ પ્રકારનાં દુઃખોનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો અને અત્યંત અધમ જાતિ કુળ વિગેરે પ્રાપ્ત કર્યા. ખરેખર ! શૈલરાજ અને મૃષાવાદની મિત્રતા તો બહુ આકરી પડી ગઈ !

* * * * *

૧ એ સર્વ ગર્વ-અભિમાનનાં ફળ સમજવાં. વધારે હલકાઈ થવાના પ્રસંગો તેથી આવે છે.

૨ આ મૃષાવાદનાં ફળ સમજવાં.

સંસારીશ્વરે આગળ વાર્તા ચલાવી—

અગૃહીતસંકેતા ! ત્યાર પછી ભવિતવ્યતા વળી મને ભવચક્ર-પુરમાં આવેલ મનુજગતિ નામની નગરીમાં લઇ ગઇ. ત્યાં મારામાં મધ્યમ પ્રકારના ગુણો આવ્યા. એને લઇને ભવિતવ્યતા મારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ, રાજ થઇ, અને સંતોષ પામીને મારી સાથે રહેવા માટે પાછો મારા પુણ્યોદય મિત્રને જનૂત કર્યો અને મને કહ્યું “આર્યપુત્ર ! તમે મનુજગતિ નગરીના વર્ધમાનપુરમાં હવે પધારો અને ત્યાં સુખેથી રહો. આ પુણ્યોદય તમારી સાથે ત્યાં આવશે અને તમારી સેવા કરશે” સ્ત્રીને વશ હોવાથી મેં તો તેની આજ્ઞા માથે ચઢાવી. એ વખત પછી તુરતમાં એ ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય જે ગોળી મારી પાસે હતી તે પૂરી થતાં મને ભવિતવ્યતાએ વર્ધમાનપુરમાં ભોગવવા યોગ્ય બીજી ગોળી આપી.

* * * * *

ઉપસંહાર.

૧ ભવગહનમનન્તં પર્યટઙ્ગિઃ કથંચિ-
ન્નરભવમતિરમ્યં પ્રાપ્ય મો મો મનુષ્યાઃ ।
નિરુપમસુખહેતાવાદરઃ સંવિધેયો,
ન પુનરિહ ભવઙ્ગિર્માનજિહ્વાનૃતેષુ ॥

“આ સંસારરૂપ મોટા ગહન વનમાં ફરતાં ફરતાં મહા મુશ્કે-
“લીએ કોઈ વખત અત્યંત રમણીય મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થાય તો હે
“મનુષ્યો ! તેવે પ્રસંગે જે સુખની ઉપમા બીજા કોઈ સુખને આપી
“ન શકાય તેવા (મોક્ષના) સુખને મેળવવા માટે બરાબર સારી
“રીતે યત્ન કરવો અને ખાસ કરીને એવો સુંદર ભવ અભિમાન
“કરવામાં, અસલ્ય બોલવામાં અથવા જિહ્વાના રસ ભોગવવામાં
“પડી જઈ બરાબર તો ન જ કરી નાખવો.

૨ ઇતરથા વહુદુઃસ્વશતૈર્હતા,
મનુજભૂમિષુ લબ્ધવિડંબનાઃ ।
મદરસાનૃતગૃહ્ણિપરાયણા,
નનુ ભવિષ્યથ દુર્ગતિગામુકાઃ ॥

“જો એથી ઉલટી રીતે મનુષ્યભવમાં આવીને અભિમાન
“કરશો, રસલંપટ થઈ જીહ્વાસ્વાદમાં પડી જશો અને અસલ્યને
“વશ પડશો તો તે મનુષ્યભૂમિમાં જ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી
“હેરાન થશો, વિવિધ પ્રકારની પીડાઓ પામશો અને છેવટે દુર્ગતિ-
“એ જશો—એ વાત તમારા ધ્યાનમાં રાખશો.”

૩ ઇતન્નિવેદિતમિહ પ્રકટં મયા મો
મધ્યસ્થભાવમવલમ્બ્ય વિશુદ્ધચિત્તાઃ ।
માનાનૃતે રસનયા સહ સંવિહાય,
તસ્માજ્ઞિનેન્દ્રમતલમ્પટતાં કુરુધ્વમ્ ॥

“આ પ્રમાણે મેં મધ્યસ્થ ભાવે તમારી પાસે માન રસના અને
“અસલ્યનું ચરીત્ર બતાવ્યું, હવે તમે પણ મધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરી
“વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈ, જીર્ણદ્રિય, માન અને અસલ્યનો ત્યાગ
“કરી, જૈનમતના સંબંધમાં ખાસ પ્રેમ ધારણ કરો.”

* * * * *

૧ માત્રિનિ વ્રત છે.

૨ દ્રુતવિલંબિત વ્રત.

‘આ પ્રભાણે કરવું એ તમારું કર્તવ્ય છે, તમારી ફરજ છે, એમ કરવામાં તમારો સ્વાર્થ છે, પરમાર્થ છે, આત્મોન્નતિ છે, નિર્વૃત્તિ-નગરી તરફ પ્રયાણ છે, અનંત સુખપ્રાપ્તિનું કેંદ્ર છે અને પરમ અવ્યાપાધ સુખપ્રાપ્તિનું ઝહાનું છે-આવો શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિનો ઉપદેશ છે.

इत्युपमितभवप्रपञ्चायां कथायां मानमृषावादरस्नेन्द्रिय
विपाकवर्णनश्चतुर्थः प्रस्तावः

* * *
* *

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાનો માન, મૃષાવાદ, રસેન્દ્રિયના
વિપાકને બતાવનાર ચોથો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

શ્રી
ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા.
પંચમ અસ્તાવ.
—
અવતરણ.

પાંચમો પ્રસ્તાવ.

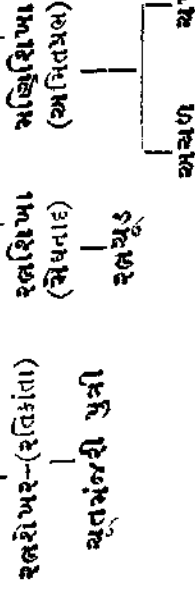
સ્થળાદિ. વર્ધમાનનગર. (અહિરંગ)	સુખ્ય પાત્રો.	નાના-ચોટી અગલના પાત્રો.
ધવળ. ક્રમણસુંદરી. વિમળ.	વર્ધમાન નગરનો રાજા. ધવળરાજની રાણી. વિમળની માતા. ધવળરાજનો પુત્ર. આ પ્રસ્તાવનો ધણી અગલનો પાત્ર.	
સોમદેવ.	વર્ધમાન નગરનો શેઠીઆ. વામદેવનો પિતા.	
કનકસુંદરી. વામદેવ.	સોમદેવ શેઠની સ્ત્રી. સંસારીજીવ. કથનાયક. સોમદેવ અને કનકસુંદરીનો પુત્ર.	
રતેય.	વામદેવનો મિત્ર. (અંતરંગ) ચોરીનું રૂપક.	
અહલિકા. (રાવા)	વામદેવની સખી (અંતરંગ)	ઘૈતાહથ પર્વતે-ગગનશેખર નગર.
(કિશનન્દભવન.) રત્નચૂડ.	વિદ્યાધર. વિમળનો મિત્ર. રત્નશિખા ચેધનાદનો પુત્ર-મણિપ્રભાની હીઠરીનો હીકરો.	મણિપ્રભ. ગગનશેખરનો રાજા. કનકશિખા. મણિપ્રભની રાણી. રત્નશેખર. મણિપ્રભનો પુત્ર.
અપયળ.	મણિશિખા અને અમિતપ્રભનો પુત્ર- રત્નચૂડનો હેરીક.	મણિપ્રભની પુત્રી-ચેધનાદની સ્ત્રી. મણિપ્રભનો પુત્ર-અમિતપ્રભની સ્ત્રી.

અપળી.
ચૂત મંજરી.

અવળનો બાક-રત્નચૂડનો વિરોધી.
રત્નચૂડની સ્ત્રી-મણિપ્રભના પુત્ર રત્ન-
રોખરની દીકરી.

જૈતાવ્ય પર્વતની દક્ષિણ એણીના અ-
ગ્નરોખર નગરના વિદ્યાધરનો સં-
બંધ દર્શાવનાર વંશવૃક્ષ.

મણિપ્રભ-કનકશિખા

અંદન.

સિદ્ધિપુત્ર-રત્નરોખરનો મિત્ર.

સુખર.

એક દુલ્લભસુસન્નઅવળ અપળની
હીલચાલપર નજર રાખવા રત્નચૂડે
રાખેલો શુભ માણસ.

બુધાચાર્ય.

એક મહાત્મા જપકારી સાધુ.

ખડર શુદ્ધ કથાનક (અંતરકથા)

રૌવાચાર્ય.

ભાવ આને સ્વરૂપ સારશુદ્ધ.

શિવમંદિર.

ઘોરો વિગેરે.....રૌવાચાર્ય સાથે ખેડો સંબંધ કરનાર.

અઠરચુર.

શૈવાચાર્યનું તરકારોપિત નામ.

મહેશ્વરો—શિવભક્તો.

ભવનગરના ચારે પાડામાં પાત્રો.

પ્રથમ પાડામાં ઠીકરાનું પાત્ર.

બીજા પાડામાં સરાવળું.

ત્રીજા પાડામાં ત્રાંબાનું ભાજન.

ચોથા પાડામાં રૂપાનું પાત્ર.

બુધચરિત્રના પાત્રો.

ભૂતળ નગરનો રાજ-બુધસૂરિના પિતા.

શુભવિપાકની રાણી-બુધસૂરિની માતા.

શુભવિપાકનો પુત્ર-બુધસૂરિની પૂર્વ-સ્થિતિ.

શુભવિપાકનો નાના ભાઈ.

અશુભવિપાકની રાણી.

અશુભવિપાકનો પુત્ર.

વિમલમાનસનગરના શુભાભિપ્રાય.

રાજાની પુત્રી, બુધની ભાર્યા.

બુધ અને શિવભક્તો પુત્ર.

નાસિકા પ્રદેશમાં રહેલ મંદનો મિત્ર.

બ્રાહ્મણી પરિવારિકા.

વિચારની માસી.

ધરતલ નગર.
(અંતરંગ)શુભવિપાક.
નિજસાધુતા.
બુધ.અશુભવિપાક.
ચરિણી.
અન્ન.
શિવભક્ત.વિચાર.
બ્રાહ્મ.
ભુવંશતા.
માર્ગાનુસારિતા.

મોહરસય કૈન્ધ.

કુષાભિસંધિ વિગેરે-ચતુર્થ પ્રસ્તાવ પ્રમાણે.

સરથ.
સંયમ.

આદિતરાજનો ફત.
આદિતરાજનો સુખા-
મોહસયથી કદચિત.

આદિતરાજ કૈન્ય.

સદ્બોધ મંત્રી.

સમ્યગ્દર્શન સોનાપતિ વિગેરે-ચણ્ય પ્રસ્તાવ પ્રમણી.
દેવરાજની પત્ની, મંદુકમારની બહેન
લીલાવતી.

(નામમાત્ર આવે છે. પાનનો
ભાગ કાંઈ નથી.)

ધવળરાજનો નાનો પુત્ર-દીક્ષાવસરે
ધવળરાજ તેનો રાજ્યભિષેક
કરે છે.

કમળ.

વિશદમાનસ
નગર. (અંતરંગ)

વિશદમાનસનો રાજ.
શુભાભિસન્ધિની પ્રથમ સ્ત્રી.
શુભાભિસન્ધિની બીજી સ્ત્રી.
શુભાભિસન્ધિ અને શુદ્ધતાની પુત્રી.
(બહુલિકાને દૂર કરનાર)

શુભાભિસન્ધિ.
શુદ્ધતા.
પાપભીરતા.
કલ્પુતા.

અઘોરતા.

શુભાભિસન્ધિ અને પાપભીરતાની પુત્રી
(સતેયને દૂર કરનારી)

સરળશેઠ.
અંધુભતી.

અંધુભ.

કાંચનપુર.
સરળશેઠનો મિત્ર

ચૈક ભદ્ર પ્રકૃતિના રોઠ.
વામદેવને આદરસહિત ધરમાં રાખનાર
સદ્ગ રોઠની પત્ની.

ૐ પરમાત્મને નમઃ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા.

વિભાગ ૨ જે (ચાલુ).

પાંચમો પ્રસ્તાવ.

અવતરણ.

માયા, સ્તેય, દ્રાણેન્દ્રિય.

પ્રકરણ ૧ લું.

વામદેવ-માયાસ્તેયપરિચય.

સારીજીવ પોતાની વાત આગળ ચલાવતાં સદાગમ-
ને કહે છે, ભવ્યપુરુષ સાંભળે છે અને પાસે પ્રજ્ઞા-
વિશાળા તથા અગ્રહીતસંકેતા બેઠા છે. વાર્તા આ-
ગળ ચાલે છે:—

વર્ધમાનપુરે વિમળકુમાર.

બાહ્ય પ્રદેશોમાં એક વર્ધમાન નામનું મોટું નગર છે, લોકમાં તે
ઘણું પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે અને જાણે સર્વ પ્રકારની સુંદરતાઓનું મંદિર
જ હોય તેવું દેખાય છે. એ નગરનો પુરુષવર્ગ પૂર્વાભાષી^૧, પવિત્ર,
સમજી, ઉદાર, સગાસંબંધી તરફ અતિ પ્રેમ રાખનાર અને જૈનધર્મમાં
અત્યંત પરાયણ હતો. તે નગરનો સ્ત્રીવર્ગ અત્યંત વિનયશીલ, શુદ્ધ,

૧ પૂર્વાભાષી: કોઈ ઘેર આવે ત્યારે તેને 'આવો, બાઈ! પધારો!' એમ
કહી પ્રથમથી આદર આપનારો, આતિથ્ય કરનારો, વિવેકી.

શીળગુણથી વિભૂષિત, સર્વ અવયવે સુંદર, યોગ્ય પ્રકારની લગ્ન મર્યાદાને ધારણ કરનાર અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળો હતો.

તે નગરમાં ધવળ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો : તે અભિમાનથી ઉદ્ભૂત થઈ ગયેલા દુરમન રૂપી હાથીઓનાં કુલસ્થળને ભેદી નાખે તેવો અને કપટવગરની સાચી શક્તિવાળો હતો. તે રાજામાં ખૂબી એ હતી કે તે પોતાના અંધુવર્ગ રૂપ કુમુદ (રાત્રીવિકાસી કમળ) ઉપર જ્યારે ચંદ્ર જેવો હતો ત્યારે શત્રુ રૂપ તામસ (અંધકાર) ઉપર તે તે જ વખતે આકાશ સૂર્યનો આકાર ધારણ કરતો હતો.^૧ સર્વ રાણીઓમાં પતાકા જેવી એ ધવળ રાજાને કમલસુંદરી નામની પટ્ટરાણી હતી જે સૌંદર્યનો નમુનો હતી અને^૨ શીળગુણથી સંપન્ન હતી. તે પટ્ટરાણીના ગર્ભમાં સારા અને સાચા ગુણોના તીર્થસ્થાન જેવો એક વિમળ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. એ વિમળકુંવરમાં એવી મહત્તા હતી કે એ નાની વયનો હતો ત્યારે પણ બાળકના જેવી નકામી ચેષ્ટા કરતો ન હોતો, પણ પરિપક્વ માણસની જેમ મોટાઈનાં અનેક લક્ષણો બતાવતો હતો.

કથાનાયક વામદેવનો જન્મ.

હવે તે વર્ધમાનપુરમાં એક સોમદેવ નામનો મહા ધનવાન શેઠ વસતો હતો; તે લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને સન્નજનતા રૂપ ત્રિપુટિનું પ્રિય મિલનસ્થાન હોવાથી ઘણો જ પ્રખ્યાત હતો, સર્વને માનનીય હતો અને વળી જાતે પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં સદા તત્પર રહેનારો હતો. એનામાં કોઈ પણ પ્રકારના અભિમાનનો અભાવ હતો. અત્યંત નમ્રતાની સાથે તે ધનમાં કુબેર ભંડારીને હઠાવી દે તેવો હતો, રૂપમાં કામદેવને હઠાવે તેવો હતો, યુદ્ધિમાં દેવતાના ગુરુ બૃહસ્પતિને પણ પાછો પાડે તેવો હતો, અત્યંત ધૈર્યવાન હોવા સાથે તે આટલી મહત્તા જીતી શકતો હતો, અને જાતે કોઈ બાબતનું અભિમાન કરતો નહિ. એ સોમદેવ શેઠને તેની જેવી જ ગુણવાળી કનકસુંદરી નામની ભાર્યા હતી, તે શીળગુણથી ભરપૂર હતી, લાવણ્ય રૂપ અમૃતથી ભરેલી હતી અને પોતાના પતિ તરફ અત્યંત ભક્તિવાળી હતી.

૧ અંધુને વિકસ્વર કરતો હતો, તે જ વખતે દુરમનો તરફ સૂર્ય જેમ અંધકારને હઠાવી દે તેવો પ્રયંસ હતો.

૨ સૌંદર્ય સાથે શીળ એટલે સુવર્ણમાં સુગંધ મળ્યા જેવું.

હે અમૃહીતસંકેતા! મારી સ્ત્રી ભવિતવ્યતાએ મને જે ગોળી આપી હતી તેના પ્રભાવથી મારી સાથે પુણ્યોદય મિત્રને લઇને હું તેની કુખમાં આવ્યો. સંપૂર્ણ કાળ થતાં મારી માતાના શરીરથી હું છૂટો પડ્યો અને રંગભૂમિમાં જેમ નટ બહાર પડે તેમ હું યોનિમાંથી બહાર આવ્યો. તે વખતે એક પવિત્ર સુંદર બાળકને પોતે જન્મ આપ્યો છે એવી મારી માતાના મનમાં ભાવના થઇ. મારી સાથે પુણ્યોદયને પણ જન્મ આપ્યો, પણ મારી માતાએ તેને દેખ્યો નહિ, કારણ કે એ અંત રંગના લોકો સાધારણ માણસની નજરે દેખાતા નથી. મારા પિતા સોમદેવને ઘરના નોકર ચાકરે મારા જન્મની ખબર આપી એટલે તેણે પુત્રજન્મનો મોટો મહોત્સવ કર્યો: યાચકોને બહુ દાન આપ્યાં, ગુરુજનોની મહાન ભક્તિ કરી, સગા સંબંધીઓ વિગેરે આનંદનાં વાળંત્ર વગાડતાં ખૂબ નાચ્યાં. મારા જન્મને બાર દિવસ થયા એટલે મોટા આડંબર સાથે મારા પિતાએ માફે વામદેવ^૧ નામ પાડ્યું.

એ કાળા મનુષ્યોનો પરિચય.

પૂર્વ કાળના પરિચયની યાદ.

મૃષાવાદ અને માયાનો સંબંધ.

માયારતેય પરિચય.

ત્યાર પછી અનેક પ્રકારના લાડ અનુભવતો અને સુખ ભોજવતો હું અનુક્રમે વધતો ગયો, મોટો થતો ગયો અને મારી ચેતના વધારે વધારે વ્યક્ત થતી ગઇ. એમ કરતાં જ્યારે મારામાં વધારે સમજણ આવી તે વખતે મેં તદ્દન કાળા રંગના એ પુરૂષો જોયા અને તેઓની પાસે ઘણી વાંકી અને કેડ ભાંગી જવાથી વળી ગયેલી એક કદરૂપી સ્ત્રી મારા જોવામાં આવી. આ ત્રણ મનુષ્યો કોણ હશે અને શા માટે મારી પાસે આવ્યા હશે તેનો હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો તેઓમાંનો એક પુરૂષ મને ખૂબ જોરથી ભેટ્યો અને મારે પડ્યો. ત્યાર પછી તેણે મારી સાથે વાત કરવા માંડી:-

મનુષ્ય—“ અરે મિત્ર! તું મને ઓળખે છે કે ભૂલી ગયો છે?”

વામદેવ (હું)—“ હું ઓળખતો નથી, તમારો સંબંધ મને યાદ આવતો નથી.”

મારો જવાબ સાંભળીને તે કાળા રંગનો મનુષ્ય શોકથી ખહાવશે બની ગયો.

^૧ શિવનું નામ વામદેવ છે. એ નામના એક ઋષિ પણ થયા છે.

વામદેવ—“આપુ ! તું કેમ આટલો બધો શોકાતુર થઈ જહાવરો બની ગયો ?”

મનુષ્ય—“મારો અતિ પરિચય છતાં તું મને વીસરી ગયો એ જ મારા શોકનું અને તેથી જહાવરા બનવાનું કારણ છે.”

વામદેવ—“અરે ભાઈ ! સુંદર ચક્ષુવાન ! તને મેં અગાઉ ક્યાં જોયો હતો તે તો કહે.”

મનુષ્ય—“તેં મને ક્યાં અને કેવી રીતે જોયો હતો તે તને કહું છું તે બરાબર સાંભળ. તને યાદ હશે કે અગાઉ તું મૃષાવાદનું આજખાણું. અસંવ્યવહાર નગરમાં વસતો હતો તે વખતે તારી પાસે મારા જેવા ઘણા મિત્રો હતા. એ અસંવ્યવહાર નગરમાં તે વખતે હું તારો મિત્ર થયો ન હોતો. ત્યાર પછી ફરવામાટે તું એક વખત એ નગરની બહાર નીકળ્યો અને એકાક્ષ-નિવાસ નગરમાં તથા વિકલાક્ષપુરમાં ઘણો વખત ફર્યો. એમ કરતાં કરતાં તું પંચાક્ષપશુસંસ્થાન (તિર્થચ) નગરે આવી પહોંચ્યો. એ પશુસંસ્થાનમાં સંજ્ઞાવાળા ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કુળપુત્રો રહે છે તેમના ટોળામાં અનેક સ્થાનકે ફરીને તું આવી પહોંચ્યો. જ્યારે તું એ ગર્ભજ સંજ્ઞી પંચાક્ષ પશુકુળપુત્રોમાં આવ્યો તે વખતે હું તારો મિત્ર થયો, પરંતુ હું છૂપો રહીને કામ કરતો હતો તેથી તેં મને બરાબર જોયો ન હોતો.” હે ભાઈ ! ત્યાર પછી તારે તો અહીં તહીં રખડવાનો અને ભ્રમણ કરવાનો લગભગ સ્વભાવ પડી ગયો હતો તેથી તારી ભાર્યા (ભવિતવ્યતા) સાથે અનંત સ્થાનકોમાં અનેક વાર તું રખડ્યો, ફર્યો અને રોળાયો. એમ કરતાં તને યાદ હશે કે એક વખત કુતૂહલ થવાથી તું સિદ્ધાર્થ નગર^૧ તારી સ્ત્રીને સાથે લઈને ગયો. તે વખતે ત્યાં તું નરવાહન રાજાના રાજ્યમહેલમાં કેટલાક દિવસ રહ્યો હતો અને તે વખતે રિપુદારણુ એવું તારું નામ હતું અને તે નામથી

૧ જુઓ—પ્રસ્તાવ બીજો, પ્રકરણ સાતમું. આ જીવ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિમાં અનાદિ નિર્ગોદમાં હોય ત્યારે અસંવ્યવહારીઓ કહેવાય છે. ત્યાં મૃષાવાદ પ્રલક્ષ હોઈ નથી, કારણ ત્યાં વ્યવહાર જ કરવાનો નથી.

૨ એ ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવની જાતિ.

૩ પાંચ ઇન્દ્રિય વાળા જળચર, સ્થળચર અને ખેચર.

૪ પંચેન્દ્રિય તિર્થચમાં જ્યારે ગર્ભજ સંજ્ઞી યાય ત્યારે સ્પષ્ટ મૃષાવાદ બોલવાનો પ્રસંગ યાય છે.

૫ ચોથા પ્રસ્તાવના નામક રિપુદારણુનું નગર. જુઓ પૃ. ૭૦૩.

તું ઝોળખાતો હતો. તારું અસલ નામ તો સંસારીજીવ છે પણ અન્ય અન્ય સ્થાનોમાં વાસ કરતાં વારંવાર તારાં નામ પણ ફરતાં જાય છે^૧ અહો સુંદર મિત્ર ! વરલોચન ! તેં તે વખતે મારો બહુ સારી રીતે પરિચય કર્યો હતો, તેં મને મૃષાવાદના નામથી ઝોળખ્યો હતો, મારી સાથે ઘણો આનંદ કર્યો હતો, અનેક પ્રકારની લહેરો ભોગવી હતી, મને સારી રીતે રાજી કર્યો હતો અને મારાં જ્ઞાન તથા કુશળતામાં તને તે ભવમાં બહુ સારી રીતે પ્રેમ ઉપજ્યો હતો. તને યાદ હોય તો તેં તે વખતે મને એકવાર તો સ્પષ્ટ રીતે આનંદથી પૂછ્યું હતું કે ‘મિત્ર ! મને આનંદ આપનાર તારામાં આવી કુશળતા કેના પ્રસાદથી આવી ? તે તું મને જણાવ.’ તેવા તારા સવાલના જવાબમાં મેં તને તે વખતે જણાવ્યું હતું કે ‘મેં એક બાઈ ને મૂઢતા અને રાગકેસરીની દીકરી માયા નામની છે તેને મારી બહેન તરીકે સ્વીકારેલી છે તેના પ્રસાદથી મારામાં એ સર્વ કુશળતા આવી છે.’ એ સર્વદા મારી પાસે જ રહે છે અને મોટી બહેન હોવાથી માતા જેટલો મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. નાના બાળકો પણ સારી રીતે જાણે છે કે જ્યાં મૃષાવાદ હોય છે ત્યાં તે ઘણું ભાગે માયા સાથે જ હોય છે. તે વખતે તેં મને કહ્યું કે ‘તું મને તે તારી બહેન દેખાડ.’ મેં પણ તારી તે માગણી તે વખતે સ્વીકારી અને એ પ્રમાણે તને વચન આપ્યું હતું તે સંભારીને હું તે મારી બહેનને આજે લઈને આવ્યો છું અને તારી સાથે તેની ઝોળખાણ કરાવું છું. અરે ભાઈ ! જ્યારે તું રિપુદારણુ હતો ત્યારે તારો મારા ઉપર એટલો બધો સ્નેહ હતો અને તું મારી સાથે એવી હોંસથી વાતો કરતો હતો અને આપણી દોસ્તી એટલી બધી મનને હરનારી અને ખેંચાણુ કરનારી હતી કે તેનાં જેટલાં વખાણુ અને વર્ણન કરું તે ઓછાં ગણાય. પણ અત્યારે તો તું મને તારી પાસે જીવે છે છતાં ઝોળખતો પણ નથી ! ખરેખર, આથી વધારે દિલગીરીની બાબત શું હોઈ શકે ? ખરેખર, હું તો એક મોટો કમનસીબ મંદભાગી છું કે તારા જેવો પરમ ઇષ્ટ મિત્ર મને ભૂલી જાય છે અને પૂર્વનો સ્નેહ યાદ પણ કરતો નથી ! હવે હું ક્યાં જાઉં અને શું કરું ? અત્યારે મને મોટી ચિંતા કરાવે તેવી દુઃખદાયક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ રહી છે !!!”

૧ અત્યારે મૃષાવાદ આ વાત કહી જાય છે. અસલમાં સંસારીજીવ પોતેજ પોતાનું ચરિત્ર સદાગમ સમક્ષ કહે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

૨ જીઓ ૫. ૭૨૪. ત્યાં આ સર્વ સગપણુ વિસ્તારથી બતાવેલ છે. એ આખા, ને બતાવવાનું વચન તે વખતે મૃષાવાદે આપ્યું હતું.

વામદેવ—“ભાઈ! ખરી રીતે તો એ હકીકત મને અત્યારે યાદ આવતી નથી પણ મારા હૃદયમાં એવો ભાવ આવે છે કે જાણે તારી સાથે ઘણા લાંબા વખતથી પરિચય હોય^૧, કારણ કે ભાઈ મૃધાવાદ ! જ્યારથી મેં તને જોયો છે ત્યારથી મારી આંખ શીતળ હીમ જેવી થઈ ગઈ છે અને મારા મનમાં આનંદ આનંદ થઈ ગયો છે.

नूनं जातिस्मरा मन्ये, दष्टिरेषा शरीरिणाम् ।

प्रिये हि विकसत्येषा, दष्टे दन्दह्यतेऽप्रिये ॥

પ્રાણીઓનું દર્શન પૂર્વ જાતિને જરૂર સ્મરણ કરે-યાદ લાવે તેવી (જાતિસ્મરણવાળી) જણાય છે, કારણ કે જ્યારે પોતાના વહાલા સ્નેહી સંબંધીને જુએ છે ત્યારે તે વિકાસ પામે છે અને જ્યારે પોતાને અપ્રિય હોય તેને જુએ છે ત્યારે તેને બળતરા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. માટે ભાઈ! તારે આ બાબતમાં જરા પણ શોક કરવો ઉચિત નથી. મિત્ર ! તું મારા પ્રાણુ જેવો છે. હવે તારે મને જે કહેવું હોય તે ખુશીથી કહે.”

મૃધાવાદ—“ભાઈ વામદેવ ! મારે તને કહેવાનું પ્રયોજન તો એકજ છે અને તે એ છે કે હાલમાં આ મારી માયા સાથે બહેન મારી સાથે આવેલી છે તેના તારા ઉપર ઘણો પરિચય. સ્નેહ છે અને નવા નવા ટીંખણ કરવામાં આનંદ માનનારા લોકોએ જો કે તે માયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તો પણ એના આચરણથી પ્રસન્ન થઈ ને એનું અહુલિકા એવું બીજું મુંદર નામ પાછું છે-હવે મારે તને કહેવાનું એ છે કે જેવી સારી રીતે તું મારી સાથે વર્તતો હતો તેવીજ સારી રીતે તેની સાથે વર્તન રાખજે. હું તો હાલ છૂપો રહેવાનો છું, કારણ કે હાલ મારો અવસર નથી. અત્યારે એ તારા સંબંધમાં વધારે આવવાની છે, પરંતુ તારે એટલું સમજી જ રાખવું કે જ્યાં એ હશે ત્યાં તત્વથી હું તો જરૂર હોઈશ જ, કારણ કે અમારૂં બન્નેનું સ્વરૂપ એક બીજામાં દાખલ થઈ ગયેલું છે. અને ભાઈ વામદેવ ! આ મારી સાથે બીજો પુરૂષ આવેલો છે તે મારો નાનો ભાઈ છે, હાલમાં એ તારી સાથે મિત્રતા કરવાને યોગ્ય છે, તેથી એને પણ અહીં સાથે

૧ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન જે મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે તે યાચ તો પૂર્વ ભવ પ્રાણી દેખી શકે.

૨ અહુલિકા: માયાનું આ બીજું હુલામણું નામ છે, શાન્તપ્રસિદ્ધ છે.

લેતો આવ્યો છું. એતું નામ 'સ્તેય' છે. એનામાં ઘણી પ્રબળ શક્તિ છે, એ મહા તેજવાળો છે. પહેલાં એ છૂપાઈને રહેલો હતો, અત્યારે પોતાને યોગ્ય પ્રસંગ જાણીને તે અહીં આવેલ છે. મારે તને એના સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે જેવો પ્રેમ તું મારા ઉપર રાખતો હતો અને જેવી સારી રીતે મારી તરફ જોતો હતો તેવી જ સારી રીતે અને તેટલા જ સ્નેહભાવથી તેના તરફ તું વર્તજે અને તેને તારો વહાલો ભાઈ ગણજે.”

વામદેવ—“સુર મિત્ર ! જે તારી બહેન તે મારી પણ મોટી બહેન છે એમ જ હું ગણીશ અને જે તારો સહોદર ભાઈ છે તે મારો પણ ભાઈ છે એમ હું માનીશ. તારે એ બાબતમાં કહેવાની જરૂર હોય જ નહિ.”

મૃષાવાદ—“મિત્ર ! ભારે કૃપા કરી, મારા ઉપર તે મોટી મહેરબાની કરી, તે આ પ્રમાણે કરવા વચન આપ્યું તેથી હું તો ખરેખર કૃતકૃત્ય થયો છું. ધન્ય છે નરોત્તમ તને !”

આ પ્રમાણે કહીને મૃષાવાદ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

*

*

*

માયા અને સ્તેયના પરિચયની અસર.

હવે મને માયા અને સ્તેયનો પરિચય થયો, તેના પરિણામે મારા મનમાં જે વિચારો થવા લાગ્યા તે અત્ર સંક્ષેપમાં જણાવી દઉં : હું વિચારતો હતો કે અહો ! મારે માયા જેવી બહેન સાંપડી અને સ્તેય જેવો ભાઈ મળ્યો તેથી ખરેખર હું ધન્ય છું ! આવા ભાઈબહેન તો ભાગ્યે જ મળે છે ! વિગેરે. તેની સાથે વિલાસ કરતાં મારી ચેતના ભમવા લાગી અને મનમાં અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કો થવા લાગ્યા : મને માયાની અસરથી એવું થવા માંડ્યું કે જાણે આ આખી દુનિયાને છેતરી દઉં, અનેક પ્રકારના પ્રપંચોથી બધાને ભોળવી દઉં ; અને વળી સ્તેયની અસરથી એવું લાગવા માંડ્યું કે પારકાનું સર્વ ધન હું ચોરી લઉં કે ઉઠાવી લાવું. સ્વાસ્થી માંડીને હું તો અન્ય લોકોને છેતરવાના કામમાં અને પારકા પૈસા અને પારકી દોલત હરી લેવાની બાબતમાં પ્રવર્તવા લાગ્યો. લોકોએ તથા સંબંધીવર્ગે પણ મારી તુલના કરી લીધી અને માફ એવું ખરાબ વર્તન જોઈને તેઓ મને એક તરખલા જેવો હલકો ગણવા લાગ્યા.

*

*

*

૧ સ્તેય : ચોરી, હુંડ, ધાડ. પારકી વસ્તુ પચાવી લેવી, રત્ન વગર લેવી, ખીન્ને સ્થાનકે છુપાવી દેવી વિગેરે સર્વ સ્તેયમાં આવે છે.

વિમળ સાથે મૈત્રી.

વર્ધમાન નગરના મહારાજા ધવળ રાજાની પટરાણી કમળમુંદરી હતી. તેને મારી માતા કનકમુંદરી સાથે જીવેનપણા હતા અને જન્મેને અરસ્પરસ સ્નેહ ઘણો સારો હતો. એ રાણીને દીકરો વિમળ નામનો હતો. તે મને માતાઓના સંબંધથી નિખાલસ હૃદયથી ઘણો ચાહતો હતો અને અમે જન્મે એક બીજાના ઇષ્ટ મિત્રો થયા હતા. એ વિમળ કુમાર નિરંતર પરના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તત્પર રહેતો હતો, તેનું મન સ્નેહસંબંધથી ભરપૂર હતું અને તે એક મહાત્મા જેવો જ જણાતો હતો. કોઈ પણ જાતના ગોટાળા કે દાવપેચ વગર તે મારી સાથે પ્રેમોદયી રહેતો હતો. વિમળ જ્યારે મારા ઉપર આવી એક-નિષ્ઠાથી સરખો સ્નેહ રાખતો હતો, ત્યારે હું તો માયાના પ્રતાપથી મનમાં શકતા રાખતો હતો, સ્નેહમાં સાચો રહેતો ન હોતો અને વિમળ જેવા પવિત્ર મહાત્મા તરફ પણ મળ (દોષ-મેઝ-કચરો-ગૂઢ આંતર આશય)વાળો રહેતો હતો અને કુટિલતાનું એક ઘર જ બની ગયો હતો. વિમળ કુમાર સાચો શુદ્ધ પ્રેમ રાખતો હતો અને હું કપટમૈત્રી રાખતો હતો. તેવી વિચિત્ર અવસ્થામાં વર્તતા અમે અનેક પ્રકારની ક્રીડાઓ કરતા હતા, આનંદમાં વર્તતા હતા અને લહેર કરતા હતા. એવી રીતે શુદ્ધ પ્રેમ અને લુચ્ચાઈની વચ્ચે ઝાલાં ખાતાં અમારા પ્રેમસંબંધમાં અમે દિવસોના દિવસ કાઢી નાખ્યા.

હવે મહાત્મા વિમળે નાનપણમાં એક સારા ઉપાધ્યાયનો યોગ મેળવીને તેની પાસેથી સઘળી કળાઓનો અભ્યાસ કરી લીધો. અને અનુક્રમે યુવતિઓનાં નેત્રોને આનંદદાયી, કામદેવના મંદિર સમાન અને લાવણ્યસમુદ્રના આધારભૂત તરણાવસ્થાને તે પામ્યો.

પ્રકરણ ૨ બું.

નરનારી શરીરલક્ષણ.

મળ કુમારનો એક તરફ શુદ્ધ સાથો પ્રેમ અને બીજી તરફ મારી કૃત્રિમ મૈત્રી નિરંતર વધતી ચાલી, અમે અનેક પ્રકારના આનંદો ભોગવવા લાગ્યા અને વિલાસો કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે એક વખત કીડા કરતાં કરતાં અમે કીડાનંદન નામના સુંદર વનમાં આવી પહોંચ્યા.

કીડાનંદન વન,

'અશોકનાગપુષ્પાગ-વકુલાફોલરાજિતં,
ચન્દનાગરુકર્પૂર-તરુષણ્ડમનોહરમ્ ॥ ૧ ॥
દ્રાક્ષ્યમણ્ડપવિસ્તાર-વારિતાતપસુન્દરમ્, ।
વિલસત્કેતકીગન્ધ-ગૃક્ષ્યાન્ધીકૃતષટ્પદમ્ ॥ ૨ ॥
અનેકતાલહિન્તાલ-નાલિકેરમહાદ્રુમૈઃ,
યદાહ્લયતિ હસ્તામૈઃ, સરુપર્થમિવ નન્દનમ્ ॥ ૩ ॥

“એ વન અશોકનાં ઝાડો, નાગનાં વૃક્ષો (નાગકેશર), પુષ્પાગનાં વૃક્ષો (સોરંગીનાં ઝાડ અથવા જાયફળનાં ઝાડો), વકુલનાં વૃક્ષો, કાકોલી નામની વનસ્પતિનાં ઝાડો, અને અંકોલના વૃક્ષોથી વિરાજિત હતું, ચંદન અગર અને કપૂરનાં ઝાડોના સમૂહથી મનોહર લાગતું હતું, તેમાં દ્રાક્ષના માંડવાઓ એટલા વિસ્તારથી ફેલાયલા હતા કે સૂર્યના તાપને અટકાવી દઇ છાયો કરતા હતા અને તેથી તે વન ઘણું સુંદર જણાતું હતું. હુમી રહેલી કેતકી (કેવડા)ની સુંદર ગંધથી ભ્રમશઁએ

૧ અનુક્રુપ વૃત્ત.

આંધળા બનાવી દેતું હતું, તેમ જ તેમાં તાડનાં ઝાડો, હિંતાલનાં વૃક્ષો અને નાળીએરીનાં મોટાં મોટાં ઝાડો એટલાં ઊંચાં આવીને ઝુલી રહ્યાં હતાં કે બાણે તે નંદનવનની સાથે સ્પર્ધા કરીને તેને આમંત્રણ કરતાં હોય એવું દેખાતું હતું.”

૧૧) વિવિધાદ્રુતચૂતલતાગૃહકં, ક્વચિદાગતસારસહંસવકમ્ ।

સુમનોહરગન્ધરણદ્વમરં, સુસદામપિ વિસ્મયતોષકરમ્ ॥

સ ચ તત્ર મયા સહિતો વિમલઃ, સરલો મનસા बहुपूतमलः ।

उपगत्य तदा सुचिरं विजने, रमते स्म मृगाक्षि मनोज्ञवने ॥

“ એ વનમાં અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત આંખાનાં લતાગ્રહો આવી રહેલાં હતાં, કોઇ કોઇ સ્થાનોએ સારસ હંસ અને અગલાઓ આમતેમ ફરી રહ્યાં હતાં, કોઇ ઠેકાણે મનને હરણ કરનાર ગંધથી ભમરાઓ ગુંબરવ કરી રહ્યા હતા અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો એ વન એવું સુંદર હતું કે દેવતાઓ પણ એને જોઇને મનમાં આશ્ચર્યપૂર્વક સંતોષ પામે—એવા કીડા-નંદન નામના વનમાં વિમળ સાથે હું દાખલ થયો. વિમળ તો મનથી ઘણો સરળ સ્વભાવી હતો, એના પાપ બધાં ધોવાઇ ગયેલાં હતાં અને હે મૃગાક્ષિ ! એ મનને આનંદ આપે તેવા એકાંત વનમાં એ મારી સાથે વારંવાર રમતો હતો, ફરતો હતો અને આનંદ કરતો હતો.”

દૂરથી સંભળાયલો સુંદર મધુર ધ્વનિ.

તેની તપાસ કરવા ગયેલા બન્ને મિત્રો.

અવલોકનનો વિમળે બતાવેલ ચમત્કાર.

હવે એવી રીતે લતામંડપમાં વિમળ અને હું (વામદેવ) આનંદ કરતા હતા તેવામાં અમારા કાનમાં કોઇ બે મનુષ્યો ધીમે ધીમે વાત કરતા હોય અને સાથે પગના નુપુરો (ઝાંઝરો) ઝીણી રૂપાની ટોકરી જેવો અવાજ કરતા હોય એવો અસ્પષ્ટ અવાજ અમારા કાનમાં પડ્યો. આવો અવાજ કાનમાં પડતાં જ વિમળ એકદમ બોલી ઉઠ્યો “મિત્ર વામદેવ ! આ કોનો અવાજ સંભળાય છે?” (વામદેવે) મેં જવાબ આપ્યો કે “એ અવાજ બરાબર સ્પષ્ટ ન હોવાથી તે કોનો છે અને કઇ દિશા તરફથી આવે છે તે મેં બરાબર ખારીક રીતે સાંભળ્યું નથી. અહીં તો અનેક પ્રકારના અવાજનો સંભવ રહે છે, કારણ કે આ જંગલમાં યક્ષો વિચરે છે, મોટા માણસો ભમે છે, દેવતાઓ પણ સંભવે છે, સિદ્ધ લોકો રમે છે, પિશાચો ફરે છે, ભૂતો પણ આવજા કરે છે, કિન્નરો ગાયન કરે છે, રાક્ષસો પરિભ્રમણ કરે છે, કિંપુરુષો વાસ

૧ કિન્નરઃ વાલ્મ્યંતર ભતિના અર્ધ મનુષ્ય અર્ધ ઘોડાના આકારના હલકા દેવો. કિંપુરુષ અને મહોરગો પણ વાલ્મ્યંતર ભતિના દેવો છે.

કરે છે, મહોરગો વિલાસ કરે છે, ગાંધર્વો લહેર કરે છે અને વિદ્યાધરો અહીં ક્રીડા કરે છે; માટે આપણે જે બાબુથી એ શબ્દ આવે છે તે તરફ આગળ વધીને ત્યાં સુધી જઈએ અને એ શબ્દ કોનો છે તેનો નિર્ણય કરી આવીએ.”

એ પ્રમાણે વાતચીતમાં મેં જે સૂચના કરી તે વિમળે સ્વીકારી અને મધુર અવાજ કરનાર કોણ છે તેની તજવીજ કરવા અમે બન્ને ચાલ્યા. થોડો રસ્તો અમે ચાલ્યા એટલે અમારી નજરે જમીનપર પડેલાં પગલાં દેખાયાં એટલે પાદુકાજ્ઞાનમાં પ્રવીણ વિમળે કહ્યું “મિત્ર વામદેવ! આ કોઈ મનુષ્યના જોડલાનાં પગલાં જણાય છે, એક સ્ત્રી હોય તેમ લાગે છે અને એક પુરૂષ જણાય છે. જો, ભાઈ! આ વેળુમાં એક પગલાં તો તદ્દન કોમળ અને નાનાં જણાય છે અને તેમાં જે સૂક્ષ્મ સુંદર રેખાઓ છે તે પણ વેળુમાં (રેતીમાં) પડેલી દેખાઈ આવે છે. બીજાં પગલાં જે જણાય છે તેમાં ચક્ર અંકુશ અને મત્સ્ય વિગેરેનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને તે છૂટાં છૂટાં છે. હવે દેવતાઓનાં પગ તો જમીનને લાગતાં નથી (દેવો તો જમીનથી ચાર આગળ ઊંચા ચાલે છે) અને સાધારણ માણસોનાં પગમાં આવાં ચિહ્નો હોતાં નથી; માટે જે સુંદર જોડલાનાં આ પગલાં છે તે કોઈ અસાધારણ મનુષ્ય હોવા જોઈએ.”

મેં જવાબમાં કુમારને કહ્યું “તમે કહો છો તે ખરું જ હશે. ચાલો, આપણે આગળ જઈને એ બાબતની ચોકસી કરીએ.”

ચાર પછી અમે જરા આગળ વધ્યા. આગળ ચાલતાં સખ્ત ગીચ ઝાડીમાં અમોએ એક વિશાળ લતામંડપ જોયો. તેમાં એક લતાની વચ્ચે સહજ જગ્યા હતી તે બાકેશમાંથી અમોએ લતામંડપમાં નજર કરી, તો રતિ અને કામદેવના સૌંદર્યને પણ હસી કાઢે એવું એક સુંદર સ્ત્રીપુરૂષનું જોડણું એક બીજામાં એકમેક થઈ રહેલ જોયું. વિમળે તો એ બન્ને સ્ત્રીપુરૂષને નખના છોડાથી તે માથાના વાળ સુધી ધારી ધારીને જોઈ લીધાં, પણ એ બન્ને એવા રસમાં પડી ગયા હતા કે તેણે અમને જોયા નહિ. અમે પછી થોડાં પગલાં પાછા હઠ્યા એટલે વિમળે કહ્યું કે—“ભાઈ વામદેવ! આ સ્ત્રીપુરૂષ સાધારણ નથી, કારણ કે એમનાં શરીર ઉપર ઘણાં સારાં લક્ષણો દેખાય છે.”

મેં પૂછ્યું “ભાઈ! નરનારીનાં શરીરપર કેવાં લક્ષણો હોય છે

૧ પાદુકાજ્ઞાનઃ પગનાં ચિહ્ન સંબંધી જ્ઞાન.

૨ આ જોડણું રુદ્રાચૂડ અને શૂતામંજરીનું છે તે આવતા પ્રકરણમાં જણાશે.

તે તું મને જણાવ. એ જાણવાનું મારાં મનમાં ઘણુંજ કુતૂહલ છે, માટે પ્રથમ તો મને એ લક્ષણો જણાવ.”

પુરૂષસ્ત્રીનાં શરીરલક્ષણ.

પછી વિમળે નરનારીનાં લક્ષણો કહેવા માંડ્યાં:—

“ભાઈ વામદેવ ! પુરૂષોનાં લક્ષણો અનેક ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલાં છે તેને એકદમ ટુંકામાં વર્ણવવાને કોણ શક્તિમાન થાય ? તેમજ વળી સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો પણ બહુ વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તેના વર્ણનનો પાર કોણ પામી શકે અને કોણ તેને પોતાના ધ્યાનમાં સંપૂર્ણપણે અવધારી શકે ? હવે તને આ બાબતમાં ઘણુંજ કુતૂહલ થયું છે તો એ લક્ષણ સંબંધી હકીકત તને સંક્ષેપમાં જણાવું. હું સ્ત્રી અને પુરૂષનાં જે લક્ષણો બતાવું છું તે તું બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળજે.” મેં સંજ્ઞાથી એ હકીકત જાણવાની ઇચ્છા બતાવવાથી તથા ‘બહુ કૃપા કરી’ એટલા શબ્દો મારા બોલવાની સાથે જ વિમળ કુમારે પોતાની વાત આગળ ચલાવી:—

પુરૂષ લક્ષણ.

“પગનું તળીયું લાલ, શિગંધ અને વાંકું ચૂંકું નહિ પણ સીધું હોય, કમળ જેવું, મનોહર અને સુકોમળ હોય તેમજ સારી રીતે લાગી રહેલ હોય તો તે બહુ વખાણ કરવા યોગ્ય-પસંદ કરવા યોગ્ય છે એમ સમજવું.

‘જે પુરૂષના પગના તળીયામાં ચંદ્ર, વજ્ર, અંકુશ, છત્ર, શંખ, સૂર્ય ઇત્યાદિ ચિહ્નો દેખાય તે પુરૂષ ભાગ્યશાળી છે એમ સમજવું.

‘એ ચંદ્ર વિગેરે જે ચિહ્નો મેં કહ્યાં તે પૂરેપૂરાં ન હોય અને છુટાછવાયાં દેખાતાં હોય તો તે માણસ પોતાની પછવાડેની છંદગીમાં ભોગ ભોગવનાર ભાગ્યશાળી થશે એમ સમજવું.

‘જે પુરૂષના પગને તળીએ ગધેડા, ડુક્કર અથવા શિયાળનું

૧ આ સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો વિષય છે. મારા જોવામાં એક ભદ્રબાહુ સ્વામી કૃત સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો ગ્રંથ આવ્યો છે તેનું ભાષાંતર શેઠ ભીમશી માણેક તરફથી બહાર પડ્યું છે. તે ગ્રંથમાં પુરૂષ, સ્ત્રી, અશ્વ, હાથી અને બળદનાં શરીર ઉપરનાં ચિહ્નો પર અને તેનાં ફળપર વિસ્તારથી વિવેચન છે. આ નિમિત્ત શાસ્ત્રનો જોને શોખ હોય તેમને એ ગ્રંથ વાંચવા બલામણુ છે. અર્થ સમજવામાં મેં એ ગ્રંથનો ઉપયોગ કર્યો છે. મો. ગિ.

ચિહ્ન સ્ફુટ રીતે દેખાય તે પુરૂષ નિર્ભાગી અને દુઃખીઓ છે એમ જાણવું.

{ મિત્ર વિમળ આ પ્રમાણે વાત કરતો હતો તે વખતે જરા ઉપહાસ કરવા સારું હું વચમાં (વામદેવ) બોલી ઉઠ્યો—“મિત્ર ! તું તો સારાં લક્ષણો મને જણાવતો હતો તેમાં વળી અપલક્ષણની વાત પણ ક્યાંથી કરવા મંડી ગયો ?” વિમળે જવાબમાં કહ્યું—“માણસની સામે જેવા-થીજ તેનાં સારાં અને ખરાબ લક્ષણો જણાય છે અને તેથી તેનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણ જણાય છે: કેટલાંક લક્ષણ સારાં હોય છે અને કેટલાંક ખરાબ હોય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી શરીરપર જે બે પ્રકારનાં ચિહ્નો હોય છે તે સુખ અને દુઃખ બતાવનારાં હોય છે તેથી લક્ષણને વિદ્વાનો બે પ્રકારનાં કહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી નર (પુરૂષ)નાં લક્ષણ પ્રસ્તુત છે, તેમાં તેની સાથે તેનાં અપલક્ષણો સંબંધી વાત કરવી તે તદ્દન યોગ્ય છે એમ ભાઈ વામદેવ ! તું જાણ.” વામદેવે જવાબમાં કહ્યું “ભાઈ વિમળ ! આ તો લક્ષણ અને અપલક્ષણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિને લઈને મેં માત્ર મસ્કરી કરી હતી, બાકી બન્ને વાત કરવાથી તું તો મારા ઉપર બેવડો ઉપકાર કરે છે. હવે વાત આગળ ચલાવ.” વિમળે પુરૂષનાં લક્ષણો સંબંધી વાત આગળ ચલાવી—}

‘ભાગ્યશાળી માણસોનાં નખ અત્યંત ઊંચા હોય છે, વિસ્તીર્ણ હોય છે, રાતા હોય છે, ચીકાશદાર આરિસા જેવા ચળકતા હોય છે. એવા નખ જો પ્રાણીના હોય છે તો તે તેને ધન ભોગ અને સુખ આપનાર થાય છે; મતલબ તેવા નખવાળા પ્રાણીને ધનનો ભોગનો અને સુખનો સારી રીતે લાભ મળે છે. જો નખ ધોળા હોય તો તે પ્રાણી ભીખ ઉપર ગુજરાન કરનારો છે એમ સમજવું અને જો તે લુખા હોય અથવા જાત જાતના રંગવાળા હોય તો તે નખવાળો માણસ ખરાબ વર્તનવાળો છે એમ સમજવું.

‘જેના પગ વચ્ચેથી ટુંકા હોય તેનું સ્ત્રી સંબંધી કોઈ કામ આવી પડે તેમાં મરણ થાય. માંસવગરના પાતળા પચકેલ પગો સારાં નથી એમ કહ્યું છે અને પગ નાના મોટા હોય તે પણ સારા નથી એમ સમજવું. બાકી કાચબાની જેવા ઊંચા, જડા, ચીકાશદાર, માંસળ (ભરેલા), સાધારણ રીતે કોમળ અને એક બીજાને અડકતા પગો

૧ પુષ્પિતક શબ્દ છે—એનો બીજો અર્થ ડાઘાડુંધીવાળા એવો પણ થાય છે.

ભાગ્યશાળી છે એમ સમજવું અને એવા પગે પ્રાણીને સુખ અપાવનાર છે એમ જાણવું.

‘જે પુરુષોની જાંઘ (પાંડી) કાગડા જેવી દુર્બળ હોય છે, જેઓની પાંડીઓ લટકતી હોય છે અને જેઓની જાંઘ બહુ લાંબી અને જડી હોય છે તે પુરુષો દુઃખીઆ હોય છે અને પોતાને પગે મુસાફરી કરનારા છે એમ જાણવું—મતલબ તેઓના નસીબમાં બેસવામાટે વાહન નથી—ઘરના ગાડી ઘોડા મ્યાના પાલખી વિગેરે તેમને મળવાનાં નથી એમ સમજવું.

‘જે પુરુષો ચાલે ત્યારે જેમની ગતિ (Gait) હંસના જેવી હોય, મોર જેવી હોય, હાથી જેવી હોય, બળદ જેવી હોય, તેવા પ્રાણીઓ આ લોકમાં સુખી થાય છે અને તેથી ઉલટા પ્રકારની જેઓની ચાલવાની ગતિ હોય છે તે દુઃખી છે અથવા થશે એમ સમજવું.

‘અને ટીંચણો (જાનુઓ) જરા ગૂઢ હોય અને એના સાંધાઓ સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયેલા હોય તો તે પ્રાણીને સુખી સમજવો, બહુ ધક અને જડા જાનુઓ હોય તે સારા સમજવા નહિ.

‘પુરુષચિહ્ન ટુંક હોય, કમળ જેવી સુંદર કાંતિવાળું હોય, ઉન્નત હોય અને તેનો અગ્ર ભાગ શુભ હોય તો તે સાફ સમજવું; જેનું પુરુષચિહ્ન વાંકુંચૂકું હોય, લાંબું હોય અને મલીન હોય તે ખરાબ છે એમ જાણવું.’

‘જે પુરુષના વૃષણો સહજ લાંબા હોય છે તે મોટા આયુષ્યવાળા થાય છે, બે વૃષણુ નાના મોટા હોય તો તે પ્રાણી ઓછા આયુષ્યવાળો છે એમ જાણવું.

‘પુરુષની કેડ’ માંસથી ભરેલી અને વિસ્તારવાળી હોય તે વધારે સારી છે એમ સમજવું અને જો તે તદ્દન પાતળી અને સાંકડી હોય તો દારિદ્ર આપનારી છે એમ સમજવું.

‘જે પુરુષનું પેટ સિંહ વાદ અથવા મોર (કુકડા)ના પેટ જેવું હોય અથવા જેનું પેટ બળદ અથવા મત્સ્ય (માછલા)ના પેટ જેવું હોય તે પ્રાણી અનેક ભોગ ભોગવનાર થશે એમ જાણવું, તેમજ જેનું

૧ ભદ્રબાહુ સામુદ્રિકમાં કહે છે—લક્ષણવિનાનું જેનું લિંગ હોય તેને ધણા પુત્રો હોય, જેનું લિંગ ડાબી બાજુએ ગળ આકારનું હોય તેને ઘણી પુત્રીઓ થાય.

૨ વિશાળ કેડવાળાને પુત્રથી સુખ મળે છે, માંસરહિત કેડવાળાને જહુ સુખ મળે છે, જેની કેડ કેસરીસિંહ જેવી હોય તે ચતુર નાયક થાય છે અને જેની કેડ ચંદ્રા જેવી હોય તે દુઃખી થાય છે. (ભદ્ર.)

પેટ ગોળ હોય તે પણ ભોગ ભોગવવાને યોગ્ય છે એમ લક્ષણ જાણું નારાઓ કહે છે.

જે પ્રાણીની કુક્ષી (અગલ) દેડકા જેવી હોય તે પુરુષ સૂરવીર થાય છે.

જે પુરુષની ડુંટી ગંભીર (વિશાળ અને ઢાંડી) હોય તેમજ દક્ષિણાવર્ત એટલે જમણી બાજુએ વળ લેનારી હોય તેને મુંદર કહેવામાં આવે છે અને જે ડુંટી ડાંચી હોય અને વામાવર્ત એટલે જમણા વાવર્ત (વળ) ડાબી બાજુએ જતો હોય તે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી એમ લક્ષણના જાણનાર જ્ઞાનીઓ કહે છે.

‘ભાગ્યશાળી’ પુરુષની છાતી (વક્ષઃસ્થળ) ‘વિશાળ’ હોય છે, ઉન્નત હોય છે, આગળ પડતી (તુંગ) હોય છે, ચીકાશદાર હોય છે, બહુ રૂવાડાંવાળી હોય છે અને મુકોમળ હોય છે અને એથી ઉલટી જેઓની છાતી ડુંકી, બેસી ગયેલી, ડુબી, મવાળા વગરની અને કઠણ હોય છે તે નિર્ભાગી છે એમ જાણવું.

જેમની પીઠ કાચબા ‘સિંહ’ થોડા અથવા હાથીની પીઠ જેવી હોય છે તે પુરુષ બહુ શોભાયમાન લાગે છે.

જે પુરુષનાં હાથ ઉદ્બળ્દ^૧ હોય તે જાતે દુષ્ટ થશે અથવા છે એમ જાણવું, ટુંકા હાથવાળા દાસ-નોકર થવાનાં છે એમ સમજવું, લાંબા હાથવાળા ભાગ્યશાળી છે એમ ધારવું; કારણ કે લાંબા હાથને બહુ પ્રસાંસપાત્ર ગણવામાં આવ્યા છે.^૨

જેની બન્ને હથેળીઓ કઠણ હોય તેને વિશેષ કામ કરવું પડવાનું નથી એમ સમજવું. બાકી આંગળીના નખોનાં સંબંધમાં તો જે પ્રમાણે પગના નખો માટે હકીકત કહી છે તેજ પ્રમાણે સમજ લેવી.

જે પુરુષની ખાંધ બહુ લાંબી હોય, ઘેટા જેવી હોય અથવા માંસ વગરની હોય તે ભાર ઉપાડનાર મજૂર છે એમ સમજવું, જે

૧ ‘વિશાળ’ વિશેષણ આજુબાજુને અંગે છે, ‘તુંગ’ વિશેષણ પેટની સાથે સરખામણીમાં ડાંચી એમ બતાવે છે અને ‘ઉન્નત’ તે પડખાની સાથે સંબંધ રાખે છે.

૨ ઉદ્બળ્દઃ બંધાઈ ગયેલા. દેડલાકના હાથો ડાંચા થઈ ન શકે, પણ સાથે થાંટી ગયેલા જેવા લાગે તે ખરાબ છે. ડોઢ આ શબ્દનો અર્થ લઘુથી મોટા અને જોડએ તેથી નાના એમ કરે છે.

૩ જે પુરુષના હાથ છેક ઘૂંટણ સુધી લાંબા અને દરવાજાની ભોમળ સરખા સીધા હોય છે તે માણસને અત્યંત ગુણી જણાશે, તથા જેના હાથ ટુંકા હોય તેને ધનરહિત જણાશે. (ભદ્ર.)

ખાંધે ખાંસથી ભરપૂર હોય અને જે લઘુ હોય તે બહુ મુંદર છે એમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાય છે.

‘પુરુષનું ગળું પાતળું અને લાંબું’ હોય તો તે દુઃખ આપનાર છે એમ સમજવું, પણ જે ગળું શંખના જેવું સારા આકારવાળું અને જેના ઉપર ખરાબર ત્રણ વળીઆં પડતાં હોય તે ઘણું સાફ છે એમ સમજવું.

‘જે પુરુષના હોઠ નાના મોટા હોય તે બીકણુ સમજવો, જેના હોઠ લાંબા હોય તે ભોગ ભોગવનાર છે અથવા યશો એમ સમજવું, જેના હોઠ નાના હોય છે તે નિરંતર દુઃખીઓ છે એમ જાણવું અને જેના હોઠ જડા હોય તે ભાગ્યશાળી છે એમ ધારવું.’

‘દાંતો ચોખા હોય, સરખા હોય, ટોચ(અણી)વાળા હોય, ચીકણદાર હોય અને પુષ્ટ હોય તે સારા સમજવા, એથી જાલદી રીતે જે પુરુષના દાંતો ગંદા, નાનામોટા, અણીવગરના, લુખા અને પાતળા હોય તે ખરાબ સમજવા. જે પુરુષના મુખમાં પૂરા બત્રીસે દાંતો હોય તે રાજ થાય છે, એથી એક ઓછો દાંત જેને હોય તે (૩૧ દાંત વાળો) ભોળી થાય છે એમ જાણવું, એથી પણ એક દાંત ઓછો (૩૦ દાંતવાળો) હોય તે મધ્યમ પ્રકારનો છે એમ જાણવું અને ત્રીશથી પણ જેને ઓછો દાંત હોય તે ભાગ્યશાળી નથી એમ જાણવું. જેઓને બહુ થોડા દાંત હોય, જેઓને ઘણા વધારે દાંત હોય, જેઓના દાંત ઘણા કાળા હોય અને જેઓના દાંત ઉંદરના દાંત જેવા હોય તે પાપી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જેઓના દાંતો ઘણા ભયાનક લાગતા હોય, ચીડ ઉપજાવે તેવા ખરાબ દેખાતા હોય અને જેમના દાંત આડાઅવળા આવી રહેલા હોય તે પ્રાણીઓ તદ્દન ખરાબ વર્તનવાળા છે, અત્યંત પાપી છે, નરપિશાચ છે એમ સમજવું.’

૧ મચ્છર જીંટ અથવા ખગલાના જેવું. (ભદ્ર.)

૨ લાલ રંગના હોઠવાળો ભાગ્યશાળી હોય અને ઝીંને બહુ વધેલ હોય; જેના હોઠ પાંદેલા ઘોલા જેવા ગોળ અને હમેશા લીલા રહેતા હોય તે ઉત્તમ; જેના હોઠ કાળા, સુકલ, તરડાયલા અને વિષમ હોય તે માણસ કુટુંબમાં રહે તો વિરોધ કરાવે, પીળા હોઠવાળો વિષથી લંપટ હોય, બહુ જડા હોઠવાળો અલ્પજીવી હોય, હોઠ ઉપાડા રહે તે દરિદ્રી જાણવો અને જેના હોઠમાં ફાટ હોય તે પ્રથમ સુખી હોય તો દુઃખી થાય અને દુઃખી હોય તો સુખી થાય. (ભદ્ર.)

૩ જેના દાંત સફેદ રંગના હોય તેને બહુ માન મળે છે, લાલ રંગવાળો લંપટ હોય છે, પીળા દાંતવાળો કપટી હોય છે. (ભદ્ર.)

‘કમળના પાંદડા જેવી લાલરંગની જેની જીભ હોય અને અ-
ણીવાળી હોય તે શાસ્ત્ર જાણનાર વિદ્વાન માણસની છે એમ સમજવું
અને જે જીભમાં જૂદા જૂદા રંગ પડતા હોય તે જીભ દારૂ પીનારની
છે એમ સમજવું.’^૧

‘શૂરવીર માણસનું તાળવું કમળના પત્ર જેવી કાંતિવાળું અને
મનને હરણ કરનાર હોય છે અને જે તાળવું કાળું હોય તે કુળનો
ક્ષય કરનાર છે. કાળા રંગનું તાળવું દુઃખનું કારણ છે એમ
સમજવું.’^૨

‘જેનો સ્વર હંસ અથવા સારસના જેવો હોય તે મુંદર
સ્વરવાળા પુરૂષો જાણવા અને તેવા પ્રાણીઓ સુખી થાય છે, જેઓનો
સ્વર કાગડા જેવો અથવા ગધેડા જેવો હોય છે તેને દુઃખી જાણવા.’^૩

‘લાંબા (દીર્ઘ) નાકવાળા નિરંતર સુખી હોય છે, વિશુદ્ધ નાક-
વાળા ભાગ્યશાળી હોય છે, ચપટા (ચીપ્પા) નાકવાળા પાપી હોય છે
અને વાંકા વળી ગયેલા નાકવાળા ચોર હોય છે.’^૪

૧ જેની જીભ શ્યામ રંગની હોય તે દાસપણું કરે, લીલી જીભ દરિદ્રપણું
આપે, મેલી જીભ અશુભ કાર્યે નીપજવે, સફેદ જીભ લેપટપણું શીખવે; જેની જીભ
લીલેણુ તથા ખડખડી હોય તેને મિથ્યાન જોજન મળે છે; જેની જીભ વાંકી હોય
તે રાત્રી તરફનું ક્ષત્ર જોગવે, જેની જીભ ઝાલતા અચકાતી હોય તે સર્વ લોકોથી
માન પામે તથા તેને ઘેર પુત્રોનો જન્મ થાય, વળી જેની જીભ લાલ રંગની અને
અણીદાર હોય તે વિદ્વાન થાય, જેની જીભ મુખની બહાર નીકળી ન શકે તે પાપી
અને નરકગામી થાય, જેની જીભ તાળવાને ચકી ન શકે તે દુઃખી થાય અને જેની
જીભ સ્વાદને જાણી ન શકે તેનું તત્કાળ મૃત્યુ થાય. (ભદ્રપાહુ.)

૨ જે માણસનું તાળવું શ્યામ રંગનું હોય તે માણસ કુળનો નાશ કરે, જેનું
તાળવું લાલ રંગનું હોય તે રાજા થાય, જેનું તાળવું હમેશાં મુકાવણું રહે
તે દુઃખ પામે, જેનું તાળવું વચ્ચે સાંધાની લીટીવાળું હોય તે ધનરહિત થાય,
જેનું તાળવું હમેશા લીનું રહે તે સુખી થાય, જેના મુખમાં ગયેલા કના કંઠા પ-
દાર્યોનો સ્પર્શ તાળુને ન જણાય તે માણસનું તત્કાળ મરણ થાય. (ભદ્ર.)

૩ જે પુરૂષનો સ્વર મહા ગંભીર હોય તે જ્ઞાની, દાતા, શૂરવીર અને સુખી
હોય એમ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર કહે છે. (ભદ્ર.)

૪ જેની નાસિકા વાંકી તથા વિષમ હોય તે ભાગ્યહીન અને ધનહીન થાય
છે અને અંતે અર્પિત દુઃખી થાય છે, પીળી નાસિકાવાળાને કાર્યમાં ધીરો જાણવો,
હાથી સરખી નાસિકાવાળાને ભક્તિભાવવાળો જાણવો, પોપટની ચાંચ સરખી ના-
સિકાવાળાને ભાગ્યશાળી રાજા જાણવો, દિપક સરખી નાસિકાવાળાને ખજૂ ઉત્તમ
જાણવો. (ભદ્રપાહુ.)

‘મનસ્વી પુરૂષની દૃષ્ટિ નીલ કમળની પાંખડીની છાયા જેવી કાળી હોય છે તે ખાસ પસંદ કરવા યોગ્ય છે; જે દૃષ્ટિ મધ્ય અથવા દીવાની શિખાના જેવા પીળા વર્ણવાળી હોય છે તે પણ સારી ગણાય છે; જે નજર બિલાડીના જેવી માંજરી હોય તે પાપી જાણવી. વાંકી નજર (દોઢી આંખ), ભયંકર દૃષ્ટિ, ત્રાંસી આંખ, દીન નજર, અતિ લાલ આંખ, લુપ્ત આંખ અને કાળા અને પીળા મીશ્ર રંગવાળી આંખ (અથવા નજર) હોય તે ખરાબ કહેવાય છે. ભાગ્યશાળી પુરૂષોની આંખ કાળા કમળ જેવી હોય છે, લાંબુ આયુષ્ય ભોગવનારની નજર ગંભીર હોય છે, ભોગીની દૃષ્ટિ વિપુલ હોય છે અને થોડા વરસ જીવનારની આંખો ઉછળતી હોય છે. કાણુ પુરૂષના કરતાં આંધળો વધારે સારો અને ત્રાંસી આંખવાળા (ફાંગા) કરતાં કાણુ કાંઈક સારો હોય છે અને જે બીકળુ આવલા જેવો હોય તેના કરતાં તો આંધળો પણ સારો, કાણુ પણ સારો અને ફાંગો પણ સારો. જે આંખો ઠેકાણુ વગરની હોય કે કારણ વગર હાલ્યા ચાલ્યા કરતી હોય, જે એક લક્ષ્યને બાંધી શકતી ન હોય, જે તદ્દન લુપ્ત સુકી હોય અને મલીન જેવી જણાતી હોય તે નજર પાપી પ્રાણીઓની છે એમ જાણવું. પાપી માણસ નીચું જોઈને ચાલે છે, સરળ માણસ સીધું જોઈને ચાલે છે, ભાગ્યશાળી જાતી નજર રાખીને ચાલે છે અને જે પ્રાણી વારંવાર ગુસ્સે થયા કરે તેવો ક્રોધી હોય છે તે વારંવાર આંડું અવળું જોયા કરે છે.’

‘જે પ્રાણીઓ માન અને સૌભાગ્યને યોગ્ય હોય છે તેઓનાં ભવાં (અમ્મરો) લાંબા અને વિસ્તીર્ણ હોય છે અને જેનાં ભવાં તદ્દન હીન હોય છે તે પ્રાણી સ્ત્રીના સંબંધમાં મોટી આપત્તિમાં આવી પડે છે.’

૧ જેનાં નેત્રો વિશાળ હોય તે મોટા ભાગ્યશાળી રાજા થાય, જેની આંખોના ખૂણા લાલ રંગના હોય તે માણસ કુટુંબમાં બહુ પ્રીતિવાળો થાય, જેની આંખો ગોળ આકારવાળી હોય તે શૂરો થાય, જેની આંખો કુટિલ હોય તે દુરાચારી થાય, જેની આંખો પીળી હોય તે રોગી થાય, જેની આંખો કમળ સરખી હોય તે ધનવાન અને ધ્યાન કરનારો થાય, જેની આંખો બિલાડી જેવી હોય તે લંપટ થાય, સુવર્ણ સરખી હોય તે ધનવાન થાય, પારા સરખી હોય તે ઉત્તમ થાય, મસ્તક સરખી હોય તે રાજા થાય, જેની આંખો માંજરી હોય તેને ઉત્તમ નહિ જાણવો, ત્રાંસી હોય તે દરિદ્રી થાય અને જેની એક આંખ ખેંચેલી હોય તે કપટી અને નિર્જીજિ થાય. (ભદ્રઆહુ.)

૨ જેની અમ્મર રોમવાળી અને તરવાર જેવી વાંકી હોય તેને શુભવાન માણસ જાણવો, જેની અમ્મર સીધી અને છટા છટા રોમવાળી હોય તેને દરિદ્રી જાણવો, જેની અમ્મર તમામ નીચી હોય તેને ધન શુભાવનારો તથા નિર્જીજિ જાણવો, જેની અમ્મરના વાળો ભૂરા રંગના હોય તેને લંપટ જાણવો, જેની અમ્મરો બહુ જ નાદી હોય તેનું આયુષ્ય બહુ ટૂંકું હોય છે. (ભદ્ર.)

‘ધનવાળા અથવા ધનવાન થનારાના કાન ટુંકા અને જાડા હોય છે, ઉંદરના જેવા કાનવાળો માણસ બુદ્ધિશાળી થાય છે અને જેના કાનમાં બાડુ ફેરા હોય છે તે મોટું આયુષ્ય ભોગવનાર હોય છે એમ લક્ષણવેદીઓ કહે છે.

‘જે પુરૂષનું કપાળ વિશાળ અને ચંદ્ર જેવું હોય તે સંપત્તિને સારી રીતે મેળવે છે, જેનું કપાળ ઘાતું વધારે મોટું હોય તે પ્રાણી બાડુ દુઃખી થવાનો છે એમ સમજવું અને જે પુરૂષનું કપાળ ઘાતું નાનું હોય છે તે બાડુ થોડા વખત જીવનારો છે એમ સમજવું.’

‘જે પુરૂષના માથામાં ડાબી બાજુએ ડાબો વળ (આવર્ત-ભમરો) હોય તે પ્રાણી કોઈ પણ પ્રકારના લક્ષણ વગરનો, બુધ્ધી પીડા પામનારો અને ઘેર ઘેર ભીક્ષા માગનારો થવાનો છે અને તેમ કરવા છતાં પણ તેને રસકરસ વગરના ટુકડા મળવાના છે એમ જાણવું. જે પુરૂષના માથામાં જમણે ભાગે જમણો વળ (આવર્ત-ભમરો) હોય તેના હાથમાં લકડી તો દાસી થઈને રહેશે એમ સમજવું. જે પુરૂષના મસ્તકના ડાબા ભાગમાં જમણા વળવાળો ભમરો હોય અથવા જમણા ભાગમાં ડાબા વળવાળો ભમરો હોય તે પુરૂષ પોતાની છંદગીના પછવાડેના ભાગમાં ભોગ ભોગવનાર થશે એમ સમજવું.’

‘જે પુરૂષના બાહ્ય (કેશ) ભિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા (છૂટા છૂટા પડી જતા) હોય, મેલવાળા હોય છે તે દરિદ્રી થાય છે એમ જાણવું; બાકી જે બાહ્ય કેમળ અને સ્વિકાશદાર હોય છે તે સુખ આપનાર

૧ જેનું કપાળ વિશાળ હોય તે મોટી પદવી મેળવે છે, જેનું કપાળ નાનું હોય તે આયુષ્યે તથા બળે હીન થાય છે, વિષમ કપાળ હોય તે ધનહીન થાય છે, વાકું હોય તે અપમાન પામે તથા ધનનો નાશ કરે, જેના કપાળપર કેશ હોય તે કુળનો નાશ કરનાર થાય, ખડખડા કપાળવાળો ભાગ્યશાળી થાય, લીસા કપાળવાળો દરિદ્રી થાય, અર્ધચંદ્રસમા કપાળવાળો સુખભોગનો વિદ્યાર્થી થાય, તેજ કરવા કપાળવાળો ધનવાન થાય, જેનું કપાળ હમીરાં શીતળ રહેલું હોય અથવા દુઃખ્યા કરવું હોય તેને દુઃખી અને રોગી જાણવો. (ભદ્ર.)

૨ વિશાળ મસ્તકવાળો ભાગ્યશાળી અને બુદ્ધિમાન, ખૂણવાળા વિષમ મસ્તકવાળો દરિદ્રી અને દુરાચારી, પર્વતની જેવા લીચા મસ્તકવાળો એકાવતારી, મસ્તક ટાલવાળો ધન અને પુત્રથી સુખી અને મસ્તકપર જિલકલ બાલ વગરનો હોય તેને દરિદ્રી જાણવો. (ભદ્ર.)

થાય છે, ત્યારે જે અગ્નિ જેવા રંગવાળા દેખાતા હોય છે તે કીડાઓ કરાવનાર થાય છે.^૧

હવે સામાન્ય રીતે કહીએ તો સુખી અને ભાગ્યશાળી પુરૂષોનાં ત્રણ અવયવ વિસ્તીર્ણ હોય છે: છાતી (હૃદય), કપાળ અને મુખ; ભાગ્યશાળીના ત્રણ ગંભીર (ઊંડા) હોય છે: હુંટી, સર્વ^૨ અને સ્વર. જે વાળ દાંત અને નખ સૂક્ષ્મ હોય તો સુખ આપનાર થાય છે અને ગળું, પીઠ, જંઘાઓ અને પુરૂષચિહ્ન ટુંકાં હોય તો તે પૂજવા યોગ્ય થાય છે. ભાગ્યશાળી જીવોની જીભ રાતી હોય છે અને તેવી જ રીતે હાથપગનાં તળીયાં પણ લાલ હોય છે તેને વધારે સારાં સમજવાં. જે ભાગ્યશાળી પુરૂષો વધારે વખત જીવવાના હોય છે તેમના હાથ અને પગ વિશાળ હોય છે. જેના દાંત ચીકાશદાર હોય તેને સાંડે સાંડે ખાવાનું મળ્યા કરે છે અને જેની આંખો ચીકાશદાર હોય છે તે ભાગ્યશાળી હોય છે. જે પુરૂષ ઘણો લાંબો હોય, ઘણો ટુંકો હોય, ઘણો જાડો હોય અથવા ઘણો કાળો હોય તે નિંદા કરવા યોગ્ય છે, પસંદ કરવા યોગ્ય નથી એમ સમજવું. જેઓની ચામડી, રોમ, દાંત, જીભ, કેશ (મવાળા) અને આંખો ઘણાં લુખાં (શીકાં) હોય તે પણ ભાગ્યશાળી નથી એમ લક્ષણશાસ્ત્રના જાણનારાઓ કહે છે.

‘કપાળમાં જે પુરૂષને પાંચ રેખાઓ પડતી હોય તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે, જેને ચાર રેખાઓ પડતી હોય તેનું નેતું વર્ષનું આઉખું હોય છે, જેને ત્રણ રેખાઓ કપાળમાં પડતી હોય તેનું સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે, જેને બે રેખાઓ પડતી હોય તેનું ચાળીશ વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે અને જેને એક જ રેખા કપાળમાં પડતી હોય તેનું ત્રીશ વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે.

‘ધનનો આધાર હાડકાં ઉપર છે, સુખનો આધાર માંસ ઉપર છે, ભોગનો આધાર ચામડી ઉપર છે, સ્ત્રીપ્રાપ્તિ વિગેરેનો આધાર

૧ ભમરા સરખા શ્યામ રંગના કેશવાળો ભોમો જાણવો, બુરા કેશવાળો લંપટ જાણવો, જાડા કેશવાળો ટુંકા આયુષ્યવાળો જાણવો, ટુંકા અને ઘૂંટાઘૂંટા કેશવાળાને લોભીએ જાણવો, બરડા કેશવાળાને સુખ મળતું નથી, લાલ કેશવાળો લોકપ્રિય થાય છે, લાંબા કેશવાળો સ્ત્રીને વલ્લભ થાય છે, નરમ કેશવાળાને માન મળે છે (ભદ્ર.)

૨ સર્વ: આખા શરીરનો સામાન્ય દેખાવ, કાયરતાનો અભાવ, અકલીબ પાણું. ભદ્રબાહુએ નાદ, હાસ્ય અને નાભિ ગંભીર હોય તેને ઉત્તમ કહ્યા છે. (સામુદ્રિક).

૩ શુભાચાર નો આ અર્થ છે. કવચિત્ શુભાચાર ધાંડ દેખાય છે તેનો અર્થ ‘સલાચારી હોય છે’ એમ કરવો.

આંખો ઉપર છે, વાહન મળવા ન મળવાનો આધાર ગતિ (ચાલ) ઉપર છે, હુકમ કરવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ તેનો આધાર સ્વર ઉપર છે અને સર્વ બાબતોનો આધાર 'સત્ત્વ' (અંતરંગ બળ) ઉપર રહેલો છે.

‘આલવાની રીતિ (ગતિ) કરતાં શરીરનો રંગ (વર્ણ) વધારે અગત્યનો છે, વર્ણના કરતા સ્વર વધારે અગત્યનો છે, સ્વરથી પણ વધારે અગત્યની બાબત સત્ત્વ (અંતરંગ બળ) છે કારણ કે સર્વ બાબતનો છેવટનો આધાર સત્ત્વ ઉપર રહે છે.

‘પુરૂષનો જેવો વર્ણ હોય છે તેવું તેનું રૂપ હોય છે, જેવું રૂપ હોય છે તેવું તેનું મન હોય છે, જેવું મન હોય છે તેવું તેનું સત્ત્વ- (અંતર બળ) હોય છે અને જેવું સત્ત્વ હોય છે તેવા તેનામાં ગુણો હોય છે.

‘આવી રીતે પુરૂષનાં લક્ષણો તારી પાસે સંક્ષેપમાં મેં વર્ણવી બતાવ્યાં; હવે હું તને સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો વર્ણવી બતાવું છું તે તું ધ્યાન રાખીને બરાબર સાંભળ.’”

સત્ત્વ-વર્ધન-ઉપાય.

અહીં મેં (વામદેવે) વિમળકુમારને સવાલ કર્યો કે “મિત્ર ! સર્વ લક્ષણના આધારભૂત અત્યંત નિર્મળ સત્ત્વ છે એમ તો કહ્યું અને તેના છેવટે ભારે વખાણ કર્યા તો તે (સત્ત્વ) પહેલેથી જેવું અને જેટલું હોય તેવું જ અને તેટલું જ રહે કે આ જન્મમાં કોઈ પણ પ્રકારે તે વધારે અને વિશુદ્ધ પણ થઈ શકે ખરું ?”

વિમળે જવાબમાં કહ્યું—“એ સત્ત્વ આજ જન્મમાં પણ વધી “ શકે એવા ઉપાયો છે તે સાંભળ:-જ્ઞાન, વિજ્ઞાન (વિશેષ જ્ઞાન-સાયન્સ “ વિગેરે), ધૈર્ય (મજબૂતાઈ-હિમત), સ્મૃતિ અને સમાધિ એ સત્ત્વની “ વૃદ્ધિના ઉપાયો છે. બ્રહ્મચર્ય, દયા, દાન, નિઃસ્પૃહીપણું (આશારહીત “ થઈ કાર્ય કે ક્રિયા કરવાં તે), તપ અને ઉદાસીનતા એ સર્વ જગ્યોએ “ સત્ત્વને વધારવાના હેતુઓ છે, એથી સત્ત્વ વધારે શુદ્ધ થાય છે “ અને પ્રાણીની પ્રગતિ થાય છે. એ વિશુદ્ધિના ઉપાયો વડે સત્ત્વ જે- “ ટલા પુરતું અશુદ્ધ હોય તેટલું વિશુદ્ધ થાય છે; જેવી રીતે કાચ “ ઉપર ખારો કપડું કે હાથ લગાવવાથી તે વધારે સાફ થાય છે તે “ પ્રમાણે સત્ત્વના સંબંધમાં જાણવું. એનું કારણ એ છે કે ઉપર જે

૧ સત્ત્વનો અર્થ અહીં શું કરવો તે માટે જરા આગળ જુઓ. એનો અર્થ ‘વિશુદ્ધ આત્મપારણી’ હવે પછી કરવામાં આવશે તે અત્ર લાગુ પડતો લાગે છે.

“ભાવો જણાવ્યા છે તે ભાવમાં (અંતરંગ વર્તનમાં) જે કાંઈ ચીકાશ હોય
 “છે તેને તે દૂર કરી દે છે અને એને વારંવાર ફરી ફરીને સેવવાથી
 “તેઓ અંતર આત્માને લુખો પાડી દે છે. આવી રીતે આત્મા લુખો
 “પડી જાય છે એટલે તેમાંથી એકઠો થયેલ મેલ નીકળી જાય છે.
 “અને એક વખત મેલ નીકળી ગયો એટલે લેશ્યા (આત્મપરિણતિ)
 “શુદ્ધ થાય છે અને તેને અહીં “સત્ત્વ” કહેવામાં આવ્યું છે. સત્ત્વ
 “જ્યારે શુદ્ધ હોય છે ત્યારે સુંદર લક્ષણો બહારથી પોતાના ગુણો
 “બરાબર બતાવે છે, અને અપલક્ષણના દોષો એટલો બધો બાધ
 “કરતા નથી. આટલા ઉપરથી ભાઈ વામદેવ ! જે ભાવોથી એ સમસ્ત
 “ગુણના આધારભૂત ઉત્તમ સત્ત્વ વધી શકે છે તેવા ભાવો વિદ્યમાન
 “છે, હયાત છે, એ હવે તારા સમજવામાં આવ્યું હશે.”

“અહો અગૃહીતસંકેતા ! સત્ત્વ સંબંધી આટલી બધી વાત મારા
 મિત્ર વિમળે કરી તે મારા સમજવામાં જરા પણ આવી નહિ, છતાં
 મારી જ્ઞેન (માયા) પાસે હોવાથી તેના દોષથી મેં તો હા પાડી,
 માયું ધૂણાવ્યું અને કુમારને કહ્યું “કુમાર ! તો બહુ સારી વાત કરી,
 મારા મનમાં જે શંકા પડી હતી તે બરાબર દૂર થઈ ગઈ. હવે તું
 સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહેતો હતો તે આગળ ચલાવ. વળી આ સ્ત્રીપુરુષનું
 જોડું જોને જોઈને તને આટલો બધો વિસ્મય થયો છે તે તેનાં લક્ષ-
 ãપરથી તને કેવું લાગે છે તે પણ જણાવી દે.”

સ્ત્રી લક્ષણ.

વિમળે આગળ જવાબ આપતાં જણાવ્યું “આ જોડલાં પૈકી
 નરમાં જે લક્ષણ છે તેથી તે ચક્રવર્તી થાય અને તેની સાથેની સ્ત્રીમાં
 જે લક્ષણો દેખાય છે તે પરથી તે ચક્રવર્તીની સ્ત્રી થાય તેવું છે એમ
 જણાય છે. આવાં સુંદર લક્ષણોથી યુક્ત જોડલાંને જોઈને મને વિસ્મય
 થયો હતો. હવે સ્ત્રીનાં લક્ષણો તને જણાવું છું તે ધ્યાનમાં રાખજે:—

‘આખા શરીરનો અરધો ભાગ મુખ છે અથવા બીજી રીતે કહી-
 એ તો બધો આધાર મુખ ઉપરજ હોવાથી તેજ આખું શરીર છે,
 મુખથી પણ નાસિકા (નાક) વધારે અગત્યની છે અને નાક કરતાં
 પણ આંખો વધારે ઉપયોગી અને લક્ષણસૂચક છે.

૧ ચીકાશ સાથે મેલ લાગે છે, લુખી વસ્ત્રને મેલ લાગતો નથી.

૨ જામદેવ આ સર્વ વાર્તા સંસારીજીવ તરીકે સદાગમ પાસે કહે છે અને
 અગૃહીતસંકેતા વિગેરે સાંભળે છે, લક્ષણો તે બરાબર સમજે છે, પણ સત્ત્વ અને
 તેને વધારવાના ઉપાયની વાત આવી એટલે સંસારરસીઆને તે કાંઈ સમજવું
 નથી, છતાં માયાના ભેરથી પોતે જાણે સમજી ગયા છે એમ બતાવ્યું.

‘જે સ્ત્રીના પગને તળીએ ચક્ર હોય, પદ્મનું ચિહ્ન હોય, ધનનું લક્ષણ દેખાતું હોય, છત્રનું ચિહ્ન હોય, મોટા સાથીઓ દેખાતો હોય, અથવા વર્ધમાનનું ચિહ્ન હોય તે સ્ત્રી રાજની રાણી છે અથવા થવાની છે એમ જાણવું.

‘જે સ્ત્રીના પગો મોટા વિસ્તારવાળા, વાંકા અને સુપડા જેવા હોય તો તે દાસી થવાની છે એમ સમજવું, તથા જે સ્ત્રીના પગો તદ્દન ચુકા દેખાતા હોય તો તેનાથી તે દારિદ્ર પામે છે અને બૂદી બૂદી બાબતમાં શોક પામે છે એમ લક્ષણ જાણનાર મુનિઓનું કથન છે.

‘જે સ્ત્રીના પગની આંગળીઓ જરા છેટી છેટી અને લુપ્પી હોય તે કામ કરનારી થાય છે, અને જે તે વધારે પડતી જડી હોય તો તે સ્ત્રી દુઃખ અને દારિદ્ર પામે છે એ બાબતમાં જરા પણ શંકા કરવા જેવું નથી. બાકી જે સ્ત્રીના પગની આંગળીઓ ચીકાશદાર હોય અને પાસે પાસે રહેલી દેખાતી હોય, અરાબર ગોળ હોય અને વળી લાલ હોય તેમજ બહુ મોટી ન હોય તો તે સ્ત્રી સુખી છે અથવા થશે એમ જાણવું.’

‘જે સ્ત્રીનાં જંઘા^૩ અને સાથળ^૪ પુષ્ટ હોય, બહુ અંતરવાળાં ન હોય, ચીકાશવાળાં હોય, નસ અને મવાળા વગરનાં હોય અને હાથણીની મુંઠ જેવાં હોય તો તે પસંદ કરવા યોગ્ય છે.’

૧ વર્ધમાન: એક જાતના આકારનું નામ છે.

૨ જે સ્ત્રીના પગની આંગળીઓ એક બીજા સાથે મળી ગયેલી હોય તે રાજ-દ્વારને શોભાવે છે અને પુત્રવતી થાય છે, જેની તર્જની (અંગુઠા પાસેથી પહેલી આંગળી) બીજી આંગળીઓ કરતાં વધેલી હોય તે સમસ્ત સસરા પતિને પ્રિય થાય છે, તર્જની કરતાં મધ્ય આંગળી મોટી હોય તે અહંકારી થાય છે, જેની અનામિકા (છેલ્લીની પહેલાની આંગળી) સર્વથી મોટી હોય તે બહુ ઉત્તમ થાય, જેની ટચલી આંગળી સર્વથી મોટી હોય તે સ્વજનમાં માન પામે છે, જેની સર્વ આંગળીઓ બહુ નાની હોય તે મર્યાદામાં રહી શકતી નથી, ટચલી આંગળીથી અનામિકા નાની હોય તો તે સ્ત્રી પતિને દગો દેનારી થાય છે, જે સ્ત્રીની વચલી આંગળી સર્વથી નાની હોય તે કદિ પરપુરુષનો સંગ કરે નહિ, જેની તર્જની આંગળી સર્વથી નાની હોય તેને પરણ્યા બાદ પણ તજવી, કારણ કે તેની સ્ત્રી પરપુરુષ સાથે વિલાસ કર્યા કરે છે. (ભદ્ર.)

૩ જંઘા: ઘુંટણની નીચેનો ભાગ.

૪ સાથળ: ઉર, ઘુંટણની ઉપરનો ભાગ.

૫ જે સ્ત્રીની પગની જંઘાઓ ગોળ આરિસા જેવી ચક્રચકતી અને માંસ-યુક્ત હોય તે સ્ત્રી ઉત્તમ જાણી, જે સ્ત્રીની જંઘા પાતળી અને વિષમ હોય તેને અરાબ જાણી અને જે સ્ત્રીની જંઘા પર ઘણા કેશો હોય તેને પતિ તથા ધનનો ક્ષય કરનારી જાણવી. (ભદ્ર.)

‘ સ્ત્રીની કેડ વિસ્તારવાળી, માંસથી ભરેલી, ચારે બાજુએ લોહીથી ભરેલી, શોભતી હોય અને જે કેડની નીચે કુલાઓ ઊંચા આવતા હોય તેવી કેડ ખાસ વખાણ કરવા યોગ્ય છે.

‘ જે સ્ત્રીના પેડું ઉપર ઘણી નાડીઓ દેખાતી હોય અને જેની ઉપર માંસ દેખાતું ન હોય તે સ્ત્રી દુકાળમાંથી આવેલી અને ભુખરી બારસ જાણુવી અને જે સ્ત્રીના ઉદરનો મધ્ય ભાગ બરાબર લાગેલો અને શોભતો હોય તે મુખ ભોગવનારી યવતી છે એમ જાણવું.

‘ જે સ્ત્રીનાં હાથના નખો બરાબર હોય, હાથપર ગુમરાં દેખાતાં હોય, જે હાથોમાં પરસેવો વારંવાર થયા કરતો હોય, જે ઘણા મોટા હોય, જેના ઉપર રોમ-બાલ ઉગેલા હોય, જે હાથ કઠોર હોય, જેના હાથ બરાબર ઘાટસર ન હોય, જે હાથો પીળા પચકેલ જેવા લાગતા હોય અને લુખા હોય તેવા હાથવાળી સ્ત્રી ઘણી દુઃખી યવતી છે એમ જાણવું.’ —

૧ અર્હાંથી સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો સ્ત્રીલક્ષણવર્ણનનો ખામ અટકી પડ્યો. બાકીનો વિભાગ વાંચવાનો શોખ હોય તેનું જાદુખાલુ સ્વામીનો ઉપર જણાવેલા સામુદ્રિક ગ્રંથ જોવો. એમાં સ્ત્રીનાં પચોધર, કેશ, ચોનિ, મુખ, નાસિકા, આંખો વિગેરેની લક્ષણો બહુ વિગતવાર બતાવી છે. આવી રીતે વચ્ચેથી એકદમ વિવેચન બંધ કરી દેવાનો હેતુ સ્ત્રીશરીરનું વધારે વર્ણન કરવામાં લાભ લાગ્યો નહિ હોય એમ મને લાગે છે અથવા લખેલ વિભાગ ગૂઢ અથવા વડીલે સકારણ કટાવી નાખ્યો હશે. એ સંબંધી ઉપોદ્ધાત જુઓ.

પ્રકરણ ૩ જી.

આકાશમાં યુદ્ધ.

મળ કુમાર લતામંડપના બીજા ભાગમાં વામદેવ સાથે વાત કરી રહ્યો હતો, યુગળ સ્ત્રીપુરુષને જોઈને તેમનાં લક્ષણોપર વિવેચન કરતાં સામાન્ય રીતે સર્વ પુરુષનાં લક્ષણો કહી ગયો હતો અને સ્ત્રીશરીરનાં કેટલાંક લક્ષણો કહી પોતાની વાર્તા આગળ ચલાવતો હતો તે વખતે એક ઘણો નવાઈજેવો બનાવ બન્યો અને આહુ વાત પડતી રહી.

લતાગૃહપર બે પુરુષો,
મુંઢરીના ભય અને બચાવ,
વનદેવતાનું પ્રાસંગિક સહકારિત્વ.

આકાશમાં સૂર્યના જેવા તેજવાળા, હાથમાં ઉઘાડી તરવારવાળા અને ઘણા ભયંકર દેખાવવાળા બેપુરુષો લતાગૃહ ઉપર સપાટાબંધ આવતા હોય તેમ મારા જોવામાં આવ્યું. વિમળની વાત પડી રહી અને મેં તુરત જ સંભ્રમપૂર્વક તેની સન્મુખ જોતાં વિમળનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને મુખેથી ‘કુમાર! કુમાર!’ એમ મારાથી (વામદેવથી) બોલી જવાયું. અભાર સુધી વિમળ કુમાર તો કોમળ કમળનાં પત્રોમાં પોતાની નજર સ્થિર કરી રહ્યો હતો તેને પણ આ એકદમ શું થઈ ગયું એવો વિચાર આવ્યો અને તેણે તુરત જ એ બાળુ પોતાની નજર ફેરવી.

હવે તે જ વખતે પેલા આકાશમાંથી આવનાર બંને પુરુષો લતાગૃહની ઉપર આવી પહોંચ્યા અને તેઓમાંથી એક બોલ્યો ‘અરે અધમ! લાજ વગરના! તું મને

હાકોટા.

ત્યાં નાસી જા કે સંતાઈ જા, પણ તારો છૂટકો થવાનો નથી. માટે હવે આ દુનિયા તરફ તારી છેલ્લી નજર નાખી લે અને તારા ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરી લે અથવા તારું પુરૂષત્વ (પરાક્રમ) દર્શાવે. આમ છૂપાઈ શું રહ્યો છે ?

આવાં અતિ તિરસ્કારયુક્ત આકરાં અને યુદ્ધને આમંત્રણ કરનારાં વચન સાંભળીને પેલો લતાગૃહમાં રહેલો સુલક્ષણવાળો આકાશમાં યુદ્ધ. પુરૂષ પોતાની સાથેની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો ‘જરા ધીરજથી રહેજે, સાવધ રહેજે,’ એમ બોલી એ સ્ત્રીને લતાગૃહમાં રહેવા દઈ પેલા નવા આવનાર બન્ને પુરૂષપ્રત્યે જોરથી બોલ્યો ‘અરે ! જે મારે માટે બોલ્યા છે, તે ભૂલી જતા નહિ. હવે તમે જુઓ કે આપણામાંથી કોણ નાસી જાય છે અને કોણ છૂપાય છે !’ આ પ્રમાણે બોલી લતાગૃહમાં રહેલા પુરૂષે પોતાની તરવાર ખેંચી અને નવા આવનાર પુરૂષે તરફ દોડતો ઉઘ્યો. એ બન્ને પુરૂષે સાથે જોનારને અત્યંત વિસ્મય કરે તેવું આકાશમાં મોટું દારણુ યુદ્ધ ચાલ્યું, તરવાર અને બખ્તર સામ સામે ખડખડવા લાગ્યા, હથિયારોના ખણખણ થતા અવાજોથી અને લડનારાઓના અસ્પર્શ સિંહનાદ જેવા હાકોટાથી યુદ્ધ ઘણું ભયંકર દેખાવા લાગ્યું અને અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધચાપાર, ઉગ્ર રીતે એક બીજાને વળગવાની રીત અને હાથે નીચે થઈ જવાની પદ્ધતિથી તે યુદ્ધ સુંદર જણાવા લાગ્યું.

આવી રીતે ત્રણે જણાનું યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે નવા આવનારા બે ભયંકર માણસોમાંનો એક વારંવાર લતાગૃહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કર્યા કરતો હતો. તે વખતે પેલી સ્ત્રી લતાગૃહમાં એકલી હતી તેથી બીકને લીધે તે ગાભરી થઈ ગઈ હતી, મુંઝાઈ ગઈ હતી, તેનાં સ્તનો ધ્રુજતાં હતાં, સિંહના ત્રાસથી હરણી જેમ ગભરાઈ જાય તેવી તે દેખાતી હતી, દશે દિશાઓમાં મદદ માટે અસ્થિર નજર ફેંકતી હતી અને કોઈ રીતે ત્યાંથી નાસી છૂટાય તો ભાગી જવાનો માર્ગ શોધતી હતી. એવે અણીને વખતે તેની નજર વિમળકુમાર ઉપર પડી એટલે જરા હૃદયમાં ભરોસો લાવીને તેણે વિમળકુમારને કહ્યું “અહો મહા પુરૂષ ! મારો બચાવ કર, બચાવ કર ! મને છોડાવ ! હું તારે શરણે છું.” વિમળકુમારે તેને કહ્યું ‘સુંદરી ! જરા પણ ગભરાશો નહિ ! તમારે ત્રાસ પામવાનું કે બહીવાનું હવે કાંઈ પણ કારણ નથી. તમને કાંઈ ઇજા કે અડચણ નહીં થવા દઉં.’

આ પ્રમાણે માગણી અને સ્વીકાર થયો ત્યાં તો તે સુંદરીને ઉપાડી લેવા માટે પેલો બીજો પુરૂષ ઉપરથી આવી પહોં-
આત્મસામર્થ્ય. ચ્યો, અને હજુ તે લતાગૃહમાં ઉતરે તે પહેલાં તો વિમળકુમારના ગુણસમૂહના જોરથી ઉત્પન્ન થયેલા માનસિક બળને લીધે તેને વનદેવતાએ આકાશમાં ચંચી દીધો. લતાગૃહ ઉપર આવેલો પુરૂષ તો આંખો ફાડીને ચારે તરફ જોયા કરતો હતો પણ પોતાનું કાંઈ ચાલી ન શકવાથી વિલખો થઈ ગયો અને ક્રિયારાહિત થઈ હા-લી ચાલી પણ શક્યો નહિ અને કાંઈ પણ દેખી પણ શક્યો નહિ, તેથી જાણે ભીંત ઉપર કાઢેલ ચિત્રમાં આજોખેલો હોય તેમ આકાશમાં લટકી રહ્યો.

હવે એ જોડલાંમાંના પુરૂષે પેલા નવા આવનારામાંથી બીજા પુરૂષને આકાશમાં હરાવી દીધો, હઠાવી દીધો એટલે પુંઠ પકડી. તે હારનાર પુરૂષ નાસવા લાગ્યો, જોડલાંવાળો પુરૂષ તેની પછવાડે લાગ્યો. આ હકીકત જે પુરૂષ લતાગૃહ ઉપર ચંભાઈ ગયો હતો તેણે જોઈ એટલે તેના મનમાં અત્યંત રોષ ભરાઈ આવ્યો અને તેની પછવાડે આકાશમાં જવાની ઇચ્છા તેના મનમાં થઈ આવી. વનદેવતા તેનો આ ભાવ જાણી ગયા. તેમનું કાર્ય તો માત્ર સ્ત્રીની મર્યાદાનો લોપ ન થાય તેમ કરવાનું અને વિમળ-કુમારના અસાધારણ ગુણને લઈને તેની ઇચ્છાને માન આપવાનું હતું. બાકી લડાઈમાં વચ્ચે પડવાની તેમને કાંઈ જરૂર નહોતી-એટલે તુરત જ તેને દેવતાએ છોડી દીધો. એ છૂટેલો બીજો પુરૂષ પણ અગાઉ જનારા બંનેની પછવાડે જોરથી આકાશમાં ઉડ્યો. પેલા બંને તો એટલા દૂર ગયા કે તે નજરે પણ દેખાતા ન હોતા, છતાં આ બીજો પુરૂષ તેની પછવાડે ચાલ્યો.

સુંદરીનો ક્ષોભ.

કુમારનો વિજય.

વિમળનો આભાર.

તે વખતે લતાગૃહમાં વિમળકુમારના આશ્રય તળે રહેલી સુંદરી ‘અરે આર્યપુત્ર ! તમે ક્યાં ગયા ? મને એકલી મૂકીને ક્યાં ચાલ્યા ? ક્યારે આવશો ? શું થશે ?’ એમ બોલવા લાગી. મેં (વામદેવે) અને વિમળકુમારે તેને અનેક પ્રકારે ધીરજ આપી, આશ્વાસન આપ્યું.

હવે કેટલોક સમય ગયા પછી એ સુંદરી સાથેનો પુરૂષ વિજય-લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને સુંદર કાંતિથી દીપ્તો અને હર્ષથી તેમ જ આતુર-

તાથી સુંદરીની શોધ કરતો એકદમ વેગથી ભાં (લતામંડપમાં) આવી પહોંચ્યો. એને આવી પહોંચેલ જોઈને અમૃતનો આખા શરીર પર છંટકાવ કર્યો હોય તેમ પેલી સુંદરીને ઘણાજ હરખ થયો, તેનાં સર્વ અંગો આનંદથી ઉલરાઈ જવા લાગ્યાં અને તેની છાતી હવેથી બહાર આવવા લાગી. સુંદરીએ વિમળકુમારના આશ્રય સંબંધી સર્વ હકીકત તેને ટુંકામાં જણાવી દીધી એટલે તેણે વિમળકુમારને પ્રણામ કર્યાં અને કહ્યું ‘અહો ! આવે અહીંને વખતે તમે મારી પ્રિય પત્નીનું રક્ષણ કર્યું તેથી તમે મારા યંધુ છો, ભાઈ છો, પિતા છો, માતા છો, માફે જીવિતજ છો ! ખરેખર ! પુરૂષોત્તમ નરોત્તમ ! તમને ધન્ય છે ! હું તમારો દાસ છું, નોકર છું, વેચાણુ છું, સુલામ છું, સંદેશો લઈ જનાર ચાકર છું. હવે હું તમારું શું હિત કરું તે મને ફરમાવો.’

વિમળકુમારે જવાબમાં કહ્યું “ મહાપુરૂષ ! આમ ઉતાવળ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, તેમજ એવો આભાર માનવાની પણ જરૂર નથી. હું તારી સ્ત્રીનું રક્ષણ કરનાર કોણુ માત્ર છું ? તારા પોતાના માહાત્મ્યથી તે જ ખરેખરી રીતે તેને અચાવી લીધી છે. પરંતુ મને એક ભારે કૌતુક થયું છે. ભાઈ ! તારી હકીકત મને કહે અને મને જણાવ કે આ બધી વાત શી બની છે ? અને તું આકાશમાં ઉડ્યો ત્યાર પછી શું થયું ? ”

ઉપરના પ્રશ્નનો વિનયપૂર્વક જવાબ આપતાં પેલા જોડલાંવાળા પુરૂષે કહ્યું “ જો આપને એ સર્વ હકીકત સાંભળવા કૌતુક થયું હોય તો આપ જરા સ્થિરતાથી બેસો, કારણુ કે એ જરા લાંબી કથા છે. ”

પછી સર્વ લતાગુહમાં જમીન પર બેઠા અને પેલા જોડલાંવાળા પુરૂષે પોતાની કથા કહેવા માંડી.

પ્રકરણ ૪ થું.

રત્નચૂડની આત્મકથા.

મળકુમાર અને હું (વામદેવ) સાંભળીએ તેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીની હાજરીમાં જોડલાંવાળા પુરૂષે પોતાની આત્મકથા ચલાવી. સર્વે લતામંડપમાં બેઠા છે અને કથા કહેનારનું આખું શરીર પોતાના વિજયના ઉમળકામાં અને આભારના ખ્યાલમાં ઉછળી રહ્યું છે અને પતિ મળવાથી જોડલાંવાળી સ્ત્રીના આનંદનો પાર નથી. જીત કરી આવનાર સુલક્ષણુવાળા યુવકે ચલાવ્યું:—

રત્નચૂડની આત્મકથા.

શરદ ઋતુના શાંત ચંદ્રના કિરણસમૂહ જેવો શ્વેત અને રૂપામય વૈતાલ્ય નામનો પર્વત છે. એ પર્વતની ઉત્તર અને પાત્રો સાથે દક્ષિણ એમ બે શ્રેણીઓ છે. ઉત્તર શ્રેણીમાં સાડ પરિચય. વિદ્યાધરનાં નગરો આવેલાં છે અને દક્ષિણ શ્રેણીમાં પચાસ વિદ્યાધર નગરો આવી રહેલાં છે. એ વૈતાલ્ય પર્વતની દક્ષિણ શ્રેણીમાં એક ગગનશેખર નામનું નગર છે. એ નગરનો મણિપ્રભ નામે રાજા છે, તેને કનકશિખા નામની રાણી છે. એ મણિપ્રભ રાજા અને દેવી કનકશિખાને એક રત્નશેખર નામનો પુત્ર છે અને રત્નશિખા અને મણિશિખા નામની બે પુત્રીઓ છે. એ બન્ને પુત્રીઓમાંની રત્નશિખાને મેઘનાદ નામના વિદ્યાધરની સાથે પરણાવવામાં આવી છે અને મણિશિખાને અમિતપ્રભ નામના વિદ્યાધર સાથે પરણાવવામાં આવી છે. હવે એ રત્નશિખા અને મેઘનાદનો હું પુત્ર થયો. માફ રત્નચૂડ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું અને પેલી મણિશિખા જેને અમિતપ્રભ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી તેને બે છોકરા થયા જેનાં નામો અનુક્રમે

અચળ અને ચપળ રાખવામાં આવ્યાં. એ રીતે એ અચળ અને ચપળ મારી માસીના દીકરા થાય. હવે મારા મામા રત્નશેખર એક રતિકાન્તા નામની સ્ત્રી સાથે પરણ્યા હતા તેને એક દીકરી થઈ હતી તેનું નામ ચૂતમંજરી પાડવામાં આવ્યું હતું. તે આ અત્રે હાજર રહેલી છે તે જ છે. મારી માસીના છોકરાઓ અચળ અને ચપળ, હું અને આ ચૂતમંજરી-અમે સર્વે નાનપણમાં સાથે જ ઉછર્યા હતા અને સાથે જ ક્રીડા આનંદ કરતા હતા. અનુક્રમે અમે સર્વે કુમાર અવસ્થાએ પહોંચ્યા અને અમારા કુળક્રમથી જે વિદ્યાઓ ચાલી આવતી હતી તે સર્વનો અમે અભ્યાસ કર્યો.^૧

“હવે મારી માતાના ભાઈ (મારા મામા) રત્નશેખરને નાનપણથી એક ચંદન નામના સિદ્ધપુત્રની સાથે દોસ્તી રત્નચૂડને થઈ હતી. એ સિદ્ધપુત્ર જિનેશ્વરદેવ શ્રીસર્વજ્ઞ કહેલા ધર્મપ્રાપ્તિ. આગમોમાં ઘણો નિપુણ હતો અને તે ઉપરાંત નિમિત્તશાસ્ત્રમાં, જ્યોતિષમાં, મંત્રતંત્રમાં અને મનુષ્યનાં લક્ષણો સમજવામાં ઘણો કુશળ હતો. એની સોબતથી મારા મામા રત્નશેખર પણ જૈનધર્મ ઉપર ઘણા રક્ત થયા હતા અને તે ધર્મ ઉપર તેની ઘણી ભક્તિ થઈ હતી. મારા મામા રત્નશેખરે એ સુંદર જૈનધર્મનું જ્ઞાન મારા પિતા મેઘનાદને આપ્યું, તથા મારી માતા રત્નશિખાને અને મને પણ એ ધર્મ શિખવ્યો. ચંદન સિદ્ધપુત્રે વખત મારાં લક્ષણ જોઈને મારા પિતા તથા મામાને જણાવ્યું કે આ છોકરો વિદ્યાધરચક્રવર્તી (વિદ્યાધરોનો ચક્રવર્તી) થશે.

૧ પાત્રોનાં નામોમાં ગડબડ ન થઈ જાય તે માટે પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં મુખ્ય પાત્ર વિગેરેનું જે વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે જુઓ. હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

મણિપ્રભા—એ ગગનશેખર નગરનો રાજા છે અને કથા કહેનાર રત્નચૂડના દાદા થાય.

રત્નશેખર—એ મણિપ્રભાનો પુત્ર, અને રત્નચૂડનો મામા—સાસરા થાય.

રત્નશિખા—મણિપ્રભાની પુત્રી, રત્નચૂડની માતા અને રત્નશેખરની પહેન થાય.

મણિશિખા—મણિપ્રભાની પુત્રી, રત્નશેખરની પહેન અને રત્નચૂડની મારી થાય.

અચળ—રત્નચૂડની માસી મણિશિખાનો પુત્ર અને રત્નચૂડનો હરીફ.

ચપળ—રત્નચૂડની માસી મણિશિખાનો બીજો પુત્ર અને રત્નચૂડનો હરીફ.

ચૂતમંજરી—રત્નચૂડના મામા રત્નશેખરની દીકરી, આખરે રત્નચૂડની પત્ની.

મેઘનાદ—રત્નચૂડના પિતા તે રત્નશિખાને પરણ્યા હતા.

આ આખો હિસાબ રત્નચૂડને અંગે બતાવ્યો. આની સાથે વંશવૃક્ષ અને પાત્રો જોતાં હકીકત બરાબર બેસી જશે. ગ્રંથકર્તાએ જરાપણ ધુંધવણ કરી નથી.

(આ પ્રમાણે વાત સાંભળીને વામદેવ કહે છે કે હું બોલી ઉઠ્યો કે 'કુમાર વિમળ ! તમે આનાં લક્ષણુ જોઈને જે હકીકત કહી હતી કે એ ચક્રવર્તી થશે તે બરાબર મળતી આવે છે, તમારું વચન સાચું ઠરશે એમ જણાય છે.' કુમારે મને જવાબ આપ્યો 'એ વાત મેં કરી હતી તે કાંઈ મારા ઘરનું વચન હતું નહિ, એ તો આગમનું વચન છે અને તે જરૂર સાચું જ પડે છે; માટે એ બાબતમાં શંકા કે મતભેદ પડવા જેવો સંભવ ક્યાંથી હોય !' પછી રત્નચૂડે પોતાની વાર્તા આગળ ચલાવી:—)

“હું અને મારા મામા રત્નશેખર એક ધર્મને અનુસરનારા હોવાથી અમે સાધર્મી હતા, હું તેમના વિચાર પ્રમાણે યોગ્ય રત્નચૂડ ચૂતમંજ- હતા અને લક્ષણુચક્ર હતા એમ ધારીને તેમણે મને રીના લગ્ન-અચળ પોતાની દીકરી ચૂતમંજરી આપી અને મારી સાથે ચ પળનો દ્વેષ. તેના લગ્ન કર્યા. મારી માસીના દીકરા અચળ અને ચપળ એ બનાવથી ઘણા ગુસ્સે થયા અને મને હઠાવવા અને પાછો પાડવા ઘણા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહીં. આથી મને હરાવવા માટે કોઈ નીચ પ્રપંચ કરવા લાગ્યા અને મારાં છિદ્રો શોધવા લાગ્યા. મને એ વાતની ખબર પડી તેથી કદાચ પ્રપંચને લીધે મારું ખૂન ન થઈ જાય એટલા સાઈ તેઓની હીલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક મુખર નામના જસુસને મેં ગોઠવ્યો જે તેઓની હીલચાલથી વાકેફગાર રહી મને તે જણાવ્યા કરતો હતો. એક વખતે એ જસુસે આવીને મને જણાવ્યું કે 'કુમાર રત્નચૂડ ! એ અચળ અને ચપળે મહાપ્રયાસે કોઈની પાસેથી કાળી નામની વિદ્યા મેળવી છે અને હવે તેઓ એ વિદ્યા સાધવા માટે કોઈ જગ્યાએ ખાસ ગયા છે.' મારા જસુસથી એવી હકીકત સાંભળીને મેં તેને જણાવ્યું કે 'જ્યારે તેઓ એ વિદ્યા સાધીને આવે ત્યારે પાછા મને ખબર આપજો.' મારી આ સૂચનાને બરાબર લક્ષ્યમાં લઈને મારો જસુસ વિદાય થયો.

“મારો તે જસુસ આજે જ સવારે મારી પાસે આવ્યો અને મને જણાવ્યું કે 'એ અચળ અને ચપળ આજે પાછા વિદ્યાસિદ્ધિ આવ્યા છે અને તેમને કાળી વિદ્યા સિદ્ધ થઈ છે. અને દ્વેષ. તેઓ આજે સવારે આવ્યા ત્યારે અંદર અંદર ગુસ્સા વાત કરી સંકેત કરતા હતા તે મારા સાંભળવામાં

૧ રત્નચૂડ પોતાની આત્મકથા વિમળ અને વામદેવ પાસે કહે છે. વામદેવ સંસારીજીવ છે. એ પોતાનો સર્વ અનુભવ સદાગમ સમક્ષ અગ્રહીત સંકેતા પાસે કહે છે તે વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

આવી ગયો છે. તેઓમાંથી અચળે કહ્યું કે ‘લાઇ ચપળ ! હું રત્નચૂડની સાથે લડીશ અને રત્નચૂડ મારી સાથે લડવામાં રોકાયો હોય તે વખતનો લાભ લઇ તારે ચૂતમંજરીને હરણુ કરી લેવી, ઉપાડીને લઇ જવી.’ આ પ્રમાણે હે કુમાર ! અચળ અને ચપળ વચ્ચે સંકેત થયો છે. હવે આપશ્રીને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો અને મને યોગ્ય હુકમ ફરમાવો.’

“ મારા જસુસે મારી પાસે આ પ્રમાણે વાત કરી ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે જો કે તેઓએ નવી વિદ્યા સિદ્ધ કરી છે તો રત્નચૂડની પણ તેઓને મારી હઠાવવા હું શક્તિમાન છું, માત્ર એ વિચારણા. અચળ અને ચપળ માસીના છોકરા છે તેથી લોકોના અપવાદના ભયથી અને ખાસ કરીને ધર્મને નાશ થાય તે સાં મારે તેમને મારવા તો નહિ. એમને મારવાથી ખૂન કરવાનો દોષ મારે માથે આવશે, જીવદયા પળશે નહિ અને સગાને મારવાથી લોકો પણ બુદ્ધિ બોલશે. પણ એ ચપળ બહુજ ખરાબ વર્તનવાળો અને ભાન વગરનો છે તેથી કદાચ છળકપટ કરીને મારી ચૂતમંજરીને ઉપાડી જાય અને તેને મારી નાખે અથવા હેરાન કરે તો એને પાછી ગ્રહણ કરતાં અથવા એને છોડી દેતાં મારી હલકાઇ થાય. વળી બીજી અગવડ એ પણ છે કે એની સાથે હું લડું તે વખતે મને સહાય કરનાર બીજા કોઇ મજબૂત માણસ પણ દેખાતો નથી કે જે આ ચૂતમંજરીનું મારી લડાઇ દરમિયાન રક્ષણ કરે, માટે અત્યારે આ મારા રહેવાના સ્થાનથી દૂર ખસી જવું એજ વધારે સાં છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ચૂતમંજરીને લઇને હું ત્યાંથી (વૈતા-જ્યગિરિપરના મારા ગગનશેખર નગરથી) નીકળી અચળ ચપળ પશ્યો અને આ કીડાનંદન નામનો બગીચો મારા સાથે હુલ્લ. જેવામાં ઘણીવાર આવ્યો હતો તેથી હું મારા નગરથી નીકળીને અહીં આવી આ લતામંડપમાં રહ્યો. ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં અમને બન્નેને શોધતાં શોધતાં પેલા અચળ અને ચપળ પણ અમારી પછવાડે અહીં આવી પહોંચ્યાં. અચળે તો આકાશમાં રહીને મારી ઉપર તિરસ્કારનાં આકરાં વચ્ચે સંભળાવવા માંડ્યાં અને મારી સાથે સ્પર્ધા (હરીફાઇ) કરતો હોય-તેમ મને તુચ્છ શબ્દો કહેવા લાગ્યા. એ વચ્ચેના સાંભળતાં મારા મન ની કેવી સ્થિતિ થતી હતી તે હું તમને જણાવું છું: એક બાજુએ મારી વહાલી પ્રેમમૂર્તિ પ્રિયાના રનેહના તાતણાના બંધથી જાણે બંધાઇ

ગયેલ હોય તેવું માંડે મન થયું, ત્યારે બીજા બાળુએ શત્રુના ખરાબ વાક્યોને લઈને લડાઈના રસમાં ઉછળવા લાગ્યું; મારા ક્રુદ્ધની તો એવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ ગઈ કે એ ઉઠે પણ નહિ અને ચાલે પણ નહિ, જાણે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવામાં તે તદ્દન મૂઢ બની ગયું અને જાણે હિરોળે ચઢ્યું હોય તેવી તેની સ્થિતિ તે વખતે થઈ ગઈ. મારી સ્ત્રીને એકલી મૂકીને જવું એ મને ઠીક લાગતું નહોતું અને પેલા અચળ અપળના લડવાના આમંત્રણને વિસારી મૂકવામાં પણ મારી નબળાઈ દેખાતી હતી. આખરે હું એકદમ આવેશમાં આવી જઈને તેના તરફ દોડ્યો અને અચળની સાથે મારે તુરત જ લડાઈ જતી ગઈ. અમારી લડાઈ કેવી સ્થિતિમાં શરૂ થઈ તે તો તમે (વિમળકુમારને કહે છે કે તેણે) ત્યાં સુધી ઘણી ખરી જોઈ પણ હતી. જેવો અચળ નાઠો કે તુરત જ મેં તેની પુંઠ પકડી. હું તેની નજીક પહોંચ્યો એટલે મેં તેને આકરાં વચન કહેવાં માંડ્યાં, ત્યારે મેં ઘણા આકરાં શબ્દો કહ્યા ત્યારે તે અટક્યો અને ફરીવાર અમારી લડાઈ ચાલી. મેં એક સખ્ત સપાટો તેને લગાવ્યો, તેથી તેનાં હાડકાં ભાંગી ગયાં અને અચળ પડ્યો. આકાશમાં રહ્યા રહ્યા મેં તેને જમીનપર ઝીક્યો, તેનાં અંગોપાંગોનાં ચૂરેચૂરા થઈ ગયા, તેની શક્તિ બંધી ગઈ ગઈ, તેનામાં દીનતા આવી ગઈ, વિદ્યાએ તેની સાથે ચાલી નહિ અને શરીર પણ હીલચાલ વગરનું થઈ ગયું.

“હવે તે વખતે મેં વિચાર કર્યો કે આ અચળ તો એવો થઈ ગયો છે કે ફરીવાર મારી સાથે લડવાનો કે સામે ચૂતમંજરીનો આવવાનો કદિ પણ વિચાર કરશે નહિ; પરંતુ અરે ખ્યાલ આવ્યો. રે! ચૂતમંજરીને છોડીને આની પછવાડે હું લાગ્યો તેમાં મેં તો આકાશને મુઠ્ઠીએ મારી અથવા તો કા-તરાં ખાંડ્યાં, કારણકે એ આપડી ચૂતમંજરી એકલી છે તે ઘણે ભાગે તો બીકથી મરી ગઈ હશે! અથવા તો પેલો પાપી અપળ જરૂર એને એકલી જોઈને હરી ગયો હશે, ઉપાડી ગયો હશે! અરે રે! મેં આ શું વિચાર વગરનું કામ કર્યું! જરૂર એ બાળાને પેલો પાપી ઉપાડી ગયો જ હશે અને એને ઉપાડીને એ પાપી ક્યાંનો ક્યાં ચાલ્યો ગયો હશે-મારા ખ્યાલમાં એ વાત રહી નહિ અને એ ક્યાં ગયો તેની મેં તપાસ પણ રાખી નહિ!! હવે એ દુરાત્મા પાપી અપળ ક્યાં ગયો હશે! પણ ચાલ! જોઈ તો ખરો-આ પ્રમાણે વિચારીને હું એકદમ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. હું થોડે આવ્યો ત્યાં અપળ મને બરાબર સામો મળ્યો.

“ચપળને દૂરથી જોતાંજ મારા મનમાં અનેક તર્કવિતર્કો આવવા લાગ્યા. સ્નેહ હમેશાં અશુભ શંકા ઉત્પન્ન કરે છે—એમ ચપળ પવ્વો. મારા સંબંધમાં પણ થયું. મેં વિચાર્યું કે અરે! આ ચપળ અહીં કેવી રીતે આવ્યો? શું ચૂતમંજરી એ પાપીના જોવામાં જ આવી નહિ હોય? અથવા તો એ સ્ત્રી એની વેષયસુખ ભોગવવાની ઇચ્છાની સામે થવાથી શું એ પાપીએ તેને મારી નાંખી હશે? ગમે તેમ હોય પણ જો તે સ્ત્રી હજી સુધી જીવતી હોય અને આ પાપી એને હાથ કરી શકે તેવા સંયોગો હોય તો એ અત્યારે અચળની પછવાડે અહીં આવે તે વાત કોઈ રીતે અંધબેસતી નથી. પ્રચલિત વાત છે કે:-

શૂન્યે દધિઘટી દદ્ધા, કાકઃ સ્થગનવર્જિતામ્ ।

લઘ્વાસ્વાદોઽપિ તાં મુક્ત્વા કથમન્યત્ર ગચ્છતિ ॥

મનુષ્ય વગરના એકાંત સ્થાનમાં ઠાંકણા વગરનું દહિંતું ભાજન ખેડેલું હોય તો તેના સ્વાદને જાણનારો કાગડો તેને છોડીને બીજે શા માટે જાય? આટલા ઉપરથી માંડે એમ અનુમાન થાય છે કે મારી સ્ત્રી જરૂર જીવતી જ નથી. એ જીવતી હોય તો એને છોડીને આ ચપળ અહીં આવે જ નહિ—આવા આવા અનેક પ્રકારના વિચારો હું મારા મનમાં કરતો હતો, અનેક સાચી ખોટી શંકા કરી તેના ઉકેલ અને નીકાલ મનમાં ને મનમાં કરતો હતો, ત્યાં તો ચપળ મારી તફન નજીક આવી પહોંચ્યો. તુરત માંડે તેની સાથે યુદ્ધ થયું. મેં તેને પણ અચળની પેઠે જ જમીન પર પટક્યો અને તેના પણ અચળની જેવા જ હાલ થયા.

“આવી રીતે અચળ અને ચપળ બન્નેને ઠેકાણે પાડી પાછો

મેં વિચાર કરવા માંડ્યો—અરે રે! શું મારી પ્રિય-

સ્નેહની તમા મરી ગઈ!, અથવા શું નાશ પામી ગઈ! અ-

શંકાઓ. થવા વિનાશને પ્રાપ્ત થઈ! અથવા શું તેને કોઈ

જગ્યોએ ચપળે સંતાડી દીધી હશે! અથવા તો તેને

કોઈ બીજાના હાથમાં સોંપી દીધી હશે! આવી રીતે સ્ત્રી સંબંધી અનેક પ્રકારના સારા માઠા વિકલ્પો રૂપ ઉછળતાં મોઝાંઝોની માળાથી ચાલતો અને મનરૂપ નદીમાં હુબકી મારતો હું આ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો. સ્નેહ શંકાશીળ છે, તેમાં ખાસ કરીને સંબંધી માટે શંકા વધારે થવા કરે છે. અહીં આવતાં જ મેં મારી પ્રેમમૂર્તિને અખંડિત જોઈ. એ વખતે મારા શરીરમાં જીવ આવ્યો, માંડે હૃદય ઉછળી ગયું, મારા

આખા શરીરમાં આનંદ ફેલાઈ ગયો, રોમાંચ ખડા થઈ ગયા, મારી ચેતના સ્થિર થઈ અને આખા શરીરમાં શાંતિ શાંતિ થઈ ગઈ અને હર્ષથી શરીર ડોલવા લાગ્યું, મારા ચિત્તમાં જે ઉદ્વેગ હતો તે ખસી ગયો અને આ મારી પ્રિયતમાએ તમારી સર્વ વાર્તા કહી અને તમારા માહાત્મ્યથી કેવો અદ્ભુત ખનાવ બન્યો તે પણ કહી સંભળાવ્યો. આ પ્રમાણે મેં મારી આત્મકથા કરી.”

પ્રકરણ ૫ મું.

વિમળ અને રત્નચૂડ-ચૂતમંજરી.

૨ રત્નચૂડ વિદ્યાધરે પોતાનો વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો, વિસ્તારથી આત્મકથા વિમળકુમાર પાસે વામદેવ સાંભળે તેમ કહી સંભળાવી, ચૂતમંજરી માટે અચળ ચપળ સાથે ફેટલી અને કેવી ખટપટ થઈ હતી તે જણાવી દીધું, પોતાના ધર્મપ્રેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો અને વિમળકુમારે કરેલી સહાય અને લીધેલ સંભાળ માટે આભાર દર્શાવ્યો. આત્મકથા પૂરી કરી રત્નચૂડે વાત ચલાવી:—

કાર્યની છુટ કરનાર રત્નચૂડ.

નિઃસ્પૃહી મહાનુભાવના ઉચ્ચ આદર્શો.

સજ્જનના ભાવમીલનની કિમત.

રત્નચૂડ—“ અંધુ વિમળ ! તું આ બાળાનું રક્ષણ કર્યું તે ખરેખર માફેજ રક્ષણ કરવા જેવું કર્યું છે ! એમ કરીને તું મારા કુળની ઉન્નતિ કરી છે ! અને મને વિશુદ્ધ યશ આપ્યો છે ! ભાઈ ! મહાનુભાવ ! હું તને શું કહું ? કયા રાખડોમાં કહું ? કેવી રીતે કહું ? આ દુનિયામાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, ચીજ નથી, બાબત નથી, જે તું મારે માટે કરી ન હોય ! તું માફે સર્વસ્વ કરી આપ્યું છે. લોકોમાં કહેવાય છે કે-કોઈએ આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેના બદલે વાળવો એ તો વાણીઆનો ધર્મ છે,

૧ વાણીઆનો ધર્મ: પૈસા લઈને તેના બદલામાં બીજી વસ્તુ આપવી એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુ આપવી. વ્યાપાર-હિસાબની વાત.

એમાં કંઈ સાધુતા નથી, એમાં કંઈ વિશેષતા નથી. હવે એમાં પણ જે પ્રાણીઓ મુઝાય છે, મતલબ કે એટલું પણ કરી શકતા નથી તેમને તો જનાવર જ સમજવા, કરેલ ઉપકારનો બદલો ન વાળનાર માણસ નથી એમ સમજવું, માટે વિમળકુમાર! મારા ઉપર મહેર-આની કરો, મને કંઈ ફરમાવો એટલે આપને જે કંઈ પ્રિય હોય તે હું આપનો સેવક આપનું કાર્ય બજાવું.”

વિમળ—“અહો કૃતઃશ્રેષ્ઠ! તમારે એવા સંભ્રમમાં પડવાની જરા પણ જરૂર નથી. તમારા દર્શનનો મને આજે લાભ મળ્યો એટલે હવે અમારે તે શી વાતની બાકી રહી! એથી વધારે અમને વહાલું પણ શું હોય અથવા હોઈ શકે?”

वचःसहस्रेण सतां न सुन्दरं, हिरण्यकौट्यापि न वा निरीक्षितम् ।
अवाप्यते सज्जनलोकचेतसा न कोटिलक्षैरपि भावमीलनम् ॥

“સજ્જન પુરૂષોત્તમ એક સુંદર વચન હજારો સોનામહોરથી પણ મળી શકતું નથી, કરોડ સોનામહોરથી પણ એવા ભાગ્યવાનનું દર્શન મળતું નથી, તેમજ લાખો કરોડ સોનામહોરથી પણ તેમના દૃઢ્યની સાથે ભાવપૂર્વક મળવાનું બની શકતું નથી.”

“અને ભદ્ર! મેં તે તારે એવું શું મોટું કામ કરી નાખ્યું છે કે તારી જાતને બદલો વાળવાના સંબંધમાં આટલી બધી વિચારમાં નાખી દીધી છે?”

અમુલ્ય રત્ન અર્પણની માગણી.

નિઃસ્પૃહીની વિશિષ્ટ નિર્લેપતા.

પ્રાર્થના. દાક્ષિણ્ય. આગ્રહ. ભાવ.

વિમળે જ્યારે આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો ત્યારે રત્નચૂડે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે આવા સજ્જન માણસ અમુક વસ્તુની માગણી તો શેના જ કરે? પણ મારે આ મારા અકારણ બંધુનો કંઈક બદલો તો જરૂર વાળવો જોઈએ. જો તેમ નહિ કરું તો મારા મનમાં નિરાંત વળશે નહિ—આ પ્રમાણે વિચારીને રત્નચૂડે પોતાના હાથમાં એક રત્ન ગગટ કર્યું—તે રત્ન દેખાવમાં જ એવું અસાધારણ હતું કે સાધારણ લોકનજરથી તે જુદું છે, કે લાલ છે, કે પીળું છે, કે સફેદ છે, કે કાળા રંગનું છે એમ નિર્ણયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નહોતું, એણે સર્વ દિશાઓને ઝગઝગાયમાન કરી દીધી હતી, એ સર્વ રંગોથી સુશોભિત હતું અને જાણે ઈંદ્રધનુષ્ય (કાચળી) હોય નહિ તેમ પોતાની

કિરણુભગોથી તેણે પોતાની પ્રભા સર્વત્ર ફેલાવી હતી. એ રત્ન પોતાના હાથમાં વિભળકુમારને બતાવતો રત્નચૂડ વિધાધર બોલ્યો “ભાઈ વિભળ! આ રત્ન સર્વ પ્રકારના રોગોને દૂર કરનાર છે, મહા ભાગ્યવાન છે, દુનિયાના દારિદ્ર્યને દૂર કરનાર છે અને સર્વ રંગનું હોવાસાથે ગુણમાં તે લગભગ ચિંતામણિ રત્ન જેવું છે. દેવતાઓએ મારા કર્મથી રાજ થઈને ખુશીથી એ રત્ન મને અર્પણ કર્યું હતું. એ રત્નમાં એવી ખૂબિ છે કે આ લોકમાં તે મનુષ્યોની સર્વ આશાઓને પૂરે છે. કુમાર! યંધુ! મારા ઉપર મહેરબાની કરી આ રત્નને ગ્રહણ કર, જ્યાંસુધી એ રત્ન તું લેશે નહિ ત્યાંસુધી મારા જીવને કોઈ પ્રકારે નિરાંત થનાર નથી.”

રત્નચૂડના આવા આગ્રહના જવાબમાં વિભળકુમારે કહ્યું “મા-હાત્મા! યંધુ! તારે આ બાબતમાં મને જરા પણ આગ્રહ કરવો નહિ અને તારે મનમાં એટ પણ રાખવો નહિ. તે દીધું અને મેં લીધું, પછી કાંઈ બાકી છે? જો ભાઈ! એ તો તારી પાસે રહે એ જ સાફ છે, માટે બરાબર સંભાળીને એને તું મૂકી રાખ અને મનમાં અન્ય અન્ય વિચારો ન કર.”

દેનાર લેનારની વિશિષ્ટ મહાનુભાવતા.
રત્નચૂડનો ગુણ પક્ષપાત અને ગૌરવ.
વિભળની અદ્ભુત નિઃસ્પૃહતા સાથે સ્થિરતા.

સારે વળી ચૂતમંજરીએ કહેવા માંડ્યું કે “યંધુ વિભળકુમાર! આર્યપુત્ર તમને વિરક્તિ કરે છે તેનો તમે ભંગ ન કરશો. જુઓ, વાત એમ છે કે:—

નિસ્પૃહા અપિ ચિત્તેન, દાતરિ પ્રણયોદયતે ।

સન્તો નામ્યર્થનામર્જ્જ, વાક્ષિણ્યાદેવ કુર્વતે ॥

“પુરૂષો પોતાનાં ચિત્તમાં તો સ્પૃહા વગરના હોય છે છતાં દાન કરનાર પ્રેમથી પ્રેરાઈને દાન આપવા ઉત્થાન થયેલ હોય તે વખતે તેની પ્રાર્થનાનો ભંગ કરતા નથી, કારણ કે તેમનામાં એટલું દાક્ષિણ્ય (મ્હોં રખાપાતું) હોય છે તેથી તેઓ કોઈને ના કહી શકતા નથી, દુઃખ લગાડી શકતા નથી.”

૧ પાકાંતરે ધરપણુ અને દળદરને.

૨ મૂળમાં ‘સુમેચક’ સપ્દ છે. એનો અર્થ મોરના પીંછાની પછવાડે જે સર્વ બાંધપાત્ર સંપદ હોય છે તે રંગનું રત્ન અથવા ધાટા વાદળી રંગનું રત્ન એમ થાય છે. સંબંધ એતાં ‘સર્વ રંગનું’ એ અર્થ વધારે યોગ્ય લાગ્યા છે.

ચૂતમંજરી આ પ્રમાણે બોલતી હતી તે વખતે હજી તો વિમળ કુમાર તેને શો ઉત્તર આપવો તેનો વિચાર કરતો હતો, ત્યાં તો રત્નચૂડે આદરથી પેલું રત્ન જેને એક દેવતાની આપેલી કિમતી દાખડીમાં વાત દરમ્યાન મૂકેલું હતું તેને વિમળકુમારના વસ્ત્રના છેડા સાથે આદરપૂર્વક બાંધી દીધું. આવા અદ્ભુત અને દુર્લભ રત્નની પ્રાપ્તિ થતાં પણ તદ્દન સ્પૃહા-ઈચ્છા વગરના, તદ્દન મધ્યસ્થ ભાવે રહેલા અને કોઈ પણ પ્રકારની હર્ષની લાગણી વગરના વિમળને જોઈને રત્નચૂડને તેના ગુણ ઉપર ખડુ લાગણી થઈ આવી. એક તુચ્છ ટુકડો મળતાં પણ મનુષ્ય કેવો રાજી થઈ જાય છે તેનો તેને અનુભવ હતો અને આ રત્ન તો સર્વ દારિદ્ર્ય દૂર કરનાર, યુવાવસ્થા ટકાવી રાખનાર અને રોગનો નાશ કરનાર હોવાથી સાધારણ રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય ઘણી ખુશીથી રાખે, તેવા અદ્ભુત રત્નની પ્રાપ્તિ થતાં છતાં જ્યારે વિમળ-કુમારના મુખ પર જરા પણ દ્રેરકાર ન થયો ત્યારે સામાન્ય રીતે રત્નચૂડને ઘણો હર્ષ થયો અને વિસ્મયપૂર્વક પોતાના મનમાં તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે-અહો ! આ ભાઈનું માહાત્મ્ય તો કાંઈ ભારે અપૂર્વ જણાય છે ! અને આવી નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ તો કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવી નથી ! આ કુમારનું ચરિત્ર તો સાધારણ રીતે મનુષ્યલોકમાં જોવામાં આવે તેથી કાંઈ જૂદા જ પ્રકારનું જણાય છે. અથવા તો જે મહાત્મા પુરુષનું ચિત્તરત્ન આવું કિમતી-અમૂલ્ય થઈ ગયું હોય તેવાને પછી બાહ્ય નિર્ભવ રત્નનું પ્રયોજન પણ શું રહે ? ખરેખર, અનેક ભવોમાં ધર્મકાર્યથી જેઓએ પોતાનું ચિત્ત રંગી નાખ્યું હોય તેવા પુણ્યશાળી જીવોનું ચિત્ત જ આવા પ્રકારનું થાય છે. જે પ્રાણીઓ નિરંતર પાપી હોય છે, શુદ્ધ ધર્મથી બહાર થયેલા હોય છે અને હલકા હોય છે તેઓનું ચિત્ત આવા પ્રકારનું નિર્મળ હોવાનો જરા પણ સંભવ નથી.

પ્રત્યુપકાર ચિંતા.

ધર્મદર્શનનો માર્ગ.

રત્નચૂડનો નિર્ણય.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને રત્નચૂડે વળી પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે આ કુમાર તે ક્યાંનો હશે ? એનું નામ શું હશે ? એનું ગોત્ર શું હશે ? એ અહીં શા માટે આવેલ હશે ? એનું અનુદાન (વિધાન) શું હશે ? એ સર્વ હકીકત ભારે બરાબર જાણવી જોઈએ. માટે એ કુમારની સાથે એનો સહચર (મિત્ર) છે તેને એ સર્વ હકીકત પૂછી બરાબર

વાકેફગાર થઇ જઈ. પછી એ રત્નચૂડ વિદ્યાધર મને^૧ એકાંત સ્થાનમાં લઇ ગયો અને મને ઉપર જણાવી તે સર્વ હકીકત વિમળકુમારને અંગે પૂછી. મેં રત્નચૂડને તેના સવાલોના જવાબ આપતાં કહ્યું “અહીં નજીક માં વર્ધમાનપુર નામનું નગર છે, ત્યાં ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ધેવળ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે, તેનો આ વિમળ વિમળનો અંગત નામનો કુંવર છે. આજે સવારે તેણે મને કહ્યું અને દર્શનપરિચય. ‘મિત્ર વામદેવ ! લોકોના કહેવાથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપણા નગર બહાર કીડાનંદન નામનું ઉદ્યાન છે તે ઘણું સુંદર છે, બહુ આનંદ ઉપજાવે તેવું છે, રમણીય છે. એ ઉદ્યાન મેં આ જન્મમાં કદિ જોયું હોય એમ મને યાદ નથી, તો આજે આપણે જઈને એ ઉદ્યાન જોઈએ.’ કુમારની એ ઇચ્છાને મેં માન આપ્યું. સ્વાર પછી અમે બન્ને આ ઉદ્યાનમાં આવ્યા; અહીં આવ્યા પછી તમારા બન્નેનો શબ્દ અમે દૂરથી સાંભળ્યો; શબ્દ સાંભળતાં એ શબ્દ કોનો છે તે જાણવાની અમને જિજ્ઞાસા થઈ; તેથી શબ્દ જે દિશાએથી આવતો હતો તે તરફ અમે આહ્યા; ચાલતાં ચાલતાં તુરતમાંજ અમે બેવડાં પગલાં જમીનપર પડેલાં જોયાં; પગલાં ઉપરથી અમે સમજ્યા કે આ રસ્તેથી સ્ત્રીપુરુષનું જોડકું પસાર થયું છે; સ્વાર પછી આગળ ચાલતાં લતામંડપમાં દૂરથી અમે તમને બન્ને જોયાં; વિમળકુમાર મનુષ્યનાં લક્ષણ શાસ્ત્રદ્વારા બહુ સારી રીતે જાણે છે; તેણે તમારાં લક્ષણો ઉપરથી કહ્યું કે આ બન્નેમાંથી જે પુરુષ છે તે ચક્રવર્તી થશે અને તેની સાથે જે સ્ત્રી છે તે ચક્રવર્તીની પત્ની થશે. અહીં અમારા આવવાનું આ પ્રયોજન છે. એનાં સર્વ અનુષ્ઠાનો (વર્તન-વિધાન) સર્વ વિદ્વાનોને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે, લોકો તેને માન આપે છે, બંધુઓને આહ્વાન ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે, મિત્રોને ખાસ રૂચે તેવાં છે અને સુનિ મહારાજાઓ પણ એવાં વર્તનની સ્પૃહા કરે તેવાં છે. વાત માત્ર એટલી છે કે હજી સુધી એણે કોઈ ‘દર્શનનો સ્વીકાર કર્યો નથી.’”

૧ મને એટલે વામદેવને. આ વાર્તા વામદેવ-સંસારીભવ કહી શકો છે, સામે સદાગમ બેઠા છે, બાહ્યમાં અગૃહીતસંકેતા અને અજ્ઞાવિશાળા બેઠા છે અને ભવ્યપુરુષ ધ્યાન દઇ સાંભળે છે. વામદેવ તરીકે પોતાને યથેક્ષા અનુભવ સંસારીભવ કહે છે-આ ચિત્ર હૃદયપટ પર રાખવું.

૨ દર્શન: તત્ત્વજ્ઞાન, મત, ક્ષીલોસોક્ષી. એટલે એ જૈન કે બૌદ્ધ કે નૈયાયિક કે યોગમતનો નથી.

પ્રકરણ ૬ કું.

વિમળનું ઉત્થાન-દેવદર્શન.

હાનુભાવ વિમળ જે નૈસર્ગિક રીતે નિઃસ્પૃહ વૃત્તિવાળો ઉદાર દાક્ષિણ્યવાન મહાસત્વ હતો તેના પરિચય રત્નચૂડને થયો, તેને રાજકુમાર તરીકે રત્નચૂડે ઓળખ્યો, તેની નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ જાતે અનુભવી અને વિશાળ હૃદયની નિર્લોભ વૃત્તિનો જાતે સાક્ષાત્કાર કર્યો. તેની હકીકત વામદેવ (મારી) પાસેથી સાંભળી રહ્યા પછી રત્નચૂડે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે એ કુંવર સંબંધી બહુ સારી માહિતી મળી; હવે એ ઉપરથી આ વખતને યોગ્ય જે કાર્ય કરવાનું આખરે બદલો વા- મને ઠીક લાગે છે તે એ છે કે એને ભગવાનની પ્રતિ- જવાની દિશા સૂચ મા બતાવું, એ ભગવાનના ધિયના દર્શનને બરાબર યોગ્ય છે. મને એમ લાગે છે કે જો એને હું ભગવાનની પ્રતિમાના દર્શન કરાવીશ તો તેથી તેના ઉપર ઘણો મોટો ઉપકાર થઈ શકશે. મારા ઉપર તેણે જે મહા ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો વાળવા મારા મનમાં જે મનોરથ થયા કરે છે તે પણ તેમ કરવાથી પૂર્ણ થશે.

કીડાનંદનવનમાં યુગાદિનાથ પ્રાસાદ.
તેનો પૂર્વ ઇતિહાસ અને તેનું સૌંદર્ય.
યુગાદિનાથના સુંદર ધિયનું દર્શન.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી હું (વામદેવ) અને રત્નચૂડ વિમળ-કુમારની પાસે આવ્યા અને રત્નચૂડે વિમળકુમારને કહ્યું “કુમાર વિમળ ! મિત્ર ! કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે મારા દાદા (માતાના પિતા) મહિપ્રભ^૧ આ

૧ જૈનધર્મનું જ્ઞાન ચંદન સિદ્ધપુત્ર પાસેથી મહિપ્રભના પુત્ર રત્નશેખરને મળ્યું હતું એમ પૃ. ૧૧૬૬ માં જણાવ્યું છે. મહિપ્રભ જૈન હતા એવી હકીકત ત્યાં આવી નથી.

ઉદ્યાનમાં આવ્યા હતા અને તે વખતે તેમને આ ક્રીડાનંદન વન ઘણું સુંદર લાગ્યું હતું. તે વખતે આ ઉદ્યાનના કુદરતી સૌંદર્યથી હર્ષ પામીને વિદ્યાધરેને આવવા માટે એક ઘણો અદ્ભુત સુંદર પ્રાસાદ (મંદિર-દેરાસર) તેણે આ ઉદ્યાનમાં અંધાવ્યો અને ત્યાર પછી યોગ્ય અવસરે તેમાં તેણે યુગાદિદેવ શ્રી આદિનાથ ભગવાનના બિંબની સ્થાપના કરી. એ કારણને લઈને હું આ ઉદ્યાનમાં અગાઉ પણ ઘણી વખત આવ્યો હતો. એ પ્રાસાદ અને બિંબ બહુ સુંદર છે માટે તમે મારા ઉપર કૃપા કરીને તે જોવા જરૂર પધારો. ” જવાબમાં વિમળકુમારે કહ્યું “જેવી આર્ય મિત્રની ઇચ્છા ! ચાલો !” આવો જવાબ સાંભળી રત્નચૂડ ઘણો રાજ થયો. અમે સર્વ દેવપ્રાસાદ તરફ ચાલ્યા અને ભગવાનનું મંદિર અમે જોયું.

“એ મંદિર સ્વચ્છ સ્ફટિક રત્નની કાંતિને ધારણ કરતું હતું, સુવર્ણની

૧ મંદિરનું અદ્ભુત વર્ણન છે: પ્રથમ એનો દ્વરથી દેખાવ કેવો લાગતો હતો તે જણાવું, પછી મંદિર નજીક જતાં કહે છે કે તેની ફરસબંધી (બેસવાની અંદરની જગ્યા) અત્યંત પ્રકાશમાન સ્ફટિક રત્નની છે, તે આરપાર દેખાતી નિર્ભળ જગ્યાપર તેમાં ઊભા કરેલા સોનાના થાંભલાની છાયા પડે છે, સોનાના થાંભલામાં પર વાળા જડેલા છે તેની કાંતિથી સ્તંભપર બાંધેલી મોતીની માળાઓ લાલરંગની દેખાય છે, લાલ માળાઓની અંદર જડેલા મરકત મણિઓથી ચામર સ્થાપન રંગના દેખાય છે, ચામરના ડાંડાની પ્રલાથી કાચમંડળ પીળુ ધધ ગયું છે, એ કાચમંડળની દ્રેમમાં લાલ મણિઓ જડેલી છે અને તેની નીચે સોનાની ધુધરી અથવા ઘંટડીઓ જડી છે.

આ અદ્ભુત વર્ણનનું મૂળ પણ વાંચવા લાયક છે. બહુ સુંદર વર્ણન મૂળમાં હોવાથી તે પણ અહીં આપું છું—

દૃષ્ટં ભગવતો મન્દિરં । તત્ત્વ કીદશમ્ ।

વિમલસ્ફટિકચ્છાયં સ્વર્ણરાજિવિરાજિતં ।

તદિદ્વલયસંયુક્તશરદમ્બુધરોપમમ્ ॥

વિલસદ્વૃક્ષવૈદુર્યપદ્મરાગમણિત્રિપા ।

નદ્યાન્ધકારસમ્બન્ધમુચોતિતદિગન્તરમ્ ॥

અપિ ચ ।

લસદ્વૃક્ષાન્તર્મિલસ્ફટિકમણિનિર્મિતકુટ્ટિમસંક્રાન્તવિલસત્પત્નીયસ્તમ્ભં સ્ત-
મ્ભવિન્યસ્તવિદુમકિરણકદમ્બકરકત્તુક્તાફલાવચ્ચૂલં અવચ્ચૂલવિરન્વિતમરકતમયૂક્ષ-
શ્યામાયમાનસિતચમરનિકરં સિતચમરનિકરદણ્ડચામીકરપ્રભાપિજરિતાદર્શમણ્ડલં
આદર્શમણ્ડલગતવિરાજમાનારુણમણિહારનિકુરુમ્બં હારનિકુરુમ્બાવલમ્બિતવિશદહાટ-
કકિક્લિષ્ણીજાલમિતિ ।

પંક્તિથી બિરાજમાન થયેલું હતું, દૂરથી નજર કરતાં વિજળીના ચમકારાપ વલયયુક્ત શરદ્ ઋતુમાં આકાશનાં વાદળાં શોભે તેવી શોભાને ધારણ કરતું હતું; સુંદર શોભતા વજ્ર વૈદૂર્ય અને પદ્મરાગ (હીરા, રત્ન અને માણિક) મણિઓના તેજથી અંધકારનો સંબંધ તેણે દૂર કર્યો હતો અને તેનો પ્રકાશ ઘણે દૂર સુધી સ્પષ્ટ જણાતો હતો; ઝગઝગાયમાન થતા અત્યંત સ્વચ્છ અને નિર્મળ સ્ફટિક અને મણિઓની બનાવેલી દ્રવ્યબંધીમાં સંકેત પામેલા સોનાના થાંભલાઓ એ વિશાળ પ્રાસાદમાં રમણીય શોભા આપતા હતા; એના થાંભલાઓ ઉપર જડેલા લાલ પરવાળાના કિરણસમૂહથી તે પર લટકતી મોતીની માળાઓની ઝુલો લાલ રંગની લાગતી હતી; એ લટકતી મોતીની માળાઓની ઝુલોમાં જડેલાં લીલાં રત્ન (મરકત) નાં કિરણથી રયામ જેવા દેખાતા સુંદર સદૈત ચામરો પાસે ગોઠવાઈ ગયેલા હતા; એ ધોળા ચામરોના સમૂહના દરેકમાં (હેંડલમાં) જડેલા સોનાના તેજથી ઉપરનું આખું કાચનું મંડળ પીળા રંગનું દેખાતું હતું; વળી એ ઉપર જડેલા કાચના મંડળમાં અહીં તહીં લાલ યુનીઓની હારો જડવામાં આવી હતી અને એ મણિઓની હારની નીચે શુદ્ધ સોનાની ધુધરીઓની બળો લટકાવવામાં આવી હતી-આવા અનુપમ સૌંદર્યવાળા સુંદર પ્રાસાદમાં પ્રવેશ કરીને યુગાદિનાથની પ્રતિમાનું સર્વેએ દર્શન કર્યું.

એ સુવર્ણનું બનાવેલ ભગવાનનું ચિત્ર એકદમ મનને હરણ કરી લે તેવું હતું, વિકાર વગરનું દેખાતું હતું, ખોટા ભભકા કે ખટાટોપ વગરનું લાગતું હતું, એકદમ શાંત જણાતું હતું, બહુ પ્રિય લાગે તેવું હતું અને એણે પોતાની પ્રભા ચારે તરફ ફેલાવી દીધી હતી.

તે વખતે સાથે આવેલા ચારે જણે અત્યંત આનંદપૂર્વક અને હર્ષથી આંખો ઉઘાડી ઉઘાડીને જિનચિત્રનાં દર્શન કર્યા અને યુગાદિનાથને વારંવાર પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી રત્નચૂડ અને ચૂતમંજરીએ પ્રભુચિત્રને વિવિધપૂર્વક વંદન કર્યું, તે વખતે પવિત્ર આનંદની ઉર્મિઓ ઉછળતાં તેઓને આખે શરીરે રોમાંચ ખડા થઈ ગયા.

મૂર્તિદર્શનથી વીર્યોદ્ધાસ.

ગુણાનુરાગથી ભતિસ્મરણ.

પ્રેમમૂર્છાનો ઉપચાર-ચેતના.

ચર અને અચર ત્રણે ભુવનના સર્વ જીવોના બંધુ એ ભગવા-
૬૨

નના બિબ્બને અવલોકતાં વિમળકુમારનું 'જીવનીય' અતિશય ઉલ્લાસને પામ્યું, તેના મનમાં ઘણો પ્રમોદ થઈ આવ્યો, તેણે કર્મનાં મોટાં જાળાંઓને તોડી નાખ્યાં, તેની સદ્બુદ્ધિ ઘણી વધારે પ્રકાશી નીકળી, પ્રગટ થઈ આવી, જોસમાં આવી ગઈ અને શુણુ તરફ તેને ઘણો વધારે મજબૂત રાગ થઈ આવ્યો. એ પ્રસંગે તેણે વિચાર કર્યો, ચિંતવના કરવા માંડી કે અહો ! આ ભગવાનનું કેવું સુંદર રૂપ છે ! એ બિબ્બમાં કેટલી શાંતિ દેખાય છે ! એનું નિર્વિકારીપણું કેટલું આગળ પડતું જણાય છે ! અને એમના અતિશયો પણ કેવા સુંદર અને મોટા જણાય છે ! એમનું માહાત્મ્ય તો એટલું અદ્ભુત લાગે છે કે એની ચિંતવના કરવી પણ ઘણી મુશ્કેલ જણાય છે ! અહાહા ! એમના કોઈ પણ પ્રકારના કલંકરહિત અને મનોહર આકાર ઉપરથી જ શુણુ-સમૂહની મહત્તા તો એ દેવમાં પાર વગરની હોય તેવું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે ! એમની પ્રતિમા ઉપરથી મારા મનમાં નિશ્ચય થાય છે કે આ દેવમાં કોઈ પણ પ્રકારનો કોઈ જીવ કે અજીવ વસ્તુ ઉપર રાગ નથી, દ્વેષ નથી અને તેઓ જાણે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોય તેવું લાગે છે !! અહાહા ! ધન્ય છે ! આનંદ છે ! આશ્ચર્ય છે ! અહોભાગ્ય છે !

આવી ચિંતવના કરતાં કરતાં વિમળકુમારે મધ્યસ્થભાવે પોતાના આત્માની સાથે લાગેલ મેલમાંથી કેટલોએ કાપી નાખ્યો અને એમ ચિંતવના કરતાં કરતાં તેને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન થયું, જેને લઈને પૂર્વ ભવોમાં પોતે કોણુ હતો, કેવો હતો, પોતે કેવાં કર્મો કર્યાં હતાં અને કોના કોના સંબંધમાં પોતે આવેલ હતો તે સર્વનું તેને સ્મરણુ થયું. જાતિસ્મરણુ જ્ઞાનથી પૂર્વ ભવોની હકીકત હૃદયચક્ષુ સન્મુખ ખડી થાય છે અને તે સર્વનો ચિતાર હૃદયપટ પર બરાબર ચીતરાઈ જાય છે, કારણ કે એ જ્ઞાન મતિજ્ઞાનનો વિષય હોઈ પાછલા ભવ સંબંધી કેટલીક હકીકતનું સ્મરણુ કરાવે છે. એવી રીતે જ્યારે પોતાના પૂર્વ ભવો વિમળકુમારે જોયા ત્યારે તેને મૂર્છા આવી ગઈ અને પોતે ચિંતવન ન કરી શકાય તેવા રસમાં તરબોળ થઈ ગયો. તુરંતજ તે ઊભો હતો ત્યાં મંદીરમાં જ જમીનપર પડી ગયો એટલે સાથેના સર્વને મોટો સંજ્ઞમ થઈ ગયો, મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો કે વિમળકુમારને આ શું થઈ

૧ નિમિત્તકારણુ કેવાં બલવાન છે તે વિચારવાયોગ્ય છે, શુણુતુરાગીદે પણ સાધનધર્મથી કેટલો લાભ થાય છે તે લક્ષ્યમાં લેવાયોગ્ય છે. ખીલ અગત્યની બાબત એ છે કે જેઓ સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધેલા હોય છે તેઓને વીર્યો-હાસ થતાં તેની પ્રગતિ એકદમ થઈ જાય છે.

ગયું? તુરત તેના શરીર ઉપર શીતળ પવન નાખવામાં આવ્યો.
ઐટલે તેની મૂર્છા વળી ગઈ અને તેને ચેતના આવી.

પૂર્વ સુકૃત્યનું સુસ્મરણ.

વિમળનો આત્મોત્થાન કાળ.

વિશિષ્ટ આભારનું દર્શન.

વિમળકુમારને જાગૃતિ આવી, ચેતના આવી, ઐટલે તેને અત્યંત આદરપૂર્વક રત્નચૂડે સવાલ પૂછવા માંડ્યા. તે વખતે તેઓ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ:—

રત્નચૂડ—“બંધુ વિમળ! આવા અદ્ભુત દેવાલયમાં તને આ શું થઈ આવ્યું? આ સ્થાને તને મૂર્છા આવી ગઈ તેનું કારણ શું?”

રત્નચૂડ વિદ્યાધરે આવો સવાલ કર્યો ઐટલે વિમળકુમારમાં પાછો ભક્તિભાવ વધારે જાગૃત થઈ આવ્યો, આખા શરીરે રોમાંચ ખડા થઈ ગયા, હરખથી તેની આંખો વિશાળ થઈ ઉઘડી ગઈ અને બન્ને હાથ જોડાઈ ગયા. પછી તેજ સ્થિતિમાં તેજ જગ્યોએ વિમળ જીભો થઈને રત્નચૂડના બન્ને પગ પકડીને તેના તરફ નીચો વળી આંખમાં હર્ષના આંસુઓ લાવી વારંવાર તેને પ્રણામ કરવા લાગ્યો, પગે પડી તેને વંદન કરવા લાગ્યો અને પછી મુખેથી બોલવા લાગ્યો:—

વિમળ—“અહો મિત્ર! તું માફ શરીર છે! માફ જીવતર છે! મારો ભાઈ છે! મારો નાથ છે! મારો માળાપ છે! મારો ગુરુ છે! મારો દેવ છે! અરે તું મારો પરમાત્મા છે! એમાં જરા પણ શંકા જેવું કે અતિશયોક્તિભરેલું કંઈ નથી. અહો! હે ધીરવીર ઉપકારી! તે આજે સર્વ પાપને ઘોઈ નાખનાર અને સંસારનો છેદ કરનાર આ ભગવાનના બિંબના મને દર્શન કરાવીને માફ ઐટલું શ્રેય કર્યું છે કે તને હું જે કહું તે યોછું છે. હે રત્નચૂડ! એ બિંબનું મને દર્શન કરાવીને તે દ્વારા તે મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે, તે મારી તરફ ખરેખરી સજ્જનતા કરી બતાવી છે, મારી ભવ (સંસાર) રૂપ વેલડીને છેદી નાખી છે, દુઃખનાં મોટાં જાળાંઓને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યાં છે, સુખરૂપ મોટું વૃક્ષ મને આપ્યું છે અને મને શિવધામ (પરમ સુખસ્થાન-મોક્ષ) નજીક કરી દીધું છે! અહો મારા ઉપકારી! હું તને શું કહું? ક્યા શબ્દોમાં તારા ઉપકારને વર્ણવી બતાવું?”

રત્નચૂડ—“ભાઈ! તને શું થઈ ગયું અને આ તું શું કહે છે? એ હજી સુધી હું જરા પણ સમજતો નથી.”

વિમળકુમાર-“ આર્ય ! આ ભગવાનના યિયના દર્શન થતાં મને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થઇ આવ્યું તેથી આ ભવથી અગાઉના મારા ઘણા ભવો મારા જીવોમાં આવી ગયા, મને તેની સ્મૃતિ બરાબર તાજી થઇ ગઇ. વાત એમ બનેલી કે અગાઉ પણ ઘણા ભવોમાં મેં બહુ પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ભગવાનના યિય ઉપર નજર કરેલી હતી એ વાત મારા સ્મરણમાં તાજી થઇ; વળી મને યાદ આવ્યું કે પૂર્વે ભવોમાં સમ્યજ્ જ્ઞાનરૂપ નિર્મળ પાણીવડે ચિત્તરત્નને મેં ઘણી વાર સાફ કર્યું હતું, સુંદર ધર્મ-અનુષ્ઠાનોને મારાં પોતાનાં બનાવી દીધાં હતાં, આત્માને ભાવનાવડે ભાવીને ભાવનામય કરી દીધો હતો, સાધુપુરુષોની સેવાચાકરી કરીને અતઃકરણને તેનાથી વાસિત કરી દીધું હતું, તે વખતે સમસ્ત જીવ-પ્રાણીવર્ગ ઉપર મૈત્રીભાવ-અંધુભાવ કરવો એ તો જાણે મારો સ્વ-ભાવ થઇ પડ્યો હતો, ગુણોમાં જે પ્રાણીઓ વધારે હોય તેમને જોઇને અનુભવાતા આનંદમાં હું એકતાર બની ગયો હતો, કોઇ પ્રાણી જરા થાણુ કલેશ પામતો હોય તો તેના ઉપર કંઈક લાવવી તે હકીકત જાણે ચિત્તમાં રમણુ કરી રહી હતી, જેઓ સમજાયા છતાં પણ કેમણે આવે તેવા ન હોય તેમના તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ વધારે દૃઢ થઇ ગઇ હતી, વિષયોથી થતાં સુખ અને દુઃખમાં ઉદાસીનતા વધારે નિશ્ચળ થઇ હતી, પ્રશમરસ (શાંતરસ) એકરૂપ થઇ જામી ગયો હતો, 'સંવેગ સારી રીતે પરિચિત થઇ ગયો હતો, સંસારપર વૈરાગ્ય (નિર્વેદ)' બરાબર દૃઢ થઇ ગયો હતો, કર્મણુ ઘણી વધારે થઇ આવી હતી, શુદ્ધ દેવ ગુરુ ધર્મપર આસ્થા પરિપૂર્ણ થઇ હતી, ગુરુ મહારાજ ઉપર અપૂર્વ ભક્તિ બહુ વૃદ્ધિ પામી હતી અને તપસંયમ તો તે વખતે જાણે ધરનાં જ થઇ ગયાં હતાં. આ પ્રમાણે હોવાથી જેવું આજે આ ભગવાનનું યિય જોયું, એના નિષ્કલંકી ભાવો હૃદયપર અસર કરનારા થયા કે તુરત જ હું અમૃતરસથી જાણે સીંચાઇ ગયો હોઉં, પ્રીતિથી જાણે પૂર્ણ ભરાઇ ગયો હોઉં, સુખથી જાણે કળાઇ ગયો હોઉં અને હર્ષપ્ર-મોદથી જાણે ભરપૂર થઇ ગયો હોઉં તેવો થઇ ગયો !!

“ તે વખતે મારા મનમાં થઇ આવ્યું કે-અહો આ દેવ રાગરહિત છે, દ્વેષરહિત છે, ભયરહિત છે, અજ્ઞાનરહિત છે, શોક-રહિત છે અને એ (રાગાદિ) સર્વનું તેઓશ્રીમાં એક ચિહ્ન પણ

૧ સંવેગ: સદ્ગતિ અથવા મોક્ષની અભિલાષા.

૨ નિર્વેદ: સંસારપર અરૂચિ.

જણાતું નથી, એ દેવ તદ્દન શાંત મૂર્તિ દેખાય છે અને એમને જોવાથી આંખોને આનંદ થાય છે, એમને વધારે વધારે નીરખતાં મને વધારે વધારે આહ્વાદ થાય છે, તેથી મને એમ લાગે છે કે મેં એ દેવને અગાઉ કોઇ વાર બરાબર સારી રીતે જોયેલા છે-આવી ચિંતવના કરતો હતો તે વખતે આ દુનિયામાં કદિ ન અનુભવી શકાય તેવો અસાધારણ રસ જેનો અનુભવથી જ ખ્યાલ આવી શકે છે અને જે ઘણો જ સુંદર છે તેમાં મેં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે મને અગાઉના એક ભવમાં મહા ઉત્તમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યારથી માંડીને આ ભવ સુધીના સર્વ ભવોની સ્મૃતિ થઇ આવી, તે સર્વ ભવોમાં બનેલી હકીકત યાદ આવી ગઇ અને માફ આપું પૂર્વ ભવોનું ચરિત્ર મારી સન્મુખ ખડું થઇ ગયું. ભાઇ ! આ પ્રમાણે દેરાસરમાં જોભા જોભા જ મને ગઇ આવ્યું. માટે હે ભાઇ ! મોટા પરમ ગુરૂ પ્રાણીઓને જે લાભ કરે તે લાભ મને તે આજે કરી આપ્યો છે.”

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં વળી વિમળકુમાર ફરીવાર રત્નચૂડને પગે પડ્યો; એટલે “અહો નરોત્તમ ! આવી રીતે સંભ્રમમાં પડી જવાની કાંઈ જરૂર નથી” એમ કહી રત્નચૂડ વિદ્યાધરે તેને ઉઠાડ્યો અને અત્યંત વિનયપૂર્વક સાધર્મી તરીકે તેને પ્રણામ કર્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

વિમળનું ઉત્થાન-ગુરૂતરવપરિચય.

રત્નચૂડ ખરેખરો ઉપકાર કરી બદલો વાળી રહ્યો હતો, દેવદર્શન કરાવી વિમળના આત્માને સન્મુખ લઇ આવ્યો હતો અને કૃતસ વિમળ તે હકીકતની યોગ્ય કિમત આંકી રત્નચૂડનો આભાર દર્શાવી રહ્યો હતો. પગે પડેલા વિમળના ઉપકારનો બોલે રત્નચૂડ ખમી શક્યો નહિ, કારણ તે વિમળના તાબા ઉપકારથી દબાઇ ગયેલો હતો-આ વાત આપણે જોઇ ગયા. ત્યાર પછી એના અનુસંધાનમાં ગુરૂતરવનો પરિચય વિમળને રત્નચૂડે કરાવ્યો તે હકીકત અગૃહીતસંકેતા ! હું કહી બતાવું છું તે સાંભળ:-

સર્વજ્ઞકથિત માર્ગનો પરિચય.
ગુણગુણીનો સંબંધ અને રસ્તો.
સદ્દેય સાધર્મીનો હૃદયપ્રેમ.

રત્નચૂડે પ્રણામ કરી રહેલા વિમળને ઉઠાડ્યો અને પોતે તેને સાધર્મી તરીકે પ્રણામ કર્યા એ વાત ઉપર જણાવી. તે વખતે પછી રત્નચૂડ બોલ્યો “ બંધુ ! મારા મનમાં જે હોંસ હતી તે અત્યારે પૂરી થઈ છે, મારા જે જે મનોરથો હતા તે બધા એક ક્ષણમાં પૂરા થઈ ગયા છે, તે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યાં હતો તેનો બદલો વાળવા મારી પ્રત્ન હતી તે પાળુ પૂરી થઈ છે, કારણ કે જે મહા તત્ત્વજ્ઞાનનો તને આગાહના ભવમાં પરિચય હતો તે તત્ત્વજ્ઞાનનું આ ભવમાં સ્મરણ થવાના સંબંધમાં મારા જેવો કારણિક થયો. મારી જે ભાવના હતી તે અત્યારે પૂરી થઈ છે અને હે કુમાર ! તને જે આટલો બધો હર્ષ થઈ આવ્યો તે પાળુ તદ્દન યોગ્ય સ્થાને થયો છે, કારણ કે:—

માર્ગપ્રાપ્તિનો આનંદ.

“ મહાત્મા પુર્યોને તો સારી સ્ત્રી મળે, દીકરા મળે, રાજ્ય મળે,
“ ધન મળે અને કિમતી રત્નો ગમે તેટલાં મળે અથવા તો સ્વર્ગનું સુખ
“ મળે પણ તેથી તેમને સંતોષ થતો નથી, કારણ કે એ સર્વ સુખો
“ તુચ્છ છે, ઉપરઉપરનાં છે, આશ્ચર્ય છે અને થોડો કાળ ચાલે તેવાં છે
“ અને તેમ હોવાથી વિચારશીળ ધીર પુર્યોને તેથી સંતોષ થતો નથી,
“ પરંતુ એવા મહાત્મા પુર્યો આ મહા ભયંકર ભવસમુદ્રમાં જૈન
“ માર્ગ-તીર્થંકર મહારાજનો માર્ગ જે સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થવો મહા
“ દુર્લભ છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે હર્ષથી ભરપૂર થઈ જાય છે. આ
“ પ્રમાણે અત્યંત હર્ષ અને આનંદ થવાનું કારણ એ છે કે સર્વજ્ઞ મહા-
“ રાજાએ બતાવેલ એ માર્ગ પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ જે પ્રાણીને એ માર્ગ
“ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમતાસુખરૂપ અમૃતના સ્વાદનો બરાબર
“ અનુભવ કરે છે અને તેને મનમાં પ્રતીતિ થાય છે કે એ માર્ગ અંત
“ વગરના આનંદપૂર્ણ મોક્ષને સાધી આપવાના કારણભૂત છે. આવા
“ અનંત સુખ પાસે સ્ત્રી પુત્ર રાજ્ય કે ધન અથવા તો સ્વર્ગનાં સુખ
“ પણ કાંઈ બીસાતમાં ન હોવાને લીધે એ સર્વજ્ઞમાર્ગની પ્રાપ્તિથી
“ સંજ્ઞાત મહાત્માઓને હર્ષ અને ઉજ્જાસ કેમ ન થાય ? વળી એક
“ બીજી પણ વાત છે: સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની તાકાત પ્રમાણે ક્ષણ મે-
“ જવવાની વાંછા કરે છે. કુતરાને એક નિર્મલ્ય અન્નપિંડ મળી આવે
“ તો તેથી તે હર્ષિલો થઈ જાય છે, જ્યારે સિંહને તો હાથીનો ઘાત

“ મળે ત્યારેજ નિરાંત વળે છે, મતલબ એને સ્વપરાક્રમથી મેળવેલા
 “ હાથીના માંસથીજ સંતોષ થાય છે. ઊંદરને ચોખ્ખો દાણો ખાવાનો
 “ મળી જાય તો ઊંચો નીચો થઈને નાચવા ફેરવા મંડી જાય છે અને
 “ કાકલી વગાડે છે ત્યારે હાથીને તો ઘણું સુંદર લોજન બહુ પ્રયાસથી
 “ આપવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે તદ્દન બેદરકારીથી ખાય છે.”
 “ જેમને તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન થયેલ હોતું નથી તેવા મૂઠ પ્રાણીઓ
 “ નાના-ટુંકા મનવાળા હોય છે અને તેઓને તો જરા ધન કે સંજ્ઞ
 “ મળી જાય એટલે તે અભિમાનમાં આવી ઊંચાનીચા થઈ જાય
 છે અને હે મિત્ર ! તને તો અગાઉ જ્યારે મેં ચિંતામણિ રત્ન જેવું મહા
 મૂલ્યવાન અને ફળદાયી રત્ન આપ્યું ત્યારે પણ તું
 સ્થૂળ આનંદ : તો તદ્દન મધ્યસ્થ રહ્યો હતો, તારા મનપર કોઈ
 આત્મિક આનંદ. પણ પ્રકારની અસર થયેલી ન હોતી અને તારા
 ઉપર હર્ષની એક રેખા પણ મારા નીરખવામાં આવી
 નહોતી. જો કે એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ એવી ઉત્તમ હતી કે કોઈ સાધારણ
 મનુષ્ય હોત તો એવી પ્રાપ્તિથી તે ઘણો જ આનંદમાં આવી જાય,
 છતાં તને કંઈ ન થયું અને અત્યારે જ્યારે સર્વશર્માની તને પ્રાપ્તિ
 અને પ્રતીતિ થઈ ત્યારે તારા શરીરમાં રોમાંચ ખડા થઈ ગયા, તને અપૂર્વ
 આનંદ થયો અને તારા આખા શરીરમાં હર્ષ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યો છે.
 માટે ભાઈ ! તું ખરેખર શ્રેષ્ઠ પુરૂષ છે. હવે મારે તને એક જ આશ્ચર્ય
 કહેવાની છે કે ભાઈ ! તારે મારે આટલું બધું એકદાન માનવાની કાંઈ
 પણ જરૂર નથી અને જાણે કે હું તારો શુરૂ હોઉં એવો આરોપ કરવાની

૧ નીતિના ગ્રંથમાં એક આવે જ શ્લોક આવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

લાઙ્ગુલચાલનમધશ્ચરણાવપાતં,

ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।

થા પિંડદસ્ય કુરુતે ગજપુંગવસ્તુ,

ધીરં વિલોકયતિ ચાદુશતંશ્ચ મુક્તે ॥

કુતરો પોતાને એક નાનો રોટલીનો ટૂકડો આપનારની પાસે પૂંછડી હલાવે
 છે, જો પગો નીચે નમાવે છે, જમીન પર લેટીને પોતાનું મુખ અને ચેટ બતાવે
 છે અને અનેક પ્રકારની ખુશામત કરે છે; ત્યારે મોટો હાથી હોય છે તે ખાવાની
 વસ્તુ તરફ બેદરકારીથી જુએ છે અને સંકટો ખુશામતનાં વચન કહેવામાં આવે છે
 ત્યારે ખાય છે. (હાથીને ખવરાવવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તેનો અનુભવ
 કરવા જેવું છે.)

પણ જરૂર નથી અને મારે પગે પડીને તો તું મને ખરેખર મુંઝવી જ દે છે. મેં તે તને એવું શું આપી દીધું છે? હું તો એક માત્ર નિમિત્ત કારણ થયો છું. તું જાતે જ આવી કલ્યાણપરંપરાને યોગ્ય છે-તારામાં આવા પ્રકારની યોગ્યતા છે એમ જોઈને મેં તો માત્ર જરા તારા સંબંધમાં ચલ કર્યો હતો. હે ભાઈ ! હું તને આ સંબંધમાં એક દાખલો આપું: તીર્થંકર મહારાજ જેઓ સર્વ ભાવને સારી રીતે જાણતા હોય છે તેમને લોકાન્તિક દેવો^૧ જાગૃતિ આપે છે તેથી એ દેવો કાંઈ મહાત્મા તીર્થંકરોના ગુરૂ ગણાતા નથી, તેથી રીતે તારે માટે મારે સમજી લેવું.”

વિમળ:—“ મહાત્મા ! તું એવી વાત કર નહિ. તેં જે વાત કરી છે તેને અને લોકાન્તિક દેવોના વર્તનને એકસરખા-લોકાન્તિક દેવો પણ છે જ નહિ. ભગવાનને યોધ થવામાં લોકાન્તિક દેવતાઓ જરા પણ નિમિત્તકારણ નથી અને તેં તો ભગવાનના ધિયનાં દર્શન કરાવીને મારું સંપૂર્ણ કલ્યાણ કરી દીધું છે.

નિમિત્તમાત્રતાં યોડપિ, ધર્મે સર્વજ્ઞમાણિતે ।

પ્રતિપદ્યેત જીવસ્ય, સ ગુહઃ પારમાર્થિકઃ ॥

“સર્વજ્ઞના ધર્મની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જે પ્રાણી આ જીવનો જરા પણ નિમિત્તમાત્ર થાય તે પરમાર્થથી આ જીવનો ગુરૂ છે એમ સમજવું. તેં એ પ્રમાણે મને સર્વજ્ઞધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવેલી હોવાથી તું ખરેખર મારો ગુરૂ છે એમાં જરા પણ સંશય જેવું નથી અને શુદ્ધ ગુરૂના વિનયવૈયાવચ્ચ કરવાં એ સજ્જન ગુરૂપોતું કર્તવ્ય છે; તેથી તેં મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેના બદલામાં હું તારો વિનય કરું તે તદ્દન યોગ્ય છે. અને હે ભાઈ ! ભગવાનની એવી આજ્ઞા છે કે પોતાનો સ્વધર્મ (સાધર્મી) બંધુ ગમે તેવો સામાન્ય સ્થિતિનો હોય તેનો પણ યોગ્ય વંદનાદિ વિનય કરવો જ જોઈએ. તો પછી ભાઈ ! તારા જેવા મહાનુભાવ જેણે મને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી આપી છે તેનો વિનય કરવો એમાં તો સવાલજેવું જ શું હોય? કોઈ પણ પ્રકારની આકાંક્ષા-અપેક્ષા વગરનો તું મારો પવિત્ર સદ્-ગુરૂ છે અને તારો વિનય કરવો તે મને સર્વથા યોગ્ય છે.”

૧ તીર્થંકર મહારાજને દીક્ષાનો કાળ પાસે આવે ત્યારે લોકાન્તિક ભતિના દેવોનો એવો આચાર છે કે તેઓ ભગવાન પાસે આવીને કહે છે કે ‘ભગવન્ ! ધર્મતીર્થ પ્રવર્તિતો !’ ત્યાર પછી વરસીદાન આપીને તીર્થંકર દીક્ષા લે છે. સર્વ તીર્થંકરના સંબંધમાં આ પ્રમાણે બને છે.

રબચૂક —“ અરે બંધુ ! તું આવી રીતે બોલ નહિ. તારામાં એટલા બધા ગુણો છે અને તું તે ગુણોની બાબતમાં એટલો બધો આગળ છે કે તેને લઈને તું દેવતાઓને પણ પૂજ્ય છે અને તેથી તું જ ખરે-ખરો અમારો ગુરુ છે, નિઃસ્પૃહીપણું કેવું હોય અને નિઃસ્પૃહતાનું કેમ રખાય તેનો પ્રત્યક્ષ (જીવતો) દાખલો આપીને ન્યહંતદૃષ્ટાંત. તે અમને વિશુદ્ધ માર્ગ દર્શાવ્યો છે તેથી તું આ પ્રમાણે બોલે તે કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી. ”

ઉત્થાનની ભાવના.

વિરક્તિના પરિણામો.

કુંઠબચ્ચિતા અને ફરજ.

વિમળકુમાર—“ મહાગુણાધિક કૃતમ્ મહાત્મા ગુરુષોનું આ “ એક સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે કે તેઓ અત્યંત ભક્તિપૂર્વક ગુરુભક્તિ અને વિ- “ પોતાના ગુરુ (ધર્મદર્શક) નું પૂજન કરે છે, તેની મળની વિરક્તિ. “ સેવાચાકરી કરે છે અને તેને બહુમાન આપે છે. “ જે પ્રાણી પોતાના ગુરુનો દાસ થાય છે, તેનો “ સંદેશો લાવનાર લઈ જનાર નોકર થાય છે, ગુરુનું નાનું મોટું કામ “ હોંસથી ચાકરની પેઠે કરે છે અને ગુરુ મહારાજની ગુલામગીરી “ કરતાં જેના મનમાં સહજ પણ શરમ આવતી નથી તે જ “ પ્રાણી ખરો મહાત્મા છે, ખરો પુણ્યાત્મા છે, ખરો ભાગ્યશાળી “ છે, ખરો કુળવાન છે, ખરો ધીરવીર છે, જગતને વંદનયોગ્ય છે, “ સાચો તપસ્વી છે અને ખરો સમજી તેમજ ભણેલો છે. જે “ શરીર વિનયથી ગુરુના કામમાં તત્પર રહે છે તે જ ખરું શરીર છે “ તેજ સાચી કાયા છે. જે વાણી ગુરુની સ્તુતિ કરે છે, ગુરુના ગુણનું “ ગાન કરે છે તે જ સાચી વાણી છે, સાચી જીવંદ છે; અને જે “ મન ગુરુમહારાજમાં આસક્ત હોય છે, ગુરુસંબંધી વિચાર પ્રેમપૂર્વક “ કરે છે તે જ ખરું મન છે, ખરું ચિત્ત છે. જે પ્રાણીએ આપણા “ ઉપર ધર્મદાનનો ઉપકાર કર્યો હોય તેના ઉપકારનો બદલો કરોડો “ ભવમાં તેની સેવાચાકરી અને અનેક ઉપકાર કરવાથી પણ વળી “ શકતો નથી. હવે ભાઈ ! મારે તારી સાથે એક બાબતનો ખાસ વિચાર કરવાનો છે. આ સંસારરૂપ બંદિખાનાથી માંડે મન તદ્દન ઉઠી ગયું છે, વિપયો મને તદ્દન દુઃખથી ભરપૂર લાગે છે, પ્રશમ આવ (શાંતિ) જાણું અપૂર્વ-અસાધારણ-લોકોત્તર અમૃતના આસ્વાદનો અનુભવ કરાવી રહ્યો છે, તો મારે હવે ગૃહસ્થાવાસરૂપ બંદિખા-

નામાં ન રહેતાં ભગવાન જિનેશ્વર મહારાજ સંબંધી દિક્ષા અંગીકાર કરવી છે. હવે મારે પિતા માતા અને બીજા અંધુઓ તેમજ સગાંઓ ઘણાં છે. કોઈ પણ ઉપાયે કરીને તેઓને પણ જો પ્રતિબોધ થઈ શકે તો ઘણું સાફ. જો તેઓ પણ ભગવાનના ધર્મનો પ્રતિબોધ પામે અને વિશુદ્ધ ધર્મ આદરે એવો કંઈ પણ ઉપાય તું બતાવ તો ખરેખર તેથી હું પણ તેઓનું એક સાચું અંધુકાર્ય બરાબર કરી શકું, મતલબ તેમના અંધુ તરીકે તેમનાપર ઉપકાર કરવાનો મને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને હું તેમના તરફની મારી ફરજ બજાવી શકું. કેમ કે એ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારે તેમના પ્રત્યેની મારી ફરજ હું બજાવી શકું એમ નથી. ”

ચિંતા નિવારણનો ઉપાય.

બુધાચાર્ય પરિચયની વાર્તા.

દેવપૂજન અને ગુરુપરિચય.

રત્નચૂડ—“ ભાઈ વિમળ ! તું જે વાર્તા પૂછે છે તેનો એક ઉપાય મારા ધ્યાનમાં આવે છે. એક બુધ નામના આચાર્ય છે, તે અસાધારણ વિદ્વાન અને સંયમવાન છે. જો કદાચ કોઈ પણ કારણે ગમે તેમ કરીને તેઓશ્રી અહીં પધારે તો તેઓશ્રી તારા અંધુ વિગેરેને અવશ્ય યોગ્ય પ્રકારનો પ્રતિબોધ આપે; કારણ કે તેઓશ્રી અતિશયના ભંડાર છે, અન્યના ચિત્તને જાણવામાં જોઈતી નિપુણતાની ખાણ છે, પ્રાણીઓને પ્રશમ રસની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં અસાધારણ છે અને યોગ્ય સમયે યોગ્ય વચન બોલવાની બાબતમાં બહુ વિચક્ષણ છે. ”

વિમળ—“ અહો ! અંધુ ! આવા અસાધારણ ગુણલબ્ધિસંપન્ન મહાત્મા બુધ આચાર્યને તैं ક્યાં જોયા ? ”

રત્નચૂડ—“ ગઈ અષ્ટમીને દિવસે હું આ કીડાનંદનવનમાં ભગવાનના પૂજન સાફ આજ મંદિરમાં મારા પરિવાર બુધ આચાર્યનો સાથે આવ્યો હતો ત્યારે મેં એ મહાત્મા આચાર્યને પ્રથમ દેખાવ. આ મંદિરના બહારના દરવાજા પાસે જ જોયા હતા. હું મંદિરમાં પ્રવેશ કરતો હતો તે વખતે મેં તપસ્વી મુનિઓનું એક મોટું ટોળું જોયું. તેઓની વચ્ચે એક અહુ મોટા તપસ્વી મેં જોયા : તેમનો વર્ણ તદ્દન શ્યામ હતો, દેખાવ ઘણો

૧ અતિશય:—આશ્ચર્યકારક લબ્ધિને ‘અતિશય’ કહેવામાં આવે છે. એ પુણ્યનો ઉપયોગ (વ્યય) છે.

બીજાત્મ હતા, માથું ત્રણ ખુણાવાળું જણાતું હતું, ડોક લાંબી અને વાંકીચુંકી લાગતી હતી, નાક તદ્દન ચપટું દેખાતું, દાંત છૂટા છૂટા આડાઅવળા અને દેખાવમાં વિકરાળ લાગતા હતા, પેટ મોટું લાંબું અને વિચિત્ર લાગતું હતું અને એકંદરે તેમનું આખું શરીર એટલું ખરાબ લાગતું હતું તેમજ એટલું કદરૂપું જણાતું હતું કે જોનારને તેની સામું જોવાથી ઉલટો ઉલટો થઈ આવે. તેમનામાં જે જરા પણ પસંદ કરવા જેવી બાબત જણાતી હોય તો તે એક જ હતી અને તે એ હતી કે તેઓશ્રી ઘણા મધુર અને ગંભીર સ્વરથી અને સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેવા વર્ણુ અને ઉચ્ચારથી સુંદર ભાવાર્થવાળી ભાષામાં આકર્ષક રીતે ધર્મ કહી રહ્યા હતા. આ હકીકત જોતાં દૂરથી જ મારા મનમાં વિચાર થયો કે આ તપસ્વી મહારાજ વાત તો બહુ ઊંચા પ્રકારની કરે છે, તેમનું શબ્દગાંભીર્ય પણ ઘણું સાફ જણાય છે, પણ જેવી ઊંચી શૈલીની તેઓ વાતો કરે છે અને તેનામાં જે ગુણો સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે પ્રમાણે તેઓશ્રીનું રૂપ નથી. અસ્તુ, ગમે તેમ હો-આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો હું તો ચૈત્યમાં દાખલ થઈ ગયો.

“મંદિરમાં દાખલ થઈને મેં તો ભગવાનના શિબ સાથે મારી નજરને જોડી દીધી. બીજી સર્વ સાંસારિક અને રત્યુડતું દેવ-પૂજન કાર્ય. બહારની વાતો વિસરી ગયો. મેં ભગવાનના શિબ ઉપરથી નિર્માલ્ય (જુના ફૂલ ચંદન આદિ) ઉતાર્યા, બરાબર પ્રમાર્જન કરી કોઈ જીવજંતુ ન રહે તેને ઉપયોગ કર્યો, પછી ભગવાનના શરીરને જળ વડે પ્રક્ષાલન કરી હુલ્હીને સારી રીતે વિલેપન કર્યું, પૂજન કરી અને ફૂલના સમુદ્ધને પ્રભુના શરીર પર ચઢાવી ચારે બાજુએ પણ પાથર્યા, મંગળદ્રીપક પ્રગટ કર્યો, મુગંધી ધૂપ કર્યો, પછી (ત્રીજી નિસીહી કહીને) સર્વ દેવમંદિર કાર્યનો પણ નિષેધ કર્યો, બસવાની જગા બરાબર પુજી,^૧ જમીન પર બે હુંડણ અને બે હાથના તળીયાં મૂક્યાં,^૨ ભગવાનના મુખ ઉપર

૧ નિસીહી:-નંધિકા. દેવપૂજનમાં ત્રણ વખત નિસીહી કહેવાની છે. પ્રથમ નિસીહી સંસારકાર્યનો પ્રતિબંધ થાય છે, બીજીથી મંદિર સંબંધી કાર્યનો નિષેધ થાય છે અને ત્રીજીથી દ્રવ્યપૂજ સંબંધી કાર્યનો પ્રતિબંધ થાય છે. (જુઓ દેવવંદન ભાષ્ય ગાથા ૮ મી.)

૨ જીવજંતુ ન રહે તેવી રીતે (મોરખીથી વડે) પ્રમાર્જન કર્યું.

૩ મુંચાંજ અણ્ણામ:-ખમાસમણમાં એ ચાર ઉપસંત લલાટને જમીન પર લગાડવાનો વિધિ છે. (દે. વં. ભા. ગા. ૨૫ મી.)

અરાબર નજર લગાડી, સુંદર ભાવનાને લઇને શુભ પરિણામ વધવા લાગ્યા, ભક્તિનું અત્યંતપણું હૃદયમાં પ્રગટ થયું, બન્ને આંખોમાં હર્ષનાં આંસુઓ આવી ગયાં, આખા શરીરમાં આનંદના પલકારા એક પછી એક થવા લાગ્યા, રોમાંચ ખડા થઇ ગયા, જાણે આખું શરીર કદંબ પુષ્પ હોય તેમ વિકસ્વર થઇ ગયું, અત્યંત ભક્તિમાં આવી જઇને અર્થ સમજણપૂર્વક ભક્તિમાં લીન થઇ 'શકસ્તવથી પ્રભુસ્તુતિ કરી; પછી પંચાંગ પ્રણામ કર્યા અને જમીન પર હું બેસી ગયો; પછી યોગમુદ્રા' ધારણ કરીને સર્વજ્ઞ મહારાજે બતાવેલા શાસનની ઉત્તતિ કરે તેવા સુંદર સ્તોત્રો વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરી; સ્તુતિ કરતાં કરતાં ભગવાનના ગુણોથી અંતઃકરણ રંગાઇ ગયું; ત્યાર પછી વળી ફરી વાર પંચાંગ પ્રણામ કર્યા (અમાસણુ દીધું) અને તેજ અવસ્થામાં પ્રમોદમાં વધારો કરનાર 'આચાર્ય વિગેરેને પણ નમસ્કાર કર્યા; ત્યાર પછી જિનમુદ્રા' ધારણ કરીને ઉભો થયો; ત્યાર પછી ચૈત્યવંદન કર્યું; (સ્તવન કહ્યું); તેની આખરે મુક્તાસુક્તિ મુદ્રાએ' પ્રણિધાન કર્યું. હવે આટલા

૧ શકસ્તવ:-નમુચ્યું-પ્રભુસ્તુતિનો એ પાઠ છે, ભગવદ્ગુણ વર્ણનની તેમાં મુખ્યતા છે, ક્ષાયા બહુ જ પ્રાદ અને ખેંચાણુ કરે તેવી છે.

૨ જુઓ નોટ ના. ૩. ઉપર. પૃ. ૧૧૯૧.

૩ યોગમુદ્રા:-બંને હાથની દરો આંગળીઓને એકાંતરિતપણે અરસ્પરસ જોડી દેવી અને કમળના ડોડવાનો તેનો આકાર કરવો તેને યોગમુદ્રા કહેવામાં આવે છે. પંચાંગપ્રણામ અને સ્તુતિ કરતી વખતે એ મુદ્રા કરવાનો આદેશ છે, (દે. વં. ભાષ્ય-ગાથા ૧૫ તથા ૧૮.)

૪ અહીં જવંત કેવિ સાહુ વડે વંદના કરી જણાવ્ય છે.

૫ જિનમુદ્રા:-ઉભા રહીને પગના આગળના બન્ને અંગુઠા વચ્ચે ચાર આંગળોનો અંતર અને પાછલી પાનીમાં કાંઈક એછો અંતર રાખી કાયોત્સર્ગ કરવો તેને જિનમુદ્રા કહે છે. વાંદણા કાઉસગ્ગ વિગેરે આ જિનમુદ્રાથી થાય છે. (દે. વં. ભાષ્ય-ગા. ૧૬ અને ૧૮.)

૬ આ પ્રસંગે જોશ થવાનું કારણ જણાવું નથી. એવો વિધિ જાણવામાં નથી.

૭ મુક્તાસુક્તિમુદ્રા:-બન્ને હાથને પોલા અને સરખા રાખી કપાળ પર મૂકવા તેને મુક્તાસુક્તિમુદ્રા કહે છે. જયવિયરાય આ મુદ્રાથી કહેવામાં આવે છે. (દે. વં. ભાષ્ય-ગાથા ૧૭-૧૮.)

૮ આ ત્રણે મુદ્રાઓ ચૈત્યવંદનમાંજ કરવાની છે. અહીં પ્રથમ બે મુદ્રા કરી સ્તુતિ કરી રહ્યા પછી ચૈત્યવંદન કરવાનું બતાવ્યું છે તે કેમ હશે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

વખતમાં^૧ મારા પરિવારે ભગવાનને ધરવા માટેનું બળિ (નૈવેદ્ય) તૈયાર કર્યું હતું. આત્ર ભણાવવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી દીધી હતી અને અનેક પ્રકારના વસ્ત્ર અલંકાર ચંદરવા વિગેરે તૈયાર કર્યા હતા. એમ કરીને તેઓએ આત્ર ભણાવવા માંજી, સંગીત શરૂ કરવામાં આવ્યું, મધુર સ્વરવાળા કાહલા^૨ વગાડવામાં આવ્યા, સુધાપાઘંટને વગાડવો શરૂ કરવામાં આવ્યો, નરધાં અને ભાણુક- (ગોણીયું) ને જોરથી વગાડવામાં આવ્યાં, દિવ્ય દુંદુભિનો અવાજ આહુ કરવામાં આવ્યો, મોટા મુમધુર શબ્દોનો નાદ કરવામાં આવ્યો, સુંદર મોટા નગારાને વગાડવાની શરૂઆત કરવામાં આવી, ઘુઘરી વડે તબલાને જોરથી વગાડવામાં આવ્યાં, કાંસીઓનો મોટો સુર શરૂ થઈ ગયો-આવી રીતે સર્વ વાજિત્રોના સાજ સાથે સ્તોત્રનો (આત્રનો) પાઠ શરૂ થયો, એક બાજુએ મંત્રનો જાપ પણ આહુ થઈ ગયો, કૂલનો વરસાદ વરસાવવામાં આવ્યો, સુગંધથી ભભરાયેલી હારની હાર ઝણઝણાટ કરવા લાગી, મહા મૃદયવાન રસ ઘણી કિમતી સુગંધી ઔષધિઓ અને મહા પવિત્ર તીર્થના જળ વડે વિધિપૂર્વક જગતના સર્વ જીવોના બંધુ ભગવાનના બિંબનો અભિષેક અત્યંત આનંદપૂર્વક કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી શાંતિપૂર્વક ચૂતમંજરીએ અભિષેક^૩ કર્યો, એની સાથે બીજી સખાઓ આવી હતી તેમણે પણ અત્યંત આનંદપૂર્વક સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ કરી અને જાનપૂજનમાં હર્ષથી ભાગ લીધો, મહા દાન દીધાં અને ટુંકામાં સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ અને કરણીઓ કરવામાં આવી.

“ આવી રીતે અત્યંત આનંદપૂર્વક ભગવાનના બિંબનો અભિષેક અને પૂજન કરીને હું સાધુઓને વંદન કરવા માટે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. તે વખતે તેજ મહાત્મા આચાર્ય (જેમને મેં દેરાસરમાં જતી વખતે ઉપદેશ

રતચૂડનું
શુદ્ધર્શન.

૧ એમ જણાય છે કે અત્યાર સુધી તો રતચૂડે દર્શન જ કર્યો, પછી નાહીને આત્રપૂજની શરૂઆત કરી. અથવા બાવપૂજ કર્યા પછી રનાત્ર જે દ્રવ્યપૂજનો વિષય છે તે કરવામાં વાંધો ન દેવો જોઈએ એ વિચારવાયોગ્ય છે. આ સંબંધી જે ખુલાસા વિદ્વાનો તરફથી મળ્યા છે: પ્રથમ સામાન્ય દર્શન અને પછી વિશેષ મોટી પૂજ કરી; અથવા એતે બાવ પૂજ કરી અને આત્ર તેના પરિવારે ભણાવ્યું. બાવ પૂજ પછી દ્રવ્ય પૂજનો નિષેધ નથી એવો એક વિદ્વાનનો અભિપ્રાય છે.

૨ કાહલા:—મોટો ટોલ (લરકરી.)

૩ આત્રપૂજાદિક પ્રથમ શ્રાવણે વૃદ્ધ લઘુના અતુકમ પ્રમાણે કરે અને ત્યાર પછી શ્રાવિકાઓ કરે. જુઓ ધર્મસંચાર પ્રથમ વિભાગ, પત્ર ૧૩૯. જ્ઞાત્રપૂજાદિક પૂર્વ શ્રાવકેશ્વરલઘુવ્યવસ્થા તત: શ્રાવિકામિઃ કાર્ય !

દેતા જોયા હતા તેઓશ્રી) કમળના આસન ઉપર સર્વ સાધુઓની વચ્ચે બેઠા હતા, મહાતપસ્વી દેખાતા હતા અને હું અંદર દાખલ થયો તે વખતે જેમ ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા તેવી જ રીતે અત્યારે પણ ચાહુ ઉપદેશ મધુર વાણીથી આપી રહ્યા હતા, પરંતુ અત્યારે તેઓશ્રીનું રૂપ એવું સુંદર લાગતું હતું કે તેની ઉપમા બીજા કોઈ વસ્તુ સાથે આપી શકાય નહિ; જાણે રતિ વગરનો કામ-દેવ હોય તેવા રૂપવાન તેઓશ્રી દેખાતા હતા, અથવા તો જાણે શેહિલ્લી (ચંદ્રની પત્ની) વગરનો શાંત ચંદ્રમા હોય તેવી પ્રભા ચોતરફ ફેલાવતા હતા, અથવા જાણે રાત્રી (ઈંદ્રાણી) વગરનો ઈંદ્ર હોય તેવો તેમનો વૈભવ દેખાતો હતો, તપાવેલા સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી પોતાના દેહની કાંતિથી તેઓ પોતાની ચોતરફ રહેલ મુનિમંડળને પણ ખીળા કંચનમય બનાવી રહ્યા હતા, તેઓશ્રીનાં પગનાં તળીયાં કાચ-બાની પેઠે ઊંચાં આવી રહેલાં હતાં, તેઓની શીરાઓ તદ્દન શુદ્ધ અને છુપાઈ ગયેલી હતી, તેઓશ્રીનાં શરીર પર સુંદર લાંછન (ચિત્ર) દેખાઈ આવતાં હતાં, તેઓશ્રીના નખો કાચ જેવા ઝગમગ થતા હતા, તેઓશ્રીના બન્ને પગોની આંગળીઓ પાસે પાસે રહેલી હતી, સુંદર હાથીની સુંદર જેવાં તેઓશ્રીનાં બન્ને જંઘા અને સાથળો હતાં, કઠીન, પુષ્ટ, સુંદર ગોળાકાર અને વિસ્તારવાળી, સિંહના અગ્રાંચની લીલાની નક્કલ કરે તેવી તેમની કેડ હતી, તેમનો પેટનો ભાગ તોડેલા મોગરાના ફૂલ જેવો લાગતો હતો, છાતીનો ભાગ ઘણો વિશાળ જણાતો હતો, બન્ને હાથો ઘણાં લાંબા હતા, મદમસ્ત મોટા હાથીનાં કુંભસ્થળને પણ તોડી નાખે એવી સમર્થ તેમની હથેળીઓ જણાતી હતી, કંઠ પર ત્રણ વળીઓ ઘણી સુંદર જણાતી હતી, મુખ ચંદ્ર અથવા કમળની શોભાને પણ હસી કાઢે તેવું હતું, નાકની ડાંડી ઊંચી અને બરાબર ઘાટસર હતી, બન્ને કાનો સારી રીતે ચોટેલા માંસળ (માંસથી ભરેલા) અને લાંબા દેખાતા હતા, બન્ને આંખો કમળપત્રની શોભાથી પણ અધિક શોભી રહી હતી, દાંતની હાર અંદર અંદર સારી રીતે મળેલી અને એકસરખી હતી અને તેની બહાર સ્ફુરણાયમાન થતાં કિરણોથી લાલ દેખાતા હોઠો સુંદર હોઈ શોભી રહ્યા હતા, તેમનું મસ્તક સુંદર અષ્ટમીના ચંદ્રસમાન લલાટથી સુશોભિત અને નીચેના અવયવો ઉપર ચૂડામણિની શોભાને ધારણ કરતું હતું-એવા સુંદર શરીર સાથે એ જ મુનિ

૧ મતલબ નીચેનો શરીરભાગ જેવો નમણો હતો તેવો જ ઉપરનો હતો-આખું શરીર ઘણું નમણું સુંદર રૂપાળું હતું એ આશય છે.

મહારાજ ધર્મનો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા. તેઓનું શરીર એટલું બધું શોભતું હતું કે તેને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપમા આપી શકાય તેમ ન હોતું.

“હું મંદિરમાં દાખલ થયો તે વખતે મેં સૂરિમહારાજનો ધર્મ-ઉપદેશ જરા સાંભળ્યો હતો તેથી તેમના સ્વરનો મને સાધુ પુરુષોની પરિચય થઈ ગયો હતો તેથી એ સ્વરપરથી મને એમજ મહા યોગલ્લિધિ. લાગ્યું કે હું મંદિરમાં દાખલ થયો ત્યારે જે સ્વર મેં સાંભળ્યો હતો તે જ આ સ્વર છે ! તુરત જ મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે અહો ! આ તો હું મંદિરમાં ગયો ત્યારે જે મુનિ ઉપદેશ આપતા હતા તે જ જણાય છે ! ત્યારે અત્યારે એ મહા-ત્માનું આવું અત્યંત સુંદર રૂપ કેવી રીતે થઈ ગયું હશે ! અથવા તો એમાં નવાઈ જેવું શું છે ? મને અગાઉ મારા ધર્મગુરુ સિદ્ધપુત્ર ચંદને જણાવ્યું હતું કે આવા મહાત્મા સાધુઓને તો અનેક પ્રકારની લલ્લિધિ-ઓ હોય છે; એ લલ્લિધિને લઈને તેઓ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરી શકે છે અને તેમાં જોત જોતામાં ફેરફાર કરી શકે છે.” તેથી તેઓ પરમાણુ જેવા તદ્દન સૂક્ષ્મ (નાના) થઈ શકે છે, મરજી આવે તો પર્વત જેટલા મોટા (ગુરુ) થઈ શકે છે, ધારે તો આકાશનાં પુમડાં જેટલા હલકા થઈ શકે છે, કારણ પડે તો ઇંદ્ર જાણે તેમનો નોકર હોય તેમ તેના ઉપર હુકમ કરે છે, મરજી પડે તો

૧ આને આસિશક્તિ સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. જુઓ નીચે નોટ નં. ૩ પેટાવિભાગ નં. ૮. એ વૈકલ્પિકલલ્લિધિ તદ્દન નહીં છે.

૨ જૈન સાધુઓને લલ્લિધિનો ઉપયોગ ધર્મનિમિત્ત વગર કરવાની મનાઈ છે. ખાસ લાભતું કારણ વિચારીને જ તેનો ઉપયોગ કરાય છે, પણ તે અંગત ઉપયોગ કે આનંદ માટે તો નહિ જ. અહીં લલ્લિધિના ઉપયોગનો પ્રસંગ આગળ જણાશે. જુઓ પૃ. ૧૧૯૭, તથા આગામી પ્રકરણ ૧૧-૧૨.

૩ અહીંથી સિદ્ધિઓનાં નામો આવે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. પરમાણુ જેવા તદ્દન સૂક્ષ્મ થાય તે અણ્ણિમા સિદ્ધિ.

૨. પર્વત જેટલા ગુરુ થઈ શકે તે મહિમા સિદ્ધિ.

૩. આકાશનાં પાન જેવા તોલમાં હલકા થઈ શકે તે લલ્લિમા સિદ્ધિ.

૪. તોલમાં ધણા ભારે થઈ શકે તે મહિમા સિદ્ધિ.

૫. સર્વ ઉપર સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી શકે તે ઇશિત્વ સિદ્ધિ.

૬. સર્વ તેમને વશ થઈ જાય તે વશિત્વ સિદ્ધિ.

૭. પાણી પેડે જમીનમાં ડૂબકી મારે તે પ્રાકાશ્ય સિદ્ધિ.

૮. શરીરનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપો કરે તે આસિ શક્તિ સિદ્ધિ. વિગત માટે જુઓ આદીશ્વર ચરિત્ર સર્ગ ૧, ૮૫૨-૮૫૬.

કઠણુમાં કઠણુ પથ્થરની મોટી શિલા તળે દૂબકી મારે છે, ઇચ્છા થાય તો એક ઘડામાંથી સેંકડો હજારો ઘડાઓ કરે છે, જરૂર પડે તો એક કપડામાંથી સેંકડો હજારો કપડાઓ દેખાડી શકે છે, તેઓ માત્ર એક કાને જ સાંભળે છે એમ નહિ પણ શરીરનાં કોઈ પણ અંગ કે ઉપાંગેથી સાંભળી શકે છે, 'સર્વ રોગોને માત્ર એક હાથ કે આંગળી અડાડવાથી દૂર કરી શકે છે, 'આકાશમાં પવનની પેઠે જાય આવે છે,' વિગેરે અનેક આશ્ચર્યો કરી શકે છે. એ મહાત્મા સાધુઓને માટે કોઈ પણ ચીજ ન થઈ શકે તેવી નથી (અશક્ય નથી). જો એમને લબ્ધિ થઈ હોય તો તેઓ એવી એવી સર્વ બાબતો કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આ મુનિ મહારાજને મેં પ્રથમ જોયા ત્યારે તે ઘણા કદરૂપા બેડોળ આકૃતિ-હીન લાગતા હતા અને અત્યારે ઘણા રૂપાળા, નમણા અને સુંદર આકૃતિયુક્ત લાગે છે તે પરથી જણાય છે કે જરૂર એમની પાસે એવી લબ્ધિઓ હોવી જોઈએ અને આ રૂપ કુરૂપનો અતિશય મારા જોવામાં આવ્યો તે તે લબ્ધિઓનું પરિણામ હોવું જોઈએ.

“ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા મેં ભગવાન આચાર્ય મહારાજને વાંધા, ત્યાર પછી બીજા મુનિઓને વાંધા, ધર્મદેશનાં તેઓએ પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષનો રસ્તો બતાવનાર ધર્મદેશનાં અને મોક્ષ અપાવનાર ‘ ધર્મલાભ ’ રૂપ આશીર્વાદ મને આપ્યો જેથી મને અતિ આનંદ થયો. હું

શુદ્ધ જમીન ઉપર બેસી ગયો અને એ ભગવાનની અમૃત જેવી ધર્મદેશના સાંભળી. એ દેશના^૧ ભવ્ય પ્રાણીઓનાં મનને આકર્ષણ કરનારી હતી, વિષયની અભિલાષાઓને મહા વિશ્લેષ કરનારી હતી, મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો અભિલાષ ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી, આ સંસારના પ્રપંચ ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી અને ખરાબ માર્ગનો અટકાવ કરનારી હતી. તે ભગવાનની એવી અદ્ભુત સુંદર દેશના સાંભળવાના ઉત્તમ ગુણોથી હું તો રાજી રાજી થઈ ગયો. પછી નજીકમાં

૧ આવી રીતે આખા શરીરથી પાંચે છદ્ધિઓનો બોધ થઈ શકે છે તે સંભિન્ન શ્રોત લબ્ધિ છે.

૨ આ આમર્ષોપધિ લબ્ધિ છે.

૩ આ ચારણુ લબ્ધિ છે.

૪ જૈન સાધુને કોઈ નમસ્કાર કરે તો તેના બદલામાં તેઓ ધર્મલાભ એ શબ્દ બોલે છે—તમને ધર્મનો લાભ થાઓ એવી આશિષ આપે છે.

૫ ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર છે તે અનુક્રમે વર્ણવ્યા જણાય છે: ૧ આ પિણી, ૨ વિશ્લેષિણી, ૩ સંવેજની, ૪ નિવેદની.

બેઠેલા એક શાંતમુર્તિ મુનિમહાશયને મેં પૂછ્યું કે ‘આ ભગવાન કોણ છે? તેઓશ્રીનું નામ શું છે? અને તેઓ કયાંના છે?’ મારા એ સવાલના જવાબમાં મને મુનિએ જણાવ્યું કે ‘એ મહાત્મા અમારા ગુરુ મહારાજ છે, તેઓશ્રીનું નામ બુદ્ધ આચાર્ય છે, તે ધરાતળ નગરના રહેવાસી હતા, એ નગરના રાજા શુભવિપાક નામે છે તેમના અને રાણી નિજસાધુતાના તેઓ પુત્ર થાય છે. રાજ્યને તરણા તોલે ગણીને તેઓએ તેને તજ દીધું છે, ઘરની બહાર નીકળી પડ્યા છે, અને હાલ તેઓ અસ્ખલિત વિહાર કરે છે અને જૂદી જૂદી જગ્યાએ વિચરે છે.’

“ભાઈ વિમળ! એ મુનિમહારાજે બુદ્ધઆચાર્યસંબંધી આટલી હકીકત કહી તે સાંભળીને, તેઓના અતિશયનો ધર્મસ્થિરતા. મહિમા નજરે જોઈને, તેઓશ્રીનું અદ્ભુત સુંદર પરોપકાર. ૩૫ જોઈને અને ધર્મદેશના દેવાની તેમની કુશળતા અનુભવીને મેં મારા હૃદયમાં વિચાર કર્યો કે-અહો! આજે આદિનાથ ભગવાનનાં દર્શન તો ખરેખર રેલાકર (સમુદ્ર)નાં દર્શનજેવાં થઈ ગયાં! કારણ કે અહીં તો આવાં આવાં પુરપરજો પણ મળી આવે છે તેથી ભગવાનનાં દર્શન રત્નની ખાણ છે. તે વખતે તેવી વિચારણાને પરિણામે હું ભગવાનના મતમાં મેરૂપર્વતના જેવો અડગ થઈ ગયો. મારો આખો પરિવાર પણ એ મહાત્મા સૂરિનાં દર્શનથી જૈન ધર્મમાં સ્થિર થઈ ગયો. ત્યાર પછી ભગવાનને ફરી વારંવાર વંદન કરીને હું મારા સ્થાને પાછો ગયો અને ભગવાન સૂરિ મહારાજ પણ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા. આ હકીકત ગઈ આઠમે બની હતી. ભાઈ વિમળ! તેટલા માટે હું કહું છું કે જો તે મહાત્મા બુદ્ધ આચાર્ય અહીં આવી ચઢે તો તે તારા પરિવારને અને બંધુઓને જરૂર બોધ આપે. એ મહાત્મા આચાર્યને પારકા ઉપર ઉપકાર કરવાનું એક મોટું વ્યસન (ટેવ) છે, અને તે કારણને લઈને તેઓશ્રીએ તે દિવસે મારા ઉપર ઉપકાર કરવા અને મારા આખા પરિવારને ધર્મમાં સ્થિર કરવા એ વખત જૂદું જૂદું વૈકિય ૩૫ (ધચ્છા ૩૫) લીધું હતું.”

વિમળ—“તારે એ મહાત્મા અહીં પધારે એવી પ્રાર્થના તું તેઓશ્રીને ગમે તેમ કરીને કરજે.”

૧ બુદ્ધ આચાર્ય પોતાની કથા આગળ વિસ્તારથી કહેશે. જુઓ રાગજી પ્રકરણ ૧૭-૨૦. (ચાહુ પ્રસ્તાવ.)

૨ રેલાકર: રત્નની ખાણ. દરિયો રત્નની ખાણ કહેવાય છે
૬૪

રત્નચૂડ—“જેવી કુમારની આજ્ઞા ! હાલ તો મારા વિયોગથી મારા પિતા મુંઝાતા હશે અને મારી માતા તો ઘેલી થઈ ગઈ હશે, માટે તેઓનાં મનને શાંતિ આપવા માટે મારે તેમની પાસે થોડો વખત જવાની જરૂર છે, ત્યાર પછી તારા હુકમ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરીશ. આ બાબતમાં તારે જરા પણ શંકા રાખવી નહિ કે મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરવા નહિ.”

સંસારમાં સાર : સજ્જન મેળાપ,

સજ્જનથી છૂટા પડતાં થતો ખેદ.

ત્રણેનો પ્રેમ, આભાર, સૌજન્ય.

વિમળ—“અંધુ રત્નચૂડ ! તારે શું તારે જવું જ છે ?”

રત્નચૂડ—“ભાઈ વિમળ ! તારી સોબતરૂપ અમૃતના ચૂર્ણનો એક વાર સ્વાદ લીધા પછી હવે મારે અહીંથી જવું છે એમ કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી. કારણ કે જડ હોય છે તેના ઉપર પણ જે સજ્જનની નજર પડે તો તે સંતોષથી ભરપૂર થઈ જાય છે : દાખલા તરીકે ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે એટલે કુમુદ (કમળની જાત) જડ છતાં પણ ચંદ્રદર્શનથી વિકસ્વર થઈ જાય છે. તે જડ પ્રાણીને પણ ક્ષણવારમાં સજ્જન ઉપર એટલી પ્રીતિ અંધાઈ જાય છે કે જીવતાં તેને છોડીને તે બીજી કોઈ જગ્યાએ જતો નથી. વળી અનેક પ્રકારનાં અનંત દુઃખોથી ભરપૂર આ સંસારમાં જે અમૃત જેવું કંઈ પણ હોય તો તે સજ્જન સાથે ચિત્તેના મેળાપ જ છે એમ સમજવું. જે આ દુનિયામાં વિરહરૂપ મોઘર ન હોત તો સજ્જનસંગ જેવી અમૂલ્ય બાબતના બરાબર બે કટકા કરનાર બીજી કોઈ વસ્તુ હોઈ જ ન શકત. જે પ્રાણી સજ્જન પુરૂષને એક વખત મેળવીને છોડી દે છે તે મૂર્ખ ચિંતામણિરત અમૃત અથવા તો કલ્પ-વૃક્ષને મેળવીને તેનો સમજણુ વગર ત્યાગ કરે છે એમ સમજવું. હે કુમાર ! તારા વિરહના મહા ત્રાસથી મારે તારી પાસેથી જવું છે એમ બોલતાં જીભ તાળવે લાગે છે. અહીંથી જવું છે એવો શબ્દ તારી આગળ હું કોઈ રીતે બોલી શકતો નથી. અરે ! તારી પાસે એ શબ્દ બોલવો એ તો ખરેખર મને વજ્રતા અગ્નિ જેવો આકરો લાગે છે, ઘણો કઠોર લાગે છે, અરે ! એ શબ્દ મારા મુખમાંથી નીકળી પણ શકતો નથી, છતાં મારા માતાપિતાને અભ્યારે મારે માટે ઘણી ચિંતાનું કારણ થઈ પડેલ હોવું જ નોંધએ, તેથી તેમની ખાતર અને તેમને નિરાંત વાળવા ખાતર મારે અત્યંત લાચારીએ તને કહેવું પડે છે કે મારે હવે અહીંથી તેમની પાસે જવું પડશે.”

વિમળ—“ભાઈ રત્નચૂડ ! જો એમ છે તો તું હાલ ખુશીથી સીધાવ. માત્ર મેં જે વાત તને કહી છે તે ભૂલી ન જતો. ગમે તેમ કરીને મહાત્મા યુધિસ્થિરને અહીં એક વખત લઈ આવજે.”

રત્નચૂડ—“ભાઈ ! તારે એ બાબતમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરવાનો છે જ નહિ.”

તે વખતે તુરતમાં જ સજ્જનદર્શનનો વિયોગ થવાનો હતો તે હકીકતે ચૂતમંજરીનાં નિર્મળ હૃદયપર પણ બહુ જ અસર કરી, તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને તૂટતે અવાજે તે બોલી “કુમાર ! તું મારો સહોદર છે ! ભાઈ છે ! હું નરોત્તમ ! તું મારો દેવર છે ! ખરેખર ! તું મારું શરીર છે ! જીવતર છે ! મારો નાથ છે ! જો ભાઈ ! મારામાં તો કોઈ ગુણ નથી, પણ મને જરા યાદ કરજે, ભૂલીશ નહિ ! તારા જેવાની સ્મૃતિમાં-યાદગીરીમાં જે આવે તે પણ મોટા ભાગ્યશાળી ગણાય.”

વિમળ—“આર્ય ! જો મારા ગુરૂ કે ગુરૂપત્નીને હું યાદદાસ્તમાં પણ ન લાવું તો પછી મારો ધર્મ ક્યાં રહ્યો અને સજ્જનતા કે મોટાઈ પણ ક્યાં રહ્યા !”

આ પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કરતાં ચૂતમંજરી અને રત્નચૂડ કાંઈક મારી સાથે પણ બોલતાં ભાંચી વિદાય થયા.

૧ નાથ એટલે યોગક્ષેત્ર કરનાર. ‘યોગ’ એટલે અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને ‘ક્ષેત્ર’ એટલે પ્રાપ્તિનું રક્ષણ. આ અર્થમાં ‘નાથ’ શબ્દ વપરાયો છે. બીજો કોઈ આશય અત્ર નથી.

૨ આ વાતો વિમળકુમારનો મિત્ર વામદેવના રૂપમાં તે વખતે સંસારી-જીવ હતો તે કહે છે એ સર્વમાં રાખવું. પહેલો પુરૂષ તેણે પોતાને માટે વાપર્યો છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દૌર્જન્ય અને સૌજન્ય.

મદેવ પોતાની વાર્તા આગળ ચલાવતાં અગૃહીત-સંકેતાને ઉદ્દેશીને સંસારીજીવ તરીકે કહે છે કે-અહો અગૃહીતસંકેતા ! આવી ઘણી ઊંચા પ્રકારની વાતો વિમળકુમાર અને રત્નચૂડ વચ્ચે થઇ, દેવી ચૂતમંજરીએ ઘણો ધર્મસ્નેહ બતાવ્યો, અરસ્પરસ આભાર અને નિઃસ્પૃહતા દેખાડ્યાં, પણ માફ તો તેમાંની કોઇ પણ બાબત ઉપર ધ્યાન રહ્યું જ નહિ. વિમળ અને રત્નચૂડે ધર્મસંબંધી આટઆટલી વાતો કરી, પણ ભારેકર્મીપણને લઇને તથા મારામાં ફરભવીપણું (ઘણો કાળ સંસારમાં ફરવાપણું) હોવાને લીધે જાણે હું તો દારૂ પીધેલ હોઉં, ઉંઘી ગયેલો હોઉં, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો હોઉં, મૂર્છા પામી ગયેલો હોઉં, ગેર-હાજર હોઉં, મરણ પામેલો હોઉં, તેમ મારાં હૃદયમાં ધર્મનું એક પણ વચન ઉતર્યું નહિ અને માફ ચિત્ત જાણે વજ્ર જેવા સખ્ત પથ્થરના કટકાનું બનાવેલું હોય તેમ તેની ઉપર જિનવચનરૂપ અમૃતનું સીંચન કરવામાં આવ્યું તો પણ તે જરાએ પોચું પજી નહિ, ભીનું થયું નહિ, નરમ પજી નહિ અને દ્રવન પામ્યું નહિ. સાર પછી તે ભગવાનની વિશેષ સ્તુતિ કરીને હું અને વિમળકુમાર જિનમંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

ભારેકર્મીના
કેફનો છાક.

રત્નનો ભૂમિમાં નિપાત.

મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી વિમળકુમારે મને કહ્યું “ ભાઈ વામદેવ ! આ રત્ન જ્યારે રત્નચૂડે મને આપ્યું હતું ત્યારે તે બાલ્યો હતો કે એ ઘણું કિમતી છે અને તેમાં મોટો પ્રભાવ રહેલો છે. તો કોઇ મહાન્ લાભકારક પ્રસંગ આવી પડશે તો તેનો ઉપયોગ કરી શકશો; બાકી મને તો એવા રત્નમાં કાંઈ ખાસ આસ્થા નથી અને તે તરફ

માફે કાંઈ ખાસ ખેંચાણુ પણ નથી. આથી તે ખાસ ઇચ્છાવિના લીધેલ હોવાથી કદાચ તે જ્યાં ત્યાં ખોવાઈ જશે; માટે અહીં જ કોઈ સ્થાને મૂકીને આપણે જઈએ^૧. કાંઈ ખપ પડશે તો ભેઈ લેશું.” મેં જવાબમાં કહ્યું કે “જેવી કુમારની ઇચ્છા!” આટલું બોલતાંની સાથે જ વિમળે પોતાનાં વસ્ત્રના છેડા સાથે બાંધેલું તે રત્ન મને સોંપી દીધું. મેં જમીનના એક ભાગમાં તે રત્નને ગોપવીને મૂકી દીધું અને પછી તે ભાગ ઉપર બરાબર માટી નાખી ન ઝાળખાય તેવા તે પ્રદેશ કરી દીધો. રત્નને એવી રીતે જમીનમાં મૂકીને અમે બન્ને નગર તરફ પાછા ફર્યા, નગરમાં દાખલ થયા. ત્યાર પછી હું મારે ઘરે ગયો અને કુમાર રાજમંદિરે ગયો.

સ્તેયની ભયંકર અસર.

દુર્જનના ઘાતક વિચારો.

ચોરને પોટલે ધૂળની ધૂળ.

અધમતાનાં આકરાં પરિણામો.

દૌર્જન્ય.

ઘરે ગયા પછી મારા શરીરમાં સ્તેય (ચોરી) અને માયાએ પ્રવેશ કર્યો તેની અસરતળે મેં (વામદેવે) વિચાર કરવા માંડ્યો-જ્યારે રત્નચૂડે એ રત્ન વિમળકુમારને આપ્યું તે વખતે તેણે જણાવ્યું હતું કે એનાથી સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે અને ગુણમાં તે ચિંતામણિ રત્નની સરખામણી કરે તેવું છે. અરે! આવા મહા મૂલ્યવાન રત્નને તે કોઈ મૂકી દે! આવી વસ્તુ કાંઈ વારંવાર પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે બીજા ખટપટ કે ચિંતા મૂકી દઈને એ રત્નને ઉપાડી લાવું.

આવા અધમ વિચારને પરિણામે મેં (વામદેવે) તદ્દન નીચપણું આદર્યું, વિમળનો ફેડ વિસારી દીધો, વિમળે મારા તરફ કેટલો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો હતો તે ભૂલી ગયો, ભવિષ્યમાં મારાં કૃત્યનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર પણ ન કર્યો, મહા પાપ થાય છે તેની ચિંતવના પણ ન કરી, કાર્યાકાર્યની તુલના વીસારી મૂકી અને માત્ર

૧ વિમળકુમારની નિઃસ્પૃહતા કેટલી વિરાળ! એને રત્ન ઉપર પ્રેમ જ નહોતો, કારણ કે એનાં બાવના અને સાધ્ય તદ્દન ન્હાં જ હતાં. વ્યવહાર માણસને એ હસવા જેવું લાગે, પણ વિશુદ્ધતર જીવનનાં લક્ષ્યો તદ્દન ન્હાં જ હોય છે. આની સાથે વામદેવની નીચ વિચારધારા સરખાવવાયીય છે.

સ્તેય અને માયાને વશ થઇને જે પ્રદેશમાં રત્નને જમીનમાં નિશાની રાખી દાઝ્યું હતું ત્યાં હું ગયો. અને ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ જમીન ખોદીને રત્નને જમીન બહાર કાઢ્યું અને ત્યાંથી દૂર બીજી જગ્યાએ જમીનમાં દાટી દીધું. વળી તે વખતે મારા મનમાં તર્કવિતર્ક થવા માંડ્યા—કદાચ વિમળકુમાર હમણા જ અહીં આવી લાગશે અને જો તે આ પ્રદેશને ખાલી દેખશે (જમીન ખોદતાં અહીંથી તેને રત્ન નહિ મળે) તો તે એમ જ ધારશે કે વામદેવે (મેં) એ રત્ન ઉપાડી લીધું; માટે જો આ જ કપડા સાથે વીંટાળીને આ જ પ્રદેશમાં એ રત્ન જેવડો પથ્થરનો કકડો દાટવામાં આવે તો પછી ફરીવાર તે કાઢીને વિમળકુમાર જીએ અને તેને માલૂમ પડે કે એ તો પથ્થર છે ત્યારે તે વિચારશે કે—અહો એવું સુંદર મહા મૂલ્યવાન પ્રભાવશાળી રત્ન હતું, પણ પોતે એટલો પુણ્યશાળી ન હોવાને લીધે એ રત્ન બદલાઇને પથ્થર થઇ ગયો.—આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રત્નના જેવડો જ એક પથ્થર લઇને તે કપડા સાથે વીંટાળ્યો અને જ્યાં પ્રથમ રત્ન દાઝ્યું હતું ત્યાં તે જ સ્થાને અસલ કપડામાં વીંટીને પથ્થરને મૂકી દીધો. આ પ્રમાણે સર્વ ગોઠવણ કરીને હું ઘેર આવ્યો.

તે દિવસ તો પસાર થઇ ગયો. આખરે રાત્રી પડી. હું પલંગમાં પડ્યો. પડયા પડયા મને ચિંતા થઇ કે—અરે પેલા રત્નને હું ઘેર ન લઇ આવ્યો એ તો ઘણું ખોટું વિકલ્પો. કર્યું. મને લાગે છે કે એ કાર્ય કરતાં મને જરૂર કોઇએ જોયો હોવો જોઇએ અને તે ડોકાણેથી જરૂર તે માણસ રત્નને ઉપાડી જશે. ત્યારે હવે મારે શું કરવું ? આ તો અંધારી રાત છે ! અત્યારે શું થાય ? કેમ કરું ?—આવી રીતે સાચા ખોટા તર્કવિતર્ક કરવાથી મન એટલું ચક્રોળે ચઢી ગયું કે તેના સંતાપમાં આખી રાત જરા પણ ઉંઘ ન આવી. પલંગમાં આ બાજુથી તે બાજુ અને તે બાજુથી આ બાજુએ અફળાતાં પછડાતાં આખી રાત પસાર થઇ. સવારે તો ઉઠતાંની સાથે જ બેઠા થઇને જે સ્થાનકે રત્ન છુપાવ્યું હતું ત્યાં જંગલમાં હું ગયો.

હવે વાત એમ બની કે તે જ વખતે વિમળકુમાર મારે ઘરે આવ્યો અને મારી તપાસ કરતાં તેણે મને ઘરે દીઠો બુઝાઇ. નહિ. તેણે મારા ઘરના માણસો તથા નોકર-આકરને પૂછ્યું કે ‘વામદેવ ક્યાં ગયો છે ? હું

૧ Conscience નો અવાજ અને સ્વાર્થના સામા મનસ્તાપો વિચારવાયોગ્ય છે.

ક્યાં ગયો હતો તેની તેઓને ચોક્કસ ખબર તો નહોતી પણ કીડા-નંદન ઉધાન તરફ જતો જોવામાં આવ્યો હતો એમ તેઓએ જણાવ્યું. વિમળકુમાર પણ મારા પરના એકથી મારી પછવાડે પછવાડે જ રસ્તે હું ગયો હતો તે જ રસ્તે આવ્યો. દૂરથી એને આવતો મેં જોયો. એને જોતાં જ મારા મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો અને ગભરાટમાં રત્નને જે નવા પ્રદેશમાં છુપાવ્યું હતું તે વાત હું ભૂલી ગયો. એને બદલે પાષાણને જમીનમાં દાખા હતો તે ખોદી કાઢ્યો અને એમને એમ મારા કપડામાં વીંટાળી લઇને કેડે ચડાવી દીધો અને પાછી તે જમીન ન ઓળખાય તેવી કરી દીધી. એ પ્રમાણે કરીને હું ઉધાનના ખીજ ભાગમાં ચાલ્યો ગયો. પછી ત્યાં વિમળ આવી પહોંચ્યો. એણે જોયું કે બીકથી મારી આંખો ચકળવકળ થતી હતી. તેણે કહ્યું “મિત્ર વામદેવ ! તું એકલો અહીં કેમ આવ્યો છે ? અને અરે ! તને કેમ બીક લાગે છે ?” મેં જવાબમાં કહ્યું “અરે ભાઈ ! સવારમાં હું ઉઠ્યો ત્યાં તો મને સમાચાર મળ્યા કે તમે પોતે અહીં (ઉધાનમાં) આવ્યા છો તેથી તમારી ખાતર હું પણ અહીં આવ્યો. અહીં આવીને મેં તો તમારી ઘણી તપાસ કરી પણ તમને ક્યાં જોયા નહિ; એટલે વળી મારા મનમાં ત્રાસ થયો કે તમે ક્યાં ગયા હશે ? આ ત્રાસથી મારી આંખોમાં ભય જણાતો હતો. હવે તમને જોયા એટલે બરાબર સ્વસ્થ થઈ જઈશ. મારા જીવને હવે નિરાંત વળી ગઈ છે.” વિમળે મારો આવો જવાબ સાંભળીને કહ્યું કે “જે એમ છે તો તો બહુ સાંચું થયું કે આપણે અહીં જ મળી ગયા. ચાલો, ત્યારે હવે આપણે ભગવાનને મંદિરે જઈ દર્શન કરી આવીએ.”

આ પ્રમાણે વાત થતાં જવાબમાં મેં હા કહી એટલે અમે બંને મંદિર તરફ ચાલ્યા અને ત્યાં પહોંચ્યા. વિમળ દેવ-મંદિરમાં દાખલ થયો; હું બહાર કાઢી દરવાજા પર પલ નસીજ !
જોભો રહ્યો. મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે આ વિમળકુમાર બધું બરોબર જાણી ગયો છે, માટે ચાલ જીવ ! અહીંથીજ પલાયન કરી જઈ, નહિ તો જરૂર એ મારા રત્નને ખુંચવી લઈ જશે; અને હું આ નગરમાં રહીશ ત્યાં સુધી એ કુમારથી મારો કદિ છૂટકારો થવાનો નથી, માટે હાલ તો આ દેશ બહારજ નાસી જઈ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને હું તો વેગથી નાઠો.

૧ અહીં માયાપ્રધંય પણ રાઈ થઈ ગયો. એક પાપ પછવાડે કેટલાં બીજાં પાપો કરવાં પડે છે તે જોવા જેવું છે.

મારે ઘેર પણ ન જતાં ત્યાંથી પરભાયાં ઉપજ્યો. એવી રીતે વેગથી દોડતાં દોડતાં ઘણો પ્રદેશ પસાર કરી ગયો. એવી રીતે ત્રણ રાત્રી અને ત્રણ દિવસ લાગલાગટ ચાલ્યા જ કર્યું અને એમ કરીને ૨૮ 'યોજન' જમીન પસાર કરી ગયો. એટલે દૂર ગયા પછી મારી કેરેથી રત્નવાળું કપડું હાથમાં લીધું અને કપડાની ગાંઠ છોડી; પછી હાથમાં લઈને જોઈ ધું તો રત્નને બદલે પથ્થર નીકળ્યો. તે વખતે 'અરે ! મરી ગયો ! મરી ગયો !' એમ બોલતાં બોલતાં હું મૂર્ચ્છા ખાઈને જમીન પર ઢળી પડ્યો. મહા મુશ્કેલીએ મને જરા ચેતના આવી. તે વખતે મારા મનમાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને મોટેથી રડીને બોલવા લાગ્યો કે 'અહીં તે સ્થાનકેથી હું શા માટે આવ્યો અને સ્થાન અને વસ્તુ બન્ને શા માટે ખોઈ બેઠો ? માટે જીવ ! ચાલ ! એ સ્થાનકે પાછો જઈને રત્ન તો લઈ આવું.' આવા વિચારથી સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો.

વિમળની સદૃઢ્યતા.

વામદેવની શોધ કરાવવી.

વામદેવનું પાછું મળવું.

સૌજન્ય.

હવે જિનમંદિરના બહારના ભાગમાંથી હું નાઠો ત્યાર પછી વિમળકુમારનું શું થયું તે વાત કહું. હે અગ્રહીતસંકેતા ! વિમળ જિનભુવનમાંથી ભક્તિપૂર્વક દર્શન કરી બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેણે મને ત્યાં જોયો નહિ. તે વખતે હું (વામદેવ) ક્યાં ગયો હોઈશ એવી તેને વિંતા થઈ. તેણે આખા જંગલમાં મારે માટે શોધ ચલાવી, પણ મારો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે તેણે મારે ઘેર અને આખા નગરમાં સર્વત્ર મારી ખોળ કરાવી પણ મારો પત્તો તેને ન જ લાગ્યો. એવી સ્થિતિ થતાં તેણે ચારે દિશાએ મારી શોધ કરવા સાંઝે માણસો મોકલી આપ્યા. હું પાછો ફરતો હતો તે વખતે મારી શોધ કરવા માટે નીકળી પડેલા વિમળના માણસોમાંથી કેટલાકને હું મળી ગયો, તેને જોતાં જ મારા મનમાં મોટી ખીક લાગી. પણ તેઓ તો મારી ખીકને ખ્યાલ કર્યા વગર મને કહેવા લાગ્યા "અરે ભાઈ વામદેવ ! તમારા વિયોગથી તો વિમળકુમાર એકદમ વિલખા થઈ ગયા છે, આખો વખત દિલગીર રહે છે, અને શોકમાં ગરક થઈ ગયા છે. તમને પાછા

તેડી જવા માટે અમને મોકલ્યા છે.” તેઓનાં આવાં વચન સાંભળી મારા મનમાં વિચાર થયો કે-હાશ ! ઠીક થયું. વિમળે મને રત્ન લેતાં જરૂર જોયો નથી એમ લાગે છે. આ વિચારથી મારા મનમાં જે ભય થયો હતો તે દૂર થઈ ગયો. એ શોધ કરનારા પુરૂષો મને વિમળની પાસે લઈ ગયા. વિમળે મને જોયો કે તુરત જ તે તો મોટા જોડથી મને ભેટી પડ્યો. અમે બન્નેએ આંખમાંથી ખૂબ આંસું પાડ્યું, પણ એમાં તફાવત એટલો હતો કે મેં આંસું પાડ્યું તે સર્વ કપટનાં હતાં, જ્યારે વિમળકુમારે આંસું પાડ્યું તે પ્રિય જનને મળવાના હૃદયનાં હતાં.

વામદેવની અધમ નીચતા.

ઉપજાવેલી બનાવટી વાર્તા.

માયાનો પ્રસરેલો પ્રભાવ.

અરસ્પરસ મળી રહ્યા પછી વિમળે મને પોતાના અર્ધા આસન ઉપર બેસાડ્યો અને પછી મને પૂછવા લાગ્યો કે “મિત્ર વામદેવ ! તું ત્યાંથી શા માટે ચાલ્યો ગયો ? તેં કેવો અનુભવ કર્યો ? તેં શું શું વેઠ્યું ? શી હકીકત બની ? તે સર્વ મને બરાબર કહી બતાવ.”

મેં (વામદેવે) ઉત્તર^૧ આપતાં કહ્યું, “મિત્ર ! અંધુ ! વિમળ ! સાંભળ. તે વખતે તું મંદિરમાં દાખલ થયો તે તો મને બરાબર યાદ છે. તારી પછવાડે હું પણ મંદિરમાં દાખલ થતો હતો ત્યાં તો મેં આકાશમાંથી કોઈ વિદ્યાધરીને જમીન તરફ આવતી જોઈ. તે વિદ્યાધરી રૂપ અને લાવણ્યથી ભરપૂર હોઈ દિશાઓને પોતાના તેજથી પ્રકાશી રહી હતી અને હાથમાં યમરાજની જાણે જીભ હોય તેવી ભયંકર ઉઘાડી તરવાર લઈને આવતી હતી. આવી રીતે એકી વખતે તે સુંદર અને ભયંકર લાગતી હોવાથી હું પણ આનંદ અને ત્રાસ (શૃંગાર અને ભય રસના ભાવો)નો વિચિત્ર સંકરભાવ અનુભવવા લાગ્યો. ત્યાં તો તેણે મને ત્યાંથી ઉપાડ્યો અને આકાશમાર્ગે ઉતાવળે ચાલવા લાગી. હું તો તે વખતે મોટેથી ‘કુમાર ! કુમાર !’ એવી રાડો પાડતો રહ્યો અને એ વિદ્યાધરીએ તો વિહ્વલ થઈ ગયેલા અને મોટેથી રાડો પાડતા મને ઉપાડ્યો અને સપાટાબંધ આગળ આકાશમાં

૧ જવાબ આપવામાં વામદેવ કેટલી ધૃષ્ટતાથી અસત્ય બોલે છે અને માયાનો પ્રભાવ બતાવે છે તે વિચારવા જેવું છે. સંસારી જીવોના એવા જ માગો હોય છે. પ્રથમ એને કેટલી બીક લાગે છે, પછી પોતાની સ્થિતિ ચોક્કસ જોતાં એ કેટલી અધમતાની હદે ભય છે એ સર્વ લક્ષ્યપૂર્વક જોવા શોભે છે.

ચાલવા માંડ્યું. વળી આકાશમાં ચાલતાં પોતાના સ્થૂળ પયોધરોને મારી છાતી સાથે અડાડીને અત્યંત ક્રોધથી મને તે આથ લીડવા લાગી અને મારા મુખપર વારંવાર ચુંબન કરી કરીને મને રતિની પ્રાર્થના કરવા લાગી, પરંતુ મિત્ર ! તે જો કે મારા ઉપર એટલો બધો ક્રોધ બતાવતી હતી તો પણ તારા વિચારને લઇને મને તો તે ઝેર જેવી લાગતી હતી. હું તો એ આખો વખત એક જ વિચાર કરી રહ્યો હતો કે જો કે આ વિદ્યાધરી મારી ઉપર એટલી બધી આસક્ત છે અને ઘણા સુંદર રૂપવાળી છે, પણ મને તેનાથી મારા ઉત્તમ મિત્રની ગેરહાજરીમાં લેશમાત્ર પણ સુખ થાય તેમ નથી. આવી રીતે તે વિદ્યાધરી મારી પ્રાર્થના કરી રહી હતી ત્યાં વળી એક બીજી વિદ્યાધરી આવી પહોંચી અને તેણે મને જોયો. મને જોતાં જ તેને પણ મારી સાથે વિષયસુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થઇ આવી એટલે તે પણ મને ખેંચવા લાગી. આ ખેંચતાણમાં મોટેથી એક બીજાને આકરા શબ્દો સંભળાવતી તે બન્ને ખેચરીઓ નેસથી લડવા લાગી અને બન્ને વચ્ચે મોડું યુદ્ધ થઇ રહ્યું. તેઓની લડાઇમાં તેઓ એટલી બધી આકુળઆકુળ થઇ ગઇ કે તેઓને માફ ધ્યાન ન રહ્યું, હું તેઓના હાથમાંથી છૂટી ગયો અને જમીન પર પડ્યો. એટલે ઊંચેથી પડતાં મારાં હાડકાં ભાંગી ગયાં અને મારા શરીરને ઘણી ઇજા થઇ. આવી રીતે માફ શરીર દબાઇ ચૂરાઇ ગયું અને મારામાં વેદનાને લીધે નાસવાની શક્તિ જરા પણ ન રહી તો પાંચ મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે એવી સ્થિતિ છે છતાં એ બન્નેમાંની એક પણ મને આવીને પકડે નહિ ત્યાં સુધીમાં ગમે ત્યાં નાસી છૂટું તો જીવતો છતાં વિમળકુમારને (તમને) જરૂર મળી શકું અને મારી વિરહપીડા ભાંગી જાય. આવા વિચારથી ઘણી મુશ્કેલીએ પણ હું ત્યાંથી નાઠો, ત્યાં તો તારા મનુષ્યો જે મને શોધવા માટે દ્રવતા હતા તે મને મળી ગયા અને તેમની સાથે હું તારી પાસે આવ્યો. કુમાર ! ભાઈ ! મેં કેવો અનુભવ કર્યો તે હવે તારા લક્ષ્યમાં આવ્યું હશે. ”

વિમળકુમારનો મારી ઉપર નિષ્કૃત્રિમ (કુદરતી) અને સાચો પ્રેમ હતો તેથી આ હકીકત સાંભળીને તે બહુ જ રાજ થયો. મારા મનમાં રહેલી માયા (બહલિકા) પણ બહુ જ ખુશી થઇ. તેને એમ લાગ્યું કે આ વામદેવે ચૂરખા વિમળકુમારને સારો બનાવ્યો અને એને ડગીને સારો વિશ્વાસ બેસાડ્યો. માયાને એવી હકીકત પસંદ હોવાથી તે બહુ જ રાજ થઇ.

વામન ને શૂળ.

રત્નની શોધ.

પોકળ પ્રકાશ,

વિં ની મહત્તા.

ઉપર પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યાં તો જાણે મગરમચ્છે મને આખો ને આખો પકડ્યો હોય, વજ્રથી જાણે હું દબાઈ જતો હોઉં, યમદેવ જાણે મને ખાઈ જતો હોય તેવી મારી અવસ્થા એકદમ થઈ ગઈ. એકદમ શું થઈ ગયું તે સમજાયું નહિ, મારાં આંતરડાં એકદમ કપાઈ જવાં લાગ્યાં, પેટમાં એકદમ શૂળ જેવી સખત પીડા થઈ આવી, આંખો જાણે નીકળી પડતી હોય તેવી માથામાં એકદમ આકરી વેદના થઈ આવી, આસકા આવવા માંડ્યા, શરીરના સર્વ સાંધાઓ ખળ-ભળી ગયા, દાંત સર્વ એકદમ હાલવા માંડી ગયા, મુખમાંથી એકદમ શ્વાસ નીકળવા લાગ્યો, આંખો જાણે ભાંગવા માંડી અને જીભ એકદમ અચકાઈ ગઈ. આવો અણુધારેલો બનાવ જોઈને વિમળકુમાર તો ગભરાઈ ગયો, આકુળઆકુળ થઈ ગયો અને તેણે હાહારવ કરી મૂક્યો. તે વખતે ત્યાં ખૂદ મહારાજા ધવળરાજ આવી ચઢ્યા અને લોકોનો મોટો સમુદાય પણ એકઠો થઈ ગયો. તુરત જ નગરના સર્વ વૈદ્યોને એકદમ તેડાવી મંગાવવામાં આવ્યા. તેઓએ પણ રાજ્યના આદેશથી મને ઓસડ આપવા માંડ્યું, પણ એથી મારા વ્યાધિમાં પીડામાં ને બળતરામાં જરા પણ ફેર પડ્યો નહિ.

આવી અવસ્થા થતાં વિમળકુમારને પેલું રત્ન યાદ આવ્યું. અત્યારે એ રત્નનો ઉપયોગ કરવાનો વખત છે એમ વિચારીને પોતે જાતે જ જે પ્રદેશમાં રત્નને મૂક્યું હતું ત્યાં કીડા-નંદનવનમાં પોતે ગયો અને સંભાળથી તે સ્થાને તપાસ કરી પણ જ્યારે રત્નનો પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે વિમળને મારી ચિંતા થઈ કે અહો તે કેવી રીતે જીવશે!! આવો વિચાર કરતો કુમાર મારી પાસે આવ્યો. મારી તો શરીરચથા અગાઉ પ્રમાણે અત્યંત ભયંકર સ્થિતિમાં ચાલુ જ હતી.

૧ મહાનુભાવતા જુઓ! ચિંતા રત્ન ખોવાયાની થઈ નહિ, પણ વામદેવતા જીવનની થઈ! ધન્ય છે સત્જનતાને! એને રત્ન ગયું એ વાતનો વિચાર પણ થયો નહિ. આવા પુરૂષો જગતમાં કામ કરી જાય છે. એનું નામ ખરાં રત્નો છે.

તે વખતે એક ઘરડી સ્ત્રી ધૂલી. પ્રથમ એણે પોતાનું શરીર
 મરજી, બન્ને હાથ ઊંચા કર્યાં, માથાના કેશ છૂટા મૂક્યા,
 ભયંકર રૂપ કર્યું, ફટ ફટ અવાજ કરવા માંડ્યો અને
 વનદેવી ધૂલી. તેનું આખું શરીર ભયંકર ચેષ્ટા કરવા લાગ્યું. રાત્રી અને
 સર્વ માણસો તેથી ડરી ગયા, તેથી તેની પૂજા કરી,
 તેને ધૂપ કર્યો અને પછી તેને પૂછ્યું “ભદ્રારિકા ! તું કોણ છે ?”
 તેણે જવાબમાં કહ્યું “હું વનદેવી છું. આ વામદેવની અભારે જે
 અવસ્થા થઈ છે તે મેં કરી છે, કારણ કે એ પાપીએ આ સદ્ભા-
 વથી ભરપૂર સરળસ્વભાવી વિમળકુમારને છેતર્યો છે. એ પાપી
 એનું રત્ન ઉઠાવી ગયો, બીજી જગ્યાએ તેને સંતાડી આવ્યો, રત્નને બદલે
 પથ્થરને લઈને નાશી ગયો અને તપાસતાં રત્નને બદલે પથ્થર દેખ્યો
 જેથી ફરીવાર તે રત્ન લેવા અહીં આવ્યો છે અને આવી ખોટી જાળ
 ઊભી કરી કુમારને ઠગે છે.” આ પ્રમાણે કહીને વનદેવીએ મારી આખી
 હકીકત બરાબર કહી બતાવી અને તે એટલા વિસ્તારથી કહી કે સર્વ
 તે બરાબર સમજી ગયા. પછી જે પ્રદેશમાં મેં રત્ન છપાવ્યું હતું તે
 પ્રદેશમાં જઈને તે રત્ન પણ બતાવ્યું. આટલો પ્રત્યક્ષ પુરાવો બતાવી
 પછી તેણે કહ્યું “એ દુરાત્મા વામદેવના હવે ચૂરેચૂરા કરવાની છું.
 એવા પાપીને શા માટે હૈયાત રાખવો ?” વનદેવીનો આવો નિર્ણય
 સાંભળી વિમળકુમાર વચ્ચે પડ્યો અને મુખેથી બોલ્યો “દેવી ! સુંદરી !
 એમ ન કરો, ન કરો ! જે તમે એમ કરશો તો મારા મનમાં મોટો
 સંતાપ થશે.”

વિમળકુમારે જ્યારે દેવીની એવી રીતે પ્રાર્થના કરી ત્યારે વનદે-
 વીએ મને છોડી મૂક્યો, પણ લોકોએ મારી ઘણી
 નિંદા કરી, સમજી માણસોએ મારો તિરસ્કાર કર્યો,
 શિષ્ટતાની હદ. બાળકોએ મારી મરકરી કરી અને સ્વજન સંબંધી-
 યોએ મને બહાર કાઢી મૂક્યો. ટુંકામાં કહું તો લોકોમાં
 હું તરણાથી પણ હલકો થયો. આટલી હકીકત બની છતાં પણ વિમ-
 લકુમારમાં તો એટલી બધી મહાનુભાવતા હતી કે તે તો મને અસહ્ય
 પ્રમાણે જ જોતો હતો, મારા ઉપર એટલો જ એક રાખતો હતો,
 પોતાના એકમાં જરા પણ ફેરફાર દેખાડતો નહોતો, પ્રેમભાવમાં
 કચાશ પડવા દેતો નહોતો, મારી ઉપર કૃપામાં આછાશ કરતો નહોતો
 અને મારાથી જુદો એક ક્ષણવાર પણ પડતો નહોતો, એટલું જ
 નહિ પણ મુખેથી પણ મને કહેતો કે “મિત્ર વામદેવ ! આવા અણુ-

સમજી લોકો ગમે તે બોલે તેથી તારે તારા મનમાં જરા ઉદ્વેગ ન કરવો કેમ કે એ સર્વ લોકોને ખુશી કરવા એ તો બહુ મુશ્કેલ છે, માટે તારા જેવાએ તો એમના તરફ તદ્દન બેદરકારી કરવા જેવું છે. ”

અગૃહીતસંકેતા ! આ પ્રમાણે જ્યારે વિમળકુમાર બોલતો હતો

તે વખતે તેના ધ્યાનમાં માફ (વામદેવનું) ચરિત્ર

નહોતું એમ કાંઈ નહોતું. તે મહાત્મા તો મનમાં

વિચારણા.

અધું સ્પષ્ટ રીતે સમજતો હતો; તેમ છતાં હું

(વામદેવ) માયાના પ્રતાપે એવા પ્રકારનું અત્યંત દુષ્ટ

વર્તન કરી રહ્યો હતો અને તે મહા ભાગ્યશાળી પુરૂષ વિમળકુમાર મારા

તરફ એવું સુંદર વર્તન રાખી રહ્યો હતો તેનું એક ખાસ કારણ એ

હતું કે—સૂર્ય કદાચ પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે અથવા પૂર્વ દિશામાં અસ્ત

પામે અથવા ક્ષીર સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડી દે અથવા તો કદાચ

અગ્નિનો પિંડ હોય તે બરફના પિંડ જેવો ઠંડો થઈ જાય અથવા તો

કદાચ આખો મેરૂ પર્વત તુંબડાની પેઠે પાણીમાં તરે તો પણ સજ્જનો

જેની કૃણા કાંઈ પણ પ્રકારના કારણ કે હેતુ વગરની હોય

છે અને જે પોતે સુંદર દાક્ષિણ્યરૂપ સમુદ્રથી ભરપૂર હોય છે તેણે

જેનો આદર કર્યો હોય, પોતાનાં તરીકે જેને સ્વીકારેલ હોય તેને તે

છાડતા નથી, જેની આંગળી પકડી હોય તેને મૂકી દેતા નથી, જેનો

હાથ પકડ્યો હોય તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખતા નથી. આ સજ્જન પુરૂ-

ષોની ખરેખરી મહત્તા છે. વળી સજ્જન પુરૂષ લુન્ધા હરામખોરોનાં

ચેષ્ટિતો જાણતા હોય છે છતાં પણ જાણે જાણતા જ નથી, દેખતા હોય

તો પણ જાણે દેખતા જ નથી અને પોતે પરમ પવિત્ર શુદ્ધાત્મા હોઈ

તેના ઉપર જરાએ શ્રદ્ધા રાખતા નથી. અગૃહીતસંકેતા ! તે વખતે

મારા સગાસંબંધીઓએ મને છોડી દીધો, તણ દીધો, લોકોએ મારી

લઘુતા માની અને માત્ર વિમળકુમાર જેને મેં મોટો અન્યાય કર્યો હતો

તેણે જ મને પોતાની પાસે રાખ્યો અને હું તેની સાથે રહેવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

૦૪૨

વિમળે કરેલી ભગવંતસ્તુતિ.

રા અત્યંત અધમ વર્તન છતાં વિમળકુમારે તો પોતાનું સજ્જનપણું ચાહુ રાખ્યું, મારા તરફના પ્રેમભાવમાં ઝોછપ કે ઉછુપ ન થાય તેની સંભાળ રાખી, મારો સંબંધ અગાઉના જેવો જ ચાહુ રાખ્યો અને પોતાની મહાનુભાવતા અને વિશિષ્ટતા દાખવી આપી.

ક્રીડાનંદનવનમાં ભગવદ્દર્શને,
રત્નચૂડનું તત્ર આગમન,
વિમળે કરેલી ભગવંત સ્તુતિ.

એવી રીતે આનંદ કરતાં એક વખત હું (વામદેવ) અને વિમળકુમાર ક્રીડાનંદનવનમાં આવેલા તીર્થંકર મહારાજના મંદિરમાં દર્શન કરવા સાર ગયા. વંદનપૂજનનાં સર્વ કાર્ય થઈ ગયાં પછી વિમળકુમારે અત્યંત મધુર વાણી વડે શ્રી જિનેશ્વર દેવની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો. હજી વિમળકુમાર પ્રભુની સ્તુતિ કરી રહ્યો છે એટલામાં પોતાનાં તેજથી દિશાઓને પ્રકાશ કરતો રત્નચૂડ વિદ્યાધર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે વખતે તેની સાથે અનેક ખેચરો પણ આવેલા હતા. તેણે પછવાડે ઊભા ઊભા કાનને અત્યંત પ્રિય લાગે તેવો મધુર અવાજ સાંભળ્યો એટલે રત્નચૂડને પોતાનાં મનમાં ઘણોજ પ્રમોદ થયો અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે અહો ! ધન્યાત્મા વિમળકુમાર જગતઅંધુ મહા ભાગ્યવાન શ્રી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી રહ્યો છે ! ધન્ય છે એને ! એ સ્તુતિ કરે છે તે આપણે બરાબર સાંભળીએ.^૧ પછી એણે કોઈ

૧ એક પૂજક સુંદર સ્વરે સ્તુતિ કરતો હોય તો મોટા સ્વરથી રાત્ર કાઢી બેત્રેની એકાગ્રતા તોડવાની દેખાતી વર્તમાન પદ્ધતિ સાથે આ વિચારશીળ વર્તના સરખાવવા યોગ્ય છે.

પણ જાતનો અવાજ કર્યા વગર સંસારમાત્રથી સર્વ ખેચરોને ચૂપ કરી દીધા અને જાતે નિશ્ચય થઈ ચૂતમંજરીની સાથે પોતે પણ જાણે ચિત્ર ચિતરેલ જ હોય તેમ તદ્દન હાલ્યા ચાલ્યા વગર સ્થિર થઈ રહ્યો. વિમળકુમારની આંખો તે વખતે આનંદઅશ્રુથી પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી, તીર્થંકર મહારાજના મુખ ઉપર તેની નજર એકદમ સ્થિર થઈ ગઈ હતી, તેના અવાજમાં અત્યંત ગંભીરતા જણાતી હતી અને આખું શરીર રોમાંચથી વિભૂષિત થઈ ગયું હતું. તેનામાં તે વખતે ભક્તિનો આવેશ એટલો બળવાન થઈ ગયો હતો કે તે આવેશના પ્રભાવથી જાણે સનાતન શુદ્ધ પરમાત્મા શ્રી ભગવાન જિનેશ્વર પોતાની સન્મુખ જ ખડા હોય તેમ તેમને કાંઈક ઠપકો દેવાની ભાવામાં, કાંઈક વિશ્વાસના આશ્વાસનમાં, કાંઈક એહ્યુક્ત મીઠા શબ્દોમાં અને કાંઈક પ્રાર્થના અને પ્રેમની મીઠાશમાં તદ્દન વિશુદ્ધ મનવાળો વિમળકુમાર સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.^૧

ભગવંતસ્તુતિ.

અપારધોરસંસારનિમગ્નજનતારક !

કિમેષ ધોરસંસારે નાથ ! તે વિસ્મૃતો જનઃ ? ॥ ૧ ॥

સન્નાવપ્રતિપન્નસ્ય તારણે લોકશાન્ધવ !

ત્વયાસ્ય ભુવનાનન્દ ! યેનાદ્યાપિ વિલમ્બ્યતે ॥ ૨ ॥

આપન્નશરણે દીને કરુણામૃતસાગર !

ન યુક્તમીદશં કર્તું જને નાથ ! ભવાદ્દશામ્ ॥ ૩ ॥

મીમેઽહં મધકાન્તારે મૃગશાવકસન્નિમઃ !

વિમુક્તો મવતા નાથ ! કિમેકાકી દયાલુના ? ॥ ૪ ॥

“પાર વાગરના મહા ભયંકર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા “પ્રાણીને તારનાર ! હે નાથ ! આ ભયંકર સંસારસમુદ્રમાં શું તમે “મને જીવી ગયા છો ? વિસરી ગયા છો ? ૧. હે નાથ ! ત્રણ ભુવનને “આનંદ આપનાર ! હું સદ્ભાવને ધારણ કરી રહ્યો છું, છતાં આપ “મને સંસારમાંથી તારવામાં ઢીલ કરો છો (તેથી મને જણાય છે કે “તમે મને તદ્દન ચૂકી ગયા છો.) ૨. અહો કરુણામૃતના સમુદ્ર ! જે “પ્રાણી જાતે દીન હોઈ આપને શરણે આવે તેની સાથે તમારા જેવા “દીનવત્સલે એ પ્રમાણે કરવું કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. ૩. હે નાથ ! “આપ આવા દયાળુ છો છતાં આવા ભયંકર જંગલમાં (ભવાટવીમાં)

૧ આ સ્તુતિ મુખપાઠ કરવા યોગ્ય હોવાથી સંસ્કૃત અને ભાષાન્તર બન્ને આપ્યા છે. મનનપૂર્વક વાંચવી અને પસંદ આવે તેણે મુખે કરી લેવી.

રૂપસ્થિતશ્ચ નિશ્ચિતચક્ષુસ્તરલતારકઃ ।
 નિરાલમ્બો ભયેનૈવ વિનદ્યેઽહં ત્વયા વિના ॥ ૫ ॥
 અનન્તવીર્યસંભાર ! જગદાલમ્બદાયક !
 વિધેહિ નિર્ભયં નાથ ! મામુત્તાર્ય ભવાટવીમ્ ॥ ૬ ॥
 ન ભાસ્કરાદ્યતે નાથ ! કમલાકરબોધનમ્ ।
 યથા તથા જગન્નેત્ર ! ત્વદ્યતે નાસ્તિ નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૭ ॥
 કિમેષ કર્મણાં દોષઃ ? કિં મમૈવ દુરાત્મનઃ ? ।
 કિં વાસ્ય હતકાલસ્ય ? કિં વા મે નાસ્તિ ભવ્યતા ? ॥ ૮ ॥
 કિં વા સદ્ગતિનિર્ગ્રાહ્ય ! સદ્ગતિસ્ત્વયિ તાદૃશી ।
 નિશ્ચલાદ્યાપિ સંપન્ના ? ન મે ભુવનભૂષણ ! ॥ ૯ ॥
 લીલાદલિતનિઃશેષકર્મજાલ ! કૃપાપર !
 મુક્તિમર્થયતે નાથ ! યેનાદ્યાપિ ન દીયતે ॥ ૧૦ ॥
 સ્ફુટં ચ જગદાલમ્બ ! નાથેદં તે નિવેદ્યતે ।
 નાસ્તીહ શરણં લોકે ભગવન્તં વિમુચ્ય મે ॥ ૧૧ ॥

“મને એક હરણનાં નાનાં બચ્ચાંની પેઠે એકલો શા માટે મૂક્યો
 “અથવા રહેવા દીધો છે? ૪. હું તો ચકળવકળ આંખો આ બાળુ
 “અને પેલી બાળુ ફેરવ્યાં કરું છું અને મને કોઈનો આધાર નથી.
 “તમારા વગર એ જગલમાં હું તો ભયથી એકલો મરી જઈશ એ
 “વાત આપ ધ્યાનમાં લો. ૫. અહો! અનન્ત વીર્યવાન! જગતને
 “આલંબન આપનાર! મને સંસારઅટવી ઉતારીને ભય વગરનો કરો,
 “મારી બીક દૂર કરો અને મને બચાવો. ૬. હે નાથ! કમળના
 “સમૂહને જાગૃત કરવા. માટે જેમ સૂર્ય સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી
 “તેમ હે જગતના ચક્ષુ! તમારા વગર આ દુનિયાથી મારી નિર્વૃત્તિ
 “કોઈ પ્રાણી કરે તેમ નથી. ૭. હે ત્રણ ભુવનના ભૂષણરૂપ ભગવાન!
 “શું એ તે મારા કર્મનો દોષ છે? અથવા મારો પોતાનો (મારા
 “અધમ કષ્ટસાધ્ય આત્માનો) દોષ છે? અથવા તો શું અત્યારના
 “કાળનો દોષ છે? અથવા તો મારામાં એવા પ્રકારની ભવ્યતા નથી? ૮.
 “અથવા તો હે સદ્ભક્તિથી ગ્રાહ્ય થનાર ભુવનભૂષણ મહાત્મા! મારી
 “હજી તારામાં એવી નિશ્ચળ ભક્તિ જ થઈ નથી? કે હે નાથ! લીલા-
 “માત્રમાં-રમતમાં-કર્મના જાળને કાપી નાખનાર! અને કૃપાતપર
 “તમે મને મુક્તિના અર્થાને હજી પણ તે આપતા નથી? ૯-૧૦.
 “(મને મુક્તિ મળતી નથી તેનું કારણ શું? એમાં વાંધો શું છે? ક્યાં
 “વાત અટકે છે? શા માટે અટકે છે?) હે જગતના અવલંબન!

ત્વં માતા ત્વં પિતા બન્ધુસ્ત્વં સ્વામી ત્વં ચ મે ગુરુઃ ।
 ત્વમેવ જગદાનન્દ । જીવિતં જીવિતેશ્વર ! ॥ ૧૨ ॥
 ત્વયાવધીરિતો નાથ ! મીનવજ્જલવર્જિતં ।
 નિરાશો દૈન્યમાલમ્બ્ય ધ્રિયેઽહં જગતીતલે ॥ ૧૩ ॥
 સ્વસંવેદનસિદ્ધં મે નિશ્ચલં ત્વયિ માનસમ્ ।
 સાક્ષાઙ્ગૂતાન્યભાવસ્ય યદ્વા કિં તે નિવેચતામ્ ? ॥ ૧૪ ॥
 મચ્ચિત્તં પદ્મવન્નાથ ! દષ્ટે ભુવનભાસ્કરે ।
 ત્વયીહ વિકસત્યેવ વિદલત્કર્મકોશકમ્ ॥ ૧૫ ॥
 અનન્તજન્તુસન્તાનવ્યાપારાક્ષણિકસ્ય તે ।
 મમોપરિ જગન્નાથ ! ન જાને કીદૃશી દયા ? ॥ ૧૬ ॥
 સમુન્નતે જગન્નાથ ! ત્વયિ સદ્ધર્મનીરવે ।
 નૃત્યત્વેષ મયૂરામ્ભો મહોર્દ્વઙ્ગશિખણ્ડિકઃ ॥ ૧૭ ॥

“તમને આ બાબત બરાબર સ્ફુટ કરીને સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની રજા
 “લઉં છું કે હે નાથ ! આ લોકમાં મારે તમારા સિવાય બીજું કોઈ શરણુ
 “નથી, બીજા કોઈનો આધાર નથી. ૧૧. મારા જીવનના પ્રભુ ! તમે
 “મારી માતા છો, મારા પિતા છો, મારા બંધુ છો, મારા સ્વામી છો,
 “મારા ગુરુ છો અને જગતને આનંદ આપનાર પ્રભુ ! તમે જ માફ
 “જીવંત છો. ૧૨. હે નાથ ! તમે જો મારો તિરસ્કાર કરશો અથવા
 “મારા તરફ બેદરકારી કરશો તો હું તદ્દન આશાવગરનો અને નિરાશ
 “થઈ જઈશ અને જેમ માછલું જળવગરના સ્થળ ઉપર નિરાધાર થઈને
 “મરી જાય છે તેવા મારા પણ હાલ થશે. ૧૩. હે ભગવન્ ! માફ
 “મન તમારામાં બરાબર નિશ્ચય થઈ ગયું છે અને તે હકીકત પોતાના
 “ભૂતિઅનુભવથી મને સિદ્ધ થઈ ગઈ છે : અથવા તો તમને તો
 “અન્ય પ્રાણીઓના અંતર્ગત ભાવો પણ સાક્ષાત્ થઈ ગયેલા હોવાથી
 “તમને એ વાત જણાવવાની જરૂર જ ક્યાં રહી છે ? ૧૪. હે નાથ !
 “પ્રભુ જીવનને પ્રકાશ કરનાર આપસાદેખને દેખતાં પદ્મ(કમળ)ની
 “પેઠે માફ ચિત્ત વિકાસ પામે છે અને કર્મરૂપ કોશેટાને (અંદરના ભાગને)
 “લેદી નાખે છે. ૧૫. હે નાથ ! આપને તો અનંતા પ્રાણીઓના
 “વ્યાપાર ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે, તેથી આપની મારા ઉપર હે
 “જગત્નાથ ! કેવી દયા છે તે હું જાણતો જ નથી. ૧૬. હે જગત્નાથ !
 “આપથી રૂપ વાદળ ચઢી આવતાં મારા હાથરૂપ મોર નાચ કરી

૧ મહોર્દ્વ પ્રત પાઠાંતર છે. દોર્દ્વનો અર્થ લાકડી જેવો હાથ થાય છે. અસલ
 માઠ શુદ્ધ જણાય છે.

૬૬

તદસ્ય કિમિયં ભક્તિઃ ? કિમુન્માદોઽયમીદશઃ ? ।

દીયતાં વચનં નાથ ! કૃપયા મે નિવેદ્યતામ્ ॥ ૧૮ ॥

મજ્જરીરાજિતે નાથ ! સચ્ચૂતે કલકોકિલઃ ।

યથા દષ્ટે ભવત્યેવ લસત્કલકલાકુલઃ ॥ ૧૯ ॥

તથૈષ સરસાનન્દચિન્દુસંદોહદાયક ! ।

ત્વયિ દષ્ટે ભવત્યેવં મૂર્ખોઽપિ મુખરો જનઃ ॥ ૨૦ ॥

તદેનં માવમન્યેથા નાથાસમ્બદ્ધભાષિણમ્ ।

મત્વા જનં જગજ્ઞયેષ્ઠ ! સન્તો હિ નતવત્સલાઃ ॥ ૨૧ ॥

કિં બાલોઽલીકવાચાલ આલજાલં લપન્નપિ ।

ન જાયતે જગન્નાથ ! પિતુરાનન્દવર્ધનઃ^૧ ॥ ૨૨ ॥

તથાશ્લીલાક્ષરોહ્લાપજલ્પકોઽયં જનસ્તવ ।

^૨કિં વિવર્ધયતે નાથ ! તોષં કિં નેતિ કથ્યતામ્ ॥ ૨૩ ॥

“ રહ્યો છે, થનગન થનગન કરી રહ્યો છે. ૧૭. ત્યારે નાથ ! શું એ
 “ તે એની ભક્તિ છે કે આ તે એને કોઈ પ્રકારની ગાંડાઈ આવી
 “ ગયેલી છે (તેનો આવેશ છે) તે હે મહારાજ ! મારા ઉપર કૃપા
 “ કરીને મને જણાવો (એટલે વસ્તુસ્થિતિનું મને ખરાબર ભાન થાય.) ૧૮.
 “ જ્યારે સુંદર આખાનાં વૃક્ષ ઉપર માંજર (મહોર-મોર) આવે છે
 “ ત્યારે તેને બેઠને જેમ મધુર કોકિલપક્ષી (કોયલ) સુંદર રાગ ગાવા
 “ મંડી જાય છે, ૧૯. તેવી રીતે હે સુંદર રસ અને આનંદચિન્દુના
 “ સમૂહને આપનાર મારા નાથ ! તમને બેતાં આ પ્રાણી (હું) તદન
 “ મૂર્ખ-અણુસમજી હોવા છતાં વાચાળ થઈ જાય છે અને તમારી સ્તુતિ
 “ કરવા મંડી જાય છે. ૨૦. હે જગત્માં શ્રેષ્ઠ પુરૂષ ! હે મારા નાથ !
 “ હું આહું આહું અવળું ઠેકાણું વગરનું બોલનારો છું એમ માનીને
 “ આપ મારી તરફ બેદરકારી બતાવશે નહિ, મને તિરસ્કારી નાખશે
 “ નહિ, કારણ કે પોતાને નમન કરનાર પ્રાણીઓ તરફ સંત પુરૂષો તો
 “ હુમેશા વાત્સલ્યભાવ બતાવનાર જ હોય છે, પ્રેમભાવ દાખવનાર જ
 “ હોય છે. ૨૧. હે જગતનાથ ! એક બાળક અસ્તવ્યસ્ત, તોતડુંબોબડું,
 “ કાલુંધેલું, સાચુંબોડું બોલે તે શું પિતાના આનંદમાં વધારો કરનાર
 “ થતું નથી ? ૨૨. તેવી રીતે હે નાથ ! હું ગામડીઆની જેવી
 “ જેવીતેવી ભાષામાં બોલી જઈ છું, પટપટારો કરી જઈ છું તેથી

૧ વર્ધકઃ પાઠાંતર.

૨ કિંચિદ્વર્ધયતે નાથ પાઠાંતર પ્રતમાં.

અનાદ્યભ્યાસયોગેન વિષયાશુન્નિકર્દમે ।
 ગતે સૂકરસંકાશં યાતિ મે ચ્ચદુલં મનઃ ॥ ૨૪ ॥
 ન ચાહં નાથ ! શક્નોમિ તન્નિવારયિતું ચંલમ્ ।
 અતઃ પ્રસીદ તદેવ ! દેવ વારય વારય ॥ ૨૫ ॥
 કિં મમાપિ વિકલ્પોઽસ્તિ ? નાથ ! તાવકશાસને ।
 યેનૈવં લપતોઽધીશ ! નોત્તરં મમ દીયતે ? ॥ ૨૬ ॥
 આરૂઢમિયતીં કોટિં તવ કિઙ્કરતાં ગતમ્ ।
 મામપ્યેતેઽનુધાવન્તિ કિમદ્યાપિ પરીષહાઃ ॥ ૨૭ ॥
 કિં ચામી પ્રણતાશોષજનવીર્યવિધાયક ! ।
 ઉપસર્ગા મમાદ્યાપિ પૃથ્ઠં મુઞ્ચતિ નો ક્ષલાઃ ॥ ૨૮ ॥
 પશ્યન્નપિ જગત્સર્વં નાથ ! માં પુરતઃ સ્થિતમ્ ।
 કષાયારાતિવર્ગેણ કિં ન પશ્યસિ પીઢિતમ્ ? ॥ ૨૯ ॥
 કષાયાભિદ્રુતં વીક્ષ્ય માં હિ કારુણિકસ્ય તે ।
 વિમોચને સમર્થસ્ય નોપેક્ષા નાથ ! યુજ્યતે ॥ ૩૦ ॥

“આપના સંતોષમાં-આનંદમાં વધારો થાય છે કે નહિ તે આપ મને
 “કહો. ૨૩. હે નાથ ! અનાદિ કાળથી મને એવો ખોટો અભ્યાસ પડી
 “ગયો છે અને તેના યોગથી મારી એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે મારું
 “અપણ મન વિષયરૂપ અપવિત્ર કાદવમાં અથવા ખાખોચીઆમાં કુદ-
 “રની પેઠે ખુંચ્યાં કરે છે. ૨૪. હે નાથ ! એ મારાં ચળ મનને અટ-
 “કાવવાને હું શક્તિમાન નથી, તો હે પ્રભુ ! મારા ઉપર કૃપા કરો !
 “અને આપ એને અટકાવો, અટકાવો ! એને વારો, વારો ! ૨૫. હે
 “નાથ ! શું આપના હુકમના સંબંધમાં હજી કાંઈ શંકા છે ? (એવી
 “કોઈ શંકા છે કે કરેલ હુકમ આ સેવક માનશે કે નહિ ?) જેને
 “પરિણામે હું આટઆટલું કહું છું છતાં પણ હે નાથ ! તમે મને ઉત્તર
 “પણ દેતા નથી ? ૨૬. હે નાથ ! હું તમારો નોકર થયો, તમારી
 “સેવામાં આટલી હદે ચઢ્યો, છતાં પણ મારી પછવાડે પરીષદો દોડે
 “છે તેનું કારણ શું ? ૨૭. આપને નમસ્કાર કરનાર-પ્રણામ કરનાર
 “સર્વ જનોની શક્તિને વધારનાર હે મારા નાથ ! હજી સુધી હુઆ
 “ઉપસર્ગો મારો કેરો છોડતા નથી તેનું કારણ શું ? ૨૮. હે નાથ !
 “આખા જગતને આપ જીએ છો, જોઈ શકો છો, છતાં આશ્ચર્ય છે
 “કે આપની સન્મુખ રહેલા આપના આ સેવકને કષાયરૂપ શત્રુવર્ગ
 “આટઆટલી પીડા કરે છે, હેરાન કરે છે, ત્રાસ આપે છે, તે આપ
 “કેમ જોતા નથી ? ૨૯. આપ એવી રીતે કષાયોવડે મને ઘેરાયલો

વિલોકિતે મહાભાગ ! ત્વયિ સંસારપારજો-
 આસિતું ક્ષણમપ્યેકં સંસારે નાસ્તિ મે રતિઃ ॥ ૩૧ ॥
 કિં તુ કિં કરવાળીહ ? નાથ ! મામેષ દારુણઃ ।
 આન્તરો રિપુસઙ્ગાતઃ પ્રતિબઘ્નાતિ સત્ત્વરમ્ ॥ ૩૨ ॥
 વિધાય મયિ કારુણ્યં તદેનં વિનિવારય ।
 ઉદામલીલયા નાથ ! યેનાગચ્છામિ તેઽન્તિકે ॥ ૩૩ ॥
 તવાયસો ભવો ધીર ! ભવોત્તારોઽપિ તે વશઃ ।
 ઇવં વ્યવસ્થિતે કિં વા સ્થીયતે ? પરમેશ્વર ! ॥ ૩૪ ॥
 તદ્વીયતાં ભવોત્તારો મા વિલમ્બો વિધીયતામ્ ।
 નાથ નિર્ગતિકોલાપં ન શૃણ્વન્તિ મવાદૃશાઃ ? ॥ ૩૫ ॥

“જેવા છતાં અને આપ એવા દુશ્મનોથી છોડાવવાને શક્તિમાન છો અને
 “આપની કૃષ્ણને યોગ્ય હું છું, છતાં આપ મારી તરફ બેદરકારી
 “બતાવો છો-મારી ઉપેક્ષા કરો છો એ તો હે નાથ ! કોઈ પણ રીતે
 “ઘટતું નથી, વ્યાજબી નથી, યોગ્ય નથી. ૩૦. અહો મહા ભાગ્યવાન !
 “સંસારથી પાર ગયેલા આપને જેવા પછી આ સંસારમાં એક ક્ષણમાત્ર
 “પણ રહેવામાં મને જરા પણ આનંદ આવતો નથી; ૩૧. છતાં હે
 “મારા નાથ ! આ મારો અંતરંગનો શત્રુસમૂહ મને સખ્ત બંધનથી
 “બાંધી રાખે છે તેથી હું શું કરું ? (મારો ઉપાય ચાલતો નથી,
 “બાકી ચાલે તો આ શત્રુબંધનથી છૂટી અહીંથી તમારી પાસે આવી
 “જઈ.) ૩૨. હે નાથ ! મારા ઉપર કૃપા કરીને એ મારા શત્રુસમૂહને
 “આપની પ્રચંડ લીલાથી દૂર કરી આપો, એનું નિવારણ કરી દો, જેથી
 “એકદમ હું આપસાહેબની પાસે આવી પહોંચું. ૩૩. હે ધીરવીર !
 “આ સંસાર તમારે આધારે છે અને મને સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતા-
 “રવો તે પણ આપના હાથમાં છે-જે આ પ્રમાણે હકીકત છે તો હે
 “મારા ઇશ્વર ! હે મારા પ્રભુ ! હવે શા માટે બેસી રહેવામાં આવે
 “છે ? કેમ મારો ઉદ્ધાર કરવામાં આવતો નથી ? ૩૪. હે નાથ ! હવે
 “તો મને સંસારસમુદ્રથી પાર ઉતારો, હવે ઢીલ ન કરો. મારા
 “જેવા જેની આપ સિવાય અન્ય ગતિ નથી, જેને અન્ય આધાર
 “નથી, તેના આવી રીતે નીકળેલા ઉદ્ધારો શું આપ જેવા મહા
 “પુરૂષો સાંભળતા નહીં હોય ?” (?) ૩૫.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મિત્રમેળાપ-સૂરિસંકેતનિર્દેશ.

મળકુમારે અત્યંત ભદ્રિકભાવે ભગવંતની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, આજીમાં હું (વામદેવ) જીભો હતો, પછવાડે રત્નચૂડ અને ચૂતમંજરી મોટા પરિવાર સાથે શાંતિ જાળવી સ્તુતિ સાંભળતા હતા અને આખા મંદિરમાં ભવ્ય શાંતિ અને દિવ્ય ગાન પ્રસરી રહ્યાં હતાં. એવા અતિ આનંદપ્રસંગે સ્તુતિના અક્ષરો ભાવપૂર્વક, રસપૂર્વક, એકાગ્રતાપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક વિમળના મુખમાંથી નિકળતા જતા હતા. આખરે સ્તુતિ પૂર્ણ થઈ.

સ્તુતિ પૂર્ણ થતાં મિત્રોનો મેળાપ.

રત્નચૂડ સ્તુતિની કરેલી યોગ્ય સ્તુતિ.

સુંદર માનસિક સદ્ભાવપૂર્વક પ્રાણીઓના નાથ ભગવાનની એ પ્રમાણે વિમળકુમારે સ્તુતિ કર્યા પછી પંચાંગ પ્રજ્ઞામ કર્યા. તે વખતે એની વાણીથી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો અને ઉલ્લસાયમાન થતા રોમાંચથી સુશોભિત લાગતો રત્નચૂડ ખેચર પોતાના મનમાં ઘણો સંતોષ પામી ગયો અને “હે ધીર ! ભવ(સંસાર)નો ભેદ કરનાર ભગવાનનું અતિશય સુંદર અને ભાવદર્શક સ્તવન કર્યું” એમ બોલતા બોલતા પ્રગટ થયો અને વળી કહેવા લાગ્યો “અહો ! બંધુ ! મહા ભાગ્યશાળી ! ત્રણ જીવનના બંધુ ભગવાન ઉપર તારી આટલી બધી ભક્તિ છે તો ખરેખર તું ભાગ્યશાળી છે, કૃતકૃત્ય છે અને તારૂં આ દુનિયામાં જન્મવું સફળ છે. હે નરોત્તમ ! તું ખરેખર સંસારથી મુક્ત થઈ ગયો છે, કારણ કે પ્રાણીને એક વાર ચિંતામણિરત્ર પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી તેને કદિ દળદર પ્રાપ્ત થતું નથી અને તે દરિદ્રી થવાને યોગ્ય પણ રહેતો નથી.”

આવી રીતે ખેચરના અધિપતિ રત્નચૂડે અત્યંત સુંદર વાણીવડે વિમળકુમારને અભિનંદન આપ્યા પછી બહુ ભક્તિપૂર્વક ચૈત્યનાથ શ્રી આદિનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી પ્રથમ વિમળે તેને વંદન કર્યું અને તેણે પણ પછી ઘણા સ્નેહપૂર્વક હોંસથી વિમળકુમારને પ્રણામ કર્યા અને શુદ્ધ જમીન તપાસીને બેઠા. ચૂતકં જરી પણ વંદન નમસ્કાર વિગેરે યોગ્ય કાર્ય કરીને થોડા વખતમાં ત્યાં આવી અને તેમની પાસે બેઠી. સર્વ ખેચરો અને વિદ્યાધર રાજાઓ પણ મસ્તક નમાવતા જમીન પર બેઠા. બન્નેઓ (વિમળકુમારે અને રત્નચૂડે) એકબીજાની તંદુરસ્તીના સમાચાર પૂછ્યા અને આનંદસભા-ચાર મળ્યા પછી બન્ને વાત કરવા લાગ્યા.

ઠીલ થવાનાં કારણોનું નિવેદન.

રત્નચૂડને મહા વિદ્યાઓની પ્રાપ્તિ.

રાજ્યાભિષેકે પણ નિઃસ્પૃહ.

બુધ્ધસૂરિનો ગુપ્ત સંદેશો, તત્કથન.

રત્નચૂડ—“ મહા ભાગ્યવાન બંધુ ! મને અહીં આવતા વધારે વખત થઈ ગયો તેનું કારણ શું હતું તે તું સાંભળ. વળી તે મને કહ્યું હતું કે મારે બુધ્ધ આચાર્યને લઈને અહીં જલ્દી આવવું તેમને પણ હજી સુધી હું લઈ આવી શક્યો નથી તેનું કારણ પણ કહું છું તે તું સાંભળ. તારી પાસેથી છૂટો પડ્યો એટલે તુરત જ હું વૈતાલ્ય પવંત ઉપર મારા નગર તરફ ગયો અને ત્યાં જઈને જોઈું છું તો મારી માતા શોકથી આવરી થઈ ગઈ હતી અને મારા પિતાશ્રી પણ દિલગીરીથી વિહ્વળ થઈ ગયા હતા; તેમને મેં ધીરજ આપી અને તેમની પાસે તે આખો દિવસ રહ્યો. એ દિવસ તો અરસ્પરસ મેળાપથી બહુ આનંદકારી થઈ ગયો હતો તે એમ જ પસાર થઈ ગયો. પછી દેવ-પ્રભુને નમસ્કાર કરીને હું પલંગમાં સુતો. પરમાત્મા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં મને દ્રવ્યથી નિદ્રા આવી ગઈ, પણ ભાવથી નિદ્રા ન આવી. (મતલબ બાહ્ય નજરે હું ઉઘડતો હોજી એમ જણાય, પણ અંદરથી હું જાગતો હતો.) એ અવસરમાં ‘હે બુવનેશ્વરના ભક્ત ! મહા ભાગ્ય-શાળી ! ઊઠ, ઊઠ !’ એવા મનોહર શબ્દો મારે કાને પડ્યા એટલે હું જાગી ગયો. તે વખતે પોતાનાં તેજથી જેમણે દિશાઓને પણ તે-જસ્વી કરી દીધી છે એવી અનેક દેવીઓ મારી આગળ ખડી રહી હોય તેમ મને લાગ્યું. મેં એકદમ સંભ્રમમાં ઉઠવા રૂપ તેમનું અતુલ્ય પૂજન કર્યું. તેઓ મારા વખાણ કરતી સર્વે મને કહેવા લાગી ‘હે નરો-

તમ ! તમારા મનમાં જિનવર ભાષિત ધર્મ સ્થિર થયો છે તેથી તમે ખરેખર ધન્ય છો, કૃતકૃત્ય છો અને અમારી જેવાને પૂજવા યોગ્ય છો. અમે ૧૩૬૬િજિ વિગેરે વિદ્યાઓ છીએ, તમારા પુણ્યના જોરથી પ્રેરાઈને તમને વરવા માટે અમારી જાતે જ ચાલી ચલવીને અહીં આવ્યા છીએ. તમારા અત્યંત નિર્ભળ ગુણથી અમે તમોને વશ થઈ ગયા છીએ અને અમે સર્વે અંતઃકરણપૂર્વક તમારા અત્યંત અનુરાગી થયા છીએ. હે ધીર ! જે ભાગ્યશાળીનાં હૃદયમાં ભગવાનને નમસ્કાર રહેલો છે અને તેને જે જગતમાં પ્રકાશિત કરી રહ્યો છે તેનું શાસન તો સર્વદા જગતમાં જગતું જગતું રહે છે અને કોઈ પણ વસ્તુ એને મળવી દુર્લભ છે જ નહિ. અમે પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર (નવકાર) રૂપ મંત્રના જોરથી તમારી સાથે જોડાઈ ગયેલી છીએ અને અમારી મેળે આવીને તમારી દાસી થઈ ગયેલી છીએ. હે પુરૂષોત્તમ ! અમે તમારા શરીરમાં પ્રવેશ કરશું. તમે ભવિષ્યમાં ચક્રવર્તી થશો. અમારા આદેશથી આ વિદ્યાધરોનું મોટું લશ્કર છે એ સર્વે અત્યારે તમારા તાબામાં આવ્યું છે. એ આખું લશ્કર દરવાજા ઉપર જીલું છે.” તેઓ આમ કહેતી હતી તે જ વખતે ઝૂલતાં કુંડળ બાબુબંધ અને મુગટનાં મણિઓથી દિશાઓને દિપાવતા અનેક ખેચરો આવીને મને નમી પડ્યા.

“હવે તે વખતે ઘણા જોરથી પ્રભાતની નોખતના ઉદયના સૂર સાથે ગડગડાટ થવા લાગ્યા અને કાલનિવેદકે જણાવ્યું કે—

“આ સૂર્ય લોકમાં પોતાના સ્વભાવથી ઉદય પામ્યો છે, તે
 “દૃષ્ટિને વધારે પ્રસાર આપે છે અને મનુષ્યોને પ્રબોધ કરે
 “છે (દૃષ્ટિને પ્રસાર તે સ્થૂળ દૃષ્ટિનો વિસ્તાર સમજવો અને
 “પ્રબોધ એટલે જગતું-નિદ્રા દૂર કરવી એ અર્થ સમજવો).
 “વિશુદ્ધધર્મની પેઠે એ સૂર્ય સુંદર અનુષ્ઠાનનું કારણ બને છે
 “(સુંદર અનુષ્ઠાનો દિવસે થાય છે) અને સર્વ સંપત્તિઓને
 “તે મેળવી આપનાર છે. તેથી હે લોકો ! તમે ઉઠો, જાગ્રત
 “થાઓ અને વિશુદ્ધ ધર્મમાં આદર કરો કે જેથી તમે કદિ
 “ખ્યાલ પણ ન કર્યો હોય તેવી સંપત્તિઓ તમને પ્રાપ્ત થાય.”

“આ પ્રમાણે કાળનિવેદકના શબ્દો સાંભળીને મેં મારાં મનમાં ચિંતવના કરી. અહો ભગવાને ભાષેલા વિશુદ્ધ ધર્મનો મહિમા

૧ ૩૬૬િજિ: એ મહાવિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રિકા દેવી છે. નમિવિનમિને એ વિદ્યા ધરણ્દ્રે આપી હતી. એનો નિર્દેશ આદિશ્વર ચરિત્રમાં છે. સોળમાંની તે એક મહાવિદ્યા છે.

કેટલો જબરો છે કે મારા સ્વપ્નામાં પણ ખ્યાલ ન હોતો છતાં આ વિદ્યાઓ મને પોતાની મેળે સિદ્ધ થઈ!! પરંતુ એમાં હરખાઈ જવાનું નથી, એમાં રાચી માચી જવાનું નથી. ખરેખર આ તો મને એક અંતરાય-વિદ્ય ઊભું થયું. કદાચ હવે મારાથી અંધુ વિમળ સાથે દીક્ષા લેવાનું બની શકશે નહિ. કારણ કે 'પુણ્યાનુબંધી' પુણ્યને પણ ભગવાને સોનાની બેડી જેવું કહ્યું છે. હવે બીજી રીતે વિચારું તો ચંદન સિદ્ધિપુત્રે અગાઉથી જ કહ્યું હતું કે હું વિદ્યાધરનો ચક્રવર્તી થઈશ અને વિમળકુમારે મારાં શારીરિક લક્ષણો પરથી એ વાતને ટેકો આપ્યો હતો. તો હવે એમાં બીજું શું કરવું? એમ જ બનવાનું હોય એમ લાગે છે? આ પ્રમાણે હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો વિદ્યાદેવીઓએ મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિદ્યાધરોએ મારો રાજ્યાભિષેક કરવાની શરૂઆત કરી દીધી: અનેક જાતનાં કૌતુકો રચવામાં આવ્યાં, અનેક મંજળ કરવામાં આવ્યાં, પવિત્ર તીર્થોમાંથી જળ મંગાવવામાં આવ્યું, ચૌદ રત્નો પ્રગટ થયાં અને સોનાના અને રત્નના કળસો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આવી રીતે અત્યંત આનંદ અને મહોત્સવપૂર્વક મારો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો.

“અંધુ વિમળ! તાર પછી દેવની પૂજના કરતાં, ગુરુ અને વડીલ વર્ગને સન્માન આપતાં, રાજ્યનીતિનું ધરાધર સ્થાપન કરતાં પ્રધાનમંડળ અને નોકરવર્ગની ધરાધર નીમણૂકો કરતાં, હાથની-ચેનાં રાજ્યો તરફથી આવતી ખંડણી અને પ્રણામને સ્વીકારતાં અને નવીન રાજ્યને ઉચિત સર્વ વ્યવસ્થાઓ ગોઠવતાં મારા કેટલાક દિવસો વ્યતીત થયા. એ કામમાંથી જરા ફારેજ થતાં જ મને તારો આદેશ યાદ આવ્યો અને તુરત જ મનમાં આવ્યું કે— વિમળઅંધુએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે હજી સુધી મેં બુધઆચાર્યની શોધખોળ પણ કરી

૧ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય: જો પુણ્યનો ઉપયોગ યતાં નહું પુણ્ય બંધાય તેને 'પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય' કહેવામાં આવે છે. ધનનો સખાવતમાં વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો, દાન કરવું એ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય છે. મોજશોખ શરીરસુખ અને આનંદવિલાસમાં ધન શરીરનો ઉપયોગ કરવાથી પાપાનુબંધી પુણ્ય ભોગવાય છે. એવી રીતે પાપના ઉદય વખતે હાથવેચ કરવાથી પાપ બંધાય તેને પાપાનુબંધી પાપ કહેવાય છે જ્યારે સમતાથી વેદતાં પુણ્યબંધ યાચ તેને પુણ્યાનુબંધી-પાપ કહેવામાં આવે છે. આમાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે, છતાં પુણ્ય પણ આખરે કર્મ છે, સંસારમાં રખડાવનર છે, ભોગવણું પડે જ છે, તેથી તત્ત્વદષ્ટિએ ભ્રાજ્ય છે, પ્રાણો તેમાં રાચી જતા નથી.

૨ નિરપહુતા કેટલી હત્તમ છે તે અન્ન વિચારવું.

નહિ અને તેમને મારા અંધુની પાસે લઈ પણ ન ગયો! અરેરે! મારે તે કેટલો પ્રમાદ! કેટલું આળસ! કેવી ભૂલ! સાર પછી એ મહા-ત્માની શોધ કરવા સાંઝે હું જાતે જ ઘણા ભૂમિપ્રદેશમાં ફર્યો, દૂર દેશ ગયો અને મેં આચાર્યની શોધ કરી. આખરે એક નગરમાં તેઓ-શ્રીનો મને પત્તો લાગ્યો. તેમને મળતાં જ તેઓશ્રી સન્મુખ તારી સર્વ હકીકત મેં જણાવી દીધી. તેઓશ્રીએ મને કહ્યું “તું અહીંથી જા અને વિમળને આ પ્રમાણે જણાવ. હું તારી પછવાડે આવીશ. વિમળના સગાંસંબંધીઓને બોધ કરવાનો એ જ ઉપાય છે, બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.”

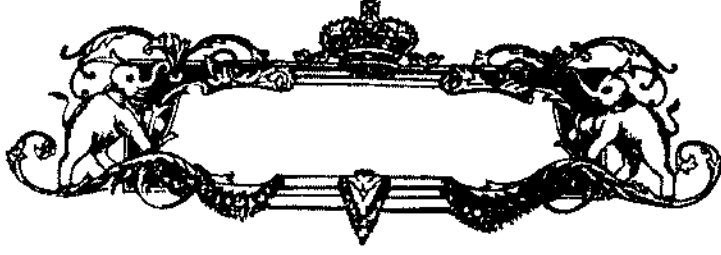
વામદેવ સંદેશો સમજ્યો નહિ.

ઢીલનો ખુલાસો અને પ્રેમ-આભાર.

પછી યુધ્ધસૂરિએ જે ‘સંદેશો રત્નચૂડને કહ્યો હતો તે વિગતવાર રત્નચૂડે વિમળકુમારના કાન પાસે જઈ ધીરેથી સંભળાવ્યો. (વામદેવ કહે છે કે હે અગૃહીતસંકેતા!) એણે ખાનગીમાં જે સંદેશો કહ્યો તે મારા સાંભળવામાં ન આવ્યો. આ પ્રમાણે સંદેશો આપીને પછી રત્નચૂડે વિમળકુમારને સર્વ સાંભળે તેવી રીતે કહ્યું “આ કારણને લઈને અહીં આવવામાં મને ઢીલ થઈ અને એટલા માટે યુધ્ધસૂરિને સાથે લઈને હું આવ્યો નથી.” વિમળકુમારે જવાબમાં કહ્યું “અંધુ! તો બહુ જ સાંઝે કર્યું.”

સાર પછી હું, વિમળકુમાર, રત્નચૂડ, ચૂતમંજરી અને ખેચરો નગરમાં આવ્યા. રત્નચૂડે ત્યાં બે ત્રણ દિવસ ઘણા આનંદથી રહ્યો અને સાર પછી પોતાને સ્થાનકે ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રતિબોધ રચના.

વિમળકુમારની વિરક્તિ.

ધવળરાજની મોહચિંતા.

વ્યવહાર નીકાલની ધારણા.

તે કુશળ ભાવનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો હોવાને લીધે, કર્મજન્ય તદ્દન હીન થઈ ગયેલ હોવાને લીધે, જ્ઞાનની ઘણી વિશુદ્ધિ થઈ ગયેલી હોવાને લીધે, એકંદર ઇન્દ્રિયના વિષયો તજવા યોગ્ય સમજવાને લીધે, પ્રશમ (શાંતિ) ભાવ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાને લીધે, કોઈ પણ પ્રકારનું ખરાબ ચરિત્ર-વર્તન વિદ્યમાન ન હોવાને લીધે, આત્મવીર્ય ઘણું પ્રબળ થઈ ગયેલ હોવાને લીધે, તેમ જ પરમપદપ્રાપ્તિનો કાળ તદ્દન નજીક આવી ગયેલ હોવાને લીધે (ઉપરની હકીકત બન્યા પછી) વિમળકુમાર રાજ્યલક્ષ્મીમાં રાત્રી માત્રી જતો નથી, શરીરની કોઈ પણ પ્રકારની શોભા કે આળપંપાળ કરતો નથી, અનેક પ્રકારની જૂદી જૂદી લીલાઓનું લાલન કરતો નથી, લોકપ્રચલિત સાધારણ ધર્મના સંબંધની ગંધમાત્ર પણ અભિલાષા રાખતો નથી અને આ સંસાર રૂપ કેદખાના ઉપર તદ્દન વિરક્ત મનવાળો થઈને અને શુભ ધ્યાનમાં લીન થઈને ગોતાનો વખત સારી રીતે નિર્જામન કરે છે.

વિમળકુમારને એવા પ્રકારનો વિરક્ત ચિત્તવાળો બોધને તેના પિતા ધવળરાજ અને માતા કમળસુંદરીને ચિંતા થઈ કે- અહો! આ વિમળકુમારની સુંદર તંદુરસ્ત જુવાની હોવા છતાં, કુબેરભંડારીના વૈભવને પણ હસી કાઢે તેવો વૈભવ હોવા છતાં, દેવાંગનાઓના લાવણ્યને પણ હસી કાઢે તેવી મોટા રાજાઓની કન્યાઓને બોવા

છતાં, કામદેવના રૂપનો તિરસ્કાર કરે તેવું તેનું અત્યંત રમણીય રૂપ હોવા છતાં, સાથે વળી કળાઓમાં પણ પોતે સંપૂર્ણ કાબેલ હોવા છતાં, શરીરે તદ્દન નિરોગી છતાં, તેમ જ ઇન્દ્રિયોની સામગ્રીથી પણ પરિપૂર્ણ હોવા છતાં અને તેને કોઈ મુનિનું દર્શન^૧ હજી મુધી થયેલ ન હોવા છતાં એના ઉપર જીવાનીનો જરા પણ વિકાર અસર કરતો નથી, એ અડધી આંખે કોઈના ઉપર કટાક્ષ પણ નાખતો નથી, આડાઅવળા સંબલના પામતા મનન વચનો તે કદિ બોલતો નથી, ગાવા બજાવવાની કળાનો કદિ ઉપયોગ કરતો નથી, ઘરેણાં ગાંઠાંનું બહુમાન કરતો નથી, મદથી અંધ થઈ જાય તેવી સ્થિતિને સ્વીકારતો નથી, સરળતાથી જરાએ દૂર ખસતો નથી (સરળતા મૂકતો નથી) અને વિષયસુખનું તો નામ પણ લેતો નથી ! અરે આવું સંસારથી તદ્દન વિમુખ થઈ ગયેલું તેનું અલૌકિક (અસાધારણ) અસ્તિત્વ તે કેવું ! જો એ છોકરો વિષયસુખથી વિમુખ થઈને આમ સાધુની પેઠે જ રહે તો આપણને આ રાજ્ય મળ્યું છે તે પણ તદ્દન નકામું થાય, આપણી પ્રભુતા ફેકટની થાય, આપણો વૈભવ બધો નિબંધ થાય અને આપણું જીવતર ઝેર થાય, આપણે જીવતે મુવા જેવા જ થઈ જઈએ. ભારે હવે એ છોકરો વિષયોમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે એ સંબંધમાં રાજરાણી વચ્ચે વિચાર ચાલ્યો. બન્નેએ એકાંતમાં ખૂબ વિચાર કર્યો અને પછી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે વિષયસુખનો અનુભવ કરવા માટે (પરણવા સારું) તેઓએ જાતે જ વિમળકુમારને કહેવું, તેઓએ એમ માની લીધું કે પુત્ર ઘણો વિનયી છે અને વળી સાથે દાક્ષિણ્યનો ભંડાર છે તેથી માઆપના વચનને કદિ ઉલ્લંઘશે નહિ.

માત પિતાની સુખ અનુભવ પ્રેરણા.

હુખ દૂર કરવાની વિમળ કુમારની વૃત્તિ.

વિકટ રાજ્યધર્મની ભાવનાનું સ્પષ્ટીકરણ.

પ્રતિબોધરચનાના પ્રથમ પ્રવેશનો પ્રારંભ.

ધવળરાજે અને કમળમુંદરીએ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી એક દિવસ બન્ને વિમળકુમાર પાસે આવ્યા અને પિતા માતાએ પ્રસંગ લઈને તેને કહેવા લાગ્યા—“ ભાઈ ! અમે સેવાત સર કરી. કડો મનોરથ કર્યા ભારે તેના ફળરૂપે તું અમને પ્રાપ્ત થયો છે, બહુ ચિંતા અને અભિલાષાઓનું ફળ

૧ મુનિદર્શન વૈરાગ્યનું કારણ છે, એવો પ્રસંગ કુમારને બન્યો નથી છતાં આ શું કે એવો રાજરાણી વિચાર કરે છે.

અમને મળ્યું છે. તું હવે રાજ્યની ધોંસરી ઉપાડવાને પણ શક્તિમાન થયો છે. ત્યારે તારી અવસ્થા યોગ્ય વર્તન તું શા માટે કરતો નથી? હવે રાજ્યતું કામ હાથમાં કેમ લેતો નથી? તું શા માટે રાજ્યકન્યાઓનું પાણિગ્રહણ કરતો નથી? અનેક પ્રકારના ઇંદ્રિયના આનંદી વિષયોના શા માટે અનુભવ કરતો નથી? કુળસંતાનોની વૃદ્ધિ કેમ કરતો નથી? આપણી આવી શાંત અને સુખી પ્રજાને આનંદ કેમ ઉપભવતો નથી? આપણા સગા સંબંધી બંધુઓને આહ્વાદ કેમ ઉત્પન્ન કરતો નથી? તારા તરફ પ્રેમ બતાવનારને તું સંતોષ શા માટે આપતો નથી? આપણા પિતૃદેવોનું શાંતિતર્પણ શા માટે કરતો નથી? તારો મોટો મિત્રવર્ગ છે તેનું યોગ્ય સન્માન શા માટે કરતો નથી? અને અમારૂં આ વચન સ્વીકારીને અમને પુષ્કળ આનંદ શા માટે કરાવતો નથી?"

પોતાનાં માતાપિતાનાં આવાં વચન સાંભળીને વિમળકુમારે મનમાં વિચાર કર્યો કે- માથાપે વાત તો બહુ સારી કુમારે તકનો કરી, અત્યારે પ્રસંગ ઠીક મળી ગયો છે, તેઓને લાભ લીધો. પ્રતિબોધ કરવાનો આ ઉપાય બહુ સારો નીવડશે એમ લાગે છે. તેમણે જે વાત કરી તે જ દ્વારા તેમને ઉપદેશ લાગે એવી વ્યવસ્થા હવે થઈ શકવી સંભવીત લાગે છે. પોતાનાં મનમાં આ પ્રમાણે વિચાર કરી વિમળકુમારે વિનયભાવે જવાબ આપતાં માતાપિતાને જણાવ્યું "આપ પિતાશ્રી મને જે આજ્ઞા કરો અને આપ માતાજી પણ મને જે હુકમ કરો તે સર્વ મારે ખાસ કરવા યોગ્ય જ હોય, એમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા ઘટે જ નહિ, કરવા યોગ્ય ગણાય પણ નહિ; પરંતુ મારો એ બાબતમાં એવો વિચાર છે કે આપણા આખા રાજ્યમાં રહેનારા સર્વે લોકોનાં દુઃખો દૂર કરી તેઓને સુખ નીપજાવી પછી જો હું જાતે સુખનો અનુભવ કરું તો તે વધારે સાડું કહેવાય. રાજ્યની ખરી સાર્યકતા એ પ્રમાણે જ થઈ શકે છે, બીજી કોઈ પણ રીતે થઈ શકતી નથી; રાજાનો એ ખાસ ધર્મ છે અને એમ કરવામાં જ એની પ્રજ્ઞતા છે. મારા સમજવામાં આવ્યું છે કે.^૧

૧ જે કોઈ પ્રજ્ઞતા-રોકાઈ અથવા અમલ ભોગવવાની સ્થિતિમાં હોય તેમણે આ રોકાઈ ગોખી રાખી તે પ્રમાણે વર્તન કરવા યોગ્ય છે. રોકાઈ કે અમલ ભોગવવા કરતાં નીચેના વર્ગને સુખ કેમ થાય તેની વિચારણા અને વર્તના એ જ ખરી પ્રજ્ઞતા છે.

વિધાય લોકં નિર્વાધં સ્થાપયિત્વા સુખેઽશ્વિલમ્ ।

યઃ સ્વયં સુખમન્વિચ્છેત્સ રાજા પ્રમુરુચ્યતે ॥

યસ્તુ લોકે સુદુઃસ્વાર્તે સુખં મુંકે નિરાકુલઃ ।

પ્રમુત્ત્વં હિ કુતસ્તસ્ય કુક્ષિંમરીરસૌ મતઃ ॥

“રાજ્યધર્મ આ પ્રમાણે છે:- સર્વ પ્રજાજનોને આધા-પીડા
“વગરના કરીને તે સર્વને સુખભરપૂર સ્થિતિમાં સ્થાપન કરવા. એ
“પ્રમાણે પ્રજાને-સર્વ જનને સુખમાં સ્થાપન કરીને પછી જે પ્રાણી
“પોતાનું સુખ શોધે છે તે જ રાજા ખરેખરો પ્રભુ કહેવાય છે. પો-
“તાની પ્રજા અથવા હાથ નીચેના લોકો અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગ-
“વતાં હોય, દુઃખમાં સમડતાં હોય. તેવે વખતે તદ્દન આકુળતા વગર
“જે રાજા કે પ્રભુ (શેઠ) પોતે સુખ ભોગવે છે તેનામાં પ્રભુતા ક્યાં
“રહી? તે તો માત્ર પેટભરો જ કહેવાય. આવો વિચક્ષણ માણુ-
“સોનો અભિપ્રાય છે.”

“પિતાશુ! માતાશુ! આ પ્રમાણે રાજ્યધર્મ મને જણાય છે.

હવે આપણે આપણી હકીકત જોઈએ તો શું જણાય
મનોનંદનમાં છે તે આપ વિચારી જુઓ. અત્યારે વખત કેવો વર્તે
વિમળઆનંદ. છે! આ સખત ઉન્હાળાને લઈને આખી પૃથ્વી સંતા-
પમાં પડી ગઈ છે, લોકો તાપથી હેરાન થઈ ગયા

છે; તેથી હું તો આ મનોનંદન નામના ઉદ્યાનમાં જ રહીશ, આપણો
અંધુવર્ગ મારી સાથે રહેશે, મારા મિત્રો પણ મારી આસપાસ નજીકમાં
જ રહેશે, ઉન્હાળામાં રાજાઓ જેવા પ્રકારની લીલા કરે છે તે કરતો,
આપશ્રી અને મને જેમ ફરમાવો છો તે પ્રમાણે વર્તેતો, હું તો ત્યાં જ
રહીશ; માત્ર આપ રાજપુરપોને એટલો હુકમ કરી દો કે જે કોઈ
પ્રાણી દુઃખ અથવા ત્રાસથી હેરાન થઈ જતા હોય તેમને સર્વને શોધી
શોધી મારી પાસે લાવે અને તે (દુઃખી વર્ગ) સર્વે પણ મારી સાથે
સુખને અનુભવે તેવી ગોઠવણ કરે. આવા પ્રકારની યોજના કરો
એટલે રાજ્યધર્મ જળવાશે અને આપની આજ્ઞાનું પણ મારાથી
બરાબર પાલન થશે.”

વિમળકુમારનો આવો જવાબ સાંભળીને તેના માતૃપિતા બહુ
સજી થયા અને બોલ્યા કે “અહો પુત્ર! વડીલનું માન રાખનાર અ-
મારા લાડકવાયા! તું ઘણું જ સાફ બોલ્યો, તારા જેવા વિવેકીને આ
પ્રમાણે બોલવું અને વર્તવું બરાબર યોગ્ય છે.”

૧ મનોનંદન ઉદ્યાનનો આધ્યાત્મિક શાવ સુક્ષ્મ વાંચનારે વિચારી લેવો.

શીતળ ગૃહવર્ણન, કુમારનો પ્રવેશ.

જનસમુદાયના સુખની સુંદર વ્યવસ્થા.

લોકોની સુખ સગવડ, માતૃપિતાનો સંતોષ.

હિમલયન યોજના.

પછી ધ્વજરાજ મહારાજના હુકમથી તે વખતે તુરતમાં એ મનોનંદન ઉદ્યાનમાં એક વિશાળ હિમગૃહની^૧ યોજના કરવામાં આવી: એ હિમગૃહ ઉપર કમળનાં પાંદડાંઓ પાથરી દેવામાં આવ્યાં, નિરંતર નવાં કમળો પથરાયાં કરે એવી યોજના થઇ, નીલરત્ન જેવાં લીલાં ફેળનાં ઝાડો ચારે તરફ બાંધી દેવામાં આવ્યાં અને તે ભવનમાં એક બનાવટી ઘરનદી ગોઠવી દેવામાં આવી જેમાં કપૂર વિગેરે સુગંધી પદાર્થોથી મધમધાયમાન થતું પાણી નિરંતર ચાલ્યા જ કરે એવી યાંત્રિક રચના કરવામાં આવી અને ચંદન તથા કપૂરના પાણીથી ચારે તરફ ગાર કરવામાં આવી અને ભીંતોમાં ચારે તરફ સુગંધી વાળા, કમળનાળનાં તંતુઓ અને નાળોથી જૂદા જૂદા વિભાગો પાડી હિમલયનને તૈયાર કરવામાં આવ્યું. ઉન્હાણાની ગરમીના સંતાપને દૂર કરનાર અને શિશિર(શિયાળા)ના જેવા પરંતુ સુખકર કંપને ઉત્પન્ન કરે એવા એ હિમલયનમાં શિશિર ઋતુના નવપક્ષવ સમાન સુંદર રંગબેરંગી શાખાઓ રચવામાં આવી અને ઠંડાં સુખ આપનાર નરમ આસનો ત્યાં ગોઠવવામાં આવ્યાં. આવી રીતે જ્યારે હિમલયન તૈયાર થઇ ગયું ત્યારે વિમળકુમારનો લોકસમુદાય સહિત ત્યાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો. પછી સર્વ લોકસમુદાય જે વિમળકુમાર સાથે ત્યાં દાખલ થયો તેમને અને વિમળકુમારને સુંદર ચંદનનાં વિલેપન કરવામાં આવ્યાં, કપૂરની પરાગથી સર્વને જનસુખ અને ઢાંકી દેવામાં આવ્યા, સુગંધી પાટલા (લોઢ્ર)ના અલિપ્ત વિલાસની ફૂલોની માળાઓથી સર્વને વીંટી લેવામાં આવ્યા, વિમળા યોજના. સર્વને ભોગરાના પુષ્પોથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યા, સર્વના શરીર સાથે મુક્તાફળ (મોતી અથવા એ નામનાં ફળ)નાં સમૂહોનું આલિંગન કરાવવામાં આવ્યું, સર્વને તદ્દન પાતળાં અને કોમળ વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવ્યાં, ઝીણા ઠંડો વરસાદ વરસાવતા હોય તેવા સુગંધી ઠંડા પંખાઓ સર્વને વીંઝાવવામાં

૧ હિમગૃહ: ઉન્હાણામાં ઠંડક આપનાર ઘટાવાળો મંડપ. Summer house.

૨ પાટલા-લોઢ્ર જાતનાં વૃક્ષ થાય છે તેનાં ફૂલની માળા. પાટલનો અર્થ ઝુલાળી પછી થાય છે.

આવ્યા, સર્વને બહુ રસમય લાગે તેવો સાત્ત્વિક આહાર તૈયાર કરી જમાડવામાં આવ્યા, સર્વને સુગંધી તાંબૂળથી રાજી કરવામાં આવ્યા, મનને હરણુ કરનાર મધુર અને અસ્પષ્ટ ગીતોથી સર્વને પ્રમોદ ઉપજાવવામાં આવ્યો, આંગળી વિગેરેથી લટકા કરીને પ્રવર્તતા સુંદર વિવિધ પ્રકારના નાચો વડે આનંદ ઉપજાવવામાં આવ્યો, સુંદર ચોષ્ઠાઓ કરતી મનોહર વિલાસી સ્ત્રીઓનાં કમળપત્ર જેવાં ચપળ લોચનોની હારોની હારોનું અવલોકન કરાવી અત્યંત હર્ષ ઉપજાવવામાં આવ્યો અને કુમાર સહિત સર્વ લોકો જાણે તે વખતે રતિસાગરમાં ડૂબી ગયા હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાવ કરી દીધો. વિમળકુમારે પોતાના માતૃપિતાને પ્રમોદ ઉપજાવવા સાડું એવી સુંદર યોજના કરી દીધી કે સર્વ લોકોને પોતાના આત્માથી વધારે બાલ સુખ મળે અને એ હઝીકતથી માતૃપિતાને પણ ઘણો આનંદ થાય. (લોકોને માટે આનંદવૈભવનાં સાધનો કુમારે યોજ્યાં અને સર્વને ઘણું સુખ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરી દીધી).^૧ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાજ્ય તરફથી તે વખતે નોકરવર્ગને હુકમ થયો હતો કે 'જે કોઈ પ્રાણીને કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખ કે ત્રાસ હોય તે સર્વને એ હિમલયનમાં લઈ આવવા' -તે હુકમ પ્રમાણે દુઃખી કે હેરાન થતાં સર્વ માણસોને એ હિમલયનમાં લઈ આવવામાં આવતા હતા અને ત્યાં જો જો માણસો આવતા હતા તે સર્વનાં દુઃખો દૂર કરવામાં આવતાં હતાં, તેમને અત્યંત આનંદ ઉપજાવવાને માટે બની શકતી સર્વ સગવડ અને અનુકૂળતાઓ કરી આપવામાં આવતી હતી. વિમળકુમાર જે ભવિષ્યને રાજા હતો તે આવી રીતે ધવળરાજને (પિતાને) સર્વ પ્રકારે સંતોષ આપતો હતો. તેને આવી રીતે સુખસાગરમાં ઉતરેલો જોઈને રાજાએ આખા નગરમાં અત્યંત આનંદ મહોત્સવ કરાવ્યો અને આખી પ્રજાને હર્ષ થાય તેવાં આનંદનાં સાધનો રચાવી લોકોમાં નવો તહેવાર ઉજવાવ્યો.

પ્રતિબોધ રચનાનો બીજો પ્રવેશ.

દીનદુઃખીની શોધે નીકળી પડ્યા.

આખરે એક દુઃખીને(?) શોધી લાવ્યા.

તેની સાથે થયેલી વિચિત્ર પ્રશ્નાવળી.

૧ વિષયસુખની બાબતમાં કુમાર જરા પણ મન ધાલે તો માળાપને આનંદ હતો, તે પોતે વિલાસ કરે છે કે નહિ તે સવાલ અત્ર નહોતો; બીજા સાડું આનંદ-સાધન યોજે તો પણ માળાપને એમ થાય કે વારું, એ હવે ઇદ્રિયવિષયસુખની બાબતમાં પડ્યો છે તો આગળ જતાં કેમણે આવી જશે. વિમળકુમાર પોતે તો અસિદ્ધ જ રહ્યો જણાય છે.

આવી રીતે મહારાજ ધવળરાજ સંતોષ પામ્યા, મહાદેવી કમળ સુંદરી તુષ્ટમાન થયા અને આખા રાજ્યના સર્વ પ્રબળજન અને પ્રધાન-મંડળ પ્રમોદ પામ્યા; કારણુ અત્યારે તેઓની ધારણાથી ઉલટી રીતે વિમળકુમાર સુખસાગરમાં ડૂબકી મારતો તેમને દેખાતો હતો. એક દિવસ દીનઃકુખીને લઈ આવવા માટે જે પુરૂષોની યોજના કરી હતી તેઓ હિમભવનમાં દાખલ થયા અને તેઓએ^૧ રા-
 દુઃખીની શોધ. જાની આડો પડદો નાખી દીધો, તે પડદાની પછ-
 વાડે એક પુરૂષને તેઓએ બેસાડ્યો અને તેઓએ
 અંદર આવી મહારાજને પ્રણામ સાથે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે “મહારાજ!
 આપશ્રીના હુકમથી અમે દીનઃકુખીની તપાસ કરતા અહીં તહીં ફરતા
 હતા, એટલામાં અમારી તપાસમાં અમે એક ઘણાજ દુઃખી પુરૂષને
 જોયો એટલે તેને અહીં લઈ આવ્યા છીએ. એ અત્યંત ધૃણુ (બુદ્ધિસા-
 કંટાળો) ઉપજાવે તેવો હોવાથી આપના દર્શનને યોગ્ય નથી તેથી અમે
 તેને પડદાની પછવાડે રાખ્યો છે; આપના હુકમ પ્રમાણે અમે તેને
 અહીં લઈ આવ્યા છીએ; હવે આપ મહારાજશ્રીના એ સંબંધમાં
 જેમ હુકમ થાય તેમ કરીએ.” ધવળરાજે પૂછ્યું કે “અહો ભદ્રો!
 તમે એને ક્યાં જોયો અને તે કેવી રીતે ઘણો જ દુઃખી છે એ હકી-
 કત જણાવો.”

ધવળરાજનો આવો સવાલ સાંભળીને રાજપુરૂષોમાંનો એક
 હાથ જોડીને બોલ્યો—“આપશ્રીના હુકમ પ્રમાણે દુઃખ
 ખરો દુઃખી (?) અથવા ત્રાસથી હેરાન થતાં લોકોને અહીં લઈ આ-
 વવા માટે અમે અહીંથી વિદાય થયા. પછી અમે
 પ્રથમ તો આપણું આખું નગર તપાસી લીધું તો ત્યાં તો સર્વ લોકોને
 સુખી અને આનંદી જોયા. ત્યાંથી પછી અમે જંગલમાં ગયા તો ત્યાં
 દૂરથી અમે આ પુરૂષને જોયો: તે વખતે બરાબર મધ્યાહ્નનો વખત
 હતો, પૃથ્વીનું તળિયું અગ્નિ જેવું ગરમ થઈ ગયું હતું અને જાણે
 તપાવેલ લોઢાનો પિંડો જ હોય તેવો સૂર્ય આકાશમાં રહી જગતને
 તપાવી રહ્યો હતો—એવે વખતે ભડભડ થતા અગ્નિ જેવા સૂક્ષ્મ ધૂળના
 જથ્થામાં પગમાં જોડા (ઉપાન) વગર એ પુરૂષને ચાલતો અમે જોયો.
 અમે ધાર્યું કે એ ઘણો જ દુઃખી હોવો જોઈએ, નહિ તો આવે વખતે
 પગમાં જોડા વગર ચાલે નહીં. પછી અમે દૂરથી એને બોલાવ્યો. જૂમ

૧ જ્ઞાતિબ્રહ્મ, ચંડાળ, નીચકર્મી અથવા વ્યાધિગ્રસ્ત સાથે રાજ સામસામી વાવ
 કરતા નહિ, વગર પડદો નખાવવાનો રિવાજ અસલ હતો.

મારી કે 'અરે ભાઈ ! જરા ઊભો રહે, ઊભો રહે.' અમારો આવો સ્વર સાંભળીને તે જવાબમાં બોલ્યો કે 'હું તો સ્થિત જ છું, તમે જ સર્વ ચાલો છો'—આ પ્રમાણે કહીને તેણે તો ચાલવા માંડ્યું. એટલે હું તો ઉતાવળો ઉતાવળો તેની પછવાડે ગયો અને મહા મુસીબતે બળા-ત્કારથી તેને ઝાડની નીચે લઇ આવ્યો.^૧ એના શરીરનો રંગ ભેતાં બળે

મોટા દવના અગ્નિથી બળી ગયેલ ઝાડનું હુંડું હોય દુઃખીનો દેખાવ. તેવો તે તદ્દન કાળો જણાતો હતો, ભુખથી એનું પેટ

એસી ગયું હોય તેવું દેખાતું હતું, એના હોઠો તરસથી મુકાઈ શોષાઈ જતા હોય તેવા જણાતા હતા, ચાલીને મુસાફરી કરવાથી થતો રસ્તાનો થાક તેનાં દુઃખી થઈ જતાં અવયવો ઉપર સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હતો, તેનાં શરીર ઉપર એટલો બધો પરસેવો થયેલો હતો કે તે પરથી તેનાં મનમાં અને તનમાં ઘણો જ તાપ હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું, એનાં શરીરમાંથી કોઈ ગળ્યા કરતો હતો, એનાં શરીર ઉપર દેખાતાં કરમીઆનાં બળાં એનું અત્યંત વ્યાધિત્ર-સ્તપણું બતાવતાં હતાં, એના મુખ ઉપર એવો વિચિત્ર ભંગભાવ જણાતો હતો કે એ પરથી એનાં હૃદયમાં શૂળ જેવી વેદના થતી હોય એમ દેખી શકાતું હતું, એનાં સર્વ અવયવો ધ્રૂજતાં હતાં અને ગાલપર વૃદ્ધાવસ્થાની નિશાનિઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી, એ એટલો ઊંઠો અને ગરમ નિસાસો મૂક્યા કરતો હતો કે એના શરીરમાં મહા-જ્વરે પ્રવેશ કર્યો હોય— તેને સખત તાવ આવ્યો હોય એમ દેખાતું હતું, એની આંખોમાં ચીપડા અને મેલ એટલા હતા અને એની આંખોમાંથી એટલાં આસું ચાલ્યાં જતાં હતાં કે એથી એની દરિદ્રતા જણાઈ આવતી હતી, એનું નાક અંદર બેસી ગયું હતું, એનાં હાથપગો લગભગ સડી ગયા જેવા દેખાતા હતા, તેના માથાઉપરના મવાળાનો બળે તુરતમાં જ લોચ કરવામાં આવ્યો હોય તેવું બોલું તેનું માથું દેખાતું હતું, એનાં શરીર ઉપર અત્યંત મેલાં વસ્ત્રના ટુકડા અને એક કમ્બલ હતાં, એણે બે તુંબડાંએ એના ડાંડાંએ સાથે હાથમાં લીધા હતા અને ઉનની બનાવેલી એક પીંછી હાથમાં લટકાવી દીધી હતી—હે

મારા સ્વામી ! જ્યારે એને અમે જોયો, જ્યારે એની વિચિત્ર વાતચીત. અત્યંત ભયંકર મુદ્રા અમારી નજરે પડી, તે વખતે એ સર્વ દુઃખીનો ભંડાર છે, એ દારિદ્રની છેલ્લી હદે બેઠેલો છે એમ અમને લાગ્યું અને જણાયું કે એ ખરેખર દયાને પાત્ર

૧ આમળ આ પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૧૩ માં આ આખા દેખાવનો આધ્યાત્મિક ભાવાર્થ વિસ્તારથી બતાવશે. હાલ એ દરેક વાત વિષતવાર લક્ષ્યમાં રાખવી.

છે. એને જોતાં અમારા મનમાં તો એવો જ વિચાર થયો કે આ દુનિયામાં તે એક ખરેખર નારકીનો જ જીવ છે, અહીં રહી તે નારકીની પીડા અનુભવે છે. એવા પ્રત્યક્ષ નારકીના પ્રાણીને જોઈને અમે તેને કહ્યું ‘અરે ભદ્ર! આવે અરે બપોરે તું શું કરવા રખડે છે? અરે ભાઈ! જરા શીતળ છાયામાં નિરાંતે શા માટે બેસતો નથી?’ પછા દુઃખી માણસે અમને જવાબ આપ્યો ‘ભદ્રો! હું મારે સ્વાધીન નથી, હું સ્વતંત્ર નથી. મારા ગુરૂ (વડીલ)ના હુકમથી હું રખડું છું, મારે તેમના હુકમને અનુસરવું પડે છે.’ અમે તે વખતે વિચાર કર્યો કે અરેરે! આ બાપડો તો પરાધીન છે, અહાહા! આના આવા મોટા દુઃખનું કારણ તો વિચારતાં વધારે ત્રાસ આવે તેવું છે, એક તો એ આવી અત્યંત ખેદ ઉપજાવે તેવી સ્થિતિમાં છે અને છતાં વળી તે પરાધીન છે. પછી અમે એ દરિદ્રીને પૂછ્યું કે ‘ભાઈ! આવી રીતે તું તારા ગુરૂનો હુકમ હંમેશાં ઉઘાડીશ તો તેના પરિણામે તને તે શા લાભ કરશે તે તો તું અમને જણાવ.’ અમારો આવો સવાલ સાંભળી એ દુઃખી માણસે અમને કહ્યું કે ‘ભદ્રો! મારે માથે આઠ મોટા લેણદારો છે જેઓ જમ જેવા ભયંકર છે, દયા વગરના છે અને મને ઘણો ત્રાસ આવે તેવા છે. તેઓને ગ્રંથીદાન (કોથળીનું દાન અથવા ગાંઠ કાપવી-શ્લેષ) કરીને (દ્રવ્ય દઈને) એ મારા ગુરૂ મારા લેણદારોના ત્રાસથી મને છોડાવશે.’ આવા ભીખારી દુઃખીનો આવો વિચિત્ર જવાબ સાંભળીને રાજન! અમે વિચાર કર્યો કે— અહો આ તો ભારે દુઃખની વાત છે! આને તો મોટી પીડા જણાય છે! આ બાપડાનાં દુઃખનું કારણ તો ભારે કષ્ટ આપે તેવું વિચાર કરતાં જણાય છે! એ બાપડો આવી અતિ અધમ દશામાં વર્તે છે છતાં પણ એને હજી દાન લેવાની અને પોતાના દેવાથી મુક્તિ થવાની અતિ દુઃખદાયી આશા છે! આ તો દુઃખની હદ થઈ! આવા દુઃખી માણસથી વધારે દુઃખી માણસ આ દુનિયામાં આપણને મળવો પણ મુશ્કેલ જણાય છે! આની દુઃખી સ્થિતિમાં પણ હજી તેને દેવું દેવા માટે દાન મેળવવું છે અને એની આશાએ એ વિશેષ દુઃખો સહન કરે છે! આ તો દુઃખની હદ થઈ!! એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી અમે તે દરિદ્રીને કહ્યું— ‘ભદ્ર! તું અમારી સાથે અમારા રાજ પાસે આવ, ત્યાં લઈ જઈને તારાં સર્વ દુઃખો દૂર કરાવીએ, તારૂં દારિદ્ર્ય દૂર કરાવીએ અને તારૂં દેવું છે તે સર્વ પણ શીટાવી દઈએ.’ અમારી આવી માગણીનો તો તેણે ઘણો જ વિચિત્ર જવાબ આપ્યો. તે બોલ્યો કે— ‘ભદ્રો! તમારે મારી ચિંતા કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. તમારી જેવા કે તમારા રાજ

જેવા મને (દેવામાંથી) છોડાવી શકે એમ નથી.’ આ પ્રમાણે બોલીને તેણે તો ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. તેનું આયુષ્ય વિચિત્ર વર્તન જોઈ એને વિચાર કર્યો કે- આ દુઃખીઆ પ્રાણી ઘેલો થઈ ગયેલો જણાય છે, પરંતુ આપણા રાજાએ આપણને જે હુકમ કરાવેલો છે તે તો આપણે જરૂર અમલમાં મૂકવો જોઈએ, આપણે તો એને હુકમ પ્રમાણે મહારાજ સમક્ષ જરૂર લઈ જવો જ જોઈએ-આ પ્રમાણે વિચાર કરીને એને તેને અહીં લઈ આવ્યા છીએ.”

રાજાસેવક પાસેથી આ સર્વ હકીકત સાંભળીને ધવળરાજે કહ્યું “અહો! આ બાબત તો ઘણી નવાઈજેવી છે! મને પણ એમાં તો ઘણું કુતુહલ જોડે લાગે છે, માટે મને એને જોવા દો, વચ્ચેથી પડદો ખસેડી નાખો.” તુરત જ રાજાસેવકોએ વચ્ચેનો પડદો ખસેડી નાખ્યો એટલે તેમણે જેવા પ્રકારનું વર્ણન કર્યું હતું તેવો પુરૂષ ધવળરાજની નજરે પડ્યો. એવા વિચિત્ર દર્શનવાળા પુરૂષને જોઈને રાજા અને તેના આખો પરિવાર ઘણો વિસ્મય પામ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ઉચ્ચ-દિવ્ય દર્શન.

અત્યંત નવાઈ જેવો બનાવ બની રહ્યો છે, વિચિત્ર પ્રશ્નાવળી કરનાર દેખાવમાં ઘણો દુઃખી અને કદરૂપો પ્રાણી ધવળરાજ સમક્ષ ખરો થઈ ગયો છે, એની આંખનો અને હકીકતનો વેગ વિચિત્ર હોય એમ એના દેખાવે અને એના સંબંધી રાજપુરૂષે કહેલી વાતે છાયા પારેલી છે અને સર્વ આશ્ચર્યમાં ગરજાવ થઈ ગયા છે.

વિમળની વિશિષ્ટ કલ્પના.

મહાતુલાવતાનું ઉચ્ચ ચિંતન.

આંતર નમસ્કાર-માનસિક ધર્મલાભ.

એ વખતે વિમળકુમારે પોતાના મનમાં વિચારણા કરી કે ખરે-ખર એ જ બુદ્ધ ભગવાન આવી પહોંચ્યા જણાય છે! અહો ભગવાન

પોતે ધારે તેવું રૂપ કરી શકે તેવી તેમની શક્તિને ધન્ય છે ! અહાહા ! તેમની મારા ઉપર કેટલી દયા છે ! અન્યના ઉપર ઉપકાર કરવાની એકસરખી તેઓશ્રીની સાત્ત્વિકવૃત્તિને ધન્ય છે ! અહો ! પોતાના સુખસગવડની તેમને કેટલી ઓછી દરકાર છે ! કોઈ પણ પ્રકારના હેતુ કે અપેક્ષા વગરની તેઓની સંજ્ઞાનતાને ધન્ય છે ! સન્ત પુરુષો પોતાના સ્વભાવથી જ પોતાનાં કાર્યની અવગણના કરીને પારકાં-કામો કરવાનો હુમેશાં ઉદ્ધમ કર્યા કરે છે—એ પ્રમાણે કરવું તે જાણે તેમની પ્રકૃતિ જ પડી ગયેલી હોય છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. અથવા તો પારકાના હિતને માટે પ્રવૃત્તિ કરવી તે જ તેઓનું પોતાનું કાર્ય હોય એમ જણાય છે : સૂર્ય સવારથી સાંજ સુધી લોકોને ઉદ્યોત કરે છે તેમાં લોકોને પ્રકાશ કરવા ઉપરાંત શું બીજા કોઈ પણ પ્રકારનાં ક્ષણની તેને અપેક્ષા હોય છે ? તે તો માત્ર પરોપકાર કરવાના હેતુથી જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને પરોપકાર એ જ તેનું કાર્ય હોય એમ જણાય છે. સાધુ પુરુષોને પોતાનું કાંઈ કામ હોય તો પણ તેના ઉપર તેઓ જરાએ લક્ષ્ય રાખતા જ નથી, એ બાબતમાં લાંછનવાળા ચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત બરાબર બેસતું આવે છે,^૧ એ તો જગતને ઉદ્યોત કરવાનું કામ કર્યા જ કરે છે. મોટા બુદ્ધિશાળી પુરુષો પારકા કાર્ય માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે માટે તેઓને કાંઈ પ્રાર્થના કરવી પડતી નથી, તેઓને વિનંતિ કરવી પડતી નથી, તેઓ પાસે બોળા પાથરવા પડતા નથી; વરસાદ સારી રીતે વરસી જગતમાં ધાન્ય આદિ વસ્તુઓની વૃદ્ધિ કરે છે, સૃષ્ટિને નવપલ્લવિત કરે છે ગરમીને શાંત કરે છે તેની કોણે પ્રાર્થના કરેલી હોય છે ? કોણુ તેમને વિનવવા ગયેલ હોય છે ? કોણુ તેમની પાસે બોળા પાથરવા ગયેલ હોય છે ? સાધુ પુરુષો સ્વપ્નમાં પણ પોતાનાં શરીરનાં સુખની વાંછા કરતા નથી, પારકાનાં સુખ માટે અનેક પ્રકારના કલેશો સહન કરવાં, તાપ સહન કરવો, દુઃખ ભોગવવાં—તે જ તેઓનું ખરેખરું સુખ હોય છે, જેવી રીતે અગ્નિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે ગરમી આપે છે તથા અનાજ વિગેરેને પકાવી આપે છે, જેમ અમૃતનો સ્વભાવ જ એવો છે કે પ્રાણીઓનાં જીવન ટકાવી રાખે છે તેવી રીતે દુનિયામાં પારકાં કાર્ય કરવાં એ જ સાધુઓનો સ્વભાવ હોય છે, તેઓની

૧ ચંદ્રમામાં લાંછન છે તેથી તેનું પ્રથમ કાર્ય તો પોતાનું લાંછન દૂર કરવાનું છે, છતાં તે કાર્ય તરફ આદર ન કરતાં લોકપ્રકાશનું કાર્ય તે હોંસથી કરે છે. (ચંદ્રના ડાહ્યા લાંછનરૂપે ગણવામાં આવે છે.) સૂર્યને પોતાનું કામ નથી, ચંદ્રને ધરનાં કામનું કેમણું નથી, છતાં એ પરોપકાર કર્યા કરે છે. આ ખરું સંજ્ઞાનપણું છે.

પ્રકૃતિ જ એવા પ્રકારની 'પડી ગયેલી હોય છે કે જેટલું બને તેટલું પારકાનું હિત કરવું. એવા સંત પુરૂષો જે પારકાનું હિત કરવામાં અને પરોપકાર કરવામાં સર્વદા તૈયાર રહે છે અને જે પોતાના સુખને ધનને અને જીવંતરને પણ એક તરખલા જેવાં ગણે છે તેઓ જાતે જ અમૃત કેમ નથી? (તેઓની પરોપકારવૃત્તિ અને પોતાની જાત તરફ બેદરકારીને લઈને તેઓને અમૃત કહેવા એ ઉચિત જ છે.) એટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે એવા મહાત્માઓ પોતાની જાતથી પોતાના ગમે તેટલા ધનને કે જીવનને ભોગે પણ પારકાનું હિત કરવા માટે નિર્ણય કરીને જ રહેલા હોય છે. ખરેખર, એવા મહાત્મા સંતો આ જીવનમાં જે પ્રયોજન સાધ્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તે તેઓનું સિદ્ધ થયેલું જ છે એમ સમજવું, તેઓ ખરેખરા કૃતકૃલ છે, સાધ્યપ્રયોજન છે, પ્રાપ્તકથાણુ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી મને એમ ચોક્કસ લાગે છે કે એ (બુદ્ધ ભગવાન) મહાત્મા પોતે જાતે ઉદ્યમ કરીને મારા બંધુવર્ગને બોધ કરવા સાડે આવી ઇચ્છા રૂપ લઈને ખાસ આવ્યા છે. અરે હા! એ ભગવાન મહાત્માએ મને રત્નચૂડ મારફતે ખાસ કહેવરાવ્યું પણ હું કે મારે દીનદુઃખીની શોધખોળ કરાવવી અને તેઓશ્રી અહીં અન્ય રૂપ લઈને બોધ કરવા સાડે આવશે, વળી તેઓએ મને કહેવરાવ્યું હતું કે કદાચ હું તેઓશ્રી અહીં પધારે ત્યારે તેમને જાળખી જાઉં તો પણ મારે તેમને વંદના કરવી નહિ. તેઓએ મને વધારામાં કહેવરાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી મેં જે કામ કરવા ધાર્યું છે (બંધુઓને બોધ આપવાનું) તે કામ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી મારે તેમની કોઈને જાળખાણુ આપવી નહિ.

આ સર્વ વાત યાદ કરીને મહાત્મા આચાર્યની પરોપકારવૃત્તિની પોતાના હૃદયથી પ્રશંસા કરતાં વિમળકુમારે તેઓશ્રીને માનસિક નમસ્કાર કર્યો—

નમસ્તે જ્ઞાતસદ્ગાવ! નમસ્તે મવ્યવત્સલ ! !

નમસ્તે મૂઢજન્તૂનાં સમ્બોધકરણે પટો ! !

અજ્ઞાનાપારનીરેશસન્તારણપરાયણ ! !

સ્વાગતં તે મહાભાગ ! ચારુ ચારુ ત્વયા કૃતમ્ ! !

“અહો સર્વ સદ્ભાવ (વસ્તુનું યવાપણું-હોવાપણું)ના જ્ઞાતા ! તમને નમસ્કાર છે. અહો ભવ્ય પ્રાણીઓ તરફ પિતા જેવો પ્રેમ-ભાવ રાખનાર ! તમને નમસ્કાર છે ! મૂઢ પ્રાણીઓને બોધ કરવામાં

૧ પ્રકરણ ૧૦, પૃષ્ઠ ૧૨૨૧ માં જે સંકેત ગુપ્ત રાખ્યો હતો તે અત્ર પ્રગટ થાય છે.

નિપુણતા ધરાવનાર મહાત્મા ! તમને નમસ્કાર છે ! અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે છતાં ભવ્ય પ્રાણીઓને તેનો પાર પમાડવામાં તત્પર થયેલા હો મહાત્મા ! મહા ભાગ્યશાળી વીર ! તમને સ્વાગત છે ! તમે ભલે પધાર્યા ! તમે અહુ સાંઝે કર્યું !”

આચાર્ય ભગવાને પણ વિમળકુમારને પોતાનાં મનથી જવાબ આપ્યો.

‘સંસારસાગરોત્તારી સર્વકલ્યાણકારકઃ ।

સ્વકાર્યસિદ્ધયે ‘મદ્ર ! ધર્મલાભોઽસ્તુ તેઽનય । ॥

“હે ભદ્ર ! હે પુણ્યશાળી ! તારી કાર્યસિદ્ધિ માટે સંસારસાગરથી પાર ઉતારનાર અને સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ કરનાર તને ‘ધર્મલાભ હો.”

દીનદુઃખીનું ઉદ્ગર્શન.

આક્ષેપ પૂર્વક સખત ભાષણ.

આંતરમાં રહેલો ઉચ્ચ આશય.

હવે જે વખતે રાજપુરુષો ખૂદ હિમભુવનમાં એ દીનદુઃખી પુરુષને લઈ આવ્યા તે વખતે પ્રથમ તો એ દીનદુઃખી દેખાતો પુરુષ જાણે પોતાથી એક સહન ન કરી શકાતો હોય તેમ ‘હાશ હાશ’ એવો અવાજ કરીને જમીન ઉપર બેઠો અને બેઠા બેઠા નિદ્રા લેતો હોય તેવો તેણે દેખાવ કર્યો. એને આવી વિચિત્ર સ્થિ-

દેખાવથી તિમાં બેઠને ભય રહેલા પુરુષોમાંથી કોઈ હસે છે,

અભિપ્રાય. કોઈ દીલગીર થાય છે, કોઈ તેની નિંદા કરે છે અને કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરે છે, વળી કોઈ તો અંદર અંદર

વાતો કરે છે કે “અરે આ તો ઘણું દુઃખી છે, ગરીબ છે, રોગથી ભરેલો છે, તદ્દન થાકી ગયેલો છે, લુપ્તડી આરસ જેવો છે, ખરેખર ! એ અધમ પુરુષ તો એક નાટક જેવો છે ! એને ક્યાંથી લઈ આવ્યા ? કોણુ લઈ આવ્યું ? વળી એ અતિશય દુઃખી છે છતાં એ બાપડો કાંઈ સમજતો નથી અને જુઓને બેઠો બેઠો ઉઘે છે !” વિગેરે વિગેરે.

૧ સાગરોત્તારી સ્થાને તારો પાઠ છે તે વિચારવાયોગ્ય છે. મદ્ર સ્થાને શ્રેવ પાઠ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે.

૨ જૈનસાધુ તેમને જે નમસ્કાર કરે તેને ધર્મલાભ એવો શબ્દ કહે છે. એ તેમનો આશીર્વાદ છે, એ તેમની આંતર ઇચ્છા છે, એ તેમનો સન્મુખ ઉચ્ચાર છે. ધર્મથી સર્વ સંપત્તિ મળે છે, ચાવત્ મોક્ષ પણ મળે છે, એ તમને મળે એ તેમની આશિષ છે. ધર્મલાભ એ જૈન પરિભાષામાં ઘણું બહુતો અને પ્રચલિત શબ્દ છે.

આવી પરિસ્થિતિ જોઈને એ રૂપાન્તરમાં રહેલા યુધ આચાર્યે
 પોતાની આંખો દીપકના જેવી તેજસ્વી કરી દીધી,
 દેખાતી ઉગ્રતા. અને કોપનો કટાટોપ ધારણ કરીને સભાસ્થાન ઉપર
 નજર ફેંકી, એટલું જ નહિ પણ સાથે પોતે બોલવા
 લાગ્યા કે “અરે પાપીઓ ! અધમ પુરૂષો ! શું હું તમારાથી વધારે
 કદરૂપો છું કે તમે મને આવી મૂખાઈ ભરેલી રીતે હસો છો ? શું તમે
 મને તમારાથી વધારે દુઃખી ધારીને હસો છો ? અરે મૂર્ખ મનુષ્યો !*
 શરીરે કાળા વર્ણવાળા તમે જ છો,^૧ ભુખથી બેસી જતા પેટવાળા
 પણ તમે જ છો,^૨ તરસથી સુકાઈ જતા હોઠવાળા પણ તમે જ છો,^૩
 થાકથી હેરાન થઈ જનારા પણ તમે જ છો,^૪ તાપથી પીડા પામનારા
 પણ તમે જ છો,^૫ અને કોઢીઆ પણ તમે જ છો,^૬ હું તેવો નથી !!
 અરે નરાધમો ! શૂળની પીડાથી તમે જ પીડાઓ છો,^૭ ઘડપણની અસરથી
 જીર્ણ થઈ ગયેલા પણ તમે જ છો,^૮ મહા સખત તાવથી પીડા પામતા
 પણ તમે જ છો,^૯ ગાંડપણ અને ઘેલછાવાળા પણ તમે જ છો,^{૧૦} અને
 આંધળા પણ તમે જ છો,^{૧૧} હું નથી. અરે મૂઢ માનવીઓ ! પારકા
 ઉપર આધાર રાખનારા-પરતંત્ર તમે જ છો,^{૧૨} અને તમે જ દેવાદાર
 છો,^{૧૩} તમે જ બેઠા બેઠા ઉઘો છો,^{૧૪} હું તેવો નથી. અરે બાળકો !
 તમારા ઉપર જ કાળે દૃષ્ટિ દીધી છે જેથી તમે મુનિને દુર્બળ જાણીને
 હસો છો.”^{૧૫}

ધવળરાજની કલ્પના.

કરૈલ નમસ્કાર-વંદન.

દીનનું દીવ્ય દર્શન.

એ નવા આવનાર દીનઃદુખી પુરૂષની જાજ્વલ્યમાન સૂર્ય જેવી
 તેજસ્વી આંખો જેમાંથી ઉગ્ર પ્રકાશ બહાર નીકળી
 સિંહ તે સિંહ. રહ્યો હતો અને જેનાથી સઘળી દિશાઓ પ્રકાશિત
 થઈ રહી હતી તેને જોઈને તેમજ વળી સાથે વીજ-
 ણીના જેવી તેમની જીભ તથા અત્યંત પ્રકાશ કરતી તેમની દાંતોની
 હાર જોઈને અને સાથે આખી દુનિયાને થરથર કંપાવી દે તેવી
 તેમની વાણી સાંભળીને જેમ સિંહનાદ સાંભળીને હરણનું મોઢું ટોળું

* આ સર્વ વર્ણન પૃ. ૧૨૨૯-૩૦ માં આવેલ છે તે જ લગભગ છે. તેનો
 ખુલાસો આવતા પ્રકરણમાં બરાબર થશે. આ આખી વાર્તા બહુ વિચારવા
 યોગ્ય છે. અહીં જે સંખ્યા રમેલ ટાઇપમાં લખી છે તેનો મેજ પણ ત્યાં મળશે.
 ત્યાં પંદરે નંબરના બૂદા બૂદા પેરેગ્રાફ આવશે.

આખુંને આખું ભયથી કંપી જાય, ધરધર ધ્રુજી જાય, તેમ આખું સભાસ્થાન બીકથી ધ્રુજી ગયું. ગમે તેવી સ્થિતિ કે દેખાવ હોય પણ સિંહ તે સિંહ જ છે, તેનો દેખાવ કે અવાજ છૂપા રહેતા નથી.

મહા વિચક્ષણ ધવળરાજ મહારાજ પોતાની કલ્પનાને બરાબર લંબાવી શક્યા, અને તુરત જ કાંઈક ખ્યાલ કરી રાજ વિચક્ષણતા વિમળકુમારને કહેવા લાગ્યા “કુમાર! આ કોઈ સાધારણ માણસ હોય એમ લાગતું નથી. એની આંખો પ્રથમ શરૂઆતમાં મેલ અને ચીપડાથી ભરપૂર હતી તે હાલમાં સૂર્યથી વધારે તેજસ્વી જણાય છે, એનું મુખ તેજથી દીપી રહ્યું છે, એ પુરવે રણસ્થાનમાં અનેક દુશ્મનોને-કરોડો શત્રુઓને છિન્નભિન્ન કરી નાખે તેવી ઊંચા સ્વરથી જે વાણી વિસ્તારી તેના જોરથી હજી પણ માફ મન અંદરથી કંપી રહેલ છે- માટે માફ એમ ચોક્કસ માનવું થાય છે કે એ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી, મને તો એમ લાગે છે કે સાધુનો વેશ લઇને પોતાની જાતને છુપાવીને કોઈ દેવ અહીં આવેલ છે. હવે જો એ પ્રમાણે હકીકત હોય તો જ્યાં સુધીમાં તે પોતાના તેજથી આપણને સર્વને બાળીને ભસ્મ ન કરી નાખે તે પહેલાં ક્રોધથી અંધ થઈ ગયેલા મુનિ વેશધારીને શાંત પાડીએ, પ્રસન્ન કરીએ, એમનો પ્રસાદ મેળવીએ.”

વિમળકુમારે ઉત્તરમાં કહ્યું “આપશ્રીએ જે નિર્ણય કર્યો તે મને પણ બરાબર લાગે છે, એ બાબતમાં શંકા રહેતી વિશિષ્ટતા. નથી. એ કોઈ સાધારણ પુરુષ નથી, પણ એ કોઈ ખાસ મહાત્મા મોટા પુરુષ હોય એમ લાગે છે. માટે હે તાત! એ આપણી કાંઈ વિક્રિયા' ન કરે ત્યાં સુધીમાં આપણે એને પ્રસન્ન કરીએ. મહાત્મા પુરવે ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, રીઝે છે, વશ થાય છે; માટે આપણે એને પગે પડીએ.”

વિમળકુમારનાં આવાં વચન સાંભળીને દેદીપ્યમાન ચપળ મુગટવાળા ધવળરાજ પોતાના જે હાથ જોડી મુનિમંત્રણિ. હારાજ તરફ દોડીને તેમને પગે પડ્યા. જેવા મહારાજ સરિને પગે પડ્યા અને તેમને વંદન કર્યું એટલે ત્યાં હાજર રહેલા આખા જનસમૂહે પણ મુનિને પગે પડીને નમસ્કાર કર્યા. નીચે પડ્યા પડ્યા રાજાએ કહ્યું-“હે મહારાજ! અમે અબાણુ

૧ વિક્રિયા: વિકાર, ખરાબ કામ. વિમળની નજરે વિક્રિયાનો વિરોધ ક્રિયા-ખાસ કાર્ય-એવો અર્થ પણ થાય.

અજ્ઞાની માણસોએ આપશ્રીનો જે દોષ કયો હોય તે સર્વ આપ ખમો અને અમારી ઉપર પ્રસાદ કરીને આપતું દિવ્ય દર્શન કરાવો.”

આ પ્રમાણે બોલીને રાજા અને સર્વ સમૂહ જમીનપરથી ઉઠીને ઊંચું જુએ છે તો તે વખતે તેઓએ જે દેખાવ સાક્ષ્ય. જોયો તે તેમને ઘણો જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર લાગ્યો. એક મહાત્મા મુનીશ્વર જેમનું આખું શરીર આંખને આનંદ આપનાર અને લાવણ્યમાં દેવતાના શરીરને પણ છતી નય તેડું હતું, જેઓ તેજના વિસ્તારથી એટલા દીપી રહ્યા હતા કે જાણે તેઓ પોતે જ સાક્ષાત્ સૂર્ય હોય તેવા જણાતા હતા, જે સર્વ લક્ષણોથી વિભૂવિત થયેલા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા અને જેમનાં સર્વ અવયવો સુંદર હતાં-તેવા એક મહાત્માને અત્યંત સુંદર અને શોભાવાળા તેમજ પ્રકાશ કરનારા સુવર્ણના દીવ્ય 'કમળ ઉપર બેઠેલા તેમણે જોયા. એવા અત્યંત રૂપવંત મુનીશ્વરને બહુ જ સુંદર સ્વરૂપમાં જોઈને રાજા તેમજ સર્વ જનસમૂહ જે ત્યાં હાજર હતો તે સર્વની આંખો આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બુધસૂરિ-સ્વરૂપદર્શન.

પર વર્ણવી તેવી જ્યારે પરિસ્થિતિ થઈ, દીનદુઃખી લાગતા ભીખારીએ જ્યારે પોતાનું અત્યંત આકર્ષક રૂપ કયું અને એક શાંત મુનીશ્વર સુવર્ણ કમળ ઉપર બેસી ઉપદેશ આપે છે તે દશા બતાવી એટલે હાજર રહેલા લોકો સ્વાભાવિક રીતે અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા-“અરે અહો! આ તો પહેલા કેવા હતા અને હમણા આવા સુંદર ક્યાંથી થઈ ગયા? ખરેખર એ ભાગ્યશાળી જરૂર કોઈ દેવતા હોય એમ જણાય છે.”

૧ તીર્થંકર મહારાજને સમવસરણ હોય છે, બાકી સામાન્ય કેવળી અને યુનિને કેટલીકવાર કમળપર બેસી ઉપદેશ આપવાની લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજાનો પ્રશ્ન.

સામાન્ય ઉત્તર.

વિશેષ પ્રશ્ન.

લોકો આ પ્રમાણે વાતો કરતા હતા તે વખતે ધવળરાજ મહારાજે પોતાના બંને હાથ બેડી કપાળે લગાવી પૂછ્યું—“ભગવન! આપશ્રી કોણ છો તે અમને જરૂર કૃપા કરીને જણાવો.”

મુનિ—“મહારાજ! હું કોઈ દેવતા નથી કે રાક્ષસ નથી, હું તો એક સાધારણ સાધુ છું અને મારા વેશ ઉપરથી માફે યથાસ્થિત રૂપ તમે સર્વ બરાબર જોઈ શકો છો.”

ધવળરાજ—“મહાત્મા! જો એમ હોય તો આપશ્રીએ પ્રથમ ઘણું બિભત્સ અને કંટાળો આવે તેવું રૂપ બતાવ્યું. એમ કરવાનું એટલે એવું અદ્ભુત કાર્ય કરવાનું કારણ શું? તમારા પ્રથમના શરીરમાં કાળો રંગ વિગેરે જે જે દોષો સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા હતા તે બધા દોષો તમારા પોતામાં નથી, પણ તે સર્વ દોષો અમારામાં છે એમ આપશ્રીએ જણાવ્યું તે શું કારણ વિચારીને આપે કહ્યું હતું? અને વળી ક્ષણમાત્રમાં આપે આવું અદ્ભુત રૂપ શી રીતે કર્યું અને શા માટે કર્યું? મહાત્મા! મારા જેવાને તો એથી ઘણી નવાઈ લાગી છે અને મારા મનમાં મોટું કુતૂહલ થઈ આવ્યું છે તેને શાંત કરવા આપ એ સર્વ બાબતો મને બરાબર ખુલાસાવાર સમજાવવા કૃપા કરો.”

બુધસૂરિનો પ્રત્યુત્તર.

આશ્ચર્યકારક ખુલાસાઓ.

સંસારસ્વરૂપનું આંતર જ્ઞાન.

સરખામણી અને સાદૃશ્યવૈધર્મ્ય.

બુધાચાર્ય—“મહારાજ ધવળરાજ અને સભાજનો! તમે મધ્યસ્થ આસન કરી શાંત થઈ નિરાંતે બેસો અને હું તમને એ સર્વ બાબતોનો વિગતવાર ખુલાસો આપું છું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો. હે રાજન! મેં જે રૂપ અત્યાર પહેલાં કર્યું હતું તે સંસારમાં રહેલા જીવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યું હતું. હકીકત એવી છે કે મેં જેવું રૂપ કર્યું હતું તેવા જ સર્વ સંસારી જીવો છે, માત્ર એમાં બાબત એવી છે કે તેઓ આપણા મૂઠ હોવાથી પોતે તેવા જ છે એમ જાણતા નથી. એ પ્રમાણે હોવાથી એ સર્વ પ્રાણીઓને બરાબર દાખલો બેસે તેટલા માટે તેવું અત્યંત શરમ ઉપજાવે એવું ખરાબ રૂપ તેઓને બોધ આપવા સાફ

હે રાજન્! મેં કર્યું હતું. એ રૂપ મેં મુનિના વેશ સાથે કર્યું હતું તેમ જ તેવો કાળો રંગ વિગેરે કર્યો હતો તે સર્વતું પણ ખાસ કારણ હતું અને કાળો રંગ વિગેરે શરીરના દોષો તમારામાં છે, અને મારામાં નથી એમ મેં કહ્યું હતું તે સર્વ પણ સકારણ હતું—એનો ખુલાસો હું તમને કહી સંભળાવું છું તે તમે તથા સર્વ સભાજનો અરાબર સાંભળો. એ હકીકત સમજવામાં તમારી બુદ્ધિને જરા વધારે સતેજ કરજો અને અરાબર ધ્યાન આપીને હું કહું છું તે વાત લક્ષ્યમાં રાખજો:-

ખુલાસાઓ.

“(૧). સર્વસ્પર્શન (શ્રી જૈનશાસન)માં જે મહાત્મા બુદ્ધિ-શાળી મુનિઓ હોય છે, જેમનાં સર્વ પાપો અને દોષો તપ કાળો રંગ. અને સંયમયોગથી ઘોવાઈ ગયેલા હોય છે, તેઓ બહારથી દેખાવમાં કદાચ કાળા રંગના હોય, કંટાળો ઉપ-જાતે તેવા હોય, કોઢીઆ હોય, હ્રાપ્તરસની પીડાથી પીડાતા દેખાતા હોય તો પણ પરમાર્થથી વસ્તુતઃ તે ખરેખરા સુંદર છે. બાકી રાજન્! પાપમાં રાચીભાચી રહેલા અને ત્રિષયરૂપ માંસમાં ગૃહિ પામી ગયેલા વિશુદ્ધ ધર્મથી દૂર રહેલા ગૃહસ્થો (સંસારી ઘરમાં રહેલા) કદાચ બાહ્ય નજરે નિરોગી અથવા સુખમાં આનંદ કરતા જણાય તો પણ તત્વથી તેઓ દુઃખી છે અને રોગથી પીડિત છે એમ સમજવું. વળી કાળા રંગ વિગેરે દોષો જેવા ગૃહસ્થને છે તેવા સાધુઓને નથી, તેઓમાં એ દોષો હોતા નથી, તે હકીકત હવે હું તમને જરા વિસ્તારથી સમજાવું છું તે સમજો. બહારથી સો-નાની જેવો શુદ્ધ રંગવાળો હોય પણ અંદરથી પાપ-રૂપ અંધકારથી લીંપાયેલો જે પ્રાણી હોય તે પરમાર્થ કાળા રંગવાળો છે એમ પંડિતોનો અભિપ્રાય છે અને બહારની નજરે કદાચ અંગારા-કોલસા જેવા કાળા રંગનો પ્રાણી દેખાતો હોય પણ જો તેનું અંતઃકરણ સ્ફટિક સ્વ જેવું નિર્મળ હોય તો તે ખરેખરો સો-નાના રંગનો છે એવો વિચક્ષણ માણસોનો મત છે. એ પ્રમાણે હોવાથી કાળા રંગનો અથવા કાળા વર્ણ-વાળો સાધુ હોય પણ જો તેનું મન ખરેખરું સારી રીતે શુદ્ધ થયેલું હોય તો હે રાજન્! પરમાર્થથી તે

સોનાના રંગનો છે અથવા સોનાના રંગવાળો છે એમ જાણવું અને ગૃહસ્થ સંસારમાં રહી અનેક પ્રકારના પાપયુક્ત આરંભ સમારંભ કરતો હોય, વિષયભોગ રૂપ ક્રીડામાં ડૂબેલો હોય, પરિવ્રજામૂર્છામાં ફસી રહેલો હોય, તેનું શરીર દેખાવમાં કદાચ સોનાથી પણ વધારે ઉજ્જવળ હોય તો પણ પરમાર્થે તે કાળા રંગનો જ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે હોવાથી મેં વાજળી રીતે કોઈ પ્રકારની શંકા વગર તે વખતે તમને અને સભાજનોને કહ્યું હતું કે હું કાળા રંગનો નથી પણ તમે સર્વ તેવા કાળા રંગના છે. આ બાબતનો પરમાર્થ હવે તમારા સર્વના સમજવામાં બરાબર આવ્યો હશે.

“ (૨). હવે મેં તમને સર્વને ભુખ્યા કહ્યા તેનો બરાબર વિગત વાર ખુલાસો સાંભળો. પ્રથમ તો ભૂખ શબ્દની બાબત સમજો એટલે હકીકત બરાબર લક્ષ્યમાં આવે. ગમે તેટલા વિષયો પ્રાપ્ત થાય, આવી મળે, પણ તેનાથી તુષ્ટિ ન થાય, તેથી સંતોષ ન વળે તેનું નામ ખરે-ખરી પરમાર્થની નજરે ભૂખ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ખાવાની ઇચ્છા થાય તેને તો બ્યવહારમાત્રથી ભૂખ કહેવામાં આવે છે, બાકી વાસ્તવિક ભૂખ તો મનના અસંતોષ ઉપર આધાર રાખે છે તે તમે વિચાર કરી જોશો તો તમને તુરત માલુમ પડી આવશે. આ સંસારમાં રહેલા સર્વ પ્રાણીઓ પૈકી જેઓ સદ્ગુણથી રહિત હોય છે અને સંસારમાં મૂઠ થઈ ગયેલા હોય છે તે બાપડા આવી ભૂખથી અથવા આવી ભૂખના સંબંધમાં ભૂખ્યા જ હોય છે. હવે એવા પ્રાણીઓ ખાઈપીને ધરાઈ ગયેલા જણાય અથવા ભરાઈ ગયેલા પેટવાળા દેખાય, તો પણ તત્ત્વની નજરે તેઓ ભૂખ્યા જ છે એમ સમજવું. હવે બીજી બાબતે જો તમે સાધુઓને જોશો તો તેઓ નિરંતર સંતોષથી પોષણ પામનારા જણાશે અને તમે વધારે બારિકીથી અવલોકન કરશો તો દેખાશે કે એ ભયંકર ભાવભૂખ તેમના ઉપર જરા પણ અસર કરતી નથી એટલે કે તેઓનાં મનમાં કદિ અસંતોષ થતો જણાતો નથી. આથી તેઓનાં પેટ ખાલી હોય, તદ્દન ભૂખ્યા ડાંસ જેવા તેઓ દેખાતા હોય તો પણ તેઓનાં

કુધા-ભૂખ.

સ્વસ્થ મનને લઇને તેઓ ખરેખરા ધરાયલા જ છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે હોવાથી એ હકીકતનો વિચાર કરીને મેં તે વખતે તમને સર્વને ભૂખ્યા ઠાસ જેવા કહ્યા હતા અને હે ધરાનાથ ! (રાજન્ !) મારા આત્માને મેં તૃપ્ત કહ્યો હતો. મારા ઉપરથી તમારે સર્વ યોગ્ય આચરણવાળા સાધુસમુદાયને સમજવાના હતા અને તમારા ઉપરથી સંસારમાં વસનાર ધનધાન્યવિષયકપાય-પરિગ્રહમાં આસક્ત ગૃહસ્થને સમજવાના હતા. આ હકીકત હવે તમારા સમજવામાં ધરાધર આવી હશે.

“(૩). જે ભોગો ન મળ્યા હોય, જે ભોગો પ્રાપ્ત થયા ન હોય, તેને મેળવવાની અભિલાષા ભાવકંઠ (ગળા)ને શોષણ કરનારી હોવાથી તેને તરસ કહેવામાં આવે છે. જૈનધર્મથી જે પ્રાણીઓ બહાર હોય છે તેઓ કદાચ પાણી પીધા જ કરતા હોય તો પણ એવા પ્રકારની તરસથી તો તરસ્યા જ છે એટલે કે નવા નવા પ્રકારના વિષયભોગો મેળવવાની તેઓનાં મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા અને અભિલાષા નિરંતર રહેલી જ હોય છે એટલે તેઓનું ભાવગણું તો શોષાયા જ કરતું હોય છે. હવે જે ધીણ બાળુએ મુનિમહારાજઓના સંબંધમાં વિચાર કરશે અથવા અવલોકન કરશે તો તમને જણશે કે એ મહાત્માઓ ભવિષ્યમાં મેળવવાના ભોગોના સંબંધમાં તદ્દન ઇચ્છા-સ્પૃહા વગરના હોય છે તેથી સ્થૂળ જળ તેમને મળતું હોય કે ન મળતું હોય તો પણ વાસ્તવિક તરસથી તો તેઓ તદ્દન દૂર જ રહેલા છે એમ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. ભોગ ભોગવવાની અભિલાષા કેવું કામ કરે છે અને પ્રાણીને કેવા બેબાકળા બનાવે છે તે જરા વિચારપૂર્વક જોવા જેવું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી હે રાજન્ ! તમે સર્વે તરસ્યા છો અને હું નથી એમ મેં તે વખતે સર્વને પોકારીને જણાવ્યું હતું.

“(૪). આ સંસારની શરૂઆત ક્યારે અને ક્યાંથી થઇ અને તેનો છેડો ક્યાં અને ક્યારે આવશે તેનો કાંઈ પત્તો રસ્તાનો ખેદ. નથી; એ સંસારમાર્ગ સેકડો દોષરૂપ ચોરોથી આ-કુળવ્યાકુળ છે, આખો રસ્તો ઘણો વસમો છે, વિષયરૂપ

મસ્ત હાથી અથવા ઝેરી સર્પથી ભરેલો છે અને દુઃખ
 રૂપ ધૂળથી પરિપૂર્ણ છે. આવા ઠરઠેકાણા વગરના,
 ચોરસર્પથી વ્યાકુળ અને વસમા રસ્તાને વિદ્વાનોએ ભાવ-
 ચક્ષુવડે વિસ્તારથી અવલોકન કરીને જોયો છે અને
 તે આખો રસ્તો ઘણો ભયંકર અને ખેદનું કારણ છે
 એમ તેના સંબંધમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે.
 હવે આ સંસારમાં રહેલા જીવો એ સંસારમાર્ગને પ્રાપ્ત
 કરીને કર્મરૂપ ભાતુ સાથે રાખીને એ રસ્તે ચાલે છે
 પણ (ઘાંચીની ઘાણીના બળદની માફક) જરાએ
 આગળ પ્રયાણ કરતા નથી. સંસારમાર્ગે ચાલવામાં
 કર્મનું ભાતું સાથે હોય છે એટલે તેનાં સારાં ખરાબ
 ફળ મળ્યાંજ કરે છે. આને લઈને પરિણામ એ થાય
 છે કે જે મૂઢ પ્રાણીઓ વિશુદ્ધ જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિથી
 બેનસીબ રહેલા હોય છે તેઓ સંસારના મહા માર્ગના
 ખેદથી નિરંતર કંટાળેલા અને દુઃખી થયેલા દેખાય છે,
 તેઓને થતો માર્ગખેદ તેઓનાં વર્તનથી સ્પષ્ટ જણાઈ
 આવે છે; તેથી તેઓ કદાચ શીતળ મંડપવાળા મુંદર
 ઘરમાં, હવેલીમાં કે રાજ્યમહેલમાં વસતા દેખાતા હોય
 તો પણ તેઓ નિરંતર રસ્તે ચાલનારા છે એમ સમજવું.
 હવે ખીજી બાજુ મુનિઓને તમે આરિક્રીથી અવલોક-
 શો તો જણાશે કે તેઓ તો નિરંતર 'વિવેકપર્વતની
 ઉપર ચઢીને તેના શીખરપર જૈનપુર જે હમેશાં લહેર
 કરાવે તેવું રમણીય છે તેમાં રહે છે. એ જૈનપુરમાં
 વળી એક અત્યંત ઠંડો આનંદ ઉપજાવે તેવો ચિત્ત-
 સમાધાન મંડપ છે તેમાં તેઓ વસે છે અને ત્યાં રહી
 પોતાના આત્માને તદ્દન નિવૃત્ત કરી દે છે અને તેઓને
 રસ્તાનો કોઈ પણ પ્રકારનો થાક કે ખેદ થતો નથી,
 તેઓના સંબંધમાં તેવો ખેદ જણાતો પણ નથી અને
 તેઓને એ સંબંધી ત્રાસ થવાનું કારણ પણ રહેતું નથી.
 આથી કેટલીક વાર તમે મુનિઓને જોશો તો બહારથી
 અથવા ઉપર ઉપરથી એમ લાગશે કે જાણે તેઓ ખેદ-

૧ વિવેક પર્વત માટે જુઓ પૃ. ૬૬૬ અને ૧૦૪૭, અને જૈનપુરવર્ણન
 માટે જુઓ પૃ. ૧૦૪૬. ચિત્તસમાધાન મંડપ માટે જુઓ પૃ. ૧૦૫૫.

થી થાકી ગયેલા છે છતાં પરમાર્થનજરે તેઓ ખેદ અને થાકથી રહિત છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે હોવાથી હે રાજન્! તમે સર્વે ખેદથી થાકી ગયેલા છો અને હું તો ખેદરહિત છું એમ મેં અગાઉ જણાવ્યું હતું.

“ (૫). સંસારી પ્રાણીઓને ૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા અને ૪ લોભ એ ચાર પ્રકારના આખા શરીરને તપાવનારા, અંતઃકરણના ઊંડાં, બહુ આકરા, હેરાન કરનારા, ત્રાસ આપનારા તાપ છે. એ સંસારી પ્રાણીઓનાં શરીરપર ચંદનનાં વિલેપનો કરેલાં હોય અને બહારની નજરે તેઓ તદ્દન ઠંડા લાગતા હોય તો પણ એ ક્રોધ માન વિગેરેથી તેઓ નિરંતર બળી ઝળી જતા હોય છે. એક એક મનોવિકાર અંદરખાનેથી તાપ કરે છે તે જરા લક્ષ્ય આપવાથી સમજશે. હવે બીજી બાબુએ સાધુઓને અવલોકશે તો તમને જણાઇ આવશે કે તેઓનાં મન તદ્દન શાંત થઇ ગયેલાં હોય છે, તેઓનાં મનમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર હોતો નથી, તેઓને ઉપર દશવિલા ચાર પ્રકારમાંથી કોઇ પ્રકારનો તાપ હોતો નથી અને તેઓ પાપનું નિકંદન કરનારા હોય છે. એવા મહાત્માઓ ખરેખરે તડકે તપસ્યા કરતા હોય કે ઉઘાડે માથે ફરતા હોય, કાઉસગ્ગ મુદ્રાએ સ્થિત હોય કે વિહાર કરતા હોય અને બાહ્ય નજરે તાપથી-તડકાથી પીડા પામતા દેખાતા હોય તો પણ પરમાર્થથી તેઓનો તાપ દૂર ગયો છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે હકીકતનો મેં જાતે અનુભવ કરેલો હોવાથી તમે સર્વે તડકાથી પીડા પામેલા છો અને હું તાપથી રહિત છું એમ મેં છાતી ઠાકીને તમારી પાસે કહ્યું હતું.

“ (૬). સાધારણ રીતે કોઢના વ્યાધિમાં શરીરમાં જીવાત (કરમીઆ) થઇ આવે છે, હાથ પગમાંથી કોઢ ગળે છે (જે ચીકારાવાળો પદાર્થ હોય છે), નાક ઉપર તે નિશાની પાડી તેને બેસાડી દે છે અથવા તેનો નાશ કરે છે, અવાજને ઘોઘરો બનાવે છે, હાથ અને પગનાં આંગળાંઓને ધીમે ધીમે ખુંઠાં બનાવી નાખે છે એ તમારા જોવામાં આવ્યું હશે. હે રાજન્! મિથ્યાત્વ

કુષ્ઠ-કોઢ.

(અજ્ઞાન અથવા કુદેવ કુશુર કુધર્મેમાં શ્રદ્ધા) ને કોઢ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે એ અનેક પ્રકારના કુવિકલ્પો રૂપ કરમીઆઓને જન્મ આપનાર છે, એનાથી આસ્તિકતા રૂપ રસ (કોઢ) નિરંતર ગળ્યા જ કરતો હોય છે, એ સદ્બુદ્ધિરૂપ સુંદર નાકનો છેદ કરનાર-નાશ કરનાર છે, એ મદથી ઉદ્ધત થઈ જતા પ્રાણીઓનો અવાજ અભિમાનથી ઘોઘરો અને અસ્પષ્ટ કરી મૂકે છે, શમ (સમતા) સંવેગ (વૈરાગ્ય), નિર્વેદ (સંસારની સ્થિતિથી કંટાળો), અને કંટાળા જે હાથ પગની આંગળીઓ સમાન છે તેને એ મૂળથી ઉખેડી મૂકે છે અને વિદ્વાન સમજી પ્રાણીને પણ એ અનેક પ્રકારના ઉદ્વેગ કરાવે છે. એવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ જે અનેક કુવિકલ્પોને કરનાર છે, સદ્બુદ્ધિને દૂર કરનાર છે, મદથી પ્રાણીને ઉદ્ધત બનાવનાર છે અને શમ-સંવેગ નિર્વેદ આસ્તિક્ય અને અનુકંપાનો નાશ કરનાર છે તેવા ઉદ્વેગ કરાવનારા મિથ્યાત્વથી મૂઢ પ્રાણીઓ હણાયલા રહે છે, નિરંતર ત્રાસ પામ્યા કરતા હોય છે, હમેશા હેરાન થતા હોય છે, તેથી એ પ્રાણીઓ બાહ્ય નજરે જોતાં કદાચ સર્વ અવયવોએ સુંદર દેખાતા હોય તો પણ ભાવથી અનેક કૃમિઓનાં જાળાંથી શરીરે ક્ષત પડી ગયેલા અને કોઢથી હેરાન થતા છે એમ સમજવું. હવે બીજી બાજુએ સુનિઓના સંબંધમાં અવલોકન કરશે અથવા વિચાર કરશે તો જણાશે કે તેઓ સમ્યગ્ભાવથી વિશુદ્ધ થયેલા હોય છે, તેઓ શુદ્ધ દેવ શુર ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખી આગળ વધનારા હોય છે અને તેથી તેમનાં શરીરપર પેલો મિથ્યાત્વરૂપ કોઢ જરાએ હોતો નથી એટલું જ નહિ પણ તેઓ સર્વ અવયવોએ સુંદર હોય છે. વળી કદાચ તમને કોઈ વખત એવા સુનિ બહારની નજરે કોઢીઆ પણ દેખાય છતાં પણ અંદરના ભાવથી તેઓ તેવા પ્રકારના નથી એમ સમજવું, તેઓ વસ્તુતઃવે કોઢ વગરના છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે હોવાથી હે રાજન! તમે સર્વે કોઢીઆ છો અને હું તેવા પ્રકારનો નથી એમ મેં તે વખતે કહ્યું હતું.

શૂળપીડા. “(૭). હે રાજન્! હવે શૂળના સંબંધમાં ખુલાસો સમજાવું તે તમે તથા સર્વ જનો વિચારશો. પ્રાણીઓને અન્ય ઉપર જ્યારે દ્વેષ થઈ આવે છે ત્યારે તેની ઝૂદિ સમૃદ્ધિ અથવા આખાદી જોઈને તેના ઉપર ઇર્ષ્યા થઈ આવે છે તેને સમજી મનુષ્યો શૂળ કહે છે. એ ઇર્ષ્યા રૂપ શૂળથી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં દરેક ક્ષણે સજીવ આવ્યા કરે છે, એ અન્યને દુઃખ દેવામાં રાજ થાય છે, દ્વેષથી ધમધમતા રહે છે અને વારંવાર પોતાના ચહેરાને ખરાબ કરે છે, દાંતો ડામે છે, હોઠોને પરસ્પર ડબાવે છે અને ભવાં ચઢાવે છે. આ તેઓનો ખરેખરો મુખલંગ છે. હવે તમે મુનિમહારાજના સંબંધમાં જોશો. તો જણાશે કે તેઓને આવું શૂળ હોતું જ નથી, તેઓનાં મનની સ્થિતિસ્થાપકતા ઓર પ્રકારની હોય છે, તેઓને સર્વ જીવ ઉપર સમભાવ હોય છે, તેઓને માંડ તાંડ હોતું નથી, તેઓને અન્ય ઉપર દ્વેષભાવ કદિ હોતો નથી-આ કારણને લઈને તમે સર્વ શૂળની પીડાથી હેરાન થનારા છો અને હું એવી હલકા પાડનારી તુચ્છ પીડાથી મુક્ત છું એમ મેં તમને કહ્યું હતું. દ્વેષ અને ઇર્ષ્યાનાં પરિણામોનો અને તે વખતે થતી માનસિક પરિવર્તન દશાનો જરા પણ ખ્યાલ ક્યો હશે તો આ હકીકત સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજવામાં આવી જશે.

ઘડપણ. “(૮). હે રાજન્! એક બાબત તો તમને ઘણી નવાઈ જેવી લાગશે. વાત તો સ્પષ્ટ છે, જાણીતી છે, પણ તે ઉપર જ્યાં સુધી લક્ષ્ય ન ગયું હોય ત્યાં સુધી વ્યક્ત ન થાય તેવી છે. એ બાબત આ પ્રમાણે છે: અનાદિ કાળથી સંસાર ચાલ્યા કરે છે તેમાં આ પ્રાણી એકસરખી રીતે જન્મ્યો ત્યારે હતો તેવોને તેવો જ રહી વર્તના કર્યા કરે છે, કામ કરે છે અને હરે ફરે છે; વળી મરે છે જન્મે છે, આવે છે અને જાય છે; પણ તમે જોશો તો એમાં કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટતા નવીનતા કે ઉત્તતતા જોવામાં આવતી નથી. એ કોઈ વખત મનોહર વિદ્યા-જન્મ (વિદ્વત્તાનો અનુભવ) લેતો નથી, એનામાં

૧ આ વાત ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે.

વિવેકરૂપ જીવાની આવતી નથી, એ ભાવમૃત્યુએ કદિ મરતો નથી—માત્ર આવ જીવ કરી આંટા ખાધ કરે છે અને તેમાં તેને એટલાં બધાં સંખ્યાબંધ દુઃખો થયાં કરે છે કે એ દુઃખરૂપ વળીઆથી તે ઘરડો જ દેખાય છે. એવી રીતે સંસારી જીવો ઘડપણથી તદ્દન ખખ થઈ ગયેલા છે. હવે એવા પ્રાણીઓ કદાચ બહારની નજરે જીવાન દેખાતા હોય તો પણ તત્ત્વનજરે તેઓ તદ્દન ઘરડા છે એમ જ સમજવું. હવે બીજી બાજુએ તમે સાધુજીવનનું અવલોકન કરશો તો તમને જણશે કે તેઓમાં વિદ્યાજન્મ અપૂર્વ હોય છે, તેઓનું જીવન જ વિદ્યામય હોય છે, વિવેક રૂપ જીવાનીના તેજમાં તેઓ ઝગઝગાયમાન થતા હોય છે અને દીક્ષાસુંદરી સાથે તેઓ આનંદથી વિલાસ કરતા દેખાય છે. વળી તેઓ જીવાનીમાં ને જીવાનીમાં મરીને પેલી મહા ત્રાસ આપનારી જરાની સ્થિતિએ પહોંચ્યા વગર જ આ દુનિયામાંથી એવી રીતે પસાર થાય છે કે તેઓની ફરીવાર ઉત્પત્તિ જ ન થાય. જીવેલાં સુધી વિવેક રૂપ જીવાનીવાળા, આજીવન દીક્ષાસુંદરી સાથે ભોગ ભોગવનારા એ લોકોનું જીવતર જન્મ અને મરણ રૂપ સંસારનો સર્વથા છેદ કરનાર હોવાથી તેઓ વાસ્તવિક તરૂણ છે એમ સમજવું. બાકી સંસારમાં ઘણો કાળ રહેનારા જીવો તો ઘડપણથી તદ્દન ખખ થઈ ગયેલા છે એમ સમજવું. સંત પુરૂષો નિરંતર જીવાન છે તેનું બીજું પણ એક કારણ છે. જીવાન માણસો જ દુઃખનોનો નાશ કરી શકે છે અને એ સંત પુરૂષો કર્મ રૂપ મોટા દુઃખનોને હઠાવી દેવાને—તેનો વિનાશ કરવાને શક્તિમાન છે. આથી સંસારી જીવો ઘરડા છે અને અમે યુવાન છીએ એમ મેં જણાવ્યું હતું.

“(૯). સંસારમાં રહેલા સર્વ મૂર્ખ પ્રાણીઓ રાગ રૂપી સંતાપે કરીને અનેક પ્રકારે તપી રહેલા છે તેથી હે રાજન! એ પ્રાણીઓ જીવરથી પીડા પામનારા છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. સાધુઓને તો એ રાગની ગંધ પણ હોતી નથી. કદાચ બાહ્ય નજરે તેઓને તાવ આવતો હોય તો પણ રાગ રૂપ સંતાપના અભાવથી તેઓ ખરી રીતે

જવર-તાવ.

તાવ-જવર વગરના છે એમ સમજવું અને સંસારી જીવો ને તાવ આવ્યા જ કરે છે એમ વિચારવું.

“ (૧૦). હવે આ સંસારી જીવોનાં વર્તન સંબંધી વિચાર કરશે. ઉન્માદ. (૧૦). હવે આ સંસારી જીવોનાં વર્તન સંબંધી વિચાર કરશે. તો તેમાં એક જાતનો ઉન્માદ (બેલાપણું) સ્પષ્ટ જોવામાં આવશે. તમે એ પ્રાણીને કોઈ સાંઝે ધર્મઅનુષ્ઠાન બતાવશો અથવા એનું કર્તવ્ય કર્મ બતાવશો તો તે કરશે નહિ, તમારો કર્તવ્ય બતાવવાનો પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ જશે, તમે એને વારશો-અટકાવશો તો પણ પાપક્રિયા અથવા અકર્તવ્ય તે બહુ જોરથી અને હોંસથી કરશે. આ પ્રમાણે હોવાથી સંસારી પ્રાણીઓ જો કે કેટલાક પોતાને સમજી અને પંડિત તરીકે માનતા હોય તો પણ તેઓને ઉન્માદવાળા કહેવા એ જ યોગ્ય છે. બેલાપણાની નિશાની એ જ છે કે લાલ કરનાર કાર્ય કરે નહિ અને નુકસાન કરનાર કાર્ય કરતાં તેને વારંવાર અટકાવવામાં આવે તો પણ તે કરે. આથી સંસારી પ્રાણીઓને ઉન્માદવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. હવે બીજી બાજુએ તમે સાધુઓના સંબંધમાં જોશો તો તમને જણાશે કે તેઓ વિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની બાબતમાં નિરંતર આસક્ત બુદ્ધિવાળા હોય છે, કર્તવ્ય સન્મુખ નિરંતર રહેનારા હોય છે અને તેથી જ તેઓમાં આવા પ્રકારનો ઉન્માદ નથી. આ કારણથી તેઓની બુદ્ધિ પણ ઘણી વિશુદ્ધ રહે છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી હે રાજન્! મેં સંસારી પ્રાણીઓને ઘડપણથી જીર્ણ, રોગથી ઘેરાયલા અને છેવટે ઉન્માદવાળા જણાવ્યા હતા અને તેજ હેતુથી તમે તેવા છો અને હું તેવા નથી એમ મેં કહ્યું હતું.

અંધતા. “ (૧૧). રાજન્! સંસારી પ્રાણીઓ બાહ્ય નજરે પોતાની આંખથી દેખતા દેખાય છે, પોતાની આંખો ફાડી ફાડીને જોતાં જણાય છે છતાં એજ મૂર્ખ પ્રાણીઓ અંદરથી જોશો તો કામથી અંધ થઈ ગયેલા જણાશે અને વિક્કાનો તેમને તેટલા માટે કામાંધ કહીને જ બોલાવે છે. મેં એ પ્રાણીઓને આંખ વગરના અંધ કહ્યા હતા તેનું એ જ કારણ હતું. કામથી થતું એવા પ્રકારનું અંધપણું સાધુઓમાં સંભવતું નથી. કોઈ વખત બહારની

નજરે સાધુઓની દૃષ્ટિ ટુંકી થઇ ગયેલી અથવા તદ્દન ગયેલી દેખાય તો પણ હે રાજન્! તેઓને અંધ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તેઓ કદિ કામાંધ થતા નથી, થાય તેવા તેમને સંયોગો પણ નથી અને તેઓમાં એ દશા સંભવિત પણ નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આ સર્વ પ્રાણીઓને મેં અંધ કહ્યા અને મને પોતાને સુંદર આંખોવાળો અને સારી ચક્ષુઓવાળો જાણુઓ.

“(૧૨). હે રાજન્! ઘરબારી ગૃહસ્થો પરાધીન કેવી રીતે છે અને સાધુઓ સ્વતંત્ર કેવી રીતે છે તે તને હવે સમ-
પરાધીનતા. જાણું. બાહ્ય નજરે તો ગૃહસ્થો ઘણા સ્વતંત્ર અને પોતાની જાત ઉપર આધાર રાખનારા દેખાય છે પણ અરામર બારિકીથી એ બાબતમાં ઊંડા ઉત્તરણો એટલે તમને તદ્દન જૂદી જ હકીકત માલૂમ પડશે. સંસારી જીવોનાં પુત્ર સ્ત્રી વિગેરેના પ્રેમ તેના ઉપર કેટલીક વાર દેખાય છે, પણ પરમાર્થનજરે વાસ્તવિક સ્નેહ હોવો તો સંભવિત જ નથી. એ સગાસંબંધીઓ જૂદાં જૂદાં કર્મોથી એકઠા થયેલા હોય છે. તેઓનું ભરણપોષણ કરવામાં આ પ્રાણી સર્વદા ઉદ્યત રહે છે, ખડે પગે તૈયાર રહે છે, નિરંતર ચિંતાચક્ષ્ત રહે છે. એમાં અત્યંત ખેદની બાબત એ છે કે આ મૂઠ પ્રાણીઓ એ દરેક બાબતનો ખરો પરમાર્થ જાણતા ન હોવાથી એને સ્ત્રી પુત્રનું પાલનપોષણ કરવાની બાબત એટલી બધી વહાલી લાગે છે કે એની વાત જ થઇ શકે નહિ અને જાણે આ દુનિયામાં મુદ્દાની બાબત એ જ છે એમ તે સમજે છે. આવા ખોટા નિર્ણયને પરિણામે તે રાતદિવસ કલેશ-દુઃખ ખમે છે અને જાણે પોતે એક કામ કરનારો નોકર હોય તેવા થઇ જાય છે અને બિચારો પશુની જેમ રાતદહાડો વહીંતરે કર્યા જ કરે છે, આખી રાત ચિંતાને લઇને ઉઘ પણ ન આવવાથી તળાઇમાં આંખોઝા કરે છે, સુખે ખાતો નથી, પીતો નથી અને આખો વખત પૈસા મેળવવાના વિચારમાં અને ખ્યાલમાં તેની ચિંતા કર્યા જ કરે છે અને એવું અસ્થિર કુટુંબ તેને જે હુ-કમ ફરમાવે છે તે પ્રમાણે કરવામાં વખત ગાળે છે

અને એવી રીતે પરતંત્ર રહી ખરી સમજણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, વસ્તુતત્ત્વનો પરમાર્થ સમજી શકતો નથી અને પરવશપણું ખ્યાલમાં લઈ શકતો નથી. આ હકીકતમાં પરમાર્થ શો છે તે જરા વધારે સ્પષ્ટ કરીને તમને સમજાવું: આ મનુષ્યાદિ ચતુર્ગતિવાળા અનાદિ અનંત સંસારચક્રમાં સર્વ જીવો માતા, પિતા, ભાઈ, સ્ત્રી અને પુત્ર પુત્રી તરીકે સર્વ જીવોના સંબંધમાં આવી ગયા છે, વળી તે સંબંધોમાં અનેકવાર આવી ગયા છે તેમાં કાંઈ નવીનતા નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ જે પ્રાણી બરાબર સમજતો હોય તે જો કાલો હોય તો તેમની ખાતર પોતાનું કાર્ય શા માટે હારી બેસે? પોતાની તરફની ફરજ શા માટે વિસારી મૂકે? પોતે તેમની ખાતર શા માટે સંસારમાં દબાયલો ફસાયલો અને ધુંચવાયલો રહે? આ પ્રમાણે ખરી હકીકત હોવાથી મહાત્મા પુરૂષો પુત્ર સ્ત્રી રૂપ પાંજરાનો ત્યાગ કરીને નિઃસંગ થઈ જાય છે એટલે તેમને પરસંગ અનાવશ્યક અને ભારભૂત લાગે છે અને તેઓ તેવા સંગને છોડી દે છે અથવા તે અકર્તવ્ય છે એમ સમજી લે છે. આવા સાધુ-ઓજ પરાધીન નથી, તેઓજ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે, તેઓજ ખરેખરા આખી દુનિયાના સ્વામી છે એવા મહાયુદ્ધિશાળી મહાત્માઓ પોતાના ગુરને આધીન હોય તો પણ ઘરના પાસથી મુક્ત હોવાને લીધે તદ્દન છૂટા છે, મોકળા છે, સ્વતંત્ર છે, એમ સમજવું. સંસારમાં રહેનાર ગમે તેટલો વૈભવ માણતો હોય, મોટો શેઠ કે રાજા હોય તો પણ તે પરાધીન છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે હોવાથી હે રાજન્! મેં મારી જાતને સ્વતંત્ર કહી અને તમને સર્વને પરાધીન કહ્યા હતા.

“(૧૩). રાજન્! મેં તે વખતે તમને જણાવ્યું હતું કે મારે માથે આઠ લેણદારો છે તે પ્રાણીઓને લાગતાં અને આઠ લેણદારો, લાગી રહેલાં આઠ પ્રકારનાં કર્મો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી જ્ઞાનપર આવરણ થાય છે, દર્શનાવરણીયથી જ્ઞેવામાં આવરણ થાય છે, વેદનીય કર્મથી સુખદુઃખ મળે છે, મોહનીય કર્મથી પ્રાણી ક્રોધ માન માયા લોભ હાસ્ય વિગેરે આંતરિક મનોવિકારો કરે છે અને મિથ્યા-

ત્વમાં આસક્ત થાય છે, આયુષ્ય કર્મથી પ્રત્યેક ભાવમાં જીવનકાળ મુકરર થાય છે, નામ કર્મથી ગતિ ભલિ શરીર બંધારણ રૂપ સૌભાગ્ય વિગેરે સર્વ વિચિત્રતા આજેઆય છે, ગોત્ર કર્મથી ઉચ્ચ નીચ કુટુંબમાં જન્મ થાય છે અને અંતરાય કર્મથી લેવા દેવાની બાબતમાં ભોગ ઉપભોગમાં અને શક્તિ વાપરવામાં અંતરાય થાય છે. આ આઠે કર્મો વારંવાર પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે છે, તેની પાસેથી પોતાનો હઠ દબાવીને પણ લે છે અને જીવની મહા હેરાનગતિ કરે છે. એ કર્મો કોઇ વાર પ્રાણીઓને તદ્દન ભૂખ્યા રાખે છે, કોઇ વાર તેમને અત્યંત દીન બનાવી અનેક રીતે વિહ્વળ કરી મૂકે છે, કોઇ વખતે તેઓને નરકમાં નાખીને અનેક પ્રકારની પીડાઓ ઉપજાવે છે. હવે એ આઠે કર્મો સાધુઓને પણ હોય છે છતાં તે સાધુઓને તોટલી કદર્યના કે ત્રાસ નીપજાવી શકતા નથી, કારણ કે સાધુઓને જે દેવું હોય છે તે લગભગ નહીં જેવું અલ્પ હોય છે. વળી એ સાધુઓ એવા કબેલ હોય છે કે પોતાને માથે જે દેવું હોય તે પૈકી દરરોજ કેટલુંએક દઇ દઇને ઘટાડ્યા કરે છે અને લેણદારોને સંતોષ આપ્યા કરે છે—આથી કરીને એ આઠે લેણદારો સાધુઓને ત્રાસ આપી શકતા નથી. હે રાજન્! આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી તમે સર્વ દેણદારો છો અને હું દેણારહિત છું એમ મેં તે વખતે જણાવ્યું હતું.

“(૧૪). ભાર પછી સર્વ પ્રાણીઓ તમે ઉંઘતા છો એમ મેં કહ્યું હતું તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી બતાવું છું તે લક્ષ્ય આ-
પ્રચલા-ઉંઘ, પીને સાંભળો. જે પ્રાણીઓ જૈન ધર્મની બહાર હોય છે તેઓ ખરેખર ઉંઘે જ છે એમાં જરાપણ શંકા જેવું નથી, તેનાં કારણો વિચારો: કર્મપરંપરા ઘણી ભયંકર હોઇને પ્રાણીને મોટો ત્રાસ આપે તેવી અને ન છોડે તેવી આકરી છે, સંસારસમુદ્ર ઘણો નિશાળ અને સામે પાર પહોંચતાં હાથજીભ કઢાવે તેવો છે, પ્રાણીને રાગ-દ્વેષ વિગેરે દોષો લાગેલા છે તે ઘણા ભયંકર છે, પ્રાણીઓનું મન ઘણું જ ચપળ છે, પાંચે ઇંદ્રિયોનો સમૂહ ઘણો ચંચળ છે, જીવન ભોતભોતામાં આલ્સ્યું

જન્ય તેવું અસ્થિર છે, એકઠી કરેલી કે કરવા ધારેલી સર્વ સંપત્તિઓ ચળ (ચાલી જાય તેવી) છે, શરીર ક્ષણમાત્રમાં પડી જાય તેવું નાશવંત છે, પ્રભાદ (આગસ અથવા પંચ પ્રભાદ: મધ્ય, વિષય, કષાય, વિકૃત્યા અને નિદ્રા) પ્રાણીઓના શત્રુની ગરજ સારે છે, પાપ-સંચય મહા દુસ્તાર છે, ઇંદ્રિયો ઉપર સંયમનો અભાવ મહા દુઃખદાયી છે, નરકરૂપ કુનો મહા ભયંકર છે, ગમે તેવા વહાલા માણસો સાથેના મેળાપ અનિશ્ચ છે, સંસારમાં મનને પસંદ ન આવે તેવા અનેક અપ્રિય મેળાપો અને સંબંધો થયા જ કરે છે, સ્ત્રી મિત્ર સગા અને સંબંધીઓ થોડી વાર ઘણા રાગી થાય છે અને વળી થોડી વાર પછી તદ્દન જાણે સંબંધ હોય જ નહીં તેવા વિરક્ત થઈ જાય છે, આ સંસારમાં મિથ્યાત્વરૂપ વૈતાળ મહા ભયંકર છે, વૃદ્ધાવસ્થા (ઘડપણ) હથેળીમાં જ રહેલી છે, ભોગો અંત વગરનાં મહા દુઃખો આપનારા છે, મૃત્યુરૂપ પર્વત મહા આકરો છે—આવી આવી અનેક બાબતો આ સંસારમાં પ્રાણીએ જોવાની છે, વિચારવાની છે, તપાસવાની છે, સમજવાની છે, લક્ષ્યમાં લેવાની છે, નિર્ણય કરવાની છે—એ સર્વ છતાં આ પ્રાણી તો એમાંની કોઈ પણ બાબતનો વિચાર ન કરતાં લાંબા પગ કરીને અને વિવેકઅશુભ્ર અંધ કરીને ઉઘી જાય છે તેમ જ એવો ઘસઘસાટ ઉઘે છે કે જાણે એને માથે કોઈ દુરમન નથી, એનો કોઈ લેણદાર નથી, એને કોઈને જવાબ દેવાનો નથી અને વળી મોટા શબ્દ કરી તાણી તાણીને તેને વિવેકી પ્રાણીઓ જાગૃત કરે છે તો પણ તે પોતાની ઉઘમાંથી કોઈ રીતે ઉઠતો નથી, જાગતો નથી, જાગવાનાં ચિહ્ન પણ અતાવતો નથી અને વિવેકીના સર્વ પ્રયત્નો નકામા જાય છે અને ભાઈશ્રી તો મહામોહની ગાઢ નિદ્રામાં ઉઘ્યા જ કરે છે, કદિ મહા મુસીબતે જાગૃત થાય છે તો પણ તેની આંખો ઘેરાયા કરે છે તેથી ફરી પાછો પણ વારંવાર મોહનિદ્રામાં લીન થઈ જાય છે. વળી અવલોકન કરશે તો જણાશે કે આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ? ક્યાં કર્મથી આવ્યા છીએ? ક્યાં આવ્યા છીએ? ક્યાં જશું? એ સર્વનો

તેઓ જરા પણ વિચાર કરતા નથી, જાણતા નથી, સમજતા નથી, સમજવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી, તેથી જે કે પ્રાણીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા અને ચાલતા જોવામાં આવે છે તો પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓ ઉંઘતા જ છે એમ જાણવું. સંસારસમુદ્ર આવે આકરો હોય, તેમાં ભયંકર વૈતાળો અને વિકારો હોય, માથે મૃત્યુ જેવા દુર્ભન ગાજતા હોય, જે શરીર પર મોટી મદાર બાંધી હોય તે આટલું બધું નાશવંત અને ક્ષણિક હોય, જે સગાસંબંધીની ખાતર સર્વ સંસાર માંડ્યો હોય તે કેમ અને ક્યારે ઉપડી જશે તેનો જરા પણ ભરોસો ન હોય એવા સંસારને વળગવું કે ચોંટવું એમાં ભાવનિદ્રા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? હવે તમે મુનિઓના સંબંધમાં અવલોકન કરશો તો જણાશે કે તેઓના સંબંધમાં મહામોહ રૂપ અંધકારમય નિદ્રા જરા પણ જોવામાં આવતી નથી, તેઓ તો નિરંતર ભાગ્યશાળી હોઈ આત્મિક બાબતમાં જાગતા જ હોય છે અને વળી તેમની પાસે (હૃદયમાં) સર્વજ્ઞ મહારાજનો બતાવેલ આગમ રૂપ દીવો સર્વદા જળહળી રહેલો હોય છે તેના પ્રકાશમાં તેઓ પોતાની અને સર્વ પ્રાણીઓની ગતિ અને આગતિ (ક્યાં જવાના છે અને ક્યાંથી આવ્યા છે) વિગેરે સર્વ બાબતો બરાબર જોઈ શકે છે, જાણી શકે છે. હે રાજન્!^૧ એવા મુનિઓ કદાચ બાહ્ય નજરે થોડો વખત સુતા હોય તો પણ તેમનાં વિવેકચક્ષુ ઉઘાડાં હોવાને લીધે તેઓ ઉંઘતા નથી જ એમ સમજવું. આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરીને પ્રથમ મેં તમને કહ્યું હતું કે તમે ઉઘો છો અને હું જાગતો છું. મહામોહની નિદ્રામાં પડેલા હોવાથી તમે વસ્તુસ્વરૂપ પણ બરાબર જાણતા નથી અને મારી વિવેકચક્ષુઓ ઉઘડેલી હોવાથી મને તો આ બાબત તદ્દન સ્પષ્ટ જણાય છે.

૧ ધ્યાનમાં રાખીને કે યુધ્ધ આચાર્ય આ ખુલાસો ધવળરાજ પાસે કરે છે તે વખતે વિમળ અને વામદેવ પાસે બેઠા છે. વામદેવ એ સંસારીજીવ છે અને સદાગમ સમક્ષ તે પોતાનું ચરિત્ર કહે છે જે અમહીતસંકેતા જાગ્યપુરૂષ વિગેરે સાંભળે છે.

“ (૧૫). હે રાજન! વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે. માટે વિશુદ્ધ ધર્મની બહાર જે પ્રાણીઓ હોય છે અને એવા ધર્મથી જેઓ કમનસીબ રહેલા હોય છે તેઓ ખરેખરા દરિદ્રી છે, ભીખારી જેવા છે એમ તારે સમજવું. આ સર્વ હકીકત મેં તને અગાઉ જણાવ્યું તેમ પરમાર્થદૃષ્ટિએ સમજવાની છે, ઉપર ઉપરની કે બહારની નજરે જોવાની નથી. તે હકીકતનો સુદો આ પ્રમાણે છે: જે પ્રાણીઓ સંસારમાં રહેલા હોય છે અને વિશુદ્ધ ધર્મથી રહિત હોય છે તેઓને પાપનો ઉદય હોવાથી તેવી ભાગ્યહીન દશામાં તેઓનાં નસીબમાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને વીર્યાદિ ગુણરૂપ રત્નો હોતાં નથી. જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુ વિશેષ જણાય છે, દર્શનથી સામાન્ય દેખાય છે, ચારિત્રથી શુભ વર્તન થાય છે અને વીર્યથી શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે. એ આત્મિક સંપત્તિ હોવાથી ખરેખર કિમતી-અમુલ્ય રત્નો છે, બાહ્ય રત્નો તો નાશવંત હોવાથી આ-ખરે નકામાં છે, પથ્થર રૂપ છે, કોલસા જેવાં છે; તેથી આત્મિક રત્નો જેમની પાસે ન હોય તેઓ પાપી છે, કમનસીબ છે, હીણભાગી છે. એ આત્મિક રત્નો જ ખરેખરી દોલત છે, એ રત્નો જ સાચું ઐશ્વર્ય ઉત્પન્ન કરે છે અને તેજ ખરેખરા સુંદર છે-એના વગર ધન કેવું? એના વગર સાચી ઋદ્ધિસિદ્ધિ કેવી? અને એના વગર દોલત પણ શી? હવે આ દુનિયામાં એ આત્મિક રત્ન વગરના પ્રાણીઓ હોય તેઓ કદાચ ધનના ભંડારથી ભરપૂર દેખાતા હોય તો પણ પરમાર્થે તેઓ તદ્દન નિર્ધન છે-ભીખારી છે-દરિદ્રી છે એમ સમજવું. તમે જે સાધુજીવનનો બરાબર અભ્યાસ કરશો તો તમને જણાશે કે તેમનાં ચિત્ત રૂપ મંદિરમાં આત્મિક રત્નો ઝળહળી રહેલાં હોય છે, પોતાનો પ્રકાશ ચોતરફ વિસ્તારી રહેલાં હોય છે, નિરંતર જગતી જ્યોત લગાવી રહેલાં હોય છે. એ સાધુઓ જ તેટલા માટે ખરેખરા ધનવાળા છે, ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે, ખરેખરા પરમેશ્વર છે અને તેઓ જ ત્રણ જીવનને પોષવાની શક્તિવાળા છે-એ બાબત જરા પણ શંકા વાળી નથી. મૂઠ પ્રાણીઓ તેમને (સાધુઓને) બહારની નજરે જોશે

તો તેઓનાં શરીરપર મેલવાળાં કપડાં દેખાશે તેને લઈને તેઓ મલીન લાગશે, હાથમાં તુંબડાં દેખાશે તેથી તેઓ દરિદ્રી લાગશે, પરંતુ પરમાર્થની નજરે તેમના તરફ જોઈને વિચાર કરવામાં આવશે તો સમજી જાય તેમને મહા કિમતી (અમુલ્ય) રત્નોના માલિક અને પરમ ઐશ્વર્યવાળા તરીકે જોઈ શકશે. અરે રાજન્! તને શી વાત કંઈ? તને સાંભળીને નવાઈ લાગશે કે જો તે મહાત્માને એવું કોઈ કામ પડી જાય તો તેઓમાં એટલું તેજ રહેલું હોય છે કે તેઓ એક તરખલું હાથમાં લઈને તેમાંથી રત્નોના ઢગલો વરસાવી શકે.^૧ આ પ્રમાણે હોવાથી એ રાજન્! તમે સર્વે દરિદ્રી છો એ બાબત ન જોતાં મારા જેવાને તમે દરિદ્રી કેમ કહો? જો કે હવે તો તમને ખાતરી થઈ હશે કે હું તો ઘણો મોટો ધનવાળો છું. હવે મલીનતાને અંગે પણ જો તમે વિચાર કરશો તો જણાશે કે જે કર્મના મેલથી ભરેલા હોય તે જ આ સંસારમાં વાસ્તવિક મલીન છે અને એવા પ્રાણીઓએ પોતાનાં બહારનાં અવયવો ગમે તેટલાં ધોઈને સાફ કર્યાં હોય અથવા સુંદર વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તો પણ તેની મલીનતામાં જરા પણ તફાવત પડતો નથી. સાધુઓનું મન બરફ, મોતીના હાર, અથવા ગાયના દૂધ જેવું નિર્મળ હોવાથી બહારની નજરે કદાચ તેઓમાં મળ દેખાતો હોય તો પણ હે માનવેશ્વર! એ મુનિ તદ્દન નિર્મળ છે-મેલ વગરના છે-ચોકખા છે એમ સમજવું. આવી મલીનતા તમારાં પોતાનાં શરીરમાં રહેલી છે છતાં તે બાબતનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર તમે તે શું જોઈને મને હસ્યા? ક્યા ધોરણે તમે મારી મરફરી કરી? એવીજ રીતે તમારે સૌભાગ્ય-સુંદર નસીબ માટે વિચાર કરવાનો છે: જે પ્રાણી શુદ્ધ ધર્મમાં આસક્ત હોય તેનેજ ભાગ્યશાળી કહી શકાય, કારણ કે એવો

૧ લક્ષ્મિ અને સિદ્ધિપર આ બાબત છે. નંદિવેણુ વિગેરેનાં દશાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મકાર્ય વગર મુનિ લક્ષ્મિઓનો કદિ ઉપયોગ કરતા નથી. અત્ર તાત્પર્ય એ છે કે ધન તો તેઓનાં વચનપર છે, જરૂર હોય તો તરખલામાંથી તેઓ અકલ્પ્ય ધન એકઠું કરી શકે છે.

પ્રાણી હોય છે તે વિવેકી પ્રાણીઓને ઘણો વહાલો હોય છે. આ દુનિયામાં દેવ અને દાનવ, પશુ અને પક્ષી, જળચર અને સ્થળચર, કીડિ અને કુંજર, વનસ્પતિ અને જળ-દુકામાં ચર અને સ્થિર આખું જગત એવા મહાત્માઓને પોતાના બંધુ જેવું હોય છે, સર્વ પ્રાણી તરફ તે પ્રેમભાવે-મૈત્રીભાવે જુએ છે અને તેમને પોતાના જ માને છે, તેમને જરા પણ દુઃખ કે કષ્ટ દેતા નથી. તેટલા માટે સાધુઓને દુનિયામાં સદાચારી કહેવામાં આવે છે અને એવા સુંદર આચારવાન આ સાધુઓ જ દુનિયામાં સૌભાગ્યને યોગ્ય હોય છે. જે પ્રાણીઓ એવા સુંદર આચાર અથવા સાધુજીવનપર દ્વેષ કરે છે તે પાપી છે, અધમ છે, નીચ છે એમ સમજવું. જે પ્રાણીમાં અધર્મની બહુલતા જોવામાં આવે તે દુર્ભાગી છે, કમનસીબ છે એમ સમજવું, કારણ કે હે મહારાજ ! વિવેકી પ્રાણીઓ એવા પુરૂષની નિંદા કરે છે, એના વર્તનને સ્વીકારતા નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી જે પ્રાણી પાપમાં આસક્ત હોય છે તે ખરેખરા દુર્ભાગી છે એમ જાણવું અને હે રાજન્ ! એવા પ્રાણીના જે વખાણ કે પ્રશંસા કરે તે પણ અધમ પાપી માણસો છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી અને મુનિનો વેશ મેં લીધેલો હોવાથી હું ધર્મી તો હતો જ, વળી વેશથી પ્રગટ દેખાતો પણ હતો અને આ દુર્ભાગી લોકો મને તેવો જોઈ પણ શકતા હતા, છતાં શા માટે તેઓએ મને અભાગીઓ કહીને મારી નિંદા કરી ? ”

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પારમાર્થિક આનંદ.

હાત્મા પુરૂષે રાજા વિગેરેને સ્વરૂપદર્શન કરાવતાં સાંસારિક જીવનની અધમતા અને સાધુજીવનની મહત્તા ઉપર પંદર મુદ્દાઓ કહ્યા, સંસારીઓની ખોટી સમજણ દૂર કરવાનાં કારણો વિગતવાર જણાવ્યાં અને પોતાની નિંદા કરવાનું કોઈ રીતે યોગ્ય ન હોતું તે સ્પષ્ટ કર્યું. હવે સાધુજીવનની વિશિષ્ટતા, આનંદીતા, કર્તવ્યશીલતા વિગેરે ખાસ મહત્ત્વની બાબત જણાવતાં તેઓશ્રી આગળ વધ્યા—

આ સર્વ હુકીકત ધવળરાજ સાંભળે છે, પાસે વિભળકુમાર બેઠેલ છે તે યુધિસ્થિરને ઓળખી મનથી નમી રહેલો છે, બાળુમાં વામદેવ (સંસારીજીવ) બેઠો છે, તે વખતે ઉપદેશધારા-વચનવેગ આગળ વાધ્યા.

પંદરે મુદ્દાઓનો સમુચ્ચય સંક્ષેપ.

સર્વ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ છતાં સુખનો અભાવ,

સુખાભાવ દર્શાવનાર બે દૃષ્ટાન્તો.

સાંસારિક સુખ.

“ “ એ પ્રમાણે હોવાથી હે રાજન્! જે પ્રાણીઓ જૈન વચન
 “ રૂપ અમૃતથી કમનસીબ હોઈ સંસારના ગર્ભમાં ક્યારે છે તેઓ
 “ બાપડા નિરંતર કર્મપરંપરા રૂપ લાંબા દોરડાથી બંધાય છે, ગમે
 “ તેટલા વિષય ભોગવે તો પણ તેથી સંતોષ ન થવા રૂપ જૂખથી
 “ પીડાય છે, વિષયો ભોગવવાની આશા રૂપ તરસથી શોષાયા કરે છે,
 “ ભવચક્રમાં નિરંતર ભ્રમણ કરતા હોવાથી થાકી જાય છે (અથવા
 “ બેદ પામે છે), કષાય રૂપ તાપની ગરમીથી દરરોજ તપેલા અને
 “ ધમધમાયમાન સ્થિતિમાં રહે છે, મિથ્યાત્વ રૂપ મોટા ભયંકર કોદ-

“આધિથી સપડાઇ જાય છે, અન્ય ઉપર નાની મોટી બાળતોમાં ઇર્ષ્યા
 “કરવા રૂપ શૂળના મહા ભયંકર આધિથી હેરાન થાય છે, સંસારમાં
 “ઘણો લાંબો વખત રહેવાનું હોવાથી ઘરડાખખ થઇ જાય છે, રાગ
 “રૂપ મહા આકરા તાવથી બળુ બળુ થઇ રહે છે, છારી^૧ જેવા કામ-
 “ભોગથી આંધળા થઇ જાય છે, ભાવદરિદ્રતામાં ફસાઇ જાય છે,
 “જરા રૂપ રાક્ષસી વડે પરાભવ પામે છે, મોહના ભયંકર અંધ-
 “કારથી તેઓનાં હૃદયને આચ્છાદન થઇ જાય છે, પાંચ ઇંદ્રિયો રૂપ
 “ઘોડાઓ વડે ચારે બાજુએ આડાઅવળા ખેંચાય છે, ક્રોધરૂપ
 “આકરી અગ્નિથી રંધાયા કરે છે, માનપર્વતથી સ્તબ્ધ થઇ જાય છે,
 “ભાયાની જળોથી ચારે તરફ વીંટળાઇ જાય છે, લોભસમુદ્રના પૂર
 “જેસમાં તણુતા જાય છે, પીતાના વહાલાઓ અથવા વહાલી વસ્તુ-
 “ઓના વિયોગની વેદનાથી ગરમગરમ થઇ જાય છે, પીતાને પસંદ
 “ન આવે તેવા પ્રાણી અથવા વસ્તુઓ સાથે સંયોગથી થતા સંતા-
 “પમાં બળ્યા કરે છે, કાળપરિણતિને તાબે થઇને આમથી તેમ અને
 “તેમથી આમ અટવાયા કરે છે, મોટા કુટુંબનું પોષણ લાંબા વખત
 “સુધી કરવાનું હોવાથી વારંવાર દુઃખી દુઃખી થઇ જાય છે, કર્મ રૂપ
 “લેણદારોથી વારંવાર કદર્યના પામે છે, મહામોહની દીર્ઘ નિદ્રાથી
 “પાછળ પડી જાય છે અને મરણરૂપ મોટા ભયંકર મગરમચ્છના
 “કોળીઆ થાય છે; એ પ્રાણીઓ હે રાજન! જો કે કદાચ વિણુ વેણુ^૨
 “નરઘાં અને સુંદર વાહનોના સુંદર સૂરો સાંભળતા હોય, મનમાં
 “વિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવા અનેક કટાક્ષ અને ચાળાંચસકાંવાળાં મનો-
 “હર રૂપો જોતા હોય, સારી રીતે તૈયાર કરેલ કોમળ સ્વાદિષ્ઠ અને
 “હૃદયને ઇષ્ટ સુંદર પ્રકારનો આહાર ખાતા હોય, કપૂર અગર કસ્તૂરી
 “પ્રારિજાત (કૂલ) મંદાર^૩ નમેરૂ^૪ હરિચંદન અને સંતાનક (કલ્પવૃક્ષ)-
 “નાં ફૂલોની તેમજ સુંદર અગ્નિમાં પુટ^૫ મૂકી તૈયાર કરેલ સુગંધી-
 “ઓનો સારી રીતે ગંધ લેતા હોય, હાવભાવબાળી લલિત લલનાઓ

૧ આંખમાં કીકી ઉપર છારી વળવાથી અથવા કુંકું પડવાથી દેખાતું નથી અથવા ધણું ઓછું દેખાય છે

૨ શ્રવણ, ચક્ષુ, રસ, નાસિકા અને સ્પર્શ ઇંદ્રિયોના વિષયો અનુક્રમે બતાવ્યા છે.

૩ મંદાર: સ્વર્ગનું ઝાડ. એને પારિભદ્ર પણ કહે છે.

૪ રદ્રાક્ષ અથવા સુરપુત્રાજ. એક સુગંધી વૃક્ષ અને તેને ચતાં કુલ.

૫ પુટ: ઔષધ (સુગંધી) પકાવવા માટે માટી વિગેરેમાં બે કોડીઆ ઉપર નીચે મૂકી તેને બૂતડો વિગેરે ચોપડી બનાવેલું પાત્ર.

“ અથવા અત્યંત કોમળ સ્પર્શવાળી સુંવાળી શય્યાઓનો આનંદથી
 “ સ્પર્શ કરતા હોય, તેમજ પ્રેમવાળા મિત્રો સાથે આનંદ કરતા હોય,
 “ બહારથી ઘણા સુંદર દેખાતાં વાડી વન કે બગીચાઓમાં વિલાસ
 “ કરતા હોય, પોતાને ઇષ્ટ લાગે તેવી સર્વ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા
 “ કરતા હોય, નાના પ્રકારની ક્રીડાઓ કરતા હોય અને સુખના અભિ-
 “ માનમાં જે રસતું વર્ણન ન થઈ શકે તેવા રસમાં લદબદ થઈ જતા
 “ હોય અને તેમાં રસગૃહ્ણિને લઈને સુખમાંથી આંખો પણ ઊંચી
 “ ન કરતાં હોય-છતાં પણ એવા પ્રાણીઓનો સુખનો અનુભવ માત્ર
 “ કલેશ રૂપ અને નિર્રથક જ છે. હે રાજન! મેં આપને ઉપર જ-
 “ ણુવ્યું તેવા પ્રકારનાં સંકરો દુઃખના હેતુ ન્યાં તૈયાર થઈ રહેલા
 “ જ હોય અને તેથી જે પ્રાણીઓ ઘેરાયલા હોય ત્યાં સુખ કેવું?
 “ અને મનની શાંતિ પણ કેવી? આવી સ્થિતિ હોવા છતાં અને તે
 “ પ્રાણીઓ પરમાર્થદષ્ટિએ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ભરેલા હોવા
 “ છતાં મનમાં પોતે જાણે ઘણા સુખી છે એમ મોહને લઈને માને
 “ છે. એ પ્રાણીઓને સુખ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે તેના બે દાખલા
 “ આપું છું તે બરાબર વિચારજો. હરણની પછવાડે શિકારીઓ શક્તિ^૧
 “ નારાય^૨ અથવા તોમર (ભાલુ) લઈને લાગ્યા હોય અને તેને ત્રાસ
 “ આપી રહ્યા હોય, બાણો વિગેરેથી ભારી રહ્યા હોય, તે વખતે હર-
 “ ણને જેવું સુખ લાગે તેવું સંસારી પ્રાણીઓનું સુખ છે! અથવા
 “ મૂર્ખ માછલીને તાળવામાં આંકડો લાગે તે વખતે ગળું ન્યારે ઝલાઈ
 “ જાય તેવે પ્રસંગે જેવું સુખ તેને હોય તેવું સુખ સંસારી જીવોને
 “ હોય છે. એ પ્રાણીઓના ઉપર એટલાં બધાં દુઃખો પડીને તેમનાં
 “ મસ્તકો ભેદાઈ ગયેલાં હોવાને લીધે એ વિશુદ્ધ ધર્મ રહિત પ્રાણીઓ
 “ ખરેખર નારકીના જીવો જેવા જ છે, મહા દુઃખી છે, ખરેખરા
 “ સુખની ગંધ પેણુ તેમને નથી એમ જાણવું.

સાધુ સંતને ત્રાસનો અભાવ.

અગીઆર સુંદરીનો આનંદ.

સુખનો સાચો જાતિ અનુભવ.

સાધુનું સુખ.

“ હે રાજન! મહાત્મા સંત સાધુઓના સંબંધમાં ઉપર જણા-
 “ વેલા સર્વે ઉપદ્રવો અને ત્રાસો તદ્દન નાશ પામેલા હોય છે: એનું

૧ શક્તિ: દેહવાનું શક્ત.

૨ નારાય: આપું લોહમય બાણ.

“કારણ એ છે કે તેઓશ્રીનું મોહતિમિર (અંધકાર) તદ્દન નાશ
 “પામી ગયેલ હોય છે, તેમને વિશુદ્ધ સત્ય જ્ઞાન પ્રગટ થયેલું હોય
 “છે, કોઈ પણ બાબતમાં ખોટો આગ્રહ પકડી રાખવો કે ખાલી
 “મમતા કરવી એવી મનની જે ખોટી સ્થિતિ ધણે ઠેકાણે બેવામાં
 “આવે છે તે તેઓના સંબંધમાં દૂર થયેલી હોય છે, સંતોષ રૂપ
 “અમૃત તેઓની રંગેરંગમાં આપી રહેલ હોય છે, કોઈ પણ પ્રકા-
 “રની ખોટી ક્રિયા બંધ થયેલ હોય છે, ભવવેલડી લગભગ તૂટી
 “ગયેલ હોય છે, ધર્મમેઘ રૂપ સમાધિ તદ્દન સ્થિર થયેલ હોય છે
 “અને તેઓનું અંતરંગઅંતઃપુર તેમના ઉપર અત્યંત આસક્ત હોય
 “છે. એ તેમનું અંતરંગઅંતઃપુર તેમના પર કેટલું પ્રેમ રાખનાર
 “હોય છે અને કેલું હોય છે તે જરા વિસ્તારથી સમજવા જેવું છે.
 “તેઓનાં અંતઃપુરમાં અગીઆર પ્રેમી પત્નીઓ હોય છે તેમનાં નામે
 “નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ ધૃતિ. (ધીરજ-ક્ષમા)
- ૨ શ્રદ્ધા. (આત્મિક અને ધાર્મિક)
- ૩ સુખાસિકા. (વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા)
- ૪ વિવિદિષા. (જાણવાની ઇચ્છા-જિજ્ઞાસા)
- ૫ વિજ્ઞાપ્તિ. (અરજી. જાહેરાત-નિયમાદિની)
- ૬ મેધા. (બુદ્ધિ)
- ૭ અનુપ્રેક્ષા. (વિચારણા-ચિંતવન)
- ૮ મૈત્રી. (મૈત્રી વિગેરે ચાર જાણીતી ભાવનામાં પહેલી)
- ૯ કરુણા. (દયા-ભાવના બીજી)
- ૧૦ મુદિતા. (પ્રમોદ-ભાવના ત્રીજી)
- ૧૧ ઉપેક્ષા. (બેદરકારી-ભાવના ચોથી)

“એ મહાત્માઓને ધૃતિ સુંદરી સર્વ સ્થળે શુભાશુભ યા ન્યૂ-
 “નાધિક પ્રાપ્તિમાં સંતોષ આપે છે, શ્રદ્ધા સુંદરી તેઓનાં મન હમેશા
 “પ્રસન્ન રાખે છે, સુખાસિકા સુંદરી તેઓનાં ચિત્તમાં અનેક પ્રકા-
 “રના આનંદ ઉપજાવી રહેલ હોય છે, વિવિદિષા સુંદરી તેઓનાં
 “હૃદયમાં શાંતિનું કારણ થયેલ હોય છે, વિજ્ઞાપ્તિ સુંદરી તેઓને અનેક
 “પ્રકારે પ્રમોદ ઉપજાવ્યા કરતી હોય છે, મેધા સુંદરી તેઓને સુંદર
 “બોધ આપવાનું કામ કરે છે, અનુપ્રેક્ષા સુંદરી તેઓના સંબંધમાં
 “હરખના રસમાં અત્યંત સુંદર કારણભૂત થઈ પડેલી હોય છે, મૈત્રી
 “સુંદરી તેઓના સંબંધમાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપતી

“હોય છે, કંઈણા સુંદરી વિનાકારણે તેમના તરફ વાત્સલ્યભાવ
 “ધરાવતી જણાય છે, સુદિતા સુંદરી તેઓને સર્વદા આનંદ આપ્યા
 “કરતી હોય છે અને ઉપેક્ષા સુંદરી તેઓના સર્વ પ્રકારના ઉદ્વેગોના
 “નાશ કરનારી હોય છે.

“હે રાજન્! એ અત્યંત વહાલી અને દૃઢ પ્રેમી અગ્નીઆર
 “સુંદરીઓના પ્રેમમાં આસક્ત રહી અને તેઓના પ્રેમપરિચયમાં
 “વસી મુનીશ્વરો હમેશા આનંદમાં રહે છે, એના પ્રસંગથી મુનિમહા-
 “ત્માઓ પોતાની જાતને સંસારસાગર તરી ગયેલ અને નિર્વાણ
 “(મોક્ષ) સુખસમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલ માને છે. એ તો અનુભવસિદ્ધ
 “અને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે કે શાંત ચિત્તવાળા અને વિશુદ્ધ ધ્યાનથી
 “પવિત્ર થયેલા મુનિઓને જે સુખ હોય છે તે સુખ નથી દેવોને,
 “નથી ઇંદ્રોને કે નથી મનુષ્યના સાર્વભૌમ રાજા ચક્રવર્તીઓને.
 “હે રાજન્! જેઓ પોતાનાં દેહ રૂપ પિંજરામાં પણ જાણે પારકા
 “હોય તેમ રહેતા હોય છે તેઓને કેવું સુખ હોય તે પૂછી પણ
 “કોણ શકે? અરે, એની વાત કરવાની હિમત પણ કોની આલી શકે?
 “એ મહાત્મા પુરૂષો જે સુખનો જાતે અનુભવ કરે છે તે સંસારના
 “સાધારણ સુખવાળાને તો ગોચર પણ થઈ શકતું ન હોવાથી તેના
 “સાચા રસનો સ્વાદ તો તેઓ જ ચાખી શકે છે, ખીજાઓને તો
 “તેનો ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી. હે રાજન્! આ પ્રમાણે હમી-
 “કત હોવાથી હું જે તદ્દન સુખથી ભરેલો છું તેના વસ્તુતત્ત્વનું
 “પારમાર્થિક રહસ્ય સમજવા વગર દુઃખી લોકોએ દુઃખી તરીકે
 “વગર સમજ્યે નિંદા કરી છે તે ફ્રાકટની છે, સમજણ વગરની છે,
 “પારમાર્થિક રહસ્ય રહિત છે. મતાલભ કહેવાની એ છે કે હે રાજન્!
 “તમે સુખના ખોટા અભિમાનમાં એવું તો વિચિત્ર નાટક કરી રહ્યા
 “છો કે પરમાર્થ સુખ કોને કહે? વાસ્તવિક સુખ શું છે? આં છે?
 “કોને મળે? ક્યારે મળે? કેમ મળે? એ કાંઈ જાણતા નથી, સમ-
 “જતા નથી અને વિચારતા પણ નથી.”

આ પ્રમાણે વિસ્તારથી ખુલાસો કરીને તે મહાત્માએ રાજાને
 પારમાર્થિક મુનિસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બઠરગુરૂ કથાનક.

વા મદેવ (સંસારીજીવ) સદાગમ સમક્ષ પોતાનું ચ-
રિત્ર આગળ જણાવતાં કહે છે કે મારા મિત્ર વિમ-
ળકુમારના પિતા ધવળરાજ સર્વ વિવેચન સાંભળી
રહ્યા હતા, યુધ્ધાચાર્ય જેઓ તે વખતે દરીદ્રીના
વેશમાં ઉગ્ર રૂપ ધારી રહ્યા હતા તેઓએ યુક્ત
અવાજે પોતાનું વિવેચન પૂરું કર્યું એટલે ધવળરાજએ એક ઘણું
મહત્વનો અને મુદ્દાસરનો સવાલ કર્યો.

સત્યબોધના અભાવનું કારણ.

રાજાનો પ્રશ્ન-મુનિનો ઉત્તર.

દૃષ્ટાન્ત પ્રસંગનો ઉપોદ્ધાત.

ધવળરાજ—“મહાત્મા! જે આપ કહો છો તે પ્રમાણે વિષયો
દુઃખમય હોય અને સર્વથી ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ શમભાવમાં જ સમાઈ
જતું હોય તો આ સર્વ લોકો એ બાબત બરાબર સમજી શકાશે સાચો
બોધ વિચારતા નહિ હોય, વસ્તુતત્ત્વ કેમ ધ્યાનમાં લેતા નહિ હોય,
સત્ય માર્ગે શાકાદિ પ્રયાણ કરતા નહિ હોય? એનું કારણ આપ
અમને સમજાવો.”

મુનિ—“રાજા! લોકો મહામોહને વશ પડી જવાથી વસ્તુતત્ત્વ
સમજતા નથી, સત્ય માર્ગે આવતા નથી અને પરમાર્થ સુખ સંબંધી
વિચાર કે પ્રયત્ન કરતા જ નથી. એક બઠરગુરૂએ પણ તેજ પ્રમાણે
અગાઉ કર્યું હતું.”

ધવળરાજ—“મહારાજ! એ બઠરગુરૂ કોણ હતા અને તેને
બોધ કેમ ન હોતો થયો? તે સર્વ આપ મને વિસ્તારથી કહી બતાવો.”

મુનિ—“રાજન્! એ હકીકત બરાબર સાંભળ. હું ઉપનય સાથે સમન્વય અને સ્પષ્ટ થાય તેટલા વિસ્તારથી એ હકીકતને કહી સંભળાવું છું.

બ્રહ્મગુરુ કથા પ્રસંગ.^૧

ભવ નામનું એક મોટું ગામ હતું. એ ગામમાં એક સ્વરૂપ નામનું શિવમંદિર હતું. એ દેવમંદિર મહા મુલ્યવાન અનેક રત્નોથી ભરપૂર હતું, મનને પસંદ આવે તેવા વિવિધ પ્રકારના ખાવા પીવાના પદાર્થોથી (અથવા ખાજાંથી) ભરેલું હતું, દ્રાક્ષ વિગેરેનાં સ્વાદિષ્ટ શીતલ મધુર પાણીથી યુક્ત હતું, ધનથી સમૃદ્ધ હતું, ધાન્યથી ખીચાખીચ હતું, સોના રૂપાથી ભરપૂર હતું, સુંદર કપડાંઓથી સંપન્ન હતું અને વાહનોથી પુષ્ટ થઈ ગયેલું દેખાતું હતું. એ વિશાળભવ્ય મોટું શિવમંદિર સ્કંદિક જેવું નિર્મળ અને સર્વથા સર્વ પ્રકારની સમવડો અને સામગ્રીઓથી યુક્ત હતું અને સુખનું કારણ હતું.

એ શિવભવનમાં એક સારગુરુ નામનો શિવલોકોનો આચાર્ય પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતો હતો. એ શૈવાચાર્ય એવો મૂરખો હતો કે એનું કુટુંબ જો કે એનું હિત કરનાર હતું, એના તરફ પ્રેમ રાખનાર હતું અને જાતે ઘણું સુંદર હતું, છતાં એ તેની બરાબર પાલના કરતો નહિ, એનું બરાબર સ્વરૂપ જાણતો નહિ અને એ શિવભવનમાં કેવી કેવી સમૃદ્ધિ ભરેલી છે તે પણ પોતે બરાબર જાણતો નહિ. એના ઘેલાપણીની એ પરાકાષ્ઠા હતી કે એ ઘરના માણસોને બરાબર જાણતો નહિ અને ઘરમાં કેટલી પુંછ છે તેની હકીકત પણ જાણતો નહિ.

એ શિવભવન આટલું બધું ધનવાન છે અને એની સમૃદ્ધિની એના વ્યવસ્થાપકને ખબર નથી એ ખત્રે હકીકત તે ગામના ચોર લોકોના જાણવામાં આવી હતી. એ ચોર લોકો મોટા ધૂતારા હતા (સોનેરી ટોળીના મેંખરો હતા) તેથી તેઓએ બરાબર આચાર્ય પાસે આવીને તેની (સારગુરુની) સાથે દોરતી કરી. હવે ઘેલાપણીને લીધે એ મૂર્ખ આચાર્ય પેલા ચોરોને ઘણા સારા માને છે, પોતાના ઉપર પ્રેમ રાખનાર માને છે, પોતાનું ભલું કરનારા ગણે છે અને પોતાના હૃદયવલ્લભ સમજે છે. આવી ગંભીર મૂર્ખતાનું પરિણામ એ

૧ આ કથાનકના દરેક રાખ્દમાં રહસ્ય છે, ઉપનય છે, અન્યોક્તિ છે, આવતા પ્રકરણમાં ઉપનય બતાવશે. સર્વ રાખીને વાંચી સમજવા યોગ્ય છે.

થયું કે પોતાના સુંદર કુટુંબનો અનાદર કરી પેલો શૈવાચાર્ય આખો વખત ધૂતારા ચોર લોકો સાથે વિલાસ કરવા લાગ્યો અને પોતાના કુટુંબને તો જાણે તદ્દન ભૂલી જ ગયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.

એ સારગુરુનું એવું વિચિત્ર વર્તન જોઇને સમજી શિવભક્તો તેને વારંવાર વારતા અને કહેતા કે “ભટ્ટારક ! જે લોકોની સાથે તમે સોબત કરો છો તે તો ધૂતારા છે, મોટા ચોર છે, માટે તમારે એની સાથે જરા પણ સંબંધ કરવો નહિ.” આવી બાબત અનેક વખત તેઓ કહેતા પણ સારગુરુ તો તેમનું વચન જ સાંભળતો નહિ, કાન આઝ હાથ જ મૂક્યા કરતો અને જાણે એ વાતમાં કંઈ દમ જ ન હોય એમ બતાવતો. તેનામાં આવી વિચિત્રતા જોઇ તેની મૂર્ખાઇને લઇને સારગુરુ નામ બદલીને બઠરગુરુ^૧ એવું લોકોએ તેનું નામ પાડ્યું અને પછી તો આખરે જ્યારે તેઓને જણાયું કે એ ધૂતારા ચોરલોકોથી ઘેરાઇ ગયેલો છે અને તેમની મિત્રતામાંજ આનંદ લેનારો છે ત્યારે તેઓ દેવમંદિર જ તજી ગયા, ચોરલોકોથી ભરાયેલા દેવમંદિરમાં જવું પણ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. શિવભક્તો મંદિરમાં આવતા બંધ થઇ ગયા એટલે પેલા ધૂતારાઓનો દોર વધ્યો, તેઓએ પોતાની કપટ-જાળ વધારે વધારે પાથરવા માંડી, પેલા બઠરગુરુનું ગાંડપણ વધે તેવી સર્વ યોજના કરવા માંડી, તેને અમલમાં મૂકી, છેવટે આખા શિવમંદિરને તેઓએ પોતાને વશ કરી લીધું, એ બઠરગુરુના કુટુંબને તદ્દન હરાવી હઠાવી દીધું, વચ્ચેના એક ઓરડામાં તે આખા કુટુંબને કેદ કરી દીધું અને તે ઓરડાનાં બારણાં ઉપર મજબૂત તાળાં દઇ દીધાં.

આવી રીતે આખા શિવમંદિરને અને બઠરગુરુને પોતાને વશ કરીને પછી એ ધૂતારાઓ પોતાના મનમાં ઘણા જ રાજી થયા, બહુ પ્રસન્ન થયા અને પોતામાંથી એકને પોતાના નાયક તરીકે સ્થાપન કર્યો. જેને એવી રીતે નાયક (આગેવાન) બનાવવામાં આવ્યો હતો તે વળી સર્વથી વધારે મોટો ધૂતારો હતો. પછી તો એ ધૂતારાઓ તે નાયકની સન્મુખ ત્યાં નાચ કરે, તાળીઓ દે, મોઢેથી અવાજો કરે અને બઠરગુરુ પાસે અનેક પ્રકારનાં નાટકો કરાવે-આવી ક્રિયા દર-રોજ ચાલવા લાગી. વળી તે વખતે ધૂતારાઓ ઉઘાડી રીતે નીચે પ્રમાણે ગાયન પણ કરવા લાગ્યા:—

૧ બઠરગુરુ: મૂર્ખ, અક્ષલ વગરના મોળા ગુરુ.

ધૂર્તભાવમુપગમ્ય^૧ કયંચિદ્દહો જનાઃ
 વજ્રયધ્વમપિ મિત્રજનં દ્વિતમોજનાઃ ।
 મન્દિરેઽન્ન વઠરસ્ય યથેષ્ટવિધાયકાઃ
 યત્ યત્ નનુ પદ્યથ વયમિતિ નાયકાઃ ॥

“હે મનુષ્યો ! તમે પણ કોઈ પણ પ્રકારે ધૂતારાનો ભાવ ધારણ કરીને મિત્રને છેતરો અને ભોજન હરણ કરી લો. બુઝો, અમે તો બહારગુરના મંદિરમાં દાખલ થઈને અમારી મરણ આવે તેમ કરીએ છીએ. માટે તમે જરા આવો આવો ! અને બુઝો તો ખસ કે અમે કેવા તેના માલિક થઈ ગયા છીએ !”

આ પ્રમાણે હસતા ભય અને બોલતા ભય. વળી બીજા ધૂતારાઓ આપ કે-

‘વઠરો ગુરુરેષ ગતો વશતાં.
 વસતિ વયમસ્ય સરસ્વશતામ્ ।
 નિજધૂર્તતયા પ્રકટં જગતાં.
 સ્વાદેમ પિબેમ ચ હસ્તગતામ્ ॥

“અરે આ બહારગુર તો અમારે વશ થઈ ગયો છે, એનું મંદિર અને એનાં સંકરો રહ્યો અમારે કબજે થઈ ગયાં છે. જમતુ બધું તેથી ખુદ્દી રીતે અમારી ધૂર્તતાથી આ સર્વ અમારા હાથમાં આવ્યું છે તેથી અમે સર્વ ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ (ને મજા કરીએ છીએ). તમે બુઝો !”

આટઆટલું થવા છતાં પેલો હીલુભાગી બહારગુર પોતાના આત્માને (પોતાની ભતને) થતી વિડંબના સમજી શકતો નથી, પોતાના કુટુંબના શા હાલહવાલ થયા છે તે બાજુતો નથી. આખું ધનધાન્યથી ભરપૂર શિવમંદિર પારકાના હાથમાં હરાઈ ગયું છે તે બાજુતો પણ નથી. એ શિવાયતનને હાથ કરનાર પોતાના ખરેખરા દુરમન છે એ બાજુતો નથી અને તે દુરમનો બધું પોતાના ખરેખરા દોસ્તદારો હોય એમ જ માને છે, એમ જ મળે છે અને એમાં જ રાહ રહે છે.

૧ મગન્ય પાકાંતર. પ્રત.

૨ આશય-અહો પ્રાણોઓ ! તમે ધૂતારાખંડ પામીને, લોકોનું ભોજન લઈ લઈને પણ તેમને ડોઝો. અમારા મંદિરમાં અમે કશુંક કરનારા છીએ અને અમે વાતક છીએ. તમે આવો અને બુઝો !

૩ ત્રેહકને મળતો રાગ છે.

એવી મૂર્ખતાથી મસ્ત સ્થિતિએ ધૂતારા ચારોના કુર્કુબ વચ્ચે રહી નાચતો કુદતો તે આનંદમાં રહે છે, દિવસોના દિવસોએ સ્થિતિમાં પસાર કરે છે અને મનમાં મલકાયા કરે છે.

ચારે પાડામાં અઠરશુ પાસે મગાવેલી લીખ.

અઠર શુરના મિત્રો.

ચારે પાડામાં લીખ.

ત્યાં જૂદાં જૂદાં પાત્રો.

હવે એ લવ ગામમાં ચાર પાડાઓ (મહોક્ષાઓ) છે તે આ પ્રમાણે:— એક પાડો અતિ જઘન્ય છે, બીજો પાડો જઘન્ય (હલકો) છે, ત્રીજો પાડો ઉત્કૃષ્ટ (સારો-ઊંચો) છે અને ચોથો પાડો અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે. હવે પેલો અઠરશુ જૂખ્યો થાય છે ત્યારે ધૂતારાઓ પાસે ભોજનની માગણી કરે છે. તે વખતે ધૂતારાએ તેના

હાથમાં એક ઠીંકરાનું પાત્ર આપી, તેને શરીરે મ-
પ્રથમ પાડામાં સના ચાંડલા કરી મુખેથી તેને લલામણુ કરી 'મિત્ર!
ઠીંકરાનું પાત્ર. શુરમહારાજ! ભીક્ષા માગી લો, તે માટે જરા ફરો!'

પછી ધૂતારાઓએ જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે પેલા અઠરશુએ કર્યું, કારણ કે તેઓ જે કહે તે તેણે કરવું પડે એવી જ તેની સ્થિતિ હતી. પ્રથમ એ ધૂતારા લોકોને સાથે લઇને અતિ જઘન્ય પાડામાં ભીક્ષા લેવા માટે અઠરશુ ગયો. એણે એ પાડામાં આવેલ ઘરે ઘરે નાચ કર્યો, પેલા ધૂતારાઓએ તાલ આગ્યા અને તેને નચાવ્યો. તે વખતે એ પાડામાં રહેલા હરામખોર લુચ્યાઓને દુરથી સંજ્ઞા કરી કે 'આ શુરને ફટકાવો!' એટલે પેલા લુચ્યાઓ અઠરશુને મારવા લાગ્યા: ખૂબ લાકડીઓ ફટકાવી, મુઠ્ઠીઓ મારી, મોટા મોટા પરથરાઓ તેના ઉપર ફેંક્યા, લાતો લગાવી અને તે મારનારાઓ જાણે જમ જ હોય તેમ તેને ત્રાસ આપ્યો. આખો વખત અઠરશુ ઊંચેથી બરાડા પાડે પણ કોઈ તેની પત કરતું ન હોતું. બિચારા અઠરશુએ એ પાડામાં ઘણા વખત સુધી બહુ ભયંકર દુઃખો સહન કર્યા છતાં એને જરા પણ ભિક્ષા મળી નહિ. આખરે એને જે ઠીંકરાનું પાત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તે ભાંગી જતા એ એ પાડામાંથી તે બહાર નીકળ્યો. અઠરશુને આપેલું ઠીંકરાનું પાત્ર ભાંગી જતાં ધૂતારાઓએ તેના હાથમાં એક શરાવળું આપ્યું અને

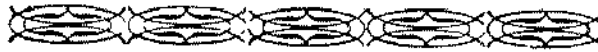
૧ રામપાવર, સંકેદ.

તેને સાથે લઈને બીજા જઘન્ય પાડામાં સર્વે આવ્યા. બીજા પાડામાં આ પાડામાં પણ એ બઠરશુર ઘણો વખત સ રા વ જું. ફર્યો પણ એને જરાએ લીખ ન મળી. ત્યાં પણ હુઆ મશકરા હલકા લોકોએ તેને પીડા કરી. આખરે જે સરાવળું આપી તેને જઘન્ય પાડામાં મોકલવામાં આવ્યો હતો તે ભાંગી જતાં તે પાડામાંથી પણ બઠરશુર પાછો ફર્યો. આ બીજા પાડામાં તે શુર ઘણો વખત રખાઓ. ત્યાર પછી ધૂતારા લોકોએ બઠરશુરને ત્રાંબાનું પાત્ર આપ્યું અને ત્યાંથી તેને ત્રીજા પાડામાં સાથે લઈને તેઓ ત્રીજા ઉત્કૃષ્ટ પાડામાં ગયાં. ત્યાં એ ત્રાંબાનું બાજન. તો રત્નથી ભરપૂર દેવમંદિરનો નાયક છે-એવા તેના કાંઈક આભાસ માત્રથી એને જરા જરા લીખ મળી, પણ જેવી રીતે અતિ જઘન્ય અને જઘન્ય પાડામાં હુઆ લોકો હેરાન કરતા હતા તેવી રીતે અહીં પણ બીજા હરામખોર લોકો તે બઠરશુરને ત્રીજા પાડામાં પણ થોડો ઘણો ત્રાસ તો આપ્યા જ કરતા હતા. આવી રીતે એ ત્રીજા પાડામાં કેટલીક વખત લીક્ષા માટે ફર્યા પછી બઠરશુર પાસે ત્રાંબાનું પાત્ર હતું તે આખરે ભાંગી ગયું. જ્યારે એનું એ પાત્ર ભાંગી ગયું ત્યારે પેલા ધૂતારાઓએ તેને રૂપાનું એક સુંદર પાત્ર આપ્યું, એ પાત્ર લઈને ભાઈસાહેબ બઠરશુર આ પાડામાં શુર ધૂતારાઓને સાથે સોખતમાં લઈને ચોથા પાડાનું પાત્ર. ડામાં ગયા અથવા વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો ધૂતારાઓ તેને ચોથા પાડામાં રૂપાના પાત્ર સાથે લઈ ગયા. ત્યાં એ રત્નના માલેક તરીકે ઘણો જાણીતો અને પ્રખ્યાત હોવાથી સારી રીતે તૈયાર કરેલી ભિક્ષા દરેક ઘરમાંથી મેળવવા લાગ્યો-ત્યાં તો દરેક ઘરના રહેવાસીઓ તેને મળની વસ્તુઓ લીખમાં આપતા હતા. આવી રીતે પેલા ચોરલોકો એ બાપડા બઠરશુરને ચારે પાડાઓમાં વારંવાર રખડાવતા હતા. દરેક પાડામાં તેને વારંવાર વારા ફરતી લઈ જાય અને રાતદિવસ તેની પાસે નાટક કરાવીને ભમાવ્યા કરે, રખડાવ્યા કરે, નચાવ્યા કરે. દરેક ઘરમાં એને હસે, તેના ચૂરે-ચૂરા કરે અને વળી વળગી પણ પડે. ત્યાંના લોકો પણ નાટક કરે, તાલ દે અને સામા તાલ લે. ધૂતારાઓ તો તેને અનેક પ્રકારનાં રૂપો લેવરાવીને વિડંબનાઓ કર્યા કરે. આવી રીતે ધૂતારાઓ બઠરશુરને હેરાન કરે, ત્રાસ આપે, છતાં જેવી તેવી જે ભિક્ષા મળે તેથી પેટ ભરીને પેલો મૂખ શુર મનમાં રાજી થાય, આનંદ પામે, સંતોષ પામે અને વળી કોઈ વાર આવી રીતે ગાવા પણ મંડી જાય—

અતિવત્સલકો મમ મિત્રગણઃ
કુરુતે વિનયં ચ સમસ્તજનઃ ।
તદિદં મમ રાજ્યમહો પ્રકટં,
મિત્રયતે જઠરં સુધયા વિકટમ્ ॥

“અરે મારો મિત્રવર્ગ તો મારા ઉપર અરેઅરો પ્રેમ રાખનારો છે, અને સર્વ માણસો પણ મારો વિનય કરે છે. અરે! મને આ તો અરેઅરું રાજ્ય મળ્યું છે અને આ વિશાળ (મોટું) ઉદર પણ અમૃતના લોજનથી ભરાય છે.” વળી વધારે ખૂબિની વાત તો એ થઈ કે એ મૂર્ખ દુઃખમાં ડૂબેલો હતો છતાં પોતાની જાતને સુખસમુદ્રમાં તરવોળ થઈ ગયેલી માનતો હતો અને આ મૂર્ખ માણસ ધૂતારાઓના દોષોનું કથન કરી તેના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનારા હિતસ્વી જનો ઉપર દ્રેષ કરતો હતો. એ બાપડો એમ તો જાણતો કે સમજતો જ નથી કે પોતે બાહ્ય ભાવમાં પડી રહેલો છે, રત્ન-સ્વકુટુંબ તરફ વિગેરે સમૃદ્ધિથી ભરપૂર પોતાના ઘરથી દૂર કંઠા-અવગણના થયેલો છે, પોતાના અરેઅરા સુંદર કુટુંબથી દૂર થયેલો છે અને દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબેલો છે-અને એ સર્વ કામ કરનાર પેલા ધૂતારાઓ જ છે.

હે રાજન્! આવી રીતે મેં તમને અઠરગુરૂની વાતનો એક ભાગ કહી બતાવ્યો. આ લોકો પણ એવા જ પ્રકારના છે.”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કથાઉપનય. ઉત્તર વિભાગ.

નિ તરીકે પ્રગટ થયેલા પ્રથમ કદરૂપા અને હવે અ-હ્યુત કાંતિવાળા તેજસ્વી મહાત્માએ ધવળરાજ પાસે મુનિજીવનની વિશિષ્ટતા અને સાંસારિક જીવનની તુ-ચ્છતા બતાવી એટલે જો તેમ હેય તો પછી લોકો શા માટે સાચા માગને છોડતા હશે અને તુચ્છને આદરતા હશે તેનું કારણ રાજાએ પૂછ્યું એટલે મુનિએ અઠરગુરૂની ઘણી નવાઈ

જેવી વાત કરી. એ રીતે સુસમૃદ્ધ માણસ શામાટે બીજા માટે એ કાંઈ ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. વાત કરતાં જગતના લોકો પણ એ બહુરુશુર જેવા મૂર્ખ છે એમ ટીકા કરતાં મુનિ મહાત્મા જરા અટક્યા એટલે રાજાએ તક હાથ ધરી અનેક સવાલ કર્યો—

ધવળરાજ પ્રશ્ન.

કથા રહસ્ય.

ઉપનય.

ધવળરાજ—“ મહારાજ ! આપ કહો છો કે લોકો પણ બહુરુશુરની જેવા જ છે તે કેવી રીતે ? શું લોકો બહુરુશુર જેવા મૂર્ખ અને અણુસમજી છે ? આપ એ હકીકત અમને બરાબર સ્ફુટ કરીને સમજાવો.”

મહાત્મા—“ રાજા ! હું તમને બહુ સુદાસર રીતે દુકામાં તેના સાર સમજાવું છું તે તમે અને સર્વ સમાજનો બરાબર લક્ષ્ય રાખીને સાંભળજો અને વિચારજો ! હકીકતનું રહસ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

ભવ નામનું ગામ બતાવવામાં આવ્યું તે હે રાજા ! આ સંસાર સમજવો.

એ સંસારમાં જીવલોકનું સ્વરૂપ (પોતાનું વાસ્તવિક રૂપ) તે અતિ વિસ્તારવાળું શિવમંદિર સમજવું.

એ શિવમંદિર રત્નોથી ભરપૂર છે વિગેરે જે વર્ણન બતાવવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ જીવનું સ્વરૂપ અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય વિગેરે અમૂલ્ય રત્નોથી ભરપૂર અને સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓને પૂરી પાડે તેવું તથા મહા આનંદનું કારણ છે.

એ મંદિરનો સ્વામી ભૌતાચાર્ય-સારશુર કહેવામાં આવ્યો છે, તેવી રીતે જીવસ્વરૂપનો સ્વામી આ જીવલોક છે એમ સમજવું. સામાન્ય જીવસ્વરૂપનો સ્વામી આખો જીવલોક છે એમ સમુચ્ચયે સમજવું.

એ જીવના સ્વાભાવિક ગુણો છે તે સર્વ તેના કુટુંબીઓ સમજવા. એ ગુણો કુદરતી રીતે જ મુંદર છે અને જીવને હિત કરનાર છે. પેલા સૌવાચાર્યના કુટુંબીઓ હિત કરનાર અને વાત્સલ્યભાવ ધરાવનાર હતા એમ કહ્યું છે તેની સાથે આ બાબત બરાબર અંધએસતી આવે છે. તેના કુટુંબીઓ એવા હિત કરનારા હતા છતાં સારશુરને જેવી રીતે તે તેવા લા-

ગતા ન હોતા, તેવી રીતે જીવના સ્વાભાવિક ગુણો તેને મુંદર અને હિત કરનાર લાગતા નથી.

એ સારગુરના ઘેલાપણીની એ પરાકાષ્ઠા હતી કે એ ઘરના પ્રેમી માણસોને પીછાનતો પણ નહિ અને ઘરની પુંજ કેટલી છે તે જાણતો પણ નહિ એમ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે આ પ્રાણી પણ કર્મયોગમાં (સાંસારિક કાર્યપ્રણાલિકામાં) મસ્ત રહી ઘેલા જેવા દેખાય છે અને પોતાનું રૂપ અનેક ગુણરત્નોથી ભરેલું છે અને પોતામાં મોટી ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ રહેલી છે એ વાત પોતે જાણતો નથી.

એ નગરમાં મોટા ચોર-ધૂતારાઓ વસે છે અને સારગુરને ધૂતવા આવે છે વિગેરે જે વાત કરી છે તે જ પ્રમાણે આ સંસારમાં રાગદ્વેષ વિગેરે દુષ્ટ ભાવો ચોર છે, ધૂતારા છે અને તે આ પ્રાણીને બરાબર છેતરે છે. વાત એવી બને છે કે પેલા ચોરોની પેઠે તેઓ પણ આ જીવલોકના ખરેખરા દોસ્તદારો હોય તેવો દેખાવ કરે છે, તેઓ આ પ્રાણીને તેવા જણાય છે, છતાં અંદરખાનેથી તેઓ જ આ પ્રાણીના કર્મ રૂપ ઉન્માદને ઘણો વધારી મૂકે છે, મહા તીવ્ર કરી મૂકે છે, ભારે આકરો કરી મૂકે છે. એ રાગદ્વેષાદિ ધૂતારાઓ આ

પ્રાણીના સ્વરૂપ રૂપ શિવમંદિરને પોતાને વશ કરીને પછી એ પ્રાણીના કુટુંબીઓ જેવા તેનામાં જે અનત ગુણો હોય છે તે સર્વને અંદર કેદ કરીને તેના ચિત્તદ્વારનો રોધ કરી દે છે, તેના ઉપર તાળું લગાવી દે છે. રાજન! આ જીવનું અસલ સ્વરૂપ ગુણોના સમૂહથી ભરપૂર અને શિવમંદિર સાથે બરાબર સરખામણી કરી રાકાય તેવું છે તેને તેઓ હરણ કરી લે છે અને તેમ કરવામાં તેના ભાવકુટુંબ રૂપ ગુણોને પ્રથમ હઠાવી દે છે અને પછી દાબી દે છે, છુપાવી દે છે અને ત્યાર પછી રાજ્ય ઉપર મોટા ધૂતારા જેવા મહામોહની સ્થાપના કરીને રાગ વિગેરે સર્વ દોષો મનમાં ઘણા જ મલકાય છે, પોતાની મસ્તીમાં વધારો કર્યા જાય છે અને આ જીવને વશ કરીને તેની પાસે અનેક પ્રકારનાં નાટક કરાવે છે, નાચ કરાવે છે અને તેને રમાડે છે. રાજન! ગીત તાલ અને અવાજનો જે આ મોટો સ્વર આપો વખત સંભળાયા કરે છે અને મોટો કોળાહળ સંસારમાં ઉઠી રહેલો જણાય છે તે સર્વ કરનાર રાગ વિગેરે ચોરો છે એમ સમજવું.

હવે એ સંસારમાં જે શિવભક્તો આવીને સારગુરૂને સમજાવે
આપતા જણાવવામાં આવ્યા છે તે વિશેષ બોધ પામેલા
જૈન દર્શનના ઉચ્ચ જીવો સમજાવ્યા. એવા વિશેષ બોધ પા-
મેલા જીવો લોકોને વારંવાર વારે છે, સમજાવે છે, શિખામણ
આપે છે. કહે છે કે “હે જીવલોક! હે બંધુ! તારે આ
રાગ વિગેરે ચારો સાથે સોખત કરવી એ જરા પણ યોગ્ય
નથી, એ મહા ધૂતારા છે, તારું સર્વસ્વ હરી જાય તેવા છે,
મહા ભયંકર છે, અતિ ખરાબ આશયવાળા છે અને વસ્તુતઃ
તે તારા શત્રુ છે, દુશ્મન છે, રિપુઓ છે.”

હવે પ્રાણીની ચેતના તો કર્મના મોટા ઉન્માદને લઈને તદ્દન
અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલી હોય છે તેને લઈને તેને ગમે તેટલું
હિત કરનાર વાક્ય કહેવામાં આવે તેની દરકાર ન કરતાં તે એ
વાક્યને ઉલટો તિરસ્કારી નાખે છે, ધૂતકારી કાઢે છે, ઉપદેશને
ઉલટો માને છે અને મનમાં એમ માને છે કે આ (રાગ
દ્વેષ વિગેરે) મારા દોસ્તદારો છે તે જ સારા છે, તે જ મારા
પ્રિય મિત્ર છે, તે જ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે અને તે જ મારું
સાઈ કરનારા છે. એ મૂર્ખ જીવ ખરેખરી રીતે રાગદ્વેષને
પોતાના હેતુ-હિતસ્વી તરીકે માને છે.

જ્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે એ સારગુરૂ જેવો જીવ હિત કરનાર ઉપર
તાળાં દે છે અને તેના દુશ્મનોને હિત કરનાર માને છે ત્યારે
તેનું નામ સારગુરૂ બદલીને બઠરાગુરૂ રાખે છે એટલે તેઓ એ
જીવને સારો પ્રાણી કહેવાનો બદલે ભોળો અથવા મૂર્ખ કહે
છે. આખરે એ શિવાચાર્યને જ્યારે ચાર અને ધૂતારાઓથી
વિંટળાયેલા જુએ છે ત્યારે જેમ શિવભક્તો શિવમંદિર તજ
જાય છે તેમ જ જીવને જ્યારે રાગ વિગેરે ચાર ધૂતારાઓથી
વિંટળાયેલા જુએ છે ત્યારે જૈન મહાપુરુષો આ જીવને તજ
જાય છે.

ત્યાર પછી બઠરાગુરૂના કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે
બઠરાગુરૂ ભુખ્યો થતાં પેલા ચારોએ તેના હાથમાં એક ઠીંકિ-
રાતું પાત્ર આપ્યું, તેના શરીરપર મસના આંડલાઓ કર્યા
અને ભીખ લેવા માટે તેને અહીં તહીં રખડાઓ એ સર્વ
આ જીવના સંબંધમાં પણ એ જ પ્રકારે બને છે. એ હકીકત
કેવી રીતે બને છે તે આપણે જોઈએ:-

રાગાદિ ચોરને વશ પડેલા આ પ્રાણીને ભોગ ભોગવવાની અને તેનાં સાધનો મેળવવાની એટલી બધી ઇચ્છાઓ હોય છે કે તેની જૂઝ તેને બહુ આકરી લાગે છે. તેથી પોતાના મિત્ર (માની લીધેલા) રાગદ્વેષની પાસે ભોગ રૂપ ભોજનની ભિક્ષા માગે છે તે વખતે એ રાગદ્વેષો પણ આ ભૌતાચાર્ય બંદર-ગુર જેવા આ જીવને ભવગામમાં ભિક્ષા લેવા માટે કાઢે છે. એ રાગદ્વેષ વિગેરે ઘણા અભિમાની છે અને બીજાને હલકા પાડવાની ઇચ્છા ઘણી રાખે છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવું. હવે ભિક્ષા લેવા માટે આ પ્રાણીને તેઓ દેરવે છે તેની વિધિ આ પ્રમાણે જાણવી: પહેલાં તે કાળાં કર્મ (પાપ) રૂપ મસના ચાંડલાઓથી તેની ગાઢ ચર્ચા કરે છે, મતલબ કે પ્રથમ તેને અત્યંત કાળાં કર્મોથી પાપી બનાવે છે અને ત્યાર પછી મહાન્ નરકના આયુષ્ય રૂપ તેના હાથમાં ઠીંકરાનું પાત્ર આપે છે.

એ ભવગામમાં તિર્યચ, નારક, મનુષ્ય અને દેવોને લગતા ચાર મહોક્ષાઓ સમજવા. એમાંના પ્રથમ બે જન્મન્ય અને અતિ જન્મન્ય જાણવા અને પછીના બે ઉત્કૃષ્ટ અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ જાણવા. તિર્યચનો પાડો નીચ છે અને નારકીનો પાડો ઘણોજ નીચ-ખરાબ-સર્વથી ખરાબ છે, મનુષ્યનો પાડો ઉત્કૃષ્ટ છે-સારો છે એમ સમજવું અને દેવનો પાડો સર્વથી સારો સમજવો. હવે એ ચારે પાડામાં જતાં આપેલ ઠીંકરાનું પાત્ર, સરાવળું, ત્રાંબાનું પાત્ર અને રૂપાનું પાત્ર કહેવામાં આવ્યું તે ચારે પાડાઓમાં જીવને ભોગવવાનું આયુષ્ય (તેનો જીવનકાળ) સમજવું. નરકનું આયુષ્ય ઠીંકરાના પાત્ર સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, તિર્યચનું આયુષ્ય સરાવળા સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, મનુષ્યનું આયુષ્ય ત્રાંબાના પાત્ર સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે અને દેવનું આયુષ્ય રૂપાના પાત્ર સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. આ ચારે ભાજનો તે ચારે ગતિના આયુષ્ય સમજવા.

આ પ્રાણી જ્યારે રાગદ્વેષાદિ ચોરોથી વિટળાયેલો હોય છે ત્યારે તે મહાપાપ કરે છે અને તેને પરિણામે ભવગામના પહેલા પાડા જેવા નરકમાં જાય છે. ત્યાં એ આપડો ભોગભોજન માગ્યા કરે છે પણ તેની સર્વ માગણી નિષ્ફળ થાય છે, એને

ભોજન મળતું નથી અને એ કાંઈ ખાતો પણ નથી. વળી ત્યાં હેરાન કરનારા તોફાની લોક જેવા નરકપાળો (પરમાધામી અસુરો) છે તે તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે, પીડા કરે છે, હેરાનગતિઓ નીપજાવે છે. ત્યાં તીવ્ર અસહનીય અનેક દુઃખો સહન કરીને જ્યારે આયુષ્ય પૂરું થાય છે ત્યારે તે ત્યાંથી બહાર નીકળે છે એ હકીકત પેલા બહરગુરુનું ઠીંકરાતું ભાજન ભાંગી જાય છે એમ કહ્યું હતું તેની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે.

એવી રીતે જ્યારે નરક આયુષ્ય પૂરું થાય છે ત્યારે વળી પ્રાણી કદાચિત્ તિર્યચનો ભવ પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાં પણ તે ભોગલંપટ હોઈ ભોગ રૂપ ભોજનની ભીખ લેવા ભમ્યા કરે છે. આ બીજા પાડામાં પણ એને ભોગનું ભોજન મળતું નથી અને ભૂખ તરસ પરવશતા વિગેરે લુપ્ત્યા લોકોથી માત્ર પીડા પામ્યા કરે છે. મનમાં વાત સમજાય પણ બોલી શકાય નહિ, પોતાનાં કાર્યપર જરાએ અંકુશ નહિ-એવી પરિસ્થિતિમાં એ સરાવળા રૂપ બીજું પાત્ર પણ પૂરું કરે છે.

ત્યાર પછી વળી એ ભાઈ મનુષ્યભવ રૂપ ત્રીજા પાડામાં આવે છે તે તેને આપેલા ત્રાંબાના પાત્ર જેવું સમજવું. અહીં એને કોઈ પણ પ્રકારે કાંઈક ઓછા વધતા પુણ્યનો પ્રસંગ થાય છે, કારણ કે એ આંતર ઐશ્વર્યયુક્ત હોય છે. આ પુણ્યનો અંશ જે અહીં પ્રાપ્ત થાય તેને છાયા કહેવામાં આવી હતી. આ ત્રીજા પાડામાં એ પ્રાણીને જે સહજ છાયા મળે છે તે પુણ્યના લેશ રૂપ સમજવી. એ છાયાના પ્રતાપે આ જીવ એ ત્રીજા પાડામાં સહજ ભોગભોજન પ્રાપ્ત કરે છે; છતાં એ ત્રીજા પાડામાં પણ ધૂતારા જેવા અનેક ચોરો તેને પીડા કરનારા હોય છે: રાજ્ય તરફથી તેને હમેશાં બીકમાં રહેવું પડે છે અને કોઈક વાર લુંટાઈ પણ જાય છે, સગાસંબંધીઓ તેને હેરાન કરે છે, ચોરલોકો તેની માલમિલકત ઉપાડી જાય છે અને આવી આવી અનેક રીતે ધૂતારા જેવા રાગાદિ ભાવો તેને એ પાડામાં પણ અનેક પ્રકારે પીડા નીપજાવ્યા કરે છે. આવી રીતે હેરાન થતાં જ્યારે આખરે એનું ત્રાંબાના ભાજન જેવું મનુષ્યનું આઉખું પૂરું થાય છે ત્યારે આ જીવ ચોથા પાડા જેવા દેવભવમાં જાય છે.

એ દેવભવમાં જીવની અંતરંગ ઐશ્વર્ય રૂપ છાયા વધારે મોટી હોય છે. એને પરિણામે એ દેવભવમાં અત્યંત ભોગભોજન મેળવે છે. રૂપાના પાત્રનો આકાર ધારણ કરનાર દેવઆયુધ્ય તે ભાં ભોગવે છે. દેવગતિમાં આવી રીતે તે ભોગભોજન વધારે મેળવે છે.

એવી રીતે હે રાજન! એ બઠ્ઠરચુર ભૂખ્યો હોઇને ભવગ્રામમાં રાતદિવસ રખડ્યા કરે છે, એક પાડામાંથી બીજામાં જાય છે, કર્મચોગથી ઘણો જ ઉન્મત્ત રહે છે, પાપ રૂપ મેસથી લીં-પાયલો રહે છે અને રાગ વિગેરે ચાર ધૂતારાઓ તેને વીંટીને તેની ચારે તરફ બેસે છે અને મોટેથી અવાજ કર્યા કરે છે, મોટેથી હસ્યા કરે છે, ગીત ગાય છે, ઘોંઘાટ કરે છે, અનેક પ્રકારના ધાંધલ કરે છે અને પેલા જીવની સાથે અનેક ચો-નિઓ રૂપ ઘરમાં સાથે ચાલે છે.

હવે એ બાપડા(પેલા ભૌતાચાર્ય)ને જે ભીખ મળે છે તેથી મનમાં ઓછો વધતો તે રાજ થાય છે, પણ નવાઈની વાત તો એ બને છે કે એને એમ ખબર જ પડતી નથી કે પોતાનું ઘર રત્નોથી ભરેલું છે અને પારકા લોકો તેના માલેકો થઈ ગયા છે, અને તેની લક્ષ્મીને હરી જાય છે અથવા પોતાને કબજે કરીને એકા છે. વળી તેને એમ પણ જણાતું નથી કે પોતાનું ખર્ચ કુટુંબ તો પરાભવ પામી ગયું છે, જો કે તે જ કુટુંબ પોતાના તરફ મોટો પ્રેમ રાખનાર છે અને સાફ છે; વળી પોતાનો આત્મા મોટા દુઃખસાગરમાં ફસાઈ ગયો છે તે બાબતની પણ તેને ખબર પડતી નથી. એ તો બાપડો મોહને વશ પડીને જાણે પોતે ઘણો જ સુખી હોય એમ માને છે, એમાં સંતોષ પામે છે અને એ અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરતો પોતાના આત્માને વધારે વિડંબના કરે છે એવીજ હકીકત આ જીવના સંબંધમાં બને છે: આ સંસારમાં એને જે કાંઈ વિષયસુખ મળે છે, તુચ્છ ભોગભોજન મળે છે અથવા તો કોઈ વખત ઈંદ્રપણું મળી જાય છે, કોઈ વાર દેવ-પણું મળી જાય છે, કોઈ વાર રાજ્ય મળે છે અથવા કોઈ વાર રત્ન અથવા ધનની માલીકી મળે છે અથવા તો પુત્ર કે સ્ત્રી વિગેરે મળી જાય છે ત્યારે એ ભાઈશ્રી ખોટા અભિમાનથી માને છે કે જાણે પોતે ઘણો જ સુખી છે અને પછી એ સુ-ખમાં એટલો તરબોળ થઈ જાય છે કે જરા આંખ પણ

હોતી કરતો નથી, એને વશ પડી જાય છે અને જરાએ વિચાર કરતો નથી. ત્યાર પછી અહો માઈ સુખ ! અહો માઈ સ્વર્ગ ! અહો મારી ધનભાગ્યતા ! વિગેરે વિચારતો એ તારા આ જનસમુદાય જેવી વિચિત્ર^૧ ચેષ્ટાઓ કરે છે. વળી તે વખતે એ આપડાને ખબર પડતી નથી કે પોતાનું સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન વીર્ય આનંદ વિગેરે અનંત અમૂલ્ય રત્નોથી ભરેલું છે અને તે રત્નો ખરેખરાં છે, તેમ જ વળી એને એમ પણ ખબર પડતી નથી કે એનું મહામૂલ્યવાન રત્નથી ભરપૂર પોતાનું સ્વરૂપ જેને મંદિરની ઉપમા આપવામાં આવી છે તે રાગ વિગેરે ભાવશત્રુઓવડે હુણાયું છે. ક્ષમા (ક્રોધત્યાગ), માર્દવ (માનત્યાગ), સરળતા (માયાત્યાગ), નિર્લોભતા, સત્ત્વ વિગેરે પોતાનું ભાવકુટુંબ ખરેખર સાઈ છે, પ્રેમ રાખનાર છે અને હિત વધારનાર છે-એ બાબત એ પ્રાણીને જણાતી નથી. વળી એને એ પણ ખબર પડતી નથી કે એનું એવું સુંદર આત્મસ્વરૂપ છે તેને રાગ વિગેરે ચારેએ ચિત્તરૂપ ઓરડામાં ઘાલી દઈને કેદ કર્યું છે અને ત્યાં તેને સંકડાવી રાખ્યું છે. આવી રીતે એ પ્રાણી એવા હોંચા પ્રકારના અનંત આનંદ આપનાર મહા ઐશ્વર્યથી અને સુખના હેતુભૂત કુટુંબથી દૂર કરાયેલો રહે છે, તેનાથી વિયોગ કરાયેલો રહે છે, તેનાથી ભ્રષ્ટ થયેલો રહે છે અને દુઃખના સમૂહથી ભરેલા ભવગામમાં ફસાયેલો રહે છે. એમ છતાં પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે એ પ્રાણી રાગદ્વેષાદિ દુષ્ટ ભાવાને એટલેટલું નુકસાન કરનારાં હોવા છતાં પોતાના પરમ ઇષ્ટ મિત્ર તરીકે માને છે અને ભીખની જેમ વિષયસુખ જરા મળી જાય ત્યાં તો આનંદમાં આવી જઈને એ મૂર્ખ હસવા મંડી જાય છે, નાચવા મંડી જાય છે અને પેલા બઠરચુરની પેઠે તાળીઓ પાડવા કે ગાવા મંડી જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી રાજન્ ! આ લોકો દુઃખસાગરમાં રૂમેલા હોવાથી વસ્તુતત્ત્વ બરાબર સમજતા નથી અને તેથી પોતે જાણે સુખી છે એમ માની લે છે એવી વસ્તુસ્થિતિ છે.”

*

*

*

*

*

૧ આ વાક્ય ધણી બહાદુરીથી બોલાયલું છે અને આખા ઉપદેશનું રહસ્ય અહીં આણી દીધું છે.

મોક્ષ કેમ થાય ?

ધ્રુવજીરાજે તથા આખી સમાજે ગુરુમહારાજની ઉપરની હકીકત લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી. પછી ધ્રુવજીરાજે સવાલ કર્યો “ભગવન! જો એ પ્રમાણે હકીકત હોય તો તો અમે સદાના ઘેલા છીએ, સન્નિપાત થયેલા જેવા છીએ, રાગ વિગેરે ધૂતારા ચોરો બહુ આકરા છે, તેઓ-એ અમારું સ્વરૂપશિવમંદિર પોતાને તાબે કર્યું છે, ભાવકુટુંબનો નાશ કર્યો છે, અમે ભવગામમાં રખડીએ છીએ, ભોગની ભીખ મળવી પણ ઘણી દુર્લભ હોઈ એનો એક નાનો અંશ મળે તો પણ અમે તેમાં રાચી જઈએ એવા તુચ્છ છીએ, ખરી પરમાર્થની નજરે તો અમે દુઃખસાગરમાં ડૂબેલા છીએ-ત્યારે મહારાજ! અમારો આ દુઃખ-માંથી અને આ પરિસ્થિતિમાંથી છૂટકારો (મોક્ષ) કેવી રીતે થશે?”

મહાત્મા મુનિએ જવાબમાં કહ્યું “મહારાજ! એ બઠરગુરુને ત્યાર પછી જે હકીકત બની તે પ્રમાણે જો તમારા સંબંધમાં અને તો તમારો પણ આ સંસારવિહંગનાથી મોક્ષ થશે.”

મહારાજ ધ્રુવજીરાજે એ બઠરગુરુને ત્યાર પછી શું થયું તે પૂછ્યું, જેના ઉત્તરમાં મહાત્માશ્રીએ વાર્તા આગળ ચલાવી.

*

*

બઠરગુરુ કથા-ઉત્તર વિભાગ.

“રાજન! ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે એ બઠરગુરુને મહા ઉપ-દ્રવ થયા કરતો હતો અને પેલા ધૂતારા ચોરો એને અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપ્યા કરતા હતા એ હકીકત જોઈને એક ખરેખરા ચુસ્ત શિવભક્તને તેના ઉપર દયા આવી. તેને મનમાં વિચાર થયો કે આવો ભોળો અને વસ્તુસ્થિતિએ સાચો ધનવાન અને સાધનસંપન્ન મૂર્ખ ગુરુ મહા પીડા ખમે છે તે તો કોઈ રીતે ઠીક નહિ! માટે એને એ ભયંકર દુઃખમાંથી છોડાવવાનો કાંઈ ઉપાય વિચારીને શોધી કાઢવો જોઈએ. એ બાબત વિચાર કરતાં કરતાં એ શિવભક્ત એક કોઈ મહાવૈધ^૧

૧ બુધસૂરિ મુનિવેશમાં આ સર્વ વાર્તા ધ્રુવજીરાજને કહે છે તે વખતે વિમળકુમાર અને વામદેવ પાસે બેઠા છે. વામદેવ એ સંસારીજીવ છે અને અને તે પોતાની આ સર્વ વાર્તા સદાગમ સમક્ષ કહી બતાવે છે જે સર્વ અચ્છ-હીતસંકેતા વિગેરે સાંભળે.

૨ વૈધની પાસે ‘મહા’ શબ્દ મૂકતાં ખરાબ અર્થ થાય છે, પણ અહીં તે અર્થ લેવાનો નથી એમ સંબંધ ઉપરથી જણાય છે. શંખ, તૈલ, માંસ, વૈદ્ય, જોશી, બ્રાહ્મણ, ચાત્રા, પંથ, નિદ્રા-એટલા શબ્દ પાસે ‘મહા’ શબ્દ મૂકવાથી ખરાબ અર્થ થાય છે. મહાપંથ એટલે મરણનો માર્ગ વિગેરે.

પાસે ગયો અને વૈદને પૂછ્યું કે આયું મોડું દુઃખ બઠરચુરને છે તો તેના ઉપાય શો કરવો? એના સવાલના જવાબમાં વૈદે તેને ઉપદેશ આપ્યો, ઉપાય બતાવ્યો અને તે પેલા શિવભક્તે સમ્યક્ પ્રકારે ધારણામાં લઇ લીધી.

બઠરચુર માટે માહેશ્વરે કરેલો ઉપાય.

તત્ત્વપ્રીતિકર જળપાનથી આત્મભાન.

વજ્રહંડ ઉપયોગ અને સ્વકુટુંબ પ્રકટીકરણ.

ભવમામ છાડી સારચુરનો શિવાલયમાં વાસ.

પછી વૈદે જે ઉપાય બતાવ્યો હતો તે પ્રમાણે સામાન અને તદ્દયોગ્ય સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તેજ રાત્રે એ શિવભક્ત શિવમંદિરમાં ગયો. પોતે મોડી રાત્રે ત્યાં ગયો તે વખતે તેને માલૂમ પડ્યું કે ઘણી વખત સુધી પેલા બઠરચુરને નાચ કરાવીને પેલા ધૂતારાઓ ઘણા થાકીને સુઈ ગયા હતા. આવી અણુધારી તક મળેલી જોઈને એ શિવભક્ત શિવમંદિરમાં દાખલ થયો અને દાખલ થતાંની સાથે જ શિવમંદિરમાં તૈયાર પડેલો હતો તે દીવો સળગાવ્યો. દીવો સળગતાં પેલા બઠરચુરએ આ દાખલ થયેલા શિવભક્તને બરાબર જોયો, પછી તેનામાં તેવા પ્રકારની ભવ્યતા (યોગ્યતા અથવા થવાની હકીકત) હોવાથી તથા અતિશય થાકના ખેદથી બઠરચુરએ કહ્યું કે ‘મને થાકથી બહુ તરસ લાગી છે માટે મને પાણી પાઓ!’ આટલી હકીકત સાંભળતાં જ પેલા શિવભક્તે કહ્યું ‘અરે ભટ્ટારક! આ મારી પાસે ઘણું મીઠું તીર્થજળ છે, એનું નામ તત્ત્વરોચક જળ છે અને તે ઘણું સુંદર છે તેથી તે તમે પીઓ.’ ભટ્ટારક ચુરએ એ વખતે તે જળ પીધું. એ પાણી પીતાંની સાથે જ એક ક્ષણવારમાં તેના ઉન્માદ હતો તે નાશ પામી ગયો, એની ચેતના તદ્દન નિમેળ થઈ ગઈ, અને એ સ્વસ્થ સ્થિતિને પરિણામે તેણે શિવમંદિર ઉપર નજર નાખી તે વખતે તેને જણાયું કે પેલા તેના મિત્રો થઈને રહ્યા છે તે તો ચોર અને ધૂતારાઓ છે. પછી તેણે માહેશ્વરને પૂછ્યું કે ‘આ બધું શું છે?’ ત્યારે તેણે ધીમે ધીમે સઘળી હકીકત દર્શાવી. બઠરચુરએ સર્વ હકીકત સાંભળી છેવટે પૂછ્યું કે ‘ત્યારે હવે મારે શું કરવું?’ એ વખતે એ શિવભક્તે તેને એક ‘વજ્રહંડ’ આપ્યો અને ચોકખા શબ્દોમાં કહ્યું

૧ તીર્થજળ: મોટી નદીઓ, ડુંગરો અને દ્વરના સમુદ્રોના જળને તેની પવિત્રતાને અંગે તીર્થજળ કહેવામાં આવે છે. અહીં તો તે રૂપક છે. તત્ત્વપ્રીતિકર કર જળમાદિ વિશેષ હકીકત પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આવી ગઈ છે. જુઓ પૃ. ૧૦૩.

૨ વજ્રહંડ: સખત લોદાની ન ભાંગે તેવી લાકડી અથવા લાઠી.

કે ‘ભટ્ટારક ! આ તારા મિત્રો થઈ રહ્યા છે તે તો તારા ખરેખરા દુસ્ત્રમનો છે, માટે એ લોકોને ફટકાવ. એ કામમાં જરા પણ ઢીલ કરીશ નહિ.’ એ વખતે સાચા જીવસામાં આવીને બ્રહ્મચર્યને પણ વજ્રદંડ ઉપાડીને પેલા ચોરોને ખૂબ જોરથી મારવા માંડ્યા અને ચોરોના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. પછી એ બ્રહ્મચર્યને પોતાના મંદિરની અંદરનો ચોરડો (ચિત્તાપવરક) ઉઘાડ્યો એટલે તેમાંથી પોતાનું કુંડુ બે કદ પણ હાંતું તે બહાર નીકળી આવ્યું. પરિણામે રત્નના ઢગલે ઢગલા પ્રગટ થયા. તે વખતે પોતાના શિવમંદિરમાં કેટલી ભારે અ-ભૂત સંપત્તિ ભરેલી હતી તે તેના જોવામાં આવી અને તેનું સ્પષ્ટ ભાન થયું. એને પરિણામે એના મનમાં ઘણો જ આનંદ થયો. વિચાર કરીને ઘણા ચોર હુંટારા અને ધૂતારાથી ભરેલું એ ભવગ્રામ એણે છોડી દીધું અને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવ વગરનો અને એ ભવગ્રામથી તદ્દન અલગ આવી રહેલ એક શિવાલય નામનો મઠ હતો ત્યાં જઈને તે રહ્યો અને ત્યાં સારગુરના નામથી તે જાણીતો થયો. આ પ્રમાણે સારગુરના સંબંધમાં હકીકત બની હતી.”

સંક્ષિપ્ત ઉપનય.

મહાત્મા મુનિએ આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યની વધારે વાત કરી એટલે ધવળરાજે પાછો સવાલ પૂછ્યો “મહારાજ ! આપે જે વાત કરી તે અમારા સંબંધમાં કેવી રીતે ઘટી શકે છે તે આપ જણાવો.”

મહાત્માશ્રીએ જવાબમાં જણાવ્યું “રાજન્ ! સાંભળ, તને હુંકામાં એ હકીકત કહી જઈ છું તે તું લક્ષ્યમાં લઈ લેજે અને સર્વ સમાજનો ! તમે પણ એ હકીકતનું રહસ્ય જાણી લેજો.

આ હકીકતમાં જે મહા શિવભક્ત આવ્યો તે સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર સદ્ગુર છે એમ સમજવું. એનું કારણ આ પ્રમાણે છે: આ પ્રાણી જ્યારે ભવગ્રામમાં એટલે આ સંસારમાં રખડતો હોય છે તે વખતે રાગવિગેરે ચોરો તેને અનેક પ્રકારની વિડંબના કરતા હોય છે, એ પ્રાણી અનેક દુઃખોથી પીડા પામતો હોય છે, પોતાના ખરેખરા ઐશ્વર્યથી બ્રહ્મ થયેલો હોય છે, પોતાના અસ્તવિક સાચા અને હિત કરનારા કુંડુ-બથી વિયોગ પામેલો હોય છે, લોક(સંસાર)નો પૂજારી થયેલો હોય છે, બીજારીની પેઠે ચારે તરફ નિષયભીષ માગવા નીકળી પડેલો હોય છે, જરા જરા ભીષ મળે તેથી સંતોષ પામી જતો દેખાય છે અને કર્મના મોટા ઉન્માદથી

પ્રાપ્ત પામી ગયેલો દેખાય છે. તે વખતે તેની એવી અત્યંત દયા ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ જોઈને ગુરુમહારાજને તેના ઉપર કંઈકા ઉત્પન્ન થાય છે અને એવા ભયંકર દુઃખમાંથી આ પ્રાણીને કેવી રીતે છોડાવવો તેનો તેઓ વિચાર કરે છે.

એવા વિચારને પરિણામે એવા દુઃખમાંથી એને છોડાવવાના ઉપાયની શોધમાં ગુરુ તત્પર થાય છે અને શોધ કરતાં જિ-નેશ્વર ભગવાન રૂપ મહાવૈદ્યના ઉપદેશથી ઉપાય જાણી લે છે અને મનમાં બરાબર ગોઠવીને ધારી રાખે છે.

ત્યાર પછી કોઈ વખતે ચોર ધૂતારા જેવા રાગ વિગેરે જ્યારે સુઈ ગયા હોય, મતલબ જ્યારે તેઓ જરા ક્ષયોપશમભાવ^૧ પામ્યા હોય તેવા વખતની બરાબર તક સાધી એ ગુરુ જીવસ્વરૂપ રૂપ ધર્માચાર્ય શિવમંદિરમાં જઈ સત્ય જ્ઞાનનો દીવો તૈયાર પરેલો હોય છે તેને સળગાવે છે અને તે પ્રાણીને સમ્યક્ દર્શનરૂપ પ્રથમ વજ્રદંડ તેના હાથમાં આપે છે.

એ વખતે આ પ્રાણીનું આત્મસ્વરૂપ રૂપ શિવમંદિર સત્ય જ્ઞાન રૂપ દીપકથી ઝળઝળાયમાન થઈ જાય છે, મહા પ્રભાવશાળી સમ્યક્ દર્શનરૂપ નિર્મળ જળપાનથી કર્મોનો ઉન્માદ નાશ પામી જાય છે અને એ પ્રાણીના હાથમાં મહા વીર્યશાળી તેજસ્વી ચારિત્રનો વજ્રદંડ આવે છે એટલે ગુરુમહારાજના વચનને અનુસરીને એ પ્રથમ મહામોહ વિગેરે આકરા ધૂતારાઓ જેને તે અત્યારસુધી પોતાના મિત્ર ગણતો હતો અને રાગવિગેરે ચોરો જેને પોતે પોતાના હિતરવી માનતો હતો તેને મોટા અવાજથી બોલાવે છે અને તેમના ઉપર વજ્રદંડના ફટકા લગાવવા માંડે છે.

એવી રીતે જ્યારે ધૂતારાઓ અને ચોરો ઉપર વજ્રદંડના પ્રહારો પડે છે ત્યારે આ પ્રાણીનો કુશળ આશય વિશાળ થતો જાય છે, પૂર્વ કાળમાં બાંધેલાં કર્મો પણ ક્ષય પામે છે, નવાં કર્મોનો બંધ થતો નથી, તુરંત વર્તન અને અધમ વ્યવહાર તરફ જે પ્રેમ બંધાયેલો હોય છે તે વિલય પામે છે, એનું આંતર તેજ (જીવવીર્ય) ઉદ્ધાસ પામે છે, એનો આત્મા નિર્મળ થાય છે,

૧ ક્ષયોપશમ ભાવ: હૃદયમાં આવતાં કર્મને બંધ કરી અને અંદર સત્તામાં રહેલાંને દબાવી કંઈ ચોડા વખત સુધી રાજ વગરની દેખાટી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેને ક્ષયોપશમભાવ કહેવાય છે.

એનામાં અપ્રમાદ (પ્રમાદનો અભાવ-ઉદ્યોગ-સાવધાનપણું) બહુ વધારે પ્રમાણમાં પરિણામ પામતા જાય છે, ખોટા સાચા વિકલ્પો થયા કરતા હોય છે તે બંધ થઈ જાય છે, એનું સમાધિરત્ન એનામાં ચોક્કસ સ્થિર થાય છે અને સંસાર-પરંપરા ઓછી થતી જાય છે.

ઉપર વર્ણવેલી પરિસ્થિતિ જ્યારે આ પ્રાણીની થાય છે ત્યારે તે પોતાના ચિત્તરૂપ ઓરડાના આવરણરૂપ જે બારણાંઓ બંધ થઈ ગયેલાં હતાં તે ઉઘાડે છે એટલે એમાંથી પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોરૂપ કુટુંબી જનો પ્રગટ થાય છે. એ વખતે કેદ પડેલા કુટુંબીઓ પોતાનો સંબંધ સ્પષ્ટ બક્ત કરે છે એટલે અનેક પ્રકારની સાચી દોલત દેખાવ આપે છે.

ઉપર પ્રમાણે આત્મત્રિક્ષિનો દેખાવ થયા પછી આ પ્રાણી પાછો અત્યંત વિશુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી તેને અવલોકે છે એટલે એનાં મનમાં નિરવધિ આનંદ થાય છે, ખરી આત્મજાતિ થાય છે, મોટો પ્રમોદ થાય છે. એ આનંદને પરિણામે એને ભવગ્રામ અનેક દુઃખથી ભરપૂર જણાવાથી તે ગામને છોડી દેવાની અભિલાષા એનામાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ભવગ્રામને તજવાની ઇચ્છા થતાં એ પ્રાણીને વિષય પ્રાપ્ત કરવાની જે મૃગતૃષ્ણા હોય છે તે શાંત થઈ જાય છે, અંતરાત્મા લુપ્તો પડી જાય છે, સૂક્ષ્મ કર્મના પરમાણુઓ બાકી રહેલા હોય છે તે ખરી પડતા જાય છે, સર્વ પ્રકારની બવહાર ચિંતા દૂર થાય છે, વિશુદ્ધ આત્મધ્યાન સ્થિર થાય છે, યોગરત્ન ચોક્કસ દૃઢ થાય છે, એ વખતે આ પ્રાણી મહા-સામાયિક^૧ આદરે છે, 'અપૂર્વકરણુ' એને પ્રગટે છે, એનામાં

૧ સામાયિક: એટલે જે ધડિ સંસારના ભાવનો ત્યાગ કરી મન વચન કાયાની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરી સમભાવનો લાભ લેવો. મહાસામાયિક એટલે સામાયિકની સ્થિતિમાં ચિર પ્રવૃત્તિ.

૨ આ અપૂર્વકરણુ બીજું છે. અત્યાર સુધી આત્મદશા ન થઈ હોય તે કરી એક સાથે ઘણાં કર્મોનો ક્ષય કરી નાખવો તેને અપૂર્વકરણુ કહે છે. આ-ક્રમા શુદ્ધરથાનકરું નામ અપૂર્વકરણુ છે. એના વિગતવાર સ્વરૂપ માટે જુઓ કર્મગ્રંથ બીજો.

ક્ષપકશ્રેણી^૧ બહાર આવે છે, એ કર્મનાં મોટાં મોટાં ભળાં-ઓમાં જે શક્તિ હોય છે તે સર્વને કાપી નાખે છે, એ-નામાં તે વખતે શુક્લ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ સળગી ઉઠે છે, ત્યાર પછી યોગનું વાસ્તવિક માહાત્મ્ય પ્રગટી નીકળે છે, આત્મા સર્વઘાતી^૨ કર્મોના પાસથી મુકાય છે, પરમ યોગ ઉપર એની સ્થાપના થાય છે, એ પછી વિભળ કેવળજ્ઞાનરૂપ આલોક (પ્રકાશ)થી તે દીપી નીકળે છે, ત્યાર પછી જગત્ ઉપર અ-નુગ્રહ^૩ (કૃપા-દયા-ઉપકાર) કરે છે, પ્રાંતે એમનું આયુષ્ય અદ્ય રહે છે ત્યારે તે કેવળી સમુદ્ઘાત^૪ કરે છે, એ

૧ ક્ષપકશ્રેણી: જ્યારે આ પ્રાણી પ્રગતિ કરે છે ત્યારે તે બે પ્રકારની શ્રેણીએ-દાદરે ચઢે છે. એકને ક્ષપકશ્રેણી કહેવામાં આવે છે જે માર્ગે તે આજળ વધ્યો જ નબલ છે અને છેવટે ઇચ્છિત સ્થાનકે પહોંચે છે, બીજી ઉપશમશ્રેણી કહેવાય છે તેમાં પ્રગતિ થયા પછી પાછો અધઃપાત થાય છે. ક્ષપકશ્રેણી આદર-નારા જીવો ગુણસ્થાનમાં એકદમ આજળ ચાલ્યા નબલ છે અને તેરમે ગુણસ્થાનકે પહોંચે છે. ઉપશમ શ્રેણીવાળાનો અગીઆરમે ગુણસ્થાનકેથી પાત થાય છે.

૨ શુક્લધ્યાન: વિશુદ્ધ ધ્યાનના ધર્મ અને શુક્લ બે ભેદ છે. એ દરેકના ચાર ચાર પાયા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ'માં ધ્યાનપર પૂરવું વિવેચન કર્યું છે તે પ્રાથમિક અભ્યાસીએ જોવું. જુઓ સદરહ પુસ્તક પૃ. ૧૭૪-૮૧ વિશેષ રૂચિવાળાએ યોગ્યશાસ્ત્રનો અભિચારમે પ્રસ્તાવ વિચારવો.

૩ ઘાતીકર્મ:-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મને ઘાતીકર્મ કહેવામાં આવે છે, એના નાશથી કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, યથાખ્યાત ચારિત્ર અને અનંત વીર્ય પ્રગટ થાય છે, મોહનીય કર્મોના નાશ દસમાને અંતે અને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મોના નાશ બારમા ગુણસ્થાનકને અંતે પ્રાપ્ત થાય છે. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર અઘાતી કર્મો છે, એના નાશથી પ્રાણીનો મોક્ષ થાય છે. એ સ્થિતિ ચૌદમા ગુણસ્થાનકને અંતે આવે છે.

૪ કેટલાક પ્રાણીઓ કેવળ જ્ઞાન પામીને તરતજ (અંતર્મુહૂર્તમાં) મોક્ષે નબલ છે તેમને અનંતઃકૃત કેવળી કહેવામાં આવે છે. એમને અનુગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ બ-નતો નથી.

૫ કેવળીસમુદ્ઘાત: 'સમુદ્ઘાત' શબ્દમાં 'સમ' 'ઉદ્' અને 'ઘાત' ત્રણ શબ્દો છે. સમ્યક રીતે ઉત્તરે એટલે પ્રાબલ્યથી-જોરથી વેદનીય વિગેરે કર્મોના જે ક્રિયામાં ઘાત-વિનાશ થાય તે સમુદ્ઘાત. અંતર્મુહૂર્તે આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે બાકીનાં કર્મોને આયુષ્યકર્મ સાથે સરખાં કરવાં કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. ચાર અઘાતી કર્મો રહ્યાં હોય છે તે પૈકી વેદનીય, નામ અને ગોત્રને આયુષ્યની સરખાઈમાં મૂકવાનું આ અદ્ભુત આત્મકાર્ય બને છે. એમાં આઠ સમય લાગે છે. પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશોનો 'દંડ' કરે છે એટલે ચૌદ રાજપ્રમાણ શરીરના પ્રમાણમાં આત્મપ્રદેશ ઉપર અને નીચે થાય છે. બીજે સમયે 'કપાટ' કરી ઉત્તર દક્ષિણ

સમુદ્ધાત દ્વારા બાકી રહેલાં સર્વ કર્મોને સરખાં કરે છે, પછી યોગ (મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ) નો નિરોધ કરે છે, શૈલેશી^૧ અવસ્થા ઉપર આરોહણ કરે છે, આ સંસારને સંબંધમાં રાખનાર કર્મો જેને ‘ભવોપગ્રાહી કર્મો’ કહેવામાં આવે છે તેનાં સર્વ બંધનોને તોડી નાંખે છે, દેહરૂપ પાંજરાનો સર્વથા ભાગ કરે છે, તેને મૂકી દે છે, પછી આ ભવગ્રામ (સંસાર) સદાને માટે છોડી દઈને એ પ્રાણી નિરંતરનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી, સર્વ પ્રકારની બાધાપીડાથી મુક્ત થઈ શિવાલય (ભોક્ષ) નામના નગરે પહોંચી જાય છે, એ નગર મોટા મઠ જેવું છે, આં સારગુરૂ તરીકે સ્થાપન થઈ પેલા સારગુરૂની પેઠે પોતાના ભાવ કુટુંબીઓની વચ્ચે સર્વ કાળ નિરાંતે રહે છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી હે રાજન્ ! મેં તમને કહ્યું હતું કે જેવું પેલા ભરૂચગુરૂને પછવાડેના ભાગમાં બન્યું તેવું જ તમારે બની આવે તો તમે અત્યારે જ બાધા ઉપાધિઓ ભોગવો છો તેનાથી તમને છૂટકારો મળે, તમારી હેરાનગતીઓ દૂર થાય અને તમે ત્રાસ વગરના થાઓ. આ સિવાય તમને વાસ્તવિક સુખ મળવાનો બીજો રસ્તો નથી.”

અથવા પૂર્વ પશ્ચિમ કરી આત્મપ્રદેશને લંબાવે છે. ત્રીજે સમયે ‘મંથાન’ કરી પૂર્વ પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર દક્ષિણ આત્મપ્રદેશ લંબાવે છે એટલે રવૈયાની ચાર બાજુ થઈ. ચોથે સમયે વચ્ચેના આંતર પૂરે છે. આવી રીતે ચોથા સમયને છેડે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશ પર કેવળીના આત્મપ્રદેશો આવી જાય છે. પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશો લોકાકાશના કુલ પ્રદેશ જેટલા જ હોય છે એટલે એક લોકાકાશપર એક આત્મપ્રદેશ આવે છે. પાંચમે સમયે પૂરેલા આંતરનો સંહાર કરે છે, છઠ્ઠે સમયે મંથાનનો સંહાર, સાતમે કપાટનો અને આઠમે દંડનો સંહાર કરી આઠમા સમયને અંતે અસલ સ્થિતિએ શરીરપ્રમાણ થઈ જાય છે. કર્મના અસંખ્ય ભાગ સુદ્ધિથી કલ્પવા, અનુભાગની તીવ્રતા સમજાવેલી. દંડાદિ કરતી વખતે આત્મા સાથે લાગેલાં ઉક્ત ત્રણ કર્મોના વધારાને ખેંચી નાંખે છે. સમસ્થિતિ કરવા આ જબરે પ્રયોગ છે. એની વિગતવાર હકીકત માટે જુઓ કમ્મપયડી-ત્રીયશોધિજ્યજ્ઞ ટીકા. પૃષ્ઠ ૩૦૩ (જૈ. ધ. પ્ર. સભા) અને શ્રીપત્રવણ સૂત્રનું છત્રીસમું દ્વાર.

૧ શૈલેશીકરણ: આ છેલ્લું કરણ છે. શુક્લ ધ્યાનના ચોથા પાયા ઉપર આરોહણ કરવાના કાર્યને શૈલેશીકરણ કહે છે. એ ચૌદમા ગુણસ્થાનકને અંતે થાય છે.

૨ મહાત્મામુનિ ધ્રુવજરાજને અને આખી સભાને કહે છે. ઉપદેશ આપ્યો, સાંસારિક સ્થિતિ બતાવી, સાધુજનની વિશિષ્ટતા વર્ણવી, દેહાન્ત આપ્યું અને તેનો ઉપનય પણ કહ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

બુધચરિત્ર.

હાત્મા મુનિએ બહુરગુરની કથા ઘણા વિસ્તારથી કહી અને તેનો આંતર આશય અને ઉપનય વિસ્તારથી સમજાવ્યો તે સર્વ ધવગરાજાએ તથા આખી સભાએ બહુ હોંસથી સાંભળ્યો. તે સર્વ હકીકત સમજતાં તેમજ વિચારતાં સર્વને ઘણો પ્રમોદ થયો. એ હકીકત સાંભળતાં તેઓમાં પણ એટલો બધો ભક્તિનો રસ જાગી યયો કે તેઓનાં કર્મનાં જાળાંમાં પાતળાં પડી ગયાં અને તેઓએ હાથ જોડીને તેને પોતાનાં કપાળે લગાડ્યા. પછી સર્વ એક સાથે કહેવા લાગ્યા:—

કર્તવ્ય સંબંધી પ્રશ્ન.

મહાત્માનો સદુપદેશ.

દીક્ષા લેવાની પ્રેરણા.

“હે યતીશ્વર મહાત્મા ! જે પ્રાણીના આપ ભગવાન પોતે નાથ થયા હો અને જેના ઉપર ભગવાન પોતે મમુક્ષુ વત્સલભાવ ધારણ કરનારા થયા હોય તેને એવા પ્રકારનો બનાવ બને એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અહો! મહાત્મા ! આપની વાત તો કાંઈ અરેખર આરજ પ્રકારની છે. હે મહાત્મા ! હવે આપ કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ વગર સ્પષ્ટ રીતે અમને જણાવવાની કૃપા કરો કે અમારા જેવાએ શું કરવું જોઈએ ? અમે શું કરીએ તો અમારો નિસ્તાર થાય ?”

આવા સાદા સવાલના જવાબમાં આચાર્ય મહારાજે એવું જ

મારા જે-વા થાઓ. વાળ આપ્યો “ભદ્રો ! તમે સર્વ બહુ સાફ થોભ્યા અને અત્યારે તમારી ખુદ્ધિ પણ બહુ સુંદર થઇ છે. મેં જે સર્વ ભાષણ વિવેચનપૂર્વક તમારી પાસે હમણા કરી બતાવ્યું તે સર્વ તમે સમજ્યા હો એમ જણાય છે. મારા વાક્યની અંદર રહેલ અર્થ ભાવાર્થસહિત તમારા સમજવામાં બરાબર આવી ગયેલ હોય એમ લાગે છે. હે ધવળમહારાજ ! મને એમ પણ લાગે છે કે આજે તમને બધી હકીકત સમજવામાં મેં જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો તે સર્વ સફળ થયો છે. હવે તમારે શું કરવું યોગ્ય જણાય એ સંબંધી તમે મારો અભિપ્રાય માગો છો તો મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે જે મેં કર્યું છે તે જ કરવું તમને સર્વથા યોગ્ય છે.”

પોતાના પ્રશ્નનો કાંઈક અસ્પષ્ટ જવાબ સાંભળી ધવળરાજે અને લોકોએ વાતની ચોખવટ કરવા પૂછ્યું કે “મહાત્મા ! અને દીલ આપે શું કર્યું છે તે કૃપા કરીને અમને જણાવો.” કરો નહિ. ગુરુમહારાજ બુધાચાર્યે જવાબમાં જણાવ્યું—“લોકો ! આ કેદખાના જેવા સંસારને અસાર જાણીને તેનો નાશ કરનાર ભાગવતી (જિનેશ્વર ભગવાને દર્શાવેલી) દીક્ષા મેં અંગીકાર કરી છે. હવે જો તમને મારા વચનથી અનંત દુઃખથી બરપૂર સંસારરૂપ બંદીખાના ઉપર ખેદ થયો હોય અને તે ખેદ જો ખરે-ખરો સાચો હોય તો એ સંસારનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરી નાખે તેવી ભાગવતી દીક્ષા તમે લ્યો અને તે બાબતમાં જરા પણ ઢીલ ન કરો. આપણામાં પ્રચલીત કહેવત છે કે ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ (ધર્મનાં કામમાં ઢીલ કરવી નહિ.)”

* *

મહાત્માના ઉપદેશક કોણ ?

આત્મકથા કરવાથી લઘુપણું.

રાજનો આગ્રહ. જિજ્ઞાસા તૃપ્તિ.

ધવળરાજે જણાવ્યું “મહારાજ ! આપશ્રીએ જે જણાવ્યું તે મારા મનમાં બરાબર બેસી ગયું છે, પણ સાહેબ ! મને એક બાબતમાં જરા કુતૂહલ થયું છે તે શાંત થાય તેવો ખુલાસો સંભળાવવાની કૃપા કરો. જુઓ સાહેબ ! આપશ્રીએ આટલો ખાસ પરિશ્રમ વેદીને અમને પ્રતિબોધ કર્યો અને સુર્વને માર્ગપર લઇ આપ્યા, પણ સાહેબ ! આપને કોણ પ્રતિબોધ કર્યો ? કેવી રીતે કર્યો ? ક્યારે કર્યો ? અને ક્યા

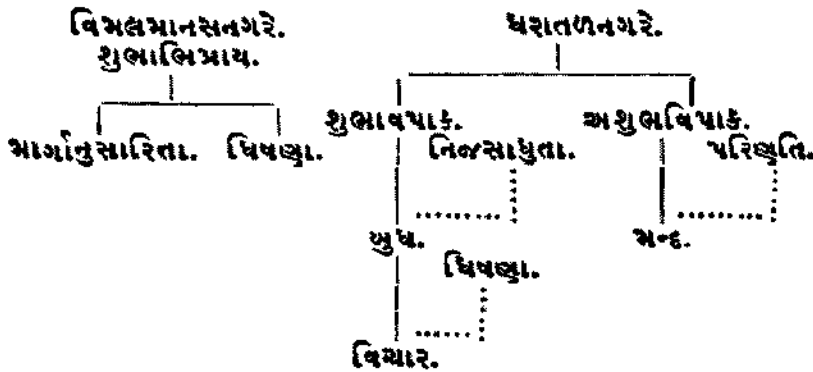
નગરમાં ક્યોં? અથવા તો સાહેબ! આપને અંદરથી આપોઆપ બોધ થઈ આવ્યો? (મતલબ શું આપ સ્વયંબુદ્ધ^૧ છે?) મહારાજ! અમારા સૌનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી એ સર્વ હકીકત આપ મને વિસ્તારથી કહેા અને અમારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરો.”

ઉપરના સવાલોનો જવાબ આપતાં બુદ્ધસૂરિ બોલ્યા—“સાધુ પુરુષોએ પોતાસંબંધી આત્મકથા ન કરવી એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, કારણ કે આત્મકથા કરવાની દેવ પરિણામે લઘુપણ લાવે છે. મને એમ લાગે છે કે માફે આત્મચરિત્ર તમારી પાસે કરવાથી મારી પણ લઘુતા થશે, કારણ કે સ્વચરિત્ર કહેતાં તે અનિવાર્ય છે, માટે તેનું કીર્તન કરવું ઇષ્ટ નથી.”

મહાત્મા બુદ્ધસૂરિનો આવો જવાબ સાંભળીને ધવળરાજ સૂરીશ્વરના બન્ને પગમાં પડ્યા અને વારંવાર આગ્રહ કરીને તે હકીકત પૂછવા લાગ્યા. ધવળરાજનો આવો અત્યંત આગ્રહ હોવાથી તેમજ આ વાત દરમ્યાન સભામાં બેઠેલા સર્વ લોકોને પણ એ ચરિત્ર સાંભળવાનું કતલણ બહુ વિશેષ પ્રકારે થયેલ હોવાથી સૂરિમહારાજ બોલ્યા— “રાજન્! લોકો! તમને જો એ હકીકત સાંભળવાની ઘણીજ જિજ્ઞાસા થઈ છે તો તમારા અત્યંત આગ્રહથી મારી આત્મકથા તમને કહી સભળાવું છું તે સર્વ સાંભળો:—

બુદ્ધચરિત્ર.^૨

પરિવારપરિચય.

૧ સ્વયંબુદ્ધ: કોઈના બોધ-હપદેશની અપેક્ષા રાખતા નથી. અંતરઆત્મા જન્મીત હોવાથી પોતે વસ્તુસ્થિતિ સમજી જાય છે. સ્વયંબુદ્ધ અવારનવાર થઈ આવે છે.

૨ આ ચરિત્રમાં જે નામો આવે છે તે યોગ્ય પ્રસ્તાવમાં આવેલ વિચક્ષણ-ચાર્યના ચરિત્રનાં નામો સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. એ ચરિત્ર ત્યાં પૃ. ૭૬૩ થી શરૂ થાય છે. સરખામણી સાદે અહીં નોટમાં તે પ્રસ્તાવનાં નામો જતાયાં છે.

શુભવિપાક નિજસાધુતાનો બુધ.

અશુભવિપાક પરિણતિનો મન્દ.

બુધ અને મન્દનો બાળસહચાર.

આ લોકમાં પ્રખ્યાત અને અનેક બનાવોથી ભરપૂર મોટા વિસ્તારવાળું પદરાતળી નામનું સુંદર નગર હતું. એ નગરમાં ઘણા સુપ્રસિદ્ધ થયેલા મહિમાવાળો અને જગતને આનંદ આપનાર શુભવિપાક^૧ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાએ પોતાના પ્રતાપથી સમગ્ર ભૂમંડળને પોતાના કબજામાં લીધું હતું. સર્વ અવયવોએ અને અંગોએ ઘણી સુંદર એવી એ રાજાને અતિ વહાલી એક નિજસાધુતા નામની રાણી હતી, જે લોકોમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલી હતી. હવે એક વખતે સમય બરાબર થતાં એ નિજસાધુતા દેવીને પ્રાપ્ત કરીને તેની કુક્ષીદ્વારા બુધ^૨ નામનો એક પુત્ર તે બહેને થયો. આ પુત્ર પણ જન્મતાં ઘણો પ્રસિદ્ધ થયો, કારણ કે એ પુત્ર અનેક ગુણરત્નોની ખાણ હતો અને કળાઓમાં કુશળતાનું મંદિર હતો. અનુક્રમે એ કુમાર ઉમરે વધતો ગયો તેમ રૂપમાં કામદેવની પેઠે વધારે વધારે આકર્ષક બનવા લાગ્યો.

હવે એ શુભવિપાક રાજાને એક અશુભવિપાક^૩ નામનો ભાઈ હતો જે દેખાવમાં ઘણો ભયંકર, આખી દુનિયાને સંતાપ કરનાર અને જનમેજય^૪ જેવો હતો. એ અશુભવિપાક રાજાને એક પરિણતિ^૫ નામની રાણી હતી; એ રાણીનો મહિમા દુનિયામાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલો હતો; એ લોકોને ઘણો સંતાપ કરનારી હતી; એનું શરીર જ ઘણું ભયંકર હતું. આ અશુભવિપાક અને પરિણતિના

૧ વિચક્ષણાચાર્ય ચરિત્રમાં ભૂતળી નગર આવે છે. જુઓ પૃ. ૭૬૮.

૨ વિચક્ષણાચાર્ય ચરિત્રમાં રાજા મલસંચયનો પુત્ર શુભોદય હતો તેની સાથે આ વ્યક્તિ સરખાવવા યોગ્ય છે. જુઓ પૃ. ૭૬૩.

૩ આ બુધ ને વિચક્ષણુ આચાર્ય ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે તેની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. જે બુધ આચાર્ય કથા કરે છે તે પોતે જ બુધ કુમાર છે.

૪ આની સાથે અશુભોદયનો હેવાલ સરખાવો. જુઓ પૃ. ૭૬૩.

૫ જનમેજય-હસ્તીનાપુરનો એક રાજા હતો. તેને સર્વ સર્પોને મારી નાખવાનો વિચાર થયો હતો અને એક મોટો યજ્ઞ કરી તેમાં તેણે એક તક્ષક શિવાય સર્વ સર્પોને હોઝ્યા. આ જનમેજયરાજા પાસે પ્રાયશ્ચિત કરાવવા સાડ૨ વૈશંપાયને આપ્યું મહાભારત સંકળાવ્યું હતું. જનમેજય એ ક્રોધસ્વરૂપ ગણાય છે.

૬ આની સાથે સરખાવો દેવી દેવચોડ્યતા. જુઓ પૃ. ૭૬૪.

૭૫

સંબંધથી તેઓને એક ઘણી ભયંકર આકૃતિ ધારણ કરનાર ઘાતકી મન્દા^૧ નામનો પુત્ર થયો જે સાક્ષાત્ વિષના અંકુરા જેવો ખરાબ હતો; કરોડો દોષોનું નિવાસસ્થાન હતો, ગુણોના સંબંધમાં તો તેની ગંધથી પાણુ રહિત જ હતો. તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ મદ અને અભિમાનથી સર્વદા ધુંચવાયલો જ રહેવા લાગ્યો. દુકામાં કહીએ તો આ મન્દા સર્વ પ્રકારે દોષનું પાત્ર ગુણ વગરનો અને અભિમાનનું સાક્ષાત્ પૂતળું જ હતો. યુધ અને મન્દ કાકાકાકાના છોકરા હતા તેથી તેમજ કાંઈક સ્વાભાવિક રીતે બન્નેને એક બીજા સાથે સારી દોસ્તી ચાલી આવતી હતી. બાળપણમાં સાથે ઉછરેલા હોવાથી અને નજીકના સગા હોવાથી એમને સુંદર સહચારીભાવ થાય તે તદ્દન બનવા ભોગ જ હતું. બન્ને રમતા સાથે, ફરતા સાથે અને આનંદ પાળુ સાથે કરતા હતા. કોઈ વાર તેઓ નગરમાં સાથે ફરે, કોઈ વાર સાથે બાગબગીચામાં લટાર મારવા નીકળી પડે અને કોઈ વાર ક્રીડા કરવા સાથે નીકળી પડી આનંદરસનો અનુભવ કરે.

યુધને ઘેર વિષણાથી વિચારનો જન્મ.

હવે એક શુભાભિપ્રાય નામનો રાજા વિમલમાનસ નામના નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો તેને અત્યંત રૂપવાન્ વિષણા^૨ નામની પુત્રી હતી. એ પુત્રી જ્યારે પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી ત્યારે સ્વયંવર-મંડપ કરીને યુધકુમારને વરી અને ત્યાર પછી તેના પિતાએ મોટો ઉત્સવ કરીને તેને યુધકુમાર સાથે મોટા આડંબરથી પરણાવી. આ યુધકુમાર અને દેવી વિષણાને પુત્ર માટે અનેક મનોરથો થયા કરતા હતા. એમ થતાં થતાં જ્યારે એ સમય આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેમને સર્વ ગુણોના મંદિર રૂપ એક વિચાર^૩ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.^૪

૧ આ મંદના ચરિત્ર સાથે કુમાર જડનું ચરિત્ર જો પૃ. ૭૬૫ થી સર યાચ છે તે લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૨ સરખાવો બુદ્ધિદેવીની હકીકત પૃ. ૭૬૬ થી.

૩ આ પાત્ર પ્રકર્ષ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. જાણીતા ચોથા પ્રસ્તાવના મામા બાણેજ પેટ્રી આ બાણેજ છે. પૃ. ૭૬૬ માં એનો જન્મ વર્ણવ્યો છે.

૪ શુભવિપાકથી ને સ્વયંસાધુતાથી યુધ (વિદ્વાન-સમજી) પુત્ર થાય અને સમજણ સાથે વિષણા એટલે બુદ્ધિનો મેળાપ થાય ત્યારે તેમાંથી વિચારનો જન્મ થાય. આ માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે અને વિચારને અંગે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય બાબત એ છે કે શુભવિપાક અને નિજસાધુતા હોય તેમાંથી જ્યારે બુદ્ધિ અને સમજણ પૂર્વક વિચાર નીકળે ત્યારે તે વિચારો ખાસ સારા આદર્શીય અને આકર્ષક લાગે છે. આ સાઇકોલોજી (Psychology) લક્ષ્યમાં રાખવી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ધ્રાણુપરિચય-ભુજંગતાના ખેલો.

હાત્મા મુનિ પોતાનું ચરિત્ર ધ્રુવજરાજ પાસે કહી રહ્યા છે, પાસે વિમળ અને રત્નચૂડ ખેડા છે, વામદેવ ઉત્સાહ વગર સાંભળી રહ્યો છે અને છેવટે બુધને ઘેર વિષણુ પત્નીથી વિચારનો જન્મ થયો છે ત્યાં મુધી વાત આવી છે.

વામદેવ સંસારીજીવ પોતે છે, પોતાનું ચરિત્ર સદાગમ સમક્ષ કહી બતાવે છે, ભોળી અગૃહીતસંકેતા સાંભળે છે, પ્રજ્ઞાવિશાળા તે પર વિચાર ચલાવે છે અને જ્ઞાનપુરુષ લક્ષ્યપૂર્વક વાર્તા સાંભળતો બધ છે.

મહાત્મામુનિએ વાર્તા આગળ ચલાવી:—

* *
લલાટપટ્ટ પ્રદેશે કબરી.
નાસિકાશુભામાં બે ઓરડા.
સુલોચના બાળાનું દર્શન.
પર્વત. ઝાડી. ગુફા.

હવે એક પ્રસંગે બુધકુમાર અને મન્દ' પોતાના ક્ષેત્રમાં ક્રીડા કરી રહ્યા હતા તે વખતે એક ધ્યાન ઐચનાર બનાવ બન્યો. એ બનાવનો હેવાલ વિસ્તારથી અત્ર કહેવામાં આવે છે તે લક્ષ્ય રાખીને સમજશો. જે ખેતરમાં બુધકુમાર અને મન્દ ક્રીડા કરતા હતા તેને છેડે તેઓએ એક લલાટપટ્ટ નામનો સુંદર પર્વત' જોયો. એ પર્વતની ઉપર એક ઘણું મોટું શિખર આવી રહેલું હતું અને તે શિખર ઉપર

૧ આ ક્ષેત્ર-ખેતર તે બહારની કોઇ પણ જગા સમજવી. શરીરની બહારનો ભાગ.

૨ કષાળનો ભાગ.

૩ શિખરને મસ્તકનો ભાગ અને તેમાં ઝાડી તે કેશપાસ સમજવો (કબરી).

એક ઘણી સુંદર કબ્જરી નામની ઝાડી તેમના જોવામાં દૂરથી આવી. તે ઝાડીમાં ભમરાઓનાં ટોળાંઓનો સમૂહ જાણે લયલીન થયો હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. આવો સુંદર પર્વત અને વનઘટા જોઈને તે બંનેને એતું વધારે સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે મન થઈ ગયું અને થયેલ વિચાર અમલમાં મૂકવા સારૂ તેઓ તુરત જ એ પ્રદેશ તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેઓ એ પ્રદેશ તરફ આગળ વધતા હતા ત્યાં તેઓએ ઘણી લાંબી શીલાઓની અનેલી એક નાસિકા નામની મોટી ગુફા એ પર્વતની તળેટીના પ્રદેશમાં જોઈ, એટલે પર્વત જોવાની વાત તો બાબુ ઉપર રહી ગઈ, કારણ કે એ ગુફા દૂરથી એટલી રમણીય લાગતી હતી કે એને જોવાની લાલચ બંને રાજકુમારો દૂર કરી શક્યા નહિ. બહુ આનંદમાં આવીને તેઓ તે ગુફા તરફ ચાલ્યા. ત્યાં જઈ તેની સામે ઊભા રહેતાં તેઓએ જોયું કે એ ગુફામાં બે મોટા ચોરડાઓ હતા. એ બંને ચોરડાનાં ચારણાં આગળ ઊભા રહેતાં તેઓને જણાયું કે એ બંને ચોરડાઓ અંધારીઆ હતા; પ્રકાશ વગરના હોવાથી એમાં આંખોનો વેગ તો જરા પણ ચાલી શકતો ન હોતો અને એ ગુફા કેટલી લાંબી હશે અને તેનો છેડો ક્યાં આવશે તે પણ માલૂમ પડી શકતું નહોતું.

આવી ગુફા પાસે આવી પહોંચતાં મનદે બુધકુમારને કહ્યું “ભાઈ બુધ ! અરે જો તો ખરો ! આ ગુફામાં તો બે મોટા મોટા ચોરડાઓ છે અને તેથી આ ગુફાના બે ભાગો હોય એમ ચોખ્ખું લાગે છે.”

બુધ—“ હા ભાઈ ! તારૂં કહેવું સત્ય છે. એ બે ચોરડાઓ વચ્ચે જ મોટી શિલા દેખાય છે તે આખી ગુફાના બે ભાગ પાડવા માટે જ યોગ્ય હોય એમ જણાય છે.”

બુધ અને મનદે આ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા તે વખતે ચપળ આકૃતિવાળી એક બાળિકા ગુફામાંથી બહાર નીકળી. આ બાળા એ બહાર આવતાં જ એ બંને રાજકુમારોને પ્રણામ કર્યા, તેમને પગે પડી અને મોઢેથી ઘણો સ્નેહ અને પ્રેમ બતાવ્યો.

ભુજંગતાના ખેલો.

ધ્રાણમિત્ર પરિચય.

પૂર્વસ્નેહનું સ્મરણ.

તત્પાલને આગ્રહ.

ચેલી રૂપવાળીએ પ્રેમ દર્શાવ્યા પછી બોલવા માંડ્યું—“અહો ! તમે ભલે પધાર્યા ! તમારી મારા ઉપર ઘણી મહેરબાની થઈ ! તમે

અહીં પધાર્યા અને અમારી સંભાળ લીધી તેથી ખરેખર આપે અમને ઘણો આનંદ ઉપજાવ્યો છે. આજનો દિવસ ધન્ય છે !”

એ સુંદર બાળાના આવા મીઠા શબ્દો સાંભળીને મન્દને મનમાં ઘણો સંતોષ થયો, વચન બોલવાની તેની પટુતા અને કુશળતા જોઈને તેના તરફ તેને રાગ થયો. પછી તેનો જવાબ આપતાં નમ્ર વચનથી એકપૂર્વક તે બોલ્યો—“હે સુલોચના ! તું કોણ છે તે અમને જણાવ અને આ ગુફામાં તું શા માટે રહે છે તે પણ વિગત સાથે અમને કહે.”

મન્દકુમારે એ બાળા જેનો વિશેષ પરિચય હવે પછી થશે તેને ઉપર પ્રમાણે સવાલ કર્યો તે સાંભળતાં જ એ બા-
શોકનો હાંગ. “જાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એ શોકના આવેશમાં એ આપડી જમીનપર પડી ગઈ, તેને મૂર્છા આવી ગઈ અને તેની સર્વ ચેતના નાશ પામી હોય તેવી તે જણાવા લાગી. મન્દકુમારને તેની આવી દશા જોઈને એકદમ લાગણી થઈ આવી અને તેને શુદ્ધિમાં લાવવા સારૂ તે પવન નાખવા લાગ્યો. કેટલાક ઠંડા પ્રયોગ કરી તેને સાવધ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો; આખરે તે બાળાને ચેતના આવી ત્યારે મોટાં મોટી જેવાં આંસુ તેની આંખો-માંથી ટપકવાં લાગ્યાં. તેને આવી રીતે દીલગીરીમાં પડી ગયેલી જોઈને તેને તેમ થઈ જવાતું કારણ પૂછ્યું. જવાબ દેતાં રનેહથી ગદગદ થતી વાણીએ પેલી બાળાએ જવાબ આપ્યો “અરે નાથ ! મારા શોક ! આપ મારા શોક અને વડીલ હોવા છતાં આપ મને તદ્દન જ વિસરી ગયા એ તે કાંઈ મારા શોકનું નાતુંસુતું કારણ છે ? ખરે, મારા દેવ ! હું આપની દાસી જ છું; માફ નામ ભુજંગતા^૧ છે અને આપે પોતે જ મારી આ નાસિકાગુફામાં નીમણુક કરી છે એ સર્વ વાત આપ બૂલી જ ગયા જણાવ્યો છે. એ નાસિકાગુફામાં આપનો ખાસ મિત્ર ‘ધ્રાણુ નામનો રહે છે અને તમારા જ હુકમથી તેની દાસી તરીકે હાલ હું રહું છું. એ ધ્રાણુ સાથે તમારે બંનેને ઘણા વખતથી એક છે અને તમારી અને તેની સોબત પણ લાંબા કાળની છે. તે સોબત કેવી અને ક્યારથી થઈ હતી તે સંબંધી તમને હકીકત કહું તે જરા આપ બંને લક્ષ્યમાં લઈ લો.

૧ ભુજંગતા: સર્પ. લાગવાપણ. પ્રેમ. ઇદ્રિયતા વિષયપર વિચારણા વગર ચુરવ રહેતું તે.

૨ ધ્રાણુ—નાક. સુંબવાનો વિષય.

“અગાઉ તમે બન્ને અસંખ્યવહાર^૧ નગરમાં વસતા હતા અને તે વખતે તમારા ઉપર કર્મપરિણામ રાખતું જોર અ-
ર્ધ દંનિહાસ. લતું હતું. એના હુકમથી જ્યારે તમને એ નગરથી
ઉપાડવામાં આવ્યા ત્યારે તમે પ્રથમ તો એકાક્ષ-
સંસ્થાન નામના નગરે આવ્યા. ત્યાર પછી તમે વિકલાક્ષસંસ્થાન નગરે
આવી પહોંચ્યા. તમને યાદ હશે કે એ વિકલાક્ષનગરનાં ત્રણ પ-
રાંઓ હતા અને એ ત્રણે પરાંઓમાં અનેક લોકો ભરેલા હતા. એ
ત્રણે પરાંઓમાં વચ્ચે એક ત્રિકરણ નામનું પડ હતું તેમાં પણ ઘણું
કુળપુત્રો રહેતા હતા. તમે પણ એ ત્રિકરણ નામના પરામાં ઘણો
વખત રહ્યા. તમે જ્યારે એ વચલા પરામાં રહેતા હતા ત્યારે કર્મ-
પરિણામ રાખ્યો તમારી ઉપર રાજ થઈને તમને આ મોટી મુશ્કેલી
આવી હતી. વળી એ મુશ્કેલી રક્ષણ કરનાર તરીકે ધ્રાણ નામના
તમારા મિત્રની તે વખતે યોજના કરવામાં આવી હતી કારણ કે એ
તમારો મિત્ર તમારું ઘણું હિત કરનાર છે એમ તે વખતે ધારવામાં
આવતું હતું. ત્યાર પછી ન ચિતવી શકાય એવી અપાર શક્તિ અને
મહત્તાવાળો એ તમારો મિત્ર તમારે સમુદ્રસમાન અપાર મુખનું
કારણ થઈ પડેલ છે, તમારા ઉપર ઘણો ભેદ રાખે છે અને તમારા
મિત્ર તરીકે વર્તે છે. એમાં એક હકીકત એ પ્રમાણે બની છે કે કર્મ-
પરિણામ મહારાજના હુકમ પ્રમાણે ત્યાર પછી એ તમારો મિત્ર પેલી
મોટી મુશ્કેલીમાંથી કદિ પણ બહાર નીકળ્યો નથી. એ તો નિરંતર એ મુ-
શ્કેલીમાં જ રહે છે અને તમે બન્નેએ એ લાં રહ્યો છે છતાં તેની સારી
રીતે લાલનાપાલના કરી છે. ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે એવા પ્રકારનાં
સ્થાનોમાં તમે ગયા ત્યારે ત્યારે નાના પ્રકારની મુશ્કેલી તમે એની
લાલનાપાલના કરી છે અને ત્યાર પછી જ્યારે એક સમયે તમે
મનુજગતિમાં આવ્યા ત્યારે તો લાં તેની વિશેષપણે સારી રીતે અનેક
પ્રકારે લાલનાપાલના કરી છે. તમે પાતે જ અત્યંત ભેદથી આ કમ-
નસીખ જુજંગતા દાસીને તેની પરિચારિકા (સેવા કરનારી) બનાવી
ગયા છો. આ પ્રમાણે તમારી ધ્રાણ સાથે દોસ્તી તો ઘણા જુના
કાળથી છે તેમજ હું પણ ઘણા વખતથી તમારી દાસી તરીકે લોકોમાં

૧ અસંખ્યવહાર નગરનો હેવાલ પ્રવેશ ૧ બીજામાં આવી ગયો છે. જુઓ પ્ર.
૨. પ્ર. ૭ એકાક્ષસંસ્થાન એકેદ્રિયગતિ માટે છે. જુઓ પ્ર. ૨. પ્ર. ૮. વિકલાક્ષ-
સંસ્થાનમાં બે ત્રણ અને ચાર દ્વિવિવાળા છવે સમાય છે. જુઓ પ્ર. ૨. પ્ર. ૯
એમાં ત્રીજી દ્વિવ નાસિકા અથવા ધ્રાણ છે. ત્રિકરણ પરામાં જુઓ પ્ર. ૩૨૦.
૨ મનુજગતિ ગતિ. વર્ણન માટે જુઓ પ્ર. ૨. પ્ર. ૧.

પ્રસિદ્ધિ પામી છું. છતાં તમે બન્ને આમ કાન આડા હાથ મૂકો છો અને બાણે મને ઓળખતા જ નથી એમ બતાવો છો તો પછી એથી તે વધારે શોક થવાનું કારણ શું હોઈ શકે? જુના વખતના આ તમારા કિંકર સામે નજર કરો અને તમારા મિત્રબંધુ ઉપરના સ્નેહનું બરાબર પાલન કરો.”

હોંગ બેઠને મન્દ ફસાઈ ગયો.

બુધ હકીકત સમજી ગયો.

ધ્રાણુ લાલનપાલનના ઉપાયો.

ભુજંગતા દાસી ઉપર પ્રમાણે બોલીને પોતાના ખોટા સ્નેહને ખાલી ઠઠારો કરવા સારૂ કાંઈક ભ્રમ બતાવતી બુધકુમાર અને મન્દ કુમારને પગે પડી. મન્દકુમારને જ્યારે એ દાસીની સર્વ રીતભાત પસંદ આવી ત્યારે બુધકુમારને એમાં કૃત્રિમતા બુધના વિચારે. દેખાવા લાગી. તેને સર્વ રીતભાત બેતાં જણાયું કે એ બાળિકા ધૂતારી છે અને ઉપર જણાવ્યો તેવો પગે પડવાનો ખોટો દેખાવ કરે છે તે તેના મનમાં રહેલ કોઈ ગુપ્ત કારણને લઈને હોવું બેઠએ એમ તેને લાગ્યું. કોઈ પણ રીતે તે બાળા સારી નથી એમ તેને ભાસવા માંડ્યું. તેને લાગ્યું કે સાધારણ રીતે જે કુળવાન સ્ત્રીઓ હોય છે તે ગાલ ઉપર મંદ મંદ હસતી હોય છે, બોલે તો પણ નમ્ર ભાષામાં અને લજ્જા પૂર્વક બોલે છે અને નજર માંડીને જુએ તો પણ તેમાં વિકારનો બીલકુલ અભાવ હોય છે અને આ બાળા તો મોટો ખટાટોપ કરી મૂકે છે, એની આખો વિલાસના ચમકારાથી ઊંચી નીચી થઈ રહી છે અને એના બોલવામાં પણ મોટો આડંબર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; તેથી એ બાળા કુદા છે એમાં જરા પણ શંકા બેવું લાગતું નથી. બુધકુમારે પોતાના મનમાં આવો વિચાર કરીને તેના તરફ મનમાં તિરસ્કાર રાખ્યો અને તેના સવાલનો કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો.

મન્દકુમારે તો એ પગે પડેલી બાળાને હાથ આપીને ઊભી

કરી અને તેના ઉપર પ્રેમ અને સ્નેહથી ભરપૂર થઈ

મન્દ તાબે. જઈને કહેવા માંડ્યું “અહો સુંદર અંગવાળી બાળા!

દીલગીરી છોડી દે અને અહો સુંદર સુમુખી! જરા

ધીરી પડ! સુલોચના લલના! તું જે બોલી તે પ્રમાણે બોલવું તારે તદ્દન ઉચિત છે. બાકી સાચી વાત તો એ છે કે જે હકીકત તે કહી બતાવી તે હું તો તદ્દન વિસરી ગયો છું, છતાં તે અભારે એટલો

અધો સ્નેહ બતાવ્યો છે અને સર્વ પાછળની હકીકત એટલી સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવી છે કે જાણે તે સર્વ બનાવ બરાબર પ્રત્યક્ષ બન્યો હોય તેમ મને લાગે છે. હવે તો તું પોતે મને જાણાવી દે કે મારે તારે માટે શું કરવું ઉચિત છે. તું જે કહીશ તે આ તારો તાબેદાર પ્રાણી (હું પોતે) કરવા તૈયાર છે, કારણ કે તો મને સ્નેહથી વેચાણુ લઈ લીધો છે.”

બાળા ભુજંગતા—“હે નાથ ! તમારે હાલ તો એક જ વાત કરવાની છે અને તે એ છે કે અત્યાર સુધી જેમ પૂર્વ કાળમાં તમે તમારા મિત્ર દ્રાણુની લાલનાપાલના કરી હતી તે જ પ્રમાણે તમારે હવે પણ કર્યા કરવી. એ દ્રાણુ તમારો જીનો મિત્ર છે તેને તમારે વિસરી જવો નહિ.”

મન્દ—“અહો કમળમુખી સુંદરી ! એ દ્રાણુભાઈનું લાલનપાલન કેવી રીતે કરવું તે સર્વ હકીકત તું મને વિસ્તારથી નિવેદન કર.”

ભુજંગતા—“જીઓ મારા નાથ ! એ તમારો મિત્ર હમેશા મુગંધમાં ભુજંગ રહેનારો છે, માટે મુગંધી-દ્રવ્યથી એનું નજ પાયરી. લાલનપાલન કરોઃ એને મુખર, અગર, કપૂર, કસ્તુરી ઉપાય દર્શન. અને કેસરચુર્ણથી મિત્ર મુગંધી વિલેપન ઘણું રૂચે છે; વળી એલાયચી, લવંગ, કપૂર અને બીજાં મુગંધી ફૂલો અને દ્રવ્યોથી સુંદર પાનપટ્ટી બનાવેલી હોય તે એને ઘણી ગમે છે. જે પદાર્થોમાંથી મુગંધીવાળો મધમધાયમાન થતો ધૂપ નીકળતો હોય છે તે તથા મુગંધી દ્રવ્યની ગુટિકાઓ મેંદારીંગી જેવા જે પદાર્થો, મુગંધી ફૂલોની નાતિઓ અને ટુંકામાં કહીએ તો જે વસ્તુઓમાં થોડી પણ મુગંધી હોય છે તે બધી એને ઘણી વહાલી લાગે છે, તેના પર એનું ઘણું ખેંચાણુ રહે છે અને તેના ઉપર એની રૂચિ બહુ હોય છે. વળી એક બીજી પણ વાત કહી દઉંઃ એને મુગંધી વસ્તુનું નામ પણ ગમતું નથી, તેથી જો એને જેમ મુખ થાય એમ કરવા સંબંધી નિશ્ચય હોય તો એવી વસ્તુઓનું નામ પણ તેનાથી દૂર છોડી દેવું. હે નાથ ! આવી રીતે મુગંધી વસ્તુઓનો આદર કરીને અને મુગંધી વસ્તુઓને દૂરથી છોડી દઈને તમે એ તમારા પુરાણા મિત્રનું લાલનપાલન કરો; એથી એનું લાલનપાલનકાર્ય તમને ઘણું મુશ્કેલું કારણુ થઈ પડશે. આવી રીતે દ્રાણુની સાથે જ્યારે આપ વર્તના કરશો અને તેનું લાલનપાલન કરશો ત્યારે તમારા મનમાં જે મુખ થવાનો સંભવ રહે છે તેનું તો વર્ણન જ થઈ શકે તેમ નથી.”

મન્દ—“સુંદરિ! તેં ઘણી સારી વાત કરી. ભદ્રે! તેં કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ હું કરીશ, માટે હવે સર્વ આકુળતા છોડી દઇને તું નિરાતે રહે. તારી જે અસ્વસ્થ સ્થિતિ થઇ હતી તે ચાદ કરતાં મને ખેદ થાય છે. હવે તું બરાબર સ્વસ્થ થઇ જા.”

મન્દ જ્યારે આ પ્રમાણે બોલ્યો ત્યારે હર્ષથી તે બાળાની આંખો વિકસવર થઇ ગઇ અને ‘ઘણી કૃપા થઇ!’ એમ બોલતી આનંદના આવેશમાં તે મન્દકુમારને પગે પડી.

ધ્રાણુનો સંબંધ.

બુધની નિર્લેપતા.

મન્દની લુબ્ધતા.

આ વાત ચાલતી હતી તે વખતે બુધકુમાર તો જાણે એક શૂન્ય જંગલમાં મુનિ એકલા બેઠા હોય તેમ તદ્દન વર્તનામાં મૌન જ રહ્યો. એટલા ઉપરથી એ બાળાને ખાતરી વર્તનામાં તકાવત. થઇ ગઇ કે એ (બુધકુમાર) ઘણો પહોંચેલો હોવો જોઇએ. એટલી હકીકત તેના ધ્યાનમાં આવી ગઇ તેથી તેના પ્રત્યે તે કાંઇ બોલી નહિ, પરંતુ એ બાળાએ કાંઇક અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કર્યો અને કાંઇક તેના તરફ તિરસ્કાર જેવી નજર કરી. એ અવાજના ગર્ભમાં રહેલ તેની જુપી ફોટેહની દુષ્ટ વાસના જોઇ લઇને બુધે એકદમ નિર્ભય કરી દીધી કે અરે! આ બુધ અને ધ્રાણુ. તો ક્ષેત્ર પણ મારું છે, પર્વત પણ મારો છે અને મોટી ગુફા પણ મારી પોતાની છે અને તેની અંદર ધ્રાણુ રહે છે તેથી તે તો મારો આશ્રિત કહેવાય, એટલે જરૂર મારે એને પાળવો તો જોઇશે જ એમાં શંકા જેવું નથી, બાકી આ બાળા જે ઘણી શઠ દેખાય છે તે કહે છે તે પ્રમાણે પેલા ધ્રાણુની લાલના-પાલના તો કરવી જ નહિ, એ લાલનાપાલનાના બદલામાં સુખની આશા રાખવી તે ફેકટ જણાય છે. બાકી તો જ્યાં સુધી એ ક્ષેત્ર છોડી ન દઉં ત્યાં સુધી લોકયાત્રા પ્રમાણે એ ધ્રાણુનું પાલન તો કરવું જ પડશે, માત્ર એ પાલન આપણે વિશુદ્ધ રસ્તે કરવું જેથી વાંધો ન આવે. જ્યારે તેવો પ્રસંગ આવશે અને આ ક્ષેત્ર જ છોડી દેવાશે ત્યારે એનો સ્વતઃ લાગ થઇ જશે. આવી રીતે વિચાર કરીને ધ્રાણુને

૧ નાકને ફેંકી દેવાનું નથી, પણ તેમાં લુબ્ધતા ન હોય તો કર્મબંધન થાય સર્વ લાગને અવસરે ધ્રાણુદ્રિયનો પણ લાગ થઈ શકશે. હાલ તો તેમાં આસક્તિ ન રહે તો બસ છે—આ ફલિતાર્ય છે.”

એ બુધકુમાર પાળતો રહ્યો પણ એની લાલનાપાલના કાંઈ કરે નહિ, એને લાડ લડાવે નહિ અને એને માટે કે એના સંબંધમાં કોઈ દોષ કરે નહિ, તેથી એ તો ઘણું સુખ મેળવવા લાગ્યો.

હવે બીજી બાબુએ મન્દકુમાર તો અત્યંત શક્તાયુક્ત મન-વાળી ભુજંગતાને આગળ કરીને ધ્રાણુમિત્રની લાલના-મન્દ અને ધ્રાણુ. પાલનામાં ઘણો લંપટ રહેવા લાગ્યો અને તેને પરિણામે અનેક પ્રકારનાં દુઃખસમુદ્રમાં અવગાહન કરી રહ્યો. તે સુગંધી દ્રવ્યો એકઠા કરવામાં અને તેની તૈયારી કરવામાં રાતદિવસ હેરાન થઈ જતો હતો, તેનું મન આખો વખત તે બાબતમાં પરોવાયેલું રહેતું હતું અને તે બાબતમાં નકામો કલેશ પામતો હતો; વળી દુર્ગંધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં અને તેનાં સાધનો યોજવામાં તે વારંવાર નકામો ખેદ પામ્યા કરતો હતો; આવાં કારણોને લઈને શાંતિનું સુખ શું છે અને કેવું છે તેને તો તે જાણતો પણ ન હોતો. સમજી અને વિવેકીઓ તેને માટે મનમાં હાસ્ય કરી રહ્યા હતાં. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવા છતાં મોહના જોરથી અને દોષથી પોતે જાણે ઘણા સુખમાં લોટતો હોય તેમ તે માનતો હતો અને ધ્રાણુની વધારે વધારે લાલનાપાલના કરતો હતો. સુખના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના પ્રાણી ઈન્દ્રિયવિષયમાં આવી રીતે જ લુબ્ધ રહીને આનંદ માને છે, સુખ સમજે છે, સ્થૂળમાં સર્વ માની બેસે છે, બાકી એમાં વાસ્તવિક સુખની ગંધ પણ હોતી નથી, સમજીઓ એમાં સુખ માનતા પણ નથી. સ્થૂળ સુખનાં સાધન મેળવવામાં જે કષ્ટ પડે છે તેના પ્રમાણમાં સ્થૂળ સુખ પણ મળતું નથી અને તેના વિચોગે મહા ગ્લાનિ થાય છે. આવી સ્થિતિ અનુભવતાં છતાં મન્દકુમાર એમાં સુખ માનતો હતો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મોહરાય ચારિત્રધર્મનું યુદ્ધ.

વિચારે કહેવા માંડેલ ધ્રાણુત્પત્તિ.
માર્ગાનુસારિતામાસીકૃત પરિચય.
રાજ્યનીતિના મૂળતત્ત્વોની ચર્ચા.
મોહરાજ ચારિત્રરાજનું મોટું યુદ્ધ.

મહાત્મા મુનિ પોતાનું ચરિત્ર^૧ ધવળરાજ વિગેરેની સ-
મક્ષ કહી રહ્યા છે, દરમ્યાન તેમણે યુધ્ધ અને મન્દનો
પરિચય કરાવ્યો, લલાટદેશે ભુજંગતા મળી, તેમાં
મન્દ ફસાયો, ધ્રાણુને રાજી કરવામાં એ રોકાઈ ગયો.
હવે તેના સંબંધમાં વિશેષ માહિતગારી યુધ્ધને કેવી
રીતે મળી તે સંબંધી વાત આગળ ચલાવતાં પેલા મહાત્મા મુનિ
સભા સમક્ષ વાત કહેવા લાગ્યા તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે.
મુનિશ્રીએ ચલાવ્યું:—

વિચારની યુવાવસ્થા અને દેશાટન.

પાછા ફરતાં મહોત્સવનો શુભ પ્રસંગ.

અવલોકનાથી ધ્રાણુસંગતપર એકાંત.

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે યુધ્ધકુમારને દેવી ધિપણાથી વિ-
ચારે નામનો કુમાર થયો હતો. એ વિચારકુમાર યોગ્ય લાલનપા-
લનથી વધીને હવે યુવાન થયો હતો.

હકીકત એમ બની કે એ રાજપુત્ર વિચાર એક વખતે વિનાદ

૧ આ આખું પ્રકરણ વિચારના મુખમાં મૂક્યું છે, એ વિચારથી બરપૂર
છે, પ્રમાણમાં મોટું કરવામાં આવ્યું છે, વિચારનાં પરિણામો છતાં પદી ન જાય
તેથી વચ્ચેથી એનો વિભાગ કર્યો નથી.

માટે દેશાંતરમાં ફરવા સારૂ નીકળી પડ્યો. અનેક જગ્યાએ મુસાફરી કરીને સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. આપણો વાર્તાપ્રસંગ ચાલે છે તે જગ્યામાં તે બાથ અને અતરંગ પ્રદેશોમાં લાંબી મુસાફરી કરીને તુરંતમાં જ પાછો આવ્યો હતો. એને ક્ષેત્રકુશળ પાછો આવેલ ભેષ્ય યુધકુમાર અને વિષ્ણુદેવી બહુ રાજી થયા, સર્વને ઘણું આનંદ થયો અને આખું રાજમંદિર સંતોષ પામ્યું. તે પ્રસંગે પરસ્પર આનંદસમાજમનો મહા આદંબરપૂર્વક મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. એ મહોત્સવ દરમ્યાન યુધ અને મન્દ (પિતા અને કાકા)ને દ્રાણ સાથે દોસ્તી થઈ હતી તે વાતની વિચારકુમારને ખબર પડી. આ હકીકત જાણતાં વિચારકુમાર પોતાના પિતા યુધકુમારને એકાંત સ્થાનમાં લઈ મથો અને યોગ્ય વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો.

માર્ગાનુસારિતા માસી.

વિચારની નસીબ.

માસીનું આજખાણ.

દેશાટનના લાભો.

‘પિતાજી ! જો કે આપને હું કાંઈ કહેવાલોગ નથી, છતાં મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે આપને પેલા દ્રાણ સાથે દોસ્તી થઈ છે તે ઠીક નથી. એ દ્રાણ સારો માન્ય નથી, પરંતુ મહા દુષ્ટ છે, તેનું કારણ આપ જરા વિસ્તારથી સાંભળો. આપ જાણો છો કે હું આપશ્રી અને મારી માતાને પ્રજ્યાવગર દેશપરદેશ જોવા સારૂ નીકળી ગયો હતો.’^૧ પિતાજી ! એવી રીતે પૃથ્વીપર ફરતાં ફરતાં અનેક ગામો નગરો, ખેડો (ખેતને રહેવાનાં તદ્દન નાનાં ગામડાંઓ-નેહરાં) ખાણો વિગેરે સારી રીતે જોયાં. ફરતાં ફરતાં એક વખતે હું ભવચક્રનગરમાં આવી પહોંચ્યો.’^૨ એ નગરના રાજમાર્ગમાં મેં એક મુંદર સ્ત્રીને જોઈ. એ

૧ આજળ જણારી કે વિચાર રત્ન વગરજ દેશાંતર જોવા ગયો હતો. વિચાર રત્ન વગર પરદેશ દોઝા ફરે છે એ માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે.

૨ વિચારકુમાર પોતાના પિતા યુધકુમાર પાસે જતિ અનુભવ કહે છે- યુધાચાર્ય (મહાત્મામુનિ) પોતાનું ચરિત્ર ક્ષવળરાજ સન્મુખ કહે છે-એ આખું ચરિત્ર સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ દહી બતાવે છે.

૩ વિચાર-ને અંકુશ હોતો નથી તેથી આ બાબત પુત્રધર્મને ન છાજતી છતાં માનસિક નજરે યોગ્ય છે.

૪ ભવચક્ર-સ્વરૂપ માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. વિસ્તારથી એ નગર અને તેના બનાવોનું વર્ણન સદર પ્રસ્તાવમાં ત્યાર પછી આપે છે.

વિશાળ આંખોવાળી સુંદર લલના મને જોઈને ઘણી રાજી થઈ અને જાણે કોઈ અવર્ણનીય નવીન રસનો અનુભવ કરતી હોય તેવી દેખાઈ.

એના દેખાવનું વર્ણન કરતું ઘણું મુશ્કેલ છે પરંતુ શુદ્ધ રસેહતાં સાધારણ ઉપમા આપીએ તો કલ્પવૃક્ષની સુંદર માં-નિઝરણાંઓ. જરને અમૃતનું છાંટણું કર્યું હોય ત્યારે જેવી તે માંજર દેખાય અથવા તો વાદળાંનો ગડગડાટ સાંભળી

માજતા આકાશ તરફ જોઈ જોઈને જેમ મયુરી (હેલ) નાચ કરતી હોય ત્યારે તે જેવી દેખાય અથવા ચક્રવાકી આખી રાતનો વિરહ સહન કર્યા પછી સવારના પહોરમાં પોતાની સાથે ફરનાર પ્રિય-પતિ (ચક્રવાક)ને મળે તે વખતે તેના મુખનો જેવો દેખાવ થાય અથવા ચંદ્રની કળાની આસપાસથી વાદળાંઓનું આવરણ દૂર થયા પછી તેનો જેવો સુંદર દેખાવ શરદઋતુમાં પૂર્ણિમાએ થાય છે તેવી આંખોથી તાકી તાકીને એ શાંત સાધ્વી સ્ત્રી મારી સામું જોતી હતી ત્યારે લાગતી હતી. જાણે એનો કોઈ મહાન્ રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો હોય અથવા તો જાણે એ સુખસાગરમાં લદબદ થઈ ગઈ હોય તેવી સુંદર આનંદદશાને અનુભવતી તે મારા જોવામાં આવી. એને એટલા બધા હર્ષમાં આવેલી જોઈને મને પણ ઘણો આનંદ થયો, રસેહથી ભરપૂર સજ્જનને જોતાં ચિત્ત જરૂર આર્દ્ર થઈ જાય છે, નરમ થઈ જાય છે, પ્રેમાળ બની જાય છે એ સર્વ સાધારણ નિયમ પ્રમાણે મારી પણ એ પવિત્ર દેખાટી સ્ત્રી તરફ લાગણી થઈ આવી અને મેં એને પ્રણામ કર્યા એટલે તેણે મને આશિષ આપી.

ત્યાર પછી તુરત જ એ સુંદર લલના મને કહેવા લાગી “અહો! મારા હૃદયનંદન! તું કોણુ અને ક્યાંથી આવ્યો છે તે કહે.”

મેં જવાબમાં કહ્યું “ધરાતલ નગરમાં રહેલી દેવી વિષણુમાતા અને પિતા બ્રુધરાજનો હું પુત્ર છું અને દેશાટન કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સાંઝે હાલ મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો છું.

મારો આવો જવાબ સાંભળીને એ સ્ત્રીની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં અને સ્નેહથી મને ભેટીને વારંવાર સુંબન લેવા લાગી અને માંઝે માથું સુંઘવા લાગી.^૧ ત્યાર પછી અમારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ:—

૧ વડીલ બાળકનું માથું સુધે એ પ્રેમ દેખાડવાનો માર્ગ છે. બંજાણામાં અત્યારે પણ એ રિવાજ પ્રચલિત છે.

માર્ગાનુસારિતા—“અરે મહાભાગ્ય ! તું અહીં આંખો તે બહુ સાંઝે કર્યું. દીકરા ! તારાં હૃદય અને આંખોથી હું તો તને પ્રથમથી જ ઓળખી મઠ હતી. માણસની આંખો અને તેનું હૃદય એ બંને જાતિસ્મરો^૧ છે, એ સામાને જોઈને કંઈ જાતનો અને કોણ છે તેની બરાબર સાક્ષી આપે છે, કારણ કે તે દેખવામાત્રથી જ પ્રિય અને અપ્રિયને બરાબર જાણી જાય છે; પણ ભાઈ ! તું મને ઓળખતો નહિ જ હો, કારણ કે તું નાનો છે અને જ્યારે મેં તને મૂક્યો ત્યારે તો તું તદ્દન બાળક હતો. જો ભાઈ ! હું તારી માતા ધિવણુની બહેનપણી છું, બુધરાજનો પોતાનો પણ મારા ઉપર ઘણો શ્રેષ્ઠ છે અને માંડે નામ માર્ગાનુસારિતા છે. તારી નિષ્પાપ માતા ધિવણુદેવી માંડે શરીર છે, માંડે જીવતર છે, મારા પ્રાણ જેવી છે અને તારા પિતા બુધદેવ તો મારા જીવનથી પણ મારે વધારે છે. એ બંનેના હુકમથી હું લોકવિલોકન કરવા સાંઝ નીકળી પડી તે વખતે તો માત્ર તારો જન્મ જ થયો હતો^૨. આ પ્રમાણે હોવાથી તું તો મારો^૩ ભાણેજ છે, તું મારો પુત્ર છે, માંડે જીવતર છે, અરે વહાલા ! તું તો માંડે સર્વસ્વ છે, મારો પરમાત્મા છે. અરે ભાઈ ! દેશ જેવાની ઇચ્છાથી મુસાફરી-એ નીકળી પડીને તેં ઘર છોડ્યું તે તો ઘણું સાંઝે કર્યું. તું ઘણો જિજ્ઞાસુ હો. એમ ચોક્કસ જણાય છે. આ દુનિયા અનેક પ્રકારના બનાવો, હેવાલો અને કુતૂહલોથી ભરેલી છે તેને જે પ્રાણી પોતાને ઘરેથી નીકળીને પહેલેથી છેલ્લે સુધી જોતો નથી તે કુવાનાં દેડકાં જેવો છે એમ સમજવું. એવા ઘરે ખેતી રહેનારની દુનિયા બહુ ટુંકી હોય છે અને તેની નજર પણ ટુંકી જ હોય છે અને રહે છે, કારણ કે દુનિયામાં કંઈ કંઈ પ્રકારના વિલાસો હોય છે, કંઈ કંઈ જાતની હુશિયારીઓ હોય છે, કંઈ કંઈ પ્રકારની બુદ્ધિ હોય છે, કંઈ કંઈ પ્રકાર-

૧ જાતિસ્મર: જાતિને યાદ કરાવનાર. જે આંખો અને હૃદય એની જાતિને યાદ કરાવે છે, એને જોવાથી જ પ્રિય અપ્રિય જણાઈ જાય છે; જે પૂર્વેના વહાલો હોય તો રાગ થાય છે, ન હોય તો રાગ થતો નથી; તેથી આંખો અને ચિત્તને જાતિસ્મર કહેવામાં આવે છે.

૨ વિચારનો જન્મ થતાં માર્ગવિલોકન થવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યાં સુધી ઓપ દૃષ્ટિ હોય છે, તે મરી જઈને યોગદૃષ્ટિ આવે છે અને માર્ગાનુસારી થતાં સમ્યગ્ માર્ગને રસ્તે અંધિજેદ તરફ પ્રયાણ થાય છે.

૩ આપણા દેશના ત્રિવાજ પ્રમાણે માની બહેનપણી-સખી હોય તેને માસી કહેવામાં આવે છે.

રની ચાલાકીઓ હોય છે, કઈ કઈ પ્રકારની દેશભાષાઓ જાણવા લાયક હોય છે અને લોકોની અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને આચારોની સુંદરતા જોવા લાયક હોય છે—આ સર્વ બાબતોની અનેક ધૂતારાઓ હુમ્યાઓ છળકપટ કરનારાઓથી ભરેલી અને અનેક પ્રકારના બનાવોથી ભરપૂર પૃથ્વીને અનેક વાર જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શી ખબર પડે ! તેટલા માટે ભાઈ ! તું મોટા જખરજસ્ત ભવચક્ર નગરમાં જોવા સાફ આવી પહોંચ્યો તે બહુ સાફ કર્યું. આ નગર અનેક બનાવોથી ભરપૂર છે, અનેક નવાઈજેવી અદ્ભુત વસ્તુઓથી યુક્ત છે અને ચતુર માણસોથી વ્યાપ્ત છે. જે પ્રાણીઆ નગરને સારી રીતે બરાબર જુઓ છે તેણે આ આખા ચર અને સ્થિર, સ્થાવર અને જંગમ જીવનને જોયું એમ સમજવું. કારણ કે આખા જીવનનો—સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળનો—અત્ર સમાવેશ થાય છે. અહો મારા રત્ન ! તું જાતે ચાલી ચલાવીને અહીં આવી પહોંચ્યો અને મારી નજરે પડ્યો તેથી ખરેખર હું ધન્ય છું, ભાગ્યશાળી છું, કૃતકૃત્ય છું.”

મેં (વિચારે) “ જવાબ આપ્યો—આપ કહો છો તે પ્રમાણે છે તો મને મારા નસીબે તમારી સાથે મેળવી આપ્યો તે બહુ સાફ થયું. હવે મારી ઉપર કૃપા કરીને માતાહ ! મને સારી રીતે આ ભવચક્રનગર બતાવો.”

માર્ગાનુસારિતાએ બતાવેલ કોતુક.

ભવચક્રની અનેક નવીનતાઓ.

સંયમ સુભદના હાલહવાલ.

વિચારપુત્ર પોતાના પિતાથી બુધરાજને કહે છે કે—મારી મા-સીએ મારો આવો જવાબ સાંભળ્યો એટલે તેણે મારી પર્વતપર માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને અનેક પ્રકારના બનાવો વનપુર. સાથે આખું ભવચક્રનગર મને સાથે રહીને બતાવ્યું. હવે એ નગરમાં ફરતાં ફરતાં મેં જરા ફર એક નાનું નગર (ગામડું) જોયું, એ નાના નગરની વચ્ચે એક મોટો ટુંગર ઘણે દૂરથી નજરે પડતો હતો, વળી એ ટુંગરના એક મોટા શિખર ઉપર એક નાનું શહેર વસેલું પાળુ ઘણે દૂરથી દેખાતું હતું. મેં માર્ગાનુસારિતાને પ્રશ્ન “ માતાહ ! આ ભવચક્રનગરમાં વળી બીજું અંદર શહેર તે કેવું છે ? વળી એ નગરમાંથી એક મોટો પર્વત બહાર નીકળેલા દેખાય છે તે કયો ? અને તેના શિખર ઉપર શહેર કયું છે તે સર્વ મને સમજાવો.”

માર્ગાનુસારિતાએ મને જવાબ આપ્યો કે “શું તું આ નગર જોયું નથી? એ સાસ્ત્રિકમાનસ^૧ નગર નામે ઘણા કાળથી પ્રસિદ્ધ છે, એ નગરની અંદરથી જે પર્વત નીકળે છે તેનું નામ વિવેકપર્વત^૨ છે અને એ પર્વતની ઉપર જે સુંદર નગર દેખાય છે તેનું નામ જૈનપુર^૩ છે. તું તો બધી હકીકતનો સાર સમજે છે છતાં આવો સવાલ તે કેમ કર્યો?”

માર્ગાનુસારિતા એ પ્રમાણે વાત કરતી હતી તે વખતે એક બીજો ઘણો ધ્યાન ખેંચનારો બનાવ બન્યો તે હકીકત ધવાયલો. આપ સાંભળો. એક રાજપુત્રના આખા શરીરે ઘા રાજપુત્ર. વાગ્યા છે, તેને લીધે તે ઘણો વિહ્વળ થઈ ગયેલ છે, બીજા માણસો તેને ઉપાડીને અન્યત્ર લઈ જાય છે અને તેની ચારે આજુ પુરૂષો વીંટળાઈ વળેલા છે-આવો એક રાજપુત્ર અમારા જોવામાં આવ્યો. એને જોતાંજ પિતાજી! મેં મારી માસીને પૂછ્યું “અરે માતાજી! આ રાજપુત્ર જોવો લાગતો પુરૂષ કોણ છે? એના ઉપર સખ્ત ઊંડા ઘા કોણે કર્યા છે? એને ક્યાં લઈ જવામાં આવે છે? અને એની સેવામાં કોણ કોણ છે? એ સર્વ મને બરાબર જણાવો!”

માર્ગાનુસારિતાએ મને જવાબ આપ્યો “અહીં ચારિત્રધર્મ નામનો રાજા છે, તેને યતિધર્મ નામનો એક પુત્ર સંયમને પ- છે, એ યતિધર્મનો પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો આ સંયમ^૪ ડોલો માર. નામનો માણસ છે. વાત એમ છે કે એના મોઝા શત્રુઓ મહામોહ વિગેરે છે જેઓ ઘણા દુષ્ટ અને ભયંકર છે. તેમણે એને એક વખત એકલો જોયો એટલે લાગ જોઈને એને ખૂબ માર્યો. તે વખતે શત્રુઓ ઘણા હોવાથી અને તે એકલો હોવાથી એણે ઘણા પ્રહારો ખાધા અને એને લઈને આખે શરીરે તે જર્જર થઈ ગયો અને અત્યારે એને એના લશ્કરીઓ પાછો લઈ

૧ એનું વિસ્તારથી વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩ માં થઈ ગયું.

૨ વિવેક પર્વતનું વર્ણન સદર પ્રકરણમાં પૃ. ૧૦૪૭ થી ગઈ ગયું તે જુઓ.

૩ જૈનપુર વર્ણન સદર પ્રકરણમાં પૃ. ૧૦૪૬ થી શરૂ થાય છે.

૪ જુઓ પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૮.

૫ જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫ પૃ. ૧૦૬૬.

૬ યતિધર્મના પરિવારમાં દશ માણસો છે તેમાં છઠ્ઠો સંયમ નામનો છે. એનું વર્ણન સદર પ્રકરણમાં પૃ. ૧૦૭૩ થી શરૂ થાય છે એ જુઓ.

જાય છે. એના પાળાએ હવે એને તેના રાજમંદિરમાં લઈ જશે. આ નગરમાં જ્યાં રાજમંદિર આવેલું છે ત્યાં એ સંયમના સર્વે સંબંધીઓ વસે છે.”

આ પ્રમાણે સાંભળીને મેં જણાવ્યું—“અરે માતાજી! શત્રુઓએ આવી ભયંકર પીડા પોતાના માણસને કરી છે એ વિચારને જોઈને હવે ચારિત્રધર્મરાજ વિગેરે શું કરે છે તે જોવાનું કૌ ત ક. મારા મનમાં મોટું કૌતુક થયું છે, એ જોવાથી મને ઘણું જાણવાનું મળશે એવું મને લાગે છે, તો માતાજી!

તમે મને પેલા ડુંગરના શિખર ઉપર લઈ જાઓ અને ત્યાં આ સંયમના સ્વામી (ચારિત્રરાજ) કેવી રીતે કરે છે તે જરૂર બતાવો!”

પિતાજી! મેં જોઈ જોઈ માર્ગાનુસારિતા માસીને દર્શાવી તે તેણે બહુ ખુશીથી સ્વીકારી.

ચિત્તસમાધાન મંડપમાં ચારિત્રરાજ.

સંયમના પરાણવધી સુભટોને દોહા.

રાજાએની પરિપદમાં વિચારવિનિમય.

સાર પછી મારી માસીએ રસ્તો બતાવ્યો તે માર્ગે હું તેની પછવાડે વિવેકગિરિના શિખરે ગયા. એ પર્વત ઉપર જૈનપુરમાં મોટા રાજ્યમંડળની વચ્ચે ચિત્તસમાધાન મંડપમાં ચારિત્રધર્મરાજ બેઠા હતા, એની પાસે બીજા રાજાઓ પણ બેઠા હતા તે સર્વનું વર્ણન તેણે જૂદું જૂદું કરી બતાવ્યું, કારણ કે એ પોતે તત્ત્વ બહુ સારી રીતે જાણી રહી હતી.^૧ હવે એ પ્રમાણે અમારી વાત ચાલતી હતી તે વખતે પેલા લશ્કરી સંયમ સુભટને રાજસભામાં લઈ આવ્યા, ચારિત્રરાજને સંયમ બતાવવામાં આવ્યો અને બનેલા સર્વે હકીકત નિવેદન કરવામાં આવી.

શત્રુએ પોતાના માણસને આટલી સખ્ત ધંજા કરી એ હકીકત અવળે હકીકત સાંભળતાં આખી રાજસભામાં રહેલા સુભ-રાજસભાસિયનિ. ટોમાં મોટા ખળભળાટ થઈ ગયો. તે વખતે સભા-જનોના મોટા ભયંકર અવાજથી, તેમજ તેમના હાથના પછાડાથી જમીન કંપાયમાન થઈ ગઈ અને મોટા ખળભળાટથી

૧ સંયમના સંબંધીઓ તે જ્ઞાન, માર્દવ, આર્જવ, સુક્ષ્મતા, તપ, સત્ય, સાંચ, અદિચત્તવ અને બ્રહ્મચર્ય-અ. ૫. પ્ર. ૩૫ માં વર્ણવેલા છે, તે જુઓ.

૨ વિવેકગિરિનો માર્ગ ચાર્ગાનુસારીપણાથી જ સાધી રાખાય છે.

૩ ચારિત્રરાજના આખા પરિવારનું વર્ણન અ. ૪. પ્ર. ૩૪ થી સાર થયેલ છે. ત્યાં તે વિગતવાર આગેલ દોવાછી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

ગાજી ઉઠેલ મહાસમુદ્ર જેવી તે રાજસભાની સ્થિતિ તે વખતે બની ગઈ. ક્રોધ પામેલા ચમરાજની જેવો દેખાવ કરીને કોઈ મોટેથી હોકારો કરવા લાગ્યા, કોઈ પોતાના હાથને પછાડવા લાગ્યા, કોઈના રોમરાય લાગણીથી ઊંચા થઈ આવ્યા, કોઈ તે બનાવ જોઈને એવા આકરા થઈ ગયા કે રોષથી તેમનાં મુખ લાલ થઈ ગયાં અને તેમનાં ભયંકર ભવાં ચઢી ગયાં, કોઈ વળી છાતી કાઢીને ઊભા ઊભા પોતાની તરવારો ઉપર નજર નાખવા લાગ્યા, કોઈ ક્રોધથી એટલા અંધ થઈ ગયા કે તેની અસરથી તેમની આંખો રાતી થઈ ગઈ, કોઈ મોટેથી એટલું અદ્ભુત કરવા લાગ્યા કે તેના જોરથી જાણે આખી પૃથ્વી ગાજી રહી હોય એમ લાગ્યું, કોઈને તો એટલી સખ્ત ગરમી અંદર આવી ગઈ કે તેના તાપના જોરથી તેમના શરીર પર પરસેવાનાં બિન્દુઓ દેખાવા લાગ્યાં અને કેટલાકનું શરીર તો ક્રોધથી એટલું બધું લાલ થઈ ગયું કે જાણે તેઓ સાક્ષાત્ સળગતા અંગારા (અગ્નિ) જ હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું.

આવી રીતે આખા રાજમંદિરના સર્વ લોકોમાં મોટો ખળભળાટ થયેલો જોઈને ચારિત્રધર્મરાજને તેના સહયોધ મં-
 શાંત થવાની ત્રીએ કહ્યું “દેવ! જે ધીરા અને સમજી પુરૂષો
 જરૂરી આવે. હોય છે તેમણે અકાળે થઈ આવેલાં વાદળાંની ગ-
 જના જેવો ખળભળાટ કરી મૂકવો યુક્ત નથી. માટે
 સાહેબ! આ રાજાઓને આપ જરા શાંત કરો, હવે વાતની હદ થઈ
 ગઈ છે, તેથી આપશ્રી તેઓની સાથે આપનો અભિપ્રાય મેળવો અને
 તેમની પણ પરીક્ષા કરો!”

સહયોધ મંત્રીની આવી સૂચના થતાં ચારિત્રરાજે સર્વ રાજાઓ
 તરફ માત્ર નજર કરી અને જાણે તે વખતે વર્તેલો
 સૂચનાનો ક્ષોભ અટકાવવાની પોતાની ઇચ્છા છે એવી ચેષ્ટા
 અમલ. બતાવી એટલે સર્વ વિચક્ષણ રાજાઓ, સુભટો અને
 સભાસદો એકદમ મૌન થઈ ગયા.^૧ સમજી માણસો
 ઇસારા માત્રમાં પોતાનું કર્તવ્ય અને સામાનું મન સમજી જાય છે.

તે વખતે ચારિત્રધર્મરાજે સર્વ સભાજનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું
 “અહો મહીપાળો! આ પ્રમાણે હકીકત બની છે તે તમારા સાં-

^૧ આની સાથે મોહરાજની સભા સરખાવવા યોગ્ય છે. તેઓનું નિર્વિવશી-
 પણું આ પ્રકરણમાં આગળ જોવાશે.

ભળવામાં અને સમજવામાં આવી, હવે આપણે એ સંબંધમાં શું કરવું તેનો તમારા મનમાં જે વિચાર થયો હોય તે જણાવો.”

મહારાજ ચારિત્રરાજનો આવો પ્રશ્ન સાંભળીને સત્ય, શૌચ, તપ, ત્યાગ,^૧ ધ્વજાચર્ય વિગેરે જે રાજાઓ ત્યાં બેઠા યુદ્ધનો હતા તેઓનાં મનમાં યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો અને અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી તેઓએ એકત્ર-પણે જણાવ્યું “અહો! આપણા સંયમ સુભટની

આટલી બધી કદર્યંતા એ લોકોએ કરી તે સર્વ શું આપણે ખમીને બેસી રહીએ? શું હજુ પણ આપણને આ બાબતમાં વિલંબ કરવો ઘટે? અપરાધ કરે તેને ક્ષમા આપવાથી તે અપરાધની ક્ષમા જ જે પ્રાણીઓને અપથ્ય તરીકે પરિણમે-મતલબ જેને ક્ષમા આપવાથી ઉલટા જોરમાં આવે-તેવાઓને તો જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા એ જ તેઓને ઠેકાણે લાવવાનું એસડ છે. કેટલાક પ્રાણીઓને ક્ષમા આપવી તે ઉલટી અપથ્ય ભોજન જેવી થાય છે અને તેઓ આપનારનો આશય ન સમજતાં નરમ પડવાને બદલે ઉલટા જોરમાં આવે છે, તેવાઓને યોગ્ય શિક્ષા કરવી એ જ તેમના સંબંધમાં યોગ્ય ઉપચાર છે. વળી સાહેબ! જ્યાં સુધી એ મહામોહ વિગેરે ભયંકર શત્રુઓને મારી હઠાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અમારી જેવાઓને સુખની ગંધ પણ કેમ આવે? પણ સાહેબ! આપશ્રીની જ્યાં સુધી એ બાબતમાં પ્રબળ ઇચ્છા પ્રવર્તે નહિ ત્યાં સુધી એ દુરાત્માઓનો નાશ પણ થઈ શકે નહિ. જુઓ સાહેબ! આપનો એક એક સેનાની એવો બહાદુર છે કે મોટા ભયંકર સંગ્રામમાં તે એકલો શત્રુની આખી સેનાને નસાડી મૂકે, હરાવી દે અને નાશ પમાડે; જેવી રીતે એક કેશરી સિંહ એકલો હરણીઆના આખા ટોળાના ટોળાને નસાડી મૂકે છે તેવી રીતે તમારો પ્રત્યેક લશ્કરી સુભટ દુશ્મનોને દળી નાખે તેવો છે તે આપને સારી રીતે જાણીતી બીના છે. જે આપનો હુકમ વચ્ચે ન આવતો હોય-તેની રાહ જોવાની ન હોય, તો મોટા ખળભળાટ થયેલા સમુદ્રનાં મોજાંઓની જેમ તમારા સેનાનીઓ દુશ્મનના લશ્કરને ફૂંચાડી દે.”

મહારાજની વિચારણા. (Consultation.)

આ પ્રમાણે મોહરાજ વિગેરેની સામે લડવા જવાની હોંસવાળા શુભાની રાજાઓ સઘળા એક વિચારમાં આવી ગયા અને ઉપર

૧ આ મુક્તતા નામની ચોથી પુત્રી અગાઉ વર્ણવેલ છે તે સમજવી. જુઓ મ. ય. પ્ર. ૩૫. પૃ. ૧૦૬૮.

પ્રમાણે બોલીને મહારાજ સમક્ષ ખડા થઇ ગયા. તેઓનાં આખા શરીર ઉપર લડાઇ લડવાની ખરજ આવતી બેઠને મહારાજે તેઓની સામે નજર કરી તો મહાભયંકર મદોનમત હાથીને વિદારણ કરવા સમર્થ સિંહ જેવા તેઓ દેખાવા લાગ્યા. પ્રસંગ વિચાર કરવા જેવો લાગવાથી અને ઉતાવળે કામ કરવાની દેવ ન હોવાને લીધે ચારિત્ર-રાજ તે વખતે એક ખાનગી ઓરડામાં પોતાના 'સદ્બોધ મંત્રી'ને લઇને ગયા. વળી પોતાના લશ્કરના બળ વિગેરેના પણુ વિચાર કરવાનો હતો તેથી 'સમ્યગ્દર્શન' સેનાપતિને પણ સાથે વિચારણા કરવા માટે બોલાવી લીધો. પેલા સત્ય શૌચાદિ રાજ્યો રાજસભામાં રહ્યા અને મહારાજ પોતાના મંત્રી અને સેનાપતિ સાથે ખાનગી વિચારણા કરવા ગયા.

પિતાશુ! તે વખતે પેલી મારી માસી માર્ગાનુસારિતા પણ અંતર્ધાન થઇ બીજા ન દેખે તેવી રીતે તે ઓરડામાં મને સાથે લઇને દાખલ થઇ ગઇ. એને લઇને એ રાજ મંત્રી અને સેનાપતિ વચ્ચે જે વાતચીત થઇ તે મારા જાણવામાં આવી ગઇ. મહારાજ ચારિત્રરાજે પોતાના મંત્રી અને સેનાપતિને પૂછ્યું કે તેઓના મત પ્રમાણે અત્યારે શું કરવું ઉચિત છે જેના જવાબમાં સેનાપતિ અને મંત્રીએ પોતાના વિચારો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા.

પ્રથમ 'સમ્યગ્દર્શન' સેનાપતિએ મહારાજને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'દેવ! આપના બહાદુર લડવૈયાઓ સત્ય શૌચ વિગેરેએ સમ્યગ્દર્શન સે- જે કહ્યું છે તે જ આ વખતે આપશ્રીને કરવું ઉચિત નાપતિને જુસ્સો. છે તે બાબતમાં સંશય કરવા જેવું નથી. એનું કારણ એ છે કે અત્યંત દુષ્ટ ચિત્તવાળા અને તદ્દન નાશ કરવા યોગ્ય શત્રુઓ તરફથી આવેા ન સહન થઇ શકે તેવો ગુન્હો થયા પછી જે કોઇ પ્રાણીને સ્વમાનનો જરા પણ ખ્યાલ હોય તે

૧ જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૧૦૬૦.

૨ જુઓ સદર પ્રકરણ. પૃ. ૧૦૮૮.

૩ વિચાર પોતાના પિતા બુધકુમારને કહે છે-મહાત્મા મુનિ જે બુધાચાર્ય છે તે પોતાનું ચરિત્ર ધવળરાજ વિમળકુમાર પાસે કહે છે-સંસારીજીવ પોતાની કથા સદાગમ સમક્ષ કહે છે.

૪ અહીં લશ્કરી માણસોની સલાહ અને કારરધાની મુત્સદ્દીઓ. (diplomats) ની સલાહમાં કેટલો ફેર પડે છે. તે બેવા જેવું છે; લશ્કરી માણસોમાં જુસ્સો વધેો હોય છે, મુત્સદ્દીઓમાં દીર્ઘ દષ્ટિ, ગણતરી અને વિચારણા વધારે હોય છે.

એસી કેમ રહે? જે પ્રાણી શત્રુ તરફથી અપમાન પામે અને હારે, તેવો પ્રાણી તો મરી ગયો હોય તો વધારે સારું, તેવો હલકો પ્રાણી બળી ગયો હોય તો વધારે સારું, એવો પ્રાણી તો જન્મ્યો જ ન હોય તે વધારે સારું, અરે એવો પ્રાણી તો ગર્ભમાં જ ગળી હોય તો વધારે સારું. જે પ્રાણી ઉપર શત્રુઓ વારંવાર આક્રમણ કરે અને તેને ધૂળમાં રગદાળે, છતાં જે નિરાંતે એસી રહે તેવો પ્રાણી તો ધૂળ જેવો છે, તરખલા જેવો છે, રાખ જેવો છે, અથવા તો કાંઈ પણ નથી એમ કહીએ તો પણ યોગ્ય છે. જે પ્રાણીને માથે એક પણ શત્રુ આજતો હોય છે તો તે શત્રુને પણ તે જીતી લેવાની ઇચ્છા રાખતો હોય છે, તો પછી જેને માથે અનંત શત્રુઓ આજ રહ્યા હોય તેનાથી તે એસી કેમ રહેવાય? તેટલા માટે હે રાજન્! આપના આખા શત્રુવર્ગનો નાશ કરીને આ પૃથ્વીને આપ તદ્દન નિષ્કંટક બનાવો અને ત્યાર પછી નિરાંતે એસો.” આવી રીતે જીરુસામાં આવી જઈને અત્યંત ઉત્કટ વાક્યો બોલીને સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિએ પોતાનું બોલવું બંધ કર્યું. આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જે ઉચિત કાર્ય તે વખતે કરવા યોગ્ય લાગ્યું તેનો નિર્ણય તેણે એકદમ જણાવી દીધો.

હવે તે વખતે લીલાયુક્ત શાંત નજરે ચારિત્રરાજે સદ્બોધ તરફ નજર કરી અને ઇંચિતથી તેનો અભિપ્રાય શો છે તે જણાવવા સૂચ્યું. આ પ્રસંગે શું કાર્ય કરવા યોગ્ય છે અને વસ્તુતત્ત્વ શું છે તે સંબંધી દરેક બાબતમાં પ્રયત્નરણુ કરી ઊંડા ઉતરી રહસ્ય સમજવામાં કુશળ સદ્બોધ મંત્રીએ આ બાબતના ગર્ભમાં રહેલ અર્થ વિચારી જવાબ આપ્યો “દેવ! તમારી પાસે વિદ્વાન પુરૂષે (સમ્યગ્દર્શને)

સારી હકીકત કહી છે તેથી હવે આપની પાસે અસદ્બોધની રાજ- ત્યારે મારા જેવાને આ બાબતમાં બોલવું અયોગ્ય નીતિ વિચારણા. છે, છતાં મહારાજ! આપને મારા ઉપર જે બહુ-

માન છે અને આપશ્રી પ્રસંગોપાત મારી સલાહ માગો છો તેથી આપની કૃપા મને ઉત્સાહી બનાવે છે, અને તે ઉત્સાહથી પ્રેરાયલો મારા જેવો પ્રાણી વાચાળ અને છે. (સમ્યગ્દર્શનને ઉદ્દેશીને) અહાહા! તમારામાં ખરેખર ઉત્કટ તેજ છે! તમારો વાણી ઉપરનો કાપુ પાપુ ઘણો જબરો છે! અને સેનાપતિરાજ! તમારી આપણા સ્વામી (ચારિત્રરાજ) તરફ ભક્તિ તો ઘણી જ વખાણવા લાયક છે. તમે કહ્યું કે જે પ્રાણીને માનનો કાંઈ પણ ખ્યાલ હોય તે શત્રુઓ તરફથી થતો પરાભવ સહન કરી શકતો નથી તે

વાત તદન સાચી છે! તેમજ શત્રુથી પરાભવ પામેલ પ્રાણી આ દુનિયામાં તદન સાર વગરનો છે એ વાત પણ તદન સત્ય છે. વળી મહામોહ વિગેરે શત્રુઓ ઘણા દુષ્ટ છે, હુમ્મ્યા છે, પાપી છે, માટે નાશ કરવાયોગ્ય છે એ વાત તમે કહી તે પણ સત્ય છે. અને આપણા મહારાજના સર્વે સેવકો તેનો ઘાત કરી શકે તેવા પરાક્રમી છે એ વાત પણ સત્ય છે. હું તો ત્યાં મુઠ્ઠી પણ કહું છું કે આપણા મહારાજના હુકમમાં રહેનારા પુરુષોને તમે બાળુ ઉપર રાખો, પરંતુ એમના લશ્કરની સ્ત્રીઓ પણ એ મહામોહ વિગેરે શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં સમર્થ છે. પરંતુ હકીકત એવી છે કે:-

પ્રસ્તાવરહિતં કાર્યં, નારંમેત વિચક્ષણઃ ।

નીતિપૌરુષયોર્યસ્માત્, પ્રસ્તાવઃ કાર્યસાધકઃ ॥

ઠાણો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કદિ શરૂ કરતો નથી કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી આપી શકે છે. વળી પૂજ્ય મહારાજ અને આપ સેનાપતિ સમક્ષ નીતિશાસ્ત્રની વાતો જણાવવી એ જે કે પિછપેષણ જેવું છે, ભરડેલું ફરીવાર ભરડવા જેવું છે, તોપણ મુદ્દાની કાંઈક વાત તમને યાદ આપું છું.

રાજનીતિ.

“રાજનીતિમાં છ ગુણો કહ્યા છે, પાંચ અંગો બતાવ્યા છે, ત્રણ શક્તિ વર્ણવી છે, ઉદયસિદ્ધિઓ ત્રણ બતાવી છે અને નીતિ ચાર પ્રકારની કહી છે; એ ઉપરાંત ચાર પ્રકારની રાજવિદ્યા સ્પષ્ટ કરી છે- આવી આવી બીજી અનેક બાબતો નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે આપને વિદિત છે તેથી તેનું વિશેષ વર્ણન અત્યારે કરવાની જરૂર નથી.

“પરરાજ્ય સાથે રાજનીતિ ચલાવવામાં છ ગુણો ખાસ સંભાળવાં જોઈએ તે છ ગુણો આ પ્રમાણે છે: સ્થાન, યાન, સંધિ,

૧ અહીંથી રાજનીતિ બતાવવામાં આવી છે. એ સર્વ ગ્લોઝા તેને લગતાં શાસ્ત્રોમાં બહા બહા આકારમાં આવે છે. શુકનીતિમાં પણ સહજ ફેરફાર સાથે આવે છે. મનુસ્મૃતિનું ટાંચણ આપશું, અન્યત્ર જિજ્ઞાસુએ શોધ કરી લેવી.

૨ આ છ ગુણોના સંબંધમાં મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૭ માં નીચે પ્રમાણે હકીકત છે તે વિચારવી. ત્યાં ‘સ્થાન’ને બદલે ‘આસન’ શબ્દ વાપર્યો છે. ઉપરના સર્વનો પોતાના ઉદય અને પરની હાનિરૂપ કાર્યનું અવલોકન કરીને ઉપયોગ કરવો. એ પ્રત્યેક ગુણો બે બે પ્રકારના છે. વર્તમાન અથવા ભવિષ્યના લાભ માટે મિત્ર

વિગ્રહ, સંશ્રય અને દ્વેધીભાવ. ('સ્થાન' એટલે લશ્કરને કઇ જગ્યાપર રાખવું તે સંબંધી વિચારણા. કુલક ભટ્ટ સ્થાનમાં લશ્કર, ખળનો, નગર અને દેશનો સમાવેશ કરે છે. પરરાજ્ય સાથે નીતિ કેવી ચલાવવી તેમાં આસ્થાન ઉપર ખાસ લક્ષ્ય રાખવાનું છે. યાનમાં કુચ કરવાની અને હલ્લો કરવાની બાબતનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક વાર બચાવ કરવાનો હોય છે અને કેટલીક વાર પોતે જ સામી બાજુપર ધસારો કરવાનો હોય છે. આ યાનમાં લશ્કરને પૂરી પાડવાની જરૂરીઆતો સંબંધી બાબતનો પણ સમાવેશ થાય છે. (Commissariat & Transport) 'સંધિ અને વિગ્રહ' સંધિમાં પરરાજ્ય સાથે મુલેહ અને તેને લગતા કોલકારોનો સમાવેશ થાય છે અને વિગ્રહમાં કેવા સંયોગોમાં લડાઇ જાહેર કરવી, તે વખતે કઇ બાબતો વિચારવી તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. 'સંશ્રય'માં જે રાજ્ય સાથે મુલેહ અથવા સંબંધના કોલકાર થતા હોય તે રાજ્યે અન્ય રાજ્ય સાથે લડાઇના પ્રસંગે કેવી અને ક્યારે મદદ કરવી તે બાબતની શરતોનો સમાવેશ થાય છે. 'દ્વેધી-

રાજને મળીને ખીલ રાજ ઉપર ચઢાઇ કરવામાં આવે તેને સમાનકર્મી 'સંધિ' કહે છે અને અમે અમુક રાજ પર ચઢાઇ કરશું, તમે ખીલ અમુક ઉપર કરો, એમ જોડવણુ કરી ચઢાઇ કરવામાં આવે તેને અસમાનકર્મી સંધિ કહે છે. રાત્રીનો પરાજ્ય કરવા પોતે લડાઇ કરવી તે એક પ્રકારનો 'વિગ્રહ' અને મિત્રરાજ ઉપર ઉપકાર કરવા લડાઇ જાહેર કરવી તે ખીલ પ્રકારનો 'વિગ્રહ'. જરૂર પડતાં રાત્રીપર એકલા આક્રમણ કરવું પડે તે એક પ્રકારનું 'યાન' (ચઢાઇ) અને મિત્રની સાથે મળી ચઢાઇ લઇ જવી તે ખીલ પ્રકારનું 'યાન'. આસન એટલે સેના બંડારથી ક્ષીણ થયેલા રાજાએ છાનામાના બેસી રહેવું તે એક પ્રકારનું આસન અને મિત્રના રોધથી બેસી રહેવું પડે તે ખીલ પ્રકારનું 'આસન'. થોડા સૈન્યને અમુક સ્થાનપર રાખવું અને થોડા સૈન્ય સાથે રાજાએ પોતે કિલ્લામાં રહેવું એ બે પ્રકારનો 'દ્વેધીભાવ'. રાત્રીના આવી પડેલા સંકટને દૂર કરવા મોટા રાજાનો આશ્રય તે 'સંશ્રય' અને બલિધ્યના તેવા સંકટને દૂર રાખવા આશ્રય કરવો તે ખીલ પ્રકારનો સંશ્રય (મત. જ. ૧૬૦-૧૬૮).

બલિધ્યમાં પોતાની ઉત્પત્તિ થશે એમ જાણે અને અલ્પારે સામાન્ય પીડા થશે એમ લાગે તો 'સંધિ'નો આશ્રય કરવો (૧૬૯). જ્યારે મંત્રીમંડળ પ્રસન્ન થયેલું હોય અને પોતાને હાથી, થોડા, ધન, બંડાર તથા પ્રભુશક્તિ મંત્રશક્તિ અને ઉત્સાહથી ભરપૂર જાણે ત્યારે રાત્રી સાથે 'વિગ્રહ' કરવો (૧૭૦). પોતાનું સૈન્ય ધનથી અને મનથી પ્રસન્ન હોય અને અત્રાદિથી પુષ્ટ હોય તથા રાત્રીસૈન્ય તેથી વિપરીત જાણવામાં આવે ત્યારે રાત્રીપર ચઢાઇ (યાન) કરવી (૧૭૧). જ્યારે પોતે હાથી થોડાથી ક્ષીણ થઇ જાય ત્યારે યજ્ઞપૂર્વક 'આસન'નો આશ્રય કરવો એટલે શાંત બેસી રહેવું (૧૭૨) રાત્રી મહાબળવાન હોય ત્યારે 'દ્વેધીભાવ' કરી સૈન્યના બે વિભાગ પાડવા. (૧૭૩). રાત્રી રાત્રીનાં સૈન્યને તાબે થવાનો વખત આવે ત્યારે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી બળવાન રાજાનો 'આશ્રય' કરવો (૧૭૪).

ભાવ' એટલે એકની સાથે કાંઈ વાત કરવી અને અન્યની સાથે બીજી વાત કરવી તે. કારસ્થાનીપણાનો આમાં સમાવેશ થાય છે. કેટલાક નીતિકારોના મત પ્રમાણે દ્વૈધીભાવ એટલે લશ્કરના બે વિભાગ પાડી યુક્તિથી શત્રુને મ્હાત કરવો.^૧ પરરાજ્યના સંબંધમાં આ છ ગુણો ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.)

“રાજનીતિનાં પાંચ અંગ બતાવવામાં આવ્યાં છે. ૧ કોઈ પણ કાર્ય કરતાં ધુંચવણ આવે ત્યારે તેના ઉપાયો યોજી રાખવા. (ઉપાય ચાર પ્રકારના નીતિકારો બતાવે છે. સામઃ સમન્તવતું; દાનઃ પૈસાની લાલચ દેવી. ભેદઃ શત્રુમાં પરસ્પર ભેદ પડાવવો. દંડઃ સજા કરવી; એ ઉપરાંત ત્રણ બીજા ઉપાયો પણ કેટલાક નીતિકારો બતાવે છે: માયાઃ છેતરપીંડી; ઉપેક્ષાઃ બેદરકારી અથવા ચાલાકી અને ઇંદ્રજાળઃ જાદુથી છેતરવું). ૨ દેશ અને કાળનો વિભાગ (ભૂગોળનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને ઋતુઓ ઓળખવાની સમજણ. તેમજ દરેક દેશ અને ત્યાંની ઋતુને અંગે થતા ફેરફારો વિગેરેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન). ૩ પુરૂષ અને દ્રવ્ય (મતલબ પોતાની પાસે પુરૂષોનું લશ્કર કેટલું તૈયાર છે, કેટલું આક્રમીમાં છે અને કેટલું બોલાવી શકાય તેવું છે અને પોતાનું ધન કેટલું પહોંચશે, સાધનો કેટલી હદ સુધી કામ આપશે એનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન). ૪ આપત્તિઓનો ઉપાય (કોઈ પણ વખતે આપત્તિ આવી પડશે તે ધારી લઈને તેના ઉપાયો પ્રથમથી યોજી રાખવા, તેને માટે ગોઠવણ કરી રાખવી અને તેને અંગે સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખવી). ૫ કાર્યસિદ્ધિ (પોતાનું મુખ્ય કાર્ય-સાધ્ય શું તે સ્પષ્ટ રીતે લક્ષ્યમાં રાખવું, તેની સિદ્ધિ તરફ ચાલ્યા જવું અને વચ્ચે નકામી આખતો આવે તો તેમાં ફસાઈ પડવું નહિ કે તેમાં સિદ્ધિ માનવી નહિ). જે રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ હોય છે તે આ પાંચે રાજનીતિના અંગોને બહુ સારી રીતે જાણતો હોય છે.

“રાજ્ય સત્તાને અંગે ત્રણ પ્રકારની શક્તિને લક્ષ્યમાં રાખવાની છે: ૧ ઉત્સાહશક્તિ એટલે પોતામાં કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ (માનસિક

૧ વર્તમાન મહા યુદ્ધ યુરોપમાં ચાલે છે તેને અંગે આ છ અંગો વિચારીએ તો સ્થાનમાં લડાઈની ભૂમિ, યાનમાં ત્યાં લઈ જવાની ગોઠવણ-ટાન્સપોર્ટ, સંધિ રૂસિયાએ જર્મની સાથે કરી તે, વિશ્વ શરૂઆતમાં લડાઈ જાહેર કરી તે, સંશ્રય એટલે ઇંગ્લાંડે જાપાન સાથે કરેલ પરસ્પર અચાવના કેલકરારો (mutual defensive alliance.) અને દ્વૈધીભાવ તે જર્મનીએ બલ્ગેરીયાને પોતાના પક્ષમાં લીધું અને ઇંગ્લાંડ ફ્રાંસે અમેરિકાને પોતાની તરફેણમાં લીધું તે.

પ્રેરણા) શક્તિ કેટલી છે, પોતાનું બળ કેટલું છે તેનો વિચાર કરવો; ૨ પ્રભુશક્તિ અથવા પ્રભાવશક્તિ એટલે રાજ્યતેજ અથવા રાજનો પોતાનો પ્રભાવ અથવા મુખ્ય સ્થાન; અને ૩ મંત્રશક્તિ એટલે સારી સલાહ મેળવવાની શક્તિ. આ ત્રણે પ્રકારની શક્તિ રાજનીતિને અંગે ખાસ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, વધારવા યોગ્ય છે અને એ ત્રણ શક્તિનો સમુદાય એટલે રાજ્યસત્તા છે એમ સમજવું. એ ત્રણે શક્તિ જેમ વધારે તેમ રાજ્યસત્તા વધારે એમ નીતિકારોનું માનવું છે.

“નીતિકારો ત્રણ પ્રકારના ‘ઉદય’ કહે છે. એ ત્રણ પ્રકારની શક્તિથી પ્રભુતા ઉત્પન્ન કરાય છે અને મંત્રશક્તિમાં જેટલો બને તેટલો વધારો કરવો એ ત્રણેનો ઉદય બતાવે છે.”

“નીતિને અંગે ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિ બતાવવામાં આવી છે: સોનાનો લાભ, મિત્રનો લાભ અને જમીનનો લાભ. સોનામાં સર્વ ધનનો સમાવેશ થાય છે; મિત્રનો લાભ એટલે દુર્મનની સાથે સુલેહ કરવી તે અને જમીનનો લાભ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ચાર પ્રકારની નીતિ સુપ્રસિદ્ધ છે: ૧ ‘સામ’ એટલે સમજાવવું, ૨ ‘ભેદ’ એટલે સામામાં ભેદ પડાવવો, ૩ ‘દાન’ એટલે પૈસા આપવા અને ‘દંડ’ એટલે તેને સજા કરવી. આ સામાદિ ચારે નીતિનો અને ત્રણ અંતર નીતિનો વિચાર ઉપર નીતિના પ્રથમ અંગને પ્રસંગે થઈ ગયો છે. તેમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમની ત્રણ નીતિ છે તે પ્રથમ તપાસવી અને તેમાં જે ફાવી ન શકાય તો છેવટે દંડ નીતિને અમલમાં મૂકવી.

રાજ્યે ચાર પ્રકારની વિદ્યાઓ પોતાની નજરમાં ખાસ રાખવા યોગ્ય છે. ૧ ‘આન્વીક્ષિકી’ એટલે તર્કવિદ્યા; ૨ ‘ત્રયી’ એટલે સામવેદ યજુર્વેદ અને ઋગ્વેદ એ ત્રણ વેદનું જ્ઞાન ૩ ‘વાર્તા’ એટલે ખેતીવાડી, એનો અર્થ કથાનુયોગ અથવા ઇતિહાસ પણ થાય છે, અને ૪ દંડનીતિ એટલે લડાઈ ક્યારે કરવી વિગેરેનું જ્ઞાન. (આ ચારે વિદ્યામાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય અને વૈશ્યનાં કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે. મનુ આ ચાર વિદ્યાસાથે પાંચમી આત્મવિદ્યા ઉમેરે છે જ્યારે અન્ય નીતિકારો તેનો આન્વીક્ષિકી વિદ્યામાં સમાવેશ કરે છે. અન્યત્ર વિદ્યાના ચૌદ પ્રકાર

૧ ત્રણ ઉદયનાં નામ ગ્રંથકારે આપ્યાં નથી, શક્તિનાં જે ત્રણ નામો ઉપર આપ્યાં તેજ ઉદયનાં નામો હોવાને સંભવ તથા સંબંધી થાય છે. ત્રણ ઉદયનાં નામ: રાજ્યરક્ષણ, પ્રભુશક્તિ અને યતુ (૧) મળી આવ્યાં છે.

પણ કહેવામાં આવે છે: આર વેદ, છ અંગ અને ધર્મ, મિમાંસા, તર્ક, તથા પુરાણ. આ સર્વ વિદ્યાઓ રાજનીતિને જાણવી જોઈએ. છ અંગમાં શિક્ષા, કંટપ (ક્રિયાવિભાગ), વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, ઇંદ અને જ્યોતિષ આવે છે.)

“આ સર્વ રાજનીતિનાં ગુણો, અંગો, શક્તિઓ, ઉદયો, સિદ્ધિઓ, નીતિ અને રાજવિદ્યા પૂજ્ય મહારાજાને અને મૂળના વાંધા. આપ સેનાપતિને સારી રીતે વિદિત છે તેથી તેના પર વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર જે કહેવાનું છે તે એજ છે કે—

કેવલં જ્ઞાતશાસ્ત્રોડપિ, સ્વાવસ્થાં યો ન વુષ્યતે ।

તસ્યાકિચ્ચિત્કરં જ્ઞાનમન્ધસ્યેવ સુદર્પણઃ ॥

પ્રાણી ગમે તેટલા શાસ્ત્રો જાણતો હોય પણ જે તે પોતાની અવસ્થા બરાબર સમજતો નહોતો તે જેમ આંધળા માણસની પાસે આરિસો ધરવામાં આવે તે નકામો થાય છે, તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે. ન સાધી શકાય તેવી બાબત મેળવવા માટે જે પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને યોગ્ય વિવેક તેને અંગ રાખતો નથી તેની લોકોમાં હાંસી થાય છે અને તે પોતે મૂળથી નાશ પામે છે. હવે ભાઈસાહેબ! તમે જે કામ આદર્યું છે તેનાં મૂળ તો પ્રથમથીજ નાશ પામેલાં છે તે જરા વિચારી જુઓ! અને તેમ હોવાથી તમને ગમે તેટલો લડાઈ કરવાનો કે શત્રુને જીતવાનો ઉત્સાહ હોય તે શા કામનો? હું આ પ્રમાણે કહું છું તેનું કારણ તમે સાંભળો: આ આખું ભવચક્ર, આપણે પોતે, પેલા (મહામોહ વિગેરે) આપણા મોટા દુશ્મનો અને પેલા મહાબળવાન કર્મપરિણામ નામના આપણા મહારાજા એ સર્વ પેલા મહાત્મા પુરુષના તાબામાં છે, એના ઉપર આધાર રાખનારા છે, એ મહાત્માનું નામ ‘સંસારીજીવ’ છે જેના તાબામાં આ આખી મહા અટવી છે; અને એ આપણે સંસારીજીવ તો મારા જેવાનાં નામ પણ હજી જાણતો નથી અને મહામોહ વિગેરે શત્રુઓને પોતાના ઘણાં વહાલાં માને છે. હવે વાત એમ છે કે જે લશ્કર અથવા બાજી ઉપર સંસારીજીવનો વધારે પક્ષપાત હોય તે લશ્કરનો વિજય થાય છે તે બાબતમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી, કારણ કે

૧ જે જીવને કદેશીને વાન ચાલતી હોય તેના પૂરતી આ હકીકત સમજવી. અત્યારે સંસારીજીવ જે પોતાની વાત સદાગમ સમક્ષ કરે છે તેના પૂરતી વાન છે. પણ યોગ્ય ફેરફાર સાથે તે હકીકત સર્વ સંસારીજીવોને લાગુ પડે છે એમ સમજવું.

દરેક બાબતમાં મૂળનાયક-વરરાજા તો એજ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ્યાં સુધી આપણું સૈન્ય ઉત્તમ છે, હિત કરનાર છે અને ખાસ સંબંધ કરવા લાયક છે એમ તે બધું નહિ અને જ્યાં સુધી તે આપણી બાબતમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી લડાઈની તૈયારી કરવી, પ્રયાણ કરવું કે લડાઈ કરવી એમાં કાંઈ અર્થ નથી, એ સર્વ નકામું છે; રાજનીતિ કહે છે કે તેવા વખતે તો સામ નીતિનો આશ્રય કરવો, ઘેર બેસી રહેવું અને ઉપેક્ષા કરવી, હાથીની જેમ જોયા કરવું-એજ વધારે ઉચિત છે. કોઈ કામ જોઈને સમજી માણસો પ્રથમ સંકોચ પાળી કરે છે, જેમ હાથીને મારવાના વિચારમાં આવેલો સિંહ મોટી કાળ મારવા પહેલાં સંકોચાય છે તેમ. સમજી પ્રાણી કદાચ કામથી નાસી જાય પણ તે તેનું નાસવાનું કામ જો સમજણપૂર્વકનું હોય તો તેમ કરવામાં તેનું પુરુષત્વ ગણી જતું નથી; જ્યારે સામા મેંઢાને મોટા પ્રહાર કરવો હોય છે ત્યારે લડાઈ કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલો મેંઢો પણ પ્રથમ તો જરા પાછો હઠે છે, પાછો હઠીને જોર એકઠું કરીને માથું મારે છે.”

સમ્યગ્દર્શન—“આર્ય! પણ એ સંસારીજીવ તો આપણને ઓળખશે કે નહિ તેની કાંઈ ખબર પડતી નથી અને અત્યારે આપણને જેવી હેરાનગતિ કરે છે તેવી હેરાનગતિ પેલા શત્રુઓ તો વારંવાર કરશે અને આપણને ત્રાસ આપ્યા જ કરશે. જીઓ! આજે તો એમણે લાગ જોઈને આપણા એક સેનાની સંયમને હેરાન કર્યો અને કાલે કદાચ એ આપણને સર્વને મારવા મંડી જશે તો પછી બેસી રહેવું તો કોઈ રીતે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંસારીજીવનું કાંઈ ઠેકાણું નથી.”

સદ્બોધ—“આર્ય! આ બાબત યોગ્ય વખતે સાધી શકાય તેવી છે તેથી તમે ઉતાવળ કે ગભરામણ કરો નહિ. એ સંસારીજીવ આપણને વહેલો મોડો બરાબર જાણી શકે આકુળ ન થાઓ. એનું ખાસ કારણ છે તે આપ વિચારી જીઓ-પેલા કર્મપરિણામ મહારાજા છે તે આપણા લશ્કરમાં છે અને દુર્ભનના લશ્કરમાં પણ છે અને એ લગભગ દરરોજ બન્ને બાબતો સરખો પક્ષ કરે છે. વળી બીજી વાત એમ છે કે સંસારીજીવ પોતે પણ એ કર્મપરિણામ મહારાજા જે વચન બોલે છે તે આપણે આપણું ઉપાડી લે છે અને તેના હુકમ પ્રમાણે વર્તે છે. મને તો એમ લાગે છે કે, કોઈ વખત ભવિષ્યમાં લાગ જોઈને એ કર્મપરિણામ રાજા સંસારીજીવ પાસે આપણી બરા-

કાળસાધ્ય
સાધ્યત્વ.

બર ઝોળખાણ કરાવશે, આપણે કોણ છીએ, તેના કેટલા હિતસ્થી છીએ તે તેને બરાબર જણાવશે-એવો પ્રસંગ જ્યારે બનશે એટલે કે સંસારીજીવ જ્યારે આપણને બરાબર જાણશે અને પ્રસન્ન થઈને જ્યારે તે આપણી પૂજા કરશે, આપણને માન આપશે ત્યારે 'આપણે શત્રુને હઠાવવા બરાબર શક્તિમાન થશું.

“આર્ય સમ્યગ્દર્શન ! એમાં પણ વાત એમ છે કે કોઈ વખતે બરાબર અવસર જોઈ વિચારીને એ કર્મપરિણામ મહારાજ પ્રથમ તો પોતાની મોટી બહેન લોકસ્થિતિના અભિપ્રાય મેળવશે, વળી બસ-બર અવસર થયો છે કે નહિ તે સંબંધમાં પોતાની સ્ત્રી કાલપરિણુતિને પૂછશે, પોતાના ખાસ સેનાપતિ સ્વભાવને એ સંબંધી હકીકત કહી જશે, વળી પોતાના પરિવારના નિયતિ યદ્વદ્ધા વિગેરે જે ખાસ માણસો છે તેમને એ સર્વ હકીકતથી બરાબર વાકેફગાર કરશે, સાથે વળી એ સંસારીજીવની સ્ત્રી^૧ ભવિતવ્યતાને બરાબર અનુકૂળ કરી લેશે, વળી જીવ પોતે પણ નિર્મળ થયેલ હોવાથી તેને સર્વ હકીકત જણાવવાનો બરાબર અવસર થયો છે એમ તે જશે-આવી રીતે સર્વ હકીકત એકલી કરતાં જ્યારે સર્વને આપણી હકીકત રૂચશે, પસંદ આવશે, ત્યારે સંસારીજીવને આપણી હકીકત તે મહારાજ બતાવશે અને તે વખતે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધનો અભાવ હોવાથી-કોઈ અટકાયત કરનાર તત્ત્વ હાજર ન હોવાથી, એ હકીકત સંસારીજીવને બરાબર લાગશે અને તેને પરિણામે સંસારીજીવ આપણા તરફ નિર્મળ નજરે જશે અને આપણી વાત સ્વીકારશે અને સમજશે.^૨ જ્યારે એ

૧ આ હકીકત અમુક ચોક્કસ સંસારીજીવને આત્રયીને સમજવી.

૨ જુઓ પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૩.

૩ જુઓ પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૨ થી.

૪ સ્વભાવ, દૃષ્ટા અને નિયતિના વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૩૦૭.

૫ ભવિતવ્યતા સ્ત્રીનું વર્ણન પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૮ માં થઈ ગયું છે.

૬ પ્રાણીના ઉત્થાન માટે પ્રથમ તો લોકસ્થિતિ જોવાની છે. એ એવી અરુઘટધટ્ટી ચાલે છે કે જેટલા જીવો મોક્ષ તથા તેટલા નિગોદમાંથી નીકળે છે. એ સામાન્ય બાબત થઈ. ત્યાર પછી પ્રાણીનો પોતાનો પ્રયત્ન (પુરુષાર્થ) અને તે ઉપરાંત કાળ, સ્વભાવ, કર્મ અને નિયતિ (ભવિતવ્યતા) એ ચારે સમવાયી કારણ જોઈએ. મતલબ જ્યારે સર્વ કારણોનો જોગ એકઠો થાય ત્યારે ઉત્થાન થાય છે. ત્યાં સુધી સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શન ગમે તેટલા પછાડા મારે પણ તેમાં કંઈ તેનું વળવાનું નથી

પ્રમાણે બનશે ત્યારે સેનાપતિ સાહેબ ! આપણે દુશ્મનોને મૂળથી મારી હઠાવવા શક્તિમાન થશું. તેથી આ બાબતમાં વખત લંબાવવો મને તો બધી રીતે ઠીક લાગે છે, અવસર આવ્યે સર્વ કામ બરાબર થઈ જશે.”

સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ—“જે મંત્રીશ્વર ! તમે કહો છો તેમ હકીકત છે તો પછી આપણા તરફથી એક દૂતને મોકલો, એટલે દૂત એ લોકોને જરા ઠમકોરીને ઠેકાણે લઈ આવે, તો તેઓ કાંઈ નહિ તો આપણા માણસોને ત્રાસ તો ન આપે, અને પોતાની યોગ્ય હદ તો ઓળંગે નહિ. મને લાગે છે કે એટલું કરવું તો ખાસ જરૂરનું છે.”

સદ્બોધ મંત્રી—“મારા પોતાના વિચાર પ્રમાણે તો હાલ દૂતને મોકલવાથી પણ કોઈ કામ થાય તેવું નથી, આપણે હાલ તો અગલાની જેમ ઇંદ્રિયોને સંકોચીને ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહેવું એ જ વધારે ઠીક લાગે છે.”

સમ્યગ્દર્શન—“અરે પુરુષોત્તમ ! એમ બીક ખાઈ જવાનું કાંઈ કારણ નથી, એ પાપીઓ કદાચ ગમે તેટલા ગુસ્સે થાય તો પણ મારા જેવાને શું કરનાર છે ? તમને એમ લાગતું હોય કે આપણે જ દૂતને મોકલવો તંને લડાઈની તૈયારી કરવાની ધમકી આપવાની વાત ન કહેવી, પણ માત્ર સમન્નવટથી કામ લઈ હકીકત જણાવવાનું કહેવું, તો આપણે તેમ કરીએ, દંડનો ભય બતાવનાર દૂતને ન મોકલતાં સામનીતિવાળા દૂતને મોકલીએ અને તેને કહીએ કે સંધિના કોલકરાર યોગ્ય રીતે તે કરતો આવે. આ બાબતમાં તમને કાંઈ વાંધો લાગે છે ?”

સદ્બોધ મંત્રી—“આર્ય ! આપ એવા વચન બોલો નહિ. જુઓ, વાત એમ છે કે, જ્યારે સામે પક્ષ કોપથી ચઢી ગયેલ હોય ત્યારે તેની સાથે સામનીતિ ચલાવવી કે તેની સાથે સામનીતિ કરવાના કોલકરાર કરવા એ તદ્દન નકામા છે અને ઉલટો તેથી તો કજીઓ વધી પડે છે; તપેલાં ધીમાં પાણી નાખવાથી ઉલટો મોટો ભડકો થાય છે એમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી, અથવા તો એ બાબત તમે કહો છો તે પ્રમાણે એક વાર કરી જુઓ અને પછી તેવું કેવું પરિણામ આવે છે તે જોજો, તે વખતે તમને બરાબર ખાતરી થશે કે અત્યારે હું જે પ્રમાણે હકીકત કહું છું તેવું જ પરિણામ આવશે. જે મહારાજને પણ એમ લાગતું હોય તો ભલે એક દૂતને મોકલી

૧ દૂત. સંધિ તથા વિગ્રહ દૂતને આધીન છે. દૂત બહા પડવાને સંધિ છે અને એકઠા મળવાને હ્રદા પાડે છે. દૂત એવું કાર્ય કરે છે કે જેથી મનુષ્યો પરસ્પર લડીને હ્રદા થાય છે. રાજદૂતે રાજરાજના પુરુષોના હ્રદા આકાર, હ્રદો મનોભિપ્રાય અને હ્રદી ક્રિયાઓ વડે તેમના હ્રદા આકાર મનોભિપ્રાય અને કર્મને તથા પ્રતિપક્ષી રાજના કર્તવ્યને જાણી લેકું (મનુ. ૭-૧૬-૧૭.)

આપો, પછી તેઓનાં (દુશ્મનોનાં) ભાવ બરાબર સમજી જઇને ક-
ખતને અનુસારે જે ઘટતું કરવા જેવું લાગશે તે પ્રમાણે કરી લેશું.”

હૂતપ્રેષણ.

સદ્બોધે જે છેવટે વાત કરી તે બાબતમાં મહારાજ ચારિત્ર-
ધર્મરાજે પોતાની અનુમોદના આપી એટલે દુશ્મનોના લશ્કર તરફ
સત્ય નામના એક દૂતને મોકલવામાં આવ્યો. પિતાજી ! મારી જિજ્ઞાસા
તે વખતે ઘણી ઉશ્કેરાયેલી હતી તેથી મારી માસી માર્ગાનુસારિતા
પણ મને સાથે લઇને જે રસ્તે દૂત ચાલ્યો તેની પછવાડે ચાલી, છેવટે
સર્વે મહામોહ રાજના લશ્કરમાં આવી પહોંચ્યા. ‘પ્રમત્તતા નદીને કાંઠે
એક મોટો ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ નાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં
બનાવેલા એક સભાસ્થાનમાં મહામોહ મહારાજ બિરાજમાન થયેલા
હતા તે જોવામાં આવ્યા. દુશ્મનથી ભરેલી એ વિશાળ રાજસભામાં
સત્ય નામનો દૂત દાખલ થયો અને સહજ પ્રણામ કર્યા એટલે તેને
એક સારા આસનપર બેસાડવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી અરસ્તપરસ
ક્ષેમકુશળ વિગેરે સમાચાર પૂછવામાં આવ્યા. આખરે એ દૂતે જે કે
સાહસનું તો ઘર હતો છતાં ઉદાર બુદ્ધિ વાપરીને ક્રોધની શાંતિ થાય
તેવી રીતે પોતાનું કાર્ય જણાવતો બોલ્યો:—

વિચક્ષણ સત્ય દૂતે આપેલો સંદેશો.

વિરોધી રાજાઓના ક્રોધી જવાબ.

અભિમાન ઉદ્ગતાઈની પરિસિમા.

“આ ચિત્તવૃત્તિ નામની જે મોટી અટવી છે (જેમાં તમે સ-
ભાસ્થાન લગાવીને રહ્યા છો^૧) તેનો માલેક અને અધિષ્ઠાતા તો સંસા-
રીજીવ છે અને તેથી ખરેખરી રીતે આ અટવીનો મૂળનાયક પણ
એજ છે. વળી જુઓ ! બાહ્ય અને અંતરંગના સર્વ સંસારી રાજાઓનાં
અને ગામો અને નગરોનાં ખરેખરે સ્વામી તો તે જ છે એ બાબ-
તમાં જરા પણ શંકા જેવું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી અમે કુર્મપરિ-

૧ જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. ત્યાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદી અને
ચિત્તવિક્ષેપ મંડપનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપેલ છે.

૨ ચિત્તવૃત્તિ મહા અટવીનું વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૬ માં થયું. મહામોહ
રાજાએ પોતાનું સભાસ્થાન એ અટવીમાં નાખ્યું છે. અત્યારે દૂતે એ અટ-
વીમાં નાખેલ સભામાંજ વાત કરે છે. જે અટવી ઉપર મોહરાજ પોતાનું રાજ્ય
માને છે તેના ઉપર ચારિત્રરાજનો પણ સરખો જ હક્ક છે એવી તેની દલીલ છે.

જામ વિગેરે ખીજા જે કોઈ અંતરંગ રાજ્યો છીએ તે સર્વે સંસારીજીવના નોકર છીએ. એ હકીકત હોવાથી આ રાજ્ય એક જ છે, સંસારીજીવ આપણા સઘળાનો એક જ સ્વામી છે, તો પછી આપણે અંદર અંદર વિરોધ શા માટે કરવો જોઈએ? ઉઘાડી વાત છે કે જે સેવકોને પોતાના સ્વામી (શેઠ) તરફ ભક્તિ હોય છે અને જોયો શક્તિવાળા હોય છે તેઓ એક ખીજા સાથે અરસપરસ મળી એકત્ર થઈને કામ કરે છે અને તેથી સેવકોને ભાઈઓ-બંધુઓની ઉપમા આપવામાં આવે છે. એવા ભક્તો જો પોતાના શેઠનું શ્રેય ઇચ્છતા હોય તો પોતાના જ પક્ષનો ક્ષય થાય તેવું કરે નહિ, અંદર અંદર લડે નહિ અને મારામારી ચલાવે નહિ. તેટલા માટે હે રાજેન્દ્ર! અમારો અને તમારો હવે પછી હમેશાંને માટે પ્રેમ રહે, આપણી પ્રીતિ અને આનંદમાં વધારો થાય અને આપણે એક ખીજાની બાજુએ ઊભા રહીએ તેમ કરો, એ પ્રમાણે કરવાથી આપણા સ્વામી સંસારીજીવની સત્ય સેવા થશે.”

સત્ય દૂતે આ પ્રમાણે સત્ય વાત કહી એટલે તે સાંભળીને મદથી મસ્ત થઈ ગયેલી આખી મોહરાજની સભામાં મોટો ખળભળાટ થઈ ગયો. ત્યાં જે રાજા અને સેનાનીઓ હાજર હતા તેઓ એ વાત સાંભળીને પોતાના હોઠ કરડવા લાગ્યા, આખે શરીરે લાલ-ખીજા થઈ ગયા અને જમીન ઉપર પોતાના પગ પછાડવા લાગ્યા, એકંદરે સર્વની જુદી ક્રોધથી અંધ થઈ ગઈ, સત્ય દૂતનાં સાચાં વાક્યો તમને ન રૂઝ્યાં તે બતાવવા સારૂ તેઓ સર્વ એકી વખતે એક સાથે બોલવા મંડી ગયા. “અરે દુષ્ટ મુખા! તને આવું તે કોણે શિખવ્યું કે સંસારીજીવ અમારો સ્વામી છે અને અમે અને તમે સંબંધી છીએ? તને આવી વાત કરનાર કયો મૂખો હતો? તું આવું ચાલજાળ-કપોળ-કદિપત બોલે છે પણ તું અને તારા પક્ષવાળા સર્વ નરાધમો યાદ રાખજો કે તમે સર્વે પોતાજમાં પેસો તો પણ આવું બોલવાના બદલામાં હવે અમે તમને છોડનાર નથી. તું શું બોલ્યો? તું શું સમજે છે? શું સંસારીજીવ અમારો સ્વામી? અને તમે લોકો અમારા સંબંધી!! અરે વાહરે! બહુ મજેનો સંબંધ ઘટાવ્યો? ધન્ય છે તારાં વચનને! અને શાબાશ છે તારા ગુણોને! માટે હવે ભાઈસાહેબ! અહીંથી જલદી સીધાવો! અને તમે તમારા પોતાના ઇષ્ટદેવનું તમારી શાંતિને માટે સ્મરણ કરવા તૈયાર થઈ રહો. અમે પણ તારી પછવાડે જ આવીએ છીએ.”

દૂત પાછો આવ્યો.
લડાઇની તૈયારીઓ.

એક બીજને સામસામી તાળીઓ દેતાં અને પરસ્પર હસતાં તેઓ ઉપર જણાવ્યાં તે અને બીજને તેવાં હલકાં વાક્યો બોલી દૂતને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. વળી તેજ વખતે તેઓએ શરીરપર બખ્તર ચઢાવી લીધાં અને પોતાનાં હથિયાર પણ હાથમાં લઈ અત્યંત ક્રોધ સાથે તેઓ મહામોહની સાથે રહી તેને આગળ કરી લડવા માટે ચાલી નીકળ્યા. સત્ય દૂતે ત્યાંથી એકદમ પાછા આવી તે સર્વ હકીકત ચારિત્રરાજ સમક્ષ વિસ્તારથી નિવેદન કરી. ચારિત્રરાજને ખબર પડી કે મહામોહનું આખું લશ્કર પોતાની નજીક આવતું બધ છે એટલે તેણે પણ પોતાના આખા લશ્કરને તૈયાર થઈ જવાનો હુકમ આપી દીધા અને તેનું લશ્કર પણ ઝડ તૈયાર થઈ ગયું. ચિત્ત-વૃત્તિ અટવીના છેડા ઉપર એક મુંદર પ્રદેશમાં એ બન્ને સૈન્યનું આગળ કહેવામાં આવશે તેવા પ્રકારનું જોનારને ખરેખર વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે એવું યુદ્ધ થયું.

ચારિત્રરાજ મહામોહનું જખડું યુદ્ધ.

પ્રકાશ અને અંધકાર.

શૌર્યબકોર અને ધમાલ.

ચારિત્રરાજની હાર.

એક બાજુએ ચારિત્રધર્મરાજને અનુસરનારા રાજાઓનો મોટો સમૂહ પોતાની સાથેના વિલાસ કરતા કરોડો સેનાનીઓના સમૂહ સાથે સર્વનાં શત્રોની અંદરથી નીકળતાં પ્રકાશનાં જળોનો વિસ્તાર ફેલાવી ચારે તરફ પ્રસરેલ અંધકારનો નાશ કરી રહ્યો હતો; બીજી બાજુએ દુષ્ટાભિસંધિ વિગેરે મોહરાયના લશ્કરના અનેક પ્રચંડ ભયંકર રાજાઓ પોતાનાં રણશૃંગિયાઓ અને અવધવેળી છાયા અને શરીરની દયામ પ્રભાના બેરથી એવો મોટો અંધકારનો પડો ફેલાવી રહ્યા હતા કે જેથી જ્ઞાનરૂપ જે ઉદ્યોત ચાલ્યો આવતો હતો તે બંધ થઈ જતો હતો. બંને સૈન્યનું યુદ્ધ ઘાયું ભયંકર ચાલવા લાગ્યું, એ બીજણુ માણસોનાં મનમાં મોટો ભય ઉત્પન્ન કરતું હતું, એમાં અનેક પ્રકારના આળા થતા હતા, અનેક પ્રકારનાં વાજિત્રો વાગતાં હતાં, એ વાજિત્રોના અવાજથી સંસારમાં સંચાર કરનાર જીવોનો સમૂહ ત્રાસ પામી જતો હતો અને એ મહા યુદ્ધ બેવા માટે વિધાસિદ્ધો અને

વિદ્યાધરે મોટી સંખ્યામાં આવી પહોંચ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં મહામોહ રાજના સેનાનીઓ પોતાના દુર્ભનોને પછાડતા હતા અને પોતાનો જય પોકારતા આગળ વધતા હતા.

તે વખતે

बहुदारुणशस्त्रशतैः प्रहतं;
बलिताखिलवारणघाजिरथम् ।
श्रुतभीषणवैरिनिनादमया-
सर्वशेषमकम्पत धर्मबलम् ॥

ચારિત્રરાજનું ધર્મસૈન્ય અનેક પ્રકારનાં સેંકડો ભયંકર શસ્ત્રોનો માર ખાઈ ગયું, તેમની હાથી ઘોડા અને રથોની સર્વ ટુકડીઓ દળાઈ ગઈ અને દુર્ભનની ભયંકર ગર્જના સાંભળીને એ આખું લશ્કર ધૂળ ગયું.

પ્રાંતે એ વખતે મહાબળવાન ચારિત્રરાજ ઉપર બળવાન મહામોહ રાજાએ આ મહા યુદ્ધમાં જીત મેળવી. ચારિત્રરાજના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું અને તેઓ ભાગીને પોતાના સ્થાનમાં પેસી ગયા. મહામોહના સેનાનીઓ મોટેથી શોર બકોર કરતા પોતાના દુર્ભનની પછવાડે પડ્યા અને તેની ચારે તરફ ઘેરે નાખી દીધો. આખરે મોહરાજનું રાજ્ય ચારે તરફ ફેલાયું અને ચારિત્રરાજ ઘેરામાં અંદર સપડાઈ રહ્યા.

‘પિતાજી! તે વખતે માગાનુસારિતાએ મને કહ્યું “કેમ ભાઈ! કુતહળ બરાબર જોયું? હવે તારી જિજ્ઞાસા બરાબર તૃપ્ત થઈ?”

મેં જવાબમાં કહ્યું “અરે હા! માસી! તમારા પ્રસાદથી મારી હોંસ તો બરાબર પૂરી થઈ, હવે મારી એક માગણી છે તે આપ કૃપા કરીને પૂરી પાડો, આ લગાઈનું ખરેખરે મૂળ કારણ શું છે તે હજી મારા સમજવામાં આવ્યું નથી તે આપ સ્પષ્ટ કરીને મને જણાવો.”

કહાઈનું મૂળ કારણ.

ધ્રાણ્વીની મૂળ શુદ્ધિ.

નિચારનું સ્વદેશે પરિવર્તન.

માગાનુસારિતાએ મને જવાબ આપ્યો. “ભાઈ! એ મોટી

૧ નિચારક્રમાર પોતાના પિતા યુધ્ધમારને વાર્તા કહેતાં કહે છે.

૭૬

લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે પેલા રાગકેસરિ^૧ રાજા પાસે અનેક બહાદુરીનાં કામો કરીને નિપુણ થઈ ગયેલો મંત્રી^૨ જોયો હતો તે તને યાદ હશે. એ મંત્રીએ આ જગતને સાધવાની ઇચ્છાથી અગાઉ પોતાના પાંચ માણસો મોકલી આપ્યા હતા. હવે વાત એમ બની હતી કે ચારિત્ર-રાજના એક સંતોષ નામના મંત્રીએ તે પાંચ માણસોને રમત માત્રમાં હરાવી દીધા હતા અને તેમને હડાવી પાછા કાઢ્યા હતા, એ વખતે આ બંને પક્ષોને જે અરક્ષપરસ્થ વિરોધ બંધાયો હતો તેને લઈને અત્યારે આવું મહા ભયંકર યુદ્ધ અંતરંગ રાજાઓમાં થયું. આ બધી અંદરના રાજાઓની અંદર અંદરની ખટ-પટનું પરિણામ છે.”

વિચાર કહે છે કે પિતાજી ! મેં ત્યાર પછી માર્ગાનુસારિતાને પ્રશ્ન્યું “એ પાંચ મનુષ્યોની તમે વાત કરી તેનાં નામો શાં છે? અને પાંચે આ જગતને કેવી રીતે સાધે છે તે તો મને સમજાવો.”

માસીએ મને જવાબ આપતાં જણાવ્યું “દીકરા વિચાર ! એ પાંચેનાં નામ અનુક્રમે રપર્ષી, રસના, ધ્રાણુ, દદિ અને ઓત્ર એમ કહેવાય છે. એ રપર્ષી, રસ, ગંધ, રૂપ અને રાજ્ય પ્રથમ તો પ્રાણીના મનને પોતાની તરફ ખેંચે છે અને પછી તે દ્વારા પાંચેની શક્તિ ત્રણે જગતને સાધી લે છે. તને આ પાંચેની શક્તિની કેટલી વાત કહું ! એ પાંચમાંનો દરેકે દરેકે એટલો બળવાન છે કે તે એકલો જ આખા જગતને વશ કરી શકે, સાધી શકે, કબજે કરી શકે, એટલી તેનામાં તાકાત છે. હવે જ્યારે એ પાંચે એકઠા થાય ત્યારે તેઓ જગતને સાધે તેમાં નવાઈ જેવું શું છે?”

પછી મેં મારી માસીને કહ્યું “માજી ! હવે દેશ જોવાનું મારું કૌતુક પૂર્ણ થયું. તમારી કૃપાથી મેં થોડા વખતમાં બહુ જોઈ લીધું. હવે હું મારા પૂજ્ય પિતાજીની પાસે પાછો જઈશ.”

માર્ગાનુસારિતા માસીએ મને કહ્યું “ભાઈ ! આ લોકોની ચેષ્ટા તો જોઈ છે. હવે હું પણ તારી પછવાડે ત્યાં આવું છું.”

૧ મહામોહના આ પુત્રનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું, જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. તથા પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૩.

૨ રાગકેસરિના આ મંત્રીનું નામ વિષયાભિલાષ છે, જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૪ સંતોષ સંબંધી હકીકત પણ ઉપર આવી મઠ, જુઓ સદર પ્રકરણ તથા પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬.

ધ્રાણુ સાથે વર્તના.

(યુધનો તત્સંબંધી નિર્ણય.)

પિતાજી ! આ પ્રમાણે બધી બાબતોનો નિર્ણય કરીને હું તુરત અહીં આવ્યો. હવે મારે આપને કહેવાની હકીકત એ છે કે આ ધ્રાણુ નામનો જે તમારો દોસ્તદાર થયો છે તે બીલકુલ સારો નથી, એ તો ભોળા માણસોને છેતરનારો છે અને મનુષ્યોને હેરાન કરનારો અને સંસારમાં રખડાવનારો છે. રાગકેસરિએ મનુષ્યોને હેરાન કરવા જે પાંચ માણસો મોકલી આપ્યા છે તેમાંનો તે ત્રીજો માણસ છે.^૧

* * * * *

વિચારકુમાર પોતાના પિતા યુધકુમાર પાસે આ હકીકત નિવેદન કરતો હતો તેવામાં તો માર્ગનુસારિતા ત્યાં આવી ચઢી^૨ અને વિચારકુમારે જે હકીકત કહી હતી અને તે પછી ધ્રાણુ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ રાખવો તે બાબતમાં જે હકીકત અને અભિપ્રાય બતાવ્યો હતો તે સર્વ બાબતનું તેણે સમર્થન કરી, વિચારની વાતને પોતાનો ટેકો આપ્યો, એને પરિણામે ધ્રાણુનો ભાગ કરવા સંબંધમાં યુધના મનમાં પાકો નિર્ણય થયો.

ધ્રાણુ સાથે વર્તના.

(મંદનો તત્સંબંધે પ્રાણુત્યાગ.)

હવે બીજી બાબતે પેલો મન્દકુમાર ભુજંગતાની સોબતમાં પડી જઈને ધ્રાણુ મિત્રની લાલનાપાલના કરવામાં આપો વખત તૈયાર રહેતો હતો અને તેટલા સારૂ સારાં સારાં સુગંધી દ્રવ્યો મેળવવાની બાબતમાં હમેશાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, પોતાના મિત્રને રાજ કરવા સારૂ અનેક કષ્ટ સહન કરીને પણ સુગંધી દેવાનો પ્રસંગ કદિ ઊડતો ન હોતો. હવે હકીકત એમ બની કે એ જ ધરાતળ નગરમાં એક દેવરાજ નામનો રાજા હતો, તેને લીલાવતી નામની સ્ત્રી હતી.

૧ આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં ધ્રાણુની હત્યત્તિ સંબંધી જે વાર્તા વિચારકુમારે પોતાના પિતા(યુધ)ને કહેવા માંડી હતી તે અત્ર પૂર્ણ થઈ. આ આખી વાર્તા ધ્રુવળરાજ સન્મુખ મહાત્મા મુનિએ કહેવા માંડી છે તે હજી ચાલુ છે. તેની શરૂઆત પ્રકરણ ૧૭ થી થઈ છે.

૨ વિચાર પછી માર્ગપર ચઢાય છે-એ વિકાસક્રમ છે.

એ દીલીલાવતી મંદકુમારની બહેન થતી હતી. હવે મન્દકુમાર એક દિવસ પોતાની બહેનને ઘેર ગયો. સંયોગ એવો થયો કે જે વખતે મન્દકુમાર પોતાની બહેનને ઘેર ગયો તે અવસરમાં તેના ગયા પહેલાં એ દીલીલાવતીએ પોતાની શોકના દીકરાને મારી નાખવા માટે એક ઘણા હલકા માણસ પાસે ગંધનો સંયોગ એકઠો કરાવ્યો અને તેની એક પડી તૈયાર કરી બાહ્યથી સુગંધી લાગતી તે વિષમય પુડી (પડિકું) એવી તૈયાર કરી હતી કે તેને સુંઘતાં જ સુંઘનારનું મરણ થાય. હવે દીલીલાવતીએ અવસર જોઈને તેનો ઉપયોગ કરવા સાડ એ પરિકાને પોતાના ઘરના આરણા આગળ મૂકી રાખ્યું. તેની ગણતરી એવી હતી કે શોકનો છોકરો આવીને તરત જ તે સુંઘશે એટલે એનું કામ પતી જશે. સુગંધી દ્રવ્યના પરિકાને આરણા આગળ ગોઠવીને તે ઘરમાં ગઈ, ત્યાર પછી થોડી જ વારમાં મન્દકુમાર ત્યાં આવી ચઢ્યો અને ઘરમાં દાખલ થતાં પેલું પડિકું તેણે જોયું. તે જ વખતે ભુજંગતાએ અંદરથી હુકમ કર્યો એટલે બાઈસાહેબે એ પડિકું છોડ્યું અને ધ્રાણુને એ ગંધ અર્પણ કર્યો. ધ્રાણુ જેવું તે પડિકું સુંઘ્યું કે તુરત જ તેના આખા શરીરમાં મૂંઝાઈ વ્યાપી ગઈ અને તે જ ક્ષણે તે જ વખતે મંદકુમાર જમીનપર પડી ગયો અને મરણ પામ્યો.^૧

ધ્રાણુની આસક્તિમાં લપટાયલા મન્દકુમારના આવા હાલહવાલ થયેલા જાણીને યુધકુમાર તેના સંબંધમાં વધારે વિરક્ત થયો.

યુધ દીક્ષા.

પછી યુધકુમારે પોતાની સાળી માર્ગાનુસારિતાને પૂછ્યું “ભદ્રે! મને આ ધ્રાણુથી તો હવે ઘણો કંટાળો આવ્યો છે. હવે મારો એની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન થાય અને એ મારાથી દૂર જ રહે એવો કોઈ ઉપાય બતાવો.”

માર્ગાનુસારિતાએ જવાબમાં કહ્યું “દેવ! પેલી ભુજંગતાનો ત્યાગ કરીને તમે સદાચારપરાયણ થઈ જાઓ. અને સાધુઓના સમુદાયમાં રહો. એવી રીતે તમે સદાચાર સેવશો અને સાધુઓની વચ્ચે રહેશો એટલે એ ધ્રાણુ તમારી પાસે હશે તો પણ તમને કોઈ

૧ આ દીલીલાવતીનું પાત્ર નવું છે. મંદની બહેન હોવાથી અધમ પ્રકૃતિની હોય તે બનવા જોગ છે.

૨ શોકના પુત્રને મારવાની ઇચ્છાવાળી દીલીલાવતીએ પોતાના બાઈનો ધાવ કર્યો તે વિચારવા યોગ્ય છે. અંતે નફ્ટાઈ કરનાર પોતે જ ખાડામાં ફતરે છે. આવા પ્રસંગ વ્યવહારમાં ઘણા બનતા જોવામાં આવે છે.

પ્રકારના દોષો લગાડી શકશે નહિ, એની છાયા તમારી પર જરાએ પડશે નહિ અને એમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે તેનો સર્વથા ત્યાગ થઈ જશે.”

માર્ગાનુસારિતાએ કહ્યું તે પ્રમાણે કરવું પોતાના આત્માને હિતકારી લાગવાથી બુધકુમારે તે પ્રમાણે કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે વખતે એક સદ્ગુરુનો યોગ પણ થઈ ગયો એટલે તેણે તે પ્રમાણે કરી દીધું; અર્થાત્ તેજ પ્રસંગે બુધકુમારે ગુરુમહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી અને પોતે સુંદર આચાર પાળવામાં તત્પર થઈ ગયા. ધીમે ધીમે આગમમાં અતાવેલ શુદ્ધ ભાવો એના જાણવામાં આવ્યા અને એ ગુરુમહારાજની સેવામાં વધારે તત્પર થતો ગયો એટલે આચાર્ય મહારાજે એને પોતાનો ગન્ધ ચલાવવા સૂરિપદયોગ્ય પાત્ર જાણી લીધો અને તેનામાં કેટલીક લઙ્ગિધશક્તિઓ પણ ઉત્પન્ન થઈ. આખરે ગુરુ મહારાજે એને સૂરિપદે-આચાર્યના સ્થાનપર-સ્થાપન કર્યો.

* * * *

‘બુધસૂરિ પોતાની હકીકત આગળ કહેતા ધવળરાજને કહે છે કે “હે રાજા! તમને પ્રતિબોધ કરવા સાડ એ બુધસૂરિ પોતાના ગન્ધને એક સ્થળે મૂકીને કોઈ પણ શિષ્યને સાથે લીધા સિવાય એકલા અહીં આવેલ છે. જે માણસ તમારી પાસે આ હકીકત કહે છે અને તમારા જેવા જે હકીકત સાંભળે છે તે કહેનાર બુધનામનો માણસ તે હું પોતે જ છું.”

બુધચરિત્ર સંપૂર્ણ.

૧ આ ચરિત્ર પ્રકરણ ૧૭. પૃ. ૧૨૮૮ થી શરૂ થાય છે. આખી વાર્તા સંસારી-જીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સંસારીજીવ અત્યારે જામહેવ છે અને બુધસૂરિ પોતાનું વૃત્તાંત ધવળરાજ અને વિમળકુમારને કહે છે તે વખતે તે પણ હાજર છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

વિમળા દીક્ષા.

વળરાજના પૂછવાથી બુધસૂરિએ છેલ્લા ત્રણ પ્રકરણમાં વર્ણવ્યું તે ચરિત્ર ખાસ લાભનો હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી અન્યપર ઉપકાર કરવા સારું સંભળાવ્યું, એમાં દ્રાણની ઉત્પત્તિ, ચારિત્રરાજની હાર, મંદની મૂર્ખાઈ, નિચારની અનેકદેશીયતા, બુધનું સારગ્રહણ, વિગેરે અનેક બાબતો સુદાસર જણાવી અને છેવટે પોતાની ઓળખાણ આપી તે વાતનું રહસ્ય જણાવતાં તેઓશ્રીએ સંભાષણ આગળ ચલાવ્યું:-

શુવન હકીકતનું સાદૃશ્ય.

મહામોહાદિનો સખત સપાટો.

ભય વગરનું એક જ સ્થાન.

બુધસૂરિ—“રાજન્! મારું આખું ચરિત્ર તમારી પાસે કહેવામાં આવ્યું તે સાથે મારા બોધનું કારણ પણ તમોને દર્શાવ્યું. જે હકીકત મારા સંબંધમાં બની છે તેને મળતી હકીકત તમારા સર્વજ્ઞ સંબંધમાં લગભગ સરખી જ બને છે એમ તમારે સમજવું. એવું કારણ એમ છે કે આ ત્રણે લોકમાં મનુષ્યો અહીં તહીં વિચરે છે, હરે ફરે છે અને તેની પછવાડે મહામોહ વિગેરે શત્રુઓ તેને હેરાન કરવા સારું ટોકતા ફરે છે. એ મહામોહ અને તેના તાબાના સર્વ સેનાનીઓ ઘણા ભયંકર છે, બહુ આકરા છે અને તેથી જે જે પ્રાણી એના સપાટામાં આવે છે તેના તેઓ કકડે કકડા કરી નાખે છે અને એક ક્ષણવારમાં એ પ્રાણીને તદ્દન ઉથલાવી નાખે છે, ચુંટી નાખે છે, ફેંકી નાખે છે. એવી રીતે મોહરાય અને તેના સેનાનીઓ પ્રાણીઓને

મુંઝવી રહેલા છે, તેના નિવારણ માટે આ જૈન શાસનરૂપ સ્થાન જ બાંધું સાફ છે, ભયવગરનું છે અને હેરાનગતિનો સર્વથા અભાવ કરાવી શકે તેવું છે. જે પ્રાણીઓ આ તત્ત્વરહસ્ય સમજ્યા હોય, જેઓ એ ભયથી ત્રાસ પામ્યા હોય અને જેઓ તેનાથી મુક્ત થવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ આ નિર્ભય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો સારો છે અને હે રાજન! એમ કરવામાં એક ક્ષણવાર પણ ઢીલ કરવી યુક્ત નથી; તેથી કાળકૂટ જેવા ભયંકર ઇંદ્રિયના વિષયોને છોડી દો અને આ દિવ્ય પ્રશમ સુખરૂપ અમૃતનું પૂરેપૂરું પાન કરો.”

ધવળરાજનો શુભ આશય,

પ્રતાપથી પરિવારનો વિકાસ,

રાજના મત સાથે સર્વ સંમત.

ઉપર પ્રમાણે હકીકત કહી રહત્ય સમજાવી યુધસૂરિ મૌન રહ્યા એટલે ધવળરાજે આશયપૂર્વક વિમળકુમાર સામું જોયું અને પોતે સહજ મહોં મલકાવ્યું, વળી તે જ વખતે ચોક્કસ આશયપૂર્વક સર્વ સભાજનો તરફ પણ નજર કરી. એ તરફ નજર નાખ્યા પછી તેણે (ધવળરાજે) બોલવા માંડ્યું: “અરે લોકો! મહાત્મા યુધ ભગવાને આપણને સર્વને ઉપદેશ આપ્યો તે તમે સર્વેએ સાંભળ્યો છે? તમારાં સર્વનાં ચિત્તમાં તે ઉપદેશ લાગ્યો છે? તેમનું વચન તમારાં મન ઉપર ચોટ્યું છે?”

એ વખતે કમળનો આપો સમૂહ જોમ સૂર્યના પ્રતાપથી (આકરા તાપથી) વિકાસ પામે તે પ્રમાણે યુધસૂરિ રૂપ સૂર્યના પ્રતાપ (તેજ)થી સર્વ પરિવાર વિકાસ પામ્યો અને તેઓનાં સુખપર આનંદ છવાઈ રહ્યો, તેઓએ ભક્તિથી હાથ જોડ્યા અને કપાળ સુધી તેને લઈ આવી મસ્તક નમાવીને સર્વ લોકો એક સાથે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપવા લાગ્યા—“દેવ! અમે આ મહાત્માનાં વચન બહુ સારી રીતે ધ્યાન આપીને સાંભળ્યાં અને આપ મહા ભાગ્યવાનના પ્રસાદથી તે વચનોમાં રહેલો મુંદર ભાવ અમે જાણ્યો પણ ખરો; અમારાં મન અત્યાર સુધી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી છવાઈ રહેલાં હતાં તેને આ મહાત્માએ અંધકાર દૂર કરીને પ્રકાશમાન કર્યો અને અમે સર્વે મિથ્યાત્વના ઝેરથી ઝોલાં ખાતાં હતાં તે સર્વના ઉપર અમૃતસિંચન કરીને અમને સર્વેને જીવંતર આપ્યું. ઉપકારી મહાત્માએ જે વચન કહ્યું તે અમને સર્વેને બરાબર પરિણામ પામ્યાં છે, અમારે ગળે એ સર્વ

વાત બરાબર ઉતરી છે, તેથી હવે મહારાજ ! તત્સંબંધે એમણે જે આદેશ કર્યા છે તે સંબંધમાં જરા પણ વિલંબ ન કરશો.”

રાજ્યચિંતા અને વિમળ.

નિર્વાણને અંગે પિતૃધર્મ.

વિમળનો પિતાસાથે સહુચાર.

આખી પરિષદ તરફથી જ્યારે ધવળરાજને આવો સુંદર જવાબ મળ્યો ત્યારે તે મનમાં બહુ આનંદ પામ્યા. રાજના મનમાં શું હતું તે સભાજનો સમજતા હતા અને સભાજનોનો જવાબ શો હતો તેનો આશય રાજ સમજતા હતા. જ્યારે મનના આશયને તુરત અમલમાં મૂકવાનો આંતર આશય સર્વનો જણાતો હતો ત્યારે તે બાબતનો અમલ કરવા સાફ પ્રથમ રાજ્ય ઉપર કોઈની સ્થાપના અવશ્ય કરવી જોઈએ, રાજ્યને માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને રાજ્યચિંતાનો ભાર કોઈના માથાપર મૂકવો જોઈએ. રાજતું મન સ્વાભાવિક રીતે વિમળકુમારને રાજ્યગાદી આપવાનું જ થાય તેથી રાજ્યને તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું “પુત્ર ! હું તો હવે દીક્ષા લઈશ, તું રાજ્યને બરાબર જાળવ. મારા મોટા પુણ્યના ઉદયથી આ મહાત્મા ગુરુનો મને આજે યોગ મળ્યો છે.”

રાજ્યને જ્યારે આવી રીતે રાજ્યત્યાગ અને પુત્રરાજ્યાભિષેકની વાર્તા કરી ત્યારે વિમળકુમારે તેને જવાબ આપતાં કહ્યું “અરે પિતાજી ! આ દુઃખથી ભરેલા રાજ્યપર આપ મને સ્થાપવા ઇચ્છા રાખો છો તે ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે આપનું મારાપર હેતુ નથી, આપનો મારાપર આહુ નથી, આપના ચિત્તનો મારાપર અરે પ્રેમ નથી. અરે પિતાજી ! આપ તો સંસારથી નિર્વાણ તરફ જાઓ છો અને મને દુઃખથી ભરેલા સંસારમાં ફેંકી જાઓ છો ! એ તો આપે ઘણી સારી વાત કરી !”

વિમળકુમારનાં આવાં વચન સાંભળીને ધવળરાજ ઘણા સહુ થયા અને જવાબમાં તત્ત્વદર્શી પિતાએ કહ્યું કે “પુત્ર ! તારા વિચાર સુંદર છે અને તે અવસરને યોગ્ય બહુ સાફ કહ્યું છે. તારી એવી ઇચ્છા છે તો તને પણ અહીં છોડી જઈશ નહિ.”

રાજ્યાસને કમળ.

અષ્ટાન્હિકા મહોત્સવ.

દીક્ષાદિ રત્નની પ્રાપ્તિ.

પછી ધવળરાજે કમળ નામનો બીજો પુત્ર હતો તેને રાજગાદીએ બેસાડ્યો.

ત્યાર પછી આઠ દિવસ સુધી ઘણા આડંબરથી જિનપૂજા કરી, મોટા પાયા ઉપર અઠાઈ મહોત્સવ કર્યો, આખા દેશમાં અને નગરમાં અનેક દીન, દુઃખી અને ચાચકને વિધિપૂર્વક પુષ્કળ દાન આપ્યું, અનેક વસ્તુઓનાં દાન આપ્યાં, અભયદાન આપ્યું, આખા નગરમાં મોટા ઉત્સવ કરાવ્યો અને તે અવસરઉચિત પોતાનાં સર્વ કર્તવ્યો કરી લીધાં. પછી શુભ દિવસે શુભ અવસરે આઠમે દિવસે પોતે, પોતાની રાણી, વિમળકુમાર, પોતાનો અંધુવર્ગ અને અનેક નગરજનોસહિત ખુધસૂરિ મહારાજ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરવા બહાર નીકળ્યા. વિશેષ શું કહેવું? તે દિવસે ખુધસૂરિપાસે જે જે લોકોએ તે અમૃતમય ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો તેમાંના બહુ જ થોડા દીક્ષા લીધા વિના રહ્યા, ઘણાખરાએ રાજા સાથે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું, જેઓ ઘરે રહ્યા તેમણે પણ સમ્યક્ત્વસહિત દેશવિરતિ વ્રત તો લીધું, બાર વ્રતોથી વિભૂષિત થયા. એ તો ખરું જ છે કે જેઓ રત્નની ખાણને પ્રાપ્ત કરે તેને પછી દારિદ્ર્ય સોનું રહે? શામાટે રહે?

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વામદેવની નાસભાગ.

હાત્મા ખુધસૂરિએ ધવળરાજના આગ્રહથી પોતાનું ચરિત્ર કહ્યું. ધવળરાજ, વિમળ અને સર્વ પરિવાર તેનું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા અને દીક્ષા લેવા બહાર પડ્યા. આ સર્વ વાર્તા વામદેવની સમક્ષ બની હતી. ખુધસૂરિના ઉપદેશ દરમિયાન તે હાજર હતો. એ

સંસારીજીવ-આપણો કથાનાયક છે અને પોતાનું ચરિત્ર સદાગમ સમક્ષ ભવ્યપુરની હાજરીમાં કહે છે, અગૃહીતસંકેતા અને પ્રજ્ઞાવિશાળા સામે બેઠા છે. પોતાની હકીકત આગળ અલાવતાં સંસારીજીવે (વામદેવે) કહેવાનું ચાલું રાખ્યું:—

દીક્ષાના ભયથી ગભરાયો.

મિત્રના પ્રેમસૌજન્યને વિસાર્યા.

ગુરુવિષે કુતર્કો કર્યા.

અને નગર મૂકી નાસી છૂટ્યો.

અગૃહીતસંકેતા ! હું તો આખી હકીકત બની તે દરમિયાન વા-
મદેવ તરીકે બેઠો જ રહ્યો અને એ આચાર્ય મહારાજની રૂપ બદલ-
વાની શક્તિ જોઈને, હકીકત જણાવવાની અને ખીલવવાની કુશળતા
જોઈને, વાતને રૂપક આપવાની શક્તિ જોઈને, તેમજ મહામોહના

અંધકારને દૂર કરે તેવાં વચન સાંભળીને પણ
માથાને યોગે જરાએ પ્રતિબોધ પામ્યો નહિ, મારા મન ઉપર
અસદારોપ. તેની જરાએ અસર થઈ નહિ અને મને એ

વાત જરાએ બેઠી પણ નહિ. એમ થવાનું કારણ
તને કહું છું તે તું સાંભળ : તને યાદ હશે કે હું જન્મ્યો ત્યારથી
મારી સાથે 'બહુલિકા (માયા) નામની એક બહેન થઈ હતી; તને
વળી યાદ હશે કે એ મારી બહેન યોગનો માર્ગ જાણતી હતી
અને મરજી આવે ત્યારે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને મારા ઉપર
આધિપત્ય (સત્તા) મેળવતી હતી. હું જ્યારે યુધિસૂરિ પાસે આવ્યો
ત્યારે તે મારા શરીરમાં જ હતી અને પૂર્ણ જ્ઞેસથી ઉછળી રહી હતી.
અને હે અગૃહીતસંકેતા ! આવા આચાર્ય કે જે મહાત્મા હતા, અત્યંત
દયાળુ હતા, પરોપકારી હતા, સર્વ બાબતમાં કુશળ હતા, મહાભા-
ગ્યવાન પ્રતાપી હતા, તેવા વિશુદ્ધ જીવનવાળા મહાપુરૂષને મેં એ
બહુલિકાની શીખવણીથી દુષ્ટાત્મા બનીને તે વખતે એક મોટા ધૂતારા
માન્યા. મેં તો એમ જ માન્યું કે એ સાધુના વેશમાં કોઈ ખરેખરો
પાખંડી આવેલો છે અને કોઈ ઈંદ્રજીત જેવી રચના કરીને લોકોને

ખોટી ચતુરાઈ બતાવી સર્વેને સારી રીતે છેતરનારો
મહાત્માને ધૂ- છે. હું વળી વિચારતો હતો કે અહો ! આની ઠગ-
તારા માન્યા. વિદ્યા તો જુઓ ! એણે કેવી ખોટી યુક્તિબંધ જાળ
પાથરી છે ! એનું વાચાળપણું પણ કેવું જબરું છે !

અરે આનાથી છેતરાઈ ગયેલા રાજા વિગેરે મૂરખા છે, અકલ વગ-
રના છે, ભોળા છે ! અગૃહીતસંકેતા ! વાત એમ છે કે જે પ્રાણી એ
બહુલિકાને વશ પડેલા હોય છે તેઓ જાતે દુરાત્મા (અધમ) હોઈ
આખી દુનિયાને ધૂતારી માને છે; જેની આખમાં કમળો થયેલ

હોય તે સર્વત્ર પીળું દેખે છે, તેમ જેઓ હુચ્ચા અને માયાવી હોય છે તેઓ અન્યને પણ પોતાની જેવા જ માને છે. મેં પણ અનેક પ્રકારની સાચી ખોટી કલ્પના કરી, યુધાચાર્યને ધૂતારા હુચ્ચા છેતરનારા માન્યા અને એવી ખોટી કલ્પનાને પરિણામે એમનાં વિશુદ્ધ વચનની મારાપર જરાએ અસર ન થઈ અને હું જરા પણ પ્રતિબોધ ન પામ્યો.

આચાર્ય મહારાજ જ્યારે દેશના આપતા હતા અને પોતાનું ચરિત્ર કહેતા હતા ત્યારે ઉપરની સર્વ હકીકતનો ખની; મતલબ, એ સર્વ વિચારો મને તેમના ઉપદેશના અવસરે આવી ગયા. હવે નગરમાં મહોત્સવ થઈ રહેવા આવ્યો અને સંજને દીક્ષા લેવાનો અવસર તદ્દન નજીક આવ્યો. તે વખતે મેં વાની સંકળના પાપીએ વિચાર કર્યો કે મારો મિત્ર વિમળ મને આગ્રહ કરીને જરૂર દીક્ષા અપાવશે, માટે એ મને દબાણ કરે કે આગ્રહ કરે તે પહેલાં જ તેને છેતરીને અહીંથી છટકી જઉં. ને અહીં રહ્યો તો જરૂર મનથી નહિ તો તેની ખાતર પણ દીક્ષા લેવી પડશે-આવો વિચાર કરીને મુઠ્ઠી વાળીને હું ત્યાંથી નાઠો અને એટલે દૂર ભાગી ગયો કે જ્યાંથી એ લોકોને માફ નામનિશાન પણ માલૂમ ન પડે, મને શોધવા માણસો મોકલે તો તેમને પણ મારો પત્તો ન મળે. એટલા દૂર પ્રદેશમાં ગયા પછી મારા જીવમાં જીવ આવ્યો, મને નિરાત વળી અને મેં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

આગ્રહ કરીને જરૂર દીક્ષા અપાવશે, માટે એ મને

દબાણ કરે કે આગ્રહ કરે તે પહેલાં જ તેને છેતરીને અહીંથી છટકી જઉં. ને અહીં રહ્યો તો જરૂર મનથી નહિ તો તેની ખાતર પણ દીક્ષા લેવી પડશે-આવો વિચાર કરીને મુઠ્ઠી વાળીને હું ત્યાંથી નાઠો અને એટલે દૂર ભાગી ગયો કે જ્યાંથી એ લોકોને માફ નામનિશાન પણ માલૂમ ન પડે, મને શોધવા માણસો મોકલે તો તેમને પણ મારો પત્તો ન મળે. એટલા દૂર પ્રદેશમાં ગયા પછી મારા જીવમાં જીવ આવ્યો, મને નિરાત વળી અને મેં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

વામદેવ સંબંધી વિગતવાર પૃચ્છા.

બહુલિકા સ્તેય મુક્તિ ઉપાય વિચારણા.

અયોગ્યતાને લઈને અવધીરણાનો ઉપદેશ.

હવે દીક્ષા લેવાનો દિવસ જ્યારે આવી પહોંચ્યો ત્યારે વિમળ-કુમારે મારે (વામદેવ) માટે ઘણી તપાસ કરાવી, ચો તરફ માણસો મોકલ્યા અને મારો પત્તો મેળવવા પ્રયાસ કર્યો પણ આખરે જ્યારે તેને મારા સંબંધી કંઈ જ સમાચાર મળી શક્યા નહિ ત્યારે તે મારો મિત્ર હોવાથી તેમાં મનમાં મારે માટે ચિંતા થઈ અને આખરે તેણે યુધાચાર્યને પૂછ્યું કે “સાહેબ! વામદેવ ક્યાં ગયો છે? અને શું કારણ વિચારીને ગયો છે? તે અહીં જણાતો નથી તો તેનું શું થયું છે?” ગુરુમહારાજે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને માફ આપ્યું ચરિત્ર જાણી લીધું અને પછી તે સર્વ હકીકત તેમણે વિમળકુમારને કહી

સંજનની

સહૃદયતા.

૧ શ્રુત જ્ઞાનનો બરાબર ઉપયોગ મૂકે તો કેવળી જેવી રીતે લાવો દેખીને કહે છે તેવા જ લાવો શ્રુતજ્ઞાની અનુમાનથી કહી શકે છે.

ખતાવી. વિમળે હું શામાટે નાસી ગયો હતો તે હકીકત બણ્યા પછી ગુરુમહારાજને પૂછ્યું “સાહેબ ! આપની આવી અમૃતધારા જેવી દેશના સાંભળ્યા છતાં મારો એ મિત્ર વામદેવ આવા પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે, આપનાં વાક્ય ઉપર પ્રતીતિ લાવતો નથી અને હજી પણ રખડ્યા કરે છે ત્યારે શું તે ભવ્ય^૧ જીવ નથી?”

ગુરુમહારાજે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં વિમળકુમારને કહ્યું

“કુમાર ! એ વામદેવ અભવ્ય તો નથી, પણ અ-

જ્ઞાનીનો ત્યારે એ આવા પ્રકારનું વર્તન કરે છે તેનું ખાસ

જુલસો. કારણુ છે તે તને કહી સંભળાવું છું: એને એક બહ-

લિકા નામની અંતરંગ બહેન છે, તે મહા ભયંકર

જોગણી છે, અંદર રહીને કારસ્થાન કરનારી છે અને વામદેવને તેના ઉપર ઘણો જ સ્નેહ છે. વળી એને એક સ્તેય નામનો અંતરંગ ભાઈ છે તેના ઉપર પણ એનો ઘણો રાગ છે. એ વામદેવ ઉપર એ માયા અને સ્તેયનું ઘણું જોર ચાલે છે. તે બંનેની અસરતળે એણે અત્યારે આવા પ્રકારનું વર્તન કર્યું છે. અગાઉ પણ એ બંનેની અસરતળે જ એણે રત્નવિગેરેની ચોરી કરી હતી. એ વામદેવના ઘણા વિચિત્ર વર્તનનું કારણુ એકંદરે તે અંતરંગ ભાઈ બહેનો (માયા અને સ્તેય) જ છે. આવા પ્રકારનું એ વર્તન કરે છે તેમાં એનો કાંઈ ખાસ દોષ નથી, એનું અત્યારે ચાલતું જ નથી, બાકી પ્રકૃતિથી^૨ તો એ ઘણો સુંદર છે, અત્યારે તે જે જે દોષો કરે છે તેનું કારણુ તેનો બહલિકા (માયા) અને સ્તેય (ચોરી) સાથેનો સંબંધ જ છે.”

ગુરુમહારાજનો આવો જવાબ સાંભળીને વિમળકુમારે એક ઘણો સૂચક સવાલ કર્યો “ગુરુમહારાજ ! ત્યારે એ બાપડો તે અંતરંગ દુષ્ટ ભાઈ બહેનથી કોઈ દિવસ છૂટશે ખરો કે નહિ ? તે પણ આપ મને જણાવો.”

ગુરુમહારાજે અત્યંત ગંભીરતાથી જવાબ આપતાં કહ્યું “વિમળ !

ઘણા લાંબા કાળ પછી એ બંને ભાઈ બહેનથી એનો

છૂટકારો થશે, તેનું કારણુ કહું છું તે લક્ષ્યમાં લઇ

ઉ પા ય. લેજો અને એનો છૂટકારો કેવી રીતે થશે તે પણ તું

સમજી રાખજો.

૧ ભવ્ય: યોગ્ય સામગ્રીના સદ્ભાવે મોક્ષ જવા યોગ્ય જીવ.

૨ બ્રૂજ દષ્ટિએ.

“વિશદમાનસ નામના નગરમાં એક શુભાલિસન્ધિ^૧ નામનો રાજા છે, તેને અત્યંત નિર્મળ આચારવાળી એ ભાર્યાઓ છે, તેઓનાં નામ અનુક્રમે શુદ્ધતા અને પાપભીરતા છે. એ શુદ્ધતા ભાર્યાથી સદરહુ રાજાને ઝડબુતા નામની દીકરી થયેલી છે અને પાપભીરતા ભાર્યાથી અચૈર્યતા નામની દીકરી થયેલી છે. એ બન્ને કન્યાઓ ઘણી સારી છે, ભલી છે, સુંદર છે. એમાંની જે ઝડબુતા નામની કન્યા છે તે અત્યંત સરળ છે, સાધુજીવન ગાળનારી છે, સર્વ લોકને સુખ આપનારી છે અને તમારા જેવા પુરુષોને સારી રીતે બાંધીતી છે. એ રાજાની બીજી અચૈર્યતા નામની દીકરી છે તે પણ કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા વગરની છે, શિષ્ટ પુરુષોને ઘણી વહાલી છે અને સર્વ પ્રકારે ઘણી સુંદર છે. એ અચૈર્યતા રાજકન્યાની પણ તમારા જેવાને તો સારી રીતે પ્રતીતિ થયેલી છે. જ્યારે તારો મિત્ર (વામદેવ) એ બન્ને ભાગ્યશાળી કન્યાને પરણશે ત્યારે સ્તેય અને બહલિકા તેના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું જોર ચલાવી શકશે નહિ. એનું કારણ એ છે કે એ ઝડબુતા અને અચૈર્યતા બહલિકા અને સ્તેયના વિરોધી છે, તેથી બન્ને એક બીજાની સાથે રહી શકતા નથી, ઝડબુતા હોય એટલે બહલિકાને ચાલી જવું પડે છે અને અચૈર્યતા હોય એટલે સ્તેયને ચાલી જવું પડે છે, માટે જ્યારે એ ઝડબુતા અને અચૈર્યતાનો એને લાભ થશે ત્યારે તે બહલિકા અને સ્તેયથી છૂટકારો પામશે. અત્યારે વામદેવની ધર્મપ્રાપ્તિને માટે જરા પણ યોગ્યતા નથી, તેથી હાલ તો તેની ઉપેક્ષા કરવી, તેને માટે બેદરકારી રાખવી અને તેને જવા દેવો એ જ યોગ્ય છે. અત્યારે એને માટે પ્રયાસ કરવો તદ્દન નકામો છે, કારણ કે પેલી બહલિકા અને સ્તેય તેને ધર્મસન્મુખ થવા દે એમ નથી.”

મુનિમહારાજના આવાં વચન સાંભળીને મારા મિત્ર મહાત્મા વિમળકુમારે પોતાના મનમાં મારા સંબંધી તે જ પ્રમાણે નિર્ણય કરી દીધો અને મારી ઉપેક્ષા કરી મારા સંબંધી વિચાર પણ છોડી દીધો.

૧ શુભાલિસન્ધિ-એટલે સારી બાળત સાથે જોડનાર-પુણ્ય. દુષ્ટાલિસાપથી વિપરીત. એની શુદ્ધતા-પવિત્રતા સ્ત્રીથી ઝડબુતા-સરળતા દીકરી થાય, કારણ શુભ સંયોગ અને વસ્તુશુદ્ધતા સરળતાને જ જન્મ આપે અને ત્યાં સરળતા હોય તો કારસ્થાન, ગોટાળા કે કપટને સ્થાન રહેતું જ નથી.

૨ પાપભીરતાથી અચૈર્યતા એટલે ચોરી નહિ કરવી એવો ભાવ જન્મે એ પણ શુભ સંયોગનું પરિણામ જ છે.

૩ ત્યાર પણ વિમળકુમાર અને ધ્રુવશરણે દીક્ષા લીધી અને તેની પાલના કરી આત્મોદ્ધાર કર્યો તે હકીકત ઉપરથી સમજ લેવી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

વામદેવના હાલહવાલ.

મહા પ્રપંચ કરી વિમળથી છૂટો પડી ગયો, માફે જન્મનું નગર છોડી દીધું, મારા મિત્રનો અપૂર્વ સેહ વિસારી દીધો, મારી સંસારવૃત્તિને વિસારી ચૂક્યો અને સરળતા કે સૌજન્યના બદલામાં હુમ્મ્યાઈ અને તરકટને સ્થાન આપ્યાં અને મારી જાતને નસીબદાર માનતો હું બરાબર વખતે ખસી ગયો.

ચોરી અને માયાનું વામદેવપર પ્રાબલ્ય.

સરળ શેઠપર તેણે કરેલો અયોગ્ય પ્રયોગ.

ચોડીદારોએ મેળવેલો પત્તો અને વામદેવને સળ.

વિમળ મિત્ર પાસેથી નાસેલો હું કાંચનપુર નામના નગરમાં ગયો. ત્યાં જઈને હું બજારમાં ગયો. એક દુકાનપર સરળ નામનો શેઠ મારા જોવામાં આવ્યો. હું તેની દુકાનપર ગયો. તે વખતે મારા શરીરમાં રહેલી બહુલિકા (માયા) જોરમાં આવી, વિકરવર થઈ, એની અસરતળે હું તે શેઠને પગે પડ્યો, જાણે હું કોઈ નાટક કરનારો હોઉં તેમ કૃત્રિમ આડંબર કરી મારી આંખ મેં આનંદનાં આંસુથી ભરી દીધી, તે જોઈને સરળશેઠનું હૃદય પીગળી ગયું. પછી સરળશેઠ અને મારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ:-

સરળશેઠ—“ભદ્ર ! આ તને શું થયું છે ? તું આમ શા માટે આંસું પાડે છે ?”

વામદેવ—“પિતાજી ! આપને જોતાં મને મારા પિતા યાદ આવી ગયા !”

સરળશેઠ—“ભાઈ ! તું રડ નહિ, જો એમ જ છે તો જા, હું તને આજથી મારો પુત્ર ગણું છું.”

વામદેવ—“આપને હું મારા પિતા જ માનું છું.”

સરળશેઠ મને તુરત જ પોતાને ઘેર લઇ ગયા અને પોતાની અંધુમતી નામની સ્ત્રી હતી તેને મને સોંપી દીધો, અર્પણ કર્યો, તેણે મને ભોજન વિગેરે કરાવ્યું, પછી માંડે નામ કુળ વિગેરે સર્વ પૂછ્યું, જે મેં સર્વ બરાબર જણાવ્યું; સરળ શેઠને જ્યારે માલુમ પડ્યું કે હું તેમની જ જાતનો છું ત્યારે તેને પણ ઘણો આનંદ થયો અને પછી તે બોલ્યા “ત્રિયે! વહાલી! આપણે ઘણાં ઘરડાં થયાં છીએ અને અપુત્રીયા છીએ, તેની સ્થિતિ વિચારીને દૈવે આપણને આ પુત્ર આપ્યો છે, અપુત્રીયાનો તે પુત્ર થશે અને વળી આપણું ઘડપણ પણ પાળશે. ચાલો, દૈવે આ વામદેવ આપણને આપ્યો તે ઘણું સાચું થયું.”

પોતાના પતિનાં આવાં સુંદર વચન સાંભળી અંધુમતી ઘણી રાજી થઇ. ત્યાર પછી ‘સરળશેઠે’ તો મારાપર આખા ઘરનો ભાર આરોપણ કરી દીધો, હું જાણે ઘરનો માલેક હોઉં તેમ મારી સાથે વર્તવા માંડ્યું, દુકાનની અંદર ગ્રાહ સંખ્યામાં જમીનમાં રાખેલ હીરા માતી રત્ન પરવાળાં વિગેરે મહા મૂલ્યવાન ધન મને બતાવ્યું.

હવે શેઠને એ ધનની ઉપર ઘણી મૂર્છા હોવાથી તેઓ પોતાની દુકાનપર જ સુતા હતા અને મને પણ પોતાની સાથે સુવાડતા હતા. એક દિવસ એવો બનાવ બન્યો કે અમે બન્ને વાળુ કરી સંધ્યા વખતે ઘરે બેઠા હતા અને કાંઈ સામાન્ય વાતો કરતા હતા તે વખતે સરળશેઠના એક મિત્ર અંધુલ નામના તે નગરમાં વસતા હતા તેને ત્યાંથી શેઠને તેડું આવ્યું. તેડવા આવનારે કહ્યું કે તે રાત્રે અંધુલને પ્રાપ્ત થયેલ પુત્રની છઠ્ઠી છે, રાત્રીજાગરણ છે, તેથી શેઠે જરૂર ત્યાં આવવું.

આ મોતડું શેઠથી ના પાડી શકાય તેવું ન હોતું, તેથી શેઠે મને કહ્યું “પુત્ર વામદેવ! મારે તો અંધુલને ઘરે જવું પડશે. તું અત્યારે દુકાને જા અને સાચવીને રહેજે.”

મેં તે વખતે જવાબ આપ્યો “પિતાજી! આપની વગર મને એકલાને દુકાને જવું તો ગમતું નથી, આજે તો ઘરે રહીને મારી માતાજીની સેવા ઉઠાવીશ.”

માયાવી અને ચોરને વગર મહેનતે મળે તે ગમતું નથી, ચોરી કરવા મન તલપી રહે છે, આ હકીકત વામદેવની ચેષ્ટાથી સ્પષ્ટ થાય છે. ધરધન-વ્યાપાર મળ્યાં તો પણ ત્યાં સ્થિર રહી ન શક્યો એ માયાવીની અળ પ્રકૃતિ બતાવે છે.

સરળશેઠે વિચાર કર્યો દીકરાનો એની માતા ઉપર સારો એક છે એથી તેઓ રાજી થયા. છેવટે મારી મરણ આવે તો તેમ કરવાનું કહી તેઓ પોતાના મિત્ર અંધુલને ઘરે રાત્રીજામાં ગયા.

હું ઘરે રહ્યો. રાત્રીને અવસર વધતો ગયો ત્યારે મારા શરીરની અંદર રહેલો મારો સ્તેષ (ચોરી) ભાઈ જાગૃત થઈ જોરમાં આવ્યો. એટલે તેની અસરતળે આવી શેઠનું અમૂલ્ય ધન અને તેની દોલત દુકાનમાં હતી તે સર્વ ઉઠાવી જવાનો મને વિચાર થઈ આવ્યો. એવો વિચાર આવતાં તેને અમલમાં મૂકવાનો નિર્ણય પણ મારા સ્તેષ ભાઈની અસર તળે થઈ ગયો.

અરધી રાત્રે હું અરાબર ઊભો થયો અને દુકાનપર ગયો. હું જ્યારે દુકાન ઉઘાડતો હતો ત્યારે ચોડી કરનારા (રખેવાળો-પોલીસમેન) ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તેઓએ મને દૂરથી જોયો અને જોતાં જ મને તેઓ ઓળખી ગયા. હું હજી નવો માણસ હતો તેથી તેઓને જરા શંકા થઈ કે આ ભાઈશ્રી અત્યારે મધ્ય રાત્રે દુકાન ઉઘાડીને શું કરતો હશે? તેઓએ મને કાંઈ પૂછ્યું નહિ, પણ ગુપચૂપ રહીને હું તેઓને ન જોઈ તેવી રીતે તેઓ મારી સર્વ હિલચાલપર નજર રાખી રહ્યા. હવે શેઠે જે મહામુલ્યવાન ધન જમીનમાં દાટેલું હતું તે મેં ખોદીને બહાર કાઢ્યું અને તેજ દુકાનની પછવાડેના ભાગમાં જમીનમાં ખાડો ખોદીને તેમાં દાટી દીધું.

એ સર્વ બવસ્થા કરતાં લગભગ સવાર પડવા આવી તે વખતે મેં (વામદેવે) મોટો હાહારવ કરી મૂક્યો, ધમાલ કરી દીધી અને મોટેથી બૂમ પાડવા માંડી એટલે નગરના અનેક લોકો ત્યાં એકઠા થઈ ગયા અને સરળશેઠ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે ચોડી-દારો પણ જાહેર થયા અને આમતેમ પૂછપરછ કરવા માંડી ગયા.

પ્રથમ સરળશેઠે મને સવાલ કર્યો “ભાઈ વામદેવ ! શું છે? આ બધી શેની ધમાધમ છે?”

મેં જવાબ આપ્યો. “પિતાજી ! અરે આપણે મરાઈ ગયા, ચોરાઈ ગયા, પિતાજી ! ગજબ થઈ ગયો !” એમ કહી એણે ઉઘાડેલી દુકાન અને તેમાં જે જમીનના ભાગમાં મૂલ્યવાન હીરા વિગેરે દાટવામાં આવેલાં હતાં તે સ્થાન બતાવ્યું.

સરળશેઠે પૂછ્યું—“ભાઈ વામદેવ ! તને આ બાબતની ખબર કેવી રીતે પડી?”

મેં જવાબમાં કહ્યું “પિતાજી ! આપ તો રાત્રે આપના મિત્રને ત્યાં ગયા અને આપ ગયા તેથી હું એકલો પડ્યો; આપના વિરહની વેદનાથી મને જરા પણ ઉંઘ ન આવી; પછી તો મારી પથારીમાં આમથી તેમ અને તેમથી આમ અનેક પછાડા મેં ઘણા વખત સુધી માર્યા. પછી જ્યારે થોડી રાત્રી બાકી રહી ત્યારે મેં મારા મનમાં વિચાર કર્યો કે દુઃખનમાં જે પથારી પાથરવામાં આવી છે તે પિતાજીના સ્પર્શથી ઘણી પવિત્ર થયેલી છે તેમાં મને જરૂર ઉંઘ આવશે, બીજી જગ્યાએ ઉંઘ આવે તેમ લાગતું નથી. એવો વિચાર કરીને હું દુકાને આવ્યો અને જોઈ છું તો અહીં ચોરોએ આ સ્થિતિ ઊભી કરેલી દેખાઈ. એટલા માટે મેં હાહારવ કરી સર્વને હકીકત જણાવી.”

ઉપર પ્રમાણે બરાબર બનાવી અંધમેસતી વાત મેં કહી તે વખતે રખેવાળો-ચોક્કીદારો અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગ્યા કે ખરેખર ! આ વામદેવ ખરો હરામખોર છે, મહા સેતાન છે, પાછો ચોર છે ! એની બોલવાની ચતુરાઈ અને જાળ પાથરવાની શક્તિ ભારે જબરી છે ! અરે તેની વાચાળતા કેવી ભારે છે ! અહાહા ! એનું ધૂતારાપણું મહા ભારે છે ! એના જેવો કૃતદ્રી તો કોઈક જ હશે ! એના વિશ્વાસઘાત તો કોઈ ભારે બળવાન જણાય છે ! આવો વિચાર કરીને તેઓએ શેઠને જણાવ્યું કે, ‘શેઠસાહેબ ! તમે જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ અને મનમાં જરાએ આકુળવ્યાકુળ થશો નહિ. અમને એ ચોરનો પત્તો લગભગ લાગી જ ગયો છે.”

આ પ્રમાણે તેઓ બોલ્યા અને ત્યાર પછી આશયપૂર્વક તેઓએ મારી તરફ એક અચેસૂચક નજર ફેંકી. મારા મનમાં તે વખતે બીક લાગી કે તેઓ મને બરાબર પારખી ગયા છે. એ ચોક્કીદારોનાં મનમાં એમ આવ્યું કે આ હરામખોરને બરાબર ‘મુદામાલ સાથે જ પકડવો કે જેથી એ અંદરથી નીકળી જવાને પ્રયત્ન જ કરી શકે નહિ. તેઓએ માત્ર મારી પછવાડે હું ન જાણું તેમ મારી હીલચાલ પર નજર રાખનાર શુભ ચોક્કીદારોને મૂકી દીધા. મારા મનમાં તો તે આખો દિવસ અનેક સંકલ્પવિકલ્પ થયા જ કર્યા. ચોક્કીદારો મને ઓળખી ગયા હશે કે નહિ એ વાત મારા મનમાં વારંવાર આવ્યા કરતી હતી.

૧ ચોરીના ગુન્હામાં મુદામાલ સાથે પકડવાથી પુરાવાની જરૂર પડતી નથી, નહિ તો ચોરી સાબીત કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. ખાસ કરીને ચોર દેખીતી રીતે આખરદાર હોય ત્યારે તે કાર્ય લગભગ અશક્ય જેવું લાગે છે.

એ પ્રમાણે થતાં આખરે સાંજ પડી. જરા રાતનો વખત થયો એટલે હું દુકાનની પછવાડે ગયો, છૂપાવેલ મુદ્દયવાન માલ મેં ઉપાડ્યો અને જેવો હું ચાલવા માંડ્યો તેવો જ તે જ સ્થાનપર ચોક્કીદારોએ મને મુદ્દામાલ સાથે પકડ્યો. ત્યાં તે વખતે મોટો કોળાહળ જામી રહ્યો અને નગરના અનેક લોકો ત્યાં એકઠા થયા. તે વખતે ચોક્કીદારોએ મારી સઘળી હકીકત લોકોને વિગતવાર જણાવી. ગઈ રાત્રે મેં ધન ખોટી છૂપાવ્યું હતું અને સવારનો વખત થતાં ખોટી ખૂમ ઉઠાવી હતી તે સર્વ વાત તેમણે વિગતવાર કહી દીધી. લોકોને તો મારી હકીકત સાંભળીને ઘણો અચંબો લાગ્યો. શેઠે જેને પુત્ર તરીકે માની સર્વ દોલત આપવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો તે જ માણસ વિશ્વાસઘાત કરી તેના ઘરમાંથી મુદ્દયવાન ધનની ચોરી કરે એ વાત તેઓને ઘણી નવાઈ જેવી-ન અને તેવી લાગી.

હવે ચોક્કીદારો મને રિપુસૂદન નામના એ નગરના રાજા પાસે લઈ ગયા. ચોરીની શિક્ષા દેહાંતદંડની હતી અને તેમાં પણ જે મુદ્દામાલ સાથે ચોક્કસ પકડાય તેને તો તે સજા કાયમ જ રહેતી, તેથી રાજાએ મને મારી નાખવાનો હુકમ આપ્યો.

સરળની સરળતા.

દંડશક્તિ સાથે દયા.

વિચારપૂર્વક હુકમ.

આવો હુકમ થતાં સરળશેઠ ત્યાં જાતે રાજા પાસે આવ્યા અને તેમણે રાજાના પગમાં પડી વિનંતિ કરવા માંડી-“દેવ ! મારા રાજા ! આ વામદેવ મારો પુત્ર છે, મારે તેનાપર બહુ હેત છે, તેથી મારા પર દયા કરીને એને છોડી મૂકો. રાજા ! ઇચ્છા હોય તો આપ મારી આખી દોલત લઈ લો, પણ એને તમે મારી નાખો નહિ; નહિ તો મારા રાજા ! મારે મરવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.”

રિપુસૂદન રાજાએ વિચાર્યું કે સરળશેઠ ખરેખરો સરળ જ હતો, તદ્દન ભલો હતો, પાર વિનાનો ભોળો હતો. રાજાએ તેનું કાંઈ પણ ધન ન લીધું અને મને છોડી દીધો. રાજાએ માત્ર તે વખતે સરળશેઠને એટલું કહી દીધું “શેઠ ! આ તમારા સપુતને મારી પાસે રાખો, કારણ કે એ ઝેરનો અંકુર છે, ખરેખરો ચોર છે અને લોકોને સંતાપ કરનારો છે, માટે એ બહુ ખરાબ હોવાથી એને તદ્દન છૂટો રાખવો સારો નથી, એને જાહેરમાં રહેવા દેવો ઘણો બચકર છે.”

મારો પુણ્યોદય^૧ મિત્ર જે જન્મથી મારી સાથે હતો પણ જે હાલમાં દુઃખગો દુઃખગો થયા કરતો હતો તે હવે તદ્દન નાશ પામી ગયા અને મારી પાસેથી પસાર થઇ ગયો, કારણ કે તે માફે આતું દુઃખ વર્તન બેઠને મારાથી તદ્દન કંટાળી ગયો હતો.

જાણીતો ચોર માર્યો જાય.

રાજાની શંકા અને હુકમ.

આખરે વામદેવને ફાંસી.

રાજાએ જે હુકમ ફરમાવ્યો તે સરળશેઠે કબૂલ કર્યો. લોકોના તિરસ્કાર વચ્ચે શંક દીનની માફક હું ત્યાર પછી રાજમંદિરમાં રહેવા લાગ્યો. મારા ભાઈ બહેન સ્તેય અને બહલિકા બન્ને જે કે મારા શરીરમાં જ વસતા હતા તે પછુ રાજભયથી જરાએ જોર કરી શકતા ન હોતા^૨ અને અત્યારે તો જાણ અંદર શાંત થઇ ગયા હોય તેવા દેખાતા હતા. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવા છતાં લોકો તો મારી તરફ શંકાની નજરે જ જોતા હતા અને કોઇ બીજો ચોરી કરે તો પછુ મારી ઉપર જ તેનો શંક લઇ જતા હતા. હું તદ્દન સાચી વાત કહું તો પછુ લોકો મારી વાત માનતા જ નહિ, મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ થૂકતા નહિ અને મને સાચા સમજતા નહિ. મારા તરફ ધિક્કાર બતાવી મને ઉઘાડી રીતે કહેતા કે 'અરે બેસ બેસ! તારી સમ્મ્યાઇ તો અમે બહુ જોઇ છે!' આવી રીતે જેમ કાળો સર્પ બીજા સર્પને સંતાપનો હેતુ થાય તેમ હું પછુ સર્વને ઉદ્દેગ કરાવનારો થઇ પડ્યો હતો. અહો અગૃહીતસંકેતા! હું તો એ વખતે એવા સંયોગોમાં બહુ વખત સુધી અનેક પ્રકારની વિડંબના પામ્યા જ કરતો હતો.

હવે એક વખત એવી હકીકત બની કે રાજાનું લક્ષ્મીગૃહ (ભંડાર) કોઇ વિદ્યાસિદ્ધે ફાળું અને ચોરી કરી તેમાંનાં સર્વ રત્ન અલંકારાદિ ચીજો તે ઉપાડી ગયો, પછુ વિદ્યાના જોરથી તે પકડાયો નહિ. તે તદ્દન અદૃશ્ય રૂપે આવેલો હતો તેથી ચોરીની વસ્તુ લઇને ચાલ્યો ગયો ત્યારે કોઇના જોવામાં પણ આવ્યો નહિ. આતું આજ સર્વ મારે માથે આવ્યું. મે અગાઉ ચોરીનાં પરાક્રમ કર્યા હતાં તે

૧ જુઓ પૃ. ૧૧૪૨ (અ. પ. પ્ર. ૧)

૨ માણસો કાં તો નિયમથી અને કાં તો ભયથી સીધા ચાલે છે. નિયમથી ચાલનારને હાલ મળે છે, ભયથી અટકનારને માત્ર દુઃખ થવું નથી એટલો જ હાલ થાય છે.

સર્વને યાદ હતાં અને બીજો કોઈ રાજમંદિરમાં આવે તેવો સંભવ ન હોતો, તેથી આખરે શકને આધારે મને પકડવામાં આવ્યો. મને અનેક પ્રકારે બહુ માર માર્યો એટલું જ નહીં પરંતુ ગુન્હો કબૂલ કરાવવા માટે મને અનેક પ્રકારની અસહ્ય વિડંબનાઓ કરવામાં આવી. આ વખતે મારા ઉપર અત્યંત કોપાયમાન થયેલ રાજાએ મને એટલી કદર્યાનાઓ કરી કે તેતું વર્ણન થાય નહિ. આ વખતે સરળશેઠે આવીને ફરીવાર રાજા પાસે દયા માગી, પણ રાજાએ આ વખતે તેતું પણ માન્યું નહિ. આખરે હું મોટેથી પોકાર કરતો, રડતો રહ્યો અને મને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો.

* * * *

સંસારજીવની રખડપટ્ટી.

જે વખતે મને ફાંસીને લાકડે ચઢાવવામાં આવ્યો તે વખતે મારી સ્ત્રી ભવિતવ્યતાએ મને જે ગોળી આપી હતી તે તદ્દન જીર્ણ થઈ ગઈ, એટલે તેણે મને એક બીજી ગોળી આપી. એ ગોળીના પ્રતાપથી પાપિષ્ઠવાસ નામની નગરીના છેલ્લા પાડામાં હું ગયો. એ પાડો ત્રીજ દુઃખસમૂહથી જ ભરેલો હતો. ત્યાં મેં અનેક પ્રકારનાં મહા ભયંકર દુઃખો અસંખ્યાતા કાળ સુધી સહન કર્યાં. વળી સાર પછી મને ભવિતવ્યતાએ એક બીજી ગોળી આપી તેના યોગથી હું પંચાક્ષપશુસંસ્થાન પાડામાં (પંચેન્દ્રિયતિર્યચગતિમાં) આવ્યો અને તેવી રીતે નવી નવી ગોળીઓ આપીને મને અનેક નગરમાં બહુવાર રખડાવ્યો. એક અસંખ્યવહાર નગર સિવાય એવું કોઈ ગામ કે નગર ન રહ્યું કે જ્યાં હું બહુ વખત રખડ્યો ન હોઈ અથવા જે નગર મેં ઘણીવાર જોયું ન હોય.^૧ એમાં પણ મેં બહુલિકાને લઈને અગાઉ ઘણા દોષો કર્યા હતા, તેથી પંચાક્ષપશુસંસ્થાન નગરમાં મારી પાસે સ્ત્રીનું રૂપ^૨ વારંવાર ધારણ કરાવવામાં આવ્યું અને તેવી રીતે તે

૧ પાપિષ્ઠવાસ તે નારકી. તેનો છેલ્લો પાડો તે સાતમી નારકી. એને અગાઉ પાપિષ્ઠજરના નામથી પણ ઓળખાવેલ છે. જુએ પ્ર. ૪ પ્ર. ૨૭.

૨ અસંખ્યવહાર નગરમાંથી નીકળેલ જીવ ફરીવાર ત્રિગોદમાં જાય તો પણ તે વ્યવહારીઓ કહેવાય છે તેથી અસંખ્યવહાર નગરે જવાનું ફરીવાર કોઈ પ્રાણીને રહેવું નથી. જુઓ પૃ. ૧૧૨૯.

૩ માયા કરનાર સ્ત્રી થાય છે, મહિનાયના દષ્ટાન્તથી આ હકીકત સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રીમાં માયા વિશેષ હોય છે અને માયાનું ફળ સ્ત્રીલીંગ છે એમ અનેક જગ્યાએ સૂચન થઈ જોવામાં આવે છે.

આકારમાં અને અનેક પ્રકારે વિડંબના કરવામાં આવી. એ બહલિકા અને સ્તેયની પ્રેરણાથી હું પાપો કરતો ગયો અને તેના પ્રતાપે મેં દુઃખો પણ બહુ સહન કર્યાં. જે જે સ્થાને હું ગયો ત્યાં તેઓની મારાપર અસર પહોંચ્યા કરતી હતી અને તેને પરિણામે મારે અનેક દુઃખો સહન કરવા પડતાં હતાં.

{ * * * * *

પ્રજ્ઞાવિશાળાની રહસ્યવિચારણા.

સંસારીજીવે આ પ્રમાણે વાર્તા કહી તે વખતે પ્રજ્ઞાવિશાળાના મનમાં ઘણો સંવેગ આવી ગયો અને તેણે વિચાર કર્યો કે—અહો પેલો સ્તેય મિત્ર તો કોઈ કદપી ન શકે તેવો દુઃખદાયક જણાય છે! અને માયા પણ ઘણી જ ભયંકર જણાય છે! આ બાપડો તે બન્નેમાં આસક્ત રહ્યો તેથી એને બહુ નાટક કરવાં પડ્યાં, મારે દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં, બહુ ત્રાસો વેઠવા પડ્યા. એનું ચરિત્ર જોતાં એને કેવા ખેલ કરવા પડ્યા તેનો ખ્યાલ આવે છે: એ ખરાબ મિત્રની (માયાની) અસર તળે પ્રથમ તો એણે મહાત્મા વિમળકુમાર જેવા અત્યંત સત્પુરુષને છતરી તેનાપર માયાનો પ્રયોગ કર્યો અને તેને પરિણામે વર્ધમાન નગરમાં એ પ્રથમ તો તરખલાને તોલે થયો. ત્યાર પછી કાંચનપુરમાં એને અત્યંત પ્રેમ રાખનાર તદ્દન સીધો સરળશેઠ મળ્યો તેને ત્યાં એણે બીજા (સ્તેય) મિત્રની અસરતળે ચોરી કરી અને તેને પરિણામે એ મહા ઘોર વિડંબના પામ્યો. એનું આખું વામદેવ તરીકેનું ચરિત્ર માયા અને સ્તેયની સત્તાથી ઘેરાયલું જણાય છે. મહાત્મા યુધસૂરિ જેવાનો એને સંબંધ થયો અને એ મહા-ભાગ્યવાન મહાત્માનાં ઉપદેશક વચનો સાંભળવાનો એને પ્રસંગ મળ્યો છતાં તેની અસર પણ તેના ઉપર ન થઈ શકી તેનું કારણ પેલી માયા જ જણાય છે. કોઈ માણસ તદ્દન સાચી વાત કરે તો પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ ન આવે અને ઉલટો સાચા બોલનાર પર તિરસ્કાર છૂટે ત્યારે જાણવું કે એવી સ્થિતિમાં પડનાર માણસ યોગે જ માયાની અસરમાં ફૂળી ગયેલો છે, કારણ કે એવા પ્રકારની સ્થિતિ માયા જ ઉત્પન્ન કરે છે. બીજા માણસે દોષ કર્યો તેનો આરોપ આ સંસારીજીવપર આવ્યો તેનું કારણ પણ માયા અને સ્તેયનો સંબંધ જ છે. ખરેખર એ માયા અને સ્તેય અનંત દોષોની ખાણ છે! આખું છતાં પણ પાપી લોકો એ બન્નેનો સંબંધ છોડતા નથી.

*

*

*

ભવ્યપુરુષને સંસારીજીવના ચરિત્રમાં લાગેલી વિચિત્ર અપૂર્વતા.
ચરિત્ર કાલ્પનિક હોવાનો તેને મનમાં લાગેલો સંભવ.
ચરિત્ર પૂર્ણ સાંભળ્યા પછી ખુલાસો મેળવવાનો નિર્ણય.

‘સંસારીજીવ પોતાનું ચરિત્ર ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો તે વખતે ભવ્યપુરુષ મનમાં ઘણો વિસ્મય પામીને વિચાર કરતો હતો કે:-

અહો ! આ ચોર (સંસારીજીવ) જે વાત કરે છે તે તો તદ્દન વિચિત્ર લાગે છે, ઘણી રીતે અસંભવિત જણાય છે, તદ્દન અપૂર્વ છે અને લોકોના દરરોજના માર્ગથી તદ્દન વેગળી છે; વળી તે વાત એ કે હૃદયનું આકર્ષણ કરનારી છે છતાં મને તો ખીલકુલ અપરિચિત લેવી, ઘણી ઊંડી અને પ્રસિદ્ધ રીતે ન સમજાય તેવી જણાય છે તેથી એ વાતમાં રહેલું રહસ્ય મારા સમજવામાં કાંઈ બરાબર આવતું નથી. એ વાતમાં ઘણી ઘણી જાતનાં સવાલો ઉત્પન્ન થાય છે: દાખલા તરીકે એણે પ્રથમ તો એમ કહ્યું કે અસંવ્યવહાર નગરમાં તે એક કુટુંબી તરીકે વસનારો હતો,^૧ ત્યાં તે પોતાની સ્ત્રી ભવિતવ્યતા^૨ સાથે અનંતો કાળ રહ્યો અને ત્યાર પછી કર્મપરિણામ^૩ મહારાજના હુકમથી ત્યાંથી તે બહાર નીકળ્યો. ત્યાર પછી એકાક્ષપશુસંસ્થાનમાં અને ખીજા અનેક સ્થાનોમાં ઘણાં દુઃખો ભોગવતો તે બહુ ભટક્યો. વળી તેણે સાથે એમ કહ્યું કે અનંતા કાળ સુધી અનેક સ્થાનોમાં તેની ભાર્યા (ભવિતવ્યતા)એ તેને ભમાવ્યો, રખડાવ્યો અને તેની પાસે અનેક પ્રકારના ખેલ કરાવ્યા. વળી તેજ સ્ત્રીએ તેની પાસે નંદિવર્ધનનું^૪ રૂપ લેવરાવ્યું, ત્યાર પછી રિપુદારણ^૫ તરીકે તેને રખડાવ્યો અને છેવટે વામદેવ તરીકે તેની પાસે નાટક કરાવ્યું. વળી એ ચોર કહે છે કે દરેક વખત વચ્ચે અનંતો કાળ ગયો અને તેમાં પણ તેની પાસે તે ભાર્યાએ અનંત પ્રકારનાં નવાં નવાં રૂપો કરાવ્યાં, નાચો નચાવ્યા અને દુઃખો સહન કરાવ્યાં. વળી સર્વથી વધારે નવાઈ જેવી

૧ ચરિત્ર તો એક જ છે, પણ દરેક તેની હકીકત પોતપોતાના ક્ષયોપક્રમ પ્રમાણે સમજે છે. આ રિયલિટી સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે. વાંચનાર પોતે પણ તેજ પરિસ્થિતિમાં છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

૨ જુઓ પ્રસ્તાવ ૨. પ્ર. ૭.

૩ જુઓ પૃ. ૩૦૮.

૪ કર્મપરિણામ રાજાના વર્ણન માટે જુઓ પ્રસ્તાવ ૨. પ્ર. ૨. નો પ્રથમ વિભાગ.

૫ ત્રીજા પ્રસ્તાવનો નાચક.

૬ ચોથા પ્રસ્તાવનો નાચક.

વાત તો એ કરી કે આ સર્વ પ્રયોગ તેના ઉપર ગોળીઓ આપીને કરવામાં આવ્યા અને તેને જે નાટક કરવા પડતાં હતાં તેનું કારણ તે ગોળીઓ હતી. હવે એક તો ગોળીની શક્તિ કેટલી? અને વળી તે આપનાર તેની જ પત્ની!! આ તો બધી વાત તદ્દન વિરૂદ્ધ, ન સમજાય તેવી અને કલ્પિત જેવી લાગે છે.

આ પ્રમાણે તેની વાતમાં વિચિત્રતા લાગે છે. હવે જો તે પુરૂષ હોય તો તેની સ્થિતિ અનંત કાળ સુધી એવી જ રહેશે? અથવા શું આ ચોર આગળ જતાં અજરામર પણ થશે ખરો? ત્યારે એ કાળ-સ્થિતિ કોણ? અને આ ભવિતવ્યતા નામની સ્ત્રી કોણ? એ બાઈ તો ભારે જબરી! એ તો વળી પોતાની સ્ત્રી થઈને પોતાના જ પતિને આવી રીતે રખડાવ્યા કરે છે એ તો તદ્દન નવાઈ જેવું-ન બનવા જેવું લાગે છે. વળી એ સ્ત્રી વારંવાર મહા વીર્યવાળી ગોળીઓ તૈયાર કરીને આપે છે એટલે શું? એ ગોળીના પ્રતાપથી આ પ્રાણી એકને એક જ હોવા છતાં અનંત પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરતો હતો તેવી તે ગોળી કહ? અને તે આપવાનું કાર્ય ભવિતવ્યતાથી કેવી રીતે બની શક્યું?

(વળી ભવ્યપુરૂષ આગળ વિચાર કરે છે કે) આ વાર્તામાં તો અનેક નગરો આવ્યાં, અંતરંગ મિત્રો આવ્યા, સગાસંબંધીઓ આવ્યા અને અનેક નામો આવ્યાં તે કોણ હતા એનો મારાથી નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, મને તો આ સંસારીજીવે જે પોતાનું ચરિત્ર કહ્યું છે તે હંધમાં આવેલ સ્વપ્ન જેવું અથવા તો કોઈ સ્ત્રિ પુરૂષ પાથ-રેલ ઇંદ્રજાત જેવું કપોળકલ્પિત જણાય છે, કોઈ પ્રતિભાવાળો પુરૂષ પોતાના મગજમાંથી અદ્ભુત-અસંભવિત ચરિત્ર લોકરંજન કરવા બેઠો કાઢે તેવું આ સર્વ મને તો લાગે છે; પરંતુ અહીં આ પ્રજ્ઞાવિશાળા બેઠેલી છે તેના મુખનો રંગ જોતાં તે આ સર્વ વાર્તા બરાબર સમજી હોય એમ લાગે છે. વળી આ સંસારીજીવનું ચરિત્ર પ્રજ્ઞાવિશાળાએ અગાઉ પણ મને સહજ બતાવ્યું હતું, પરંતુ અત્યારે એ હઠીકત મને વીસરી ગયા જેવી થઈ છે.^૧ હવે અત્યારે જો હું કાંઈ સવાલ કરીશ તો અહીં બેઠેલ અગૃહીતસંકેતા વિગેરે જાણશે કે હું તદ્દન સમજણુ વગરનો છું તેથી હાલ તો એ ચોર જે વાત કરે તે સાંભળું, એ વાત

૧ અહીં પ્રસ્તાવ ૪ ના પ્ર. ૧૧ માં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ કરેલ અર્થબોધનાનો નિર્દેશ હોય એમ લાગે છે. અથવા પ્રસ્તાવ બીજામાં ચરિત્રની શરૂઆત થતાં પહેલાં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ બતાવેલી ચતુરાઈ અને બુદ્ધિની વાતોનો નિર્દેશ લાગે છે.

મારા મનમાં બરાબર ધારી રાખું, પછી જ્યારે પ્રજ્ઞાવિશાળા મને એકાંતમાં મળશે ત્યારે તેને તેનું રહસ્ય પૂછી જોઈશ.

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીને સંસારીજીવ આગળ જે હકીકત કહે તે સાંભળતો ભવ્યપુરૂષ ચૂપ બેસી રહ્યો.

* * *

અગૃહીતસંકેતાની સાદાઇ.

તે વખતે અગૃહીતસંકેતા વિસ્મય પામતી સરળ ભાવે સંસારીજીવના મુખ સામું જોયા કરતી હતી અને તેના અહેસાસથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું હતું કે તે આ ચાલતી વાર્તામાં અંદરના ભાગમાં રહેલ રહસ્યને જરા પણ સમજી શકી નથી. તે માત્ર આ હકીકતને એક વાર્તા રૂપે જ સમજતી હતી અને તેના મનમાં તેની કિમત એક વાર્તા જેટલી જ અત્યારે તો હતી. ચાલતી વાત સમજાય છે કે નહિ તે મુખપર થતાં ફેરફારોથી બરાબર જણાઇ આવે છે અને ભોળી અગૃહીતાસંકેતાનો અહેસા એમ જ બતાવતો હતો કે તે આ વાતનું રહસ્ય જરા પણ સમજી નથી.

* * *

સદાગમની ગંભીરતા.

આ વાર્તા ચાલતી હતી તે વખતે ભગવાન સદાગમ તો સંસારીજીવનું આખું વૃત્તાંત બરાબર જાણી રહેલા હતા તેથી તેઓ મૌન રહી સર્વ હકીકત સાંભળ્યા જ કરતા હતા. સદાગમ એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન. તેનો વિષય જ જાણવાનો હોવાથી તેનાથી કોઈ હકીકત અજાણી હોતી નથી, ઉપયોગ મૂકવાનો જ એમાં સવાલ રહે છે. સદાગમનો મૌન ભાવ અર્થસૂચક પણ સમજાય તેવો હતો અને તેના મુખપરની ગંભીરતા તેના હૃદયની ઉંડાઈ બતાવતી હતી.

* * * * *

સંસારીજીવ આનંદનગરે.

પુણ્યોદયનો સથવારો.

સાગરમિત્રનો મેળાપ.

સંસારીજીવ પોતાની હકીકત આગળ ચલાવતાં સદાગમ સમક્ષ કહે છે. તે વખતે પ્રજ્ઞાવિશાળા સમજણપૂર્વક તે હકીકત સાંભળે છે, ભવ્યપુરૂષ કાંઈ રહસ્ય સમજતો નથી, પણ રહસ્ય છે એટલો ખ્યાલ

રાખી સવાલ પૂછ્યા વિના વાર્તા સાંભળ્યો. જાય છે અને ભાવ ન સમજનાર અગૃહીતસંકેતા બેઠી બેઠી વાતનિ વાર્તા તરીકે સાંભળે છે—તેમને ઉદ્દેશીને બોલતાં સંસારીજીવે કહેવા માંડ્યું:—

અહો અગૃહીતસંકેતા ! હવે તાર પછી એક વખત મારી સ્ત્રી ભવિતવ્યતા મારા ઉપર તુષ્ઠમાન થઈ, તેથી મારાં કોઈ શુભ કર્મને લઈને મારા ઉપર મહેરબાની કરી અને કહેવા લાગી—“આર્યપુત્ર ! તમારે હવે લોકપ્રસિદ્ધ આનંદ નગરે જવું અને ત્યાં આનંદ લીલા કરતાં વસવું.”

મેં તેને જવાબ આપ્યો—“દેવી ! તારી મરજી હોય તે પ્રમાણે કરવું તે મારે હમેશાં માફ કર્તવ્ય ગણવાતું છે અને તે પ્રમાણે મારે કરવાતું છે. જેવી તારી આજ્ઞા !”

તે વખતે તે ભવિતવ્યતાએ મને મારો અસલ પુણ્યોદય મિત્ર બળાવ્યો. વળી એક સાગર^૧ નામના મિત્રની મને સહાય કરી આપી અને જણાવ્યું કે એ મને મદદગાર થશે. તે મારી સમજી સ્ત્રી સમજી ગઈ હતી કે અત્યારે હવે, સાગરનો અરાબર વખત આવી લાગ્યો છે. વળી તે મદદગાર મિત્ર સાગર(લોભ)ને મને સોંપતાં તે બોલી કે ‘આર્યપુત્ર ! આ તારો સાગર મિત્ર રાગકેશરિનો દીકરો અને તેની રાણી મૂઢતાનો માનીતો પુત્ર છે. એ તને હવે સારી રીતે મદદ કરનાર થઈ પડે એવી મેં તારે માટે ખાસ ગોઠવણ કરી છે.’

તે વખતે એ બન્ને મદદ કરનાર મિત્રની સાથે હું આગળ આહ્યો અને મને જે એક નવી ગોળી આપવામાં આવી તેના યોગથી આનંદ નગરે જવાની મેં સર્વ તૈયારી કરી.

* * * *

ઉપસંહાર.

ये प्राणमायानृतचौर्यरक्ता, भवन्ति पापिष्ठतया मनुष्याः ।
इहैव जन्मन्यतुलानि तेषां, भवन्ति दुःखानि विडम्बनाश्च ॥
तथा परत्रापि च तेषु रक्ताः, पतन्ति संसारमहासमुद्रे ।
अनन्तदुःखौघचित्तेऽतिरौद्रे, तेषां ततश्चोत्तरणं कुतस्त्यम् ? ॥

૧ લોભને સાગર સાથે સરખાવામાં આવે છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રનો પાર આવે પણ લોભસમુદ્રનો પાર આવતો નથી તે આવતા પ્રસ્તાવમાં બેશું.

૨ અનંત દુઃખોપચિત્તે ઇતિ પાઠાંતર છે. ઉપજાતિ છે.

* * * *

“જે પ્રાણીઓ પાપને પસંદ કરનારા હોય ધ્રાણુદંદ્રિય, માયા-
 “કપટ અને ચોરીમાં આસક્ત હોય છે-થાય છે તેઓને આ ભવમાં
 “જ અનેક પ્રકારનાં તુલના ન થઈ શકે તેવાં દુઃખો અને વિઘ્ન-
 “નાઓ થાય છે અને પરભવમાં પણ તેઓ પાપથી ખરડાયલા હો-
 “વાને લીધે અનંત દુઃખસમૂહથી ભરપૂર મહા ભયંકર સંસારસમુ-
 “દ્રમાં ઉડા ઉતરી જાય છે; પછી તેઓનો પાર કેવી રીતે આવે ?
 “તેઓનું તે સમુદ્રમાંથી તરવું કેમ બની આવે ?”

* * * *

* * * *

जैनैन्द्रादेशतो वः कथितमिदमहो लेशतः किञ्चिदत्र,
 प्रस्तावे भावसारं कृतविमलधियो गाढमध्यस्थचित्ताः ।
 एतद्विज्ञाय भो भो मनुजगतिगता ज्ञाततत्त्वा मनुष्याः,
 स्तेयं मायां च हित्वा विरहयत ततो घ्राणलाम्पट्यमुच्चैः ॥

“આ પ્રસ્તાવમાં જિનેંદ્ર ભગવાનના ઉપદેશ પ્રમાણે જે હકી-
 “કત કાંઈક કાંઈક લેશ માત્ર કહેવામાં આવી છે તેનો આંતર ભાવ-
 “સાર-રહસ્ય સમજવા માટે પોતાની બુદ્ધિને નિર્ભળ કરી સારી રીતે
 “ચિત્તને મધ્યસ્થ કરીને તેનો આશય સમજવો. એ આશય બરાબર
 “સમજીને અહો મનુષ્યગતિમાં રહેલા મનુષ્યો ! તમે તત્ત્વ બરાબર
 “સમજ્યા હો તો સ્તેય (ચોરી), માયા અને ધ્રાણુદંદ્રિય ઉપરની
 “લંપટતાને સર્વથા છોડી દો.”

इत्युपमितभवप्रपञ्चायां कथायां मायास्तेयघ्राणेन्द्रिय-
 विपाकवर्णनः पञ्चमः प्रस्तावः ।

* * *

* * *

માયા, ચોરી અને ધ્રાણુદંદ્રિયના વિપાકને બતાવનાર ઉપમિતિ
 ભવપ્રપંચા કથાનો પાંચમો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ નં. ૧

(પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૧૨, પૃષ્ઠ ૮૫૬.)

{ જોથા પ્રસ્તાવમાં કુદૃષ્ટિનું વર્ણન કરતાં જૂદા જૂદા પાખંડી મતોનાં નામો આપ્યાં છે. એ મતો પર તપાસ કરી બનતું પરિશિષ્ટ તેપર આપવા ત્યાં નોટ નં. ૧ કરી છે. એમાંના કેટલાક મતો તે વખતે પ્રચલિત હશે એમ જણાય છે, ત્યાર પછી તે વિલય પામી ગયા છે. વળી એ સર્વ મતોમાં ખાસ દાર્શનિક ભેદ જણાતો નથી. દર્શન માટે તો તેજ પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ ૩૧ મું આપ્યું છે અને તેનો વિસ્તાર પરિશિષ્ટ નં. ૩ માં કર્યો છે. આ ભેદો દૃષ્ટિના છે, તેમાં 'ચર્યા' ને અંગે ભેદ હોય એમ જણાય છે.

પાખંડ માટે અસલમાં પાપંજ શબ્દ છે, એનો અર્થ 'વ્રત' થાય છે. વ્રત લેનારાને પાખંડી કહે છે. એમની માન્યતા જૂદે જૂદે પ્રકારે હેવને અંગે પણ જૂદી પડે છે: કોઈ ઇંદ્રને દેવ માને છે, કોઈ કાર્તિકસ્વામીને દેવ માને છે, કોઈ રૂદ્ર-હરને (શિવને) દેવ માને છે, કોઈ વૈશ્વણુ (યક્ષ-વિશેષ)ને દેવ માને છે, કોઈ નાગને દેવ માને છે, કોઈ ચક્ષુભૂત (વ્યંતરો)ને દેવ માને છે, કોઈ મુકુંદ (અળદેવ)ને દેવ માને છે, કોઈ દુર્ગાપૂજા કરે છે-આ સર્વ મતો મૂળ સૂત્ર અથવા ટીકામાંથી શોધ્યા છે. અન્ય મતનાં પુસ્તકમાંથી પણ શોધ્યા છે. અનુયોગદ્વારની ટીકામાંથી ૧૪ નામો મળી આવ્યા છે. ત્યાં દ્રવ્ય આવશ્યકનો પ્રસંગ આવે છે, તેને અંગે સ્વશરીર અને ભવ્યશરીરને અંગે દ્રવ્યાવશ્યક બતાવી તદ્વ્યતિરિક્ત શરીરના ત્રણ પ્રકાર બતાવતાં બીજા કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યકને અંગે હકીકત કહી છે તેનો આ નીચેની નોટ સખતાં આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ સંબંધી વધારે તપાસ કરતાં કાંઈ હકીકત મળશે તો આગામી આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો કરવામાં આવશે. હજી યથાવકાશ તપાસ આવે છે. }

શાક્ય, બુદ્ધ ભગવાનના કુટુંબનું આ નામ છે. શાક્ય એટલે બૌદ્ધ મતના અનુયાયીઓ સંભવે છે. એની ચર્યા ઘણા વિસ્તારથી પ્રકરણ ૩૧ અને પરિશિષ્ટ નં. ૩ માં આવનારી છે તે જુઓ.

ત્રિદંડી. હાથમાં ત્રિદંડ રાખનાર, બીજા હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરનાર, ગૈરક વસ્ત્રધારી તાપસ. શૈવ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓ અત્યારે પણ મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. શંકરાચાર્યના એ સર્વ અનુયાયી છે. એમના ચાર મોટા મઠ છે. આવરચક-મલયગિરિજામાં લખે છે કે મનોબાહ્યાયદળદ્વયપરિજ્ઞાનાર્થે વળદ્વયધારકે વેદાન્તાવલુચ્છિન્નમણમેદે.

શૈવ. શિવસંપ્રદાયને અનુસરનારા. એ શૈવ મતના સ્વરૂપ માટે જુઓ. સર્વદર્શનસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૯૭ થી ૧૦૮. આ માહેશ્વર મત છે. એમાં કર્માદિ સાપેક્ષ પરમેશ્વરને કારણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે અને પશુ, પતિ અને પાશ એમ ત્રણ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્ચા એ ચતુષ્પાદ મહાતંત્ર છે. શિવનાં અહીં પંચકૃત્ય મનાય છે: સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહકરણ. આત્માને પશુ કહે છે. તે આ મતમાં નિત્ય અને વિભુ મનાય છે. એના વિજ્ઞાનકેવળ, પ્રલયકેવળ અને સકલ એમ ત્રણ પ્રકાર પડે છે. 'પાશ' ચાર પ્રકારના છે: મલશક્તિ, કર્મશક્તિ, માયાશક્તિ અને રોધશક્તિ. આત્માની શક્તિને આવરણ કરનાર મલશક્તિ-ત્રાંબા ઉપરના કાટ જેવી છે. રોધશક્તિ પાશના અધિષ્ઠાને કરીને પુરૂષનું તિરોધાન કરે છે. મહાપ્રલય વખતે સર્વ કાર્યશક્તિ તેમાં સમાઈ જાય અને સૃષ્ટિ વખતે વ્યક્તિ પામે તે માયાશક્તિ. કળાર્થી પુરૂષથી કરાય તે કર્મશક્તિ. એ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે.

ગૌતમ. એ ન્યાયદર્શનનું બીજું નામ છે. તેને માટે પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨ ની નોટ નં. ૨ જુઓ. એનો વિસ્તાર એકત્રીશમાં પ્રકરણમાં તથા પરિશિષ્ટ નં. ૩ માં પણ થયો છે. સર્વદર્શનસંગ્રહકારે એનાપર વિવેચન કર્યું છે. અનુયોગદ્વારની ટીકાકાર તેનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે “વિચિત્ર પ્રકારે પાદપતનાદિ વિશિષ્ટ કળાસમૂહયુક્ત અને કોડી વિગેરેની માળાથી પોતાના શરીરને વિભૂષિત કરનારા બળદને સાથે રાખીને કણુબીક્ષા ગ્રહણ કરનારા” (સૂત્ર વીશપર ટીકા. છાપેલ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૨૪-૨૫ માં આ સર્વ ટાંચણો આવે છે તે જ્યાં જ્યાં અનુયોગદ્વાર ટીકાનું નામ આવે ત્યાં ત્યાં સમજી લેવા.)

સામાનિક.

ચરક. ધાટિવાહકા: સન્ત: ચે મીક્ષાં ચરન્તિ તે ચરકા: અથવા ચે મુજ્જા-નાક્ષરન્તિ તે ચરકા: (અનુયોગદ્વાર ટીકા પૃ. ૨૪) ધાડાને વહન કરતા બિક્ષાટન કરવાવાળા અથવા લોજન કરતા કરતા ભ્રમણ કરવાવાળા

(‘ઘાટિ’શબ્દનો અર્થ મને ખરાબર ખેઠો નથી. આ શબ્દનો ઉપયોગ એજ અર્થમાં નીચેની જગ્યાએ આવે છે. જ્ઞાતા. ૧ શ્રુ. ૧૫ અધ્યયન. દશવૈકલિક. ૧ અધ્યયન. ગચ્છાચારપયત્ના ટીકા. ૨ અધિ. પ્રજ્ઞાપના ૨૦ મું પદ. આચારંગ-૫ અધ્ય. ૧. ઉ.

સામપરા.

વેદધર્મી.

ધાર્મિકા.

આજીવિક, આ એક શ્રમણનો લેદ છે. ગોશાલકના મતવાળાનું આ નામ છે. એ મતના સંબંધમાં કેટલાંક પુસ્તકો લખાયેલાં છે. એ મતનો પ્રચાર ઇશ્વરી સન પૂર્વે ઘણો હતો એમ જણાય છે. શ્રીભગ-વતીસૂત્રમાં એની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે ‘જેઓ અવિવેકી લોક પાસેથી લઙ્ગિધ પૂજા ખ્યાતિ વિગેરે વડે તપ કરે અને તેપર આજી-વિકા ચલાવે તે આજીવિકો.’ ઔપપાતિક સૂત્રમાં તેમની ચર્ચા બતાવતા કહે છે કે ‘એ ગોશાલકના મતને અનુસરનારા એક ઘરમાં ભિક્ષા લઇને બે ઘર છોડી દે છે અને ત્રીજે ઘરે ભિક્ષા લે છે અને તે ઘરોમાં નિરંતર કે એકાંતરે ભિક્ષા લેતા નથી, વળી કોઇ અભિગ્રહવિશેષ લઇ ત્રણ ઘર છોડે, ચાર છોડે, એમ સાત ઘર છોડે; વળી કોઇ અ-મુક વસ્તુ જ લે; કોઇ નિયમવિશેષ અમુક ગૃહસમુદાયમાં જ ભિક્ષા લે; વળી વીજળી પડે તો ભિક્ષા લેવા ન જાય-આવી અભિગ્રહાદિ દ્વારા તપસ્યા કરનારા ‘આજીવિક મતવાળા’ કહેવાય છે.

શુદ્ધ.

વિદ્યુદ્દંતા. તે આજીવિકમતનો એક પ્રકાર લાગે છે. વિજ્ઞયંત-સત્યત્તિ નામનો એક પ્રકાર છે તેના વર્ણનમાં કહે છે કે વિદ્યુતિ સત્યાં અન્તરં ભિક્ષાગ્રહણસ્ય ચેષામસ્તિ તે વિદ્યુદન્તરિકા વિદ્યુસંપાતે ભિક્ષાં નાદન્તીતિ આવાર્થઃ

ચુંચુણ.

માહેદ્ર.

ચારિક, અનુયોગદ્વારમાં એક ‘ચીરિક’ મત બતાવ્યો છે, તે કદાચ આ હોય. એનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે માર્ગમાં પડેલાં ફાટેલાં તૂટેલાં વસ્ત્રને પહેરવાવાળા અથવા વસ્ત્રનાં જ બનાવેલાં સર્વ ઉપકરણો

ધારણુ કરનારા. (સ્થાપતિસ્થિરપરિધાનાશ્ચીરિકાઃ અથવા ચેષાં સ્થિરમયમેવ સર્વસુપકરણં તે ચીરિકાઃ અનુયોદ્યાર) સ્માતાસૂત્રના ૧૪ માં અધ્યયનમાં પણ લગભગ એવું જ વર્ણન તેમનું આવે છે.

ધૂમ. આ ચારણુનો એક પ્રકાર જાણાય છે. ગચ્છાચારપથનાના ખીબા અધ્યયનમાં એનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે ‘ધૂમાકામાં રહીને અથવા હોધા લટકીને અથવા હોયા હાથ રાખીને જેઓ અસ્ખલિત ગમન કરે તે ‘ધૂમચારણુ’ કહેવાય છે. આ અભિપ્રાય ચોક્કસ નથી.

બદ્ધવેશી.

ખુંખુક.

ઉલ્કા.

પાશુપતમતવાળા, આના સંબંધમાં પૃ. ૮૫૯ ની નોટ નં. ૪ જુઓ. આ શૈવ સંપ્રદાય છે. એને નકુલીશ પાશુપત મત કહે છે. એમના મતમાં આઠ પંચક અને ત્રણ ભેદ યુક્ત ગણુને જાણુનાર હોય તેને ગુરુ કહેવાય છે. એની વિગત માટે જુઓ. સર્વદર્શનસંગ્રહ ભાષાન્તર પૃ. ૮૬-૮૬. હઠયોગની અહીં મુખ્યતા છે.

કણ્ઠાદમતવાળા, જુઓ પૃ. ૮૫૯ નોટ નં. ૫. વૈશેષિકદર્શનનું સ્વરૂપ ચોથા પ્રસ્તાવના પ્રકરણુ ૩૧ માં તથા આ સાથેના પરિશિષ્ટ નં. ૩ માં બહુ વિસ્તારથી આપ્યું છે તેથી અત્ર તે પર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

અર્મખંડીઓ. આમડાંનાં વસ્ત્રો પહેરનારા અથવા સર્વ ઉપકરણો આમડાંના ધારણુ કરનારા. (અનુયોગ૦) એજ પ્રમાણે ગચ્છાચારપથનામાં તથા સ્માતાની ટીકામાં વર્ણન છે.

સયોગીઓ.

ઉલ્કુક. વૈશેષિક મતનું આ નામ છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની કાંઈ કાંઈ અપેક્ષા લઈ એ મતવાળા છએ પદાર્થને નિત્ય એકાંત રૂપે પ્રતિપાદન કરે છે. એના વર્ણન માટે જુઓ પ્રકરણુ ૩૧ (પ્ર. ૪) અને પરિશિષ્ટ નં. ૩

ગાદેહ.

યજ્ઞતાપસ.

ઘોષપાશુપતો.

કુંદછેદા.

દ્વિગંધર, વાયસ્પતિ લખે છે કે શિવે નમે આર્હતમેદે. મારા ધારવા પ્રમાણે એ નમ્મ રહેનારા ભેગીઓનો મત હોવો ભેધએ.

કામર્દક.

કાળમુખો.

પાણિસેહો.

ત્રિરાશિઆ. ત્રિરાસિ. જીવાજીવનોજીવમેદાસ્યો રાજ્યઃ સમાહ્વતાશ્ચિ-
રાશ્ચિ. રાશિત્રયની હકીકત સ્થાનાંગસૂત્રના ૭ મા ઠાણામાં ત્રીજા હેદે-
શામાં આપી છે. (જુઓ પૃ. ૪૨૨) એવ અણવ અને નોણવની
કલ્પના કરનાર ત્રિરાશિકનો મત. આને છકો નિન્હવ ગણ્યો છે. એ
મત સ્થાપનારનું નામ 'છકુએ' અથવા રોહગુપ્ત છે. એની હકીકત
આ પ્રમાણે છે:- અંતરંજી નામની નગરીમાં એક ભૂતગૃહા નામનું
વ્યંતરનું ચૈત્ય હતું. તેમાં શ્રીગુપ્ત નામના આચાર્ય રહેલા હતા. તેમને
વાંદવા રોહગુપ્ત ત્યાં આવ્યા. તે વખતે કોઈ વાદીનો પડકાર વાગતો
હતો તેનો નિર્ણય કરી આચાર્યને તે સંબંધી વાત જણાવી. આચાર્યશ્રી-
એ પ્રશ્નને કામ આવે તેમ ધારી માગરી વિગેરે વિદ્યાઓ તેને આપી.
તે સર્વ ક્ષણે પોતે રાજસભામાં આવ્યા. જલશ્રી નામનો રાજા હતો,
તેની પાસે પોદ્દશાક્ષનામના પરિત્રાજક સાથે તેણે રાજસભામાં વાદ
આરંભ્યો. છેવટે પોદ્દશાક્ષે એવ અણવ લક્ષણ બે પ્રકારની રાશિની
સ્થાપના કરી. એને હાથવા માટે રોહગુપ્તે નોણવ લક્ષણ ત્રીજી
રાશિની સ્થાપના કરી. પોતાની વિદ્યાઓથી તેને હઠાવ્યો. રોહગુપ્તે
ગુરૂ પાસે આવી વાત કરી. ત્રાણ રાશિ સ્થાપન કરી છત મેળવી છે
એમ જણાવ્યું. ગુરૂએ કહ્યું 'જા રાજસભામાં જઈને કહે કે મેં જે
રાશિત્રાણની સ્થાપના કરી છે તે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ છે અને માત્ર વાદી-
પર છત મેળવવા કરી હતી.' રોહગુપ્તે આચાર્યને અભિમાનથી જવાબ
આપ્યો 'રાશિ તો ત્રાણ જ છે: એવ, ઘટ વિગેરે અણવ અને વળ
પડતી દોરડીના દૃષ્ટાન્તે નોણવ. દંડને પાનુ આદિ મધ્ય અને અંત હોય
છે. એમ સર્વ પદાર્થનું સમજવું.' આચાર્ય પોતે રાજસભામાં ગયા.
સર્વ વસ્તુ મળે તેવી દુકાને (કુત્રિકાપણે) જઈ એવ માગતાં પૃથ્વી-
કાયાદિ મળ્યાં, અણવ માગતાં અચેતન પદાર્થ મળ્યા, નોણવ માગતાં
એવો કોઈ પદાર્થ નથી-એવી રીતે તેનો નિશ્કલ કર્યો.

કાપાલિક.

ક્રિયાવાદી. કેટલાક ક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપનાર મતો છે. એના ૧૮૦ ભેદો છે. નવ પદાર્થો જીવાજીવાદિ જાણીતા છે, તેને સ્વપર ભેદે તથા નિલાનિલ ભેદે અને તેને વળી કાળ, નિયતિ, સ્વભાવ, ઇશ્વર અને આત્મા સાથે ભેદ પાડતાં ૧૮૦ થાય. એને અસ્તિત્વવાદી કહે છે. દષ્ટાન્ત તરીકે ૧. જીવ છે પોતાથી નિલ કાળથી; ૨. જીવ છે પરથી નિલ કાળથી; ૩. જીવ છે પોતાથી અનિલ કાળથી; ૪ જીવ છે પરથી અનિલ કાળથી વિગેરે. આવી રીતે નિયતિ વિગેરે સાથે ભેદ પાડવા. (સૂત્ર ૧ શ્રુ. ૧૧ અધ્યયન) (આચારાંગ ૧. શ્રુ. ૧. અ. ૧ ઉ.) તથા જીઓ (સૂત્ર. ૧ શ્રુ. ૧૨ અ.). આ મતની સામે ‘પદ્મં નાણું તઓ દયા’ વિગેરે સામા સૂત્ર છે. એકલી ક્રિયાને અંધ કહી છે, એકલા જ્ઞાનને પાંગળું કહ્યું છે. આના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં ઘણો વાદ છે. સેનપ્રશ્ન (૧૨૧) માં પણ ઘણી વિગતો છે.

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદપર વિવેચન કરતાં પરદર્શન સમુચ્ચયના ટીકાકાર શ્રીસૂત્રકૃતાંગને આધારે કહે છે તે ક્રિયાવાદીઓ જીવાદિનું અસ્તિત્વ કહે છે. તે મરીચિ, કુમાર, કપિલ, ઉલૂક, માઠર વિગેરે છે. ત્યાર પછી ઉપર જણાવ્યા તે ૧૮૦ ભેદ વધારે વિગતથી બતાવ્યા છે. જીઓ ભાષાંતર (વડોદરા સીરીઝ) પૃષ્ઠ ૯-૧૦

ગાત્રતિક. ગાયના વર્તનને અનુસાર વર્તન કરનારા. પોતે પણ તિર્ય-ચોની અંદર જ વસે છે એવી ભાવના ભાવતા ગાયના સમુદાયની સાથે નીકળે છે, ગાયની જેમ વર્તન કરે છે, ગાય ચાલે ત્યારે ચાલે છે, બેસે ત્યારે બેસે છે, ઊભી રહે ત્યારે ઊભા રહે છે અને ભોજન કરે ત્યારે તેની માફક તૃણ પત્ર પુષ્પ ફળાદિનું ભોજન કરે છે, તદ્દ તે ગાવીહિ સમં, નિગ્ગમપવેસણાઈં પકરંતિ । મુંજંતિ જહા ગાવી તિરક્ષવાસં વિભાવિતા (અનુયોગદ્વાર.)

મૃગચારી.

લોકાયતમતી. આ નાસ્તિક મત છે. એ પરભવ કે આત્માને માનતા નથી, મોક્ષ જેવી કોઈ ચીજ નથી. એનું વિવેચન પ્ર. ૪ ના પ્ર. ૩૧ માં અને આ સાથેના તે પ્રસ્તાવના પરિ. નં ૩ માં છે, ચોકખા Materialists હોય તેને આ મતના કહી શકાય. એમને ‘બાર્દરપલ’ અથવા ‘નાસ્તિક’ પણ કહે છે.

શંખધમનારા, આ કાનફટા જોગીઓનો એક મત છે. તેઓ શંખને વગાડવામાં મહા પુણ્ય માને છે અને તે દ્વારા પોતાની પ્રગતિ માને છે. શરીરે શંખ, ઉપર ગૈરવ વસ્ત્ર, ગળામાં મુંડમાળા, કપાળે ત્રિપુંડ્ર, હાથમાં કમંડળ અને પગમાં ચાખડી. શંખ ડાબા હાથમાં શખી કુંકે છે.

સિદ્ધવાદીઓ.

કુલંતપો.

તાપસ, તાપ લેનારાને અથવા જેને તાપ હોય તેને તાપસ કહે છે (દશ. ૨. અ) અથવા જેમાં તાપની મુખ્યતા હોય તે તાપસ. (દશ. ૧૦. અ.) દર્શન શુદ્ધિ ગ્રંથમાં એની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે સત્તપસ્કે વનવાસિનિ પાશ્વણ્ડિવિશેષે દર્શન. ૧. તત્ત્વ. શ્રી આદિનાથ જ્યારે એક વર્ષ સુધી ગોચરી માટે ધ્યાન ત્યારે તેમના શિષ્યો વનમાં રહેવા લાગ્યા, કંદાદિ ખાવા લાગ્યા અને 'તાપસ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ગિરરોહા.

શૂચિઓ.

રાજર્ષિડવાળા.

સંસારમોચકા.

સર્વાવસ્થા.

અજ્ઞાનવાદીઓ. આ મતપર વિવેચન કરતાં ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ટીકામાં સાત નામો આપ્યા છે: શાલક્ય, સાલ્યમુત્રિ, મૌદ, પિપ્પલ, બાદરાયણ, જૈમિની અને વસ્તુ. એ સર્વ અજ્ઞાનવાદીઓ છે. કુત્સિત જ્ઞાન તે અજ્ઞાન, તે જેને હોય તે અજ્ઞાની. કૃતકર્મ બંધાદિકનો વિચાર નહિ કરનાર તે અજ્ઞાનવાદી. તેઓ કહે છે કે જ્ઞાનથી કાંઈ શ્રેય નથી, જ્ઞાન હોય તો વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણાનો દોષ થઈ જાય, ચિત્ત કલુષિત થાય અને તે ભાવનાથી સંસારપ્રવૃત્તિ લંબાતી ચાલે. અજ્ઞાનનો આશ્રય કરે તો અહંકારનો સંભવ રહે નહિ, પારકા તરફ ચિત્તકલુષ્ય થાય નહિ. વળી જે ચિંતવનપૂર્વક કર્મ કરે છે તેને બંધ થાય છે અને તેના પરિણામ પણ અવશ્ય દારૂણ હોય છે, કારણ તે કર્મ તીવ્ર અધ્યવસાયથી કરેલું હોય છે. જે મનોવ્યાપાર વગર કર્મ કરે છે તેને આ વાંધો નથી, તેની તો માત્ર વચન કાયાની જ પ્રવૃત્તિ રહે છે અને દારૂણ મન:-

પ્રવૃત્તિ વગર બંધ સંભવતો નથી. જેમ જ્ઞાન વધારે તેમ અભિનિવેશ વધારે વળગે, માટે મુક્તિમાર્ગે પ્રવર્તતા મુમુક્ષુઓએ અજ્ઞાનનો જ અભ્યુપગમ કરવો. જ્ઞાનનો આશ્રય જે નિશ્ચય થઈ શકતો હોય તો કદાચ યોગ્ય ગણાય, પણ તેમ તો બનતું નથી. દર્શનોમાં જ પરસ્પર કેટલી વિરુદ્ધતા છે? આવી દલીલથી અજ્ઞાન મતની સ્થાપના થાય છે. એના ત્રેસઠ વિકલ્પો માટે જીઓ સદર ગ્રંથનું ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૮.

પાંડુરભિક્ષુઓ. ભિક્ષુ શબ્દથી બૌદ્ધના સાધુ સમજાય છે. અહીં જૈન ભિક્ષુનો-પ્રસંગ નથી.

કુમારવ્રતી.

શરીરરિપુઓ.

ઉક્તોદો.

ચક્રવાળો. ચક્રવાળ શબ્દનો અર્થ નિત્ય કર્મ થાય છે, દરરોજના અવશ્ય કરવાના કાર્યને ચક્રવાલ કહે છે (પંચવસ્તુ). ચક્રની પેઠે ફરતી અને તેને તે આવતી હકીકતને ચક્રવાળ કહેવાય છે (પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ. દ્વાર ૧૦૦). એ અર્થમાં આ શબ્દ ચક્રવાલ સામાયારીમાં વપરાય છે. કોઈ મત આવશ્યક ક્રિયાપર ભાર મૂકનારો તે વખતમાં હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે.

ત્રપુ.

હસ્તિતાપસ.

ચિત્તદેવ.

બિલાવાસા. બિલ-શુદ્ધમાં રહેનારા (અનુમાનથી).

મૈથુનચારીઓ.

અંબરા.

અસિધારા. તરવારની ધાર જેવું મુશ્કેલ વ્રત પાળવું તે (શબ્દાર્થ).

માઠરપુત્રકા. આ એક આજીવિક મતનો વિભાગ જણાય છે.

ચંદ્રોદ્ગમિકા.

ઉદ્દકમૃત્તિકા.

એકૈકસ્થાલિકા.

મંખ. ગોસાલક મતવાળા. એને માટે ઉપર 'આલવિક' શબ્દ સામે નોટ છે તે જુઓ. એના સ્થાપક ગોસાલકના પિતાનું નામ મંખલિ હતું. એની માતાનું નામ ભદ્રા હતું. એ ગોસાલકનો જન્મ ગાઇના તબેલામાં થયેલો હોવાથી તેનું નામ ગોસાલક પડ્યું હતું. એ મંખલિપુત્રના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવતીસૂત્રમાં એની ઉત્પત્તિ વિગેરેની હકીકત બહુ વિસ્તારથી બતાવવામાં આવી છે. (ભગવતી ૧૫, શ. ૧ ઉદ્દે.)

પક્ષાપક્ષ.

ગજદંવજો.

ઉલૂકપક્ષા. ઉપર 'ઉલૂક' સાથે નોટ છે તે જુઓ. એ વૈશેષિક દર્શનવાળા છે.

માતૃભક્તો. દેવીને પૂજનારા, શક્તિના ઉપાસકો જણાય છે. શક્તિમત સંબંધમાં હાલમાં જરૂરીસ વુડરેઈ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

કંટકમદંકો.

મૂળ ગ્રંથમાં ઉપરનાં નામો છે. સિદ્ધાન્તમાં નીચેનાં નામો મળે છે.

ભિક્ષોહ. પોતે પાળેલી ગાઇ વિગેરેના દૂધ આદિનું ભક્ષણ નહિ કરતાં માત્ર ભિક્ષાનું ભોજન કરનારા. કેટલાક એને યૌધ મતની એક શાખાવાળા ધારે છે (મચ્છાચાર. ૨. અધિકાર) (અનુયોગદ્વાર).

પાંડુરાંગા. મચ્છાદૂષિતગાત્રે ભરમથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા (અનુયોગ).

ગૃહિધર્મીઓ. ગૃહસ્થ ધર્મને જ શ્રેય કરનાર તરીકે માનનાર અને તેને અનુસરીને વર્તન કરનારા (અનુ.)

ધર્મચિંતકો. યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ ઋષિપ્રણિત ધર્મસંહિતાનું ચિંતન કરનારા અને તે અનુસાર વર્તન કરનારા (અનુ.)

અવિરૂદ્ધ. દેવ, રાજા, માતાપિતા અને તિર્યચ વિગેરેના વિરોધ વગરના એટલે સર્વનો એક સરખો વિનય કરનારા. દેવતાક્ષિતીશમાતા-પિતૃતિર્યગાદિનામવિરોધેનવિનયકારીત્વાદવિરુદ્ધાઃ વૈનયિકાઃ (અનુયોગ. ૫. ૨૫ વૃત્તિ.) પદ્ધર્શન ટીકામાં વિનયવાદીના બત્રીશ પ્રકાર બતાવ્યા છે. દેવતા, નૃપતિ, યતિ, જ્ઞાની, વૃદ્ધ, અધમ, માતા અને પિતા એ આઠે

પ્રતિ કાયા, મન, વાણી અને દાન એ ચાર ચાર પ્રકારે દેશ કાળાણુ-સાર વિનય કરવો તે રીતે બત્રીશ પ્રકાર. એમાં 'વૈનચિક, વશિક, પરાશર, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ઇલાપુત્ર, સત્યદત્ત વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે (પ્રથમ શ્લોકપર ટીકા.)

વિરૂદ્ધ. પુણ્ય પાપ પરલોક આદિને નહિ માનનારા અક્રિયા-વાદીઓ. એ સર્વ પ્રકારના સાધુઓથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારા હોવાથી વિરૂદ્ધ-વિરોધીના નામથી જાણીતા થયેલા છે (અનુ.)

પડ્દર્શનકાર (ટીકા) કહે છે કે-સંસાર માત્ર ક્ષણિક છે અને જે અસ્થિર છે તેને ક્રિયા કેવી ? તેમની ઉત્પત્તિ એજ ક્રિયા અને એજ કારણ. એમાં કોકુલ, કાંઠેવિહિ, રોમક અને સુગતનો સમાવેશ થાય છે.

વૃદ્ધ. પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ ભગવાનના સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને ઘણું કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં દીક્ષા અંગીકાર કરવાથી વૃદ્ધ અથવા 'તાપસો' કહેવાય છે. (અનુ.)

શ્રાવક. ભરત રાજના સમયમાં શ્રાવકો હતા તેમાંથી પાછળથી થયેલા બ્રાહ્મણો. અહીં શ્રાવકનો અર્થ બ્રાહ્મણ થાય છે. (અનુ.)

પાખંડી. વ્રતનું પાલન કરનારા. પાપનું ખંડન કરનારાને પાખંડી કહે છે.

પરિશિષ્ટ નં. ૨'

(પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૧૪, પૃ. ૮૧૮.)

(૧)

બ્રહ્માના બાલવિપ્લવ. શંકર કૈલાસમાં રહી એકાકીપણે તપ કરે છે ત્યાં એક વખત નારદ આવી પહોંચ્યા. શંકરને પ્રણામ કરી નારદે કહ્યું 'પ્રભુ ! બીજી વાત તો ઠીક, પણ પુત્ર વગર સારી ગતિ નથી, માટે તમે પરણો અને પુત્ર ઉત્પન્ન કરો.' શંકરે તે વાત કબૂલ કરી અને નારદને જણાવ્યું કે તેણે શંકર માટે સારી કન્યા જોઈ આ-વવી. એવી સારી કન્યાને પરણી તેનાથી પોતે પુત્રઉત્પત્તિ કરશે અને વળી તેથી નારદને પરણાવ્યાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. ટીંખળી નારદ તો તુરત ત્યાંથી ઉપજ્યા અને હિમાચળ પર્વત પાસે જઈ તેની કન્યા શંકરને આપવાની માગણી કરી. હિમાચળને શંકર જેવા દેવ સાથે પોતાની પુત્રીનો સંબંધ થતો જાણી આનંદ થયો અને તેણે તે વાત કબૂલ કરી. નારદ તો તુરત લગ્ન લઈ શંકર પાસે આવ્યા અને વાત જણાવી.

શંકર તો રાજ થઈ ગયા, સુંદર ભાર્યા મેળવવાની મોજમાં પડી ગયા અને તુરત વૃષભ ઉપર બેઠા. સાથે જાનમાં ભૈરવ ભૂત અને જોગીઓને લીધા. શંકરની સાસુ મેનકાએ શંકરનું અને જનૈયાનું રૂપ જોયું એટલે તે તો ઝાંખીઝખ થઈ ગઈ અને બોલી કે-આવી જગ્યાએ મારી દીકરીને કોણે નાંખી ! અરે એ વર તો જાતે ઘરડો છે, વળી એને સ્વારી કરવાને બાંટો બળદ છે ! એને રહેવાને ઘર કે ગામ નથી ! એને માથે માથાપ પણ નથી ! એના શરીરે ભસ્મ લગાવેલી છે ! અને વળી ગળામાં બીહામણો સર્પ છે ! અને વળી પોતે ભાંગ અને ધતુરો પી મસ્ત રહે છે ! એના હાથમાં બોપરી છે અને કાખમાં ઝોળી છે ! એના માથા ઉપર મોટી જટા છે ! અને એવાને

૧ આ પ્રસંગમાં મહર્ષવજે (કામદેવે) દેવેના કેવા હાલ કર્યા તેના છ હાપલા મૂક્યા છે. મારી હચ્છા એ છએ મૂળ કથાએ શોધી લખવાની હતી. એને અંગે હું કેટલાક પુરાણી તથા પંડિતને મળ્યો, પણ હજી મૂળ પુરાણનો પત્તો લાગ્યો નથી. પ્રથમની ત્રણ વાતો ધર્મપરીક્ષામાંથી મળી આવી છે તે તેના સ્થાનના નિર્દેશ સાથે લખી છે. નવી આવૃત્તિમાં વિશેષ શોધખોળનું પરિણામ રજૂ કરીશ. કોઈ બંધુને આ સંબંધી હકીકત મળે તો મને મોકલવા કૃપા કરવી. મો. ગિ. કા.

તે વળી કન્યા દેવાય ! એવા જમાઈને મારી રૂપાળી કન્યા આપશે તો હું તો મરી જઈશ ! એના કરતાં તો દીકરીને પાણીમાં ડૂબાડું કે એર પાઉં તો સાફ ! તેનાં આવાં વચન જાણીને તે વખતે ત્યાં બ્રહ્મા વિદિએ આવ્યા અને બોલ્યા ‘અરે બાઈ ! તમે તમારી કન્યા શંકરને આપો ! એ દેવ જે કોપશે અને તમને આપ આપશે તો તમારા માટે મોટો અનર્થ કરી નાખશે. તમે વેવિશાળ તોડવાની (વિવાહ ઓછાંડવાની) વાત લગાર પણ ન કરો.’

બ્રહ્માનાં આવાં વચન સાંભળી મેનકા ચુપ રહી, બોલતી અટકી પડી. લગ્નની તૈયારીઓ ચાલી. ત્યાં તો પછી પોમાદે, હાંસલદે, હર-ષાદે, સોમાદે, રંગાદે, નામલદે, દેમાદે, રહકાદે, માણેકદે, રતનાદે, કમલાદે, ભામાદે, મોક્લદે વિગેરે સ્ત્રીઓ આવી પહોંચી. તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ આવી પહોંચ્યા. વર સાથે જોગી જોગણ સેંકડો આવેલા હતા જ. વરને પોંખી ઘરમાં લીધા.

બ્રહ્માએ હર (શંકર) અને ગૌરી (પાર્વતી)નો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો. ત્યાર પછી વરકન્યા ચોરીમાં બેઠા. બ્રહ્મા ચાર વેદ બોલી રહ્યા છે, ચાર મંગળ વર્તે છે અને જયજયકાર થઈ રહ્યો છે. આગળ શંકર ચાલે છે અને પાછળ પાર્વતી ચાલે છે અને તેવી રીતે ચોરીમાં ફેરા દે છે. હવે પાર્વતીએ પાનેતર પહેરીને અગ્નિની સામે ચોખ્ખા નાખવા માંડ્યા તે વખતે પાનેતરને છેડો અગ્નિમાં પડી જવાથી જરા સળગ્યો તે જોયો લઈને તેને ઓલવવા લાગી. બ્રહ્મા જે આ આ વખતે વેદ બોલી રહ્યા હતા તેણે પાર્વતીના છેડો જોયો થતાં જંઘા જોઈ અને રૂપકાંતિ જોઈ મુંઝાઈ ગયા, ચિત્ત ચલાયમાન થયું, મન ડોળાયું અને કામનો વિકાર થતાં તેજ વખતે તેમને ત્યાં વીર્ય પતિત થયું. બધા દેવો તે વખતે જોઈ રહ્યા હતા તેથી બ્રહ્મા લજ-વાણા અને શરમના માર્યા પોતાના પગથી વીર્યને ધૂળમાં રગદોળ્યું. એ જોળેલી ધૂળમાંથી અઠાશી હજાર ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા, હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલા તેઓ ઉઠીને બ્રહ્માને પગે લાગ્યા. અઠાશી હજાર ઋષિઓ બ્રહ્માપુત્ર તરીકે ‘વાલુષ’ના નામથી પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

‘ધર્મપરીક્ષા ખંડ ૨, ઠાળ ૧૭.

૧ ગ્રંથકર્તા કહે છે કે આ વાત બ્રહ્માપુરાણમાં છે.

(૨)

બ્રહ્મા અને મહાર્દેવજી: પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે વાત છે. બ્રહ્માએ ઇંદ્રાસન મેળવવા માટે ગંગાને કાંઠે મહા તપ આદર્યું. ડોકમાં જનોઇ, હાથમાં કમંડળ આંગળીઓપર જપમાળા, પહેરવા ઓઢવામાં મૃગચર્મ અને ક્રોધમાન વિગેરે વિકાર તણ દઇ બ્રહ્મધ્યાન કરવા માંડ્યું, ઇંદ્રિયોને દબવા માંડી. એવી મોટી તપસ્યા કરવા માંડી કે આંખ ઉઘાડીને કોઇની સામે નજર પણ કરે નહિ. આવી રીતે સાડી ત્રણ ચોકડી કાળ ગયો, (બ્રહ્માની એક ચોકડીમાં કરોડો વર્ષ થાય છે.) ત્યારે ઇંદ્રતું આસન ડોલવા માંડ્યું. બ્રહ્મા ઇંદ્રાસન મેળવવા માટે જ તપ કરતા હતા. ઇંદ્રાસન ડોલતું જાણી ઇંદ્રે બ્રહ્મરૂપિણે તેનું કારણ પૂછ્યું એટલે ગુરૂ બ્રહ્મરૂપિણે કહ્યું “ હાલ બ્રહ્મા તારૂં સ્થાન લેવા તપ કરી રહ્યા છે, સાડી ત્રણ ચોકડી થઇ છે. બાકી રહેલી અરધી ચોકડી પૂરી થશે એટલે તે તારૂં સ્થાન લેશે.” ઇંદ્ર આ હકીકત સાંભળી ચોંક્યા અને બ્રહ્માને ચલાયમાન કરવાના ઉપાયો યોજતા તેણે અપ્સરાને બોલાવી અને બ્રહ્માને ધ્યાનબ્રષ્ટ કરવા જણાવ્યું. અપ્સરાઓએ પોતાના તિલ તિલમાત્ર રૂપથી તિલોત્તમા નામની અતિ સૌંદર્યવાળી સ્ત્રી ઉપજાવી. એ તિલોત્તમાએ બ્રહ્માને ચલાયમાન કરવાનું બીડું ઝીટ્યું અને પોતાની સાથે નારદ તુંબડે વિગેરે દેવોને લઇને ગંગાપ્રદેશમાં આવી પહોંચી. બ્રહ્માની સમક્ષ એણે અહ્ભુત નાટક માંડ્યું. ધુધરીઓનો સુંદર અવાજ, લેરીનો ભંભ અવાજ, નરધાના ધોંકાર અને પોતાના હાવભાવથી ઘણા સુંદર નવરસ નાટકની ભવ્ય જમાવટ કરતાં બ્રહ્મા સામું જોઇ રહ્યા, બહુ રાજ થયા અને તેજ કારણે તેમનું ધ્યાન દૂર જવા લાગ્યું. ચિત્ત વાધપર જતાં વળી તિલોત્તમાને પણ જોઇ એટલે મનમાં વિહ્વળતા પણ થઇ. એટલે વળી તિલોત્તમાએ ગાયન આદર્યું, સુંદર આલાપ સ્વર સાથે ગાયન ગાતાં બ્રહ્મા વધારે વિહ્વળ થયા. એટલે જ્યાં અરાબર રસની જમાવટ થઇ ત્યાં તિલોત્તમા સન્મુખથી ઉઠીને બ્રહ્માને હાથે પડખે ગઇ અને ત્યાં છ રાગ છત્રીશ રાગણીનો આલાપ માંડ્યો. બ્રહ્માને મનમાં થયું કે પોતે સર્વ ઋષિઓમાં વડા હોવા છતાં જો મુખ્ય હાથી બાળુ ફેરવી તિલોત્તમાને જુએ તો પોતાના ઋષિવર્જમાં માનહાનિ થાય અને તિલોત્તમાને નજરે લેવાની આવી તક ગુમાવવી એ પણ તેમને ઠીક ન લાગ્યું. પરિણામે તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે એક ચોકડી તપના ફળે તેમને હાથી બાળુએ બીજું મસ્તક થાઓ. તુરતજ હાથી બાળુએ બીજું મસ્તક થયું. બ્રહ્મા તિલોત્તમાના સુંદર પયોધર જોઇ રાજ થયા એટલે તિલોત્તમા

ત્યાંથી ઉઠી અહ્માની પછવાડે ગઈ અને ત્યાં નાટક માંડ્યું. બળી અહ્માને વિચાર થયો કે પછવાડે ફરીને જોવાથી તો ઋષિમાં માનહાનિ થાય એટલે એક બીજી ચોકડી તપના ફળે પછવાડે નવું મસ્તક કર્યું. અતિ સૌંદર્યમય સુંદરીને જોઈ અહ્મા રાજી થયા એટલે તિલોત્તમાએ જમણી બાજુએ નાટક માંડ્યું. ત્રીજી ચોકડી તપના બળે જમણી બાજુએ અહ્માએ ઉપરનીજ રીતે અને કારણે ચોથું મસ્તક કર્યું એટલે તિલોત્તમાએ પોતાની બાજુ સંકેલી આકાશમાં ઊભા રહી નાટક કરવા માંડ્યું. અહ્માથી ન રહેવાયું, અરધી ચોકડી તપની બાકી રહી હતી તેના ફળે આકાશમાં મુખ થવાની ઇચ્છા કરતાં ગધેડાનું મુખ નીકળ્યું, હુંકારવ કર્યો, તિલોત્તમાને જોઈ એટલે તિલોત્તમા ઉડી ચાલી અને ઇંદ્રને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. આવી રીતે અહ્માએ સાડી ત્રણ ચોકડી તપ કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો.

હવે અહ્મા તો નાટક જોવાનું ભૂલી ગયા અને ગધેડાની જેમ ભૂં ભૂં કરવા લાગ્યા. દેવતાઓ તેને જોવા આવ્યા અને હુંકાર કરતા જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા અને ખડખડ હસવા લાગ્યા. અહ્માને કોંપ ચઢ્યો એટલે દેવોની પછવાડે દોડ્યા. દેવો આગળ અને અહ્મા પાછળ. સ્વર્ગમાં આથી મોટો ખળભળાટ થઈ ગયો, લોકોમાં ગભરાટ થઈ ગયો, ઋષિઓ તપ જપ ભૂલી ગયા, આ તે ખાશે કે મારશે એવી ચિંતા થઈ પડી અને આરે તરફ દોડાદોડી થઈ રહી. દેવતાઓ દોડતાં દોડતાં શિવ પાસે આવી પહોંચ્યા. ઇંદ્ર તો ઇંદ્ર (કોપી) થઈ ગયા અને ગધેડાનું માથું પોતાના નખવડે ખણી નાખ્યું. અહ્માને આથી ઘણી પીડા થઈ અને મુખેથી શિવને અસહ્ય વાત કહેવા લાગ્યા—‘આરે પાપી હલ્વારા! તારે તો આવી હુંડી ટેવ જ રહી! તેં શા માટે માંડે માથું તોડ્યું? તારે માથે તેની હલ્વા ચઢી. માટે હવે એ માંડે માથું તારા હાથપર ચઢી જાઓ! આથી હવે તું કોઈની સાથે આવી આવ ચલાવીશ નહિ!’

આ વાત-શ્રાપ સાંભળતાં શિવજી તો કાળાધમ થઈ ગયા, અહ્માને નમી પડ્યા અને પોતાને માથે ચઢેલી હલ્વા દૂર થવાનો માર્ગ અહ્માને પૂછ્યો. એણે ઘણાં કોમળ વચનો કહ્યાં એટલે અહ્મા શાંત થયા અને ઉપાય બતાવ્યો કે જો હવે પછી શંકર માથે જટા રાખે, સ્મશાનની રાખ શરીરે ચોળે, મનુષ્યની ખોપરીનો હાર હાડકાં અને રોમમાં ગુંથી ગળામાં પહેરે, ભાંગ અને ધતુરે ખાય, નાગા થઈને ગામે ગામ ફરે, ઘેર ઘેર ભીખ માગતા ફરે, વર્ણવર્ણને ભેદ મૂકી દે, જે ભીખ મળે તે એ ગધેડાના મહોંઢામાં લઈને દરરોજ ખાય તો

તેનો શ્રાપ દૂર થાય; તે એવી રીતે કે એ મહોંઢામાં કોઈ આગળ જતાં લોહી ભરી આપશે ત્યારે શ્રાપ દૂર થશે.

બ્રહ્માનાં આવાં વચન સાંભળી શંકરે જોગીનું રૂપ ધારણ કર્યું, ગામે ગામ રખડવા માંડ્યું, કાપાલિક નામે પ્રસિદ્ધિ મેળવી, રમશાન-ભૂમિની સેવના કરી, એમ કરતાં કોઈ પાપીને ઘેર ગયા, ત્યાં તેણે લોહીથી પેલું માથું ભરી આપ્યું, ત્યારે હાથ સાથે જે માથું વળગી પડ્યું હતું તે છૂટ્યું.

હવે બ્રહ્મા તો કામથી વીંધાણુ તે વિકળ રૂપે પણ આકાશમાં ચાલ્યા, આખી દુનિયાને સ્ત્રીમય જ બેવા લાગ્યા, ચોતરફ ઉપર નીચે કરવા લાગ્યા અને એમને જોઈને સ્ત્રીપુરૂષો દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. કોઈ ઝાડ આવે, બીડ આવે, તે સર્વને તિલોત્તમા ધારીને બાજી પડે. એમ કરતાં જંગલમાં એક રીંછડી મળી, એને રંભાના રૂપને ધારણ કરનાર ધારી વૃદ્ધ બ્રહ્માએ તેને ભોગવી. તેનાથી બંધુવંત ઉત્પન્ન થયો. એ ઘણો બળવાન થયો, રામચંદ્રનો દૂત થયો અને બ્રહ્માના પુત્ર તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

ધર્મપરીક્ષા રાસ ખંડ ૨, ઢાળ ૧૦-૧૧ તું અવતરણ.

(૩)

ગોપીપાદવંદન. સોળ હજાર સ્ત્રીના પતિ દામોદરે એક દિવસ રાધા નામની ગોવાળણી જોઈ. એ માથા ઉપર દહીં દૂધની મટુકી લઈ વેચવા નીકળી પડી હતી. એના રૂપથી દામોદરરાય આશ્ચર્ય પામ્યા અને કામદેવથી એવા વીંધાયા કે બીજી કોઈ સ્ત્રી ગમે જ નહિ અને વાત એટલે સુધી વધી ગઈ કે એના વ્યામોહમાં અન્ય સ્ત્રી ઉપરનો પ્રેમ ગળી ગયો અને રાધા સાથે ઉઘાડી રીતે બોલ્યા કે “રાધા ! તારા ઉપર મને પ્રેમ થઈ આવ્યો છે, તારા જેવી કોઈ સ્ત્રી દુનિયામાં નથી. આ તારા માથા ઉપર મટુકી છે તેનું દાણુ હું માગું, તો દાણુના બદલામાં મારા ઉપર પ્રેમ કર અને એમાં ખેંચતાણુ ન કર.”

રાધાએ જવાબમાં કહ્યું કે “હું તો આહોરત્ની છોકરી, ભરવાડની બૈરી-હલકી જાતની છું. તમે તો મોટા માણસ અને આમ જાણી જોઈને ખાડામાં કાં પડો છો ? તમે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે વિચારો-પરનારીવંપટ પુરૂષ મરીને પણ દુર્ગતિમાં જાય છે તો તમે વાત કરો છો તે ઠીક નથી. રાતદિવસ જે પાપ બાધે છે તેને તો અહીં પણ ઘણો સંતાપ થાય છે. એથી એક તો અશુભ ધ્યાન થાય છે અને વળી લોકો એવાને કાંઈ માન આપતા નથી. વળી કર્મજોગે જે રાજના જાણુવામાં એ વાત આવી જાય તો છેદન ભેદન થાય, દંડ થાય,

ગધેડાપર અસવારી કરાવે, કેદખાને નખાવે, લિંગ કે નાક કાપી લે. આથી સગાસંબંધીઓનાં મ્હોટાં પણ કાળાં થાય અને કુળવાન માણસ હોય તો લાજમાં ને લાજમાં મરી જાય. લોકમાં ફિટકાર થાય અને મિત્રોને દુઃખ થાય. આ ઉપર તમને એક વાત કહું છું તે સાંભળો.

એક શેઠ હતો. તેને શ્રીમતી નામની સ્ત્રી હતી. રંભા જેવી રૂપાળી અને અતિ સૌંદર્યશાળી હતી. શેઠને નગરના પુરોહિત સાથે મિત્રાઈ હતી. પુરોહિત શેઠને ઘેર દરરોજ આવે અને સર્વ સાથે પરિવ્રજમાં રહે. કોઈ કારણે શેઠ એક વખત પરદેશ ગયા અને જતી વખત ઘર પુરોહિતમિત્રને ભળાવતા ગયા. શેઠ વિદાય થયા અને પુરોહિતે સ્ત્રીસાથે એક માંડ્યો, પ્રણયપ્રાર્થના કરી. શ્રીમતી પવિત્ર હતી, પતિ-પરાયણ હતી, ઘરમાં એકલી હતી અને જાતે ઘણી ચતુર હતી. તેણે વખત વિચારી લીધો, પોતાની સ્થિતિની ગંભીરતા જાણી લીધી, પોતાના શિયળને જળવવાની ચિંતા કરી લીધી અને એક ક્ષણમાં પોતે ઉપાય યોજ્યો કે પુરોહિતની લાજ જાળવે તે જ તે ઠેકાણે આવશે. ચતુર શ્રીમતીએ બહુ ટુંકા વખતમાં નિર્ણય કરી લીધો, લખતાં કે વાંચતાં વખત લાગે તેટલાથી પણ થોડા વખતમાં તે એકભરેલા દેખાવે ઓલી કે પુરોહિતે એક પહોર રાત્રી પૂરી થયે આવવું એટલે એકાંતમાં આનંદ થશે. પુરોહિત રાજ થયો અને પોતાને ઘેર ગયો.

શ્રીમતી ત્યાર પછી તુરત જ કોટવાળને ઘેર ગઈ, કોટવાળને કહ્યું કે એને પુરોહિત સતાવે છે, પોતાની લાજ કોટવાળના હાથમાં છે. વિગેરે. એટલે કોટવાળ તો એ સુંદરીના હાવભાવ જોઈ લપટાઈ ગયો અને જવાબમાં કહ્યું કે "એ પુરોહિતના તે શા ભાર છે! તું મારી સાથે પ્રેમ કર, પુરોહિતને હું પહોંચી વળીશ." સુંદરી સમજી કે આ તો ઓલામાંથી ચુલામાં પડ્યા. કોટવાળને તે જ રાત્રે બીજે પહોરે પોતાને ઘરે આવવાનું કહી તેને રાજ કરી મનમાં વિભાસણ કરતી સુંદરી પ્રધાનના ઘર પર પહોંચી.

રૂપ પણ ફેટલીકવાર તુકસાન કરી બેસે છે. એને ભય થયો છે તે તો આપણા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. કોટવાળ સંબંધી સર્વ હકીકત સુંદરીએ પ્રધાનને જણાવી એટલે પ્રધાન તો સુંદરીના રૂપ, લટકાં અને શરીરનો મરોડ જોઈ કામાંધ થઈ ગયો. સુંદરી પાસે પ્રેમચા-ચના કરી અને પોતાને વશ થતાં કોટવાળને અપટ્ટીમાં ચોળી નાખવાની પોતાની શક્તિના વખાણ કર્યાં. સુંદરી મનમાં મુંઝાણી પણ સમય-સૂચકતા ન ચૂકી. અંતરભાવ છુપાવી સાધ્વી પતિવ્રતાએ પ્રધાનને પોતાને ઘરે ત્રીજે પહોરે તે જ રાત્રે આવવાનું જણાવી તેને આશાના

પાસમાં બાંધી લઈ લાંથી ચાલીને સીધી રાજ પાસે પહોંચી. તેને ખાત્રી હતી કે આખરે રાજ તો તેને રક્ષણ આપશે અને પોતાની બધી ધુન્ય નીકળી જશે, પણ એને તો ઘરમાં ઉઠ્યા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ-જેવી વાત બની. રાજને એણે સર્વ વાત કહી સંભળાવી. રાજ તો સુંદરીના શબ્દમાધુર્ય, સાદા પણ સૌંદર્યભાવ-વાહક કપડામાં વ્યામુઢ થયો, બોલવાની ઢબ અને આંખના તેજમાં અંજલિ ગયો, પાતળી કેડ અને નખશીખ નમણાઈ જોઈ એકરસ બની ગયો, એને ન રહ્યું પોતાના સ્થાનતું ભાન કે ન રહ્યો પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ. એણે રક્ષણ માગવા આવેલી સુંદરી પાસે પ્રભુચ-લીક્ષા માગી, સુંદરીને જણાવી દીધું કે એ પુરોહિત, કોટવાળ અને પ્રધાનને કાઠી મૂકવાની તેનામાં શક્તિ છે, પણ સાથે સુંદરીને પટ-શણી બનાવવાની લાલચ પણ આપી દીધી અને બદલામાં વ્યભિ-ચારની પ્રાર્થના કરી. સુંદરી ચેતી ગઈ, ગભરાણી, લજવાણી, શરમાણી, પણ વખત વર્તી ગઈ. રાજને સાથે પહોંરે આવવાનું કહી લાંથી ચાલી નીકળી. રાજ પણ પોતાના કાર્યમાં સફળતા મળેલી જોઈ પોતાની (ફસાવવાની) શક્તિ માટે મગરૂપ થતો ત્યાં બેસી રહ્યો.

સુંદરી રાજમહેલમાંથી નીકળી ત્યારે તેના મનની સ્થિતિ અજબ થઈ રહી હતી, પોતાનું શિયળ જળવવાના ઉપાયની મનમાં યોજના કરી રહી હતી. પડોશમાં એક ડોશી રહેતા હતા, તેને એક કાગળ લખી આપ્યો અને કહ્યું કે ચાર ઘડિ રાત રહે ત્યારે કાગળ લઈને ઘરે આવવું અને બહારથી રહારોળ કરી મૂકવી. ડોશીએ વાત સ્વી-કારી. ઘરે જઈ એક પેટી (મંજુસ) ચાર ખાનાવાળી હતી તેને તૈયાર કરી રાખી મૂકી. સંધ્યાસમય થયો એટલે પોતે સોળ શણુ-ગાર સજ્જ તૈયાર થઈ. પુરોહિત આવ્યો, તેને આદરમાન આપ્યું, જણાવ્યું કે તેની વાટ જ પોતે જોઈ રહી હતી. વાતચીતમાં વખત નીકળી ગયો. પહોર પૂરો થયો, ત્યાં કોટવાળ આવી પહોંચ્યો, બહારથી બારણું ખખડાવ્યું એટલે પુરોહિતનાં હાંનં ગગડી ગયાં. શ્રીમતી બોલી કે ‘તમારી રાહ જ જોઈ રહી હતી’ એટલે પુરોહિત વધારે ગભરાયો. અચવાનો ઉપાય માંગતાં શ્રીમતીએ મંજુસ બતાવી. એક ખાતું ઉઘાડી પુરોહિતને અંદર પૂરી આવી દઈ ઘરનાં બારણું ઉઘાડ્યાં, કોટવાળ અંદર આવ્યો. તેની સાથે ખાવા પીવામાં એક પહોર સુંદ-રીએ વટાવી દીધી. બરાબર મધરાતે પ્રધાન આવી પહોંચ્યો એટલે કોટવાળ સાહેબ ગભરાઈ ગયા. ચૂપ થઈ પડી રહેવાની ઇસારત કરી પેલી મંજુસના બીજા ખાનામાં કોટવાળને ઘાલ્યો અને આવી દઈ

દીધી. પ્રધાન પાસે સુંદરીએ ગાન આરંભ્યું. રસમાં એક પહોર વીતી ગયો ત્યાં રાજા સાહેબ પધાર્યા એટલે પ્રધાનને ઘણો ગભરાટ થયો. તેને પેલી મંજુસના ત્રીજા ખાનામાં પૂર્યો અને શ્રીમતીએ રાજાને ઘરમાં દાખલ કર્યો! રાજાને નયણબાણોથી રીઝવતી રહી અને જ્યાં બરાબર ચાર ઘડિ રાત રહી ત્યાં ડોશીમાએ ઘરબાહિર આવી ધમસાણુ કરી મૂક્યું. મુખેથી રડવા લાગી કે ‘અલિ મુરખી, જાગ, બારણું ઉઘાડ. તારો ઘણી મરી ગયો. તું રાંડી. આ તેના મરણનો કાગળ આવ્યો છે તે વાંચ’ અંદરથી સુંદરીએ રડવા માંડ્યું. ઘર બહાર સગાઓ આવી પહોંચ્યા. મોટેથી પોક મૂકવા લાગ્યા. અંદર રહેલો રાજા મુંઝાયો, જાણ્યું કે આ તો રંગમાં ભંગ પડ્યો. હુસકા લેતી સુંદરી બોલી કે ‘તમારો ફજેતો થશે, તમે પેલી મંજુસમાં છુપાઈ જાઓ, નહિ તો બહુ ગેરઆખર થશે! કણમણતે મને રાજા મંજુસમાં પેઠો અને સુંદરીએ આવી દંઇ કેડે ચઢાવી. આવી રીતે ચારે દુરાચારીઓને એક જ પેટીમાં કેદ કર્યા.

સુંદરીને ઘરે તો સગાઓ ભેગા થયા, કાણુમોકાણુ થઈ અને સર્વે નહાયા. રાણીએ રાજાની તપાસ કરવા માંડી, રાજાનો પત્તો જ મળે નહિ. કોટવાળ, પ્રધાન, પુરોહિત પણ ગેપ થયેલા જણાયા. રાણીએ વખત વત્યો, શેઠ વગરપુત્રે ગુજરી ગયા એટલે તે વખતના ધોરણુ પ્રમાણે રાજ્યમાં તેણું ધન જાય તે લેવા રાજપુત્રેને રાણીએ મોકલ્યા. ઘરમાંથી સારસાર વસ્તુ લઈ જવાની છે એમ જણાવતા સુંદરીએ કહ્યું ઘરની સર્વ માલમાલ વસ્તુ પેલી મંજુસમાં છે તેને ગાડામાં ઘાલી લઈ જાઓ. રાજસેવકોએ તેમ જ કહ્યું. રાણીએ જાણ્યું કે શેઠ પરદેશ જતાં બધી મૂલ્યવાન ચીજો એ પેટીમાં મૂકી ગયા હશે એટલે એકદમ જાતેજ નીચેથી બારણું ઉઘાડવા માંડ્યા. પહેલા ખાનામાંથી પુરોહિત નીકળ્યો. રાણી ઘણી આશ્ચર્ય પામી. રાણી બોલી ‘અરે! તમે અહીં ક્યાંથી?’ એટલે પુરોહિત કહે ‘તમે બીજું બારણું ઉઘાડો.’ રાણીએ તેમ કહ્યું એટલે ત્યાંથી કોટવાળ નીકળ્યો. રાણી વધારે આશ્ચર્ય પામી. રાણીએ ટીકા કરી કે ‘તમે તો ચોરને પકડવા અહીં બેઠા હશો! વારૂ વારૂ!!’

કોટવાળ તો ઝંખવાણો પડી ગયો અને ત્રીજું દ્વાર ઉઘાડવા કહ્યું. તેમ કરતાં ત્યાંથી પ્રધાનજી નીકળ્યા. રાણી બોલી અરે દિવાનજી! તમે તો દક્ષતર માંડવા માટે આ એકાંત સ્થાનમાં બીરાજ્યા હશો!! પ્રધાન જરા પાછો હતો. શરમાયો નહિ. રાણીને કહે ‘અમે તો રાજાજી સાથે કાંઈ કામસર ગયા હતા. ચોથું બારણું ઉઘાડો.’ રાણીએ

તેમ ક્યું એટલે અંદરથી રાજ નીકળ્યો, બહુ શરમાઇ ગયો, અંદરથી મુખ ઢાંકી દીધું, લોકોએ શીટકાર કર્યો. ત્રણે ઉઠી ઉઠીને પોતાપો- પોતાને ઘરે શરમાતા શરમાતા ગયા.

શ્રીમતીને સાસરવાસો કર્યો, તેના શિયળના વખાણ કર્યા, ચારે- એ તેને બહેન કરીને સ્થાપી અને ગયેલી આખર સહજ પાછી મેળવી-આ પ્રમાણે વાત કરી રાધા કહેવા લાગી ‘રાજવી! પારકી સ્ત્રીના સંબંધથી આવો ઉત્પાત થાય છે.’

દામોદર ઉત્તરમાં કહેવા લાગ્યા. ‘અમે સર્વ શાસ્ત્રો જાણીએ છીએ. તમે એની ચિંતા ન કરો, અમારો વિરહાનળ શાંત કરો. અમે તો કુળજ નેવી સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, માટે તમે ના પાડો નહિ.’

રાધા પ્રણયપ્રાર્થનાથી રાજ થઇ, એક ખાલી ઘર શોધી કાઢ્યું, તેમાં પોતે ગઇ, પછવાડે દામોદર આવ્યા, બન્ને સારી રીતે મળ્યા, દામોદરરાયે રાધાને સારી રીતે સંતોષી, રાધાએ પછી હાથ જોડી કહ્યું ‘સ્વામી! હવે મને જવા દો, મારો ધણી જાણુશે તો મારી ઉપર ગુસ્સે થશે. એક તો મારા ઘરમાં કામ ઘણું છે અને વળી હું અભિચાર કંઈ છું એમ જાણુશે તો મને જરૂર ગાળ દેશે. અત્યારે મને જવા દો, રાતે મારે ઘરે આવજો.’ આમ કહી ઘરની નિશાની બતાવી દીધી. આટલું કહી રાધા વિદાય થઇ.

ગોવિંદને વિરહાનળ વધ્યો, આખી દુનિયામાં રાધાને જ દેખવા લાગ્યા, એક દિવસ તે મોટો મુગ થઇ પડ્યો, ઠંડી વસ્તુઓ ગરમ આગ નેવી લાગવા માંડી. આમ મહા મુશીબતે સૂર્ય અસ્ત થયો, રાત પડી, અંધારું થયું. એટલે ચોરની પેઠે ગોવિંદરાય ગોવાળણીને ઘરે આવ્યા. કમનસીબે તે વખતે ઘરનાં દ્વાર અંધ હતાં, એટલે વૈકુંઠનાથ વિચારમાં પડ્યાં કે જો બોલું તો બીજા લોક જાગે, ન બોલું તો કામ ન થાય; આખરે રસ્તો સૂઝ્યો. આગળથી દ્વારને ટપ ટપ કર્યું એટલે અંદરથી રાધા અને બહારથી ગોવિંદ વચ્ચે રાખદળાનની વાતો થઇ. એકે પોતાને ચક્રીશ રહ્યા એટલે રાધાએ તેને કુંભારના ઇશ કહ્યા. આવી ટપાટપી પ્રેમથી કરી ગોવિંદરાયને અંદર લીધા. આખી રાત કામભોગ ભોગવ્યા. સવારે સૂર્યોદય થતાં પોતાને મહોલે જાય અને રાજ્ય કરે અને એવી રીતે ઘણા વખત મુધી પરસ્ત્રી રાધા ગોવાળણી સાથે ખેલ શ્રીકૃષ્ણે કર્યો.

ધર્મધરીદ્વારાસ ખંડ ૨ હાલ ૭-૮-૯.

પરિશિષ્ટ નં. ૩.

(પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૩૧.)

પદ્યુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો.^૨

નૈયાયિક.

“હવે એ છ દર્શનો પૈકી નૈયાયિકો પોતાનો નિર્વૃત્તિમાર્ગ આવી રીતે કહે છે:

સોળ તત્ત્વોના ચતુર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સોળ તત્ત્વો આ પ્રમાણે: (૧) પ્રમાણ. (૨) પ્રમેય. (૩) સંશય. (૪) પ્રયોજન. (૫) દષ્ટાન્ત. (૬) સિદ્ધાન્ત. (૭) અવયવ. (૮) તર્ક. (૯) નિર્ણય. (૧૦) વાદ. (૧૧) જલ્પ. (૧૨) વિતંકા. (૧૩) હેત્વાભાસ. (૧૪) છલ. (૧૫) જાતિ. (૧૬) નિગ્રહસ્થાન.

૧. પ્રમાણ.

અર્થની ઉપલબ્ધિનું કારણ તે પ્રમાણ. તેના ચાર પ્રકાર છે:

૧ પ્રત્યક્ષ.

૨ અનુમાન.

૩ ઉપમાન.

૪ શબ્દ.

(૧) પ્રત્યક્ષ.^૩ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર,

૧ આ પરિશિષ્ટ બહુ વિચાર અભ્યાસ અને શ્રમ કરીને લખ્યું છે, તેનો વિષય દાર્શનિક છે તેથી સામાન્ય વાંચનારે તે આખું છોડી દેવું. આ વિભાગમાં મેં પદ્ધતિન સમુચ્ચય ગ્રંથ અને દીકાનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે અને મૂળ લેખમાં ઘણાં વધારો કર્યો છે. જિજ્ઞાસુને ઘણી હકીકત ભાષામાં મળે તેથી બહુ સ્થાનેથી મેળવી વિચારી હકીકત લખી છે. સામાન્ય વાંચનારે આ પરિશિષ્ટ છોડી દેવું. આમાં મૂળમાં જે નામો આપ્યાં છે તેની વ્યાખ્યા વિગત અન્ય સ્થાનેથી લીધા છે. કોઈ પણ બાબત આધાર વગર લખી નથી. મો. જિ. ઠા.

૨ પ્રકરણ ૩૧ માંનો અત્ર વિસ્તાર છે. આ દાર્શનિક વિષય છે.

૩ અભ્યુપદેશ્ય એટલે કલ્પનારહિત. ઇન્દ્રિયાર્થ સ્પર્શકર્ષ(સંબંધ) છ પ્રકારનો છે: પાંચ ઇન્દ્રિય અને છું અભાવ. વ્યભિચારી જ્ઞાન તે શક્તિમાં રજત બુદ્ધિ. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. આમાં અયોગિ અને યોગિ એમ બન્ને પ્રકારના પ્રત્યક્ષનો સમાવેશ થાય છે.

- વચનદ્વારા કથન ન કરી શકાય તેવું (અઅપદેશ્ય),
વ્યભિચાર દોષથી રહિત વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ.
- (૨) અનુમાન. તે પૂર્વક^૧ ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન. તેના ત્રણ પ્રકાર છે: પૂર્વવત્, શેષવત્, સામાન્યતો દષ્ટ.
- પૂર્વવત્—કારણથી કાર્યનું અનુમાન. જેમકે: આકાશમાં કાળાં વાદળાં ચઢી આવવાથી વૃષ્ટિ થવાનું જે અનુમાન કરવું તે.^૨
- શેષવત્—કાર્યથી કારણનું અનુમાન. જેમકે! નદીમાં મોટું પૂર આવ્યું છે તેમાં ફળો કાઢો વિગેરે તણાઇ આવ્યાં છે તે પરથી નદીના ઉપરના ભાગ તરફ વૃષ્ટિ થઇ છે એવું અનુમાન કરવું તે.^૩
- સામાન્યતો દષ્ટ.—કાર્ય કારણ ભાવ વિના પણ અન્ય રીતે સામાન્યથી અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) બળથી જે લિંગ દેખવામાં આવે તે. જેમકે: દેવદત્તાદિકની દેશાંતરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક જાણીને તે જ પ્રમાણે સૂર્યની પણ દેશાંતરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક છે એવું જે અનુમાન કરવું તે.^૪
- (૩) ઉપમાન. પ્રસિદ્ધ વસ્તુ સાથેના સાધર્મ્યને ક્ષીણે જે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું સાધન તે ઉપમાન કહેવાય. જેમકે જેવી ગાય દેખાય છે તેવાંજ ગવય હોય છે.^૫

૧ તે પૂર્વક એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ત્રણે વિશેષણો અત્ર યોજવા એટલે જે લિંગાદિથી, અર્થોપલબ્ધિધરૂપ, અવ્યભિચરિત, અઅપદેશ્ય, વ્યવસાયાત્મક તત્પૂર્વક જ્ઞાન થાય તે અનુમાન.

૨ પૂર્વવત્ એટલે પક્ષધર્મેત્વ.

૩ શેષવત્. અહીં સપક્ષેસત્ત્વ લાગુ થાય છે.

૪ અહીં લીંગી સાથે અવ્યભિચરિત સંબંધ છે; બલાકાથી જળના અનુમાન જેઠે. ટુંકામાં કહીએ તો પૂર્વજ્ઞાન તુલ્ય જ્ઞાન જેનાથી થાય તે પૂર્વવત્ અનુમાન. જે પ્રસંગ હોય તેના પ્રતિષેધ કરવાથી અન્યત્ર પ્રસંગ હોવો અસંભવિત થાય એટલે જે શેષ રહે તેની પ્રતીતિ થાય તે શેષવત્. જ્યાં ધર્મો તથા સાધનધર્મે પ્રત્યક્ષ હોય અને સાધ્ય ધર્મે સર્વદા અપ્રત્યક્ષ સધાય તે સામાન્યતો દષ્ટ.

૫ શેઠે નોકરને ગવય લાવવાની આજ્ઞા કરી, નોકર સમજતો નથી કે ગવય કેવું હોય. શેઠ સમજાવે છે કે 'ગો તેવું ગવય,' પણ જંગલમાં ગવય જેતાં શેઠના વાક્યાર્થના સ્મરણ અને ઇન્દ્રિયાર્થ સન્નિર્ઘર્ષથી જે જ્ઞાન થાય—'આ ગો જેવું છે,' એવું જે સાધર્મ્ય જ્ઞાન થાય ને તેને લઇને સંજ્ઞાસંજ્ઞી સંબંધની જે પ્રતીતિ થાય છે તે ઉપમાન.

(૪) શબ્દ, એકાંત સત્ય અને હિત બોલનાર તે આત્મ. તેમનો ઉપદેશ એટલે તેમનું વચન તે આત્મોપદેશ. આત્મોપદેશ એટલે આગમ-શબ્દ.^૧

૨. પ્રમેય, પ્રમાણુ ફળથી જે ગ્રાહ્ય તે પ્રમેય. તેના બાર પ્રકાર છે.

(૧) આત્મા. એની પ્રતીતિ સચેતનત્વ, કર્તૃત્વ, સર્વગતત્વ આદિ ધર્મથી થાય છે. એ કાંઈક હેય અને કાંઈક ઉપાદેય છે. (સુખ દુઃખાદિ ભોક્તા રૂપે હેય, વિમુક્ત રૂપે ઉપાદેય).

(૨) શરીર. તેનું જે ભોગાયતન તે શરીર. ૨ થી ૧૧ હેય છે.

(૩) ઇન્દ્રિય. પાંચ: દ્રાણુ, રસન, ચક્ષુ, ત્વક્, શ્રોત્ર.

(૪) અર્થ. પાંચ: ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ.

(૫) બુદ્ધિ. એટલે ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ જ્ઞાન.

(૬) મન. યુગપત્ જ્ઞાન થતું નથી તેનું કારણ. અંતરકરણ. એ અણું છે, વેગવાણું છે, આશુ સંચાર કરનાર છે અને નિત્ય છે.

(૭) પ્રવૃત્તિ. વાણી મન અને કાયાનો શુભાશુભ ફળવાળો આપાર.

(૮) દોષ. રાગ, દ્વેષ, મોહ ઇત્યાદિનો પણ એમાં જ સમાવેશ થાય છે. સંસારમાત્ર એ દોષનો જ અનેલો છે.

(૯) પ્રેત્યભાવ. પૂર્વના દેહ ઇન્દ્રિયાદિનો ત્યાગ કરી નવો દેહ ઇન્દ્રિયાદિ સંઘાત ગ્રહણ કરવો તે. એ જ સંસાર.

(૧૦) ફળ. પ્રવૃત્તિદોષથી પેદા થયેલું સુખ દુઃખાત્મક જે પરિણામ તે મુખ્ય ફળ, તેનું સાધન તે ગૌણ ફળ.

(૧૧) દુઃખ. પીડા સંતાપ સ્વભાવવાળું તે.

(૧૨) અપવર્ગ. આલેખનિક દુઃખોમ્હેદ તે અપવર્ગ એટલે મોક્ષ. આ અપવર્ગ ઉપાદેય છે અને પરમ પુરૂષાર્થ છે. એ થવામાં તત્ત્વજ્ઞાન એ જ મુખ્ય માર્ગ છે.

૩. સંશય. આ તે થાંભલો છે કે પુરૂષ છે? આવા પ્રકારના સંદેહવાળો પ્રત્યય થાય તે સંશય. એ સંદિગ્ધ એટલે કોઈ

૧ નૈયાયિકો આ બાર પ્રકારનાં પ્રમાણુ માને છે, અહીં જે પ્રમાણુ વિગેરેની વ્યાખ્યા છે તે તેમના મત પ્રમાણુ છે.

એક કોટિના જેમાં નિશ્ચય હોતો નથી એવો અનેક કોટિના પરામર્શવાળો જે પ્રત્યય તે સંશય.

૪. પ્રયોજન. જેના અર્થે એટલે જેની અભિલાષાથી પ્રવૃત્તિ થાય એટલે તે પદાર્થના સાધન માટે યત્ન થાય તે જે સાધ્ય, અથવા કર્તવ્યરૂપે ઇષ્ટ પ્રયોજન અથવા ફળ, જેની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ થાય તેનું નામ પ્રયોજન જાણવું. પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થવી તે પ્રયોજનમૂલક છે.

૫. દૃષ્ટાન્ત. જાણાયલો છે અંત એટલે નિશ્ચય જેમાં. વાદી પ્રતિવાદિના વાદમાં જે વિષયનો તકરાર ન હોય, એટલે બન્નેને જે મુદ્દાઓ સંમત હોય તે દૃષ્ટાન્ત. એવી વગર વાંધાની (અવ્યભિચારી) બાબતોનો બન્ને પક્ષકારો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે છે.

૬. સિદ્ધાન્ત. એના ચાર પ્રકાર છે:—

(૧) સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત. સર્વ શાસ્ત્રો જે નિર્ણય માન્ય કરે તે, સર્વને અવિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત. સર્વમાન્ય સત્યો (Universal truths). જેમકે: પ્રમાણુ પ્રમેયનાં સાધન છે, ધ્રાણુદિ ઇન્દ્રિય છે, વિગેરે.

(૨) પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત: સમાન તંત્રમાં પ્રસિદ્ધ અને પરતંત્રમાં અસિદ્ધ એવો સિદ્ધાન્ત. જેમકે યોગવાળા અને વૈશેષિકો ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકત્વ માને છે, સાંખ્યવાળા નથી માનતા; સાંખ્યવાળા સર્વની ઉત્પત્તિ સત્થી માને છે, નૈયાયિક સામગ્રીવશાત્ અસત્થી માને છે અને જૈનો સદસત્ ઉત્પત્તિ માને છે એ પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્તો કહેવાય.

(૩) અધિકરણ સિદ્ધાન્ત: જેની સિદ્ધિ કરવા જતાં અન્યની સિદ્ધિ પ્રસંગને લઇને થઇ જાય. બાબત પ્રકૃત હોવી જોઇએ.

(૪) અબ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત. પ્રૌઢ વાદીઓ પોતાની બુદ્ધિનો અતિશય દર્શાવવા કોઇ અપરીક્ષિત વસ્તુને પણ અંગીકાર કરીને તેના વિષયની પરીક્ષા કરે છે. કાયદાશાસ્ત્રીઓ સામાની દલીલ તકરાર ખાતર સ્વીકારી તેનાપર દલીલ કરે છે તેમાં સામાની દલીલનો સ્વીકાર થતો નથી, પણ તેનો સ્વીકાર માની લઇ તેપર વિશેષ દલીલ કરાય છે. શબ્દ દ્રવ્ય છે એમ કોઇ કહે તો સામે

સવાલ કરે કે દ્રવ્ય કહોછો તો તે નિત્ય છે કે અનિત્ય?
આમ પરીક્ષા ચલાવે તે અભ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત.

૭. અવયવ. પાંચ છે: પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન.

પ્રતિજ્ઞા: એટલે પક્ષને ઉદ્દેશીને ધર્મધર્મી વચન: 'આ પર્વત વન્હિમાન્ છે.'

હેતુ: એટલે સાધનરૂપ ક્ષિગવચન: 'ધૂમવાન્ છે માટે.'

દૃષ્ટાન્ત: એટલે ઉદાહરણ. જે પ્રકારના હોય છે: અન્વય કે વ્યતિરેક.

ઉપનય: એટલે હેતુનો ઉપસંહાર કરવા રૂપ વચન. 'આ ધૂમવાન્ છે.'

નિગમન: એટલે હેતુના ઉપદેશપૂર્વક સાધ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરવો તે. જેમકે: 'ધૂમવાન્ છે માટે આ વન્હિમાન્ છે.'

૮. તર્ક. વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય નહિ ત્યારે આ સ્થાણું (ઝાડવું હુંહું) છે કે પુરૂષ? એવો સંદેહ થાય તે સંશયને ટાળવા માટે અન્વયધર્મઅન્વેષણ રૂપ તર્ક પ્રયુક્ત થાય. જેમકે આના ઉપર કાગડા વિગેરે બેસે છે, વેલડીઓ વીંટાઇ છે અને છાલતું નથી માટે એ 'સ્થાણું' હોતું જોઇએ.

૯. નિર્ણય. સંશય અને તર્ક થયા પછી જે નિશ્ચય થાય તે નિર્ણય. જેમકે 'આ સ્થાણું જ છે,' અથવા 'આ પુરૂષ જ છે' વિગેરે.

૧૦. વાદ: કથા ત્રણ પ્રકારની છે: વાદ, જલ્પ અને વિતંડા. તેમાં સત્ય સમજવા આતર ગુરુ શિષ્ય પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષ કરે, જેમાં સામાપર હારજીતનો ઉદ્દેશ ન હોય, માત્ર તત્ત્વશ્રદ્ધણુ-શુદ્ધિ હોય તેને વાદ કહેવામાં આવે છે. અહીં હેતુ અભ્યાસવૃદ્ધિનો જ હોય છે.

૧૧. જલ્પ. માત્ર પરસ્પર વિજયની ઇચ્છાથી જ હલ, જાતિ, નિગ્રહસ્થાન જેનાં લક્ષણો હવે પછી કહેવાશે તેવા આરોપવાળી કથા તે જલ્પ. સન્માર્ગની પ્રતિપત્તિ માટે પર પક્ષમાં દૂષણત્વ આરોપણ કરવું તે શિષ્ટસંમત છે. ગતાતુગતિક લોકો છેતરાઇ કુમાર્જો ન જાય તેટલા માટે કંઈવાવાન્ મુનિએ છલાદિની યોજના બનાવી છે.

૧૨. વિતંડા. ઉપરની કથા જ્યારે પ્રતિપક્ષવર્જિત હોય ત્યારે વિતંડા કહેવાય છે. વાદીએ જે કલ્પના કરી હોય તેનાથી વિરુદ્ધ

જે બીજી કલ્પના તે પ્રતિપક્ષ. એવા પ્રતિપક્ષ વગરની એટલે પ્રતિપક્ષ સાધનાહીન જે કથા તે વિતંડા. વિતંડાવાદી પોતાના પક્ષને સ્થાપ્યા વિના ગમે તે પ્રકારે પરોક્તને દૂષવા તત્પર રહે છે.

૧૩. હેત્વાભાસ. હેતુ ન હોવા છતાં હેતુ જેવા દેખાય તે હેત્વાભાસ. તેના પાંચ પ્રકાર છે: અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ, અનૈકાંતિક, કાલાત્યાપદિષ્ટ, પ્રકરણુસમ.

(૧) અસિદ્ધ: જેને પક્ષધર્મત્વ ન હોય તે. જેમકે: શબ્દ અનિત્ય છે, ચક્ષુવાળો છે તેથી.

(૨) વિરૂદ્ધ: વિપક્ષમાં હોય અને સપક્ષમાં હોય જ નહિ તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કાર્ય છે તેથી.

(૩) અનૈકાંતિક: પક્ષાદિ ત્રણેમાં હોય તે અનૈકાંતિક. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કારણ કે પ્રમેય છે.

(૪) કાલાત્યાપદિષ્ટ: હેતુના પ્રયોગનો કાળ હોય તેને પડતો મૂકી અથવા તે પસાર થઈ ગયા પછી પ્રયોગેલો અથવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ પક્ષમાં રહેલો હેતુ તે. જેમકે બ્રાહ્મણે દારૂ પીવો, કેમકે તે દૂધની પેઠે દ્રવ દ્રવ્ય હોવાથી પેય છે.

(૫) પ્રકરણુસમ: સ્વપક્ષની સિદ્ધિમાં તેમજ પરપક્ષની સિદ્ધિમાં પણ જે ત્રિરૂપ હેતુ આવે છે તે. પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાં તુલ્ય હોય તે. એવા હેતુથી વિરૂદ્ધ સાધ્ય પણ સધાય.

૧૪. છલ: પર પુરૂષે સ્થાપન કરેલા વાદમાં પોતાને માન્ય અન્ય અર્થની કલ્પનાથી વચનનો વિઘાત કરવો તે છલ. તેના ત્રણ પ્રકાર છે. વાક્છલ, સામાન્ય છલ, ઉપચાર છલ.

પરોક્તમાં અર્થાંતર કલ્પના તે વાક્છલ. જેમકે નવ કંબલવાન દેવદત્ત છે. એમાં નવનો અર્થ 'નવીન' છે તેને બદલે 'નવ' નો અર્થ નવ સંખ્યા કરી સામાને વચનવિઘાત કરવો કે 'અહો! દેવદત્તને નવ કાંબળો ક્યાંથી?' એ વાક્છલ.

અતિ પ્રસંગવાળા સામાન્યને હેતુકોટિમાં આરોપી તેનો જ નિષેધ કરવો તે સામાન્ય છલ.

લાક્ષણિક પ્રયોગમાં મુખ્યાર્થની કલ્પના કરીને વચનવિઘાત કરવો તે ઉપચાર છલ.

૧૫. જાતિ: જેનાથી પક્ષહેતુ વિગેરે દૂષિત થતાં નથી એવા દૂષણભાસને જાતિ-કહે છે. અદૂષણ છતાં પણ દૂષણવત્ આભાસે તે જાતિ. એના ચોવીશ પ્રકાર છે: સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય, ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ, વણ્ય, અવણ્ય, વિકલ્પ, સાધ્ય, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, પ્રસંગ, પ્રતિદ્ધાન્ત, અનુપપત્તિ, સંશય, પ્રકરણ, અહેતુ, અર્થાપત્તિ, અવિરોધ, ઉપપત્તિ, ઉપલબ્ધિ, અનુપલબ્ધિ, નિલ, અનિલ, કાર્યસમ^૧.

૧૬. નિગ્રહસ્થાન. સામા માણસ જે વડે નિગ્રહ પામે-વાદ કરતો અંધ પડે તે નિગ્રહસ્થાન-પરાજયસ્થાન. એના સામાન્યતઃ બે પ્રકાર છે: વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિ. સાધનાભાસમાં સાધનબુદ્ધિ અથવા દૂષણભાસમાં દૂષણબુદ્ધિ તે વિપ્રતિપત્તિ. સાધનનું અદૂષણ કે દૂષણનું અનુદ્ધરણ એ અપ્રતિપત્તિ. વાદીને કર્તવ્યની પ્રતિપત્તિ ન થાય અથવા ઉલટી થાય એ બે રીતે વાદીનો પરાજય થઈ શકે. એના બાવીશ પ્રકાર છે તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ: પ્રતિવાદી તરફથી હેતુમાં અનૈકાંતિક દૂષણ અતાવવામાં આવે ત્યારે તે (પ્રતિવાદી)ના દ્ધાન્તનો ધર્મ પોતાના દ્ધાન્તમાં અંગીકાર કરતાં પ્રતિજ્ઞાહાનિ નામનું નિગ્રહસ્થાન.

(૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર: પ્રતિજ્ઞાત અર્થનો સામા તરફથી પ્રતિવેધ કરવામાં આવે ત્યારે એમ કહેવું કે પ્રતિજ્ઞાત જે ધર્મો છે તેના અન્ય ધર્મને અમે તો સાધવા ઇચ્છીએ છીએ એ દાવનું નામ પ્રતિજ્ઞાન્તર. આમાં વાદીની પ્રતિજ્ઞા ખોટી થઈ જાય છે તેથી તે તેનું નિગ્રહસ્થાન થયું.

(૩) પ્રતિજ્ઞાવિરોધ: પ્રતિજ્ઞા અને હેતુને જેમાં વિરોધ આવે તે નિગ્રહસ્થાન.

(૪) પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ: સામા પક્ષ તરફથી પક્ષ અને સાધનને દૂષિત કરવામાં આવે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ન હોવાથી પ્રતિજ્ઞા છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો તે નિગ્રહસ્થાન.

૧ આ સર્વતાં લક્ષણ અને દ્ધાન્ત જાણવા યોગ્ય છે પણ જગ્યા બહુ રોકાય તેથી વિસ્તારભર્યે તારવ્યા નથી. વિજ્ઞાસુએ ૫૨દર્શનની શ્લોક ૩૧ ની ટીકામાંથી જોઈ લેવાં.

- (૫) હેતુવન્તરઃ પ્રથમ હેતુ કાંઈ પણ વિશેષણ વગર કહેવામાં આવતાં જ્યારે તેને દૂષણ આપવામાં આવે ત્યારે તેનું વિશેષણ કહેવું તે નિઘ્રહસ્થાન.
- (૬) અર્થાન્તરઃ પ્રકૃત પ્રસંગને લાગુ ન પડે તેવું બોલવું, અવ્યવસ્થિત વાતો કરવી તે (Irrelevancy) નિઘ્રહસ્થાન. આ દૂષણ ઘણાં વાદમાં તેમજ ભાષણોમાં થઈ જાય છે.
- (૭) નિરર્થકઃ તાત્પર્ય વગરનાં એટલે જેમાંથી કાંઈ પણ અર્થ ન નીકળે તેવાં વચનો બોલવાં અથવા અક્ષરો ક્રમ-માત્ર બોલી જવા તે નિઘ્રહસ્થાન. (Nonsense).
- (૮) અવિજ્ઞાતાર્થઃ જે સાધનવાક્ય અથવા દૂષણવાક્ય ત્રણ વાર ફરી ફરીને કહ્યા છતાં પણ પરિવર્તી કે પ્રતિવાદીથી સમજી શકાય નહિ તે. ક્લિષ્ટ શબ્દ, અપ્રક્ષિપ્ત પ્રયોગ, અતિહસ્ત્વોચ્યાર-એ સર્વનો આ નિઘ્રહસ્થાનમાં સમાવેશ થાય છે.
- (૯) અપાર્થકઃ જેમાં પૂર્વાપર સંગતિ ન મળે એવા પદ સમુદાયના પ્રયોગથી વાક્યનો અર્થ જ ન મળી શકે અથવા જે અપ્રતિષ્ઠિત વાક્યાર્થ હોય તે અપાર્થક નિઘ્રહસ્થાન.
- (૧૦) અપ્રાપ્તકાલઃ પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય, નિગમન. આ વચનક્રમ છે, તેનું ઉલ્લંઘન કરી અવયવોનો વિપર્યાસ કરી અનુમાન પ્રયોગ કરવો તે અપ્રાપ્તકાળ નિઘ્રહસ્થાન.
- (૧૧) ન્યૂનઃ પંચ અવયવવાળા વાક્યના પ્રયોગને સ્થાને એકાદ બે હીન વાક્યનો પ્રયોગ કરવો તે ન્યૂન નામનું નિઘ્રહસ્થાન.
- (૧૨) અધિકઃ એક જ હેતુ અથવા ઉદાહરણથી કોઈ પણ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી તેમાં પાછો બીજો હેતુ કે બીજું ઉદાહરણ આપવું તે અધિક નિઘ્રહસ્થાન.
- (૧૩) પુનરૂક્તઃ એકના એક શબ્દ અથવા અર્થનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવું તે.
- (૧૪) અનનુભાષણઃ પરિવર્તી સમજાયતું અને વાદીએ ત્રણ વાર કહી બતાવેલું એવું છતાં જેનું પ્રત્યુચ્ચારણ થઈ શકતું નથી તે પ્રતિવાદીનું અનનુભાષણ નામે નિઘ્રહ-

સ્થાન. જે પ્રત્યુચ્ચાર કરી શકતો નથી તે દૂષણ સા આધારે કહેશે ?

- (૧૫) અજ્ઞાનઃ પરિપદ્ જાણી શકી હોય પણ પ્રતિવાદી ન સમજી શક્યો હોય એવું જે વાદીનું કહેવું તે પ્રતિવાદીનું અજ્ઞાન નામે નિગ્રહસ્થાન. કેમકે ઉત્તરનો વિષય જ તે જાણતો નથી તે શું બોલે ?
- (૧૬) અપ્રતિભાઃ પરપક્ષનું ગ્રહણ થયું હોય, તેનું અનુભાવણુ કરી બતાવ્યું હોય, છતાં તેનો ઉત્તર જડે નહિ એ અપ્રતિભા નામે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય છે.
- (૧૭) વિક્ષેપઃ કાર્યવ્યાસંગના બહાનાથી કથાનો વિચ્છેદ કરવો તે. સાધવા ધારેલા કાર્યની સાધનતા શક્ય માની લઇ કથાને કોઇ પ્રકારે ઉઠાવવી. જેમકે: આ કરવું મારે રહેવા દેવું પડે છે કેમકે કંઈ ઉપરૂઢ થયો છે. આ વિક્ષેપથી પરાજય.
- (૧૮) મતાનુજ્ઞાઃ સ્વપક્ષમાં સામાએ કાઢેલા દોષનો ઉદ્ધાર કર્યા વિના પરપક્ષમાં દોષનું આરોપણ કરવા બેસવું તે. 'તમે પુરૂષ છો, માટે ચોર છો; પ્રસિદ્ધ ચોરાદિની ચોરે' ત્યાં એમ કહે કે 'તમે પણ પુરૂષ હોવાથી ચોર છો,' તો તેમાં પોતા પરના દોષનો સ્વીકાર થઇ જાય છે અને તેમ કરતાં વાદી પરાજય પામે છે.
- (૧૯) પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણઃ નિગ્રહપ્રાપ્તનો અનિગ્રહ. પર્યનુયોજ્ય એટલે પ્રતિપક્ષીને પ્રેરણા કરે જે 'આ નિગ્રહસ્થાન તમે પામ્યા માટે તમારો પરાજય થયો' એમ કહેવામાં આવે તે છતાં તે ઉપેક્ષા કરી અંગીકાર ન કરે તો ઉક્ત નિગ્રહસ્થાન પામે.
- (૨૦) નિરનુયોજ્યાનુયોગઃ અનિગ્રહ સ્થાને નિગ્રહસ્થાન કહેવામાં આવે તે. નિગ્રહને અનર્હ એવા વાદીને કહેવામાં આવે જે તમે નિગ્રહ પામ્યા તો એમ કહેનાર પોતે જ અસદ્ દોષની ઉદ્ભાવનાથી નિગ્રહ પામે છે.
- (૨૧) અપસિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્તનો અભ્યુપગમ કરીને પછી અનિયમિત કથાપ્રસંગમાં પડવું તે. અમુક સિદ્ધાન્ત અંગીકાર કરી પછી આડી અવળી વાત કરવી તે. પોતે કહેલ સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ બોલવું તે નિગ્રહસ્થાન.

(૨૨) હેતુવાલાસઃ ઉપર જણાવ્યા છે તે પાંચ અનૈકાંતિકાદિ.
આ પ્રમાણે નૈયાયિક દર્શનનો સંક્ષેપ કર્યો.^૧

* * * *

(૨)

વૈશેષિક.

વૈશેષિકોએ આ પ્રમાણે નિર્વૃત્તિ નગરીએ જવાનો માર્ગ કહ્યો છે:
(૧) દ્રવ્ય, (૨) ગુણ, (૩) કર્મ, (૪) સામાન્ય, (૫) વિશેષ, અને (૬) સમ-
વાય એ છ પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષમાર્ગ થાય છે. ઉપર દર્શાવેલી
નિર્વૃત્તિનગરી તે મોક્ષરૂપ જાણવી. હવે એ 'છ પદાર્થનું' સ્વરૂપ અત્ર
આપીએ છીએ તે વૈશેષિક^૨ મતાનુસાર સમજવું.

૧. દ્રવ્ય, આ પદાર્થના નવ ભેદ છે.

૧ અક્ષપાદ નામના આદિ ગુરૂએ આ મત ચલાવ્યો છે તેથી નૈયાયિકો
અક્ષપાદના મતના અનુયાયીઓ પણ કહેવાય છે, શિવને-ઇશ્વરને સહારકર્તા માને
છે, એમના લિંગ તરીકે તેઓ દંડધારી, કાંબળી બોદનાર. જટાધારી, ભરમ લપે-
ટનારા, ચક્ષોપવિત રાખનારા, જલધાત્ર હાથમાં રાખનારા, પચાશ્ચિ સાધનારા,
કંદમૂલ ખાનારા અને નશ્ત્ર રહેનારા હોય છે. ગુરુશિષ્ય અરસપરસ 'ઠૂં નમઃ
શિવાય' બોલે છે. શંખ, પાશુપત, મહાવ્રતધર અને કાલમુખ એ ચાર તેમના
પ્રકાર છે અને અંતર્લેદમાં ભરત, બળર, લૈંગિક, તાપસ આદિ છે. આ લિંગ અને
વેશાદિ અત્ર બતાવ્યા છે તે વૈશેષિક દર્શનમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવાં કેમ
કે વૈશેષિક અને નૈયાયિકો વચ્ચે પ્રમાણ અને તત્ત્વ સબંધે મતભેદ છે તથાપિ
અન્યોન્ય-તત્ત્વવાદનતર્વાંશ થઇ શકવાને લીધે બહુ થોડો જ અંતર રહે છે. એ બન્ને
'તપસ્વી' કહેવાય છે. નૈયાયિક શંખ મતવાળા કહેવાય છે અને વૈશેષિકો પાશુપત
મતવાળા કહેવાય છે. (પ. દ. સમુચ્ચયને આધારે.) ઉપરના મૂળ વિભાગમાં
પણ ઉક્ત અંશને આધારે ઘણું વધારો કર્યો છે.

૨ કેટલાક વૈશેષિકો એ છ પદાર્થ સાથે 'અભાવ'ને બેળવીને સાત પદાર્થ
માને છે.

૩ પદાર્થઃ એટલે જેને નામ આપી શકાય તે. તેને આંગ્લ પરિભાષામાં
categories કહે છે.

૪ વૈશેષિકઃ દેવતા લિંગ વેપાચારાદિ નૈયાયિક મતનાં તે સર્વ કહેતી વખ-
તજ કહેલાં છે. જુઓ ઉપરની નોટ. કોઇ મુનિ રસ્તામાં પડેલા તંદુલકણને ભેગા
કરી આહાર કરતા હતા તે ઉપરથી તેની 'કણાદ' એવી સંજ્ઞા બંધાણી. તે
કણાદ મુનિને શિવે ઉશ્ક કેપે આ મત કહ્યો તેથી તે મત ઓલૂકય પણ કહે-
વાય છે. આ મતવાળા પશુપતિના બક્ષ હોય છે માટે તે પાશુપત પણ કહે-
વાય છે કણાદના શિષ્ય હોવાથી વૈશેષિકો કણાદ પણ કહેવાય છે. વૈશેષિક અને
નૈયાયિકની વચ્ચે તત્ત્વનો જ ભેદ છે તે અત્ર બતાવ્યો છે. ઇશ્વરાદિનો ભેદ નથી.

(૧) પૃથ્વી કાઠિન્ય લક્ષણવાળી. (૨) જળ. (૨) અગ્નિ. તેના ચાર પ્રકાર છે: લાકડા કે છાણાનો તે ભૌમ; સૂર્ય કે વિજળીનો તે દિવ્ય; આહાર પચાવનાર તે આદ્ય; અને સોના વિગેરેનો તે આકરજ. (૪) વાયુ. (૫) આકાશ. શબ્દગુણ. (૬) કાળ-પર, અપર, ચિર, ક્ષિપ્ર વિગેરે. (૭) દ્વિગ્-દિશા દશ પ્રકારનો પ્રત્યય. (૮) આત્મા તે જીવ. તે અનેક નિત્ય અમૂર્ત અને વિભુ-દ્રવ્ય છે. (૯) મનસ્ તે ચિત્ત. તે અનિત્ય છે, દ્રવ્ય છે, અણુમાત્ર છે, અનેક છે, આશુસંચારી છે અને પ્રતિશરીરે એક એક છે.^૧

૨. ગુણ. પચીસ છે:—

- (૧) સ્પર્શ. ત્વગિન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી અપૂ તેજસ્ અને વાયુમાં રહે છે.
- (૨) રસ: રસનેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી તથા જળમાં રહે છે.
- (૩) રૂપ: ચક્ષુગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી, જળ અને તેજસ્માં રહે છે.
- (૪) ગંધ: એ ધ્રાણુગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વીમાં રહે છે.
- (૫) શબ્દ: શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે, આકાશવૃત્તિ અને ક્ષણિક છે. કર્ણુ.શબ્દલીને જે આકાશ અવિરૂદ્ધ હોય તે. તેનો શ્રોત્ર એવી રીતે વિભાગ બને છે.
- (૬) સંખ્યા: એકત્વાદિ વ્યવહારહેતુ.
- (૭) વિભાગ: પ્રાપ્તિપૂર્વક અપ્રાપ્તિ તે વિભાગ.
- (૮) સંયોગ: અપ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રાપ્તિ તે સંયોગ. એ બન્ને વિયુક્ત અને સંયુક્તના યથાક્રમ હેતુ છે.
- (૯) પરિમાણ: મહત્, અણુ, દીર્ઘ અને -હસ્ત.
- (૧૦) પ્રથક્ત્વ: સંયુક્ત દ્રવ્ય હોય પણ જેને લઇને આ આનાથી જૂદુ એમ થાય તેવા જૂદાપણાનું કારણ તે પૃથક્ત્વ.

૧ આત્મા સર્વગત છતાં જ્ઞાન ક્રમથી થાય છે તેનું કારણ મન છે. એ નવ પદાર્થોમાંથી પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર પ્રત્યેક નિત્યાનિત્ય ભેદથી દ્વિપ્રકાર છે. એમાં જે પરમાણુરૂપ તે નિત્ય અને પરમાણુથી બનેલાં દ્રવ્યજાદિ દ્રવ્ય તે અનિત્ય. આકાશાદિ તો નિત્ય દ્રવ્ય જ છે કેમકે ઉત્પત્તિમાન નથી. તથા પ્રકાર છતાં દ્રવ્ય સામાન્યથી બે પ્રકારે છે: અદ્રવ્યદ્રવ્ય અને અનેક દ્રવ્યદ્રવ્ય. અદ્રવ્યદ્રવ્ય તે આકાશ, કાલ, દિગ્, આત્મા, મનસ્ અને પરમાણુ કેમકે તે કોઇ કારણદ્રવ્યથી બનતા નથી. અનેકદ્રવ્યદ્રવ્ય તે દ્રવ્યજાદિ સ્કંધ.

- (૧૧) (૧૨) પરત્વ-અપરત્વ: આ પર છે, આ અપર છે એવું જણાય તે. એ બન્ને દિક્કૃત અને કાળકૃત છે. એક દિશામાં રહેલો પદાર્થ એક દષ્ટાની અપેક્ષાએ નજીક, બીજાને દૂર, તે દિક્કૃત, તેમજ કાળથી પણ સ્થિતિમાં યુવાવૃદ્ધાદિનો ફેર પડે છે.
- (૧૩) બુદ્ધિ: જ્ઞાનાનંતર ગ્રાહ્ય જ્ઞાન તે બુદ્ધિ. તેના બે પ્રકાર છે: વિદ્યા અને અવિદ્યા. વિદ્યા ચાર પ્રકારની છે: પ્રત્યક્ષ, લૈંગિક, સ્મૃતિ અને આર્ષ. અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે: સંશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય અને સ્વપ્ન.
- (૧૪) મુખ: અનુગ્રહ લક્ષણ.
- (૧૫) દુઃખ: એનો સ્વભાવ આત્માને ઉપધાત કરવાનો છે.
- (૧૬) કચ્છા: સ્વાર્થે કે પરાર્થે અપ્રાપ્ત પ્રાર્થન તે કચ્છા. ક્રામ, અભિલાષ, રાગ, સંકલ્પ, કાર્ણવ્ય ઇત્યાદિ તેના ભેદ છે.
- (૧૭) ધર્મ: કર્તૃકૃત આપનાર આત્માનો ગુણ જે આત્મા અને મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે જે સ્વકાર્યનો વિરોધી છે તે ધર્મ અને અધર્મ ભેદવાળો અદૃષ્ટ નામનો ગુણ છે. એમાં ધર્મ છે તે પુરુષગુણ છે, કરનારને પ્રિયહિત-મોક્ષાદિનો કારણભૂત છે, અતિન્દ્રિય છે અને અંત્ય મુખસંવિજ્ઞાનનો વિરોધી છે.
- (૧૮) અધર્મ: એ પણ આત્મગુણ છે અને તેના કર્તાને અહિત્ય પ્રત્યવાયનો હેતુ છે, અતિન્દ્રિય છે અને અંત્ય દુઃખસંવિજ્ઞાનનો વિરોધી છે.
- (૧૯) પ્રયત્ન: તે ઉત્સાહ છે. એ અંતઃકરણને અન્ય ઇન્દ્રિય સાથે યોગ કરાવનાર છે અને હિતાહિતપ્રાપ્તિપરિહાર માટેના ઉદ્યમરૂપ તથા શરીર વિધારક છે.
- (૨૦) સંસ્કાર: એના બે પ્રકાર છે: ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપક. ભાવના આત્મગુણ છે, જ્ઞાન છે, જ્ઞાનહેતુ છે; દૃષ્ટ અદૃષ્ટ શ્રુતની સ્મૃતિથી તે અનુભેય છે. સ્થિતિસ્થાપક એ મૂર્ત દ્રવ્યનો ગુણ છે.
- (૨૧) દ્વેષ: પ્રજ્વલત્ રૂપ. દ્રોહ, ક્રોધ, અક્ષમા, અમર્ષ એ ભેદ છે.

- (૨૨) સ્નેહ: એ જળનો ગુણ છે અને સંગ્રહ અને મૃદુતાનું કારણ છે.
- (૨૩) ગુરુત્વ: જળ અને ભૂમિમાં રહે છે, પતનનું કારણ છે અને અપ્રત્યક્ષ છે.
- (૨૪) દ્રવત્વ: સ્પન્દન કારણ. સહજ અને નૈમિત્તિક બે પ્રકારે છે. જળનું દ્રવત્વ સહજ છે, પૃથ્વી અને તેજસનું દ્રવત્વ નૈમિત્તિક છે, અગ્નિસંયોગથી થાય છે.
- (૨૫) વેગ: પૃથ્વી જળ તેજસ્ વાયુ અને મનમાં રહે છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, ચોક્કસ દિશ્ક્રિયા પ્રબંધનો હેતુ છે.
- ગુણો સર્વે દ્રવ્યાશ્રિત છે, નિષ્ક્રિય છે અને પોતે બીજા ગુણવાળા નથી. એમાં ૧-૨-૩-૪-૧૧-૧૨-૨૩-૨૪-૨૨-૨૫ એટલા મૂર્ત ગુણ કહેવાય છે, ૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૨૧-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૫ એટલા અમૂર્ત ગુણ કહેવાય છે અને ૬-૯-૧૦-૮-૭ એટલા ઉભય ગુણ કહેવાય છે.

૩. કર્મ. પાંચ પ્રકાર છે.

- (૧) ઉત્ક્ષેપણ: મુશળાદિનું ઊંચું લઇ જવું તે.
- (૨) અવક્ષેપ: તેથી ઉલટું એટલે નીચે લઇ આવવું તે.
- (૩) આકુંચન: ઝળુને કુટિલ કરનાર. સીધી આંગળીને આડી કરનાર કર્મ.
- (૪) પ્રસારણ: વાંકા વાળેલા અવયવને સીધા કરનાર કર્મ.
- (૫) ગમન: અનિયત દિગ્દેશ થકી સંયોગ તથા વિભાગ. એમાં સ્પન્દન, પતન, ભ્રમણ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૪. સામાન્ય: બે પ્રકારે: પર અને અપર.

- (૧) પર: દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મમાં રહેનાર સત્તા જાતિ (આ સત્, આ સત્-એવા અનુગત આકારનું કારણ).
- (૨) અપર: દ્રવ્યત્વાદિ તે અપર. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ એ અપર સામાન્ય. નવે દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય દ્રવ્ય એવી યુક્તિનો હેતુ તે દ્રવ્યત્વ. એજ પ્રમાણે ગુણોને વિષે ગુણયુક્તિ-વિધાયક તે ગુણત્વ, તેમજ કર્મમાં કર્મત્વ વિધાયક. હવે એમાં દ્રવ્યત્વાદિ પોતાના આશ્રય દ્રવ્યાદિમાં અનુવૃત્તિ પ્રત્યયહેતુ હોવાથી સામાન્ય કહેવાય છે તેમજ પોતાના

આશ્રયની ગુણાદિથી વ્યાવૃત્તિ કરે છે માટે વિશેષ પણ કહેવાય છે, માટે અપર સામાન્ય ઉભય રૂપ હોવાથી સામાન્ય વિશેષ એવી સંજ્ઞાને પામે છે.

૫. વિશેષ. નિત્ય-દ્રવ્ય-અણુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મનમાં રહેનાર અંત્ય તે વિશેષ જાણવા. નિત્ય દ્રવ્યમાં રહેનાર એટલે વિનાશ આરંભ રહિત એવા દ્રવ્યમાં રહેનાર. અંતે થાય તે અંત્ય કહેવાય. દ્રવ્યે-દ્રવ્યે વિશેષ એક એકજ હોય, અનેક નહિ, કેમ કે એક વિશેષ થકીજ પોતાના આશ્રયની અન્ય થકી વ્યાવૃત્તિ થઇ આવે છે, એટલે અનેક વિશેષની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે.

૬. સમવાય: અયુતસિદ્ધ એટલે અપૃથક્સિદ્ધ એટલે તંતુમાં રહેલા પટની પેઠે અન્ય આશ્રયમાં નહિ રહેનારા એવા આધાર આધેય ભાવવાળા બે પદાર્થોનો પરસ્પરનો સંબંધ જે ઇહ પ્રત્યયનો હેતુ તે સમવાય. જેમ કે આ તંતુમાં પટ છે, આ પટમાં ગુણુ કર્મ છે, આ ગુણુકર્મમાં સત્તા છે, આ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ છે, આ ગુણુમાં ગુણુત્વ છે ઇત્યાદિ વિશેષ પ્રત્યય જેનાથી થાય છે તે સમવાય. ઇહ પ્રત્યય એટલે અત્ર તંતુમાં પટ છે એવા પ્રત્યયના હેતુરૂપ અસાધારણુ કારણુ તે સમવાય. તે એક, વિભુ અને નિત્ય છે.

આ મતવાળા પ્રમાણુ બે જ માને છે: પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન (લૈંગિક). પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: ઐન્દ્રિય અને યોગજ. આપણુ વિગેરેને ધાંચ ઇન્દ્રિય અથવા મનના સન્નિકર્ષથી થાય છે તે ઐન્દ્રિય. તેના બે પ્રકાર છે: નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક. વસ્તુસ્વરૂપલોચન માત્ર તે નિર્વિકલ્પક. એનાથી માત્ર સામાન્ય ગ્રહાય છે એમ નહિ, ભેદ પણ તેમાં ભાસે છે, પરંતુ એમાં આ સામાન્ય અને આ વિશેષ એવા સ્પષ્ટ વિવેક થતો નથી. સવિકલ્પક સામાન્યવિશેષરૂપતાને સ્પષ્ટ કરી ગૃહે છે. યોગજ પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે: યુક્તનું પ્રત્યક્ષ અને વિયુક્તનું પ્રત્યક્ષ.

લૈંગિક (અનુમાન) એટલે લિંગ દર્શનથી અવ્યભિચારિત્વાદિ વિશેષણયુક્ત જ્ઞાન તે. આ આનું કાર્ય છે, કારણુ છે, સંયોગી છે, સમવાયી છે, વિરોધી છે ઇત્યાદિ જ્ઞાન તે લૈંગિક.^૧

*

#

~

૧ લૈંગિક દર્શનના વિશેષ સ્વરૂપ માટે ન્યાયકંઠલી ગ્રંથ જોવો.

(૩)

સાંખ્ય.^૧

સાંખ્ય મતનો નિર્વૃત્તિમાર્ગ આ પ્રમાણે કલ્પાયો છે. નિરીશ્વર અને સેશ્વર બન્ને પ્રકારના સાંખ્યોની તત્ત્વવ્યવસ્થા એકસરખી છે. તેઓ પચીસ તત્ત્વને માને છે અને એ પચીસ તત્ત્વોના યથાર્થ જ્ઞાનમાં મુક્તિ માને છે.^૨ તેમની તત્ત્વવ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ પ્રકૃતિ-પ્રધાન.

ત્રણ ગુણો છે: સત્ત્વઃ રજસઃ, અને તમસઃ.

૧ સાંખ્ય: ત્રિહંડ કે એક હંડ, કૌપીતધારી કે ધાતુ રક્તાંબર ધારી, શિખાવાળા કે જટાધારી, માથે મુંડેલા અને મૃગચર્મ આસનવાળા, દ્વિજધરે જ જન્મ નારા, પંચ માસ પરાયણ, દ્વાદશાક્ષર જપનારા, પરિમાજકો આ મતના ભક્તો હોય છે અને વેદના કરતાં 'ઐ નમો નારાયણાય' એમ ઉચ્ચાર કરે છે અને પ્રત્યુત્તરમાં પણ 'ઐ નારાયણાય નમઃ' એમ કહે છે. તેઓ દયા નિમિત્તે મુખ-નિશ્વાસને રોકનારી મુખવસ્ત્રિકા (લાકડાની) રાખે છે, જળજીવપર દયા રાખવા પાણી માટે ગળજી નિરંતર સાથે રાખે છે અને ભક્તોને ઉપદેશ આપી તેમની પાસે છત્રીશ આંગળ લાંબુ અને વીસ આંગળ પહોળું ગળજી રખાવે છે. તેઓ કહે છે ખારા જળથી મીઠા પાણીના પોરા મરી જાય છે અને મીઠાથી ખારાના મરી જાય છે માટે જળસંકર કરવો નહિ.

સાંખ્યમતમાં કેટલાક ઇશ્વરને દેવતા માને છે, કેટલાક ઇશ્વર માનતા નથી તે નિરીશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. તેમનો (નિરીશ્વરનો) નારાયણ દેવતા છે. તેમના મતના પ્રવર્તક કપિલ, આસુરિ, પંચરાષ્ટ્ર, ભાર્ગવ, ઉત્પલ્લવ વિગેરે થયા છે. કપિલ પ્રવર્તકના નામથી તે મત કાપિલ પણ કહેવાય છે; વળી કપિલનું બીજું નામ પરમર્ષિ હોવાથી તે મતને પારમર્ષ પણ કહેવાય છે.

બનારસમાં તે મતવાળા ધણા હોય છે. કેટલાક તે માસ માસના ઉપવાસ કરે છે. તેઓ વેદમાં બતાવેલી હિંસાથી દૂર રહી અધ્યાત્મવાદિઓ કહેવાય છે.

૨ સાંખ્ય મતપ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખથી દાઝેલાને તત્ત્વજિજ્ઞાસા પેદા થાય છે. તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ આ પ્રમાણે છે: આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારે છે: શારીર અને માનસ. તેમાં વાત પિત્ત કફના વૈષમ્યથી જ્વર અતિસારાદિ થાય તે શારીર અને કામ ક્રોધ લોભ મોહ ઇર્ષ્યા આદિથી થાય તે માનસ. એ સર્વ આંતર ઉપાયથી સાધ્ય હોવાને લીધે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. બાહ્ય ઉપાયસાધ્ય દુઃખ બે પ્રકારનું છે: યક્ષ રાક્ષસ ગ્રહ વિગેરેના આવેશથી થયેલું તે આધિદૈવિક અને મનુષ્ય પશુ પક્ષી મૃગ સર્પ વિગેરેને નિમિત્તે થયેલું તે આધિભૌતિક. આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખને લીધે બુદ્ધિમાં રહેલા રજઃપરિણામના ભેદથી પ્રાણીને પીડા થાય છે અને તે દુઃખ ઠાળવા તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે.

સત્ય સુખલક્ષણુ છે. એનાથી પ્રસાદ થાય છે. એનાં ચિહ્નો પ્રસાદ, બુદ્ધિપાટવ, અલાઘવ, અદ્વેષ વિગેરે છે. લોકોમાં સુખ પામે છે તે આદર્શ મૃદુતા સત્ય શૌચ લાજ બુદ્ધિ ક્ષમા અનુકંપા વિગેરેનું સ્થાન થાય છે, એ સત્ય.

રજસ દુઃખલક્ષણુ છે. એનાથી તાપ થાય છે. તાપ, શોષ, ભેદ, અલચિત્તા, રતંભ, ઉદ્વેગ એ એનાં ચિહ્નો અથવા કાર્યો છે. દુઃખ આવી પડે છે તે સમયે દ્રેષ, દ્રોહ, મત્સર, નિંદા, વંચન, અંધન, તાપ વિગેરેનું સ્થાન થઈ પડે છે એ રજસ.

તમસ મોહલક્ષણુ છે. એનાથી દૈન્ય થાય છે. દૈન્ય મોહ મરણ આસાદન ખીલત્સ અજ્ઞાન અગૌરવ વિગેરે તમો ગુણનાં ચિહ્નો અથવા કાર્યો જાણવાં. જેને મોહ થાય છે તે અજ્ઞાન મદ આળસ ભય દીનતા અકર્મણ્યતા નાસ્તિકતા વિષાદ ઉન્માદ રવમ વિગેરેનું સ્થાન થાય છે તે તમસ.

એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે તુલ્ય પ્રમાણથી ત્રણ જેમાં રહેલા હોય તેવી અવસ્થા તેને પ્રકૃતિ કહેવાય છે. એનું ખીલું નામ પ્રધાન અથવા અવ્યક્ત પણુ છે. એ નિત્ય, અચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એકસ્વભાવ-એવા કૂટસ્થ સ્વરૂપવાળી છે.

૨. મહાન-બુદ્ધિ.

એ પ્રકૃતિથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગાય છે અશ્વ નથી અથવા આ થાંભલો જ છે પુરૂષ નથી એવી વિષયનિશ્ચયરૂપ તે છે. એના આઠ રૂપ છે: ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચાર સાત્ત્વિક અને એ ચારેના પ્રતિપક્ષ (અધર્માદિ) તે તામસ ચાર.

૩. અહંકાર.

હું સુંદર છું, હું નસીબદાર છું-એવું અભિમાન થવું તે અહંકાર.

૪-૧૬. એ અહંકારમાંથી સોળ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રમાણે:—

પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિયો: સ્પર્શન એટલે ત્વચા. રસન એટલે જિહ્વા, ઘ્રાણ એટલે નાસિકા, ચક્ષુ એટલે આંખો અને શ્રોત્ર

એટલે કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને મહે
છે માટે ઇન્દ્રિયો પોતે જ બુદ્ધિઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો. પાપુ તે શુદ્ધ, ઉપસ્થ તે લિંગ અથવા ચોનિ,
વાહ તે જનાથી બાહ્ય છે તે, પાણિ તે હાથ, પાદ
તે પગ. એમનાથી મલોત્સર્ગ, સંભોગ, વચન, આદાન,
ચલનઆદિ કર્મ સિદ્ધ થાય છે માટે તેમને કર્મેન્દ્રિય
કહેવામાં આવે છે.

મન: એ જ્યારે બુદ્ધિઇન્દ્રિય સાથે મળે છે ત્યારે બુદ્ધિરૂપ
થાય છે અને કર્મેન્દ્રિય સાથે મળે છે ત્યારે કર્મરૂપ
થાય છે. તેનો સ્વભાવ મુદાવગર પણ સંકેદપ કર્યા
કરવાનો છે.

પાંચ તન્માત્ર: અહંકારથી અન્યાન્યપર જે રૂપ તે તન્માત્ર,
તેજ સૂક્ષ્મ. તે પાંચ છે. રૂપ તન્માત્ર તે શુક્લકૃષ્ણાદિ
રૂપવિશેષ; રસતન્માત્ર તે તિક્તાદિ રસવિશેષ; ગંધત-
ન્માત્ર સુગંધ દુર્ગંધ આદિ ગંધવિશેષ; શબ્દતન્માત્ર તે
મધુર કોમળ કઠોર આદિ શબ્દવિશેષ; સ્પર્શતન્માત્ર
તે મૃદુ કઠિનાદિ સ્પર્શવિશેષ.

૨૦-૨૪ પાંચ ભૂતો. ઉપર્યુક્ત પાંચ તન્માત્રથી ભૂતો ઉત્પન્ન થાય
છે: રૂપતન્માત્રસૂક્ષ્મથી અગ્નિ પેદા થાય છે, રસથી જળ પેદા
થાય છે, ગંધથી પૃથ્વી થાય છે, શબ્દથી આકાશ થાય
છે અને સ્પર્શથી વાયુ થાય છે.

૨૫ પુરુષ: ઉપર કહ્યા તે ચોવીશ તત્ત્વો છે: પ્રકૃતિ, મહાન્, અહં-
કાર, પાંચ બુદ્ધિઇન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, પાંચ
તન્માત્ર અને પાંચ ભૂતો એ ચોવીશ તત્ત્વરૂપ પ્રધાન-પ્રકૃતિ
સાંખ્યમતમાં કહેલ છે, તેથી અન્ય પચીસમો પુરુષ-આત્મા
જાણવો. તે અકર્તા, વિગુણ અને ભોક્તા છે. પુરુષ ચૈતન્ય
સ્વરૂપ છે. જન્મ મરણનો નિયમ દેખવાથી તેમજ ધર્માદિ
અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ હોવાથી પુરુષ અનેક છે, જાતે
અકર્તા છે.

આ પુરુષપ્રકૃતિની કેટલીક જરૂરી હકીકત લક્ષ્યમાં રાખવા
જેવી છે. પ્રકૃતિથી મહાન્ થાય છે, મહાન્થી અહંકાર, તેથી ભોજનો
સમૂહ અને તેમાંના પાંચથી પાંચ ભૂતો. આ પ્રકૃતિ તે વિકાર નથી
કેમ કે કસાથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. બુદ્ધિ વિગેરે સાત તે પરનાં

કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય છે, તેમ પોતે જાતે કાર્યરૂપ હોવાથી વિકૃતિ પણ કહેવાય છે. સોળનો સમૂહ તો વિકૃતિ જ છે, અને પુરૂષ તો વિકૃતિ પણ નથી અને પ્રકૃતિ પણ નથી કેમ કે તે અનુત્પન્ન અને અનુ-ત્પાદક છે. આત્મા પુણ્ય પાપાદિ કરતો નથી માટે અકર્તા છે, કર્તાપણું એ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે. પુરૂષ વિશુણુ એટલે સત્ત્વ રજસ્ તમસ્થી વર્જિત છે, નિર્ગુણ છે કેમ કે ગુણ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે. એ ભોક્તા એટલે અનુભવ કરનાર છે પણ તે પણ સાક્ષાત્ ભોક્તા નહિ પણ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ યુદ્ધિ જે ઉભયમુખદર્પણ જેવી છે તેમાં સુખદુઃખાદિતું જે પ્રતિબિંબ પડે તે સ્વચ્છ આત્મામાં પણ સ્ફુરે અને તેથી તેને ભોક્તા લક્ષણામાત્રથી કહી શકાય. પુરૂષ નિત્યચિત્ત છે એટલે નિત્ય ચેતનશક્તિ રૂપ છે. અહીં પુરૂષનું લક્ષણ ચૈતન્ય કહ્યું, જ્ઞાન નહિ. જ્ઞાન યુદ્ધિનો વિષય ગણાયો. પુરૂષ અનેક છે. પ્રધાન અને પુરૂષનો સંબંધ પાંગળા અને આંધળાના સંબંધ જેવો છે.

યુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત જે શબ્દાદિકનું પોતામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તેમાં પુરૂષ આનંદ માને છે અને એમ પ્રકૃતિને સુખરૂપ માની મોહમાં સંસારમાં પડ્યો રહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરૂષના તદ્વાવતના જ્ઞાનથી એટલે વિવેકજ્ઞાનથી પુરૂષનો પ્રકૃતિ થકી જે વિયોગ તે મોક્ષ. પ્રકૃતિનો વિવેક સમજાયો ત્યાં પ્રકૃતિ ટળી જાય છે અને પુરૂષ સ્વરૂપે રહે છે.

બંધના છેદથી મોક્ષ થાય છે તે બંધ ત્રણ પ્રકારના છે: પ્રાકૃતિક, વૈકારિક અને દાક્ષિણ. પ્રકૃતિને આત્મા જાણી જે ઉપાસે છે તેમને પ્રાકૃતિક બંધ થાય છે; ભૂત, ઇન્દ્રિય, અહંકાર, યુદ્ધિ એ વિકારને પુરૂષ જાણી ઉપાસે તેમને વૈકારિક બંધ થાય છે; ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મને પુરૂષ યુદ્ધિથી સેવે તેને દાક્ષિણ બંધ થાય છે. એ બંધાદિ સર્વ પ્રકૃતિને થાય છે પણ અવિવેકને લીધે પુરૂષસાથે સંબંધવાળા મનાય છે.

આ મતમાં પ્રમાણ ત્રણ: પ્રત્યક્ષ, લૈંગિક, શાબ્દ.

પ્રત્યક્ષમાં ઇન્દ્રિયો પોતે જ વિષયાકાર પામે છે.

૧ કોઈ આંધળો સંધ સાંધે પાટલીપુર નગર જવા નીકળ્યો. સાંધને રસ્તામાં ચોરોએ મારી નાંખ્યો પણ આંધળો બચી ગયો. ત્યાંજ પડ્યો પડ્યો ફાંફાં મારવા લાગ્યો. તેને વતના ભાગમાં રહેવા એક પાંગળાએ દીડો, બોલાવ્યો, ખાતરી આપી. વાતચીત કરી આંધળે પાંગળાને ખાધે બેસાડ્યો; હવે પાંગળો માર્ગ બતાવે તેમ આંધળો ચાલવા લાગ્યો. આખરે તેઓ પાટલીપુર પહોંચ્યા. આત્મા-પુરૂષને પાંગળો ગણવો અને પ્રકૃતિને બંધ ગણવી.

લૅંગિક અથવા અનુમાનઃ પૂર્વવત્, શેષવત્, સામાન્યતો
૬૫. (નૈયાયિક પ્રમાણે)

શાબ્દઃ આત્મશ્રુતિવચન. આત્મ તે રાગદ્વેષાદિ રહિત.
આ પ્રમાણે સાંખ્યમતનો સંક્ષેપ કર્યો.

* * * *

(૪)

ઔઘ દર્શન.^૧

ઔઘ દર્શનકારોએ નિર્વૃત્તિ નગરીના માર્ગની કેવી કલ્પના કરી
છે તે ભાઈ પ્રકર્ષ! હવે તને જણાવું છું.

ઔઘ દર્શનમાં બાર આયતન કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે:

પાંચ ઇંદ્રિયો, શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, મન અને ધર્મ-
યતન. છેલ્લું ધર્મ એટલે સુખદુઃખ વિગેરે તેનું આયતન
એટલે ઘર તે શરીર જણાવું.

ઔઘો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણ માને છે.

ઔદ્ધો ચાર આર્ય સત્ય માને છે. યથાવાસ્થ્ય વસ્તુસ્વરૂપનો
બરાબર વિચાર કરવાથી જે હિત લાગેલાં તે સત્ય કહેવાય છે અને
સર્વ હેય ધર્મથી દૂર હોય તે આર્ય કહેવાય છે.

એ ચાર આર્ય સત્યો આ પ્રમાણે છે: દુઃખ, સમુદય, માર્ગ,
નિરોધ.

(૧) દુઃખઃ કળ રૂપ જે પંચ ઉપાદાન સ્કંધ તે દુઃખ એટલે
સંસારી સ્કંધ. એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે સંસારણ થાય,

૧ ઔઘ. બુદ્ધ સાત છે: વિપશ્યી, સિખી, વિશ્વભૂ, કકુચ્છંદ, કાંચન, કાશ્યપ
અને શાક્યસિંહ. તેમનું જે દર્શન તે ઔઘ. ચામર, માંચે મુંડન, મૃગચર્મ અને કમં-
ડલું એ તેનાં લિંગ. ગેરથી રંગેલું ઘૂંટી સુધી આવે તેનું વસ્ત્ર તે વેશ. શૌચક્રિયા બહુ
પ્રકારની છે, ભિક્ષાસમયે પાત્રમાં જે પડે તે બધું શુદ્ધ માનીને માંસને પણ ખાઈ
છે, બ્રહ્મચર્યાદિ સ્વકીય ક્રિયામાં બહુ દૃઢ રહે છે. એ તેમનો આચાર જણાવે.
ધર્મ બુદ્ધ અને સંઘ એ તેમની રત્નત્રયી કહેવાય છે. સુગતને ધર્મધાણ કહે
છે, તેનાં ભિક્ષુ, સૌગત, શાક્ય શૌહોદસિ, સુગત, તથાગત, શૂન્યવાદી વિગેરે
નામો છે.

૨ આ ચાર આર્ય સત્યની હકીકત સૌતાંત્રિક બૌદ્ધ મતાનુસાર છે જે
આગળ જણાશે.

એક ભવમાંથી અનંત ભજ્જમાં ભટકનાર તે સંસારી. તે અત્ર સ્કંધ છે. તે સચેતન અને અચેતન બન્ને છે. એ સિવાય બીજો કોઈ શબ્દ કે આત્મા નથી.

સ્કંધ પાંચ છે: વિજ્ઞાનસ્કંધ, વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસારસ્કંધ, રૂપસ્કંધ.

વિજ્ઞાનસ્કંધ: આલોચના માત્ર નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, શુદ્ધ વસ્તુથી થયેલ બાળ મૂક વિગેરેને થાય છે તે સર્વનો પણ અહીં સમાવેશ છે.

વેદનાસ્કંધ: સુખરૂપા, દુઃખરૂપા, અદુઃખરૂપા. એ પૂર્વકૃત કર્મના યોગે થાય છે.

સંજ્ઞાસ્કંધ: નિમિત્તતું ગ્રહણ. ગાયપણું એ ગાયના જ્ઞાનતું નિમિત્ત છે. જાતિવ્યક્તિના યોગથી સવિકલ્પક જ્ઞાન થાય તે.

સંસ્કારસ્કંધ: પુણ્ય અપુણ્યાદિ ધર્મસમુદાય. એના પ્રયોગથી પૂર્વાનુભૂત વિષયના સ્મરણાદિ ઉદ્ભવે છે.

રૂપસ્કંધ: પૃથ્વી ધાતુ વિગેરે.

એ પાંચે ક્ષણમાત્ર અવસ્થાથી છે. સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે.

(૨) સમુદય: દુખતું કારણ સમુદય છે. જેનાથી લોકમાં રાગાદિનો હું અને મારાં રૂપી અખિલ ગણુ ઉદય પામે છે તે સમુદય.

(૩) માર્ગ: સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે એવી વાસના બંધાવી તે માર્ગ. પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થ વિનાશી સ્વભાવવાળા પેદા થાય છે. જે નિત્ય સ્વભાવવાળા હોય તો ક્રમ અને યોગપદ્ધતે લઈને તેનામાં અર્થક્રિયાપણું વ્યાપક હોવું જોઈએ તે આવશે નહિ તેથી તો તેના વ્યાપ્ય પદાર્થનો પણ અભાવ થઈ જાય. આ મુદ્દો સિદ્ધ કરવા બૌદ્ધો અનેક પ્રકારની દલીલ કરે છે તે જોવી.

સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે અને આત્મા છે નહિ એવા આકારવાળી વાસના થાય, અર્થાત્ પૂર્વજ્ઞાનજનિત અને શક્તિપરંપરાથી ઉત્તર જ્ઞાનમાં આવેલી એવી માનસ પ્રતીતિ થાય તેનું નામ ‘માર્ગ.’

(૪) મોક્ષ: ચિત્તની નિઃકલેશાવસ્થા તે મુક્તિ, નિરોધ. સર્વ પદાર્થનું ક્ષણિકત્વ અને આત્માનું નાસ્તિત્વ એવો જ ચિત્તનો વિશેષાકાર તે માર્ગ અને એ માર્ગ તે નિરોધતું કારણ છે.

૮૭

પ્રમાણુ એટલે અવિસંવાદી જ્ઞાન. બૌદ્ધ મત પ્રમાણુ પ્રમાણુ એ છે: પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન.

પ્રત્યક્ષ: કલ્પનાથી રહિત અને ભ્રમરૂપ નહિ તે પ્રત્યક્ષ. અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયોથી જાણાય તે. પ્રત્યક્ષ શબ્દરહિત સ્વલક્ષણથી જ જન્મ પામે છે. વળી એ જ્ઞાન ભ્રમ વગરનું છે એટલે કે વસ્તુને યથાવત્ અહણુ કરનાર છે, એટલે કે યથાયોગ્ય રીતે પરસ્પરને સંતાન રૂપે વળગેલી એવી ક્ષણરૂપે ક્ષય પામવા-વાળાં પરમાણુનું લક્ષણુ તેને યથાર્થે અહણુ કરનાર તે છે. એના ચાર પ્રકાર છે: ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, માનસ, સ્વસંવેદન અને યોગિજ્ઞાન. ચક્ષુ વિગેરેના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થયેલું બાહ્ય રૂપાદિ વિષયનું પ્રત્યક્ષ તે 'ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.' પદાર્થના પ્રત્યક્ષ થયા પછી તે વિષયને અહણુ કરનાર ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની સમનંતર જે માનસ પ્રત્યય (અનુવ્યવસાય) થાય છે તે 'માનસ પ્રત્યક્ષ.' સર્વ ચિત્ત અને ચૈત્તનું જે આત્મસંવેદન તે 'સ્વસંવેદન.' ચિત્ત એટલે વસ્તુભાવનું ગ્રાહક જ્ઞાન અને ચિત્તમાં થયેલ તે ચૈત્ત. ભૂતાર્થ ભાવના પ્રકર્ષ પર્યન્તથી થયેલું જ્ઞાન તે 'યોગિજ્ઞાન'

અનુમાન: લિંગથી લિંગીનું જ્ઞાન થાય તે. જગત્માં છત્રાદિ ચિહ્ન (લિંગ) જોવાથી તે ચિહ્નનો ધારણુ કરનાર રાજાદિ નિશ્ચયથી જાણાય છે તેમ કોઈ ઠંકાણે જાણાતાં ધૂમાદિ ત્રણુ પ્રકારના લિંગથી પરોક્ષ રહેલો લિંગી-અગ્નિ તે પણ ત્યાં છે એવો નિશ્ચય થાય છે. એ લિંગના ત્રણુ પ્રકાર આ છે: અનુપલબ્ધિ, સ્વભાવ અને કાર્ય. તેમાં અનુપલબ્ધિ ચાર પ્રકારે છે:

‘વિરૂદ્ધોપલબ્ધિ.’ દાખલો: અત્ર શીત સ્પર્શ નથી કેમ કે અગ્નિ છે.

‘વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ.’ દાખલો: અત્ર શીત સ્પર્શ નથી કેમ કે ધૂમ છે,

‘કારણાનુલબ્ધિ.’ દાખલો: અત્ર ધૂમ નથી કેમ કે અગ્નિ નથી.

‘સ્વભાવાનુલબ્ધિ.’ દાખલો: અત્ર ધૂમની ઉપલબ્ધિ નથી કેમ કે લક્ષણથી જે પ્રાપ્ત થાય તેની ઉપલબ્ધિ નથી.

‘સ્વભાવ’ દાખલો: આ વૃક્ષ છે કેમ કે સીતાફળી છે.

‘કાર્ય’ દાખલો: અત્ર અગ્નિ છે કેમ કે ધૂમ છે.

લિંગના ત્રણ રૂપ છે તે આ પ્રમાણે: પક્ષધર્મતા, સપક્ષે વિધ-
માનતા અને વિપક્ષે નાસ્તિતા.

ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી તે પક્ષ. તે પક્ષનો ધર્મ તે પક્ષધર્મ.
પક્ષમાં ધર્મીનું હોવાપણું તે 'પક્ષધર્મતા'.

સમાન પક્ષ તે સપક્ષ-તેમાં એટલે દૃષ્ટાન્તમાં હોવાપણું
એટલે હેતુનું અસ્તિત્વ સમજવું. એ 'સપક્ષે વિધ-
માનતા' થઈ. એનું નામ 'અન્વય' પણ કહેવાય છે.

વિરુદ્ધ પક્ષ તે વિપક્ષ. જેમાં હેતુ સાધ્ય બને ન હોય તે.
તેવા વિપક્ષમાં હેતુનું અત્યંત અવિધમાનત્વ તે
'વિપક્ષે નાસ્તિતા.' એનું નામ 'વ્યતિરેક' પણ કહેવાય છે.

હવે બૌદ્ધોના ચાર પ્રકાર છે તેનો સહજ ખ્યાલ કરી લઈએ.

વૈભાષિક.

આ મત એવો છે કે તેની માન્યતા પ્રમાણે ક્ષણિક વસ્તુ ચાર
છે: જન્મ જન્મ આપે છે, સ્થિતિ સ્થાપન કરે છે, જરા
જર્જરિત કરે છે અને વિનાશ વિનાશ કરે છે. આત્મા
પણ તેવો જ છે અને તે પુદ્ગળ કહેવાય છે.

સૌતાંત્રિક.

રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર (જેનું વર્ણન ઉપર
થઈ ગયું છે તે) એ પાંચ સ્કંધ શરીરી માત્રને છે પણ
આત્મા એવું કાંઈ નથી. પર લોકમાં એ સ્કંધો બળ્ય છે.
તેઓ પાંચ માને છે તે આ છે: અતીત અધ્વા, અના-
ગત અધ્વા, સહેતુક વિનાશ, આકાશ અને પુદ્ગળ. અન્ય
મતવાળાઓ નિત્યત્વ વ્યાપકત્વ વિગેરે ધર્મવાળો જે આત્મા
કહે છે તે અહીં પુદ્ગળ સમજવો. બાહ્ય પદાર્થ માત્ર
નિત્ય અને અપ્રત્યક્ષ છે, માત્ર જ્ઞાનાકારની ઉપપત્તિ તેની
સત્તા માન્યા વિના થઈ શકતી નથી માટે તે છે એટલું
આ મતવાળા માને છે. સાકાર બોધ તેજ પ્રમાણુ. સંસ્કાર
માત્ર ક્ષણિક છે. અન્ય અષોડ એટલે ઇતર પદાર્થની વ્યા-
વૃત્તિ તે શબ્દાર્થ. નૈસર્ગ્ય બાવ પામતાં જ્ઞાનસંતાનનો
ઉચ્છેદ થાય તેજ મોક્ષ.

યોગાચાર.

વિશ્વમાત્ર વિજ્ઞાન માત્ર જ છે. બાહ્ય એવો પદાર્થ છે જ નહિ.

જ્ઞાનમય અદ્વૈત તેજ તત્ત્વ છે. જ્ઞાનસંતાન અનેક છે. વા-
સનાના પરિપાકથી નીલપીતાદિકનો પ્રતિભાસ થાય છે.
સાકાર બોધ તે પ્રમાણુ છે. આલપવિજ્ઞાન તે સર્વ વાસ-
નાનો આધારભૂત છે અને આલપવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ તેજ
અપવર્ગ એટલે મોક્ષ.

માધ્યમિક.

આ મત સર્વથી વિલક્ષણુ છે. આ સર્વ શૂન્ય છે અને પ્રમાણુ
પ્રમેયનો વિભાગ તે માત્ર સ્વપ્ન સમાન છે. મુક્તિમાં શૂ-
ન્યતાની દૃષ્ટિ મંત્રી બોધને એટલા માટે શેષભાવના
ઉપયુક્ત છે.

દુકામાં કહીએ તો પદાર્થો જ્ઞાનસમન્વિત છે એમ બુદ્ધિમાન
વૈભાષિક કહે છે; બાહ્ય વસ્તુવિસ્તાર પ્રત્યક્ષ નથી એમ સૌતાંત્રિકો
આશ્રય કરે છે; યોગાચાર મતાનુયાયીઓ સાકાર બુદ્ધિને પરા માને
છે અને કૃતાર્થ બુદ્ધિવાળા માધ્યમિકો સ્વપ્ન પરસંવિદને જ માને
છે.^૧ આ પ્રમાણે સંશ્લેષથી બોધ મત કહ્યો.

* * * *

{ લોકાયત (ચાર્યાક).

ચાર્યાકો (નાસ્તિક)ને લોકાયત અથવા બાર્હસ્પત્ય પણ કહેવામાં
આવે છે. નિર્વિચાર સામાન્યમાત્રને લોક કહેવાય છે. લોકની માફક
જે આવચરણુ કરે તે લોકાયત, બ્રહ્મરૂપિતિએ તેમના મતની પ્રજ્વળા કરી

૧ અર્થો જ્ઞાન સમન્વિતો મતિમતા વૈભાષિકેણોચ્યતે,

પ્રત્યક્ષો નહિ વાણવસ્તુવિસરઃ સીતાન્નિકૈરાશ્રિતઃ ।

યોગાચારમતાનુગૈરભિમતા સાકારબુદ્ધિઃ પરા,

મન્યન્તે જ્ઞાન મધ્યમાઃ કૃતધિયઃ સ્વસ્થાં પરાં સંવિદમ્ ॥

૨ કેટલાક નૈયાયિક અને બૈશેષિકને એક માની લોકાયતને છું દર્શન કહે
છે. કેટલાક મિમાંસક ને આધુનિક ગણી તેની ગણના દર્શનસંખ્યામાં કરતા
નથી. આ મંથકર્તાએ મિમાંસકને આધુનિક ગણી દર્શનસંખ્યામાં તેની ગણના
કરી નથી. પ્રથમનો મત ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ઠીકાકારનો છે. અમે તે રીતે ગણીએ
તેમાં વાંધો નથી. સર્વેએ આ નાસ્તિક મતનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેથી એકે પ્ર-
કારે વાંધો આવતો નથી. અહીં નિર્વૃત્તિના માર્ગો બતાવવાના છે અને નાસ્તિકો
તો નિર્વૃત્તિને સ્વીકારતાજ નથી તેથી તેમને દર્શનકારમાં સ્થાન ન હોય તે વધારે
યોગ્ય લાગે છે. આથી તેમનો મત મેં કોંસમાં મૂક્યો છે.

તેથી તેઓ બાહ્યરૂપલ પણ કહેવાય છે. જ્ઞાન ધાતુનો અર્થ 'આવડું' ભક્ષણ કરવું થાય છે. પુણ્ય પાપાદિ પરોક્ષ વાતોનું જેઓ ભક્ષણ કરી જાય છે એટલે કે જેઓ તે વાતોને માનતા નથી તેમને આર્વાક કહેવામાં આવે છે. કાપાલિક, શરીરે ભસ્મ લગાડનારા યોગીઓ આ મતના હોય છે.

આર્વાકો માને છે કે નિર્વૃત્તિ નગરી નથી, જીવ નથી, પરલોક નથી, પુણ્ય નથી, પાપ નથી વિગેરે. ત્યારે છે શું? પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વને તેઓ માને છે. એ ચારેના સમુદાયમાં જ શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય વિગેરે સંસાર છે. મધના અંગોમાં રહેલી મદશક્તિ સઘળાં અંગો એકઠાં થતાં પ્રકટ થાય છે, જોળ ધાવડી વિગેરે એકઠાં થતાં મદશક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ એ ચારે જૂતોના સંયોગથી દેહ રૂપ જે પરિણતિ તેમાં ચૈતન્ય પેદા થાય છે તથા પાણીમાં જેમ પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા તેજ પરપોટા પાણીમાં સમાઈ જાય છે તેમ જ જૂતસમુદાયમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થઈ જૂતમાં જ સમાઈ જાય છે, એ જ્યારે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે એને 'જીવ' સંસાર આપવામાં આવે છે, બાકી પરલોકગામી એવો જીવ જેવો કોઈ પદાર્થ છે નહિ અને કોઈ શક્તિ નહિ.

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિથી સાધ્ય જે પ્રીતિ તે પુરુષાર્થ.^૧ એ પુરુષાર્થ તે એક 'કામ' જ છે, પરંતુ ભોક્ષ વિગેરે અન્ય કોઈ ચીજ નથી. આ ઉપરથી જોયું હશે કે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર^૨ સિવાય અન્ય કોઈ તત્ત્વ નથી માટે દૃષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવાતાં આ લોકનાં સુખનો ત્યાગ કરીને અદૃષ્ટ અને અચોક્કસ પરલોકનાં સુખો જે તપ વિગેરે કષ્ટક્રિયાથી સાધ્ય મનાય છે તેને માટે પ્રવૃત્તિ કરવી તે કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.

૧ આ હકીકતમાં અશુદ્ધિ છે. હકીકત એમ જાણાય છે કે 'સાધ્યવૃત્તિ નિવૃત્તિ થકી જનને જે પ્રીતિ થાય છે તે નકામી છે; કેમકે ધર્મ છે તે કામ કરતાં અન્ય કોઈ નથી.' (પરદર્શન સં. ૭). સાધ્ય ધ્યાન બે પ્રકારનું છે: હેય અને ઉપાદેય. હેય તે આત્મ સૌંદર્ય ધ્યાન, ઉપાદેય તે ધર્મ શુક્લ ધ્યાન અથવા હેય તે વિષય સુખાદિ પાપકૃત્ત અને ઉપાદેય તે તપઃસંયમાદિ પુણ્ય કૃત્ત. એ હેય ઉપાદેયની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિથી પ્રીતિ અર્થાત્ સુખ થાય છે તે નિરર્થક છે, નકામા છે, અતાત્વિક છે એમ આર્વાકો માને છે. તેઓ કહે છે કે કામ એટલે વિષયસુખસેવન કરતાં બીજો કોઈ ધર્મ નથી. તત્ત્વજનિત જે પરમ સુખ તેજ સુખ છે. આ આર્વાકોનો મત છે.

૨ કેટલાક લોકાયતો 'આકાશ' નામનું પાંચમું તત્ત્વ પણ માને છે.

આ મતવાળા સર્વજ્ઞને પણ માનતા નથી, મધમાંસ ખાય છે, વર્ષમાં એક દિવસ સર્વે એકઠા થઈ નજરમાં આવે તે સ્ત્રી સાથે બ્વહાર કરે છે, ધર્મને કામથી ભિન્ન માનતા નથી.

ઇન્દ્રિયગોચર છે તેટલું જ જગત્ છે એમ તેઓ માને છે. પુણ્ય-પાપકળ સ્વર્ગ નર્ક અહીં કાંઈ માનવામાં આવતાં નથી. તેઓ કહે છે કે 'મૃદુ કે કઠોર વસ્તુ, તીખા કડવા કે કષાયલા દ્રવ્ય, સુગંધી કે કે દુર્ગંધી ભાવ, સ્થાવર જંગમ પદાર્થસમૂહ અને વેણુ કે વિણુના ધ્વનિ વીના બીણુ કાંઈ અનુભવમાં આવતું નથી એટલે ભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યથી જૂદો ચૈતન્ય હેતુરૂપે કલ્પાયલો અને પરલોક જ-નારો જીવપદાર્થ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો નથી; અર્થાત્ તે જીવના સુખ-દુઃખનાં કારણ ધર્માધર્મ અને તેના પ્રકૃષ્ટ, ફળભોગની ભૂમિ સ્વર્ગ નરક, અને પુણ્યપાપના ક્ષયથી થતા મોક્ષનું સુખ જેનું જૂદી જૂદી રીતે વર્ણન કરવામાં આવે છે - તે બધા આકાશરચનામાત્ર હોઈ કોને હાસ્યાસ્પદ લાગતા નથી? આનું છે ત્યારે અસ્પૃષ્ઠ અનાસ્વાદિત અનાદ્રાત અદૃષ્ટ અદ્યુત એવા જીવાદિકનો આદર કરી જે લોક સ્વ-ર્ગમોક્ષાદિ સુખની લિપ્સાથી છેતરાઈ માથાનું મુંકન કરાવી આકરી તપસ્યા કરી કે ટાઢ તડકાદિના કલેશો વેઠી જન્મારો બગાડે છે તે બધા મહામોહમાં ભમે છે.'

સ્વેચ્છાચારે ખાવાપીવાની અને આ શરીરનો ભોગ દ્વારા અને તેટલો લાભ લઈ લેવાની જીવનસાર્યકતા અત્ર માન્ય છે. ગયેલું ચૌવન પાછું આવતું નથી, પરલોકમાં તે મળવાનું નથી, માટે તેનો હોય ત્યારે પૂરતો લાભ લઈ લેવો. પરલોક વિગેરેને અત્ર ગપાટા માનવામાં આવે છે.

પ્રમાણુ માત્ર પ્રત્યક્ષ જ માનવામાં આવે છે. આ લોકો લોક-ચાત્રાક્ષિદ્યથે ધૂમાદિ અનુમાન કવચિત્ માને છે પણ સ્વર્ગ અદૃષ્ટ વિગેરેને સાધનાર અલૌકિક અનુમાન સ્વીકારતા નથી.

* * * * }

(૫)

મીમાંસક.^૧

મીમાંસકો અથવા જૈમિનીઓ કહે છે કે સર્વસાદિ વિશેષણવાળો

૧ આ મીમાંસક દર્શનનું બીજું નામ જૈમિનીય કહેવાય છે. એ મત આધુનિક હોવાથી એની ગણના કેટલીક વાર છ દર્શનમાં થતી નથી (જુઓ નોટ પૃષ્ઠ ૧૩૮૪). મૂળ ગ્રંથકારે એના પર વિવેચન કર્યું છે પણ એને દર્શનસંખ્યામાં મણેલ નથી. સાંખ્યની પેઠે જૈમિની એકદંડી અથવા ત્રિદંડી હોય છે, મૃગયર્મે ધારણ કરે છે, લાલ વસ્ત્રો પહેરે છે, કમંડળ ધારણ કરે છે, માથે મુંડો કરાવે છે અને સંન્યાસીના નામથી ઓળખાય છે. તેમનો શરૂ વેદ જ, બીજો કોઈ શરૂ નહિ. યજ્ઞોપવિતને ધોઈને તેનું ત્રણ વાર જળપાન કરે છે. એક પ્રકારના યજ્ઞ કરનારા પૂર્વ મીમાંસાવાદી કહેવાય છે, બીજા ઉત્તર મીમાંસાવાદી કહેવાય છે. પૂર્વ મીમાંસાવાદી કુર્મ વળે છે, યજ્ઞનાદિ પદક્રમે કરે છે, બ્રહ્મસૂત્ર ધરે છે, શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં વસે છે અને શુદ્રનું અન્ન વળે છે. તેમાં વળી બે પ્રકાર છે: બાદ અને પ્રાક્ષાકર. બાદ છ પ્રમાણ માને છે, પ્રાક્ષાકર પાંચ પ્રમાણ માને છે.

ઉત્તર મીમાંસાવાદી 'વેદાંતી' કહેવાય છે અને તે બ્રહ્મ અદ્વૈતને જ માને છે. આ બધું બ્રહ્મ છે એમ કહે છે, સર્વ શરીરમાં એક જ આત્મા છે એમ કહે છે. આત્માને વિષે કય તે જ મુક્તિ એમ માને છે. એ વિના બીજી કોઈ મુક્તિ માનતા નથી. એમના ચાર પ્રકાર છે. કુટીચર, બદ્ધક, હંસ અને પરમહંસ.

કુટીચર: ત્રિદંડી, માથે સિંચા રાખનાર, બ્રહ્મગૂત્રી, શૂદ્રલાગી, યજ્ઞમાન પરિવ્રજી, પુત્ર શૂદ્રે એકવાર જમનાર, કુટીમાં વસનાર હોય તે 'કુટીચર' કહેવાય છે.

બદ્ધક: કુટીચરના જેવા નેશવાળો, વિપ્ર શૂદ્રે આત્મી મળેલી શિક્ષા કરનારો, વિંધુનય પદાયાન, નદીગીરમાં ન્હાનારો તે 'બદ્ધક' કહેવાય છે.

હંસ: બ્રહ્મસૂત્ર અને ગ્રિપ્પા વગરનો, કાળાયત્ર અને દંડને ધરનારો, ગામમાં એક રાત્રી અને નગરમાં ત્રણ રાત્રી વસનારો, ધૂમરહિત અને અગ્નિ રહિત વિપ્રના ધરની શિક્ષા કરનારો, તપથી ક્ષીણ શરીરવાળો અને સર્વત્ર ફરનારો તે 'હંસ' કહેવાય છે.

પરમહંસ: હંસને જ્યારે જ્ઞાન થઈ જાય ત્યારે તે ચારે વર્ણના ધરે ભોજન લઈ શકે છે, રવેન્દ્રાએ હડ ધરે કે ન ધરે, ઇરાન દિશાએ સંચરે, શક્તિહીનપણામાં આવ્યાનું તથા દેનારો, માત્ર વેદાંતનું જ અધ્યયન કરનારો 'પરમહંસ' કહેવાય છે.

ઉપરના ચારેમાં જનરેશનર અધિકતા બજાવી. એ ચારે બ્રહ્મ અદ્વૈતવાદના અનુયાયી હોય છે, શબ્દ અને ગર્ભના નિર્ણય બતાવવા અનેક મુક્તિઓ રચે છે અને અનિર્વાચ્ય તત્ત્વને બજાવા પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉત્તર મીમાંસાવાદ-વેદાન્ત બહુજ આધુનિક હોવાથી અત્ર તેનું વર્ણન કર્યું નથી, પણ તેને મીમાંસાનો ભેદ ગણવાનો છે.

કોઇ દેવ નથી કે જેનું વચન પ્રમાણુ ગણાય. અગાઉના દર્શનકારો કોઇ સૃષ્ટિકર્તાને દેવ માનતા, કોઇ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીને દેવ માનતા, કોઇ પીતરાગને દેવ માનતા, તેવો કોઇ દેવ છે નહિ એવો મીમાંસકોનો મત છે. તેઓ માને છે કે પુરૂષ સર્વજ્ઞ હોઇ શકે નહિ, મનુષ્યપણુમાં એ ગુણ અસંભવિત છે, તેમજ બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર ત્રિશેરેમાં પણ સર્વજ્ઞત્વની અસિદ્ધિ માનવામાં આવે છે.

હવે અર્તીદ્રિય પદાર્થોને સાક્ષાત્ જોનાર કોઇ સર્વજ્ઞ નથી માટે સદાકાળસ્થાયી (નિત્ય) વેદવાક્યોથી યથાર્થપણુનો નિશ્ચય થાય છે. અર્તીદ્રિય પદાર્થો તે ઇન્દ્રિયવિષય નહિ એવા પદાર્થો: જેવા કે આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, કાળ, સ્વર્ગ, નરક, પરમાણુ ઇત્યાદિ. એનો સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષથી જોનાર કોઇ નથી માટે બુદ્ધાવો ન ખવરાવે તેવા અનુત્પન્ન સ્થિર એક-સ્વભાવ વેદવાક્યથી તેનો નિર્ણય કરવો. પ્રથમ પ્રયત્નથી વેદપાઠ કરવો અને ત્યાર પછી ધર્મ સાધનાર એવી ધર્મજિજ્ઞાસા કરવી. એટલે કે ધર્મ અર્તીદ્રિય છે તે ક્યા પ્રમાણુથી જાણી શકાશે એવા પ્રકારની ધર્મ-સાધનના ઉપાયભૂત ઇચ્છા કરવી.

ત્યારે ધર્મ શું? તેનું નિમિત્ત કોણુ? ચોદનાલક્ષણોર્થો ધર્મ: નોદના એ નિમિત્ત જાણવું. નોદનાલક્ષણુ જે અર્થ તે ધર્મ જાણવો. નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વેદવાક્ય. જેવા કે: જેને સ્વર્ગની અભિલાષા હોય તે અગ્નિહોત્ર હોમ કરે. ધર્મ અર્તીદ્રિય છે માટે નોદનાથી ધર્મ જાણાય છે પરંતુ ખીજા કોઇ પ્રમાણુથી નહિ, કેમ જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુો તો વિદ્યમાનને જ બ્રહ્મ કરનાર છે, પરંતુ ધર્મ કર્તવ્યતા રૂપ છે અને કર્તવ્યતા તે ત્રિકાળશૂન્યાર્થ રૂપ છે. આવો મીમાંસકોનો મત છે.

અનધિગત અર્થ અધિગંતા તે પ્રમાણુ એટલે ન ગૃહણુ કરી શકાય તેવા અર્થનું સંશયાદિથી રહિત-પરિચ્છેદક જ્ઞાન તે. પ્રમાણુ છ છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમા, અર્થાપત્તિ અને અભાવ.

(૧) પ્રત્યક્ષ: ઇન્દ્રિયોને સતનો સંપ્રયોગ સતે આત્માને બુદ્ધિ જન્મ તે પ્રત્યક્ષ. સત્ એટલે વિદ્યમાન વસ્તુ. બુદ્ધિજન્મ એટલે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ. સંપ્રયોગ એટલે સંબંધ.

(૨) અનુમાન: સંબંધના જ્ઞાનવાળાને એક દેશ જોતા નજીક (અસન્નિકૃષ્ટ) એવા ખીજા અર્થનું જ્ઞાન તે અનુમાન.

- (૩) શાબ્દઃ શાશ્વત એટલે અપૌરુષેય હોવાથી નિત્ય એવા વેદ, તેમાંથી થયેલું જ્ઞાન તે શાબ્દ. સાંભળેલા શાબ્દના જ્ઞાનથી તુરત સન્નિકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ એવા ઘટાદર્શનું જ્ઞાન તે શાબ્દ.
- (૪) ઉપમાન. પ્રસિદ્ધ અર્થના સાધર્મ્યથી અપ્રસિદ્ધ અર્થનું સાધન તે ઉપમાન. ગાય જાણી હોય તે પુરુષને પૂર્વે નહિ જોયેલા ગવયને જોતાં સાધર્મ્યથી પૂર્વે અજ્ઞાત એવા સાધર્મ્યનું જ્ઞાન થાય તે ઉપમાન. અહીં ગવયદર્શન ગોસ્મરણ કરાવે છે તે ઉપમાન જ્ઞાન.
- (૫) અર્થાપત્તિઃ દૃષ્ટ અર્થની અનુપપત્તિને લીધે કોઈ અર્થની કલ્પના જેના બળથી થઈ શકે છે તે અર્થાપત્તિ. એટલે આજુ પાંચ પ્રમાણોથી જે હકીકતની ઉપપત્તિ (સિદ્ધિ) થઈ શકતી નથી તેની ઉપપત્તિ ઘટાવવા જે કલ્પવું પડે તે. બીજા પ્રમાણથી દૃષ્ટ અને શાબ્દથી શ્રુત એવો અર્થ તેના વિના ઉપપન્ન નહિ થાય એમ માની જે અદૃષ્ટાર્થ કલ્પના કરવામાં આવે છે તે, અગ્નિનો ઉપ્પલુ સ્પર્શ પ્રત્યક્ષથી જાણી તેની દાહક શક્તિનો યોગ અર્થાપત્તિથી મનાય છે, કેમ કે શક્તિ પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી કે અનુમાનાદિથી ગમ્ય નથી. આવી રીતે બાકીના પ્રમાણો સાથે અર્થઘટના કરી લેવી.
- (૬) જે વસ્તુસ્વરૂપમાં વસ્તુસત્તાવબોધાર્થે પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં અભાવ પ્રમાણુતા સમજવી. પાંચે પ્રમાણો સદંશને (છે એવી વાતને) ગ્રહે છે પણ અસત્ અંશને ગ્રહતા નથી, ત્યારે આ પ્રમાણુભાવ રૂપ અભાવ અસદંશને ગ્રહણ કરે છે. આમાં પ્રાગભાવ (ક્ષીરમાં દહીંનો) પ્રથ્વંસાભાવ (દહીંમાં દૂધનો) અને અન્યોન્યાભાવ (બળદમાં અશ્વનો) એમ ત્રણે અભાવજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે અને તે ન હોય તો વસ્તુ-વ્યવસ્થા બગડી જાય એવો મીમાંસકોનો અભિપ્રાય છે.

આ મત પ્રમાણે વેદ અપૌરુષેય છે, વેદોક્ત હિસા ધર્મ છે, શાબ્દ નિત્ય છે, સર્વજ્ઞ છે નહિ, અવિદ્યા અથવા માયાને લીધે પ્રતિ-ભાસમાન આખો પ્રપંચ મિથ્યા છે, પરબ્રહ્મ તેજ પરમાર્થસત્ છે.

* * * *

(૬)

જૈન દર્શન.

અને ભાઈ પ્રકર્ષ ! આ વિવેક પર્વતપર આફઠ થયેલા અને તેના અપ્રમત્તત્વ શિખર ઉપર રહેલા જૈનપુરનિવાસી જૈનોએ નિર્વૃત્તિ નમરીએ જવાનો માર્ગ આ પ્રમાણે બેધો છે:—

જૈનોનો જિનેંદ્ર દેવતા છે તે રાગદ્વેષ વિવર્જિત, મહામોહ મહને હણુનાર, કેવળ જ્ઞાન દર્શનવાન, સુરાસુરેંદ્ર સંપૂર્ણ, સદ્બૂત અર્થના પ્રકાશક છે અને સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમ પદને પામેલ છે. તેઓ જગત્ને અનાદિ કહે છે અને તેનો કોઈ કર્તા માનતા નથી, ઇશ્વરના

૧ જૈન બે પ્રકારના છે: જ્ઞેતાંબર અને દ્વિગંબર. તેમાં જ્ઞેતાંબરના સાધુઓ રત્નેકરગુ (ઓઘો) રાખે છે, મુખવસ્ત્રિકા (મુહપત્તિ) રાખે છે અને વાળનો લોચ કરે છે. આ તેઓનું લિંગ છે. શરીરે યોગપટ્ટો પહેરે છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ યુક્તિ વિગેરે તેમનો આચાર છે. તે અષ્ટ પ્રવચનમાતા આ પ્રમાણે છે: ઇર્થા-સારા ત્રણ હાથ નજર નીચી રાખી ભૂમિ શોધતા ચાલવું. બાપા-વિચારીને સત્ય હિત પ્રિય મિત્ર અને તથ્ય બોલવું. ઐષધ્ય-ખાવાપીવાની વસ્તુ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે શુદ્ધ લેવી. આદાનભંડમતનિષ્પણા-વસ્તુ લેતા મૂકતા સંભાળ રાખવી, સમારવી, જીવની ચતના કરવી. પારિષાપનિકા-મળ મૂત્ર પ્રદેશ વિગેરે જીવ રહિત ભૂમિએ નાખવા. એ પાંચ સમિતિ. ત્રણ યુક્તિ તે મન વચન કાયાના યોગોપર યોગ્ય આંકુશ રાખવો. તેઓના આચારમાં તેઓ અર્હિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અદ્વિચનત્વવાળા હોય છે, ક્રોધાદિપર વિજય કરનાર હોય છે, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા હોય છે, જાતે નિર્જન્ય હોય છે, મધુ-કરી વૃત્તિથી નવ કોટિ શુદ્ધ આહાર લેનારા હોય છે, વસ્ત્ર પાત્ર માત્ર સંયમના નિર્વાહ માટે ધારણ કરેછે, રાખે છે, તેઓને કોઈ વંદન કરે ત્યારે 'ધર્મલાભ' એવો શબ્દ બોલે છે.

દ્વિગંબરો નમ્ર લિંગે છે, હાથ એજ તેઓનું પાત્ર હોય છે. તેમના ચાર ભેદ છે: કાષ્ઠાસંધ, મૂલસંધ, માધુરસંધ અને ગોપ્યસંધ. કાષ્ઠાસંધવાળા અમરીના વાળની પીંછી રાખે છે, મૂળસંધવાળા મોરની પીંછી રાખે છે, માધુરસંધમાં મૂળથીજ પીંછી રાખવામાં આવતી નથી અને ગોપ્ય સંધવાળા મોરની પીંછી રાખે છે. પ્રથમના ત્રણ સંધવાળાને કોઈ નમે ત્યારે 'ધર્મજ્ઞ' એવો શબ્દ બોલે છે. તેઓ સ્ત્રીને મુક્તિ અને કેવળીને ભુક્તિ (આહાર) માનતા નથી, વૃત્ત ગમે તેટલા લે પણ વસ્ત્રધારી હોય તેને મુક્તિ માનતા નથી. ગોપ્યસંધવાળા નમન કરે ત્યારે 'ધર્મ-લાભ' કહે છે અને સ્ત્રીને મુક્તિ અને કેવળીને ભુક્તિ માને છે. એ ચારે સંધ-વાળાને ભિક્ષાઅટનમાં અને બોજનમાં બત્રીશ અંતરાય અને ચૌદ મળ વળ્ય છે. બાકી તેઓના સર્વ આચાર શુદ્ધ અને દેવ જ્ઞેતાંબર જેવાં જ છે. તેમના શાસ્ત્રમાં કે તર્કમાં અસ્પર્શ ભેદ નથી.

કર્તા તરીકેના અસ્તિત્વનું તેઓ અનેક દલીલોથી ખંડન કરે છે અને તેઓ છેવટે જણાવે છે કે સ્થિતિકર્તા ઇશ્વર કોઇ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. મનુષ્ય કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ જાય છે. સર્વસપણાની સિદ્ધિ તેઓ ખડુ પ્રમાણે આપી કરે છે.

જૈનો નવ તત્ત્વ માને છે: જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ. અથવા પુણ્ય પાપને બંધમાં અંતર્ગત કરી સાત તત્ત્વ માને છે તેની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે છે.

૧ જીવ. ચેતનાલક્ષણુ જીવ. તેથી વિપરીત તે અજીવ. આ જીવ અને અજીવ એ બે પદાર્થો આખા જગતમાં રહેલા છે. તે બેમાં શુણુ કર્મ સામાન્ય વિશેષ સમવાયાદિ સમાય છે, એમની પ્રતિપત્તિ પણ જીવ અજીવ તરીકે જ થાય છે, તેમજ ઔદ્ધાદિકના દુઃખાદિતત્ત્વો પણ એ જીવ અજીવથી જૂદી જાતિવાળા નથી. એ બે પદાર્થોમાં જે સમાતું ન હોય તે સંભવતું પણ નથી, શશશૃંગવત્ છે એમ જાણવું. પુણ્યાદિ સમજવા માટે જરૂરના છે.

જીવની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે: જ્ઞાનાદિ ધર્મથી ભિન્નાભિન્ન, વિવૃત્તિમાન, શુભાશુભકર્મ કર્તા, કર્મફલ ભોક્તા, ચૈતન્ય લક્ષણુ જીવ.

‘જ્ઞાનાદિ ધર્મ’ એમ વ્યાખ્યામાં કહ્યું તે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર મુખ્ય દુઃખ વીર્ય ભવ્યત્વ અભવ્યત્વ સત્ત્વ પ્રમેયત્વ દ્રવ્યત્વ પ્રાણધારિત્વ ક્રોધાદિપરિણુતત્વ સંસારિત્વ સિદ્ધત્વ પરવસ્તુ વ્યાવૃત્તત્વ એ આદિ સ્વ અને પર પર્યાય જીવને છે તે જ્ઞાનાદિ ધર્મ કહેવાય. તેમના થકી જીવ ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી.

‘વિવૃત્તિમાન’ એટલે નર અમર આદિ પર્યાયમાં ભમવાપણું તે જોને છે તે. આથી એનું ભવાંતરગામિત્વ સમજાય છે અને કૂટસ્થ નિત્યતા ઉડી જાય છે.

‘ચૈતન્ય’ એટલે સાકાર નિરાકાર ઉપયોગઆત્મકતા. કર્મકર્તા કર્મફલભોક્તા માનવાથી કરેલા શુભ કર્મોનો નાશ થતો બચે છે અને નહિ કરેલી બાળત ભોગવવી પડવાના સ્પષ્ટ ખોટા ખ્યાલને દૂર કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે જીવની વ્યાખ્યા થઇ. હવે તેના ભેદો-વિભાગો મુખ્યપણે જોઇ લઇએ.

જીવોના મુખ્ય બે ભેદ છે: સિદ્ધ અને સંસારી. સંસારી જીવોને એકથી પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે.

એક ઇન્દ્રિય (સ્પર્શ)વાળા જીવોના પાંચ પ્રકારછે: પૃથ્વી (માટી, પથ્થર વિગેરે ખાણુમાં હોય ત્યારે), અપ્ (પાણી, હિમ, કરા, ધુમસ), તેજસ્ (અગ્નિ), વાયુ (પવન), વનસ્પતિ. વનસ્પતિ પ્રત્યેક અને સાધારણ બે પ્રકારે છે. એક શરીરમાં એક જીવ (ફળ, ફૂલ વિગેરે) અને એક શરીરમાં અનંત જીવ (કંદમૂળાદિ). વળી એ સર્વ (પાંચે) સૂક્ષ્મ અને ખાદ્ય હોય છે. સૂક્ષ્મનું શરીર ચર્મ ચક્ષુથી દેખાતું નથી.

સ્પર્શ અને રસ બે ઇન્દ્રિયવાળા શંખ કોડા જળો વિગેરે છે. સ્પર્શ રસ અને નાસિકા ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જૂ માંકડ ગીંગોડા વિગેરે છે. સ્પર્શ રસ ઘ્રાણુ અને ચક્ષુ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા વીંછી ભમરા તીડ વિગેરે છે.

સ્પર્શ રસ ઘ્રાણુ ચક્ષુ અને કાન પાંચ ઇન્દ્રિયવાળાના ચાર વિભાગ છે: નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવતા. નારકી સાત છે. તિર્યચમાં કેટલાક જળચર, કેટલાક સ્થળચર અને કેટલાક ખેચર હોય છે; વળી કોઇ પેટથી ચાલનારા (ઉરપરિ) અને કેટલાક હાથથી ચાલનારા હોય છે (ભુજપરિ). મનુષ્ય કર્મભૂમિ અને અકર્મ ભૂમિમાં વસનારા હોય છે; અકર્મ ભૂમિમાં યુગલિકો રહે છે, તેમની ઇચ્છા કલ્પવૃક્ષો પૂરી પાડે છે. દેવોના ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક એ ચાર પ્રકાર છે. આ જીવોના અનેક ભેદો તેમને સમજવા માટે પાડવામાં આવ્યા છે.

પ્રાણુ ધારણુ કરે ત્યાં સુધી જીવ કહેવાય છે. પ્રાણુ દશ છે: પાંચ ઇન્દ્રિય, મન વચન કાયનાં બળ, શ્વાસોશ્વાસ અને ભાષા. એ દશ પ્રાણુ પૈકી પ્રત્યેક જીવને એછા વધતા હોય છે. સંસારી પંચેન્દ્રિયને કુલ દશે પ્રાણુ હોય છે. આ પ્રમાણે જીવસંબંધી વિચાર જૈનો કહે છે.

૨ અજીવ: જીવથી વિપરીત ધર્મવાળો તે અજીવ. તેના પાંચ પ્રકાર છે: ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુન્દ્રગળ અને કાળ. ‘ધર્મ’ ચાલવામાં મદદ કરે છે, ગતિપરિણામી છે, લોકવ્યાપ્ત છે, નિત્ય છે, અવસ્થિત છે, અદ્યથી છે. એ ધર્મ ગતિનું અપેક્ષા કારણ છે. તે જ પ્રમાણે સ્થિતિનું

અપેક્ષાકારણુ ‘અધર્મ’ છે. ત્રીણું ‘આકાશ’ લોક અને અ-લોકમાં વ્યાપ્ત છે, અનંત પ્રદેશાત્મક છે અને અવગાહ (અવ-કાશ-space) ને આપનાર છે. ચોથું ‘કાળ’ દ્રવ્ય છે તે સમય રૂપ છે. એનું વ્યક્તિગત રૂપ સૂર્યચંદ્રનક્ષત્રાદિની ગતિપર આધાર રાખે છે. કેટલાક કાળને અલગ દ્રવ્ય માનતા નથી પણ પચાઈ રૂપે માને છે. કાળના દ્રવ્યત્વ સંબંધમાં બહુ લંબાણુ ચર્ચા છે. પાંચમું દ્રવ્ય ‘પુદ્ગળ’ છે. જેને સ્પર્શ રસ ગંધ અને વર્ણ હોય તે પુદ્ગળ કહેવાય છે. સ્પર્શ આઠ છે: મૃદુ, કઠિન, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, શ્લિષ્ઠ, ઝક્ષ. રસ પાંચ છે: તિક્ત, કટુ, કષાય, અમ્લ અને મધુર. ગંધ બે પ્રકારનો છે: સુરભિ અને દુરભિ. વર્ણ પાંચ છે: નીલો, કાળો, રાતો, શ્વેત, પીત. શબ્દ અંધકાર ઉઘોત એ સર્વ પુદ્ગળ છે. એના બે પ્રકાર છે: પરમાણુ અને સ્કંધ. પરમાણુ એક રસ-વર્ણ ગંધવાણો બે સ્પર્શવાળો સૂક્ષ્મ અને નિલ છે, કાર્ય-લિંગ છે અને અંત્ય કારણુ છે. તે અવયવ રહિત છે અને પરસ્પર અસંયુક્ત છે. બે પરમાણુ કે તેથી વધારે સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત સાથે હોય તે સાવયવ (સ્કંધ) કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જીવ અને અજીવના પાંચ મળી છ દ્રવ્ય થયા. તેમાં ધર્મ અધર્મ આકાશ અને કાળ એક દ્રવ્ય છે અને જીવ તથા પુદ્ગળ અનેક છે. પુદ્ગળ વગરના પાંચ અમૂર્ત અને પુદ્ગળ મૂર્ત. જીવ દ્રવ્ય અરૂપી છે તથાપિ તે ઉપયોગદ્વારા અસ્તિત્વવાળો છે એમ શ્રદ્ધા થાય છે. બીજા દ્રવ્યો પણ અનુમેય છે.

૩ પુણ્ય: સુખનો અનુભવ કરાવે તેવો કર્મ પુદ્ગળ સમુચ્ચ તે પુણ્ય. એનાથી સ્વર્ગાદિનાં સુખ, શરીરનું સ્વાસ્થ્ય, તીર્થકરાદિની ઋદ્ધિ, લોકમાં કીર્તિ વિગેરેનો અનુભવ થાય છે. એ કર્મવર્ગણા છે.

૪ પાપ: પુણ્યથી ઉલટું જે દુઃખનો અનુભવ કરાવે તે પાપ.

(આ પુણ્ય અને પાપ માત્ર કર્મની વર્ગણાઓ છે અને તેનો ‘અંધ’ તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે. એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જૈન શાસ્ત્રકારોએ કર્યો છે તેનો હેતુ પરમતમાં એ સંબંધી થણી ધુંગો જાલી થયેલી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે જ છે. આજી વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વો સાત છે અને આ ગ્રંથકાર પણ

તત્ત્વના નામનિર્દેશમાં સાતનો જ ઉલ્લેખ કરે છે. કેટલાકે પુણ્ય જ છે એમ કહે છે, પાપને માનતા વધી, કેટલાક પાપને જ માને છે, કેટલાક બંનેને અન્યોન્ય અનુસિદ્ધ સ્વરૂપે (મેચક મણિતુલ્ય) સ્વીકારે છે, કેટલાક બંનેને એક જ માને છે, કેટલાક જગત્ને પ્રપંચ કહી પુણ્ય પાપ માનતા જ નથી, એ બધા મતને જવાબ આપવા પુણ્ય પાપનું તત્ત્વરૂપે અહીં દર્શન થાય છે. પુણ્ય પાપથી જગત્ની વિચિત્રતા થાય છે, આખો પ્રપંચ તેના ઉપર જ આધાર રાખે છે. એના બહુ ભેદો અને વિભાગો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ પાડવામાં આવ્યા છે તે વિચારણીય છે.

૫ આસ્રવઃ મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગો કર્મબંધના હેતુ છે અને તે આસ્રવ કહેવાય છે. જેમ તળાવમાં પાણી આવવાના માર્ગને નાળું કહેવામાં આવે છે તેમ આત્મામાં કર્મ આવવાના માર્ગોને આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. અસદ્ દેવશુદ્ધર્મને સત્ રૂપે માનવાની ભુદ્ધિ તે મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ. હિંસા વિગેરેથી વિરમવું નહિ તે અવિરતિ. મધ વિષય વિગેરે તે પ્રમાદ. ક્રોધ માન માયા લોભ તે કષાય. મન વચન કાયાના વ્યાપાર તે યોગ. શુભ અને અશુભ કર્મબંધના હેતુ આ આસ્રવો છે. એ પ્રવાહઅપેક્ષા-એ અનાદિ છે અને સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ છે. એના સૂક્ષ્મ ભેદો અને વિભાગો વિશિષ્ટ ગ્રંથોથી જાણવા. એમાં પચીસ ક્રિયાનું સ્વરૂપ ખાસ વિચારણીય છે.

૬ સંવરઃ આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર. નવાં આવતાં કર્મોને નિરોધ, કર્મોનું રોકવું તે સંવર. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગ રૂપ આશ્રવનો સમ્યગ્દર્શન, વિરતિ, પ્રમાદપરિહાર, ક્ષમાદિ, શુભિ ત્રય એ આદિ ધર્મના આચરણથી નિરોધ એટલે નિવારણ-ઢાંકવાપણું તે સંવર. સમિતિ, શુભિ, પરીપક્ષ, યતિધર્મો, બાર ભાવના, ચારિત્ર વિગેરે દ્વારા આવતા કર્મોના નાળા આડું ઢાંકણું દેવાય છે તે સર્વ સંવર છે. જીવને કર્મોપાદાન હેતુભૂત પરિણામનો અભાવ તે સંવર એવો અભિપ્રાય છે.

૭ બંધઃ જીવ અને કર્મનો અન્યોન્ય અનુગતિરૂપ અર્થાત અન્યોન્ય અનુપ્રવેશ રૂપ સંબંધ તે બંધ. એ આસ્રવનું કાર્ય છે. જીવ

અને કર્મનો ક્ષીરનીરની પેઠે અને લોહ અને અગ્નિની પેઠે એક સંબંધ થાય તે બંધ. કર્મ પૌદ્ગલિક છે. રાગ દ્વેષ મોહ રૂપ પરિણામ અને તે રૂપ જે અધ્યવસાય વિશેષ તેણે કરીને જીવતું કર્મયોગ્ય પુદ્ગળ સાથે આશ્લેષણુ તે બંધ એટલે તેલવાળા શરીરે રજ ચોટવાની પેઠે આત્મા કર્મ ગ્રહણુ કરે છે અથવા તો આત્માનું કર્મ સાથે મળી જવું થઈ જાય છે તેને બંધ કહેવામાં આવે છે. એ બંધ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત બે પ્રકારનો હોય છે અને પ્રકૃતિ સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશના ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. ૧. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ; જેમ જ્ઞાનાવરણુ તે જ્ઞાનતું આચ્છાદન કરનાર છે તેમ. ૨. સ્થિતિ એટલે અધ્યવસાયે કરેલો કાળ વિભાગ. ૩. અનુભાગ અથવા રસ તે ગાઢતા મંદતા બતાવે છે. ૪. પ્રદેશ તે કર્મદળનો સંયય. એમાં પ્રકૃતિની નજરે જોઈએ તો એના જ્ઞાનાવરણુ, દર્શનાવરણુ, વેદનીય, મોહનીય, નામ, જોત્ર, આયુષ્ય અને અંતરાય એવા આઠ વિભાગ થાય છે અને તેના પેટા વિભાગો ૧૫૮ થાય છે તે કર્મગ્રંથથી જાણવા. આ કર્મનો વિચાર બહુ સદૃશ રીતે જૈન દર્શનમાં કરવામાં આવ્યો છે અને આખો વિષય વૈજ્ઞાનિક રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. આસ્રવો છે તે પૂર્વ બંધની અપેક્ષાએ કાર્ય છે અને ઉત્તર બંધની અપેક્ષાએ કારણ છે. આસ્રવ અને બંધ અરસ્પરસ બીજાંકુર ન્યાયે પરસ્પર સંબંધવાળા છે અને પ્રવાહઅપેક્ષાએ અનાદિ હોવાથી તેમનામાં અન્યો-ન્યાય દોષનો સદ્ભાવ થતો નથી.

૮ નિર્જરા. આત્મા સાથે બંધાયેલાં કર્મોનું સકલું તે નિર્જરા. એ સંવરનું કળ છે. એના બે પ્રકાર છે: સકામા અને અકામા. સકામા તે આકરા તપની ચર્ચા, કાયોત્સર્જ, પરીષદ-સહન, લોચાદિકકષ્ટસહન કરનાર અને શીલાંગ ધરનાર ચારિત્રીઆથી બની આવે છે અને અકામા તે આકરા શારીરિક દુઃખો સહન કરવાથી થાય છે. કર્મપુદ્ગળનું સકલું તે દ્રવ્ય નિર્જરા કહેવાય છે અને આત્માના શુદ્ધ પરિણામે કરી કર્મની સ્થિતિ ચોતાની મેળે પાકે અથવા બાર પ્રકારનાં તપે કરી રસવગરનાં કરેલાં કર્મપરમાણુ જેનાથી સડે એવા આત્માના પરિણામ થાય તે ભાવ નિર્જરા કહેવાય. દ્રવ્ય નિર્જરા તે અકામા છે અને ભાવ નિર્જરા સકામા છે. બાર પ્રકારના તપમાં છ બાજુ છે અને છ આંતર છે.

૬ મોક્ષ: દેહ વિગેરેનો આત્મનિતક વિયોગ તે મોક્ષ. શરીર, ઇન્દ્રિય, આયુષ્ય વિગેરે બાહ્ય પ્રાણુ, પુણ્ય, પાપ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, યુનર્જન્મગ્રહણુ, વેદત્રય, કષાયાદિ સંગ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધત્વ વિગેરેની સાથે હમેશનો વિરહ તે મોક્ષ. વિશિષ્ટ કાળાદિ સામગ્રીના સદ્ભાવે રાગાદિ અનાદિ દોષોનો પણ નાશ થઇ શકે છે. વળી માટી અને સોનાનો અનાદિ સંબંધ છતાં તેનો સર્વથા વિયોગ થઇ શકે છે તેમ કર્મ અને જીવનો અત્યંત વિરહ થાય છે. પૂર્વ પ્રયોગથી જીવની ગતિ મુક્ત થતાં ઉર્ધ્વ થાય છે, કુલાલ ચક્ર, હીંચકો કે બાણુની પેઠે જીવની ઉર્ધ્વ ગતિ મુક્ત થતાં સ્વભાવસિદ્ધ છે. દ્રવ્ય પ્રાણુ મોક્ષમાં હોતા નથી, બાકી અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, અનંતસુખ રૂપ ભાવ પ્રાણુનો ત્યાં સદ્ભાવ છે. સિદ્ધોત્તું સુખ સર્વ સંસારસુખથી જૂદી જાતનું છે. તે પરમાનંદરૂપ સમજવું. આત્માને મુક્તિ મળે ત્યારે બુદ્ધિ વિગેરે ગુણો ઉઠ્ઠેદ થાય છે તેથી આત્માનો જ અસંભવ થાય છે એમ વૈશેષિકો માને છે, ચિત્તસંતાનનો અત્યંત ઉઠ્ઠેદ થવાથી આત્માનો જ અસંભવ છે એમ બૌદ્ધો કહે છે, આત્મા અભોક્તા છે ત્યાં તેને મોક્ષદશામાં સુખમયતા માનવી કેમ અને? એમ સાંખ્યો કહે છે-એ સર્વ મતોનું તર્ક અને કોટિથી નિરસન કરવામાં આવે છે અને આત્માની અનંત સુખમય પરમ આદર્શ આનંદમય દશાનું અત્ર સ્થાપન કરવામાં આવે છે.

આવી રીતે જૈન દર્શનમાં સાત અથવા નવ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. સ્થિર વૃત્તિથી એ તત્ત્વોપર શ્રદ્ધા કરે તેને જ્ઞાનયોગથી ચારિત્રયોગ્યતા થાય છે. જ્ઞાનની અને ચારિત્રની જરૂરીઆત દર્શન (શ્રદ્ધા) સાથે ખાસ સ્વીકારવામાં આવી છે અને જાણ્યા છતાં શ્રદ્ધા ન કરે તેને કળ મળતું નથી એમ પણ જણાવી દીધું છે. જ્ઞાન કરતાં પણ સમ્યક્ત્વની જરૂરીઆત વધારે બતાવવા સાથે તે બન્ને સાથે હોય ત્યારે જ ચારિત્રયોગ્યતા કહી છે. ભવ્યત્વના પરિપાકથી જેને જ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય તે સમ્યક્ જ્ઞાનક્રિયાયોગથી મોક્ષભાજન થાય. એકલા જ્ઞાનથી કે એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ નથી પણ તે ઉભયથી છે એમ અત્ર સૂચના કરી છે. જ્ઞાન અને દર્શનનું સહચરત્વ છે.

જૈન દર્શનમાં વિધિ અને નિષેધની ઘણી વાતો કહી છે, કરવા યોગ્ય શું છે અને ન કરવા યોગ્ય શું છે તે બતાવ્યું છે. આ તેનો

અરણ્યકરણાનુયોગ છે. તેમાં અનુદાનો પણ વિગતવાર બતાવવામાં આવ્યાં છે. એ દર્શનમાં મુખ્ય બાબત પદાર્થોનો અવિરોધ છે. એક જગ્યાએ જે વાત કરી તે સર્વત્ર એક સરખી જ ચાલી આવે છે, અરસ્પરસ કે આગળ પાછળ વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. આ જૈન દર્શનમાં સ્વર્ગ અથવા મોક્ષના અર્થો પ્રાણીએ તપ વિગેરે કરવા જોઈએ એવું કહેવામાં આવ્યું છે અને તેના પ્રકાર તથા વિધિ ગ્રંથોમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. સર્વે જીવા ન હંતવ્યાઃ અહિંસા પ-રમેા ધર્મેઃ એ એના સિદ્ધાન્ત છે. એના ઉપર ઘણું વિવેચન જૂદા જૂદા આકારમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ દર્શનમાં જે ક્રિયાઓ બતાવવામાં આવી છે તે નિરંતર સમિતિ અને ગુપ્તિથી શુદ્ધ હોય છે. સમિતિ ગુપ્તિનું સ્વરૂપ આપણે ઉપર શરૂઆતમાં (નોટમાં) જોઈ ગયા છીએ. અસંપન્નો યોગ એવું પણ વચન છે.

સત્ત્વ સ્વરૂપ આહી આ પ્રમાણે બાંધ્યું છે. ઉત્પાદલિગમઘૌર્વ્યં વુક્તં સત્ત્વ એટલે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ સમુદિત ધર્મ થકી યુક્ત હોય તે સત્ત્વ અર્થાત્ વિદ્યમાન કહેવાય. ઉત્પત્તિ વિનાશ અને સ્થિતિ એજ સદ્સ્તુતું લક્ષણ છે એમ અર્થ જણવો. પદાર્થનું સત્ત્વ જે માનવામાં આવે છે તે તે પદાર્થ થકી ભિન્ન એવાં ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય તેને આવીને મળે એમ માનીને માનતા નથી પણ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક હોય તેજ સત્ત્વ એમ માને છે. દ્રવ્ય રૂપે વસ્તુભાત્રની સ્થિતિ જ છે અને પર્યાય રૂપે તે વસ્તુભાત્રની ઉત્પત્તિ પણ થાય છે અને વિનાશ પણ થાય છે. પૂર્વાકારનો ક્ષય અને અપરાકારનો પરિગ્રહ એ ઊભયનો આધાર એક જ છે એમ તત્ત્વ ત્રિરૂપે પ્રતિત થાય છે. ઘટ ઘટસ્વરૂપે વિનાશ પામે છે પણ કપાલસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં માટી દ્રવ્ય રૂપે ધ્રુવ છે. અથવા ઉત્પત્તિને અંગે જોઈએ તો ઘટ ઘટસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટીના પિંડરૂપે વિનાશ પામે છે અને માટી રૂપે ધ્રુવ છે. વસ્તુની પ્રતીતિ જે પ્રકારે સર્વને થતી હોય તે પ્રકારે જ વસ્તુનો અભ્યુપગમ કર્યો જોઈએ, નહિ તો વસ્તુવ્યવસ્થા કદાપિ બને નહિ, માટે પ્રતીતિ અનુસાર વસ્તુ માનવી જોઈએ. માટેજ જે વસ્તુનો નાશ થયો તે જ નાશ પામે છે, પામશે; જે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ થાય છે, થશે; જે સ્થિત છે તે જ છે ને થશે; તેમજ જે કોઈક રૂપે નષ્ટ થયું તે કોઈક રૂપે ઉત્પન્ન પણ થયું અને કોઈક રૂપે સ્થિત છે માટે જે નાશ પામે છે તે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્થિતિ ગૃહે છે, ઇલાદિ સર્વ વાત ઉપપન્ન છે કેમ કે અંતર તથા બહાર સર્વ વસ્તુનો

ત્રિરૂપે જ, અબાધિત પ્રત્યક્ષથી અનુભવ થાય છે અને વસ્તુનું જે અનુભૂયમાન સ્વરૂપ હોય તેમાં વિરોધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી; નહિ તો વસ્તુના રૂપ રસાદિમાં પણ વિરોધનો પ્રસંગ આવે. ઉત્પાદાદિ સ્વભાવ તેજ પરમાર્થ સત્, માટે જ પ્રમાણુવિષય એવી સર્વ વસ્તુ અનંત-ધર્માત્મક છે, કેમ કે અનંતધર્માત્મક હોય તો જ ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મકતા પણ ઘટે, નહિ તો ન ઘટે.

હવે વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે એ વાત સ્પષ્ટ કરીએ. એના ઉપર સુવર્ણ ઘટનું એક દેશાન્ત દેવામાં આવે છે. સદરહુ ઘટ સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવથી વિદ્યમાન છે અને પર દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવથી અવિદ્યમાન છે. જ્યારે એ ઘટનું સત્ત્વ, જેયત્વ, પ્રમેયત્વ એ આદિ ધર્મ થકી ચિંતવન થાય છે ત્યારે તેનાં જે સત્ત્વાદિ તે સ્વપર્યાય જ છે, કોઈ પણ પરપર્યાય નથી, કેમ કે વસ્તુમાત્ર સત્ત્વાદિ ધર્મને લઈને સંબંધીય છે અને અભાવ તો વિનંતીયનો જ કહી શકાય છે. એટલે કોઈથી પણ વ્યાવૃત્તિ સંભવતી નથી, જ્યારે દ્રવ્યતઃ ઘટની વિવક્ષા પૌદ્ગલિક એમ થાય ત્યારે તો તે જે પૌદ્ગલિકત્વ તે દ્રવ્યત્વરૂપે વિદ્યમાન છે, પણ ધર્મ અધર્મ આકાશ એ આદિ દ્રવ્યત્વરૂપે નથી. અત્ર ‘પૌદ્ગલિકત્વ’ સ્વપર્યાય છે અને ધર્માદિ અનેકથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી પરપર્યાય નથી, ને તે અનંત છે કેમ કે જીવદ્રવ્ય અનંત છે. ઘટ પૌદ્ગલિક છતાં વર્ણ પાર્થિવત્વ રૂપે વિદ્યમાન છે, આપ્યાદિ રૂપે અવિદ્યમાન છે-ત્યાં ‘પાર્થિવત્વ’ એ સ્વપર્યાય છે અને તેની આપ્યાદિ બહુ દ્રવ્યથકી વ્યાવૃત્તિ છે; એ પરપર્યાય અનંત છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સ્વપર્યાય બહુ વિચારી લેવી. પાર્થિવ છતાં તે ‘ધાતુત્વ’ રૂપે છે, મૃત્ત્વ રૂપે નથી. ધાતુત્વ રૂપ છતાં સૌવર્ણ્યત્વ થકી છે સૌખ્યાદિરૂપ થકી નથી. સુવર્ણ પણ ઘટિત વસ્તુરૂપે છે, અઘટિત વસ્તુરૂપે નથી. ઘટિતસુવર્ણાત્મા છતાં પણ દેવદત્તઘટિત વસ્તુરૂપે છે. દેવદત્તાદિઘટિત છતાં પણ પૃથુષ્ણદ્યાદિ (મોટું નાનું) આકાર થકી છે, સુકુટાદિ આકારે નથી. પૃથુષ્ણોદરાદિ આકારવાળો પણ ગોળ રૂપે છે, ગોળ નહિ એવે રૂપે નથી. ગોળ પણ સ્વાકાર થકી છે, અન્ય ઘટાદિ આકાર રૂપે નથી. સ્વાકાર પણ સ્વકપાલ થકી છે, પરકપાલ થકી નથી-એ રીતે જે જે પર્યાય થકી એની વિવક્ષા થાય તે તે પર્યાય તે તેના સ્વપર્યાય અને તેનાથી જૂદા તે બધા પરપર્યાય. એ રીતે દ્રવ્યતઃ સ્વપર્યાય થોડા થાય અને વ્યાવૃત્તિરૂપ પરપર્યાય અનંત થાય, કેમ કે અનંત થકી તે વ્યાવૃત્ત છે.

હવે ક્ષેત્રઃ ક્ષેત્રથી સદરહુ ઘટ ત્રિલોકવર્તિત્વ રૂપે વિવક્ષિત છે, કહીંથી પણ વ્યાવૃત્ત નથી; માટે એ સ્વપર્યાય જ છે, પરપર્યાય નથી. ત્રિલોકવર્તી પણ તિર્યગ્લોકવર્તિત્વ રૂપે છે, ઉર્ધ્વઅધોલોકવર્તિત્વ રૂપે નથી. તિર્યગ્લોકવર્તિ છતાં જંબુદ્વીપવર્તિત્વ રૂપે છે, તેનાથી ખીજા રહેલા દ્વીપમાં વર્તિત્વ રૂપે નથી. તેવા પણ ભરતવર્તિત્વ રૂપે છે, અન્યત્ર વર્તિત્વરૂપે નથી. ઘરમાં પણ અમુક પ્રદેશવર્તિત્વ રૂપે છે, અપરપ્રદેશવર્તિત્વ રૂપે નથી. એમ ક્ષેત્રતઃ સ્વપર્યાય થોડા છે, પરપર્યાય અસંખ્ય છે.

હવે કાળઃ આ યુગરથ રૂપે વિવક્ષિત થાય ત્યારે તે રૂપે છે, તે ભૂતભવિષ્યાદિ યુગવર્તિત્વ રૂપે નથી. આ યુગમાં પણ આ વર્ષ સંબંધે તે છે, અતીત અનાગતાદિ સંબંધે નથી. આ વર્ષમાં પણ વસંતઋતુ સંબંધે છે, અન્ય ઋતુ સંબંધે નથી. તેમાં પણ નવત્વ રૂપે છે, પુરાણત્વ રૂપે નથી. તેમાં પણ અદ્યતનત્વ રૂપે છે, અનદ્યતનત્વ રૂપે નથી. છતાં પણ વર્તમાન ક્ષણ રૂપે છે, અન્ય ક્ષણ રૂપે નથી. એમ કાલતઃ સ્વપર્યાય અસંખ્ય છે (અનંત પણ થાય) અને પરપર્યાય તો અનંત છે.

હવે ભાવઃ ભાવતઃ તે ખીજા વર્ણુ થકી છે, નીલાદિ વર્ણુ થકી નથી. પીત છતાં પણ ખીજા પીત દ્રવ્ય કરતાં એકગણુ પીત છે, તે તેના કરતાં ખીજાથી બમણુ પીત છે ને ત્રીજા કરતાં તમણુ પીત છે. અર્થાત્ એમ માનવું કે હરેક પીત દ્રવ્યની અપેક્ષા થકી અનંતગુણુ પીત છે. ખીજા અપેક્ષાએ એકગુણુ હીન, તે કરતાં ખીજાથી દ્વિગુણુહીન ઇત્યાદિ છે તેથી એમ માનવું કે હરકોઈની અપેક્ષાથી અનંતગુણુહીન પીતત્વવાળો તે થાય છે. આ પ્રમાણુ પીતત્વ થકી અનંત સ્વપર્યાય થયા; અપીતવર્ણુવાળા એવા દ્રવ્યના ન્યૂનાધિકત્વને લઈ, અનંત લેદવાળા એવા નીલવિગેરે વર્ણુ થકી વ્યાવૃત્તિ રૂપ પરપર્યાય પણ અનંત છે. એ પ્રમાણુ રસ પક્ષે પણ સ્વમધુરાદિ રસની અપેક્ષાથી પીતત્વની ચેટે સ્વપર્યાય અનંત જાણુવા. સુરભિ ગંધ રૂપે પણ એજ પ્રમાણુ સ્વપર્યાય અનંત જાણુવા. એજ પ્રમાણુ શુદ્ધ, લઘુ મૃદુ, ખર, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, ઋક્ષ-એ આઠ સ્પર્શની અપેક્ષાથી અધિકન્યૂનત્વ યોગવડે પ્રત્યેકના એમ જ અનંત સ્વપરપર્યાય જાણુવા, કેમ કે એવા અનંત દેશવાળા સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા સિદ્ધાંત છે. અથવા સુવર્ણુ દ્રવ્યમાં પણ અનંત કાળથી પાંચે વર્ણુ, બન્ને ગંધ, છએ રસ, આઠ સ્પર્શ તે સર્વ ન્યૂનાધિકત્વને લઈને અનંતશઃ સંભવે છે અને તેની તેની તેના તેના પરવણુદિથી વ્યાવૃત્તિ

યાને છે-એ એ અપેક્ષાથી સ્વપરપર્યાય અનંત જાણુવા. શબ્દતઃ પણ નાના દેશની અપેક્ષાએ ઘટને ઘટાદિ અનેક શબ્દવાચકત્વ છે તેથી અનેક સ્વધર્મ થાય છે અને ઘટાદિના વાચક નહિ એવા તે તે શબ્દથી વ્યાવૃત્તિ હોવાથી પરધર્મ પણ અનંત થાય છે, અથવા ઘટના જે જે સ્વપર ધર્મ કલા અથવા કહેવાશે તેના વાચક જે જે ધ્વનિ છે તે બધા ઘટના સ્વધર્મ છે અને તે વિના જે બીજી બાબતના વાચક ધ્વનિ છે તે પરધર્મ છે. સંખ્યાથી પણ તે તે અપરઅપર-દ્રવ્યાપેક્ષાએ ઘટનું પ્રથમત્વ દ્વિતીયત્વ તૃતીયત્વ એમ અનંતતમત્વ મુખી થાય, એટલે તે રીતે સ્વધર્મ અનંત થયા, તે તે સંખ્યાના અવાચક એવાથી વ્યાવૃત્તિ રૂપે પરધર્મ અનંત થયા. પરિણામ થકી પણ નાના પ્રકારના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેનું અણુત્વ મહત્વ દ્વસ્વત્વ દીર્ઘત્વ એ આદિ અનંત સ્વધર્મ થાય. હવે એ ઘટને સ્વદ્રવ્યથી વ્યાવૃત્તિ હોવાને લીધે જે પરપર્યાય થાય તે જૂદા જાણુવા જોઈએ. પરત્વ અપરત્વથી અન્યોન્ય અનંત દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે ઘટની સમીપતા, અધિક સમીપતા, બહુ સમીપતા, દૂરતા, બહુ દૂરતા, એક બે કે અસંખ્ય પર્યંત ચોજન જેટલી સમીપતા દૂરતા થાય એટલે સ્વપર્યાય અનંત થાય; અથવા પરવસ્તુની અપેક્ષાએ તે પૂર્વ, તેનાથી બીજાની અપેક્ષાએ પશ્ચિમે, એમ દિશાવિદિશાને આશ્રય કરી દૂર સમીપાદિ માનતાં સ્વપર્યાય અનંત થાય. આવી જ રીતે જ્ઞાનથી પણ ઘટનું અનંતધર્મત્વ સિદ્ધ થાય. કર્મથી જોઈએ તો ઉત્તેજણ, અવક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ, ભ્રમણ, સ્પંદન, રેચન, પૂરણ, ચલન, કંપન, અન્યસ્થાનપ્રાપણ, જલાહરણ, જલાદિપ્રાપણ ઇત્યાદિ ક્રિયાના કાળ ભેદ થકી કે તેના અધિકન્યૂનત્વ થકી અનંત ક્રિયાના હેતુરૂપે ઘટના ક્રિયારૂપ સ્વપર્યાય અનંત થાય અને તે ક્રિયાના હેતુ નહિ એવા અન્ય થકી વ્યાવૃત્તિરૂપે ઘટના પરપર્યાય પણ અનંત થાય. સામાન્યતઃ જોતાં ઉપરની રીતે અતીતાદિ કાળને વિષે વિશ્વવસ્તુના જે જે અનંતાનંત સ્વપરપર્યાય થાય છે તેને વિષે રહેલા એક બે ત્રણ આદિ અનંત પર્યંત ધર્મ થકી સદૃશ એવા અનંતભેદવાળા ઘડાના અનંત ભેદ સાદૃશ્યના અભાવ થકી સ્વધર્મ અનંત થાય છે; અને વિશેષતઃ વિચારતાં અનંત દ્રવ્યમાં અપરાપર અપેક્ષા થકી એક બે ત્રણ કે અનંત એવા જેટલા ધર્મ થકી ઘટ વિલક્ષણ હોય તેટલા અનંત વૈલક્ષણ્યહેતુ એવા ધર્મ થકી અનંત સ્વધર્મવાળો મનાય. અનંત દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘટ સ્થૂળ, કૃશ, સમ, વિષમ, સૂક્ષ્મ, આદર, તીવ્ર, ચક્ર-

ચક્રિત, સૌમ્ય, પૃથુ, સંકીર્ણ, નીચો, ઊંચો, વિશાળ મુખવાળો એમ પ્રત્યેક પ્રતિ અનંત પ્રકારનો હોય માટે તે તે પ્રકારે પણ તેના સ્વધર્મ અનંત છે. હવે સંબંધ થકી જોઈએ: અનંત કાળને વિષે અનંત પરવસ્તુની સાથે પ્રસ્તુત ઘટને આધાર આધેયભાવ અનંત પ્રકારનો અને, માટે તેની અપેક્ષાથી સ્વધર્મ અનંત થાય. એજ પ્રમાણે સ્વસ્વામિત્વ, જન્યજનકત્વ, નૈમિત્તિકત્વ, પોઢાકારત્વ, પ્રકાશપ્રકાશકત્વ, ભોજ્યભોજકત્વ, વાહવાહકત્વ, આશ્રયઆશ્રયિત્વ, વધ્યવધકત્વ, વિરોધ્યવિરોધકત્વ, જ્ઞેયજ્ઞાપકત્વ ઇત્યાદિ અસંખ્ય સંબંધો થકી પણ પ્રત્યેક પ્રત્યેકે અનંત સ્વધર્મ સિદ્ધ થાય. વળી અત્ર ઘટના સ્વપરપર્યાય જે અનંતાનંત કલા તેમના પણ ઉત્પત્તિ વિનાશ સ્થિતિ પુનઃ પુનઃ અનંત કાળમાં અનંતવાર થયાં થાય છે અને યશ માટે તેની અપેક્ષાથી પણ ધર્મ અનંત છે—આ પ્રમાણે પીત વર્ણથી આરંભી આટલે સુધી જોતાં ભાવતઃ અનંત ધર્મ સિદ્ધ થયાં. હવે અહીં જે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર વિગેરે આશ્રયીને ધર્મ કલાં તેનાથી ઘટ તો અવક્તવ્ય રહે, કેમ કે એવા કોઈ શબ્દ નથી કે જેનાથી ઘટના સ્વધર્મ અને પરધર્મ કહેવાતાં યુગપત્ (એકી વખતે) કહેવાઈ શકાય. શબ્દથી જે કહેવાય તે તો ક્રમથી જ કહી શકાય છે, એટલે દ્રવ્યક્ષેત્રાદિ પ્રત્યેક પ્રકારે અવક્તવ્ય ધર્મ અને અન્ય દ્રવ્ય થકી આવૃત્ત હોવાથી અવક્તવ્ય એવા પરધર્મ પણ અનંત છે. એ પ્રકારે જેમ એક ઘટનું અનંતધર્મત્વ બતાવ્યું તેમ આત્માદિ સર્વ વસ્તુમાં પણ એસાઈવું. ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે, પાછા વ્યય પામે છે, પણ જે ધર્મો છે તે દ્રવ્યરૂપે નિલ્ય રહે છે. ધર્મ અને ધર્મોનું કાંઈ અનન્યત્વ હોવાથી ધર્મો સદા સત્વરૂપે છે, કાલત્રયવર્તી જે ધર્મો તે પણ શક્તિરૂપે સદાસત્ છે (exist in potentiality).

વિવાદાસ્પદ વસ્તુ એક અનેક, નિલ્ય અનિલ્ય, સત્ અસત્, સામાન્ય વિશેષ, અભિલાખ્ય અનભિલાખ્ય ઇત્યાદિક ધર્મવાળું છે, એની એ પ્રમાણે પ્રતીતિ થાય છે. જેની જે પ્રકારે પ્રતીતિ થાય તે તે જ પ્રકારે પ્રમાણુ વિષયરૂપે માનવું; જેમ કે ઘટ ઘટરૂપે પ્રતીત થાય છે તો તે જ રૂપે પ્રમાણુવિષય માન્યો છે, પરરૂપે નહિ. આવી રીતે વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે, માટે વસ્તુને અનેકાંત રૂપે જ પ્રમાણુવિષય માનવું. આનું નામ અનેકાંત વાદ છે. અને વસ્તુની સ્થિતિ જોતાં સર્વ દૃષ્ટિબિન્દુથી સ્વીકારયોગ્ય લાગે છે. આ અનેકાંત વાદમાં વિરોધ પ્રતીતિ નથી કારણ કે સ્વરૂપાદિથી વસ્તુ સત્ હોય તેજ સમયે પર રૂપાદિથી તેના અસત્વનો તેમાં અનુપલંભ નથી. બૌદ્ધ નૈયાયિક વૈશે-

વિક સાંખ્યાદિ અનેક રીતે આ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરે છે અને તેના દાખલાઓ સુદામ રીતે એકઠા કરવામાં આવેલા છે.

જૈનમતમાં પ્રમાણુ બે છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન તે પ્રમાણુ. આ પ્રમાણુનું સામાન્ય લક્ષણ છે. સ્વ તે આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને પર તે સ્વથી અન્ય અર્થ એમ જાણવું. તે સ્વ અને પર તેમનો યથાસ્થિત સ્વરૂપે વ્યવસાય એટલે નિશ્ચય જેનાથી થાય તે સ્વપરવ્યવસાયી અને જેનાથી પ્રાધાન્યતઃ વિશેષ ગ્રહણ થાય તે જ્ઞાન. પ્રત્યક્ષ: અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય તેનાથી જણાય, અર્થાત્ તેને આધીન જેની ઉત્પત્તિ તે પ્રત્યક્ષ. પ્રવૃત્તિનિમિત્તે તો અર્તાદ્રિય પ્રત્યક્ષનો અત્ર સમાસ જાણવો. એ બાબતમાં અક્ષનો અર્થ 'જીવ' કરવો. અક્ષને પર અર્થાત્ અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષ તે પરોક્ષ-એટલે મનોવ્યાપારમાત્રથી અસાક્ષાત્ અર્થનું પરિચ્છેદક તે પરોક્ષ. પરોક્ષ છે તે પ્રત્યક્ષપ્રવકજ પ્રવર્તે છે એવો કાંઈ નિયમ નથી. અભાવ તો પ્રમાણુની કોટિમાં આવતું જ નથી અને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, સંભવ, ઐતેહ્ય, પ્રાતિભ, યુક્તિ, અનુપલબ્ધિ આદિ જે પ્રમાણુ પરમતવાળા બતાવે છે તેમાં અનુમાન અને આગમ એ પરોક્ષના પ્રકાર છે; ઉપમાનનો સમાવેશ પણ પરોક્ષના અવાંતર ભેદ પ્રત્યક્ષિજ્ઞામાં થાય છે; અર્થાપત્તિ અનુમાનમાં જ આવી જાય છે; ઐતિહ્યમાં તો વક્તા જણાયલો ન હોવાથી પ્રમાણુ રૂપ જ નથી, સંશય રૂપ છે અને આત્મ વક્તા હોય તો શાબ્દના પેટામાં જાય; પ્રાતિભમાં અકરમાત જ્ઞાન થાય છે તે અર્તાદ્રિય છે તેથી તેનો પ્રત્યક્ષમાં સમાવેશ થાય છે-આવી રીતે સર્વ પ્રમાણોનો સમાવેશ અથવા ખુલાસો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે પ્રમાણુથી જૈનો કરે છે. સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. સાંવ્યવહારિક તે બાહ્ય ઇન્દ્રિય આદિ સામગ્રીની અપેક્ષા રાખીને આપણુ વિગેરેને થાય છે તે અપારમાર્થિક જ્ઞાન. પારમાર્થિક તે આત્મસન્નિધિ માત્રથી અપેક્ષા કરવાવાળું અવધિ વિગેરે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. સાંવ્યવહારિક બે પ્રકારનું છે: ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય. તે પ્રત્યેક ચાર પ્રકારના છે: અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા. વિષય અને વિષયી (ચક્ષુરાદિ વિષયી)નો જ્ઞાતિ વિગેરે રહિત અનુકૂળ નિપાત થકી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રથમ દર્શનથી સત્તામાત્ર રૂપે સામાન્ય જ્ઞાન થયેલું અને પછી મનુષ્યત્વાદિ જાતિ વિશેષથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન થયેલું તે અવગ્રહ. આવા અવગ્રહના વિષયની બાબતમાં સંશય પડ્યા

પછી તેના વિશેષને જાણવાની આકાંક્ષા તે ઇહા. ઇહાના વિષયનો નિર્ણય તે અવાય આ અવેત વિષયની સ્મૃતિનું કારણરૂપ તે ધારણા. અત્ર પૂર્વ પૂર્વ તે પ્રમાણુ અને ઉત્તર ઉત્તર તે કળ. આ ચારે મતિજ્ઞાનના પ્રકાર છે. મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા, અભિનિબોધ એ મતિના ચાતુર્યક પર્યાયશબ્દો છે. શબ્દની યોજના પહેલાં અવિસંવાદી વ્યવહાર નિર્વર્તક સ્મૃતિ વિગેરે તે મતિજ્ઞાન અને શબ્દની યોજના થકી પ્રાદુર્ભૂત તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન એમ વિભાગ જાણવો. હવે પરોક્ષ પ્રમાણુની વાત કરીએ. અવિશદ અને અવિસંવાદી જ્ઞાન તે પરોક્ષ. સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન, આગમ એ પાંચ ભેદથી તે પરોક્ષપ્રમાણુ પાંચ પ્રકારનું છે. તે પાંચે પ્રકાર આ પ્રમાણુ: સંસ્કારના પ્રબોધથી પેદા થયેલું અનુભૂત અર્થના વિષયવાળું અને અમુક આકારવાળું જે વેદન તે સ્મરણ; અનુભવ અને સ્મૃતિ બન્નેના કારણપૂર્વક સંકળના થાય તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન; ત્રણ કાળમાં સિદ્ધ એવા સાધ્યસાધનસંબંધને આધીન, અમુક હોય ત્યારેજ અમુક થાય એવા આકારવાળું સંવેદન તે તર્ક; અનુમાન બે પ્રકારનું છે: સ્વાર્થ અને પરાર્થ: હેતુગ્રહણસંબંધ સ્મરણહેતુક જે સાધ્યનું વિજ્ઞાન તે સ્વાર્થ અનુમાન (અન્યથા ઉપપત્તિ જેના વિના બનતી નથી એમ નિશ્ચિત છે તે હેતુ) અને પક્ષ હેતુ વચનાત્મક તે ઉપચારથી પરાર્થ અનુમાન કહેવાય છે; આપ્ત વચનથી થયેલું અર્થજ્ઞાન તે આગમ. અભિધેય વસ્તુને જે જેવી જાણે તેવી કહે તે આપ્ત કહેવાય. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં જે જે પ્રકારે અવિસંવાદી હોય તે તે પ્રકારનું પ્રમાણુ મનાય અને જે વિસંવાદી હોય તે અપ્રમાણુ ગણાય. અર્થાત્ એકના એક જ જ્ઞાનનો જ્યાં અવિસંવાદ ત્યાં ત્યાં તેની પ્રમાણુતા અને તે વિના સર્વત્ર તેની પ્રમાણુભાસતા. પ્રમાણુ કે અપ્રમાણુ એ બાબતમાં સંવાદ કે વિસંવાદ એ જ નિયામક છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે જ પ્રમાણુ છે. મતિ અને શ્રુત પરમાર્થતઃ પરોક્ષ પ્રમાણુ છે અને અવધિ મન:પર્યાય અને કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે.

સ્થિત વૃત્તિથી નવતત્ત્વ ઉપર શ્રદ્ધા કરે તેને સમ્યક્ત્વ કહેવાય. જાણ્યાવગર શ્રદ્ધા થાય નહિ એટલે તેમને જાણે તથા શ્રદ્ધાથી સેવે તેની ચારિત્રયોગ્યતા થાય. ચારિત્ર સર્વ નિંધ વ્યાપાર નિવૃત્તિ રૂપ છે. જાણ્યવના પરિપાકથી જેને એ ત્રણે થાય એટલે કે જેને જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા અને તે બન્ને પૂર્વક ક્રિયા થાય તો તે મોક્ષભાજન થાય. એકલા જ્ઞાનથી કે એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી, પણ તે ઉભયથી છે.

અત્ર જ્ઞાનશબ્દથી સદા સહચરત્વને લીધે દર્શન પણુ સમજવું અને તેટલા માટેજ વાચકમુખ્યે કહ્યું છે કે 'સમ્યગ્ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ.' આ મોક્ષ તે નિર્વૃત્તિનગરી સમજવી. ત્યાં ગયા પછી પાછા આવવાનું નથી, કર્મનો સર્વથા ત્યાગ થયા પછી પાછો તેની સાથે સંબંધ થતો નથી અને અતંત જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમુખવીર્યના પ્રસાદથી સ્થિરતામાં રમણુતા આહ્યા જ કરે છે અને તેનો કદિ અંત થતો નથી. આ જૈનનો મોક્ષ (નિર્વૃત્તિ) માર્ગ છે.

પરિશિષ્ટ નં. ૪.

(પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૩૨, પૃ. ૧૦૩૬.)

પિંડવિશુદ્ધિના ૪૨ પ્રકાર.

{ સાધુ આહારના દોષો ટાળે એવો ત્યાં મૂળમાં ઉલ્લેખ છે. તે દોષો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. સાધુધર્મની ખરી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આપે તેવો આ વિષય છે. આ લેખ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના ૬૭ માં દ્વારને આધારે સંક્ષિપ્ત કરીને લખ્યો છે (જુઓ પ્રકરણ રત્નાકર તૃતીય વિભાગ પૃ. ૧૬૯ થી આગળ). ‘ધન્ય મુનિરાજ !’ એવો ઉદ્ગાર કેમ નીકળે છે તેનો ખ્યાલ આ લેખ આપશે. }

પ્રસ્તાવ:

ઘણા સબ્બતીય તથા વિબ્બતીય કઠીન પદાર્થોનું એકત્ર મળવું થાય તેને પિંડ કહેવામાં આવે છે. એના આધાકર્માદિ દોષો જેને નીચે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેના ત્યાગથી વિશુદ્ધિ એટલે નિર્દોષતા થાય તે પિંડવિશુદ્ધિ. એ પિંડવિશુદ્ધિના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧. પિંડની ઉત્પત્તિમાં દોષો હોય તેને ઉદ્ગમ દોષો કહેવામાં આવે છે. આ દોષો પિંડ આપનાર ગૃહસ્થથી ઉત્પન્ન થાય છે. એના ૧૬ પ્રકાર છે.
૨. પિંડ શુદ્ધ હોય છતાં તેમાં બાહ્ય કારણોને લઈને દોષો ઉપભવવા તેને ઉત્પાદન દોષો કહેવામાં આવે છે. આ દોષો ગ્રહણ કરનાર મુનિથી ઉત્પન્ન થાય છે. એના પણ ૧૬ પ્રકાર છે.
૩. ગૃહસ્થ પાસેથી પિંડ ગ્રહણ કરતી વખત જે દોષો થઈ જાય તેને એષણ દોષો કહેવામાં આવે છે. આ દોષો દેનાર તથા લેનાર બન્નેથી ઉત્પન્ન થાય છે. એના ૧૦ પ્રકાર છે.

એ ૧૬-૧૬ અને ૧૦ મળીને ૪૨ દોષની વિશુદ્ધિ કરવી, એ દોષોરહિત આહાર લેવો તેને ‘પિંડવિશુદ્ધિ’ કહેવામાં આવે છે.

હવે એ સર્વ પ્રકારે આપણે સૂક્ષ્મ રીતે વિચારી જઇએ.

*

*

*

૧૬ ઉદ્દગમ દોષો.

૧. આધાકર્મી. ખાસ સાધુને માટે ભોજન તૈયાર કરવું, સચિત્તવું અચિત્ત કરવું અથવા અચિત્ત પદાર્થને પકાવવો. આવા પ્રકારના ખાસ સાધુ માટે તૈયાર કરેલા આહારને ‘આધા-કર્મી’ આહાર કહેવાય છે.

૨. ઉદ્દેશિક. અર્થાંઓને ઉદ્દેશીને વિભાગ પાડવો તે. તેના બે પ્રકાર થાય છે.

‘ઓધ’ એટલે સામાન્ય-એટલે સ્વપરનો વિભાગ કર્યા વિના પોતાને જ માટે વસ્તુ બનાવતાં ભીક્ષા દેવા માટે અમુક વધારે નાખવું.

‘વિભાગ’. એના ત્રણ ભેદ છે: ૧ ઉદ્દિષ્ટ, ૨ કૃત, ૩ કર્મ.

૧. પોતાને માટે તૈયાર કરેલ ભોજનમાંથી ભીક્ષાચરો માટે થોડું જીરું રાખી મૂકવું તે ‘ઉદ્દિષ્ટ’.

૨. પોતાને માટે તૈયાર કરેલ ભોજનમાંથી થોડું જીરું કરી ભિક્ષા દેવા માટે ભાત વિગેરેને દહીં વિગેરેથી સંસ્કાર કરી તેના કરંબો વિગેરે કરવો તે ‘કૃત’.

૩. વિવાહાદિકમાં વધેલ લાડુ વિગેરેના ભુક્ષાને વિશેષ ઘી વિગેરે નાખી તેના પાક કરી ફરી તેના લાડુ વિગેરે ભિક્ષાચરો માટે બનાવી રાખવા તે ‘કર્મ’.

આધાકર્મમાં પ્રથમથીજ સાધુને ઉદ્દેશીને પાક તૈયાર થાય છે અને કર્મ ઉદ્દેશિકમાં પોતાને માટે તૈયાર કરેલા-માંથી ફરીવાર પાક કરી સંસ્કાર કરાય છે. પ્રથમ દોષમાં અને આ દોષમાં આવી રીતે તક્ષાવત પડે છે.

૩. પૂતિકર્મ. પ્રથમ શુદ્ધ દ્રવ્ય હોય તેમાં અશુદ્ધ દ્રવ્યના કિચિત્ પણ ભાગનું મળવું થાય ત્યારે સ્પર્શદોષથી આખું દ્રવ્ય અશુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ દ્રવ્ય સાથે આધાકર્મી, વિગેરે દોષને અંશ લાગે, અશુદ્ધનો અવયવ માત્ર પણ ભળી જાય તો આખું દ્રવ્ય અશુદ્ધ થાય છે. આધાકર્મી આહારના સ્પર્શ-વાળા થાળી વાટકો કઠણી વિગેરે હોય તો તે પણ અશુદ્ધ હોઇ પરિહરણુ થાય થાય છે, એટલે એ કઠણી વિગેરેથી સાધુ આહાર ગ્રહણ ન કરે.

૪. મિશ્રજાત. સાધુ અને અન્યના મિલન રૂપ મિશ્ર દોષ જેથી થાય તે મિશ્રજાતિ કહેવાય છે. અહીં પોતાને માટે અને સાધુને માટે પ્રથમથી જ કલ્પના કરવામાં આવે છે. એના ત્રણ વિભાગ છે:-

‘યાવદર્થિક:’ દુકાળ વિગેરે પ્રસંગે કોઈ પણ ભિક્ષાચર આવી ચઢશે એવા સંભવે કરી પોતાને તથા તેમને નિમિત્તે પાક કરાવે, ગમે તે ગૃહસ્થ કે અગૃહસ્થ આવે તે ખાઈ જાય એવી ઇચ્છા રાખે તે ‘યાવદર્થિક.’

‘પાષંડિમિશ્ર:’ પાખંડી યોગ્ય અને પોતાને યોગ્ય ખાસ રસોઈ તૈયાર થઈ હોય તે ‘પાષંડિમિશ્ર.’

‘સાધુમિશ્ર:’ અન્ય સાધુ માટે તૈયાર કરી હોય તે અને પોતા માટે કરવા ધારેલી રસોઈ સાથે તૈયાર થાય તે ‘સાધુમિશ્ર.’

૫. સ્થાપના. અમુક વસ્તુ કેટલાક કાળ સુધી સાધુઓ માટે રાખી મૂકવામાં આવે, જાડી ઢાંકી મૂકવામાં આવે, શીંકાપર ચઢાવી રાખવામાં આવે, મતલબ અમુક વસ્તુ સાધુને દેવી છે એમ જાણી તેનું વ્યવસ્થાપન કર્યું હોય તે ‘સ્થાપના દોષ’. એના બે ભેદ છે: સ્વસ્થાન અને પરસ્થાન. ચૂલો વિગેરે ‘સ્વસ્થાન’ અને શીંકું વિગેરે ‘પરસ્થાન.’

૬. પ્રાભૂત. પ્રાભૂતનો અર્થ ભેદ અથવા ‘નજરાણું’ થાય છે. પોતાનાં જહાજોને અથવા પૂજ્યને બહુમાનપૂર્વક ઇષ્ટ વસ્તુનું દેવું તેને પ્રાભૂત કહેવામાં આવે છે. વિવાહાદિ પ્રસંગે ગુરુ-મહારાજ અને હશે તો વિવાહોત્સવાદિ માટે તૈયાર થયેલ રસોઈમાંથી ગુરુમહારાજને અત્યંત દાન દઈ અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન કરીશ-આવા પ્રકારની ભુદ્ધિથી વિવાહાદિ પ્રસંગના સુહૃત્તને પાછળ હટાવતાં અથવા આગળ લંબાવતાં અને તે પ્રસંગે જે અશનાદિ તૈયાર થાય તેને સિદ્ધાંતમાં ‘પ્રાભૂતિકા’ કહેવામાં આવે છે. એના બે પ્રકાર છે: ‘બાદર’ અને ‘સૂક્ષ્મ’. સ્વૂળ આરંભનો વિષય થાય તે બાદર અને સ્વલ્પ આરંભનો વિષય થાય તે સૂક્ષ્મ. એ પ્રત્યેકના વળી બે બે વિભાગ છે: ઉત્પવ-બકલુ અને અવવ-બકલુ. એનો ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે.

‘અવવ-બકલુ:’ અમુક બાબત અમુક વખતે થવાની હોય તે તેના વખત થયા પહેલાં કરવી તે અવવ-બકલુ.

‘ઉત્પવ્કણુ:’ અમુક આબતનો સમય નિર્માણ થયો હોય, અંધ ગયો હોય, છતાં તે આબત આગળ ડેલવી, મુદતપર નાખવી.

આ બંને આબતો દાખલો લેવાથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે.

પુત્રના લગ્ન મુકરર કર્યા હોય, મુદૂર્તની તિથિ નીમાઇ ગઇ હોય, છતાં સાધુ હાલ વિહારમાં છે, લગ્ન વખતે આવી પહોંચશે નહિ, તેમને સાડા દાન આપી શકાશે નહિ—એ વિચાર અને ગણતરી કરી લીધેલ મુદૂર્ત આગળ ડેલવું અને તે વખતે પાક તૈયાર કરાવવા તે ‘બાદર ઉત્પવ્કણુ પ્રાભૃતિકા’ સમજવી.

ઉપર પ્રમાણે લગ્ન લીધા હોય તેની તારિખ પહેલાં સાધુ આવી ચઢે તેને વહોરાવવાનો લાભ લેવા પાછળની તારિખ દેરવી લગ્ન વહેંચું કરવું અને પછી તન્નિમિત્તે ચુરને વહોરાવવાનો લાભ લેવા સાડા રસોઇ જલદી કરાવવી તે ‘બાદર અવ્વવ્કણુ પ્રાભૃતિકા’ સમજવી.

બાળક ખાવા માગે છે, મા બેઠી બેઠી સુતર કાંતે છે, દૂરથી સાધુઓને નજીકના ઘરમાં વહોરાવવા જતાં જીએ છે, એટલે બાળકને કહે છે કે હજી જરા વખત છે, સાધુને વહોરાવવા ઉઠીશ ત્યારે તને પણ ખાવાનું આપીશ. આવી રીતે બાળકને બોજન આપવાનું મુલતવી રાખવું તે ‘સૂક્ષ્મ ઉત્પવ્કણુ પ્રાભૃતિકા’ છે.

બાળક ખાવાનું માગે છે, મા કહે છે કે આ પુણી કાંતી રહું પછી આપીશ, ત્યાં કોઇ સાધુ આવી ચઢે છે એટલે ઉઠીને તેને ભીક્ષા આપે છે તે વખતે બાળકને પણ ખાવાનું આપે છે. અહીં સાધુઆગમનને લઇને બાળકને ખાવાનું આપવાનો કાળ નજીક આણુવો તેને લઇને ‘સૂક્ષ્મ અવ્વવ્કણુ પ્રાભૃતિકા’ દોષ થાય છે. અહીં બાળકને ખાવાનું દેવા પછી હસ્તધાવનાદિ વસ્તુઓ જીવનું ઉપમર્દન થાય તેથી તે ભિક્ષા અકલ્પનીય કહી છે.

૭. પ્રાદુર્કરણુ. આપવાની વસ્તુ અંધારામાં હોય તે સાધુ ન મ્હણુ કરે માટે સાધુને નિમિત્તે અજવાળામાં લઇ આવી ત્યાં સ્થાપન કરવી તે ‘પ્રકટકરણુ’. અંધારામાં હોય ત્યાં તેજસ્વી મણિ સ્થાપન કરવો અથવા અગ્નિ સળગાવવો કે દીવો

કરવો અથવા ગવાક્ષ કરાવવો, અથવા નાનો દરવાજો હોય તે મોટો કરાવવો-એ સર્વને ‘પ્રકાશકરણ’ કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રાદુષ્કરણના બે વિભાગ છે: પ્રકટકરણ અને પ્રકાશકરણ.

૮. કીતદોષ: સાધુને અર્થે મૂલ્ય આપીને વસ્તુ વેચાતી લેવી તે કીતદોષ. તેના ચાર પ્રકાર છે: આત્મદ્રવ્યકીત; આત્મભાવકીત; પરદ્રવ્યકીત અને પરભાવકીત.

‘આત્મદ્રવ્યકીત.’ પોતે મોટા તીર્થની શેષ વિગેરે તથા રૂપ-પરાવર્તકારી ગુટિકા, સૌભાગ્યાદિ કરનાર રક્ષાદિ બીજાને આપવા અને બદલામાં ભીક્ષા લેવી. આમાં શાસનની હિલનાના અનેક પ્રસંગો આવે છે તે કલ્પના કરવાથી સમજાય તેમ છે. આ ગુટિકા, અવશેષ કે રાખોડી આપવાથી પછી દૈવ-યોગે તે લેનાર ગૃહસ્થ માંદો પડે અને લોકો આગળ એમ બોલે જે હું તંદુરસ્ત હતો તે મને સાધુએ માંદો પાડ્યો. આમ થવાથી શાસનની મહીનતા થાય. વળી પ્રથમ માંદો હોય અને શેષાદિક દેવા પછી તંદુરસ્ત થાય તો પણ લોકોમાં અવહેલના થાય જે આ સાધુઓ માત્ર બીજાઓને પ્રસન્ન કરી પેટ ભરનારા છે.

‘આત્મભાવકીત.’ પોતે ધર્મનો ઉપદેશ વિગેરે આપે, ધર્મ-કથા કરે, વાદ કરે અને લોકોને વશ કરી અશનાદિક ગ્રહણ કરે. આથી પોતાનું નિર્મળ અનુષ્ઠાન નિષ્ફળ થાય છે.

‘પરદ્રવ્યકીત.’ ગૃહસ્થે સાધુનિમિત્તે સચિત્ત અચિત્ત કે મિશ્ર દ્રવ્યે ખરીદ કરેલા અશનાદિકનું ગ્રહણ કરવું તે. આમાં પટ્કાય વિરાધનાદિ દોષો રહેલા છે.

‘પરભાવકીત.’ યતિ આદિકની ભક્તિને લઈને પોતાના વિજ્ઞાન પ્રદર્શનદ્વારા અન્યને પીગળાવીને ગ્રહણ કરી યતિને આપે તે. આમાં ત્રણ દોષો રહેલા છે: કીત, અભ્યાસ્ય અને સ્થાપના.

૯. અપમિત્ય (પ્રામિત્ય). સાધુને અર્થે ચીજ ઉછીતી લેવી તે. ‘લૌકિક’ પ્રામિત્યમાં ગૃહસ્થ બીજા ગૃહસ્થ પાસેથી ઉછીતી લઈ સાધુને આપે અને ‘લોકોત્તર’ પ્રામિત્યમાં સાધુ સાધુની પાસેથી વસ્ત્રાદિ ઉછીતી ચીજ લે અને કહે જે થોડા દિવસ વાપરીને આપીશ અથવા એના જેવી અન્ય આપીશ. એમાં

લેનારને આધીન રહેવું પડે, વસ્તુ વપરાય તેથી સામાને કલેશ થાય, ઘણીવાર આપેલી ચીજ જ પાછી મળી છે કે અન્ય તેનો વાંધો પડે-વિગેરે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. પરાવર્તદોષ. સાધુના નિમિત્તે અશનાદિકતું પરાવર્તન કરવું, ફેરફાર કરવો. એ બે પ્રકારે છે: એક વસ્તુ બદલી એજ જાતિની બીજી વધારે સારી સાધુ માટે લેવી તે 'તદ્દ્રવ્ય વિષય'-કોહેલા ધીને બદલે સાફ સુગંધી ઘી લેવું તે. વસ્તુ બીજી લેવી તે 'અન્યદ્રવ્યવિષય', કોદરાને બદલે ચોખ્ખા સાધુનિમિત્તે લેવા તે. આ બન્ને ગૃહસ્થ કરે તે લૌકિક અને સાધુઓ પોતપોતામાં વસ્ત્રપાત્રાદિની લેવડદેવડ કરે તે લોકોત્તર. સર્વ મળી ચાર પ્રકાર થયા. આમાં દોષો ઉપર પ્રમાણે જ જાણવા.

૧૧. અભ્યાહૃત દોષ. સાધુને નિમિત્તે બહારથી સાધુસન્મુખ લાવવું. એક ગામથી બીજે ગામ લઇ જવું અથવા એકને ઘરેથી બીજને ઘરે સાધુને આપવા માટે લઇ જવું. સાધુને આપવા સાફ આવી રીતે વસ્તુને બીજે લઇ જવી તે સર્વનો સમાવેશ અભ્યાહૃત દોષમાં થાય છે. એના પ્રગટ અને અપ્રગટ એવા બે ભેદ છે, તથા આચીર્ણ, અનાચીર્ણ વિગેરે પણ અનેક ભેદો છે.

૧૨ ઉદ્ધિન્ન દોષ. ઉઘાડવું તે. અંધ વસ્તુને સાધુને ભીક્ષા દેવા માટે ઉઘાડી બહાર કાઢવી તે. એના બે પ્રકાર છે: 'પિહિતોદ્ધિન્ન' અને 'કપાટોદ્ધિન્ન.'

ગોળી કે કોડી અથવા બરણી કે શીંશીમાં વસ્તુ ભરી તેવું મુખ દીધેલું હોય તે ઉઘાડી તેમાંથી ભીક્ષા દેવા માટે વસ્તુ કાઢવી તે પિહિત એટલે અંધ તેને ઉદ્ધિન્ન એટલે ઉઘાડવું. આરડામાં મૂકેલી હોય તેનાં બારણાં ઉઘાડવાં અને પાછા વધારો મૂકી બારણાં અંધ કરવાં તે કપાટોદ્ધિન્ન. આમાં મોઢું ઉઘાડવામાં તથા બારણાં ઉઘાડવામાં છકાય જીવના મર્દનનો સંભવ છે તેથી આ દોષ કલો. એવી જ રીતે સીલ કરેલી વસ્તુના સીલ ઉઘાડવા, ભીક્ષા દઇ અંધ કરવા, (જે તેમાં અગ્નિકાય વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તે)- આ સર્વ ઉદ્ધિન્ન દોષમાં આવે છે. વળી મોઢું કે બારણાં ઉઘાડાં રહી જાય તે દરમ્યાન છકાયના જીવના ઉપમર્દનનો પણ અહીં સંભવ છે. જે આરડાનાં બારણાં દરરોજ ઉઘડતાં હોય

જેના અણીઆરા અણીઆરા (ઉલાળા) ભૂમિ સાથે ઘસ-
ડાતાં ન હોય અથવા મોઢે સીલ કરવાને બદલે ગાંઠ વાળી
અલાવી શકાતું હોય ત્યાં ઉક્ત દોષનો સંભવ નથી.

૧૩. માલાપદ્ધત. માલ એટલે ઊંચો પ્રદેશ. માળ ઉપરથી અથવા-
શીકા વિગેરે ઉપર રહેલી વસ્તુ લઇને આપવી તે ‘માલાપ-
દ્ધતદોષ’. એના ચાર ભેદ છે:-

૧. ‘ઉર્ધ્વમાલાપદ્ધત:’ છીંકા ઉપર જે વસ્તુ પડેલી હોય તે લેવા
ઊંચા થઇ પાની ઊભી કરી લેવું તે. એના ત્રણ વિભાગ
છે: ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય. પગની પાનીઓ ઊંચી
કરી લેવામાં આવે તે જઘન્ય અને નીસરણીએ ચઢીને
લેવું પડે તે ઉત્કૃષ્ટ અને એ બે વિભાગની વચ્ચે હોય
તે મધ્યમ પ્રકાર.

૨. ‘અધોમાલાપદ્ધત:’ ભોંયરા વિગેરેમાં વસ્તુ પડેલી હોય તે
નીચા વળીને લેવામાં આવે તે.

૩. ‘ઉભયસ્થિત:’ પટારો, મોટી કોઠી કે કોઠાર અથવા એવા
કોઇ મોટા પાત્રમાં રહેલી વસ્તુ જેને લેતાં પગની પાની
ઊંચી કરવી પડે અને વસ્તુમાં અધોમુખ કરી હાથ
લંબાવવો પડે તે.

૪. ‘તિર્થમાલાપદ્ધત:’ જેમાં પાનીઓ ઊંચી કરવાની જરૂર
ન પડે એટલે પોતાના ખભા જેટલા ઊંચા સ્થળેથી
ભીંતમાં રહેલા ગોખમાંથી વસ્તુ લેવામાં આવે તે.

આમાં વસ્તુ લેતાં વાગી જવાનો, પડી જવાનો અને તેથી
થતી અયતના વિગેરે અનેક દોષોનો સંભવ છે અને કદાચ
હાંસી થાય તો તેવે કારણે સાધુને પણ દોષારોપનો સંભવ
છે તેથી એવી રીતે લઇને આપેલ આહારને વર્જ્ય ગણવામાં
આવ્યો છે.

૧૪. આચ્છાદદોષ: વસ્તુ જેની પાસે હોય તેની ઇચ્છા વગર તેના
હાથમાંથી ઝુંટવી લઇ સાધુને દેવામાં આવે તે આચ્છાદ દોષ
કહેવાય છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે: સ્વામીવિષય, પ્રભુવિષય
અને ચોરવિષય.

‘સ્વામી’ એટલે નગરનો રાજા. ઘરનો ઉપરી તે ‘પ્રભુ’.

નગરનો સ્વામી સાધુને દેખી લોકો પાસેથી અશનાદિ
ખુંચવી લે અથવા હુકમ કરી લઇ તે સાધુને વહોરાવે તે

સ્વામીવિષય. સ્ત્રી પુત્ર કે નોકર ઇત્યાદિ ન કરે છતાં તેમની પાસેથી દૂધ વિગેરે લઈને સાધુને આપે તે પ્રભુવિષય.

ચોર જંગલમાં સાધુને જોઈ નજીકના ગૃહસ્થ પાસેથી બળાત્કારે અશનાદિ પડાવી લઈને સાધુને પ્રતિલાભે તે ચોર-વિષયક.

આ ત્રણે પ્રકારના ‘આચ્છેદ’ સાધુને ન કંલપે, કારણ કે તેમાં અપ્રીતિ, કલહ, આત્મઘાત, અંતરાય અને પ્રદ્વેષ વિગેરે અનેક દોષોનો સંભવ છે.

૧૫. ‘અનિસ્ટ’-નિસ્ટ એટલે દીધેલું, આપેલું. અનિસ્ટ એટલે નહિ દીધેલું. અનેકની માલીકીની અશનાદિ વસ્તુ તે સર્વ માલિકોની અનુમતિ સિવાય સાધુને દેવામાં આવે ત્યારે આ દોષ થાય છે. એના ત્રણ પ્રકાર છે: સાધારણાનિસ્ટ, ચૌલકાનિસ્ટ, જડાનિસ્ટ.

૧. ‘સાધારણ’-અમુક વસ્તુ કે ક્ષેત્ર ઘણા જનોને ‘સાધારણ’ હોય તે. ઉબાણી વિગેરેનું ભોજન.

૨. ‘ચૌલક’-એતર વિગેરેમાં કામ કરનાર સઘળાં મજૂરોને માટે એક સામું આપવામાં આવેલું ભાથું તે ‘ચૌલક’.

૩. ‘જડ’-જડ એટલે હાથી. હાથી માટેનો ખોરાક તેના માલીક રાજા અને હાથી બંને હોવાથી મહાવત આપે તો પણ રાજા (માલીક) અને હાથીની આજ્ઞા વિનાનો હોવાથી જડાનિસ્ટ કહેવાય છે.

આવી ઘણાની માલીકીની અથવા તેમને માટે જૂદી કાઢેલી વસ્તુ હોય તે સર્વની રાજા વગર જો તે વસ્તુ વપરાય, તેમાંના એકના કહેવાથી વસ્તુ વપરાય તો બીજા માલિકો અથવા હકદારોને દ્વેષ થવાનો સંભવ રહે તેથી તે વસ્તુઓ ત્યાજ્ય ગણી છે.

‘સાધારણાનિસ્ટ’. આખા ગામની સામાન્ય માલીકીવાળી વસ્તુ, જેમકે અમુક દુકાનમાં રહેલ તૈલ કે લાડુ, દધિ કે વસ્ત્ર વિગેરે.

‘ચૌલકાનિસ્ટ’માં અમુક ક્ષેત્રની ઉત્પત્તિ કામ કરનારા અને માલિક વચ્ચે વહેંચવાની હોય છે તેનો ભાગ પાડવા પહેલાં કે પછી સ્વામી અથવા કામ કરનારાઓમાંના એકાદની પણ અનુજ્ઞા વગર લેવાથી દ્વેષનો સંભવ થાય અથવા પરસ્પર ઈર્ષ્યા અંદર અંદર થાય.

‘જઠાનિસૃષ્ટ’. હાથી માટે જૂદું કાઢેલ ભોજન રાજસા કે હાથીની સંમતિ વગર લેવાય નહિ. એમાં આપનારને નોકરી જવાનો ભય, રાજ્યની સાધુ તરફ અવસા અને હાથી સચે-તન હોવાથી તેનાથી સાધુ કે ઉપાશ્રયને વિનાશનો પ્રસંગ આવે અને તેમાં અદત્તાદાનનો પણ દોષ રહેલો છે.

આ અનિસૃષ્ટ દોષમાં ‘હઠ્ઠ’ અને ‘વિભાગ’ના ધુંચવણુ ભર્યા સવાલો પણ કેટલીક વાર હોય છે તેથી તેવી વસ્તુ દોષાભાવની ખાત્રી થયા સિવાય ન લેવી એ બ્યવહારથી પણ યોગ્ય છે. સાધુઓને એવી બાબતમાં વચ્ચે આવવાથી જુ-બાની આપવી પડે અને નાની વાત મેટી થઈ જાય-આદિ અનેક પ્રસંગો આવી પડે છે.

૧૬. ‘અધ્યવપૂરક’. અમુક વસ્તુ પોતાને માટે રાંધવા ચૂલે ચઢાવી હોય, પછી સાધુ ભીક્ષા માટે આવનાર છે એમ જાણી તેમને માટે ભોજન તૈયાર કરાવવા સારૂ તેમાં વધારો કરવો, રંધાતા ભોજનમાં વધારે નાખણું તે ‘અધ્યવપૂરક દોષ’. અહીં તૈયાર થતી રસોઈ મિશ્ર દોષવાળી થાય છે. જે પ્રથમથી જ પોતા માટે અને સાધુ માટે રંધાતી હોય તો તે મિશ્ર કહેવાય અને પોતાને માટે રસોઈ રાઝ કર્યા પછી તેમાં પાણી કે તંદુલ સાધુને નિમિત્તે વધારાય તો તે અધ્યવપૂરક.

આ પ્રમાણે ૧૬ ઉદ્દગમ દોષો થયા. એ પિંડની ઉત્પત્તિમાં થતા દોષો છે.

*

*

૧૬ ઉત્પાદન દોષો.

૧. ‘ધાત્રીપિંડ’. બાળકને ધવરાવે તે ધાત્રી. અથવા બાળકને ઉછે-રનારને ‘ધાત્રી’ કહે છે. એના પાંચ પ્રકાર છે: દૂધ ધવરા-વનાર તે ક્ષીરધાત્રી, નવરાવનાર તે મન્જનધાત્રી, કપડાં ધરેણું પહેરાવનાર તે મંડનધાત્રી, રમાડનાર તે કીડનધાત્રી અને ખોળામાં બેસાડનાર તે ઉત્સંગધાત્રી.

ધાત્રીનું કરણુ એટલે સાધન અને કારણુ એટલે હેતુ. એ બન્ને બાબત લક્ષ્યમાં લેવાની છે. ધાત્રીપણુને કરનાર અને ધાત્રીપણુના હેતુથી થયેલ પિંડ હોય તે ‘ધાત્રીપિંડ’ કહે-વાય છે. એવી યોજના આગળના દ્વિતી પિંડ વિગેરેમાં પણ કરી લેવી.

૬૧

બાળક રડતો હોય ત્યારે તેની માતાને કહેવું કે બાળકને ધવરાવી મને ભીક્ષા આપો અથવા મને જલદી ભીક્ષા આપી દો, અને બાળકને ધવરાવો. અથવા હું બીજે ફરી આવું છું, તમે બાળકને ધવરાવી દો, પછી મને ભીક્ષા આપજો. આવી રીતે પોતે જ ધાત્રીપણું કરવા લાગી જાય તે દોષ. સ્તનપાન કરાવવાનો ઉપદેશ આપવો, પુત્ર તરફ રાગ બતાવવો, બાળકની માતાને સાફ લાગે તેવું બાલવું વિગેરે થયા પછી તેના ઘરની ભીક્ષા આવે તો તે ધાત્રીપિંડના દોષવાળી થાય. વળી એક ધાત્રીને નોકરીમાંથી ફારેક કરાવી ત્યાં પોતાને અનુકૂળ ધાત્રીને રખાવી આપવી, તે માટે ઘાલમેલ કરવી કે કાવાદાવા કરવા વિગેરે ધાત્રીકરણ દોષમાં આવે છે.

ધાત્રીકર્મ કરવાથી, તેના ઉપદેશથી, તેના હેતુ ભ્રામ્ય કરવાથી અને તે બાબતમાં ભાગ લેવાથી ધાત્રીપિંડ થઈ જાય છે. ઉપરની બાબત પાંચ પ્રકારની ધાત્રીને-ધાત્રીકરણને અને ધાત્રીના હેતુને લાગુ પડે છે. આમ કરવાથી આધાકર્મ, વર્તનમાં શંકા, દ્વેષ અને કલહ વિગેરે અનેક દોષોત્પત્તિનો સંભવ રહે છે.

૨. 'દૂતીપિંડ', સંદેશો લઈ જવાનું કાર્ય તે 'દૂતી.' દૂતી સંબંધી કાર્ય કરી જે પિંડ ઉપાર્જન કરવામાં આવે તે 'દૂતીપિંડ' કહેવાય છે.

દૂતી એ પ્રકારે હોઈ શકે: સ્વગ્રામમાં અને પરગામમાં. એ પ્રત્યેકના એ ભેદ: પ્રગટ અને પ્રચ્છન્ન.

પ્રચ્છન્નના એ ભેદ છે:

'લોકોત્તર વિષયા'-સાથેના સાધુથી જે વાત છૂપી રાખવામાં આવે તે.

'લોકલોકોત્તર વિષયા'-સાથેના સાધુ અને પાસેના બીજા મનુષ્યોથી જે વાત છૂપી રાખવામાં આવે તે.

પ્રગટ-ભીક્ષા લેવા જનાર મુનિ વિશેષ લાભની આકાંક્ષાથી તેજ ગામના બીજા મહોક્ષામાં અથવા પરગામમાં માતા વિગેરેના સંદેશો પુત્રી વિગેરેને સર્વ સાંભળતાં કહે તે પ્રગટ સ્વગ્રામ અથવા પ્રગટ પરગામ દૂતી-પિંડ કહેવાય. પ્રચ્છન્ન પણ એ જ રીતે સ્વગ્રામ પરગામને અંગે સમજાવે લેવા.

કોઈ મુનિ એમ આવે કે 'તારી દીકરી કેવી ભોળી! અ-
મારી સાથે આવો સંદેશો કહેવરાવતી હતી, પણ અમે તો
સાધુ રહ્યા તે એવી વાતનો સંદેશો લઈ જઈએ નહિ એટલી
પણ એને માહિતી નહિ!' એમ કહે, અથવા શુભપણે કહે
તે પ્રચ્છન્ન દૂતીકાર્ય. વળી કેટલીકવાર સંદેશામાં શુભ ભાવ
હોય છે: દાખલા તરીકે-મારી માને કહેજો કે ધારેલ કાર્ય
સિદ્ધ થયું છે. આમાં સંદેશો લઈ જનાર 'કામ' શું છે તે
જાણે નહિ, પણ જેને સંદેશો પહોંચાડ્યો હોય તે આગળ
પાછળની હકીકતથી કાર્ય સમજી જાય. આવા દૂતીકાર્યથી
આપાર, આરંભ, અટપટ વિગેરે સાવધ દોષોનો સંભવ હો-
વાથી નિરવધ ધર્મમાર્ગનું આરાધન કરનાર મુનિઓને તે
વર્જ્ય છે.

૩. 'નિમિત્તપિંડ:' અતીત, અનાગત અને વર્તમાનમાં થનાર લાભ
આદિનું કથન કહેવું તે 'નિમિત્ત' કહેવાય છે, એ નિમિત્ત-
દ્વારા જે પિંડ લેવામાં આવે તે નિમિત્તપિંડ જાણવો. ભૂત
કાળમાં બનેલી વાતો કહેવી, ભવિષ્યમાં થનાર ઉપાધિ, મરણ
કે રાજ્યાદિની કૃપા સંબંધી હકીકતનું નિમિત્ત કહેવું અથવા
તેજ દિવસ સંબંધી નિમિત્ત કહેવું અને પછી તેના ઘરની
ભીક્ષા લેવી, લાભાલાભની વાતો કરવી, તેજ મંદી જણા-
વવી, ભાવતાલના જોષ જોઈ આપવા વિગેરે બાબતોનો
સમાવેશ આ નિમિત્તપિંડમાં થાય છે. ગૃહસ્થ પૂછે અને નિ-
મિત્ત કહે અથવા વગર પૂછયે કહે એ સર્વનો સમાવેશ અહીં
થાય છે. નિમિત્ત સાંભળી સારી ભિક્ષા આપે, વધારે આપે,
રાગદ્વેષાદિ થાય વિગેરે પ્રસંગો આ નિમિત્તપિંડમાં આવે છે.
એમાં સ્વપર તથા ઉભયને વધાદિ અનેક દોષોનો સંભવ છે,
માટે મુનિ એવા પ્રકારનો પિંડ ગ્રહણ ન કરે.

૪. 'આજીવિકા દોષ:' એના પાંચ પ્રકાર છે:-

૧. જાતિવિષય, ૨. કુળવિષય, ૩. ગણવિષય, ૪. કર્મવિષય
અને ૫. શિક્ષણવિષય.

સાધુ કોઈને ઘરે ભિક્ષા માટે જાય ત્યારે તેને ગ્રાહણ જાણી
તેની પાસે પોતાનું જ્ઞાન બતાવે. હોમ કેમ થાય, ઉદાત્ત અ-
નુદાત્ત કેમ બોલાય વિગેરે સમજાવે અને તેમ કરી પોતાની
અસલ ગ્રાહણજાતિ જણાવે. બોલીને જણાવાય અને વગર

બોદયે પણ જાતિ આદિ જણાવાય (સૂચનાથી અને અસૂચનાથી સમજાવાય તે). જાતિ કે કુળ જણાવતા સામો માણસ ભલો હોય તો બ્રાહ્મણ જાણી જાતિના પક્ષપાતથી તેને માટે સારો આહાર તૈયાર કરી વધારે ભિક્ષા આપે, આથી આધાકર્મ દોષ લાગે, ખરાબ હોય તો બ્રાહ્મણપણું છોડી શ્રમણ થવા માટે દ્વેષ કરી ધિક્કારી કાઢી મૂકે-વિગેરે અનેક પ્રકારની ઉપાધિ થાય. આજ પ્રમાણે ક્ષત્રિયાદિ જાતિ-માટે, શુદ્ર માટે સમજવું. કર્મ એટલે વ્યાપાર અને શિલ્પ એટલે કળા. એ બાબતની પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ પ્રકટ કરવાથી કે તે માટે સૂચના કરી દેવાથી બહુ દોષ કે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ આધાકર્મોદિ દોષોત્પત્તિનો સંભવ હોવાથી આ ભીક્ષા દૂષિત ગણાય છે.

૫. 'વનીપકઃ' (વનુતે: યાચતે.) ભીક્ષાદાન દેનારની આગળ તેમના ઇષ્ટ ગુર્વાદિની પ્રશંસા કરી પોતાને પણ તેમના-ભક્ત જણાવી ભીક્ષાની યાચના કરે તે 'વનીપક' કહેવાય. ખુશામત કરી દેનારની સાથે મળતાપણું બતાવી ભીક્ષા લેવી તે વનીપકર્ષિક જાણવો. શ્રાવકને ત્યાં જાય તો તેની આગળ તેના ઇષ્ટ ગુરૂની પ્રશંસા કરે, તેમને ક્રિયા અનુષ્ઠાન પરાયણ કહે, શિવમર્ગના સાર્થવાહ કહે, તેના અનેક ગુણના વખાણ કરે; વળી કોઈ શાક્યના ઘરે શાક્યશિષ્યો (બૌદ્ધો) જમતા હોય તો જમનારની શાંતિના વખાણ કરે; કોઈ કુતરાનો ભક્ત હોય તો તેની આગળ કુતરાના વખાણ કરે, કહે કે એ જ્ઞાન તે જ્ઞાન (પશુ) નહીં પણ એ તો કૈલાસ પર્વતપરથી આવેલા યક્ષો જ્ઞાન રૂપે પૃથ્વી ઉપર ભ્રમણ કરે છે-આવી રીતે જ્યાં જાય ત્યાં ભળતું બોલે, રાજી કરવા પ્રયત્ન કરે, કહે કે ગમે તેને દાન આપવામાં આવે તે કદિ નિષ્કુળ થતું નથી. આવાં વચનો અર્ધ અસત્ય છે, એમાં અપાત્રદાનને પાત્રદાન સાથે સરખાવવાનો દોષ થાય છે, શાક્યાદિની પ્રશંસા લોકોને આડે માર્ગે ઉતારનારી થઈ જવાનો સંભવ રહે છે, એથી મિથ્યાત્વ સ્થિર થાય છે અને એવી રીતે ખુશામત કરીને ભિક્ષા લેવાની દેવથી લોકોમાં ધર્મનો અવર્ણવાદ થાય છે. એથી મૃધાવાદ અને પ્રાણુતિપાતનું અનુમોદન થાય છે. એ મીઠો દોષ કરી પછી એના ધરનું ભોજન-ભિક્ષા લે તો તે ભીક્ષા સદોષ થઈ જાય છે.

૬. 'ચિકિત્સા દોષઃ' વ્યાધિનો ઔષધ ઉપચાર અથવા તે સંબંધી ઉપદેશ. તેના બે પ્રકાર છે: સૂક્ષ્મ અને બાદર. કોઈ ગૃહસ્થને વ્યાધિ થયો હોય તેને કહેવું કે મને પણ એવો જ વ્યાધિ થયો હતો તે અમુક દવાથી મટ્યો અથવા અમુક વૈદ્યની દવાથી મટ્યો-એમ કહી વૈદ્ય કે દવા બતાવવા તે સૂક્ષ્મ દોષ. અને પોતે જ વૈદ્ય બની જાય, કવાથ વિરેચન વમન કરે અથવા કરાવે તે બાદર દોષ. સામે થયેલો ગૃહસ્થ અનેક આરંભાદિ કરે તેના કારણિક થવાય, તેમજ સાફ ન થાય તો ધર્મ વગોવાય એથી આ દોષ ગણવામાં આવ્યો છે. દવામાં અનેક કંદાદિ વનસ્પતિનો નાશ થાય તેથી અનેક જીવમર્દનાદિ દોષોનો સંભવ રહે. ગૃહસ્થને ઘેર જઈ ચિકિત્સા સૂચવી કે બતાવી પછી ભીક્ષા માગે તો મળેલી વસ્તુ સદોષ કહેવાય તે અત્ર સમજવાનું છે.
૭. 'ક્રોધપિંડઃ' ક્રોધના નિમિત્તથી જે પિંડ આપવામાં આવે તે 'ક્રોધ-પિંડ.' સાધુને ભિક્ષા નહિ આપું તો શાપ આપશે, મારણાદિ અનર્થ કરી બેસશે અથવા કોઈ બ્રાહ્મણાદિને આપ્યું અને હવે સાધુને નહિ આપું તો ક્રોધ કરશે એવા ભયથી વ્યાસ થઈ ભિક્ષા આપે તે ક્રોધપિંડ. સાધુમાં અસાધારણ વિદ્યા-પ્રભાવ જુએ, તેનામાં શાપ મારણ આદિની શક્તિ તપના પ્રભાવે થયેલી જુએ, સહસ્ર યોદ્ધાનું બળ જુએ અથવા રાજવલ્લભપણું જુએ તેના શાપ વિગેરેના પ્રભાવથી અન્યને થયેલા અનર્થને પોતે દીઠો હોય અને ભયથી ભિક્ષા આપે તે ક્રોધપિંડ. અહીં વિદ્યાતપવિગેરે સહકારી કારણો છે, મૂળ દોષ ક્રોધનો છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું. વિદ્યા તપને મૂળ કારણ તરીકે બીજા દોષમાં ગણેલ છે તે આગળ જોવામાં આવશે.
૮. 'માનપિંડઃ' માનનિમિત્ત જે પિંડ તે 'માનપિંડ.' આમાં અપ-માનનો પણ સમાવેશ થાય છે.

જેમકે:-કોઈ એક સાધુને અન્ય સાધુઓ કહે જે તને અમે લઙ્ગિમાન ત્યારે જાણીએ કે જ્યારે તું અમુક અમુક ભીક્ષા અમોને લાવી આપે; આવી રીતે અન્યના ચઢાવવાથી અથવા કોઈ કહે જે તારામાં શી શક્તિ છે? તું કાંઈ પણ લાવી શકે એમ નથી. આવી રીતે અપમાનજનક શબ્દોથી અથવા અન્યથી પોતાની લઙ્ગિમની પ્રશંસા સાંભળી મનમાં મકલાય

જે હું જ્યાં જઈ ત્યાંથી સર્વ લાવી શકું છું. આવાં કારણોથી અભિમાનમાં પ્રેરાયલો તે મુનિ ગૃહસ્થને ત્યાં જઈ તેને એવા વચનોથી દાન સંબંધી ચઢાવે કે જેથી તે ગૃહસ્થ પણ અભિમાનથી પ્રેરાઈ ઘરનાં અન્ય મનુષ્યોની અનિષ્ઠા છતાં પણ ભીક્ષા આપે તે 'માનાપિંડ' કહેવાય.

૯. 'માયાપિંડ:' માયા એટલે પારકાને છેતરવાની બુદ્ધિ. માયાના પ્રયોગથી અહણુ કરેલો પિંડ 'માયાપિંડ' જાણવો. કોઈ સાધુ મંત્રયોગાદિમાં કુશળ થઈને રૂપ પરાવર્તન કરે, મોદકાદિ પિંડ ઉપાર્જન કરે, તેને માયાપિંડ જાણવો. માયાકપટ કરી ગૃહસ્થને છેતરી ખોટો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરી પોતાનું ખર્ચે સ્વરૂપ છુપાવવાની આખતનો પણ અહીં સમાવેશ થાય છે. આ માયાકપટ ભિક્ષા મેળવતી વખત થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

૧૦. 'લોભપિંડ:' લોભ એટલે આસક્તિ. લોભથી ભીક્ષાભમણુ કરી પિંડ લેવો તે 'લોભપિંડ' જાણવો. સાધારણ ભિક્ષા મળતી હોય તે છોડી મોદક દૂધપાક લેવાની ઇચ્છા કરવી, વાસચણા મળતાં હોય તે છોડી દઈ માલપાણી લેવા ઇચ્છા કરવી, દૂધ મળ્યું હોય તો હવે ક્યાંકથી ખાંક મળી જાય તો સાંઈ એમ ધારી કરે, અથવા અગાઉ તેવી બુદ્ધિ ન હોય પરંતુ પિંડપ્રાપ્તિને અવસરે તેને સાંઈ ધારી લે તે સર્વ 'લોભપિંડ'. આ કોષાદિ ચાર પ્રકારના પિંડોમાં પ્રદ્વેષ, કર્મબન્ધ, શાસનની લઘુતા વિગેરે દોષોનો સંભવ હોવાથી મુનિને એ પિંડો ન કહે.

૧૧. 'સંસ્તવ દોષ:' સ્તુતિ, વખાણુ. તેના બે પ્રકાર છે: વચન સંસ્તવ અને સંબંધી સંસ્તવ.

(૧) વચનથી પ્રશંસા કરવી તે વચન સંસ્તવ; (૨) માતા, સાસુ વિગેરે છતાં અછતા સંબંધી દર્શાવવા તે સંબંધી સંસ્તવ. તે પ્રત્યેક બે પ્રકારના છે: પૂર્વ સંસ્તવ અને પશ્ચાત્ સંસ્તવ.

ભિક્ષા લીધા પહેલાં સ્તુતિ કરે તે 'પૂર્વ સંસ્તવ' અને પછી કરે તે 'પશ્ચાત્ સંસ્તવ'—એ વચન સંસ્તવના બે ભેદો. એવીજ રીતે સંબંધી સંસ્તવના પણ બે ભેદો આ પ્રમાણે:— માતા પિતા વિગેરેનો સંબંધ દર્શાવી ભીક્ષા અહણુ કરવી તે પૂર્વ સંસ્તવ, કોઈ ગૃહસ્થને ઘરે ભિક્ષા લેવા માટે જઈ તેના દાનશુભના વખાણુ કરે, અહો દાનપતિ! અમોએ જેવા સાં-

ભાષ્યા હતા તેવાજ તમોને દીઠા; અમોએ ઘણા જોયા પરંતુ તમારા જેવા ઉદાર જોયા પણ નથી તેમ સાંભળ્યા પણ નથી. ધન્ય છે તમોને! તમારા સદ્ગુણોની ખ્યાતિ સઘળી દિશા-ઓમાં આપી રહી છે એ સર્વ વચનસંસ્તવ. એ પૂર્વ અને પશ્ચાત્ બન્ને હોય છે. એમાં માયા, મૃષાવાદ, અસંયત અનુ-મોદન વિગેરે અનેક દોષો સંભવિત છે અને સ્તુતિથી ગૃહસ્થ રાજ્ય થઇ વધારે ભીક્ષા આપે એવો પણ સંભવ છે.

કોઇ વૃદ્ધ સ્ત્રીને જોઇ તેને માતા કહેવી, તેને કહેવું કે તેને જોઇ પોતાની માતા યાદ આવે છે, અથવા મધ્યમ વયવાળીને બહેન કહે અથવા છોટી ઉમરવાળીને પુત્રી કહે. એથી ગૃહ-સ્થને સાધુ તરફ પ્રતિબંધ થાય છે અને તે દ્વારા વધારે અથવા સારી ભિક્ષા આપે છે. એમાં માતાદિનો સંબંધ પૂર્વ સંસ્તવમાં અને સાસુ આદિનો પશ્ચાત્સંસ્તવમાં આવે છે. એમાં પ્રતિબંધ, તિરસ્કાર, નિંદા વિગેરે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રતિબંધથી આધ્યાત્મિકાદિનો પણ સંભવ થાય છે.

આ દોષમાં અને પાંચમાં 'વનીપક' દોષમાં તફાવત ખુલ્લો છે. ત્યાં મુખ્યતાએ દાયકના ગુરૂ વિગેરેની પ્રશંસા છે, અહીં દાયકની પ્રશંસા છે; વળી પ્રથમમાં ખોટી ખુશામત છે અહીં સાચા વખાણ છે. બન્ને મીઠા દોષો છે અને ખબર ન પડે તેમ બહુ નુકસાન કરનારા થાય છે.

૧૨. 'વિદ્યાદોષઃ' જેની અધિષ્ઠાતા પ્રજ્ઞાસિ આદિ સ્ત્રી હોય એવી અક્ષરપંક્તિવિશેષ તે 'વિદ્યા'. વિદ્યા હમેશા જપથી અથવા હોમથી સિદ્ધ થાય છે. એ વિદ્યાની શક્તિથી પિંડનું ઉત્પન્ન કરવું તે 'વિદ્યાપિંડ' કહેવાય છે. એમાં બીજા વિદ્યાવાળાને દ્વેષ થાય, કેટલીક વાર અન્ય મારણ્ય સ્તંભન કરે, રાજ્યમાં કેસ જાય, લોકોમાં વિદ્યા સાધી પરદ્રોહ કરી પેટ ભરનારા આ શઠ પુરૂષો છે આવા પ્રકારે નિંદા થાય વિગેરે બહુ દોષો થાય છે. બીજા વિદ્યાવાળાને મહા દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાના પ્રસંગો અહીં બહુ થાય છે.

૧૩. 'મંત્રદોષઃ' જેના અધિષ્ઠાતા પુરૂષ દેવતા હોય અને જે પાઠ માત્રથી સિદ્ધ હોય એવી અક્ષરવિશેષપદ્ધતિ તે 'મંત્ર'. અમુક અક્ષરો બોલવાથી કાર્ય થાય તે 'મંત્ર'. એમાં વિદ્યા-દોષમાં લખેલા સર્વ દોષોનો સંભવ છે તેથી મંત્રની શક્તિથી ઉત્પન્ન કરેલી ભીક્ષા સાધુને અગ્રાણ્ય ગણવામાં આવેલ છે.

૧૪. 'ચૂર્ણદોષઃ' આંગમાં અંજન આંજ અંતરધાન થવું તે ચૂર્ણના પ્રયોગથી બને છે. ચૂર્ણનો પ્રયોગ કરી પિંડ નીપજવવો તે 'ચૂર્ણ પિંડ' છે. તેમાં વિદ્યાર્પિડમાં કહેલા દોષોનો સંભવ રહે છે તેથી ભ્રાજ્ય છે.
૧૫. 'યોગદોષઃ' પગે લેપ લગાડવો તે 'યોગ' કહેવાય છે. એનાથી સૌભાગ્ય દૌર્ભાગ્ય થાય છે. એવી શક્તિથી પિંડ નીપજવવો તેને 'યોગપિંડ' કહેવામાં આવે છે. ચૂર્ણ અને યોગ બન્ને ભૂકા રૂપ છે પણ ચૂર્ણ શરીરને બાહ્ય ઉપયોગી છે ત્યારે યોગ અહિર અને અંદર ઉપયોગી છે.
૧૬. 'મૂલકર્મ.' અતિ ગહન સંસારરૂપ વન તેનું મૂળ એટલે કારણ. પ્રવેશનો હેતુ કર્મ તે સાવધ ક્રિયા. મૂળ રૂપ ને કર્મ તે મૂળ-કર્મ. ગર્ભસ્તંભન, ગર્ભધાન, ગર્ભપાત, ક્ષતયોનિત્વકરણ, અક્ષતયોનિત્વકરણ. આવાં કાર્યોથી ઉપાર્જન કરેલ પિંડ તે 'મૂળ-કર્મપિંડ'. આવાં કાર્યોથી પ્રદ્રેષ, પ્રવચનની મલીનતા, જીવવધ વિગેરે મહાન દોષો થાય છે. આવી ક્રિયા કરી તે ગૃહસ્થના ઘરની ભિક્ષા લે તે ભિક્ષા ઉક્ત દોષવાળી થાય છે.

એ પ્રમાણે ભોજનની ઉત્પત્તિને અંગે સોળ દોષો તજવા ભેદએ. એ બીજે વિભાગ થયો.

*

*

*

૧૦ એષણા દોષો.

૧. 'શંકિતદોષઃ' એષણા દોષની શંકા એ 'શંકિતદોષઃ'. એમાં એક તો ભિક્ષા લેતી વખતે શંકા પડે અને બીજી ભોજન કરતી વખતે શંકા થાય એ બંનેને અનુક્રમે અહણુ-શંકિત અને ભોજનશંકિત કહે છે. એના ચાર ભેદ પડે છે તે આ રીતે: ૧. અહણુશંકિત ભોજનશંકિત; ૨ અહણુ-શંકિત ભોજનઅશંકિત; ૩ અહણુઅશંકિત ભોજનશંકિત; ૪ અહણુઅશંકિત ભોજનઅશંકિત.

પ્રથમના ત્રણ પ્રકારમાં ઉદ્દગમના સોળ અને એષણાના હવે પછી કહેવાના નવ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષની શંકા રહે છે ત્યારે શંકિત દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. આધાકર્મની શંકા

હોય તો આધાકર્મ દોષ લાગે અને ઔદેશિકની શંકા હોય તો ઔદેશિક દોષ લાગે. એ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલ પચીસ દોષોમાંથી જે દોષ સંબંધી શંકા હોય તે દોષ લાગે.

૧. આહાર અહણુ કરે ત્યારે દોષની શંકા હોય અને પછી ભોજનાવસરે પણ દોષની શંકા રહે તેને ‘અહણુસંકિત ભોજન-સંકિત’ દોષ લાગે. લેતી વખત શંકા હોય કે આધાકર્મી આહાર હશે કે કેમ? અથવા ઔદેશિક હશે કે કેમ? તેને આ પ્રકાર લાગે. સરમાળ સાધુ ભિક્ષા લેતી વખત સવાલ કરી શકે નહિ પણ મનમાં દોષની શંકા રાખે તે આ પ્રકારમાં આવે છે.

૨. લેતી વખત ચોખવટ ન કરે ત્યારે શંકા થાય પણ ઉપાશ્રયે આવી બીજા સાધુ જે ત્યાંથી જ ભિક્ષા લાવ્યા હોય તેની વાત જાણી સાંભળી શંકારહિત થાય તેને ‘અહણુસંકિત ભોજનઅસંકિત’નો પ્રકાર લાગે.

૩. ભિક્ષા લેતી વખત શંકા ન થાય પણ ઉપાશ્રયે આવી અન્ય સાધુને પૂછે ત્યારે જણાય કે એ તો આધાકર્માદિક દોષવાળો આહાર છે, બીજા સાધુની તપાસનું પરિણામ જાણી દોષની આશંકા કરે તે ‘અહણુઅસંકિત ભોજનસંકિત’ વિભાગમાં આવે.

૪. ચોથા પ્રકારમાં લેતા કે આહાર કરતા જરા પણ કોઈએ દોષની શંકા ન પડે તે શુદ્ધ વિભાગ છે. એવા પ્રકારના આહાર લેવામાં કે તેનું ભોજન કરવામાં દોષનો સંભવ નથી. ચોથો વિભાગ શુદ્ધ છે. નિઃસંકિત ભોજનની અપેક્ષાએ બીજા ભાંગો પણ શુદ્ધ કહ્યો છે. (ધર્મસંગ્રહ.)

૨. ‘અક્ષિતદોષઃ’ અક્ષિત એટલે ખરડાયલું. એના બે વિભાગ છે: સચિત્તઅક્ષિત, અચિત્તઅક્ષિત.

સચિત્તઅક્ષિતના ત્રણ પ્રકાર છે: પૃથ્વીકાયઅક્ષિત, અપૂકાય-અક્ષિત, વનસ્પતિકાયઅક્ષિત.

ભીક્ષા આપતી વખત આપનારના હાથ કે વાસણ માટી કે ખડી સચિત્ત હોય તેનાથી લેવાયલા હોય તે ‘પૃથ્વીકાય-અક્ષિત.’

‘અપૂકાયઅક્ષિત’ એટલે પાણીથી ખરડાયેલ. તેના ચાર વિભાગ છે: પુરાકર્મ, પશ્ચાત્કર્મ, સન્નિગ્ધ અને ઉદ્ધાર્દ. ૬૨

બીજા દેવા પહેલા કાચા પાણીથી હાથ કે વાસણુ ઘોવા તે પુરાકર્મ, દહને પછી ઘોવા તે પશ્ચાત્કર્મ, કિંચિત્ માત્ર દે-
ખાતા કાચા પાણીથી હાથ ખરડાયલા હોય અને ભિક્ષા દેવી
તે સન્નિગ્ધ અને સ્પષ્ટ જાણુઈ આવે તેટલા જળના સંસર્ગ-
વાળા હાથ વિગેરે હોય તે ઉદકાર્દ.

તુરતના કરેલા વનસ્પતિના કટકાથી હાથ ખરડાયલા હોય
તે વનસ્પતિઅક્ષિત.

ખાઝીના તેજસ્કાય વાયુકાય તથા ત્રસ સાથે ખરડાવાપણું
નથી તેથી તે પ્રકાર અત્ર ગણ્યો નથી. આ સચિત્તઅક્ષિત
સાધુને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અચિત્તઅક્ષિતમાં ગાંઠિત એ-
ટલે નિંદવા યોગ્ય; જેમકે હાથ ચરખીથી ખરડાયલા હોય તે
ત્યાજ્ય પ્રકાર છે અને ઘૂતાદિકે ખરડાયલા હોય તે ઇતરત્
પ્રકાર છે તે આચાર્યશાદિ ન હોય તો કલ્પ્ય છે.

- ૩ 'નિક્ષિપ્તદોષઃ' સચિત્ત (જીવવાળા) પદાર્થ ઉપર રાખેલ તે
નિક્ષિપ્ત દોષ. બીજા આપવાની વસ્તુ પૃથ્વી, અપ્, તેજ,
વાયુ, વનસ્પતિ કે ત્રસ જીવ ઉપર રાખવી તે. સચિત્ત સાથે
સીધો સંબંધ હોય તે અનંતરનિક્ષિપ્ત કહેવાય છે અને વચ્ચે
કોઈ વસ્તુદ્વારા સંબંધ હોય તો પરસ્પરનિક્ષિપ્ત કહેવાય છે.
સચિત્ત માટી ઉપર પકવાન્ન મૂક્યું હોય તો તે અનંતરનિ-
ક્ષિપ્ત કહેવાય અને સચિત્ત માટી ઉપર રૂમાલ હોય અને
રૂમાલમાં પકવાન્ન હોય તો તે પરંપરનિક્ષિપ્ત કહેવાય. તેજ
પ્રમાણે સચિત્ત પાણી સાથે માખણ હોય અથવા ઠરેલું ઘી
હોય તે અનંતરનિક્ષિપ્ત અને જળમાં વાસણુ હોય અને
તેમાં માખણ હોય તો તે પરંપરનિક્ષિપ્ત. આ પૃથ્વી અને
અપની વાત થઈ. દેવતા ઉપર પાપડ તૈયાર થતો હોય તે
અનંતરનિક્ષિપ્ત અને અગ્નિ ઉપર ઠામમાં શાક હોય તે પરં-
પરનિક્ષિપ્ત. પવનથી વાસીત થયેલ ભાત કે પાપડ તે પવન-
અનંતરનિક્ષિપ્ત અને ધ્રુમણુ ઉપર ચૂર્ણ હોય તે વાયુપરં-
પરનિક્ષિપ્ત. સચિત્ત દાણામાં રાખેલ પૂડા તે વનસ્પતિ-
અનંતરનિક્ષિપ્ત અને સચિત્ત પત્ર પુષ્પ ફળાદિ ઉપર મૂકેલી
થાળીમાં રાખેલ વસ્તુ તે વનસ્પતિપરંપરનિક્ષિપ્ત. બળદની
પીઠ ઉપર મૂકેલા મોદકાદિ તે ત્રસઅનંતરનિક્ષિપ્ત અને
તેના ઉપર કોઈ થાળી કે વસ્તુ રાખી તેમાં ચીજ મૂકેલી હોય
તે ત્રસપરંપરનિક્ષિપ્ત.

અનંતરનિક્ષિપ્ત અકલ્પ્ય છે પરંપરનિક્ષિપ્તમાં સંઘટ્ટ દોષ ન હોય તો કલ્પ્ય થઈ શકે છે.

૪. 'પિહિતદોષ', પિહિત એટલે ઢાંકેલું. દેવાની વસ્તુ સચિત્ત વસ્તુથી ઢાંકેલી હોય તે પિહિત દોષવાળી કહેવાય છે. ઉપર નિક્ષિપ્ત દોષ (નં. ૩-એષણા) કહ્યો તેની પેઠે અહીં પણ પૃથ્વીકાયાદિ છ ભેદ થાય છે અને તે પ્રત્યેકના ઉપરની પેઠે અનંતર અને પરંપર એમ બે વિભાગ થાય છે.

આપવાની વસ્તુ ઉપર સચિત્ત પૃથ્વીકાય ઢાંકેલ હોય તે પૃથ્વીકાયઅનંતરપિહિત કહેવાય અને આપવાની વસ્તુ ઉપર થાળી હોય અને તે થાળીમાં સચિત્ત પૃથ્વીકાય હોય તો પૃથ્વીકાયપરંપરપિહિત કહેવાય. આપવાની વસ્તુ ઉપર હિમ પડેલું હોય તો તે અપ્કાયઅનંતરપિહિત કહેવાય અને ઢાંકવાની થાળી ઉપર હિમ પડેલું હોય તો તે પરસ્પરઅપ્કાયપિહિત કહેવાય. આપવાની વસ્તુને અંગારાદિના સંયોગ વડે હીંગનેા વધાર દેવામાં આવે તે અગ્નિઅનંતરપિહિત અથવા ચણા વિગેરે પેણામાં સેકવામાં આવે છે તે અનંતરપિહિત અને ચણા (દાળીઆ)માં વચ્ચે હાંડલી મૂકી તેની ગરમી પડે ગરમ રાખવામાં આવે તે અગ્નિપરંપરપિહિત. વાયુથી ભરેલી કોથળી વડે આપવાની વસ્તુ ઢાંકવી તે વાયુપરંપરપિહિત. વળી જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં વાયુ છે એ વચ્ચે જે વસ્તુ અગ્નિથી અનંતરપિહિત છે તે જ વાયુથી પણ અનંતરપિહિત સમજી લેવી. ફળાદિકથી ઢાંકેલ વસ્તુને વનસ્પતિઅનંતરપિહિત કહેવાય અને ફળથી ભરેલી છાખડીથી ઢાંકેલને વનસ્પતિપરંપરપિહિત કહેવાય. મીઠાઈ ઉપર કીડિ ચઢેલ હોય તે ત્રસાનંતરપિહિત કહેવાય અને ઢાંકેલા સરવળામાં કીડિ હોય તો તે ત્રસપરંપરપિહિત થાય. આમાં પૃથ્વીકાયાદિકથી અનંતરપિહિત તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે અને પરંપરપિહિત ઉપયોગ પૂર્વક લેવા યોગ્ય થઈ શકે છે.

અચિત્ત વસ્તુ અચિત્તથી ઢાંકેલી હોય તેના ચાર ભાગ છે: ભારે વસ્તુ ભારેથી ઢાંકેલ, ભારે વસ્તુ હળવાથી ઢાંકેલ, હળવી વસ્તુ ભારેથી ઢાંકેલ અને હળવી વસ્તુ હળવાથી ઢાંકેલ. એમાં પ્રથમ અને તૃતીય પ્રકાર વર્જ્ય છે, કારણ કે ભારે વસ્તુ ભાંગીને ફોડના પગ ઉપર પડે તો અંગભંગસં-

ભવ થાય અને દ્વિતીય અને ત્રીતીય પ્રકાર ગ્રહણુ યોગ્ય છે. આમાં લક્ષ્ય એ રાખવાનું કે દેવા યોગ્ય વસ્તુનું પાત્ર ભારે હોય તેના વાંધો નથી કેમકે તેમાંથી કડછી વિગેરે સાધનોથી લઇને વહોરાવી શકાય છે.

૫. 'સંહૃતદોષઃ' સંહૃત એટલે અન્યત્ર પ્રક્ષિપ્ત દોષ. એક તપેલીમાં વસ્તુ નાખી આપવી હોય તેમાં ન દેવા યોગ્ય વસ્તુ પડેલી હોય તે ત્યાંથી કાઢી અન્યત્ર નાખી દેવી અને તેમાં દેવા યોગ્ય વસ્તુ નાખી આપવી એ સંહૃતદોષ. અથવા કઠોરામાં એજ પ્રમાણે ન દેવાની વસ્તુ હોય તે ક્યાંક ફેંકી દઇ તે વડે દેવાની વસ્તુ આપવી. અહીં જે વસ્તુ નાખી દે તે સચિત્ત પૃથ્વીકાયાદિમાં પડે તેથી દોષાપત્તિ થાય. મિથ્ર હોય તેમાં પણ સચિત્તપણાને સંભવ છે તે સંહૃત વસ્તુ સચિત્ત હોય અને સચિત્તમાં પડે, અચિત્તમાં પડે અથવા સંહૃત વસ્તુ અચિત્ત હોય અને સચિત્તમાં પડે એ ત્રણે પ્રકાર ત્યાજ્ય છે, માત્ર સંહૃત વસ્તુ અચિત્ત હોય અને અચિત્તમાં પડે તોજ દેવાની વસ્તુ અન્ય દોષના અભાવે કલ્પ્ય થઇ શકે છે. અત્ર પણ અનંતર પરંપર દોષની ગણના પૂર્વ-વત્ કરી લેવી.

૬. 'દાયકદોષઃ' નીચેના આપનાર તરફથી અથવા તેને હાથે અપાતી વસ્તુ લેવી સાધુને ન કલ્પે. આપનાર (દાયક)ના અનેક પ્રકાર છે તેમાંથી અકલ્પ્ય દાયકનાં નામ (જરૂર પડે ત્યાં હેતુ સાથે) નીચે આપ્યાં છે.

(૧) 'વૃદ્ધ'—સ્થવિર. સાઠ સિત્તેર વર્ષની વયવાળો. જેને લાળ પડતી હોય તે. વસ્તુમાં લાળ પડે તો લોકોને ગ્લાનિ થાય, હાથકંપથી વસ્તુ જમીનપર પડી જાય તો પદ-જીવનિકાયની વિરાધના થાય અને દેનાર પોતે પડી જાય તો તેને ખીડા થાય અને જીવવિરાધના પણ થઇ જાય. ઉમરલાયક હોય પણ ઘરનો માલીક હોય અને અન્ય સહાયક તેની આજુમાં હોય અથવા મજબૂત શરીરવાળો હોય તો લઇ શકાય.

(૨) 'અપ્રજુ'—ઘરનો કે વસ્તુનો માલિક ન હોય તે આપે તો તેમાં પણ દ્વેષાદિ થઇ જાય.

(૩) 'નપુંસક'—આપનાર નપુંસક હોય તેના સંસર્જથી વેદોદય થાય અને લોકમાં નિંદા થાય તે હેતુ.

- (૪) 'કંપાચમાન શરીરવાળો'. દેતી વખતે શરીર કૂંજતું હોય તેવા શરીરવાળો. વસ્તુ પડી જાય, સાધુના પાત્રથી બહાર પડે, દેવાનું ભાજન ભાંગી નાખે તો અનેક દોષ થઈ જાય તે હેતુ. જો પુત્રાદિક તેના હાથ પકડીને આપે તો ગ્રહણ થઈ શકે.
- (૫) 'તાપવાળો'. શરીરે તાવ (ફીવર) આવ્યો હોય તે આપે તે. કારણ (નં. ૪) પ્રમાણે. વળી જ્વર સંક્રમણ થાય તથા લોકમાં ઉઠાહ થાય વિગેરે અનેક દોષોના સંભવ છે.
- (૬) 'અંધ'. આપનાર આંધળો હોય. જો પડી જાય કે વસ્તુ ઢળી જાય તેથી વિરાધના થાય. આંધળાનો હાથ તેના પુત્રાદિકે પકડ્યો હોય તો ભિક્ષા કલ્પ્ય છે.
- (૭) 'બાળ'. આઠ વર્ષની અંદરનો હોય તે બાળ કહેવાય છે. એને પ્રમાણની ખબર હોતી નથી. બાળકોને હુંટારાઓ ઠગી જાય છે એવો આશ્ચર્ય આવે તે હેતુ. બાળકને આજ્ઞા મળેલી છે એમ ખાતરી થાય તો ભિક્ષા કલ્પ્ય છે.
- (૮) 'મત્ત'. દારૂ પીધેલ કે કેદ કરેલ આપનાર.
- (૯) 'ઉન્મત્ત'. ગારો જેને ઉન્માદ થયો હોય અથવા ગ્રહ-ચાળો હોય તેવો આપનાર.
- (૧૦) 'છિન્નકર'. જેના હાથ કપાઈ ગયેલા છે તેવો આપનાર. વસ્તુ પડી જવાથી જીવવધની અત્ર સંભાવના છે તથા હાથના અભાવે તેનું શરીર પ્રાયઃ અશુચી રહેવાથી લોકનિન્દાનો પણ સંભવ રહે છે તે હેતુ.
- (૧૧) 'છિન્નચરણ'. જેના પગ કપાઈ ગયા છે તેવો દાતા. પોતે પડી જવાથી જીવવિરાધના દોષ પ્રાપ્ત થાય તથા લોક-નિંદા થાય.
- (૧૨) 'ગલત્કુષ્ઠ'. કોઢથી જે દાયકનું શરીર ગળી ગયું હોય તેવો આપનાર.
- (૧૩) 'બદ્ધ'. હાથમાં કે પગમાં બેડી નાખેલી હોય, કેદમાં પડેલ હોય તેવો દાયક.
- (૧૪) 'પાદુકાગ્રહ'. લાકડાની ચાખડી પગમાં પહેરેલી હોય તેવો દાયક. એનો પગ ખસી જાય તો જો પડી જાય તેથી વિરાધના થઈ જાય તે હેતુ.

- (૧૫) 'ખાંડતી દાતા'. દાન આપનાર શાળ ખાંડતી હોય.
- (૧૬) 'પીસતી દાતા'. દાન આપનારી ઘાણીમાં તેલ પીસતી હોય. આમાં શાળ કે તલ કેટલાક સચિત્ત હાથમાં રહી જાય, હાથ ધોવા પડે, સંસકૃત દોષ થાય વિગેરે.
- (૧૭) 'ધાણી વિગેરે સેકતી'. ચુલા ઉપર કઢાઈમાં ચણા વિગેરે હલાવતી હોય તેવી દાતા. આ હકીકત હલાવતી વખતને લાગે છે. સાધુ આવે તે જ વખતે હલાવવાનું કામ ચાલતું હોય તો તેની પાસેથી સાધુને આહાર લેવો અકલ્પ્ય છે.
- (૧૮) 'કાંતનારી દાતા.' રૂની પુણીમાં સૂતર કરતી હોય તેવી દાયક.
- (૧૯) 'લોઢનારી દાતા.' ચરખીમાંથી કપાસીઆ કાઢતી હોય તેવી દાતા.
- (૨૦) 'પીંખનારી દાતા'. રૂને પીંખતી હોય તેવી દાતા.
- (૨૧) 'પીંજનારી'. રૂને પીંજતી હોય તેવી દાતા. કપાસીઆ સચિત્ત છે અને પુંખ દૂર કરવા જળથી હાથ ધોવા પડે, પૂર્વ પશ્ચાત્ કમદોષ લાગે એ જીવવધનું કારણ છે. બાકી રૂમાં શ્વેતતા લાવવા સંખચૂર્ણદિનો ઉપયોગ કરતી દાતા પાસેથી દાન લેવું કલ્પ્ય છે.
- (૨૨) 'પીસતી દાતા'. ઘંટીપર ઘઉં વિગેરે અન્ન દળતી હોય તેવી દાતા.
- (૨૩) 'વલોવતી દાતા'. દહીંનું વલોણું કરતી.
- (૨૪) 'બુંજના દાતા'. દાન આપનારી જમવા બેઠેલી હોય, જમતી હોય. જમતાં ઉઠે તો પાણી પીએ તેથી વિશધના થાય અને ન પીએ તો લોકમાં નિંદા થાય તે હેતુ.
- (૨૫) 'આપત્તસત્તા'. ગર્ભ ધારણ કર્યો હોય તે દાતા. (ગર્ભને બાધા થવાનો હેતુ.) આઠ માસ સુધી તેના હાથથી કલ્પે, નવમે માસે ન કલ્પે. જ્યાં બેઠી હોય તેજ સ્થાનેથી ઉભા થયા વિના બેઠા બેઠા દે તો કલ્પી શકે.
- (૨૬) 'બાલવત્સા'. બાળકની માતા, ધવરાવતી હોય તે બાળકને મૂકી દે તો બિલાડી વિગેરે બાળકને કરડે અથવા બાળક કોમળ હોય તેને જમીનપર મૂકી દે તો તેને

પીડા થાય. આળકની યોગ્ય જતના થાય તો ભિક્ષા કલ્પ્ય થઈ શકે છે.

(૨૭) 'ષટ્કાય સંઘટ્ટવાળી'. હાથ, પગ અથવા શરીરના કોઈ પણ અવયવે છકાયનો સંઘટ્ટ હોય, અંગોડે ફૂલની વેણી હોય, માથામાં ફૂલ હોય, માલતીમાળા ઉરસ્થળે હોય, કાનમાં જપાકુસુમ હોય, પગે જલકણ લાગેલ હોય તેવી દાયકા પાસેથી ભિક્ષા ન કલ્પે, સંઘટ્ટદોષનો સંભવ છે.

(૨૮) 'વિરાઘક દાતા'. કોશથી જમીન ખોદતો, જળથી વસ્ત્ર ધોતો, ધમણ ચલાવતો, અગ્નિ ફૂંકતો, વનસ્પતિ કાપતો તાડતો, માકડ માંચીમાંથી કાઢતો આપનાર હોય તેની તે વખતે અપાતી ભિક્ષા અકલ્પ્ય છે.

(૨૯) 'સપ્રત્યગ્રાયા'. અહિત ફળવાળી ઉપાધિનો જ્યાં સંભવ હોય તેવો દાતા. કોઈપણ પ્રકારની પીડા થવાનો સંભવ હોય, ગાય મારે તેવું હોય, સર્પ કરડે તેવું હોય, ઉપરથી કાદુ વિગેરે પડવાનો સંભવ હોય. આ ઉપરાંત દાતાર તરફથી થનાર અપાયની સંભાવના કરી લેવી.

આવી રીતે દાતારના બીજા ઘણા ભેદો છે, જ્યાં જીવવધની સંભાવના હોય, સંઘટ્ટદોષ સંભવિત હોય, ત્યાં દાયકદોષ થાય છે એમ યુદ્ધિમાને સમજી લેવું.

૭. 'ઉન્મિશ્ર દોષઃ' સચિત્તની સાથે મળેલ વસ્તુ. થોડી શુદ્ધ વસ્તુ હોય તેમાં થોડું સચિત્ત મિશ્ર કરી દે, ભક્તિથી વિરોધી-પણુથી અથવા અનાભોગથી તેમાં સચિત્તનો દોષ ઉત્પન્ન કરે એ ઉન્મિશ્ર દોષ. સંહરણુ દોષ ઉપર કલ્પો તેમાં ન દેવાની વસ્તુ હરણુ કરીને દે અને અહીં મિશ્ર કરે એ તક્ષવત છે.

૮. 'અપરિણુત દોષઃ' અપરિણુત એટલે અપ્રાશુક. સામાન્યથી એના બે પ્રકાર છે: ૧. દ્રવ્યથી; ૨. ભાવથી. એ પ્રત્યેકના બે પ્રકાર છે: ૧ દાતૃવિષયક; ૨ ગૃહીતૃવિષયક.

૧ 'દ્રવ્યથી' પ્રકાર વિચારીએ. પૃથ્વીકાય સજીવ હોય ત્યાં મુદ્રી તે અપરિણુત કહેવાય અને જીવમુક્ત થાય ત્યારે પરિણુત કહેવાય. તેમજ બીજા જીવોને અંગે સમજવું.

દેનારની સત્તામાં હોય ત્યાં સુધી તે 'દાતૃવિષયક' કહેવાય છે અને લેનારની સત્તામાં હોય ત્યારે 'ગૃહીતૃવિષયક' કહેવાય છે. શંકા પડે તો પણ લેવાની મનાઈ છે.

૨. 'ભાવથી દાતૃવિષયક પરિણુત.' વસ્તુના માલેક ઘણા હોય તેમાંથી કેટલાકની દેવાની યુદ્ધિ હોય અને કેટલાકની ન હોય તે માટે અગાઉ સાધારણ અનિસૃષ્ટ દોષ આપ્યો છે તેમાં દાયકનું પરોક્ષપણું છે અને અહીં પ્રત્યક્ષપણું છે. 'ભાવથી ગૃહીતૃવિષયક પરિણુત'. ભીક્ષા માટે ગયેલ બે મુનિઓમાંથી એકને ભીક્ષા સંદોષ લાગી અને બીજાને તે જ પિંડ નિર્દોષ લાગ્યો. તો એ પ્રથમને અપરિણુત થયો, બીજાને પરિણુત થયો.

૬. 'ક્ષિપ્ત દોષ.' ઘી દૂધ દહીં શાક વિગેરે પદાર્થો દેતાં હાથ ખરડાય છે તથા ભોજન પણ લેપવાળું થાય છે તે 'ક્ષિપ્તદોષ.'

સાધુએ બનતા સુધી વાલ ચણા ભાત વિગેરે અલેપવાળી વસ્તુ વહોરવી. સ્વાધ્યાય દવા વિગેરે કારણે લેપવાળી વસ્તુ લેવી પડે તો પશ્ચાત્કર્મ દોષ ન લાગે તેમ વહોરવું. એ વસ્તુ આપનારનો હાથ ખરડાયલો છે કે સ્વચ્છ છે? ભોજન ખરડાયલું છે કે સ્વચ્છ છે? તથા વહોરાવનાર ગૃહસ્થનાં ભોજનમાં પદાર્થ બાકી રહ્યો છે કે કેમ? એ સર્વે બાબતોનો ખરાબર ઉપયોગ રાખવો. એ હાથ પ્રથમથી જ ખરડાયલો હોય અને વાસણ પણ ખરડાયલું હોય તથા વહોરાવેલ દ્રવ્ય-માંથી કાંઈક શેષ બાકી રહેલ હોય તો ત્યાં મુનિને પશ્ચાત્કર્મ દોષ ન લાગે. આમાં ઉપયોગ રાખવાની જરૂર વધારે છે. જ્યાં અવશેષ દ્રવ્ય હોય ત્યાં ખરડાયેલા હાથ વાસણ વિગેરે ભીક્ષા દઈને તરત જ ધોવા પડતાં નથી. નિરવશેષ હોય ત્યાં ધોવા પડે છે-એ ઉપયોગથી સમજી જવું. દોષ ન દે-ખાય ત્યાં ઉક્ત નિમિત્તે લેવામાં વાંધો નથી.

૧૦. 'છર્દિત.' વહોરાવનાર ઘી દૂધ વિગેરે પદાર્થોના છાંટા પાડે કે ઢોળે ત્યારે 'છર્દિત દોષ' લાગે. ભોજન આપનાર છાંટા પાડે કે ઢોળે તે સચિત્તમાં પડે કે અચિત્તમાં પડે કે મિશ્રમાં પડે એથી વિરાધનાદિ બહુ દોષસંભવ છે તેથી તેવી રીતે તેના હાથે ભીક્ષા ન લે.

એ એમણાના દશ દોષો થયા.

આ પ્રમાણે એષણાશુદ્ધિને અંગે લક્ષ્ય રાખવાના ૪૨ દોષો થયા તે નીચે પ્રમાણે:—

૧૬ ઉદ્ગમદોષો.	૧૬ ઉત્પાદન દોષો.	૧૦ એષણાના દોષો.
૧ આધાકર્મ.	૧ ધાત્રીકર્મ.	૧ શંકિત.
૨ ઉદ્દેશિક.	૨ દ્વિતિકર્મ.	૨ અક્ષિત.
૩ પૂતિકર્મ.	૩ નિમિત્ત.	૩ નિશ્ચિત.
૪ મિશ્રજાત.	૪ આલુચિકા.	૪ પિહિત.
૫ સ્થાપના.	૫ વનીપક.	૫ સંહૃત.
૬ પ્રાભૃત.	૬ ચિકિત્સા.	૬ દાયક.
૭ પ્રાદુષકત્રણ.	૭ ક્રોધ.	૭ ઉન્મિશ્ર.
૮ ક્રીત.	૮ માન.	૮ અપરિણીત.
૯ પ્રામિત્યક.	૯ માયા.	૯ લિપ્ત.
૧૦ પરિવર્તક.	૧૦ લોભ.	૧૦ છર્દિત.
૧૧ અલ્પાહૃત.	૧૧ સંસ્તવ.	
૧૨ ઉદ્દિગ્ધ.	૧૨ વિદ્યા.	
૧૩ માલાપહૃત.	૧૩ મંત્ર.	
૧૪ આચ્છેદ.	૧૪ ચૂર્ણ.	
૧૫ અનિસૃષ્ટ.	૧૫ યોગ.	
૧૬ અધ્યવપૂરક.	૧૬ મુલકર્મ.	

આ બેતાળીશ દોષ સાધુએ શોધવા.

સાધુ પોતે હુણે નહિ, વેચાનું લે નહિ અને રાંધે નહિ. તેમજ હુણાવે નહિ, લેવરાવે નહિ, રધાવે નહિ એ ત્રણ. અનુમોદનના ત્રણ કરતાં નવ ભેદ થયા. એ નવ પદે પિંડવિશુદ્ધિ કરવી.

શ્રીપ્રભાવકચરિત્રે શ્રીસિદ્ધર્ષિસૂરિપ્રવન્ધઃ

શ્રીસિદ્ધર્ષિઃ શ્રિયો દેયાદિયામધ્યાનધામભૂઃ ।
 નિર્ગ્રન્થગ્રન્થતામાપુર્યદ્રન્થાઃ સામ્પ્રતં ભુવિ ॥ ૧ ॥
 શ્રીસિદ્ધર્ષિપ્રભોઃ પાન્તુ વાચઃ પરિપચ્છેલિમાઃ ।
 અનાદ્યવિદ્યાસંસ્કારા યદુપાસ્તેર્મિદેલિમાઃ ॥ ૨ ॥
 સુપ્રભુઃ પૂર્વજો યસ્ય સુપ્રભઃ પ્રતિભાવતામ્ ।
 વંધુર્વન્ધુર્ભાગ્યશ્રીર્યસ્ય માઘઃ કવીશ્વરઃ ॥ ૩ ॥
 ચરિતં કીર્તયિષ્યામિ તસ્ય ત્રસ્યજ્ઞહાશયમ્ ।
 ભૂમૃષ્ણકચમત્કારિ વારિતાલિલકલ્મષમ્ ॥ ૪ ॥
 અજર્જરશ્રિયાં ધામ વેષાલક્ષ્યજરજ્જરઃ ।
 અસ્તિ ગુર્જરદેશેઽન્યસજ્જરાજન્યદુર્જરઃ ॥ ૫ ॥
 તત્ર શ્રીમાલમિત્યસ્તિ પુરં મુખમિવ ક્ષિતેઃ ।
 ચૈત્યોપરિસ્થં કુમ્ભાલિર્યત્ર ચૂડામણીયતે ॥ ૬ ॥
 પ્રાસાદા યત્ર દૃશ્યન્તે મત્તવારણરાજિતાઃ ।
 રાજમાર્ગાશ્ચ શોભન્તે મત્તવારણરાજિતાઃ ॥ ૭ ॥
 જૈનાલયાશ્ચ સન્ત્યત્ર નવં ધૂપગમં શ્રિતાઃ ।
 મહર્ષયશ્ચ નિઃસજ્જા ન વંધૂપગમં શ્રિતાઃ ॥ ૮ ॥
 તત્રાસ્તિ હાસ્તિકાસ્વીયાપહસ્તિતરિપુવ્રજઃ ।
 નૃપઃ શ્રીવર્મલાતાલ્યઃ શત્રુમર્મભિદાક્ષમઃ ॥ ૯ ॥
 તસ્ય સુપ્રભદેવોઽસ્તિ મૈત્રી મિત્રં જગત્યપિ ।
 સર્વવ્યાપારમુદ્રામૃત્મુદ્રાકુહુર્જનનને ॥ ૧૦ ॥

૧ ધ્યાન સ્થાને ધ્યામ પાઠાંતર. ૨ પ્રતિભાવાનામ્ પાઠાંતર (અશુદ્ધ જણાય છે). ૩ અહીં બન્ધુઃ ઉચિત જણાય છે. ૪ ભાગ્યસ્ય પાઠાંતર. ૫ પરિસ્થા પાઠાંતર વધારે શુદ્ધ જણાય છે. ૬ મન્દવારણ પાઠાંતર. ૭ પ્રથમ પંક્તિમાં નવં ધૂપગમં છોડવું અને બીજીમાં ન બન્ધુ ઉપગમં છોડવું. ૮ વ અને જ નો અલેક છે. ૯ કાશ્મીય પાઠાંતર વધારે અર્થાનુરૂપ જણાય છે. ૧૦ વર્મસ્થાને વર્મ; કોઈ જાઓએ મર્મ પણ છે. ૧૦ મંત્રી મિત્રતપઃ કિલ પાઠાંતર.

દેવાયોશનસોર્યસ્ય નીતિરીતિમુદીક્ષ્ય તૌ ।
 અવલમ્બ્ય સ્થિતૌ વિષ્ણુપદં કર્તુ તપઃ કિલ ॥ ૧૧ ॥
 તસ્ય પુત્રાવુભાવંસાવિવ વિશ્વમરક્ષમૌ ।
 આઘો દત્તઃ સ્ફુરદ્વલો દ્વિતીયશ્ચ શુભઙ્કરઃ ॥ ૧૨ ॥
 દત્તવિત્તોનુજીવિભ્યો દત્તચિત્તસુધર્મધીઃ ।
 અપ્રવૃત્તઃ કુકુલ્યેષુ તત્ર સુત્રામવત્ શ્રિયા ॥ ૧૩ ॥
 હર્મ્યકોટિસ્ફુરત્કોટિધ્વજજાલાન્તરસ્થિતાઃ ।
 જલજન્મતયેવ શ્રીર્યસાદાસીદનિર્ગમા ॥ ૧૪ ॥
 તસ્ય શ્રીભોજભૂપાલબાલમિત્રં કૃતીશ્વરઃ ।
 શ્રીમાઘો નન્દનો બ્રાહ્મીસ્યન્દનઃ શીલચન્દનઃ ॥ ૧૫ ॥
 એદંયુર્ગીનલોકસ્ય સારસારસ્વતાચિત્તમ્ ।
 શિશુપાલવધઃ કાવ્યં પ્રશસ્તિર્યસ્ય શાશ્વતી ॥ ૧૬ ॥
 શ્રીમાઘોઽસ્તાત્રધીઃ સ્માઘ્યઃ પ્રશસ્યઃ કસ્ય નામવત્ ।
 ચિત્તજાઘ્યહરઃ યસ્ય કાવ્યગદ્ગોર્મિવિમુપઃ ? ॥ ૧૭ ॥
 તથા શુભઙ્કરશ્રેષ્ઠી વિશ્વવિશ્વપ્રિયઙ્કરઃ ।
 યસ્ય દાનાદ્રુતર્ગીતૈર્હર્યશ્વો હર્ષભૂરભૂત્ ॥ ૧૮ ॥
 તસ્યાભૂદ્રેહિની લક્ષ્મીલક્ષ્મીલક્ષ્મીપતેરિવ ।
 યયા સત્યાપિતાઃ સત્યઃ મીતાયા વિશ્વવિશ્રુતાઃ ॥ ૧૯ ॥
 નન્દનો નન્દનોત્તમઃ કલ્પદ્રુમ દિવામરઃ ।
 યથેચ્છાદાનનોઽર્થિભ્યઃ પ્રસિદ્ધઃ સિદ્ધનામતઃ ॥ ૨૦ ॥
 અનુરૂપકુલાં કન્યાં ધન્યાં પિત્રા વિવાહિતઃ ।
 મુઙ્ગ વૈષયિકં સંત્યજ્યં દોગુઙ્ગ દિવામરઃ ॥ ૨૧ ॥
 દુરોદરમ્ભગોદારો દારાન્નારપરાઙ્મુખઃ ।
 અન્યદા સોઽમવત્કર્મ દુર્જયં વિદુષામપિ ॥ ૨૨ ॥
 પિતૃમાતૃગુરુશ્ચિત્તચન્નુમિત્રંનિવારિતઃ ।
 અપિ નૈવ ન્યવર્તિષ્ટ દુર્વારં વ્યસનં યતઃ ॥ ૨૩ ॥

૧ મોર્યસ્ય પાઠાંતર. ૨ આશાદતઃ પાઠાંતર. ૩ દત્તચિત્તશ્ચ પાઠાંતર.
 ૪ સ્થિતાઃ અશુદ્ધ જાગ્રાય છે. સ્થિતા વધારે ઠીક લાગે છે. ૫ મિત્રંકૃતિ
 સ્વયોસ્તાવધીશ્ચાઘ્યઃ પ્રશંસ્યકંસ્ય માનવત્ આ પાઠાંતર છે તેનો અર્થ મને બેઠો
 નથી. અશુદ્ધ જાગ્રાય છે. ૧૭ મો ટોક સરખાયો. ૬ ચિત્રં અથવા ચિત્ર
 પાઠાંતર. ૭ અપરઃ સમીચીન જાગ્રાય છે. બાણે બીજો કલ્પવૃક્ષ જ હોય
 તેમ અર્થાઓને દાન આપનાર હતો.

अगूढातिप्ररूढेऽस्मिन्नहर्निशमसौऽवशः ।
 तदेकचित्तधूर्त्तानां सदाचारादभूद्बहिः ॥ २४ ॥
 सपिपासोशनायाति शीतोष्माश्च विमर्शतः ।
 योगीव लीनचित्तोऽत्र व्यत्रस्यत्साधुवाक्यतः ॥ २५ ॥
 निशीथातिक्रमे रात्रावपि स्वकगृहागमौ ।
 बध्वाः प्रतीक्ष्य एकस्यास्तथा नित्यं प्रतीक्ष्यते ॥ २६ ॥
 अन्यदा रात्रिजागर्यानिर्यातवपुरुद्यमाम् ।
 गृहव्यापारकृत्येषु विलानाङ्गस्थितिं ततः ॥ २७ ॥
 ईदृग् ज्ञातेयसम्बन्धवशकर्कशवाग्भरम् ।
 श्वश्रूरश्रूणि मुञ्चन्ती बधूं प्राह सगद्गदम् ॥ २८ ॥
 मयि सत्यां पराभूतिं कस्ते कुर्यात्ततः स्वयम् ।
 विद्यते कुविकल्पैस्त्वं गृहकर्मभरालसा ॥ २९ ॥
 श्वशुरोऽपि च ते व्यग्रो यदा राजकुलादिह ।
 आगन्ता च ततो देवावसरादावसज्जिते ॥ ३० ॥
 मामेवाक्रोक्ष्यति त्वं तत्तथ्यं मम निवेद्य ।
 यथा द्वाग्भवदीयार्त्तिप्रतिकारं करोम्यहम् ॥ ३१ ॥
 सा न किञ्चिदिति प्रोच्य श्वश्रूनिर्वन्धतोऽवदत् ।
 युष्मत्पुत्रोऽर्धरात्रातिक्रमेऽभ्येति करोमि किम् ? ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वेत्याह तदा श्वश्रूः किं नाग्रेऽजल्प मे पुरः ।
 सुतं स्वं बोधयिष्यामि वचनैः कर्कशप्रियैः ॥ ३३ ॥
 अद्य स्वपिहि वत्से ! त्वं निश्चिन्ताहं तु जागरम् ।
 कुर्वे सर्वं भलिष्यामि नात्र कार्याधृतिस्त्वया ॥ ३४ ॥
 ओमित्यथ स्नुषा प्रोक्ते रात्रौ तद्धारि तस्थुषी
 विनिद्रा पश्चिमे यामे रात्रेः पुत्रः समागमत् ॥ ३५ ॥
 द्वारं द्वारमिति प्रौढस्वरोऽसौ यावदूचिवान् ।
 इयद्वात्रौ क आगन्ता मातावादीदिति स्फुटम् ॥ ३६ ॥
 सिद्धः सिद्ध इति प्रोक्ते तेन सा कृतककुधा ।
 प्राह सिद्धं न जानेऽहमप्रस्तावविहारिणम् ॥ ३७ ॥

१ प्ररूढोऽस्मि.....सोधसः २ तदाकचित्तधु. ३ सपिपासाशनायातिशीतोष्माश्च
 पाठांतर. ४ खियसे पाठांतर.

અધુનાહં ક યામીતિ સિદ્ધેનોકે જનન્યપિ ।
 અન્યદા શીઘ્રમાયાતિ યથાસ્માત્કર્કશં જગૌ ॥ ૩૮ ॥
 एतावत्यां निशि द्वारं विवृत्तं यत्र पश्यसि ।
 तत्र यायाः समुद्राटद्वारा सर्वापि किं निशा ? ॥ ૩૯ ॥
 भवत्वेवमिति प्रोक्ते सिद्धस्तस्मान्निरीय च ।
 पश्यन्ननावृतद्वारो द्वारेऽगादनगारिणाम् ॥ ૪૦ ॥
 सदाप्यनावृतद्वારं शालायां पश्यति स्र सः ।
 मुनीन् विविधचर्यासु स्थितान्निष्पुण्यदुर्लभान् ॥ ૪૧ ॥
 कांश्चिद्वૈરાत्रિકं કાલં વિનિદ્રસ્ય ગુરોઃ પુરઃ ।
 પ્રવેદયત ઉત્સાહાત્કાંશ્ચિત્સ્વાધ્યાયરક્ષિણઃ ॥ ૪૨ ॥
 ઉત્કટિકાસનાન્ કાંશ્ચિત્ કાશ્ચિદ્દોદોહિકાસનાન્ ।
 વીરાસનસ્થિતાન્ કાંશ્ચિત્સોઽપશ્યન્મુનિપુજ્જવાન્ ॥ ૪૩ ॥
 અચિન્તયચ્છમસુધાનિર્દારે નિર્જરા ઇવ ।
 સુસ્નાતશીતલા एते તૃણામીતા મુમુક્ષવઃ ॥ ૪૪ ॥
 મોહશા વ્યસનાસક્તા અમૈકા સ્વગુરુષ્વપિ ।
 મનોરથદ્રુહસ્તેષાં વિપરીતવિહારિણઃ ॥ ૪૫ ॥
 ધિગ્જન્મેદમિહામુત્ર દુર્યશો દુર્ગતિપ્રદમ્ ।
 તસ્માત્સુકૃતિની વેલા યત્રૈતે દૃષ્ટિગોચરા ॥ ૪૬ ॥
 અમીષાં દર્શનાત્કોપિન્યાપ્યુપકૃતં મયિ ।
 જનન્યા ક્ષીરમુત્તમમપિ પિત્તં પ્રણાશયેત્ ॥ ૪૭ ॥
 ધ્યાયન્નિત્યપ્રતસ્તથૌ નમસ્તેભ્યશ્ચકાર સઃ ।
 પ્રદત્તધર્મલામાશીર્નિર્ગ્રન્થઃ પ્રભૃરાહ ચ ॥ ૪૮ ॥
 કો ભવાનિતિ તૈઃ પ્રોક્તે પ્રકટં પ્રાહ સાહસી ।
 શુભઙ્કરાત્મજઃ સિદ્ધો દૂતાન્માત્રા નિષેધિતઃ ॥ ૪૯ ॥
 ઉદ્ઘાટદ્વારિ યાયાસ્ત્વમોકસીયન્મહાનિશિ ।
 દ્યન્તી વાચના દત્તાઽપ્રાવૃતદ્વારિ સજ્જતઃ ॥ ૫૦ ॥
 અતઃપ્રભૃતિ પૂજ્યાનાં ચરણૌ શરણૌ મમ ।
 પ્રાપ્તે પ્રવહણે કો હિ નિસ્તિતીર્ષતિ નામ્બુધિમ્ ? ॥ ૫૧ ॥
 ઉપયોગં શ્રુતે દત્ત્વા યોગ્યતાહૃદ્દમાનસાઃ ।
 પ્રભાવકં ભવિષ્યન્તં પરિજ્ઞાયાથ તેઽવદન્ ॥ ૫૨ ॥

૧ દ્વારા યોગ્ય જણાય છે. દ્વાર પાઠાંતર છે. ૨ તદ્દશાઃ પાઠાંતર. ૩ અમભ્યાઃ પાઠાંતર. ૪ સુપકૃતં મયિ પાઠાંતર. ૫ નિર્ગ્રન્થપ્રમુ પાઠાંતર.

अस्मद्वेषं विना नैवास्मत्पार्श्वे स्थीयतेतराम् ।
 सदा स्वेच्छाविहाराणां दुर्ग्रहः स भवादृशाम् ॥ ५३ ॥
 धार्यं ब्रह्मव्रतं घोरं दुष्करं कातरैर्नरैः ।
 कापोतिका तथा वृत्तिः समुदाना परामिधा ॥ ५४ ॥
 दारुणः केशलोचोऽथ सर्वाङ्गीणव्यथाकरः ।
 सिकतापिण्डवच्चायं निरास्वादश्च संयमः ॥ ५५ ॥
 उच्चावचानि वाक्यानि नीचानां ग्रामकण्टकाः ।
 सोढव्या दशनैश्चर्वणीया लोहमया यवाः ॥ ५६ ॥
 उग्रं षष्ठाष्टमाद्यं तत्तपः कार्यं सुदुष्करम् ।
 स्वाद्यास्वाद्येषु लब्धेषु रागद्वेषौ न पारणे ॥ ५७ ॥
 इत्याकर्ण्य वदत्सिद्धो मत्सदृग्व्यसनस्थिताः ।
 छिन्नकर्णोष्ठनासादिबाहुपादयुगा नराः ॥ ५८ ॥
 क्षुधाकरालितामिक्षा चौर्यादेर्वृत्तिधारिणः ।
 अप्राप्तशयनस्थानाः पराभूता निजैरपि ॥ ५९ ॥
 नाथ ! किं तदवस्थाया अपि किं दुष्करो भवेत् ।
 संयमो विश्ववन्द्यस्तम्भूर्भिर्देहि करं मम ॥ ६० ॥
 यददत्तं न गृह्णीमो वयं यस्मात्स्थिरो भव ।
 दिनमेकं यथा विज्ञापयामः पैतृकं तव ॥ ६१ ॥
 ततः प्रमाणमादेश इत्युक्त्वा तत्र सुस्थिते ।
 परं हर्षं दधौ सूरिः सुविनेयस्य लाभतः ॥ ६२ ॥
 इतः शुभङ्करश्रेष्ठी प्रातः पुत्रं समाह्वयत् ।
 शब्दादाने च सम्भ्रान्तः पश्यन् पत्नीं नताननाम् ॥ ६३ ॥
 अद्य रात्रे कथं नागात्सिद्ध इत्युदिता सती ।
 लज्जानम्रावदद् द्यूतीशिक्षितोऽथ सुतो ययौ ॥ ६४ ॥
 श्रेष्ठी दध्यौ महेलाः स्युरुत्तानधिषणा ध्रुवम् ।
 न कर्कशवचो योग्ये व्यसनी शिक्ष्यते शनैः ॥ ६५ ॥
 इष्टकरं ततः प्राह प्रिये ! भव्यं त्वया कृतम् ।
 वयं किं प्रवदामोऽत्र वणिजां नोचितं ह्यदः ॥ ६६ ॥
 गृहाद्बहिश्च निर्याय प्रयासाङ्गीकृतः स्थितः ।
 व्यलोकयत्पुरं सर्वमहो मोहः पितुः सुते ॥ ६७ ॥

१ वासानां पाठांतर. २ यथाऽनुविज्ञापयामः पाठांतर. ३ सम्भ्रान्तोऽपश्यत्
 पाठांतर. ४ रात्रौ पाठांतर. ५ योग्यो ङीङ् अणुय छे (जेडोणी). ६ कृत-
 स्थितिः पाठांतर.

इतश्चरित्रिशालायामसाधुपशमोर्मिमिः ।
आधुतोऽपूयसंस्थानं ततोऽवादि च तेन सः ॥ ६८ ॥
यद्येवं शमिसामीप्यस्थितिं पश्यामि ते सुतैः ।
अमृतेनैव सिच्येत नन्दनानन्दनस्थिते ॥ ६९ ॥
धृतव्यसनिनां साध्वाचारातीतकुवेषिणाम् ।
सङ्गतो मम दृढुःखहेतुः केतुरिव ग्रहः ॥ ७० ॥
आगच्छ वत्स ! सोत्कण्ठा तव माता प्रतीक्षते ।
किञ्चिन्मद्वचनैर्दूना सन्तप्ता निर्गमास्तव ॥ ७१ ॥
स ग्राह तात ! पर्याप्तं गेहागमनकर्मणि ।
मम लीनं गुरोः पादारविन्दे हृदयं ध्रुवम् ॥ ७२ ॥
जैनदीक्षाधरो मार्गं मार्गं निष्प्रतिकर्मतः ।
आचरिष्यामि तन्मोहो भवद्भिर्मा विधीयताम् ॥ ७३ ॥
याया अपावृतद्वारे वेदमनीत्यम्बिकावचः ।
शमिसन्निध्यवस्थानं मतं नस्तदभूद्वचः ॥ ७४ ॥
यावज्जीवं हि विदधे यद्यहं तत्कुलीनता ।
अक्षता स्यादिदं चित्ते सम्यक्कात ! विचिन्तय ॥ ७५ ॥
अथाह सम्भ्रमाच्छ्रेष्ठी किमिदं वस्तु चिन्तितम् ? ।
असङ्ख्यध्वजविज्ञेयं धनं कः सार्थयिष्यति ॥ ७६ ॥
विलस त्वं यथासौख्यं विदेहि निजयेच्छया ।
अविमुञ्चन्सदाचारं सतां श्लाघ्यो भविष्यसि ॥ ७७ ॥
एकपुत्रा तवाम्बा च निरपत्या वधूस्तथा ।
गतिस्तयोस्त्वमेवासीर्जीर्णं माजीगणस्तु माम् ॥ ७८ ॥
पित्रेत्थमुदिते ग्राह सिद्धः सिद्धशमस्थितिः ।
सम्पूर्णं लोभिवाणीभिस्तत्र मे श्रुतिरश्रुतिः ॥ ७९ ॥

૧ ક્ષત્ર્ય યતિશાલા પાઠાંતર. ૨ ગતો (જેકોળી) સૂચન છે. તતો પણ અર્થ આપે છે. ૩ મુતઃ સ્થાને મુત સંબોધન અર્થમાં (જેકોળી). યોગ્ય છે. મૂળ પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. ૪ સિચ્ચેય એ પાઠ ઉપરનાં પાઠાંતરો સ્વીકારતાં બંધ બેસે (સૂચન જેકોળી) અથવા નેવ સિચ્ચેત પાઠાંતર. ૫ સ્થિતે ને બદલે સ્થિતિઃ પાઠાંતર છે તે સાચો અર્થ આપે છે. અથવા નન્દની નન્દન સ્થિતે! પાઠાંતર. ૬ સજ્જતિઃ પાઠાંતર વધારે યોગ્ય છે. ૭ વત્સ પાઠાંતર. ૮ પ્રદેહિ પાઠાંતર.

બ્રહ્મણીવ મનો લીનં મમાતો ગુરુપાદયોઃ ।
 નિપત્ય બ્રૂહિ દીક્ષાં (હિ) પુત્રસ્ય મમ યચ્છત ॥ ૮૦ ॥
 રૂતિ નિર્વન્ધતસ્તસ્ય તથા ચક્રે શુભઙ્કુરઃ ।
 ગુરુઃ પ્રાદાત્પરિવ્રજ્યાં તસ્ય પુણ્યે સ્વરોદયે ॥ ૮૧ ॥
 દિનૈઃ કતિપયૈર્માસમાને તપસિ વિર્મિતે ।
 શુભે લગ્ને પશ્ચમહાવતારોપણકર્મણિ ॥ ૮૨ ॥
 દિગ્વન્ધં શ્રાવયામાસ પૂર્વતો ગચ્છસન્તતિમ્ ।
 સત્પ્રભુઃ શ્ટણુ વત્સ ! ત્વં શ્રીમાન્ વજ્રપ્રભુઃ પુરા ॥ ૮૩ ॥
 તચ્છિલ્લપ્યવજ્રસેનસ્યાભૂદિનેયચતુષ્ટયી ।
 નાગેન્દ્રો નિર્વૃત્તિશ્ચન્દ્રઃ ક્ષ્યાતો વિદ્યાધરસ્તથા ॥ ૮૪ ॥
 આસીન્નિર્વૃત્તિગચ્છે ચ સુરાચાર્યો ધિયાં નિધિઃ ।
 તદ્વિનેયશ્ચ ગર્ભાપેરહં દીક્ષાગુરુસ્તવ ॥ ૮૫ ॥
 શીલાઙ્ગાનાં સહસ્રાણિ ત્વયાષ્ટાદશ નિર્ભરમ્ ।
 વોદબ્યાનિ વિવિદ્યામમભિજાત્યફલં હૃદઃ ॥ ૮૬ ॥
 ઓમિતિ પ્રતિપદ્યાથ તપ ડગ્રં ચરન્નસૌ ।
 અધ્યેતા વર્તમાનાનાં સિદ્ધાન્તાનામજાયત ॥ ૮૭ ॥
 સ ચોપદેશમાલાયા વૃત્તિં વાલાવવોધિનીમ્ ।
 વિદધેઽવહિતપ્રજ્ઞઃ સર્વેશ્વરે ગીર્મરૈઃ ॥ ૮૮ ॥
 સૂરિર્દાક્ષિણ્યચન્દ્રાલ્યો ગુરુભ્રાતાસ્તિ તસ્ય સઃ ।
 કથાં કુવલયમાલાં ચક્રે શૃંગારનિર્ભરામ્ ॥ ૮૯ ॥
 કિશ્ચિત્સિદ્ધકૃતપ્રગ્નસોત્પ્રાસઃ સોઽવદત્તદા ।
 લિખિતં કિં નંવો ગ્રન્થસ્તદવસ્થાગમાક્ષરૈઃ ॥ ૯૦ ॥
 શાસ્ત્રં શ્રીસમરાદિત્યચરિતં કીર્ત્યતે ભુવિ ।
 યદ્રસોર્મિપ્લુતા જીવાઃ શ્રુતૃડાચં ન જાનતે ॥ ૯૧ ॥
 અંથોત્પત્તિરસાધિક્યસારા કિશ્ચિત્કથાપિ મે ।
 અહો તે લેખકસ્યેવ ગ્રન્થઃ પુસ્તકપૂરણઃ ॥ ૯૨ ॥
 અથ સિદ્ધકવિઃ પ્રાહ મનો દૂનો(પિ)ષિ નો સ્વરમ્ ।
 વૈયોતિક્રાન્તપાઠાનામીદૃશી કવિતા ભવેત્ ॥ ૯૩ ॥

૧ એક પ્રતમાં પુત્રસ્ય પછીનો આખો વિભાગ અને ૮૧ માં શ્લોકનો તસ્ય
 મુધીનો વિભાગ છોડી દીધો છે. ૨ નવેમ્ પ્રસ્થૈઃ પાઠાંતર. ૩ મયોપતિ બોધએ
 (બેકોષી), સૂચના અસખર લાગે છે. ૪ મારા ધારવા પ્રભાણે રવો બોધએ.

કા સ્પર્ધા સમરાદિત્યકવિત્વે પૂર્વસૂરિણાં ।
 સ્વદ્યોતસ્યેવ સૂર્યેણ માદૃગ્મન્દમતેરિવં ॥ ૧૪ ॥
 ઇત્યમુદ્ગેજિતસ્વાન્તસ્તેનાસૌ નિર્મમે બુધઃ ।
 અન્યદુર્બોધસમ્બદ્ધાં પ્રસ્તાવાષ્ટકસમ્ભૂતામ્ ॥ ૧૫ ॥
 રમ્યામુપમિતભવપ્રપન્નાભ્યાં મહાકથામ્ ।
 સુવોધકથિતાં વિદ્વદુત્તમાઙ્ગવિધૂનનીમ્ ॥ ૧૬ ॥
 પ્રૌઢ્યાવ્યાખ્યાનયોભ્યં યદેનં ચક્રે શમાશ્રયમ્ ।
 અતઃ પ્રભૃતિ સહોઽવ્ર વ્યાખ્યાતૃવિરુદ્ધં દદૌ ॥ ૧૭ ॥
 દર્શિતાથાસ્ય તેનાથ હસિતુઃ સ તતોઽવદત્ ।
 ર્ઈદં કુ કવિત્વમાશ્રયં ત્વહુણાય મયોદિતમ્ ॥ ૧૮ ॥
 તતો વ્યચિન્તયત્સિદ્ધો જ્ઞાયતે યદપીહ ન ।
 તેનાપ્યજ્ઞાનના તસ્માદ્ધ્યેતવ્યં ધ્રુવં મયા ॥ ૧૯ ॥
 તર્કગ્રન્થા મયાધીતાઃ સ્વપરેપીહ યે સ્થિતાઃ ।
 વૌધપ્રમાણશાસ્ત્રાણિ ન સ્યુસ્તદ્દેશમન્તરા ॥ ૨૦ ॥
 આપપ્રચ્છે ગુરું સમ્યગ્ વિનીતવચનૈસ્તતઃ ।
 પ્રાન્તરસ્થિતદેશપુ ગમનાયોન્મનાયિતઃ ॥ ૨૦૧ ॥
 નિમિત્તમલોકયાથ શ્રૌતેન વિધિના તતઃ ।
 સવાત્સલ્યમુવાચાથ નાથપ્રાથમકલ્પિકમ્ ॥ ૨૦૨ ॥
 અસન્તોષઃ શુભોઽધ્યાયે વત્સ ! કિંચિદ્વદામિ તુ ।
 સત્ત્વમત્ર ન સત્ત્વાનાં સમયે પ્રમયે ધિયાં ॥ ૨૦૩ ॥
 બ્રાન્તં ચેતઃ કદાપિ સ્યાદ્દેત્વાભાસૈસ્તદીયકૈઃ ।
 અર્થાં તદ્દાગમશ્રેણેઃ સ્વસિદ્ધાન્તપરાઙ્મુલઃ ॥ ૨૦૪ ॥
 ઉપાજિતસ્ય પુણ્યસ્ય નાશં ત્વં પ્રાપ્સ્યસિ ધ્રુવમ્ ।
 નિમિત્તત્ત્વં મન્યે તસ્માન્માત્રોચમી ભવ ॥ ૨૦૫ ॥
 અથ ચેદ્વલેપસ્તે ગમને ન નિવર્તતે ।
 તથાપિ મમ પાર્શ્વં ત્વમાગા વાચા મમેકદા ॥ ૨૦૬ ॥
 રજોહરણમસ્માકં વ્રતાઙ્ગં નઃ સમર્પયેઃ ।
 ઇત્યુક્ત્વા માનમાતિષ્ઠદુંઢં ચિત્તવ્યથાધરઃ ॥ ૨૦૭ ॥

૧ પૂર્વસૂરિણામ છઠ્ઠી વિભક્તિ વધારે ઠીક લાગે છે. ૨ રિદ્ધ પાઠાંતર.
 ૩ પ્રચ્છા પાઠાંતર છે. સૂચન ગ્રન્થ-અરામર અર્થ આપે છે. ૪ નાથઃ બોધએ
 (જેકોબી). આ સૂચના અરામર લાગે છે. પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. ૫ ધિયાં
 પાઠાંતર. વધારે સમીચીન છે. મન્વં સાથે મન્વં પાઠાંતર. ૬ પ્રાપ્સ્યસિ પાઠાંતર.
 ૭ ગુરું સ્થાને ગુરુ સૂચન. પાઠાંતર પણ તે છે.

પ્રાહ સિદ્ધઃ શ્રુતીચ્છાદયિત્વા શાન્તં હિ કલ્મષમ્ ।
 અમઙ્ગલં પ્રતિહતમકૃતજ્ઞઃ કઃ ઈદશઃ ? ॥ ૧૦૮ ॥
 ચક્રુરુદ્ધાદિતં યેન મમ જ્ઞાનમયં મુદા ।
 પુનસ્તદ્યામયેત્કો હિ ધૂમાયિતપરોક્તિભિઃ ? ॥ ૧૦૯ ॥
 અન્યં વત્સઃ કથં નાથ ! મયિ પૂઞ્યૈરુદાહતમ્ ।
 કઃ કુલીનો નિજગુરુક્રમયુગં પરિત્યજેત્ ॥ ૧૧૦ ॥
 મનઃ કદાપિ ગુચ્યેત ચેદ્દતુરભ્રમાદિવ ।
 તથાપિ પ્રભુપાદાનામાદેશં વિદધે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૧ ॥
 (દુરધ્યેયાનિ બૌદ્ધાનાં શાસ્ત્રાણીતિ શ્રુતશ્રુતિઃ ।
 સ્વપ્રજ્ઞાયાઃ પ્રમાણં તદ્ લપ્સ્યે તદ્દુષિલાધ્વનિ ॥)
 હત્યુદિત્વા પ્રણમ્યાથ સ જગામ યથેષ્ણિતમ્ ।
 મહાબોધાભિધં ઘાઙ્ગપુરમવ્યક્તવેષભૃત્ ॥ ૧૧૨ ॥
 કુશાગ્રીયમતેસ્તસ્યાક્લેશેનાપિ પ્રબોધતઃ ।
 વિદ્ધુર્ભેદશાસ્ત્રાણિ તેપામાસીચ્છમત્કૃતિઃ ॥ ૧૧૩ ॥
 તસ્યાઙ્ગીકરણે મન્ત્રસ્તેપામાસીહુરાસદઃ ।
 તંમસ્યુચોતકો રત્નમાપ્ય માધ્યસ્થ્યમાશ્રયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥
 તાદૃગ્વત્સ્રપશ્ચેત્તૈર્વર્દકર્ગર્જકૈરપિ ।
 તં વિપ્રલમ્ભયામાસુર્મનિવદ્ધીવરા રસાત્ ॥ ૧૧૫ ॥
 શનૈર્ભ્રાન્તમનોવૃત્તિર્વભૂવાસૌ યથા તથા ।
 તદીયદીક્ષામાદત્ત જૈનમાર્ગાતિનિઃસ્પૃહઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 અન્યદા તર્ગુરુત્વેઽસૌ સ્થાપ્યમાનોઽવદન્નનુ ।
 ઇકવેલં મયા પૂર્વે સંવીક્ષ્યા ગુરવો ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૭ ॥
 ઇતિ પ્રતિશ્રુતં યસ્માન્નદગ્રે તત્પ્રતિશ્રવમ્ ।
 સત્યસન્ધસ્યજેત્તત્કસ્તત્ર પ્રહિણુતાથ મામ્ ॥ ૧૧૮ ॥
 ઇતિ સત્યપ્રતિજ્ઞત્વમતિચારુ ચ સૌર્ગતે ।
 મન્યમાનાસ્તતઃ પ્રેષુઃ સ ચાગાદુરુસન્નિધૌ ॥ ૧૧૯ ॥

૧ વ્યામયેત્ સ્થાને વિનિમયેત્ સૂચન (પ્રે. જોકોળી) અર્થે 'બદલો' કરવો.
 આમચ એટલે વ્યાધિ ઉપરથી ક્રિયાપદ વ્યામયેત્ થયું છે એમ મારે ધારવું છે.
 ૨ તમસિ ડચોતિ કો (સૂચન જોકોળી). આ વધારે બંધ બેસે છે. ડચોતિને
 રત્ન સાથે દ્વિ. એકવચન (નપું.) લેવું. ૩ પૂર્વે પાઠાંતર. ૪ સચેતનઃ અથવા
 ત્વં મતીક્ષ્તે પાઠાંતર. અશુદ્ધ બળુાય છે.

ગત્વાથોપાશ્રયે સિંહાસનસ્થં વીક્ષ્ય તં પ્રભુમ્ ।
 ઊર્ધ્વસ્થા ન શુભા યૂયમિત્યુક્ત્વા મૌનમાસ્થિતઃ ॥ ૧૨૦ ॥
 ગર્ગસ્વામી વ્યમૃશ્ચ સઙ્ગે તદિદં કુલમ્ ।
 અનિમિત્તસ્ય જૈનીવાગ નાન્યથા ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૨૧ ॥
 અસ્માકં ગ્રહવૈષમ્યમિદં જજ્ઞે યદીદ્રશઃ ।
 સુવિનેયો મહાવિદ્વાન્ પરશાસ્ત્રપ્રલક્ષિતઃ ॥ ૧૨૨ ॥
 તદુપાયેન કેનાપિ બોધ્યોઽસૌ યદિ ભોત્યસ્યે ।
 તદ્દાસ્માકં પ્રિયં ભાગ્યૈરુદિતં કિં વહૃક્તિભિઃ ? ॥ ૧૨૩ ॥
 ધ્યાત્વેત્યુત્થાય ગુરુભિસ્તં નિવેદ્યાસનેઽર્પિતા ।
 ચૈત્યવન્દનસૂત્રસ્ય વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૨૪ ॥
 ઊચુશ્ચ યાવદાયામઃ કૃત્વા ચૈત્યનતિં નયમ્ ।
 ગ્રન્થસ્તાવદયં વીક્ષ્ય ઇત્યુક્ત્વા તેઽગમન્ વહિઃ ॥ ૧૨૫ ॥
 તતઃ સિદ્ધશ્ચ તં ગ્રન્થં વીક્ષ્યમાણો મહામતિઃ
 વ્યમૃશત્કિમકાર્યં તન્મયારબ્ધમચિન્તિતમ્ ? ॥ ૧૨૬ ॥
 કોઽન્ય એવંવિધો માદગચિચારિતકારકઃ ।
 સ્વાર્થઘ્રંશૈઃ પગચ્યાનૈર્મણિં કાચેન હારયેત્ ॥ ૧૨૭ ॥
 મંદોપકારી સ શ્રીમાન્હરિમદ્રપ્રભુર્યતઃ ।
 મંદર્થમેવ યેનાસૌ ગ્રન્થોઽપિ નિરમાપ્યત ॥ ૧૨૮ ॥
 આચાર્ય હરિમદ્રો મે ધર્મવોધકરો ગુરુઃ ।
 પ્રસ્તાવે ભાવતો હન્ત સ પવાચે નિવેશિતૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥
 ઐનાગતં પરિજ્ઞાય ચૈત્યવન્દનસંશ્રયા ।
 મંદર્થં નિર્મિતા યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૩૦ ॥
 વિપં વિનિર્ધૂય કુવાસનામયં,
 વ્યષ્ઠીચરતઃ કૃપયા મદાશયે ।
 અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધાં
 નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિમદ્રસૂરયે ॥ ૧૩૧ ॥

૧ કલમ્ પાઠાંતર. સૂચન કલમ્. ૨ નયમ્ સ્થાને વયમ્ ભેદએ. મૂળ
 અશુદ્ધ જપ્તાય છે. ૩ મહાપકારી (સૂચન. પ્રો. જોષ્ઠી.) ૪ આની સાથે
 ઉપમિતિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ સરખાયા. આઠમા પ્રસ્તાવની આખરે મૂળ પદ્ય
 આપવામાં આવશે. ૫ ઉપમિતિમાં નિવેદિતઃ છે. ૬ સદર પ્રશસ્તિમાં આ
 શ્લોક પહેલા ૧૩૧ મો આવે છે. ૭ મંદર્થેવ કૃતા એવો પાઠ સદર પ્રશ-
 સ્તિમાં છે.

किं कर्त्ता च मया शिष्याभासेनाथ गुरुर्मम ।
 विज्ञायैतन्निमित्तेनोपकर्तुं त्वाह्वयन्मिषात् ॥ १३२ ॥
 तदङ्गिरजसा मौलिं पावयिष्येऽधुनानिशम् ।
 आगः स्वं कथयिष्यामि गुरुः स्यान्नह्यनीदृशः ॥ १३३ ॥
 तथागतमतिभ्रान्तिर्गता मे ग्रन्थतोऽमुतः ।
 कोદ્રવસ્ય યથા શસ્ત્રાઘાતતો મદનભ્રમઃ ॥ ૧૩૪ ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य गुरुर्बाह्यभुवस्ततः ।
 आगतस्तદृશં पश्यन् पुस्तकस्थं मुदं दधौ ॥ १३५ ॥
 નૈષેધિકીમહાશબ્દં શ્રુત્વોર્ઘ્વઃ સમ્ભ્રમાદભૂતઃ ।
 પ્રણમ્ય રુક્ષયામાસ શિરસા તત્પદદ્વયમ્ ॥ ૧૩૬ ॥
 उवाच किंनिमित्तोऽयं मोहस्तव मयि प्रभो ! ।
 कारयिष्यन्ति चैत्यानि पश्चार्त्तिक मादृशोऽधमाः ॥ १३७ ॥
 उन्मीला दूषका स्फोटस्फुटवेदनविद्रुहः ।
 સ્વાદવિગ્નાશ્ચલા દન્તાઃ કુશિષ્યાશ્ચ ગતાઃ શુભાઃ ॥ ૧૩૮ ॥
 आहूतो मिलनव्याजाद्वोधायैव ध्रुवं प्रभो ! ।
 हारिभद्रस्तथा ग्रन्थो भवता विदधे करे ॥ १३९ ॥
 ભગ્નભ્રમઃ કુશાલ્લેષુ પ્રભું વિજ્ઞપયે તતઃ ।
 સ્વસ્યાન્તેવાસિપાશસ્ય પૃથે હસ્તં પ્રદેહિ મે ॥ ૧૪૦ ॥
 देवगुर्वाद्यवज्ञोत्थमहापापस्य मे तथा ।
 प्रायश्चित्तं प्रयच्छाद्य दुर्गतिच्छित्कृपां कुरु ॥ १४१ ॥
 અથોવાચ પ્રભુસ્તત્ર કરુણાશરણાશયઃ ।
 आनन्दाश्रुपरिश्रुत्या परिक्लिब्रोत्तरीयकः ॥ १४२ ॥
 मा खेदं वत्स ! कार्षीस्त्वं को वनीवद्यते नवा ।
 પાનશૌણ્ડૈરિવાભ્યસ્તકુતર્કમદવિહ્વલૈઃ ॥ ૧૪૩ ॥
 नाहं त्वां धूर्तितं मन्ये यद्वचो विस्मृतं न मे ।
 મદેન વિકલઃ કોઽપિ ત્વાં વિના પ્રાકશ્રુતં સ્સરેત્ ॥ ૧૪૪ ॥
 वेषादिधारणं तेषां विश्वासायापि सम्भवेत् ।
 અતિભ્રાન્તિ ચ નાત્રાહં માનયે તવ માનસે ॥ ૧૪૫ ॥
 પ્રણ્યાતવકૃકપ્રજ્ઞજ્ઞાતશાસ્ત્રાર્થમર્મેકઃ ।
 કઃ શિષ્યસ્ત્વાદૃશો ગચ્છેઽનુચ્છે મચ્ચિત્તવિભ્રમઃ ॥ ૧૪૬ ॥

૧ વનીવચ્યતે પાઠાંતર. વનીવચ્ચયતે સૂચન બેકોબી. ૨ ધૂર્તિત સ્થાને ધૂર્વિત
 સાચું ૩૫ બેકોબી બેવો પ્રો. બેકોબીનો મત છે. ૩ પ્રજ્ઞા પાઠાંતર.

इत्युक्तिमिस्तमानन्दे प्रायश्चित्तं तदा गुरुः ।
 प्रददेऽस्य निजे पदे तथा प्रातिष्ठिपञ्च तम् ॥ १४७ ॥
 स्वयं तु भूत्वा निस्सङ्गस्तुङ्गद्रङ्गभुवं तदा ।
 हित्वा प्राच्यर्षिचीर्णाय तपसेऽरण्यमाश्रयत् ॥ १४८ ॥
 कायोत्सर्गो कदाप्यस्यादुपसर्गसहिष्णुधीः ।
 कदापि निर्निमेषाक्षः प्रतिमाभ्यासमाददे ॥ १४९ ॥
 कदाचित्पारणे प्रान्ताहारधारितशम्बरम् ।
 कदाचिन्मासिकाद्यैश्च तपोभिः कर्म सोऽक्षिपत् ॥ १५० ॥
 एवं प्रकारमास्थाय चारित्रं दुश्चरं तदा ।
 आयुरन्ते विधायाथानशनं स्वर्ययौ सुधीः ॥ १५१ ॥
 इतश्च सिद्धव्याख्याता विख्यातः सर्वतोमुखे ।
 पाण्डित्ये पण्डितमन्यपरशासनजित्वरः ॥ १५२ ॥
 समस्तशासनोद्योतं कुर्वन्सूर्य इव स्फुटम् ।
 विशेषतोऽवदातैस्तु कृतनिर्वृतिनिर्वृतिः ॥ १५३ ॥
 असङ्गतीर्थयात्रादिमहोत्साहैः प्रभावना ।
 कौरयद्वार्मिकैः सिद्धो वचःसिद्धिं परां दधौ ॥ १५४ ॥
 श्रीमत्सुप्रभदेवनिर्मलकुलालङ्कारचूडामणिः ।
 श्रीमन्माघकवीश्वरस्य सहजप्रेक्षापरीक्षानिधिः ॥
 तद्वृत्तं परिचिन्त्य कुग्रहपरिष्वङ्गं कथञ्चित्कलिः ।
 प्रागल्भ्यादपि सङ्गतं त्यजत भो लोकद्वये सिद्धये ॥ १५५ ॥
 श्रीचन्द्रप्रभसूरिपट्टसरसीहंसप्रभः श्रीप्रभा-
 चन्द्रः सूरिरनेन चेतसि कृते श्रीरामलक्ष्मीभुवा ।
 श्रीपूर्वर्षिचरित्ररोहणगिरौ सिद्धर्षिवृत्ताख्यया ।
 श्रीप्रद्युम्नमुनीन्दुना विशदितः शृङ्गो जगत्संख्यया ॥ १५६ ॥

इति श्रीसिद्धर्षिप्रबन्धः ।

१ स्तमानिन्ये पाठांतर. २ पण्डितमन्यः पाठांतर. ३ अवदानैस्तु पाठ. ४ का-
 रयन् पाठ. ५ सहजापेक्षा पाठांतर. सहजः. ६ कलि ओष्ठये. (सूयन. षष्ठोऽध्या.)

શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાંથી શ્રી સિદ્ધર્ષિસૂરિનો પ્રબંધ (ચૌદમું શૃંગ.)

બુદ્ધિ, અંકુશ અને ધ્યાનના ઘર બની ગયેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેમના ગ્રંથો હાલ પૃથ્વીમાં નિર્ગ્રંથમતમાં ગ્રંથપણાને પામી ગયા છે તેઓ કલ્યાણલક્ષી આપો. ૧. અત્યંત સંસ્કાર પામેલી (પરિપક્વ થયેલી) શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રભુની વાણી જેની ઉપાસના કરવાથી અનાદિ કાળથી લાગેલા અવિધાના સંસ્કારો નાશ પામી જાય છે તે તમારૂં રક્ષણ કરો. ૨. જેનો પૂર્વજ (વડીલ) વિદ્વાનોનો અગ્રેસર સુપ્રભ થયો હતો અને અતિ ઉત્તમ ભાગ્ય લક્ષ્મીવાળો કવીશ્વર માધ જેનો બંધુ થતો હતો. ૩. જડ આશયવાળાને (મંદ બુદ્ધિવાળાને) ત્રાસ આપનારૂં (ધ્રુવની દેનારૂં), આખા રાજ્યોના સમૂહને અમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારૂં અને સર્વ પાપસમૂહને વારનારૂં તેમનું (શ્રી સિદ્ધર્ષિનું) ચરિત્ર હું હવે વર્ણવીશ. ૪. નિરંતર યુવાન રહેલી લક્ષ્મીનું ધામ ગુર્જર (ગુજરાત) દેશ છે જેમાં ઘડપણ તો માત્ર વેશ (કપડાં) માંજ દેખાય છે અને જે દેશ લડાઈ કરવાને તૈયાર થઈ રહેલ અન્ય બહારના રાજ્યોને જીતવો ઘણો જ મુશ્કેલ છે. ૫. આખી પૃથ્વીનું જાણું મુખ (મોહાડું) હોય તેવું ત્યાં (એ દેશમાં) શ્રીમાલ નામનું શહેર છે, જ્યાં મંદિર ઉપર આવી રહેલ શિખરો મુગટને સ્થાને દીપી રહેલ છે.^૧ ૬. ત્યાં મહેલો સખ્ત વારણુ (કોટ વિગેરે) થી સુશોભિત છે. ત્યાંના રાજમાર્ગો મદમસ્ત હાથીઓથી શોભી રહેલ છે. ૭. ત્યાં જૈન મંદિરો નવા તાજા ધૂપની ગંધથી મધમધાયમાન થઈ રહેલા છે; મહાન્ ઋષિઓ તદ્દન નિઃસંગ થઈ ગયેલા છે અને પોતાના સગાસંબંધીનો આશ્રય જરા પણ કરતા-છંછતા નથી. ૮. ત્યાં શ્રી વર્મલાલ નામનો રાજા હતો. એણે હાથીઓ અને ચોડાઓના સમૂહથી પોતાના શત્રુવર્ગને દૂર ફેંકી દીધો હતો, એ શત્રુઓના મર્મભાગને ભેદી

૧ નિર્ણય: અહીં ગ્રંથ સપ્ત સ્લોક છે: (૧) ગ્રંથ એટલે બંધન. જૈન મતને નિગ્રંથપ્રવચન કહેવામાં આવે છે. તેવા મતમાં. (૨) ગ્રંથ એટલે પુસ્તકપણાને જેમની કૃતિઓ પામી ગઈ છે, એટલે જેમની કૃતિ બહુ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે એવા.

૨ પૃથ્વી આખી શરીર રૂપે, તેનું મુખ આ નગર. તેમાં ચૈત્યોપરનાં શિખરો તે મુખ રૂપે. આખી ઉપમા બરાબર ઘટાવી છે.

નાખનાર હતો અને જાતે (અપરાધને અંગે) અક્ષમ (ક્ષમા નહિ કરનારો) હતો. ૯. એ રાજાને સુપ્રભાતેવ નામનો મંત્રી હતો. એ જગતનો (સર્વ લોકોનો) પણ મિત્ર હતો, એ સર્વ વ્યાપારની મુદ્રાનો^૧ ધારણ કરનારો હતો અને દુર્જન મનુષ્યોનાં મુખ ઉપર મહોર છાપ કરનારો હતો (તેને બંધ કરી દેનારો હતો). ૧૦. દેવો અને ઉશનો એની રાજ્યનીતિ અને વ્યવહારરીતિ જોઈને વિશ્વપદનું અવલંબન કરીને તપ કરવા સાડા આકાશમાં જ રહ્યા છે. ૧૧. એના જાણે બન્ને ખભા હોય તેવા આખી દુનિયાનો ભાર ઉપાડવાને સમર્થ એ પુત્રો હતા: પ્રથમ મોટો પુત્ર વિખ્યાત ચરિત્રવાળો દત્ત હતો અને બીજો શુભંકર હતો. ૧૨. પ્રથમ પુત્ર દત્ત જે લક્ષ્મીની બાબતમાં ઈંદ્રને મળતો હતો તે પોતાના ઉપર આધાર રાખનારને લક્ષ્મી સારી રીતે આપનાર હતો, પોતાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન શુદ્ધ ધર્મમાં રાખનારી યુદ્ધિવાળો હતો અને ખરાબ કૃત્યમાં કોઈ પણ વખત પ્રવૃત્તિ કરનારો ન હોતો. ૧૩. તેના મહેલનાં શિખર ઉપર ફરકી રહેલ કોટિદેવજની ધનના^૨ ઝુંડમાં ઝબકી રહેલી લક્ષ્મી જાણે જળમાંથી જ જન્મેલી^૩ હોય તેમ તેની પાસેથી કદિ ચાલી ગઈ જ નહિ, દૂર ગઈ જ નહિ. ૧૪. તેને (દત્તને) શ્રી માધ્ય નામનો પુત્ર હતો-જે ભોજરાજાનો બાળમિત્ર હતો, જે કૃતિ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો, જે દેવી સરસ્વતીના રથ જેવો હતો, જે વર્તનની બાબતમાં ચંદન જેવો (સુવાસિત અને મુંદર, ઘસારો ખાનાર અને શાંતિ કરનાર) હતો. ૧૫. જેણે (માધ્યે) શિશુપાલવધ નામનું કાવ્ય બનાવીને આ કાળના લોકોને સરસ્વતી દેવીના રસનો સારાસાર સારી રીતે ચખાડી આપ્યો

૧ રાજાનો મંત્રી હોવા છતાં લોકોનો મિત્ર હતો, રાજ્ય પ્રજા બન્નેનું હિત કરનાર હતો. આ શુભ બહુ અલ્પ સ્થાનકે સાથે હોય છે.

૨ વ્યાપારની મુદ્રા Chancellor of Exchequer. વ્યાપારવૃદ્ધિ ઉપર ધ્યાન રાખનારો.

૩ ઉશન. શુક્ર. એ ધર્મશાસ્ત્રના કર્તા કહેવાય છે. રાજનીતિ રીતિ જોઈને દેવો અને શુક્રો તેના આકાશમાંજ રહે છે, પૃથ્વીપર આવવાનો વિચાર કરતા નથી.

૪ અગાઉ કરોડ મહોર થાય તેના ધરપર ધન હતી હતી, તે કોટિદેવજ તેટલા મોટા કહેવાતા અને છપ્પન કરોડ થયે ધરે ભેરી (નોખત-સરણાઈ) વાગતા ત્યારે 'છપ્પન ઉપર ભેરી વાગી' એમ કહેવાતું.

૫ જલજન્મ એટલે કમળ પણ થાય. એ જલસાંતર હોય છે એટલે લક્ષ્મી અહીં કમળ જેવી શોભે છે. પુરાણ પ્રમાણે લક્ષ્મી પણ સમુદ્રમંથન કાળે જળમાંથી નીકળેલ છે તેનું પણ સૂચવન જણાય છે.

છે અને જે કાવ્ય તેની શાશ્વત (હમેશની) યાદગીરી છે. ૧૬. શ્રી માધ જેના કાવ્ય રૂપી ગંગાની ઉર્મિના છાંટણા(સીકર)થી ચિત્તની જડતા (મંદતા) દૂર થઇ જાય છે તે અતિ ઊંડી બુદ્ધિવાળો હતો અને વખાણુને પાત્ર હતો. તે કોની પ્રશંસાને પાત્ર ન થાય? ૧૭. હવે ખીજે પુત્ર શુભંકર શ્રેષ્ઠી હતો તે આખી દુનિયાનું ભણું કરનાર હતો. એના દાનસંબંધી એટલાં બધાં અદ્ભુત ગીતો ગવાતાં હતાં કે તેથી ઇંદ્ર પણ રાજ થઇ ગયો હતો. ૧૮. લક્ષ્મીપતિ (કૃષ્ણ)ને જેમ લક્ષ્મી હતી તેવી તેને લક્ષ્મી નામની સ્ત્રી હતી. એણે આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ સીતા વિગેરે સતીઓને સાચી કરી બતાવી હતી. ૧૯. (તેઓનો) સિદ્ધ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ એક પુત્ર હતો, એ ઇંદ્રના નંદનવનના આભુષણુ જેવો હતો, દેવતાઓને જેમ કલ્પવૃક્ષ ઇન્દ્ર પૂરે તેમ માગનારાઓને એ ઇન્દ્ર પ્રમાણે દાન આપનારો હતો. ૨૦. ધન્યા નામની એક યોગ્ય ખાનદાન કુળની કન્યા સાથે એના માતૃપિતાએ એનો વિવાહ કર્યો હતો. એની સાથે 'દોગુંદક' દેવોની પેઠે એ વિષયસુખ ભોગવતો હતો. ૨૧. વખતના વહેવા સાથે એ જુગતું રમવાનો અત્યંત શોખીન થઇ ગયો અને પોતાની સ્ત્રીસાથેના સંસાર-વહેવારથી દૂર થતો ચાલ્યો. અહાહા! વિદ્વાન-સમજી માણસોને પણ પોતાનાં કર્મ ઉપર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ છે! કર્મ કોઇને છોડતાં નથી. ૨૨. એના પિતાએ માતાએ ગુરજનોએ ભાઈઓએ સંબંધીઓએ અને મિત્રોએ તેને જુગટાથી ઘણો વાચ્યો, બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો પણ એ હરામચાસકાથી એ પાછો હકથો નહિ. ખરેખર, વ્યસન (પડેલી કે પડતી ટેવ)ને વારવું ઘણું મુશ્કેલ છે. ૨૩. જ્યારે એ વાત બહુ વધતી ચાલી ત્યારે ગુપ્ત રહી શકી નહિ, જાહેર થઇ ગઇ. અને એ તો જુગતું રમવામાં એકતાન લગાવી રહેલા ધૂતારાઓને સંપૂર્ણ વશ થઇ રહ્યો અને સદાચારથી તદ્દન દૂર દૂર જતો ચાલ્યો. ૨૪. એણે જુગટા ઉપર પોતાનું ધક ધ્યાન એવું લગાડ્યું કે એમાં એ યોગીની^૧ પેઠે એકચિત્ત થઇ ગયો

૧ એને જોઇને સીતા વિગેરે સતીઓ જશ્ન થઇ હશે, કવિની કલ્પનામાં જ નહિ હોય એમ ખાતરી થતી હતી.

૨ દોગુંદક દેવ: એ એક જાતિના દેવો છે, બહુ સુખ ભોગવનારા છે, ઇન્દ્રિય-સુખમાં આસક્ત છે અને આખી છંદગીમાં એકસરખા વિષયસુખનો અનુભવ કરે છે.

૩ યોગીની એકતાનતા અને પરીષદસહન અત્ર સરખાવવા યોગ્ય છે. લોકો સર્વ સહન કરે છે, યોગી જટલાં દુઃખો વેડે છે પણ આશયમાં ફેરફાર હોવાથી ફળમાં મેટો તફાવત પાડે છે.

અને વિચારપૂર્વક તરસ સહન કરવા લાગ્યો, ભૂખ સહન કરવા લાગ્યો, ઠંડી ખમવા લાગ્યો, ગરમી ખમવા લાગ્યો; પણ માત્ર એ સાધુ પુરુષ કે ભક્ષા માણસના વાઙ્મયી હજી ઠરતો હતો. ૨૫, અડધી રાત્ર (મધરાત) ગયા છતાં પણ એ પોતાને ઘરે આવતો ન હોતો. એકલી એની પત્ની એની રાહ જોઈ રહેતી હતી અને એમ એ બિચારી દરરોજ વાટ જોયા જ કરતી હતી. ૨૬, રાતોના ઉજ્જગરાથી એની (ધન્યાની) તંદુરસ્તી તદ્દન ખગડી ગઈ અને ઘરના કામમાં આખો દિવસ પરોવાયલી રહેતી હોવાને લઈને એ શરીરે ઘણી લેવાઈ ગઈ. એવી તેની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી તેથી તેની સાસુ (લક્ષ્મી દેવી) આંખોમાંથી આંસુ સારતી તેની સાથેના ગાઢ સંબંધને લઈને કર્કશ વાણીએ કુસકા ભરતી ભરતી તેને (વહુને) એક દિવસ કહેવા લાગી—૨૭-૨૮. “હું બેઠી છું ત્યાં સુધી તારું અપમાન કે તારો તિરસ્કાર કરનાર કોણ છે? તેથી કોઈ ખોટા સાચા વિકલ્પોથી તું ઘરકામમાં પૂરતું ધ્યાન આપી શકતી નથી એમ જણાય છે. તારા સાસરાજી પણ કામકાજમાં બહુ વ્યાકુળ રહે છે, હમણા તેઓશ્રી દરબારમાંથી આવશે અને પ્રભુપૂજની સામગ્રી વિગેરે તૈયાર નહિ જુએ તો મારા ઉપર ગુસ્સે થશે; માટે તું મને સાચે સાચું કહી દે, જેથી તને થતી પીડાને હું એકદમ ઉપાય કરું.” ૨૯-૩૧. ધન્યાએ જવાબ આપ્યો “કાંઈ નથી”—આ પ્રમાણે કહ્યા પછી સાસુએ બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તે બોલી “તમારા પુત્ર અરધી રાત ગયા પછી બહુ મોડા આવે છે! હું શું કરું?” ૩૨. પુત્રવધૂની હકીકત સાંભળી સાસુજીએ કહ્યું “અરે! આ વાત તો મને અત્યાર પહેલાં કેમ ન કહી? હું જાતે જ છોકરાને કડવાં અને મીઠાં વચનોથી ઠેકાણે લઈ આવીશ. દીકરી! તું આજે સુઈ જાજે, તારા મનમાં જરા પણ ચિંતા રાખીશ નહિ. આજે રાત્રે હું ઉજ્જગરો કરીશ અને બધી વાત સંભાળી લઈશ. તું તારા મનમાં જરા પણ અધીરપ રાખીશ નહિ.” ૩૩-૩૪. પુત્રવધૂએ એ વાત કબૂલ કરી. તે રાત્રે સાસુ (લક્ષ્મીદેવી) જરા પણ ઉંઘ લીધા વગર ઘરનાં આરણ્યાં પછવારે રહી. રાત્રિને છેલ્લે પહોરે (ત્રણ વાગ્યા પછી) પુત્ર (સિદ્ધ) આવ્યો. ૩૫, ઊંચે સ્વરે તેણે કહ્યું કે ‘આરણ્યાં ઉઘાડો, આરણ્યાં ઉઘાડો’ એટલે અંદરથી માતાએ સંભળાય તેવી રીતે કહ્યું ‘અરે! આટલી મોડી રાત્રે કોણ આવ્યો છે?’ ૩૬. બહારથી સિદ્ધે જવાબ

૧ આર્યજ્ઞાનું સતીત્વ જોવા લાયક, અનુસરવા લાયક, વિચારવા લાયક છે.
૬૫

આપ્યો ‘એ તો હું સિદ્ધ છું, સિદ્ધ છું’ એટલે માતાએ ખોટો ક્રોધ કરીને અંદરથી જવાબ આપ્યો—‘આવા વખત ઠેકાણા વગરના રખડું કોઈ સિદ્ધને હું ઓળખતી નથી.’ ૩૭. ‘અરે! પણ અત્યારે હું ક્યાં જઉં?’ એમ સિદ્ધે બહારથી કહ્યું એટલે ફરીવાર એ જલદી વખતસર આવી જાય એવા હેતુથી વધારે કડક ભાષામાં માતા ઘરમાંથી બોલી—૩૮. “આટલી રાત્રે જેનાં બારણાં ખુલ્લાં હોય એમ તું બે તેને ત્યાં તું જા; શું આખી રાત બારણાં ઉઘાડાં રખાય!” ૩૯. “ભલે, એમ કરીશ” એમ બોલીને ત્યાંથી સિદ્ધ ચાલ્યો અને ત્યાંથી થઇને ‘અણુગારો (સાધુ)નાં બારણાં ઉઘાડાં બેઠને તેમને બારણે ગયો. ૪૦. સર્વદા ઉઘાડાં દ્વારવાળા મોટા ઓરડા (હોલ)માં એણે નજર નાખી તો પુણ્યવગરના પ્રાણીઓને (જેવા પાણી) દુર્લભ એવા મુનિઓ જતા જતા પ્રકારની ક્રિયાઓ-અનુષ્ઠાનો કરી રહ્યાં હતાં. ૪૧. ત્યાં એણે મહાત્મા મુનિઓને બેઠાં: કોઈ તુર્તમાં જાગેલાં ચુરમહારાજ પાસે ‘કાળગ્રહણ લેતા હતા, કોઈ પોતાના અલ્યાસમાં લાગી ગયા હતા, કોઈ ‘ઉત્કટિક આસને બેઠેલા હતા, કોઈ ‘ગોદોહિકાસને બેઠા હતા, કોઈ ‘વીરાસને બેઠા હતા. ૪૨-૪૩. (એવા સાધુઓને બેઠેને) એણે (સિદ્ધે) વિચાર કર્યો—કે ખરેખર શમ (શાંતિ) રૂપ ‘અમૃ-

૧ માતાનું વાતસલ્ય મનનું છે, પણ પુત્રનો સ્વભાવ પારખી શકી નથી એમ જણાય છે.

૨ અણુગાર: એટલે જેને ઘર ન હોય તે. નાસ્તિ જગારં યસ્ય. સાધુનાં દ્વાર એટલે ઉપાશ્રયનાં બારણાં રાત્રે પણ ખુલ્લાં જ રહેતાં. એમાં ભોખમ જ હોય નહિ એટલે ચોરનો ભય નહિ. આ વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

૩ કાળગ્રહણ: યોગવહનની ક્રિયામાં સાધુ રાત્રે કાળગ્રહણ કરે છે. એ યોગનું એક વિધાન છે.

૪ ઉત્કટિકાસન: ડોક અને પગનાં તળીઓને યોગ તેમાં યાય છે (યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થ પ્રકાશ, સ્લોક ૧૩૨)

૫ ગોદોહિકાસન: પગની પાની જમીનને અટકે નહિ ત્યારે ગોદોહિકાસન યાય છે (યોગશાસ્ત્ર-સ્લોક. ૧૩૨)

૬ વીરાસન: જેમાં ડાબો પગ જમણા સાથળપર તથા જમણો પગ ડાબા સાથળપર કરાય છે તે વીરાસન (યોગશાસ્ત્ર-ચતુર્થ પ્રકાશ. ૧૨૬) અથવા અન્યમતે પૃથ્વીપર પગ રાખી, સિંહાસનપર બેસી સિંહાસનને ખેસવી લેકું તેને વીરાસન કહે છે. (૧૨૮) પતંજલીના મતે જિજ્ઞા રહી એક પગ જમીનપર અને બીજો ધ્રુટણ સુધી ખેંચી જિજ્ઞા રાખવો તે વીરાસન.

૭ દેવતાઓ અમૃતનું પાન કરે છે, મુનિઓ શમરૂપ અમૃતનું પાન કરે છે. દેવતાઓ નિર્જરા (ઘડપણ વગરના) છે, મુનિઓ નિર્જર (વાવડી)માંથી અમૃત-પાન કરનારા છે

તની વાવડીમાં તેઓ દેવતાની જે રીતે સારી રીતે ન્હાઈને શીતળ થઈ ગયેલા છે. તૃપ્તિથી રહી ગયેલા છે અને ખરેખર મોક્ષના અર્થી છે. પણ માગ જેવા તો વ્યસનમાં આસક્ત છે, પોતાનાં ખૂદ વડીલો તરફ પણ અભક્તિ રાખનારા છે, (વડીલોના) મનોરથનો મોટો ટાંઢ કરનારા છે અને (એમના વર્તન કે સંપ્રદાયથી) તદ્દન ઊલટા આલવાવાળા છે. ખરેખર આ ભવમાં અપજ્ઞ આપનાર અને પરભવમાં દુર્ગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર મારા આવા જન્મને ધિક્કાર પડે! મારું જીવન નકામું છે! ખરેખર એટલા માટે આજનો વખત મારે માટે તો ખરેખરો સારો છે, ભાગ્યવાળો છે. કે જે વખતે આવા (મહાત્માઓ) મારી નજરે પડ્યા! મારી માતાજી આજે મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા, પણ તેમ કરીને તેમણે આ મહાત્માઓનાં દર્શન કરવાની મને તક આપી તેથી ખરેખર, તેમણે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. સાચી વાત છે કે દૂધ ગરમ થયેલું હોય તો પણ પિત્તનું શમન કરે છે. ૪૪-૪૭. ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતો સિદ્ધ ત્યાં ઊભો રહ્યો અને તેમને તેણે પછી નમસ્કાર કર્યો એટલે ગુરૂમહારાજે તેને ધર્મલાભ આપ્યો અને તેઓશ્રી બોલ્યા-૪૮. “અરે ભાઈ! તમે કોણ છો?” આ પ્રમાણે ગુરૂ મહારાજે પૂછ્યું એટલે એ સાહસિક નર બોલી ઉઠ્યો “સાહેબ! હું શુભંકરનો પુત્ર છું, સિદ્ધ મારું નામ છે, જુગારને કારણે માએ મને ઘરમાં જતો અટકાવેલો છે. ‘આવી મોડી રાત્રે જેનું બારણું ઉઘાડું હોય ત્યાં તું જા’-આટલી ‘શિખામણુ તેમણે મને આપી છે. હું તેથી ઉઘાડાં બારણાવાળા ઘરમાં આવી પહોંચ્યા છું. હવે તો આપ પૂજ્યશ્રીનાં ચરણકમળ મારે માન્ય છે, પૂજ્ય છે. વહાણ પ્રાપ્ત થયા પછી કોણ સમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા કરે નહિ! ૪૯-૫૧. ગુરૂમહારાજે શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ મુક્યો તો એ ભવિષ્યમાં પ્રભાવક^૧ થશે એમ જાણીને તથા તેની યોગ્યતા^૨ જોઈને પોતે

૧ શિખામણુ. લક્ષ્મીદેવીએ ઘરમાં રહી મ્હેણું માર્યું તેને એણે શિખામણુ ગણી લીધી. સંયોગબળ કેટલું કામ કરે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

૨ શ્રુત જ્ઞાનનો ઉપયોગ મુકે તો નજર પહોંચાડી ભવિષ્યના બનાવો પણ વિચારી શકે છે. આ અનુભવ અને વિપુલ જ્ઞાનનો મહિમા છે.

૩ પ્રભાવક: શાસનનો કબોત કરનાર, શાસનને સ્વીકારનાર યુગપ્રધાન પુરુષ.

૪ યોગ્યતા. સાચી વાત કરી દેવાની તેની રીતિથી અને નિઃખાલસપણાથી ગુરૂ વર્તમાન યોગ્યતા જાણી ગયા અને શ્રુતના ઉપયોગથી ભવિષ્યનું તેનું પ્રભાવકપણું જોઈ ગયા.

મનમાં ઘણા રાજી થયા અને બોલ્યા કે—“અમારો વેશ પહેર્યા વિના અમારી પાસે રહી શકાતું નથી અને તેમ કરવું (અમારો વેશ પહેરવો) તે તારા જેવા જે પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે ભટકનારા હોય તેને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે: મુશ્કેલ એટલા માટે લાગે છે કે બીકણુ માણસોને આકર્ષે લાગે એવું અખંડ બ્રહ્મચર્ય વ્રત તેણે ધારણ કરવું પડે છે; 'કબૂતરની જેવી રીતે આહારપાણી મેળવવા પડે છે, (એને કાપોતિકવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે અને એનું બીજું નામ સમુદાના વૃત્તિ પણ કહેવાય છે); એમાં વળી કેશનો (બાલનો) લોચ કરવો એ તો ભારે આકર્ષક કામ છે અને આખે શરીરે પીડા ઉપજવે તેવું છે; એમાં ઇંદ્રિયોનો સંયમ પાળવો તે તદ્દન સ્વાદ વગરની અને વેળુ (નદીની રેતી)ના ગોળા^૨ વાળવા જેવી બાબત છે; નીચ માણસો હલકાં ભારે જે વચનો સંભળાવે તે અને ગામના^૩કાંટાઓ (સાંઢડાઓ) જે બોલે તે સર્વ સહન કરવું પડે છે. ખરેખર, એ તો દાંતથી લોઢાનાં ચણા ચાવવા જેવી^૪વાત છે. વળી તેમાં બે ઉપવાસ (છઠ) ત્રણ ઉપવાસ (અક્રમ) વિગેરે આકરાં તપ કરવાં ભેદ્ય એ અને એનાં પારણામાં પોતાને સ્વાદ ઉપજવે તેવું કે સ્વાદિષ્ટ ન લાગે તેવું ભોજન જે મળે તેના ઉપર રાગ કે દ્વેષ ન કરવો ભો-

૧ કાપોતિકવૃત્તિ: કબૂતર એક દાણો અહીંથી ખાય છે, બીજો પછેથી ખાય છે, ત્રીજો જગ્યાએ જળ પીએ છે તેમ. એને માધુકરીવૃત્તિ પણ કહે છે; મધમાખી કે ભમરી જેમ ફૂલને પીડા ન ઉપજે તેમ તેમાંથી જરા રસ ચૂસે છે, વળી બીજેથી જરા લે છે, એમ સાધુ આહારપાણી માટે ગોચરી કરે છે.

૨ વેળુના ગોળા. રેતીના લાડવા વળી શકે જ નહિ, વાળતા ભાંગી જાય. રેતીમાં ચીકણ જ નથી એટલે લાડવો વળે જ નહિ.

૩ દરેક ગામમાં નિંદા કરનારા મમતી સ્વભાવના બીનજવાબદાર રીતે દીકા કરનારા માણસો હોય છે. જેનું જીવન નકામી કુચળી કરવામાં, ગપાટા મારવામાં, લાકડા લડાવવામાં જાય છે. એને ‘આંકેલા સાંઢડા’ કહેવામાં આવે છે. અહીં તેને ગ્રામકંટક કહ્યા છે.

૪ સાધારણ રીતે દીકા લેવા ઉદ્યુક્ત થયેલાને પ્રથમ સ્થિર કરવામાં આવે છે, પછી મુશ્કેલી પણ બતાવાય છે, પણ તે લેનાર હતાશ ન થઈ જાય તે રીતે. ગુરમહારાજ શ્રુત ઉપયોગવાળા હોય ત્યારે તે વ્યક્તિને ઝાળખી પીછાની ચોચ રીતે કામ લે છે તેને સર્વ નિયમો કેમ ગોઠવવા તેનો ખ્યાલ હોય છે. આ નિયમનો ઉપયોગ વ્યક્તિપરત્વે ભૂદ્ધી ભૂદ્ધી રીતે થાય છે.

ધ્યે.” ૫૨-૫૭. ઉપર પ્રમાણે ગુરુમહારાજનાં વચન^૧ સાંભળીને સિદ્ધે કહ્યું “ મહારાજ ! મારા જેવા વ્યસની માણસો (કેવા હોય છે તે આપ વિચારો, તેઓ વ્યસનના ગુલામ હોય છે, તેઓ)નાં કાન હોડ નાક હાથ અને પગ કપાઈ ગયેલાં કે કપાવાનાં હોય છે, ભીખ માગીને કે તેવી રીતે પોતાનાં ઉદરનો નિર્વાહ કરનારા હોય છે અથવા ચોરી કરીને પેટ ભરનારા હોય છે, એમને રાત્રે સુવાની જગ્યાનું પાણુ ઠેકાણું હોતું નથી, એનો પોતાનાં માણસો (સગાંસંબંધીઓ) પણ વારંવાર તિરસ્કાર કરતા હોય છે-પ્રભુ ! આવી અવસ્થામાં સખડનારાને શું સંયમ મુશ્કેલ પડે ? ખરેખર, એ સંયમ આપી દુનિયાને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. તો હવે આપશ્રી મારા ‘માથા ઉપર હાથ મૂકો.’” ૫૮-૬૦. (ગુરુએ ઉત્તરમાં કહ્યું) “કોઈએ અમને નહિ આપેલ અમે કાંઈ લેતા નથી, માટે તું અહીં એક દિવસ સ્થિર રહે, રાહ જો, જેથી અમે તારા પિતાને ખબર આપીએ, જાણુ કરીએ.” ૬૧. “આપશ્રીનો હુકમ મારે પ્રમાણ છે, માન્ય છે” એમ કહીને (સિદ્ધ) ત્યાં સારી રીતે રહ્યો એટલે આવા સારા શિષ્યનો લાભ થવાથી સૂરિ-મહારાજને ઘણો આનંદ થયો. ૬૨. હવે અહીં (શેકને ઘેર) શુભંકર શેકે સવારના પંદારમાં પુત્રને સાદ કપો-ખોલાવ્યો અને જ્યારે વળતો જવાખ ન મળ્યો ત્યારે તેઓ ગભરાણા, વળી તેમણે પોતાની પત્નીને પડી ગયેલાં મોઢાવાળી જોઈ ત્યારે તેમને વધારે ભય લાગ્યો. ૬૩. “આજે રાત્રે સિદ્ધ કેમ આવ્યો નથી ?” આ પ્રમાણે જ્યારે તેને (લક્ષ્મીદેવીને) સવાલ પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે લાજથી તેનું માથું નીચું ઢળી ગયું અને જવાખમાં બોલી કે “જુગારની બાબતમાં શિખામણ આપતાં છોકરો આવ્યો ગયો છે.” ૬૪. શેકે પોતાના

૧ ગુરુ મહારાજે મુદ્દામ રીતે સાત મુશ્કેલી બતાવી: ૧ બ્રહ્મચર્ય, ૨ કાપોતિકા-વૃત્તિ, ૩ કેશનો લોચ, ૪ સંયમ, ૫ નીચનાં વચન, ૬ તપ, ૭ પારણે ગમે તે મળે. આનાં પ્રત્યેકનાં જવાબ આ ઉત્તરમાં આવી જાય છે. ૧ રખડુને સુવાનું જ સ્થાન નથી, ૨ રખડુને ભીખથી કે ચોરી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરવો પડે છે, ૩ નાક કાન કપાય તેથી લોચ આકરો નથી, ૪ હાથપગ બંધાય તેથી સંયમ આકરો નથી, ૫ નીચનાં વચનો કરતાં પોતાનાં ધરનાં અપમાન કરે તે વધારે આકરી વાત છે, ૬ ખાવાનું ઠેકાણું નથી ત્યાં તપની વાતજ શી ? અને ૭ ભોજનનાં જ વાંધા ત્યાં સ્વાદિષ્ટ અસ્વાદિષ્ટનો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ? આમાં વિચારવાનું એ છે કે દુનિયાની નજરે લહેર માણનારાઓ સાધુથી ઓછું દુઃખ વેઠતાં નથી. સાધ્યમાં ફેર તેથી ક્ષણમાં મોટો તકાવત પડે છે.

૨ માથા ઉપર હાથ મૂકવો એટલે દીક્ષા આપવી. ઉપકાર કરવો.

મનમાં વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીઓ હમેશા ઉપરછઠ્ઠી બુદ્ધિવાળી (ઉડાણ-વિચાર વગરની) હોય છે. જે માણસ વ્યસની થયો હોય તે આ-કરાં-કઠવાં વચનને યોગ્ય નથી, એને તો ધીમે ધીમે શિખામણ આપવી જોઈએ.^૧ ફપ, જવાબમાં શેઠે એ બાબતમાં ઉપરથી બે-દરકારી બતાવી અને પત્નીને કહ્યું “વહાલી! તેં ઠીક કર્યું! એને તે આ બાબતમાં શું બોલીએ! આ કામ વાણીઆ (વેપારી)ને યોગ્ય નથી.” ૬૬. ત્યાર પછી શેઠ ઘરની બહાર નીકળ્યા, મનમાં અત્યંત કલેશ પામતા ચાલ્યા, અને આખું ગામ હુંદવા લાગ્યા. અહાહા! પુત્ર ઉપર પિતાનો કેવો મોહ હોય છે! ૬૭. ફરતાં ફરતાં તેણે સાધુ-ઓની શાળા (ઉપાશ્રય)માં તેને (પુત્રને) ઉપશમ રસની ઉર્મિ-ઓથી નહાઈ ગયેલો અને અત્યાર અગાઉ કોઈ વખતે નહિ ધારણ કરેલ આકાર-દેખાવને ધારણ કરતો જોયો એટલે તેણે (શેઠે) તેને કહ્યું—૬૮. “પુત્ર! શાંત રસવાળાઓ (સાધુઓ)ની નજીકમાં રહેવાની તારી સ્થિતિ હું આજે જોઈ રહ્યો છું તેથી હે છોકરા! સ્વર્ગમાં ગયા વગર સ્વર્ગના સુખને અનુભવી રહ્યો છું અને જાણે અમૃતથી નહાઈ રહ્યો છું. જીગટાના વ્યસનવાળાઓ જેઓ સારા માણસનાં વર્તનથી તદ્દન દૂર ગયેલા હોય છે (ઉખડી ગયેલા હોય છે) અને કપડાં પણ ગૃહસ્થને ન જાણે તેવાં પહેરનારા હોય છે તેઓની તું સોખત કરતો હતો તે કેતુને જેમ ગ્રહની સોખત થઈ જાય તેવી રીતે મને હૃદયનાં ઊંડાં દુઃખનું કારણ થઈ પડી હતી. ભાઈ! હવે ચાલ! જે તારી માતા અત્યંત ચિતાતુર થઈને તારી રાહ જીએ છે. એ કાંઈક મારાં વચનોથી દુભાયેલી છે અને તું ચાલી નીકળ્યો તેથી દુઃખી થયેલી છે.” ૬૯-૭૧. એણે (સિદ્ધે) જવાબ આપ્યો—“હવે ઘરે આવવાની બાબતથી સર્યું! ઘણું થયું! મારું હૃદય તો હવે શુ-રૂમહારાજના ચરણકમળમાં બરાબર પાકી રીતે લીન થઈ ગયું છે. જૈન ધર્મની દીક્ષા ધારણ કરીને હું તે માર્ગ આદરીશ. એ માર્ગ એવો

૧ વાણીઆની ધીરજ વિચારવા જેવી છે. આવો વિચાર છતાં એ પોતાની પત્નીને ખીજ્યો નહિ, ઘરમાં નવો કલેશ કર્યો નહિ, પણ છોકરાને શોધવા નીકળી પડ્યો.

૨ કેતુ એ એક ગ્રહ છે પણ તે ખીલ ગ્રહોને પકડે છે ત્યારે હેરાન કરે છે. રાહુ ચંદ્રને ઝસે છે, કેતુ ખીલ ગ્રહોને પકડે છે. એની નજીકમાં ગ્રહ જાય, એની સંગત કરે ત્યારે દુઃખ થાય-આવી પ્રાચીન ભૂગોળમાન્યતા છે તે ઉપર આ અલંકાર છે. આખરે કહે છે કે એ નવમો ગ્રહ છે, એ સૈદ્ધિકેય રાક્ષસનું શરીર છે અને તેનું મ્હોહું તે રાહુ છે.

છે કે જેનો ધલાજ ન હોય, ઉપાય ન હોય તે તેને (માર્ગને) આ-
ચરે છે. માટે પિતાજી ! આપ હવે મોહ ન કરો. મારી માતાજીનું
વચન હતું કે “ જેના આરણ્ય આટલી રાત્રે ખુલ્લાં હોય એમ તું જે
તેને ત્યાં તું જા. ” એનો અર્થ એ થયો કે અમારે શાંત રસવાળાઓની
નજીકમાં વસવું એ વાત તેને અત્યુક્ત એને સંમત છે. હવે અમારૂં જે
વચન છે તેને જે આખા જીવન પર્યંત પાળું તો માઈ ખરૂં કુલીનપણું
વગર વાંધે ઠેક સુધી ચાલુ રહે. માટે પિતાજી ! આપ બરાબર વિ-
ચાર કરો.” ૭૨-૭૫. પુત્રનો જવાબ સાંભળીને ગભરાઈ-મુંઝાઈ
મચેલા શેઠ (શુભંકર) બોલી ઉઠ્યા “ અરે ભાઈ ! તું બોલે છે તે
વાતનો તો જરા પણ વિચાર કર્યો છે ? અરે, આ સંખ્યા વગરનું
અને ધ્વજથી^૧ જાણીતું થયેલું આટલું બધું (માઈ) ધન છે તેને સા-
ર્યક કોણ કરશે ? તારા જીવને સુખ ઉપજે તે પ્રમાણે તું ભોગ વિ-
લાસ લહેર કર, તારી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે બીજાને આપી દે,
જ્યાં સુધી તું સદાચારને છોડીશ નહિ ત્યાં સુધી સારા માણસોમાં
પણ તું પ્રસંસાને પાત્ર થઈશ. જે ભાઈ ! તારી માતાને તું એકનો
એક છોકરો છે, તારી સ્ત્રીને કાંઈ છોકરો પણ નથી-એ બન્નેનો આધાર
બધો તારા ઉપર છે. હવે હું તો ઘરડોખખ થઈ ગયો છું તેથી મારા
ઉપર તો કોઈ કાંઈ ગણતરી ગણે નહિ, ગણી શકે નહિ.” ૭૬-૭૮.
ઉપર પ્રમાણે શેઠે (પિતાજીએ) કહ્યું એટલે સિદ્ધ જેની સ્થિરતા
શમભાવમાં સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી તે બોલ્યો “ આવી લાલચ બતા-
વનારી વાણીથી સર્થ ! એવી વાણી સાંભળવા માટે મારે કાન છે નહિ,
મારે એવી વાણી સાંભળવી જ નથી. માઈ મન તો હવે ‘બ્રહ્મમાં લીન
થઈ ગયું છે માટે આપશ્રી મારા ગુરુમહારાજને પગે પડીને કહો કે
‘ મારા પુત્રને દીક્ષા આપો. ’ ” ૭૯-૮૦. તેનો અત્યંત આગ્રહ જોઈને

૧ અતિકર્મનો અર્થ ઉપાય થાય છે. જે પ્રાણીઓ ધલાજ-ઉપાય વગરના
હોય, જેઓ અસાધ્ય કોટિમાં ગયા હોય તે એ માર્ગે આચરે છે. એના ઉડાણમાં
બહુ ભાવ છે તે સમજ લેવો. ખ્યાલ કરવાથી બેસી જશે.

૨ જુઓ ઉપર પૃષ્ઠ ૩૬,

૩ જુઓ અગાડના પૃષ્ઠ ૧૫ ની નોટ. કહેવાની મતલબ પોતે કરોડાધિ-
પતિ છે તેનું ધન. ધ્વજનો અર્થ પ્રો. જેકોબી ટેડમાર્ક કરે છે તે સંપ્રદાયના
જ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે.

૪ બ્રહ્મ: શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપે આત્મા. એમાં કર્મની રજ તેને હોતી નથી
ચારિત્રમાં રમણતા હોય છે અને જ્ઞાન દર્શન આદિ અનંત ગુણોનો વગર આજ-
રણે આવિર્ભાવ હોય છે.

શુભંકર શેડે તેમ કર્યું. શુભ સ્વરોદય થતાં ગુરુમહારાજે તેને દીક્ષા આપી. ૮૧. ત્યાર પછી તેણે (સિદ્ધે) એક માસનો તપ કર્યા પછી કેટલાક દિવસ જવા દઈને શુભ લગ્નમાં ત્યારે પંચમહાવ્રતનો આરોપ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે ગુરુમહારાજે તેને ગચ્છપરંપરા બતાવનાર દિગ્બંધ સંભળાવ્યો. “ભાઈ! તું સાંભળ. અગાઉ શ્રી-માન વજ્રપ્રભુ થયા, તેના શિષ્ય વજ્રસેન થયા, તેને ચાર શિષ્યો હતા: નાર્ગંદ્ર, નિર્વૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. એ ચાર પૈકી નિર્વૃત્તિની પરંપરા (ગચ્છ)માં બુદ્ધિના ભંડાર સૂરાચાર્ય થયા, તેઓનો શિષ્ય હું ગર્ગર્ધિ તને દીક્ષા આપનાર ગુરુ છું. તારે અવિશ્રાન્તપણે (થાક્યા-વગર-ચાલુ રીતે) અઢાર હજાર શીલાંગોને સારી રીતે વહન કરવાં. એ શીલાંગો અતિ ઉત્તમ ઉમદાં કૃણને જરૂર આપનારાં છે.” ૮૨-૮૬. ગુરુમહારાજનાં વચનનો તેણે સ્વીકાર કર્યો અને મહા ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યો. વળી તે વખતે મળી શકતાં સર્વ સિદ્ધાન્તોના એ મોટા અભ્યાસી થયા. ૮૭. એમણે ઉપદેશમાળા ગ્રંથ ઉપર બાલાવ-બોધિની નામની નાની દીકા લખી, એમાં એમણે પોતાની બુદ્ધિની

૧ સ્વરોદય. ત્રણ નાદી છે: સૂર્ય, ચંદ્ર અને સુષુમ્ના. એ ત્રણેશ્વાસની જન્મણી ડાબી અને મધ્યમ ગતિ બનાવે છે. દીક્ષા કાર્ય ચંદ્ર નાદીએ થાય છે. એ માટે જુઓ ચિદાનંદજીનું સ્વરોદય જ્ઞાન. આ હકીકત પ્રો. બેકોળીને જરા પણ સમજાઈ નથી તે નવાઈ જેવું લાગે છે.

૨ આ પ્રથમ નાની દીક્ષા આપવામાં આવે છે તે સમજાવી. પછી બેને હાલ વડી દીક્ષા આપવાનું કહેવામાં આવે છે તે ખરું ચારિત્ર છે. એ અમુક અભ્યાસ અને યોગ પછી થોડા દિવસે પૂર્ણ વિધિથી કરવામાં આવે છે.

૩ દિગ્બંધ: દિક્ષા આપવા વખતે આ ત્રણ વાર ગચ્છપરંપરા બોલવાનો રિવાજ છે. જુઓ દીક્ષાવિધિ. હાલ થોડાં વર્ષ પહેલાં વિજય સિંહસૂરિનું આ-ચાર્ય સ્થાને અને સકળચંદ્રજી હપાધ્યાયનું હપાધ્યાય સ્થાને નામ લેવાનો વિધિ તપગચ્છમાં પ્રચલિત હતો. વર્તમાન વિધિમાં વર્તતા આચાર્યોનાં નામો લેવાય છે.

૪ વજ્રસ્વામી. આર્ય વજ્ર. તેરમી પાઠે. જુઓ સ્થવિરાવળી. આર્ય વજ્રસેન ચૌદમી પાઠે. સ્થવિરાવળીમાં તેમને આર્ય નામિલસાખાના સ્થાપનાર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

૫ અઢાર હજાર શીલાંગ જુઓ નોટ-પ્રસ્તાવ પ્રથમ-પૃષ્ઠ ૬૨-૬૩.

૬ સિદ્ધાન્ત: આગમ. એમાં હાનિ થતી મઠ છે. તે વખતે લલ્લ સર્વનો અભ્યાસ કર્યો.

૭ ઉપદેશમાળા: ધર્મદાસજીલિ કર્તા. આ દીકા મળી શકે છે. જુઓ લેનઅંબાવળી (કોન્કરસ) પૃ. ૧૭૧. એ ગ્રંથ ઉપર બીજી કેટલીક દીકાઓ છે. એ ગ્રંથ પાટલુના બે ભંડારોમાં છે. પ્રો. બેકોળીને તેની ખબર મળી લાગતી નથી.

એકાગ્રતા કરીને વાણીનો ભર સર્વજ્ઞ જેવો બતાવ્યો ૮૮. એમના 'શુરભાઇ દાક્ષિણ્યચંદ્ર નામના હતા જેણે શૃંગારરસથી ભરપૂર કુવલયમાળા' નામની કથા બનાવી. ૮૯. સિદ્ધના કરેલા ગ્રંથના સંબંધમાં તેણે (દાક્ષિણ્યચંદ્રે) વક્રોક્તિ કરતાં કહ્યું કે "એવી રીતે લખેલા આગમના અક્ષરો ફરી વાર લખી જવાથી શું નવો ગ્રંથ બની શકતો હશે? આ દુનિયામાં તો શ્રીસમરાદિત્ય ચરિત્ર^૪ ખરું શાસ્ત્ર કહેવાય, જેના રસના ઉછાળામાં લેવાઇ ગયેલા લોકો છુપા કે તરસને પણ બાળુતા નથી. મારી કથામાં તો કાંઈ અર્થ અમલૃતિ છે અને રસની પણ જમાવટ છે અને લખનાર તરીકે તારા ગ્રંથમાં તો તે માત્ર ભરતિયું જ કર્યું છે, જ્યાં ત્યાંથી કોપી કરીને પાનાં ભર્યાં છે." ૯૦-૯૨. સિદ્ધ કવિએ તેને જવાબ આપ્યો "આતું આકરું વચન અમારા મનને જરા પણ અકળાવતું નથી. તમે કહ્યું એવી કવિતા તો જેઓ નામ લેવાની હદથી પણ ઉપર ગયેલા હોય (મહાન્ પૂર્વપુરૂષ હોય) તેમની જ હોઇ શકે. પૂર્વ મહર્ષિઓના કહેલા સમરાદિત્ય ચરિત્રના કવિત્વ સાથે તે સ્પર્ધા-હરીફાઇ કેમ થાય? મારી જેવા મંદ બુદ્ધિવાળાની તેમની સાથે સરખામણી કેમ થાય? ખજવાની સૂર્ય સાથે સરખામણી કેવી?" ૯૩-૯૪. આ પ્રમાણે તેણે (દાક્ષિણ્યચંદ્રે) તેના મનમાં ઉદ્ભવ કરાવ્યો એટલે એ વિદ્વાન્ માણસે ઉપમિતિ ભવ-

૧ શુરભાઇ: એટલે એક શુરના શિષ્ય. પ્રો. જેકોબી એને પોતાના કાકા શુર (શુરના ભાઇ) કહે છે તે તેમની સમજફેર છે.

૨ કુવલયમાળા કથા: આ દાક્ષિણ્યચંદ્રકૃત કુવલયમાળા લખ્ય નથી, ઉદ્યોતનસૂરિની છે. જુઓ. જૈન ગ્રંથાવળી પૃ. ૨૨૨-૨૫૦. રત્નપ્રભસૂરિની લખ્ય છે તેનું ભાષાન્તર અમારી સલાએ બહાર પાડેલ છે.

૩ ઉપરના શ્લોકનો અર્થ પ્રો. જેકોબી એમ કરે છે કે કુવલયમાળા ગ્રંથ દાક્ષિણ્યચંદ્રને માટે શ્રીસિદ્ધર્ષિએ બનાવ્યો અને પછી આ શ્લોકનો અર્થ બેસતો નથી એમ લખે છે. મને એમ લાગે છે કે દાક્ષિણ્યચંદ્રે ઉપરની ટીકા ઉપદેશમાળા ટીકા માટે કરી હશે. આગમ એટલું જ માન ઉપદેશમાળાને આપવામાં આવે છે. એની ટીકામાં આગમના અક્ષર ફરીવાર જરૂર આવે. એમ કેમ નવો ગ્રંથ થાય? એવી ટીકા કરી જણાય છે.

૪ શ્રીસમરાદિત્ય ચરિત્ર. આ શ્રી હરિભદ્રસંવિરૂત 'સમરાધ્યય કહ્લા' માટે જણાય છે. એ અદ્ભુત કથા છે. અને તેના પરથી શ્રી પદ્મવિજયજીએ ગુજરાતી કાવ્ય 'રાસ' લખેલ છે.

૫ ઉપરનો સર્વ સંબંધ દાક્ષિણ્યચંદ્રની ટીકા અને સિદ્ધનો જવાબ ૮૬ માં શ્લોકનો કરેલો મારો અર્થ બરાબર હોય એમ સૂચવે છે, એ સિવાય ખીલ રીતે વાક્યનો મેળ પણ ખાતો નથી. દાક્ષિણ્યચંદ્રે એ વચન પ્રેરણા કરવા કહ્યું કે પોતાની શ્લાધા કરવા કહ્યું તે વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રપંચા નામની મહા કથા બનાવી-એ અતિ રમ્ય બનાવી, સારો બોધ થાય તેવી રીતે તેને કહી બતાવી, અન્ય પ્રાણીઓનાં બોટા બોધને બાંધી લે (દૂર કરે) તેવી બનાવી, આઠ પ્રસ્તાવથી ભરેલી બનાવી અને વિદ્વાન માણસોનાં મસ્તકને પણ ડોલાવે તેવી બનાવી. એ શમ-ભાવનો આશ્રય કરનાર ગ્રંથ એમણે વ્યાખ્યાનને યોગ્ય બનાવ્યો અને તે વખતથી સંઘે તેઓશ્રીને વ્યાખ્યાતા (વ્યાખ્યાનકાર) ની પદવી આપી. ૯૫-૯૭. ગ્રંથ બનાવીને મરકરી કરનારને (દાક્ષિણ્ય ૦ ને) સદરહુ ગ્રંથ જ્યારે તેણે બતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘ આવા પ્રકારનું કવિત્વ (ગ્રંથમાં) લાવવું જોઈએ. જે મેં કહ્યું હતું તે તારા હિતને માટે જ કહ્યું હતું. ’ ૯૮.^૧ ત્યાર પછી સિદ્ધે વિચાર કર્યો કે હજી પણ કેટલીક વાતો અહીં જાણવામાં આવી નથી, ‘ તેણે પણ મારી અજ્ઞાનતા બતાવી-માટે હજી પણ મારે વધારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મેં આપણા પોતાના અને અન્ય દર્શનોના તર્કના ગ્રંથો જે મળી શક્યા તે સર્વનો અભ્યાસ કર્યો પણ ઔઘ લોકનાં પ્રમાણશાસ્ત્રો તેમ તેઓના દેશ બહાર મળી શકતા નથી. ૯૯-૧૦૦. (ઉપરનાં વિચારને પરિણામે) દૂર દેશમાં (અભ્યાસ કરવા માટે) જવાનું તેનું મન એકદમ થઇ આવ્યું એટલે તેણે તુરત સુરમહારાજને નમ્ર વચનોવડે વિનંતિ કરીને પૂછ્યું. ૧૦૧. સુરમહારાજે વિધિપૂર્વક પોતાના શ્રુત જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને નિમિત્ત જોઇ લીધું અને પછી અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ‘ નવો યોગ શરૂ કરવાની ઇચ્છાવાળાને કહેવા લાગ્યા “ અભ્યાસની બાબતમાં કોઈ દિવસ ધરાઈ જવું નહિ-સંતોષ માની લેવો નહિ એ વાત તો બહુ સારી છે, પણ ભાઈ ! તને કાંઈ કહેવાનું છે: એ કોઈ પણ વસ્તુની હયાતી નહિ માનનારા (અસત્વાદી) ના મતમાં બુદ્ધિનો ખુરદો થઇ જાય છે. તેઓની ઉલટીસુલટી સાબીત કરવાની પદ્ધતિમાં

૧ આ દાક્ષિણ્યચંદ્રની આખી હકીકત માટે ઉપોદ્ધાત જુઓ. ત્યાં આ બનાવપર વિચરેને વિસ્તારથી જોવામાં આવશે. અહીં આ બનાવ પૂરો થાય છે, હવે સિદ્ધર્ષિના જીવનનું નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે.

૨ અહીં ‘ તેણે ’ એટલે દાક્ષિણ્યચંદ્રે એવો ભાવ પણ જોસે અથવા પોતે વિશેષ જાણવાથી પોતાનું વધારે પછાતપણું જાણાય તેની અસર બતાવી હોય. થોડું જાણનારને બહુ લાગે છે, વધારે જાણે ત્યારે અલ્પ જ્ઞાનનો ખ્યાલ થાય છે.

૩ ‘ પ્રાયમકલ્પિક ’ એટલે પ્રથમ કલ્પરૂપ શિક્ષાગ્રંથનો અભ્યાસ શરૂ કરનાર. સિદ્ધ વિદ્વાન હતા પણ શિક્ષાને યોગ્ય હતા, પ્રાથમિક અવસ્થામાં હતા, હજી અનુભવમાં-બાળક હતા એવો આશય જાણાય છે.

૪ નસત્વ કોઈ વાતની હયાતી ન માનનાર અન્યવાદીઓ. બૌદ્ધો. જુઓ પ્ર. ૪ નું પરિશિષ્ટ ૩. પૃ. ૧૩૮૦-૮૪.

(હેત્વાભાસોમાં^૧) ચિત્ત કદાચિત રોળાઇ જાય છે અને એના આગ-
મના જેઓ અર્થી થાય છે તે કોઇ કોઇ વાર પોતાના સિદ્ધાન્તને પછી
વિસારી મૂકે છે. અભાર સુધી તે જે પુણ્ય એકહું કર્યું છે તે સર્વનો
તું નાશ કરી દઇશ અને એમ ચોક્કસ થશે એમ નિમિત્તજ્ઞાનથી
મારું માનવું થાય છે, તેટલા માટે તું એ વાત પડતી મૂક. હવે જે
તારા મનમાં જવાની બાબતમાં 'અભિમાન જ હોય અને તેમાં ફેરફાર
થઇ શકે તેવું ન જ હોય તો અમારા ત્રોતોને સૂચવનાર તારી પાસે
અમારું 'રજોહરણુ છે તે પાછું સોંપી જવા સાફ તું એક વખત મારી
પાસે પાછો આવીશ એટલું વચન તું મને આપ.' મનમાં અત્યંત
દુઃખપૂર્વક આ પ્રમાણે બોલીને ગુરૂમહારાજ મૌન ધારણ કરી રહ્યા.
૧૦૨-૭. પોતાના બંને કાનની આડા હાથ દઇને સિદ્ધ બોલ્યા
“અરે પાપ શાંત થઇ જાઓ ! અપમંગળ દૂર થાઓ ! આવો
(આપે કહ્યો તેવો) કરેલ ગુણને ન જાણનારો તે કોણ હોય ? જેણે
પોતાની જ્ઞાનમય આખો^૨ ઉઘાડી તે ધૂમાડા જેવી પારખી વાણીથી તે
વળી કાંઈ બગાડે ખરો ? કોઈ રાજપુત્રીથી તેને ખરાબ કરે ખરો ?
અને મારા નાથ ! આપશ્રી છેલ્લું વચન શું બોલ્યા ? મારે માટે કેમ
બોલ્યા ? કયો કુળવાન માણસ પોતાની ગુરૂપરંપરાનો ક્રમ છોડી દે
તણ દે ? (છતાં) ધત્તરાના^૩ ઉપયોગથી જેમ માણસ ગાંઠો થઇ બ્ર-
મમાં પડી જાય છે તેમ માફ મન પણુ ભમી જાય, ઘેરાઇ જાય તો
પણુ આપસાહેબનો દુક્રમ હું ચોક્કસ ઉઠાવીશ, અમલમાં જરૂર
મૂકીશ.” ૧૦૮-૧૧ (મેં એમ સાંભળ્યું છે કે બૌદ્ધોનાં શાસ્ત્રો ભણુ-
વામાં ઘણાં મુશ્કેલ છે, તો એ રાજમાર્ગે મારી બુદ્ધિતું પ્રમાણુ હું
મેળવીશ.)^૪ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપીને સિદ્ધે ગુરૂમહારાજને નમ-

૧ હેત્વાભાસો. હેતુ જેવા દેખાય તે. વિગત માટે માટે જુઓ. સદર પત્રિ-
શિષ્ય પૃષ્ઠ. ૧૩૬૭.

૨ અભલેપ. નો અર્થ લેપ, ગર્વ થાય છે. આગ્રહ પણ ચોગ્ય લાગે.

૩ રજોહરણુ. સાધુ ઓળો રાખે તે આનો અર્થ તેઓ broom કરે છે, વાં-
ચનારને તેથી ઝાડુ એવો ખ્યાલ થાય છે ત્યારે એ પ્રોફેસરે ઓળો જુએ છે ત્યારે
આશ્ચર્યચકિત થાય છે. જેન સાધુનું આ રજોહરણુ ખાસ જોવા ચોગ્ય છે.

૪ આખો ઉઘાડી તે ધૂમાડાથી આવી જાય, બાબતી જાય, અંધ થઇ જાય.
પરોક્ષ-પારકાના હેત્વાભાસને અત્ર પૂમ સાથે સરખાવ્યા છે.

૫ ધત્તુરો કેરી છે, પીવાથી કે ખાવાથી માણસને થોડા વખત માટે ગાંઠો
બનાવી દે છે, તેની અસર દરમિયાન ખાનગી પોતાના મનપરનો અને શરીરપરનો કાણુ
ખાઇ ખેરે છે.

૬ આ મ્હોદ્ બણી પ્રતોમા નથી. મને તે છાપેલી પ્રતમાંથી મળ્યો છે.

સ્કાર કર્યો અને પોતાની ઇચ્છા હતી તે પ્રમાણે કોઈ ન ઓળખે તેવા વેશ^૧ લઇને મહાઓધ નામના ઔદ્ધોના નગરે પોતે ગયા. ૧૧૨. અત્યંત તીવ્ર બુદ્ધિવાળા એણે (સિદ્ધે) અભ્યાસ કરવા માંડ્યો એટલે બહુ થોડી મહેનતે જ શાસ્ત્રો મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ સમજવા મુશ્કેલ પડે તે એણે તૈયાર કરી લીધા જે હકીકતથી તેઓને (ઔદ્ધ લોકોને) ઘણી નવાઈ લાગી. ૧૧૩. તેને પોતાના વર્ગમાં દાખલ કરવાનો તેઓનો પ્રપંચ પણ ભારે ઊંડો અને આકરો હતો. અધિકારમાં અજવાળું કરનાર રત્નને પ્રાપ્ત કરીને કોણુ એવો હોય કે જે મધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરીને મુંગો બેસી રહે? ૧૧૪. તેને ઊંચી પાયરીએ ચડાવવાનાં અને તેના લોભ (ambition) વધારે તેવાં વચનોનાં પ્રપંચથી માયાજાળથી જેમ માછીમારો માછલાંઓને પાણીમાંથી બહાર આવવા લલચાવે તેમ તેઓએ તેને લાલચમાં નાખ્યો. ૧૧૫. ધીમે ધીમે તેની મનોવૃત્તિ એટલી બધી ભમી ગઈ કે તે જૈન માર્ગ તરફ તદ્દન ધ્યાન વગરનો થઈ ગયો અને તેની (ઔદ્ધ મતની) દીક્ષા તેણે અંગીકાર કરી. ૧૧૬. હવે એક વખત જ્યારે તેઓ (ઔદ્ધો) તેને (સિદ્ધને) ગુરુના પદ પર સ્થાપન કરવા ઉચુક્ત થયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ખરેખર, મારે એક વખત મારા (પૂર્વના) ગુરુમહારાજને જરૂર મળી આવવું જોઈએ કારણ કે એ પ્રમાણે કરવાનું મેં તેઓ શ્રીની પાસે સ્વીકારેલું છે અને જે માણસ પોતાની લીધેલ પ્રતિજ્ઞા પાળનારો હોય તે પોતાના આપેલા વચનનો કેમ ત્યાગ કરી શકે? તેટલા માટે મને ત્યાં મોકલી આપો.” ૧૧૭-૧૮. ઔદ્ધોના મતમાં પણ લીધેલ પ્રતિજ્ઞાને પાળવી તે ઘણું સાફ છે એમ માનીને તેઓએ તેને (સિદ્ધને) મોકલી આપ્યો. તે પણ પોતાના અસલના ગુરુમહારાજની પાસે આવી પહોંચ્યો. ૧૧૯. ઉપાશ્રયે આવી પહોંચતાં એણે પોતાના ગુરુમહારાજ (ગર્ગર્ભિ)ને સિંહાસનપર બેઠેલા જોયા એટલે પોતે બોલ્યા કે “આપ આટલા ઊંચે બેઠા છો તે સાફ લાગતું નથી-” આ પ્રમાણે બોલીને સિદ્ધ મૌન રહ્યા ૧૨૦. ગર્ગસ્વામીએ વિચાર કર્યો કે-ખરે-

૧ વેશ બદલવાનું કારણ એ કે ઔદ્ધ લોકોના વિદ્યાપીઠોમાં ઔદ્ધ સિવાય અન્યને દાખલ કરવામાં આવવા ન હોતા. (આ હકીકત પ્રો. જેકોબીના લક્ષ્યમ. આવી જણાતી નથી.)

૨ ગુરુ મહારાજનું વ્યવહારકુશળપણ, નજરે જોવાથી નિર્ણય કરવાની શક્તિ, અભિમાન વૃત્તિનો ત્યાગ, શાસનની દાઝ અને સમયસૂચકતા જોવા યોગ્ય છે. આવા આચાર્યોના હાથમાં શાસનની લગામ શોભે.

૩ અથવા ખીજે અર્થ એમ પણ થાય છે કે ‘આપ તો જિજ્ઞાસાસ્થાનકે જ સારા છે, -શોભો છો-’ મતલબ આપ દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. બુદ્ધો ઉપર પ્રલોક ૧૦૫.

ખર, જે 'ખરાખ શુકન અગાઉ થયા હતા તેનો આ 'મુખભાગ (મોખરો-શરૂઆત) જણાય છે. મને ચોક્કસ લાગે છે કે તીર્થંકર મહારાજની વાણી કદિ પણ ઉલટી થતી નથી. ખોટી પડતી નથી. ખરેખર, આવો સારો શિષ્ય અને સારી રીતે તૈયાર થયેલો વિદ્વાન્ પારકા શાસ્ત્રમાં લોભાઈ-લલચાઈ ગયો. તેથી મને એમ લાગે છે કે અમારા અહો જ નબળા છે. હવે તો કોઈ પણ ઉપાયે તેને બોધ કરવો જોઈએ, ઠેકાણે લાવવો જોઈએ અને તેમ કરવાથી તેને જે અમારા ભાગ્યને થોડો બોધ થઈ શકશે તો તે વાત બહુ સારી થશે. અત્યારે બહુ બોલવાથી શું? ૨૧૧-૨૩. ઉપર પ્રમાણે પોતાનાં મનમાં વિચાર કરીને ગુરુ-મહારાજે સિદ્ધને પોતાના આસન ઉપર બેસાડ્યો અને તેને ચૈત્યવન્દન સૂત્ર ઉપર રચેલી (શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત) 'લલિતવિસ્તરા નામની ટીકા આપી અને બોલ્યા કે 'અમે જરા દેરાસરે નમસ્કાર (વંદન) કરી આવીએ ત્યાં સુધી તું (બેસ અને) આ ગ્રંથ જોઈ જા'—આ પ્રમાણે કહીને ગુરુમહારાજ બહાર ગયા. ૧૨૪-૨૫. 'મહાપુદ્ધિવાન્ સિદ્ધે ત્યાર પછી તે ગ્રંથ જોતાં વિચાર કર્યો કે અહો! વિચાર કર્યા વગર કેવા ખોટા કામનો મેં આદર કરી દીધો છે? મારા જેવો આવું વિચાર વગરનું કામ કરનાર તે બીજો કોણ હોય? પોતાના સ્વાર્થને હાનિ કરે તેવાં પારકા વચનોથી તે કોણ લેવાઈ જાય? કાચના કટકાથી રત્નને તે કોણ ખોઈ બેસે? ખરેખર, એ મહાન્ લક્ષ્મીમાન્ શ્રી હરિભદ્ર પ્રભુ મારા ખરેખરા ઉપકારી છે કે જેઓશ્રીએ મારે માટે જ એ ગ્રંથ પણ લખી રાખ્યો છે. ૧૨૬-૨૮. આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મનો બોધ કરનાર ગુરુ છે (ધર્મબોધકર છે)' અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એ વાત ભાવથી મેં દાખલ કરેલી છે. ૧૨૯. 'જેઓ-

૧ જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૦૫.

૨ કુલ: એટલે ઘર, ઠેકાણુ અથવા મુખભાગ સમીપીત અર્થ છે.

૩ લલિતવિસ્તરાવૃત્તિ આ હરિભદ્રસૂરિનો ગ્રંથ છે. શેઠ દેવચંદ લાલ-ભાઈ સીરીઝમાં પ્રગટ થયેલ છે. એના સંબંધમાં ઉપોદ્ધાત જુઓ.

૪ ૧૨૬-૧૩૪ શ્લોકો સાથેજ છે પણ એ પ્રત્યેકના સમ્પાદ્યપર ઘણી ટીકા કરવાની છે તેથી અધમાં તેની પ્રત્યેકની સંખ્યા જરૂર પ્રમાણે બતાવી છે.

૫ પ્રથમ પ્રસ્તાવના ધર્મબોધકર રસોડાપતિ. આમાં ભાવથી વિગેરે સમ્પાદ્યપર ઘણી ચર્ચા છે તે ઉપોદ્ધાતમાં જુઓ.

૬ આ શ્લોક સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયની ઘણી ચર્ચા છે તે માટે ઉપોદ્ધાત જુઓ.

શ્રીએ ભવિષ્ય પ્રથમથી જાણીને માટે માટે ચૈત્યવન્દન સંબંધી લલિ-
તવિસ્તર નામની ટીકા રચી. ૧૩૦. જે હરિભદ્રસૂરિએ ખોટી વા-
સનાઓથી ભરપૂર ઝેર કાપી નાખીને મારે માટે સારી વાસનારૂપ
અમૃત ન કહી શકાય તેવી શક્તિથી કૃપાપૂર્વક શોધી કાઢ્યું તેઓ-
શ્રીને નમસ્કાર થાઓ ૧૩૧. આવા દેખાવ માત્રથી શિષ્ય અનેલા
મારા જેવાને ગુરુમહારાજ શું કરશે? નિમિત્તજ્ઞાનથી એ પ્રમાણે
બનવાનું જાણીને તેઓએ આ જ્ઞાને મારા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે
મને બોલાવ્યો જણાય છે. હવે તો તેઓનાં ચરણકમળની રજથી
દરરોજ મારા માથાને પવિત્ર કરીશ (તેઓને દરરોજ પગે પડીશ).
ગુરુમહારાજ એવા ન હોય એમ બનેજ નહિ.^૧ એ ગ્રંથથી મારા
મનમાં તથાગત (બૌદ્ધ)ના મતે જે બુદ્ધિનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો
હતો તે ચાલ્યો ગયો છે; જેવી રીતે કોદરા ઉપર મદનનો ભ્રમ
થતો હોય તેને કોઈ પણ પ્રકારના હથિયારનો આઘાત લાગતા દૂર
થઈ જાય છે તે પ્રમાણે. ૧૩૨-૩૪. સિદ્ધ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતા
હતા તે વખતે બહારના ભાગમાં ગુરુમહારાજ આવ્યા અને તેમણે
જ્યારે સિદ્ધને પુસ્તકની ઉપર એકાગ્રતાપૂર્વક વિચાર કરતાં જોયા
ત્યારે પોતે રાજી થયા. ૧૩૫. 'નિઃસીદ્ધી'નો^૨ શબ્દ મોટેથી સાંભ-
ળતાં જ નમ્ર ઉતાવળથી સિદ્ધ ઊભા થયા અને પ્રણામ કરીને તેઓ-
શ્રીના બન્ને પગો પોતાના મસ્તકથી ઘસ્યા. ૧૩૬. પછી સિદ્ધ બોલ્યા
'પ્રભુ! મારા ઉપર આપશ્રીનો આટલો અધો મોહ ક્યા કારણને લ-
ઈને છે? શું મારા જેવા અધમ પ્રાણીઓ પછવાડેથી (ભવિષ્યમાં)
ચાલ્યો' કરાવશે! જે ખરાબ શિષ્યો હલી ગયેલા દાંતની પેઠે અસ્પર્શ

૧ તેઓ મારા ઉપર ઉપકાર કરનારા જ છે અને તેવા ન હોય તેમ સંજ્ઞા
જ નહિ. 'જાહે કજાહે યાય તો પણ માવતર કમાવતર થતા નથી'—એવો ભાવ
જણાય છે.

૨ કોદરા. એક જાતના જવના ફેવરા. ફેલવાથી અસહ્ય માલ વગરના ની-
કળે. મદન એટલે અડદ. કોદરાનો દેખાવ અડદ જેવો લાગે પણ તેને કોઈ મુશળ
કે ઘંટી લગાડે ત્યારે જણાય કે એ તો માત્ર ફેવરા જ છે, એ પ્રમાણે ઉક્ત ગ્રંથ
વાંચતા મારી બુદ્ધિનો ભ્રમ દૂર થઈ ગયો.

૩ નિઃસીદ્ધી. સાધુ ઉપાગ્રથ કે મંદિરમાં કામલ યાય ત્યારે પ્રકટપણે
નિઃસીદ્ધી (નૈપેથિકી) શબ્દ બોલે, બહાર જાય ત્યારે 'આવસ્સહી' બોલે—એવો
આચાર છે. મંદિરપરત્વે તે નમસ્કાર અને અન્ય બાહ્ય બ્યાપારલાગ સૂચવે છે.

૪ મોહ. અહીં તેનો અર્થ 'પક્ષપાત' અથવા મૂર્છા બેસે છે.

૫ ચૈત્ય. રથૂલ, યાદગીરી અથવા દેવમંદિર. મતલબ શું મારા જેવા મોટાં
કામો કરશે? શાસ્ત્રની શોભા વધારશે! અથવા આપની યાદગીરી રાખશે? કહેવત
છે કે 'કાં તો નર શીતડે અને કાં તો નર ગીતડે.' આવો ભાવ મને બેસે છે.

મળેલા ન હોય, દુઃખ્યા કરતા હોય, કુટી જવાથી થતી વેદનાવડે હેરાન કરનારા હોય, સ્વાદ લેવામાં વિદ્ર કરનારા હોય તે તો કાઢી નાખ્યા જ ભલા.' હે પ્રભુ ! આપશ્રીએ મને મળવાને બહાને બોલાવ્યો હતો. પણ ખરેખરી રીતે તો મને બોધ કરવા માટે જ બોલાવ્યો હતો; તેમજ વળી શ્રી હરિભદ્રસુરિના ગ્રંથ પણ (તે માટે જ) આપે મારા હાથમાં મૂક્યો. ખોટાં શાસ્ત્રોના સંબંધમાં મને જે ભ્રમ થયો હતો તે આપે ભાંગી નાખ્યો. હવે આપશ્રીને વિરૂપિ કંઈકું કે આ અધ્યયન શિષ્યની પીડા ઉપર આપ હાથ મૂકો. મેં મહાપાપીએ દેવ અને ગુરૂની મહા અવજ્ઞા કરેલી છે, પણ હવે મારા ઉપર આપશ્રી કૃપા કરો અને મારી ભવિષ્યમાં દુર્ગતિ છેદાઈ જાય તેનું પ્રાર્થિત મને આપો.' ૧૩૭-૪૧. કરુણાના ભંડાર અને શરણાગતના આધાર પ્રભુ (ગુરૂ) જેમની આંખોમાંથી નીકળતાં આનંદનાં આંસુથી ઉપરનો યોગપદ્મ (ઉપર ઓઢવાનું કપડું) ભીંજાઈ ગયો હતો તે 'બોલ્યા--"ભાઈ! તું ખેદ કર મા! ખોટા સાચા તર્કના અભ્યાસથી મદમાં ચઢેલા અને તેથી મુંઝાઈ ગયેલા પીયેલ દારૂડીઓની જેમ કોણ છેતરાતા નથી? વળી તું મને આપેલું વચન ભૂલી ગયો નહિ તેથી તું પૂતાઈ ગયો હો એમ પણ હું માનતો નથી. તારા વિના બીજે કયો અભિમાનથી ઘેરાઈ ગયેલો માણસ પોતે અગાઉ આપેલું વચન યાદ રાખે-સંભારે? તેઓના વેશ તે ધારણ કર્યો એ તો તેઓના વિશ્વાસ (મેળવવા) માટે પણ સંભવે છે. બાકી આ બાબતમાં તારા મનમાં ઘણી ભ્રાંતિ થઈ આવી હોય-ટોળાણ થઈ ગયું હોય એમ હું માનતો નથી. આ મોટા ગચ્છમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાન પ્રણેતાઓની વિશાળ બુદ્ધિને જણાયલાં શાસ્ત્રોના મર્મો સમજી શકે એવો કયો તારા જેવો શિષ્ય છે? એ તો મારા મનમાં જ ખાલી ભ્રમ થયો હતો." ૧૪૨-૪૬. ઉપર પ્રમાણે કહીને ગુરૂમહારાજે તેને આનંદ કરાવ્યો, પછી ગુરૂમહારાજે તેને પ્રાર્થિત આશુ અને પોતાની પાટઉપર તેની

૧ જે દાંત દુઃખ દેતા હોય, પીડા કરતા હોય, તેને તો કાઢવી નાખ્યા જ સારા. ભાવ જરાબર મેસતો આવે છે.

૨ પીડા ઉપર હાથ હમેશા કપકો આપવાને અંગે દેવાય છે.

૩ ગુરૂમહારાજનો આખો જવાબ વ્યવહારકુશળપણ, સ્થીરીકરણ અને ઉચ્ચ પ્રતિભાનો ખ્યાલ આપે છે. અન્ય કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ કપકો આપત, આ તો બધી રીતે યોગ્ય સખ્તો વાપરી સ્થીર કહે છે.

૪ પાટ ઉપર સ્થાપના એટલે ગચ્છનાયકનું-પ્રવર્તકનું પદ અથવા ગચ્છનો બાર તેને સોંપ્યો.

સ્થાપના કરી. ૧૪૭. પોતે (ગુરુમહારાજ) તો 'સર્વ સંગનો લાગ કરી ઊંચી રંગભૂમિ છોડી દઇને પૂર્વ ઋષિઓની પેઠે ચર્ચા કરવા માટે જંગલનો આશ્રય લીધો. ૧૪૮. અનેક ઉપસર્ગો સહન કરવાની બુદ્ધિથી તેઓશ્રી કોઇ વખત કાઉત્સરગ ધ્યાને રહેતા હતા, કોઇ વખત આંખનો પલકારો માર્યા વગર પંચડિમાનો અભ્યાસ કરતા હતા, કોઇ વખત પારણે હુખોસુંકો આહાર લેતા હતા, કોઇ વખત 'માસ-ખમણુ વિગેરે તપો કરીને કર્મ ખપાવતા હતા. આવી રીતે દુઃખે કરીને પાળી શકાય તેવું ચરિત્ર પાળીને એ મહાસુંદર બુદ્ધિવાળા પુરુષ આયુષ્યને છેડે અણસણુ કરી સ્વર્ગે ગયા. ૧૪૯-૫૧. હવે અહીં વ્યાખ્યાનકાર (વ્યાખ્યાત) 'સિદ્ધ સ્વર્ગસુધી પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા. પંડિત-પણામાં પોતાની જાતને પંડિત માનનાર પારકા શાસનવાળાને જીતનારા થયા. ૧૫૨. સૂર્યની પેઠે સારી રીતે વ્યાખ્યા શાસનનો પોતાના પવિત્ર કાર્યોથી વિશેષ ઉદ્યોત કરીને એણે નિવૃત્તિ કુળને 'નિવૃત્તિ (નિરાંત) કરી આપી. ૧૫૩. એણે અસંખ્ય તીર્થયાત્રાઓ કરી અને તે વડે ધર્મની પ્રભાવના કરી. સિદ્ધની વચનસિદ્ધિ ભારે જખરી હતી. ૧૫૪. (એ) શ્રી સુપ્રભાતેવના નિર્મળ કુળમાં મુગટ જેવા અલંકાર તુલ્ય થયા. એ શ્રીમાન્ માઘ કવિવરની કુદરતી બુદ્ધિની પરિક્ષાના ભંડાર થયા. તેનું ચરિત્ર વિચારીને કોઇ પણ પ્રકારે કળિકાળના ભેરથી જો ખરાબ ગ્રહ (કુશાસ્ત્ર) આદર્યો હોય અથવા તેની સંગત થઇ હોય તો અહો પ્રાણીઓ! આ લોક પરલોકની સિદ્ધિને અર્થે તેને તજ દો. ૧૫૫. શ્રી ચંદ્રપ્રભાસૂરિની પાટરૂપ સરોવરમાં હંસ જેવા શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ થયા. તેમણે શ્રીરામની લક્ષ્મી હૃદયમાં સ્થાપન કરી. મહાન પૂર્વાચાર્યોના ચરિત્ર રૂપ રોહણાચળ પર્વતમાં આ સિદ્ધર્ષિચરિત્ર નામનો ચૌદમો શૃંગ શ્રી પ્રદુમ્ન મુનીશ્વરે રચ્યો. ૧૫૬.

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો પ્રબંધ સમાપ્ત.

૧ નિઃસંગભાવ. જેમાં નિયંત્રણાદિ સર્વનો લાગ કરી ધ્યાન થાય તે દશા. પૂર્વ ઋષિઓ બિનકલ્પ આચરતા હતા તે તો પંચમકાળમાં બંધ છે પણ તેની તુલના થઇ શકે છે. એ તુલના કેવી રીતે કરી તે આગળ બતાવે છે. સાધુની નવ પડિમાનોનો અત્ર ઉલ્લેખ છે.

૨ સાધુની પડિમા. આના સ્વરૂપ માટે જીઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ.

૩ માસખમણુ એક માસના ઉપવાસ.

૪ અણસણુ: મરણુ નિકટ જાણી બાલ વસ્તુ કે ભોગનો લાગ કરી નિવરો. આદરી આનંદથી મરણુ તૈયારી કરવી તે.

૫ જીઓ ઉપર શ્લોક ૯૭ મો.

૬ જીઓ શ્લોક ૮૫. આ નિવૃત્તિ શાખા છે તેને આનંદ ઉપજાવે, તેને વિશેષ બહાર પાડી.